Zbornik radova

V MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

“VREDNOSTI I IDENTITET”

Izdavač/Publisher

FAKULTET ZA PRAVNE I POSLOVNE STUDIJE DR LAZAR VRKATIĆ

Bulevar oslobođenja 76, Novi Sad, AP Vojvodina – R Srbija

www.useens.net; www.fpps.edu.rs

Za izdavača/For publisher:

Prof. dr Mirjana Franceško

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr Duško Radosavljević

Članovi Programskog odbora naučnog skupa/Members of the Program Committee of the Conference

Prof. dr Duško Radosavljević, predsednik Programskog odbora, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Prof. dr Mirjana Franceško, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Prof. dr Radovan Vukadinović, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska

Prof. dr Magdalena Rekšć, Univerzitet u Lođu, Poljska

Prof. dr Peter Smuk, Univerzitet u Đeru, Mađarska

Prof. dr Zoran Sušanj, Univerzitet u Rijeci, Hrvatska

Prof. dr Dean Ajduković, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska

Prof. dr Bojana Petrić Pantelić, Birkbeck Univerzitet u Londonu, Velika Britanija

Prof. dr Boško Kovačević, Univerzitet Singidunum

Prof. dr Alpar Lošonc, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Gregor Žvelc, Univerzitet u Ljubljani, Slovenija

Prof. dr Wojciech Szczepański, Komisija Balkanistike Poljske Akademije Nauka, Poznanj, Poljska

Prof. dr Gian Luigi Cecchini, University of Trieste, Italija

Prof. dr Cvetko Andreeski, Univerzitet Sv. Kliment Ohridski u Bitolju, Makedonija

Prof. dr Petar Teofilović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Prof. dr Ana Dević, Univerzitet Fatih, Istanbul, Turska

Prof. dr Oliver Bačanović, Univerzitet Sv, Kliment Ohridski u Bitolju, Makedonija

Članovi Organizacionog odbora skupa/Members of the Organizing Committee of the Conference

Prof. dr Duško Radosavljević, Prof. dr Mirjana Franceško, Prof. dr Vesna Pilipović, doc. dr Tanja Kaurin, doc. dr Tanja Skakavac, doc. dr Vojin Pilipović, doc. dr Aleksandar Vasiljević, Radivoje Jovović, MA, Marija Manasijević MA, Zoran Vavan MA, Sandra Radinović, Đorđe Knežević

Recenzenti/Reviewers:

Prof. dr Mirjana Franceško, prof. dr Dobrila Vujić, prof. dr Aleksandar Vasić, prof. dr Vesna Gojković, prof. dr Vesna Petrović, prof. dr Veljko Đurić, prof. dr Duško Radosavljević, prof. dr Petar Teofilović, prof. dr Duška Franeta, prof. dr Milica Radović, prof. dr Zdravko Skakavac, prof. dr Slobodan Marković, prof. dr Ljubo Pejanović, prof. dr Dragomir Jovičić, prof. dr Milan Daničić, prof. dr Vesna Pilipović, prof. dr Slobodan Jovanović, doc. dr Ružena Šimonji-Černak, doc. dr Aleksandar Vasiljević, doc. dr Vojin Pilipović

Prevodioci/Translators:

Isidora Wattles, Aleksandra Erić-Bukarica, Sandra Radinović, Ana Sentov, Marta Ardalić, Tihana Gelić, Tamara Gostović, Tijana Kovačević, Nataša Milešević, Dejana Milovac, Jelena Perić, Teodora Radojčić, Branka Ristić, Gloria Strukan

Lektura/Proofreading:

Marina Ratkov, Marijana Savatović, Andrew Wieseke, Tomislav Kargačin, Slobodan Jovanović, Isidora Watlles, Ana Sentov

Prelom i priprema/Set and Prepares:

Štampa/Printing

TAMPOGRAF, Novi Sad

Tiraž/Circulation:

100

SADRŽAJ

IDENTITET I VREDNOSTI ČOVEKA U SAVREMENOM DRUŠTVU: PSIHOLOŠKI ASPEKTI

Đorđe Čekrlija, Dijana Đurić, Biljana Mirković
MEĐUODNOS PORODIČNE OKUPLJENOSTI I FIKSACIJA LIBIDA I NJIHOV ZNAČAJ U FORMIRANJU (ANTI)INTRACEPTIVNE ORIJENTACIJE 21

Branislav Čukić
ROLECENTRIZAM U OPAŽANJU SVOJE MOTIVACIJE I MOTIVACIJE DRUGIH 41

Zorica Knežević, Vesna Petrović
POLNE RAZLIKE U STILOVIMA AFEKTIVNE VEZANOSTI I STAVU PREMA PSIHOTEAPIJI 51

Sven Marcelić, Željka Tonković, Krešimir Krolo
GLAZBENI UKUS I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE MLADIH NA PRIMJERU SREDNJOŠKOLACA U ZADARSKOJ ŽUPANIJI 59

Peđa Miladinović, Jelena Dostanić,Vesna Gojković
VASPITNI STILOVI RODITELJA I AGRESIVNOST ADOLESCENATA 69

Slavko Milojković
ZADOVOLJSTVO POSLOM I SUBJEKTIVNI DOŽIVLJAJ UMORA ...80

Olivera Vuković
KAKO MATURANTI PROCENJUJU ZNAČAJ KLJUČNIH KOMPETENCIJA ZA CELOŽIVOTNO UČENJE 89

Jelena Perić i Dušana Šarčević
RELACIJE SAMOPOŠTOVANJA I SAMOEFIKASNOSTI U ADOLESCENCIJI 98

Nebojša Petrović
PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SOCIAL AND POLITICAL VALUES RELEVANT FOR CIVIC ACTION 115

Dragan Popadić, Milija Ljubisavljević, Aleksandra Ljuština
AGRESIVNOST SREDNJOŠKOLACA SPORTSKIH NAVIJAČA 125

Silvia Kovač i Vesna Gojković
VASPITNI STILOVI, TIPOVI AFEKTIVNE VEZANOSTI I MODELI SEKSUALNOSTI DEVOJAKA 132

Zoran Sušanj, Marija Zovko Kordić, Ana Jakopec
SUKLADNOST OSOBNIH I ORGANIZACIJSKIH VRIJEDNOSTI I NJENA POVEZANOST SA ZADOVOLJSTVOM POSLOM 143

Bojan Todosijević, Zoran Pavlović
IDEOLOŠKI IDENTITET I IZBORNO PONAŠANJE: UPOREDNA ANALIZA DIREKCIONOG I PROKSIMALNOG MODELA POLITIČKOG IZBORA 162

Dobrila Vujić, Katarina Suvajdžić, Katarina Nikolić
USKLAĐIVANJE VREMENA RADNOG ANGAŽOVANJA, VREMENA ZA ŽIVOTNE POTREBE I VREDNOSTI ZAPOSLENIH ..177

Marko Vujović, Anja Mitić, Veljko Đurić
STILOVI SOCIJALNE KOMPETICIJE KAO PREDIKTORI ŠKOLSKOG NASILJA 189

Marina Ajduković
VREDNOTE, PROFESIONALNA ODGOVORNOST I PROFESIONALNI IDENTITET POMAGAČA U VRIJEME EKONOMSKE KRIZE 198

Milanko Čabarkapa
PROFESIONALNI IDENTITET VOJNIH PSIHOLOGA – NAŠA ISKUSTVA 200

Mirjana Franceško, Manasijević Marija, Branislav Kosanović
ORGANIZACIJSKE VREDNOSTI KOD STUDENATA I RUKOVODILACA 202

Gregor Žvelc
MEASURING INTERPERSONAL RELATIONSHIPS WITH THE TEST OF OBJECT RELATIONS: 17 YEARS OF RESEARCH 205

Maša Žvelc
WHAT SUPERVISEES DARE NOT DISCLOSE 206

Zoran Sušanj
KAKO SE ORGANIZACIJSKE VRIJEDNOSTI ODRAŽAVAJU U UPRAVLJANJU LJUDSKIM RESURSIMA 207

KARAKTERISTIKE MEĐUETNIČKIH ODNOSA U VIŠEKULTURNIM SREDINAMA

Đorđe Čekrlija, Saša Čekrlija
PSIHOMETRIJSKE KARAKTERISTIKE REVIDIRANE SKALE ETNIČKOG, DRŽAVNOG I EVROPSKOG IDENTITETA EDEID-R ..211

Isidora Konstantinović, Aleksandar Vasić
POL, ŠKOLSKI USPEH I ETNIČKA DISTANCA KOD MLADIH U VOJVODINI 228

Marija Manasijević, Mirjana Franceško
PREDIKTORI ETNIČKE DISTANCE KOD MLADIH U VOJVODINI ..239

Ruženka Šimonji Černak, Soňa Kariková
RAZGOVORI O JEZIKU I IDENTITETU KOD SLOVAKA U DIJASPORI 253

Dean Ajduković
MEĐUETNIČKI ODNOSI MLADIH U ZAJEDNICI NAKON SUKOBA ...261

Александра Костић, Јасмина Недељковић
КУЛТУРА И ЕМОЦИЈА 263

Jasmina Nedeljković
TESTIRANJE MODERATORSKOG EFEKTA NACIONALNE PRIPADNOSTI NA ODNOS VASPITNIH STILOVA RODITELJA I OPŠTE PROKRASTINACIJE 265

Dušana Šarčević
PREDIKTORI NACIONALNE VEZANOSTI KOD PRIPADNIKA RAZLIČITIH NACIONALNOSTI U VOJVODINI 267

DRUŠTVENE VREDNOSTI – OBLICI UGROŽAVANJA I STRATEGIJE SUPROTSTAVLJANJA

Dragana Antonović, Nenad Antonović
TERORIZAM – GLOBALNA BEZBEDNOSNA PRETNJA 271

Vladica Babić, Dragana Peči
CYBER TERORIZAM – REALNA PRETNJA I MOGUĆNOSTI SUZBIJANJA 280

Hatidža Beriša, Mila Jegeš
OBLICI UGROŽAVANJA SAVREMENE DRŽAVE I NAČINI SUPROTSTAVLJANJA 289

Жарко Ђулибрк,
АМЕРИЧКА НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА ЗА УПРАВЉАЊЕ ВАНРЕДНИМ СИТУАЦИЈАМА КАО ЈЕДНА ОД СТРАТЕГИЈА СУПРОТСТАВЉАЊА ПОЈАВАМА КОЈЕ УГРОЖАВАЈУ БЕЗБЈЕДНОСТ 297

Милан Даничић, Војин Пилиповић
АКТУЕЛНА ПИТАЊА ЗАШТИТЕ КРИТИЧНЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ ..304

Stevo Ivetić, Mladen Vuković
ZNAČAJ I ULOGA ATLAS GRUPE U AKTIVNOSTIMA DRŽAVA ČLANICA EVROPSKE UNIJE U SUPROTSTAVLJANJU TERORIZMU 314

Predrag Jelenković, Ljiljana Jelenković, Miljan Hadžović
KOMUNIKOLOŠKI ASPEKTI IZRADE I IMPLEMENTACIJE STRATEGIJE BEZBEDNOSTI MLADIH – STUDIJA SLUČAJA, NIŠ 322

Milan Klisarić, Zdravko Skakavac, Nenad Kostadinović
UPRAVLJANJE KVALITETOM KAO STRATEŠKI PRISTUP SUPROTSTAVLJANJA KRIMINALITETU 332

Slobodan I. Marković, Sonja Dragović-Sekulić, Jadranka Dujić-Frlan
BEZBEDNOST – ODNOS NADA I PRETNJI 344

Vojkan Zorić, Slobodan Oklevski
PRIMENA TRASOLOŠKE ANALIZE ZA RAZJAŠNJAVANJE SAOBRAĆAJNE NEZGODE -PRIKAZ SLUČAJA 354

Ante Orlović, Ivica Milković
PARTNERSTVO JAVNE I PRIVATNE (KORPORATIVNE) SIGURNOSTI U FUNKCIJI SUPROTSTAVLJANJA GOSPODARSKOM KRIMINALITETU I KORUPCIJI.....366

Ljubo Pejanović
TERORIZAM NA BALKANU 376

Војин Пилиповић, Милан Даничић
НАСИЉЕ НА ЈАВНИМ МЕСТИМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 387

Krunoslav Antoliš, Goran Ribičić
KRAĐA IDENTITETA U VIRTUALNOM OKRUŽENJU 399

Здравко Скакавац, Синиша Домазет
НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У УПРАВЉАЊУ МИГРАЦИЈАМА У ПРАВУ ЕУ 412

Момчило Талијан, Мирослав М. Талијан, Светлана Ристовић
ОСОБЕНОСТИ ОРГАНИЗАЦИОНЕ КУЛТУРЕ У ПОЛИЦИЈИ ...424

Tatjana Skakavac, Sanja Skakavac
USTANOVE ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA PREMA MALOLETNICIMA – STANJE I KARAKTERISTIKE 434

PRAVNE VREDNOSTI I DEMOKRATSKI IDENTITET

Katinka Beretka
KONCEPTUALIZACIJA PRAVNOG POJMA TERITORIJALNE AUTONOMIJE 445

Božidar Jeličić
NEKI ASPEKTI DEMOKRATSKOG KAPACITETA DRŽAVA U OBLASTI PRIVATNIH PRAVA STRANACA 457

Mojca Rep
BEGINNING OF THE END? - PATRIA CASE 471

Mikhail Osipov, Sawin Alexei Mikhailovich, Bronzova Ludmila
DEMOCRACY AS A CONDITION OF OPTIMIZATION
OF THE LEGAL SYSTEM 482

Peter Smuk
PROTECTION OF POLITICAL DEBATES
IN ELECTION CAMPAIGNS 490

Váczi Péter
REASONABLE TIME LIMIT AS A PRIMARY LEGAL VALUE
OF DEMOCRATIC ADMINISTRATION 502

Zoran Vavan
SUDSKA PRESUDA KAO IZVOR PRAVA 507

Petar Teofilović
SLOBODA IZRAŽAVANJA: SLUČAJ LINGENS I NJEGOV ZNAČAJ ...518

Duška Franeta
TRADICIONALISTIČKO RAZARANJE PRAVDE 530

Ivana Vrkatić
ČAST KAO OSNOVNA VREDNOST ATINSKOG IDENTITETA 542

Csaba Erdos
DEMOCRACY AND FUNDAMENTAL RIGHTS
IN THE PARLIAMENTARY LAW 554

EKONOMSKI IDENTITET

Aleksandar Vasiljević, Danijela Jovanović
ULOGA NACIONALNE RAZVOJNE BANKE U FINANSIRANJU
DOMAĆE POLJOPRIVREDE 557

Marko D. Petrović, Ana Jovičić, Snježana Gagić
IDENTITET SRPSKOG TURIZMA: STANJE I PERSPEKTIVE 568

Cvetko Andreeski1, Slagjana Topuzoska
STRUCTURAL ANALYSIS OF LIFE INSURANCE, COMPARATIVE
STUDY BETWEEN REPUBLIC OF MACEDONIA AND REPUBLIC
OF SERBIA 576

Ivana Božić Miljković
PROBLEMI OČUVANJA EKONOMSKOG IDENTITETA
U PROCESU GLOBALIZACIJE SA POSEBNIM OSVRTOM
NA ZEMLJE U TRADICIJI 586

Kiselevich Yulia
THE IDENTITY OF THE RUSSIAN NATIONAL ECONOMY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION 596

Ljiljana Kontić
THE IMPACT OF CROSS BORDER BANK MERGERS & ACQUISITIONS ON THE READINESS FOR FINANCE SECTOR CHANGE: THE CASE OF SERBIA 604

Milenko Macura, Milica Radović, Ljubiša Milačić
KLJUČNI PRAVCI STRATEŠKOG MENADŽMENTA U FUNKCIJI KONKURENTNOSTI PRIVREDE SRBIJE 633

Marina Blazhekovikj Toshevski
THE STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF THE BANKING SYSTEM IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA 625

Melita Jovanović Tončev, Aleksandar Vasiljević, Danijela Jovanović
OČUVANJE NACIONALNOG IDENTITETA BANJSKOG TURISTIČKOG PROIZVODA UPRKOS NEOPHODNOSTI STANDARDIZACIJE 633

Mile Stanišić
EFIKASNOST INTERNE REVIZIJE U IDENTIFIKOVANJU RIZIKA U PRIVREDNIM DRUŠTVIMA 642

Милорад Бејатовић, Горан Бејатовић
ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА У СРБИЈИ 653

Nebojša Petrović, Jelena Šćepanović
LIČNI ČINIOCI U SKLONOSTI PREDUZETNIŠTVU 664

Vladimir Njegomir, Tanja Kaurin, Ivana Pavlović
RAZVOJNE TENDENCIJE TRŽIŠTA OSIGURANJA U SRBIJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA PRIMENU INFORMACIONIH TEHNOLOGIJA 673

Sevdalina Dimitrova, Vanja Dimitrova
STRATEGIC DECISION TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN THE PENSION INSURANCE SYSTEM 687

Violeta Domanović
ULOGA NEFINANSIJSKIH MERILA PERFORMANSI U OCENI KVALITETA EKONOMIJE PREDUZEĆA 695

JEZIK I IDENTITET

Jerca Vogel
AWARENESS OF IDENTITY FUNCTION OF LANGUAGE
A KEY ELEMENT IN THE DEVELOPMENT
OF THE CRITICAL COMMUNICATIVE COMPETENCE
IN THE FIRST LANGUAGE TEACHING 711

Milan D. Živković
BELF (BUSINESS ENGLISH AS A LINGUA FRANCA):
JEZIK GLOBALIZOVANOG POSLOVNOG SVETA 726

Slavica Perović
JEZIK I ROD KAO MARKERI IDENTITETA 738

Слободан Д. Јовановић
ВИШЕЈЕЗИЧНОСТ ВИШЕКУЛТУРНЕ СРЕДИНЕ КАО
ИСХОДИШТЕ И ГАРАНЦИЈА ПРАКТИЧНИХ ВРЕДНОСТИ 753

Alenka Žbogar
SLOVENIAN HIGH SCHOOL LITERATURE INSTRUCTION
IN THE LIGHT OF DEVELOPING CULTURAL COMPETENCE 764

Gordana Todorić
JEZIK I HOLOKAUST 776

Bojana Petrić
AUTORSKI IDENTITET U AKADEMSKOM TEKSTU 785

25 GODINA SOCIJALNE TRANSFORMACIJE U SRBIJI

Aleksandra Dabić, Tamara Gajić
AKTIVNOSTI ORGANA I ORGANIZACIJA AUTONOMNE
POKRAJINE VOJVODINE U OBLASTI RODNE RAVNOPRAVNOSTI ...789

Dušan Dostanić
TRANZICIJA BEZ KONZERVATIVNE PARTIJE 799

Radivoje Jovović
DRUŠTVENE KLASE I PROMENE VREDNOSTI
U TRANZICIONOJ SRBIJI 811

Magdalena Rekść
EVROPSKE VREDNOSTI U SRBIJI POSLE 2000. godine 820

Alpar Lošonc, Andrea Ivanišević
DOPRINOS FEMINISTIČKE POLITIČKE EKONOMIJE
REKONCEPTUALIZACIJI IDENTITETA 835

Duško Radosavljević
SOCIJALNA TRANSFORMACIJA U SRBIJI: Teoretski okvir 846

Sonja Kuzmančev-Stanojević
VREDNOSTI NEOLIBERALIZMA: OD INDIVIDUALNE (EKONOMSKE) SLOBODE DO POTROŠAČKOG DRUŠTVA I SLOBODE JAČEG 857

Vojćeh Šćepanjski
NEKOLIKO REFLEKSIJA O NAJVAŽNIJIM UNUTRAŠNJIM POLITIČKIM PITANJIMA U SRBIJI – LETO 2003. GODINE 871

Boris N. Kršev
(DEZ)INTEGRACIONI PROCESI U SRBIJI KRAJEM XX VEKA KAO POSLEDICA VOĐENJA NACIONALNE POLITIKE 878

Na Fakultetu za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić“ iz Novog Sada se 13. i 14. novembra 2015. godine na Fakultetu održava **V međunarodni naučni skup**, pod nazivom:

Vrednosti i identitet

Cilj naučnog skupa je da okupi naučne radnike i istraživače ovih fenomena, kao i ljude iz drugih oblasti javnoga života, koji su svesni značaja teme našeg skupa u savremenom društvu.

U periodu u kojem živimo, u doba globalizacijskih ekonomskih tokova i novih društvenih pokreta, ubrzanih kulturoloških promena, kao i sve radikalnijih političkih opcija, dolazi do određenih propitivanja vrednosti i na njima stvorenih identiteta. Sve te pojave stvaraju nove izazove u društvima na početku 21. veka. Njihovo formalno i suštinsko prevazilaženje predstavlja imperativ savremenog društva. Ideja skupa jeste da se okupe stručnjaci iz različitih oblasti, i to:

- prava,
- psihologije,
- bezbednosti,
- ekonomije,
- filologije, i,
- drugih društveno-humanističkih nauka.

Zajednički nam je cilj da se sa što više strana razmotre fenomeni vrednosti i identiteta, putem razmene akademskih ideja i znanja, kako bi se došlo do održivih koncepata suživota u kompleksnim, savremenim društvima.

U nastavku ovog poziva nalaze se pojašnjenje tema za pojedine oblasti, najvažnije informacije i prijavni list.

U ime Fakulteta, i u nadi da ćete svojim učešćem doprineti kvalitetu naučne rasprave, srdačno Vas pozdravljamo.

Predsednik Programskog odbora

prof. dr Duško Radosavljević

TEME SKUPA PO NAUČNIM OBLASTIMA - Panelima

PSIHOLOGIJA I: *„Identitet i vrednosti čoveka u savremenom društvu: psihološki aspekti“*

Panel je zamišljen kao mogućnost prezentacije i upoznavanja s rezultatima aktuelnih istraživanja u oblasti psihologije. U naslovu eksplicirani pojmovi tretiraju se u najširem značenju tih reči. Gotovo celokupan sklop ličnosti i njenih karakteristika uvek ima vrednosno značenje, bilo da se ono određuje sa stanovišta aktuelnog društvenog trenutka i/ili identiteta pojedinca. Osnovna odrednica koncepta vrednosti i identiteta je njihova složenost, što nam u ovom kontekstu omogućava razmatranje različitih psiholoških problema, kao što su: odnos prema sebi, prema drugima i prema aktuelnim društvenim problemima, akademska motivacija, jezik, kulturni i profesionalni identitet, spremnost na prihvatanje promena, lični razvoj, …

PSIHOLOGIJA II: *„Karakteristike međuetničkih odnosa u višekulturnim sredinama*”

Međuetnički odnosi, kao i međuljudski odnosi uopšte, u znatnoj meri određuju individualno i društveno blagostanje. Zbog toga se u psihologiji i srodnim naukama posebna istraživačka pažnja posvećuje osnovnim psihosocijalnim karakteristikama tih odnosa. Uobičajeno je da se ta istraživanja izvode u složenim, višekulturnim sredinama u kojima žive i rade pripadnici različitih etničkih zajednica. Predmeti tih istraživanja su različite karakteristike međuetničkih odnosa kao što su percepcija pripadnika drugih etničkih zajednica i njihovih kulturnih i drugih obeležja, percepcija pripadnika sopstvenih etničkih zajednica i njihovih obeležja i mnogi drugi individualni i društveni činioci koji utiču na međuetničke odnose, te tako i lično i društveno blagostanje. Očekuje se da zainteresovani učesnici predstave rezultate novijih istraživanja psihosocijalnih karakteristika međuetničkih odnosa u višekulturnim sredinama.

BEZBEDNOST: *„Društvene vrednosti – oblici ugrožavanja i strategije suprotstavljanja"*

U definisanju novog bezbedonosnog identiteta države, njenih građana i društva u celini, mora se poći od novih globalnih, regionalnih, ekonomskih, korporacijskih, socijalnih, etničkih i drugih interesa. Primena naučno-teorijskih i tehničko-tehnoloških rešenja u pristupu rešavanja bezbednosnih pojava i događaja u budućnosti će sve više menjati sliku savremenog sveta.

Zbog sveopšte povezanosti, međuzavisnosti, multikulturalnosti i profesionalne nedoslednosti, lična (ljudska) i poslovna bezbednost, uprkos značajnim naučnim i društvenim dostignućima, u mnogim područjima ljudske delatnosti nije povećana, već naprotiv – značajno je ugrožena.

Bezbednost i svi njeni aspekti danas se sve više percipiraju kao problem globalnih razmera, u čijem rešavanju nema, niti može biti, isključivosti, već se zahteva proaktivno delovanje i partnerstvo svih relevantnih subjekata, kako državnih, tako i subjekata iz sektora privatne bezbednosti.

PRAVO: *„Pravne vrednosti i demokratski identitet"*

U periodu tranzicije dolazi do korenite promene unutar svih društvenih podsistema. Pravni sistem je mesto gde se one posebno iskazuju. Potrebno je konstituisati moderan sistem koji će dozvoliti društvu da se razvija, da inkorporira zahteve modernog društva i slobodnog građanstva, omogući demokratizaciju društva i učvrsti demokratsku vladavinu prava. Za pretpostaviti je da sve ove aktivnosti dovode i do izgradnje novog, demokratskog, identiteta društva i države. To je ujedno i osnov za rad i diskusiju učesnika ovoga panela.

EKONOMIJA: „*Ekonomski identitet*“

Iako u uslovima globalizacije kapital polako ali sigurno briše sve administrativne granice i uspostavlja jedno globalno tržište, potreba za očuvanjem društvenog i ekonomskog identiteta nije prestala da gubi na značaju. U procesima globalizacije neminovno dolazi do preplitanja različitih kultura poslovanja, poslovnih filozofija, odnosa prema radu, odnosa prema radniku, odnosa prema kapitalu i slično. Bez obzira na sve posledice globalizacije, nacionalne ekonomije i dalje teže da zadrže svoj društveni i ekonomski identitet kao vodeću komparativnu prednost u međunarodnim ekonomskim odnosima. Negovanje i očuvanje nacionalnog ekonomskog identideta stvara prostor za prepoznatljivost na međunarodnom tržištu, za stvaranje pozitvnog imidža nacionalnih prozvoda i stvaranje prepoznatljivih vrednostih sistema. Kao teme panela nameću se: odnos nacionalnog i evropskog ekonomskog identiteta, ekonomski identitet kao osnova privatizacije, ekonomski identitet i odnos prema regionalizaciji, ekonomski identitet i ekonomska metodologija, identitet i vrednosti u funkciji korisnosti, nacionalno finansijsko tržište u međuzavisnosti s evropskim, ekonomski identitet i ekonomija preduzeća, obrazovanje u funkciji stvaranja ekonomskog identiteta, međuzavisnost nacionalne kulture i ekonomskog identiteta, ekonomski identitet Srbije u kontekstu globalnog ekonomskog prostora.

FILOLOGIJA: „*Jezik i identitet*“

Jezik kojim se služimo nesumnjivo predstavlja važan segment naše predstave o sebi, odnosno našeg identiteta. U procesu usvajanja stranog jezika, učenici paralelno razvijaju još jedan novi oblik identiteta (”*second language self*“). Takođe, jezik kojim se služimo pruža određenu sliku o nama kao pojedinicima i pripadnicima izvesne društvene grupe, na osnovu koje drugi izgrađuju svoje mišljenje o nama. Jezik je stoga važan u kreiranju našeg sopstvenog poimanja sebe, kao i u formiraju utiska koji ostavljamo na druge.

Ova konferencija je posvećena odnosu jezika i identiteta u savremenom društvu, s posebnim naglaskom na sledeće oblasti: vezu između identiteta i pripadnosti određenim etničkim, nacionalnim, religioznim, polnim ili profesionalnim grupama, interkulturalno razumevanje, sociokulturalne pristupe usvajanju stranog jezika, jezičku socijalizaciju, identitet nastavnika i učenika i implikacije u okviru nastavnog procesa, kao i ispitivanje povezanosti jezika, identiteta i društvenih vrednosti u kulturi i književnosti.

DRUŠTVENO-HUMANISTIČKE NAUKE: *„25 godina socijalne transformacije u Srbiji“*

Republika Srbija je 25 godina u procesima socijalne transformacije, preobražaja političkog sistema, ekonomskog sistema i sistema vrednosti. Ovo nužno povlači pitanja cilja, sredstava i aktera svih ovih promena, koje mogu imati veoma kontroverzne ishode, što je praćeno nejednakim uspesima, kako u obrascima javnih politika, tako i prihvatanjem opštijih teoretskih postavki koje su nužne da bi se razumela ova veoma kompleksna problematika. U okviru rada sekcije, ovaj problem bismo sagledavali sa sociološkog, kulturološkog, filozofskog, politikološkog i istorijskog aspekta, kako bismo ponudili jedan kvalitetan predložak za diskusiju, te dali doprinos izučavanju različitih aspekata ove, kod nas popularne a istovremeno nedovoljno istraživane, oblasti. Panel ima zadatak da osvetli što više ovakvih fenomena.

IDENTITET I VREDNOSTI ČOVEKA U SAVREMENOM DRUŠTVU: PSIHOLOŠKI ASPEKTI

Đorđe Čekrlija[1]**,**Filozofski fakultet, Banja Luka
Dijana Đurić[2]**,** ZZFMR Dr Miroslav Zotovic, Banja Luka
Biljana Mirković[3]**,**Filozofski fakultet, Banja Luka

MEĐUODNOS PORODIČNE OKUPLJENOSTI I FIKSACIJA LIBIDA I NJIHOV ZNAČAJ U FORMIRANJU (ANTI) INTRACEPTIVNE ORIJENTACIJE

Rezime: *Cilj istraživanja je ispitati kako okupljenost porodice i fiksacije libida utiču na antiintraceptivnu orijentaciju. U razmatranju ovog problema sprovedene su dvije studije. U prvoj je uzorak činilo 1238 ispitanika (609 muških i 629 ženskih), prosječnog uzrasta M=21.96 (DS=2.15). Fiksacije libida su procjenjivane skalom REKA (Ignjatović i sar., 1996), a okupljenost porodice skalom SOPUS (Milosavljević, 1985). Multiplom regresionom analizom ispitan je uticaj fiksacija libida na samu porodičnu okupljenost, pri čemu se među slabim vezama kao dominantan prediktor ističe oralna fiksacija. U drugoj studiji su primijenjene medijacione analize sa okupljenosti porodice kao nezavisnom varijablom, fiksacijama libida kao medijacionim, dok su antiintraceptivnost i konformistička religioznost postavljene kao zavisne varijable. Uzorak je iznosio 1082 studenta (541 muški i 541 ženski), prosječnog uzrasta M=21.39 (DS=2.94). Antiintraceptivnost je procjenjivana skalom AaIi(Ignjatović, Orozović, Stojanović, Marinković, Bujak, Mitrović, Kosanović, 1996, prema Trogrlić, Mitrović i Todosijević, 1999), religioznost skalom R (Čekrlija i Turjačanin, 2004), a fiksacije libida i okupljenost porodice istim skalama. Medijacione analize su pokazale intenzivan uticaj okupljenosti porodice na obe zavisne varijable. Uz to, u oblikovanju antiintraceptivnosti se uz ostale registrovane, oralna i analna fiksacija pokazuju kao dominantne medijacione varijable, dok su u odnosu na religioznosti tooralna i falusna fiksacija.*

Ključne riječi: ***porodična okupljenosti, fiksacija libida, religioznost, antiintraceptivnost***

[1] djordje.cekrlija@unibl.rs
[2] milaco@inecco.net
[3] biljana.mirkovic@blic.net

Uvod

Cilj rada je rasvjetljavanje prirode autoritarne ličnosti. Prema hipotezi Adorna i saradnika (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson i Sanford, 1950) autoritarnost okuplja osobine potencijalno fašističke ličnosti. Autoritarnost je sindrom čije simptome čini skup devet podosobina: 1. konvencionalizam, 2. autoritarna submisivnost, 3. autoritarna agresivnost, 4. moć i čvrstina, 5. destruktivnost i cinizam, 6. antiintraceptivnost, 7. praznovjerje, 8. sklonost projekciji i 9. pretjerano obraćanje pažnje na seksualne nastranosti i njihova osuda. U objašnjenju etiologije autoritarnosti autori se oslanjaju na psihoanalitičku teoriju i ukazuju na rigidnu vaspitnu klimu i fiksaciju u falusnoj fazi. Strogo vaspitanje na bazi kažnjavanja otežava adekvatnu identifikaciju djeteta sa odraslim modelom,što narušava osnovu superega i mogućnost za njegov adekvatan razvoj. Istovremeno se stvara i permanentan izvor anskioznosti, čime se direktno aktivira mehanizma potiskivanja neprijatnih, posebno agresivnih i seksualnihimpulsa. Dodatno ublažavanje anksioznosti se ostvaruje aktiviranjem mehanizma projekcije. Ekstrojekcijom ostvarenog doživljaja i odnosa prema autoritetu u šire socijalno okruženje formira se opšti model odnosa prema drugim ljudima, grupama i institucijama. Dakle, osnovne psihičke snage u pojedincu koje omogućavaju prijemčivost za fašističku ideologiju jesu vaspitna klima u porodici i nerazriješen edipalni kompleks.Bez obzira na značaj nalaza, Berklijska studijaje čini seostala nedovoljno iskorištena. Ne zanemarujući vrijednost Altemeyerovih dopuna o ljevičarskoj autoritarnosti, pretpostavljamo da je najvjerovatniji razlog tome psihoanalitička interpretacija dobijenih rezultata. Predmet razmatranja ovog rada jeste rasvjetljavanje etiologije autoritarnosti posmatrajući međuodnos okupljenosti porodice i fiksacija libida kao potencijalnih izvora autoritarnosti, i antiintraceptivnosti i religioznosti kao simptoma autoritarnosti. Okupljenost porodice i fiksacije libida postavljene su u generalnoj hipotezi kao prediktori ispitivanih subdimenzija autoritarnosti.

Uloga porodice u formiranju autoritarnosti razmatrana je na osnovu stepena okupljenosti porodice u svakodnevnim aktivnostima, koju Milosavljević (1985) opisuje skupom mogućih zajedničkih aktivnosti članova porodice u kojima se iskazuje postojanje međusobnih odnosa. Ima pozitivan uticaj na ukupno ponašanje pojedinca, u smislu izgradnje socijalno prihvatljivog ponašanja (Milosavljević, 1985, 1987, 1990, 1991, 1991a,2002; Milosavljević, Kos i Opačić, 1988). Međutim, okupljenost porodice prati i određenakvalitativna komponenta i ona ne mora nužno imati prijatan ton. Rigidna vaspitna klima u porodici podrazumijeva jasno definisane ulogeuz naglašena prava i obaveze, i ne omogućava razvoj optimistične, empatične, samopouzdane osobe. Brojne studije, od analitičara dubinskih teorija ličnosti (Adler, 1984; Freud, 1976; Fromm, 1986; Klein, 1975) do savre-

menih ispitivača individualnih razlika (Peterson, Luborsky i Selingman, 1993; Selingman, 2002; Todorović, 2004; Wagner i Cohen, 1994; Watson i Hickman, 1995), pokazalesu da izražena strogoća u vaspitanju, primjena kazne kao primarne vaspitne metode, isključivost i odsustvo bliskosti značajno otežavaju razvoj ličnosti čiji mehanizmi odbrane nisu prezaposleni. Ukoliko se okupljenost porodice svodi na rituale koji prvenstveno imaju za cilj dokazivanje postojanja porodice, a ne na vrijeme koje njeni članovi žele da provedu zajedno jer tako zadovoljavaju svoje potrebe i želje, onda izostaje pozitivan uticaj o kome govori Milosavljević (2002). U tom slučaju se radi o konvencionalizmu koji predstavlja subdimenziju autoritarnosti (Todosijević, 1996). U ovom radutretirana je isključivo kao kvantitativna mjera koja odgovara procjeni okupljenosti porodice kao konvencionalne i poželjne vrijednosti.

Karakteristike ličnosti su u istraživanju razmatrane na bazi Frojd–Abrahamove teorije psihoseksualnog razvoja ličnosti. Prema ovom tumačenju, nakon početne difuzije libida dolazi do njegovog investiranja u određene tjelesne zone prema kojima su nazvani i razvojni stadijumi sa svojim karakterističnim konfliktima. Adekvatno razrješenje konflikata razvojnih stadija omogućava najjednostavnije rečeno formiranje zdrave ličnosti čija energija nije ostala vezana za prethodne razvojne periode. Suprotno tome, libido može ostati zarobljen u određenom stadiju usljed intenzivnog (ne) zadovoljstva pri zadovoljenju određenih potreba. Tada dolazi do fiksacije libida, što ima dvostruku posljedicu. Dolazi do oblikovanja crta ličnosti koje odgovaraju karakteru stadijau kome je libido vezan. Količina libida koji se može investirati u narednim stadijima manja je, što problematizuje prevazilaženje razvojnih konflikata narednih stadija. Dodatni faktor formiranju karaktera predstavljaju vaspitni stilovi roditelja. Izvornu postavku koja uključuje oralni, analni i falusni stadij Freud je dopunio Abrahmovim sugestijama (1927) o postojanju pasivnog i agresivnog podstadijau okviru oralne i analne faze. Pored toga, Murray (Murray i Kluckhohn, 1953) dodaje i uretralni stadij, koji prema ovom autoru slijedi analni i predstavlja svojevrsnu uvertiru ufalusni stadij. Iako kritikovana iz različitih uglova, postoji značajna količina empirijskih nalaza koji govore u prilog psihoanalitičkih postavki ličnosti. Psihometrijske operacionalizacije (Bass, 1956; Buss, Durkee i Bear, 1956; Goldman-Eisler, 1959, Grygier, 1960) pokazalesu mogućnost identifikacije dimenzija koje odgovaraju oralnom i analnom karakteru i agresivnosti. Brojne empirijske potvrde fiksacije u falusnom stadijunavode Fisher i Greenberg (1996), Friedman (1963), Imber (1969), Rabin (1958) i Schill (1966).Na našem govornom području sproveden je veliki broj istraživanja u kojima su razmatrani psihoanalitički konstrukti (Horga, Ignjatović, Momirović i Gredelj, 1982a; Horga, Ignjatović, Momirović i Gredelj, 1982b; Hubert, Karanjac, Vasić, 1996; Ignjatović i Jevremov, 1996;

Ignjatović, Vasić, Kosanović, Mitrović i Momirović, 1995; Momirović, Džamonja, Hrnjica, Ignjatović, Mejovšek, Radovanović, Vučinić i Wolf, 1975; Momirović i Ignjatović, 1977; Momirović, Ignjatović, Radovanović, Mejovšek, Horga, Hrnjica, Džamonja i Wolf, 1976; Trogrlić, Mitrović i Vasić, 1995; Wolf, Momirović, Radovanović i Radulović, 1998) i koja su pokazala da je moguće razviti adekvatne upitničke forme za procjenu fiksacija libida i karaktera zasnovanih na njima, i identifikovati stabilne veze sa bazičnim osobinama ličnosti. Dosadašnja razmatranja psihoanalitičkih konstrukata sa simptomimaautoritarnosti kao što su antiintraceptivnost (Čekrlija, 2001; Ignjatović, Stojanović, Marinković i Orozović, 1996), religioznosti (Čekrlija, 2007b) i porodičnom okupljenosti (Gajić i Čekrlija, 2006) ukazivala su na značaj falusne fiksacije u oblikovanju autoritarnih crta ličnosti uz moguće modulacione uloge oralne i analne fiksacije. U provjeri odnosa fiksacija libida sa dimenzionim teorijama ličnosti (Ignjatović i Jevremev, 1996; Hubert, Karanjac i Vasić, 1996) identifikovane su relacije falusne fiksacije sa facetima submisivnosti, konformističke moralnosti i konvencionalizmom.

Antiintraceptivnostje suprotstavljenost subjektivnom, imaginativnom i osjećajnom. Iako sadržana u velikom dijelu psiholoških učenja koja uključuju mehanizme potiskivanja i projekcije (Andrews, Singh i Bond, 1993; Cramer, 2000; Paulhus, Fridhandler i Hayes, 1997), kao relativno nezavisan istraživački konstrukt do sada nije previše eksploatisana u istraživanjima ličnosti. Do sada je pokazana mogućnost konstrukcije adekvatne upitničke operacionalizacije, kao i identifikacija generalnog faktora antiintraceptivne orijeantacije. Momčilov, Jevremov i Hubert (1996) ustanovili su izraženiju antiintraceptivnosti kod muškaraca nego kod žena, dok su Mitrović i Gradinovački (1996) ustanovili postojanje stabilnih veza antiintraceptivnosti i autoritarnosti. Takođe je identifikovana postojana veza sa religioznosti (Čekrlija, 2007a).

Religioznost se generalno može prihvatiti kao sistem vrijednosti u okviru koga individue i grupe uspostavljaju određen odnos sa nadnaravnimi ovozemaljskim (English i English, 1976). Na osnovu nalaza koji religioznosti objašnjavaju prvenstveno kao medij u kome se ispoljava opšta moralnost(Čekrlija, Turjačanin i Puhalo, 2004; Čekrlija, 2007b; Čekrlija, 2007a; Čekrlija i Čekrlija, 2015) i rezultata koji govore u prilog egzistencijemoralnosti humanog i konformističkog tipa (Gajić, 2006; Ignjatović, 1982; McRea, John, 1992; Digman, 1990; Trogrlić i Kurbalija, 1996),prihvaćena je ideja o postojanju dvije vrste religioznosti. Jednaje determinisana opštehumanim načelima i empatijom, a druga je u potpunosti uslovljena smjernicamareligijskog autoriteta. Brojna razmatranja odnosa konformističke religioznosti sa bazičnim dimenzijama ličnosti i sa aspektima autoritarnosti (Čekrlija, Turjačanin i Puhalo, 2004; Dušanić, 2006a; Dušanić, 2006b; Dušanić i Čekrlija, 2006; Gajić, 2006) dala su podršku hipotezi da

se konformistička religioznost može tretirati aspektom autoritarnosti i da gradi postojane veze sa etnocentrizmom, konzervativizmom i etničkom zatvorenosti/isključivosti.

U sprovedenom istraživanju cilj je bio ustanoviti prirodu doprinosa osobine ličnosti i porodične okupljenosti formiranju autoritarne orijentacije pojedinca, izražene kroz netrpeljivost prema intraceptivnim aspektima ličnosti i prihvatanju direktnih smjernica iz domena religije.

Studija 1

Cilj ove studije je razmatranje odnosa između fiksacija libida i stepena svakodnevne okupljenosti porodice. Fiksacije libida su u ovom slučaju tretirane kao izvor sklonosti da se u porodičnom životu učestvuje u većoj ili manjoj mjeri. Drugim riječima, analiziranim modelom odnosa pretpostavljeno je da osobine pojedinca, razvijene na bazi određenih fiksacija libida, determinišu stepen u kome će članovi porodice željeti i nastojati da budu dio svakodnevnog porodičnog života. Ukoliko se stepen okupljenosti porodice tretira kao konvencionalna vrijednost, kako je u uvodu opisano, onda možemo reći i da je na ovaj način moguće dobiti i šire pokazatelje uticaja osobina ličnosti na sklonost vrijednosnom sistemu sadržanom u okviru autoritarne orijentacije.

Metod

Uzorak

Ukupan uzorak je činilo 1238 ispitanika (629 žena) sa teritorije Bosne i Hercegovine. Uzrast ispitanika se kreće od 16 do 30 godina, prosječne starosti M=21.87 (SD=6.34). Ispitanici su upitnike popunjavali grupno nakon instrukcije ispitivača. Ispitivanje je u potpunosti bilo dobrovljno i anonimno.

Instrumenti

Skala REKA (Ignjatović, Mitrović, Jevremov, 2003) korištena je u procjeni fiksacija libida. Skala predstavlja upitničku operacionalizaciju Frojd–Abrahamove teorije psihoseksualnog razvoja ličnosti. Sastoji se od 40 stavki koje se grubo mogu podijeliti u četiri skale: oralni stadij, analni stadij, uretralni stadiji falusni stadij. Skale oralnog i analnog stadijasadrže po dvije supskale koje se odnose na pasivnu i agresivnu komponentu stadija, dok skala falusnog stadija sadrži i skup stavki namijenjenih procjeni autoerotizma. Koeficijenti relijabilnosti skala su zadovoljavajući (oralna, α=.82; analna, α=.81; uretralna, α=.79; falusna, α=.85). Uz stavke je ponuđena petostepena skala saglasnosti na kojoj se vrijednosti kreću od 1 (potpuno netačno) do 5 (potpuno tačno).

SOPUS (Milosavljević, 1985) je 10-ajtemska skala namijenjena procjeni svakodnevne porodične okupljenosti. Deset stavki koje se odnose na svakodnevne porodične aktivnosti date su uz Likertovu petostepenu skalu odgovora, gdje se vrijednosti kreću od 1 (nikada) do 5 (svaki dan). Pouzdanost skale iznosi α=.82.

Analiza podataka

U analizi podataka, prvo je na prostoru skale SOPUS identifikovana prva glavna Hotellingova komponenta. Nakon toga je izvršena faktorizacija prostora skale REKA. U faktorskoj analizi je metodom glavnih komponenti i primjenom *scree* testa identifikovano šest značajnih faktora postavljenih u promax poziciju. U posljednjem dijelu analize podataka izvršena je multipla regresiona analiza. Faktori skale fiksacija libida postavljeni su u poziciju prediktora, a glavna komponenta okupljenosti porodice uzeta je kao kriterijska varijabla.

Rezultati

Komponentna analiza skale SOPUS

Prva glavna Hotellingova komponenta skale SOPUS obuhvata oko 54% ukupne varijanse. Svi ajtemi ostvaruju visoke saturacije,tako da se može reći da je prvi glavni predmet mjerenja skale jasno definisan (Tabela 1). Nešto više od jesu ostalih veze koje sa prvom glavnom komponentom ostvaruju stavke koje se odnose na porodično druženje. Identifikovanu dimenziju s pravom možemo tretirati kao stepen okupljenosti porodice.

Tabela 1. Struktura IGK skale SOPUS

	I
Svi se zajedno dogovaramo o pitanjima vaznim za moju porodicu	.67
Svi zajedno doručkujemo	.73
Svi zajedno razgovaramo o obavezama,dužnostima i ponašanju članova porodice	.75
Svi ručamo zajedno	.68
Svi zajedno radimo u stanu	.71
Svi se okupljamo zajedno u vrijeme posjete prijatelja moje porodice	.73
Svi zajedno učestvujemo u porodičnom druženju	.81
Svi se okupljamo zajedno u vrijeme posjete rodbine sa majčine strane	.78
Svi zajedno večeramo	.70
Svi se okupljamo zajedno u vrijeme posjete očeve rodbine	.79

Faktorska analiza upitnika REKA

Faktorska analiza prostora, upitnika fiksacija libida,ukazala je na osnovu *scree*testa na šest značajnih faktora koji objašnjavaju oko 50% varijanse sistema. Za faktore II (oralno-sadistička fiksacija), III (falusna fiksacija) i IV (oralna fiksacija) može se reći da su jednoznačni, to jest da jasno smještaju fiksaciju libida u određeni podstadij psihoseksualnog razvoja. Nasuprot tome, faktori I (analno-uretralna fiksacija), V (uretralna fiksacija) i VI (autoerotizam) nisu jednostavne indikacije određenih fiksacija. Njihova struktura je uglavnom definisana stavkama različitih stadija. Dok stavke sa višim vezama sa faktorima ukazuju na stadij u kome je locirana dominanta fiksacija, druga grupa stavki izdvaja indikatore drugih (pod) stadijakoji imaju modulacionu ili uzročnu ulogu u oblikovanju primarne libidonosne fiksacije. Generalno gledano, dobijeni faktori u potpunosti pokrivaju prostor nomološke mreže na osnovu koje je sama skala zasnovana. O njihovoj kompleksnoj prirodi vodiće se računa pri razmatranju njihovih relacija sa okupljenosti porodice, dok su na ovom mjestu njihovi nazivi dati u opštijem obliku.

Dobijene korelacije između izdvojenih faktora relativno su niske, ali saglasne sa psihoanalitičkim učenjem. Na prvi pogled negativan predznak između I i V faktora (-.11) veze može izgledati zbunjujuće, ali je to u prvom redu posljedica činjenice da se ne radi o čistim faktorima, već o konglomeratima indikatora iz više različitih stadija. Takođe bi bila očekivana i intenzivnija korelacija II i IV faktora (.12). Međutim, s obzirom da se faktor II konkretno odnosi na fiksaciju u oralno-agresivnom podstadiju, a faktor IV predstavlja opštiju dimenziju oralne fiksacije, dobijena veza može se smatrati prihvatljivom.

Tabela 2. Izvod iz matrice strukture skale REKA

	I	II	III	IV	V	VI
Mleko je za mene više od hrane.				.61		
Često prevlačim jezikom preko usana.				.66		
Kad mi se nešto ne sviđa, ja to bacim.		.68				
Pamtim da sam kao dete često povraćao.	.35	.41		.35		
Gadljiv sam.		.64				
Kao da se bojim da će me pojesti.	.47	.59				
Ne volim kad neko proždire hranu.		.63				
Često zapažam ružna usta i opasne zube.		.74				
Volim hranu gde baš treba da se grize.		.72			-.31	
Volim da grizem bombone, a ne da ih sisam.		.54			-.42	
Vrlo često ispljunem neukusnu hranu.		.66			-.38	

Desi se da grizem svoje usne.				.68	-.34	
Više puta mi se desilo da se ugrizem za jezik.				.68	-.30	
Pamtim da su me prekorevali zbog grizenja.	.40			.61		
Na putovanjima danima nemam stolicu.	.50			.39		
Često čitam u WC-u.						.58
Radi velike nužde idem u WC više puta dnevno.	.35	.34				.47
Patim od hemoroida.	.69					.32
Pamtim kazne u vezi sa navikavanjem na urednu stolicu.	.72					
Imam probleme sa debelim crevom.	.81					
Često imam zatvor.	.70					
Uzimam sredstva protiv zatvora.	.77					
Majka me je neprijatno kažnjavala zbog moje neurednosti u vezi sa mokrenjem.	.50					.45
Dugo mogu da se uzdržavam od mokrenja.					-.71	
Često idem u WC u poslednjem momentu.					-.69	
Kad se prehladim, često mokrim.				.32	-.62	
Ne volim da pijem mnogo tečnosti, jer onda često idem u WC.	.47	.31			-.43	
Imam problema sa mokraćnim putevima.	.64					
Pamtim da sam kao dete nešto duže mokrio u krevet i da je zbog toga bilo problema.	.66		-.31			
Stideo sam se zbog problema sa noćnim mokrenjem.	.63		-.31			
Često raščešem neku od bubuljica.					-.59	
Grizem nokte.						
Nožić za svakodnevne potrebe treba da je uvek pri ruci.					-.32	.31
Uhvatim sebe da diram nepristojna mesta.			-.50			.59
Često trljam ruke bez razloga.			-.52			.58
Često gladim bokove ili leđa.	.35		-.51			.46
Mislim da starije žene nisu baš prijatne osobe.			-.79			
Sa starijima se teško može izaći na kraj.			-.79			
Ljudi kad ostare postaju zli.			-.86			
Za jaz koji postoji među generacijama krive su starkelje.			-.82			

Tabela 3. Interkorelacije faktora skale REKA

	I	II	III	IV	V	VI
Analno-uretralna fiksacija	1.00					
Oralno-sadistička fiksacija	.15	1.00				
Falusna fiksacija	-.18	-.20	1.00			
Oralna fiksacija	.17	.12	.03	1.00		
Uretralna fiksacija	-.11	-.25	.14	-.10	1.00	
Autoerotizam	.20	.06	-.18	.02	-.04	1.00

Multiplaregresiona analiza

Dobiveni koeficijentmultipleregresijestatistički jeznačajannanivoup<.01 (Tabela4), međutimmožeserećidaidentifikovanefiksacijelibidakaoprediktoriobjašnjavajumalidioukupnevarijansesistema (7%).

Svipredikторiizdomenafiksacijalibidaidentifikovanisu kaostatističkiznačajni (Tabela 5). Ipak,nužnojerećidasuvezeizmeđufiksacijalibidaiokupljenostiporodiceposvojojvrijednostivrlo niske idajeveličinauzorkadoveladoinflacijesamihkorelacija.Tojeposebnouočljivokodvrijednostiregresionihkoeficijenata (β).

Tabela 4.Koeficijentmultiplekorelacije

R	R^2	F	df1	df2	p
.27	.07	14.82	6	1095	.00

Tabela 5. Regresioni koeficijenti i korelacija

	Okupljenostporodice		
	Standardizovani β	p	Pearsonov r
Analno-uretralna fiksacija	-.07	.02	-.10**
Oralno-sadistička fiksacija	-.17	.00	-.17**
Falusna fiksacija	.08	.01	.14**
Oralna fiksacija	.12	.00	.12*
Uretralna fiksacija	-.07	.03	-.01
Autoerotizam	-.08	.01	-.12**

Diskusija

Identifikovani prvi glavni predmet mjerenja skale SOPUS u potpunosti odgovara ranijim istraživanjima. Skorna skali se može tretirati mjerom okupljenosti porodice. S obzirom na polemiku o pitanju koliko je indeks okupljenosti porodice dovoljan podatak bez poznavanja kvaliteta

odnosa u samoj porodici, interesantan je nalaz da u definisanju prve glavne učešće uzimaju stavke koje se odnose na druženje porodice. To bi mogao biti argument u prilog ideji da skala SOPUS pored stepena okupljenosti registruje i kvalitet odnosa u porodici. Međutim, isto je tako vjerovatno da se dobar dio varijanse može pripisati sistematskom uticaju stila odgovaranja, jer su ajtemi tako intonirani da prosto sugerišu „tačne odgovore" koje ispitanici treba da daju gledajući iz ugla socijalne poželjnosti.

Sa druge strane, faktorskom analizom upitnika REKA vrlo je dobro obuhvaćen prostor libidonosnih fiksacija. Kao prvo, treba spomenuti da niti u jednom istraživanju do sada nisu identifikovani faktori koji bi u potpunosti odgovarali čistim fiksacijama libida. Po psihoanalitičkoj teoriji to je i nemoguće jer svako vezanje libida za određen stadij biva uzrokovano ili dodatno oblikovano načinom prevazilaženja konflikata ostalih stadija razvoja. Stoga je jedino ispravno očekivati i dobijati relativno miješane faktore. U sprovedenoj studiji jasno se mogu identifikovati stadiji kojem pripada određena fiksacija, ali i stadiji koji učestvuju unjenom potpunom uobličenju. Tako se u slučaju I faktora radi o razvoju retentivne strategije u analnom stadiju, koja se u daljem razvoju primijenjuje i pri savladavanju konflikata uretralnog stadija. Prema psihoanalizi, analno-uretralna retencija posljedica je rigidnog i neprijatnog načina učenja na toaletnu higijenu. II faktor je baziran u oralno-agresivnom podstadiju, a u njegovom nastanku su učestvovali gadljivosti, oralne projekcije i sadizam. Faktor III sasvim jasno upućuje na falusnu fiksaciju koja je prikazana kroz hostilnost prema starijim osobama i autoerotizam.Fiksaciju u oralnoj fazi obuhvatio je i IV faktor, ali se u ovom slučaju radi o opštoj fiksaciji u oralnom stadiju. Za razliku od II faktora i ovdje se registruje prisustvo indikatora oralno-pasivnog podstadija (voljenje mlijeka i lizanje usana), dok indikatori oralno-agresivnog podstadija više predstavljaju intenzivniju želju za konstantnim zadovoljavanjem ukupne oralne zone nego uživanje u samom činu grizenja. Kao uretralna fiksacija određen je V faktor, s tim što u njemu učešće uzima više indikatora oralnog sadiza. Moguće je da ovako okupljene stavke sugerišu neostvarenje potpune kontrole nad urinarnim aparatom uz regresiju ka dentalnoj agresivnosti. Posljednji, VI faktor upitnika REKA, odnosi se na autoerotizam za koji su osnove postavljene u analnom stadiju, gdje je razvijen uvid u mogućnost kontrole u ostvarivanju tjelesne prijatnosti.

Multipla regresiona analiza je identifikovala sve faktore skale REKA kao značajne prediktore porodične okupljenosti. Međutim, faktori I, III, V i VI statistički su značajni tek na nivou $p<.05$. Visina veza koje oni postižu kao prediktori stepena okupljenosti porodice zaista je mala, što je direktno posljedica veličine uzorka, pri čemu su i vrlo niske veze istaknute kao značajne. Dva faktora u čije se interpretacije sa okupljenosti porodice smijemo upustiti jesu II (oralno-sadistička fiksacija) i IV (oralna fiksacija),

što se može smatrati direktnom potvrdom važnosti oralne fiksacije. Stepen okupljnosti porodice ili stepen sklonosti njenom okupljanju pod uticajem je oralnog stadija bez obzira na podstadij u kome libido može biti fiksiran. Veza drugog faktora upućuje da izraženija oralna agresivnost i sadizam vode manjem stepenu okupljenosti porodice. Imajući u vidu na nizak stepen tolerancije, sklonost burnom i neprijatnom verbalnom reagovanju koji odlikuju oralno-agresivan karakter, a uz to se još radi o okupljanju sa osobama koje su dio porodične klime u kojoj je dati karakter formiran, identifikovana veza trebalo bi da je smislena. Nasuprot tome, opšta oralna fiksacija obuhvaćena drugim faktorom, sadrži i sklonost ka unošnju i prihvatanju koje prati doživljaj prijatnosti ili sigurnosti. Svakodnevna porodična okupljanja na neki način simuliraju oralni stadij tako da se prihvataju kao izvor prijatnosti. Posmatrajući zajedno veze dva faktora sa stepenom porodične okupljenosti,oni se ne isključuju međusobno, već pružaju cjelovit uvid u mogućnost uticaja fiksacije u oralnom stadiju na stepen okupljnosti porodice. I za veze preostala četiri faktora može se naći vrlo smisleno objašnjenje. Fiksacija libida na falusnoj fazi u pozitivnoj vezi sa stepenom porodične okpuljenosti predstavljala bi tako poštovanje porodice i prihvatanje ritma njenog bitisanja koje je proizašlo iz neadekvatnog razrješenja edipalne situacije. Negativna veza autoerotizma i stepena okupljenosti porodice vjerovatno bi se mogla pripisati većoj sklonosti pojedinca da se bavi samim sobom i vlastitim prijatnostima nego porodicom kao grupom koja objedinjuje želje i potrebe više osoba. Ipak, mišljenja smo da bi takve interpretacije bile preslobnodne i neargumentovane, koliko god mogle biti adekvatne. Stoga smatramo da se kao rezultat studije može prihvatiti nalaz o vezi fiksacije u oralnom stadiju sa stepenom okupljenosti porodice i naznake o mogućoj prirodi odnosa fiksacija ostalih stadija psihoseksualnog razvoja ličnosti na stepen okupljenosti porodice, koje treba provjeriti u narednim studijama.

Studija 2

U sprovedenoj studiji testiran je odnos između okupljenosti porodice i osobina ličnosti sa antiintraceptivnosti i konformističkomreligioznosti. Prema opštoj pretpostavci, porodica i osobine ličnosti dominanti su faktori razvoja autoritarne orijentacije. U ovom slučaju kao osnovni izvor varijanse uzeta je svakodnevna okupljenost porodice i posmatran je njen direktan uticaj na antintracetivnosti i religioznosti. Fiksacije libida su u testiranom modelu postavljene kao medijacione varijable, čime je dobijena potpunija informacija i o prirodi uticaja okupljenosti porodice na antiintraceptivnu orijentaciju. Pored toga, u okviru studije dobijena je mogućnost i da se dodatno provjeri pitanje odnosa i redoslijeda uticaja između fiksacija libida i okupljenosti porodice.

Metod

Uzorak

Uzorak je uključio 1082 studenta (541 ženu) univerziteta u Banjaluci, Sarajevu i Mostaru. Ispitanici su bili starosti između 18 i 30 godina (M=21.39, DS=2.94). Ispitanici su nakon instrukcija ispitivača upitnike popunjavali grupno. Ispitivanje je trajalo 40 minuta,a učešće u istraživanju bilo je anonimno i dobrovoljno.

Instrumenti

I ovaj put je kao mjera okupljenosti porodice korišten skor sa skale svakodnevne porodične okupljenosti SOPUS (Milosavljević, 1985), dok su fiksacije libida procjenjivane skalom REKA (Ignjatović, Mitrović, Jevremov, 2003). Koeficijent pouzdanosti skale SOPUS u ovoj je studiji iznosio α=. 90. Dobijeni αkeoficijentirelijabilnostiskale REKA kretalisu se u rasponu od .80 do .88.

Antiintraceptivnost je procjenjivana skalom AI (Ignjatović,Orozović, Stojanović, Marinković, Bujak, Mitrović, Kosanović, 1996), koja predstavlja operacionalizaciju ovog konstrukta,opisanog od strane Adorna i saradnika (Dorno, Frankel-Brunswik, Levinson i, 1950). Upitnik obuhvata 40 stavki koje indikuju netrpeljivost prema emocijama, psihologiji i umjetnosti kao aspekte antiintraceptivnosti. Uz stavke je ponuđena sedmoostepena skala saglasnosti na kojoj se vrijednsoti kreću od 1 (potpuno netačno) do 7 (potpuno tačno). Dobijena pouzdanost skale iznosi α=.97.

Analiza podataka

U analizi podataka primijenjene su dvije medijacione analize (Preacher i Hayes, 2004) kojima su testirani odnosi između okupljenosti porodice sa konformističkom religioznosti i antiintraceptivnosti, uz medijacionu ulogu fiksacija libida. Okupljenost porodice je u oba slučaja bila nezavisna varijabla, dok su religioznost i antiintraceptivnost postavljene u poziciju zavisne varijable. Treba napomenuti da medijaciona analiza radi sa nestandardizovanim regresionim koeficijentima, tako da njihova vrijednost može biti veća od 1.00, što je u saglasnosti i sa Deegan (1978) i Hayes (2009). Rezultati medijacione analize provjeravani su i analizirani uz bootstraping nagenerisanih 5000 uzoraka.

Rezultati

Testirani model odnosa stepena okupljenosti porodice i konformističke religioznosti, uz fiksacije libida kao medijacione varijable, obuhvata niskih 8,16% varijanse sistema uz vrijednost statistika varijanse F=19.06

(p<.01). Sve dobijene vrijednosti odnosa okupljenosti porodice i fiksacija libida kao medijacionih varijabli statistički su značajne na nivou p<.01. S obzirom na dobijene niske koeficijente, smatramo da je najispravnije prihvatiti veze sa okupljenosti porodice sa oralnom i falusnom fiksacijom, a preostale dvije uzeti sa rezervom. Sa druge strane, od medijacionih varijabli značajne veze sa konformističkom religioznosti ostvaruju oralna i analna fiksacija (p<.01). Uticaj uretralne i falusne fiksacije nije se pokazao statistički značajnim. Direktan uticaj okupljenosti porodice, bez posredovanja fiksacija libida, na religioznost je iznosio .20 (p<.01), dok je koeficijent ukupnog efekta na religioznost .19 (p<.01). Na osnovu dobijenih rezultata može se reći da su kompatibilni sa psihoanalitičkim postavkama o razvoju religioznosti.

Grafik 1. Model odnosa okupljenosti porodice i konformističke religioznosti

U drugom testiranom modelu antiintraceptivnost je zauzela poziciju zavisne varijable, dok su nezavisna i medijacione ostale iste. Ukupna količina objašnjene varijanse iznosi 23% uz F=64.37 (p<.01). S obzirom da se radi o istoj nezavisnoj i istom setu medijacionih varijabli, koeficijenti njihovog međuodnosa ostali su nepromijenjeni. Dakle, ponovo će veze okupljenosti porodice sa uretralnom i analnom fiksacijom, iako značajne, ostati kao nedovoljno visoke da se njihova uloga u modelu ozbiljnije tretira. Od medijacionih varijabli, oralna i falusna fiksacija ostvaruju statistički značajan uticaj na antiintraceptivnost (p<.01), dok analna i uretralna fiksacija ne pokazuju statistički značajan uticaj. Ukupan efekat okupljenosti porodice, uz medijacionu ulogu fiksacija libida, na antiintraceptivnost je statistički značajan (.98, p<.01), kao i vrijednost koeficijenta neposrednog uticaja (.56, p<.01). I ovoga puta su nalazi saglasni sa istraživačkim pretpostavkama deriviranim iz Frojd–Abrahamove teorije psihoseksualnog razvoja.

Grafik 2. Model odnosa okupljenosti porodice i antiintraceptivnosti

Diskusija

Ukupni rezultati medijacione analize daju prilično dobar uvid u odnos ispitivanih konstrukata. U prvom redu možemo reći dase stiče prilično jasna slika o odnosu i prirodi determinisanosti konformističke religioznosti i antiintraceptivnosti libidnosnimfiksacijama i okupljenosti porodice. Rezultati medijacione analize u prvom redu potvrđuju ranije nalaze koji su dobijeni ispitivanjem odnosa fiksacije libida sa antiintraceptivnom orijentacijom (Čekrlija, 2001 i Čekrlija, 2007a). Tako se oralna i analna fiksacija libida pokazuju kao značajni prediktori (ili moderatori) religioznosti, dok su oralna i falusna fiksacija kod antiintraceptivnosti. U objašnjenju uticaja fiksacija libida na religioznost fiksacija najvjerovatnije je da samu bazu religioznosti podrazumijeva razvijena sklonost ka unošenju, koja se u daljem razvoju, generalizaciji i sklonosti razvija i kao sklonost usvajanju sistema vrijednosti, normi i smjernica ponašanja. Analna fiksacija libida svoj doprinos obezbjeđuje putem sklonosti ka zadržavanju. Tome treba dodati i činjenicu da se dijete pri usvajanju toaletne higijene po prvi put susreće sa postojanjem direktnih pravila ponašanja i instancom socijalnog ogledala. Stoga bi se sistem uticaja oralne i analne fiksacije libida na religioznost svodio na sklonost unošenju i prihvatanju, a zatim i zadržavanju sistema vrijednosti i pravila ponašanja. Pored ovog, vrijedi spomenuti i izostanak falusne fiksacije kao prediktora religioznosti. Čini se da je osnova odnosa prema autoritetu locirana u oralni i analni stadij razvoja, dok ga edipalni konflikt nastavlja ili problematizuje. To falusnu fiksaciju pretpostavlja moderatorom uticaja oralne i analne, što svakako treba imati u vidu prilikom testiranja daljih modela. Okupljenost porodice, kao primarni izvor varijanse

u testiranom modelu, pokazuje dvojak uticaj. Stepen okupljenosti porodice oko zajedničkih svakodnevnih aktivnosti nužan je preduslov prenošenja vrijednosnih sistema i smjernica. Veći stepen okupljenosti religiozne porodice svakako dovodi do veće mogućnosti za transfer religioznosti. Sa druge strane, veći stepen okupljenosti porodice predstavlja preduslov za oralnu i falusnu fiksaciju. Veća svakodnevna okupljenost porodice trebalo bi da pojedincu pruži mogućnosti za fiksaciju u obe potfaze oralnog stadija –i za intenzivan doživljaj upijanja prijatnosti koje porodica može da omogući zadovoljavanjem potreba djeteta, i za razvoj oralno agresivnog ponašanja i sticanja aktivne baze za ispoljavanje primarne agresivnosti. Uz to, izraženija okupljenost porodice traži jasno definisanje uloga, ne samo prema roditeljima već i prema ostalim članovima porodice, što intenzivira konflikt falusnog stadija.

U odnosu prema antiintraceptivnosti okupljenost porodice djeluje na drugačiji način. U direktnom smislu, u okviru porodice se, između svega ostalog, stiče baza za odnos prema domenu emocija, subjektivnom i apsktraktnom. Što se tiče medija kroz koji se taj uticaj ostvaruje, to su oralna i falusna fiksacija. Oralni stadij može svoj doprinos da obezbijedi na osnovu sklonosti da se sistem nipodaštavanja imaginativnog, duševnog i osjećajnog introjektuje kroz generalizovanu sklonost unošenja, i kroz ispoljavanja ekspanzione agresivnosti prema onome što osobu predstavlja kao slabu. Falusna fiksacija je značajan izvor antiintraceptivnosti kroz potiskivanje ličnih osjećanja anksioznosti i submisivnosti koje nerazriješen edipalni konflikt izaziva, kao i neadekvatnu identifikaciju sa autoritetom.

U zaključku studije može se reći da su rezultati u potpunosti saglasni sa ranijim razmatranjima etiologije autoritarnih subdimenzija na osnovu fiksacija libida. Oralni stadij se gotovo po pravilu pojavljuje kao primarni faktor uticaja na autoritarne sklonosti. Sklonostka bilo kom obliku rezonovanja i ponašanja počinje se usvajati u prvom stadijupsihoseksualnog razvoja, tako da je logično da formiranje autoritarne ličnosti ovdje ima svoje najstarije korijenje. Fiksacija će u analnoj fazi izgleda pomoći u održavanju i osnaživanju prvobitno stečenih sklonosti, dok ćeedipalni konflikt, kao osnovni uzrok fiksacije, u falusnoj fazi oblikovati konačan submisivan i nekritički odnos prema autoritetu.

Generalna diskusija

U pokušaju da odgovorimo na pitanje šta treba posmatrati kao primarni izvor varijanse, okupljenost porodice ili fiksacije libida, dobija se odgovor koji omogućava dalju vožnju ukrug. Fiksacije libida su posljedica sklonosti roditelja da primjenjuju određene obrasce porodičnog ponašanja,

među kojima je i stepen u kome će porodica biti uključena u svakodnevne zajedničke aktvnosti. Karakter pojedinca formiran na bazi libidonosnih fiksacija dalje postaje izvor nastojanja da se učestvuje ili ne učestvuje u svakodnevnim aktivnostima porodice. Ono što nedostajeu odgovoru svakako je kvalitet odnosa članova porodice tokom zajedničkih aktivnosti koji treba da se doda kao varijabla u narednim istraživanju. Pored toga, preporuka bi bila da se provjeri postojanje veza između roditelja i djece u odnosu na fiksacije libida, okupljenost porodice i procjenu kvaliteta odnosa u porodici. Ovo bi svakako dalo dodatne vrijedne informacije u tumačenju uloge porodice u formiranju karaktera pojedinca.

Prevashodni cilj rada je bio razmatranje uticaja osobina ličnosti na aspekte autoritarnosti sadržane u suprotstavljenosti svim aspektima ličnosti koje je predstavljaju slabom i neodrživom u socijalnom sistemu, i submisivnost prema konvencionalnom, nadnaravnom i socijalno poželjnom. U ovom slučaju je navedeni skup autoritarnih simptoma opisan antiintraceptivnom orijentacijom, koja bi trebalo da se odnosi na sklonost pojedinca da se pridržava poznatog, provjerenog, ustaljenog obrasca ponašanja datog od strane autoriteta i negiranje svih subjektivnih aspekata ličnosti koji se doživljavaju kao pokazatelji opšte slabosti pojedinca. Ukupni nalazi ukazuju na dominantnu ulogu oralne fiksacije u razvijanju svih ispitivanih subdimenzija autoritarnosti (antiintraceptivost, konformistička religioznost i okupljenost porodice). Ono što se razlikuje jeste modulaciona uloga koju imaju analna i falusna faza. Dok razvoj religioznosti zavisi od sklonosti da se usvojeno i zadrži, antiintraceptivnost mora biti oblikovana edipalnom situacijom koja se razrješava identifikacijom sa autoritetom kao simbolom čvrstine i moći. Okupljenost porodice, posmatrana kao sklonost konvencionalnim vrijednostima, prema nalazima prve studije vjerovatno je oblikovana i analnom i falusnom fiksacijom. U dodatnoj provjeri, sadržanoj u drugoj studiji, utvrđeno je i da se okupljenost porodice može posmatrati i kao prediktor fiksacija libida. I u ovom slučaju su dobijene veze bile niske ali saglasne sa prethodnim. U ovakvoj postavci okupljenija porodica nudi bolje preduslove za oralnu i falusnu fiksaciju kao dalje dovoljne osnove za razvoj autoritarne orijentacije.

Literatura

Adler, A. (1984). *Poznavanje deteta.* Novi Sad: Matica srpska.

Abraham, H. (1927). *Selected papers.* London: Institute of psychoanalysis and Hogarth Press.

Adorno, T. W., Frenkel-Brunsvik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian Personality*. New York, London: W.W.W. Norton & Company.

Andrews, G., Singh, M., & Bond, M. (1993).The defense style questionnaire.*Journal of Nervous and Mental Disease, 181*, 246–256.

Bass, B. M. (1956). Development of a structured disguised personality inventory. *Journal of applied psychology, 40*, 393–397.

Baumeister, R. F., Heatherton, T. F., & Tice, D. M. (1993).When ego threats lead to self-regulation failure: Negative consequences of high self-esteem.*Journal of Personality and Social Psychology, 64*, 141–156.

Buss, A. H., Durkee, A., & Bear, M. (1956). The mesurement of hostility in clinical situations. *Journal of abnormal and social psychology, 52,* 84–86.

Cramer, P. (2000). Defense mechanisms in psychology today: Further processes for adaptation. *American Psychologist, 55*, 637–646.

Čekrlija, Đ. (2005).Kanoničke relacije religioznosti i individualističke/kolektivističke orijentacije.*Rezimei:XVII naučni skup Dani Ramira i Zorana Bujasa*, *41.*

Čekrlija, Đ. (2001).Relacije antiintraceptivnosti i fiksacija libida. *Psihologija*, *1–2*, 237–251.

Čekrlija, Đ., Turjačanin, V., i Puhalo, S. (2004). *Društvene orijentacije mladih*. Banja Luka: Nacionalni institut Za borbu protiv narkomanije.

Čekrlija, Đ. (2007a). Relacije religioznosti i fiksacija libida. *Primenjena psihologija: Društvo, porodica i ponašanje, 37–50.*

Čekrlija, Đ. (2007b). Relacije antiintraceptivnosti i religioznosti. *Rezimei; XIIIempirijska istraživanja u psihologiji,84–85*.

Ĉekrlija Đ., i Čekrlija, S. (2015). Ni stado ćud ne mijenja; Religioznostkaodistinktivna karakteristika pojedinca ili društvena orijentacija. *JournalofReligionandReconciliation*, (inpress).

Deegan, J. R. (1978). On the occurrence of standardized regression coefficients greater than1.*Educational and Psychological Measurement, 38*, 873–888.

Digman, J. M. (1990). Personality strucutre; Emergence of the five-factor model. *Annual rewiew of psychology*, *41*, 417–440.

Dušanić, S. (2006a). Hijerarhijska faktorska analiza religoznosti i konformizma. U V. Turjačanin, i Đ. Čekrlija. (Ur.) *Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet*(str. 132–149). Banja Luka:Art print.

Dušanić, S. (2006b). Religioznost i socijalni identiteti adolescenata. U V. Turjačanin, i Đ. Čekrlija (Ur.),*Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet*, (str. 79–90). Banja Luka:Art print.

Dušanić, S., Čekrlija, Đ. (2006). Kanoničke relacije religioznosti i lokusa kontrole. U V. Turjačanin, i Đ. Čekrlija (Ur.),*Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet*(str. 150–157). Banja Luka:Art print.

English, H. B., & English, A. C. (1976). *A comprenhensive Dictionary if Psychological and Psychoanalitical Terms*. New York: David Mckay Company, Inc.

Fisher, S.& Greenberg, R.P. (1996.).*Freud Scietifically Rappraised.* State University of New York: Health Science Center, Syracuse.

Freud, S. (1976). *Uvod u psihoanalizu*. Novi Sad: Matica srpska.

Fromm, E. (1986). *Autoritet i porodica*. Zagreb: Naprijed.

Friedman (1963).*The feminine mystique*. New York: Dell.

Gajić, T. (2006). Zajednička faktorska struktura religioznosti, nacionalne vezanosti i konformizma. U V.Turjačanin i Đ. Čekrlija (Ur.),*Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet* (str. 132–149). Banja Luka:Art print.

Gajić, T., i Čekrlija, Đ. (2006)**.** *Tu sam ali bih više volio da nisam: Fiksacije libida u oblikovanju porodične okupljenosti*. Rad predstavljen na konferenciji Kultura i obrazovanje. Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

Goldman-Eisler, F. (1959). Breastfeeding and character formation. In C. Kluckhon & H. A. Murray (Eds),*Personality in nature, society and cukture.* New York: Knopf.

Grygier, T. G. (1960). *Dynamic Personality Inventory*. London, N.F.E.R.

Hayes, A. F. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical Mediation Analysis in the New Millennium, *Communication Monographs, 76*(4), 408–420.

Horga, S., Ignjatović, I., Momirović, K. i Gredelj, M. (1982a). Prilog proučavanju strukture konativnih faktora I. *Psihologija*, *3*, 3–21.

Horga, S., Ignjatović, I., Momirović, K. i Gredelj, M. (1982b). Prilog proučavanju strukture konativnih faktora II. *Psihologija*, *4*, 17–34.

Hubert, I., Karanjac, J., i Vasić, A., (1996). Odnosi fiksacije libida merenih upitnikom FR-3 i dimenzija ličnosti merenih testom MK-241. U L. Genc i I. Ignjatović (Ur.),*Ličnost u višekulturalno društvu 3* (str. 154–167). Novi Sad: Filozofski fakultet

Ignjatović, I., i Jevremev, T. (1996). Frojd i Ajzenk: Putem kanoničkih relacijačestica skala Fr-3 i EPQ('96). U (L. Genc i I. Ignjatović (Ur.),*Ličnost u višekulturalnom društvu 3* (str. 109–125). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Ignjatović, I. (1982). Integracijadruštveneiličneprilagođenostiličnosti.(Neobjavljena doktorskadisertacija).Filozofskifakultet, Beograd.

Ignjatović, I., Stojanović, D., Marinković, N., i Orozović, I. (1996). *Indikatori antiintraceptivnosti, Ajzenkovog modela ličnosti i Frojdovih fiksacija – hijerarhijska faktorska analiza*. Rad predstavljen na X kongresu psihologa Jugoslavije. Petrovac na Moru, Crna Gora.

Ignjatović,I., Vasić, A., Kosanović, B., Mitrović,D., Momirović, K. (1995). Frojd još jednom – opšti muški i ženski faktori u kolekciji čestica FR-2. U Đ. Đurić. (Ur.),-*Ličnost u višekulturalnom društvu2* (str. 15–38). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Imber, R. (1969). *An experimental study of the Oedipus complex* (Unpublished doctoral dissertation). Rutgers University,New Brunswick.

Klein, M. (1975). *The psychoanalysis oh children*. New York: Freepress.

McRea, R.R. & John, O.P (1992). An introduction to the Five-factor model and its applications. *Journal of personality, 2*, 175–215.

Milosavljević, B. (1985). Indeks SOPUS kao indikator porodične moći u socijalizaciji adolescenata. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 24*, 117–127.

Milosavljević, B. (1987). Indeks SOPUS sa ili bez indicija toksikomanije i neka ponašanja adolescetana. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 24*, 117–127.

Milosavljević, B. (1990). Instrumentalna komunikacija i roditeljska kontrola u odnosu na indeks SOPUS adolescenata. *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, 29*, 109–116.

Milosavljević, B. 1991, Deidealizacija roditelja i svakodnevna okupljenost porodice adolscenata. *Psihologija, 24*, 87–93.

Milosavljević, B. (1991a). *Socijalno prihvatljiva ponašanja adolescenata i SOPUS*. Rad predstavljen na konferenciji 8. dani psihologije u Zadru. Zadar, Hrvatska.

Milosavljević, B. (2002). *Porodica i mladi – Socijalno psihološka istraživanja*. Banja Luka:Filozofski fakultet.

Milosavljević, Kos, G., i Opačić, G. (1988). Interakcija u obitelji i vidovi društveno neprihvatljivih ponašanja adolescenata. *Radovi filozofskogfakulteta u Zadru, 27*(24), 97–104.

Mitrović, D. (2004). *Upitnička provera psihoanalitičkog konstrukta elektra kompleksa putem poliemocionalnog načina odgovaranja*. (Neobjavljena doktorska disertacija).Filozofski fakultet,Novi Sad.

Momčilov, D., Jevremov, T. i Hubert, I. (1997).*Polne razlike antiintraceptivnosti - diskriminativna analiza čestica skale AAII*. Rad saopšten na konferenciji X kongres psihologa Jugoslavije. Jugoslavija. Petrovac na Moru, Crna Gora.

Momirović, K., Džamonja, Z., Hrnjica, S., Ignjatović, I., Mejovšek, M., Radovanović, D., Vučinić, B., i Wolf, B. (1975). Struktura indikatora oralne agresivno-

sti. *Psihologija*, 3–4, 95–117.

Mitrović, D., i Gradinovački, S. (1996). Odnosi antiintraceptivnosti merene skalom AaIi i skale autoritarnosti iz upitnika MK-240. U (L. Genc i I. Ignjatović (Ur.) *Ličnost u višekulturalnom društvu 3* (str. 185–194). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Momirović, K., i Ignjatović, L. (1977). Struktura konativnih faktora. *Psihologija, 10*(3–4), 25–32.

Momirović, K., Ignjatović, I., Radovanović, D., Mejovšek, M., Horga, S., Hrnjica, S., Džamonja, Z., i Wolf, B. (1976). Strukturaindikatoraanalneagresivnosti. *Psihologija*, *1–2*, 61–80.

Murray, H. A.,&Kluckhohn, C. (1953) *Personality in Nature, Society, and Culture*. New York: Knopf

Paulhus, D. L., Fridhandler, B., & Hayes, S. (1997). Psychological defense: Contemporary theory and research. In J. Johnson, R. Hogan, & S. R. Briggs (Eds.), *Handbook of personality psychology* (pp. 543–579). New York: Academic Press.

Peterson, C., Maier. S. F., & Selingman, E.P. (1993). *Lerned Helpessness: A Theory for the Age of Personal Control*. New York: Oxford.

Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2004). SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models. *Behavior Research Methods, Instruments, and Computers, 36*, 717–731.

Rabin, A. I. (1958). The israeli kibbutz (collective settlemant) as a laboratory for testing psychodinamic hypoteses. *Psychological record*, *7*, 111–115.

Schill, T. (1966). Sex differences in identification of the castrating agent on the Blacky test. *Journal of clinical psychology*, *22*, 324–325.

Selingman, E. P. (2002). *Authentic happines*. New York: Free Press.

Todorović, J. (2004). Vaspitni stilovi u porodici i stabilnost samopoštovanja adolescenata. *Psihologija, 37*(2), 183–195.

Todosijević, B. (1996). Relacije između porodičnog funkcionisanja i autoritarnosti. U (L. Genc i I. Ignjatović (Ur.),*Ličnost u višekulturalnom društvu 3,* (str. 195–213). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Trogrlić, A., Mitrović, D., i Todosijević, B. (1999). *Preliminarne norme, osnovni metrijski pokazatelji i relacije sa psihološkim varijablama upitnika AaIi*. Rad predstavljen na skupu V empirijska istraživanja u psihologiji.Beograd, Srbija.

Trogrlić, A.; Mitrović, D.; Vasić, A. (1995): *Polne razlike u fiksacijama libida mjernih skalom FR-2.*U Đ. Đurić. (Ur.), *Ličnost u višekulturalnom društvu2*, (str. 39–47). Novi Sad: Filozofski fakultet.

Trogrlić, A., Kurbalija, D. (1996). Odnosi ajtema S-R skale SEG-7 i faktora iz upitnika EPQ-103. U (L. Genc i I. Ignjatović (Ur.),*Ličnost u višekulturalnom društvu 3* (str. 126–137). Novi Sad: Filozofski fakultet

Wagner, B. M., & Cohen, P. (1994). Adolescent sibling differences in suicidal symptoms: the role of parent – child relationships. *Journal of Abnormal Child Psychology, 22,* 321–337.

Watson, P. J. & Hickman, S.E. (1995). Narcissism, Self-Esteem, and Parental Nurturance. *Journal of Psychology, 129*(1), 61–73.

Wolf, B., Momirović, K., Radovanović, D. i Radulović, D. (1998). Dokaz da Frojd–Abrahamovi konstrukti oralne i analne agresivnosti zadovoljavaju prva četiri uslova egzistencije. U K. Momirović(Ur.), *Realnost psiholoških konstrukata 1*, 135–174. Beograd:Institut za psihologiju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

FAMILY CLOSENESS AND LIBIDO FIXATIONS AND THEIR IMPACT ON DEVELOPING AN (ANTI) INTRACEPTIVE ORIENTATION

Summary: *The purpose of this study was to explore the level of family closeness and libido fixations impact on antiintraceptive orientation. Two studies were conducted. In the first study, the sample consisted of 1238 respondents (609 male & 629 female) with the average age M=21.96 (DS=2.15). Libido fixations were assessed with scale REKA (Ignjatović et al, 1996) while the level of family closeness was estimated by the SOPUS scale (Milosavljević, 1991). Multiple regression analysis was used to examine the relations between libido fixations and family closeness. Among low correlation values, oral fixations seemed to be the most dominant predictor. In the second study, the mediation analysis was applied where family closeness was an independent variable, libido fixations were mediation variables, while antiintraceptivity and conformist religiosity were dependent variables. The sample consisted of 1082respondents (609 male & 629 female) with average age M=21.96 (DS=2.15).Antiintraceptivity was assessed with scale AaIi (Orozović et al, 1996), religiosity with scale R (Čekrlija & Turjačanin, 2004), while the scale for libido fixations and family closeness remained the same. The mediation analysis showed intensive family closeness impact on both dependent variables. Oral and anal fixations were shown as dominant mediators in antiinterceptivity shaping, while oral and phallic fixations were emphasized with regard to conformist religiosity.*

Key words: ***Libido fixations, family closeness, antiintraceptivity, conformist religiosity***

Prof. dr Branislav Čukić[1]

ROLECENTRIZAM U OPAŽANJU SVOJE MOTIVACIJE I MOTIVACIJE DRUGIH

Rezime: *Ovaj rad je neobjavljeni deo istraživanja motivacione strukture zaposlenih u Srbiji i Crnoj Gori. Anketirano je 987 zaposlenih koji nisu rukovodioci i 313 rukovodilaca, koji su odgovarali na pitanje o važnosti pojedinih motivacionih podsticaja za njih lično, kao i za većinu zaposlenih u njihovoj organizaciji. Rezultati ranijih sličnih istraživanja interpretirani su kao rukovodilačko pogrešno opažanje motivacije podređenih, jer su rukovodioci svojim saradnicima pripisivali više egzistencijalnih a manje socijalnih i manje ego motiva nego sebi, i tumačeni su u odnosu na izjašnjavanje samih saradnika o sopstvenoj motivaciji. U ovom istraživanju pokazala se ista tendencija odgovora zaposlenih nerukovodilaca kada su se izjašnjavali o sopstvenoj motivaciji i uporedo sa tim o motivaciji većine zaposlenih u istoj organizaciji. Dakle, greška pomeranja od ego motiva ka egzistencijalnim motivima nije karakteristična samo za rukovodilačko opažanje motivacije podređenih, već karakteriše uopšte opažanje motivacije drugih u odnosu na sopstvenu motivaciju. To pokazuje analiza razlika srednjih vrednosti odgovora anketiranih nerukovodilaca i rukovodilaca, kao i odgovarajuća korelaciona analiza.*

Navedene rezultate autor interpretira kao manifestaciju rolecentrizma, konstrukta koji on uvodi da bi opisao perceptivno favorizovanje sopstvene uloge u odnosu na uloge drugih, u istom organizacijskom, to jest socijalnom sistemu.

Ključne reči: *motivacija zaposlenih, rukovodioci, rolecentrizam, organizacione uloge*

Zamisao i kontekst istraživanja

Rad „Rolocentrizam u opažanju svoje motivacije i motivacije drugih“ neobjavljeni je do sada **deo šireg istraživanja strukture radne motivacije**, zasnovanog na anketiranju 1307 zaposlenih iz četrnaest gradova u Srbiji i dva grada u Crnoj Gori. To anketiranje, realizovano tokom 2009.

[1] Penzionisani profesor Odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, e-mail: branislav.cukic.09@gmail.com .

i 2010, pripada seriji istraživanja čiji su rezultati objavljivani 2006, 2009, 2011. i 2013. godine. **Osnovna zamisao** serije naših istraživanja radne motivacije zaposlenih potiče iz klasičnog rada Roberta Kana (Kahn, R. L. 1958).

Kan je, anketirajući 2499 zaposlenih, ponudio ispitanicima listu od deset podsticaja kojima ih njihova preduzeća mogu motivisati, i tražio je da ocene koliko im je svaki od njih važan. Među navedenim podsticajima nalazili su se neki koji su se odnosili na ekonomsko stimulisanje, to jest na egzistencijalnu motivaciju (visina plate i penzije, sigurnost za starost i sl.), i neki koji su se odnosili na psihološko stimulisanje, to jest socijalnu i ego motivaciju (slaganje sa ljudima na poslu, mogućnost kvalitetnog rada, mogućnost napredovanja i sl). Rezultati su pokazali da su podsticaji vezani za ekonomsko stimulisanje, u celini gledano, ocenjeni kao najvažniji, ali da su neki od „socijalnih" podsticaja bili pojedinačno važniji od pojedinih ekonomskih podsticaja. Kanovim istraživanjem je bio obuhvaćen i poduzorak menadžera, koji su, sem ocenjivanja važnosti pojedinih podsticaja za sebe lično, procenjivali i kako će na ista pitanja odgovarati njihovi podređeni. U vezi sa tim bio je glavni rezultat ovog istraživanja – menadžeri po pravilu precenjuju važnost ekonomskih podsticaja za svoje radnike, a potcenjuju važnost socijalne motivacije. To je praktično značilo da oni propuštaju da koriste dragocene psihološke podsticaje koji im stoje na raspolaganju.

Takva početna zamisao, naravno, menjana je odgovarajućim važnim dopunama, jer su ciljevi naših istraživanja evoluirali zavisno od otvaranja novih problema na koje su ukazivali sukcesivno dobijani rezultati. Karakteristična modifikacija, bitna za deo istraživanja koji sada objavljujemo, bila je uvođenje procene važnosti pojedinih motivacionih podsticaja „većinu zaposlenih", pored iskazivanja važnosti tih istih podsticaja za sebe lično. Time je omogućeno poređenje opažanja motivacije „drugih" u istoj organizacionoj jedinici od strane rukovodilaca i od strane nerukovodilaca, dakle, njima podređenih zaposlenih. **Svrha** takvog poređenja bila je da se utvrdi da li je pogrešno opažanje motivacije podređenih karakteristično samo za rukovodioce, ili se radi o opštoj karakteristici socijalne percepcije i rukovodilaca i zaposlenih koji nisu rukovodioci.

Opšti **hipotetički okvir** ovog istraživanja proizlazi iz rezultata pomenutih ranijih srodnih istraživanja, a svodi se na različitost između rukovodilačkog i sopstvenog opažanja motivacije zaposlenih. U već objavljenim delovima našeg šireg istraživanja, uporedna analiza važnosti, koju ispitanici pripisuju pojedinim oblicima motivisanja, i realne zastupljenosti istih oblika motivisanja u njihovim organizacijama, pokazala je da uz visinu i raspodelu plata, dominantan i neiskorišćen motivacioni potencijal imaju, takođe, mogućnosti napredovanja i interesantnog rada, kao oblici ego motivacije (Čukić, B. 2011). Polazna pretpostavka, u delu istraživan-

ja koji sada objavljujemo, bila je da takva neiskorišćenost potencijala ego motivacije proizlazi iz (i iz) toga što rukovodioci pogrešno opažaju radnu motivaciju ostalih zaposlenih. Ta polazna pretpostavka je već bila potvrđena u pomenutim ranijim istraživanjima, a sada je trebalo da bude proverena na većem uzorku i u uslovima delovanja svetske ekonomske krize u Srbiji i Crnoj Gori. Glavna pretpostavka u ovom delu istraživanja bila je da se rukovodilačko potcenjivanje važnosti psiholoških podsticaja za „većinu zaposlenih" (rukovodiocima podređenih), ne razlikuje od potcenjivanja važnosti psiholoških podsticaja za „većinu zaposlenih" , dakle „drugih" u odnosu na same ispitanike.

U našem širem istraživanju, osnovni ***istraživački problem*** bio je određen polaznim pitanjima – kakva je struktura radne motivacije, to jest kakva je relativna zastupljenost pojedinih motivacionih podsticaja koji pokreću ili koji mogu pokretati zaposlene ka ostvarivanju organizacijskih ciljeva? U okviru toga, deo istraživanja kojim se ovde bavimo fokusiran je na pitanje da li su i u čemu su podudarna opažanja sopstvene motivacije zaposlenih i opažanja njihove motivacije od strane rukovodilaca. U ranije objavljenim segmentima istraživanja, pored identifikovanja strukture radne motivacije, ***cilj*** je bio da se za različite vrste podsticaja utvrdi njihov motivacioni potencijal. Za praksu upravljanja ljudskim resursima, međutim, nije dovoljno da se taj motivacioni potencijal identifikuje naučnim istraživanjem, već je važno utvrditi kako taj potencijal pojedinih motivacionih podsticaja opažaju menadžeri koji se bave motivisanjem zaposlenih. Zato je paralelni cilj našeg istraživanja bilo i ispitivanje rukovodilačkog opažanja važnosti pojedinih sredstava motivisanja zaposlenih. Jedan segment tog cilja bilo je traženje odgovora na pitanja da li je i u čemu je rukovodilačko opažanje motiva njihovih saradnika pogrešno. Odgovori na ta pitanja davani su i potvrđivani ranijim srodnim istraživanjima (Kahn, R. L. prema Likert, R. 1961). Drugi segment istog cilja, kojim se posebno bavimo u ovom radu, jeste traženje odgovora na pitanja zašto je, i zašto baš na takav način, rukovodilačko opažanje motiva zaposlenih pogrešno.

Metodološki okvir istraživanja

Već navedeno ***anketiranje*** 1307 zaposlenih ispitanika predstavljalo je objedinjavanje 43 manje ankete koje su studenti Menadžmenta i Poslovne psihologije sprovodili pojedinačno ili u grupama, uglavnom kao svoje seminarske radove, od početka 2009. do sredine 2010. godine. Jedinstvena procedura i jedinstveni upitnik koji je napravio autor ovog rada, omogućili su da se prikupljeni podaci koriste istovremeno za studentske radove i za šire istraživanje njihovog profesora. Gradovi nisu sistematski birani, već su to uglavnom bila mesta u kojima stanuju studenti ili njihove porodice. Ispi-

tanici takođe nisu birani sistematski, već su ih studenti pronalazili među svojim poznanicima ili u firmama u koje su imali pristup. Izbor ispitanika je imao izvesna obeležja prigodnog uzorka, ali je bilo koji pojedinac iz populacije zaposlenih ipak imao jednake šanse da bude anketiran, pa se može zaključiti da naši ispitanici predstavljaju slučajni reprezentativni ***uzorak*** zaposlenih u posmatranim gradovima. Za razliku od prethodnih segmenata istraživanja, jedinstveni uzorak je u ovom segmentu podeljen na poduzorak zaposlenih koji nisu rukovodioci (N = 987) i poduzorak rukovodilaca (N = 313). U skladu sa svrhom i radi proveravanja pretpostavke na koju smo fokusirani u ovom delu istraživanja, šire ispitivanje motivacione strukture svedeno je na upoređivanje sopstvene radne motivacije rukovodilaca i ostalih zaposlenih, u odnosu na radnu motivaciju većine zaposlenih, dakle drugih, u njihovim organizacionim jedinicama. Tako određen ***predmet*** istraživanja odnosio se na posmatranje sledećih ***deset varijabli važnosti motivacionih podsticaja***:

PLATE PREMA RADU (usklađenost raspodele plata sa radom koji ulažu pojedinci),

VISINA PLATE (iznos sopstvene zarade u odnosu na uloženi rad i troškove života),

PENZIJE I SIGURNOST ZA STAROST (uplaćivanje penzionog osiguranja),

NE ZAPINJATI SUVIŠE (mogućnost da se radi bez napora),

SLAGANJE SA LJUDIMA NA POSLU (dobri ljudski odnosi),

SLAGANJE SA RUKOVODIOCIMA (ljudski odnosi sa rukovodiocima),

MOGUĆNOST KVALITETNOG RADA (tj. ispoljavanja svojih sposobnosti u poslu),

MOGUĆNOST INTERESANTNOG RADA (obavljanje zanimljivih poslova),

MOGUĆOST NAPREDOVANJA (pripremanje za bolje poslove kroz sadašnji rad),

DOBRI FIZIČKI USLOVI RADA (temperatura, provetravanje, čistoća i slično).

Prvo pitanje u korišćenom upitniku bilo je: „Za svaki od 10 navedenih oblika motivisanja u radnoj organizaciji označite **koliko je on Vama lično važan**. Odgovorite zaokruživanjem jednog od sedam brojeva sa strane. Značenje ovih brojeva je: 1 – nije mi važno, [...] 4 – osrednje važno, [...] i 7 – izuzetno mi je važno.“ Svi ispitanici su kasnije odgovarali i na slično pitanje o motivaciji drugih, procenjujući koliko je svaki od deset navedenih

motivacionih podsticaja [...] „**važan većini zaposlenih**“ u istoj organizacionoj jedinici.

Rezultati i interpretacija

Sažeti ***prikaz rezultata*** ovog dela istraživanja dat je uglavnom u dvema tabelama koje sadrže preglede srednjih vrednosti skaliranih odgovora 313 rukovodilaca (Tabela 1) i odgovora 987 ispitanika koji nisu na rukovodećim mestima (Tabela 2), i to na istovetna pitanja o važnosti pojedinih oblika motivisanja najpre za njih lično, a potom za većinu zaposlenih u istoj organizacionoj jedinici.

Tabela 1. Motivacioni podsticaji rangirani po važnosti, prema odgovorima rukovodilaca

Rang	**Lično važni** OBLICI MOTIVISANJA za RUKOVODIOCE (N = 313) Rangirani po srednjim vrednostima (AS) odgovora	Rang	OBLICI MOTIVISANJA **Važni većini** Po oceni RUKOVODILACA (N = 313) Rangirani po srednjim vrednostima (AS) odgovora
1	***Visina plate AS = 6,48***	1	***Visina plate AS = 6,57***
2	***Plate prema radu AS = 6,41***	2	***Penzije i sigurnost za starost AS = 6,21***
3	***Mogućnost kvalitetnog rada AS = 6,33***	3	***Plate prema radu AS = 6,21***
4	***Slaganje sa ljudima na poslu AS = 6,32***	4	***Dobri fizički uslovi rada AS = 5,78***
5	Penzije i sigurnost za starost AS = 6,21	5	Slaganje sa rukovodiocima AS = 5,58
6	Dobri fizički uslovi rada AS = 6,15	6	Slaganje sa ljudima na poslu AS = 5,54
7,5	Mogućnost interesantnog rada AS = 6,10	7	Mogućnost napredovanja AS = 5,35
7,5	Mogućnost napredovanja AS = 6,10	8	Mogućnost kvalitetnog rada AS = 5,31
9	Slaganje sa rukovodiocima AS = 5,99	9	Ne zapinjati suviše AS = 5,21
10	Ne zapinjati suviše AS = 4,45	10	Mogućnost interesantnog rada AS = 5,08

Najdominantniji podsticaji na prva četiri mesta u rang-listama ovde su ispisani boldom i italikom. Vidi se da se kao najdominantniji oblici sopstvene motivacije rukovodilaca uz dva ekonomska podsticaja javljaju i dva psihološka podsticaja. Među četiri dominantna oblika motivisanja koje rukovodioci pripisuju „većini zaposlenih", nema psiholoških podsticaja – ega i socijalne motivacije – već su tu samo ekonomski podsticaji, dakle egzistencijalni motivi.

Tabela 2. Motivacioni podsticaji rangirani po važnosti, prema odgovorima „nerukovodilaca"

Rang	**Lično važni** OBLICI MOTIVISANJA za NERUKOVODIOCE (N = 987) Rangirani po srednjim vrednostima (AS) odgovora	Rang	OBLICI MOTIVISANJA **Važni većini** Po oceni NERUKOVODILACA (N = 987) Rangirani po srednjim vrednostima (AS) odgovora
1	***Visina plate AS = 6,51***	1	***Visina plate AS = 6,40***
2	***Plate prema radu AS = 6,42***	2	***Penzije i sigurnost za starost AS = 6,19***
3	***Penzije i sigurnost za starost AS = 6,35***	3	***Plate prema radu AS = 6,14***
4,5	***Mogućnost kvalitetnog rada AS = 6,26***	4	***Dobri fizički uslovi rada AS = 5,80***
4,5	***Dobri fizički uslovi rada AS = 6,26***	5	Slaganje sa rukovodiocima AS = 5,55
6	Slaganje sa ljudima na poslu AS = 6,23	6	Slaganje sa ljudima na poslu AS = 5,46
7	Mogućnost interesantnog rada AS = 5,99	7	Mogućnost kvalitetnog rada AS = 5,37
8	Slaganje sa rukovodiocima AS = 5,96	8	Mogućnost napredovanja AS = 5,35
9	Mogućnost napredovanja AS = 5,85	9	Mogućnost interesantnog rada AS = 5,16
10	Ne zapinjati suviše AS = 4,62	10	Ne zapinjati suviše AS = 5,13

Kako je na prethodnim stranicama već rečeno, ovakav rezultat mogao se očekivati, i na osnovu ranijih rezultata istraživanja predstavlja tipičnu grešku rukovodilačkog opažanja motivacije zaposlenih koji su im podređeni.

Odgovori ispitanika „nerukovodilaca" pokazuju da i oni ego motivaciju, koju smatraju važnom za sebe lično, osporavaju većini zaposlenih u svojim organizacionim jedinicama. Kako se vidi, podsticaj *Mogućnost kvalitetnog rada* na sedmostepenoj skali važnosti ima za sebe lično srednju vrednost AS = 6,26, dok je važnost tog motivacionog podsticaja pripisana većini zaposlenih izražena znatno nižom srednjom vrednošću AS = 5,37. Slično tome, i važnost drugog vida ego motivacije *Mogućnost interesantnog rada* za sebe lično iskazana je srednjom vrednošću AS = 5,99, dok je važnost istog motivacionog podsticaja pripisana većini zaposlenih izražena takođe nižom srednjom vrednošću AS = 5,16. Obe navedene razlike aritmetičkih sredina značajne su statistički na nivou $p < 0,01$, kao i gotovo sve razlike aritmetičkih sredina kojima je iskazano drugačije opažanje sopstvene motivacije u odnosu na opažanje motivacije drugih, u tabelama 1 i 2.

Rezultati prikazani u tabelama 1 i 2, a naročito rezultati korelacione analize prikazani Tabelom 3, pokazuju da postoji veća sličnost u opažanju sopstvene motivacione strukture između rukovodilaca i „nerukovodilaca", nego između opažanja sopstvene motivacione strukture i motivacione strukture koju i jedni i drugi pripisuju „većini zaposlenih", dakle drugih.

Pomenuta korelaciona analiza, čiji su rezultati prikazani u Tabeli 3, napravljena je na osnovu posebne matrice srednjih vrednosti. U redovima te matrice, kao deset slučajeva bilo je upisano deset motivacionih podsticaja (...„visina plate", „slaganje sa ljudima na poslu" i sl.), a četiri varijable u kolonama bile su srednje vrednosti odgovora o važnosti svakog od tih podsticaja za rukovodioce lično, za većinu zaposlenih po oceni rukovodilaca, za „nerukovodioce" lično i za većinu zaposlenih po oceni „nerukovodilaca". Obe visoke i statistički značajne korelacije na nivou $p = 0,01$, među srednjim vrednostima odgovora o važnosti pojedinih motivacionih podsticaja, pokazuju da je struktura sopstvene radne motivacije rukovodilaca i struktura sopstvene radne motivacije nerukovodilaca veoma slična, i da je međusobno veoma slična struktura radne motivacije koju jedni, kao i drugi pripisuju drugima, tj. većini zaposlenih. Preostale četiri manje korelacije pokazuju da je sličnost između opažanja sopstvene motivacije i motivacije pripisane drugima znatno manja.

Tabela 3. Korelacije varijabli opažanja sopstvene motivacije i motivacije drugih

TABELA KORELACIJA	Nerukovodiocima lično važni motivi	Rukovodiocima lično važni motivi	Većini važni motivi po mišljenju nerukovodilaca	Većini važni motivi po mišljenju rukovodilaca
Nerukovodiocima lično važni motivi	X			
Rukovodiocima lično važni motivi	**r = 0,976****	X		
Većini važni motivi po mišljenju nerukovodilaca	**r = 0,664***	r = 0,112	X	
Većini važni motivi po mišljenju rukovodilaca	r = 0,604	r = 0,474	**r = 0,992****	X

Uobičajeno ***tumačenje*** grešaka u rukovodilačkom opažanju zaposlenih i pogrešnog ponašanja prema njima oslanja se na dva shvatanja o ljudskoj prirodi, što je artikulisano McGregorovom X/Y teorijom (McGregor, D. 1960). Ako se iste greške javljaju i kod zaposlenih koji nisu rukovodioci pri opažanju drugih zaposlenih, onda bi se i to moglo tumačiti preovlađujućim shvatanjima o ljudskoj prirodi. Ipak, autor ovog rada smatra da ovde prikazanim rezultatima više odgovara ***interpretacija*** u kontekstu socijalne razmene u organizacijama, u kojoj svaki pojedinac, lično ili kao pripadnik određene kategorije zaposlenih, nastoji da svoje doprinose organizaciji, tj. svoju organizacijsku ulogu prikaže značajnijom u odnosu na uloge drugih, i da time osigura za sebe adekvatniji organizacijski položaj. Pri tome, treba uočiti da se uz motivacionu strukturu, u koju su pored egzistencijalnih motiva uključeni i socijalno poželjni ego motivi, podrazumeva uloga „pripadnika organizacije", dok se uz motivacionu strukturu, u koju su uključeni samo egzistencijalni (ekonomski) motivi, podrazumeva uloga „najamnog radnika". To dalje znači da se odgovori naših ispitanika mogu

shvatiti kao izvesno „zauzimanje garda" tokom razvoja socijalne interakcije u odgovarajućim organizacijskim ulogama. Ovaj fenomen možemo označiti konstruktom ***rolecentrizam*** koji definišemo kao ***perceptivno favorizovanje sopstvene uloge u odnosu na uloge drugih, u istom organizacijskom, to jest socijalnom sistemu***. Naravno, takva tendencija zavisi od osobina ličnosti kao što su egoizam ili egocentričnost, zavisi od socijalnih stereotipa vezanih za opažanje određenih kategorija zaposlenih, recimo „fizičkih radnika" ili „stručnjaka", a zavisi i od kulturnih obrazaca ponašanja zaposlenih (Čukić, B. 2002) kao što su „uloga najamnog radnika" ili uloga „pripadnika organizacije". Presudan je, međutim, dinamički aspekt ove pojave, jer pojedinac ne usvaja pasivno obrasce opažanja ili obrasce opažanja koji se nude u njegovom organizacijskom i kulturnom miljeu, i u njegovim različitim ego stanjima, već ih bira i stavlja u funkciju socijalne razmene. Time on preuzima svoj segment kotrole u svom okruženju i u svom životu.

Literatura

Kahn, R. L. (1958) prema Likert, R. (1961). *New Paterns of Management*, McGraw-Hill, New York, 49–51.

McGregor, D. (1960). *The Human Side of Enterprise,* McGraw-Hill, New York.

Čukić, B., Kurbalija, D., Kosanović, B., (2002). Merenje organizacijske kulture – komponentni pristup. *Sociologija*, Vol. XLIV, N° 3, 271–284.

Čukić, B. (2006). Motivaciona struktura u domaćim radnim organizacijama. *Primenjena psihologija*, *Zbornik radova*. Niš: Filozofski fakultet.

Čukić, B. (2009). Motivacioni potencijal i organizaciona ravnoteža zaposlenih, na početku krize 2009. u Srbiji. *Pojedinac, porodica i preduzeće u uslovima ekonomske krize, Zbornik radova*. Novi Sad: USEE Fakultet za pravne i poslovne studije.

Čukić, B., Matić, M. (2011). The perspectives of Motivating the Employees in the Globalization Setting, in Serbia. *Small and Medium Enterprises – Possibilities and Perspectives 2011*. University of Novi Pazar, Serbia.

Čukić, B. (2013). Motivacioni potencijal i organizaciona ravnoteža zaposlenih, na početku ekonomske krize u Srbiji *Trendovi u poslovanju* br. 2, sv. 2, 1–10), Kruševac: Visoka poslovna škola strukovnih studija „Prof. dr Radomir Bojković".

ROLECENTRISM IN PERCEPTION OF MOTIVATION-YOUR OWN AND MOTIVATION OF OTHERS

Abstract: *This paper is unpublished part of a research of a motivational structure of employees in Serbia and Montenegro. Participants in this study were employees (313 managers and 987 of those who did not have managerial pozitions) who answered on questions about the personal importance of certain motivational incentives, as well as its importance for majority of employees in their organization. Results of previous researches were faluty interpreted as wrong perception of motivation of subordinates, due to managers attributing more egzistential and less social and ego motives than in their own case, and also in relation to lack of declaration of subordinates themselves about their own motivation. In this research the same tendency appeard for answers of non-managerial employees, when they were spiking out of their own motivation and about the motivation of majority of employees in the same organiyzation. Hence, the mistake of a shift from ego motives to egzistential motives is not characteristic just for managerial perception of subordinates, but also characterize the perception of motivation of others in relation to own motivation in general. That was showed with analysis of mean values of answers of both non-managerial employees and managers, as well as appropriate correlation analysis.*

The author interprets above mentioned results as a manifestation of rolecentrism, a construct which was introduced in order to describe perceptual preference of someones' own role in relation to roles of others in the same organizational and respectively social system.

Keywords*: motivation of employees, menagers, rolecentrism, organizational roles*

Zorica Knežević i Vesna Petrović
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić

POLNE RAZLIKE U STILOVIMA AFEKTIVNE VEZANOSTI I STAVU PREMA PSIHOTEAPIJI

Rezime: *Osnovni cilj ovog istraživanja bio je da se utvrde polne razlike u stilovima afektivne vezanosti i u stavu prema psihoterapiji. Ovi psihološki konstrukti operacionalizovani su psihološkim skalama: stilovi afektivne vezanosti skalom UPIPAV-R i stavovi prema psihoterapiji skalom ATSPPH-SF. Istraživanje je obavljeno na 300 ispitanika oba pola, uzrasta od 19 do 40 godina. Rezultati su pokazali da postoji povezanost između stava prema psihoterapiji i supskala afektivne vezanosti. Muškarci postižu značajne rezultate na supskali Negativan model drugih, dok žene postižu znatno veće rezultate na supskalama Strah od gubitka spoljne baze sigurnosti, Kapacitet za mentalizaciju i korišćenje spoljne baze sigurnosti. Žene su takođe postigle znatno veće rezultate na pozitivnom stavu prema psihoterapiji, a muškarci znatno veće razultate na negativnom stavu prema psihoterapiji.*

Ključne reči: ***stilovi afektivne vezanosti, psihoterapija, stavovi prema psihoterapiji***

1. Uvod

1.1. Stilovi afektivne vezanosti

Afektivna vezanost odnosi se na specifičan odnos između majke i deteta, koji se formira u najranijem detinjstvu i traje kroz čitav život. Iskustva koje dete stekne u najranijem detinjstvu u odnosu sa majkom od presudnog su značaja za formiranje odrasle ličnosti, kao i za formiranje odnosa i veza tokom daljeg razvoja osobe, a utiču i na njena očekivanja, planove i strategije tokom celog života.

Postoji teorija koja se bavi ovim odnosom, koji se u prvim mesecima i godinama života razvija između majke i deteta i traje kroz čitav život – Teorija afektivnog vezivanja. Kao što i njeno ime kaže (afekat – osećanje, emocija), ona proučava emocionalni razvoj čoveka. Tvorac ove teorije Džon Bolbi (Edward John Mostyn Bowlby) određuje ovaj odnos deteta i majke kao primarnu potrebu, snažnu koliko i potreba za hranom ili vodom.

U istraživanju ćemo koristiti koncept afektivne vezanosti koji se nalazi u okviru upitnika UPIPAV (Hanak, 2004a; 2004b). Stoga ćemo ovde

izložiti upravo ovaj koncept koji je operacionalizovan upitnikom. Upitnik je nastao sa ciljem da se prevaziđu ograničenja postojećih upitnika za ispitivanje afektivne vezanosti kod odraslih i adolescenata. UPIPAV-R ima sedam skala, koje su definisane kao:

1. Nerazrešena porodična traumatizacija – obuhvata stavke kojima se izražavaju negativna i bolna osećanja, kao i negativni stavovi u vezi sa sopstvenim detinjstvom i porodicom. Takođe, uključene su i stavke koje ukazuju na napete i ambivalentne porodične odnose u sadašnjosti.
2. Korišćenje spoljašnje baze sigurnosti – čine je stavke čiji sadržaj pokazuje da osoba ima figure za koje je vezana, na koje može da se osloni i koje je čine sigurnom; da ume te figure da koristi kao bazu sigurnosti, kao i da joj je važno da ima oslonac u drugim ljudima.
3. Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti – ovu komponentu definišu stavke u kojima se izražava bojazan od gubitka figura vezanosti i verovanje da je taj gubitak nenadoknadiv i da ima fatalne posledice po dalji tok života.
4. Kapacitet za mentalizaciju – odnosi se na kapacitet da se razmatraju sopstvena afektivna iskustva, da svoje ponašanje i ponašanje drugih ljudi opažamo i tumačimo pomoću mentalnih stanja.
5. Negativan model drugih – obuhvata stavke koje se odnose na negativna verovanja o ljudskoj prirodi, kao i stavke u kojima se izražava potreba da se bude oprezan i distanciran u odnosu na druge.
6. Negativan model selfa – ovu komponentu čine stavke koje izražavaju verovanja o sopstvenoj neadekvatnosti, nedostojnosti, nesigurnosti u sebe i svoju vrednost.
7. Regulacija besa – odnosi se na kapacitet za konstruktivan bes i reparaciju odnosa naspram nekonstruktivnog protesta i besa, kao reakcije na ugrožavanje bliskog odnosa.

1.2. Stavovi prema psihoterapiji

Iako je u brojnim studijama (Srna, 2012) dokazana efikasnost psihoterapije, mnogi ljudi kojima je ona najpotrebnija često se ne javljaju za psihoterapijsku pomoć. Prema prethodnim istraživanjima (Oliver, 2005), žene se češće obraćaju psihoterapeutima za pomoć nego muškarci. Mlađi adolescenti imaju pozitivniji stav prema psihoterapiji u odnosu na starije odrasle. U jednoj američkoj studiji (Gonzalez, 2005) dobijeni su rezultati koji ukazuju da odrasli imaju pozitivniji stav prema traženju psihološke pomoći u odnosu na adolescente. Faktori koji povećavaju verovatnoću da će se osoba obratiti psihoterapeutu jesu nivo distresa i želja za njegovim smanjenjem, dok su faktori koji utiču na izbegavanje profesionalne psihološke pomoći strah od stigmatizacije, strah od tretmana i njegovih rizika, izbe-

gavanje samootkrivanja, nisko samopouzdanje itd. (Vogel et al., 2007). Takođe, faktori koji doprinose stavu prema psihoterapiji jesu obrazovni nivo, socioekonomski status i neznanje o dobrobitima psihoterapije. Na stav prema psihoterapiji takođe utiče i etnička pripadnost. U nekim kulturama se pokazivanje emocija smatra slabošću, stoga se oni ređe odlučuju za odlazak psihoterapeutu. Psihološki distres još je jedan faktor koji je povezan sa strahom od psihoterapije.

2. Metod

Osnovna istraživačka pitanja su:

1. Da li postoje polne razlike u stilovima afektivne vezanosti? Ako postoje, na kojim dimenzijama?
2. Da li postoje polne razlike u stavu prema psihoterapiji?

Pretpostavke koje prate navedena pitanja glase:

1. Postoje polne razlike u stavovima afektivne vezanosti.
2. Postoje polne razlike u stavovima prema psihoterapiji.

2.1. Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 300 ispitanika, oba pola, uzrasta od 19 do 40 godina. Istraživanje je sprovedeno na Fakultetu za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu.

2.2. Postupak

Prva faza istraživanja odnosi se na adaptaciju instrumenta. Druga faza podrazumeva neposrednu realizaciju kvantitativnog istraživanja, to jest primenu instrumenta na planiranom uzorku. Ispitivanje je sprovedeno grupno, a uz saradnju profesora, ispitanici su popunjavali upitnike u prostorijama Fakulteta. Pre početka testiranja, napomenuto im je da je ispitivanje anonimno i da je vreme rada neograničeno.

2.3. Instrumenti

Kao što smo već u prethodnom tekstu naveli, stilove afektivne vezanosti merili smo upitnikom UPIPAV (Hanak, 2004), koji ima sedam skala, a svaka skala ima po 11 stavki. Skale su: *Nerazrešena porodična traumatizacija, Strah od gubitka spoljašnje baze sigurnosti, Negativan model drugih, Negativan model selfa, Korišćenje spoljne baze sigurnosti, Kapacitet za mentalizaciju i Regulacija besa.* Upitinik je sedmostepena skala. Odgovori na stavkama ponuđeni su u okviru sedmostepene skale.

Za ispitivanje stava prema psihoterapiji korišćena je kratka forma Upitnika za ispitivanje stava prema traženju profesionalne psihološke pomoći (Attitudes toward seeking professional psychological help – ATSP-PH-SF), koji je preveden na srpski (za potrebe ovog istraživanja) i modifikovan u Upitnik za ispitivanje stava prama psihoterapiji (Fischer & Farina, 1995). Upitnik ima 10 stavki četvorostepenog tipa, ali je za potrebe ovog istraživanja pretvoren u petostepenu skalu Likertovog tipa.
Lista osnovnih podataka uključuje podatke o polu i godinama života.

2.4. Metode obrade podataka

Dobijeni empririjski podaci obrađeni su uz pomoć softverskog paketa SPSS 15.0. Analiza podataka vršena je deskriptivnom statistikom i statistikom zaključivanja. U statističkom zaključivanju koristili smo nivo značajnosti od 0.05.

3. Rezultati

Prvo ćemo, u tabeli koja sledi, predstaviti rezultate o povezanosti stava prema psihoterapiji i stilova afektivne vezanosti preko Pirsonove korelacije.

3.1. Pirsonova korelacija stava prema psihoterapiji i stilova afektivne vezanosti

	Pozitivan stav	Negativan stav
Nerazrešena porodična traumatizacija	-.038	.207(**)
Strah od gubitka spoljne baze sigurnosti	.222(**)	.023
Negativan radni model drugih	-.007	.242(**)
Kapacitet za mentalizaciju	.282(**)	-.260(**)
Negativan radni model selfa	-.012	.126(*)
Korišćenje spoljne baze sigurnosti	.235(**)	-.235(**)
Slaba regulacija besa	-.146(*)	.213(**)

U tabeli vidimo da se radi o povezanosti pozitivnog stava prema psihoterapiji i faktora *strah od gubitka spoljne baze sigurnosti*, *korišćenje spoljne baze sigurnosti* i *kapacitet za mentalizaciju*, kao i negativne povezanosti sa slabom regulacijom besa. Negativan stav prema psihoterapiji povezan je sa faktorima *nerazrešena porodična traumatizacija, negativan model drugih*, *negativan model selfa* i *slaba regulacija besa*, a negativno su povezani *korišćenje spoljne baze sigurnosti* i *kapacitet za mentalizaciju*.

U istraživanju nas je pre svega zanimalo da li postoje razlike između stilova afektivne vezanosti i pola. U tabelama 3.2. i 3.3. izloženi su deskriptivni podaci o ovim rezultatima i značajnost dobijenih razlika.

3.2. Deskriptivna statistika polnih razlika prema stilovima afektivne vezanosti

	Pol	Broj	AS	SD
Nerazrešena porodična traumatizacija	muški	152	29.8355	13.06451
	ženski	147	27.8912	12.79829
Strah od gubitka spoljne baze sigurnosti	muški	152	39.0987	12.46545
	ženski	147	43.6395	12.73650
Negativan radni model drugih	muški	152	48.9474	12.54755
	ženski	146	45.3904	12.39765
Kapacitet za mentalizaciju	muški	153	41.7778	10.63461
	ženski	147	48.0476	8.98883
Negativan radni model selfa	muški	152	28.2895	10.97959
	ženski	147	26.1293	10.42867
Korišćenje spoljne baze sigurnosti	muški	153	52.4837	12.11030
	ženski	147	59.9252	10.37851
Slaba regulacija besa	muški	153	35.7843	9.22164
	ženski	147	35.7823	9.66034

3.3. Značajnost dobijenih polnih razlika prema stilovima afektivne vezanosti

	t	Nivo značajnosti
Nerazrešena porodična traumatizacija	1.300	.195
Strah od gubitka spoljne baze sigurnosti	-3.115	.002
Negativan radni model drugih	2.461	.014
Kapacitet za mentalizaciju	-5.504	.000
Negativan radni model selfa	1.743	.082
Korišćenje spoljne baze sigurnosti	-5.704	.000
Slaba regulacija besa	.002	.999

Rezultati analize pokazuju da postoje statistički značajne razlike između polova na supskalama Strah od gubitka spoljne baze sigurnosti, Kapacitet za mentalizaciju i Korišćenje spoljne baze sigurnosti, na kojima žene postižu veće skorove i supskali Negativan radni model drugih, na kojoj muškarci postižu veći skor.

U Tabeli 3.4. i Tabeli 3.5. prikazani su rezultati o polnim razlikama koje postoje u stavu prema psihoterapiji.

3.4. Deskriptivna statistika polnih razlika po stavovima prema psihoterapiji

	Pol	Broj	AS	SD
Pozitivan stav	muški	153	15.5752	4.30833
	ženski	147	18.1156	4.06542
Negativan stav	muški	153	14.5490	3.61274
	ženski	146	12.8356	3.83635

Prema podacima deskriptivne statistike možemo zaključiti da ispitanici ženskog pola imaju pozitivniji stav prema psihoterapiji od ispitanika muškog pola.

3.5. **Značajnost dobijenih polnih razlika po stavu prema psihoterapiji**

	t	Nivo značajnosti
Pozitivan stav	-5.248	.000
Negativan stav	3.977	.000

Iz tabele se može se uočiti da postoje statistički značajne razlike prema polu – na skali Pozitivan stav prema psihoterapiji ispitanici ženskog pola postižu više skorove, a na skali Negativan stav prema psihoterpiji muškarci postižu više skorove.

4. Diskusija i zaključak

Istraživačke pretpostavke od kojih smo pošli potvrđene su dobijenim rezultatima. Utvrđeno je da se muškarci i žene značajno razlikuju u stilovima afektivne vezanosti i stavovima prema psihoterapiji.

Žene su postigle znatno više rezultate na supskalama Strah od gubitka spoljne baze sigurnosti, Korišćenje spoljne baze sigurnosti i Kapacitet za mentalizaciju. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima dobijenim u istraživanjima Nataše Hanak (2004). Dimenzija kapacitet za mentalizaciju povezana je sa nivoom empatičnosti, pa se ove razlike među polovima objašnjavaju i genetskim faktorima – ženski mozak je u proseku više orijentisan ka empatisanju, a muški ka sistematizovanju (Baron-Cohen, 2003; prema Vukosavljević Gvozden i Hanak, 2007). Muškarci su postigli znatno veće skorove na supskali Negativan radni model drugih, koja se odnosi na potrebu da se bude distanciran i oprezan u odnosu sa drugima. Dobijeni rezultat objašnjavamo socijalnom ulogom koja od muškaraca zahteva da budu uzdržani u emotivnim odnosima.

Rezultati koje smo dobili u odnosu na stavove prema psihoterapiji podržani su brojnim istraživanjima (Gonzales, 2005). Žene imaju pozitivan stav, a muškarci značajno negativan stav prema psihoterapiji. Dobijene rezultate možemo objasniti tradicionalnim socijalnim ulogama koje od muškaraca zahtevaju emotivnu suzdržanost, dok je ženama dozvoljeno da slobodno izražavaju svoje emocije i da traže emotivnu podršku od okoline kada im je potrebna.

Povezanost pozitivnog stava prema psihoterapiji i dimenzija strah od gubitka spoljne baze sigurnosti, kapacitet za mentalizaciju i korišćenje spoljne baze sigurnosti objašnjavamo potrebom da se u psihoterapiji nađe sigurna figura na koju osoba može da se osloni i potrebom da se tumače i razumeju sopstvena i tuđa afektivna iskustva i ponašanja. Negativna korelacija pozitivnog stava i slabe regulacije besa odnosi se na nemogućnost da se konstruktivno sagledaju i regulišu sopstvena osećanja i ponašanja.

Negativan stav prema psihoterapiji pozitivno korelira sa nerazrešenom porodičnom traumatizacijom, negativnim radnim modelom drugih, negativnim radnim modelom selfa i slabom regulacijom besa. Ovi razultati su očekivani i ukazuju da je potrebno dalje istraživati da bismo proverili da li je negativan stav prema psihoterapiji uzrokovan nepoverenjem prema drugim ljudima i niskim nivoom samopouzdanja.

Vraćajući se na temu rada i dobijene rezultate, otvaraju se nova zanimljiva pitanja kao što su: Kako mogućnosti koje nudi psihoterapija približiti mladima u većoj meri? Koji je načaj stilova afektivne vezanosti za mentalno zdravlje generalno i specifično u odnosu na psihoterapiju?

Takođe, otvaraju se i pitanja koja imaju za cilj jasnije sagledavanje pojedinačnih aspekata stilova afektivne vezanosti i njihove povezanost sa odnosom prema psihoterapiji. Sasvim je realno i pitanje: Koliko su mogućnosti i efekti psihoterapije poznati u opštoj populaciji i specifično kod mladih? Pretpostavka da oni nisu poznati mladima traži takođe dalju proveru.

5. Literatura

Fischer, E. H., &Farina, A. (1995). Attitudes toward seeking professional psychological help: A shortened form and considerations for reasearch. *Journal of College Student Development, 36,* 368–373.

Gonzalez, J. M., Alegria, M. & Prihoda, T. J. (2005). How do attitudes toward mental health treatment vary by age, gender, and ethnicity/race in young adults? *Journal of Community Psychology, 33,* 611–629.

Hanak, N. (2004a). *Afektivna vezanost: Provera konstrukta na adolescentnom uzrastu.* Odbranjena magistarska teza. Univerzitet u Beogradu.

Hanak, N. (2004a). *Konstruisanje novog instrumenta za procenu afektivnog vezivanja adolescenata i odraslih – UPIPAV*. Psihologija, 37/1, 123–142.

Oliver, M. I., Pearson, N.,Coe, N., & Gunnell, D. (2005). Help-seeking behaviour in men and women with common mental health problems: cross- sectional study. *British Journal of Psychiatry, 186,* 297–301.

Srna, J. (2012). *Psihoterapija i savetovanje* . Beograd: Zavod za udzbenike.

Surgenor, L. J. (1985). Attitudes toward seeking professional psychological help. *New Zealand Journal of Psychology, 14,* 27–33.

Vogel, D. L., Wade, N. G. & Hackler, A. H. (2007). Perceived public stigma and the wiliness to seek counseling: the mediating roles of self-stigma and attitudes toward counseling. *Journal of Counseling Psychology, 54,* 40–50.

Vukosavljević Gvozden, T. i Hanak, N. (2007). *Kapacitet za empatiju osoba sa različitim organizacijama afektivnog vezivanja.* U Hanak, N. i Dimitrijević, A. (Ed.), *Afektivno vezivanje. Teorija, istraživanja, psihoterapija.* Beograd. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Centar za izdavačku delatnost.

GENDER DIFFERENCES IN STYLES OF AFFECTIVE ATTACHMENT AND ATTITUDE TOWARDS PSYCHOTHERAPY

Summary: *The main aim of this research was to establish the gender differences in styles of affective attachment and the attitude towards psychotherapy. These psychological constructs are operationalized by psychological scales: styles of affective attachment by the UPIPAV-R scale, and attitudes towards psychotherapy by the ATSPPH-SF scale. The research was conducted on 300 examinees of both genders, aged from 19 to 40. The results show that there is connecton between the attitude towards psychotherapy and subscales of affective attachment. Men scored significant results on the subscale negative model of others, while the women score considerably higher results on the subscales the fear of losing outer base of safety, the capacity for mentalization, and the utility of outer base of safety; the women also scored signifficantly higher results on the positive attitude towards psychotherapy, while the men did so on the negative attitude towards psychotherapy.*

Key words: ***styles of affective attachment, psychotherapy, attitudes towards psychoherapy.***

Sven Marcelić[1]
Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru, Hrvatska
Željka Tonković[2]
Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru, Hrvatska
Krešimir Krolo[3]
Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru, Hrvatska

GLAZBENI UKUS I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE MLADIH NA PRIMJERU SREDNJOŠKOLACA U ZADARSKOJ ŽUPANIJI

SAŽETAK: *Članak se bavi analizom i interpretacijom rezultata istraživanja o odnosu glazbenog ukusa i vrijednosnih orijentacija kao nekih aspekata identiteta srednjoškolaca u Zadru. Istraživanje je provedeno 2014. godine metodom anketnog upitnika (N = 868) na uzorku polaznika trećih i četvrtih razreda srednjih škola u Zadru. Instrument se sastojao od odabranih skala vrijednosnih orijentacija, kulturnih preferencija, kulturnog kapitala i glazbenog ukusa. Podaci su obrađeni faktorskim i regresijskim analizama. Faktorske analize su se koristile kako bi se ustanovile specifične skupine glazbenih preferencija kod srednjoškolaca s obzirom na specifične odrednice vrijednosnih orijentacija, dok se regresijskim analizama nastojala ukazati značajnost i snaga pronađenih korelacija. Krajnji rezultati ukazuju na jasno grupiranje srednjoškolaca s obzirom na glazbeni ukus kao i ulogu vrijednosnih orijentacija na njegovo formiranje. Važnost nalaza i njihovih implikacija povezuje se u odnosu na šire društveno-kulturne procese i identitetske obrasce u Zadru i Hrvatskoj.*

Ključne riječi: ***glazbeni ukus, vrijednosne orijentacije, mladi, identitet***

UVOD

Glazbeni ukus se u sociološkoj literaturi smatra izrazito dobrim pokazateljem širih aspekata kulturne potrošnje, vrijednosnih stavova i kulturnog kapitala. Brojna istraživanja na ovu temu svoj teorijski i/ili metodo-

[1] e-mail: smarceli@unizd.hr
[2] e-mail:ztonkovi@unizd.hr
[3] e-mail: kkrolo@unizd.hr

loški okvir uglavnom temelje na djelu Pierrea Bourdiea, osobito na knjizi „Distinkcija: društvena kritika suđenja" (Bourdieu: 2011 [1979]), empirijskoj studiji kulturnog ukusa francuskog društva kasnih šezdesetih godina prošlog stoljeća.

Kada je riječ o srednjoškolskoj populaciji, glazbeni ukus je osobito važan jer ukazuje na šire procese od samog interesa za kulturu. Kroz različite glazbene žanrove iskazuju se i različiti supkulturni izričaji, koji u formativnoj dobi iz adolescencije igraju značajnu ulogu u identitetskoj slici mladih generacija (Luthar i Kurdija, 2011; Rössell, 2009). Stoga istraživanja kulturne potrošnje mladih osobitu važnost stavljaju upravo na glazbu, što je slučaj i s ovim radom.

Prethodna istraživanja kulturne potrošnje mladih u Hrvatskoj (Tomić-Koludrović i Leburić, 2001; Ilišin i Radin, 2007; Ilišin i dr., 2013; Tonković, Krolo i Marcelić, 2014) ukazala su na povezanost između pojedinih tipova kulturnih preferencija i indikatora socioekonomskog statusa obitelji. Primjerice, utvrđeno je da su visokokulturne preferencije zastupljenije kod mladih s obrazovanijim roditeljima u urbanim sredinama, dok se sklonost slušanju narodne glazbe može povezati s nižim socioekonomskim statusom obitelji, roditeljima nižeg stupnja obrazovanja, ruralnim rezidencijalnim statusom te religioznošću (Ilišin i Radin, 2007). Općenito uzevši, takvi nalazi upućuju na važnost obiteljske socijalizacije u procesu stjecanja kulturnog kapitala (Bourdieu: 2011 [1979]), što potvrđuju mnoga istraživanja (Nagel, 2010; ter Bogt i sur., 2011; Rössel, 2009).

S druge strane, takvi nalazi indikativni su i u kontekstu rasprava o retradicionalizaciji koja je zahvatila hrvatsko društvo i kulturu u devedesetim godinama dvadesetog stoljeća (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007), a koja je utjecala na marginalizaciju urbano-alternativnih kulturnih tendencija i općeniti porast tradicionalnih i konzervativnih vrijednosti. Novija istraživanja mladih ukazuju na zadržavanje opisanih trendova društvene i kulturne homogenizacije (Ilišin i dr., 2013), dominaciju konvencionalnih i materijalističkih vrijednosnih orijentacija (Zdravković, 2014), kao i na prisutnost netolerancije (Bagić, 2011). Premda prethodna istraživanja u recentnoj hrvatskoj i u sociologiji prostora nekadašnje Jugoslavije (Luthar i Kurdija, 2011; Cvetičanin i dr., 2012) nisu podrobnije ispitivala odnos između različitih tipova glazbenog ukusa i vrijednosnih stavova mladih, ona pružaju dobru osnovu za daljnja empirijska istraživanja. Stoga će se ovaj rad u konstrukciji svoje metodološke komponente osloniti na već postojeće spoznaje, a nadopunit će ih detaljnijim uvidom u povezanost tipa kulturne potrošnje, kulturnog ukusa i različitih vrijednosnih dimenzija poput političkih stavova, tolerancije, religioznosti te tradicionalnosti i hedonizma.

METODE

Prikupljanje podataka

U istraživanju je sudjelovalo 868 učenika i učenica trećih i četvrtih razreda iz jedanaest srednjih škola na području Zadarske županije. Podaci su prikupljeni u studenom i prosincu 2014. godine grupnim, anonimnim i dobrovoljnim anketiranjem srednjoškolaca, koji su ispunjavali anketni upitnik za vrijeme školskog sata. Upitnik je ispunilo nešto više učenica (52,8%), te su učenici strukovnih škola nešto zastupljeniji u odnosu na učenike gimnazija (59,8% strukovne, 40,2% gimnazije).

Pregled mjernih instrumenata

Glazbene preferencije

Glazbene preferencije učenika operacionalizirane su pomoću instrumenta koji je mjerio učestalost slušanja različitih glazbenih žanrova. Pritom su učenici, na skali od 1 do 5 (1 – nikada, 5 – vrlo često) trebali procijeniti koliko često slušaju navedene glazbene žanrove. Rezultati eksplorativne faktorske analize glavnih komponenti uputili su na tri latentne dimenzije instrumenta koje zajedno objašnjavaju 55,7% varijance. Prvi faktor obuhvatio je pet čestica (rock ili blues, heavy metal i punk, jazz, indie glazba i klasična glazba) te je nazvan faktorom klasično-modernog glazbenog ukusa.[4] Razmjerno visoko opterećenje na drugom faktoru imale su četiri čestice: domaća pop-rock glazba, domaća tradicijska glazba, domaća i regionalna alternativna glazba te narodna glazba i turbofolk. S obzirom da se radi o popularnim i narodno-zabavnim glazbenim žanrovima, nazvan je faktorom popularno-tradicionalnog glazbenog ukusa. Treći faktor okupio je tri čestice (elektronička glazba, hip-hop i rap, strana pop/komercijalna glazba) te je nazvan faktorom komercijalnog glazbenog ukusa.

Na temelju rezultata faktorske analize konstruirana su tri indeksa: indeks klasično-modernog glazbenog ukusa (M = 7,92; SD = 2,61; Cronbachov α = 0,741), indeks popularno-tradicionalnog glazbenog ukusa (M = 8,76; SD = 2,29; Cronbachov α = 0,684) i indeks komercijalnog glazbenog ukusa (M = 6,81; SD = 1,79; Cronbachov α = 0,605). Indeksi predstavljaju agregatne rezultate na ukupno pet (klasično-moderna glazba), četiri (po-

[4] Premda pojmovi klasičnog i modernog nose kontrastne konotacije, namjera ove terminološke odluke bila je ukazati na statističko povezivanje visoke kulture s određenim suvremenim glazbenim pravcima, s jedne strane, te na promjenu potrošnje određenih žanrova koji od komercijalnih postaju jače vezani uz sadržaj visoke kulture u procesu koji se obično naziva gentrifikacijom žanra, s druge strane. Pojmovi i klasičnog i modernog ovdje se čitaju primarno u opreci prema tradicionalnom.

pularno-tradicionalna glazba) odnosno tri čestice (komercijalna glazba) te pojedini rezultat na indeksu prvenstveno odražava učestalost slušanja pojedinih glazbenih žanrova, ali i njihovu raznolikost.

Vrijednosne orijentacije

U istraživanju je korištena Skraćena skala vrijednosti iz World Values Survey koja sadrži 10 čestica (Schwartz i sur., 2001).[5] Struktura vrijednosnih orijentacija ispitana je eksplorativnom faktorskom analizom, metodom glavnih komponenti. Na temelju tih rezultata kreirana su dva aditivna indeksa: indeks tradicionalnih vrijednosti i indeks hedonističkih vrijednosti. Indeks tradicionalnih vrijednosti predstavlja agregatni rezultat na ukupno četiri čestice (vrijednosti sigurnosti, tradicije, konformizma i pomaganja drugima) (min = 4, max = 12; M = 8,45; SD = 2,05; Cronbachov α = 0,627). Indeks hedonističkih vrijednosti predstavlja agregatni rezultat na ukupno četiri čestice (vrijednosti hedonizma, avanturizma, postignuća i nezavisnosti) (min = 4, max = 12; M = 8,95; SD = 2,01; Cronbachov α = 0,629).

Politička orijentacija

Kako bi se ispitale političke orijentacije srednjoškolaca, korišteno je pitanje iz World Values Survey: U politici se obično spominje „lijevo" i „desno". Gdje biste sebe smjestili (od 0 – izrazito lijevo do 10 – izrazito desno). Podaci su rekodirani na način da su ispitanici podijeljeni u tri skupine (lijevo, desno, neopredijeljeni).

Tolerancija prema homoseksualnosti

Za ispitivanje tolerancije prema homoseksualnosti, korišteno je pitanje iz World Values Survey: Prema Vašem mišljenju može li se homoseksualnost uvijek opravdati, nikad se ne može opravdati ili nešto između? Podaci su rekodirani na način da su ispitanici podijeljeni u tri skupine (tolerantni, netolerantni, neopredijeljeni).

Religioznost

Kako bi se ispitala religioznost ispitanika, korištena su dva mjerna instrumenta: *religiozna samoidentifikacija*: (Neovisno o tome idete li u

[5] Prijevod čestica preuzet je iz instrumenta koji je korišten u istraživanju Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (*Pilarov barometar hrvatskoga društva* (2014). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Dostupno na http://barometar.pilar.hr).

crkvu ili ne, biste li se nazvali: 1. Religioznom osobom; 2. Nereligioznom osobom; 3. Uvjerenim ateistom; 4. Agnostikom; 5. Ne znam) i *učestalost pohađanja obreda* (Osim vjenčanja, pogreba i krštenja, koliko često pohađate vjerske obrede u posljednje vrijeme: 1. Nikada, gotovo nikada; 2. Rjeđe od jednom godišnje; 3. Jednom godišnje; 4. Samo za vjerske blagdane; 5. Jednom mjesečno; 6. Jednom tjedno; 7. Više nego jednom tjedno).

STATISTIČKA ANALIZA

Statistička analiza podataka odvijala se u nekoliko odvojenih postupaka. Prvo se pristupilo detaljnoj analizi distribucija frekvencija relevantnih varijabli i čestica kao i konstruiranih indeksa vrijednosnih orijentacija, nakon čega je uslijedilo ispitivanje bivarijatnim analizama te na kraju, radi veće robusnosti i multivarijatnim analizama u obliku linearno-regresijskih modela. Pregled distribucije pokazao je relativno normalnu distribuciju, bez većih odstupanja sa zadovoljavajućim rasponom varijacija. Skup prediktorskih varijabli u regresijskim analizama sastojao se od sociodemografskih varijabli (spol, vrsta škole, visina mjesečnih prihoda kućanstva, mjesto stanovanja), indeksa tradicionalnih i hedonističkih vrijednosnih orijentacija, političke orijentacije (lijevo i desno), tolerancije naspram osoba homoseksualne orijentacije te religijske identifikacije i učestalosti odlazaka na vjerske obrede. S druge strane, zavisne varijable koje su se testirale odnosile su se redom na indeks slušanja klasično-moderne glazbe i indeks slušanja tradicionalno-popularne glazbe.[6]

REZULTATI

Tablica 1 pokazuje kako su sociodemografski korelati, iako statistički značajni, niske razine objašnjavanja regresijskog modela za kriterijsku varijablu klasično-modernih glazbenih preferencija, dok skup varijabli vezanih za vrijednosne orijentacije povećava ukupno objašnjenje varijance za R = 0,18. Drugim riječima, ispitanici koji su skloniji više slušati klasično-modernu glazbu pokazuju veću sklonost postmodernim (hedonističkim) vrijednosnim orijentacijama, većoj toleranciji prema homoseksualnim osobama te su ujedno osobe koje se manje osjećaju vjernicima, što za sobom onda povlači i manje odlazaka na religijske obrede.

[6] U rezultatima nisu prikazani rezultati linearno-regresijske analize za varijablu slušanja komercijalne glazbe jer se nije pokazala dovoljno robusnom, odnosno model je objasnio svega 7% varijance.

Tablica 1: Sociodemografski indikatori, indikatori vrijednosnih i političkih orijentacija kao korelati klasično-modernih glazbenih preferencija srednjoškolaca

	β1	B	r
Spol (ženski)	-,074	-,106**	-,026
Gimnazija	,190**	,128**	,184
Mjesto (Zadar)	-,127**	-,076	-,146
Niski prihodi	,074	0,66	,019
Srednji prihodi			
Visoki prihodi	0,70	0,19	,042
$R^2 = 0,05$**			
Politička orijentiranost (lijevo)		-,075	-,031
Politička orijentiranost (desno)		0,43	-,036
Indeks tradicionalnih vrijednosti		-,038	-,094
Indeks hedonističkih vrijednosti		,126**	,161
Homofilija		,148**	,258
Homofobija		-,068	-,226
Vjernici		-,161**	-,283
Vjerski obredi		-,107**	-,268
$R^2 = 0,18$ $\Delta R^2 = 0,13$**			

Napomene: β = standardizirani parcijalni regresijski koeficijent u završnom modelu; β1 = standardizirani parcijalni regresijski koeficijenti u prethodnom modelu; r = koeficijent korelacije; R^2 = koeficijent multiple determinacije; ΔR^2 = promjena koeficijenta multiple determinacije; *p < 0,05; **p < 0,01

Sociodemografski skup korelata se također nije pokazao relevantnim u odnosu na skup varijabli povezanih s vrijednosnim orijentacijama kada je u pitanju regresijski model za kriterijsku varijablu popularno-tradicionalnih glazbebnih preferencija srednjoškolaca (Tablica 2). Za razliku od klasično-modernih glazbenih preferencija, primjetna je važnost tradicionalnih vrijednosnih orijentacija kao i snažniji iskaz netolerancije prema homoseksualnim osobama, te učestalije identificiranje vjernikom s učestalijim odlascima na vjerske obrede. Ovaj skup varijabli povećava koeficijent multiple determinacije za R = 0,11.

Tablica 2 Sociodemografski indikatori, indikatori vrijednosnih i političkih orijentacija kao korelati popularno-tradicionalnih glazbenih preferencija srednjoškolaca

	β1	B	r
Spol (ženski)	,230**	,210**	,219
Gimnazija	-,023	,024	,012
Mjesto (Zadar)	,137**	,097**	,132
Niski prihodi	-,029	,006	,008
Srednji prihodi			

Visoki prihodi	-,008	0,014	-,024
R^2= 0,06**			
Politička orijentiranost (lijevo)		-,051	-,089
Politička orijentiranost (desno)		-,037	,009
Indeks tradicionalnih vrijednosti		,097**	,244
Indeks hedonističkih vrijednosti		,085**	,097
Homofilija		-,121**	-,154
Homofobija		0,42	,105
Vjernici		,104**	,239
Vjerski obredi		,156**	,272
R^2 = 0,17 ΔR^2 = 0,11**			

Napomene: β = standardizirani parcijalni regresijski koeficijent u završnom modelu; β1 = standardizirani parcijalni regresijski koeficijenti u prethodnom modelu; r = koeficijent korelacije; R^2 = koeficijent multiple determinacije; ΔR^2 = promjena koeficijenta multiple determinacije; *p < 0,05; **p < 0,01

RASPRAVA I ZAKLJUČAK

U ovome radu identificirana su dva modela glazbenog ukusa kod srednjoškolaca u Zadarskoj županiji: klasično-moderne glazbene preferencije i popularno-tradicionalne glazbene preferencije. Istraživanje je pokazalo kako su vrijednosni stavovi i glazbeni ukus povezani na način da se popularno-tradicionalne preferencije vežu uz konzervativnije stavove, a preferencije moderne i visoke kulture snažnije su povezane s liberalnijim i tolerantnijim stavovima.

Ta je povezanost u skladu s dosadašnjom literaturom na temu (Tomić-Koludrović i Leburić, 2001; Zdravković, 2014; Krolo, Tonković i Marcelić, 2014), ali evidentne su generacijske karakteristike koje se u promišljanju današnje situacije mladih moraju uzeti u obzir. Prije svega, vidljivo je da politička orijentacija u klasičnom smislu odnosa lijevo-desno ne doprinosi niti jednom od modela, što je konzistentno s tendencijama mladih u Hrvatskoj da ne iskazuju pripadnost nekom od ta dva politička pola u smislu službene politike (Ilišin i dr., 2013) i većina se deklarira kao apolitična.

S druge strane, premda se vrijednosna komponenta ne očituje kroz eksplicitan politički stav, možemo govoriti o konzistentnim odrednicama vezanim uz glazbeni ukus i kulturnu potrošnju. U društvu kao što je hrvatsko, koje je u vrijeme tranzicije prošlo kroz retradicionalizacije (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007) i kao takvog ga karakterizira izražena nacionalna homogenizacija te naglašeni značaj religije, osobito je vidljiv utjecaj religijskih stavova, koji se pokazuju kao dobar prediktor.

Model popularno-tradicionalne glazbene preferencije uključuje povezanost prakticiranja religijskih praksi, identificiranja s vjerskim identitetom te negativan stav prema homoseksualnosti, kao i pozitivnu povezanost s indeksom tradicionalnih vrijednosti. Ovaj se vrijednosni sklop

adekvatno može opisati kao konzervativizam. S druge strane, model klasično-modernih glazbenih preferencija negativno je povezan s religijskim stavovima i praksama, a ujedno i pozitivno povezan sa stavovima prema homoseksualnosti, te se može opisati kao liberalan. Taj je model također pozitivno povezan i s pohađanjem gimnazije, što je također u skladu s dosadašnjim spoznajama (Hodžić i Bijelić, 2009; Bagić i dr., 2011).[7]

Obilježje popularno-tradicionalnog glazbenog ukusa jeste i visok rezultat na indeksu tradicionalnih vrijednosti, dok s druge strane oba ukusa pokazuju statistički značajnu povezanost s indeksom hedonizma. Ovaj se podatak može objasniti konstrukcijom suvremenog subjekta kao dijela potrošačkog društva (Featherstone, 1991), što se očituje u svim životnim stilovima mladih. Stoga se i u tradicionalnim životnim stilovima primjećuju elementi konzumerizma i vlastitog postignuća, koji su tipični produkti atomiziranog društva potrošača.

U rodnom smislu evidentno je da su srednjoškolke sklonije tradicionalnom obrascu, što je također konzistentno s prethodnim istraživanjima (Puzić i Bezinović, 2010; Krolo, Tonković i Marcelić, 2014), a također se može tumačiti retradicionaliziranim kontekstom hrvatskog društva u kojem obitelj i tradicionalne rodne uloge dobivaju na značenju.

Konačno, kad se govori o samom obilježju glazbenog ukusa u užem smislu, vidljivo je kako se briše ili barem redefinira granica između „visoke" i „niske" kulture, ali na način da u sadržaj onoga što se smatra(lo) visokom kulturom (klasična glazba, jazz) ulaze žanrovi poput rocka, bluesa ili heavy metala, što znači da se promijenilo polje visoke kulture procesom „gentrifikacije žanrova" (Luthar i Kurdija, 2011). Ovaj se trend potvrđuje i u drugim državama, a Coulangeon i Lemel (2007) pokazuju promjene u glazbenom ukusu u francuskom društvu, identificirajući slične procese i time dajući vremenski komparativnu perspektivu u odnosu na originalno Bourdieuovo istraživanje. Distinkcija se, prema njima, ne gubi u suvremenom potrošačkom društvu, ali se transformira na način da se kulturne kompetencije visokog ukusa primjenjuju i na drugačije žanrove, prethodno smatrane popularnom ili masovnom kulturom.

Literatura

Bagić, D. (2011). Odgaja li škola dobre građanine: studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca, Zagreb: GONG, Fakultet političkih znanosti.

Bourdieu, P. (2011 [1979]). *Distinkcija. Društvena kritika suđenja.* Zagreb: Antibarbarus.

Hodžić, A. i Bijelić, N. (2012). Izvještaj istraživanja o mišljenjima i stavovima prema homoseksualnosti u srednjim školama u Zagrebu. Zagreb: Queer Zagreb.

[7] Ovaj se podatak može objasniti i sociokulturnim kontekstom u kojemu se u gimnazije češće upisuju djeca bolje stojećih roditelja s višim kulturnim kapitalom (Matković, 2010).

Coulangeon, P. i Lemmel, Y. (2007) Is 'distinction' really outdated? Questioning the meaning of the omnivorization of musical taste in contemporary France. *Poetics* 35: 93–111.

Cvetičanin, P., Nedeljković, J. i Krstić, N. (2012). Social space in Serbia. U P. Cvetičanin (Ur.) *Social and Cultural Capital in Serbia*. (str. 5–24). Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.

Featherstone, M. (1991). *Consumer Culture and Postmodernism*. London: Sage

Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A. i Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Zaklada Friedrich Ebert.

Ilišin, V. i Radin, F. (2007). *Mladi: problem ili resurs.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja.

Luthar, B. i Kurdija, S. (2011). Razred in kulturne distinkcije. *Teorija in praksa*, *48* (4), str. 982–1003.

Matković, T. (2010). Obrazovanje roditelja, materijalni status i rano napuštanje školovanja u Hrvatskoj: trendovi u proteklom desetljeću. Društvena istraživanja 19 (4/5): 643–667.

Nagel, I. (2010). Cultural Participation Between the Ages of 14 and 24: Intergenerational Transmission or Cultural Mobility?, *European Sociological Review*, *26*(5): 541–556. doi:10.1093/esr/jcp037.

Pilarov barometar hrvatskoga društva (2014). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Dostupno na http://barometar.pilar.hr.

Puzić, S. i Bezinović, P. (2011). Regionalne i rodne razlike u vrijednosnim stavovima srednjoškolaca u dvjema hrvatskim županijama: tranzicija, modernizacija i promjene vrijednosti. *Revija za sociologiju* 41 (2): 213–238.

Rössel, J. (2009). Kulturelles Kapital und Musikrezeption. Eine empirische Überprüfung von Bourdieus Theorie der Kunstwahrnehmung, *Soziale Welt*, *60* (3), 239–257.

Schwartz, S. H., Melech, G., Lehrnami, A., Burgess, S., Harris, M., Owens, V. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519–542.

ter Bogt, T. F. M, Delsing, M. J. M. H, van Zalk, M., Christenson, P. G. i Meeus, W. H. J. (2011). Intergenerational Continuity of Taste: Parental and Adolescent Music Preferences, *Social forces*, *90* (1): 297–319. doi: 10.1093/sf/90.1.297.

Tomić-Koludrović, I. i Leburić, A. (2001). *Skeptična generacija: životni stilovi mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: AGM.

Tomić-Koludrović, I. i Petrić, M. (2007). Hrvatsko društvo – prije i tijekom tranzicije. *Društvena istraživanja*, *16* (4–5): 867–889.

Tonković, Ž, Krolo, K i Marcelić, S. (2014). Glazbene preferencije i kulturna potrošnja mladih: razvoj tipologije na primjeru Zadra. *Revija za sociologiju* 44 (3) [prihvaćen za objavljivanje].

Zdravković, Ž. (2014). *Medijska dimenzija životnih stilova studenata/ica kao pokazatelj razvojnog potencijala regije*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Sveučilište u Zadru, Zadar.

TASTE IN MUSIC AND VALUE ORIENTATIONS IN YOUNG PEOPLE: A CASE OF ZADAR HIGH SCHOOL STUDENTS

ABSTRACT: *Main topic of this text is the presentation of the results from the survey research aimed at exploring the relation of taste in music with value orientations as an aspect of identity in high school students from Zadar. Research was conducted in 2014 using the quantitative survey method during which 868 respondents answers were collected on a representative sample of third and fourth classes of high schools in Zadar. Instrument consisted of selected scales of value orientations, cultural preferences, cultural capital and musical taste Factor analysis were used in order to establish specific groups of musical preferences in high school students while considering specific determinants of value orientations. Regression analysis were conducted in order to establish the strength and relevance of established correlations. Results point to the clear grouping of high school students through specific taste in music as well as the role of value orientation in its formation. Importance of findings and their implications are considered in relation to broader socio-cultural and identity processes in Zadar and Croatia.*

Key words: ***taste in music, value orientations, youth, identity***

Peđa Miladinović, Jelena Dostanić,Vesna Gojković[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

VASPITNI STILOVI RODITELJA I AGRESIVNOST ADOLESCENATA

Rezime: *Uprkos adaptibilnoj ulozi i značaju agresivnosti za ljudski opstanak, psihološka istraživanja usmerena su uglavnom na njene česte forme aberantnih ispoljavanja. Cilj ovog istaživanja bio je ispitati ulogu doživljaja vaspitnih stilova roditelja tokom detinjstva u kasnijem ispoljavanju agresivnosti kod adolescenata. Testirano je 415 srednjoškolaca i studenata iz Novog Sada, Vojvodine, Srbije (130 mladića i 285 devojaka), primenom upitnika PBI za merenje vaspitnih stilova (Parental bonding instrument, Parker, Tupling & Brown, 1978), i upitnikom agresivnosti AQ (Aggression Questionnaire, Buss & Perry, 1992). Rezultati su pokazali da dominira toplo popustljivi, permisivni stil vaspitanja. Agresivnost, posebno fizička, raste sa nedostatkom ispoljavanja ljubavi prema deci, kao i sa jačom kontrolom roditelja. Autoritarni vaspitni stil značajan je za razvoj svih formi adolescentske agresivnosti. Nije utvrđena statistički značajna razlika u primeni vaspitnih stilova roditelja prema deci različitog pola, kao ni statistički značajna polna razlika prema ukupnoj agresivnosti. Međutim, devojke su u većoj meri sklone ispoljavanju besa, a mladići ispoljavanju fizičke agresivnosti. Izgleda da autoritarni stil ima različite efekte u odnosu na decu različitog pola, tj. njihovu agresivnost u adolescenciji. Snaga dobijenih nalaza ograničena je niskom pouzdanošću upitnika PBI, kao i slabim intezitetom korelacija između prediktorskih i kriterijumskih varijabli. Ipak, nalazi podržavaju hipotezu da je hladno, kontrolišuće i bezosećajno roditeljstvo jedan od značajnih uzročnika agresivnog ponašanja adolescenata.*

Ključne reči: ***agresivnost, vaspitni stilovi roditelja, PBI, AQ***

[1] pedjamiladinovic46@gmail.com; jelena.dostanic.sm@gmail.com; i vesna_gojkovic@vektor.net

1.Uvod

Sasvim je jasno da je porodica jedan od osnovnih i najvažnijih činilaca socijalizacije i ontogeneze pojedinca uopšte. Veliki broj istraživanja pokazuje da se mnoge osobine i karakteristike pojedinca, kognitivne sposobnosti i crte temperamenta u značajnoj meri nasleđuju od roditelja (Larsen i Buss, 2008). Međutim, isto tako, veliki broj studija pokazuje da pored nasleđenog, dete u okviru porodice stiče i uči različite oblike ponašanja i poistovećuje se sa vrednosnim sistemima roditelja i njihovim regulama. Dete u porodici uči kako prosocijalne, tako i asocijalne i antisocijalne oblike ponašanja. Među njima, svakako jedno od najvažnijih, posebno u današnje vreme, jeste agresivno ponašanje. U skladu sa tim, **osnovni problem** ovog istraživanja jeste utvrditi na koji su način vaspitni stilovi roditelja povezani sa agresivnim ponašanjem adolescenata. Takođe, s obzirom da rezultati različitih studija ukazuju da postoje polne razlike u ispoljavanju agresivnog ponašanja (Little, T. D., Jones, S. M., Henrich, C. C., & Hawley, P. H., 2003), i da se dinamika i kvalitet odnosa majke i oca sa ženskim i muškim detetom razlikuju (Hall, 2009; Meichenbaum, 2006), biće analizirana i priroda povezanosti ova dva konstrukta sa polom adolescenata.

1.1. **Agresivnost**

Posmatrajući istoriju izučavanja fenomena agresivnosti, Kornadt (1984) sumira smene metoda kroz sledeće pristupe: 1. *pristup individualnih faktora* – agresija se izučavala kroz problematiku nagona, instinkta i crta ličnosti, 2. *pristup generalnih procesa* – problematika se izučavala kroz pojmove frustracije i učenja imitacijom i 3. *situacioni pristup* – individualne razlike u agresivnom ponašanju izučavane su kroz splet varijabli koje su bile povezane sa subjektivnom evaluacijom spoljašnjih činilaca (npr. emocionalno raspoloženje, finansijska situiranost, interpersonalni odnosi...). Bihejvioristički pristup *teorije socijalnog učenja* imao je dugo vremena vodeću ulogu u metodološkom smislu (Dollard, Doob, Miller, Mowrer, & Sears, 1939, prema: Tedeschi 1984) kada je reč o objašnjenju prirode agresivnog ponašanja. Međutim, bihejvioristička stanovišta zanemarivala su interna stanja pojedinca koja su temeljila agresivno ponašanje, poput besa, hostilnosti, razdraženosti, što je zakomplikovalo razumevanje nekih oblika poput *impulsivne agresivnost* (Pepitone, 1981). Jedan od obuhvatnijih objašnjenja agresije dao je Pepiton (1982), koji smatra da agresivnost čine njeni biološki koreni, kao i kognitivni procesi, i da je neophodno razlikovati spontanu od reaktivne, instrumentalnu od impulsivne agresije (Kornadt, 1984). Ovakve postavke skrenule su pažnju da je agresivno ponašanje daleko heterogeniji fenomen prema svojim izvorima, formama i ishodima

nego što se ranije mislilo. Jedan od danas veoma značajnih pristupa izučavanju i objašnjenju agresije jeste evolutivni pristup, po kojem je agresivnost jedna od važnijih adaptivnih osobina, neophodnih za produžetak gena. Buss i Schackelford (1997) navode *sedam adaptibilnih problema* na koje se agresivnost nadovezuje kao odgovor: preuzimanje resursa od suparnika, odbrana od ugrožavajućih napada, nanošenje štete istopolnim rivalima, sticanje unutargrupne moći i statusa, odvraćanje rivala i potencijalne pretnje, odvraćanje seksualnih partnera od neverstva i redukovanja resursa trošenih za genetski nevezani porod. U ovom radu polazi se konkretno od evolutivnog modela Basa i Perija (Bus i Perry, 1992), koji razlikuje četiri oblika agresije: *fizičku agresivnost*, *verbalnu agresivnost*, *bes* i *hostilnost*.

1.2. Vaspitni stilovi roditelja

Brojni su modeli porodičnih odnosa koji su bili orijentisani na problematiku adekvatnog razvoja deteta (Sears i saradnici, 1957; Maccoby i Martin, 1983; Maccoby, 1992, prema: O'Connor i Scott, 2007). O'Connori i Scott (2007) navode tri dominantne perspektive: *teorija socijalnog učenja, teorija vezivanja*, *teorija roditeljskih stilova.* U našem istraživanju polazi se od *teorije roditeljskih stilova,* od modela Parkera, Tuplinga i Browna (1978), zasnovane na intenzitetu dveju dimenzija, *brige* i *prezaštićenosti* (ili kontrole), koje u različitim kombinacijama po međusobnoj ispoljenosti rezultuju u vidu četiri kvalitativno različita ishoda/stila: *stil toplo ograničavajući* (visoka kontrola, visoka briga – autoritativni), *hladno ograničavajući* (visoka kontrola, niska briga – autoritarni), *toplo popustljivi* (niska kontrola, visoka briga – permisivni) i *zanemarujući stil* (niska kontrola, niska briga – indiferentni). Autori su operacionalizovali dimenziju brige roditelja kao emotivno toplo, blisko, empatsko ponašanje koje roditelj neguje i uključen je u ponašanje deteta, dok je na niskim skorovima to slučaj sa indiferentnom, hladnom, zanemarujućem ili odbacujućem odnosu prema detetovom ponašanju i ličnosti. Kada je reč o dimenziji prezaštićenosti, visoki skorovi podrazumevaju ponašanje roditelja koje je kontrolišuće, prezaštitničko i intruzivno ponašanje prema detetovim postupcima nasuprot podsticanju samostalnosti u detetovom ponašanju (Parker, Tupling, Brown, 1979, prema: Raskin 1971, prema: Safford, Alloy i Pieracci, 2007). Ono što karakteriše ovaj model nasuprot drugih jeste to što se vaspitni stilovi grupišu na osnovu dve dominantne facete – *roditeljske brige i roditeljske prezaštićenosti* (Moss, 2009). Na osnovu ovakve postavke formiran je instrument PBI (eng. Parental Bonding Instrument).

Veliki broj istraživanja pokazao je da su dimenzije vaspitnih stilova značajno povezane sa ispoljavanjem antisocijalnog ponašanja. U studiji nad italijanskim adolescentima (N = 840), *dimenzija kontrole od strane*

majke ukazuje na statistički značajnu predikciju budućeg razvoja antisocijalnog ponašanja kod dečaka (Vieno i saradnici, 2009). U jednoj domaćoj studiji (Stefanović Stanojević, Vidanović i Anđelković, 2010), potvrđena je negativna povezanost *sigurnog stila* privrženosti roditelja sa agresivnošću i sklonosti ka senzornoj stimulaciji strane kod mladih (N = 220).

1. Metod

2.1. Uzorak

Testirano je 415 ispitanika, od kojih 258 srednjoškolaca i 157 studenata sa prostora Južnobačkog okruga. Jedan deo uzorka prikupljen je terenskim istraživanjem, a drugi deo kompjuterskom anketom. Polnu strukturu sačinjavalo je 130 mladića i 285 devojaka.

2.2. Instrumenti

Za ispitivanje varijable vaspitnog stila koristili smo upitnik PBI (*Parental bonding instrument,* Parker, Tupling & Brown, 1978). Skala je u Likert formi četvorostepenog izbora odgovora i pretpostavljeno meri posebno ponašanje majke (25 ajtema) i oca (25 ajtema). Indikator za određivanje vaspitnog stila jeste sećanje pojedinca na vaspitni odnos oca i majke prema njemu u prvih 16 godina života. Merene dimenzije su *kontrolabilnost/prezaštićenost* i roditeljska *briga*, koje u zavisnosti od međusobnog intenziteta formiraju četiri roditeljska stila: *toplo ograničavajući* (visoka briga i prezaštićenost – autoritativni), *hladno ograničavajući* (niska briga, visoka prezaštićenost – autoritarni), *toplo popustljivi* (visoka briga, niska prezaštićenost – permisivni) i *hladno popustljivi* (niska briga i prezaštićenost – indiferentni). Pouzdanost podskala, merenih pomoću Kronbahovog alfa koeficijenta za dimenzije *prezaštićenost* i *briga* majke jesu: α = .77 i α = .84, a oca α = .67 i α = .88.

Za ispitivanje agresivnosti korišćen je Upitnik za merenje agresivnosti AQ (*Aggression Questionnaire*, Buss & Perry, 1992). Skala se sastoji od 29 ajtema u Likert formi petostepenog izbora, koji pretpostavljeno mere četiri dimenzije agresivnosti: *fizičke agresivnosti*, *verbalne agresivnosti*, *besa* i *hostilnosti*. Kronbahov alfa koeficijent za celu skalu iznosi α =.78.

2. Rezultati

Pre nego što budu prikazani rezultati koji se odnose na sam problem istraživanja, u Tabeli 1 prikazaćemo rezultate deskriptivne statistike za dimenzije vaspitnih stilova i agresivnosti. U nastavku iste tabele prikazana je i značajnost razlika vaspitnih stilova oca i majke (poslednja kolona).

Iz Tabele 1 može se videti da su naši ispitanici nešto agresivniji od proseka. Najslabije je izražena *verbalna agresivnost*, dok najveći stepen saglasnosti ispitanici ostvaruju na dimenziji *hostilnost*. I otac i majka su u vecoj meri brižni, nego kontrolišući (teorijske kritične vrednosti za distinkciju visokog i niskog postignuća na dimenzijama briga i prezaštićenost majke iznose 27.0 i 13.5, a na dimenzijama briga oca i prezaštićenost oca 24.0 i 12.5, videti Parker, Tupling i Brown, 1978). Potvrđena je i statistička značajnost ovih razlika, što znači da su naši ispitanici rasli sa majkama i očevima koji su bili znatno brižniji i slabije kontrolišući, odnosno *toplo popustljivi*.

Tabela 1 – Rezultati deskriptivne statstike dimenzija vaspitnih stilova i agresivnosti

	Minimum	Maksimum	AS	SD	t
Bes	7,00	35,00	20.36	5.80	
Fizička agresivnost	9,00	67,00	22.18	8.09	
Verbalna agresivnost	5,00	25,00	16.26	3.70	
Hostilnost	9,00	78,00	24.10	7.06	
Agresivnost	36,00	148,00	82,72	17,27	
Briga majke	10,00	36,00	29,67	6,06	8,88**
Prezaštićavanje majke	1,00	36,00	12,82	6,22	-2,21*
Briga oca	0,00	36,00	25,35	8,01	3,36**
Prezaštićavanje oca	0,00	43,00	10,89	7,13	-4,47**

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$;

Rezultati frekventne analize za vaspitne stilove majki i očeva pokazali su da je kod oba roditelja dominantan *toplo popustljivi* stil, i to skoro u 50% slučajeva (kod majki 47,7%, a očeva 45,3%); zatim kod majki *toplo ograničavajući (25%)*, a kod očeva *hladno popustljivi (19,8%)*. Kod majki je najmanje zastupljen *hladno popustljivi (13%),*a kod očeva skoro pođednako *hladno ograničavajući (17,3%)* i *toplo ograničavajući (17,6%).*

Povezanost agresivnosti i vaspitnih stilova testirana je primenom Pirsonovog bivarijantnog metoda, što je prikazano u Tabeli 2.

Tabela 2 – Povezanost agresivnosti i vaspitnih stilova roditelja

	Agre-sivnost	Bes	Fizička agresivnost	Verbalna agresivnost	Hostilnost
Briga majke	-,181**	-,096	-,175**	-,041	-,145**
Prezaštićenost majke	,126*	,103*	,146**	,001	,060
Briga oca	-,141**	-,104*	-,157**	-,009	-,084
Prezaštićenost oca	,142**	,134**	,170**	,067	,022

**$p < 0,01$; *$p < 0,05$;

Iz Tabele 2 vidi se da su dobijene niske, ali statistički značajne korelacije, koje su negativno usmerene kada je reč o dimenziji brige oba roditelja, a pozitivno kada je reč o dimenziji kontrole oba roditelja. To znači da agresivno ponašanje dece, posebno fizička agresivnost, raste sa jačom kontrolom roditelja, ali i sa nedostatkom ljubavi. Bes kod dece raste sa kontrolom oca i majke, kao i sa nedostatkom očeve topline, ali nije u vezi sa brigom majke. Hostilnost raste sa nedostatkom ljubavi majke. Interesantno je da jedino verbalna agresivnost ne zavisi od vaspitnih stilova roditelja.

Da bi se utvrdilo da li se adolescenti razlikuju u izraženosti na skali agresivnosti i njenim podskalama u zavisnosti od vaspitnog stila majki i očeva, sprovedena je analiza varijanse. Rezultati su pokazali da se adolescenti značajno razlikuju na ukupnom skoru agresivnosti, kao i poddimenziji fizička agresivnost u zavisnosti od vaspitnog stila majke ($F = 3{,}261$; $p < 0{,}05$ i $F = 3{,}076$; $p < 0{,}05$). Post hoc LSD analiza pokazala je da na obe varijable oni ispitanici čije su majke hladno ograničavajuće imaju viši skor od onih čije su toplo popustljive, a u slučaju ukupnog skora na agresivnosti, i od onih čije su toplo ograničavajuće.

Istim postupkom, utvrđeno je da se ispitanici na ukupnom skoru agresivnosti ($F = 2{,}721$; $p < 0{,}05$) i svim podskalama, osim verbalne agresivnosti, statistički značajno razlikuju u odnosu na vaspitni stil oca: bes ($F = 2{,}878$; $p < 0{,}05$), fizička agresivnost ($F = 6{,}553$; $p < 0{,}01$) i hostilnost ($F = 2{,}974$; $p < 0{,}05$). I u ovom slučaju, kao što su ukazivali i rezultati korelacione analize, oni ispitanici čiji očevi imaju hladno ograničavajući stil, imaju znatno viši skor od onih čiji imaju toplo ograničavajući i toplo popustljivi stil na ukupnoj agresivnosti, besu i fizičkoj agresivnosti. Kod fizičke agresivnosti oni imaju znatno viši skor i od onih čiji su očevi hladno popustljivog stila. Međutim, upravo ti adolescenti imaju više skorove na hostilnosti od onih čiji su očevi hladno ograničavajući i toplo popustljivi.

Primenom t-testa na nezavisnim uzorcima, testirali smo **polne razlike** prema dimenzijama agresivnosti i vaspitnih stilova. Značajne razlike su dobijene samo na dve poddimenzije agresivnosti, i to tako da bes odlikuje žene ($t = -2.082$; $p < 0.05$), a fizičko ispoljavanje agresije muškarce ($t = 4.825$; $p < 0.01$).

U cilju provere da li pol moderira odnos između agresivnosti i njenih dimenzija sa dimenzijama vaspitnih stilova, sprovedena je parcijalna korelacija. S obzirom da se koeficijenti korelacije nisu značajno promenili, rezultati neće biti prikazani. Međutim, kada se testiraju razlike u skorovima na agresivnosti i njene četiri dimenzije u odnosu na vaspitne stilove majki i očeva, **posebno na muškom i ženskom poduzorku**, rezultati pokazuju da kod mladića i devojka vaspitni stil drugačije doprinosi agresivnosti. Pa tako, na **muškom poduzorku** nema značajnih razlika na dimenzijama agresivnosti u zavisnosti od vaspitnog stila majke. A kada je reč o razlikama

na osnovu vaspitnog stila oca, ona je značajna samo na dimenziji bes ($F = 3,881$; $p < 0,01$). Oni čiji su očevi hladno ograničavajući, više su besni nego oni čiji su toplo popustljivi. Sa druge strane, na **poduzorku devojaka**, dobijene su značajne razlike u odnosu na vaspitni stil majke na dimenziji hostilnost ($F = 2,836$; $p < 0,05$). Devojke čije su majke hladno ograničavajuće, hostilnije su od onih čije su toplo ograničavajućeg, ali i popustljivog stila. Kada je reč o razlikama u odnosu na vaspitni stil oca**,** razlike su kod devojaka dobijene samo na dimenziji fizička agresivnost ($F = 5,291$; $p < 0,01$). U skladu sa ostalim rezultatima, devojke čiji su očevi hladno ograničavajući, fizički su agresivnije od onih čiji očevi imaju preostala tri vaspitna stila, među kojima nema značajnih razlika.

3. Diskusija i zaključak

Na osnovu prikazanih rezultata može se zaključiti da postoji značajna, ali slaba povezanost između agresivnosti adolescenata i vaspitnih stilova njihovih roditelja. Takođe, može se zaključiti da pol može biti značajan u ovom odnosu, s obzirom da vaspitni stilovi kod devojaka i mladića ne doprinose dimenzijama agresivnosti na isti način.

Rezultati korelacione analize pokazali su da **postoji veća verovatnoća da će dete biti agresivno, a posebno tu agresivnost fizički ispoljavati, ukoliko raste u porodici gde su roditelji hladni, ne pokazuju mnogo osećanja, nežnosti i brige, a sa druge strane ne dozvoljavaju detetu slobodu i samostalnost, nego su prezaštitnički i kontrolišući nastrojeni.** Ovaj rezultat je konzistentan sa nalazima dobijenim u ranijim studijama (Chang et al., 2003; Russel et al., 2010). Deluje logično da, ako dete kod roditelja ne nailazi na nežnost, brigu i saosećanje, neće ih ni samo razviti, a sa druge strane, zbog brojnih zabrana, stalnih nadgledanja, kod deteta se može nakupljati mnogo frustracije, besa, što će verovatno dovesti do agresivnog ponašanja. Ispoljavanje besa kod dece jedino nije povezano sa brigom majke. Međutim, poddimenzija hostilnost povezana je upravo samo sa brigom majke i to, naravno, negativno. Ovaj podatak je veoma interesantan, jer se, na osnovu ovih rezultata, čini da **briga majke i oca doprinosi različitim aspektima agresivnosti.** Iako je na osnovu dobijenih podataka nemoguće tako nešto eksplicitno zaključiti, možemo ukazati na to da nedovoljno emocionalno angažovanje majke ima „dublje“ posledice po dete, jer ne proizvodi reaktivni osećaj besa, nego stanje opšteg neprijateljstva, koje podrazumeva i čitav senzorni, „ulazni“ sistem i pogled na svet. Verbalna agresivnost nije povezana ni sa jednom dimenzijom vaspitnih stilova roditelja, što može ukazati na uticaj drugih socijalnih faktora (vršnjačke grupe, na primer).

Očekivano, najveću razliku u agresivnosti dece određuju hladno ograničavajući i toplo popustljivi stil roditelja. Posebno je uočen značaj očeve figure (razlike su dobijene na svim dimenzijama, osim na verbalnoj agresivnosti). Kod ukupne agresivnosti i besa, čini se da **je toplina oca ključna,** jer viši skor imaju oni čiji je otac hladno ograničavajuć u odnosu na toplo ograničavajućeg i toplo popustljivog, dok sa hladno popustljivim nema razlika. Kod fizičke agresivnosti, oni čiji su očevi hladno ograničavajući imaju znatno viši skor od svih ostalih. Međutim, i ovde se, s obzirom na veličinu razlika, to da li je stil topao ili nije čini važnijim. Sa druge strane, kod hostilnosti se čini da je onaj aspekt prezaštićenosti važniji, jer među adolescentima čiji su očevi hladno ogranićavajući i toplo ograničavajući nema razlika. Razlog za to može da leži u tome što otac koji preterano štiti svoje dete na taj način šalje poruku detetu da opasnost vreba sa svih strana, zbog čega dete može stvoriti neprijateljsku sliku o svetu i drugim ljudima. O tome da se karakteristike pojedinca, kao što je npr. neprijateljstvo, mogu steći i učiti od roditelja, pre nego genetski naslediti, svedoči i istraživanje Eleje i saradnika (Eley et al., 2015).

Jedan od neočekivanih nalaza bio je taj što nisu potvrđene polne razlike u odnosu na ukupnu agresivnost. Moguće je da je izrazita polna neujednačenost uzorka uticala na ovakav rezultat. Međutim, utvrđeno je da je za svaki pol karakterističan određen tip agresije, pa tako, devojke rado ispoljavaju bes, dok se mladići tuku. I u prethodnim studijama pokazalo se da su muškarci u većoj meri skloni fizičkoj agresivnosti (Bjorkvist, 1994; Hanish et al., 2012), a žene pasivnijim oblicima ispoljavanja (Landsford, 2012; Meichenbaum, 2006). **Na dimezijama vaspitnih stilova nisu dobijene polne razlike, što znači da su roditelji podjednako brižni i zaštitnički orijentisani prema ćerkama i sinovima.**

Međutim, proveravali smo da li i na koji način pol igra ulogu u korelaciji ovih konstrukata. Parcijalna korelacija je pokazala da pol nema moderatorski efekat, ali su dobijeni različiti rezultati ANOVE na muškom i ženskom poduzorku. Kod mladića, nema razilka u agresivnosti u zavisnosti od vaspitnog stila majke, ali ih očevi koji su bezosećajni i stalno ih kontrolišu (autoritarni očevi) dovode do besa. Kod devojaka, međutim, autoritarna, hladna i komandujuća majka dovodi kasnije do hostilnosti. Ukoliko im je i otac autoritaran, one će otvoreno ispoljavati fizičko nasilje. Ovaj nalaz ide u prilog psihoanalitičkoj paradigmi. Dakle, autoritarni stil proizvodi drugačije efekte kod dece različitog pola, koji se kasnije ispoljavaju kao različite forme adolescentske agresije. Ovaj rezultat je u skladu sa psihobiološkim teorijama.

Ipak, s obzirom da su u radu vaspitni stilovi definisani na osnovu vrednosti koje su predložili autori na stranom uzorku, ove rezultate jednostranih analiza varijanse treba uzeti sa rezervom. I to, posebno ako se

uzme u obzir da testirani uzorak ima znatno više, odnosno niže skorove na obe dimenzije i kod majki i kod očeva. Stoga bi bilo zanimljivo na osnovu domaćeg reprezentativnog uzorka odrediti šta je visok, a šta nizak skor na dimenzijama i onda formirati stilove.

U svakom slučaju, možemo reći da su vaspitni stilovi roditelja značajan faktor agresivnosti kod adolescenata. S obzirom na to koliko je značajan i uvek aktuelan problem agesivnosti mladih, neophodno ga je dalje istraživati, što vodi odgovorima na pitanja kako nastaje, kako se ispoljava i kako se preventivno i interventno na agresiju može delovati.

4. Literatura:

Bjorkvist K. (1994). Sex differences in physical, verbal and indirect aggression: a review of recent research, *Sex roles* vol. 30, p. 178.

Buss D. M. & Shackelford T. K. (1997). Human aggression in evolutionary psychological perspective,*Pubmed*, vol.17, iss.6 p. 605–19.

Buss A. H. & Perry M. (1992). The Aggression Questionnaire, *Journal of Personality and Social Psychology*, iss. 63, p. 452–459.

Chang L., Schwartz D., Kenneth A. D. & McBride-Chang Catherine (2003). Harsh Parenting in Relation to Child Emotion Regulation and Aggression. *Journal of Family Psychology*, vol. 17 iss.4, p. 598–606.

Eley C. T., McAdams A. T., Rijsdijk F. V., Lichenstein P., Narusyte J., Reis D., Spotts L. E., Ganiban M. J. &Neiderhiser J. M. (2015). The intergenerational transmission of anxiety: a children of twins study, *The American journal of psychiatry,* **vol. 172, iss.7, p. 630–637.**

Hall, S. S. (2009). Paternal Influences on Daughters' Heterosexual Relationship Socialization: Attachment Style and Disposition toward Marriage, *Family Science Review*, vol. 14, iss. 2, p. 8–9.

Hanish L., Sallquist J.; DiDonato M.; Fabes A. R. & Martin C. L. (2012). Aggression By Whom–Aggression Toward Whom: Behavioral Predictors of Same- and Other-Gender Aggression in Early Childhood, *Developmental Psychology* **48 (5).**

Kornadt H. J. (1984). Motivational theory of Aggression and its Relation to Social Psychological Approaches, *Springer series in social psychology* pogl. 2.

Landsford J. E (2012). Boys' and girls' relational and physical aggression in nine countries, *Aggressive Behavior,* **vol.38, iss.4, p. 298–308.**

Larsen R.J., Buss D.M. (2008). *Personality Psychology; Domains of Knowledge about human nature (3rd ed.).* New York: McGraw Hill.

Little, T. D., Jones S. M., Henrich C. C., & Hawley P. H. (2003). Disentangling the 'whys' from the 'whats' of aggressive behavior, *International Journal of Behavioral Development,* vol.27, iss.2, p. 122–133.

Meichenbaum, D. (2006). *Comparison of aggression in boys and girls: a case for gender-specific interventions*, University of Waterloo, Ontario, Canada.

Moss, S. (2009). Parenting styles, *Psychopedia,* retrieved from http://www.psych-it.com.au/Psychlopedia/article.asp?id=260.

O'Connor, T. G. &Scott B.C. (2007). *Parenting and outcomes for children*, Joseph Rowntree foundation.

Parker G., Tupling H. & Brown L. B. (1978). *Parental bonding instrument-PBI*, copyright status: Black Dog Institute.

Pepitone, A. (1982). *Human violence in cross cultural perspective.* International. Association for Cross-Cultural Psychology, 6th International Congress, Aberdeen,. ch.1, pg.1.

Pepitone, A. (1981). The normative basis of aggression: Anger and punitiveness. *Recherches de Psychologie Sociale.*, iss. 3, p. 3–17.

Russell A., Hart C., Robinson C. & Olsen S. (2010). Children's sociable and aggressive behaviour with peers: A comparison of the US and Australia, and contributions of temperament and parenting styles, *International journal of behavior development***. vol. 27, iss.1, p. 74–86.**

Safford S.M., Alloy L.B. &Pieracci A. (2007). A comparison of two measures of parental behavior, *Journal of child and family study*, Springer science and bussines media, LLC.

Stefanović Stanojević T., Vidanović S. i Anđelković V. (2010). Privrženost, agresivnost i potreba za traženjem uzbuđenja u adolescenciji, *Ljetopis socijalnog rada vol 17 No 1.*

Tedeschi J. T. (1984). A Social Psychological Interpretation of Human Aggression, *Springer series in social psychology* , str. 5–21.

Vieno A.; Nation M.; Pastore M. & Santinello M. (2009). Parenting and antisocial behavior: A model of the relationship between adolescent self-disclosure, parental closeness, parental control, and adolescent antisocial behavior, *Developmental Psychology*, Vol 45 iss. 6.

PARENTAL BONDING IN ADOLESCENT AGGRESSION

Abstract: *In spite of its adaptive value and obvious importance for human survival, psychological research of aggression is aimed mostly at its frequent aberrant manifestations.* The aim of this study was to examine the role of perceived parenting behavior in the childhood on later aggressive behavior of their adolescent children. For this purpose, 415 high school and university students (130 males and 285 females) from Novi Sad, Vojvodina, Serbia were administered Parental Bonding Instrument (*Parker, Tupling & Brown, 1978) and the Aggression Questionnaire (Buss & Perry, 1992).The data indicated that the most common parenting pattern was warm and permissive. Aggression, especially physical, was positively associated with lack of perceived parental investment and with increased parental control. Authoritarian parenting was conducive to all forms of adolescent aggression. There were no statistically significant difference in perceived parenting pattern with respect to child gender, and no statistically significant gender-related difference in total aggression. However, girls were more prone to manifestations of anger and boys were more prone to physical aggression. It seems that authoritarian parenting style has gender-related differential effect on the ensuing manifestations of aggression in their adolescent children. The strength of our findings is limited by constraints imposed by the low reliability of* Parental Bonding Instrument and by low intensity of correlations between predictor and criterion variables. Nevertheless, our findings are congruent with the hypothesis that cold, controlling and emotionally insensitive parenting is among likely causes of adolescent aggressive behavior.

Key words: ***aggression, parental bonding,*** Parental Bonding Instrument, ***Aggression Questionnaire***

Slavko Milojković,
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić – Novi Sad[1]

ZADOVOLJSTVO POSLOM I SUBJEKTIVNI DOŽIVLJAJ UMORA

Rezime: *Sa teorijskog stanovišta, ali i sa stanovišta prakse, bilo bi značajnio da se ispita u kojoj je meri zadovoljstvo poslom povezano sa psihičkim umorom, te da li u tom pogledu postoji razlika s obzirom na vrstu posla, pol, starost i sl. Subjektivni doživljaj umora predstavlja odraz specifičnih organskih promena koje nastaju tokom dugotrajne fizičke ili mentalne aktivnosti. Doživljaji koji se javljaju u stanju umora jesu neraspoloženje, opšta klonulost, pospanost, zasićenost, iscrpljenost, želja za prekidom rada, zamena aktivnosti i sl. Dosadašnja saznanja upućuju na to da se faktori koji utiču na zadovoljstvo poslom mogu svrstati u dve kategorije: organizacioni faktori zadovoljstva i lični faktori zadovoljstva. U ovom istraživanju, zadovoljstvo poslom shvaćeno je kao afektivni odnos prema radu. Problem istraživanja je ispitivanje povezanosti između zadovoljstva poslom i subjektivnog doživljaja umora. Ispitivanje zadovoljstva poslom vršeno je Brajfild–Rotovom skalom. Subjektivni doživljaj umora ispitivan je Milojkovićevim testom psihičkog umora – TPU. Test ima visoku internu konzistenciju (α = 0,97). Terenski deo istraživanja sproveli su, decembra 2014. godine, studenti druge godine Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić – Novi Sad, u sklopu predispitnih aktivnosti. Prigodni uzorak od 221 ispitanika, činili su 119 (53,8%) muškaraca i 102 (46,2%) žene. Rezultati ispitivanja pokazuju da postoji negativna korelacija između zadovoljstva poslom i subjektivnog do***življaja umora*** **(r** *= -0.373), koja je statistički značajna (p < 0.01). Prilikom ispitivanja povezanosti pola i zadovoljstva poslom, nije utvrđena korelacija. Takođe, ne postoji statistički značajna razlika između muških i ženskih ispitanika u pogledu subjektivnog doživljaja umora.*

Ključne reči: *zadovoljstvo poslom, subjektivni doživljaj umora, vrsta posla*

[1] slavkomilojkovic@yahoo.ca

UVOD

Zadovoljstvo poslom zaposlenih važan je faktor uspešnosti svake radne organizacije u tržišnoj ekonomiji. Zbog toga je, sa stanovišta prakse ali i teorije, veoma važno da se zna koliko su radnici zadovoljni svojim poslom i da li u tom pogledu postoji razlika s obzirom na granu delatnosti, stručnost, pol, starost i sl. Takođe je važno da se zna u kojoj meri su radnici spremni da se zalažu na poslu i pod kojim uslovima, te koliko na to utiče subjektivni doživljaj umora.

Postoje shvatanja da u osnovi zadovoljstva poslom leži neki opšti G faktor zadovoljstva poslom, koji u stvari predstavlja opšti stav individue prema poslu (Guzina, 1980). S druge strane, mnogi autori psihološku prirodu zadovoljstva poslom izvode iz postojećih teorija motivacije za rad. Tako, na primer, Hercberg zadovoljstvo poslom izjednačava sa motivacijom za rad. Dosadašnja saznanja, moglo bi se reći, ukazuju na to da je opšte zadovoljstvo poslom bliže intrinsičnoj nego ekstrinsičnoj motivaciji.

Kada se govori o determinantama koje određuju zadovoljstvo, onda zadovoljstvo poslom, kao afektivna reakcija radnika, može da se objasni na nivou očekivanja, i u tom slučaju se definiše razlikom između relanih mogućnosti konkretne radne sredine i očekivanja radnika. Takođe, zadovoljstvo poslom može se posmatrati i na nivou potreba, i u tom slučaju zavisi od mogućnosti zadovoljenja egzistencijlanih ili viših potreba. Zatim, u nizu empirijskih istraživanja, zadovoljstvo poslom mereno je i na osnovu čovekovog odnosa prema radu, sistemu vrednosti, objektivnih okolnosti njegovog života i rada itd. (Guzina, 1988). Dakle, sva ova shvatanja o prirodi zadovoljstva poslom upućuju na to da se faktori koji utiču na zadovoljstvo poslom mogu svrstati u dve kategorije: **organizacioni faktori zadovoljstva –** posao sam po sebi, sistem nagrađivanja, radni uslovi, kolege, rukovodioci; i **lični faktori zadovoljstva –** sklad između ličnih karakteristika i karakteristika posla, pozicija i status u organizaciji, radni staž i starost (Vujić, 2010).

U širem smislu, zadovoljstvo poslom afektivna je reakcija osobe, tj. „emocionalno stanje koje je određeno interakcijom pojedinac – radna sredina“ (Guzina, 1988, str. 12). U skladu sa ovakvim shvatanjem jeste i Spektorova definicija koja naglašava da je zadovoljstvo poslom ono šta ljudi osećaju u vezi sa poslom, i to u celini, i šta osećaju u vezi sa pojedinim aspektima (prema: Vujić, 2010). U ovom istraživanju, zadovoljstvo poslom shvaćeno je kao afektivni odnos prema radu.

Umor je teško ili nemoguće jednoznačno definisti, pre svega jer je priroda umora veoma složena pojava. Uobičajena definicija da je umor „smanjenje radne sposobnosti zbog izvršenog rada“ (Majer, 1965), ima praktičnu vrednost, ali ne opisuje prirodu umora jer smanjenje sposobnosti

za rad može biti prouzrokovano nizom različitih promena, počev od hemijskih pa do psiholoških. Uopšteno govoreći, pod umorom se podrazumeva opadanje radne efikasnosti ili učinka posle dužeg izvođenja fizičke ili mentalne aktivnosti, a otklanja se odmorom. Do povećanja umora tokom intenzivnog rada dolazi usled povećanja broja pokreta u jedinici vremena, zbog povećanog fizičkog opterećenja, nedostatka odmora za vreme rada, ali i zbog povećanog voljnog naprezanja i naprezanja pažnje, kao i zbog negativne emocionalne pozadine aktivnosti (Platonov, 1966).

Priroda umora je, dakle, krajnje složena i promenljiva jer zavisi od vrste posla, uslova rada, ali i od psihofizičkih karakteristika osobe koja obavlja posao. Upravo zbog ove složenosti umora, javljaju se i različite definicije već prema tome kom aspektu umora se pridaje veći značaj. Sa psihološkog stanovišta, umor predstavlja doživljaj nelagodnosti, mlitavosti, bezvoljnosti, a ponekad i iscrpljenosti (Bujas, 1964). Pojava mentalnog umora postupna je i predstavlja kumulativni proces koji je povezan sa nespremnošću da se istraje u nekom nastojanju, zatim sa smanjenjem radne efikasnosti i budnosti, i sa smanjenom mentalnom efikasnošću (Lal, Craig, 2001).

Govoreći o psihološkim komponentama umora, Levitov ističe „osećanje malaksalosti, rastrojstvo pažnje i poremećaje u senzornoj oblasti – smanjenje obima pažnje, defekti pamćenja, opadanje mogućnosti prenošenja i podele pažnje", što sve dovodi do opadanja kritičnosti u radu, slabljenja budnosti, dakle, dolazi do promene ponašanja što u konačnom uzrokuje i pad radne efikasnosti (prema: Štajnberger, Čizmić, 1991, str. 123).

Efekti zadovoljstva poslom na performanse, fluktuaciju i apsentizam zaposlenih, dosta su istraživani. Međutim, moglo bi se reći da je u izvesnoj meri bila zanemarena jedna oblast istraživnja koja se odnosi na ispitivanje uticaja zadovoljstva poslom na produktivnost zaposlenih.

Istraživanja usmerena na utvrđivanje veza između zadovoljstva zaposlenih i zadovoljstva kupaca, produktivnosti i finansijske dobiti, započela su 1980. godine istraživanjem zadovoljstva zaposlenih u bankama i njihovih klijenata, Benjamina Šnajdera. Kasnije studije, kao na primer studija „The Loyalty Effect" (Reichheld, 1996), ili studija „The Service Profit Chain" (Heskett, et al, 1997), zaključuju da postoje direktno merljive veze između zadovoljstva i odanosti zaposlenih, s jedne strane, i finasijkih rezultata s druge (Findings, 2003). Rezultati ovih istraživanja ukazuju da na produktivnost, pored zadovoljstava, utiču i drugi faktori: entuzijazam, lojalnost, predanost, sposobnosti.

Finski istraživači su, u periodu od 1996. do 2001. godine, ispitivali u kojoj meri zadovoljstvo poslom utiče na nivo produktivnosti u proizvodnim pogonima Finske (Böckerman, Ilmakunnas, 2012). Utvrdili su da su efekti zadovoljstva poslom na povećanje prosečnog nivoa produktivnosti pozitivni.

Ispitujući psihofiziološke promene operatora koji rade na komandnom pultu HE Đerdap u toku 24 časa, Milošević i saradnici su utvrdili da se sporije reaguje na slušne i vidne informacije posle rada nego pre rada, što ukazuje na pojavu umora (Milošević, 1976). Rezultati istraživanja pokazuju da umor, takođe, ima uticaj i na motivaciju. Motivacija za obavljanje zadataka smanjuje se, komunikacija i interakcija s okolinom oslabljene su ili se gube, javljaju se češće stanja razdražljivosti, agresivne reakcije prema ljudima i stvarima (Brown, 1994).

U australijskom istraživanju, koje su sproveli Petrili i kolege (Petrilli, at al, 2006), ispitivane su promene subjektivnog doživljaja umora i budnosti (sustaened attetion) pilota pre i posle međunarodnih letova, u toku 24 časa, i uticaj dužine sna na ove pojave. Ispitana su 24 pilota, prosečne starosti 47,42 godine, koji su u toku 24 časa leteli na liniji Australija–Azija–Evropa, i obrnuto. Dobijeni rezultati, koji su u skladu sa istraživanjima Gandera (Gander, 1998), pokazuju da piloti na kraju ove maršrute imaju niži nivo budnosti, tj. teže održavaju pažnju i doživljavaju viši nivo umora. Takođe, utvrđeno je da je dužina sna pilota, za vreme kada nisu leteli u ova 24 časa, imala značajan uticaj na doživljaj umora i budnost. Oni piloti koji su imali priliku da duže spavaju na kraju ovog međunarodnog leta, bolje su održavali pažnju i imali su niži nivo doživljaja umora. Istraživači ističu da je količina ili dužina sna značajan prediktor doživljaja umora i budnosti.

Ispitujući ulogu neuroticizma u predikciji subjektivnog doživljaja umora, Galdervud (Galderwood, 2009) zaključuje da je crta neuroticizam značajan prediktor stanja umora. Prema njemu, neuroticizam se pokazao kao prediktor psihičkog umora u jutarnjim i ranim večernjim satima, kao i pred spavanje. Utvrdio je, takođe, da je veza između ovih varijabli varirala i tokom nedelje i da je najveća sredinom nedelje, a najmanja vikendom. U tom smislu, i Sato i saradnici (Sato, et al, 2003), na osnovu rezultata svog istraživanja, zaključuju da postoji povezanost između crte anksioznosti i umora.

Problem ovog istraživanja je ispitivanje povezanosti zadovoljstva poslom zaposlenih i njihovog subjektivnog doživljaja umora tokom rada. Osnovni cilj istraživanja je, ukoliko se utvrdi da postoji pozitivna korelacija između ovih varijabli, da se ukaže na značaj zadovoljstva poslom, kao jednog od važnijih motivacionih faktora, ali i da se tokom radnog procesa, odgovarajućom organizacijom rada i planiranjem pauza za odmor, održi optimalan nivo motivacije radnika. Takođe, ukoliko se ova povezanost potvrdi, pri selekciji kandidata za posao, kao prediktivnu kategoriju efikasnosti, trebalo bi uzeti rezultat na testu koji meri zadovljstvo poslom.

METOD

Uzorak

Prigodni uzorak čini 221 ispitanik. Struktura poslova kojima se bave radnici obuhvaćeni ovim istraživanjem izgleda ovako: 36 (16,3%) proizvodnih radnika, radnih organizacija „ČIP“ d.o.o. Prokuplje i „GAMA CONSULTING“ d.o.o. Prokuplje, koje se bave mašinstvom i obradom metala; 52 (23,5%) profesora osnovnih i srednjih škola u Nišu; 35 (15,8%) medicinskih tehničara i 38 (17,2%) ostalih medicinskih radnika (lekara, psihologa, socijalnih radnika i sl.) Kliničkog centra Niš; 15(6,8%) radnika zaposlenih u osiguravajućem društvu „Delta Generali“ u Nišu; osam (3,6%) ugostiteljskih i devet (4,1%) radnika televizije. Kod ostalih 13 (5,9%) ispitanika nisu identifikovani poslovi kojima se bave u svojim organizacijama.

Instrumenti

Zadovoljstvo poslom je ispitivano Brajfild–Rotovom skalom. **Subjektivni doživljaj** umora ispitivan je Milojkovićevim upitnikom TPU – Test psihičkog umora (Milojković, S., Marković, Z. Kostić, P., 2012). Upitnik sadrži 24 petostepene skale Likertovog tipa. Test ima visoku internu konzistenciju (α = 0,97). Registruje promene intenziteta mentalnog, tj. psihičkog umora u toku radne aktivnosti. Veći skor na upitniku znači i veći intenzitet mentalnog umora.

Postupak

Terenski deo istraživanja sproveli su, decembra 2014. godine, na prigodnom uzorku od 221 ispitanika, studetni druge godine Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić – Novi Sad, na području Niša, u sklopu predispitnih aktivnosti. Studenti su podeljeni u tri grupe. Svaka grupa je sa pripremljenim materijalom odlazila u unapred određene radne organizacije. Ispitanicima je, na pripremljenim upitnicima, dato uputstvo za odgovaranje i garantovana im je anonimnost.

REZULTATI

Ispitivanje korelacije između zadovoljstva poslom i psihičkog umora, tj. subjektivnog doživljaja umora, pokazalo je da postoji negativna i statistički značajna korelacija između ovih varijabli ($r = -0.373$; $p < 0.01$). Ukoliko je zadovoljstvo određenim poslom veće, to znači da će subjektivni doživljaj umora u toku rada biti manjeg intenziteta (Tabela 1).

Tabela 1. Korelacije između zadovoljstva poslom i psihičkig umora

		Zadovoljstvo poslom	Psihički umor
Zadovoljstvo poslom	Pearson Correlation	1	**-,373(**)**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	221	221
Psihički umor	Pearson Correlation	**-,373(**)**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	221	221

Rezultati istraživanja nisu pokazali da postoji povezanost između zadovoljstva poslom i starosti ispitanika. Dakle, na zadovoljstvo poslom ne utiču godine starosti. Rezultati pokazuju da ne postoji povezanost ni između umora i starosti ispitanika. Takođe, nije otkrivena ni povezanost između zadovoljstva poslom i subjektivnog doživljaja umora sa stepenom stručnosti ispitanika. Isto tako, istraživanje je pokazalo da se zadovoljstvo/nezadovoljstvo poslom, kao i umor, ispoljavaju nezavisno od pola.

ZAKLJUČAK

U ovom radu pokušaj je bio da se ispita postoji li i kakava je povezanost između zadovljstva poslom i subjektivnog doživljaja umora tokom rada. Rezultati istraživanja ukazuju da postoji negativna korelacija između ovih pojava, što znači da ukoliko je zadovoljstvo poslom veće, utoliko će intenzitet umora tokom rada biti manji. Ova činjenica je značajna sa stanovišta prakse i nju bi trebalo uzeti u obzir naročito prilikom selekcije kandidata za određene poslove, a kasnije i prilikom određivanja tempa i dinamike rada. Takođe, rezultati istraživanja pokazuju da pol i starost ispitanika nisu u korelaciji sa zadovoljstvom poslom niti sa umorom.

Jedan od ciljeva istraživanja bio je da se objasni kako zadovoljstvo poslom utiče na produktivnost radnika, s obzirom da rezultati mnogih istraživanja govore o tome. Odgovor na to pitanje, zahvaljujući dobijenim rezultatima u ovom istraživanju, bio bi sledeći: veće zadovoljstvo poslom usporava pojavu subjektivnog doživljaja umora, a ono dalje omogućava veću efikasnost, tj. produktivnost radnika (Slika 1).

Slika 1.

Tumačenje i objašnjenje ovog zaključka može da se izvede iz *Motivacione teorije umora* (Majer, 1965). Prema ovoj teoriji, visoka motivacija omogućava pristup ili zahvatanje veće količine energije, dok niska motivacija oslobađa manju količinu energije za određeni zadatak. Motivacija, prema tome, kontroliše raspodelu energije koja će biti upotrebljena za obavljanje pojedinih zadataka. Iz ovakvog pristupa proizlazi da problem smanjenja umora možemo rešavati bilo povećavanjem raspoložive energije, bilo efikasnijim korišćenjem raspoložive kvote za određeni zadatak. Istaknuto je u uvodnom delu da mnogi autori psihološku prirodu zadovoljstva poslom izvode iz postojećih teorija motivacije za rad, kao što to, na primer, **čini** Hercberg, pa oslanjajući se na ovu teoriju, može se reći da veće zadovoljstvo određenim poslom omogućava zahvatanje veće količine energije koja će biti upotrebljena za realizaciju aktivnosti u okviru tog posla.

Polazeći od ove teorije, moglo bi se zaključiti i u ovom slučaju da visoka motivacija, tj. zadovoljstvo poslom, zahvata veću količinu energije, dok niska motivacija ili zadovoljstvo za obavljanje neke aktivnosti, oslobađa manju količinu energije za tu aktivnost. Dakle, motivacija, tj. zadovoljstvo poslom, može da smanji umor tako što će povećati količinu dodeljene ili predviđene energije za neku aktivnost, a ta veća količina energije omogućiće bolju efikasnosti, tj. produktivnost. Faktori kao što su periodi odmora i brzina rada, takođe smanjuju umor dovodeći pri tome do efikasnijeg trošenja dodeljene energije.

Ako se složimo sa ovakvim tumačenjem dobijenih rezultata, onda su, u svetlu ovakvog shvatanja, razumljivi i rezultati koji govore da zadovoljstvo poslom i psihički umor nisu u korelaciji sa starošću i sa polom ispitanika, jer je količina energije koja će biti upotrebljena za određene aktivnosti determinisana, pre svega, zadovljstvom poslom. Dakle, zadovoljstvo poslom i subjektivni doživljaj umora ne zavise ni od pola niti od godina života.

LITERATURA

Böckerman, P., Ilmakunnas, P. (2012). The Job Satisfaction-Productivity Nexus: A Study Using.

Brown, I. D. (1994). Driver fatigue. *Ergonomics*, 1994, 36, pp. 298–314.

Bujas Z., Boris P. (1964). *Osnovi psihofiziologije rada.* Zagreb. Škola narodnog zdravlja.

Gander, P. H. et al. (1998). Flight crew fatigue V: Long-haul air transport operations. *Aviation Space and Environmental Medicine*, 69 (suppl. 9), 37–48.

Guzina, M. (1980). *Kadrovska psihologija*. Beograd. Naučna knjiga.

Guzina, M. (1988). *Motivacija za rad i zadovoljstvo poslom radnika*. Beograd. Institut za psihologiju.

Key Findings. (2003). Linking Employee Satisfaction with Productivity, Performance, and Customer Satisfaction. Preuzeto sa http: www.keepem.com/.../clc_articl_on_ **productivity**.

Lal, S. K. L. & Craig, A. (2001). A critical review of the psychophysiology of driver fatigue.*Biological Psychology*, 55, pp. 173–194.

Maier, R. F. N. (1965). *Industrijska psihologija.* Zagreb. Panorama.

Matched Survey and Register Data. *Industrial & Labor Relations Review*. Vol. 65, No 2.

Milojković, S., Marković, Z., Kostić, P. (2012). Promene psihičkog umora studenata Psihologije i Vojne akademije tokom trajanja ispita. *Knjiga rezimea 60. Naučno-stručnog skupa psihologa Srbije*, Savez društava psihologa Srbije. 227–228.

Milošević, S., Milosavljević, Ž., Savić, S. (1976). Psihofiziološke sposobnosti operatora u toku rada. *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*. 27, 191–201.

Petrilli, M. R, Roach, D. G, Danjson, D. And Lamond, N. (2006). The Sleep, Subjective Fatigue, and Sustained Attention of Commercial Airline Pilots during an International Pattern. *Chronobiology International*, 23:6, 1357–1362.

Platonov, K. K. (1966). *Problemi psihologije rada*, Zagreb, Panorama.

Štajnberger, I., Čizmić, S. (1991). *Psihologija i savremena tehnika.* Beograd. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Vujić, D.(2010). *Psihologija rada*. Novi Sad. USEE.

JOB SATISFACTION AND THE PERSONAL EXPERIENCE OF FATIGUE

Abstract: *From theoretical, as well as practical, aspect of practice it would be important to examine the extent to which job satisfaction is associated with mental fatigue and whether there is a difference in this respect regarding the type of job, gender, age, etc.*

Subjective experience of fatigue is a reflection of specific organic changes, which occur during a prolonged physical or mental activity. Sensations that appear in a state of fatigue are moodiness, general malaise, drowsiness, saturation, exhaustion, desire to stop working, wish to exchange activities, etc.

Previous findings indicating the factors influencing job satisfaction can be classified in two categories: organizational factors of satisfaction, and personal factors of satisfaction. In this study, job satisfaction is perceived as affective attitude towards work.

The issue of the study is examining the connection between the satisfaction and the subjective experience of fatigue.

The research of job satisfaction was conducted using Breyfield-Roth scale. To examine the subjective experience of fatigue Miljkovic test of mental fatigue was used. The test has a high degree of internal consistency ($\alpha = 0,97$).

Field research was conducted in December 2014 by the second year students at the Faculty of Law and Business Studies "Dr Lazar Vrkatić", Novi Sad, as part of pre-examination activities. An adequate sample of 221 respondents consisted of 119 (53.8%) men and 102 (46.2%) women.

The study results show a negative correlation between job satisfaction and subjective experience of fatigue ($r = -0.373$.) which is statistically significant ($p < 0.01$). Examination of connection between gender and job satisfaction found no correlation. In addition, there was no statistically significant difference between males and females in terms of subjective experience of fatigue.

Key words: ***job satisfaction, subjective experience of fatigue, job type.***

Mr Olivera Vuković[1]
Nacionalna služba za zapošljavanje

KAKO MATURANTI PROCENJUJU ZNAČAJ KLJUČNIH KOMPETENCIJA ZA CELOŽIVOTNO UČENJE

Rezime: *Koncept celoživotnog učenja podrazumeva kontinuiranu svakodnevnu aktivnost pojedinca usmerenu na sticanje i unapređenje svih vrsta znanja, veština i kompetencija u okviru ličnog, građanskog, društvenog ili profesionalnog delovanja pojedinca (EU, 2000). Ključne kompetencije su prenosiv multifunkcionalan sklop znanja, veština i stavova koji su potrebni svim pojedincima za njihovu ličnu realizaciju i razvoj, uključivanje u društvo i zapošljavanje. Evropska unija je 2006. donela preporuku o ključnim kompetencijama za celoživotno učenje. Cilj ovog rada bio je da se ispita kako maturanti procenjuju značaj osam ključnih kompetencija za uspešnu karijeru. Ispitivanje je sprovedeno na uzorku od 230 učenika završnih razreda srednjih škola. Za potrebe ovog istraživanja konstruisana je skala USDU (Vuković,2014), Likertovog tipa, koja sadrži 31 ajtem, a njena pouzdanost je alpha = 0,925. Prema dobijenim rezultatima, maturanti najveći značaj pridaju digitalnim kompetencijama i kompetencijama komunikacije na stranim jezicima. Najmanji značaj pridaju matematičkim kompetencijama i osnovama nauke i tehnologije, kao i kompetencijama kulturne osvešćenosti.*

Ključne reči: ***kompetencije, celoživotno učenje, karijera***

Uvod

Savremeno društvo karakterišu nagle, brze promene, izraženost ekonomskih i kulturnih razlika, globalizacija, brze tranzicije društva u „društvo znanja". Zbog toga se sve više govori o konceptu celoživotnog učenja, čime se doprinosi većoj konkurentnosti, kako ličnoj, tako i društvenoj. Celoživotno učenje podrazumeva sticanje znanja tokom čitavog zivota, u svim oblicima u kojima je moguće (formalno, neformalno i informalno). Obrazovanje, kao temelj savremenog društva, postalo je ključni faktor ekonomskog razvoja. U savremenim razvijenim zemljama, naročito u državama članicama EU, posebna pažnja poklanja se obrazovanju. Zato je pred obrazovanje u EU postavljen zadatak da doprinese ostvarenju strateškog cilja da EU „postane najkonkurentnija i, što se znanja tiče, najdinamičnija ekonomija na svetu, sposobna za kontinuirani ekonomski razvoj

[1] olivera.vukovic@nsz.gov.rs

sa većim brojem radnih mesta, koja su uz to i kvalitetnija, kao i da se ostvari veća socijalna kohezija" (European Commission, AC, 2002: 1).

Evropska unija je 2006. definisala osam ključnih kompetencija za celoživotno učenje. Pri tome EU pod kompetencijama podrazumeva kombinaciju znanja, veština i stavova koje svaki pojedinac treba da poseduje zbog ličnog ispunjenja i razvoja, aktivne građanske uloge, društvenog uključivanja i zapošljavanja. Cilj je da mladi ljudi do kraja svog formalnog obrazovanja razviju ključne kompetencije i tako se pripreme za život odrasle, zrele osobe, spremne za dalji razvoj i celoživotno učenje. Tih osam kompetencija su:

- komunikacija na maternjem jeziku,
- komunikacija na stranom jeziku,
- matematičke kompetencije i osnovne kompetencije u prirodnim naukama i tehnologiji,
- digitalne kompetencije,
- učiti kako učiti,
- socijalne i građanske kompetencije,
- smisao za inicijativu i preduzetništvo,
- kulturna osvešćenost i izražavanje u području kulture.

Sve nabrojane kompetencije smatraju se podjednako važnim jer omogućavaju uspešan život pojedinca u društvu. Ključne kompetencije predstavljaju multifunkcionalan sklop znanja, veština, nadarenosti i stavova koji su u XXI veku potrebni svim pojedincima za njihovu ličnu realizaciju i razvoj, uključivanje u društvo i zapošljavanje (Prastalo R., 2010).

Cilj ovog istraživanja jeste da se ispita kako maturanti procenjuju značaj osam ključnih kompetencija za uspešnu karijeru. Istraživanje je sprovedeno tokom aprila i maja 2015, na učenicima završnih razreda srednjih škola, pred završetak formalnog srednjoškolskog obrazovanja.

Metod

Ispitivanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 230 učenika završnih razreda srednjih škola: 49 učenika gimnazije, 90 učenika medicinske škole i 91 učenik tehničke škole (34% muških i 66% ženskih). Na pitanje o namerama nakon završetka srednje škole, učenici su odgovorili: 82,2% namerava da upiše fakultet/visoku strukovnu školu, 4,8% namerava da se školuje u inostranstvu, 5,2% namerava da traži posao u zemlji, 3,9% namerava da traži posao u inostranstvu, 0,9% namerava da osnuje sopstvenu firmu, a 3% namerava nešto drugo.

Za potrebe ispitivanja konstruisana je i korišćena skala USDU (Vukovic, 2014), Likertovog tipa, koja sadrži 31 ajtem i čija je pouzdanost alpha = 0,925. Ispitanici su procenjivali značaj svake tvrdnje za uspešnu karijeru, pri čemu ocene znače sledeće: 1. nimalo nije važno, 2. malo je

važno, 3.srednje je važno, 4.u velikoj meri je važno i 5. veoma je važno. U Tabeli 1 vidimo minimalne i maksimalne vrednosti, aritmetičke sredine i standardne devijacije po kompetencijama.

Tabela 1. Prosečne vrednosti po kompetencijama

Kompetencija	Min.	Maks.	AS	SD
Komunikacija na maternjem jeziku	14	35	30.50	3.788
Komunikacija na stranim jezicima	2	10	9.07	1.473
Matematika, nauka i tehnologija	6	20	14.04	3.236
Digitalne kompetencije	4	10	9.01	1.323
Učiti kako učiti	10	20	17.60	2.391
Socijalne i građanske kompetencije	8	20	17.28	2.541
Preduzetništvo	15	30	26.04	3.686
Kulturne kompetencije	2	10	7.13	2.156

Grafikon 1. Profil kompetencija – prosečne ocene

Kao što možemo videti na Grafikonu 1, maturanti najveći značaj pridaju komunikaciji na stranim jezicima (4,53) i digitalnim kompetencijama (4,50) – najviše prosečne ocene, a najmanji značaj matematičkim kompetencijama (3,51) i kompetencijama kulture (3,56) – najniže prosečne ocene. Gotovo identičan značaj pridaju komunikaciji na maternjem jeziku (4,35), učenju (4,40), društvenim kompetencijama (4,32) i preduzetništvu (4,34).

Zanimalo nas je da vidimo kako procenjuju značaj pojedinih elemenata svake od kompetencija. Tabela 2. prikazuje frekvencije i procente značajnosti za svaku tvrdnju.

Tabela 2. Frekvencije i procentualna zastupljenost procene značajnosti kompetencija

	Nimalo		Malo		Srednje		U velikoj meri		Veoma	
Tvrdnja	frek	%	frek	%	frek	%	frek	%	frek	%
Uspešno komuniciranje u pisanom obliku (pisanje dopisa, tekstova…)	4	1.7	8	3.5	45	19.6	87	37	86	37.4
Uspešno komuniciranje u usmenom obliku (govor)	0		1	0.4	10	4.3	44	19.1	175	76.1
Pažljivo slušanje sagovornika (bez prekidanja) dok govori	1	0.4	1	0.4	19	8.3	69	30	140	60.9
Čitanje sa razumevanjem različitih tekstova	2	0.9	7	3.1	24	10.4	65	28.3	132	57.4
Razlikovanje bitnih od nebitnih činjenica pri čitanju, pisanju, slušanju i govorenju	1	0.4	5	2.2	24	10.4	60	26.1	140	60.9
Formulisanje vlastitih argumenata u govoru i pisanju	1	0.4	4	1.7	30	13	63	27.4	132	57.4
Upotreba pomoćnih sredstava kao sto su beleške, sheme u cilju izrade, razumevanja, predstavljanja složenih tekstova u pisanom i usmenom obliku	3	1.3	15	6.5	47	20.4	79	34.3	86	37.4
Uspešno komuniciranje u pisanom obliku na bar jednom stranom jeziku	1	0.4	5	2.2	14	6.1	67	29.1	143	62.2

Uspešno komuniciranje u usmenom obliku na bar jednom stranom jeziku	2	0.9	8	3.5	10	4.3	48	20.9	162	70.4
Primena osnovnih računskih operacija, izračunavanje procenata i primena mernih jedinica	7	3.0	18	7.8	38	16.5	75	32.6	92	40.0
Temeljno poznavanje matematičkih pojmova, uključujući geometrijske i algebarske teoreme	33	14.3	46	20.0	75	32.6	45	19.6	31	13.5
Poznavanje osnovnih načela sveta prirode, tehnologije ili tehnoloških procesa	2	0.9	21	9.1	83	36.1	81	35.2	43	18.7
Poznavanje osnovnih karakteristika naučnog istraživanja	10	4.3	30	13.0	78	33.9	64	27.8	47	20.4
Upotreba interneta i imejla	0	0	4	1.7	16	7.0	43	18.7	167	72.6
Upotreba Worda,Excela, Power Pointa			8	3.5	25	10.9	66	28.7	131	57.0
Upotreba znanja u različitim kontekstima (prenošenje znanja iz jedne u drugu oblast)			8	3.5	29	12.6	80	34.8	113	49.1
Poznavanje i razumevanje vlastitih metoda učenja, prednosti i nedostataka vlastitih veština	2	0.9	4	1.7	37	16.1	72	31.3	115	50.0

Spremnost na promenu i vlastiti razvoj	2	0.9	7	3.0	23	10.0	52	22.6	146	63.5
Znati „kako se uči”	2	0.9	3	1.3	12	5.2	55	23.9	158	68.7
Posedovanje veštine pregovaranja			7	3.0	17	7.4	56	24.3	150	65.2
Prihvatanje načela različitosti	2	0.9	5	2.2	34	14.8	68	29.6	121	52.6
Sposobnost konstruktivnog komuniciranja u raznim društvenim situacijama (tolerisanje stanovišta i ponašanja drugih)	2	0.9	6	2.6	28	12.2	81	35.2	113	49.1
Pokazivanje solidarnosti i interesa za rešavanje problema u lokalnoj i široj društvenoj zajednici	6	2.6	6	2.6	32	13.9	86	37.4	100	43.5
Pozitivan stav prema promenama i inovacijama	2	0.9	6	2.6	36	15.7	66	28.7	120	52.2
Spremnost za prepoznavanje područja u kojima se mogu primeniti preduzetničke veštine	3	1.3	15	6.5	52	22.6	81	35.2	79	34.3
Veštine stvaranja i realizacije projekata	3	1.3	10	4.3	37	16.1	68	29.6	112	48.7
Prihvatanje odgovornosti za vlastite postupke	3	1.3	2	0.9	19	8.3	26	11.3	180	78.3

Postavljanje ciljeva i motivisanost za njihovu realizaciju	2	0.9	2	0.9	22	9.6	43	18.7	161	70.0
Sposobnost procenjivanja i preuzimanja rizika kada je to potrebno	3	1.3	6	2.6	25	10.9	58	25.2	138	60.0
Prihvatanje značaja umetničkih dela, kao i uživanje u njima – na osnovu široke definicije kulture	12	5.2	26	11.3	72	31.3	59	25.7	61	26.5
Sposobnost umetničkog izražavanja u skladu sa urođenim potencijalima	14	6.1	25	10.9	73	31.7	54	23.5	64	27.8

Kao što možemo videti iz Tabele 2, maturanti ne pridaju isti značaj različitim kompetencijama. Unutar svake kompetencije ima više elemenata. U analizi koja sledi zbrajani su procenti *u velikoj meri značajno* i *veoma značajno*, kao i *nimalo nije značajno* i *malo je značajno*. Kompetenciju komunikacija na maternjem jeziku oko 95% maturanata smatra važnom u usmenom obliku, a oko 74% u pisanom obliku. Oko 91% misli da je važno pažljivo slušati sagovornika, dok je za oko 85% važno razlikovanje bitnih od nebitnih činjenica, kao i čitanje sa razumevanjem i formulisanje vlastitih argumenata. Kompetencija komunikacija na stranom jeziku važna je za oko 91% maturanata kako u usmenom, tako i u pisanom obliku. Za matematičke kompetencije i osnove kompetencija u prirodnim naukama i tehnologiji, slika je drugačija. Primenu osnovnih matematičkih principa važnim smatra 72%, dok ih 11% ne smatra važnim. Temeljnom poznavanju matematičkih pojmova važnost pridaje 32%, a ne pridaje 34% ispitanika, dok je poznavanje osnovnih načela prirode i tehnologije važno za oko 53%, a nevažno za oko 10%. Otprilike 48% maturanata misli, a 17% ne misli da je važno poznavati osnovne principe naučnog istraživanja. Digitalne kompetencije se procenjuju važnim u oko 90%, što je očekivano u ovom uzrastu, ali je nešto slabije procenjena važnost upotrebe Worda i Excela (oko 83%) od upotrebe interneta i imejla. Spremnost na vlastitu promenu i razvoj važna je za 85% maturanata, prenošenje znanja iz jedne oblasti u drugu

važno je za 84%, a znati „kako se uči" za 92%. Maturanti važnim smatraju i posedovanje veštine pregovaranja (90%), prihvatanje načela različitosti (81%), tolerisanje ponašanja drugih (84%), pokazivanje interesovanja za rešavanje problema u lokalnoj i društvenoj zajednici, ali i pozitivan stav prema promenama (80%), spremnost na prepoznavanje područja primene preduzetničkih veština, veštine stvaranja i realizacije projekata (75%), kao i postavljanje ciljeva i njihovu realizaciju (88%), te prihvatanje odgovornosti za vlastite postupke (oko 90%). Kod kompetencije kulturna osvešćenost i izražavanje u području kulture, 51% maturanata smatra važnim prihvatanje značaja umetničkih dela, za razliku od 17% koji imaju suprotno mišljenje. Potpuno isti procenti važe i za procenu značaja sposobnosti umetničkog izražavanja.

Zaključak

Ključne kompetencije predstavljaju multifunkcionalni sklop znanja, veština, nadarenosti i stavova koji su u XXI veku potrebni svim pojedincima za ličnu realizaciju i razvoj, uključivanje u društvo i zapošljavanje. Sve se smatraju podjednako važnim jer omogućavaju uspešan život pojedinca u društvu, a naši ih maturanti u velikom procentu smatraju važnim za uspešnu karijeru. To se prvenstveno odnosi na procenu značaja kompetencija komunikacije na maternjem jeziku, komunikacije na stranom jeziku, digitalne kompetencije, kompetencije „učiti kako učiti", socijalne i građanske kompetencije, kao i kompetencije smisao za inicijativu i preduzetništvo. Nešto se drugačije procenjuju značaj matematičke kompetencije, osnovne kompetencije u prirodnim naukama i tehnologiji, kao i kompetencije kulture. U odnosu na ostale kompetencije, najniži procenat maturanata smatra, a najviši ne smatra važnim poslednje dve. Imajući na umu da se svih osam kompetencija smatra podjednako važnim za uspešan život i karijeru svakog pojedinca, pred obrazovnim sistemom, kao i čitavim našim društvom, dosta je posla.

Literatura:

BOS (2014). *Karijerno vođenje i savetovanje u srednjim skolama u Srbiji – procena stanja i naredni koraci*, Beograd.

ELGPN (2014). *Razvoj politike celoživotnog vođenja: evropski paket resursa*, Beograd, Službeni glasnik.

Prastalo, R. (2010). *Kompetencije i karijera*. Preuzeto sa https//prastalora-dojka.files.

Stangl, S. G. & Zimanji, V. (2006). *Menadzment ljudskih resursa*, Subotica, Ekonomski fakultet.

Torrington, D. & Hall, L. (2004). *Menadzment ljudskih resursa*, Beograd, Data status

www.azoo.hr/images/stories/dokumenti

http://www.bos.rs/cgcc/publikacije

HOW HIGH SCHOOL SENIORS ASSESS THE IMPORTANCE OF KEY COMPETENCES FOR LIFELONG LEARNING

Abstract: *The concept of lifelong learning involves continuous daily activity of an individual which is focused on the acquisition and improvement of all kinds of knowledge, skills and competences within a personal, civic, social or professional activity of the individual (EU, 2000). Key competences are a transferable multifuncional set of knowledge, skills and attitudes necessary to all individuals for their personal realization and development, social inclusion and employment. In 2006, The European Union adopted a recommendation on key competences for lifelong learning. The purpose of this study was to examine how high school seniors assess the importance of the eight key competences for a successful career. The survey was conducted on a sample of 203 high school seniors. For the purposes of the reaserch, the USDU scale (Vuković, 2014) was constructed and used. It is a Likert-type scale, contains 31 intems and its reliability is alpha = 0.925. According to the results, high school seniors attach special importance to digital competences and communication competences in foreign languages. Mathematical competences and the basics of science and technology, as well as cultural awareness competences are labelled as least significant.*

Keywords: ***competences, lifelong learning, career***

Jelena Perić i Dušana Šarčević[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

RELACIJE SAMOPOŠTOVANJA I SAMOEFIKASNOSTI U ADOLESCENCIJI

Rezime: *Cilj ovog rada je da se utvrde relacije između samopoštovanja i samoefikasnosti u periodu adolescencije. Instrumentarijum se sastojao iz SES skale (Self Esteem Scale) za merenje opšteg samopoštovanja, SLCS skale za merenje samodopodanja i doživljaja lične kompetentnosti (The Self-Liking/Self-Competence Scale) i SEQ-C upitnika samoefikasnosti za decu koji meri akademsku, socijalnu, emocionalnu i globalnu samoefikasnost (Self-efficacy Questionaire for Children). Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 516 ispitanika oba pola (45.54% muških, 54.46% ženskih) uzrasta od 14 do 19 godina. Primenom Pirsonovog koeficijenta korelacije dobijeni rezulati potvrđuju da su samopoštovanje i samoefikasnost u statistički značajnoj korelaciji i da postoje razlike u povezanosti tih dimenzija kod devojčica i dečaka. Na poduzorku devojčica varijable samopoštovanja SLCS i SES najviše koreliraju sa varijablom globalna samoefikasnost. Kod dečaka ukupna mera samopoštovanja, merena upitnikom SLCS, najviše korelira sa varijablom socijalna samoefikasnost, a varijabla samopoštovanja SES najviše korelira sa varijablom globalne samoefikasnosti. Razlike između muških i ženskih učenika vidljive su i u korelaciji varijabli doživljaj lične kompetentnosti i samodopadanja sa varijablama samoefikasnosti. Razlike u relacijama ovih konstrukata u zavisnosti od pola mogu se protumačiti u kontekstu relativno različitih razvojnih dinamizama tokom adolescencije, a posebno više izraženom introspekcijom kod devojaka u odnosu na mladiće.*

Ključne reči: ***samopoštovanje, samoefikasnost, adolescencija.***

1. Uvod

U životu svake osobe važan deo predstavljaju percepcija i doživljaj sebe. Uverenje pojedinca o samom sebi utiče na sadašnje doživljaje i ponašanje pojedinca, ali i na buduće odluke i akcije. Ovo se naročito odnosi na period adolescencije, kada promene u doživljavanju i ponašanju mogu biti presudne za budući život, zadovoljstvo sobom, odnos sa drugim ljudima, uspeh u aktivnostima i životnim ulogama koje preuzimamo.

[1] peric.jellena@gmail.com
dusanasarcevic@gmail.com

1.1. Samopoštovanje

Prema savremenim shvatanjima, samopoštovanje se definiše kao „poštovanje sopstvene vrednosti i važnosti, kao spremnost da se bude odgovorna ličnost i da se odgovorno ponaša prema drugima" (Milošević i Ševkušić, 2005: 72). U razmatranju izvora samopoštovanja, u literaturi se najčešće izdvajaju dva aspekta: a) spoljašnji ili eksterni, koji uključuje refleksiju procena relevantnih drugih i b) unutrašnji ili personalni, koji čine lična iskustva, postignuće i sposobnosti (Milošević i Ševkušić, 2005). Smatra se da se eksterno samopoštovanje formira kroz interakcije sa drugim ljudima, dok personalno samopoštovanje nastaje kroz aktivnu interakciju sa fizičkim objektima (Milošević i Ševkušić, 2005).

Lazarus (Todorović, 2005) ističe da osobe sa visokim samopoštovanjem neku situaciju procenjuju kao manje stresnu u odnosu na osobe sa niskim samopoštovanjem, jer imaju poverenja u sopstvene sposobnosti, osećaj kontrole i optimizam. Rezultati jednog istraživanja (Todorović, 2004) ističu uticaj pola na stabilnost globalnog samopoštovanja. Tom prilikom utvrđeno je da oba pola doživljavaju stresnu situaciju kao pretnju samopoštovanju, s tim što su devojke sklonije da u situaciji stresa reaguju sumnjom u svoje kvalitete, dok dečaci zauzimaju odbrambeni stav i sebe više procenjuju. Ovaj nalaz navodi na razmišljanje da osobe sa nestabilnim samopoštovanjem razvijaju različite odbrambene strategije u stresnim situacijama, što može biti povezano s njihovim polom. Kempbel (Todorović, 2005) smatra da osobe sa niskim samopoštovanjem imaju manje jasnu predstavu o sebi i više zavise od mišljenja drugih ljudi, dok u pretećim situacijama imaju snažnu želju da se udružuju sa drugima koji im mogu pružiti podršku. Za razliku od njih, osobe sa visokim samoprocenama imaju takvu potrebu i kritika ih mnogo manje pogađa u odnosu na osobe sa niskim samopoštovanjem. Gubitak samopoštovanja često prethodi poremećajima kod dece i adolescenata. Ovo se posebno odnosi na depresiju, pa se tako kao simptom depresivnih poremećaja u DSM-IV klasifikaciji navodi i nisko samopoštovanje (Vulić-Prtorić, 2003).

Amundson (Prema Janjetović, 1996), analizirajući podatke Nacionalnog centra za proučavanje samopoštovanja učenika, uočio je da sa uzrastom dolazi do postepenog smanjivanja samopoštovanja kod učenika. Objašnjavajući razloge smanjivanja samopoštovanja sa uzrastom, Stipek (Janjetović, 1996) ističe da učenici na početku školovanja očekuju da budu uspešni, imaju dobro mišljenje o svojim sposobnostima i nisu posebno zabrinuti za svoje postignuće. Međutim, s vremenom oni nauče da brinu o ocenama i formiraju negativna očekivanja u vezi sa sopstvenim postignućem. U prilog tome govore rezultati istraživanja koji upućuju na podatak da učenici sa niskim samopoštovanjem imaju niže školsko postignuće, kao i da nisko školsko postignuće dovodi do smanjivanja samopoštovanja (Janjetović, 1996).

1.2. Samoefikasnost

Termin samoefikasnost može se definisati kao lična procena osobe o posedovanju kapaciteta za suočavanje sa određenom situacijom o uspehu u specifičnom zadatku ili situaciji. Uspeh u nekoj aktivnosti može da poveća nivo samoefikasnosti, ali isto tako može da prouzrokuje smanjenje napora kod osobe ili uspostavljanje viših standarda za buduće napore. U smislu osećanja, nizak nivo samoefikasnosti povezan je sa depresijom, anksioznošću i bespomoćnošću. Nivoi samoefikasnosti mogu povećati ili smanjiti motivaciju, pa tako ljudi sa visokim nivoom samoefikasnosti odlučuju da obavljaju izazovnije zadatke od onih sa niskim nivoom samoefikasnosti (Burić, Macuka, Sorić i Vulić-Prtorić, 2007).

Uticaj uverenja o sopstvenoj samoefikasnosti na napore i uspeh u nekoj aktivnosti može biti toliko jak da čak i razlike u sposobnostima budu zanemarene. U jednom istraživanju, muškarci i žene sarađivali su u zadatku izdržljivosti mišića nogu, pri čemu se manipulisalo uverenjima o sopstvenoj samoefikasnosti kod oba pola. Rezultati koji su zabeleženi svedoče kako pomaci u uverenjima o samoefikasnosti brišu velike polne razlike u fizičkoj snazi (Pervin, Cervone & John, 2008).

1.3. Relacija samopoštovanja i samoefikasnosti

Samopoštovanje i samoefikasnost predstavljaju dva konstrukta koja pripadaju istoj sferi ličnosti i predstavljaju deo šire slike samopoimanja. Međutim, postoje izvesne razlike u samoj prirodi ovih konstrukata. Kako se samopoštovanje odnosi na opštu, globalnu procenu osobe o ličnoj vrednosti, percipirana samoefikasnost se odnosi na procenu osobe šta može učiniti u datoj situaciji (Luszczynska, Gutierrez-Dona & Schwarzer, 2005).

Samopoštovanje se može razlikovati od samoefikasnosti na dva načina:

1. (percipirana) samoefikasnost nije opšta varijabla, već se posmatra kao različite percepcije samoefikasnosti u različitim situacijama,
2. (percipirana) samoefikasnost nije apstraktan osećaj vrednosti, nego procena o tome šta možemo učiniti (Pervin, Cervone & John, 2008).

Što se tiče koncepta samopoštovanja, postoje stanovišta koja podržavaju jednodimenzionalnu koncepciju samopoštovanja, gde samodopadanje jeste samopoštovanje, a doživljaj lične kompetentnosti samo jedan od njegovih izvora. Najuticajniji zagovornik ovog alternativnog pogleda jeste Moris Rosenberg. Tokom svoje karijere, Rosenberg se zalagao za jednostavan, unitarni pojam o samopoštovanju kao osećaju da je pojedinac dovoljno dobar (Tafarodi & Swann, 2001). Pored Rosenbergovog shvatanja koncepta samopoštovanja kao unitarnog, drugi autori su ga posmatrali

kroz prizmu dve zasebne dimenzije. Prema Tafarodiju i Swannu, samopoštovanje kao globalni konstrukt ima dve dimenzije – samodopadanje i doživljaj lične kompetentnosti. Te dve dimenzije samopoštovanja definišu zanimljivom komparacijom sa dužinom i širinom pravougaonika (Tafarodi & Swann, 2001). Prvu dimenziju samopoštovanja – *samodopadanje* – autori definišu kao sopstveno vrednosno iskustvo, kao društvenog objekta, dobre ili loše osobe. Samodopadanje se oslanja prvenstveno na društvenu vrednost koju osoba pripisuje sebi. Dok drugu dimenziju samopoštovanja – *doživljaj lične kompetentnosti* – posmatraju kao uopštenu osobinu koja se odnosi na ukupnu pozitivnu i negativnu orijentaciju prema pojedincu kao izvoru moći i efikasnosti.

2. Metod

2.1. Predmet i cilj istraživanja

Istraživanjem literature o samopoštovanju i samoefikasnosti može se naići na širok spektar istraživanja koja su se bavila samopoštovanjem ili samoefikasnošću, dovodeći ih u vezu sa nekim drugim konstruktima. Iz tog razloga, ova tema je izabrana sa ciljem da se produbi postojeće i stekne novo saznanje o relacijama samopoštovanja i samoefikasnosti, a cilj istraživanja je bio da se ispitaju relacije između ova dva konstrukta kod ispitanika u srednjoj adolescenciji.

2.2. Instrument

Za potrebe ovog istraživanja korišćena su tri psihološka instrumenta. Za merenje samopoštovanja primenjena je SES skala (Self Esteem Scale; Popov, 2013), koja se sastoji od 10 stavki sa petostepenim kategorijama uređenih odgovora, od potpunog neslaganja do potpunog slaganja. Pet inverznih ajtema rekodirano je tako da ukupan skor na skali znači više izraženu osobinu.

Primenjena je SLCS skala (The Self-Liking/Self-Competence Scale; Tafarodi & Swann, 1995), koja ima 20 stavki sa petostepenim kategorijama uređenih odgovora, od potpunog neslaganja do potpunog slaganja. U analizi je korišćen skor na dve dimenzije nazvane doživljaj lične kompetentnostii samodopadanje, kao i ukupan skor koji odražava ukupno samopoštovanje. Izračunati su prosti sumacioni skorovi na svakom od dva domena samopoštovanja tako da viši skor znači više izražen doživljaj lične kompetentnosti i samodopadanje.

Za merenje samoefikasnosti primenjen je *SEQ-C*, upitnik samoefikasnosti za decu (Self-efficacy Questionaire for Children; Muris, 2001), ko-

jim je ispitan dečji doživljaj samoefikasnosti u tri područja: akademskom, socijalnom i emocionalnom.
Upitnik čini 27 stavki koje se mogu podeliti na tri domena samoefikasnosti:
1) **socijalna samoefikasnost** – koja se odnosi na percipiranu sposobnost za odnose s vršnjacima i asertivnost;
2) **akademska samoefikasnost** – koja se odnosi na percipiranu mogućnost snalaženja u učenju i školskom gradivu, kao i na ispunjavanje školskih očekivanja;
3) **emocionalna samoefikasnost** – koja se odnosi na percipiranu sposobnost suočavanja s negativnim emocijama. Skorovi na ove tri dimenzje i na ukupnom uzorku stavki izraženi su kao prosti sumacioni skorovi i kao takvi korišćeni u daljoj analizi.

2.3. Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 516 ispitanika na teritoriji Novog Sada i Sremske Mitrovice (54.46% ispitanica). Uzorak su činili učenici srednjih škola uzrasta od 14 do 19 godina. Istraživanje je sprovedeno uz prethodnu saglasnost školskih organa i organizovano u skladu sa školskim aktivnostima.

2.3. Analiza podataka

U istraživanju, prilikom analize podataka, prvenstveno je urađena deskriptivna statistika radi procene parametara centralne tendencije i disperzije za kontrolne varijable i za varijable samopoštovanja i samoefikasnosti, a za ispitivanje relacija između konstrukata korišćena je prosta linearna korelacija primenom Pirsonovog koeficijenta korelacije.

3. Rezultati

U tabelama 1 i 2 prikazani su deskriptivni podaci o varijablama samopoštovanje i samoefikasnost dobijeni u ovom istraživanju.

Tabela 1. Deskriptivni podaci o varijabli samopoštovanje.

	N	Raspon	Min	Max	AS	SD
Doživljaj lične kompetentnosti	507	27	23	50	39.43	6.13
Samodopadanje	509	32	18	50	39.20	6.82
Samopoštovanje SLCS	502	53	48	101	80.95	11.06
Samopoštovanje SES	504	32	18	50	40.05	6.56
Validni N	492					

Varijable doživljaj lične kompetentnosti, samodopadanje i samopoštovanje SES kreću se u rasponu od 27 do 32, srednja vrednost je od 39.20 do 40.05, dok je standardno odstupanje od 6.13 do 6.82. Podaci za varijablu samopoštovanje SLCS beleže nešto intenzivnije skorove: raspon iznosi 53, srednja vrednost je 80.95, a standardno odstupanje od te vrednosti jeste 11.06 (Tabela 1).

Tabela 2. Deskriptivni podaci o varijabli samoefikasnosti.

	N	Raspon	Min	Max	AS	SD
Socijalna samoefikasnost	507	28	17	45	34.39	5.45
Akademska samoefikasnost	508	32	8	40	28.38	6.49
Emocionalna samoefikasnost	505	28	7	35	25.23	5.29
Globalna samoefikasnost	494	81	54	135	99.83	14.91
Validni N	494					

Varijable socijalna, akademska i emocionalna samoefikasnost sličnih su vrednosti: raspon im se kreće od 28 do 32, srednja vrednost je od 25.23 do 34.39, dok je standardno odstupanje od 5.29 do 6.49. Razlikuju se vrednosti dobijene na varijabli globalna samoefikasnost, čiji raspon iznosi 81, srednja vrednost je 99.83, a standardno odstupanje od te vrednosti je 14.91 (Tabela 2).

3.1. Korelacije na ukupnom uzorku

Na osnovu rezultata korelacione analize može se reći da su svi pojedinačni aspekti, kao i ukupna mera samoefikasnosti, u pozitivnoj statistički značajnoj korelaciji sa samopoštovanjem. Te korelacije kreću se od $r = 0.194$ do $r = 0.380$ ($p < 0.01$), i u proseku su skromne (Tabela 3). Najniže su korelacije između akademske samoefikasnosti i samodopadanja verovatno zbog toga što uspeh učenika u učenju i ispunjavanju svojih školskih obaveza manje utiče na to da učenici vrednuju sebe kao dobru osobu, za razliku od ostalih supskala samoefikasnosti. Najviše su korelacije između ukupne mere samoefikasnosti i doživljaja lične kompetentnosti zato što učenici koji osećaju da poseduju moć delovanja u određenoj situaciji procenju i da mogu da budu uspešni u datoj situaciji.

Tabela 3. Relacije samopoštovanja i samoefikasnosti na ukupnom uzorku ispitanika.

		Samo-poštovanje SLCS	Doživljaj lične kompe-tentnosti	Samo-dopadanje	Samo-poštovanje SES
Globalna samo-efikasnost	r	**.370****	**.380****	**.302****	**.333****
	p	.000	.000	.000	.000
	N	483	488	489	486
Socijalna samo-efikasnost	r	**.331****	**.323****	**.283****	**.268****
	p	.000	.000	.000	.000
	N	494	499	501	497
Akademska samo-efikasnost	r	**.243****	**.277****	**.194****	**.239****
	p	.000	.000	.000	.000
	N	496	501	502	497
Emocionalna samo-efikasnost	r	**.267****	**.260****	**.215****	**.272****
	p	.000	.000	.000	.000
	N	492	497	498	495

Statističkom analizom utvrđeno je da postoji statistički značajna niska, pozitivna povezanost između samopoštovanja SLCS i globalne samoefikasnosti ($r = 0.37$, $p < 0.01$), dok između samopoštovanja SES i globalne samoefikasnosti postoji statistički značajna niska, pozitivna povezanost ($r = 0.333$, $p < 0.01$). Niska, pozitivna statistički značajna povezanost zabeležena je između varijabli samopoštovanja SLCS i samopoštovanja SES i varijabli socijalna, akademska i emocionalna samoefikasnost; dok je nešto izraženija između samopoštovanja SLCS i socijalne samoefikasnosti ($r = 0.331$, $p < 0.01$), a varijabla samopoštovanje SES najviše korelira sa emocionalnom samoefikasnošću ($r = 0.272$, $p < 0.01$).

Što se tiče povezanosti između varijabli samopoštovanja SLCS i samopoštovanja SES, postoji statistički značajna povezanost koja je pozitivna i visoka ($r = 0.795$, $p < 0.01$). Još je izraženija veoma visoka, pozitivna povezanost između varijabli samopoštovanje SLCS i samodopadanje koja iznosi 0.923, i samopoštovanje SLCS i doživljaj lične kompetentnosti koja iznosi 0.881. Varijabla samopoštovanje SES je u statistički značajnoj, pozitivnoj i visokoj korelaciji sa dimenzijama samopoštovanja; sa samodopadanjem $r = 0.773$, dok je nešto slabija korelacija sa doživljajem lične kompetentnosti $r = 0.667$ ($p < 0.01$). Zabeležena je statistički značajna visoka, pozitivna povezanost između doživljaja lične kompetentnosti i samodopadanja ($r = 0.641$).

3.2. Korelacije na poduzorku mladića

Rezultati korelacione analize na muškom poduzorku nešto su drugačiji u odnosu na prethodne. Na osnovu ovih rezultata može se reći da su svi pojedinačni aspekti, kao i ukupna mera samoefikasnosti, u pozitivnoj statistički značajnoj korelaciji sa samopoštovanjem (Tabela 4). Ove u proseku skromne korelacije kreću se od r = 0.144 (p < 0.05) do r = 0.314 (p < 0.01). Najniže su korelacije između akademske samoefikasnosti i samopoštovanja SLCS, verovatno zbog toga što uspeh ispitanika muškog pola u učenju i ispunjavanju svojih školskih obaveza u manjoj meri utiče na njihov osećaj lične vrednosti, za razliku od ostalih supskala samoefikasnosti. Dakle, dobar uspeh u školskom postignuću, bolja ocena ili ispunjena školska obaveza u manjoj meri će povećati osećaj lične vrednosti kod dečaka. Najviše su korelacije između socijalne samoefikasnosti i doživljaja lične kompetentnosti, zato što učenici koji osećaju da poseduju moć delovanja u određenoj situaciji, imaju i bolje procene svog uspeha u odnosu sa vršnjacima.

Tabela 4. Relacije samopoštovanja i samoefikasnosti na muškom poduzorku.

		Samo-poštovanje SLCS	Doživljaj lične kompe-tentnosti	Samo-dopadanje	Samo-poštovanje SES
Globalna samo-efikasnost	r	**.274****	**.292****	**.218****	**.257****
	p	.000	.000	.001	.000
	N	211	214	216	218
Socijalna samo-efikasnost	r	**.308****	**.314****	**.253****	**.227****
	p	.000	.000	.000	.001
	N	217	220	223	224
Akademska samo-efikasnost	r	**.144***	**.170***	.112	**.207****
	p	.032	.011	.092	.002
	N	221	224	226	226
Emocionalna samo-efikasnost	r	**.233****	**.243****	**.188****	**.236****
	p	.001	.000	.005	.000
	N	218	221	223	225

** p < 0.01* p < 0.05

POL = muški

Statističkom analizom utvrđeno je da postoji statistički značajna niska, pozitivna povezanost između samopoštovanja SLCS i globalne samoefikasnosti ($r = 0.274$, $p < 0.01$). Pri tome, između samopoštovanja SES i globalne samoefikasnosti postoji statistički značajna niska, pozitivna povezanost i iznosi 0.257 ($p < 0.01$). Niska, pozitivna statistički značajna povezanost zabeležena je između varijable samopoštovanje SES i varijabli socijalna, akademska i emocionalna samoefikasnost; kao i između varijable samopoštovanje SLCS i varijabli socijalna i emocionalna samoefikasnost ($p < 0.01$), a niska, pozitivna statistički značajna povezanost između samopoštovanja SLCS i akademske samoefikasnosti na nivou značajnosti ($p < 0.05$). Utvrđena je niska, pozitivna statistički značajna povezanost varijabli doživljaj lične kompetentnosti i samodopadanje sa varijablama globalna samoefikasnost, socijalna samoefikasnost i emocionalna samoefikasnost ($p < 0.01$), a varijabla akademska samoefikasnost pozitivno korelira sa varijablom doživljaj lične kompetentnosti ($p < 0.05$).

3.3. Korelacije na poduzorku devojaka

Istovremeno, na osnovu rezultata korelacione analize na ženskom poduzorku može se reći da su svi pojedinačni aspekti, kao i ukupna mera samoefikasnosti, u pozitivnoj statistički značajnoj korelaciji sa samopoštovanjem (Tabela 5). Te korelacije kreću se od $r = 0.247$ do $r = 0.455$ ($p < 0.01$), koje su u proseku umerene. Na ženskom poduzorku najniže su korelacije između akademske samoefikasnosti i samodopadanja, verovatno zbog toga što uspeh učenica u učenju i ispunjavanju svojih školskih obaveza u manjoj meri utiče na njihovo vrednovanje sebe kao dobre osobe, za razliku od ostalih supskala samoefikasnosti. Prema tome, dobar uspeh u školskom postignuću i ispunjene školske obaveze u manjoj će meri povećati percepciju devojčica kao dobrih osoba. Najviše su korelacije između ukupne mere samoefikasnosti i doživljaja lične kompetentnosti, što ukazuje na to da učenice koje osećaju da poseduju moć delovanja u određenoj situaciji, procenjuju i da mogu da budu uspešne u datoj situaciji.

Tabela 5. Relacije samopoštovanja i samoefikasnosti na ženskom poduzorku.

		Samopoštovanje SLCS	Doživljaj lične kompetentnosti	Samodopadanje	Samopoštovanje SES
Globalna samoefikasnost	r	**.447****	**.455****	**.369****	**.395****
	p	.000	.000	.000	.000
	N	272	274	273	268

Socijalna	r	**.351****	**.331****	**.310****	**.302****
samo-	p	.000	.000	.000	.000
efikasnost	N	277	279	278	273
Akademska	r	**.317****	**.367****	**.247****	**.263****
samo-	p	.000	.000	.000	.000
efikasnost	N	275	277	276	271
Emocionalna	r	**.303****	**.279****	**.251****	**.305****
samo-	p	.000	.000	.000	.000
efikasnost	N	274	276	275	270

** $p < 0.01$

POL = ženski

Utvrđena je i statistički značajna, pozitivna povezanost između varijabli samopoštovanje SLCS i samopoštovanje SES koja iznosi 0.824 ($p < 0.01$). Nešto izraženija je povezanost varijabli samopoštovanje SLCS i samopoštovanje SES i samodopadanje nego sa varijablom doživljaj lične kompetentnosti, što je slučaj i kod muških ispitanika. Utvrđeno je da postoji statistički značajna srednja, pozitivna povezanost između samopoštovanja SLCS i globalne samoefikasnosti ($r = 0.447$, $p < 0.01$). Istovremeno između samopoštovanja SES i globalne samoefikasnosti postoji statistički značajna niska, pozitivna povezanost i iznosi 0.395 ($p < 0.01$). Niska, pozitivna statistički značajna povezanost zabeležena je između varijabli samopoštovanje SCLS i samopoštovanje SES i varijabli socijalna, akademska i emocionalna samoefikasnost ($p < 0.01$).

Varijable globalna samoefikasnost, socijalna, akademska i emocionalna samoefikasnost statistički su u značajnoj i niskoj pozitivnoj povezanosti sa varijablom samodopadanje, dok su sa varijablom doživljaj lične kompetentnosti u statistički značajnoj niskoj i srednjoj pozitivnoj korelaciji.

4. Diskusija

U ovom istraživanju pošlo se od ideje da se razjasni veza između dva veoma često korišćena psihološka konstrukta koji se u aktuelnoj literaturi u velikoj meri opisuju kako u teorijskim tako i u istraživačkim nastojanjima brojnih autora. Ispitanici koji su dali svoj doprinos ovom istraživanju nalaze se u razvojno zahtevnoj fazi odrastanja, adolescenciji, kada je sticanje povoljnog poimanja sopstvene ličnosti od izuzetnog značaja. Pored važnosti sagledavanja još jednog ugla adolescencije, ovaj rad je pokušao i da na svojevrstan način dovede u vezu konstrukte koji su slični prema prirodi, ali

različiti prema svojim koncepcijama merenja. Samopoštovanje je mereno na dva različita načina, preko Rosenbergovog jednodimenzionog modela i preko dvodimenzionog modela Tafarodija i Swana. Pored toga, merena je samoefikasnost koja može da se opiše preko akademskog, socijalnog i emocionalnog domena kod mladih. Očekivano je da varijable izvedene iz ovih psiholoških konstrukata pozitivno koreliraju među sobom.

Na osnovu rezultata na ukupnom uzorku obe mere samopoštovanja, po dvodimenzionalnom i po jednodimenzionalnom modelu, u približno su istim i u proseku, za date varijable, najvišim korelacijama. Tom proseku su najbliže i uže komponente samopoštovanja po dvodimenzionalnom modelu, a od užih aspekata samoefikasnosti tom je proseku najbliža socijalna samoefikasnost. U rezultatima na poduzorcima, samopoštovanje po dvodimenzionalnom modelu najviše korelira na muškom poduzorku sa socijalnom samoefikasnošću, što ukazuje na to da adolescenti muškog pola, koji visoko procenjuju svoje lične vrednosti, veruju da su uspešni u odnosu sa vršnjacima, dok na ženskom poduzorku najviše korelira sa merom globalne samoefikasnosti, pa se može konstatovati da ispitanice koje opažaju svoje lične vrednosti kao visoke, smatraju da su njihove lične sposobnosti takođe visoke. Uže komponente samopoštovanja po dvodimenzionalnom modelu kod ispitanika muškog pola u najvećoj su korelaciji sa socijalnom samoefikasnošću, što ukazuje na to da sa procenom sebe kao dobre osobe i povećanjem uverenja o sopstvenoj vrednosti, o spremnosti da se deluje u određenoj situaciji, raste i uverenje o uspešnoj saradnji sa vršnjacima i boljoj asertivnosti. Kod ispitanika ženskog pola, povezanost užih komponenata samopoštovanja po dvodimenzionalnom modelu i samoefikasnosti beleže nešto intenzivniji skor u odnosu na druge supskale samoefikasnosti. Ova pozitivna povezanost može se protumačiti tako da učenice koje ocenjuju sebe kao dobre osobe i osobe koje imaju moć delovanja u određenim situacijama, visoko ocenjuju šta je to što mogu da urade u budućim situacijama. Samopoštovanje po jednodimenzionalnom modelu kod ispitanika muškog i ženskog pola najviše korelira sa merom globalne samoefikasnosti, a od užih aspekata samoefikasnosti sa emocionalnom samoefikasnošću. Stoga se može konstatovati da se osobe koje imaju visok osećaj vrednosti, pozitivan stav prema sebi, bolje suočavaju sa negativnim emocijama.

U odnosu na ukupan uzorak, a posebno u odnosu na poduzorak devojaka, korelacije su u proseku niže na muškom poduzorku, pogotovo kada je u pitanju akademska samoefikasnost. Na kraju se može zaključiti da je veza između samopoštovanja i samoefikasnosti nešto veća kod ispitanika ženskog pola nego kod ispitanika muškog pola, samim tim jer je introspekcija više izražena kod devojčica nego kod dečaka u periodu adolescencije.

Pokazalo se da adolescenti koji su skloni da visoko procenjuju lične vrednosti, visoko procenjuju i sposobnost da se uspešno nose sa određenom situacijom, dakle da budu uspešni u specifičnom zadatku ili situaciji. Adolescenti sa visokim samopoštovanjem visoko procenjuju sposobnost da ostvare dobar i prijatan, kao i asertivan odnos sa svojim vršnjacima. Isto tako ocenjuju da nemaju problem prilikom učenja i ispunjavanja školskih obaveza. Navode i da se pri susretu sa negativnim emocijama uspešno suočavaju sa njima.

Zabeležena pozitivna povezanost između samopoštovanja i samoefikasnosti donekle je i očekivana. Očekivana je s obzirom na istraživanja u kojima su ispitivane relacije samopoštovanja i samoefikasnosti ali sa drugim konstruktima, gde nalazi govore da i samopoštovanje i samoefikasnost imaju slične relacije sa drugim konstruktima kao što su veza sa anksioznošću i depresijom (Burić, Macuka, Sorić i Vulić-Prtorić, 2007).

Nalazi govore da postoje razlike u povezanosti samopoštovanja i samoefikasnosti kod ispitanika muškog pola, kao i ispitanika ženskog pola. Pored ovog istraživanja koje je zabeležilo razlike u polu kada su u pitanju samopoštovanje i samoefikasnost, postoje još neka koja beleže polne razlike kada su u pitanju neki od ovih konstrukata. Neka od tih istraživanja zabeležila su kako pomaci u uverenjima o samoefikasnosti brišu velike polne razlike u fizičkoj snazi. Dakle, utvrđeno je da se usled povoljne procene lične sposobnosti da se izvrši određen zadatak, povećava uspeh u toj aktivnosti, nešto više kod ženskih ispitanika u odnosu na muške ispitanike (Pervin, Cervone & John, 2008). Zatim, rezultati drugog istraživanja navode da je potvrđeno da učenici osnovne škole približno isto procenjuju sopstvenu efikasnost. Pri tome, na starijim uzrastima, posebno u srednjoj školi i na fakultetu, devojke svoju efikasnost procenjuju niže u odnosu na mladiće (Đukić, Radusinović i Vukčević, 2012).

Vrednost ovog rada jeste u tome što se o ovim značajnim karakteristikama mladih u domaćoj literaturi ne govori u dovoljnoj meri. Pored toga, razjašnjena je veza između dva značajna konstrukta. Utvrđivanjem njihovih relacija postavljen je temelj za dalja izučavanja ovih skala na domaćoj populaciji. Takođe, ovi rezultati, pogotovo oni vezani za razlike u ispoljavanjima navedenih karakteristika kod dečaka i devojčica, mogu imati i praktičnu vrednost za rad sa mladima. U budućim istraživanjima trebalo bi utvrditi razlike između samopoštovanja i samoefikasnosti kod adolescenata različitog uzrasta, kao i spoznati koji se to domeni samopoštovanja i samoefikasnosti menjaju s promenom uzrasta, što bi podrazumevalo longitudinalni nacrt istraživanja.

5. Literatura

Burić, I., Macuka, I., Sorić, I., Vulić-Prtorić, A. (2007). Samopoštovanje u ranoj adolescenciji, važnost uloge roditeljskog ponašanja i školskog dostignuća. *Društvena istraživanja, 17*, 4-5, 887–906.

Đukić, S., Radusinović, D., Vukčević, M. (2012). Koncept akademske samoefikasnosti i veza sa školskim postignućem. *Godišnjak za psihologiju, 11* (9), 115–128.

Janjetović, D. (1996). Polne razlike u osloncima generalnog koncepta o sebi adolescenata. *Psihologija, 4,* 487–498.

Luszczynska, A., Gutierrez-Dona, B. &Schwarzer, R. (2005). General self-efficacy in various domains of human functioning: Evidence from five countries. *Internationa journal of psychology*, *40*(2), 80–89.

Milošević, N. i Ševkušić, S. (2005). Samopoštovanje i školski uspeh.*Zbornik Instituta za pedagoška ispitivanja, 37* (1), 70–87.

Muris, P. (2001). A brief questionnaire for measuring self-efficacy in youths. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, *23*, 145–149.

Pervin, L. A., Cervone, D. & John, O., P. (2008). *Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja* (9. izdanje). Zagreb: Školska knjiga.

Popov, S. (2013). *Validacija konstrukta bezuslovnog samoprihvatanja i njegove relacije sa implicitnim i eksplicitnim samopouzdanjem* (doktorska disertacija). Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Novi Sad.

Tafarodi, R., W. & Swann, W., B. (2001). Two-dimensional self-esteem: theory and measurement. *Personality and individual differences, 31*, 653–673.

Tafarodi, R., W. & Swann, W., B. (1995). Self-liking and self-competence as dimensions of global self-esteem: initial validation of a measure. *Journal of personality assessment, 65 (2)*, 322–342.

Todorović, J. (2005). Porodični činioci stabilnosti samopoštovanja. *Zbornik Instituta za pedagoška ispitivanja, 37* (1), 88–106.

Todorović, J. (2004). Vaspitni stilovi i stabilnost samopoštovanja adolescenata. *Psihologija, 37* (2), 183–193.

Vulić-Prtorić, Anita (2003). *Depresivnost u djece i adolescenata* (2. izdanje). Zadar: Naklada slap.

6. Prilog

U ovim upitnicima navedene su tvrdnje koje opisuju razna mišljenja, osećanja i ponašanja. Ne postoje tačne i netačne tvrdnje. Molimo Vas da na tvrdnje odgovorite iskreno i bez mnogo razmišljanja, zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora:

1 – uopšte se ne slažem **2** – uglavnom se ne slažem **3** – nisam siguran **4** – uglavnom se slažem **5** – potpuno se slažem

	SES	**ODGOVORI**				
1.	U celini, zadovoljan sam sobom.	1	2	3	4	5
2.	Ponekad pomislim da ništa ne vredim.	1	2	3	4	5
3.	Mislim da posedujem niz pozitivnih osobina.	1	2	3	4	5
4.	Sposoban sam da obavim posao kao i većina drugih ljudi.	1	2	3	4	5
5.	Osećam da nema mnogo toga čime bih se ponosio.	1	2	3	4	5
6.	Ponekad se osećam potpuno beskorisno.	1	2	3	4	5
7.	Osećam da sam sposoban koliko i drugi ljudi.	1	2	3	4	5
8.	Voleo bih da imam više poštovanja prema samome sebi.	1	2	3	4	5
9.	Sve više sam sklon da se osećam potpuno neuspešnim.	1	2	3	4	5
10.	Imam pozitivan stav prema sebi.	1	2	3	4	5

	SLCS	**ODGOVORI**				
1.	Zahvaljujući mojim sposobnostima mogu mnogo toga da ostvarim.	1	2	3	4	5
2.	Osećam se sasvim dobro u sopstvenoj koži.	1	2	3	4	5
3.	Nisam baš tako uspešan.	1	2	3	4	5
4.	Do sada mi je dobro išlo u životu.	1	2	3	4	5
5.	Sasvim dobro obavljam većinu poslova.	1	2	3	4	5
6.	Često mi je neprijatno da razmišljam o sebi.	1	2	3	4	5
7.	Sklon sam da se potcenjujem.	1	2	3	4	5
8.	Obraćam posebnu pažnju na sopstvene vrline.	1	2	3	4	5
9.	S vremena na vreme osećam se bezvredno.	1	2	3	4	5
10.	Ja sam sposobna osoba.	1	2	3	4	5
11.	Nema mnogo toga čime bih se ponosio.	1	2	3	4	5
12.	Siguran sam u to koliko lično vredim.	1	2	3	4	5
13.	Volim sebe.	1	2	3	4	5
14.	Nemam dovoljno poštovanja prema sebi.	1	2	3	4	5
15.	Talentovan sam za razne stvari.	1	2	3	4	5
16.	Osećam se sasvim dobro takvim kakav jesam.	1	2	3	4	5

17.	Ne mogu dovoljno dobro da uradim neke stvari.	1	2	3	4	5
18.	Imam nepovoljan stav prema sebi.	1	2	3	4	5
19.	Teško izlazim na kraj sa izazovima.	1	2	3	4	5
20.	Ne snalazim se baš najbolje onda kada je najpotrebnije.	1	2	3	4	5

SEQ-C

Pred Vama se nalazi niz tvrdnji koje se odnose na to koliko sebe smatrate efikasnim. Molimo Vas da pažljivo pročitate svaku tvrdnju i odgovorite iskreno u kojoj meri ta tvrdnja tačno odražava Vaša razmišljanja. Značenja brojeva su:

1 – potpuno netačno, **2** – delimično netačno, **3** – nisam siguran, **4** – delimično tačno, **5** – potpuno tačno

	Tvrdnja:	**Odgovori:**				
1.	Kada naiđem na problem tokom učenja, spreman sam da zatražim pomoć nastavnika.	1	2	3	4	5
2.	Slobodan sam da iznesem svoje mišljenje iako se drugi učenici ne slažu sa mnom.	1	2	3	4	5
3.	Kada mi se nešto neprijatno desi, uspevam da se oraspoložim.	1	2	3	4	5
4.	Mogu da učim iako mogu da radim i nešto zabavnije.	1	2	3	4	5
5.	Čak i kada me nešto jako uplaši mogu vrlo brzo da postanem smiren.	1	2	3	4	5
6.	Sa lakoćom sklapam nova prijateljstva.	1	2	3	4	5
7.	Mislim da se dosta dobro pripremim kada je neka pismena provera znanja.	1	2	3	4	5
8.	Sa lakoćom započinjem razgovor sa nepoznatim osobama.	1	2	3	4	5
9.	Uspešno se kontrolišem u situacijama koje bi me mogle uznemiriti.	1	2	3	4	5
10.	Svoje školske obaveze ispunjavam redovno i na vreme.	1	2	3	4	5
11.	Dobro se slažem i sarađujem sa drugovima iz razreda.	1	2	3	4	5

12.	Dobro kontrolišem svoja osećanja.	1	2	3	4	5
13.	Uspevam da održim pažnju tokom nastave.	1	2	3	4	5
14.	Kada drugi rade nešto što mi se ne dopada, stavim im to do znanja.	1	2	3	4	5
15.	Kada sam potišten, lako se oraspoložim.	1	2	3	4	5
16.	Mogu da razumem sve što se uči u školi.	1	2	3	4	5
17.	Dobar sam u pričanju viceva u većem društvu.	1	2	3	4	5
18.	Kada se ne osećam dobro, mogu to da kažem prijatelju.	1	2	3	4	5
19.	Moj školski uspeh ispunjava očekivanja mojih roditelja.	1	2	3	4	5
20.	Uspevam da održim prijateljstva.	1	2	3	4	5
21.	Sa lakoćom i vešto kontrolišem neprijatne misli.	1	2	3	4	5
22.	Ostvarujem dobar uspeh na gotovo svim kontrolnim i pismenim zadacima.	1	2	3	4	5
23.	Uspešan sam u tome da sprečim i otklonim nesporazume i prepirke sa drugima.	1	2	3	4	5
24.	Ne brinem naročito o stvarima koje se mogu desiti.	1	2	3	4	5
25.	Osećam da bez posebnih teškoća ispunjavam školske obaveze.	1	2	3	4	5
26.	Umem da se kontrolišem čak i kada doživljavam snažna osećanja.	1	2	3	4	5
27.	Mislim da se dobro snalazim u odnosima sa drugovima i odraslima.	1	2	3	4	5

MOLIMO VAS DA PROVERITE DA LI STE ODGOVORILI NA SVA PITANJA!
HVALA NA SARADNJI!

RELATIONS BETWEEN SELF-ESTEEM AND SELF-EFFICACY IN ADOLESCENTS

Summary: *The purpose of this study is to determine the relations between self-esteem and self-efficacy in adolescents. The instrumentation consisted of the SES scale (Self Esteem Scale) for measuring general self-esteem, SLCS scale for measuring self-liking and the experience of personal competence (The Self-Liking/Self-Competence Scale) and SEQ-C self-efficacy questionnaire for children which measures the academic, social, emotional and global self-efficacy (Self-efficacy Questionnaire for Childern). The survey was conducted on a sample of 516 respondents of both sexes (45.54% male, 54.46% female) aged from 14 to 19. By applying the Pearson correlation coefficient, the results confirm that the self-esteem and self-efficacy are in a statistically significant correlation and that there are differences in the connection of those dimensions in girls and boys. On a subsample of girls the SLCS and SES self-esteem variables have the highest correlation with the global efficacy variable. In boys the overall measure of self-esteem measured with the SLCS questionnaire has the highest correlation with the social self-efficacy variable whereas the SES self-esteem variable has the highest correlation with the global self-efficacy variable. Differences between male and female students are also evident in the correlation of experience of personal competence and self-efficacy variables. The differences in the relations of these constructs in accordance with the gender can be interpreted in the context of relatively different developmental dynamisms during adolescence and especially through the more pronounced introspection in girls than in boys.*

Keywords: ***self-esteem, self-efficacy, adolescence.***

Nebojša Petrović[1]
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SOCIAL AND POLITICAL VALUES RELEVANT FOR CIVIC ACTION

Abstract: *It cannot be denied that social actions, besides historical and situational momentum or leadership, depend largely on their human sources of energy: actors' needs, goals, and values that direct behaviour from individuals to whole nations. In this paper, the empirical results from Serbia and Bosnia will be presented, from a larger international study done in over 40 countries. The sample of 120 respondents estimated their position on eight point scales defined by 10 confronting pairs of socio-political relevant values such as: freedom – security, equality – wealth, stability – democracy, majority rule - minority rights, isolationism- treaties and alliances. A set of more personal, socio-psychological variables has been administered too: counter dominance orientation, social and personal anomia, life satisfaction, self-responsibility, empathy, perception of fairness of political system and social justice, among others, and also socio demographic variables like age, gender, education and socio-economic status. The presentation and the following paper will discuss the results of regression analyses, i.e. in what way and to what degree deeper personality variables determine more proximal political values, as well as the differences in those values between the subjects from Serbia in comparison to the subjects from Bosnia and Herzegovina.*

Key words*: **Social values, political values, civic action***

1. Importance of personality for studying political behavior

In the area of political psychology, especially in recent years, the strict distinction between personality and social psychological variables has become blurred, and many researchers in the field take approaches that consider individual differences in characteristics of the person within various situations. In his metatheoretical discussion on this topic Leach (Leach, 2010) considers particular ways in which a clear view of "the person" is absent in much of social psychological research on political attitudes

[1] npetrovi@f.bg.ac.rs

and behavior. He describes a number of strategies that researchers can use to illuminate individual differences and arrive at a deeper, more complex, and more accurate understanding of the political processes. Even in Serbia, there is a long research tradition of some concepts that could be considered as both personality traits and political ideology, for instance authoritarianism (Kuzmanović, 1994, Petrović, 2001).

It has always been intriguing, even from period of classical Greece, to find out what characteristics of people lead them to individual or collective political action (Plato, according to Waterfield, 1994)? 2500 year ago Aristotle wrote "The various qualities of men are clearly the reason why there are various kinds of states and many forms of government; for different men. . . make for themselves different. . . forms of government (Aristotle, 1988).

Some of the earliest research in modern time showed that activist behaviors were correlated with cognitive flexibility, autonomy, and impulse expression (e.g., Block, Haan, & Smith, 1973). Personality psychologists have recently implicated additional characteristics in political activism: personal political salience (Duncan & Stewart, 2007), political self-efficacy (Cole & Stewart, 1996), authoritarianism (Peterson, Smirles, & Wentworth, 1997), openness to experience (Curtin, Stewart, & Duncan, 2010) and optimism (Galvin & Herzog, 1998). Omoto, Snyder, and Hackett (2010) have shown that extraversion and other-focused motivation can predict civic engagement and activism better than other variables. McFarland reviews the literature that links individual difference characteristics to support for international human rights. He finds that globalism, identification with all humanity, principled moral reasoning, benevolence, and empathy are positively related to support for human rights, and that ethnocentrism, social dominance orientation, and right-wing authoritarianism are negatively related. McFarland (2010) presented and tested a structural model that shows that ethnocentrism and identification with all humanity mediate the relationship between authoritarianism and human rights commitment.

2. Concept of values and their importance for political behavior

Values have a very important role in human life and especially in its political engagements. They have a central place in the human mind and they denote something desirable and therefore have directive function in behavior of individuals. Knowing peoples value is one step from knowing their future action. One of the most important socio psychological contributor in the field of value research, Milton Rokeach (1973) defined values as „an enduring belief that a specific mode of conduct or end-state of exis-

tence is personally or socially preferable to an opposite or converse mode of conduct or end-state existence"and pointed out that „it is difficult for me to conceive of any problem social scientists might be interested in that would not deeply implicate human values." Another prominent researcher, Shalom Schwartz (1992) saw values as „concepts or beliefs, pertain to desirable end-states or behaviors, transcend specific situation, guide selection or evaluation of behavior and events, and are ordered by relatively importance" „the criteria people use to select and justify actions and to evaluate people (including self) and events."

In his value pluralism model of ideological reasoning Philip Tetlock (2000) wrote that „underlying all political belief system are ultimate or terminal values that specify the end-states of public policy. These values – which may take such diverse forms as economic efficiency, social equality, individual freedom, crime control, national security, and racial purity – function as the back stops of belief systems."

3. Method

In a wide empirical study we wanted to examine influence of whole specter of different personality variables on ten pairs of explicitly political values. We also included socio demographic variables like age, sex, socio-economic status, ideological orientations, and education level. Specter of personality variables goes from life satisfaction and empathy, self responsibility, via personal and social anomia, counter dominance orientation (commitment for more equality among groups), perception of justice and safety, to readiness for reconciliation.

Ten pairs of opposite values, relevant for political participation almost everywhere in the world, have been chosen for this research, defined as follow: being apart from other countries - treaties and alliances with other countries, independence - community ties, men's authority - women's rights, respect for international law - national self-determination, freedom – security, majority rule - minority rights, equality – wealth, military neutrality - alliance with NATO, stability – democracy, joining the EU - independence from the EU.

The sample consisted of 120 respondents, 60 from Serbia (Belgrade) and 60 from Bosnia and Herzegovina (Tuzla).

These two countries of former Yugoslavia have a very turbulent recent history, with many problems on different levels: political, economics, with post-conflict transition, etc. What could be very important for faster development is adoption of civic values (Petrovic, Selimovic, de Rivera) necessary for constructive civic action. Civic actions depend on civic values, and those values are reflections, at least in some degree, of people who

are members of one's society and their personal dispositions. Therefore, the main objective of this work is to estimate in which degree personal dispositions affect acceptance of socio-political relevant values.

4. Results

4.1. Descriptive results

The positions of respondents from Serbia and Bosnia and Herzegovina on the ten value dimensions is very important per se, because it could clearly express state of socio political position among the people in two countries by their means (M) and standard deviations (SD). All potential values go from 1 (strongly accepted he first value in the pair), over 4 (neutral), to 7 (strongly accepted the second value in the pair).

Dependent variables		**Total**		**Serbia**		**Bosnia**	
		M	**SD**	**M**	**SD**	**M**	**SD**
1	being apart from other countries - treaties and alliances with other countries	6,24	1,84	5,97	1,83	6,50	1,84
2	independence - community ties	5,81	2,36	5,80	2,18	5,82	2,54
3	men's authority - women's rights	5,76	2,05	5,47	1,93	6,05	2,14
4	respect for international law - national self-determination	5,45	2,39	5,27	2,08	5,60	2,65
5	freedom - security	5,18	2,56	4,75	2,40	5,60	2,65
6	majority rule - minority rights	5,11	2,26	4,15	2,15	6,05	1,96
7	equality - wealth	4,45	2,61	3,80	2,13	5,10	2,87
8	military neutrality - alliance with NATO	4,32	2,80	2,41	1,75	6,20	2,33
9	stability - democracy	4,27	2,64	3,61	2,24	4,92	2,85
10	joining the EU - independence from the EU	3,66	2,56	4,58	2,60	2,77	2,19

Table 1. Political values in Serbia and Bosnia and Herzegovina

The table 1. is full of very interesting and convincing results. People in both countries strongly oppose isolationism (1), however respondents from Serbia also oppose alliance with NATO (8) and not so eager to join EU (10). It is also interesting that our respondents, living in more and more individual societies, prefer a kind of collectivism (2). Bosnian subjects are more for wealth regardless of equality, more for democracy even at the expense of stability, more for freedom over security and for minority rights than their counterparts from Serbian sample.

4.2. Psychological characteristics as determinants of social and political values

In order to estimate which variables are predictors of each of 10 values, and in which degree, several statistical analyses have been done. However, the most suitable for this short format of written presentation are results of regression analyses. All socio demographic and psychological variables were predictors, and criteria were, 10 values in 10 respecting analyses for whole sample.

4.2.1. Freedom – security

R	R^2	adjusted R^2	Prediction				
			R^2	F	df1	df2	significance
,576[a]	,332	,166	,332	2,007	22	89	,012

Table 2. Freedom - security

Thus, all predictors together explained 33% of variance of dimensions freedoms - security. Significant predictors are counter dominance orientation - CDO (B = .451, t = 2.337, p =, 022), social anomie (B = .417, t = 2.626, p =, 010), and level of education (B = -. 691; t = -2.213; p =, 029). A positive attitude toward social equality and greater experience anomie in society predict aspiration to security, while more educated individuals are more prone to freedom.

4.2.2. Stability – democracy

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	significance
,594[a]	,353	,193	2,366	,353	2,208	22	89	,005

Table 3. Stability - democracy

All predictors explained 35% of variance of the dimension stability-democracy. Significant predictors are: the perception of security in the world (B = .292, t = 2.479, p = .015), the perception of risk in the world (B = -. 219; t = -2.490; p = .015) (as separate variables), liberalism (B = .498, t = 2.021, p =, 046) and SES (B = .685, t = 2.146, p = .035). Marginally significant predictor is personal anomie (B = -. 277; t = -1.916; p =, 059). A positive attitude towards democracy can be predicted based on perception of safety versus danger in the world and also by liberal values. Individuals with better socio-economic status also tend towards democracy.

4.2.3. Equality – wealth

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	significance
,621[a]	,385	,233	2,261	,385	2,535	22	89	,001

Table 4. Equality - wealth

The predictors explained 23% of variance of the dimension equality-wealth. Significant predictors are external injustice (B = -. 181; t = -2.079; p =, 041), readiness for reconcilation (B = -. 354; t = -2.645; p =, 010), age (B = .051; t = 2.535; p =, 013), and level of education (B = -. 691; t = -2.261; p =, 026). Political commitment is near the border significance (B = .214, t = 1.916, t =, 059). The perception of injustice in the world, the readiness for reconciliation and more educated people weight equality, while with age, people show stronger tendency to wealth.

4.2.4. Respect for international law - national self-determination

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	significance
,475[a]	,226	,034	2,378	,226	1,178	22	89	,288

Table 5. respect for international law - national self-determination

The combination of predictors is not significant here. There is only one significant individual predictor, CDO (B = .530; t = 2,665; p = ,009).

4.2.5. Military neutrality - alliance with NATO

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	significance
,687[a]	,471	,341	2,306	,471	3,607	22	89	,000

Table 6. military neutrality - alliance with NATO

Independent variables explain 47% of the dimensions of military neutrality- alliance with NATO. Significant predictors are readiness for reconciliation (B = -. 306; t = -2.240; p =, 028), CDO (B = 747, t = 3.872, p =, 000), social anomie (B = .508, t = 3.200 ; = p, 002), liberalism (B = .532; t = 2.213, p =, 029) and also gender (B = -1,192; t = -2.664, p = .009). However, the main difference on this variable makes one's ethnic belongings and therefore his/her recent societal experience with NATO.

4.2.6. Joining the EU - independence from the EU

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	significance
,519[a]	,270	,089	2,495	,270	1,495	22	89	,096

Table 7. joining the EU - independence from the EU

The combination of predictors does not contribute to explanation of this dimension. The difference between countries is also crucial here.

4.2.7. Being apart from other countries - treaties and alliances with other countries

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	significance
,447[a]	,200	,002	1,836	,200	1,011	22	89	,460

Table 8. being apart from other countries - treaties and alliances with other countries

The combination of predictors does not contribute to explanation of the dimension being apart from other countries - treaties and alliances with other countries, and there are no significant individual predictors.

4.2.8. Majority rule - minority rights

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	
,579[a]	,335	,171	2,076	,335	2,038	22	89	,010

Table 9. majority rule - minority rights

The predictors, taken together, account for the 33.5% of the variance of the dimension rule of the majority-minority rights. Significant predictors are CDO (B = .528 t = 3.037, p = .003) and life satisfaction (B = .254, t = 2.418, p = .018). Marginally significant is predictor - political commitment (B = -. 201; t = -1.959; p =, 053).

4.2.9. Men's authority - women's rights

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	significance
,509[a]	,259	,075	1,985	,259	1,412	22	89	,131

Table 10 men's authority - women's rights

The combination of predictors does not explain significantly the dimension men's authority - women's rights.

4.2.10. Independence - community ties

R	R^2	adjusted R^2	Standard est. err.	Prediction				
				R^2	F	df1	df2	significance
,503[a]	,253	,068	2,243	,253	1,368	22	89	,153

Table 11 independence - community ties

The predictors do not explain dimension independence - community ties.

5. Conclusion

The present work demonstrates that personality variables could be used to illuminate socially and politically relevant values. This is a new empirical confirmation that personality and individual differences play a fundamental role in the formation, maintenance, and expression of political values and ideologies, and furthermore – political behavior. However, the relationship between personality and political orientation is fundamentally mediated by social context. Therefore, assessing these explanatory variables is important, but to do it in isolation would miss an important piece of the puzzle (our variables could not manage to explain a half of used value dimensions). More complex analytic studies which include both personality and contextual variables will stimulate more comprehensive explanations of roles of personality factors in prediction of political activism and participation. Although Aristotle (350 BC/1988) may have been correct in asserting that different people are motivated to establish different "forms of government" (p. 167), it is also true that the larger social context will profoundly affect the types of government that people are likely to consider (Sibley, Osborne & Duckitt, 2012).

6. References

Aristotle (350 B.C./1988). *The politics*. New York, NY: Cambridge University Press

Block, J. H., Haan, N., & Smith, M. B. (1973). Activism and apathy in contemporary adolescents. In J. F. Adams (Ed.), *Understanding adolescence: Current developments in adolescent psychology* (pp. 168–205). Boston: Allyn & Bacon.

Cole, E. R., & Stewart, A. J. (1996). Meanings of political participation among black and white women: Political identity and social responsibility. *Journal of Personality and Social Psychology, 71*, 130–140

Curtin, N., Stewart, A. J., & Duncan, L. E. (2010). What makes the political personal? Openness, personal political salience, and activism. *Journal of Personality, 78*, 943–968.

Duncan, L. E., & Stewart, A. J. (2007). Personal political salience: The role of personality in collective identity and action. *Political Psychology*, *28*, 143–164.

Galvin, S. L., & Herzog, H. A. (1998). Attitudes and dispositional optimism of animal rights demonstrators. *Society and Animals, 6*, 1–11.

Kuzmanović, B.R. (1995). Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika. u: Golubović Z, Kuzmanović B. i Vasović M. [ur.] *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, str. 61-95

Leach, C. W. (2010). The Person in Political Emotion. *Journal of Personality, 78*: 1827–1860.

Omoto, A. M., Snyder, M., & Hackett, J. D. (2010). Personality and motivational antecedents of activism and civic engagement. *Journal of Personality, 78,* 1703-1734.

Peterson, B. E., Smirles, K. A., & Wentworth, P. A. (1997). Generativity and authoritarianism: Implications for personality, political involvement, and parenting. *Journal of Personality and Social Psychology, 72*, 1202–1216.

Petrović, N. (2001). *Putevi izučavanja autoritarnosti.* Beograd: Zadužbina Andrejević

Rokeach, M. (1973). The *nature* of *human values*. New York: The Free Press, p., ix

Schwartz, S.H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries, in M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology (Vol. 25)* New York: Academic Press, p.4

Sibley, C. G., Osborne,D., & Duckitt, J. (2012). Personality and political orientation: Metaanalysis and test of a threat-constraint model. *Journal of Research in Personality, 46*, 664-677.

Tetlock, P. (2000). Coping with trade-offs: Psychological constraints and political implications, in A. Lupia, M. McCubbins, and S. Popkin (eds.), *Elements of Reason: Cognition, Choice, and the Bounds of Rationality.* Cambridge: Cambridge University Press, p. 247.

Waterfield, Robin (1994). *Plato: Republic. Translated, with notes and an introduction*. Oxford: Oxford World's Classics.

PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE DRUŠTVENO-POLITIČKIH VREDNOSTI RELEVANTNIH ZA GRAĐANSKE AKCIJE

Rezime: *Neosporno je da društvene akcije, osim od istorijskih i trenutnih okolnosti ili vođstva, u velikoj meri zavise od ljudi i njihove energije: potreba, ciljeva i vrednosti samih učesnika, koji upravljaju ponašanjem kako pojedinaca, tako i čitavih nacija. U ovom radu biće predstavljeni empirijski rezultati iz Srbije i Bosne, dobijeni u okviru istraživanja sprovedenog u više od 40 država. Uzorak se sastojao od 120 ispitanika koji su procenjivali svoje mesto na osmostepenoj skali koja se sastoji od 10 parova suprotstavljenih društveno-politički relevantnih vrednosti, kao što su: sloboda – sigurnost, jednakost – bogatstvo, stabilnost – demokratija, vladavina većine – prava manjina, izolacionizam – paktovi i savezi. Primenjen je i set intimnijih, društveno-psiholoških varijabli od koji su neke: kontra-dominantna orijentacija, društvena i lična anomija, zadovoljstvo životom, sopstvena odgovornost, empatija, percepcija pravednosti političkog sistema i društvene pravde, kao i socijalno-demografske varijable poput uzrasta, pola, obrazovanja i društveno-ekonomskog statusa. U izlaganju i samom radu biće predstavljeni rezultati regresivne analize, odnosno na koji način i u kojoj meri osobine ličnosti utiču na političku orijentaciju i vrednosti, kao i razlike u tim vrednostima između ispitanika iz Srbije i Bosne i Hercegovine.*

Ključne reči*: **društvene vrednosti, političke vrednosti, građanska akcija***

Dragan Popadić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu[1]
Milija Ljubisavljević, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije[2]
Aleksandra Ljuština, Kriminalističko policijska akademija[3]

AGRESIVNOST SREDNJOŠKOLACA SPORTSKIH NAVIJAČA

Rezime: *Sportski navijači su grupa koja se izdvaja ne samo po snažnom interesovanju za sport već i po privrženosti timu i postojanju izraženog grupnog identiteta. Izučavanje navijača, posebno mladih, zaslužuje posebnu pažnju i zbog učestalih nasilnih incidenata u kojima oni sudeluju. Da bi se dobila jasnija slika o rasprostranjenosti različitih formi navijanja među mladima i povezanosti navijanja sa nasiljem, organizovano je ispitivanje na uzorku od 1.861 srednjoškolca oba pola iz Srbije, pretežno iz Beograda. Pored mladih koji su nezainteresovani za navijanje u sportu (bilo ih je 27%), razlikovali smo nekoliko kategorija navijača: one koji su samo simpatizeri (34%), one koji se deklarišu kao navijači (26%), one koji su strastveni navijači (10%), i one koji su članovi navijačkih grupa (4%). Navijanje nije bilo obeležje samo mladića: mada je među devojkama znatno više nezainteresovanih a znatno manje strastvenih navijača, njih 30% bilo je u nekoj od kategorija navijača. Istraživanjem su empirijski potkrepljena očekivanja da je navijački status (stepen navijanja) povezan sa nasilnošću, i to kako sa nasiljem na sportskim takmičenjima tako i sa nasiljem u vansportskom kontekstu (školi), i sa dispozicionom agresivnošću. Podrobnija analiza pokazuje da se tek članovi navijačkih grupa razlikuju po stepenu agresivnosti od ostalih, kao i da takva povezanost postoji i na uzorku mladića i na uzorku devojaka.*

Ključne reči: ***sportski navijači, navijačke grupe, agresivnost, nasilje u školi, srednjoškolci.***

[1] dpopadic@f.bg.ac.rs
[2] milija1966ml@gmail.com
[3] aleksandra.ljustina@kpa.edu.rs

1. Uvod

1.2. Navijači kao socijalna grupa

Interesovanje za sportska zbivanja, kao i privrženost nekom timu i korespondentni stavovi i ponašanja, variraju po intenzitetu. Na jednom kraju kontinuuma su pojedinci nezainteresovani za sportska zbivanja i bez preferencija prema nekom timu. Sledeća kategorija bili bi oni koji pokazuju interesovanje za sport i izvesnu polarizaciju stavova koja ne prelazi nivo simpatizera. Ostali spadaju u navijače, u smislu da, sem pojačanog interesovanja za sportska nadmetanja, pokazuju privrženost timu i identifikuju se s njim. Grupu navijača koji se izdvajaju po stepenu interesovanja, stavova i ponašanja, zvaćemo strastvenim navijačima. Konačno, na drugom kraju kontinuuma bili bi oni koji formiraju navijačke grupe, koje ih onda podstiču na ponašanje koje ima grupnu dimenziju, i oni koji pokazuju snažnu identifikaciju ne samo sa timom već i sa navijačkom grupom.

1.2. Navijači i nasilje

Nasilje koje se javlja kao pratilac sportskih dešavanja predstavlja ozbiljan problem u savremenom svetu, pa i kod nas. Huligani sa sportskim obeležjima akteri su i nasilja koje nije vezano samo za sport. Veza uspostavljena između nasilništva i navijača u medijima i javnom diskursu toliko je jaka da se grupe huligana izjednačavaju sa navijačima. Postavlja se pitanje koliko je zaista nasilnost karakteristika navijača i u kojoj je vezi navijanje sa nasilnošću. Moguće je da je nasilje povezano sa stepenom navijanja zato što izraženija dispoziciona agresivnost čini pojedince sklonijim ka ekstremnim stavovima, rizičnom ponašanju i pristupanju grupama koje takvo ponašanje mogu da im omoguće i legitimišu, a moguće je da je uticaj pre svega u suprotnom smeru – zato što vatreniji navijači bivaju više izloženi uslovima koji provociraju stres i posledičnu agresivnost, i što pripadnost navijačkim grupama provocira međugrupne fenomene od kojih je nasilje jedno od izraženijih.

2. Empirijski deo

Cilj istraživanja bio je da registruje raširenost različitih oblika navijanja među mladima srednjoškolskog uzrasta u Srbiji, i da utvrdi da li pripadnike različitih kategorija navijača karakteriše različita sklonost nasilju.

2.1. Uzorak

Istraživanje je sprovedeno krajem 2014. i početkom 2015. godine na prigodnom uzorku od 1.861 učenika srednjih škola, sa područja Beograda, Kikinde, Inđije i Šapca (1. razred 32%, 2. raz. 31%, 3. raz. 17%, 4. raz. 20%), oba pola (dečaka 43% i devojčica 57%).

2.2. Varijable i instrumenti

Učenici su popunjavali anonimni upitnik tokom školskog časa. Sklonost navijanju za sportski klub izražavalo je preko pet alternativa („ne navijam ni za koga, to me ne zanima"; „simpatizer sam"; „navijač sam"; „strastveni sam navijač"; „član sam navijačke grupe"). Dispoziciona agresivnost je merena skalom Basa i Perija (Buss & Perry, 1992) od 29 ajtema sa 5-stepenim skalama slaganja, odnosno neslaganja. Nasilnost prema vršnjacima u školi merena je preko procene učenika koliko često su počinili neki od devet navedenih agresivnih postupaka prema vršnjacima. Takođe, pitani su da li su nekada učestvovali u sukobima između navijačkih grupa, i u sukobima navijača i policije.

Značajnost razlika u školskom uspehu, nasilnosti i agresivnosti utvrđivana je jednosmernom analizom varijanse, pri čemu je za *post hoc* utvrđivanje razlika između kategorija korišćen Tukey HSD test.

2.3. Rezultati

U Tabeli 1 prikazane su razlike koje su nađene između pet kategorija ispitanika razvrstanih prema stepenu navijanja.

Navijanje za sportski klub je rasprostranjeno među srednjoškolcima, i to znatno više među mladićima nego među devojkama (Cramer's V = 0,26, st. zn. < 0,001). Među mladićima, tek jednu petinu (19,6%) ne zanima navijanje, njih 28,8% su simpatizeri, 29,8% navijači, 14,6% strastveni navijači, a njih 7,2% članovi su još i neke navijačke grupe. Mada je među devojčicama navijanje znatno manje izraženo, ipak i među njima manjina (32,3%) ne pokazuje interesovanje za navijanje, njih 37,5% spada u simpatizere, a čak 30% navija za neki sportski klub – 23,2% samo su navijači, 5,9% strastveni navijači, dok je 1% (ukupno 11) izjavio da su članovi neke navijačke grupe.

Školski uspeh je u negativnoj korelaciji sa stepenom navijanja ($F(4,1845) = 5,07$, st. znač. < 0,001). Veza se ne može objasniti time što dečaci, koji su više uključeni u navijanje, pokazuju slabiji uspeh od devojčica. Naime, i na poduzorku mladića i na poduzorku devojaka jednosmerna

Tabela 1: Razlike između grupa srednjoškolaca sa različitim odnosom prema navijanju za sportski klub

Varijable		Uključenost u navijanje														
		(1) ne zanima ga (N = 500)			(2) simpatizer (N = 629)			(3) navijač (N = 485)			(4) strastveni navijač (N = 179)			(5) član navijačke grupe (N = 68)		
		M	Ž	svi	M	Ž	svi	M	Ž	svi	M	Ž	svi	M	Ž	svi
N		156	343	499	229	398	627	238	246	484	116	63	179	57	11	68
%		31,3	68,7	100	36,5	63,5	100	49,2	50,8	100	64,8	35,2	100	83,8	16,2	100
Školski uspeh	M	3,86	4,09	4,02	3,97	4,10	4,05	3,94	3,90	3,92	4,09	3,94	4,03	3,61	3,54	3,60
	σ	0,94	0,85	0,89	0,87	0,88	0,88	0,82	0,90	0,86	0,84	0,97	0,89	0,83	1,13	0,88
Nasilnost	M	0,32	0,13	0,19	0,25	0,15	0,19	0,24	0,18	0,21	0,29	0,24	0,28	0,71	0,62	0,70
	σ	0,62	0,24	0,41	0,38	0,30	0,33	0,43	0,32	0,38	0,51	0,42	0,49	0,89	0,91	0,88
Agresivnost	M	2,64	2,64	2,64	2,58	2,72	2,67	2,62	2,86	2,74	2,78	2,99	2,85	3,09	3,59	3,17
	σ	0,70	0,70	0,65	0,60	0,61	0,61	0,61	0,72	0,67	0,54	0,63	0,58	0,78	0,47	0,76
Učestvovali u sukobima navijača	%	5	3	8	15	4	19	21	16	37	22	9	31	38	7	45
		3,2	0,9	1,6	6,6	1,0	3,0	8,8	6,5	7,6	19,0	14,3	17,3	66,7	63,7	66,2
Učestvovali u sukobima sa policijom	%	2	2	4	7	3	10	11	5	16	13	4	17	29	7	36
		1,3	0,6	0,8	3,0	0,8	1,6	4,7	2,0	3,3	11,2	6,5	9,6	50,9	63,7	52,9

Napomena: za četvoro ispitanika nedostaje podatak o polu.

ANOVA pokazuje povezanost konstatovanu na celokupnom uzorku. *Post hoc* poređenje kategorija putem Tukey HSD testa pokazuje da se članovi navijačkih grupa izdvajaju po slabijem školskom uspehu od ostalih kategorija između kojih nema značajnih razlika, i takav odnos se dobija kako na celokupnom uzorku tako i na poduzorcima po polu.

Među kategorijama navijača postojala je razlika u nasilnosti prema vršnjacima u školi ($F(4,1839) = 24,25$, st. znač. $< 0,001$), i to takva da jedino članovi navijačkih grupa pokazuju veće nasilništvo, dok između ostalih grupa nema razlike. Tukeyov HSD test istu pravilnost registruje i na poduzorku mladića i na poduzorku devojaka.

Što se dispozicione agresivnosti tiče, sa intenzitetom navijanja povećavala se agresivnost. Poređenje grupa putem Tukeyovog HSD testa pokazuje da se kao homogene grupe mogu izdvojiti podgrupa u koju spadaju kategorije (1), (2) i (3), podgrupa sa kategorijama (2), (3) i (4), i podgupa koju čini kategorija (5), tj. članovi navijačkih grupa, koji su po skorovima agresivnosti znatno viši od svih ostalih kategorija. Poređenje grupa na poduzorcima mladića i devojaka pokazuje da se članovi navijačkih grupa izdvajaju po većoj agresivnosti od ostalih kategorija između kojih nema statistički značajne razlike.

Izraženija privrženost sportskom klubu praćena je i učestalijim učešćem u sukobima sa drugim navijačima (Cramer's $V = 0,36$, st. znač. $< 0,001$), s tim što se nagli skok registruje među članovima navijačkih grupa: dok je među strastvenim navijačima svaki šesti učestvovao u takvim sukobima, u tučama je učestvovalo dve trećine članova navijačkih grupa. Devojke koje kažu da su članovi navijačkih grupa, izjavljivale su u podjednakom procentu kao i mladići da su učestvovale u sukobima navijača.

Prema našim podacima, 5% srednjoškolaca, i to oba pola, učestvovalo je u sukobima sa policijom. Takvo iskustvo je retko u svim navijačkim kategorijama, izuzev među članovima navijačkih grupa, gde je polovina njih bar nekada učestvovala u sukobima sa policijom.

Interkorelacije pokazatelja nasilnosti date su u Tabeli 2.

Tabela 2: Interkorelacije indikatora agresivnosti (Spirmanov rho-koeficijent)

	Dispoziciona agresivnost	Nasilnost u školi	Učešće u sukobima navijača
Nasilnost u školi	0,29**		
Učešće u sukobima navijača	0,18**	0,20**	
Učešće u sukobima sa policijom	0,15**	0,16**	0,67**

** - stat. znač. < 0,01

2.4. Diskusija i zaključci

U navijače, jačeg ili slabijeg intenziteta, sebe svrstava preko jedne trećine srednjoškolaca, pri čemu ova vrsta grupne identifikacije nije karakteristična samo za muški pol. Povišena agresivnost sportskih navijača, nađena i u ranijim istraživanjima na našim prostorima (npr. Dušanić, 2012, Joksimović i dr., 1998), sada je konstatovana na uzorku ujednačenog uzrasta i nivoa obrazovanja.

Karakteristike koje se obično vezuju za sportske navijače, u ovom istraživanju su karakterisale, pre svega, pripadnike navijačkih grupa. Navijači koji se identifikuju sa svojim timom, bilo da su „obični" ili strastveni navijači, nisu bili slabijeg školskog uspeha od ostalih i, što je još značajnije, nisu pokazali veću sklonost da budu nasilni prema svojim vršnjacima. Postoji izvesna sklonost ka većoj agresivnosti, ali ova sklonost postaje znatnije izražena tek kod grupe mladih koji su članovi navijačkih grupa. Povećana agresivnost nije artefakt polnih razlika, već se konstatuje i kod mladića i kod devojaka. To znači da navijanje samo po sebi nije izraz agresivnosti, ali pristupanje navijačkim grupama jeste jasno povezano sa agresivnošću.

Pitanje je koji je smer povezanosti navijanja u navijačkim grupama i nasilja. S jedne strane, može se pretpostaviti da učešće u organizovanom navijanju vodi ka nasilju, zato što su vatreniji navijači češće i više pod uticajem dinamike ponašanja mase i situacionih faktora koji provociraju

agresivnost: veća identifikacija sa timom vodi i ka većem uzbuđenju tokom utakmice, nastojanju da se pomogne svom timu (pa i agresijom), žešćem reagovanju na opaženu nepravdu itd. Međutim, povezanost navijačkog statusa sa nasilnošću u vansportskom kontekstu, kao i crtom agresivnosti, koja je dispoziciona karakteristika a na oblik ponašanja, govori u prilog tome da agresivniji mladi biraju navijanje, a posebno pripadnost navijačkim grupama da bi imali priliku da ispolje agresivnost. Korelacija između učešća u sukobima sa navijačima i policijom i crte agresivnosti postoji, ali je relativno slabog intenziteta. Manja je nego korelacija između nasilja u školi i agresivnosti, što ukazuje da učešće u sukobima, sem od agresivnosti učesnika, mnogo više zavisi od drugih, pretpostavljamo situacionih, faktora.

Verovatno je da uključivanje u navijačke grupe mladima pruža model i prilike za nasilno reagovanje. Doslednim sankcionisanjem agresivnog ponašanja navijačkih grupa, te grupe bi prestale da se vide kao škole nasilnog ponašanja. One potencijalno mogu da budu značajan agens za prevenciju nasilja i usvajanje nenasilnih modela, ali to zahteva radikalnu promenu tretmana navijačkih grupa.

Literatura

Buss, A. H., & Perry, M. P. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459

Dušanić, S. (2013). *Karakteristike fudbalskih navijača*. Banja Luka: Perpetuum mobile – Institut za razvoj mladih.

End, C., & Foster, N. (2010). The Effects of Seat Location, Ticket Cost, and Team Identification on Sport Fans' Instrumental and Hostile Aggression. *North American Journal of Psychology, 12,* 421–432.

Joksimović, S., Marić, R., Milić, A., Popadić, D., Vasović, M. (1988). *Mladi i neformalne grupe*. Beograd: IIC SSO Srbije i Centar za idejni rad SSO Beograda.

AGGRESSIVENESS OF SECONDARY-SCHOOL SPORTS FANS

Abstract: *Sports fans represent a group of people distinguishing itself not only by the developed interest in sports, but also by the devotion to their favourite team and the existence of a strong group identity. Special attention should be paid to study of sports fans, especially the young ones, due to the frequent violent incidents participated by them. In order to obtain more information about the diffusion of the various types of support provided by young fans, as well as the liaison between cheering and violence, inquiry on the topic has been conducted examining a sample of 1.861 Serbian secondary-school students of both sexes, mainly inhabitants of Belgrade. Apart from the young uninterested in sports support (27%), four categories of sports fans have been distinguished: sympathizers (34%), fans (26%), enthusiastic sports fans (10%), and members of sports supporter groups (4%). According to the research, cheering is not an absolutely male feature. Although there are more female examinees who are uninterested in cheering than those who are enthusiastic fans, 30 percent of them still belong to some category of fans.*

The research has confirmed the anticipation that the level of sports support is closely related to the level of violence both in and out of the sport contexts (the former referring to sport competitions and the latter denoting schools), and to the dispositional aggression. A thorough analysis shows that the members of sports supporter groups, regardless of their sex, are distinguished from others by the level of aggressiveness.

Key words: ***sports fans, sports supporter groups, aggressiveness, school violence, secondary-school students.***

Silvia Kovač i Vesna Gojković[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

VASPITNI STILOVI, TIPOVI AFEKTIVNE VEZANOSTI I MODELI SEKSUALNOSTI DEVOJAKA

Rezime: *Mnogobrojni su faktori koji određuju individualne razlike u ispoljavanju seksualnog ponašanja. Osnovni predmet rada bio je istražiti povezanost ranijeg iskustva (doživljaja roditeljskih stilova vaspitanja, afektivne nesigurnosti i bliskosti u interpersonalnim odnosima sa kasnijim stavovima, očekivanjima i uverenjima u seksualnom ponašanju. U tu svrhu, 273 devojke starosti od 18 do 23 godine iz Novog Sada, Srbije, testirane su primenom tri psihometrijske skale: Inventarom iskustva u vezama (ECR, α = 0.86), Upitnikom stila roditeljskog vaspitanja (PBI; α = 0.66) i modifikovanim Upitnikom za merenje psihoseksualnih modela ponašanja (WSWMS; α = 0.72). Rezultati sugerišu da je stil afektivne vezanosti ubedljiv prediktor psihoseksualnog funkcionisanja, pri čemu je anksioznost dominantni afektivni stil kod devojaka. U najvećoj meri, one svoje majke doživljavaju kao izrazito kontrolišuće, dok su očevi doživljeni kao brižni i kao zaštitnici. Kontrolišući vaspitni stilovi roditelja indukuju anksioznost koja se prenosi i na polje intimnih odnosa. Devojke nakon seksa osećaju krivicu, seks smatraju 'nužnim zlom' i služi za to da bi se partner zadržao u vezi. Starenjem se redukuje inhibicija u seksualnim kontaktima i raste pozitivan doživljaj seksualnosti. Zaključak je da su emocionalno i seksualno investiranje bliski aspekti ličnosti: visoka anskioznost, kao i drugi inadekvatni afektivni stilovi, predviđaju disfunkcionalnu seksualnost i njenu instrumentalizaciju.*

Ključne reči: ***afektivni stilovi, vaspitni stilovi, psihoseksualni modeli, ECR, PBI, WSWMS***

1. Uvod

Konstrukt afektivne vezanosti izveden je iz teorije engleskog psihoanalitičara Džona Bolbija. Za razliku od Frojda, Bolbi je smatrao da svi primati, osim potrebe da opstanu i da se reprodukuju, imaju i urođenu potrebu za pripadanjem, koja se izražava kroz afektivni odnos sa drugim

[1] Silviak90@gmail.com, vesna_gojkovic@vektor.net

članovima zajednice. Biološki cilj sistema afektivne vezanosti jeste zaštita jedinke. Izvorni termin *attachment*, koji koristi Bolbi za označavanje ove potrebe, često je prevođen kao emocionalno vezivanje, ponašanje koje je izvedeno iz iskustva socijalne interakcije. Međutim, radi se o posebnom, urođenom mehanizmu senzorne osetljivosti, koji ima zadatak da signalizira majci bebinu potrebu za kontaktom (prevashodno taktilnom, kožnom stimulacijom), nezavisno od drugih fizioloških potreba (Crawford et al, 2007; Donnellan, Burt, Levendosky & Klump, 2008). U zavisnosti od načina na koji majka reaguje, razvija se ne samo afektivitet deteta (obrazac svih kasnijih emocionalnih odnosa) nego i kognitivni model tog doživljaja (obrazac kasnijih kognitivnih obrada socijalnih odnosa).

Kim Bartolomju (Bartholomew, 1990, prema Stefanović Stojanović, 2011) apstrahovala je faktorskom analizom dve dimenzije afektivne vezanosti: anksioznost (odnosi se na povode za razvoj anksioznosti kao što su briga zbog ostavljanja i neuzvraćene ljubavi) i izbegavanje (sposobnost ili nesposobnost za uspostavljanje bliskosti). „Ukrštanjem" ove dve dimenzije, dobijaju se četiri stila afektivne (partnerske) vezanosti odraslih: izbegavajući (niska anksioznost i visoko izbegavanje), sigurni (niska anksioznost i nisko izbegavanje), preokupirani (visoka anksioznost i nisko izbegavanje), bojažljivi (visoka anksioznost i visoko izbegavanje). U tom smislu, izbor romantičnog partnera i kvalitet ljubavne veze zavise od dominantnog afektivnog tipa (stila) osobe: sigurni obrazac podrazumeva razumevanje partnera, zrelo emocionalno i seksualno ulaganje, podršku i stabilnost, izbegavajući obrazac podrazumeva inhibiciju i deprivaciju potrebe za dodirom, bojažljivi obrazac definiše nesposobnost dodira sa drugom osobom da bi se izbegla mogućnost odbacivanja, dok preokupirani „guši" partnera u neprekidnoj potrebi za potvrdom ljubavi.

Tokom odrastanja, zadovoljenje potrebe za dodirom, usled psihofizioloških procesa, posebno u adolescenciji, poprima formu libidinoznog ulaganja u druge ljude. Zamena objekta podrazumeva da majčinska nega ustupa mesto partnerskoj nezi, a potreba za taktilnom stimulacijom postaje potreba za erotskom, seksualnom stimulacijom. Ishod je konačni izbor partnera i ostvarenje potrebe za pripadanjem. Seksualnost je, dakle, komponenta afektivne vezanosti, koja se kasnije formira i ima različito poreklo i biološki cilj (reprodukcija). Istraživanja su potvrdila da od specifičnog afektivnog stila zavisi sposobnost osobe da ostvari seksualno zadovoljstvo, ali i sposobnost postizanja intime, bliskosti uopšte (Mikulincer & Shaver, 2007; Tracy, Shaver, Albino & Cooper, 2003). Tako na primer, osobe sa izbegavajućim afektivnim stilom uživaju u „krivolovu", tj. u tome da 'osvoje' ljude koji su već u romantičnoj vezi (ili obrnuto). Pri tome, sam seks ih ostavlja ravnodušnim. Nasuprot njima, anksiozne osobe se toliko plaše da će izgubiti partnera, da po svaku cenu nastoje da održe vezu, ne

ustručavajući se da seks koriste u tu svrhu, i pri tome su preplavljene ljubomorom (Schachner & Shaver, 2002).

Razume se da ključnu ulogu u celom tom razvojnom procesu ima majka, tj. roditelji, i njihov odnos prema deci tokom vaspitanja. Roditelji koriste dva osnovna mehanizma: responzivnost i zahtevnost. Roditeljska responzivnost (podrška ili toplina, ljubav) odnosi se na: „stepen u kom roditelji namerno stimulišu individualnost, samoregulaciju i samopotvrđivanje kod deteta tako što su prema njemu pažljivi, daju mu podršku i izlaze u susret detetovim potrebama i zahtevima" (Baumrind, 1991, prema Terry, 2004). Roditeljska zahtevnost (bihejvioralna kontrola) odnosi se na: „zahteve roditelja upućenih deci da bi se ona integrisala u porodicu kroz zahteve za zrelo ponašanje, nadzor, disciplinske postupke i spremnost da se suoče sa detetom koje odbija da bude poslušno" (Baumrind, 1991, prema Terry, 2004). 'Ukrštanjem' ovih dimenzija (ljubavi i kontrole), dobijena su četiri osnovna vaspitna stila: autoritarni (visoka kontrola i niska ljubav), autoritativni (visoka kontrola i visoka ljubav), permisivni (niska kontrola i visoka ljubav) i indiferentni (niska ljubav i niska kontrola). Posebno je nedostatak topline snažno povezan sa ponašajnim i emocionalnim problemima (Shaw, Owens, Vondra & Winslow, 1996, prema Mofrad, Abdullah & Samah, 2009). Roditeljske sklonosti ka prezaštićivanju i odbacivanju značajno su povezane sa većim stepenom anksioznosti i socijalnim fobijama kod dece i adolescenata (Lieb, Wittchen, Hofler, Fuetsch, Stein, & Merikangas, 2000, prema Mofrad, Abdullah & Samah, 2009). Preveliki nadzor i kontrola dece dovode do prevelike zaštite dece od negativnih spoljnih uticaja, te tako roditelji podstiču preteranu zavisnost dece od njih. Mnogobrojna istraživanja su pokazala značajnu povezanost različitih tipova vaspitnih stilova sa kasnijim obrascima afektivne vezanosti i seksualnosti kod dece različitog pola (Bowlby, 1980; Collins & Sroufe, 1999; Hazan & Shaver, 1994; O'Neil & Parke, 2000; Shulman & Collins, 1995, prema Scharf & Mayseless, 2008).

U našem istraživanju, pokušali smo da utvrdimo da li i na koji način različiti vaspitni stilovi definišu posebne tipove afektivnog vezivanja devojaka i da li su ove dve varijable povezane sa različitim modelima seksualnog ponašanja i stavova. Takođe, cilj rada je bio da utvrdimo da li postoje značajne starosne razlike prema navedenim psihološkim varijablama.

2. Metod

Testirali smo 273 devojke, i to 144 devojke starosti od 18 do 20 godina, i 129 devojaka starosti od 21 do 25 godina, sa teritorije Novog Sada. Jedan deo istraživanja je obavljen u srednjoj školi (papir-olovka metod), a veći deo podataka je dobijen tako što su ispitanice popunjavale upitnike *on line*.

Za merenje varijable afektivni stilovi, korišćen je Inventar iskustva u vezama ECR (Experiences in Close Relationships, Brennan, Clark & Shaver, 1998), koji sadrži 36 tvrdnji u Likertovoj formi, i koji pretpostavljeno meri dimenzije anksioznost i izbegavanje. Na našem uzorku utvrđena je visoka pouzdanost (α = 0.85). Za merenje vaspitnih stilova roditelja, koristili smo Upitnik PBI (Parental Bonding Instrument, Parker et al, 1979), koji ima 24 ajtema u Likertovoj formi. Mera je retrospektivna, što znači da ispitanici preko 16 godina starosti odgovaraju na tvrdnje u skladu sa sećanjem na ponašanje roditelja u prvih 16 godina svog života. Na iste ajteme odgovara se posebno za majku, posebno za oca. Postoje dve supskale: nega i kontrola. Utvrđena je niska, ali prihvatljiva pouzdanost (α = 0.66). Za merenje varijable seksualnih modela, sa engleskog je preveden i za potrebe istraživanja modifikovan Upitnik WSWMS (Women's Sexual Working Models Scale, Brinbaum & Reis, 2006), koji ima 24 ajtema u formi petostepenog izbora Likertovog tipa. Faktorskom analizom apstrahovano je pet faktora, koji objašnjavaju 57,7% varijanse: uzbuđenje i strast, afektivna komponenta seksualnosti – bliskost, krivica i moralnost kao komponenta seksualnosti, emocionalna distanca – seksualni odnos kao „nužno zlo" i seksualni odnos kao instrument za postizanje koristi. Upitnik ima dobru pouzdanost (α = 0.75).

3. Rezultati

Prvi korak u istraživanju bio je da utvrdimo prosečnu izraženost merenih varijabli, a rezultati deskriptivne statistike prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1. *Deskriptivna statistika*

Skale	N	Minimum	Maksimum	AS	SG	SD
Izbegavanje	273	18	117	45,92	1,105	18,260
Anksioznost	273	21	122	67,95	1,164	19,234
Briga majke	271	11	40	24,10	0,350	5,762
Kontrola majke	271	12	52	31,41	0,473	7,791
Briga oca	269	8	43	25,42	0,372	6,094
Kontrola oca	269	9	44	25,33	0,457	7,500
SWM uzbuđenje	273	7	30	23,08	0,279	4,615
SWM bliskost	273	6	30	21,14	0,332	5,490
SWM krivica	273	4	19	6,05	0,179	2,963
SWM distanca	273	5	25	9,97	0,232	3,829
SWM instrument	273	2	10	4,55	0,105	1,731

*SWM – seksualni radni modeli

Iz Tabele 1 vidimo da je anksioznost kao tip afektivne vezanosti natprosečno izražena i da na ukupnom uzorku dominira preokupirani afektivni stil. Što se tiče stilova vaspitanja, ispitanice imaju doživljaj da su majke u većoj meri sklone kontroli a manje brizi (autoritarni stil), dok smatraju da očevi podjednako koriste i brigu i kontrolu (autoritativni stil). Kada se govori o psihoseksualnim modelima, uočavamo da su izraženi uzbuđenje i osećaj bliskosti, dok je najslabije izražena sklonost ka instrumentalizovanju seksualnosti (korišćenje seksualnog odnosa zarad neke dobiti). Dakle, devojke najveći stepen saglasnosti izražavaju u odnosu na „pozitivne" komponente seksualnosti, a najmanji u odnosu na „negativne" komponente.

Proveravanjem hipoteze o značajnoj povezanosti između vaspitnih i afektivnih stilova devojaka, primenom Pirsonovog korelacionog metoda, utvrđeno je da očeva briga ($r = 0.12$; $p = 0.042$) i kontrola ($r = 0.16$; $p = 0.007$), koje koristi u procesu vaspitanja, značajno određuju dimenziju anksioznosti kod njihovih ćerki. S druge strane, samo je kontrola majke značajno povezana sa dimenzijom izbegavanja ($r = 0.13$; $p = 0.027$), što znači da je sposobnost za bliskost u socijalnim odnosima slabija ukoliko je jača kontrola majke. Ako imamo u vidu rezultate deskriptivne statistike merenih varijabli koji pokazuju da je dominantni afektivni stil anksioznost, mogli bismo reći da je otac imao značajniju ulogu od majke u formiranju (anksioznog) afektiviteta kod ćerki.

U sledećem koraku testirali smo pretpostavku da postoji statistički značajna povezanost između tipa afektivnog vezivanja i psihoseksualnog ponašanja mladih devojaka. Podaci koji su dobijeni Pirsonovim koeficijentom linearne korelacije prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2. *Pirsonov koeficijent korelacije dimenzija izbegavanje i anksioznost i psihoseksualnih modela ponašanja*

		SWM uzbuđenje	SWM bliskost	SWM krivica	SWM distanca	SWM instrument
Izbegavanje	r	-0,387	-0,302	0,306	0,249	0,061
	p	0,001	0,001	0,001	0,001	0,316
Anksioznost	r	-0,051	0,096	0,319	0,278	0,217
	p	0,397	0,114	0,001	0,001	0,001

*r – Pirsonov koeficjent linearne korelacije; p – nivo statističke značajnosti; SWM – seksualni radni modeli.

Nalaz koji se može zaključiti iz ove tabele jeste da su određena seksualna ponašanja karakteristična određenom tipu afektivnog vezivanja. Osobe koje odlikuje izbegavajući tip vezivanja, hladne su, rezervisane i inhibirane u seksualnim odnosima, te samim tim ne mogu da razviju osećaj bliskosti i uzbuđenja prilikom intimnog odnosa sa svojim partnerom, već se javlja suprotno osećanje – distance (seks je „nužno zlo") i osećaj krivice

nakon seksualnog odnosa. Sa druge strane, devojke koje poseduju dimenziju anksioznosti u seksualnim ponašanjima odlikuje strepnja, strah od gubitka partnera, pri čemu koriste seks kako bi pokušale da zadrže partnera, reše konflikt u vezi, a pri tome se javlja i osećaj krivice. Interesantno je da obe dimenzije afektivnog stila odlikuje osećanje krivice koje prati seksualno ponašanje, kao i da anksioznost nije u istom mernom prostoru sa „pozitivnim" komponentama seksualnosti (bliskošću i uzbuđenjem), dok izbegavanje pokazuje negativnu povezanost.

Trebalo je zatim utvrditi da li postoji značajna povezanost različitih vaspitnih stilova majki i očeva sa psihoseksualnim ponašanjem devojaka. Primenom Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije dobijene su niske, ali značajne korelacije sa negativnom komponentom seksualnosti, dok pozitivna komponenta (bliskost i uzbuđenje) nije u istom merenom prostoru sa vaspitnim stilovima. Naime, briga majke definiše distancu u seksu ($r = 0.15$; $p = 0.015$), kao i kontrola ($r = 0.14$; $p = 0.020$), s tim što kontrola predviđa i osećanje krivice nakon seksa ($r = 0.20$; $p < 0.001$). Kontrola oca predviđa takođe osećanje krivice ($r = 0.16$; $p = 0.010$), ali i instrumentalizaciju seksa ($r = 0.18$; $p = 0.003$). Nalaz upućuje na zaključak da je kontrola, kao vaspitni stil roditelja, povezana sa negativnim doživljajem seksa kod devojaka.

Primenom diskriminativne analize, proveravali smo da li postoje statistički značajne razlike u merenim psihološkim varijablama prema uzrastu devojaka, onih koje su mlađe od 20 godina i onih koje su starije od 20 godina. Utvrđeno je sledeće:

A) Afektivni stilovi: mlađe devojke odlikuje u znatno većoj meri i anksioznost i izbegavanje (bojažljiv afektivni stil), dok devojke starije od 20 godina odlikuje visoka anksioznost i nešto niže izbegavanje, što govori da sa uzrastom, uprkos anksioznosti, devojke postaju sigurnije, manje inhibirane ($\lambda_w = 0.846$, $\chi2_{(5)} = 44.969$, $R = 0.393$, $p < 0.001$).
B) Seksualni modeli: devojke do 20 godina u znatno većoj meri odlikuje osećanje krivice u seksu, kao i sklonost ka instrumentalizaciji, dok su devojke starije od 20 godina u znatno većoj meri od mlađih spremne da se prepuste osećanju uzbuđenja i bliskosti u intimnim odnosima ($\lambda_w = 0.958$, $\chi2_{(2)} = 11.690$, $R = 0.206$, $p = 0.003$).
C) Vaspitni modeli: mlađe devojke u statistički znatno većoj meri odlikuje doživljaj kontrole oca i majke, dok starije imaju doživljaj majčine brižnosti (($\lambda_w = 0.926$, $\chi2_{(5)} = 19{,}492$, $R = 0.267$, $p < 0.001$).

4. Diskusija

U istraživanju smo pokušali da utvrdimo da li zaista način na koji su roditelji vaspitavali svoje ćerke, poruke i sredstva kažnjavanja ili nagrade koje su koristili, određuje kasnije njihove životne izbore, prevashodno romantičnih partnera (psihoanaliza govori o tome da zapravo nesvesno stalno biramo isti tip, uprkos ranijem neuspehu). Takođe, pokušali smo da ispitamo seksualno ponašanje devojaka, njihove stavove i doživljaj seksualnog kontakta sa partnerom, iz nekoliko razloga. Naime, to je oduvek bilo kontraverzno empirijsko područje, ne samo zbog poznatih metodoloških ograničenja (sumnjičavost i neiskrenost u davanju odgovora, kao i nerado davanje dozvole od strane nadležnih za sprovođenje testiranja u školama), nego i zato što se kroz istoriju čovečanstva seksualno ponašanje, posebno žena, uvek vezivalo za moralnost i snažne društvene tabue. Konačno, smatrali smo, s obzirom da nema puno radova sa sličnom temom, da bi bilo interesantno ispitati praktičnu zasnovanost navedene teorijske paradigme.

Da bismo mogli argumentovano da diskutujemo o dobijenim rezultatima, najpre su proveravane psihometrijske odlike primenjenih mernih instrumenata, a posebno nas je interesovalo kako će se „ponašati" skala seksualnih modela koja je prevedena sa engleskog jezika i modifikovana za potrebe ovog rada. Dobijeni su zadovoljavajući psihometrijski koeficijenti za WSWMS (modeli seksualnog ponašanja), kao i ECR skalu (afektivni stilovi), dok je PBI (skala vaspitnih stilova) iskazala relativno nisku pouzdanost, što implicira uslovnu interpretaciju rezultata dobijenih ovom skalom. Jedan od mogućih razloga jeste sam model skale, što je opisano u uvodnom delu rada. Za skalu seksualnih modela rađena je faktorska analiza, kako bismo proverili latentno značenje merene varijable na našem uzorku. Faktorsko rešenje se u određenoj meri podudara sa originalnim rešenjem skale, a apstrahovani faktori zapravo ukazuju da se seksualni modeli naših ispitanica mogu odrediti kao seksualna bliskost i distanca. Faktori koji mere seksualnu bliskost (strast i bliskost sa partnerom) određeni su kao „pozitivna" komponenta seksualnosti, dok su faktori koji mere distancu u seksu („seks kao nužno zlo", osećanje krivice nakon seksa i seks kao instrument) određeni kao negativna komponenta seksualnosti. Taj nalaz je saglasan sa Bolbijevom teorijom (anksioznost i izbegavanje).

Rezultati koje smo dobili primenom mera deskriptivne statistike, ukazali su na opštu sliku, ili profil ispitanica kroz sve tri grupe varijabli: devojke su anksiozne, osećaju se prezaštićeno, a razlog je verovatno taj što ih oba roditelja kontrolišu (s tim što smatraju da otac iskazuje veću brigu nego majka); uprkos bojazni, saglasne su sa tim da je seks nešto pozitivno i romantično, jer navode da on podrazumeva strast, erotiku i bliskost. Navedeni profil je uglavnom potvrđen i merama statistike zaključivanja. Nesaglasnost je, očekivano, evidentirana kod treće varijable – seksualnosti.

Najpre, utvrđeno je da je anksioznost kao tip afektivne vezanosti u većoj meri zastupljen kod devojaka u odnosu na izbegavanje; sa uzrastom, ostaje visoka anksioznost, nesigurnost u emocionalnim i seksualnim odnosima, ali se smanjuje distanciranost. Izgleda da je otac odigrao značajnu ulogu u formiranju anksioznosti ćerki, on je i nežan i kažnjava, dok majka kontrolom definiše nesigurnost i distancu. Prema psihodinamskoj perspektivi, otac je za ćerku „prva ljubav", a istraživanja su potvrdila da (Johnson, 1975, prema Hall, 2009) ćerke uče da se ponašaju na način koji dopunjuje očevo maskulino ponašanje. Moguće je da očevu brigu i zaštitu devojke usvajaju kao poželjan model u partnerskim odnosima, s obzirom da u našem uzorku prevladava anksiozni tip vezivanja, za koji su karakteristični strah od ostavljanja, hronična potreba za potvrdom ljubavi, nesigurnost prilikom izbora partnera, te devojke traže partnere koji se ponašaju „očinski" i zaštitnički. Ovaj nalaz se može objasniti činjenicom da je odnos između majke i ćerke mnogo dinamičniji, angažovaniji i uključuje više konflikata, a to potvrđuju i neke ranije studije (Smetana, Campione & Metzger, 2006; Youniss & Smollar, 1985, prema Scharf & Mayseless, 2008).

Mnoga istraživanja (Tracy et al., 2003, prema Nikić, 2011) ukazuju na to da će za osobe anksioznog stila vezivanja biti karakteristična „zaljubljivost", praćena nemogućnošću da dožive strasne emocije tokom seksualnog odnosa, manjim uživanjem tokom seksualnog odnosa, uz predominaciju ostvarenja potrebe za sigurnošću. Rezultati koje smo dobili potvrđuju ranije nalaze da su afektivni stilovi povezani sa seksualnim ponašanjem. Međutim, dok s jedne strane, devojke visoko vrednuju pozitivne komponente seksualnosti (Tabela 1), s druge strane, kada se pogledaju rezultati povezanosti tipa afektivne vezanosti sa različitim seksualnim ponašanjima, dobijaju se nešto drugačije informacije. Anksiozni afektivni stil, koji dominira kod naših ispitanica, povezan je sa osećanjem krivice nakon seksualnih odnosa, koje doživljavaju kao „nužno zlo", ali i sa sklonošću da se seks koristi kao sredstvo za postizanje nekog drugog cilja. Takođe, potvrđeno je da sposobnost za uspostavljanje bliskosti (nisko izbegavanje), podrazumeva sigurnost i u sferi seksualnosti, tj. osećanje strasti i bliskosti (pozitivna komponenta seksualnosti). Oba afektivna stila (visoka anksioznosti i visoko izbegavanje) vezana su za negativnu komponentu seksualnosti, i to prvenstveno sa osećanjem krivice nakon seksa.

Da li i kako vaspitni stil roditelja definiše kasnije ponašanje devojaka u seksualnim odnosima? Nalazi se moraju vrlo oprezno interpretirati, s obzirom na broj i jačinu dobijenih korelacija. Takođe, ograničenost generalizacije određena je činjenicom da je indikovana visoka anksioznost na celom uzorku. Kako stvari stoje, prevelika briga o ćerkama, pokušaji majke da ih na vreme pripreme za ono što ih čeka sa „predatorima", pre dovode do osećanja krivice nakon seksa, ili distanciranog odnosa prema

partneru za vreme seksa, nego što deluju preventivno. Nije bolje ni ako imamo u vidu i potrebu oca da zaštiti i kontroliše spremnost ćerke da bira partnera ili da se upusti u seksualne odnose, jer se osim osećanja krivice nakon seksa, manifestuje i sklonost ka manipulaciji telom ili seksualnošću. Ova strategija se zapravo samo ponavlja: verovatno je da su devojke tokom odrastanja manipulisale da bi uspele da se izbore sa zaštitničkim i kontrolišućim ponašanjem očeva, pa tako preslikavaju ovakvo ponašanje i na romantične veze. Rezultati razlika prema starosnim grupama potvrđuju ovo mišljenje. Dobra vest je da sa procesom sazrevanja, devojke uspevaju da, bar donekle, prilagode i inhibiraju anksioznost. Po svoj prilici, izgleda da je dominantni afektivni stil „jači" prediktor seksualnosti devojaka, nego vaspitni mehanizmi. Naši rezultati su podudarni sa rezultatima istraživanja Gordona i Strachmana (2008), koji su došli do zaključka da je anksiozni tip vezivanja u pozitivnoj korelaciji sa stupanjem u seksualni odnos da bi se smanjio osećaj nesigurnosti u vezi, da bi se osoba osećala emocionalno blisko sa partnerom, a nastojeći da povećaju samopoštovanje, opsesivno traže potvrdu partnerovih osećanja. U jednom drugom istraživanju (Bay, Bahrami, Fatehizadeh, Ahmadi & Etemadi, 2012), utvrđeno je da se osobe sa izbegavajućim tipom vezivanja upuštaju u seksualni odnos da bi povećale samopouzdanje, a u negativnoj korelaciji bili su osećanje sigurnosti i potreba za blizinom.

Generalno, svi rezultati dobijeni primenom skale PBI ne dozvoljavaju izvođenje psihometrijski argumentovanog zaključka u odnosu na postavljen problem istraživanja. To znači da ne možemo pouzdano reći da li vaspitni modeli definišu afektivne i seksualne modele devojaka, ali možemo reći da aberantni (anksiozni) afektivni stil predviđa aberantnu (negativnu) komponentu seksualnosti. Ukoliko bismo ipak pokušali da izvedemo neki nalaz, rekli bismo da: po inerciji i tradiciji, roditelji pokušavaju da što više kontrolišu svoje ćerke, naročito seksualna interesovanja i ponašanja, eksperimentisanja u procesu izbora romantičnog partnera („za njeno dobro", „bolje sprečiti nego lečiti"), a proizvodi se kontraefekat. Stalnim proveravanjima, zastrašivanjima i pretnjama, doprinose generalnoj ženskoj anksioznosti (nesigurnosti, strahu od samostalnog života uopšte, naročito kod procesa odlučivanja i izbora), koja se prenosi i na oblast seksualnosti: one neumitno ostvaruju svoje izbore, ali zahvaljujući usvojenim porukama, seks doživljavaju kao nužno zlo u vezi, nešto čime će zadržati partnera, koriste svoje telo radi ostvarivanja drugih ciljeva i pri tome imaju osećanje krivice.

Imajući u vidu metodološke nedostatke istraživanja, posebno upitnu pouzdanost upitnika PBI, korisno bi bilo istraživati ovu problematiku nekim drugim instrumentima, a interesantno bi bilo uključiti i muški pol, kao i različite uzraste.

Literatura

Bay, F., Bahrami, F., Fatehizadeh, M., Ahmadi, S. A., & Etemadi, O. (2012). Attachment Orientations and Female Sexual Function: The mediation Role of Sexual Assertiveness and Self-Consciousness. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 4 (5), 50–63.

Donnellan, M. B., Burt, S. A., Levendosky, A. A., & Klump, K. L. (2008). Genes, personality, and attachment in adults: A multivariate behavioral genetic analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(1), 3–16.

Hall, S. S. (2009). Paternal influences on daughters' heterosexual relationship socialization: Attachment style and disposition toward marriage. *Family Science Review*, 14, 1–17.

Mofrad, S., Abdullah, R., & Samah, B. A. (2009). Perceived Parental overprotection and separation anxiety: Does specific parental rearing serve as specific risk factor. *Asian Social Science*, 5 (11), 109–116.

Nikić, G., & Travica. V. (2007). Primena teorije afektivnog vezivanja u proučavanju partnerskih odnosa. U: *Afektivno vezivanje (teorije, istraživanje, terapije).* 133–148. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.

Schachner, D. A., & Shaver, P. R. (2002). Attachment style and human mate poaching. *New Review of Social Psychology* , 1, 122–129.

Scharf, M., & Mayseless, O. (2008). Late adolescent girls' relationships with parents and romantic partner: The distinct role of mothers and fathers. *Journal of Adolescence*, 34, 837–855.

Stefanović Stojanović T. (2011). *Afektivna vezanost, razvoj modaliteti i procena*, Filozofski fakultet, Niš.

Terry, D. J. (2004). Investigating the Relationship between Parenting Styles and Delinquent Behavior. *McNair Scholars Journal*, 8, 86–96.

Tracy, J. L., Shaver, P. R., Albino, A. W., & Cooper, M. L. (2003). Attachment styles and adolescent sexuality. In P. Florsheim (Ed.). *Adolescent romance and sexual behavior: Theory, research, and practical implications*, 137–159. Mahwah, NJ: Erlbaum.

PARENTING STYLES, ATTACHMENT AND SEXUAL WORKING MODELS IN YOUNG WOMEN

Summary: *There are many factors underlying individual differences in sexual behavior. The main objective of this study was to investigate the connection between previous experience (perceived parenting styles, attachment insecurities and close relationships) with subsequent sentiments, expectations, and beliefs about sexual activity. For this purpose, 273 women aged 18-23 from Novi Sad, Serbia were administered three psychometric scales: Experiences in Close Relationships (α=0.86), Parental Bonding Instrument (α=0.66) and a modified Women's Sexual Working Models Scale (α=0.72). Our data suggest that attachment style is the most decisive predictor of psychosexual functioning, with anxiety being the dominant attachment style in young women. They mostly perceived their mothers as exceedingly controlling while their fathers were perceived as caring and protecting. Controlling parenting styles induce anxiety which transfers to intimate relationships. Girls have guilt feelings after having sex, and sex is a 'necessary evil' performed in order to retain their partner. Age was positively related to reduced inhibition in sexual contacts and to affirmative perception of sexuality. We conclude that emotional and sexual investments are closely related aspects of personality; high anxiety and other inadequate affective styles predict dysfunctional sexuality and its instrumentalization.*

Key words: *attachment styles, parenting styles, psychosexual behavior models, ECR, PBI, WSWMS*

Zoran Sušanj, Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci[1]

Marija Zovko Kordić, Ericsson Nikola Tesla d.d., Zagreb[2]

Ana Jakopec, Filozofski fakultet, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku[3]

SUKLADNOST OSOBNIH I ORGANIZACIJSKIH VRIJEDNOSTI I NJENA POVEZANOST SA ZADOVOLJSTVOM POSLOM

Rezime: *Svrha je ovoga rada razvoj i evaluacija upitnika organizacijskih vrijednosti kao instrumenta za procjenu sukladnosti pojedinca i organizacije (P-O fit). Razvijen je Upitnik organizacijskih vrijednosti koji sadrži 35 vrijednosnih odrednica. Upitnik ima dvije inačice namijenjene procjeni osobnih i organizacijskih vrijednosti. Primijenjen je anonimno na svim zaposlenicima jedne tvrtke u sklopu opširnijeg ispitivanja organizacijske klime i kulture.*

Utvrđena je šest-faktorska struktura organizacijskih vrijednosti: Suradnja, Rezultat, Kvaliteta, Otvorenost, Stručnost i Etičnost. Za svakog su ispitanika apsolutne razlike između kompozitnih rezultata za dvije vrste procjena uzete kao mjera P-O sukladnosti. Tako određene mjere P-O sukladnosti korelirane su onda sa kompozitnim rezultatom procjena jedanaest aspekata zadovoljstva poslom, a regresijskom je analizom provjereno u kojoj mjeri P-O sukladnost može predvidjeti stupanj zadovoljstva poslom. Rezultati pokazuju da razlike procjena osobnih i organizacijskih vrijednosti na svim faktorima objašnjavaju relativno malen dio varijance kriterija, a jedini značajan prediktor bile su razlike u osobnim i organizacijskim procjenama na faktoru Suradnje. Raspravlja se o prednostima i nedostacima konstruiranog upitnika, te o alternativnim načinima operacionalizacije P-O sukladnosti, a opisan je i projekt u kojem su rezultati istraživanja primijenjeni u sustavnom razvoju prakse upravljanja ljudskim resursima u tvrtki.

Ključne riječi: *sukladnost pojedinca i organizacije, P-O sukladnost, organizacijske vrijednosti, zadovoljstvo poslom*

[1] zsusanj@ffri.hr

[2] marija.zovko.kordic@ericsson.com

[3] ajakopec1@ffos.hr

1. Uvod

Nastojeći razjasniti što i na koji način utječe na stavove i radno ponašanje zaposlenika, istraživači su 70-ih godina prošlog stoljeća uveli koncept sukladnosti pojedinca i okoline, odnosno *P-E sukladnosti* (*person-environment fit*) (Edwards, 1998). Prema tom pristupu, zasebnim promatranjem karakteristika pojedinaca i organizacije nije moguće u potpunosti objasniti organizacijsko ponašanje, već je potrebno utvrditi stupanj slaganja ili podudarnosti (sukladnosti) između pojedinca i organizacije. U literaturi se uglavnom spominju četiri oblika sukladnosti između osobe i okoline (Kristof, 1996): 1) sukladnost pojedinca i zanimanja (*person-vocation fit*), 2) sukladnost pojedinca i grupe (*person-group fit*), 3) sukladnost pojedinca i posla (*person-job fit*) te 4) sukladnost pojedinca i organizacije (*person-organization fit*). Posljednji od navedenih definira sukladnost kao kompatibilnost između pojedinca i organizacije koja nastaje kada barem jedna strana osigurava ono što druga traži ili kad obje strane dijele jednake temeljne karakteristike. Budući da je sukladnost pojedinca i organizacije tema ovog rada, u nastavku će se koristiti termin P-O sukladnost.

Stupanj P-O sukladnosti predmet je brojnih istraživanja kojima je cilj otkriti što uvjetuje to slaganje i kakve su njegove posljedice (Bowen i sur., 1991). Međutim, zbog svojih mnogostrukih konceptualizacija i operacionalizacija, kao i nejasne distinkcije od ostalih oblika stupnja slaganja pojedinca i okoline, ne postoji jedinstvena definicija P-O sukladnosti (Judge i Ferris, 1992), već nekoliko različitih određenja P-O sukladnosti. Prvo se u konceptualizaciji sukladnosti razlikuju dvije vrste slaganja (Muchinsky i Monahan, 1987): 1) *suplementarno slaganje*, koje nastaje kada osoba posjeduje osobine koje su slične onima što ih posjeduju osobe iz okoline, pa se osoba može lako uklopiti jer dolazi u srodnu sredinu te 2) *komplementarno slaganje*, koje nastaje kada karakteristike osobe nadopunjuju okolinu ili ju čine potpunom, primjerice kad u organizaciju dolazi osoba sa specifičnim vještinama koje su potrebne za veću učinkovitost organizacije. Nadalje, pri definiranju P-O sukladnosti razlikuju se dvije perspektive: 1) slaganje *potrebe i ponude (need–supply fit),* kada organizacija zadovoljava potrebe, zahtjeve ili želje osobe te 2) slaganje *zahtjeva i sposobnosti (demand–ability fit)*, kada osoba ima sposobnosti kojima može udovoljiti zahtjevima organizacije (Caplan, 1987).

Na temelju navedenoga, dosadašnja su se istraživanja usmjerila na različite operacionalizacije P-O sukladnosti. Istraživanja koja se temelje na suplementarnom slaganju usmjerena su na sličnost između temeljnih karakteristika ljudi i organizacije. Najčešće se to odnosi na slaganje između individualnih i organizacijskih *vrijednosti* (Kristof, 1996). S obzirom na to da vrijednosti utječu na široki spektar ponašanja na radnom mjestu, te da

njihovo uspješno usklađivanje na razini organizacije pridonosi povećanju efikasnosti poslovanja (Maierhofer i sur, 2000), njihova je važnost neupitna.

Iako o vrijednostima ne razmišljamo svakodnevno, one su važna sastavnica našeg osobnog, društvenog i profesionalnog života. Franceško i suradnici (2014) ističu da su vrijednosti jedne od temeljnih socijalno-psiholoških dispozicija, odnosno osobni potencijal razvoja organizacijske kulture. One određuju poželjnost različitih životnih ciljeva. Postoje brojne varijacije definicije vrijednosti, ali većina njih uključuje sljedeća obilježja: 1) vrijednosti su standardi na osnovi kojih vrednujemo sebe i svoju okolinu, 2) one usmjeravaju ponašanje pojedinaca, 3) hijerarhijski su organizirane prema stupnju važnosti, 4) relativno su stabilne i neovisne o specifičnim situacijama te 5) one su kognitivne reprezentacije potreba u okviru društvenih normi (Šverko i sur., 2007).

U literaturi se razlikuju *opće* ili *životne vrijednosti* i *radne vrijednosti*. Opće vrijednosti uključuju neke općenite konstrukte kao što su obitelj, sigurnost, poštenje i slično. Radne vrijednosti odražavaju opće vrijednosti, ali u radnom okruženju, odnosno one vrijednosti koje ljudi nastoje ostvariti kroz svoje radne uloge (Šverko i sur., 2007).

Pomoću vrijednosti mogu se opisati pojedinci, ali i grupe ili organizacija u cjelini. Osobne vrijednosti mogu odrediti stavove, norme, preferencije i ponašanje svakog pojedinca, dok vrijednosti na razini grupe ili organizacije mogu predstavljati grupnu, odnosno organizacijsku kulturu. Ovdje valja napomenuti da su vrijednosti temelj svake organizacijske kulture, pa se ona najčešće i definira kao sustav bazičnih vrijednosti koje predstavljaju okvir za razmišljanje i vodič za ponašanje u organizaciji (Sušanj, 2005). Organizacijske vrijednosti imaju normativnu funkciju, odnosno služe i za ukazivanje pojedincu što organizacija od njega očekuje (Verplanken, 2004). Prema Schneideru (1987), pojedince privlače organizacije koje imaju vrijednosti slične njihovima. Jednako tako i organizacije nastoje odabrati djelatnike koji će dijeliti njihove vrijednosti. Dakle, kada govorimo o sukladnosti vrijednosti pojedinca i organizacije, ona se uspostavlja već u samom početku, pri odabiru zaposlenika, a može se povećati i u kasnijem procesu socijalizacije, kada zaposlenik upoznaje organizacijsku praksu i uči što je organizaciji važno, usvajanjem njezinih vrijednosti i kulture.

1.1. Mjerenje P-O sukladnosti

Kod mjerenja P-O sukladnosti prvenstveno je važna usporedivost vrijednosti pojedinca i organizacije (Edwards, 1991). Naime, da bi mjere bile usporedive, vrijednosti i pojedinca i organizacije trebaju biti opisane istim dimenzijama sadržaja. Pored toga, u istraživanjima sukladnosti razlikuju se neposredne (procjena pojedinca o tome u kojoj mjeri postoji

slaganje između njega i organizacije) i posredne mjere (koje omogućuju provjeru sličnosti bez traženja neposredne procjene o sukladnosti). *Objektivna posredna mjera* P-O sukladnosti uključuje procjenu kompatibilnosti pojedinca s provjerenim karakteristikama organizacije, što zapravo uključuje mjerenje karakteristika na dvije razine analize (Klein i sur., 1994), dok kod *percipirane posredne mjere* karakteristike organizacije nisu unaprijed utvrđene, nego predstavljaju percepciju karakteristika okoline samog pojedinca. Dakle, ista osoba procjenjuje osobne vrijednosti i vrijednosti organizacije, i to na jednakim dimenzijama, kako bi dva dobivena profila bila usporediva (Kristof, 1996).

Kada pojedinac ima visok stupanj doticaja s realnošću, odnosno točno procjenjuje okolinu i samoga sebe, sve tri opisane mjere P-O sukladnosti trebale bi imati jednak odnos s kriterijskom varijablom. Međutim, kao što pokazuju metaanalize Verquera i suradnika (2003) i Hoffmana i Woehra (2006), u praksi često nije tako. Razlog tome je sklonost pojedinca da interpretira događaje u okolini tako da održi pozitivnu sliku o sebi. Kada bi pojedinac procijenio da između njega i okoline postoji slabo slaganje, a ujedno izrazio zadovoljstvo tom okolinom, to bi kod njega moglo dovesti do kognitivne disonance. Iz tog razloga, vjerojatno je da neposredne mjere, objektivne posredne mjere i percipirane posredne mjere predstavljaju različite koncepte, a ne samo različite mjere P-O sukladnosti (Kristof-Brown i sur., 2005).

Bilo da se bave percipiranim ili objektivnim posrednim mjerama, istraživači koriste različite načine izračuna P-O sukladnosti. Prema Edwardsu (1994), oni se mogu podijeliti u dvije velike skupine: indeksi bivarijantne kongruentnosti i indeksi sličnosti profila. Indeksi P-O sukladnosti koji ulaze u prvu navedenu skupinu jesu *algebarska razlika, (x-y), apsolutna razlika,* $|x-y|$ i *kvadrirana razlika,* $(x-y)^2$. U slučaju multiplih prediktora koriste se indeksi sličnosti profila: *suma apsolutnih razlika,* $|D|$*; suma kvadriranih razlika,* D^2*, korijen sume kvadriranih razlika, D* i *korelacija profila, Q*. Osim navedenih, predlaže se i korištenje polinomne regresije, čime se izbjegava da se mjera P-O sukladnosti svede na jedan rezultat.

Za prikupljanje podataka istraživači koriste normativne ili ipsativne tehnike. Kod normativnih tehnika ispitanici koriste skalu Likertova tipa kako bi procijenili navedene tvrdnje, obično svaku vrijednost zasebno. Ipsativna metoda ispituje preferencije između vrijednosti tako da ispitanici moraju ili rangirati skup vrijednosti ili prisilno odabrati jednu od dvije vrijednosti. Što se tiče instrumenata za mjerenje P-O sukladnosti, u istraživanjima se koriste različiti upitnici (prema Tepeci i Bartlett, 2002; Verquer i sur., 2003), no najčešće korišten upitnik za procjenu organizacijskih vrijednosti i P-O sukladnosti jeste *Organizational Culture Profile* – OCP (O'Reilly i sur., 1991, prema Sarros i sur., 2005). OCP sadrži 54

izjave o vrijednostima koje mogu obuhvatiti i vrijednosti organizacije i vrijednosti pojedinaca. Upitnik se temelji na Q tehnici sortiranja, pri čemu ispitanici raspoređuju 54 izjave u 9 kategorija, rangirajući ih od najpoželjnije do najmanje poželjne, tj. od najviše do najmanje karakteristične (O'Reilly i sur., 1991). Unatoč njegovoj popularnosti, uočena je nedosljednost u njegovoj faktorskoj strukturi (Verquer i sur., 2003). Iako se u svojem originalu temelji na Q-sort tehnici (oblik ipsativne prisilne distribucije), koriste se i njegove inačice utemeljene na Likertovoj skali. Naime, pokazalo se da je Q-sort tehnika prilično komplicirana za provedbu te da daje nekonzistentne rezultate (Tepeci i Bartlett, 2002).

Pregledom dostupnih istraživanja uočeno je da se i upute o popunjavanju upitnika ponešto razlikuju među autorima, i to u dijelu operacionalizacije vrijednosti pojedinaca i organizacije. Ponekad sudionici procjenjuju koliko pojedina tvrdnja opisuje *njihovo trenutno organizacijsko okruženje*, odnosno *njih osobno* (npr. Bretz i Judge, 1994), a nekad koliko su pojedine vrijednosti *poželjne,* odnosno *važne u idealnoj* radnoj situaciji (Sheffey, 1995; Chatman, 1991) ili pak *karakteristične* za njihovu organizacijsku jedinicu, odnosno *važne u organizaciji* (Borg i sur., 2011). Prema Kristof (1996), vrijednosti pojedinca treba ispitivati tako da se zaposlenika pita *što on vrednuje*, a za vrijednosti organizacije *što vrednuje kompanija* u kojoj radi. Leung i Chaturvedi (2011) kombiniraju objektivnu i percipiranu posrednu mjeru P-O sukladnosti, pri čemu predstavnici tvrtke ocjenjuju vrijednosti koje predstavljaju organizaciju, a zaposlenici trebaju navesti idealne i procijeniti aktualne vrijednosti organizacije.

1.2. P-O sukladnost i zadovoljstvo poslom

Kako je već navedeno, organizacija, kroz procese selekcije i socijalizacije nastoji postići što veću sukladnost između pojedinca i organizacije očekujući da će ona utjecati na pozitivne radne ishode zaposlenih. Istraživanja koja provjeravaju odnos P-O sukladnosti i radnih ishoda to i potvrđuju, bilo da se radi o radnim ponašanjima (npr. izostanci, odgovorna organizacijska ponašanja ili radna uspješnost) ili stavovima prema radu (npr. zadovoljstvo poslom, odanost organizaciji ili namjera za napuštanjem organizacije).

Najčešće ispitivani stav prema radu u ispitivanjima P-O sukladnosti jeste zadovoljstvo poslom (Kristof-Brown i sur., 2005). Definira se kao pozitivno emocionalno stanje koje je rezultat procjene posla s obzirom na ono što pojedinac vrednuje (Locke, 1969), ili jednostavno kao afektivna reakcija na zahtjeve posla (Carless, 2004). Pretpostavka da će zaposlenici čije su osobne vrijednosti usklađene s vrijednostima organizacije biti zadovoljniji poslom potvrđena je, i to na zaposlenicima različitih karakteri-

stika i u organizacijama različitih djelatnosti (Kristof, 1996; Kristof-Brown i sur., 2005, Kristof-Brown i Guay, 2011). Primjerice, Bretz i Judge (1994) su ispitali povezanost različitih konceptualizacija sukladnosti i stavova prema radu. Sukladnost su operacionalizirali na četiri načina: a) sukladnost vrijednosti, b) sličnost ličnosti pojedinca i imidža organizacije, c) stupanj sukladnosti sustava poticanja u organizaciji i potreba pojedinca i d) podudarnost znanja, vještina i sposobnosti pojedinca i zahtjeva njegova posla. Rezultati pokazuju snažnu povezanost zadovoljstva i P-O sukladnosti i kada je ona konceptualizirana na više načina. Verquer i suradnici (2003) napravili su metaanalizu 21 studije odnosa P-O sukladnosti i stavova prema radu: zadovoljstva poslom, odanosti organizaciji i namjere napuštanja organizacije. Raspon korelacije P-O sukladnosti i zadovoljstva poslom kretao se od 0,02 do 0,74. Kada govorimo o tipu mjere sukladnosti, analiza pokazuje da su neposredne mjere u većoj mjeri povezane sa sve tri kriterijske varijable u odnosu na ostale operacionalizacije sukladnosti. Analiza je također pokazala da je P-O sukladnost, kada se računa kao rang korelacija, jače povezana sa zadovoljstvom poslom nego sukladnost izračunata nekom od metoda razlike rezultata. U slučaju svih triju kriterijskih varijabli, sukladnost vrijednosti, kao jedna od ispitanih dimenzija sukladnosti, pokazala je jaču povezanost u odnosu na ostale dimenzije. I konačno, analiza je pokazala da je u istraživanjima koja su upotrebljavala OCP upitnik za ispitivanje sukladnosti, utvrđena veća povezanost P-O sukladnosti i svih ispitanih radnih ishoda u odnosu na istraživanja koja su se koristila nekim drugim mjerama P-O sukladnosti. Nadalje, Kristof-Brown i Guay (2011) navode kako su najveće korelacije zadovoljstva poslom dobivene s mjerama sukladnosti osobe i posla (*person-job fit*), dok je odnos ovog stava prema radu i P-O sukladnosti nešto niži i kreće se u rasponu od r = 0,28 do 0,59, ovisno o operacionalizaciji mjere P-O sukladnosti.

2. Cilj

Područje usklađenosti vrijednosti pojedinca i vrijednosti organizacije dobro je istraženo u organizacijama razvijenog zapada, dok je još uvijek nedovoljno proučavano u zemljama u razvoju, pa tako i u nas. Izuzetak su rijetka istraživanja koja proučavaju korelate P-O sukladnosti u našim uvjetima (npr. Kobas Dešković, 2012). Unatoč tome što u literaturi postoji više instrumenata koji se koriste za utvrđivanje P-O sukladnosti, u svrhu praktične primjene u procesu organizacijskog razvoja u jednoj domaćoj tvrtki pokazalo se potrebnim konstruirati novi upitnik. Osim općih organizacijskih vrijednosti koje se već ispituju postojećim instrumentima, u upitnik je bilo potrebno uključiti i vrijednosti koje su karakteristične za konkretnu organizaciju. Na taj je način omogućena provjera P-O sukladnosti na vri-

jednostima koje su relevantne za tvrtku, a ujedno se povećala praktična primjenjivost dobivenih podataka koji su kasnije korišteni kao temelj za uvođenje promjena i poboljšanja u praksi upravljanja ljudskim resursima.

Stoga je cilj ovoga rada razviti i evaluirati upitnik organizacijskih vrijednosti prilagođen za procjenu P-O sukladnosti u našim uvjetima. To uključuje konstruiranje novog upitnika, provjeru njegove faktorske strukture, izračun P-O sukladnosti te provjeru u kojem stupnju tako derivirani rezultati predviđaju zadovoljstvo poslom.

3. Metoda

3. 1. Instrumenti

Za potrebe ispitivanja konstruiran je *OV upitnik* – Upitnik organizacijskih vrijednosti. OV upitnik kreiran je na temelju 1) postojećih upitnika koji se najčešće koriste u kvantitativnim istraživanjima P-O sukladnosti, 2) sadržajne analize postojeće dokumentacije i teksta o misiji i viziji tvrtke i 3) sadržajne analize zapisa definiranih vrijednosti grupacije kojoj tvrtka pripada. Postojeći upitnici, koji su poslužili pri definiranju OV upitnika, već su opisani: OCP (O'Reilly i sur., 1991) te *FOCUS-upitnik* (Van Muijen i sur., 1999), koji se temelji na teoriji suparničkih vrijednosti (podrška, inovacija, pravila i ciljevi), a namijenjen je mjerenju organizacijske kulture. Uključuje 35 organizacijskih vrijednosti za koje zaposleni procjenjuju u kojoj su mjeri tipične za njihovu organizaciju (Sušanj, 2005). Konačna verzija OV upitnika sadrži 35 organizacijskih vrijednosti koje su sudionici trebali procijeniti dva puta, tj. u dvije inačice upitnika: u prvoj su trebali odrediti stupanj važnosti pojedinih *vrijednosti* za njih *osobno (P)* koristeći skalu: 0 – neutralno, 1 – manje važno, 2 – važno, 3 – izrazito važno, a u drugoj su trebali odrediti u kojoj su mjeri navedene *vrijednosti* prisutne *u organizaciji danas (O)* na skali: 0 – uopće ne, 1 – malo, 2 – dosta, 3 – izvanredno, tipično.

Upitnik zadovoljstva poslom sastoji se od 11 čestica koje mjere zadovoljstvo pojedinca različitim aspektima njegovog posla: zadovoljstvo sadržajem posla, vodstvom organizacije, suradnicima, neposredno nadređenim, mogućnostima za napredovanje, plaćom, statusom u organizaciji, radnim uvjetima (oprema, prostori), mogućnostima obrazovanja, stalnošću zaposlenja i radnim vremenom. Korištena skala je Likertova tipa i sadrži 5 stupnjeva zadovoljstva (od 1 = vrlo nezadovoljan do 5 = vrlo zadovoljan). Upitnik je sastavni dio HrOK upitnika koji je namijenjen mjerenju organizacijske klime i zadovoljstva poslom zaposlenika u različitim organizacijama (AT Adria, 2006). U ovom istraživanju koristili smo ukupan rezultat na upitniku kao mjeru općeg zadovoljstva poslom.

3.2. Sudionici i postupak

Ispitivanje je provedeno na svim zaposlenicima jedne hrvatske informatičke tvrtke (*N* = 100). Od ukupnog broja sudionika 19% su žene, a 81% muškarci. Ukupna prosječna dob je 31,4 godine. Raspored sudionika prema stručnoj spremi je: 46% SSS, 9% VŠS, 42% VSS i 3% magistar. Sudionici su prema radnom stažu u tvrtci podijeljeni u 5 kategorija: 0>1godina (51%), 1>2 godine (16%), 2>3 godine (14 %), 3>4 godine (8%) te 4> godina (10%)[4].

Ispitivanje sukladnosti pojedinca i organizacije te mjerenje zadovoljstva poslom bili su dio opširnijeg ispitivanja organizacijske klime i kulture koje je provedeno za potrebe unapređenja poslovanja tvrtke. Ispitivanje je bilo organizirano grupno nakon radnog vremena u tri različita termina. Osigurano je da svi sudionici dobiju detaljnu i što jasniju uputu o načinu ispitivanja i njegovoj svrsi te da se, uz osiguranu anonimnost, pridobije povjerenje zaposlenika kako bi odgovori bili što iskreniji.

4. Rezultati

4.1. Faktorska analiza OV upitnika

S obzirom da se koristi prvi put, najprije je utvrđena faktorska struktura OV upitnika. Za svaku inačicu upitnika (procjenu osobnih vrijednosti pojedinca – P i sadašnjih vrijednosti organizacije – O), provedena je zasebna faktorska analiza. Dobiveni rezultati upućivali su na postojanje različitog broja i donekle različitog sadržaja faktora za dvije inačice OV upitnika. Iz tog razloga odlučeno je prihvaćanje i korištenje faktorske strukture jedne inačice, odnosno jedne procjene. Budući da se inačicom O procjenjuju organizacijske vrijednosti odnosno vrijednosti prisutne u tvrtci u vrijeme ispitivanja, što je naš primarni interes, smatrali smo opravdanim prihvatiti njenu faktorsku strukturu.

Provjera pogodnosti korelacijske matrice za faktorsku analizu pokazuje da su preduvjeti zadovoljeni (KMO = 0,763, Bartlettov test $p<0,01$). Ekstrakcija faktora provedena je metodom glavnih komponenti s kosokutnom rotacijom. Scree test ukazuje na jedan snažan faktor koji objašnjava

[4] Navedeni demografski podaci o sudionicima ispitivanja dobiveni su iz kadrovske evidencije zaposlenika i nisu prikupljani tijekom anketiranja jer je procijenjeno da je anonimnost izrazito važna za dobivanje točnih i relevantnih podataka. Pored toga, upitna bi bila i smislenost statističkih obrada na uzorcima sa po svega nekoliko zaposlenika u kategoriji.

26,58% varijance, dok preostali faktori u manjoj mjeri doprinose objašnjenju zajedničke varijance. Iako bi prema tome tehnički najispravnije bilo zadržati jedan faktor, takvo rješenje u kontekstu ovoga rada nije bilo interpretabilno. Ukoliko se zadržava više od jednog faktora, možemo reći da scree test ne nudi jednoznačno rješenje. Zbog toga su analizirane matrice strukture sa rješenjima koja su uključivala 4, 5 ili 6 faktora. Kako je, u sadržajnom smislu, najinterpretabilnije bilo 6-faktorsko rješenje, ono je i zadržano kao konačno. Odabranih šest faktora ukupno objašnjavaju 53,9% zajedničke varijance.

Prikaz rotirane matrice faktorske strukture sa pripadajućim česticama i njihovim faktorskim opterećenjima nalazi se u Tablici 1. Za pojedine faktore koji sadrže neke čestice koje međusobno sadržajno nisu u potpunosti srodne, odlučili smo se za nazive prema česticama koje imaju veće zasićenje tim faktorom. Tako su dobiveni sljedeći faktori: *Suradnja, Rezultat, Kvaliteta, Otvorenost, Stručnost* i *Etičnost.*

Tablica 1. Prikaz faktora, čestica i faktorskih opterećenja te koeficijenata interne konzistencije i prosječnih interkorelacija za Upitnik organizacijskih vrijednosti

Faktori i čestice	Faktorska opterećenja						α	*Mr*
	F1	*F2*	*F3*	*F4*	*F5*	*F6*		
Faktor 1 : suradnja							0,81	0,38
Uzajamno razumijevanje	0,64							
Prijenos znanja i iskustava	0,62							
Međusobna suradnja	0,55				0,30			
Dobra organiziranost	0,52			-0,32				
Nagrađivanje dobrog rada	0,39					0,30		
Briga za suradnike	0,38							
Prilika za osobni rast	0,30							
Faktor 2: rezultat							0,67	0,29
Brzina u korištenju prilika		0,64						
Prilagodljivost situaciji		0,56						
Odlučnost		0,51						
Usmjerenost na postignuće		0,45						
Proaktivnost, inicijativnost		0,44						

Faktor 3: kvaliteta						0,76	0,35
Usmjerenost kupcu		0,68					
Partnerstvo		0,64					
Analitičnost		0,50		-0,31			
Naglasak na kvaliteti		0,49		-0,35	0,34		
Uvođenje novih tehnologija		0,39					
Jasnoća ciljeva		0,36					
Faktor 4: otvorenost						0,65	0,28
Neformalnost			0,65				
Otvorena komunikacija			0,43				
Tolerancija			0,40		0,39		
Visoka očekivanja o izvedbi		0,35	0,39	-0,33			
Usmjerenost timskom radu			0,28				
Faktor 5: stručnost						0,74	0,32
Stručnost				-0,58			
Upravljanje vremenom				-0,50	0,36		
Ugodna atmosfera				-0,43			
Konkurentnost				-0,37			
Profesionalnost				-0,36			
Učinkovitost				-0,29			
Faktor 6: etičnost						0,78	0,37
Pravednost					0,73		
Entuzijazam za posao					0,62		
Povjerenje			0,40		0,50		
Pouzdanost		0,35			0,43		
Preuzimanje osobne odgovornosti					0,40		
Inovativnost, kreativnost	0,32				0,34		

Faktor nazvan *Suradnja* sadrži 7 čestica koje se odnose na prijenos znanja, suradnju i razumijevanje među kolegama, te priliku za osobni rast. Nisku saturaciju ovim faktorom pokazuju i čestica organiziranosti, koja

ima negativan doprinos faktoru *Otvorenosti*, te čestice briga za suradnike i nagrađivanje rada, koje su također saturirane faktorom *Etičnosti.* Faktor nazvan *Rezultat* ima čistu strukturu: čini ga pet čestica koje nisu saturirane niti jednim drugim faktorom, a odnose se na usmjerenost na postignuće, proaktivnost, prilagodljivost i donošenje odluka. Faktor *Kvalitete* visoko je zasićen česticama koje se odnose na usmjerenost na kupce i razvijanje partnerskih odnosa. Srednje saturacije ima s česticama analitičnosti i promicanja kvalitete, koje pak negativno doprinose faktoru *Otvorenost,* te je nisko saturiran česticama koje se odnose na uvođenje novih tehnologija i jasnoću postavljanja ciljeva. Četvrti je faktor *Otvorenost* i čine ga čestice koje se odnose na načine komunikacije i u manjoj mjeri timski rad. Tolerancija i očekivanja o izvedbi također su zasićeni ovim faktorom, ali imaju i niske projekcije na faktore *Kvalitete* i *Stručnosti.* Faktor *Stručnosti* također ima relativno čistu strukturu: zasićen je česticama koje se odnose na stručnost, upravljanje vremenom i radnom atmosferom, konkurentnost, profesionalnost te u manjoj mjeri i učinkovitost. Posljednji faktor nazvali smo *Etičnost* jer mu najviše doprinose čestice koje mjere pravednost i entuzijazam za posao, zatim povjerenje i pouzdanost te preuzimanje odgovornosti. Pri tome, posljednje tri čestice imaju i niske saturacije s drugim faktorima. U Tablici 1. navedeni su i koeficijenti pouzdanosti za svaki faktor. Oni se kreću od 0,65 za faktor otvorenosti do 0,81 za faktor suradnje.

4.2. Definiranje mjere P-O sukladnosti

Nakon što je određena faktorska struktura upitnika, za svakog ispitanika izračunati su faktorski rezultati za procjenu vrijednosti važnih njima osobno (P) te trenutno prisutnih u organizaciji (O). Deskriptivna statistika rezultata za svaki tip procjene te na svakom faktoru, prikazana je u Tablici 2.

Tablica 2. Deskriptivni pokazatelji procjena vrijednosti i zadovoljstva poslom

Vrijednosti/Faktori	*N*	*Min*	*Max*	*M*	*SD*
Važna za njih osobno (P)					
Suradnja	100	1,43	3	2,5	0,37
Rezultat	100	1	3	2,3	0,45
Kvaliteta	100	1,33	3	2,4	0,36
Otvorenost	100	1	3	2,2	0,45
Stručnost	100	1,33	3	2,4	0,36
Etičnost	100	1,33	3	2,5	0,36

Trenutno u organizaciji (O)					
Suradnja	100	0,57	2,71	1,8	0,47
Rezultat	100	1,4	3	2,2	0,42
Kvaliteta	100	0,83	3	1,9	0,49
Otvorenost	100	1	3	2,1	0,45
Stručnost	100	0,83	3	2,0	0,45
Etičnost	100	0,5	2,83	1,9	0,46
Zadovoljstvo	100	2,45	4,91	3,7	0,46

U daljnjoj obradi podataka najprije smo t-testom provjerili postoji li razlika između različitih tipova procjena (P i O) na istim faktorima (Tablica 3). Vidljivo je da su razlike u svim skupinama statistički značajne, pri čemu su rezultati dobiveni u situaciji procjene P (osobno važno) na svim faktorima viši nego rezultati dobiveni u situaciji procjene O (trenutno u organizaciji). Ovo je posebice vidljivo kod faktora *Suradnja, Stručnost, Kvaliteta i Odgovornost,* dok su na ostalim faktorima razlike manje.

Tablica 3. T-test između različitih tipova procjena (P i O) na istim faktorima

Varijable/Faktori	t-test	*df*	*p*
Suradnja	14,17	99	<.01
Rezultat	1,99	99	<.05
Kvaliteta	9,70	99	<.01
Otvorenost	3,10	99	<.05
Stručnost	9,33	99	<.01
Etičnost	13,10	99	<.01

U sljedećem smo koraku analize pristupili utvrđivanju mjere P-O sukladnosti. Izračunata je kao apsolutna razlika procjena osobnih (P) i organizacijskih vrijednosti (O). Rezultat P-O sukladnosti kreće se u rasponu od 0 do 2,34 (Tablica 4), pri čemu veća vrijednost označava veću razliku između osobnih i organizacijskih vrijednosti, odnosno manju P-O sukladnost.

Tablica 4. Osnovni deskriptivni pokazatelji za indeks P-O sukladnosti

Indeks P-O sukladnosti	*N*	*Min*	*Max*	*M*	*SD*
Suradnja	100	0	2,43	0,8	0,47
Rezultat	100	0	1,40	0,4	0,31
Kvaliteta	100	0	1,50	0,5	0,40
Otvorenost	100	0	1,40	0,4	0,35
Stručnost	100	0	2,00	0,5	0,43
Etičnost	100	0	2,00	0,7	0,42

4.3. Povezanost P-O sukladnosti i zadovoljstva poslom

U ispitanom uzorku distribucija rezultata zadovoljstva poslom ne razlikuje se značajno od normalne ($KS_Z = 0{,}77$, $p>.05$). Može se reći da sudionici istraživanja pokazuju umjereno generalno zadovoljstvo poslom ($M = 3{,}7$, $SD = 0{,}46$). S obzirom da je cilj ovog rada provjeriti u kojoj mjeri P-O sukladnost može predvidjeti stupanj zadovoljstva poslom, proveli smo regresijsku analizu u kojoj su prediktori komponente P-O sukladnosti, odnosno kompozitni rezultati razlika P i O procjena na svakom od faktora organizacijskih vrijednosti, dok je opće zadovoljstvo poslom kriterij. S obzirom da veći rezultat na P-O sukladnosti znači manje slaganje osobnih i organizacijskih vrijednosti, očekivali smo da će mjere sukladnosti negativno doprinositi predviđanju zadovoljstva. Drugim riječima, sudionici koji pokažu veću sukladnost u procjenama vlastitih i organizacijskih vrijednosti (manji P-O indeks), pokazivat će i veće zadovoljstvo poslom.

Korelacijska matrica mjera P-O sukladnosti te zadovoljstva poslom pokazuje da postoji umjerena i značajna negativna korelacija između zadovoljstva poslom te razlika procjena osobnih i organizacijskih vrijednosti na faktoru *Suradnja* (Tablica 5). Dakle, zadovoljniji ispitanici pokazuju viši indeks P-O sukladnosti na ovom faktoru, no, suprotno očekivanjima, mjere P-O sukladnosti na ostalim faktorima nisu značajno povezane sa zadovoljstvom poslom.

Tablica 5. Korelacijska matrica između prediktorskih varijabli (P-O sukladnost na svim faktorima) i zadovoljstva poslom kao kriterijske varijable

	Varijable	1	2	3	4	5	6
1	*Zadovoljstvo poslom*						
2	*Suradnja*	-0,38**					
3	*Rezultat*	-0,17	0,20				
4	*Kvaliteta*	-0,03	0,22*	0,25*			
5	*Otvorenost*	-0,15	0,37**	0,07	0,23*		
6	*Stručnost*	-0,18	0,48**	0,21*	0,25*	0,33**	
7	*Etičnost*	-0,11	0,64**	0,13	0,31**	0,36**	0,37**

*p<0,05; ** p<0,01

U završnom dijelu obrade rezultata provedena je regresijska analiza u kojoj su faktori P-O sukladnosti prediktori, a zadovoljstvo poslom kriterij. Dobiveni rezultati pokazuju da varijable P-O sukladnosti značajno doprinose predikciji zadovoljstva, no objašnjavaju relativno malen dio varijance kriterija, svega 20% (R^2 = 0,20, p<0.05). Očekivano, kao jedini značajan prediktor pokazala se varijabla razlike u osobnim i organizacijskim procjenama na faktoru suradnje, čiji beta ponder iznosi β=-,498, p<0.01. Dakle, sukladnost procjena osobne važnosti i organizacijske zastupljenosti suradnje unutar tvrtke značajno doprinosi većem zadovoljstvu poslom.

5. Rasprava

S obzirom da je novo konstruirani OV upitnik korišten za dvije odvojene procjene (procjena osobnih i vrijednosti organizacije), bilo je očekivano da će faktorske strukture ovih dviju inačica biti sličnije nego što se to pokazalo. Unatoč nastojanju da se dobivene faktorske strukture usklade, a da se pritom ne čine veće intervencije u sam upitnik (značajno smanjuje broj čestica), u tome se nije uspjelo. Sa sličnim problemima različitih faktorskih struktura upitnika za procjenu P-O sukladnosti susreli su se i drugi autori. Tako Verquer i suradnici (2003) u svojoj metaanalizi navode da i OCP, unatoč svojoj popularnosti, pokazuje relativno nekonzistentnu faktorsku strukturu. Isto se pokazalo i u istraživanju Tepeci i Bartlett (2002), gdje su na profilu aktualne i željene organizacijske kulture dobivene različite faktorske strukture. Iako u takvim slučajevima istraživači sugeriraju odustajanje od analiza na bazi faktora te korištenje svih pojedinih čestica u statističkim testovima, u našem smo slučaju smatrali da će analiza na razini faktora imati veću interpretativnu vrijednost i praktičnu primjenjivost. Naime, rukovodstvo organizacije, kao najčešći sugovornik stručnjacima iz područja upravljanja ljudskima resursima, u praksi očekuje što jednostavnije i

razumljivije savjete i informacije o provedenom istraživanju, a prikaz neke pojave na razini nekoliko njezinih ključnih dijelova (faktora) omogućuje upravo to. Naravno, ako je potrebno, ulazi se i u detaljnije analize i objašnjenja na razini pojedinih elemenata (u ovom slučaju pojedinih vrijednosti). Dakle, u ovom smo radu odlučili koristiti faktorsku strukturu jedne inačice OV upitnika. S obzirom da određenje P-O sukladnosti i polazi od organizacijskih vrijednosti kao referentne točke, smatrali smo opravdanim prihvatiti faktorsku strukturu inačice O, odnosno od procjena aktualnih vrijednosti u organizaciji.

Temeljem rezultata scree testa, mogli bismo reći da OV upitnik mjeri jedan *g* faktor vrijednosti. Unatoč tome, u kontekstu u kojem smo željeli koristiti rezultate, jedan zajednički faktor nam ne bi dao mogućnosti za očekivanu interpretaciju i kasniju praktičnu primjenu. Stoga smo u konačnici odabrali šest-faktorski model. Pri tome su „najčišći", tj. u najvećoj mjeri interpretabilni faktori *Rezultat* i *Stručnost*. Razlog tome svakako može biti jasnoća i jednoznačnost samih čestica u ovom dijelu upitnika. Druge faktore, koje smo nazvali *Etičnost*, *Otvorenost*, *Kvaliteta* i *Suradnja* čine sadržajno različite čestice, a neke od njih odnose se na pojave o kojima zaposlenici možda imaju različito shvaćanje (poput čestica na faktoru etičnosti: povjerenje, pouzdanost, inovativnost).

S obzirom da sudionici istraživanja sve vrijednosne aspekte rada koje mjeri naš upitnik osobno vrednuju u većoj mjeri nego što procjenjuju da su ti sklopovi vrijednosti zastupljeni u organizaciji, smatrali smo opravdanim na našim rezultatima definirati mjeru P-O sukladnosti. Za izračun mjere P-O sukladnosti odlučeno je koristiti apsolutnu razliku jer smatramo da ona najbolje odražava logiku P-O sukladnosti. Apsolutnom razlikom između rezultata na dvije procjene (P i O) dobiva se informacija o razlici između dvije procjene vrijednosti bez obzira na smjer, koji nam u ovom slučaju nije važan. Kao što je spomenuto u uvodnom dijelu rada, postoje i neke složenije metode izračuna P-O sukladnosti. Međutim, ovdje je bila namjera koristiti onu koja što jednostavnije za izračun odražava logiku P-O sukladnosti, kako bi i rukovoditeljima i stručnjacima za ljudske resurse nalazi ovog rada bili što razumljiviji.

Nadalje, polazna pretpostavka da je P-O sukladnost povezana sa zadovoljstvom poslom nedvojbeno je utvrđena velikim brojem dosadašnjih istraživanja. Budući da je brojnim istraživanjima utvrđena povezanost zadovoljstva poslom i drugih, organizaciji poželjnih stavova i ponašanja (Hanisch i Hulin, 1991; prema Bretz i Judge, 1994), organizacije će imati mjerljive koristi ukoliko u upravljanju ljudskim potencijalima uzmu u obzir i P-O sukladnost. U ovom radu nije korištena jedna ukupna mjera P-O sukladnosti, već su sve analize provedene na razini sklopova vrijednosti utvrđenih faktorskom analizom, kako bi se dobile interpretativno bogatije

informacije. Iako smo očekivali da će veći broj faktora P-O sukladnosti biti povezan za zadovoljstvom poslom, u ovom se ispitivanju jedino za faktor *Suradnja* pokazalo da značajno doprinosi objašnjenju kriterija. Postavlja se pitanje može li se isto očekivati i u drugim organizacijama ili je do tih rezultata došlo zbog određenih specifičnosti ispitanika ili same organizacije u kojoj je provedeno ispitivanje. Stoga, kako bi prevladali moguća ograničenje ovog istraživanja, ispitivanje bi bilo dobro ponoviti na većem uzorku i u različitim organizacijama, pri čemu bi bilo zanimljivo uključiti i neke druge kriterijske varijable, odnosno relevantne radne ishode. Možda bi u tom slučaju do izražaja došla povezanost i nekih drugih faktora OV upitnika s različitim kriterijima, pa bi se i na taj način opravdao odabir višefaktorskog rješenja vrijednosti pri ispitivanju P-O sukladnosti. Pored toga, veći bi uzorak mogao pridonijeti i jasnijoj faktorskoj strukturi upitnika vrijednosti od one dobivene u ovom istraživanju.

Ako domet nalaza ovog istraživanja ograničimo samo na organizaciju u kojoj je istraživanje provedeno, dobiveni rezultati mogu poslužiti kao korisna informacija njezinim rukovoditeljima i stručnjacima za razvoj ljudskih potencijala. Naime, pri odabiru zaposlenika i u procesu njihove socijalizacije trebalo bi voditi računa o usklađivanju vrijednosti pojedinca i organizacije, posebice u dijelu međuljudskih odnosa (uzajamno razumijevanje, prijenos znanja i iskustava, međusobna suradnja, dobra organiziranost, nagrađivanje dobrog rada, briga za suradnike, prilika za osobni rast).

Na kraju valja navesti i praktičnu primjenu rezultata ovog istraživanja na konkretnom primjeru iz prakse. Naime, cijeli je projekt započelo vodstvo tvrtke zajedno sa stručnjacima za razvoj ljudskih potencijala želeći kreirati vlastiti model organizacijskih vrijednosti, odnosno definirati željenu organizacijsku kulturu tvrtke. Namjera je bila prvenstveno normativna: pružiti smjernice svim zaposlenicima o tome kako treba raditi da bi se ostvarila vizija kompanije. Projekt je osmišljen u više faza. U prvoj, analizi postojećeg i idealnog (željenog) stanja, korištena je kvantitativna i kvalitativna metodologija. Kvantitativne analize uključivale su mjerenje organizacijske klime i zadovoljstva poslom te provedbu upitnika organizacijskih vrijednosti opisanu u ovom radu. Kvalitativna analiza uključivala je zasebne razgovore s rukovoditeljima i radionice s reprezentativnim uzorkom zaposlenika, gdje se strukturiranim intervjuima i metodom fokus-grupa nastojalo dopuniti kvantitativne podatke. Temeljem rezultata prikazanog u ovom radu definirano je šest temeljnih vrijednosti tvrtke: poduzetnički duh, organiziranost, usmjerenost na kvalitetu, usmjerenost na rezultat, otvorena suradnja i kontinuirano učenje[5]. Slijedio je intenzivan rad sa svim

[5] U praktičnoj primjeni nazivi pojedinih faktora vrijednosti, zbog boljeg razumijevanja i prihvaćanja od strane zaposlenih, ponešto su izmijenjeni u odnosu na originalne nazive faktora korištene u ovom radu.

zaposlenicima na sadržajnoj operacionalizaciji organizacijskih vrijednosti. Kroz vođene grupne rasprave određena su poželjna i nepoželjna ponašanja po pojedinom sklopu vrijednosti, i to za određivanje načina na koji se pojedina vrijednost očituje u unutarnjem organizacijskom funkcioniranju (iz pozicije zaposlenika) i u vanjskoj usluzi (iz pozicije klijenta). Zatim su, u drugom ciklusu radionica, sudionici bili usmjereni na rješavanje problema na koje nailaze u obavljanju posla, ponovno iz perspektive unutarnjih procesa i odnosa te iz perspektive klijenata. Iz dobivenih opisa funkcioniranja organizacije, sudionici su definirali poželjna i nepoželjna ponašanja rukovoditelja i djelatnika tvrtke. Oni opisi ponašanja za koje je postojalo najveće slaganje zaposlenih o tome koji sklop vrijednosti objašnjavaju, odabrani su i definirani kao ključne kompetencije zaposlenika tvrtke. Uslijedilo je povezivanje modela vrijednosti/kompetencija s praksom upravljanja ljudskim resursima u organizaciji: procjenom razvijenosti kompetencija, povratnom informacijom iz više izvora (tzv. *360° feedback*), programiranjem osposobljavanja, sustavom razvoja i napredovanja zaposlenika, selekcijskim metodama i slično.

Dakle, osim istraživačke svrhe, namjera je ovoga rada i praktično pokazati kako se podaci o P-O sukladnosti mogu upotrijebiti za unapređenje procesa i sustava upravljanja ljudskim resursima. Vjerujemo da smo u tome i uspjeli, te da će nalazi i sugestije koji su rezultat ovog istraživanja biti od koristi praktičarima u organizacijskom razvoju, a možda potaknuti i neka nova istraživanja P-O sukladnosti.

6. Literatura

AT Adria (2006). *Organizacijska klima i zadovoljstvo poslom u Hrvatskoj*, Zagreb: AT Adria consulting group.

Borg, I., Groenen, P. J. F., Jehn, K. A., Bilsky, W., Schwartz, S. H. (2011). Embedding the organizational culture profile into Schwartz's Theory of universals in values. *Journal of Personnel Psychology*, 10(1), 1–12.

Bowen, D. E., Ledford, G. E., Nathan, B. R. (1991). Hiring for the organization not the job. *Academy of Management Executive*, 5, 35–51.

Bretz, R. D., Judge, T. A. (1994). Person-organization fit and theory of work adjustment: Implication for satisfaction, tenure, and career success. *Journal of vocation behavior*, 44, 32–54.

Caplan, R. D. (1987). Person-environment fit theory and organizations: Commensurate dimensions, time perspectives, and mechanisms. *Journal of Vocational Behavior*, 31, 247–267.

Carless, S. A. (2004). Does psychological empowerment mediate the relationship between psychological climate and job satisfaction?. *Journal of Business and Psychology*, *18*(4), 405–425.

Chatman, J. A. (1991). Matching people and organizations: Selection and socialization in public accounting firms, *Administrative Science Quarterly,* 36(3), 459–485.

Edwards, J. R. (1994). The study of congruence in organizational behavior research: Critique and a proposed alternative. *Organizational behavior and human decision processes*, 58, 51–100.

Edwards, J. R. (1991). People-job fit: A conceptual integration, literature review and methodological critique. *International Review of Industrial/Organizational Psychology*, 6, 283–357.

Franceško, M., Manasijević, M., Kosanović, B. (2014). Radne vrednosti mladih kao lični potencijal razvoja organizacione kulture. U Franceško, M. (ur.) *Vrednosne orijentacije mladih u Vojvodini: Stanje i perspektive*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, 120–150.

Hoffman, B. J., Woehr, D. J (2006). A quantitative review of the relationship between person-organization fit and behavioral outcomes, *Journal of Vocational Behavior*, 68, 389–399.

Judge, T. A., Ferris, G.R. (1992). The elusive criterion of fit in human resources staffing decisions. *Human Resource Planning*, 15(4), 47–67.

Klein, K. L., Dansereau, F., Hall, R. (1994). Levels issues in theory development, data collection and analysis. *Academy of Management Review*, 19, 195–229.

Kobas Dešković, D. (2012). *Odanost organizaciji u funkciji podudarnosti osobnih i organizacijskih vrijednosti*. Magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.

Kristof-Brown, A. L., Guay, P. (2011). Person-Environment Fit. In Zedeck, S., ed., *APA handbook of industrial and organizational psychology.* APA: American Psychological Association. Ch.1.

Kristof-Brown, A. L., Zimmerman, R. D., Johnson, E. C. (2005). Consequences of individuals' fit at work: A meta-analysis of person-organization, person-group, and person-supervisor fit. *Personnel Psychology*, 58, 281–342.

Kristof, A. L. (1996). Person-organization fit: An integrative review of its conceptualization, measurement and applications. *Personnel Psychology,* 49 (1), 1–49.

Leung, A., Chaturvedi, S. (2011). Linking the fits, fitting the links: Connecting different types of PO fit to attitudinal outcomes, *Journal of Vocational Behavior*. 79, 391–402.

Locke, E. A. (1969). What is job satisfaction?, *Organizational Behavior and Human Performance*, 4(4), 309–336.

Maierhofer, N. I., Griffin, M. A., Sheehan, M. (2000). Linking manager values and behavior with employee values and behavior: a study of values and safety in the hairdressing industry. *Journal of Occupational Health psychology*, 5 (4), 417–427.

Muchinsky P. M., Monahan C. J. (1987). What is person-environment congruence? Supplementary versus complementary model of fit. *Journal of Vocation Behavior*, 31, 268–277.

O'Reilly, C. A., Chatman, J., Caldwell, D. F. (1991). People and organizational culture: A profile comparison approach to assessing person-organization fit. *Academy of Management Journal,* 34(3), 487–516.

Sarros, J. C., Gray, J., Densten, I. L., Cooper, B. (2005). The organizational culture profile revisited and revised: An Australian perspective. *Australian Journal of Management*, 30(1).

Schneider, B. (1987). The people make the place. *Personnel Psychology*, 40, 437–453.

Sheffey, S. C. (1995). Person-organization fit: A quantitative assessment of match between actual and ideal culture. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences & Engineering,* 55 (7-B), 3065.

Sušanj, Z. (2005). *Organizacijska klima i kultura,* Jastrebarsko: Naklada Slap.

Šverko, B., Babarović, T., Šverko, I. (2007). Vrijednosti i životne uloge u kontekstu odabira zanimanja i razvoja karijere. *Suvremena psihologija*, 10(2), 295-320.

Tepeci, M., Bartlett, A. L. B. (2002). The hospitality industry culture profile: A measure of individual value, organizational culture, and person-organization fit as predictors of job satisfaction and behavioral intentions. *International Journal of Hospitality Management,* 21(2), 151–170.

Van Muijen, J. J., Koopman, P., De Witte, K., De Cock, G., Sušanj, Z., Lemoine, C., Bourantas, D., Papalexandris, N., Branyicski, I., Spaltro, E., Jesuino, J., Das Neves, J. G., Pitariu, H., Konrad, E., Peiro, J., Gonzales-Roma, V., Turnipseed, D. (1999). Organizational Culture: The Focus Questionnaire, European Journal of Work and Organizational Psychology, 8 (4), 551–568.

Verplanken, B. (2004). Value congruence and job satisfaction among nurses: A human relations perspective. *International Journal of Nursing Studies,* 41(6), 599–605.

Verquer, M. L., Beehr, T. A., Wagner, S. H. (2003). A meta-analysis of relations between person-organization fit and work attitudes. *Journal of Vocational Behavior*, 63, 473–489.

THE CONGRUENCE OF PERSONAL AND ORGANIZATIONAL VALUES AND ITS CORRELATION WITH JOB SATISFACTION

Abstract: *The aim of the paper is the development and evaluation of the organizational values questionnaire treated as an estimate of the congruence between a person and his/her organization (P-O fit). The Organizational Values Questionnaire has been developed consisting of 35 value determinants. The questionnaire encompasses two variants, aimed at estimating personal and organizational values. Used as part of a more detailed examination of organizational climate and culture, the questionnaire has been applied to all the employees of a company, who completed it anonymously. The six-factor structure of organizational values has been determined, consisting of the following elements: Cooperation, Result, Quality, Frankness, Proficiency, and Ethics. The P-O fit of each examinee has been measured by means of absolute difference between the total results obtained for the two types of the estimate. Thus obtained measures of the P-O fit have subsequently been correlated with the total results of the eleven-aspect questionnaire examining job satisfaction, while the degree to which the P-O fit could anticipate the job satisfaction level has been verified through regression analysis. According to the results, the differences between the estimates of personal and organizational values of all the factors confirm a relatively small part of the criteria variance, while the only significant predictor turns out to be the difference between personal and organizational characteristics in the field of Cooperation. The advantages and disadvantages of the questionnaire, as well as the alternative ways of handling the P-O fit, are discussed. The paper also includes the description of the project in which the research results have been applied to the development of the human resource management in the company.*

Key words: ***congruence between a person and organization, P-O fit, organizational values, job satisfaction.***

Bojan Todosijević
Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje,
Institut društvenih nauka[1]

Zoran Pavlović
Odeljenje za psihologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

IDEOLOŠKI IDENTITET I IZBORNO PONAŠANJE: UPOREDNA ANALIZA DIREKCIONOG I PROKSIMALNOG MODELA POLITIČKOG IZBORA[2]

Rezime: *Koncept ideološke levice/desnice ima kompleksan karakter. Sa jedne strane, politička levica i desnica označavaju političke ciljeve i ideale koji se žele ostvariti, dakle, neku vrstu vrednosnih orijentacija. Sa druge strane, ideološke odrednice levica i desnica predstavljaju i formu političkog identiteta, bitnog za samorazumevanja političkih aktera i za političku komunikaciju između njih. Označavajući tako istovremeno i politički identitet i vrednosnu orijentaciju, dimenzija levice/desnice javlja se kao ključni faktor u političkom opredeljivanju. Pojednostavljeno, glasači određenog političkog identiteta biraju partije sa kompatibilnim identitetom i vrednostima. Ta veza je u istraživanjima operacionalizovana na više načina. Iz teorija racionalnog izbora proizašao je spacijalni model političkog ponašanja. U proksimalnoj verziji spacijalnog modela, glasači biraju partiju koja im je najbliža u apsolutnom smislu na dimenziji levice/desnice. U direkcionoj reviziji spacijalnog modela, glasači biraju partije koje su na istoj strani političke podele kao i oni, ali koje su udaljenije od centra u poređenju sa glasačem. U ovom istraživanju poredi se primenjivost dva navedena modela na glasače u Srbiji. Empirijsku osnovu istraživanja predstavljaju podaci ispitivanja javnog mnjenja sprovedenog nakon majskih izbora 2012. godine na reprezentativnom uzorku punoletnih stanovnika Srbije (N = 1568). Rezultati pokazuju da je empirijska podrška za oba modela mala.*

Ključne reči: ***ideologija, politički identitet, javno mnjenje, Srbija, spacijalni model***

---

[1] btodosijevic@idn.org.rs

[2] Tekst je rezultat rada na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija: multidisciplinarni pristup“ (br. 47010), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod i teorijski okvir

> *„Values are multifaceted standards that guide conduct in a variety of ways. They lead us to take particular positions on social issues and they predispose us to favor one ideology over another"* (Rokeach, 1973).

Prema klasicima u psihologiji, vrednosti su koordinate koje daju smisao i omogućavaju orijentaciju u društvenom i političkom svetu. Rokič definiše vrednosti kao „trajno uverenje da je određeni način ponašanja ili konačno stanje stvari lično ili društveno poželjnije nego suprotno ili drugačije držanje ili krajnje stanje stvari" (1973, str. 5). U literaturi se vrednosti, njihova uloga u objašnjenju ponašanja, njihovo poreklo u skladu sa time i proučavaju, prvenstveno kao motivi i krajnji uzroci ponašanja i stavova. Međutim, vrednosti su, takođe, i (relativno) *trajne* karakteristike individue, kako to ističe Rokičeva definicija (vidi takođe i Furnham, 2001). Vrednosti se na taj način mogu posmatrati i kao bitni elementi ličnog i socijalnog identiteta. Rokič je stoga smatrao da su posledice vrednosti relevantne za gotovo sve pojave koje bi mogle biti zanimljive za društvene nauke. To se posebno odnosi na fenomen političkih ideologija.

Ovaj rad se bavi problemima političke ideologije, političkog identiteta i njihove veze sa političkim ponašanjem. Tokom već više od dva veka, u evropskom kulturnom prostoru centralna politička podela konceptualizuje se u terminima političke levice i desnice.[3] Pošto se ideologije mogu posmatrati i kao organizovani sistemi vrednosti, tako se i polovi dimenzije levice/desnice definišu centralnim vrednostima. Rokič (1973) je, na primer, smatrao da se ideologije mogu kategorisati na osnovu vrednovanja slobode i jednakosti. Tako bi socijalisti podjednako visoko vrednovali i slobodu i jednakost. Konzervativizam bi karakterisali pozitivno vrednovanje slobode i negativno vrednovanje jednakosti. Komunisti bi pozitivno vrednovali jednakost, a negativno slobodu, dok bi fašisti vrednovali obe vrednosti podjednako negativno.[4]

Istovremeno, ideologija je i izvor političkog identiteta. Pojedinci i grupe se opisuju, i samoopisuju, kao levičari, desničari, umereni ili ekstremni. Na taj način političke ideologije funkcionišu kao medijumi gde se ukrštaju socijalno relevantne vrednosti i socijalni identitet.

Jedan od centralnih problema kojim se bavi psihologija vrednosti jeste način uspostavljanja veze između opštih vrednosti i konkretnog

---

[3] U anglosaksonskim zemljama, termini liberalno i konzervativno takođe se često koriste.

[4] Empirijske provere uglavnom nisu podržale taj model. Kokrejn i saradnici (Cochrane, Billig & Hog, 1979), utvrdili su, na primer, da se levica i desnica razlikuju u stepenu vrednovanja jednakosti, dok slobodu jednako vrednuju svi.

ponašanja. Izbor ponašanja koje bi bilo u skladu sa apstraktnim vrednostima, često nije jednostavan. Posebno se uspostavljanje racionalne veze između vrednosti/ideologije i političkog ponašanja navodi često kao problematično. Postoji čitava tradicija istraživanja u politikologiji koja se spori oko toga da li je javnost dovoljno kompetentna da odgovori zahtevima kompleksnog političkog sistema kakve su savremene demokratije (Converse, 1964, Bishop et al., 1980, Somin, 2006, Zaller 1992,).

Konvers (Converse, 1970), na primer, tvrdi da javnost gledana u celini, uopšte i nema političke stavove, nego „ne-stavove", te da odgovori koje ispitanici daju u anketama, najčešće nemaju nikakvog dubljeg osnova ni smisla. Drugi autori, međutim, nalaze ipak da javnost, ako ne na individualnom nivou ono barem na agregatnom, pokazuje karakteristike racionalnog opredeljivanja (Page and Shapiro, 1992).

U svetlu te debate, posebno je značajno da se analizira u kojoj meri javnost uspeva da uspostavi vezu između svojih vrednosnih uverenja i političke akcije. Ovde ćemo se, dakle, baviti, vezom između ideološke orijentacije izražene položajem na dimenziji levice/desnice, i političkog opredeljivanja, tj. glasanjem na parlamentarnim izborima u Srbiji 2012. godine.

Prema osnovnom modelu ideološkog (i racionalnog) glasanja, veza između ideologije/vrednosti i ponašanja koje vodi ostvarivanju vrednosti, ostvaruje se izborom, tj. glasanjem za partiju koja je glasaču ideološki/vrednosno najbliskija. Pojednostavljeno, glasači određenog političkog identiteta biraju partije sa kompatibilnim identitetom i vrednostima. Ta veza je u istraživanjima operacionalizovana na više načina. Iz teorija racionalnog izbora proizašao je spacijalni model političkog ponašanja (Downs, 1957; za više informacija o spacijalnoj teoriji glasanja vidi Enelow & Hinich, 1984; Hinich & Munger, 1992; Merrill & Grofman, 1997, 1999; Westholm, 1997).

U originalnoj verziji ovog modela, koja se sada sreće pod nazivom proksimalni model spacijalne teorije izbornog ponašanja, glasači biraju partiju koja im je najbliža u apsolutnom smislu na dimenziji levice/desnice. U situaciji kao na Grafikonu 1, racionalan izbor za glasača A bila bi partija X, jer mu je ona najbliža ideološki.

Grafikon 1. *Ilustracija spacijalnih modela glasanja. Prema proksimalnom modelu, glasač A bira partiju X jer mu je najbliža. Prema direkcionom modelu, glasač A bira partiju Y jer ima izraženiji položaj na istoj strani ideološke dimenzije.*

Prema Merilu i Grofmanu, „proksimalni model [...] specifikuje da je utilitet opadajuća funkcija udaljenosti između glasača i kandidata" (Merrill & Grofman, 1997: 30).[5] Formalno, utilitet za glasača izražen je sledećom formulom:

$$U(V, C) = -|V - C|^2,$$

gde su V i C vektori prostornih položaja glasača odnosno kandidata/partija (Ibid., jednačina 3, str. 30).

Ono što je potrebno za racionalnu političku odluku pod ovim modelom jeste da ispitanik zna svoj položaj na dimenziji, kao i relativno tačne položaje partija koje se javljaju na izborima. Pogrešna informacija o svojem ili položaju partija može da dovede do pogrešne odluke.

I pored toga što ovakvi zahtevi za kompetencijom glasača deluju minimalistički, istraživanja redovno prikazuju 'prosečnog glasača' kao slabo informisanog, nezainteresovanog i nekompetentnog. Pod uticajem takvih razmatranja, razvijen je alternativni model 'prostornog' glasanja, oslanjajući se na teoriju simboličke politike. Po ovom modelu, poznatom kao 'Rabinovic–Mekdonald direkcioni model', glasačko opredeljivanje određeno je *smerom* (direkcijom) i *intenzitetom* položaja glasača i kandidata/partije (Rabinovitz, 1991). Smer i intenzitet se u ovom modelu određuju u odnosu na neutralni, tj. centralni položaj. Na Grafikonu 1 bila bi to tačka 0. U tom primeru, za glasača u obzir dolaze partije X i Y. Ali pošto partija Y ima 'intenzivniji' ideološki profil, ona bi bila adekvatan izbor za tog glasača (a ne partija X kao u proksimalnom modelu). Formalno, direkcioni model izražen je sledećom formulom (Merrill & Grofman, 1997: 29, jednačina 1):

$$U(V,C) = VC = \Sigma V_i C_i.$$

Ovde se, dakle, utilitet dobija sumiranjem proizvoda pozicija kandidata i glasača – u odnosu na neutralni položaj. Pozitivan utilitet se dobija kada su partija i glasač na istoj strani ideološke podele. Po ovome modelu, ako je partija prostorno blizu u apsolutnom smislu, ali u suprotnom ideološkom taboru, poželjnija je partija iz 'svog' tabora pa makar udaljenost bila veća.

Ono po čemu je ovaj model manje zahtevan u odnosu na kompetenciju glasača jeste to što ovde glasači ne moraju da znaju tačan ideološki položaj svake partije. Od ključne je važnosti samo da znaju na kojoj se strani, da li na levici ili desnici, nalaze partije i sopstvena uverenja, da bi se

[5] „Utilitet" dolazi iz ekonomskog rečnika, i ovde bi označavao 'vrednost' ili 'očekivanu korist od kandidata/partije' za glasača.

mogla doneti adekvatna izborna odluka. Poznavanje relativne udaljenosti partija u odnosu na centar takođe je poželjno, ali se smatra da je od sekundarnog značaja.[6]

Kao i proksimalni model, i ovaj model je intenzivno ispitivan u empirijskim istraživanjima (e.g. Granberg and Gilljam, 1997; Iversen, 1994; Kramer and Rattinger, 1997; Macdonald et al., 1991; Maddens, 1996; Merrill, 1995; Merrill and Grofman, 1997; Rabinowitz, 1991; Westholm, 1997; Todosijević, 2005). Zaključak koji se tiče komparacije ta dva modela još nije konačan, ali u većini istraživanja oba modela pokazuju određeni uspeh u predviđanju izbornog ponašanja. Madens (Maddens, 1996), na primer, izveštava da i proksimalni i direkcioni model podjednako dobro predviđaju glasačko opredeljivanje, osim što se direkcioni bolje pokazao u predviđanju glasanja za ekstremnu desnicu.

U ovom istraživanju poredi se primenjivost dva navedena modela spacijalnog glasačkog ponašanja na glasače u Srbiji. Empirijsku osnovu istraživanja predstavljaju podaci ispitivanja javnog mnjenja sprovedenog nakon majskih izbora 2012. godine. Prikupljeni podaci uključuju sve potrebne varijable: ideološko samopozicioniranje ispitanika, pozicioniranje političkih partija od strane javnog mnjenja, te varijable partijskog opredeljivanja (glasanje na izborima 2012. godine i simpatije prema političkim partijama).

Metod

Empirijsku osnovu istraživanja predstavljaju podaci postizbornog istraživanja javnog mnjenja sprovedenog nakon izbora u maju 2012. godine na reprezentativnom uzorku punoletnih građana Srbije. Anketiranje je sprovedeno metodom 'lice u lice', uz pomoć kompjuterizovanog upitnika. Realizovani uzorak ima 1568 ispitanika. Statističke analize ovde predstavljene uključuju pondere namenjene kompenzaciji procedure uzorkovanja i reprodukciji demografskih karakteristika populacije.

Varijable

Samoidentifikacija sa levicom/desnicom. Od ispitanika je traženo da se pozicionira na jedanaestostepenoj skali levice/desnice (0 – levo/ 10 – desno).

Ideološko pozicioniranje političkih partija određeno je nizom pitanja kojima je traženo od ispitanika da pozicioniraju srpske političke partije na skali levice/desnice. Pitanja su formulisana na sledeći način:

[6] Model koji je ovde prikazan jeste, prema Vestholmu, 'redukovana verzija direkcionog modela' (Westholm, 1997). Postoje i složenije varijante, ali nisu relevantne za potrebe ovog rada.

Kada se govori o politici, ponekad se upotrebljavaju izrazi „LEVO" i „DESNO". Na skali od 0 do 10, gde 0 znači levo a 10 znači desno, gde biste postavili: [Srpsku naprednu stranku]?

Kod operacionalizacije spacijalnih modela glasanja, kao poseban problem nameće se određivanje 'istinskog' ideološkog položaja različitih partija. Za to ne postoji univerzalno prihvaćen metod. U pojedinim istraživanjima, pozicije se izvode na osnovu partijskih programa ili ekspertskih procena. U drugim istraživanjima, procene partijske elite uzimaju se kao merodavne. Todosijević (2005), na primer, određuje položaj partija na osnovu ankete predstavnika političkih partija u parlamentu. Međutim, najčešći je način da se pozicije izvode iz istraživanja javnog mnjenja, tako što se kao merodavna uzima prosečna procena položaja partija od strane celokupnog javnog mnjenja, tj. svih potencijalnih glasača (npr. Rabinovitz & Macdonald, 1989). Glavni argument za takvo rešenje jeste da to pozicioniranje predstavlja informaciju koja je došla do javnosti i koja je relevantna za izbornu odluku, bez obzira što može da se tvrdi da glasači mogu biti u zabludi o stvarnim ideološkim orijentacijama pojedinih partija. Takvo rešenje prihvaćeno je i u ovom radu. Dakle, prosečna ocena o položaju određene partije uzeta je kao mera stvarnog položaja te partije.

Partijske preferencije su utvrđene na dva načina. Jedan se odnosi na simpatije prema političkim partijama, i predstavljen je sledećim pitanjem:

Želeli bismo znati šta mislite o nekima od naših političkih stranaka. Nakon što pročitam ime političke stranke, molim Vas da je ocenite na skali od 0 do 10, gde 0 znači da vam se ta stranka uopšte ne sviđa, a 10 znači da vam se ta stranka veoma sviđa. Kako biste na istoj skali ocenili (Srpsku naprednu stranku – SNS)?

Glasačko opredeljivanje utvrđeno je pitanjem o glasanju na parlamentarnim izborima u maju 2012. godine. Treba primetiti da se ovde radi o postizbornom istraživanju, tako da ispitanici izveštavaju o prethodnom *činu* glasanja, a ne o namerama.

Rezultati

Položaji partija i glasača na dimenziji levice/desnice

Ideološko pozicioniranje političkih partija od strane svih ispitanika, a zatim ispitanika grupisanih prema partijskom opredeljenju, kao i ideološke samoprocene glasača pojedinih partija, prikazani su u Tabeli 1. U prvoj koloni navedeni su prosečni skorovi celog uzorka ispitanika, i to su mere

'stvarnog' položaja partija. U drugoj koloni su procene položaja partija od strane samih glasača tih partija. U trećoj koloni su procene svih ispitanika koji nisu glasali za datu partiju. Konačno, u četvrtoj koloni su ideološke samoprocene glasača pojedinih partija. Ovde se može izneti nekoliko zapažanja. Što se tiče 'istinskih' pozicija partija, prvo treba napomenuti da se svaka pozicija statistički značajno razlikuje od neutralnog skora (skor 5 u ovom slučaju), na nivou $p < .05$, osim u slučaju DSS-a, gde je gornja granica intervala poverenja na neutralnom skoru. Dakle, partije se opažaju kao ideološki opredeljene, ali je to opredeljenje vrlo blago izraženo – svi skorovi su blizu neutralnog skora, osim u slučaju SPS-a, koji ima izraženiji levičarski profil. Iz takve slabe ideološke diferenciranosti, može se već naslutiti da će spacijalni modeli u ovom slučaju biti od ograničene koristi u predviđanu partijskog opredeljivanja. Takođe je zanimljivo da se samo SNS opaža kao partija na desnici, dok su sve ostale partije sa leve strane neutralne pozicije.

Sami glasači imaju donekle drugačije viđenje ideološkog položaja 'svojih' partija. U slučaju SNS-a, njihovi glasači vide tu partiju kao izraženije desničarsku nego opšta populacija. Međutim, u slučaju ostalih partija (osim SPS-a), razlika je fundamentalnija – dok je opšta populacija pozicionirala DS, LDP i URS na umerenoj levici, glasači tih partija postavljaju ih na umerenu desnicu. Dakle, radi se o suprotnom ideološkom usmerenju, što će posebno imati uticaja na direkcioni model. Specifičnost viđenja partijske ideologije samih glasača uočava se posebno kada se uporede druga i treća kolona, tj. poziciniranje partija od strane glasača i neglasača istih partija. Tu se jasno vide razlike u percepciji. Ovo pitanje zaslužuje dalje istraživanje, ali je to izvan domena ovog rada.

Tabela 1. Pozicioniranje političkih partija na skali levice/desnice

Partija	Svi ispitanici	Glasači partija	Svi ostali	Samopozicioniranje glasača partija
DS	4.51	5.29	4.39	5.63
SNS	5.48	6.28	5.20	6.01
SPS	3.60	3.83	3.59	4.15
DSS	4.89	5.09	4.95	5.15
LDP/ Preokret	4.15	6.31	4.09	6.24
URS	4.33	6.17	4.27	6.16

Primedba: U tabeli su aritmetičke sredine, na skali od 0 do 10.

Konačno, rezultati u trećoj koloni pokazuju da se glasači pojedinih partija samopozicioniraju slično kao što sami pozicioniraju svoje partije. I ovde, kao i u drugoj koloni, samo se SPS javlja kao levičarska partija.

Tabela 2. Distanca političkih partija u odnosu na neutralnu tačku na skali levice/desnice

Partija	Svi ispitanici	Glasači partija	Samopozicioniranje glasača partija
DS	-0.49	0.29	0.63
SNS	0.48	1.28	1.01
SPS	-1.40	-1.17	-0.85
DSS	-0.11	0.09	0.15
LDP/Preokret	-0.85	1.31	1.24
URS	-0.67	1.17	1.16

Za direkcioni model bitni su položaji partija u odnosu na neutralnu tačku. Ti rezultati su prikazani u Tabeli 2. Negativni predznaci označavaju da se partija nalazi na levoj strani ideološkog kontinuuma. Podaci u prvoj koloni koriste se kao referentne mere pri izračunavanju utiliteta po principu direkcionog modela (računa se proizvod između odgovarajućeg skora iz tabele i individualnog ideološkog pozicioniranja svakog ispitanika). Na taj način dobija se varijabla koja operacionalizuje direkcioni efekat kombinacije glasač–partija. Kada se uporede kolone dva i četiri ('stvarni' položaji sa samopozicioniranjem glasača), vidi se da se u nekoliko slučajeva javlja razlika u predznaku. To znači da se partije i njihovi glasači nalaze na suprotnim stranama ideološke podele, kao što je primećeno ranije.

Povezanost između ideološke bliskosti i partijskih preferencija

Uticaj ideološkog položaja na partijske preferencije analizira se na dva načina. Prvo analiziramo korelacije između partijskih preferencija (simpatije prema političkim partijama) i ideološkog položaja ispitanika prema direkcionom i proksimalnom modelu. Ovi rezultati su dati u Tabeli 3.

Tabela 3. Korelacije između simpatija prema političkim partijama i spacijalno definisanih utiliteta (proksimitet i direkcija)

	SNS	DS	SPS	DSS	LDP	URS
Proksimitet	.02	.03	.05	.01	.06	.05
Direkcija	.07 *	-.06	.08 *	-.08 *	-.02	-.03

*$p < .05$.

Prikazani koeficijenti uglavnom nisu statistički značajni, a oni koji jesu značajni, prilično su niski. Što se tiče proksimalnog modela, nijedan koeficijent nije značajan, što znači da ideološka blizina između ispitanika i političke partije nema nikakve veze sa simpatijama prema toj partiji.[7]

[7] Zanimljivo je da proksimitet određenim partijama korelira sa simatijama prema nekim drugim partijama. Na primer, ideološka blizina SNS-u korelira sa simpati-

U slučaju direkcionog modela, nekoliko koeficijenata dostiglo je statističku značajnost. Simpatije prema partijama SNS i SPS u skladu su sa direkcionim modelom: što je ideološki položaj glasača i date partije izraženiji i ide u istom ideološkom smeru, to su simpatije izraženije. Kod SNS-a se radi o desnoj strani, a u slučaju SPS-a o levoj strani. U slučaju DSS-a, koeficijent je značajan, ali u negativnom smeru (koeficijent za DS je značajan na nivou $p < .10$, i isto ide u negativnom smeru). To znači da simpatije prema ovoj partiji rastu u skladu sa *suprotnim* ideološkim usmerenjem ispitanika. Konkretno, ispitanici pozicionirani više desno pokazuju izraženije simpatije prema ovoj partiji koja se, međutim, nalazi levo od centra, prema opštem uverenju. Slično je utvrđeno i za DS – i tu se javlja ideološka diskrepancija između simpatizera i same partije.

Ideološke bliskosti i glasački izbor

Simpatije prema političkim partijama nesumnjivo su bitan aspekt političke orijentacije, ali ključna forma političkog ponašanje jeste glasanje na izborima. U nastavku predstavljamo rezultate s obzirom na glasanje na parlamentarnim izborima u maju 2012. godine. Veza između dva spacijalna modela i glasačkog opredeljivanja analizirana je uz pomoć analize varijanse, gde se porede prosečni skorovi 'utiliteta' pojedinih partija za njihove glasače. Zbog obima statističkih rezultata, ovde će se samo grafički prikazati najvažniji i statistički značajni rezultati.

U slučaju proksimalnog modela, jedini statistički značajan efekat tiče se ideološke blizine SPS-u. Grafikon 2 prikazuje prosečne skorove i odgovarajuće intervale poverenja (na nivou $p < .05$) na varijabli proksimiteta SPS-u. Vidimo da su statistički glasači SPS-a znatno ideološki bliskiji toj partiji nego glasači DS-a i SNS-a.[8] Dakle, proksimalni model dobro prikazuje ideološku bliskost partije i glasača u slučaju SPS-a, i ukazuje da se objašnjenje glasanja za ovu partiju može tražiti i u ideološkoj bliskosti. Sve to ne može se reći ni za jednu drugu analiziranu partiju i njene glasače.

Situacija je znatno drugačija u slučaju direkcionog modela. Ovde su statistički značajni efekti zabeleženi za svaku meru direkciono definisane ideološke kongurencije. Međutim, u skladu sa očekivanjima, efekti su samo za partije SNS i SPS, što je prikazano zajednički na Grafikonu 3. Ovde prvo vidimo da je direkciono definisani utilitet SNS-a pozitivan za glasače SNS-a, te da je statistički znatno viši i u odnosu na neutralnu poziciju i u odnosu na SPS. Dakle, prema ovom modelu, glasači SNS-a i SPS-a adekvat-

jama prema DS-u, LDP-u i URS-u (koeficijenti su r =.07, .09, .08, $p < 05$). To je zbog opšteg mnjenja da je SNS desno orijentisana, dok su po mišljenju sopstvenih glasača i navedene tri partije na desnici.

[8] Zbog malog broja glasača DSS-a, LDP-a i URS-a, procena prosečnog skora u tim slučajevima praćena je širokim intervalima poverenja

Grafikon 2. Prosečni skorovi i odgovarajući intervali poverenja na varijabli proksimiteta SPS-u

no se razlikuju. Istovremeno, utilitet je pozitivan i za glasače DS-a, što znači da je SNS prema ovom modelu, što se tiče ideološke pozicije, adekvatna partija i za DS. To je, naravno, odraz toga što su glasači obe partije samopozicionirani na desnici, ali bez značajne međusobne distance. Na drugom panelu vidi se da je utilitet SPS-a za sopstvene glasače pozitivan, i statistički znatno viši nego za glasače većine drugih partija. Dakle, i iz ovog ugla pokazuje se značaj ideološke diferenciranosti SPS-a.

Grafikon 3. Prosečni skorovi i odgovarajući intervali poverenja na varijablama direkcionog utiliteta u odnosu na SNS i SPS

Grafikon 4 pokazuje rezultate za četiri partije gde su rezultati u suprotnosti sa očekivanjima. Naime, direkciono definisani utilitet glasanja za partije DS, DSS, LDP i URS pozitivan je i znatno viši i u odnosu na neutralnu poziciju samo za glasače SPS-a. Prema ovim rezultatima, na primer, glasanje za DS nosi negativan utilitet, to jest, kada bi to bio jedini motiv glasanja, ono ne bi trebalo da se desi. Takav rezultat je, da ponovimo, posledica pozicioniranja DS-a na levoj strani, dok je težište njihovih glasača na desnoj.

Grafikon 4. Prosečni skorovi i odgovarajući intervali poverenja na varijablama direkcionog utiliteta u odnosu na DS, DSS, LDP i URS

Diskusija i zaključci

Ova analiza je započeta sa ciljem da se utvrdi primenjivost proksimalne i direkcione varijante spacijalnog modela na izborno ponašanje u Srbiji. U nizu ranijih istraživanja, ti su modeli dobijali veću ili manju empirijsku podršku. U ovom istraživanju, pokazalo se da je njihova primenjivost na izborno ponašanje u Srbiji minimalna. Pozitivni rezultati, donekle za proksimalni model, a nešto izraženije za direkcioni, dobiveni su za ideološko pozicioniranje partija i glasača SPS-a i SNS-a. U slučaju obe partije postoji konsenzus između njihovih glasača i opšte populacije o ideološkom položaju tih partija. Posebno je kongruencija izražena u pogledu levičarskog profila Socijalističke partije. U pogledu drugih analiziranih partija, opšta javnost i glasači pojedinih partija imaju drugačije mišljenje o ideološkoj orijentaciji tih partija. Konkretno, prema opštem mnjenju, na

levici su DS, LDP i URS, dok njihovi glasači sami sebe pozicioniraju desno od centra.[9] To je dovelo do toga da direkcioni model predviđa negativan utilitet za glasače tih partija.

Slabost proksimalnog modela, koji nije osetljiv na položaj partija i glasača u odnosu na neutralnu poziciju, posledica je prvenstveno slabe ideološke diferencijacije srpskih partija u očima javnosti. Osim SPS-a, koji ima nešto izraženiji ideološki profil, sve ostale partije su pozicionirano blizu centra i međusobno blizu. Jednako tako se i glasači različitih partija samopozicioniraju skoncentrisano oko sredine skale. Na taj način, sve partije se javljaju kao podjednako blizu glasačima različitih partija.

Ideološka neizdiferenciranost partija i diskrepancija u ideološkom pozicioniranju glasača i partija, verovatno imaju korena u više faktora. Takvo stanje stvari delom može da bude odraz male relevantnosti dimenzije levice/desnice za političke podele u Srbiji. Činjenica je da se te ideološke odrednice retko sreću u izbornim kampanjama i javnom političkom diskursu o našim partijama. Kao i u prethodnim istraživanjima, SPS se javlja kao partija sa najjasnijim ideološkim profilom.

Drugi razlog može biti slaba informisanost opšte javnosti. Glasači vide partije za koje glasaju slično kako vide i sopstvena ideološka uverenja. Sa jedne strane, to može da znači da 'ostali' nisu spremni da se upoznaju sa ideološkim karakterom partija (selektivno informisanje je opštepoznata tendencija). Sa druge strane, poznata je tendencija da glasači 'približavaju' stavove svojih partija sopstvenim uverenjima, najverovatnije motivisano potrebom za kognitivnom i ideološkom konzistencijom.[10]

Ipak, najveći uticaj na opšte rezultate ima nedovoljna ideološka diferenciranost partija. Jasno je da one same ne ulažu velike napore u jasnije ideološko profilisanje, posebno jer se u novijem periodu politička borba u velikoj meri vodila oko neideoloških pitanja, kao što su sklonost korupciji, kompetencija i slično.

Sa druge strane, partije mogu biti ideološki profilisane, ali ne u terminima levice i desnice. Na primer, relevantne dimenzije mogu biti nacionalizam ili autoritarnost. U načelu se očekuje da takve uže ideološke dimenzije ipak koreliraju sa dimenzijom levice/desnice. Prema pojedinim autorima, politička kompeticija da bi imala zaista demokratski karakter, u krajnjoj instanci treba da bude jednodimenzionalna. U slučaju multidimenzionalne kompeticije, glasači nemaju jasan izbor pošto bi utilitet varirao u zavisnosti od toga koja dimenzija je u pitanju. Istraživanja sprovedena u Srbiji generalno ukazuju na značaj kulturne dimenzije koja se različito definiše (na primer, Pantić and Pavlović, 2009), ali prema ovde

[9] DSS je takođe pozicioniran na desnicu, ali interval poverenja zahvata neutralnu poziciju.

[10] Taj fenomen je opisan pod imenom asimilacija (Merill et al., 2001).

prikazanim rezultatima, te dimenzije nisu integrisane u opštiju dimenziju levice/desnice.

Koje su implikacije dobijenih rezultata za demokratski karakter srpske politike? Normativna teorija, prvenstveno model 'odgovorne ideološke partije', podrazumeva ideološku diferenciranost partija, jer to omogućava javnosti da podrži željeni pravac u politici (Bernhardt et al., 2009; Pierce, 1999). Jedino ako glasači imaju pravu informaciju o smeru u kojem partije nastoje da vode politiku, moguće je da glasanje na izborima bude sredstvo za usklađivanje svojih vrednosti i društvene i političke realnosti. Nedostatak te veze može da vodi političkoj alijenaciji, izbornoj apstinenciji ili podršci nedemokratskim političkim alternativama.

Glavna zamerka ovom istraživanju mogla bi najverovatnije da se odnosi na definisanje 'stvarnog' ideološkog položaja partija. Kada bi se kao merodavna uzela procena samih glasača pojedinih partija, dobili bismo rezultate koji svedoče o većoj ideološkoj kongruenciji glasača i partija. Ipak, kao što je u uvodu navedeno, takvo definisanje bilo bi teorijski problematično, jer je za ideološki 'imidž' partije bitno i to šta misle i oni koji ne glasaju za tu partiju. U krajnjem slučaju, svi građani su potencijalni glasači svake partije, bez obzira koliko su tačne njihove percepcije političke ponude.

Ono što bi se moglo preporučiti za buduća istraživanja jeste da se analiziraju drugačije definisane ideološke dimenzije. Na primer, u pojedinim zemljama relevantna dimenzija označava se kao liberalizam nasuprot konzervativizmu. Glavni metodološki problem sa kojim bi se takav projekat susreo jeste u nalaženju adekvatnih podataka – za ispitivanje spacijalnog modela potrebno je utvrditi kako položaje političkih partija tako i njihovih glasača.

Literatura

Bernhardt, D., Duggan, J., & Squintani, F. (2009). The case for responsible parties. *American Political Science Review*, 103(04), 570–587.

Bishop, G. D., Hamilton, D. L., & McConahay, J. B. (1980). Attitudes and nonattitudes in the belief systems of mass publics. *Journal of Social Psychology*, 110(1), 53–64.

Cochrane, R., Billig, M., & Hogg, M. (1979). Politics and values in Britain: A test of Rokeach's two-value model. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 18(2), 159–167.

Converse, P. E. (1970). Attitudes and Nonattitudes. In E. R. Tufte (ed.), *The Quantitative Analysis of Social Problems* (pp. 168–189). Reading, MA.: Addison-Wesley.

Converse, P. (1964). The Nature of Belief Systems in Mass Publics. In D. Apter (ed.), *Ideology and Discontent* (pp. 206–61). New York: Free Press.

Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.

Enelow, J. M. & M. J. Hinich. (1984). *The Spatial Theory of Voting*. Cambridge: Cambridge University Press.

Furnham, A. (2001). Internalizing values and virtues. In F. Columbus (ed.), *Advances in Psychology Research* Vol. 6 (pp. 229–254). Nova Science Publishers: New York.

Granberg, D. & M. Gilljam. (1997). Implausible Hypothesis in the Directional Theory of Issue Voting. *European Journal of Political Research* 32: 31–50.

Hinich, M. J. and M. C. Munger. (1992). A Spatial Theory of Ideology. *Journal of Theoretical Politics* 4: 5–30.

Iversen, T. (1994). Political Leadership and Representation in West European Democracies: A Test of Three Models of Voting. *American Journal of Political Science* 38: 45–74.

Jennings, M. K. (1992). Ideological thinking among mass publics and political elites. *Public Opinion Quarterly*, 56(4), 419–441.

Kramer, J. & H. Rattinger (1997). The Proximity and the Directional Theories of Issue Voting: Comparative Results for the USA and Germany. *European Journal of Political Research* 32: 1–29.

Macdonald, S. E., O. Listhaug & G. Rabinowitz (1991). Issues and Party Support in Multiparty Systems. *American Political Science Review* 85: 1107–31.

Maddens, B. (1996). Directional Theory of Issue Voting: The Case of the 1991 Parliamentary Elections in Flanders. *Electoral Studies* 15: 53–70.

Merrill, S., III & B. Grofman (1999). *A Unified Theory of Voting: Directional and Spatial Models.* Cambridge: Cambridge University Press.

Merrill, S., III and B. Grofman (1997). Directional and Proximity Models of Voter Utility and Choice: A New Synthesis and an Illustrative Test of Competing Models. *Journal of Theoretical Politics* 9: 25–48.

Merrill, III, S., Grofman, B. & Adams, J. (2001). Assimilation and contrast effects in voter projections of party locations: Evidence from Norway, France, and the USA. European Journal of Political Research, 40, 199–221.

Pierce, R. (1999). Mass–Elite Issue Linkages and the Responsible Party Model of Representation. In W. Miller et al., (Eds.) *Policy Representation in Western Democracies* (pp. 9–32). Oxford: Oxford University Press.

Page, B. I., & Shapiro, R. Y. (1992). *The rational public: Fifty years of trends in Americans' policy preferences*. University of Chicago Press.

Pantić, D., & Pavlović, Z. M. (2009). *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.

Rabinowitz, G. and S. E. Macdonald (1989). A Directional Theory of Issue Voting. *American Political Science Review* 83: 93–121.

Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York, NY.

Somin, I. (2006). Knowledge about ignorance: New directions in the study of political information. *Critical Review,* 18(1–3), 255–278.

Zaller, J. R. (1992). *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Westholm, A. (1997). Distance versus Direction: the Illusory Defeat of the Proximity Theory of Electoral Choice. *American Political Science Review* 91: 865–83.

IDEOLOGICAL IDENTITY AND VOTING BEHAVIOUR: A COMPARATIVE ANALYSIS OF DIRECTIONAL AND PROXIMITY MODELS OF PARTY PREFERENCES[11]

Abstract: *The concept of ideological left and right has a complex nature. On the one hand, the political left and right denote political goals and ideals, or in other words values. On the other hand, ideological categories of the left and right represent a form of political identity, relevant both for self-understanding of political actors and for political communication between them. Since the political left and right denote both value orientation and political identity, this ideological dimension appears as a key factor for understanding political behavior. Simply put, voters of a given political identity chose parties with compatible identities and value orientations. This connection has been operationalized in empirical research in a variety of ways. According to spatial models of political choice, voters chose parties based on their ideological location. In the proximity variant of the spatial model, voters select a party that is closest to them in the absolute sense. Directional model argues that voters chose parties that are on the same side of the ideological divide, and proportionally to the distance from the neutral position. This paper compares the applicability of the directional and proximity models of party preferences to voting behavior in Serbia. The study utilizes public opinion data collected after the 2012 parliamentary elections in Serbia based on a survey of a random sample of Serbian citizens (N=1568). Results suggest that the two models of spatial voting are poor predictors of party choice in Serbia.*

Key words: *ideology, political identity, public opinion, spacial model of voting*

[11] The paper is based on the resarch project: **"Social Transformations in the European Integration Process: A Multidisciplinary Approach"** (no. 47010), **Financed by: Republic of Serbia. Ministry of Science and Technological Development.**

Dobrila Vujić[1]

Katarina Suvajdžić[2]

Katarina Nikolić

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

USKLAĐIVANJE VREMENA RADNOG ANGAŽOVANJA, VREMENA ZA ŽIVOTNE POTREBE I VREDNOSTI ZAPOSLENIH

(Work–Life Balance)

Rezime: *Ciljevi ovog eksplorativnog istraživanja bili su: (1) da se ostvari elementarni uvid u percepciju vremena koje ispitanici provode na radu i raspolaganja vremenom za ostale životne potrebe, (2) da se proveri relacija između percepcije vremena provedenog na radu i raspolaganja vremenom za ostale životne potrebe i (3) da se ispita odnos između životnih vrednosti i vremena za zadovoljenje ostalih životnih potreba. Istraživanje je izvršeno anketnim putem, upitnikom koji je pored demografskih obeležja sadržao i tri skale Likertovog tipa: (1) četvorostepenu Skalu radnog angažovanja (2) sedmostepenu Skalu životnih potreba i (3) sedmostepenu Skalu životnih vrednosti. Uzorak, ujednačen u granicama mogučnosti prema demografskim obeležjima, činilo je 167 ispitanika iz stranih poslovnih organizacija.*

Rezultati istraživanja su pokazali da vreme radnog angažovanja značajno učestvuje u ukupnom vremenu zaposlenih. Samo 43% ispitanika radi skoro uvek u propisanom radnom vremenu, a ostali su na različite načine produženo angažovani. Raspolaganje vremenom za ostale životne potrebe, posmatrano preko srednjih ocena, relativno je zadovoljavajuće, ali istovremeno 64% ispitanika navodi da više vremena posvećuje poslovnim obavezama nego privatnim. Utvrđena je značajna negativna korelacija između vremena radnog angažovanja i vremena za lične i porodične potrebe, što govori o narušenom Work–Life balansu. Karijera kao vrednost i porodica kao vrednost u pozitivnoj su korelaciji sa vremenom za profesionalni razvoj i brigu o porodici. Dalja istraživanja bi trebalo usmeriti na unapređenje metoda i na domaća preduzeća i institucije.

Ključne reči: *Work–Life Balance, vreme radnog angažovanja, vreme za ostale životne potrebe, mogućnost usklađivanja radnog i privatnog vremena*

Uvod

Prema studiji konsalting grupe iz Bostona i Evropske asocijacije za personalni menadžment (www.cipd.co.uk ›... › Useful Publications), među pet ključnih izazova sa kojima se kompanije u razvijenim evropskim zemljama suočavaju jeste i upravljanje *fenomenom životnog balansa* (work–life balance). To, međutim, ne važi samo za evropske kompanije, već predstavlja globalni fenomen. Uslovi poslovanja diktiraju da su „granice između privatnog života i posla sve više *zamagljene.* Poslodavci već u startu, pri selekciji, sve više primaju ili odbacuju kandidate prema kriterijumu koliko su spremni da se posvete ciljevima organizacije na račun privatnog života i ličnih potreba" (Prema Vujić, 2015).

Sam pojam W*ork–Life Balance* (inače, teško prevodljiv na naš jezik, zbog čega će u tekstu biti korišćena sintagma na engleskom jeziku), ima relativno dugu istoriju. U antropologiji se pominje još početkom devetnaestog veka, a u poslovnim krugovima od osamdesetih godina dvadesetog veka. Od tada, interesovanje za ovaj fenomen raste, s obzirom da se dešavaju stalne promene u uslovima poslovanja koje pred zaposlene postavljaju sve oštrije zahteve. Principi na kojima se zasniva globalno upravljanje ljudskim resursima (Human ResourceManagement – HRM), o kojima govore poznati istraživači (Armstrong, 2001; Robbins, 1995; Torrington et al., 2002; Urlich, 1997), nužno dovode do stresa zaposlenih. Razvijene kompanije nude fleksibilnije radne aranžmane sa više podrške i usklađenosti sa ličnim potrebama zaposlenih, posebno kada treba privući i zadržati talentovane pojedince.

U savremenom poslovnom okruženju, skoro na svakoj listi ključnih kompetencija za rad, nalazi se individualna *Life Balance* kompetencija (Vujić, 2015, str. 172). Istovremeno, od organizacija se zahteva da razvijaju kulturu za obezbeđenje ravnoteže između radnih obaveza i životnih potreba zaposlenih (Anderson, Coffey & Byerly, 2002; Hofboll, 2001). U praksi, međutim, često dominiraju orijentacija na rezultat i kratkoročna poslovna orjentacija, a *Work–Life Balance* se tretira kao lična odgovornost zaposlenog.

Pojam životnog balansa se, između ostalog, vezuje za stres i *sagorevanje* na poslu, i interesovanje za ovaj konstrukt povećava se sa rasprostranjenošću ova dva oblika patologiije rada. U tom smislu, pogodan teorijski okvir za objašnjenje konstrukta životnog balanasa daje teorija održavanja energetskih resursa (Conservation of Resources – COR), Hobfolla.(1989), izvedena radi objašnjenja fenomena angažovanja, stresa i sagorevanja na poslu (prema Gorgievski, M. J. & Hobfoll, S. E., 2008). Druga relevantna teorija jeste teorija uloga (Kahn, R. L. et al., 1964; Barnett &Hyde, 2001; Wayne et al., 2007, prema: Rantanen, J., Kinunnen, S., Mauno S., Tillemann, K., 2011).

Work–Life Balance, kao izuzetno složen konstrukt, definiše se na različite načine. Definicije ovog pojma najpre su se izvodile iz teorija uloga. Tako Klark (Clark, 2000) definiše ravnotežu rad – porodica, *work family balance* kao „zadovoljstvo i dobro funkcionisanje na poslu i u kući sa minimalnim konfliktom uloga". Danas pojedinac ima mnoštvo uloga i aktuelni eksperti *work balance* definišu kao „sposobnost da se bude produktivan i konkurentan na poslu, a u isto vreme da se brine o zadovoljstvu, zdravlju, životu u porodici i slobodnom vremenu..." (Davidson, 2014). Nedostaje samo briga o profesionalnoj karijeri. Dejvidson dodaje da su za postizanje *work balansa* potrebne lična usmerenost i samosvest, iako nam se čini da zadaci i aktivnosti prevazilaze vreme koje pojedinac ima na raspolaganju. Zato se danas fenomenom *Work–Life Balance*, svaka iz svog ugla, bave mnoge discipline kao što su: self-menadžment, menadžment vremenom, stres menadžment, menadžment promenama i druge.

Ciljevi istraživanja

Autorke ovog eksplorativnog istraživanja imale su za cilj:
Da se ostvari elementarni uvid u percepciju:

- vremena koje ispitanici provode na radu i
- raspolaganja vremenom za ostale životne potrebe.

Da se provere:

- percepcija mogućnosti usklađivanja poslovnih, ličnih i porodičnih obaveza i
- relacije između percepcije vremena provedenog na radu i vremena za ostale životne potrebe.

Da se ispita odnos između:

- životnih vrednosti i vremena za zadovoljenje ostalih životnih potreba.

Vrednosti su uključene kao psihološki konstrukt koji utiče i na percepciju, usmerava ponašanje i zadovoljstvo radnim i životnim aspektima, a samim tim i osećaj ostvarenosti ukupne životne ravnoteže različitih aspekata života pojedinca.

Varijable u ovom istraživanju su: (1) percepcija vremena koje ispitanici provode na radu, (2) percepcija vremena za lične životne potrebe, (3) percepcija vremana za profesionalni razvoj, (4) porodica kao vrednost, (5) karijera kao vrednost, (6) demografske varijable: pol, starost, bračno stanje, deca, pozicija u organizaciji.

1. Metod

1.1 Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 167 ispitanika, zaposlenih u jednoj velikoj multinacionalnoj kompaniji (u daljem tekstu MNK) i u stranim bankama koje posluju na teritoriji Srbije. Uzorak je relativno ujednačen prema polu: 58% muškaraca i 42% žena. Visoku stručnu spremu ima 37% ispitanika, višu 27%, a srednju 36% ispitanika. Većina ispitanika (52%) ima između 31 i 40 godina, 56% je u braku, 12% ispitanika je u vezi, 4% ispitanika je razvedeno, dok se 28% njih izjasnilo kao slobodno. Među ispitanicima 57% ima decu, a 77% je na rukovodećim pozicijama.

1.2 Instrumenti

U ovom istraživanju primenjeni su upitnik o sociodemografskim podacima i tri posebne skale, konstruisane za potrebe ovog istraživanja.

Skala radnog angažovanja je četvorosetepena skala, Likertovog tipa. Zadatak ispitanika bio je da označe koliko često učestvuju u pojedinim oblicima radnog angažovanja: 1 – *skoro uvek,* 2 – *uglavnom*, 3 – *ponekad* i 4 – *skoro nikad*. Neki od ajtema na ovoj skali su: *Ostajem koliko je neophodno da bi se posao završio u roku*; *Radim nedeljom i subotom po potrebi*; *Odgovaram na telefonske pozive vezane za posao i van radnog vremena*. Skala se u provobitnoj verziji sastojala od 12 ajtema. Faktorskom analizom redukovana je na 10 ajtema i utvrđena je njena jednodimenzionalnost. Pouzdanost skale, merena Kronbahovim alfa koeficijentom, iznosi α = ,723.

Druga skala primenjena u ovom istraživanju jeste *Skala životnih potreba*. To je sedmostepena skala, Likertovog tipa, koja se u prvobitnoj verziji sastojala od 15 ajtema. Faktorskom analizom izdvojila su se tri faktora koja objašnjavaju 66,83% varijanse. Prvi faktor nazvan je *Vreme za lične potrebe.* Neki od ajtema koji učestvuju u ovom faktoru su: *Imam dovoljno vremena za druženje sa prijateljima; Imam vremena za fizičke aktivnosti koje mi prijaju (trčanje, plivanje, šetnja, trening...); Nađem vremena da pogledam dobar film u bioskopu ili da odem u pozorište.* Pouzdanost ovog faktora veoma je dobra, merena je Kronbahovom alfom i iznosi α = ,904. Drugi faktor nazvan je *Vreme za porodične obaveze.* Primeri ajtema za ovaj faktor su: *Imam vremena da brinem o članovima moje porodice; Imam vremena da završim sve rutinske stvari po kući; Imam vremena za sva porodična okupljanja.* Pozudanost ovog faktora iznosi α = ,836. Treći faktor nazvan je *Vreme za profesionalni razvoj*. Neki od ajtema koji čine ovaj faktor su: *Nemam dovoljno vremena da čitam stručnu literaturu; Uvek nađem vremena da sa kolegama razmenim važna iskustva vezana za posao.* I ovaj faktor je pokazao veoma dobru pouzdanost, α = ,844.

Treća skala korišćena u ovom istraživanju jeste *Skala porodičnih i profesionalnih vrednosti*, koja se u izvornoj verziji sastojala od 15 ajtema. To je sedmostepena skala Likertovog tipa. Faktorskom analizom skala je redukovana na 11 ajtema i dobijeno je dvofaktorsko rešenje koje objašnjava 72,47% varijanse. Prvi faktor nazvan je *Karijera kao vrednost,* njega čine ajtemi poput: *Važno mi je da budem profesionalno ostvaren; Važno mi je da se kontinuirano usavršavam u svojoj oblasti.* Pouzdanost ovog faktora je α = ,931. Drugi faktor nazvan je *Porodične vrednosti* i, takođe, ima veoma dobru pouzdanost α = ,874. Neki od ajtema koji čine ovaj faktor su: *Važno mi je da mogu da budem sa bliskim ljudima kada sam im potreban; Važno mi je da imam vremena za staranje o članovima domaćinstva.*

1.3 Postupak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno 2015. godine uz saradnju neposrednih rukovodilaca multinacionalne kompanije i banaka u kojima je sprovedeno istraživanje. U pojedinim filijalama anketari su lično imali kontakt sa ispitanicima, dok su u drugim filijalama ispitanici na poslu dobili upitnike i popunjavali ih kod kuće. Svi ispitanici su informisani da je istraživanje anonimno i da će se podaci koristiti isključivo u istraživačke svrhe. Popunjavanje upitnika trajalo je desetak minuta.

2. Rezultati

2.1 Percepcija vremena radnog angažovanja zaposlenih

Ispitanicima su ponuđeni oblici radnog angažovanja karakteristični za aktuelnu praksu i politike kompanija, (pre svega u MNK), a zatim mogućnost da na skali učestalosti od 1 do 4 procene koliko se svaki od oblika odnosi na njih lično. Na bazi analize frekvencija ističemo karakteristične procente: 43% ispitanika radi skoro uvek *u propisanom radnom vremenu,* a 22% skoro nikad; 43% *ostaje skoro uvek koliko je neophodno da bi se posao završio u roku*, a samo 7% skoro nikad; 38% je skoro uvek *obavezano da bude na raspolaganju menadžeru sve vreme*, a 19% skoro nikad. Ukupni podaci izraženi aritmetičkim sredinama dati su u Tabeli 1.

Tabela 1. Vreme radnog angažovanja

Oblici radnog angažovanja	N	Mini-mum	Maksi-mum	AS	SD
Radim u propisanom radnom vremenu – od ... do...	167	1	4	2,10*	1,17
Ostajem duže po potrebi 1–2 sata	167	1	4	2,41	,989
Ostajem duže po potrebi 2–4 sata	167	1	4	2,91	1,03
Ostajem duže po potrebi preko 4 sata	167	1	4	3,31	,961
Ostajem koliko je neophodno da bi se posao završio u roku	167	1	4	1,89	,94
Radim nedeljom i subotom po potrebi	167	1	4	2,65	1,03
Radim državnim praznicima	167	1	4	3,08	1,06
Obavezan/a sam da budem na raspolaganju menadžeru sve vreme	167	1	4	2,09	1,11
Odgovaram na imejlove vezane za posao i van radnog vremena	167	1	4	2,44	1,25
Odgovaram na telefonske pozive vezane za posao i van radnog vremena	167	1	4	1,84	1,06

* Manja ocena znači više vremena radnog angažovanja.

2.1.1 Percepcija vremena radnog angažovanja posmatrana po demografskim obeležjima

Razlike u pogledu vremena angažovanja s obzirom na demografska obeležja ispitanika proveravane su t-testom. Navodimo samo podatke gde su dobijene statistički značajne razlike.

Više vremena na radu provde :

- muškarci nego žene ($t = -204$; $p < 0.05$);
- rukovodioci nego izvršioci ($t = -278$; $p < 0.05$);
- zaposleni u multinacionalnoj kompaniji (MNK) nego u bankama ($t = -1,98$; $p < 0.05$).

2.2 Percepcjia vremena za ostale životne potrebe zaposlenih

Ispitanicima je ponuđeno da na skali od 1 (nikad nemam vremena) do 7 (uvek imam vremena), ocene koliko imaju vremena za lične potrebe, porodične aktivnosti i profesionalni razvoj. Rezultati su dati u Tabeli 2.

Tabela 2. Vreme za životne potrebe

	N	Minimum	Maksimum	AS	SD
Vreme za lične potrebe	166	1,00	7,00	3,64	1,26
Vreme za porodične potrebe	167	1,00	7,00	4,55	1,37
Vreme za profesionalni razvoj	167	1,00	7,00	4,06	1,26

Sudeći prema odgovorima, vreme za životne potrebe nije bitno ugroženo. Srednje ocene se kreću oko teorijske aritmetičke sredine. Pri tome, ispitanici navode da najmanje vremena imaju za lične potrebe, poput bavljenja hobijem, zatim za posećivanje kulturnih dešavanja, druženje sa prijateljima ili bavljenje fizičkim aktivnostima. Najviše vremena odvajaju za porodične potrebe i obaveze i nešto manje vremena za profesionalni razvoj. Kada je, međutim, od ispitanika traženo da navedu kojim obavezama posvećuju više vremena – privatnim ili poslovnim, 64% je navelo da više vremena posvećuje poslovnim obavezama, dok 36% više vremena posvećuje privatnim. Protivurečni odgovori, kada je percepcija merilo, nisu retkost.

2.2.1 Percepcija vremena za ostale životne potrebe zaposlenih posmatrana po demografskim obeležjima

Vreme za lične potrebe nalaze više:

- Ispitanici koji nemaju decu ($t = -4,37$; $p < 0.01$);
- Ispitanici od 20 do 25 godina ($F = 2,67$; $p < 0.05$);
- Ispitanici koji su slobodni, u odnosu na one koji su vezi, bračnoj ili partneskoj ($F = 3,78$; $p < 0.05$).

Vreme za porodične potrebe nalaze više:

- žene nego muškarci ($t = -2,89$; $p < 0.05$);
- ispitanici između 31 i 35 godina nego ispitanici drugih starosnih kategorija ($F = 3,36$; $p < 0.05$)

Vreme za profesionalni razvoj nalaze više:

- žene nego muškarci ($t = -2,63$; $p < 0.05$);
- ispitanici koji nemaju decu ($t = -2,48$; $p < 0.05$);
- obrazovaniji ispitanici (viša škola, fakultet) ($F = 9,70$; $p < 0.01$).

2.3 Percepcija mogučnosti usklađivanja vremena provedenog na radu i vremena za zadovoljenje ostalih životnih potreba

Na direktno pitanje: *U kojoj meri uspevate da uskladite profesionalne – poslovne obaveze sa ličnim i porodičnim obavezama*, 33% ispitanika odgovara da uspeva u potpunosti, 56% smatra da uspeva delimično, dok 16% ispitanika smatra da uglavnom ili uopšte ne uspeva da uskladi profesionalne sa ličnim i porodičnim obavezama.

Rezultati korelacione analize ukazuju na realnu činjenicu – što više ispitanici provode vremena na radu, to imaju manje vremena za ostale životne potrebe. Utvrđena je značajna negativna korelacija između intenziteta radnog angažovanja i vremena za lične i porodične potrebe, dok veza između intenziteta radnog angažovanja i vremena za profesionalni razvoj nije značajna (Tabela 3).

Tabela3. Povezanost izmeđ percepcije vremena radnog angažovanja i vremena za zadovoljenje životnih potreba zaposlenih

Percepcija vremena	Vreme radnog angažovanja	Vreme za lične potrebe	Vreme za porodične potrebe	Vreme za profesionalni razvoj
Radno angažovanje	1	-,375**	-,324**	,012
Vreme za lične potrebe	-,375**	1	,529**	,469**
Vreme za porodične potrebe	-,324**	,529**	1	,266**
Vreme za profesionalni razvoj	,012	,469**	,266**	1

** Korelacija je značajna na nivou 0.01.

* Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

Negativna povezanost između intenziteta radnog angažovanja i vremena za zadovoljenje ličnih i porodičnih potreba ukazuje da vreme provedeno na radu značajno ometa mogućnost zadovoljenja životih potreba zaposlenih. Veoma niska korelacija između radnog angažovanja i vremena za profesionalni razvoj ukazuje da razvoj zaposlenih nije inkorporiran u poslovnu politiku organizacije.

2.4 Vrednosti zaposlenih i vreme za zadovoljenje ostalih životnih potreba zaposlenih

S obzirom da vrednosti značajno usmeravaju ponašanje, u ovom istraživanju proverili smo šta za naše ispitanike predstavlja važniju vrednost – karijera ili porodica. Na skali od 1 do 7, karijera kao vrednost ocenjena je visokom srednjom ocenom 5,66, a porodične vrednosti ocenom 6,45. Dakle, razlike skoro da i nema, što zaslužuje posebnu elaboraciju. Ovako ujednačene vrednosti mogu biti faktor koji pojačava konflikt između karijere i porodice.

Rezultati korelacione analize između vrednosti i percepcije vremena za različite životne potrebe dati su u Tabeli 4.

Tabela 4. Povezanost između vrednosti i vremena za zadovoljenje životnih potreba

	Vreme za lične potrebe	Vreme za porodične potrebe	Vreme za profesionalni razvoj
Karijera kao vrednost	,081	-,036	,503**
Porodične vrednosti	,128	,199*	,163*

**Korelacija je značajna na nivou od 0.01.

*Korelacija je značajna na nivou od 0.05.

Rezultati pokazuju pozitivnu korelaciju između karijere kao vrednosti i vremena koje zaposleni percipiraju da imaju za ulaganje u profesionalni razvoj. Porodične vrednosti su u pozitivnoj korelaciji sa percepcijom vremena koje ispitanici imaju za porodične potrebe i obaveze, ali je ta korelacija niska. Takođe, dobijena je pozitivna korelacija između porodičnih vrednosti i vremena za profesionalni razvoj, što znači da orijentacija na porodicu ne isključuje u potpunosti bavljenje karijerom.

Ovi rezultati ukazuju da postoji relativna usklađenost između navedenih životnih vrednosti i percepcije vremena za zadovoljenje životnih potreba.

Diskusija

Istraživanje percepcije vremenske dimenzije *Work–Life Balance* u MNK i stranim bankama pokazalo je da vreme radnog angažovanja značajno učestvuje u ukupnom vremenskom budžetu zaposlenih. Samo 42% zaposlenih *skoro uvek* radi u propisanom radnom vremenu, oko 74% ispitanika *skoro uvek* ili *uglavnom* ostaje na poslu koliko je neophodno da bi se posao završio u roku, a 71% ispitanika navodi da je *skoro uvek* ili *uglavnom*

obavezno da bude na raspolaganju menadžeru sve vreme. Reklo bi se – tipična slika radnog angažovanja, zasnovana na globalnim HRM principima, koje diktira poslovno okruženje: borba za konkurentsku prednost, orijentacija na rezultat i resursno štedljiva orijentacija kada se radi o zaposlenima.

Posmatrano po demografskim obeležjima, vidi se da znatno više vremena na radu provode muškarci nego žene, rukovodioci nego izvršioci, zaposleni u MNK, nego u bankama. Rezultati su očekivani. Da bi se dobila realnija slika, potrebni su i podaci o vrsti posla kojim se zaposleni bave.To je značajan faktor koji određuje dužinu vremena bavljenja poslom. Ispitanici obuhvaćeni ovim istraživanjem, u MNK rade kao trgovački putnici, komercijalisti za marketing materijal, komercijalisti za distributere, administratori, saldo kontisti-fakturisti, menadžeri prodaje, a u bankama kao blagajnici, saradnici sa pravnim i saradnici sa fizičkim licima, finansijski službenici, kreditni analitičari. Obrada podataka nije vršena prema vrsti posla, pa nije mogće dati zasnovan komentar. Primera radi, svi poslovi vezani za rok, poslovi u ličnoj prodaji sa postavljenim *targetima,* kao i kreativni poslovi, zahtevaju više vremenskog angažovanja od propisanog. Međutim, preterano vremensko angažovanje zaposlenog izaziva premor, iscrpljenost, stres..., a to se svakako odražava na kvalitet rada i produktivnost.

S obzirom na dominaciju prodaje i kreativnog rada, kompanije danas imaju izazovan zadatak da kreiraju fleksibilne programe revitalizacije energije svojih zaposlenih ili da se, računajući na izraženu nezaposlenost, opredele za politiku češće zamene zaposlenih. Druga varijanta bi bila samo naizgled i kratkoročno gledano povoljnija.

Percepcija dovoljnosti vremena za ostale životne potrebe, posmatrana preko prosečnih ocena na skali od 1 do7, relativno je povoljna – kreće se oko ocene „4", ali na direktno pitanje – kojim obavezama ispitanici posvećuju više vremena? – 64% je odgovorilo – poslovnim, a 39% – privatnim. Odgovor ne čudi; bazične životne potrebe su egzistencijalne potrebe, a one se ne mogu zadovoljiti bez zarade koju zaposleni dobijaju radeći prema zahtevima posla i u skladu sa politikom kompanije. Iako su razlike male, najmanje vremena ispitanicima ostaje za lične potrebe (relaksaciju, druženje sa prijatejima, odlazak na kulturne događaje...), koje zapravo imaju funkciju obnavljanja energije. To, svakako, predstavlja indikator narušavanja Work–Life Balancea ili ravnoteže između dužine radnog angažovanja i zadovoljenja ostalih životnih potreba.

Posmatrano po demograskim obeležjima, vremena za lične potrebe, očekivano, imaju više ispitanici bez dece, starosti od 20 do 25 godina i oni koji nisu u partnerskoj ili bračnoj vezi. Vreme za zadovoljenje porodičnih potreba, opet očekivano na ovim prostorima, više nalaze žene nego muškarci i ispitanici između 31 i 35 godina. Vreme za profesionalni razvoj nalaze više žene nego muškarci, zatim ispitanici koji nemaju decu i

obrazovaniji ispitanici. Podatak da žene nalaze više vremena za profesionalni razvoj ukazuje na povećani aktivitet (uz porodičnu opterećenost) žena, koje sve agresivnije prelaze iz tradicionalne uloge u modernu društveno aktivnu ulogu. Taj trend se uočava i na širem planu, kao i otpori koji ga prate.

Na neravnotežu između vremena provedenog na radu i vremena za ostale životne potrebe ukazuju i podaci o izraženoj negativnoj korelaciji vremena radnog angažovanja i percepcije dovoljnosti vremena za lične i porodične potrebe, kao i veoma niska pozitivna korelacija sa vremenom za profesionalni razvoj. Ovaj poslednji podatak znači da razvoj zaposlenih nije na adekvatan način ugrađen u politiku kompanije, već da predstavlja ličnu odgovornost zaposlenih, što i jeste preovlađujući trend savremene HRM politike. U prilog tome je i podatak da su vreme za lične potrebe, porodične potrebe i za profesionalni razvoj u pozitivnoj korelaciji. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su ispitanicima porodične vrednosti i vrednosti usmerene na karijeru skoro izjednačene. Međutim, postoji mnogo veća usklađenost između karijere kao vrednosti i vremena koje se ulaže u profesionalni razvoj, nego između porodičnih vrednosti i vremena koje se posvećuje porodičnim potrebama i obavezama.

Ovim istraživanjem dobijeni su elementarni podaci o ravnoteži između vremena provedenog na radu i percepcije dovoljnosti vremena za ostale životne potrebe zaposlenih u stranim poslovnim organizacijama. Dalji istraživački rad u ovoj složenoj oblasti zahtevao bi prvenstveno usavršavnje instrumenata ispitivanja, zatim i primenu drugih pristupa istraživanja Work–Life Balancea, kao što je pristup raspodele ukupnog budžeta vremena, pristup sa stanovišta teorija uloga i drugi. Sledeći izazov bio bi istraživanje faktora, efekata i posledica narušenog Work– Life Balancea, kao i istraživanje ovog fenomena u domaćim preduzećima i institucijama.

Literatura

Anderson, S. Coffey, B., & Byerly, R. (2002). Formal organisation initiatives and informalworkplace practices: Links to work – family conflict and job – related outcome. *Journal of Management,* 28, 787–810.

Armstrong, M. (2001). *Human Resource Management Practice*. Kogan Page. London.

Clark, S. C. (2000). Work – Family border theory, a new theory of work – family balance. *HumRelat 53,* 747–770.

Davidson, J. (2014). What is Work–Life Balance. *MBA CMC. Breathing Space Institute.*

Gorgievski, M. J. and Hobfoll, S. E. (2008). Work Can Burn Us Out or Fire Us Up: Conservation of Resources in Burnout and Engagment, Chapter 2. In: *Handbook of Stress and Burnout in Helth Care.* Editor Jonathan R. B. Halbesleben, pp.

Hobfol, S. E. (1989). Conservation of Resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Pycholoiist,* 44, 513–524.

Hobfol, S. E. (2001). The Influence of culture, community and the nested – selfin the stress process: Advancing Conservation of Resources theory. *The psychology and phphilosophy of stresss.* New York: Plenum.

Rantanen, J., Kinunnen, S., Mauno S., Tillemann, K. (2011). Ceatirng Balance? *International Perspectives on the Work–Life Integration of Profesionals*, *Kiser, S. Ringistetter, M. J.; Eikof, D.R; Pina e Cunha, M. Eds. XVIII, 328 p.*

Robbins, S. P. (1997*). Managing Taday,* Prentice Hall, Upper Saddle, New Jersey.

Torrington, D., Hall, L., Taylor, S. (2002). *Menadžment ljudskih resursa,* 5. izdanje, Data status, Beograd.

Ulrich, D. (1997). *Human Resource Champions*. Harvard Business School. Boston, MA. 1997, 1–281.

Vujić, D. (2015). *Kompetencije za rad i rukovođenje*. Centar za primenjenu psihologiju, DPS.

COORDINATION OF WORK ENGAGEMENT TIME, TIME FOR LIFE NEEDS AND VALUES OF EMPLOYEES (WORK-LIFE BALANCE)

Abstract: *The aims of this explorative research were: (1) to get a fundamental insight into the perception of the time examinees spend working and the time available for other basic needs, (2) to examine the relation between the perception of time spent at work and time available for other basic needs, and (3) to examine the relationship between life values and the time needed to meet other basic needs. The research was conducted through a survey, by means of a questionnaire which, in addition to demographic characteristics, also contained three Likert scales: (1) the four-level Work Engagement Scale, (2) the seven-level Life Needs Scale, and (3) the seven-level Life Values Scale. The sample consisted of 167 examinees from foreign business organizations, uniformed to the extent possible according to demographic characteristics. The results of the research showed that the work engagement time participated significantly in the total time of the employees. Only 43% of the examinees work almost always during the stipulated working time, while the rest are in some way subject to the overtime work. The time available for other basic needs, as seen through average grades, is relatively satisfactory, but simultaneously 64% of the examinees stated that they devote more time to work commitments than to personal ones. A significant negative correlation between the work engagement time and the time for personal and family needs was determined, which indicates an impaired Work-Life Balance. Career as a value and family as a value are in positive correlation with the time needed for professional development and family care. Further research should be focused on improving the methods, as well as on local companies and institutions.*

Key words: ***Work-Life Balance, work engagement time, time for other life needs, possibility of harmonizing working and personal time.***

Marko Vujović[1], Anja Mitić[2] i Veljko Đurić[3]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić

STILOVI SOCIJALNE KOMPETICIJE KAO PREDIKTORI ŠKOLSKOG NASILJA

Rezime: *Široka rasprostranjenost raznih vidova školskog nasilja preti da ugrozi prenošenje osnovnih znanja i moralnih načela na nove generacije. U želji da otkrijemo moguće puteve prevencije, ispitali smo veze između školskog nasilja, empatije i stilova socijalne kompeticije kod učenika završnih razreda srednje škole. Naši nalazi ukazuju da postoji negativna veza između sklonosti ka građenju koalicija (tendenciji ka negovanju kooperativnih saveza, poštovanju prema mišljenju i stavovima ostalih članova grupe, izbegavanju sukoba i traganju za kompromisnim rešenjima) i svih oblika školskog nasilja. Nasuprot tome, druga dva stila socijalne kompeticije (dominatno liderstvo i bezobzirna samopromocija) pozitivno koreliraju sa brojnim načinima ispoljavanja školskog nasilja. Istovremeno, postoji snažna veza između sklonosti ka građenju koalicija i empatije. Usmeravanje ka koalicionom ponašanju može biti brana kulturi rastućeg konzumerizma, nasilja i egocentrizma.*

Ključne reči: ***stil socijalne kompeticije, školsko nasilje, empatija***

1. Socijalna kompeticija

Kompeticija je jedan od osnovnih oblika socijalne interakcije. Javlja se kad god neko ulaže napor da postigne više i bolje od određene druge osobe ili kada želi da to postigne na štetu druge osobe (Rot, 2006). Spontano javljanje društvenih hijerarhija među adolescentima (Fournier, 2009) jedno je od brojnih ispoljavanja socijalne kompeticije kao neminovne posledice grupnog življenja (West-Eberhard, 2014). U svim ljudskim zajednicama, visoko mesto u društvenoj hijererahiji obezbeđuje povlašćen pristup ograničenim resursima i snažniji uticaj na odluku o budućim pravcima grupnog delovanja. Čak i u pretpoljoprivrednim društvima kao što su

[1] vujovic.pp@gmail.com
[2] anjamitich@gmail.com
[3] veljko234@yahoo.com

Janomamo Indijanci postoje jasni znaci hijerarhijske organizacije: osobe koje zauzimaju više mesto u hijerarhiji privlače veću pažnju i imaju veći uticaj na promenu ponašanja i mišljenja ostalih članova grupe (Šanon, 1992). Više mesto u društvenoj hijerarhiji prevodi se lako u bolji život za sebe i svoje potomke, pa je teško prigovoriti pretpostavci da većina ljudi, u skladu sa svojim mogućnostima i ličnim sklonostima, nastoji da sebi obezbedi što povoljniji društveni položaj. Na koje načine se to postiže? Savremeni psihološki pristupi daju prilično oprečene odgovore na ovo pitanje. Po jednima (Anderson & Kilduff, 2009), znanje, velikodušnost i altruistično ponašanje jesu najbolji put za sticanje visokog društvenog statusa. Po drugima (Griskevicius et al, 2009) – budući da se hijerarhijska organizacija ljudskog društva temelji na (ne)skrivenim pretnjama i prinudi – demonstracija sile i zastrašivanje jesu najbolja sredstva za postizanje tog cilja.

1.1. Kooperativno i kompetitivno ponašanje

Za razliku od kooperativnog ponašanja gde postoji zajednički interes, a samim tim i zajednička aktivnost vodi dostizanju zajedničkih ciljeva, kod kompetitivnog ponašanja ostvarenje cilja sprečava druge da ostvare cilj. Dakle, dok saradnja maksimizira ishode kolektiva, takmičenje maksimizira relativnu prednost nad drugima (Hewstone & Stroebe, 2003). Meklintok klasifikuje pojedince prema verovatnoći sa kojom teže da poboljšaju zajedničke dobiti i jednakost tih dobiti, vlastite ishode i relativne ishode (McClintock, 1972). Prosocijalni tipovi maksimiziraju opštu dobit i minimalizuju razlike. Individualistički orijentisani teže maksimalnom apsolutnom ličnom ishodu, dok takmičarski orijentisani teže maksimalnom relativnom ishodu (maksimalan u odnosu na druge). Glavni nalaz ove klasifikacije jeste da različiti stilovi socijalne kompeticije proističu iz različitih uverenja o ljudskoj prirodi. Prosocijalni tip ljudi poseduje različita, uglavnom pozitivna uverenja, naročito opšte uverenje o poštenju drugih ljudi. Individualistički stil ponašanja ima prilično homogena uverenja o sebičnoj prirodi ljudskog roda, dok takmičarski nastrojeni obično veruju da su ljudi koristoljubivi i da im ne treba verovati (Hewstone & Stroebe, 2001). Utvrđeno je da su sumnjičave, nepoverljive, agresivne i ambiciozne osobe sklone kompetitivnosti (Baron, Branscombe & Byrne, 2009). Na osnovu ličnih karakteristika oni razlikuju tri tipa: kompetitivni, kooperativni i individualistički. Kompetitivni tip se upoređuje sa drugima, nastojeći da bude bolji od njih, prvi, pobednik, da se izdvoji, istakne i pokaže nadmoć. Čak i onda kada bi saradnjom postigao više, ovaj tip ličnosti preferira kompeticiju. Kooperativni tip smatra da je kroz saradnju lakše postići željeni cilj, na višestranu korist i zadovoljstvo. Individualistički tip teži da ostvari što veću korist za sebe, bez obzira na druge. On nije zainteresovan da bude prvi i bolji od drugih, već samo da

maksimizira ličnu dobit. Kenrik i saradnici takođe identifikuju tri osnovna stila u domenu statusne kompeticije (Kenrick et al. 2002; Kenrick, Li & Butner, 2003), dok Kamins na sličan način klasifikuje strategije u domenu socijalne dominacije (Cummins, 2005).

1.2. Evolucioni pristup: upitnik statusnog stila

U duhu ovih pretpostavki, Zurof i saradnici (Zuroff, Fournier, Patall & Leybman, 2010) prišli su pitanju socijalne kompeticije iz perspektive evolucione psihologije. Po njima, individualne razlike u odabiru strategije socijalne kompeticije najbolje se mogu objasniti kroz tri latentne dimenzije operacionalno definisane njihovim upitnikom statusnog stila – *Rank style with peers questionnaire* (RSPQ). Upitnik sadrži sedamnaest stavki grupisanih oko tri gotovo nezavisne dimenzije: dominantno liderstvo, građenje koalicija i bezobzirna samopromocija. Dominatno liderstvo definišu tendencija ka preuzimanju vodeće uloge u vršnjačkoj grupi, snažna uverenost u ispravnost sopstvenog mišljenja i preuzimanje inicijative pri donošenju konačnih odluka o pravcima aktivnosti grupe. Građenje koalicija odlikuju tendencija ka negovanju kooperativnih saveza, poštovanje prema mišljenju i stavovima ostalih članova grupe, izbegavanje sukoba i traganje za kompromisnim rešenjima. Konačno, bezobzirna samopromocija može se najbolje opisati kao spremnost da se viši društveni položaj ostvari upotrebom manipulacije, varanjem i drugim egocentričnim strategijama.

Niz konfirmativnih faktorskih studija potvrdio je da RSPQ poseduje robusnu faktorsku strukturu i da ona ima utemeljenje u teorijskim očekivanjima. Upitnik se pokazao uspešnim u predikciji grupnih i individualnih performansi rezultata relevantnih za organizacionu psihologiju (Kelly, Zuroff, Leybman and Martin, 2011).

U svom izvornom istraživanju Zurof i saradnici (2010) navode da osobe sklone dominatnom liderstvu odlikuju pre svega visoko samopoštovanje, ekstraverzija, savesnost i visok stepen socijalne podrške. Istovremeno, osobe sklone dominatnom liderstvu postižu niske skorove na dimenzijama neuroticizam, usamljenost i izbegavanje bliskosti.

Niski skorovi na dimenzijama neuroticizam, usamljenost i izbegavanje bliskosti i visoki skorovi na dimenzijama samopoštovanje, ekstraverzija i savesnost jesu ujedno i odlike osoba koje su sklone građenju koalicija. Međutim, dimenzija prijatnosti pravi oštru razliku između osoba sklonih dominatnom liderstvu i osoba sklonih građenju koalicija. Prijatnost je najizrazitija osobina osoba sklonih građenju koalicija, ali ta dimenzija ne korelira sa sklonošću ka dominatnom liderstvu.

Bezobzirnu samopromociju prvenstveno odlikuju visoki skorovi na usamljenosti i izbegavanju bliskosti, i niski skorovi na prijatnosti i savesnosti. Zurof i saradnici (2010) saopštavaju statistički značajnu

pozitivnu korelaciju dominantnog liderstva sa narcizmom i statistički značajne negativne korelacije građenja koalicija sa psihopatijom i Makijavelizmom. S druge strane, bezobzirna samopromocija značajno pozitivno korelira sa sve tri dimenzije crne trijade (Paulhus & Williams, 2002; Furnham, Richards & Paulhus 2013).

2. Školsko nasilje

Iako znamo šta se podrazumeva pod terminom nasilje, pošto smo često i sami svedoci nasilničkog ponašanja, jasnu i nedvosmislenu definiciju teško je pronaći, a ona je neophodna kako bi se ostvario progres u razumevanju nasilja (O'Moore, 2012). Popadić (2009) navodi da ne postoji potraga za savršenom definicijom, već dovoljno dobrom – onom koja može da pokrije najvažnije slučajeve upotrebe, te stoga definiše nasilje kao „namerno i neopravdano nanošenje štete drugome".

U školskom kontekstu, nasilje se pretežno izučava u odnosu na diskriminaciju koju učenik čini nad drugim učenikom. Validna definicija školskog nasilja uključuje prepoznavanje psihološkog stresa, zastrašivanja i ponašanja koja izazivaju strah kod žrtve (Loeber & Stouthamer-Loeber, 1998), kao i indirektne oblike agresije, poput glasina i marginalizacije učenika (Crick & Bigbee, 1998).

Na osnovu svega što smo do sada kazali o stilovima socijalne kompeticije mogla bi se očekivati veza između pojedinih stilova socijalne kompeticije i sklonosti ka školskom nasilju. Očekivano je da će učenici skloni građenju koalicija imati manju sklonost ka nasilničkom ponašanju, a da će veću tendenciju ka nasilničkom ponašanju pokazivati učenici skloni bezobzirnoj samopromociji i dominatnom liderstvu. Empatija, osetljivost za privatni opažajni svet druge osobe, jeste po mnogima osnov prosocijalne motivacije i inhibitor agresivnog ponašanja (Richardson, Hammock, Smith, Gardner & Signo, 1994; Krahé, 2013). Isto tako, utvrđeno je da je empatija u pozitivnoj vezi sa mirnim razrešenjem adolescentnih sukoba i da istovremeno negativno korelira sa njihovim konfliktnim ponašanjem (De Wied, Branje & Meeus, 2007). Koliko nam je poznato, ne postoje istraživanja kojima je ispitivan odnos između empatije i stilova socijalne kompeticije.

Stoga smo smatrali da bi bilo zanimljivo ispitati međusobne odnose sklonosti ka školskom nasilju, stilova socijalne kompeticije i empatije.

3. Metod

Da li stilovi socijalne kompeticije i empatija mogu da predvide sklonost ka školskom nasilju i da li postoji veza između stilova socijalne kompeticije i empatije, ispitali smo na uzorku od 120 učenika završnih razreda srednjih škola iz Kikinde (41 mladiću i 79 devojaka) sa tri

psihometrijske skale: Indeks interpersonalne reaktivnosti (IRI; Davis, 1983), neznatno modifikovanu Skalu školskog nasilja (Popadić, Plut & Pavlović, 2014) i Skalu za ispitivanje stilova socijalne dominacije (RSPQ; Zuroff et al., 2010). Pouzdanost skala procenjivana je Kronbahovim alfa koeficjentom. Dobijeni podaci su bili podvrgnuti standardnim postupcima statističke analize, a kriterijum statističke značajnosti bio je definisan na nivou $\alpha = 0.05$.

4. Rezultati

Pošto je utvrđena zadovoljavajuća pouzdanost sve tri korišćene psihometrijske skale (za Indeks interpersonalne reaktivnosti $\alpha = 0.783$, za Skalu školskog nasilja $\alpha = 0.898$ i za Skalu stilova socijalne kompeticije $\alpha = 0.823$) i pošto su potvrđene teorijski zasnovane latentne strukture psihometrijskih skala, faktorski skorovi latentnih dimenzija korišćeni su u daljoj korelacionoj analizi. Tabela 1 na sažet način prikazuje međusobne odnose latentnih dimenzija korišćenih psihometrijskih skala.

Uočljivo je da je empatijska brižnost bila jedina latentna dimenzija skale IRI koja je značajno, u očekivanom negativnom pravcu, korelirala sa ukupnim skorom skale školskog nasilja i sa dve od četiri supskale tog instrumenta. S druge strane, sva tri stila socijalne kompeticije značajno su korelirala sa gotovo svim supskalama školskog nasilja. Izostala je samo statistička značajnost dominantnog liderstva i bezobzirne samopromocije sa fizičkim nasiljem. Za razliku od dominatnog liderstva i bezobzirne promocije koji su pozitivno korelirali sa školskim nasiljem, građenje koalicija dosledno je negativno koreliralo kako sa ukupnim skorom Skale školskog nasilja, tako i sa svakom pojedinačnom supskalom te skale.

Svakako je zanimljiv i odnos između stilova socijalne kompeticije i različitih dimenzija empatije definisanih skalom IRI (Tabela 2).

Tabela 1. Linearna povezanost školskog nasilja (kriterijumske varijable) i prediktorskih varijabli (latentnih dimenzija empatije i stilova socijalne dominacije).

Faktori prediktora			Faktori skale školskog nasilja				
			Ukupan skor	Elektronsko nasilje	Psihološko nasilje	Socjalno nasilje	Fizičko nasilje
IRI	Empatijska brižnost	r	-0.220	-0.236	-0.125	-0.173	-0.194
		p	0.019	0.011	0.188	0.065	0.038
	Lična nelagodnost	r	-0.008	-0.011	0.093	-0.053	0.137
		p	0.933	0.909	0.332	0.580	0.150
	Zauzimanje tuđeg stanovišta	r	-0.124	-0.162	-0.168	-0.125	-0.152
		p	0.194	0.086	0.077	0.186	0.109
	Fantazija	r	0.005	0.004	-0.005	0.033	-0.046
		p	0.955	0.986	0.961	0.726	0.623
RSPQ	Građenje koalicija	r	-0.340	-0.332	-0.280	-0.379	-0.343
		p	0.001	0.001	0.003	0.001	0.001
	Dominantno liderstvo	r	0.294	0.223	0.276	0.185	0.159
		p	0.002	0.017	0.003	0.049	0.092
	Bezobzirna samopromocija	r	0.260	0.208	0.319	0.218	0.157
		p	0.005	0.027	0.001	0.020	0.095

*r – Pirsonov koeficjent linearne korelacije; p – nivo statističke značajnosti.

Tabela 2. Linearna povezanost latentnih dimenzija Indeksa Interpersonalne reaktivnosti (IRI) i Skale za merenje stilova socijalne komepticije (RSPQ).

			IRI			
			Empatijska brižnost	Lična nelagodnost	Zauzimanje tuđeg stanovišta	Fantazija
RSPQ	Građenje koalicija	*r*	0.253	0.225	0.517	0.219
		p	0.007	0.018	0.001	0.014
	Dominantno liderstvo	*r*	-0.217*	-0.051	0.117	-.0003
		p	0.021	0.597	0.219	0.997
	Bezobzirna samoprom.	*r*	-.199*	-0.018	0.003	-0.088
		p	0.034	0.853	0.970	0.351

*r – Pirsonov koeficjent linearne korelacije; p – nivo statističke značajnosti.

Lako je uočiti doslednu pozitivnu povezanost sklonosti ka građenju koalicija i svih aspekata empatije. Naročito je ubedljiva pozitivna veza između sklonosti ka građenju koalicija i spremnosti zauzimanja tuđeg stanovišta kao sastavne dimenzije empatije. Nasuprot tome, i dominatno liderstvo i bezobzirna samopromocija negativno koreliraju samo sa supskalom empatijska brižnost.

Konačno, prediktivna moć stilova socijalne kompeticije pokazana je i višestrukom regresionom analizom u kojoj su kao prediktorske varijable korišćene latentne dimenzije skala IRI i RSPQ, dok je kriterijumska varijabla bila definisana kao ukupni skor na Skali školskog nasilja. Dobijen je statistički značajan model ($R = 0.497$; $F_{2,103} = 16.523$; $p < 0.00$) koji objašnjava nekih 25% kriterijumske varijable. Oba prediktora prihvaćena u ovom modelu spadaju u dimenzije dobijene faktorskom analizom RSPQ skale: građenje koalicija i dominantno liderstvo.

5. Diskusija

U našem prethodnom istraživanju (Mitić, Petrović & Đurić, 2015) pokazali smo da se na osnovu stilova socijalne kompeticije može predvideti stav prema upadljivoj potrošnji, često korišćenom i nametljivom signaliziranju sopstvene kupovne moći. Ovde izneti rezulatati, dobijeni na sličnom uzorku mladih, dopunjuju sliku o korelatima različitih pristupa sticanju povoljnog društvenog položaja. Naši nalazi ukazuju na mogućnost da usmeravanje ka koalicionom ponašanju može biti brana kulturi rastućeg konzumerizma (Fairchild & Crage, 2014), nasilja (Hughes, Gaines & Pryor, 2015) i egocentrizma (Gentile, Campbell, & Twenge 2014).

Literatura

Anderson, C., & Kilduff, G. J. (2009). The pursuit of status in social groups. *Current Directions in Psychological Science, 18,* 295–298.

Anderson, C., Srivastava, S., Beer, J. S., Spataro, S. E., & Chatman, J. A. (2006). Knowing your place: Self-perceptions of status in face-to-face groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 1094–1110.

Baron, R. A., Branscombe, N. R., & Byrne, D. (2009). *Social psychology*. Boston: Pearson, Allyn and Bacon.

Crick, N. R., & Bigbee, M. A. (1998). Relational and overt forms of peer victimization: a multiinformant approach. *Journal of consulting and clinical psychology*, *66* (2), 337.

Cummins, D. (2005). Dominance, status, and social hierarchies. In Buss, D. M., *The handbook of evolutionary psychology,* 676–697. New York: Wiley and Sons.

Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, *44* (1), 113.

De Wied, M., Branje, S. J., & Meeus, W. H. (2007). Empathy and conflict resolution in friendship relations among adolescents. *Aggressive Behavior*, *33* (1), 48–55.

Fairchild, E., & Crage, S. (2014). Beyond the Debates: Measuring and Specifying Student Consumerism. *Sociological Spectrum*, *34* (5), 403–420.

Fournier, M. A. (2009). Adolescent hierarchy formation and the social competition theory of depression. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *28* (9), 1144–1172.

Furnham, A., Richards, S. C., & Paulhus, D. L. (2013). The Dark Triad of personality: A 10 year review. *Social and Personality Psychology Compass*, *7* (3), 199–216.

Gentile, B., Campbell, W. K. & Twenge, J. M. (2014). Generational cultures. *In:* Culture reexamined: Broadening our understanding of social and evolutionary influences. Cohen, Adam B. (Ed). pp. 31–48, American Psychological Association

Griskevicius, V., Tybur, J. M., Gangestad, S. W., Perea, E. F., Shapiro, J. R., & Kenrick, D. T. (2009). Aggress to impress: Hostility as an evolved context-dependent strategy. *Journal of Personality and Social Psychology, 96,* 980–994.

Hewstone, M., & Stroebe, W. (2003). *Uvod u socijalnu psihologiju. Europske perspektive*. Zagreb: Naklada Slap.

Hughes, M. R., Gaines, J. S. & Pryor, D. W. (2015). Staying away from school: adolescents who miss school due to feeling unsafe. *Youth Violence and Juvenile Justice* 13 (3), 270–290.

Kelly, A. C., Zuroff, D. C., Leybman, M. J., & Martin, A. (2011). Leaders' and followers' social rank styles interact to predict group performance. *Social Behavior and Personality: an international journal*, *39* (7), 963–977.

Kenrick, D. T., Maner, J. K., Butner, J., Li, N. P., Becker, D. V. & Schaller, M. (2002). Dynamic Evolutionary Psychology: Mapping the domains of the new interactionist paradigm. *Personality and Social Psychology Review, 6*, 347–356.

Kenrick, D. T., Li, N. P., Butner, J. (2003). Dynamical evolutionary psychology: Individual decision rules and emergent social norms. *Psychological Review, 110,* (1), 3–28.

Krahé, B. (2013). *The social psychology of aggression*. Psychology Press.

Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (1998). Development of juvenile aggression and violence: some common misconceptions and controversies. *American Psychologist*, *53* (2), 242.

McClintock, C. G. (1972). Social motivation - a set of propositions. *Behavioral Science*, *17*, 438–454.

Mitić, A., Petrović, I. & Đurić, V. (2015). Social rank styles, Machiavellianism and the attitude toward conspicuous consumption. Manuscript submitted for publication.

O'Moore, M. (2012). Cyber-bullying: The situation in Ireland. *Pastoral care in education*, *30* (3), 209–223.

Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of Personality. *Journal of Research in Personality, 36*, 556–563.

Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF.

Popadić, D., Plut, D. & Pavlović, Z. (2014). *Nasilje u školama Srbije: Analiza stanja od 2006. do 2013. godine.* Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF.

Richardson, D. R., Hammock, G. S., Smith, S. M., Gardner, W., & Signo, M. (1994). Empathy as a cognitive inhibitor of interpersonal aggression. *Aggressive Behavior*, *20* (4), 275–289.

Rot, N. (2006). *Psihologija grupa. Prvenstveno malih grupa i organizacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Šanon, N. (1992). *Janomame okrutni narod*. Novi Sad: Svetovi.

West-Eberhard, M. J. (2014). Darwin's forgotten idea: the social essence of sexual selection. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, *46*, 501–508.

Zuroff, D. C., Fournier, M. A., Patall, E. A., & Leybman, M. J. (2010). Steps toward an evolutionary personality psychology: Individual differences in the social rank domain. *Canadian Psychology*, *51*, 58–66.

SOCIAL RANK STYLES AS PREDICTORS OF SCHOOL VIOLENCE

Summary: *Wide scope and frequency of school violence threatens transmission of fundamental knowledge and basic moral principles to new generations. With an intention to identify new routes of prevention, we studied connections among school violence, empathy and social rank styles in junior and senior high school students. Our data point at a negative correlation between coalition building (tendency to cultivate cooperative coalitions, respect for the opinion of other group members, avoiding confrontation and seeking compromise) and various forms of school violence. On the contrary, two other social rank styles (dominant leadership and ruthless self-promotion) positively correlated with numerous forms of school violence. In addition, there was a strong connection between empathy and coalition building. Directing youth towards coalitional behavior may impede the contemporary trend of growing consumerism, violence and self-centeredness.*

Key Words*: social rank style, school violence, empathy*

Marina Ajduković[1]
Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada

VREDNOTE, PROFESIONALNA ODGOVORNOST I PROFESIONALNI IDENTITET POMAGAČA U VRIJEME EKONOMSKE KRIZE

Stručnjaci u psihosocijalnom području (npr. socijalna zaštita, mentalno zdravlje), u periodu produljene ekonomske krize, balansiraju između povećane potrebe korisnika za različitim uslugama i smanjenih resursa. Oni istovremeno djeluju u kontekstu u kojem se povećavaju zahtjevi za tzv. novom profesionalnom odgovornosti. Ona se odnosi na rad (1) prema procedurama i protokolima, (2) prema definiranim standardima, očekivanim ishodima i učincima, (3) praćenje i evaluaciju postignuća kroz sistem praćenja kvalitete, kontrolu, individualno procjenjivanje.

Iskustva socijalne zaštite pokazuju da je balansiranje dobrih i loših aspekata „nove odgovornosti" veliki izazov. Korištenje jasnih kriterija za procjenu potreba i ostvarivanje prava korisnika usluga mogu dovesti u pitanje pravednost i racionalnost djelovanja. Informiranje korisnika pomoću informacijskih „paketa" može imati depersonalizirajući učinak. Korištenje standardnih obrazaca za procjenu može dovesti do toga da se stručnjak osjeća intruzivno i nelagodno odnoseći se prema korisnicima na „standardizirani" način. To može dovesti u pitanje profesionalne vrednote i identitet ukoliko je „poslušnost" procedurama značajnija od tradicionalno definirane odgovornosti koja se, između ostaloga, očituje u učenju na greškama, sposobnosti da se obrazlože odluke korisnicima, kolegama i nadređenima, nadležnim državnim tijelima i javnosti

*Kako to riješiti? Balansirajući profesionalnu odgovornost sa radom u okruženjima u kojima stručnjaci mogu dobiti profesionalnu pomoć kroz superviziju, u kojima vlada kultura profesionalnog dijaloga kojeg karakteriziraju poštovanje, dvosmjernost i zainteresiranost svih uključenih, u kojima poslodavci vode računa o tome da je radno opterećenje odgovarajuće, radni zadaci smisleni, a organizacijske vrednote jasn*e.

Ključne reči: pomagačke profesije, nova profesionlna odgvrnost, profesionalne vrednote, supervzija kao osnaživanje stručnjka

[1] marina@dpp.hr

VALUES, PROFESSIONAL RESPONSIBILITY AND PROFESSIONAL IDENTITY OF HELPING PROFESSIONS IN THE TIME OF ECONOMIC CRISIS

In the period of extended economic crisis, experts in the psychosocial field (e.g. social welfare, mental health) are balancing between increased user needs for various services and meagre resources. At the same time, they working in a context in which the demands for the so called "new professional accountability" are on the rise. It involves working (1) according to procedures and protocols, (2) according to defined standards, expected outcomes and effects, (3) monitoring and evaluation of achievements through a system of quality monitoring, control and individual assessment.

Previous experience in the field of social welfare protection has shown that balancing between good and bad aspects of the "new accountability" presents a great challenge. Usage of clear criteria for assessment of needs and realization of users' rights could bring fairness and rationality of work into question. Informing users via information "packages" can have a depersonalizing effect. Application of standard assessment patterns can make an expert feel intrusive and uncomfortable when interacting with users in a "standardized" way. This may cause professional values and identity to be questioned if "adherence" to procedures becomes more important than traditionally defined responsibility which, among other things, involves learning from mistakes, ability to explain decisions to users, colleagues and superiors, competent state authorities and the public.

How can we solve this problem? By balancing between professional responsibility and work environments in which experts can obtain professional help through supervision and which are characterized by a culture of respectful and professional two-way dialogue and interest of all participants, and in which employers make sure that workload is appropriate, work assignments meaningful and organizational values are clear.

Key words: helping professions, new professional accountability, professional values, supervision as empowerment of professionals

Milanko Čabarkapa[1]
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

PROFESIONALNI IDENTITET VOJNIH PSIHOLOGA – NAŠA ISKUSTVA

Psihologija kao praktična delatnost i psiholog kao zanimanje suočavaju se sve češće sa pitanjem sopstvenog identiteta i društvene uloge, što je značajno ne samo zbog samorefleksije pripadnika ove profesije nego i zbog društvene percepcije i javne evaluacije.

Polazeći od toga, u ovom radu postavlja se pitanje u čemu se ogleda profesionalni identitet vojnog psihologa, kao jedne posebne vrste psihološkog zanimanja. Šira, pa ni stručna javnost nema jasnu predstavu o poslovima i ulogama vojnog psihologa, te autor ovog rada, na temelju sopstvenog iskustva i prikupljanja iskustava više psihologa-praktičara u vojnoj sredini (metod intervjua), analizira karakteristike, uloge, poslove i zadatke koje obavljaju vojni psiholozi, pokušavajući da odredi njihov profesionalni identitet i vrednosti za koje se zalažu.

Utvrđena je određena evolucija u razvoju ovog zanimanja u vojnoj sredini, sa nedovoljno jasnim profesionalnim identitetom i protivurečnim tendencijama. Sa jedne strane, izražen je zahtev ka sve većoj specijalizaciji (da se promovišu kao eksperti u određenim oblastima), dok je, sa druge strane, prisutan zahtev da budu stručnjaci za probleme koji se tiču kvaliteta ljudskih resursa u vojnoj sredini, što može biti vrlo delikatno pitanje za definisanje profesionalnog identiteta i otežavajuća okolnost u saradnji sa komandujućim osobljem i drugim nadležnim strukturama.

Ključne reči: Psihologija, Profesionalni identitet, Vojni psiholog

[1] milanko.cabarkapa@gmail.com

PROFESSIONAL IDENTITY OF MILITARY PSYCHOLOGIST – SERBIAN EXPERIENCE

Abstract: *Psychology as an applicative activity and psychologist as a vocation are increasingly faced with the question of self identity and social role, which is significant not only because of the self-reflection of members of this profession, but also because of social perception and public evaluation.*

Starting from this point, the question treated in this paper is of where is the professional identity of military psychologist reflected as a special kind of psychological profession. Neither general public nor experts have a clear notion of activities and roles of military psychologist, so the author of this paper, basing on his own experiences and the accumulation of experiences from several psychologists-practitioners in the military environment (interview method), analyzes characteristics, duties, activities and tasks performed by military psychologists to define their professional identity and the values they stand for.

In the military environment a certain evolution in the development of this profession has been established, with insufficiently clear professional identity and contradictory tendencies – on the one side, request towards greater specialization is expressed (to be promoted as experts in certain fields), on the other side the request is for them to be experts on issues concerning the quality of human recourses in the military environment, which can be a very delicate issue for defining professional identity and an aggravating circumstance in the necessary cooperation with commanding staff other authorities.

Key Words*:* ***Psychology, professional identity, military psychologist.***

Mirjana Franceško[1], Manasijević Marija[2], Branislav Kosanović[3]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić
Katedra za psihologiju

ORGANIZACIJSKE VREDNOSTI KOD STUDENATA I RUKOVODILACA

Predmet ovog istraživanja jesu vrednosti koje se vezuju za organizaciju kao kontekst u kome se ostvaruju profesionalne uloge. Organizacijske vrednosti predstavljaju značajan segment organizacione kulture u kojoj se prepliću lične preferencije i očekivanja organizacije, implicirani u načinu poslovanja, opštoj klimi, misiji i viziji.

Zamisao istraživača bila je da sagleda razlike u organizacijskim vrednostima studenata i rukovodilaca. Naime, ispitivane su organizacijske vrednosti mladih ljudi, čije je obrazovanje u toku i koji se pripremaju za svoju buduću profesionalnu ulogu. Sa druge strane, istraživanjem su obuhvaćene osobe čija je profesionalna uloga da rukovode nekim segmentom organizacije i koji su, samim tim, značajan faktor implementacije organizacijskih vrednosti. Pored navedenog, ovako strukturiran uzorak podrazumeva značajne generacijske razlike i svojevrsno radno iskustvo kao faktore organizacijskih vrednosti.

Istraživanjem je obuhvaćeno 1036 ispitanika, od toga studenti muškog pola čine 19,7%, studenti ženskog pola čine 42,1%, rukovodioci muškog pola 21% i rukovodioci ženskog pola 17,3%. Prosečna starost studenata je 21,5 godina, a rukovodilaca je 42,5 godine. U istraživanju je korišćen upitnik OVR2014 (Franceško, Manasijević, Suvajdžić i Kosanović), koji sadrži 56 ajtema. Od ispitanika je traženo da na skali od 0 do 4 procene važnost pojedinih aspekata poslovanja u svom budućem (studenti), odnosno sadašnjem radnom angažovanju (rukovodioci).

Primenom diskriminativne analize dobijene su tri statistički značajne diskriminativne funkcije od kojih je treća, koja objašnjava svega 10% varijabiliteta, psihološki neinterpretabilna. Prva diskriminativna funkcija (rc = .59; df = 168; p = .00), koja predstavlja najznačajniji kriterijum diferencijacije, objašnjava praktično 65% varijabiliteta sistema i ukazuje na razlike između studenata, sa jedne, i rukovodilaca, sa druge strane, u pogledu organizacijskih vrednosti. Druga diskriminativna funkcija (rc=.41; df=110; p=.00) objašnjava četvrtinu varijanse i odnosi se na međupolne razlike. Prva izdvojena funkcija ukazuje na organizacijske vrednosti studenata. Na osnovu

[1] francmir@eunet.rs

[2] mmanasijevic@useens.net

[3] branislav.kosanovic@live.com

sadržinske analize ove funkcije može se uočiti da je mlada generacija budućih stručnjaka individualistički orijentisana, usmerena na ostvarivanje ličnih potreba i ciljeva, razvoj karijere i ličnih potencijala. Takođe, u sistemu njihovih preferencija naglašena je vrednost sticanja ugleda i poštovanja, kao i isticanje značaja energetskog potencijala za ostvarivanje postavljenih ciljeva. Druga funkcija ukazuje na diferencijaciju muških i ženskih ispitanika, bez obzira na status. Ona je prvenstveno definisana ajtemima vezanim za pozitivan centroid koji karakteriše vrednosti ženskog poduzorka. Na osnovu sadržinske analize ajtema može se pretpostaviti da žene veći značaj pridaju socijalnim vrednostima, kao što su međusobna saradnja, solidarnost, uvažavanje drugih, ali i stavljaju naglasak na kvalitet, sticanje znanja, uspeh u radu itd.

Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da postoje značajne razlike između studenata i rukovodilaca u pogledu onoga što smatraju značajnim aspektima poslovanja. Ostaje otvoreno pitanje na koji način će se ove, ujedno i generacijske razlike pojedinaca dalje razvijati i uticati na organizacijske i društvene promene. Rezultati takođe ukazuju na značaj međupolnih razlika u pogledu organizacijskih vrednosti.

Ključne reči: ***organizacijske vrednosti, studenti, rukovodioci, diskriminativna analiza***

ORGANIZATION-RELATED VALUES WITH STUDENTS AND MANAGERS

This research explores the values of an organization as a context for performance of professional roles. Organization-related values represent a significant part of organizational culture in which personal preferences and expectations of an organization (managing, general climate, mission and vision) interlace.

The researchers wanted to analyse the differences between organizational values with university students and managers. This research looks into the organization-related values with young people currently enrolled at a university who are preparing themselves for their professional roles. The research also included people whose professional role is managing some segment of organization and who are thus a very important factor that influences implementation of organizational values. A considerable generation gap and working experience are also factors influencing the organization-related values in this sample.

The sample consisted of 1,036 participants, 19.7% of which male students, 42.1% female students, 21% male managers, and 17.2% female managers. The average age of students was 21.5 years, of managers 42.5 years. The data were obtained by the questionnaire OVR2014 (Franceško, Manasijević, Suvajdžić and Kosanović) with 56 items. The participants were asked to assess the importance of certain aspects of business performance in their future (students) or current work position (managers) on the scale of 0 to 4.

The discriminant analysis used in this research gave three statistically significant discriminant functions, the third of which explained only 10% of the variability and is not interpretable from a psychological point of view. The first discriminant function (rc=.59; df=168; p=.00) which represents the most important criterion of differentiation, explains 65% of system variability and shows the differences between students' and managers' organization-related values. The second discriminant function (rc=.41; df=110; p=.00) explains one quarter of the variance and refers to gender differences. The first isolated function indicates organization-related values with students. The content analysis of this function shows that the students are individualistically oriented, aiming at fulfilling their personal needs and goals, professional development, and the development of personal potentials. They also emphasize the value of gaining positive reputation and respect and also the importance of the energy potential for achieving goals. The second isolated function differentiates male and female participants, regardless of their status. This function is described by items concerning the positive centroid which is a characteristic of the female participants. The content analysis of the items leads to the assumption that women give great importance to social values, such as interpersonal collaboration, solidarity, respect for other people, but also that they emphasize the quality of the work, gaining knowledge, professional success, etc.

The results of this research indicate that students and managers have significantly different opinions about what the important aspects of business performance are. How these differences will develop and influence the organizational and social changes still remains an open question. The results also indicate the importance of gender differences concerning organization-related values.

Key words*: organizational values, students, managers, discriminant analysis.*

Gregor Žvelc[1]
University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Psychology, Ljubljana; University of Primorska, Faculty of Mathematics, Natural Sciences and Information Technologies, Department of Psychology, Koper

MEASURING INTERPERSONAL RELATIONSHIPS WITH THE TEST OF OBJECT RELATIONS: 17 YEARS OF RESEARCH

Abstract: *The Test of Object Relations (TOR) is a self-report instrument for measuring the quality of object relations developed by Žvelc in 1998. The test measures three dimensions (dependence, alienation and self-absorbtion) and six sub-dimensions of object relations (symbiotic merging, separation anxiety, narcissism, egocentricity, fear of engulfment and social isolation). The test was designed according to psychoanalytic theory of object relations in the three phases of validation: theoretical, internal-structural and external validation. With this test development strategy, each phase depends on the results of the previous phase. In the past 17 years, the test was used in numerous studies in Slovenia and abroad. The paper will present the basic psychometric characteristics of the instrument and some findings from the research on different samples. Further directions of research will be proposed and a number of open questions addressed.*

Key words: ***interpersonal relationships, object relations, measurement characteristics, Test of Object Relations***

[1] gregor.zvelc@guest.arnes.si

Maša Žvelc[1]
Institute for Integrative Psychotherapy and Counselling, Ljubljana

WHAT SUPERVISEES DARE NOT DISCLOSE

Abstract: *The paper will present findings from the doctoral research regarding nondisclosure in psychotherapy supervision. The research in this area is rarely conducted. The results will show that most of the supervisees sometimes conceal information from their supervisors. The aim of the presenter's research was to explore the contents of nondisclosure, the reasons for nondisclosure and the phenomenological experience of it. 37 supervisees filled the survey regarding nondisclosure after two supervision sessions. Afterwards, 10 supervisees have been interviewed. 67 questionnaires and 10 interviews were qualitatively analysed following the code process, recommended by Corbin and Strauss (2008).*

The research shows that supervisees most often hide their dissatisfaction with their supervisor, information regarding their psychotherapeutic work including attitudes towards their clients and personal subjects. The reasons for nondisclosure were very diverse; some of the reported reasons were poor supervisory alliance with an unsecure bond, expectations of negative consequences and protection of the supervisor. Most of the supervisees, who participated in the study, experienced unpleasant feelings such as fear, powerlessness, shame or confusion during the nondisclosure event. The paper will propose further implications of research for supervision, psychology and psychotherapy education.

Key words*: supervision, supervisee's nondisclosure, supervisory working alliance, qualitative analyses*

[1] masa.zvelc@institut-ipsa.si

Zoran Sušanj
Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci

KAKO SE ORGANIZACIJSKE VRIJEDNOSTI ODRAŽAVAJU U UPRAVLJANJU LJUDSKIM RESURSIMA

Rezime plenarnog predavanja

Upravljanje ljudskim resursima općenito se odnosi na načine na koje postupamo s ljudima u organizaciji, to jest na to kako ih ondje primamo i zadržavamo. Poznato je da je upravljanje ljudskim resursima neposredno pod utjecajem zajedničkih vrijednosti u organizaciji ili organizacijske kulture. Ona je pak pod utjecajem kulture šireg društvenog konteksta u kojem poduzeće djeluje.

Namjera je ovog izlaganja da se, polazeći od navedenog međuodnosa društvenih i organizacijskih vrijednosti i prakse upravljanja ljudskim resursima, elaborira aktualno stanje u suvremenim uvjetima poslovanja.

Najprije se spominju neke od najvažnijih društvenih promjena koje su relevantne za ovu temu: prelazak na pluralistički politički sistem, tranzicija u tržišno gospodarstvo, privatizacija, visoka stopa nezaposlenosti, pad društvenog standarda i kvalitete života, pritisak na upotrebu novih tehnologija, istovremeno jačanje globalne kompeticije i međunarodne kooperacije, promjene radnog prava i odnosa zaposlenik – rukovodstvo – poslodavac.

U nastavku se iznose različiti primjeri aktualne prakse upravljanja ljudskim resursima. Oni se analiziraju s obzirom na sljedeće temeljne sastavnice procesa upravljanja ljudskim resursima: pribavljanje, odabir, zapošljavanje i uvođenje novih te ocjenjivanje, osposobljavanje, motiviranje i napredovanje postojećih zaposlenika. Raspravlja se o razlici između proklamiranih i stvarnih društvenih i organizacijskih vrijednosti i propituje odgovornost rukovoditelja, ali i uloga organizacijskog psihologa kao stručnjaka koji sudjeluje u stvaranju i provedbi navedenih organizacijskih procesa i sustava.

IN WHAT MANNER DO ORGANIZATIONAL VALUES AFFECT HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

Summary of the Plenary Lecture

In general, human resource management refers to the ways of treating people in an organization, that is, how we hire and retain them. It is known that the human resource management is directly under the influence of group values of an organization or organizational culture. It is, in turn, under the influence of a broader social context in which a company operates.

The aim of this lecture, starting from the mentioned interrelationship between social and organizational values and the human resource management practice, is to elaborate on the current state under the modern business-operation conditions.

The first thing mentioned refers to some of the most important social changes relevant to the topic: transition to a pluralistic political system, transition to a market economy, privatization, high unemployment rate, decrease in social standards and lower quality of life, pressures to use new technologies, simultaneous strengthening of the global competition and international cooperation, changes in labor law and in employee-management-employer relations.

Different examples of current human resource management practice follow. They are analysed observing the following core components of the human resource management process: recruitment, selection, hiring and employment of new employees, as well as assessment, training, motivating and promotion of already hired ones. The difference between the proclaimed and actual social and organizational values is discussed and the responsibility of the manager is questioned, as well as the role of the organizational psychologist as an expert who takes part in realization and implementation of the aforementioned organizational processes and systems.

KARAKTERISTIKE MEĐUETNIČKIH ODNOSA U VIŠEKULTURNIM SREDINAMA

Đorđe Čekrlija[1]**,** Filozofski fakultet, Banja Luka
Saša Čekrlija[2]**,** Nezavisni univerzitet, Banja Luka

PSIHOMETRIJSKE KARAKTERISTIKE REVIDIRANE SKALE ETNIČKOG, DRŽAVNOG I EVROPSKOG IDENTITETA EDEID-R

Rezime: *Cilj studije je provjera psihometrijskih katrakteristika skraćene skale etničkog, državnog i evropskog identiteta EDEID-R. Iako je prvobitna verzija upitnika (EDEID, Čekrlija i Turjačanin, 2006) od 30 stavki imala relativno prihvatljive karakteristike, oprobana je i njena kraća verzija. Upitnik se sastojao od stavki koje su se pokazale najboljim prediktorima prvog glavnog predmeta mjerenja skala u polaznoj verziji upitnika. U skraćenoj verziji skala sadrži šesnaest stavki, po pet za skale etničkog i državnog i šest za skalu evropskog identiteta, sa ponuđenim petostepenim formatom odgovora. Ukupan uzorak je iznosio 1100 ispitanika (50,09% ispitanica), prosječne starosti M=21.94 (SD=2.29). Rezultati su razmatrani prvo na cijelom uzorku, a zatim na tri poduzorka koji odgovaraju konstitutivnom etničkim skupinama u BiH. Prema visinama veza stavki sa prvim glavnim komponentama, možemo reći da sve skale imaju jasno definisan glavni predmet mjerenja. Međutim, za pouzdanost se može reći da je prihvatljiva samo za skalu etničkog identiteta (.74), dok to ne vrijedi za skalu državnog (.68) i skalu evropskog identiteta (.61). Faktorska struktura skale je razmatrana eksplorativnom i konfirmativnom faktorskom analizom. Eksplorativna faktorska analiza na cijelom uzorku ispitanika nije rezultirala faktorima koji bi odgovarali prvim glavnim komponetama samih skala. Skale etničkog i državnog identiteta obuhvaćene su jednim zajednički faktorom, dok je faktor evropskog identiteta jasno izdvojen. Rezultati faktorske analize potvrđeni su na dva etnička poduzorka, dok su na trećem dobijena tri faktora koja u potpunosti odgovaraju prvim glavnim komponentama skala. Konfirmatorna faktorska analiza potvrdila je ove nalaze i na nivou cijelog uzorka i poduzoraka. Na osnovu ukupnih podataka možemo reći da jedino skala etničkog identiteta ima zadovoljavajuće, evropskog identiteta prihvatljive, dok je skala državnog identiteta neodrživa u ovom obliku. Konačno, registrovna nekonzistentnost faktorske strukture na tri poduzorka predstavlja ozbiljan problem za samu skraćenu verziju skale.*

Ključne riječi: ***EDEID-R, psihometrijske karakteristike, identiteti***

[1] djordje.cekrlija@unibl.rs
[2] gong.sasa@gmail.com

Uvod

Moderni život u Evropi danas uslovljava postojanje tri nivoa društvenog identiteta koji je baziran na konceptima etnije i države. Kao prvo, susrećemo se sa činjenicom da gotovo ne postoji država koja nije multietnička (bilo da se radi o državnim zajednicama više etničkih skupina ili državama koje su postale multietničke zahvaljujući migracijama stanovništva), pa se tako u cjelovitom identitetu formiraju razdvojene komponente koje se baziraju na vezanosti i odnosu prema etniji i, sa druge strane, državi. Pri tome je jasno da se etnički identitet u odnosu na državni javlja kao primarna, bliža sfera koja obavija pojedinca, a da se državni identitet razvija kao nadređeni sloj koji uključuje i druge etničke skupine koje ne izazivaju osjećaj bliskosti i pripadnosti kao vlastita. Pored toga, trend insistiranja na proevropskim vrijednostima iprogresivna evropeizacijauvode preduslove za formiranje i naredne konstrukcije u vidu evropskog identiteta (Borneman i Fowler, 1997; Risse, 2001, 2004; McNeill, 2004, Featherstone, 2003).Evropski identitet je tako još apstraktnija i kompleksnija komponenta koja uključuje tri grupe pretpostavki koje su vezane za: vlastitu etničku skupinu, za državu kao cjelinu i ostale etničke skupine u njoj, i za evropski prostor koji obuhvata i sve etničke i državne zajednice. Bez obzira na moguće pozitivne ili negativne evaluacije evropeizacije kao socijalno-političkog projekta, ove tri komponente društvenog identiteta nužno je imati na umu pri praktičnim operacionalizacijama ideje multikulturne Evrope.Bez obzira što trokomponentni model grupnih identiteta danas zastupa veliki broj autora (Biebuyck i Rumford, 2012; Checkel i Katzenstein, 2009; Delanty, 2000; Gellner, 1883; Habermas, 1996; McCrone i Richard, 2000; Schlesinger, 1991; Smith, 1991),i dalje je nevelik broj njegovih upitničkih operacionalizacija,kakvu su na našem području dali Kamenov i saradnici (Kamenov, Jelić, Franceško, Mihić i Huić, 2005),čime je zapostavljena mogućnost simultanog razmatranja etničkog, državnog i evropskog identiteta. Njhov odnos sa osobinama ličnosti, konstruktima socijalne psihologije,i njihova uloga u formiranju ponašanja pojedinaca i grupa time ostaju nedovoljno razjašnjeni.

Sa ciljem da se ispita odnos etničkog, državnog i evropskog identiteta, odnosi sa osobinama ličnosti i njihovim sociopsihološkim korelatima u Bosni i Hercegovini,konstruisana je skala EDEID (Turjačanin i Čekrlija, 2006). Upitnik se sastoji od tri skale (EI-etnički, DI-državni i EUI-evropski identitet; Tabela 9 u prilozima) i broji ukupno 30 stavki, uz koje je data petostepena Likertova skala saglasnosti sa sadržajem tvrdnji. Preciznije rečeno, radi se o deset istih tvrdnji koje se ponavljaju za svaki od tri identititeta. Kao rezultat dobijaju se procjene etničkog, državnog i evropskog identiteta. Prva primjena je pokazala da skala imarelativno prihatljive psihometrijske karakteristike (Tabela 1), dok je eksternalna validacija kroz analizu odnosa

sa etničkom vezanosti i otvorenosti (Gajić, 2006), religioznosti (Dušanić, 2006; Puhalo, 2006), kolektivnim i indivudualnim identitetima (Turjačanin, 2006) i polnim stereotipima (Đurić, 2007) zadovoljila teorijske postavke na kojima je skala zasnovana.Faktorskom analizom prostora upitnika EDEID (Čekrlija, 2006)potvrđena je identifikacija faktora etničkog, državnog i evropskog identiteta, ali i tendencija pojedinih stavki da definišu više od jednog faktora. Stoga se dobrom idejom činilo formirati kraću verziju skale. Time bi se pored povećanja ekonomičnosti skale dobila i mogućnost danjena faktorska struktura u potpunosti zadovolji kriterij jednostavne strukture, kao i da joj se dodatno unaprijede metrijske karakteristike.

Tabela 1. Psihometrijske karakteristike skale EDEID (preuzeto iz Turjačanin i Čekrlija, 2006)

		EDEID	EI	DI	EUI
Reprezentativnost testa	Normalizirani KMO	.78	.76	.78	.79
Pouzdanost testa	α	.77	.75	.76	.76
	λ1	.74	.73	.76	.76
	λ6	.82	.81	.81	.82
Pouzdanost prve glavne komponente	μ	.77	.76	.76	.75
Homogenost testa	H4	.76	.78	.75	.78

Revizija upitnika je izvršena razmatranjem svih do sada prikupljenih podataka skalom EDEID. S obzirom da je ona predviđena kao sredstvo za zaključivanje o kompleksnoj prirodi grupnih identiteta i njihovim odnosima sa vrlo osjetljivim socijalno-psihološkim konceptima, to se učinilo kao nužan korak. Pozivajući se na nalaze o opravdanosti korištenja vrlo kratkih skala koje sadrže deset, pet ili svega jednu stavku (Rammstedt i John, 2007;Gosling, Rentfrow i Swann, 2003;Robins, Hendin i Trzesniewski, 2001), odlučeno je da se formira kraća verzija upitnika uz izbacivanje stavki koje su narušavale bilo koji od spomentuih kriterija. Pri tome je primijenjeno više kriterija: komunaliteta i visine zasićenja stavki za svaki prvi glavni predmet mjerenja skala, na osnovu doprinosa stavki pouzdanosti skale, indeksu diskriminativnosti stavki, i na osnovu visine korelacija sa stavkama preostale dvije skale. Tako je dobijena skraćena verzijasašesnaest stavki. Ovaj put su skale etničkog i državnog idetiteta imale istih pet stavki, dok je skala evropskog identiteta uključivala nešto drugačiji skup od šesttvrdnji (Tabela 10 u prilozima). Cilj ovog rada je psihometrijska analiza skraćene verzije skale etničkog, državnog i evropskog indetiteta EDEID-R i zasnovanost njene primjene u daljim istraživanjima.

Metod

Uzorak

Uzorak ispitanika je činilo ukupno 1100 ispitanika (438 žena) prosječne starosti M=20.54 (SD=4.07). Svi ispitanici su ispitivani grupno nakon instrukcija ispitivača. Ispitivanje je trajalo petnaest minuta i bilo je u potpunosti anonimno i dobrovoljno.

Analiza podataka

U analizi podataka prvo su razmatrane mjere deskriptivne statistike upitnika. Nakon toga su razmatrane prve Hotellingove glavne komponente skala etničkog, državnog i evropskog identiteta i u posljednjem dijelu je eksploratornom faktorskom analizom razmatrana faktorska struktura upitnika. U ekstrakciji faktora primijenjena je metoda glavnih komponenti, a scree test u određivanju broja značajnih dimenzija koje su postavljene u varimax poziciju. Tom prilikom su analizirana rješenja sa dva i tri trofaktora. Konačno, u nastojanju da se dodatno ispita robustnost faktorske strukture, faktorska analiza je i zasebno izvršena na tri poduzorka formirana na osnovu etničke pripadnosti ispitanika.

U drugom dijelu podataka je radi dodatne provjere faktorske strukture skale EDEID-R primijenjena konfirmatorna faktorska analiza. Cilj studije je bio testirati stabilnost faktorske strukture skale nakon njenog skraćivanja. Time bi se dobio i odgovor na pitanje da li državni identitet postoji kao nezavisna dimenzija ili ga treba posmatrati kao aspekt etničkog identiteta. Konfirmativnom faktorskom analizom, uz metodu maksimalne vjerodostojnosti, testirani su modeli sa tri i sa dva faktora. Tri faktora bi odgovarala izvornoj teorijskoj postavci o tri nezavisna identiteta, dok bi dvofaktorsko rješenje ukazalo na potrebu da se skale etničkog i državnog identiteta posmatraju kao subdimenzije u okviru jedinstvene mjere. Time se u stvari željelo provjeriti da li ima smisla uopšte koristiti procjenu državnog identiteta ili se supskalom DI daje replika etničkog identiteta pogrešno vezana za drugu društvenu instancu. U procjeni saglasnostimodela posmatrani su: hi-kvadrat (χ^2), odnos hi-kvadrata i stepena slobode (χ^2/df), indeks najboljeg pristajanja (GFI), indeks normiranog slaganja (NFI), komparativni indeks slaganja (CFI), korijen iz prosjeka kvadriranih standardizovanih reziduala (SRMR) i korijen prosječne kvadrirane greške aproksimacije (RMSEA) (Kline, 2010). Kao indikatori dobrog fita uzete su vrijednosti: χ^2/df ≤3; GFI, NFI i CFI>.90; RMSEA <.10; i SRMR <.08 (Kline, 2005).

Rezultati

Prvi korak u analizi podataka bila je analiza mjera deskriptivne statistike. Najviši prosječan skor ispitanici postižu na skali etničkog identiteta (Tabela 2). Skjunis i kurtozis kao mjere horizontalnog i vertikalnog odstupanja od normalne raspodjele ne pokazuju značajna statistička odstupanja. Koeficijent pouzdanosti je najviši kod etničkog identiteta (.74), kod državnog se može smatrati tek prihvatljivim (.68), dok se najmanje može biti zadovoljan skalom evropskog identiteta (.61).

Razmatranje pojedinačnih stavki (Tabela 3) otkriva da je kod svih stavki evropskog identiteta prisutno vertikalno odstupanje od normalne raspodjele značajno. Takav slučaj bilježimo i kod dvije stavke državnog identiteta (DI2 i DI5). Na stavkama etničkog identiteta ispitanici postižu više prosječne skorove nego na stavkama preostale dvije skale.U analizi međusobnih veza (Tabela 4) identifikovana je značajna korelacija etničkog i državnog identiteta (.41 i p<.01). Na suprot tome, evropski identitet je negativno koreliran sa etničkim (-.11 i p<.01), dok državni i evropski identitet ne koreliraju međusobno.

Tabela 2. Mjere deskriptivne statistike

	Etnički identitet	Državni identitet	Evropski identitet
M	16,78	15,32	15,95
SD	4,24	4,11	3,88
Sk	-,15	,13	-,24
Ku	-,32	,12	,09
K-S	1,877	3,091	3,099
α	.74	.68	.61

Tabela 3. Mjere deskirptivne statitike stavki

		M	SD	Sk	Ku	K-S	Stavka -total kore-lacija	α bez stavke
EI1	Kao osobu me najviše određuje pripradnost mom narodu.	2.93	1.20	.09	-.73	6.10**	.46	.71
EI2	Pripadnost mojoj etničkoj grupi mi nije važno.	3.70	1.15	-.58	-.53	7.03**	.39	.74

EI3	Moja etnička pripadnost je sastavni dio mog identiteta.	3.40	1.20	-.33	-.61	7.03**	.52	.69
EI4	Uspjehe svoga naroda doživljavam kao vlastite.	3.60	1.25	-.65	-.33	8.11**	.57	.67
EI5	Svoju budućnost vidim jedino uz svoj narod.	3.15	1.24	-.20	-.87	5.47**	.57	.67
DI1	Kao osobu me najviše određuje pripradnost mojoj državi.	2.70	1.21	.27	-.87	6.65**	.39	.65
DI2	Pripadnost mojoj državi mi nije važna.	3.66	1.33	2.28	34.03	6.77**	.32	.68
DI3	Moja državna pripadnost je sastavni dio mog identiteta.	2.99	1.17	-.07	-.95	6.59**	.52	.59
DI4	Uspjehe svoje države doživljavam kao vlastite.	3.21	1.20	-.31	-.64	7.93**	.48	.61
DI5	Svoju budućnost vidim jedino u svojoj državi.	2.77	1.29	.53	2.31	5.53**	.46	.61
EUI1	Evropski identitet mi nije važan.	3.19	1.18	-.14	3.19	5.70**	.35	.57
EUI2	Kao osobu me najviše određuje pripradnost Evropi.	2.26	1.11	.54	2.26	6.93**	.26	.61
EUI3	Pripadnost Evropi mi nije važna.	3.40	1.20	-.30	3.40	6.47**	.30	.59
EUI4	Pripadnost Evropi je sastavni dio mog identiteta.	2.39	1.09	.44	2.39	7.05**	.47	.52
EUI5	Evropski identitet je neophodan.	2.62	1.03	.03	2.62	7.64**	.39	.56
EUI6	Uspjehe evropskih država doživljavam kao vlastite.	2.12	1.00	.60	-.21	7.13**	.34	.57

Tabela 4. Korelacije etničkog, državnog i evropskog identiteta

	Etnički identitet	Državni identitet	Evropski identitet
Etnički identitet	1.00		
Državni identitet	,41**	1.00	
Evropski identitet	-,11**	-,00	1.00

Analiza prvih glavnih komponenti skala (Tabela 5), gdje su date samo korelacije veće od .30, pokazuju da sve tri skale imaju jasno definisan prvi glavni predmet mjerenja. Međutim, na osnovu visine zasićenja vidi se da evropski identitet čini manje homogena skupina ajtema nego što je to slučaj sa druge dvije skale.

Tabela 5.Faktorska struktura prvih glavnih komponenti skala

	Etnički identitet	Državni identitet	Evropski identitet
E1	.66		
E2	.57		
E3	.71		
E4	.77		
E5	.77		
D1		.63	
D2		.53	
D3		.74	
D4		.71	
D5		.70	
EU1			.57
EU2			.49
EU3			.50
EU4			.72
EU5			.64
EU6			.58

Scree test nije dao jasan odgovor na pitanje da li zadržati dva ili tri značajna faktora pa su analizirane obe mogućnosti (Tabela 6). Prvo suek-sploratornom faktorskom analizom izdvojena tri faktora sa obuhvaćenih 45% varijanse, što je trebalo da odgovara postavci same skale. Prvi faktor obuhvata sve stavke etničkog i državnog identiteta, dok u drugom i trećem dominiraju stavke evropskog identiteta uz po jednu stavku iz skala etničkog i državnog identiteta. Jednostavno govoreći, dobijeni faktori nisu odgovarali prvim glavnim predmetima mjerenja skala upitnika EDEID-R. U

razmatranju dvofaktorskog rješenjadobijenaje puno jasnija slika. Prvi faktor je ponovo obuhvatio sve stavke skala etničkog i državnog identiteta, dok je drugi definisan sa svih šest stavki skale evropskog identiteta. Zajedno faktori objašnjavaju 38% varijanse.

Interesantni nalazi su dobijeni razmatranjem faktorske strukture na nivou poduzoraka baziranih na etničkoj pripadnosti ispitanika (Tabela 7). Faktorska struktura skale je pod vidljivim uticajem etničke pripadnosti. Na poduzorku Srba dobijena su tri jasna faktora koji odgovaraju skalama etničkog, državnog i evropskog identiteta. Na poduzorku Bošnjaka vidljivisujasno definisan faktor evropskog identiteta, konglomerat etničkog i državnog identiteta i generalni faktor sistema koji određuju stavke sve tri skale. Kod hrvatskih ispitanika ponovo je identifikovan zajednički faktor etničkog i državnog identiteta, dok se druga dva mogu posmatrati kao antipodi evropskog identiteta čiji je smjer određen stavkama etničkog i državnog identiteta.

Tabela 6. Matrica faktorske strukture (rješenje sa dva i tri faktora)

	I	II	III	I	II
E1	.55			.56	
E2	.39			.44	
E3	.57		.30	.59	
E4	.65			.66	
E5	.71			.72	
D1	.56	.33		.53	
D2	.39			.41	
D3	.65			.63	
D4	.63			.61	
D5	.58		-.39	.56	
EU1			.75		.54
EU2		.64			.49
EU3			.68		.47
EU4		.55	.46		.72
EU5		.50	.39		.63
EU6		.69			.59

Konfirmatornom faktorskom analizom prvoje testiran trofaktorski model gdje je svaka svaka od tri latentne dimenzije definisana isključivo stavkama jedne skale. U drugom modelu stavke etničkog i državnog identiteta tretirane su kao indikatori jedinstvene latentne dimenzije, dok drugu čine stavke evropskog identiteta. Posmatrajući ukupne odnose etničkog i državnog identiteta možemo reći da se radi o dvije vrlo srodne

Tabela 7. Matrica faktorske strukture na etničkim poduzorcima

	Poduzorak Srba			Poduzorak Bošnjaka			Poduzorak Hrvata		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III
E1	.64					.56	.71		
E2	.59			.57			.37	-.67	
E3	.77			.67			.75		
E4	.72			.62		.36	.62	-.48	.57
E5	.77	.38		.50		.56	.69	-.36	.60
D1		.68			.32	.66	.70		
D2		.49		.76				-.50	
D3		.59		.72			.71		
D4		.72		.53		.35	.54		.62
D5		.76		.45	-.30	.60	.40		.62
EU1			.71		.55				-.73
EU2		.35	.35		.40	.34		.69	
EU3			.76	.35	.33				-.66
EU4			.67		.69			.69	-.38
EU5			.57		.54			.70	
EU6				-.45	.53	-.37			

varijable. Korelacija etničkog i državnog identiteta (.58) u okviru trofaktorskog modela (Slika 1) i zasićenja stavki u okviru zajedničke dimenzije kod dvofaktorskog modela (Slika 2) otkrivaju međuodnos koji narušava divergentnu valjanosti. Sa druge strane, faktori etničkog i evropskog identiteta jasno se izdvajaju kao zasebne dimenzije uz zanimljiv nalaz o negativnom predznaku njihove veze (-.14). Međutim,niti jedan od dva testirana modela ne zadovoljava kriterije saglasnosti ni po jednom od postavljenih kriterija (Tabela 8). U posljednjem navratu je skala državnog identiteta potpuno izbačena, pa je konfirmatorna faktorska analiza primijenjena na stavke skala etničkog i evropskog identiteta uz dvije pretpostavljene latentne dimenzije. Korelacije stavki sa faktorima gotovo da se nisu mijenjale u odnosu na dva prethodna testirana modela (Slika 3), kao ni niska korelacija etničkog i državnog identiteta (-.10). Vrijednosti koeficijenata (Tabela 9) pokazuju saglasnost empirijskih podatakasa pretpostavljenim modelom i argument u prilog korištenju skala etničkog i evropskog identiteta.

Tabela 8:Indikatori slaganja u konfirmativnoj faktorskoj analizi

	χ^2	Df	p	χ^2/df	GFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	CFI	NFI
3 faktora	1469.95	101	.00	14.55	.84	.11 (.10-.12)	.12	.66	.65
2 faktora	1869.99	103	.00	18.15	.81	.12 (.12-.13)	.13	.57	.56
2 faktora (bez DI)	97.24	34	.00	2.86	.93	.10 (.09-.11)	.09	.91	.90

Slika 1. Struktura skale EDEID-R, model sa tri faktora

Slika 2. Struktura skale EDEID-R, model sa dva faktora

Slika 3. Struktura skale EDEID-R bez državnog identiteta, model sa dva faktora

Diskusija

Prema prvim rezultatima, revizijom polazne verzije skale etničkog, državnog i evropskog identiteta nije dobijeno željeno unapređenje. Ukoliko se i prihvati nižikoeficijent pouzdanosti skale evropskog identiteta, provjera strukture upitnika EDEID-R svakako ne nudi afirmativne argumente. Čini se da skraćivanje skala u prvom redu dovodi do grupisanja stavki etničkog i državnog identiteta u jednu dimenziju. Uz to, još se većim problemom može smatrati nalaz da faktorska struktura zavisi od etničke pripadnosti. Međutim, ovakav nalaz nije iznenađujući. Od tri konstitutivne etničke skupine jedino Bošnjaci Bosnu i Hercegovinu doživljavaju i prihvataju kao vlastitu državu. Srbi svojom državom smatraju Srbiju, dok im je Bosna i Hercegovina nametnuto rješenje koje od njihove matice odvaja dio u kome predstavljaju većinski živalj (Republika Srpska). Hrvati takođe ne prihvataju Bosnu i Hercegovinu već područja na kojima žive kao većinsko stanovništvo tretiraju kao Hrvatsku, koja predstavlja njihovu državnu maticu. Drugim riječima, pojmovi etnija i nacija kod Bošnjaka su u potpunosti izjednačeni i oni se prema njima odnose kao prema sinonimima. Nasuprot tome, Srbi i Hrvati kao svoje istinske države doživljavaju one u kojima ne

žive i jasno razlikuju koncepte etnije i države. Više je nego moguće da se skalama obuhvata i nekontrolisani dio varijanse koji potiče od različitih postavki odnosa etničke pripadnosti i vlastite države kod pripadnika različitih etničkih skupina u Bosni i Hercegovini. To u prvom redu nameće potrebu za provjerom rezultata na drugim uzorcima. Pored toga, postavlja se i pitanje mogućnosti da se etnički i državni identitet posmatraju kao jedna dimenzija u ispitivanju njihovog odnosa sa evropskim identitetom. U najblažem slučaju, za sada bi pri bilo kakvoj upotrebi skale EDEID-R bilo neophodno provjeriti njenu strukturu da bi se moglo adekvatno odlučiti o kojim se komponentama grupnih identiteta može vršiti bilo kakvo razmatranje.

Što se tiče nalaza konfirmativne faktorske analize, može se jednostavno zaključiti da skalom u ovoj formi nije moguće identifikovati tri jasne robusne latentne dimenzije koje bi odgovarale etničkom, državnom i evropskom identitetu. O postojanju tri dimenzije u okviru upitnika EDEID-R može se govoriti samo ako se posmatraju prve glavne komponente skala. Međutim, konfirmatorna analiza, kao ni eksplorativna faktorska analiza, ne daje dokaz o njihovoj simultanoj egzistenciji. Kao što je bio slučaj sa polaznom, 30-ajtemskom verzijom upitnika, stavke skala etničkog i državnog identitetateže da formiraju jedinstven klaster. I pored toga, testiranje dvodimenzionalnog modela koji pored evropskog identiteta uključuje i jedinstveni faktor etničko-državnog identiteta, nije dalo afirmativne rezultate. Ni ovako konstituisana dva faktora ne mogu da objasne dovoljnu količinu varijanse proizvedene međuodnosima manifestnih varijabli. Tek je potpuno izbacivanje skale državnog identitetaomogućilo potvrdu stabilnog dvofaktorskog modela. Dakle, skala EDEID-R može se prihvatiti kao psihometrijski zadovoljavajući instrument samo kao sredstvo procjene etničkog i evropskog identiteta. Ukoliko se u upitnik nastoji unijeti i nova skala državnog identiteta, onda je potrebno adekvatno odabrati manifestne varijable, koje će nedvosmisleno upućivati na cjelokupan doživljaj vlastite države i odnos prema njoj, u kojima pojam *mi* uključuje i *njihovu* i *našu* etničku grupu (koja god to bila) i izjednačava ih. Do tada, iz upitnika EDEID-R samo skale etničkog i evropskog identiteta mogu služiti kao sredstvo procjene ovih varijabli.

U ukupnom osvrtu na rezultate možemo zaključiti da je samo skala etničkog identiteta u potpunosti prihvatljiva s obzirom na svoje karakteristike. Skala evropskog identiteta bi to takođe mogla biti na osnovu zadovoljavajuće stabilnosti svog prvog glavnog predmeta mjerenja, ali bi bilo poželjno da je relijabilnost nešto viša. Posljednja, skala državnog identiteta, sadrži više nedostataka. Njene stavke ne mogu formirati dimenziju nezavisnu od etničkog identiteta, a koeficijent pouzdanosti je problematičan. Konačno, nalaz da ispitanici u zavisnosti od etničke pripadnosti u pot-

punosti onemogućavaju njenu primjenu u ovoj formi, nije nimalo poželjan, ali s obzirom da je državni identitet u stvari prelazni stadij između etničkog i evropskog, nije previše iznenađujući. Pored toga, istorijska činjenica da je zasnivanje državnih tvorevina na Balkanu uvijek bilo bazirano na kompleksnoj etničkoj matrici, pojašnjava nesaglasnost u tumačenju državnog identiteta kod stanovnika Bosne i Hercegovine i u akademskim konceptualizacijama. U svakom slučaju, EDEID-R treba svesti na 11 stavki, odnosno skale etničkog identiteta i državnog identiteta. Pri time bi bilo logično da se i ona preimenuje u EEID.

Literatura

Biebuyck, W., & Rumford, W. (2012). Many Europes: Rethinking multiplicity. *European Journal of Social Theory 15*,1, 3–20.

Borneman, J., & Fowler, N. (1997). Europeanization. *Annual Review of Anthropology, 26*, 487–514.

Checkel, J. T., & Katzenstein, P. J. (2009). The politicization of European identities. In J. T. Checkel & Katzenstein, P. J. (Eds.),*European Identity* (pp. 1–25). Cambridge: Cambridge University Press.

Čekrlija, Đ. (2006). Etnički, državni i evropski identitet i njihovi međuodnosi kod građana u BiH. U V.Turjčanin i Đ. Čekrlija (Ur.) *Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet*(str. 17–24). Banja Luka: Art print.

Delanty, G. (2000). *Citizenship in the Global Age: Culture, Society and Politics*. Buckingham: Open University PressGellner,

Dušanić, S. (2006). Religioznost i socijalni identiteti adolescenata. U V. Turjačanin i Đ. Čekrlija (Ur.),*Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet* (str. 79–90). Banja Luka: Art print.

Đurić, D. (2007). Grupni identiteti i percepcija položaja žena u BiH. U Đ. Čekrlija (Ur.) *Zbornik radova: Žena u društvu*(str. 36–45). Banja Luka: Filozofski fakultet.

Featherstone, K. (2003), Introduction: In the Name of Europe. In: K. Featherstone, & C. M. Radaelli (Eds.),*The Politics of Europeanization*(pp. 3–26).Oxford: Oxford University Press.

Gajić, T. (2006). Zajednički prostor nacionalne vezanosti, nacionalne otvorenosti i etničkog identiteta. U V. Turjačanin i Đ. Čekrlija (Ur.),*Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet* (str. 57–65). Banja Luka: Art print.

Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.

Gosling, S. D., Rentfrow, P. J., & Swann, W. B. Jr. (2003). A very brief measure of the Big-Five personality domains. *Journal of Research in Personality*, *37*, 504–528.

Habermas, J. (1996). Betweeen Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge, Massachusetts: MIT Press

Kamenov, Ž., Jelić, M., Franceško, M., Mihić, V. i Huić, A. (2005). *National and European identity and attitudes toward the European integrations.*Paper presented in 9thEuropean congres of psychology. Granada, Spain.

Kline, R.B. (2010). *Principles and practice of structural equation modeling* (Third Edition). New York: Guilford Press

McManus-Czubinska, C., Miller, W.L., Markowski, R. & Wasilewski, J. (2003). Understanding dual identities in Poland. *Political studies*, *51*, 121–143.

McNeill, D. (2004). *New Europe: Imagined Spaces*. London: Arnold.

Medran. J.D. & Gutierrez, K. (1966). Nested identities: National and European identity in Spain. *Ethnic and rascial studies*, *24*, 753–778.

Risse, T. (2001). A European Identity? Europeanization and the Evolution of Nation-State Identities. In M. G. Cowles, J. Caporaso & T. Risse (Eds.), Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change (pp. 198–216). New York: Cornell University Press.

Risse, T. (2003). The Euro between national and European identity. *Journal of European Public Policy,10*(4), 487–505.

Turjačanin, V., i Čekrlija, Đ. (2006).*Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evrposki identitet*. Banja Luka: Art print.

McCrone, D., & Kiely, R. (2000). Nationality and citizenship. *Sociology,34*,1, (19–34).

Schlesinger, P. (1991). Media, the political order and national identity. *Media, Culture and Society, 13*,297–308.

Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. London: Penguin.

Puhalo, S. (2006). Povezanost entičkog identiteta i religioznosti kod mladih u Bosni i Hercegovini. U V. Turjačanin, i Đ. Čekrlija (Ur.),*Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet* (str. 91-101). Banja Luka: Art print.

Rammstedt, B., & John, O. P. (2007). Measuring personality in one minute or less: A 10- item short version of the Big Five Inventory in English and German, *Journal of Research in Personality, 41*, 203–212.

Robins, R. W., Hendin, H. M., & Trzesniewski, K. H. (2001). Measuring Global Self -Esteem: Construct Validation of a Single-Item Measure and the Rosenberg Self-Esteem Scale. *Personality and Social Psychology Bulletin, 27*, 151–161.

Turjačanin, V. (2006). Kolektivni identiteti u BiH. U V. Turjačanin, i Đ. Čekrlija (Ur.),*Ličnost i društvo II; Etnički, državni i evropski identitet* (str. 66–78). Banja Luka: Art print.

Slika 3. Struktura skale EDEID-R bez državnog ifdentiteta, model sa dva faktora

Prilozi

Tabela 9. Stavke skale EDEID

	Stavke
EI1	Etničkiidentitetminijevažan.
EI2	Kao osobu me najviše određuje pripadnost mom narodu.
EI3	Pripadnicijedneetničke skupine treba da govore jedan jezik.
EI4	Pripadnost mojoj etničkoj grupi mi nije važna.
EI5	Moja etnička pripadnost je sastavni dio mog identiteta.
EI6	Etnički identitet ne postoji.
EI7	Narod je izmišljena kategorija.
EI8	Nacionalni identitet je neophodan.
EI9	Uspjehe svoga naroda doživljavam kao vlastite.
EI10	Svoju budućnost vidim jedino uz svoj narod.
DI1	Državni identitet mi nije važan.
DI2	Kao osobu me najviše određuje pripadnost mojoj državi.
DI3	Pripadnici jedne države treba da govore jedan jezik.
DI4	Pripadnost mojoj državi mi nije važna.
DI5	Moja državna pripadnost je sastavni dio mog identiteta.
DI6	Državni identitet ne postoji.
DI7	Država je izmišljena kategorija.
DI8	Državni identitet je neophodan.
DI9	Uspjehe svoje države doživljavam kao vlastite.
DI10	Svoju budućnost vidim jedino u svojoj državi.
EUI1	Evropski identitet mi nije važan.
EUI2	Kao osobu me najviše određuje priradnost Evropi.
EUI3	Evropljani treba da govore jedan jezik.
EUI4	Pripadnost Evropi mi nije važna.
EUI5	Pripadnost Evropi je sastavni dio mog identiteta.
EUI6	Evropski identitet ne postoji.
EUI7	Evropa je izmišljena kategorija.
EUI8	Evropski identitet je neophodan.
EUI9	Uspjehe evropskih država doživljavam kao vlastite.
UI10.	Svoju budućnost vidim bilo gdje u Evropi.

Tabela 10. Stavke skraćene verzije skale EDEID-R

	Stavke
EI1	Kao osobu me najviše određuje pripadnost mom narodu.
EI2	Pripadnost mojoj etničkoj grupi mi nije važna.
EI3	Moja etnička pripadnost je sastavni dio mog identiteta.
EI4	Uspjehe svoga naroda doživljavam kao vlastite.
EI5	Svoju budućnost vidim jedino uz svoj narod.
DI1	Kao osobu me najviše određuje pripadnost mojoj državi.
DI2	Pripadnost mojoj državi mi nije važna.
DI3	Moja državna pripadnost je sastavni dio mog identiteta.
DI4	Uspjehe svoje države doživljavam kao vlastite.
DI5	Svoju budućnost vidim jedino u svojoj državi.
EUI1	Evropski identitet mi nije važan.
EUI2	Kao osobu me najviše određuje pripradnost Evropi.
EUI3	Pripadnost Evropi mi nije važna.
EUI4	Pripadnost Evropi je sastavni dio mog identiteta.
EUI5	Evropski identitet je neophodan.
EUI6	Uspjehe evropskih država doživljavam kao vlastite.

PSYCHOMETRIC FEATURES OF ETHNIC, NATIONAL AND EUROPEAN IDENTITY SCALE – REVISED (EDEID-R)

Summary: *The purpose of this study is to examine the psychometric features of ethnic, national and european identity scale, EDEID-R. Although original version of EDEID scale (Čekrlija i Turjačanin, 2006) scale with 30 items showed satisfactory psychometric properties there was enough space for its improvement. A shortened scale version consists of 16 items (ethnic identity 5 items, national identity 5 items and european identity 6 items) with answers on a 5-point scale. Total sample included 1100 respondents (551 female, 549 male) with average age M=21.94 (SD=2.29). Reliability coefficients are acceptable with regard to number of items per scale: .74 of ethnic identity, .68 for national identity and .61 for european identity. Each scale is highly saturated with a single factor. Factorial structure is examined with the exploratory and confirmatory factor analysis. Exploratory factor analysis showed more robust promax factors within two-factorial (where ethnic and national identity are united in one dimension) than within three-factorial solution. At the same time, comparative analysis of latent structures obtained at ethnic sub-samples indicated dependence on respondents ethnicity. Confirmatory factor analysis revealed validity of both models, two-factorial (with ethnic-national and european identity) and three-factors model (with ethnic, national and european identity).*

Key words*: EDEID-R, psychometric features*

Isidora Konstantinović[1*] i Aleksandar Vasić
Katedra za psihologiju
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

POL, ŠKOLSKI USPEH I ETNIČKA DISTANCA KOD MLADIH U VOJVODINI

Rezime: *U cilju provere odnosa pola, školskog uspeha i etničke distance analiziran je deo podataka nastalih u okviru potprojekta „Evaluacija stanja međuetničkih odnosa kod mladih u Vojvodini 2013–2014" koji autori realizuju u saradnji sa Pokrajinskim sekretarijatom za obrazovanje, upravu i nacionalne zajednice AP Vojvodine. Analize podataka obavljene su na poduzorcima pripadnika srpske (N = 6161; 50% ispitanica), mađarske (N = 613; 51% ispitanica) i slovačke etničke zajednice (N = 199; 52% ispitanica), uzrasta od oko 16 godina, koji pohađaju srednje škole i gimnazije na teritoriji AP Vojvodine. Na uzorcima iz srpske i mađarske zajednice registrovane su značajne razlike između učenica i učenika, tako da učenice pokazuju manji stepen etničke distance prema pripadnicima drugih etničkih zajednica u Vojvodini kada je reč o spremnosti za zajedničko pohađanje razreda i druženje. Na uzorku iz slovačke zajednice registrovana je značajna razlika između učenica i učenika istog smera, ali samo na meri etničke distance izvedenoj na osnovu spremnosti za druženje. Odnos između školskog uspeha i stepena etničke distance donekle zavisi od pripadnosti ispitanika etničkim zajednicama i pokazatelja etničke distance. Na uzorku iz srpske zajednice registrovan je značajan linearni efekat školskog uspeha na svim merama etničke distance: na osnovu spremnosti za zajedničko pohađanje razreda, druženje i brak. Na uzorcima iz mađarske i slovačke zajednice značajan nelinearni efekat registrovan je samo na meri etničke distance izvedenoj na osnovu spremnosti za druženje. Po pravilu, učenici sa boljim školskim uspehom imaju manji stepen etničke distance.*

Ključne reči: *pol, školski uspeh, etnička distanca, t-test, analiza varijanse.*

1. Uvod

Opažanje sveta oko nas podrazumeva saznavanje socijalnih kao i fizičkih objekata i uključuje doživljavanje njihovih karakteristika i

[1] * isidora.konstantinovic5@gmail.com

vrednosti koje nije samo kognitivne prirode. Individua te objekte i njihova svojstva doživljava kao prijatne ili neprijatne, u njoj nastaju zadovoljstvo ili nezadovoljstvo i podstiču je da ih podržava, brani ili poriče. Osoba nije neutralna prema objektima koje doživljava i po pravilu prema njima zauzima određene odnose ili stavove (Đurić, Franceško i Kostić, 2013). Kada je u pitanju odnos ili stav pojedinca prema osobama druge boje, kože, kulture, vere, etničke pripadnosti ili seksualne orijentacije, takav odnos možemo nazvati socijalnom distancom (Bogardus, 1925). Pri tome, posebnu podvrstu ovih stavova predstavlja etnička distanca, odnosno udaljenost ili bliskost između dve ili više etničkih grupa. Za većinu ljudi bliskost sa vlastitom grupom predstavlja izvor osećanja pripadnosti i sigurnosti, a izloženost tuđoj grupi podsticaj za doživljavanje potencijalne ugroženosti (Đurić i sar., 2013; Tajfel, 1982).

Škola, kao jedan od agensa socijalizacije, ima veliku ulogu u nastanku i razvoju različitih socijalnih stavova, te tako i doživljavanja sopstvenih i tuđih grupa. Efekti ovog agensa socijalizacije proističu, između ostalog, iz promenjenog položaja koji je dete imalo u porodici u odnosu na njegovo mesto koje stiče u školi. Među posebnim obeležjima položaja deteta u školi naročito se ističu odnosi u novoj sredini sa vršnjacima i nastavnicima, potreba za usklađivanjem svojih zahteva sa zahtevima drugih, kontrola sopstvenog ponašanja, kao i izvršavanje novih obaveza i zadataka (Đurić, 2013). Efektima socijalizacije u školi doprinose brojni činioci kao što su odnos nastavnika prema učenicima, lične karakteristike učenika, organizacija rada u odeljenju, kao i odnos roditelja prema školi i podrška koju pružaju deci.

Socijalizacijski efekti obrazovanja u višekulturnim i višeetničkim sredinama imaju naročiti značaj zbog uloge i kvaliteta vršnjačkih odnosa, a posebno osećanja prihvaćenosti ili neprihvaćenosti. Vrednost i kvaliteti vršnjačke interakcije tokom detinjstva i mladosti, posebno u obrazovnom kontekstu kao jednom od niza razvojnih konteksta, imaju višestruke i raznolike uticaje na trenutni i kasniji razvoj mlade ličnosti (Vasić i Šarčević, 2012). S obzirom na to što učenici većinu svog vremena u toku dana provode sa vršnjacima u raznim aktivnostima, a da na osnovu tih aktivnosti i rezultata nastavnici učenicima određuju status, između ostalog i tako da ih klasifikuju prema školskom postignuću, može se očekivati da vršnjački odnosi među mladima u višekulturnim sredinama i školski uspeh stoje u nekim pravilnim međuodnosima. Školski uspeh se najčešće spominje kao merilo uspešnosti u rešavanju školskih zadataka, ali može biti i merilo adaptacije, nivoa socijalizacije i stepena prihvaćenosti ili neprihvaćenosti u odeljenskoj zajednici (Đurić, 2013; Vasić, 2001). Učenici koji imaju slabiji školski uspeh neće se osećati prihvaćeno u društvu odličnih učenika i obrnuto, te je zasnovano očekivati da takva osećanja prenose i na odnose sa

pripadnicima drugih etničkih zajednica. U tom smislu, može se očekivati da viša obrazovna postignuća ili bolji školski uspeh podrazumevaju manji stepen socijalne distance, te tako i etničke distance kod mladih.

U brojnim istraživanjima, jedan od stabilnih empirijskih nalaza govori o tome da postoje manje ili veće, ali po pravilu značajne polne razlike u obrazovnim postignućima (Halpern, 2009; Šarčević i Vasić, 2014; Trogrlić, Šarčević i Vasić, 2013; Vasić, 2001). Te razlike su takve da viša i značajnija obrazovna postignuća češće ostvaruju devojke nego mladići, bar kada je reč o periodu osnovnog i srednjeg institucionalnog obrazovanja. Budući da obrazovna postignuća, baš kao i različite vrste socijalne distance, predstavljaju manje ili više valjane indikatore efekata socijalizacije, tj. lične i društvene prilagođenosti ličnosti, može se pretpostaviti da postoje slični značajni odnosi između pola i etničke distance i to tako da devojke pokazuju manji stepen etničke distance u odnosu na mladiće.

Polazeći od ovih očekivanja o odnosima pola, školskog uspeha i etničke distance, cilj ovog istraživanja je da se ispitaju razlike u etničkoj distanci između devojaka i mladića različitog školskog uspeha. U ostvarivanju ovog cilja, koristiće se deo podataka nastalih u okviru potprojekta „Evaluacija stanja međuetničkih odnosa kod mladih u Vojvodini 2013–2014“, koji autori realizuju u saradnji sa Pokrajinskim sekretarijatom za obrazovanje, upravu i nacionalne zajednice AP Vojvodine.

2. Metod

2.1. Uzorci ispitanika

Uzorci u ovom istraživanju sačinjeni su od ispitanika koji su pripadnici srpske, mađarske i slovačke etničke zajednice među brojnim etničkim zajednicama koje čine populaciju AP Vojvodine. Reč je o ispitanicima koji su učenici drugog razreda različitih stručnih škola i gimnazija sa teritorije AP Vojvodine koje su bile uključene u pomenuti istraživački potprojekat. Uzorak ispitanika srpske etničke zajednice čini 6160 učenika, uzorak iz mađarske zajednice 613 učenika, a uzorak iz slovačke zajednice čini 199 učenika. U Tabeli 1 prikazana je struktura uzoraka ispitanika različite etničke pripadnosti po polu, a u Tabeli 2 struktura uzoraka ispitanika različite etničke pripadnosti po uzrastu.

U svakom od uzoraka, najveći broj ispitanika, njih približno od dve trećine do tri četvrtine, uzrasta je od oko 16 godina. Prosečni uzrast ispitanika u svim uzorcima jeste oko 16 godina, sa standardnim odstupanjem od oko pola godine.

Tabela 1 – Struktura uzoraka ispitanika po polu.

Etnička pripadnost	Pol			
	Muški		Ženski	
	f	%	f	%
Srpska	3093	50.20	3067	49.78
Mađarska	303	49.40	310	50.60
Slovačka	96	48.24	103	51.76

Tabela 2 – Struktura uzoraka ispitanika po uzrastu.

	Etnička pripadnost					
	Srpska		Mađarska		Slovačka	
Godine	f	%	f	%	f	%
15	155	2.52	5	.82	4	2.01
16	4629	75.13	411	67.05	145	72.86
17	1238	20.09	175	28.55	45	22.61
18	84	1.36	19	3.10	1	0.50
19	6	.10				

Valja napomenuti da je ovde varijabla koja razlikuje etničku pripadnost ispitanika definisana na osnovu konzervativne procene izvedene prema saglasnosti jezika na kojima ispitanici komuniciraju sa svakim od roditelja. Ukoliko je postojala potpuna saglasnost po jeziku komunikacije sa ocem i majkom, ispitanici su svrstani u etničku zajednicu kojoj odgovara postignuta saglasnost u jezičkoj komunikaciji.

2.2. Instrument i varijable

Instrument koji je korišćen tokom istraživanja jeste *Upitnik o odnosima među mladima u AP Vojvodini* (UOM 2013). Ispitanici su imali zadatak da odgovore na pitanja iskreno i iskažu svoje mišljenje o međuetničkim odnosima među mladima u AP Vojvodini. U ovom istraživanju korišćen je jedan deo pitanja iz toga upitnika. Na samom početku upitnika nalazi se nekoliko pitanja koja se odnose na pol, uzrast i školski uspeh ispitanika. Ove informacije su iskorišćene za opis uzoraka i definisanje nekih kontrolnih varijabli. Kao što je već istaknuto, jedno pitanje iz prve polovine upitnika – o tome na kom jeziku ispitanica ili

ispitanik komuniciraju sa svojim roditeljima – iskorišćeno je u definisanju etničke pripadnosti ispitanika, tj. definisanju uzoraka u ovom istraživanju. Tri pitanja, koja se nalaze približno na polovini instrumenta, poslužila su za definisanje varijabli koje su mere etničke distance mladih u odnosu na preostalih 11 etničkih zajednica prisutnih u populaciji AP Vojvodine (Prilozi 1 i 2). Pri tome, korišćena su pitanja o etničkoj distanci zasnovanoj na blagom stepenovanju odnosa, od spremnosti za pohađanje istog razreda, preko spremnosti za druženje van školskih časova do spremnosti da se stupi u brak, u odnosu na navedene etničke zajednice u Vojvodini.

Na osnovu odgovora na pitanja o spremnosti na zajedničko pohađanje razreda, druženje i brak, izvedene su tri osnovne varijable koje su mere etničke distance kod mladih u Vojvodini. Za svakog ispitanika, unutar svakog uzorka iz tri etničke zajednice, izračunat je ukupan broj izražene spremnosti (broj odgovora DA), a zatim i ukupan broj izražene nespremnosti (broj odgovora NE) za sve ostale navedene, ali ne i njihove etničke zajednice. Potom je izračunata razlika između ovih brojeva i to tako da veća razlika ukazuje na veći stepen izraženosti etničke distance. Ta je nova varijabla, zatim, normalizovana i standardizovana tako da su prva dva momenta normirana na nulu i jedinicu (Tukey, 1977). Procene vertikalnog i horizontalnog odstupanja u odnosu na normalnu raspodelu ukazuju da su ove varijable bar približno simetrične.

S obzirom na primetnu asimetričnu distribuciju vrednosti na izvornoj varijabli školskog uspeha, izvedena je nova grupišuća varijabla. Ta nova varijabla razlikuje četiri grupe ispitanika različitog školskog uspeha. U jednu grupu uključeni su svi učenici sa nezadovoljavajućim i zadovoljavajućim – dakle, slabijim školskim uspehom. Drugu grupu čine ispitanici sa dobrim ili, uslovno rečeno, prosečnim školskim uspehom. U trećoj grupi su ispitanici sa vrlodobrim, a u četvrtoj ispitanici sa odličnim školskim uspehom. Dakle, osnovne varijable u ovom istraživanju jesu faktor pola, sa dva nivoa, faktor školskog uspeha sa četiri nivoa i tri kontinuirane mere etničke distance.

2.3. Analize podataka

U analizama podataka korišćena su dva rešenja iz porodice matematičko-statističkih postupaka zasnovane na opštem modelu testiranja razlika. U testiranju značajnosti razlika između polova korišćen je Studentov *t*-test, a za utvrđivanje razlika među grupama ispitanika različitog školskog uspeha upotrebljen je Fisherov *F*-test pod modelom jednosmerne *ANOVA*. Osnovne varijable bile su mere etničke distance na tri različita nivoa bliskosti, tj. spremnosti na zajedničko pohađanje razreda, druženje i brak.

3. Rezultati

Na uzorcima iz srpske i mađarske zajednice registrovane su statistički značajne razlike između učenica i učenika na merama etničke distance u odnosu na spremnost za zajedničko pohađanje razreda (t_{6083} = 10,903; $p < 0,001$; t_{606} = 3,083; $p < 0,001$) i druženje (t_{6077} = 13,200; $p < 0,001$; t_{606} = 2,658; $p < 0,001$). Pri tome, učenice pokazuju manji stepen etničke distance od učenika. Na uzorku iz slovačke zajednice registrovana je statistički značajna razlika između učenica i učenika istog smera (t_{195} = 2,384; $p < 0,05$), ali samo na meri etničke distance izvedenoj na osnovu spremnosti za druženje. U Tabeli 3 prikazane su procene parametara centralne tendencije i disperzije na merama etničke distance za devojke i mladiće po uzorcima različite etničke pripadnosti.

Tabela 3 – Procene parametara centralne tendencije (AS) i disperzije (SD) na merama etničke distance po uzorcima različite etničke pripadnosti kod učenica i učenika.

Etnička distanca/ Pol	Etnička pripadnost					
	Srpska		Mađarska		Slovačka	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Razred						
Učenice	-.14	.96	-.12	1.00	-.08	1.00
Učenici	.14	1.01	.13	.98	.09	.98
Druženje						
Učenice	-.17	.96	-.11	.98	-.16	.93
Učenici	.17	1.01	.11	1.01	.17	1.04
Brak						
Učenice	.00	.96	-.02	.96	.01	1.04
Učenici	.00	1.04	.02	1.04	-.01	.95

Značajne polne razlike u merama etničkih distanci relativno su ujednačene po uzorcima. Te razlike, kada je reč o spremnosti za pohađanje istog razreda, iznose približno oko jedne četvrtine standardne devijacije na uzorcima iz srpske i mađarske zajednice. Kada je reč o spremnosti na druženje, na uzorcima iz srpske i slovačke zajednice razlike iznose približno oko jedne trećine standardne devijacije, a na uzorku iz mađarske zajednice oko jedne petine standardne devijacije.

Na uzorku iz srpske zajednice registrovan je značajan i po prirodi linearan efekat školskog uspeha na svim merama etničke distance: na osnovu spremnosti za zajedničko pohađanje razreda ($F_{3,6023}$ = 40,341; p < 0,001), druženje ($F_{3,6018}$ = 51,367; p < 0,001) i brak ($F_{3,5975}$ = 31,903; p < 0,001). Na uzorcima iz mađarske i slovačke zajednice značajan nelinearni efekat školskog uspeha registrovan je samo na meri etničke distance izvedenoj na osnovu spremnosti za druženje ($F_{3,599}$ =5,424; p < 0,001; $F_{3,191}$ = 4,006; p < 0,01). U Tabeli 4 prikazane su procene parametara centralne tendencije i disperzije na merama etničke distance za ispitanike različitog školskog uspeha po uzorcima različite etničke pripadnosti.

Tabela 4 – Procene parametara centralne tendencije (AS) i disperzije (SD) na merama etničke distance po uzorcima različite etničke pripadnosti učenika različitog školskog uspeha.

Etnička distanca/ Školski uspeh	Etnička pripadnost					
	Srpska		Mađarska		Slovačka	
	AS	SD	AS	SD	AS	SD
Razred						
(Ne)zadovoljavajući	.22	1.04	.13	1.05	.29	.80
Dobar	.18	1.01	.01	1.08	.04	1.01
Vrlodobar	-.01	.99	.04	.97	.13	1.07
Odličan	-.18	.95	-.08	.95	-.30	.88
Druženje						
(Ne)zadovoljavajući	.22	1.00	-.11	1.08	.43	1.15
Dobar	.21	1.02	.13	1.01	.09	1.09
Vrlodobar	-.02	.98	.11	.97	.12	.95
Odličan	-.20	.96	-.25	.98	-.36	.83
Brak						
(Ne)zadovoljavajući	.20	.94	.05	.94	-.19	1.11
Dobar	.15	1.03	.03	1.03	.15	.85
Vrlodobar	.00	1.00	.07	.96	.12	.99
Odličan	-.17	.95	-.15	1.03	-.27	1.07

Kada je reč o statistički značajnim efektima školskog uspeha na mere etničke distance uzorka učenika iz srpske zajednice, može se konstatovati da oni dostižu razmere od nešto više od jedne trećine standardne devijacije između grupa najslabijeg i odličnog školskog uspeha, odnosno oko jedne petine između grupe učenika vrlodobrog i odličnog školskog uspeha. Ove vrednosti su približno ujednačene na svakoj od mera etničke distance. Nelinearan efekat školskog uspeha na mere etničke distance različit je na uzorcima iz mađarske i slovačke zajednice. Dok se u uzorku iz mađarske zajednice može konstatovati manja izraženost etničke distance između grupe slabijeg i odličnog školskog uspeha, sasvim je drugačija situacija na uzorku iz slovačke zajednice.

Ali bilo da je reč o statistički značajnim efektima ili onim efektima koji, verovatno zbog broja stepeni slobode ili nekih drugih karakteristika uzoraka, ne dostižu prihvatljive granice statističke značajnosti, može se konstatovati jedno opšte pravilo da učenici sa boljim školskim uspehom imaju manji stepen etničke distance. Ovaj nalaz, kao i nalaz o polnim razlikama, govori u prilog očekivanjima iznetim na početku ovog izveštaja.

4. Diskusija i zaključci

Osnovni rezultati ovog istraživanja govore u prilog očekivanjima da će devojke, kao i učenici boljeg školskog uspeha, imati manje izraženu etničku distancu. Iako su ovi rezultati u izvesnoj meri modulirani etničkom pripadnošću, tj. time na kom uzorku su dobijeni, čini se da ima dosta osnova da ovaj zaključak ukazuje na izvesno pravilo dovoljnog nivoa opštosti. Dakle, može se sa relativno dovoljno sigurnosti zaključiti da devojke, za razliku od mladića, kao i mladi boljeg školskog uspeha, pokazuju manju etničku distancu u odnosu na različite etničke zajednice u Vojvodini.

Posebno, valja istaći da je varijabla, koja je definisana kao etnička distanca s obzirom na spremnost za sklapanje braka, po svemu sudeći nedovoljno ili bar nejednako osetljiva, imajući u vidu problem istraživanja o kojem se ovde izveštava. Ta nedovoljna ili diferencijalna osetljivost ovog indikatora etničke distance u srednješkolskom uzrastu može se povezati sa nekim razvojnim karakteristikama u ovom periodu adolescencije. Ali to svakako nalaže da se u drugim sličnim istraživanjima na uzorcima iz ove potpopulacije pokuša sa nekim drugim načinom indikacije, kao što je, recimo, spremost za zabavljanje, koja eventualno ukazuje na relativno jednak stepen bliskosti kao što je to brak za odrasle ispitanike.

Ovi empirijski nalazi mogu se podjednako dobro tumačiti sa stanovišta različitih teorija socijalizacije. Otuda i potreba da se drugačijim istraživačkim nacrtima pokuša i sa proverom nekih preciznije formulisanih hipoteza koje se mogu izvesti iz ovih različitih, a po svemu sudeći tek

naizgled isključivih teorija socijalizacije. U tim narednim istaživanjima posebno treba obratiti pažnju na kontrolu međuzavisnosti polne pripadnosti i školskog uspeha.

Literatura

Bogardus, E. S. (1925) Measuring social distance. *Journal of Applied Sociology 9*(2), 299–308.

Đurić, Đ. (2013). *Psihologija i obrazovanje: osnove pedagoške psihologije*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.

Đurić, Đ., Franceško, M., i Kostić, A. (2013). *Pojedinac u društvenom okruženju: uvod u socijalnu psihologiju*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.

Halpern, D. F. (2009). Assessing gender gaps in learning and academic achievement. In P. A. Alexander & P.H. Whinne (Eds.). *Handbook of educational psychology* (pp. 635–653). New York/London: Routledge.

Šarčević, D., i Vasić, A. (2014). Sociodemografski i psihološki korelati školskog uspeha. *Primenjena psihologija*, *7*, 401–427.

Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, *33*, 1–39.

Trogrlić, A., Šarčević, D., i Vasić, A. (2013). Pol, školski uspeh i motivacija za školsko učenje. *Pedagoška stvarnost*, *59*, 332–349.

Tukey, J. W. (1977). *Exploratory data analysis*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Vasić, A. (2001). Šta je školski uspeh učenika? *Pedagoška stvarnost*, 9–10, 697–725.

Vasić, A., i Šarčević, D. (2012). *Psihologija i ontogeneza: teorije i istraživanja*. Novi Sad: Autori i Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.

PRILOG 1 – ***Pitanja iz upitnika koja su korišćena za izračunavanje varijabli etničke distance:***

16.* Navedite da li ste spremni da sklopite BRAK s pripadnikom/com navedenih nacionalnosti.

18.* Da li biste želeli da pripadnici navedenih nacija budu u vašem RAZREDU?

20.* Da li biste želeli da pripadnici navedenih nacija budu vaši DRUGOVI?
* - redni brojevi pitanja iz upitnika korišćenog u ukupnom istraživanju.

PRILOG 2 – ***Popis navedenih etničkih zajednica uz pitanja koja su poslužila za definisanje varijabli etničke distance.***

Srbi*
Mađari*
Hrvati
Slovaci*
Rumuni
Rusini
Crnogorci
Romi
Makedonci
Ukrajinci
Albanci
Bošnjaci

* Ovo su etničke zajednice iz kojih su uzorci ispitanika iz ovog istraživanja. Odgovori ispitanika na ova pitanja za njihove etničke zajednice nisu korišćeni u definisanju varijabli koje su mere etničke distance.

INFLUENCE OF GENDER AND SCHOOL ACHIEVEMENT ON ETHNIC DISTANCE OF ADOLESCENTS IN VOJVODINA

Summary: *The aim of this research is to determine the relation between gender, school success and ethnic distance, and it analysed just one portion of the data collected as part of a subproject "Evaluation of Interethnic Relations of the Young in Vojvodina 2013-2014" carried out with collaboration of the Provincial Secretariat for Education, Regulation, Administration and National Minorities. Subsamples for data analysis included students from the Serbian (N=6161; 50% female participants), Hungarian (N=613; 51% female participants), and Slovak ethnic communities (N=199; 52% female participants), aged around 16, all attendants of secondary schools in Vojvodina. The sample consisting of Serbian and Hungarian students showed considerable differences between female and male participants. Female participants showed lower degree of ethnic distance towards members of other ethnic communities in Vojvodina in relation to mutual class attendance and friendship. The sample from the Slovak ethnic community showed a considerable difference of ethnic distance between male and female participants who attend same school courses only relating to friendship. The relation between the school success and the degree of ethnic distance partly depends on ethnicity of the participants and the indicators of ethnic distance. The sample from Serbian ethnic community showed a considerable linear effect of school success on all aspects of ethnic distance: willingness for mutual class attendance, friendship, and marriage. The samples from the Hungarian and Slovak communities showed considerable non-linear effect of ethnic distance on willingness to make friends of different ethnicity. The research showed that students with higher degree of school success have lower degree of ethnic distance.*

Key words: ***gender, school success, ethnic distance, t-test, variable analysis.***

Marija Manasijević[1], Mirjana Franceško[2]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad
Katedra za psihologiju

PREDIKTORI ETNIČKE DISTANCE KOD MLADIH U VOJVODINI

Rezime: *Praćenje prirode međuetničkih odnosa kod mladih u multinacionalnim, multikonfesionalnim i višejezičnim sredinama izuzetno je značajno, budući da se odnos prema svojoj i drugim etničkim zajednicama usvaja procesima socijalizacije. Osnovni problem rada predstavlja ispitivanje prediktora etničke distance kod pripadnika većinske, srpske, populacije mladih u Vojvodini prema pripadnicima mađarske nacionalne manjine. Imajući u vidu hipotezu kontakta, ispitivana je moć predikcije sociodemografskih varijabli, stavova prema svojoj i drugim nacionalnim grupama, i iskustava u međuetničkim odnosima. U istraživanju je učestvovalo 6160 učenika drugog razreda gimnazija i srednjih stručnih škola sa teritorije AP Vojvodine (49,8% ispitanica, prosečne starosti 16,2 godine). Instrument korišćen u ovom istraživanju predstavlja deo upitnika UOM2013 (Upitnik o odnosima među mladima u AP Vojvodini), kreiranog za potrebe projekta Evaluacija stanja međuetničkih odnosa kod mladih u Vojvodini 2013–2014. Hijerarhijska regresiona analiza pokazala je da finalni model, koji uključuje sociodemografske karakteristike, stavove o svojoj i drugim etničkim grupama i iskustvo u međuetničkim odnosima, objašnjava ukupno 25% varijanse etničke distance. U okviru finalnog modela, kao značajni prediktori izdvajaju se: životno iskustvo sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica ($\beta = .18$, $p < .01$), odsustvo druženja sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica van škole ($\beta = .14$, $p < .01$), vrednovanje svoje kulture ($\beta = .11$, $p < .01$) i vere ($\beta = .10$, $p < .01$), nadnacionalna vezanost ($\beta = .-10$, $p < .01$) i etnocentrizam ($\beta = .06$, $p < .01$). Ovi rezultati upućuju na značaj ličnog i posrednog iskustva u smanjenju distance i predrasuda prema pripadnicima manjinskih grupa.*

Ključne reči: ***etnička distanca, mladi, hipoteza kontakta***

[1] mmanasijevic@useens.net
[2] francmir@eunet.rs

Uvod

Multinacionalne, multikonfesionalne i višejezične sredine kao što je Vojvodina, predstavljaju važno tlo za proučavanje međuetničkih odnosa, budući da su njeni građani usmereni na upoznavanje različitih kultura i formiranje stavova na osnovu sopstvenog iskustva, što može doprineti razvoju tolerancije i vrednosti multikulturalizma. Istovremeno, ovakve sredine mogu biti potencijalna žarišta etnocentrizma i nacionalizma, o čemu svedoči i pojava brojnih nacionalističkih i ekstremnih klerofašističkih grupa u našoj novijoj istoriji.

Praćenje prirode međuetničkih odnosa kod mladih u tom je kontekstu izuzetno značajno, budući da se odnos prema svojoj i drugim etničkim zajednicama usvaja procesima socijalizacije, te je društvo u velikoj meri zaslužno za stavove i vrednosti svojih mladih generacija. Odnos pojedinca prema etničkoj ili nacionalnoj grupi može imati različite oblike, koji se razlikuju kako po intenzitetu, tako i po sadržaju uverenja.

Puhalo (2009) smatra da se nacija vezuje uz državu, te predstavlja širi pojam od etničke grupe, koju određuje kao: „ljude sa zajedničkom kulturnom tradicijom (u najširem smislu) i osjećanjem zajedništva i bliskosti sa svojom grupom, koja postoji kao subgrupa u većem društvu" (Puhalo, 2009, str. 7). U skladu sa tim, nacija može okupljati više manjih etničkih grupa, kao što je npr. slučaj Bosne i Hercegovine. Uz ogradu da etnička grupa nije nužno manjinska, nailazimo na brojna terminološka preklapanja pojmova etničke i nacionalne pripadnosti, te ćemo u ovom radu i mi te pojmove koristiti kao sinonime.

Rot i Havelka (Rot i Havelka, 1972, prema Rot, 2006) razlikuju nekoliko oblika nacionalne vezanosti: isključivu, istaknutu, podeljenu, opšteljudsku i vezanost koja ukazuje na negiranje značaja nacionalne grupe kao referentne grupe. Pojedini autori uspostavljaju razliku između patriotizma, nacionalizma i internacionalizma koji se, osim po stepenu izraženosti identifikacije, međusobno razlikuju i po značenju koje se pridaje svojoj i drugim nacionalnim grupama (Zvonarević, 1985).

Proučavanje međuetničkih odnosa mladih važno je i u kontekstu razvojne faze adolescenata, praćene krizom identiteta, a koja se najčešće rešava kroz pripadnost grupama. Na taj način mladi zadovoljavaju potrebu za pripadnošću i afilijacijom, te grade svoj socijalni identitet. Teorija socijalnog identiteta (Tajfel, 1982) naglašava značaj procesa socijalne kategorizacije u socijalnoj percepciji, koja dovodi do podele na MI i ONI. Ovaj proces za posledicu ima formiranje različitih socijalnih identiteta, koji u kontekstu ove teorije predstavlja: „deo pojedinačnog self koncepta koji proističe iz njegovog znanja o sopstvenoj pripadnosti nekoj grupi i koji je udružen sa značajem i emocijama pripisanim toj pripadnosti" (Tajfel, 1978,

str. 63, prema Brown, 2006). Značaj pripadnosti grupi proizlazi iz percepcije značaja te grupe u okviru društva, te je, imajući u vidu dinamičnost i pluralnost mogućih identiteta, potrebno napraviti izbor. Članstvo u određenim grupama pojedincu nudi sigurnost, ali i osnovu za održanje i razvoj samopoštovanja, budući da se samim članstvom u grupi javlja apriori pozitivan stav prema svojoj grupi, koja je u ovom slučaju indirektni pokazatelj selfa (Abrams&Hogg, 1988). Pored favorizovanja svoje grupe, u procesu socijalne percepcije javlja i se princip metakontrasta, koji se ogleda u tendenciji naglašavanja razlika između svoje grupe i tuđih grupa.

Imajući u vidu postavke ove teorije, možemo tumačiti kvalitet međuetničkih odnosa, kao i indikatore etničke distance kod mladih.

Etnička distanca i njeni korelati

Etnička distanca, kao jedna od najistraživanijih vrsta socijalne distance, predstavlja nivo spremnosti pojedinca za stupanje u različite odnose sa pripadnicima određenih etničkih grupa (Đurić, Franceško i Kostić, 2013). Najčešće korišćeni instrument za merenje etničke distance predstavlja Bogardusova skala socijalne distance (Bogardus, 1925). U okviru ovog instrumenta obično su navedeni sledeći odnosi: brak, prijatelj, komšija, kolega na poslu, državljanstvo (život u istoj zemlji), dolazak u zemlju kao turista, a zadatak ispitanika jeste da proceni na koji bi od navedenih odnosa pristao u interakciji sa pripadnicima pojedinih grupa. Rezultati se mogu posmatrati na nivou pristajanja na pojedinačne odnose ili na nivou celokupnog skora etničke distance. Rezultati etničke distance najčešće se posmatraju kao konativna dimenzija stava prema grupama koje se procenjuju, te nude mogućnost predikcije ponašanja pojedinca u realnoj situaciji. Međutim, važno je naglasiti da visok nivo distance u pojedinim situacijama ne mora nužno implicirati diskriminaciju i netrpeljivost, već može biti pokazatelj nedovoljnog poznavanja drugih kultura ili nepostojanja mogućnosti da se sa njima uspostavi socijalna razmena.

Duckitt (2003) pretpostavlja dinamičan odnos između socijalne distance i bliskih koncepata iz oblasti socijalne percepcije koji podrazumeva da su stereotipi osnova za javljanje predrasuda, a da su predrasude faktori koji određuju nivo socijalne distance prema određenoj grupi. U tom kontekstu nivo socijalne distance predstavlja indirektnu meru predrasuda kod pojedinca, što je i naše polazište u ovom radu.

Društvenopolitičke promene u našem društvu nakon raspada SFRJ uslovile su izvesne tendencije kada su u pitanju grupe prema kojima ispitanici dugi niz godina pokazuju najveću netrpeljivost, a to su Albanci, Romi i Hrvati (Opačić, Vujadinović, 2005; Popadić, 2010; Subašić, Opačić, 2013). Analiza etničke distance po regionima pokazuje da najmanju

distancu iskazuju ispitanici iz Vojvodine, dok najveću distancu pokazuju ispitanici iz Beograda, bez obzira koja se etnička grupa procenjuje (Subašić i Opačić, 2013).

U popisu korelata etničke distance u literaturi nailazimo na nekoliko značajnih kategorija: stavovi i vrednosti, osobine ličnosti, sociodemografske varijable i sredinski faktori (ranija i aktuelna iskustva sa grupom koja se procenjuje).

U pogledu stavskih i vrednosnih korelata isključive nacionalne vezanosti i etničke distance prema pripadnicima drugih nacionalnih zajednica, izdvajaju se tradicionalističke vrednosti, (Subašić, Opačić, 2013), zatim važnost ideološke orijentacije pojedinca na dimenziji levo – desno (Banovac i Boneta, 2006), te religioznost (Banovac i Boneta, 2006; Puhalo, 2009; Vasović, 2010; Popadić, 2010).

Opačić i Vujadinović (2005) kao predispoziciju osobe za formiranje predrasuda izdavajaju osobine ličnosti kao što su rigidnost, autoritarnost, anksioznost, nisko samopoštovanje i opšti neuroticizam.

Haneš (2012) navodi rezultate istraživanja koji ukazuju na tendenciju da pripadnice ženskog pola imaju nižu etničku distancu u odnosu na pripadnike muškog pola, Popadić (2010) navodi dvosmislene rezultate o polnim razlikama u stepenu etničke distance, dok se u Pantićevom (1967) istraživanju javlja više distanciranje kod žena. Neka kasnija istraživanja (Kuzmanović, 1994; Beogradski centar, 2005) nisu utvrdila značajne polne razlike u pogledu etničke distance.

Osim pola, uzrast predstavlja značajan korelat iskazivanja socijalne distance kod pojedinca. Ovaj odnos definisan je negativnom korelacijom, koja podrazumeva da se sa višim uzrastom ispitanika smanjuje stepen socijalne distance (Haneš, 2012). Sa druge strane, Popadić (2010) u pregledu istraživanja prikazuje raznolike rezultate u pogledu veze uzrasta i etničke distance, koja varira od pozitivne do negativne, a u nekim slučajevima je nelinearne prirode, pa je potrebno biti oprezan u tumačenju rezultata.

Obrazovanje je još jedan korelat etničke distance koji može biti moderator veze između uzrasta i etničke distance, budući da su mlađi ispitanici najčešće i obrazovaniji (Popadić, 2010). Posmatrana samostalna veza između obrazovanja i etničke distance negativne je prirode. Dakle, sa porastom obrazovanja opada etnička distanca prema drugim narodima (Opačić, Vujadinović, 2005; Puhalo, 2009; Vasović, 2010; Popadić, 2010). Lučić (1997, prema Puhalo 2009) kao značajni korelat etničke distance navodi i obrazovanje roditelja, konkretno oca, tako da se distanca smanjuje sa višim obrazovanjem oca.

Okruženje u kome pojedinci žive može uticati na razvoj određenih stavova. Značajni sredinski faktori u okviru istraživanja etničke distance predstavljaju etničku heterogenost porodice, rodbinske i prijateljske grupe (Turjačanin, 2005, Haneš, 2012).

Socijalna razmena sa pripadnicima drugih etničkih grupa može se posmatrati dvojako – kao faktor koji utiče na formiranje etničke distance, ali i pokazatelj izraženosti distance, tj. kao posledica koja se javlja u skladu sa izraženošću distance prema pojedinim grupama. U sklopu situacionih faktora koji mogu doprineti smanjenju predrasuda i socijalne distance značajno mesto zauzima kontakt sa objektom predrasuda. Naime, Olport (Allport, 1954) postavlja hipotezu kontakta koja podrazumeva kontinuiranu interakciju dveju grupa. Susreti moraju ispuniti nekoliko uslova kao što su: rad na zajedničkom cilju, ravnopravni status, neformalni kontakti, višestruki kontakti i susret ljudi jednakog socijalnog statusa. Ovaj model je višestruko proveravan i kod nas i u inostranstvu i dao je raznolike rezultate. Sa jedne strane, ovaj model dobija empirijsku potvrdu (Hewstone i Brown, 1986; Pettigrew, 1998; Eller i Abrams, 2004). Međutim, pojedini autori ne potvrđuju postavku hipoteze kontakta. Tako, na primer, Franceško, Mihić i Kajon (2005) u svom istraživanju o socijalnoj distanci kod dece osnovnoškolskog uzrasta ne beleže značajne razlike u pogledu socijalne distance kod ispitanika koji su imali svakodnevni kontakt sa ciljanom populacijom i dece koja su pohađala etnički homogene škole. Ovakvi rezultati ukazuju na značaj dobro osmišljenih školskih programa za promociju multikulturalizma, budući da samo zajedničko pohađanje škole sa pripadnicima druge etničke zajednice ne mora nužno da znači ispunjenje uslova za kooperaciju i kontiuirani rad na zajedničkom cilju.

Prethodno navedena istraživanja uglavnom su analizirala pojedine kategorije korelata i njihov nivo povezanosti sa nivoom etničke distance kod mladih. Naše istraživanje usmereno je na analizu prediktivne vrednosti tri kategorije korelata etničke distance (sociodemografske varijable, stavovi o svojoj i drugim etničkim zajednicama, iskustva sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica) kod pripadnika većinskog stanovništva u AP Vojvodini. Na taj način želimo da ispitamo značaj svake od navedenih kategorija korelata.

Metod

Uzorak i postupak

U istraživanju je učestvovalo 6160 učenika drugog razreda gimnazija i srednjih stručnih škola sa teritorije AP Vojvodine. U okviru pomenutog projekta anketirani su učenici različite etničke pripadnosti koji žive na ovoj teritoriji. U ovom radu prikazujemo rezultate srpskog poduzorka, koji je relativno ujednačen po polu, sa 49,8 % ženskih i 50,2% muških ispitanika, prosečne starosti 16,2 godine. Podatke o nacionalnoj pripadnosti ispitanika izveli smo na osnovu homogenosti jezika na kome

komuniciraju sa majkom i ocem. Ukoliko su ispitanici navodili istovetne jezike, svrstavani su u navedenu nacionalnu grupu, a ako su navodili različite jezike, svrstavani su u grupu mešovitih.

Podaci su prikupljeni u periodu od novembra 2013. godine do marta 2014. godine, grupnim, anonimnim i dobrovoljnim anketiranjem srednjoškolaca, koji su ispunjavali upitnik za vreme časa odeljenskog starešine.

Instrument i varijable

Instrument koji je korišćen u ovom istraživanju predstavlja deo upitnika UOM2013 (*Upitnik o odnosima među mladima u AP Vojvodini,* autora Franceško i Vasić, 2013), kreiranog za potrebe projekta *Evaluacija stanja međuetničkih odnosa kod mladih u Vojvodini 2013–2014.*

Početni segment upitnika UOM2013 sadržao je pitanja o polu, uzrastu, nivou obrazovanja oba roditelja ponaosob, jeziku na kome komuniciraju sa roditeljima, koje smo koristili za opis uzorka ispitanika, utvrđivanje nacionalne pripadnosti ispitanika, a potom i kao prediktore etničke distance.

Sledeći segment odnosio se na *oblike nacionalne vezanosti* ispitanika. Nacionalna vezanost na osnovu kriterijuma lojalnosti pojedinca grupi podrazumeva nekoliko pojavnih oblika: isključiva, istaknuta, podeljena nacionalna vezanost, opšteljudska vezanost i negiranje važnosti nacionalne vezanosti (Rot, 2006). Za operacionalizaciju ovog konstrukta korišćena je skala odnosa prema nacionalnosti Rota i Havelke (1972). U pitanju je petostepena skala Likertovog tipa, koja se sastoji od šest ajtema.

Rezultati dobijeni putem eksplorativne faktorske analize glavnih komponenti uz Promax rotaciju uputili su na dve latentne dimenzije instrumenta koje zajedno objašnjavaju 55,9% varijanse. Prvi faktor obuhvatio je četiri ajtema (1. *Svi pripadnici moje nacije trebalo bi, u svakom pogledu, da više cene vlastitu naciju;* 3. *Pripadnici moje nacije kulturniji su od pripadnika drugih nacija koje žive u AP Vojvodini*; 4. *Svest o pripadnosti nekoj određenoj naciji budi u čoveku ponos i oplemenjuje njegov duh*; 5. *Smatram da pripadnici moje nacije, koji uzdižu svoju naciju iznad ostalih nacija, ne čine ništa rđavo jer oni time samo pokazuju koliko vole svoj narod*). Sadržinska analiza ajtema ukazala je na objedinjavanje stavova usmerenih na pozitivno vrednovanje nacije od isključive do podeljene, te je nazvana *Etnocentrizam*. Drugi faktor čine ajtemi (2. *Nijedna bitna osobina pojedinog čoveka ne proističe iz njegove nacionalne pripadnosti*; 6. *Ljudi se razlikuju međusobno zato što pripadaju različitim nacijama, ali to ne mora da predstavlja smetnju međusobnom poštovanju i ravnopravnosti*) koji se po određenju autora skale mogu svrstati u kategorije opšteljudske vezanosti i negiranja važnosti nacionalne pripadnosti, te radni naziv faktora glasi

Nadnacionalna vezanost. Regresioni koeficijenti dobijeni ovim putem bili su korišćeni za dalje analize rezultata na skali odnosa prema nacionalnosti.

Osim oblika nacionalne vezanosti, kao stavske varijable posmatrani su i *odnosi prema veri i kulturi pojedinih etničkih zajednic*a, te *procena razlika između svoje i drugih etničkih zajednica*. Ovi stavovi mereni su putem pitanja o poređenju vrednosti svoje vere i kulture i vere i kulture pripadnika drugih nacionalnih zajednica na skali od 1 do 3 (značenje odgovora: *1) nije vrednija; 2) vrednija je u određenoj meri; 3) mnogo je vrednija*). Odgovori na pojedinačna pitanja o vrednovanju svoje kulture i vere u poređenju sa drugim posmatrani su kao potencijalni prediktori etničke distance kod naših ispitanika.

Utvrđivanje *odnosa prema razlikama među pripadnicima različitih etničkih grupa* ispitivano je putem tri ajtema na petostepenoj Likertovoj skali, koji su se odnosili na poređenje razlika svoje i drugih etničkih grupa u pogledu sposobnosti, morala i nivoa razvijenosti kulture. Ukupan skor procene razlika među pripadnicima etničkih grupa, sačinjen od odgovora na trima ajtemima, tretiran je kao prediktor etničke distance.

Iskustvo u međuetničkim odnosima predstavlja treći deo varijabli koje su uključene u prediktivni model. U okviru ove kategorije obuhvaćena su lična iskustva učenika o odnosima sa pripadnicima drugih etničkih zajednica. Izvedena su iz pojedinih kategorija odgovora ispitanika kodiranjem kako bi mogla biti korišćena u regresionoj analizi. Putem procesa veštačkog („dummy“) kodiranja izdvojena su iskustva: *druženje i odsustvo druženja sa učenicima drugih nacionalnosti u školi, druženje i odsustvo druženja sa pripadnicima drugih nacionalnosti koji nisu iz iste škole, lično iskustvo sukoba i odsustvo ličnog iskustva sukoba sa pripadnicima drugih nacionalnosti, korišćenje, odnosno nekorišćenje jezika drugih nacionalnih zajednica, procena prisutnosti međuetničkih sukoba u školi*. Pored navedenih varijabli, u ovoj grupi analizirano je i *opšteživotno iskustvo sa pripadnicima drugih etničkih grupa* na skali od 1 (*veoma pozitivno*) do 5 (*veoma negativno*).

Etnička distanca predstavlja nivo spremnosti pojedinca za stupanje u različite odnose sa pripadnicima određenih etničkih grupa (Đurić, Franceško i Kostić, 2013). Etnička distanca u ovom istraživanju merena je putem modifikovane Bogardusove skale socijalne distance (Bogardus, 1925), koja sadrži pet nivoa bliskosti (spremnost na brak, druženje, deljenje klupe, pohađanje istog razreda i zajedničko pohađanje škole). Ovi odnosi izabrani su u skladu sa uzrastom ispitanika i indikatorima bliskosti u adolescentskom periodu. Zadatak ispitanika sastojao se u odgovoru na pitanje prihvatanja ili neprihvatanja svakog od navedenih odnosa sa pripadnicima svoje i nekih drugih etničkih zajednica. Svaki od ovih odnosa

ponderisan je na taj način da se manji skor vezuje za manji stepen etničke distance pomnožen sa mogućim odgovorima ispitanika (*da = 1; svejedno = 2; ne = 3*). Zbir pondera i odgovora ispitanika čini meru etničke distance na osnovu koje su izračunate aritmetičke sredine i standardne devijacije. Etnička distanca merena je u pogledu celokupnog skora dobijenog na osnovu ponderisanja pojedinačnih izbora. U ovom radu analizirana je etnička distanca prema Mađarima kod pripadnika većinskog, srpskog, stanovništva u AP Vojvodini. Ovakav izbor napravili smo imajući u vidu da je mađarska nacionalna zajednica najzastupljenija od svih manjinskih etničkih grupa u Vojvodini. Sa druge strane, smatrali smo opravdanim da se mere etničke distance odnose na jednu konkretnu grupu, budući da procesi socijalne percepcije među pojedinim grupama mogu da variraju i daju različite ishode u zavisnosti od veličine grupa, kulturoloških sličnosti, zajedničke istorije itd.

Rezultati

Kako bismo odgovorili na osnovno istraživačko pitanje, pristupili smo unapred opisanoj pripremi podataka za hijerarhijsku regresionu analizu, koja se sastojala iz pregleda distribucija frekvencija relevantnih varijabli, faktorske analize skale oblika nacionalne vezanosti i kodiranja pojedinih varijabli u kategorije primerene regresionoj analizi. Skup prediktorskih varijabli u regresionim analizama sastojao se od sociodemografskih varijabli (pol, obrazovanje oca, obrazovanje majke), stavova prema svojoj i drugim etničkim grupama (indeksi oblika nacionalne vezanosti, vrednovanje vere i kulture, odnos prema razlikama među kulturama), iskustva u međuetničkim odnosima (druženje i odsustvo druženja sa pripadnicima drugih nacionalnosti u okviru škole i van nje, upotreba jezika pripadnika drugih nacionalnosti, procena prisustva međuetničkih problema u školi, lično iskustvo međuetničkih konflikata, opšte iskustvo sa pripadnicima drugih nacionalnosti). S druge strane, kriterijumsku varijablu u ovom slučaju predstavlja mera etničke distance prema pripadnicima mađarske nacionalnosti.

Preliminarnim analizama je utvrđeno da pretpostavke normalnosti, linearnosti, multikolinearnosti i homogenosti varijanse nisu bile narušene. U okviru kreiranja prediktivnih modela korišćena su tri bloka prediktorskih varijabli (sociodemografske varijable, stavovi prema svojoj i drugim etničkim grupama, iskustvo u međuetničkim odnosima). Rezultati ovih analiza prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1. Osnovni rezultati hijerarhijskih multiplih regresionih analiza

	R^2	ΔR^2	ΔF
1. model (obrazovanje majke, pol, obrazovanje oca)	.02	.02	13.97
2. model (obrazovanje majke, pol, obrazovanje oca, stavovi o svojoj i drugim etničkim grupama)	.16	.15	74.73
3. model (obrazovanje majke, pol, obrazovanje oca, stavovi o svojoj i drugim etničkim grupama, iskustvo u međuetničkim odnosima)	.25	.08	39.47

Napomena: za sve modele p (ΔF) < .01

Sociodemografske varijable objašnjavaju svega 2% varijanse etničke distance prema pripadnicima mađarske nacionalnosti. Uključivanje stavova prema svojoj i drugim etničkim grupama doprinelo je povećanju objašnjenje varijanse na 16%. Finalni blok prediktora, koji pored sociodemografskih i stavskih varijabli obuhvata i iskustvo u međuetničkim odnosima, doprineo je objašnjenju dodatnih 8%, što čini ukupno 25% varijanse. Pregled standardizovanih parcijalnih regresionih koeficijenata u okviru tri testirana modela prikazan je u Tabeli 2.

Tabela 2. Parcijalni doprinosi prediktorskih varijabli

β -standardizovani parcijalni regresioni koeficijenti po modelima			
Prediktori	Model 1	Model 2	Model 3
Sociodemografske karakteristike			
Pol	**-.13****	.00	.00
Obrazovanje oca	.02	.03	.02
Obrazovanje majke	.03	**.05***	.03
Stavovi o svojoj i drugim etničkim grupama			
Etnocentrizam		**.09****	**.06***
Nadnacionalna vezanost		**-.15****	**-.10****
Vrednovanje vere		**.12****	**.10****
Vrednovanje kulture		**.12****	**.11****

Procena razlika među etničkim grupama	**.07****	.04
Iskustvo u međuetničkim odnosima		
Odsustvo druženja sa pripadnicima drugih etničkih zajednica iz škole		**.10****
Odsustvo druženja sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica van škole		**.14****
Nekorišćenje jezika drugih nacionalnih zajednica		.02
Odsustvo međuetničkih sukoba u školi		-.02
Odsustvo ličnog iskustva sukoba		.02
Životno iskustvo sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica		**.18****

Napomena: *-p < .05, **-p < .01

Nakon uklanjanja uticaja sociodemografskih karakteristika ispitanika, drugi blok prediktorskih varijabli, koji čine stavovi o svojoj i drugim etničkim grupama, pokazao se kao značajan u predikciji nivoa etničke distance prema Mađarima kod pripadnika većinskog stanovništva u AP Vojvodini. U ovom modelu *nadnacionalna vezanost* u najvećoj meri doprinosi predikciji etničke distance u negativnom smeru (β = -.15, p < .01). Rezultati pokazuju da etničku distancu bolje predviđa *nadnacionalna vezanost* od *etnocentrizma* (β = .09, p < .01). Isticanje *vrednosti svoje vere* (β = .12, p < .01) i *kulture* (β = .12**,** p < .01) u poređenju sa verom i kulturom drugih etničkih zajednica takođe doprinosi predviđanju etničke distance prema pripadnicima mađarske etničke zajednice. Međutim, finalni model, u koji su uključene i varijable iskustva u međuetničkim odnosima umanjuju značaj *nadnacionalne vezanosti*. Najveću prediktivnu vrednost dobija varijabla *procena životnog iskustva sa pripadnicima drugih etničkih zajednica* (β = .18; p < .01), tako da je distanca veća što je životno iskustvo sa pripadnicima drugih etničkih zajednica negativnije. Pored toga, *odsustvo druženja sa pripadnicima drugih etničkih zajednica koji ne pohađaju istu školu* (β = .14; p < .01), ali i *odsustvo druženja sa pripadnicima drugih etničkih zajednica u školi* (β = .10; p < .01) u značajnoj meri mogu objasniti izraženost etničke distance učenika srpske nacinalnosti prema

učenicima mađarske nacionalnosti. Iz kategorije stavova, kao značajni prediktori izdvojili su se stavovi: *vrednovanje kulture* ($\beta = .11$; $p < .01$), *vrednovanje vere* ($\beta = .10$; $p < .01$), te n*adnacionalna vezanost* ($\beta = -.10$; $p < .01$) i *etnocentrizam* ($\beta = .06$; $p < .01$).

Diskusija i zaključak

Odnos većinskog stanovništva prema manjinskim zajednicama u multinacionalnoj, multikonfesionalnoj i višejezičnoj sredini veoma je važan indikator stanja međuetničkih odnosa. U tom smislu možemo interepretirati rezultate našeg istraživanja, imajući u vidu da se uzorak mladih srpske nacionalnosti može smatrati reprezentativnim u kontekstu AP Vojvodine. Istovremeno, pripadnici mađarske nacionalne zajednice predstavljaju najzastupljeniju manjinsku zajednicu u AP Vojvodini, te dobijeni rezultati mogu biti dobra osnova za pretpostavke o otvorenosti mladih za drugačije etničke zajednice.

Osnovni rezultati dobijeni u ovom istraživanju ukazuju na značaj ranije pomenute hipoteze kontakta i ličnog iskustva pojedinca u formiranju i održanju predrasuda. Među najznačajnijim prediktorima etničke distance izdvajaju se varijable iz kategorije *Iskustvo u međuetničkim odnosima*. Kada se posmatraju prediktori rangirani po visini beta standardizovanih regresionih koeficijenata, uočava se da je najznačajnija *procena opšteg životnog iskustva sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica*. Zatim sledi *odsustvo druženja sa pripadnicima drugih nacionalnih zajednica van škole*, što ukazuje na važnost neformalnih odnosa u periodu adolescencije, koji ne moraju nužno biti institucionalizovani. Spremnost da se ističe vrednost svoje kulture i vere u poređenju sa verom i kulturom drugih zajednica indirektni je pokazatelj etnocentrizma kod pojedinaca, te ne čudi rezultat o važnosti ovih stavova u predviđanju izraženosti etničke distance prema manjinskoj grupi.

Rezultati dobijeni ovom prilikom ukazuju i na značaj *odsustva etnički heterogenog druženja u okviru škole* za javljanje više etničke distance i apostrofiraju važnost škole kao agensa socijalizacije za razvoj vrednosti tolerancije i multikulturalizma.

Stavovi o svojoj i drugim etničkim zajednicama pokazali su značajnu prediktivnu moć, i to u očekivanom smeru. Naime, što je pojedinac pozitivnije orijentisan prema svojoj grupi, u smislu pozitivnog vrednovanja svoje vere, kulture i tendencije ka etnocentrizmu, to je manje spreman za stupanje u interakciju sa pripadnicima drugih etničkih zajednica. Ovakvim rezultatima mogao je doprineti i status nacionalne grupe naših ispitanika, koju čine pripadnici većinske grupe u multikulturnoj sredini. Imajući u vidu ovaj podatak, smatramo da bi u narednim istraživanjima bilo korisno ispitati prediktore etničke distance kod pripadnika manjinskih grupa.

Sociodemografske karakteristike u ovom istraživanju izgubile su značaj nakon uvođenja stavova, što nije potvrdilo tendencije važnosti obrazovanja roditelja i pola u ranijim istraživanjima (Puhalo 2009; Haneš, 2012).

Rezultati o prediktorima koji se nisu pokazali značajnim u ovom istraživanju takođe su informativni. Uprkos našim očekivanjima, odsustvo upotrebe jezika drugih nacionalnih zajednica, i izostajanje opšteg i ličnog iskustva sukoba u školi nisu se pokazali značajnim varijablama kada posmatramo etničku distancu prema pripadnicima mađarske etničke zajednice. Imajući u vidu ove rezultate, možemo reći da mladi svoje stavove o drugim etničkim zajednicama zasnivaju pre svega na odsustvu druženja, a ne na odsustvu sukoba, što može biti pokazatelj njihove razvojne faze, sa jedne strane, ili odlika sredine u kojoj odrastaju, sa druge strane. U tom smislu, pretpostavljamo da je pojava sukoba uobičajena kod mladih, imajući u vidu živost njihove međusobne interakcije, te se na konflikte gleda sa izvesnom dozom tolerancije, što za posledicu ne mora nužno da ima stvaranje distance prema pripadniku druge etničke zajednice.

Stepen objašnjene varijanse izabranim skupom prediktora od 25% smatramo zadovoljavajućim, imajući u vidu raznolikost varijabli uključenih u finalni model. U okviru budućih istraživanja bilo bi korisno uključiti nove korelate iz oblasti vrednosti, ali i osobina ličnosti. Na taj način, pretpostavljamo da bi se mogao formirati model koji predviđa etničku distancu, sa uvažavanjem specifičnosti etničke razuđenosti u našoj zemlji, a pogotovu u AP Vojvodini.

Sumirajući navedene rezultate, uz uvažavanje izvesnih metodoloških ograničenja, možemo reći da prikazani istraživački izveštaj ima višestruki značaj. Pre svega, možemo istaći važnost dobijenih nalaza u kontekstu provere teorijskih postavki hipoteze kontakta. Naglasak je, u ovom slučaju, potrebno staviti na preispitivanje upotrebne vrednosti modela u zavisnosti od specifičnosti kulture u kojima se istraživanja sprovode.

Osim toga, rezultati ovog istraživanja imaju i svoju aplikativnu vrednost, tako da nude polaznu osnovu za kreiranje programa za unapređenje i razvoj međuetničkih odnosa. Naime, rezultati upućuju na važnost etnički heterogenih škola. U tom smislu, mogućnost učenja jezika pripadnika drugih etničkih zajednica može biti dobra osnova za unapređenje socijalne interakcije, a zatim i organizovanje školskih programa za promociju multikulturalizma prilagođenih uzrastu učenika. Na taj način mogla bi škola iskoristiti potencijale u okviru obrazovnih, ali i vaspitnih aspekata uticaja na mlade. Naravno, osim škole potrebno je uključiti širu društvenu zajednicu, u okviru koje je potrebno otvoriti mogućnost za organizaciju različitih kulturnih i sportskih manifestacija za promociju tolerancije. Ukoliko bi mladi iz različitih etničkih zajednica bili zajedno, kontinuirano i ravnopravno uključeni u njihovo osmišljavanje i realizaciju, stvorili bi se uslovi za isticanje drugih aspekata njihovog socijalnog identiteta, koji se ne zasniva samo na nacionalnom.

Literatura

Abrams, D., Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*. Vol. 18, (4), 317–334.

Allport G. W. (1954). *The nature of prejudice.*

Banovac, B., & Boneta, Ž. (2006). Etnička distanca i socijalna (dez) integracija lokalnih zajednica. *Revija za sociologiju*, *37* (1–2), 21–46.

Bogardus, E. S. (1925) Measuring social distance. *Journal of Applied Sociology 9* (2), 299–308.

Brown, R. (2006). *Grupni procesi: Dinamika unutar i između grupa*. Jastrebarsko, Naklada Slap.

Duckitt, J. (2003). Prejudice and intergroup hostility. In: D. O. Sears, L. Huddy and R. Jervis (eds.) Oxford Handbook of Political Psychology (559–601). Oxford University Press.

Đurić, Đ., Franceško, M., i Kostić, A. (2013). *Pojedinac u društvenom okruženju: uvod u socijalnu psihologiju*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.

Eller, A., & Abrams, D. (2004). Come together: longitudinal comparisons of Pettigrew's reformulated intergroup contact model and the common ingroup identity model in Anglo-French and Mexican-American contexts. *European Journal of Social Psychology*, *34* (3), 229–256.

Franceško, M., Mihić, V. i J.Kajon (2005). Socijalna distanca i stereotipi o Romima kod dece novosadskih osnovnih škola. *Psihologija*, Vol. 39 (2), 167–182.

Haneš, O. (2012). Sociodemografske karakteristike, socijalne distance i stereotipi kod studenata u Banja Luci. *Primenjena psihologija*, 2012 (1), 59–79.

Hewstone, M. E., & Brown, R. E. (1986). *Contact and conflict in intergroup encounters*. Basil Blackwell.

Opačić, G., Vujadinović, B. (2005). Etnička distanca i etnički stereotipi kao faktor odluke o povratku. U: G. Opačić, I. Vidaković, i B. Vujadinović (Ur.) *Život u posleratnim zajednicama*, (115–138. Beograd: Međunarodna mreža pomoći.

Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual review of psychology*, 49 (1), 65–85.

Popadić, D. (2010). Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije. U: *Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnenja tranzicije*, (105–122) Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

Puhalo, S. (2009). *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

Subašić, B., Opačić, B. (2013). *Vrednosti i kulturni aktivizam maturanata Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual review of psychology*, *33* (1), 1–39.

Turjačanin, V. (2005). Predikcija nacionalne vezanosti i otvorenosti. U: V. Turjačanin, Đ. Čekrlija (Ur.) *Ličnost i društvo II: Etnički, državni i evropski identitet,*(102–113). Banja Luka: Friedrich Ebert Stiftung.

Vasović, M. (2010). Nacionalni i nadnacionalni identiteti u konktekstu političke kulture Srbije.U: *Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnenja tranzicije*, (71–85). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung .

Zvonarević, M. (1985). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.

PREDICTORS OF ETHNIC DISTANCE AMONG YOUNG PEOPLE IN VOJVODINA

Summary: *Monitoring the nature of inter-ethnic relations among young people in multinational, multi-confessional and multilingual environments is extremely important, because the relationship to their own and other ethnic communities can be adopted by processes of socialization. The fundamental problem of this work represents the examination of the predictors of ethnic distance among members of the majority population of young people, Serbian, in Vojvodina towards members of the Hungarian national minority. Having in mind the contact hypothesis, the power of prediction of socio-demographic variables, attitudes towards their own and other ethnic groups, and the experiences in inter-ethnic relations have been tested. The study included 6,160 students from the second form of grammar schools and from the secondary vocational schools in the AP of Vojvodina (49.2% female interviewees, average age 16.2). The instrument used in this study is part of the questionnaire UOM2013 (Questionnaire on relationships among young people in Vojvodina) created for the needs of the project: Evaluation of state of inter-ethnic relations among the young in Vojvodina 2013-2014. Hierarchical regression analysis showed that the final model, which includes socio-demographic characteristics, attitudes about their own and other ethnic groups and experience in interethnic relations, explains 25% of variance of ethnic distance. The next significant predictors single out within the final model: life experience with members of other ethnic groups ($\beta = .18$, $p < .01$), absence of meetings with members of other ethnic groups outside school ($\beta = .14$, $p < .01$), evaluation of their culture ($\beta = .11$, $p < .01$) and religion ($\beta = .10$, $p < .01$), supranational linkage ($\beta = .- 10$, $p < .01$) and ethnocentrism ($\beta = .06$, $p < .01$). These results point to the importance of personal and indirect experience in reducing distance and prejudice towards members of minority groups.*

Keywords: ***ethnic distance, the young, contact hypothesis.***

Ruženka Šimonji Černak[1]
Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet u Somboru
Soňa Kariková[2]
Univerzitet Matej Bel, Pedagoški fakultet, Banska Bistrica, Slovačka

RAZGOVORI O JEZIKU I IDENTITETU KOD SLOVAKA U DIJASPORI

Rezime: *Rad je rezultat istraživanja u okviru šireg projekta koji je realizovan u periodu 2011–2013. godine na Pedagoškom fakultetu Univerziteta Matej Bel u Banskoj Bistrici, u Republici Slovačkoj. Jedan od ciljeva projekta bio je istražiti faktore koji utiču na razvoj pismenosti kod dece Slovaka u dijaspori, sa aspekta Slovačke kao matične zemlje. Ispitanici su bili odrasle osobe (roditelj, vaspitač u predškolskoj ustanovi i direktor predškolske ustanove) u Srbiji i u Rumuniji. Primenjena je interpretativna fenomenološka analiza (IPA) koja je realizovana kroz polustrukturisan intervju. Slovaci u dijaspori žive u kompleksnom socijalnom i kulturnom kontekstu čije su osnovne odlike dvojezičnost i dvokulturnost. Dobijeni odgovori ispitanika obrađeni su u okviru nekoliko tema: težnje za očuvanjem slovačkog jezika i identiteta, konkretne aktivnosti koje se sprovode sa ciljem očuvanja maternjeg jezika i identiteta Slovaka, sadašnje stanje jezika i identiteta kao rezultat dosadašnjih težnji i aktivnosti, prilagođavanje promenama i dvojezičnost i dvokulturnost. Ove teme identifikuju karakteristična osećanja ispitanika prilikom sticanja vlastite pismenosti u slovačkom jeziku, kao i empatiju sa njihovom decom i/ili njihovim učenicima. Rezultati istraživanja će poslužiti kao osnova za planiranje aktivnosti podrške matične zemlje, naročito u oblasti obrazovanja na maternjem jeziku.*

Ključne reči: ***Slovaci, dijaspora, slovački jezik, identitet***

1. Uvod

Slovaci, osim u Slovačkoj kao matičnoj zemlji, žive i u enklavama širom sveta. Postoje različiti tipovi dijaspora koje možemo klasifikovati na osnovu očuvanosti jezika i identiteta Slovaka i stepenu izgrađenosti nacionalne infrastrukture. Specifična i sa ovog aspekta visokorazvijena jeste slovačka dijaspora u Srbiji i u Rumuniji. U Srbiji živi oko šezdeset hiljada Slovaka, a u Rumuniji oko dvadeset hiljada (Krystoň, Kariková &

[1] cernak@stcable.rs
[2] sona.karikova@umb.sk

Sitarčík, 2013). Istraživače iz oblasti društvenih nauka u poslednje vreme interesuju problemi očuvanja jezika i identiteta u dijaspori i načini kako u tome može pomoći matična zemlja. Treba istaći činjenicu da su istraživanje sproveli istraživači sa Pedagoškog fakulteta Univerziteta Matej Bel iz Banske Bistrice, iz Slovačke, sa ispitanicima Slovacima koji kao pripadnici autohtone manjine žive izvan teritorije Slovačke.

2. Metod

2.1. Predmet i cilj istraživanja

Predmet istraživanja jeste upoznavanje procesa usvajanja pismenosti kod dece Slovaka u dijaspori. Dete u periodu kada uči da čita i piše živi u složenoj sredini, krećući se između različitih tipova diskursa. Dvojezičnost i dvokulturnost, koje postoje u porodici, predškolskoj ustanovi, školi i široj društvenoj sredini u kojoj deca žive, predstavljaju neke od osnovnih karakteristika ovog konteksta (Kariková, 2013). Iako ispitanici žive u višenacionalnim i višekulturnim državama, ipak su za njih karakteristične dvojezičnost i dvokulturnost, jer se najčešće sreću manjinski i većinski jezik, manjinska i većinska kultura. Sledeća važna karakteristika sredine jeste infrastruktura potrebna za složen nacionalni i kulturni život Slovaka u slovačkim enklavama u dijaspori. Ova infrastruktura se gradi i obogaćuje već stolećima.

Cilj istraživanja jeste opis procesa usvajanja pismenosti kod dece kao i strukture kompleksnog konteksta ove pojave. Sa aspekta istraživača koji žive u Slovačkoj, direktni podaci „iz prve ruke" od Slovaka u dijaspori dragoceni su izvori informacija, koji nisu dostupni u Slovačkoj. Na taj način se dobija autentična slika iskustva i emocija ispitanika u vezi sa usvajanjem pismenosti na slovačkom jeziku.

2.2. Ispitanici u istraživanju

Ispitanici su bili osobe koje učestvuju u razvoju pismenosti kod dece, koje imaju najdirektniji uticaj na ovaj proces. To su roditelj, vaspitač u predškolskoj ustanovi i direktor predškolske ustanove. Izabrani su ljudi koji imaju svoju decu na uzrastu kada se odvija usvajanje pismenosti, ili učestvuju u tom procesu kod druge dece, ili su aktivni učesnici u životu Slovaka u dijaspori. Ispitane su 2012. godine po četiri osobe iz Srbije i Rumunije. Razgovori su trajali oko sat vremena.

2.3. Instrument u istraživanju

U istraživanju je korišćena tehnika polustrukturisanog intervjua koji se sastojao od sledećih tema: 1. iskustva i emocije ispitanika iz njegovog

detinjstva u vreme usvajanja pismenosti, 2. iskustva i emocije ispitanika u vezi sa usvajanjem pismenosti kod njegovog deteta, empatija sa svojim detetom prilikom usvajanja pismenosti, 3. iskustva i emocije vaspitača u predškolskoj ustanovi povezana sa aktivnostima koje se tiču slovačkog jezika, empatija sa decom, 4. iskustva i emocije vaspitača u odnosu sa roditeljima dece, 5. iskustva i emocije ispitanika povezana sa aktivnostima koje ispitanik realizuje u svojoj sredini sa ciljem očuvanja slovačkog jezika i identiteta, 6. iskustva i emocije ispitanika koje proističu iz dvojezične sredine, dvojezičnog vaspitanja dece.

Audio-zapisi razgovora prepisani su uz pomoć interpretativne fenomenološke analize (IPA). Ova metoda je pogodna za prvi opis i identifikaciju fenomena (Langdridge, 2007), što i jeste bio cilj istraživanja. IPA metoda je tematska analiza odgovora ispitanika i sastoji se od četiri etape. U prvoj etapi istraživač fragmentuje tekst i na osnovu smisla iskaza ispitanika svaki fragmet teksta dobija svoj kod. U drugoj etapi se stvara spisak tema koje se hronološki sređuju. Treća etapa obuhvata restrukturisanje i reorganizaciju teksta, a četvrta koncipovanje širih oblasti tema.

3. Rezultati i diskusija

Izabrana metoda istraživanja govori o tome da cilj nisu bile opširne generalizacije, već opis usvajanja pismenosti kod dece Slovaka u dijaspori. Stoga je prezentacija rezultata zasnovana na opisu karakterističnih tema koje se pojavljuju u istraživanim aspektima života ispitanika. Pažnju smo posvetili uglavnom iskustvima i emocijama koje se pojavljuju prilikom procesa usvajanja pismenosti i usvajanja slovačkog jezika i pisma kod samih ispitanika kada su bili deca, kod njihove vlastite dece ili kod dece u čijem vaspitanju učestvuju, što možemo nazvati užim okvirom. Nismo mogli da izbegnemo ni širi okvir interpretacije ovih tema, kao što su društvene promene u državama gde ispitanici žive, integracioni procesi i promene koje se odigravaju u Evropi i njihov uticaj na težnje za očuvanjem slovačkog jezika i slovačkog identiteta. Teme koje su se pojavile u analizi odgovora ispitanika zaokružili smo, sublimisali i na taj način smo identifikovali sledeće oblasti tema:

1. Težnje za očuvanjem i slovačkog jezika i identiteta i staranje o njima,
2. Očuvanje slovačkog jezika i identiteta,
3. Dvojezičnost i dvokulturnost,
4. Nastojanja, kontinuitet i promene nastojanja,
5. *Status quo*: postojeći rezultati težnji i nastojanja.
6.

U daljem tekstu detaljnije su predstavljene oblasti tema i one pojedinačne teme koje su povezane sa razvojem nacionalne svesti Slovaka,

nacionalnim identitetom i očuvanjem i razvojem slovačkog maternjeg jezika u manjinskoj situaciji.

3.1. „Težnje za očuvanjem slovačkog jezika i identiteta i staranje o njima"

Ova oblast tema interpretirana je kao angažovanje ispitanika u očuvanju slovačkog jezika i identiteta. Dakle, radi se o brizi za kvalitet životnih uslova Slovaka u dijaspori (konkretno na prostorima takozvane „Donje zemlje": delovi današnje Srbije, Mađarske, Rumunije i Hrvatske gde žive slovačke enklave). Ova briga je prisutna u životu ispitanika koji su uglavnom i eksponenti nacionalnog i kulturnog života u svojim sredinama. Svesni su da je potrebno nastaviti nastojanja svojih predaka za očuvanjem jezika i identiteta. Uviđaju uticaj različitih promena u svojim državama i u Evropi, dakle u širim okvirima života slovačkih zajednica.

Teme koje možemo izdvojiti u ovoj oblasti su:

1. Motivacija i demotivacija. Ispitanici naročito ističu ulogu majke i njenu motivaciju za očuvanjem slovačkog jezika, posebno u mešovitim brakovima. Najvažniji su kontinuitet nastojanja majke i njena doslednost u tome da sa svojim detetom priča na slovačkom jeziku, da dete od nje usvaja jezik. Ispitanici obrazovni nivo majke i striktno držanje normi književnog slovačkog jezika ne percipiraju kao važan faktor. Majčino čitanje priča pred spavanje, a delimično i njena sposobnost da ih dramatizuje, ostavljaju kod dece lepe uspomene i pozitivne emocije koje su asocirane i sa samim jezikom, što utiče na usvajanje jezika i formiranje identiteta Slovaka. Kao demotivišući faktor za usvajanje manjinskog jezika ispitanici su naveli malu instrumentalnu vrednost poznavanja slovačkog jezika, koja nije u skladu sa uloženim trudom i naporom. U smislu „da je u redu poznavati svoj maternji jezik, ali iz toga se ne može živeti". Ispitanici su svesni potrebe poznavanja većinskog jezika u obe države.

2. Motivacija aktivista. Proizlazi iz svesti o potrebi angažovanja u procesu očuvanja i razvoja slovačkog jezika, na principu dobrovoljnosti i u svoje slobodno vreme. Ispitanici su svesni činjenice da ako bi izostale različite aktivnosti u njihovoj sredini, ako ne bi imao ko da radi, to bi ostavilo nepovoljne posledice po život slovačkog jezika. Finansijska motivacija nije najvažnija. Pominjane aktivnosti se najčešće odnose na rad u kulturno-umetničkim društvima (folklor i pozorište), nevladinim organizacijama ili na svom radnom mestu u predškolskoj ustanovi ili u školi.

3. Crkva, naročito evengelistička crkva. Uloga vere i crkve nije eksplicitno formulisana u intervjuu, ali se pojavila u odgovorima ispitanika jer je tesno povezana sa nacionalnim pitanjem, formiranjem identiteta u enklavama Slovaka u dijaspori. Slobodno ispovedanje vere bio je jedan od razloga prve kolonizacije Slovaka na prostore današnje Srbije, Rumunije i Mađarske.

Značajan uticaj imala je crkva na porodicu i brak, moralni kodeks, prosvetu i obrazovanje, štampu, društveni život i trgovačke aktivnosti (Botík, 2011). Prvi elementi infrastrukture koji su građeni tokom naseljavanja Slovaka bili su crkva, „fara" – kuća za sveštenika, škola, groblje i naravno porodične kuće. Evangelistička crkva je osnivala i gradila obrazovne institucije u enklavama, posebno početkom 19. veka (Vrbovský, 2014). Jezik verskih obreda je slovački književni jezik. U vremenima kada je bilo potrebno boriti se protiv pritisaka većinskog naroda, protiv asimilacije, crkva je bila glavni oslonac. Savremena crkva sarađuje sa svim entitetima koji rade na očuvanju slovačkog jezika u dijaspori.

4. Manjinske obrazovne institucije. Prema mišljenju ispitanika, manjinske obrazovne institucije specifične su, ne mogu se upoređivati sa većinskim i bore se sa konkurencijom. Osim pedagoške uloge, imaju daleko značajniju ulogu u očuvanju jezika, razvoju jezika i najvažniju ulogu za duhovnu i kulturnu egzistenciju Slovaka u dijaspori (Šimoniová-Černáková, 2014). Od učitelja u manjinskim školama ne očekuje se samo kvalitetno obavljanje svoje profesije, već i uključenost u društveni život manjinske zajednice i njegov vlastiti angažman. Ako manjinske obrazovne institucije žele da i dalje budu pokretačka snaga u očuvanju jezika i identiteta, moraju poraditi na svojoj konkurentnosti. Dakle, biti najmanje isto tako kvalitetne kao i većinske, sa aspekta kadrova, opreme i ponude za svoje učenike. Matična zemlja doprinosi ovim nastojanjima organizovanjem različitih seminara i stručnog usavršavanja za prosvetne radnike, za učenike i nabavkom knjiga, didaktičkih materijala i stručne literature na slovačkom jeziku.

3.2. „Očuvanje slovačkog jezika i identiteta"

Izdvojene teme u ovoj oblasti su:

1. Detinjstvo. Na osnovu odgovora izdvaja se nekoliko faktora koji u detinjstvu igraju značajnu ulogu u formiranju identiteta Slovaka. Intergeneracijski prenos jezika u porodici, u emocionalno zasićenoj sredini jedan je od najvažnijih činilaca očuvanja manjinskog jezika kada se nalazi u okruženju većinskog jezika (Šimonji Černak, 2012). Svi ispitanici pominju sećanja na lepo ilustrovane knjige koje su dobili iz Slovačke, sa narodnim bajkama i realističnim ilustracijama. Dostupnost literature iz Slovačke prilika je za stvaranje mogućnosti za zajedničke crte identiteta Slovaka u matičnoj zemlji i u dijaspori (Kariková, 2013). Kao poseban problem u odgovorima ispitanika pojavljuju se nacionalno mešoviti brakovi, gde treba pronaći odgovore na mnogobrojna pitanja: jezik komunikacije u porodici, pripadnost kulturi, veroispovest, nastavni jezik u školi. Sve to ima snažan uticaj na formiranje identiteta deteta, ali i „identiteta" cele porodice. U vezi sa svojim detinjstvom ispitanici pominju i dominaciju slovačkog jezika.

Navode i da već u sledećoj generaciji slovački više nije u tolikoj meri dominantan u odnosu na većinski, zbog dominacije medija na većinskom jeziku i društvenih mreža.

2. Poštovanje praznika i običaja, naročito crkvenih praznika, što su ispitanici opažali kao priliku da se pokaže njihova jedinstvenost, posebnost i različitost od pripadnika većinskog naroda. Predstavljaju jedan od izvora identiteta Slovaka i daju veliki doprinos formiranju etnojezičke vitalnosti, svojstvu etničke zajednice da se u međunacionalnim odnosima ponaša kao posebna i prepoznatljiva kolektivna celina (Mikeš, 2001).

3. Samouverenost pripadnika manjine: uopšteno rečeno, manjina živi u sredini gde je dominantan većinski diskurs i često može sadržavati elemente kao što su: ignorisanje, nedostatak empatije, netolerancija, neobraćanje pažnje na stavove manjine. Postoji evidentna potreba umeti odgovoriti na takve izazove, kultivisati svoje emocije i ponašati se razumno, da bi postojala kvalitetna i smisaona komunikacija između manjine i većine. Prema rečima ispitanika, Slovaci sa postora „Donje zemlje" imaju u tome bogato iskustvo.

3.3. „Dvojezičnost i dvokulturnost"

U ovoj oblasti tema nalaze se teme koje se tiču sredine gde se odvijaju težnje i nastojanja za očuvanje slovačkog jezika i identiteta: strategije, porodica i sredina.

1. Strategije: ispitanici navode da strategije sticanja dvojezičnosti i dvokulturnosti mogu biti različite, ali da su najvažniji dogovor roditelja i dosledno sprovođenje dogovorenog, naročito u mešovitim brakovima. U čisto slovačkim brakovima treba, na primer, odlučiti kada početi sa učenjem većinskog jezika i koliko će većinski jezik uopšte biti prisutan u porodici.

2. Porodica: u okviru porodice odvija se prenos slovačkog jezika različitim strategijama. Formiranje identiteta Slovaka kod deteta postavlja se u nekim porodicama kao svesni cilj, kao namera, a u nekim se odvija spontano, bez namere. Najverovatnije,veliki uticaj ima nacionalni sastav porodice, gde je logično da se u mešovitim porodicama taj cilj svesno postavlja. Ako rezimiramo odgovore ispitanika, dobijamo sledeće činjenice: prenos jezika treba da se odvija u porodici, za to nije dovoljna samo nacionalna infrastruktura (obrazovne i kulturne institucije, informisanje), važni su stav porodice i nacionalna svesnost roditelja, te njihov nacionalni identitet.

3. Sredina: u odgovorima ispitanika pojavljuje se razlikovanje „čiste" i „mešovite" sredine u kojima živi njihova porodica. Navode da u „čistim" sredinama nije bilo potrebe za korišćenjem većinskog jezika i samim tim je dvojezičnost stečena kasnije, dok u „mešovitim" sredinama postoji potreba za promenom jezičkog koda i ranijem sticanju dvojezičnosti. Osim toga, postoje prilike za upoznavanje većinske kulture.

3.4. „Nastojanja, kontinuitet i promene nastojanja"

U okviru ove oblasti pojavljuju se teme: motivacija roditelja, nacionalna infrastruktura, manjinske obrazovne institucije, motivacija aktivista, crkva i inovacije. Osim inovacija, sve su teme opisane u prethodnom tekstu, te ih nećemo ponavljati. Pod inovacijom u nastojanjima za očuvanjem slovačkog jezika i identiteta ispitanici podrazumevaju adekvatne odgovore na izazove savremenog sveta. Dali su primere modernizacije postojećih časopisa na slovačkom jeziku (pisanje projekata kao dodatni izvor prihoda, poboljšanje sadržaja i dizajna časopisa, praćenje novih trendova u žurnalistici) i motivaciju mladih ljudi da se uključe u nacionalni život zajednice. Na taj način se proširuje krug aktivista i konzumenata slovačke kulture.

3.5. „Status quo: postojeći rezultati težnji i nastojanja"

Ispitanici posebno naglašavaju nacionalnu infrastrukturu i obrazovne institucije kao rezultat viševekovnih nastojanja svojih predaka Slovaka da očuvaju i razvijaju svoj jezik i identitet. Postojeće stanje opažaju kao zadovoljavajuće i svesni su da je tome doprinela i proaktivna politika obe države prema manjinama, što posebno ističu ispitanici iz Srbije. Pravo na obrazovanje na maternjem jeziku, koje je regulisano zakonom, smatraju velikim postignućem.

4. Zaključak

Slovaci koji žive u Srbiji i u Rumuniji, kao pripadnici autohtone manjine, usvajaju svoj maternji jezik i formiraju identitet Slovaka u specifičnim uslovima dvojezičnosti i dvokulturnosti. Ova dva procesa ispitanici u istraživanju opisuju uz pomoć intergeneracijskog prenosa slovačkog jezika u okviru porodice, svesnih nastojanja razvoja nacionalne svesti na nivou porodice i na nivou etničke zajednice u dijaspori, izgrađene nacionalne infrastrukture u kojoj posebno mesto zauzimaju obrazovne institucije, strategija vaspitanja i obrazovanja na slovačkom manjinskom jeziku i karakteristika šire društvene sredine u kojoj žive. Slovačka kao matična zemlja može doprineti očuvanju jezika i identiteta posebno u oblasti obrazovanja, što će osnažiti škole sa slovačkim nastavnim jezikom i time povećati njihovu konkurentnost.

Literatura

Botík, J. (2011). *Dolnozemskí Slováci*. Nadľak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.

Kariková, S. (2013). Analýza potrieb vzdelávania v slovenskom jazyku v prostredí slovenských komunít v zahraničí. In J. Pekarovičová, Z. Hargašová (Eds.). *Slovenčina vo svete: súčasný stav a perspektívy*, (pp. 69- 75). Bratislava: Univerzita Komenského, Slovenská akadémia vied.

Krystoň, M., Kariková, S. & Sitarčík, J. (2013). Vzdelávacie potreby krajanských učiteľov. In J. Pekarovičová, Z. Hargašová (Eds.). *Slovenčina vo svete: súčasný stav a perspektívy*, (pp. 75–82). Bratislava: Univerzita Komenského, Slovenská akadémia vied.

Langdridge, D. (2007). *Phenomenological Psychology: Theory, Research and Method*. Harlow: Pearson Education Limited.

Mikeš, M. (2001). *Kad su granice samo tarabe*. Novi Sad: Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku.

Šimonji Černak, R. (2012). Dvojezičnost i obrazovanje. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Šimoniová-Černáková, R. (2014). Vzdelávanie v materinskom jazyku. In A. Tomanová-Makanová (ed.). *Slováci a Srbi: história a súčasnosť*, (pp. 321–333). Nový Sad: NRSNM.

Vrbovský, S. (2014). Slovenská evanjelická cirkev v Srbsku ako príklad zachovania evanjelického vierovyznania v materinskom jazyku. In A. Tomanová-Makanová (ed.). *Slováci a Srbi: história a súčasnosť*, (pp. 238–243). Nový Sad: NRSNM.

TALKS ABOUT THE LANGUAGE AND IDENTITY OF SLOVAKS LIVING ABROAD

Abstract: *The paper is a result of the research within the framework of a wider project which was undertaken from 2011 to 2013 at the Pedagogical Faculty of MatejBel University in BanskaBystrica, The Slovak Republic. One of the aims of the project was to investigate the factors influencing the development of the literacy of children of Slovaks living abroad, from the aspect of Slovakia as a country of origin. The respondents were adults (a parent, a teacher in a pre-school and a principal of the preschool institution) in Serbia and Romania. The Interpretational phenomenological analysis (IPA) was applied and accomplished through a semi-structured interview. The Slovaks in the Diaspora live in a complex social and cultural context whose basic features are bilingualism and biculturalism. The obtained answers of the respondents are processed within several themes: the tendency to preserve the Slovak language and identity, specific actions to be performed in order to preserve the native language and identity of the Slovaks, the current state of language and identity as a result of former tendencies and activities, adjusting to changes, as well as bilingualism and biculturalism. These themes identify characteristic feelings of the respondents while acquiring their own literacy of the Slovak language, as well as the empathy with their children and / or their students. The results of the research will serve as a basis for planning the activities as a support of the home country, particularly in the field of education in their mother tongue.*

Key words: ***Slovaks, Diaspora, Slovak language, identity***

Dean Ajduković[1]
Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

MEĐUETNIČKI ODNOSI MLADIH U ZAJEDNICI NAKON SUKOBA

Nalazi iz serije naših studija međuetničkih odnosa mladih u Vukovaru poslužit će kao podloga za argumentiranje kako model socijalne rekonstrukcije zajednice može poslužiti za njihovo unapređivanje. Kroz period od deset godina (2001, 2007, 2011) proveli smo istraživanja u kojima su sudjelovali djeca, mladi i njihovi roditelji, ukupno 4.868 osoba. Izmjerili smo više aspekata međuetničkih odnosa: stav prema školskoj integraciji, stav prema socijalnoj integraciji, međuetničke kontakte i sklonost diskriminiranju pripadnika vanjske grupe. Rezultati su pokazali da kroz to vrijeme postoji samo mali napredak u odnosima između Hrvata i Srba, a najviše između prvog i drugog mjerenja. Taj je napredak bio manji kod mladih nego njihovih roditelja. Za mlade ljude koji odrastaju u zajednici u kojoj su oba etnička identiteta krajnje istaknuta, on je jedan od ključnih elemenata za organiziranje svojega života, uključujući i izgradnju socijalnih odnosa. Naprotiv, njihovi roditelji imaju prethodno iskustvo da je etnički identitet samo jedan od elemenata odabira odnosa i prijateljstava. Budući da podaci pokazuju da su ovakvi odnosi sada stabilizirani, približavanje mladih iz dvije etničke grupe zahtijeva sistematsko i organizirano djelovanje s obje strane. To se može postići aktivnostima na temelju modela socijalne rekonstrukcije zajednice koji će biti prezentiran, s očekivanjem unapređenja ukupnih međuetničkih odnosa.

Ključne reči: ***Međuetnički odnosi mladih; etnički odnosi nakon sukoba; socijalna rekonstrukcija zajednice***

[1] dean.ajdukovic@ffzg.hr

INTERETHNIC RELATIONS OF YOUNG PEOPLE IN A POST-CONFLICT COMMUNITY

Findings from a series of studies of interethnic relations among young people in Vukovar will serve as a backdrop for presenting how community social reconstruction can be used to advance such relations. Over the period of ten years (2001, 2007. 2011) we conducted surveys with young people and their parents, with a total of 4.868 participants. A set of intergroup relations were measured: attitudes towards school integration, social integration, intergroup contacts and discriminatory tendencies towards the out-group. The findings show that only minor progress in relations between the Croats and Serbs occurred over this period. Progress was less evident in the young people than in their parents. For the young, growing up in the community where both ethnic identities are extremely salient, this is one of key references for building social relations. Their parents have previous experience where ethnic identity was only one of the criteria for building relations and friendships. Since it seems that such relations are now crystalized, it would require systematic and committed efforts to bring the young people from the two ethic groups closer. This can be achieved based on the model of community social reconstruction model which will be presented, with the expectation that this may advance overall interethnic relations.

Key words: ***Interethnic relations of young people; post-conflict ethnic relations; community social reconstruction***

Александра Костић[1]**,** Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Јасмина Недељковић[2]**,** Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад, Универзитет Унион, Београд

КУЛТУРА И ЕМОЦИЈА

Потпуно разумевање сложеног односа емоција – култура захтева проучавање и културних разлика и сличности. Истраживања су утврдила да су неки аспекти емоционалног искуства универзални и независни од културе, док су други зависни и, због тога, културно специфични. Ако у скоро сваком емоционалном искуству постоје елементи који су производ наслеђа и они који су производ културе, било би интересантно открити који аспекти емоције углавном рефлектују људску природу, а који културу.

Ово истраживање има задатак да установи сличности и разлике у субјективној евалуацији неких аспеката емоционалног искуства српских (69) и ромских (78) испитаника који живе на истом простору, у југоисточној Србији. Утврђивање сличности и различитости емоционалног доживљаја припадника различитих култура, представља важан корак у разумевању и прихватању њиховог понашања. У раду ће бити приказани одговори испитаника који се односе на антецеденс емоције и екологију емоционалног искуства: учесталост јављања, дужину трајања и интензитет емоције. Испитаници, чија је просечна старост 17,5 година, добили су задатак да се присете ситуација које су код њих изазвале следеће емоције: срећу, тугу, страх, стид, одвратност, кривицу. Занимало нас је да ли неке ситуације, чешће него неке друге, провоцирају специфично емоционално узбуђење и да ли је учесталост избора одређене ситуације различита за српске и ромске испитанике. Такође, колико се испитиване емоције често јављају, колико трају и каква је њихова јачина код Срба и Рома? У истраживању је примењен инструмент којим се испитују поједини аспекти емоционалног доживљаја (Scherer, Wallbott & Summerfield, 1986), а који је коришћен у великом броју транскултуралних студија емоционалног искуства. Резултати истраживања су показали да се српски и ромски испитаници значајно разликују у учесталости избора типа ситуације која изазива испитиване емоције и неким аспектима екологије емоционалног искуства.

Кључне речи: ***култура, емоција, субјективни доживљај, антецеденс емоције, екологија емоционалног искуства, Срби, Роми***

[1] aleksandrakost@gmail.com

[2] jasmina.nedeljkovic@gmail.com

CULTURE AND EMOTION

To fully understand the complex emotion-culture relationship one needs to study both cultural similarities and cultural differences. To date, cross cultural studies have found that some emotional aspects are universal and independent of culture, while others are conditioned by culture, and therefore specific. If in almost every emotional experience there are elements produced by one's heritage and elements produced by the culture one lives in, it would be interesting to discover which aspects of emotion mostly reflect human nature, and which culture.

The main aim of the study was to establish the similarities and differences between the subjective evaluation of some aspects of emotional experience in Serbian (69) and Romani (78) respondents which live in the same area, in Southeastern Serbia. By establishing the similarities and differences in emotional experience of the members of different cultures, we can make a big step towards understanding and accepting their behaviour. The paper will present the responses related to antecedent emotions. The respondents, whose average age was 17.5, had the task of remembering situations which evoked the following emotions in them: happiness, sorrow, fear, shame, disgust, guilt. We were interested in whether some situations induce specific emotional excitement more often than some other situations and whether the frequency of choosing certain situations is different in the group of Serbian and the group of Romani respondents. The study involves the instrument used for exploring different aspects of emotional experience (Scherer, Wallbott & Summerfield, 1986), which has been used in very many transcultural studies of emotional experience. The results show that our Serbian and Romani respondents markedly differ in terms of the frequency of choosing various situation types which evoke the explored emotions.

Key words*: **culture, emotion, subjective experience, antecedent of emotions.***

Jasmina Nedeljković[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad
Katedra za psihologiju

TESTIRANJE MODERATORSKOG EFEKTA NACIONALNE PRIPADNOSTI NA ODNOS VASPITNIH STILOVA RODITELJA I OPŠTE PROKRASTINACIJE

Rezime: *Osnovni cilj ovog istraživanja bio je da testira moderatorski efekat nacionalne pripadnosti na odnos vaspitnih stilova roditelja i opšte prokrastinacije kod osnovaca srpske i mađarske nacionalnosti. Varijable: Prokrastinacija se načešće definiše kao nepotrebno odlaganje obaveza i njihovog izvršavanja, čak i kad je objektivno bilo dovoljno vremena da se obaveza obavi na vreme (Höcker et al., 2009). Razlika između običnog odlaganja obaveza i prokrastinacije je u postojanju svesti o posledicama odlaganja i prisustvu nelagode kod prokrastrinacije. Druga varijabla u ovom istraživanju je vaspitni stilovi roditelja. Odnos roditelja i dece veoma je važan za formiranje identiteta i njegove afektivne komponente samopoštovanja. Visoko i stabilno samopoštovanje razvija se u određenim porodičnim uslovima, kroz vaspitne uticaje kojima je dete izloženo u porodici. (Todorović, 2004). Treća varijable odnosila se na kulturološke osobine određene nacije u vaspitavanju dece, u ovom slučaju mađarske i srpske. S obzirom na jedinstvenost svake kulturne sredine, u ovom istraživanju testirana je jedna hipoteza – nacionalna pripadnost moderira odnos između vaspitnih stilova roditelja i opšte prokrastinacije. Uzorak je činilo 250 učenika osnovnih škola u Subotici. Uzorak je ujednačen po polu i starosti. Instrumenti: za utvrđivanje stepena opšte prokrastinacije, primenjen je Lejev Upitnik opšte prokrastinacije – General procrastination scale (Lay, 1986). Vaspitni stilovi roditelja mereni su pomoću Parental bonding instrument (PBI), autora Parkera i saradnika (Parker et al, 1979). Analiza: u statističkoj obradi korišćena je hijerarhijska regresijska analiza. Za potrebu testiranja moderatorskog uticaja nacionalne pripadnosti na kriterijumsku varijablu opšta sklonost ka prolongiranju (prokrastinaciji), formirane su i uvedene četiri nove varijable koje se odnose na interakciju prediktora i moderatora. Rezultati su pokazali značajan moderatorski efekat u odnosu brige oca i opšte sklonosti ka prokrastinaciji. Uvođenjem interakcijskog odnosa varijabli brige oca i nacionalne pripadnosti, statistički značajno je povećan procenat objašnjene varijanse u kriterijumskoj varijabli za 2,2%, $\Delta R^2 = 0{,}022$ $F_{(\Delta R2)} = 5{,}046$ $p < 0{,}05$. U ostalim odnosima vaspitnih stilova majke i oca nije potvrđen moderirajući efekat nacionalne pripadnosti na sklonost ka prokrastinaciji. Moguće objašnjenje za ovakav rezultat je tradicionalna podela uloga između muškaraca i žena koja je i dalje prisutna u mađarskoj kulturi (Olah, 2002).*

Ključne reči: ***moderatorski efekat, prokrastinacija, nacionalna pripadnost, vaspitni stilovi, učenici.***

[1] jasmina.nedeljkovic@gmail.com

RELATIONSHIP BETWEEN PARENTING STYLES AND GENERAL PROCRASTINATION – ETHNICITY AS MODERATOR

Summary: *The aim of this research is testing the moderating effect of ethnicity on the relation between parenting styles and general procrastination of elementary school students of Serbian and Hungarian ethnicities. Variables: Procrastination is usually defined as unnecessary postponement of obligations when there even is objectively sufficient time for the fulfilment thereof (Höcker et al., 2009). The awareness of the consequences of procrastination and the presence of uneasiness differentiate procrastination from postponement. The second variable in this research is parenting style. The relationship between parents and children is very important for creation of identity and self-respect as its affective component. High and stable self-respect can be developed in proper family environment through parental influences to which a child is exposed (Todorović, 2004). The third variable is cultural characteristics of a certain nation, in this case Hungarian and Serbian, which influence parenting styles. Considering the uniqueness of each cultural environment this research tested the following hypothesis: ethnicity moderates the relation between parenting styles and general procrastination. The sample consisted of 250 subjects, elementary school students from Subotica divided into groups according to age and gender. Instruments: General procrastination scale (Lay, 1986) was used to establish the degree of general procrastination. Parenting styles were measured using Parental bonding instrument – PBI (Parker et.al., 1979). Analysis: Statistical processing was based on hierarchical regression analysis. In order to test the moderating influence of ethnicity on the criterion variable general tendency to procrastinate, four new variables, which relate to interaction between predictor and moderator, were introduced. The results showed considerable moderating effect of ethnicity on the relation between father parenting style and general tendency to procrastinate. By introducing interactive relation of the variables father parenting style and national ethnicity, there has been a considerable statistical rise of the variance in the criterion variable by 2,2%,* $\Delta R^2 = 0{,}022$ $F_{(\Delta R2)} = 5{,}046$ $p < 0{,}05$. *In other relations between parenting styles of mother and father moderating effect of national ethnicity on tendency to procrastinate was not recorded. Possible explanation for that result is the traditional gender role attitudes still present in Hungarian culture (Olah, 2002).*

Key words: ***moderating effect, procrastination, ethnicity, parenting styles, students.***

Dušana Šarčević[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad
Katedra za psihologiju

PREDIKTORI NACIONALNE VEZANOSTI KOD PRIPADNIKA RAZLIČITIH NACIONALNOSTI U VOJVODINI

Kod mladih koji žive u multietničkim zajednicama, posebne izazove u periodu adolescencije predstavljaju uspostavljanje socijalnog identiteta i formiranje nacionalne vezanosti. Dok se prvi oblik nacionalne vezanosti, definisan kao Istaknuta i isključiva nacionalna vezanost, odnosi na isticanje kvaliteta sopstvene grupe u odnosu na ostale, drugi oblik predstavlja Shvatanje o opšteljudskoj vrednosti nacionalne vezanosti. Ovo istraživanje je imalo za cilj da se utvrde prediktori oba oblika nacionalne vezanosti. Uzorak ispitanika činili su učenici srednjih škola na teritoriji Vojvodine i to 6160 Srba (49,8% ispitanica, uzrast od 15 do 19 godina), 613 Mađara (50,6% ispitanica, uzrast od 15 do 18) i 199 Slovaka (51,8% ispitanica, uzrast od 15 do 18 godina). Za potrebe ovog izveštaja korišćen je deo podataka iz upitnika UOM2013 (Upitnik o odnosima među mladima u AP Vojvodini), koji je dizajniran za evaluaciju stanja međuetničkih odnosa kod mladih u Vojvodini. Na svakom od tri poduzorka sprovedene su po dve regresione analize u kojima su prediktori bili pol, uzrast, školski uspeh, obrazovanje roditelja i alijenacija. Kriterijume su činila dva oblika nacionalne vezanosti – isključivi oblik i opšteljudska vrednost nacionalne vezanosti. Rezultati ukazuju da su oba regresiona modela značajna samo na najbronijem poduzorku Srba, dok je kod Mađara i Slovaka ovaj skup prediktora statistički značajan samo za objašnjenje drugog oblika nacionalne vezanosti. Na srpskom poduzorku najveći doprinos za objašnjenje isključive nacionalne vezanosti imaju pol, školski uspeh i alijenacija, a isti prediktori se javljaju i u objašnjenju opšteljudske vrednosti nacionalne vezanosti. U objašnjenju drugog oblika nacionalne vezanosti, na poduzorku Mađara najviše učestvuju obrazovanje majke i školski uspeh, a kod Slovaka samo školski uspeh. Na osnovu ovih rezultata, mogu se uočiti neke pravilnosti. Kod Srba, pol ima značajnu ulogu u izražavanju nacionalne vezanosti. Dečaci imaju više izraženu isključivu nacionalnu vezanost, dok su kod devojčica to opšteljudske vrednosti. Na svim poduzorcima najstabilniji prediktor nacionalne vezanosti jeste školski uspeh. Trend ukazuje da sa boljim školskim uspehom rastu humane vrednosti učenika, što bi značilo da obrazovanje pozitivno utiče na socijalnu identifikaciju. Pored toga, iako prema predznaku i iznosima nestabilan prediktor, alijenacija predstavlja izvestan izvor za etnocentrizam, negiranje i neprihvatanje različitosti.

Ključne reči: ***adolescencija, nacionalna vezanost, prediktori***

[1] dusanasarcevic@gmail.com

PREDICTORS OF THE NATIONAL ATTACHMENT OF MEMBERS OF ETHNIC COMMUNITIES IN VOJVODINA

Adolescents who live in multi-ethnic communities are faced with difficulties concerning the creation of their social identity and national attachment. There are two types of national attachment. The first, exclusive national attachment, represents the assertion of the qualities of one's own group compared to other groups, and the second is understanding of human value of national attachment. This research was aimed at determining the predictors of both types of national attachment. The sample consisted of secondary school students from Vojvodina – 6,160 Serbs (49.8% female participants), aged 15 to 19; 613 Hungarians (50.6% female participants), aged 15 to 18; and 199 Slovaks (51.8% female participants), aged 15 to 18. The data used in this research was obtained by using the questionnaire UOM2013 (Questionnaire concerning interrelations of young people in Vojvodina) designed for the purpose of evaluating interethnic relations of young people in Vojvodina. Two regression analyses were applied to all of the three subsamples with gender, age, school success, parent education and alienation as predictors. The two types of national attachment were used as statistical criteria. The results show that regressive analyses gave significant information only when applied to the largest subsample consisting of Serbs, while the same predictors were statistically significant only in explaining the second type of national attachment of the Hungarian and Slovak samples. Gender, school success and alienation are predictors which significantly explained exclusive national attachment of Serbian subsample and they also explained their understanding of human value of national attachment. The Hungarian subsample showed that school success and mother's education influence the basic human value of their national attachment. The Slovak sample showed that only school success influences the same criterion. Based on these results, some regularities can be observed. In the Serbian ethnic community gender plays an important role in expressing national attachment. Male participants express higher degree of exclusive national attachment, while female participants show higher degree of understanding of human values of national attachment. All samples showed that the most reliable predictor of national attachment is school success. The statistical trend indicates that better school success increases the understanding of human values of national attachment which means that education has a positive effect on social identification. Alienation proved an unreliable predictor, according to the results, but it can be a source of information about ethnocentrism, denial and non-acceptance of differences.

Key words: ***adolescence, national attachment, predictors.***

DRUŠTVENE VREDNOSTI – OBLICI UGROŽAVANJA I STRATEGIJE SUPROTSTAVLJANJA

Dragana Antonović, Viši sud u Novom Sadu

Nenad Antonović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad[1]

TERORIZAM – GLOBALNA BEZBEDNOSNA PRETNJA

Rezime: *Nova bezbednosna kretanja u svetu, koja su obeležila poslednju deceniju prošlog i početak ovog veka, donela su nova sagledavanja problema bezbednosti. Okončanje Hladnog rata, nestanak blokovske podele sveta, širenje demokratije, stvaranje multipolarnog sveta, sve intenzivniji integracioni procesi u oblasti bezbednosti, kao i sve naglašenija ekonomska i kulturna saradnja među državama, smanjili su rizike od sukoba globalnih razmera, pa danas niko ni ne razmišlja o mogućnosti izbijanja trećeg svetskog rata u onom obimu u kom su vođeni Prvi i Drugi svetski rat. Terorizam je svakako jedan od najozbiljnijih, mada ne i jedini problem sa kojim se suočava globalna bezbednost. Jedan deo stručne javnosti terorizam smatra krivičnim delom, a teroriste kriminalcima, što oni zaista i jesu. Borba protiv terorizma mora se voditi na dva fronta – preventivno i represivno, od kojih, bez svake sumnje, preventiva mora imati primat.*

Ključne reči: *bezbednost, globalizacija, terorizam, krivično delo, rat.*

Uvodne napomene

Terorizam je jedan od najozbiljnijih, ali ne i jedini problem sa kojim se suočava globalna bezbednost. Regionalni i lokalni sukobi koji se rapidno „prelivaju“ iz jedne države u drugu zahvatajući i čitave regione, siromaštvo uslovljeno velikim razlikama u stepenu ekonomskog i kulturnog razvoja, etnički i verski ekstremizam i separatističke težnje koji neminovno vode pojavi terorizma; organizovani kriminal koji se perfidno uvlači u sve pore društva i čije su stvarne razmere još uvek u domenu pretpostavki; umnožavanje i širenje oružja za masovno uništenje; velike klimatske promene praćene sve češćom pojavom razornih elementarnih nepogoda; nekontrolisano korišćenje energetskih resursa koji su ograničeni; sadašnje i buduće epidemije, samo su neki od problema koji ugrožavaju globalnu bezbednost.

1 nenadantonovic@yahoo.com

Glavna karakteristika svih ovih izazova, rizika i pretnji po globalnu bezbednost jeste njihova sve izraženija nepredvidivost, transnacionalnost i asimetričnost, što zapravo znači da nijedna zemlja nije u stanju da samostalno rešava sve složenije probleme očuvanja i jačanja bezbednosti, pa se zbog toga, bezbednost u savremenim uslovima mora sagledavati globalno. Uspostavljanje globalnog, integralnog sistema bezbednosti koji podrazumeva punu saradnju svih zemalja, doprineće unapređenju bezbednosti na globalnom nivou i biti adekvatan odgovor ne samo na savremene, već i na buduće bezbednosne probleme. Ovo posebno, kada je reč o terorizmu, koji se nekako uvek pojavljuje zaodenut u „novom ruhu" ili što bi rekao Emil Dirkem, spada u stvari „toliko raznovrsne da ono što je u njima zajedničko ostaje skriveno za poglede, toliko pokretljive da se čini da beže posmatraču".

1. Problemi definisanja terorizma

Nepostojanje jedne, svetski prihvaćene definicije terorizma, ozbiljni istraživači smatraju glavnim faktorom (br. jedan na listi od deset faktora!)[2], koji može da podstakne terorizam u budućnosti, dok je, recimo, faktor visokih troškova za bezbednost u demokratskim zemljama tek na desetom, poslednjem mestu te rang-liste. Tako visoko pozicioniranje nepostojanja definicije terorizma kao globalnog problema je i razumljivo, jer dok se na osnovu jedne takve definicije ne povede od strane OUN koordinirana međunarodna akcija protiv terorizma na koju bi bile obavezane sve države sveta, terorizam će i dalje imati mnogo prostora za razvoj koristeći, pri tome, političke nesuglasice među članicama OUN. Da bismo znali protiv čega se borimo i kako da se protiv nečega borimo, prvo moramo znati šta je to.[3]

Terorizam nije lako definisati i barem su u tom delu svi saglasni. Postoji niz objektivnih razloga zbog kojih još uvek ne postoji opšteprihvaćena definicija terorizma. Jedan od njih leži u složenosti i izrazitom dinamizmu ovog fenomena, koji je uslovljen velikim brojem raznovrsnih činilaca. Drugi se krije u činjenici da se terorizam javlja u različitim pojavnim, a uz to i markantnim formama. Pri tom, opasno je donositi brze, jednostavne i uopštene zaključke o terorizmu, a da prethodno nije bilo svestranog i temeljnog sagledavanja svih činilaca koji utiču na njegovu pojavu, te ocene relacija u kojima svi ti činioci međusobno stoje, a posebno i to kako oni i kao posebni faktori, ali i svojim međusobnim sadejstvom, profiliraju pojmovni sadržaj terorizma. Zatim, problem je i u tome što postoje broj-

[2] Dean C. Alexander & Yonah Alexander, Terrorism and Buisiness. The impact of September 11, 2001, 2003. str. 195.

[3] Simeunović, D. (2009). *Terorizam*. Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, str. 16–17.

ne uvrežene a nejasne i uz to još i međusobno sporne kolokvijalne predstave o tome šta je terorizam. Takođe, neke države ni neće da terorizam bude definisan budući da to ne odgovara ispunjenju njihovih posebnih političkih interesa. Dvostrukost standarda, a time i dvostrukost morala u međunarodnoj politici ogleda se i na ovom planu. Pored navedenih faktora, definisanje terorizma otežava i niz drugih činjenica – terorizam je i dalje pretežno tajna aktivnost i pored velikog (medijskog) eksponiranja; termin *terorizam* je od svog nastanka pre dva veka, pa do danas, više puta menjao svoje značenje; termin *terorizam* danas je izrazito demonizovan; često se pod termin *terorizam* podvode ne samo brojni oblici političkog nasilja, već i akti običnog kriminala, koji nemaju nikakve veze sa terorizmom; malo je danas političkih fenomena pri čijem definisanju, kao u slučaju terorizma, učestvuju u tako velikoj meri interesi i emocije (Bowyer Bell je to resko formulisao na sledeći način: „Reci mi šta misliš o terorizmu i ja ću ti reći ko si."); tolika prisutnost emocija neminovno vodi izrazitoj subjektivnosti; terorizam se često iz ideoloških razloga, ili naprosto iz razloga lakšeg obračuna vlasti sa njim, definiciono svodi na običan kriminal čime se postiže nepriznavanje statusa političkih aktera teroristima, ali zato fenomen ostaje zatamnjen u svojoj političkoj dimenziji i zbog toga i nedovoljno objašnjen; različiti naučni pristupi, takođe, izazivaju brojne teškoće; teroristi se često angažuju i u nekim drugim više legitimnim oblicima oružanih konflikata, pa čak i u legalnim političkim aktivnostima što stvara nemalu konfuziju pri pokušaju definisanja; najzad, definisanje terorizma kao celokupne pojave se često zamenjuje definisanjem samo metoda ili samo ciljeva terorista.[4]

Dakle, iako ne postoji saglasnost stručne javnosti u vezi sa tim šta terorizam jeste, moglo bi se reći da se eksperti međunarodnih institucija i država, ipak, uglavnom slažu u tome šta terorizam nije. Na taj način, međutim, nije načinjen nikakav korak napred jer takve negativne definicije nemaju nikakvu naučnu vrednost, upravo iz razloga što je valjanost jedne definicije uslovljena potrebom da bude „pozitivna i iskazana u obliku tvrdnje, zato što se negativnom definicijom ostvaruje samo diferenciranje od drugih predmeta i pojmova"[5], pri čemu ništa ne saznajemo o bitnim svojstvima predmeta definisanja, a broj diferencijacija drugima može biti beskrajan.

Terorizam nije „ekskluziva" pojedinih država. Reč je o vrlo rasprostranjenom fenomenu kome su, u manjoj ili većoj meri, izložene sve zemlje sveta. To je jedan od razloga zašto se veliki broj zemalja solidariše sa velikim silama, pre svega, Sjedinjenim Američkim Državama koje insistiraju na tome da je borba protiv terorizma jedan od važnih svetskih zadataka. Ter-

---

[4] O tome detaljno videti: Simeunović, D. (2009). *Terorizam*, Pravni fakultet u Beogradu, str. 17–22.

[5] Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2000). *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, str. 167.

orizam je po svemu sudeći globalna opasnost i neminovno je da će biti siguran pratilac XXI veka, što sve upućuje na neophodnost utvrđivanja jedne opšteprihvaćene definicije koja bi, pre svega, morala da bude oslobođena političkih interesa, univerzalna i primenljiva u stvarnosti. Međutim, čak i u koliko bi se postigao ovaj zasad nedostižni ideal i dalje bismo bili suočeni sa problemom ili bolje reći potrebom za stalnim redefinisanjem terorizma usled promena uslova i drugih činilaca koji određuju elemente sadržaja terorizma kao pojave. Terorizam je izrazito razvojna društvena pojava koja neprestano „evoluira", poprima nove pojavne oblike, neprestano prati razvoj nauke i tehnike, kao kameleon, menja se i prilagođava novim okolnostima, što sveukupno dovodi do novih, ozbiljnih prepreka u pokušaju da se terorizam definiše.

Jedna osavremenjena definicija terorizma, koja sledi princip preciznog identifikovanja odgovarajućeg realiteta mogla bi u ovom vremenu da glasi: kao višedimenzionalni politički fenomen, savremeni terorizam se može teorijski najopštije odrediti kao složeni oblik organizovanog grupnog i ređe individualnog ili institucionalnog političkog nasilja obeležen ne samo zastrašujućim brahijalno-fizičkim i psihološkim, već i sofisticirano-tehnološkim metodama političke borbe kojima se obično u vreme političkih i ekonomskih kriza, a retko i u uslovima ostvarene ekonomske i političke stabilnosti jednog društva, sistematski pokušavaju ostvariti „veliki ciljevi" na morbidno spektakularan način, a neprimereno datim uslovima, pre svega, društvenoj situaciji i istorijskim mogućnostima onih koji ga kao političku strategiju upražnjavaju. Društvenougrožavajući opus terorizma obuhvata pretnju silom u okviru intenzivne psihološko-propagandne delatnosti, zloupotrebu interneta u terorističke svrhe, otmice, ucene, psihofizičko zlostavljanje, atentate, sabotaže, diverzije, samoubilačke napade, pojedinačna i masovna politička ubistva i intenciju ispoljavanja ređe nad stvarnim i potencijalnim političkim protivnicima, a češće nad predstavnicima sistema i nevinim žrtvama. Kao vid individualnog, nelegitimnog, nelegalnog i neinstitucionalnog nasilja, terorizam je uvek okrenut protiv određenih institucija nekog društva, odnosno, *in concretum*, protiv neke države.[6]

2. Globalizacija, bezbednost i terorizam

Globalizacija je izraz koji se danas često upotrebljava, a ipak mnogima, pa i nekim stručnjacima nije sasvim jasan. Globalizacija ili vizija o globalizaciji podrazumeva novu sintezu ideja, trgovine, komunikacija i saradnje koja treba da vodi budućem globalnom napretku, slobodi i novim mogućnostima.[7] Ovako postavljena globalizacija predstavlja osnovu ideje

[6] Simeunović, D. (2009). *Terorizam*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, str. 80.

[7] Kanton, Dž. (2009). *Ekstremna budućnost*. Beograd: Izdavačko preduzeće *Clio*, str. 241.

o stvaranju globalnog sistema bezbednosti. Kolika je važnost ove ideje, u kontekstu terorizma, ukazuje i činjenica da se sve više naglašava upravo ta, globalna dimenzija terorizma i kao pojave i kao opasnosti.[8] Terorizam je danas jedna od najfrekventnijih „političkih reči" na svetu. Očigledno je i narastanje svesti o tome da ne postoji više terorizama, već terorizam kao jedan globalni fenomen u različitim pojavnim oblicima.

Uz sve pozitivne efekte, globalizacija će dovoditi i do sukobljavanja kultura i do bitke za budućnost. Uporedo sa rastom trgovine i saradnje među narodima, tirani, kriminalci, ekstremisti i teroristi nastojaće da globalizaciju skreću na svoj kolosek. Jedan od najvećih izazova sa kojima se suočava ceo svet sada, a to će se nastaviti i u buduće, biće otpor prema promenama koje donosi globalizacija. Posmatrano u okvirima bezbednosti, globalizacija će dugo „ratovati" sa terorizmom, kriminalom, trgovinom drogom, falsifikovanjem novca i siromaštvom. Na primer, organizovane globalne terorističke mreže računaju s tim da će globalizacija doprinositi ostvarivanju njihovih snova o globalnoj destabilizaciji, što bi omogućilo da i dalje nalaze nove pristalice među siromašnim nacijama, da do sredstava dolaze kriminalnim aktivnostima poput trgovine drogom i da izvode terorističke akcije „u ime onih" koji su izostavljeni iz procesa globalizacije. Ljudi bez budućnosti, bez sopstvenog identiteta, sa iskrivljenim sistemom vrednosti, najopasniji su ljudi na svetu jer oni nemaju šta da izgube, ne biraju sredstva da bi ostvarili svoje ciljeve i čine sve kako bi sebi obezbedili nekakvu budućnost, a ako ne uspeju u tome, spremni su da unište sve one za koje smatraju da ih lišavaju budućnosti.[9]

Dakle, ukoliko ne pronađemo način da ceo svet uključimo u proces globalizacije, taj proces će pretrpeti neuspeh ili će za čitav vek zaustaviti liberalne reforme, stvaranje otvorenih tržišta i, što je najvažnije, uspostavljanje mira i bezbednosti.

3. Terorizam – pretnja bezbednosti

Terorizam predstavlja jednu od najvećih pretnji za globalnu bezbednost. Globalan je po svom obimu, pa su mu, stoga, izložene sve zemlje sveta, bilo neposredno kao direktne mete terorističkih napada, bilo posredno korišćenjem teritorije pojedinih zemalja za pripreme i izvođenje terorističkih akcija u drugim zemljama. Savremeni terorizam je usko povezan sa svim oblicima organizovanog, transnacionalnog i prekograničnog kriminala, a vrlo često i sa nasilnim verskim ekstremizmom.

---

[8] Simeunović, D. (2009). *Terorizam*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, str. 15.

[9] O tome detaljnije: Kanton, Dž. (2009). *Ekstremna budućnost,* Beograd: Izdavačko preduzeće *Clio*, str. 242, 264, 265.

Koliko terorizam potresa takoreći bez izuzetka sve zemlje sveta, bez obzira da li je reč o visokorazvijenim ili zemljama u razvoju, govori i alarmantna statistika o terorističkim napadima. U poslednjih trideset godina izvedeno je 11.650 međunarodnih terorističkih napada. Pre 11. septembra 2001. godine bilo ih je nešto više od 10.000. Najveći broj globalnih terorističkih napada, oko 85,5% završio se kobno; oko 8% je imalo za posledicu pojedinačna ubistva, a samo 6,5% napada se završio bez žrtava i značajnije štete. Izuzetak čine teroristički akti u Oklahomi, Njujorku, Vašingtonu i Pensilvaniji kada je bilo više hiljada žrtava i ogromnih šteta. Dotle je na tlu SAD bilo ubijeno ukupno sto osoba u terorističkim aktima.[10]

Savremeni terorizam ima jednu naročitu karakteristiku koja ga čini još više zastrašujućim u očima građana a to je senzacija. Koristeći elektronske medije i međunarodnu štampu, teroristi vrlo često najpre „najave" svoje buduće i šokantne akte nasilja. Mediji, sa druge strane, čine upravo ono što teroristi žele, daju im ogroman publicitet, pa se tako postiže stanje opšte panike, straha i nesigurnosti kod građanstva i pre nego što se teroristički napad dogodi.

Očigledno je da bi trebalo menjati pristup i sačiniti novu, modernu strategiju u borbi protiv terorizma. Kako iza terorističkih napada ne stoji samo jedan čovek, niti samo jedan politički režim, već dobro organizovana mreža koja broji ogroman broj članova infiltriranih u svim zemljama sveta, neophodno je, sa druge strane, stvoriti takav integralni sistem bezbednosti koji bi mogao adekvatno da uzvrati i celovito odgovori jednom takvom izazovu kakav je terorizam. Imajući u vidu činjenicu da su sve zemlje više ili manje „ranjive" kada je reč o terorizmu, potrebno je uspostaviti objedinjenu saradnju na globalnom nivou, sačiniti konkretan akcioni plan – strategiju u borbi protiv terorizma, koja neće ostati samo „mrtvo slovo na papiru", već će se i primenjivati u praksi, temeljno sagledati razloge zbog kojih su pojedine zemlje naročito pogodne za razvoj terorističkih organizacija i, najzad, sagledati sve uzroke, koji dovode do sve učestalijih terorističkih napada.

Teroristička pretnja je istovremeno elastična i difuzna, fleksibilna i transnacionalna. To znači da teroristi rade zajedno u oblasti finansiranja, deobe obaveštajnih podataka, u obuci, logistici, planiranju i izvršenju napada, koristeći sva raspoloživa tehnička dostignuća, pomno prateći sve inovacije u nauci i tehnici, pa iz dana u dan postaju sve opasniji. Koliko je jača povezanost između terorističkih organizacija, toliko je više ugrožena bezbednost svih nas. Dakle, osnovni cilj je „razdružiti" terorističke organizacije kako bi svaka od njih postala izolovana, više izložena, a time i ranjiva. Tako ih možemo pobediti i učiniti ovaj svet bezbednijim, ne samo za nas, već i za buduće generacije.

---

[10] Savić, A., Stajić, Lj. (2006). *Osnovi civilne bezbednosti*. Novi Sad, str. 216.

4. Terorizam: rat ili krivično delo?

„Terorizam je pogrešan odgovor na dobro postavljena pitanja." (Zanimljivo i provokativno zapažanje istoričara i politikologa iz Pariza, Žila Feragija, autora knjige „Istorija terorizma"). Međutim, Feragi se ne zaustavlja na ovoj konstataciji, već ide dalje: „Kada hoćete da oduzmete legitimitet protivniku, koji se latio oružja, jednostavno ga nazovete – teroristom. Posledično, objavite i ‚rat protiv terorizma', a pošto je meta tog rata onaj koji nema legitimitet, praktično, sva sredstva su dozvoljena." Ipak, Feragi uočava da i tu postoji manjak delotvornosti, odnosno kao što ni terorizam ne uspeva da ponudi adekvatne odgovore na ispravna pitanja, tako ni borba protiv terorizma često ne daje prave rezultate. Činjenica je da i dalje postoje mnoge dileme kada je reč o terorizmu, počev od samog pojmovnog određenja, definisanja, izbora modaliteta borbe protiv terorizma, pa do toga da se kao neka vrsta stalnog izazova nameće i pitanje: da li je terorizam rat ili krivično delo? Oni koji smatraju da je terorizam krivično delo, smatraju da je rat odnos između dveju država, sa izuzetkom gerilskih ratova. Pristalice ovog shvatanja terorizma žele da delegitimišu teroriste i razotkriju ih društvu kao kriminalce, što oni zaista i jesu. Pristalice stanovišta da je terorizam u stvari rat smatraju da ovakvo definisanje terorizma može da osnaži akciju Međunarodnog krivičnog suda.[11]

S obzirom na svu složenost fenomena kakav je terorizam, sama inkriminacija može biti sadržana samo u krivičnom zakonu, zatim, uporedo u krivičnom i posebnom zakonu, ili samo u posebnom zakonu. Takođe je moguće da uz posebno propisano krivično delo terorizma, postoje i sa njim povezani, dodatni oblici kažnjivog ponašanja. Najzad, ne tako mali broj zakonodavstava poznaje dela različitih napada sa elementima terorizma, pri čemu ne propisuju krivično delo terorizma kao posebnu inkriminaciju.

Kao i oni koji pokreću ratove, teroristi uvek sebe vide u svetlu reagovanja i reakcije na zla koja su već počinjena, ne nužno protiv njih lično, već protiv njihovih društava, kultura ili religioznih tradicija. Oni ne vide sebe kao inicijatore nepravde, kao počinioce nedela, već kao one koji takva zlodela pokušavaju da koriguju. Kada se nepoverenje, nemoć i očaj udruže sa osvetom, provocirani nasiljem i izdajstvom jače sile – a obično ranijeg saveznika i zaštitnika – ti koji sebe i svoje društvo doživljavaju kao žrtve, postaju spremni da koriste svako dostupno sredstvo da bi kaznili one koji im nanose nepravdu. Nasuprot terorističkim akcijama, ratovi izgleda da se uklapaju u okvire legalnosti i moralnosti, čak i racionalnosti. Razne međunarodne norme i institucije regulišu skoro svaki aspekt rata. Međunarodni sud za ratne zločine i zločine protiv humanosti podržava više

[11] Sokolović, R. (2012). Terorizam, nadzor komunikacija i ljudska prava. JP „Službeni glasnik", Beograd, str. 26.

od polovine zemalja sveta. Nasuprot teroristima koji ne obraćaju nikakvu pažnju na ljudske živote, od onih koji planiraju i vode ratove se najstrože zahteva da poštuju razlike između vojnika i civila; oni su, takođe, obavezani konvencijama koje regulišu ponašanje prema neprijateljskim vojnicima, ratnim zarobljenicima itd. Štaviše, ne samo legalnost i moralnost, već i racionalnost izgleda da igra značajnu ulogu u slučaju rata. Dakle, iako destruktivni, ratovi ne izgledaju tako neregulisani, nemoralni i iracionalni kako nam uvek izgledaju teroristički napadi. Ipak, bliže poznavanje savremenih ratova nam, međutim, ukazuje da su takvi utisci u znatnoj meri obmanjujući. Štaviše, postoji mnogo toga u vezi sa modernim ratovima što je necivilizovanije i nehumanije od terorizma – bezbrojne laži i obmane domaće i međunarodne javnosti, dugoročni troškovi ratova i dužina njihovog trajanja, broj ljudi koji (voljno i nevoljno) učestvuju u ratovima, a pre svega ogromna ubilačka i razorna moć koja je neuporedivo veća u slučaju ratova. To je razlog zbog kojeg slavni američki istoričar Hauard Zin, koji je i sam bio borbeni pilot u Drugom svetskom ratu, s pravom tvrdi: „Rat je terorizam, umnožen stotinama puta."[12]

Zaključci i preporuke

Priča o terorizmu stara je koliko i revolucionarna istorija Francuske. Od te davne 1789. godine kada se pojavio kao sredstvo obračuna sa neistomišljenicima, terorizam je „evoluirao", neprestano se razvijao, jačao i izgleda da se svaki put pojavljuje u nekom novom ruhu, opasniji nego pre, sa nekom novom, neprepoznatljivom crtom, pa borba protiv terorizma često ne daje očekivane rezultate.

Izvesno je da se borba protiv terorizma mora voditi na dva fronta – preventivnom i represivnom, od kojih, bez sumnje, preventiva mora imati primat. Insistiranje na preventivnoj komponenti u cilju efikasne borbe brotiv terorizma podrazumeva, pre svega, efikasne zakone za čije donošenje mora postojati jaka politička volja. Sledeći korak jeste saradnja relevantnih institucija unutar zemlje, a još važnija bi bila međudržavna saradnja, pre svega, pravovremena razmena informacija. Konačno, sve to u cilju kreiranja globalne strategije u borbi protiv terorizma.

Savremeni terorizam sve više liči na ona mitološka bića kojima je nemoguće odseći glavu, već samo poneki pipak. Nove generacije terorista, među kojima je sve manje prisutna ideologija, a sve više ogoljena želja za avanturom, ostavljaju sve manje prostora za neku ispravnu prognozu – kada će i koga napasti. Ipak, sve ovo ne bi trebalo da zvuči obeshrabrujuće, već podsticajno za sve one koji su već sada shvatili da svet mora biti jedinstven u borbi protiv terorizma, bez podela na bogate i siromašne, Istok i Zapad – tu smo svi jednaki i jednako ranjivi.

[12] Sokolović, R. (2012). *Terorizam, nadzor komunikacija i ljudska prava*. JP „Službeni glasnik", Beograd, str. 26.

Literatura:

Kanton, Dž. (2009). *Ekstremna budućnost.* Beograd: Izdavačko preduzeće Clio.
Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2000). *Osnovi metodologije političkih nauka.* Beograd: JP „Službeni glasnik".
Savić, A., Stajić, Lj. (2006). *Osnovi civilne bezbednosti.* Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
Simeunović, D. (2009). *Terorizam.* Beograd: Pravni fakultet.
Sokolović, R. (2012). *Terorizam, nadzor komunikacija i ljudska prava.* Beograd: JP Službeni glasnik.
Dean, C. A., Yonah, A. (2003). The impact od September 11. *Terrorism and Buisiness*, 195.

TERRORISM – GLOBAL SECURITY THREAT

Abstract: *New security trends in the world, which marked the last decade of the last century and the beginning of the new century, have brought the new insight into the problem of security. Completion of the "Cold War", the disappearance of the Eastern and Western Blocks, the spread of democracy, the creation of a multipolar world, more intensive integration processes in the field of security, as well as more emphasized economic and cultural cooperation among countries, reduced the risks of the conflict of global proportions, so today nobody is thinking about the possibility of the outbreak of the "third world war" to the extent that the First and the Second World War were waged. Although not the only problem global security is dealing with, terrorism is certainly one of the most serious ones. Some experts consider terrorism a criminal offense, and terrorists criminals, what they indeed are. The fight against terrorism must be waged on two fronts – preventive and repressive, of which, without any doubt, prevention should take precedence.*

Key words: *security, globalization, terrorism, criminal offense, war.*

Dr Vladica Babić, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka[1]
Dragana Peči, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad[2]

CYBER TERORIZAM – REALNA PRETNJA I MOGUĆNOSTI SUZBIJANJA

Apstrakt: *Počecima informatizacije i pojavom virtuelnog cyber prostora započela je i nova era komunikacija, a proizvod toga jeste dolazak vremena ratovanja tom novom tehnologijom. Cyber terorizam jedna je od rijetkih, ako ne i jedina stvar za koju kod nas postoji apsolutna saglasnost i jedinstven stav – da je nelegalna u svakom svom obliku, bilo moralnom, bilo zakonskom. Potpisivanjem Konvencije o borbi protiv terorizma i Konvencije o kompjuterskom kriminalu, mnoge države su preuzele obavezu primjenjivanja odrednica tih konvencija, a po ulasku u Evropsku uniju, zakonodavci će morati detaljno uskladiti domaće krivično zakonodavstvo sa navedenim konvencijama i dopunskim protokolima tih konvencija, ne samo po pitanju krivičnih djela terorizma, nego i drugih krivičnih djela koja se vežu za ovu oblast i cyber terorizam. U ovom radu će se pokušati ukazati na realnu pretnju od ove pojave i na neke aspekte njenog suzbijanja.*

Ključne reči: *cyber terorizam, internet, kompjuterski kriminal, Evropska unija, konvencije.*

Uvod

Da bi suzbijanje terorizma bilo uspješno, prvi preduslov jeste postojanje jedinstvenog stava društvene zajednice u osudi ove fenomenološke pojave. Ohrabruje činjenica da je javnost BiH i zemalja u okruženju svjesna opasnosti od terorizma i njegove prisutnosti na našim prostorima. Iz iskustava u borbi protiv cyber terorizma znamo da internet pruža mogućnost širenja radikalnih ideja i privlačenje sljedbenika u okruženjima gdje ne postoje tenzije na etničkom ili vjerskom planu. Putem interneta su se pojavili i audio-vizualni fajlovi sa sadržajima koje bi tradicionalni mediji svakako

[1] vladica_babic@net.hr
[2] dragana.peci@gmail.com

cenzurisali, kao što je prezentacija ekstremnog nasilja. Internet je vrlo teško kontrolisati i cenzurisati zato je pogodan za propagandu, a istovremeno je vrlo teško izvesti protivpropagandu. Tradicionalni mediji mogu se jednostavno cenzurisati i staviti pod nazor, a to je na internetu praktički nemoguće, jer postoji mogućnost decentraliziranog komuniciranja i vrlo brzo se može promijeniti lokacija stranica ili servera.

Realna prijetnja i mogućnosti suzbijanja

Ogroman potencijal mreže, u tom smislu, jedan je od najozbiljnijih izazova specijalnim službama u borbi protiv međunarodnog terorizma. Uspješan pristup u rješavanju problema na ovom polju zahtijeva produbljivanje saradnje „partnerskih službi" i ostvarivanje direktnih kontakata u radu koji se odnose na posebne slučajeve od zajedničkog interesa.[3] Kada govorimo o suzbijanju ovog fenomena, sama pojava lica sklonih ovim djelatnostima može se pronaći u načinu počinjenja krivičnog djela, jer je taktički interesantno da teroriste u pravilu karakteriše dosljednost u ponašanju u sličnim situacijama, ali kao što smo već rekli, ova karakteristika je relativna jer ljudi nisu potpuno dosljedni u svom ponašanju – kao mašine. Stoga, u suzbijanju ovog fenomena nema pravila, nego je svaki slučaj karakterističan na svoj način i kao takvog ga treba i zasebno obrađivati.

U suzbijanju cyber terorizma u globalu, raspolažemo određenim saznanjima iz kojih se jasno uočava značaj ovog fenomena kao novog bezbjednosnog problema i novog sredstva terorističkog djelovanja, odnosno kao jednog od vidova mogućeg novog oblika terorističkog djelovanja u cjelini. Rekli smo da je osim širenja dezinformacija putem interneta, uz malo znanja moguće onesposobiti i pozadinu neprijatelja. Ipak, iza cyber ratovanja i preobrazbe terorizma u cyber terorizam još uvijek više stoje mediji nego prave akcije, što naravno ne znači da se stvar uskoro neće pretvoriti u nešto mnogo opasnije i s većim posljedicama. Odbrana protiv cyber napada zahtijeva dobro organizovane i koordinisane aktivnosti uz učešće javnih službi, policije, privatnih kompanija, bezbjednosnih službi, kao i vojnih institucija kako na nacionalnom, tako i na internacionalnom nivou. Svaka država trebalo bi da izgradi sopstvenu anti-cyber mrežu kako bi zaštitila institucije od vitalnog interesa. Ovo bi se moglo postići stvaranjem državnih *CERT*, ili nekih organizacija koje će koordinisati mjerama preduzetim u borbi protiv cyber napada.[4] Nadalje, jako je važno da se preduzme konkretna politika kako

[3] Pojam partnerske službe često se upotrebljava u obavještajno-bezbjednosnom segmentu, a odnosi se na bezbjednosne službe zemalja koje imaju zajedničke interese u određenim djelovanjima pri razmjeni informacija.

[4] Izvor: http://www.enisa.europa.eu/activities/cert, European Union Agency for

bi se izvršila jasna podjela zaduženja i odgovornosti svim učesnicima. Takođe, trebalo bi raditi na međunarodnoj saradnji koja će se provoditi preko stabilnih komunikacionih mreža tako da bezbjednosne službe i državne *CERT* mogu razmjenjivati informacije vezane za cyber terorizam. Isto tako, trebalo bi ostvariti saradnju i sa mnoštvom internacionalnih organizacija kao što su *ENISA*, *SEECSC* i drugim dosad više puta nabrojanim.[5]

Međutim, nisu svi jednako nastrojeni u suzbijanju cyber terorizma. Neke zemlje, kao što je Sjeverna Koreja, imaju u svojim bezbjednosnim i vojnim službama obučene ljude koji svakodnevno, pored toga što prate internet, uredno vrše provale u sisteme bezbjednosti drugih zemalja, prvenstveno Južne Koreje, SAD i Velike Britanije. Poznato je da njihovi agenti, koji se obučavaju za borbu u cyber prostoru, nisu jedini, već da isti princip obuke imaju i agenti drugih razvijenih zemalja *NATO*-a i drugih koje nisu članice, poput: Rusije, Kine, Indije i drugih zemalja Bliskog istoka. Pored toga što vježbajući vrlo često vrše napade na druge zemlje, oni obučavaju i druge pristalice različitih pokreta koji imaju zajedničke naprijatelje s njima. Stoga, i pored svih potreba za suzbijanjem cyber terorizma putem interneta i komunikacija, potrebna je i učinkovita akcija i u borbi protiv ovih vidova podrške od strane zemalja koje nemaju aktivno učešće u ratovima, ali nude pomoć u obuci i obrazovanju budućih kadrova. Jasan, jedinstven cilj u suzbijanju terorizma moraju imati sve države svijeta predvođene Ujedinjenim nacijama.

I pored najvećih zalaganja kako bi se spriječila pojava cyber terorizma, to ne ide jednostavno. Rješenje je odvratiti one koji će počiniti djela cyber terorizma. Kako? Kao i za većinu djela, odvraćanje se postiže putem učinkovitog i dosljednog progona ili prevencije. Međutim, za razliku od većine djela, cyber teroristi su često motivisani političkim, vjerskim ili ideološkim razlozima, što za odvraćanje predstavlja dodatne izazove. U nedostatku ostvarive prevencije, odvraćanje od cyber terorizma može biti najbolja alternativa. Jedan od načina kako bi se odvratili od činjenja djela cyber terorizma jeste pojam poznat kroz dugogodišnji koncept međunarodnog prava, princip *univerzalne nadležnosti*.[6] Taj princip danas je široko prihvaćen u savremenom krivičnom zakonodavstvu i to, prije svega, kao izraz međunarodne solidarnosti u suzbijanju teških oblika kriminaliteta. Razlog tome jeste što su mnoge države postale utočište međunarodnih kriminalaca kada su u pitanju teži oblici krivičnih djela. Univerzalna na-

---

Network and Information Security. Pristupljeno 12. 12. 2014.

[5] Izvor: http://www.enisa.europa.eu/European Union Agency for Network and Information Security.
Pristupljeno 12. 12. 2014.

[6] Odnosi se na djela počinjena na osnovu iznimne težine zločina prema međunarodnom pravu.

dležnost je pored stvarne i mjesne nadležnosti jedan prijedlog preventivnog alata za borbu protiv cyber terorizma. Samim tim, potvrda da primjena stvarne ili mjesne nadležnosti komplikuje teritorijalnost započete radnje ili nastupljene posljedice, te da cyber terorizam ima transnacionalnu prirodu kao i sam internet, tjera nas na zaključak o univerzalnoj nadležnosti. Kao što vidimo, jedan od problema jeste u određivanju mjesta kompjutera u kojoj zemlji se nalazi cyber terorista jer oni posluju izvan teritorija bilo koje države i često koriste kompjutere u više država sinhrono ili asinhrono i kod sebe imaju velike zbirke tehnoloških alata na raspolaganju, pa to na kraju izgleda kao da je napad došao iz nekog drugog mjesta. Praćenje tragova i prikupljanje dokaza u takvim situacijama je vrlo teško. Također, otkriti i hronološki napraviti listu tragova za dokazivanje mjesne nadležanosti gotovo je nemoguće. Ovim zaključujemo da je identitet i mjesto cyber teroriste gotovo nemoguće odrediti jer je poznato da cyber teroristi namjerno skrivaju svoj položaj putem petlji ili premosnica nekoliko kompjuterskih sistema kroz nekoliko zemalja prije nego što napadnu njihove mete.

Kod analogije s drugim djelima iz međunarodnog prava za koja je princip univerzalne nadležnosti priznat, jasno je data do znanja veličina i težina tih djela kako bi se lakše pronašli počinioci. Asinhrono uparivanje principa nadležnosti i granica cyber terorizma značilo bi da bi principi teritorijalne, personalne i realne nadležnosti bili vjerovatno manje efikasniji od univerzalne nadležnosti.[7] U cilju zajedničkog napora na odvraćanju od činjenja, djela cyber terorizma i dalje će biti prijetnje nacionalnoj i međunarodnoj bezbjednosti do uvođenja načela međunarodnog prava univerzalne nadležnosti. Argumenti za proširenje na univerzalnu nadležnost za djela cyber terorizma mogu biti raznovrsni. Izuzetno je teško primijeniti teritorijalnu nadležnost za cyber terorizam, jer zbog prirode interneta i realnosti djelovanja cyber terorizma, to praktično nije moguće. Kroz univerzalnu nadležnost je puno lakše suzbijati cyber terorizam, dijelom i zbog toga što ta nadležnost zanemaruje nacionalne granice. Mnoga djela cyber terorizma ostala bi nekažnjena jer su počinjena u inostranstvu, jer je počinilac stranac ili su počinjena na štetu strane države ili stranog državljanina. Takva djela su, prije svega, ona djela koja su upravljena protiv čovječnosti i vrijednosti koje se štite međunarodnim pravom, kao što su: genocid, ratni zločin, trgovina ljudima, neovlaštena trgovina opojnim drogama, terorizam, piratstvo i sl. Odvratnost i grozota tih zločina je u rangu s tradicionalnim terorizmom, piratstvom, genocidom i zločinom protiv čovječnosti. Takvi zločini su priznati kao subjekt univerzalne nadležnosti ne zato što su bili analogija piratstvu, nego zbog grozote zločina. U takvim slučajevima kažnjavanje se omogućuje kroz primjenu univerzalnog principa. Taj princip prihvaćen je i

[7] Tomić, Z. (2008). *Krivično pravo I*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str.165–172.

u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hecegovine.[8] Prema odrednici, čl. 12, st. 4 KZ BiH primjenjuje se prema strancu *koji izvan teritorije BiH prema stranoj državi ili prema strancu počini krivično djelo za koje se po tom zakonodavstvu može izreći kazna zatvora od pet godina ili teža kazna*. Iz ove krivične odredbe se vidi da je primjena našeg krivičnog zakonodavstva po ovom principu moguća samo ako se radi o krivičnom djelu koje je kažnjivo i po zakonu zemlje u kojoj je učinjeno. Nadalje, analogija principa univerzalne nadležnosti može biti u korijenima piratstva i to ne samo po svojoj grozoti, nego i u temelju teritorijalne definisanosti piratstva kao što stoji i u KZ BiH: *„S namjerom da sebi ili drugom pribavi imovinsku ili neimovinsku korist, ili da drugom prouzrokuje kakvu šetu na otvorenom moru ili na teritoriji koja nije pod vlašću nijedne države, učini protivpravno nasilje, ili kakvu drugu prisilu"*[9] Svaka od karakteristika koje su predviđene kroz univerzalne nadležnosti, vrijede barem u nekoj mjeri i za cyber terorizam.[10]

Istorijski gledano, univerzalna nadležnost se primjenjuje samo na pirate koji su smatrani neprijateljima cijelog čovječanstva. Kod univerzalne nadležnosti je dopušteno da ako uhvate pirate, isti budu procesuirani od strane bilo koje države ili države koja ih je uhvatila u ime međunarodne zajednice.[11] Iako postoji definicija piratstva to se definiše kao *„čin počinjen od strane aktera na brodu, sa broda, ili na otvorenom moru i izvan teritorijalnih voda neke države"*. Jasno je i da razni drugi problemi koji su izrasli kroz kontekst tradicionalnog terorizma, kao što su poteškoće u definisanju terorizma i mogućnost univerzalne nadležnosti, izmiču kontroli. Oni, međutim, nisu osnovni razlog za zabrinutost s obzirom da cyber terorizam ima i drugu stranu, a to je cyber prostor. Zbog širokog dosega univerzalne nadležnosti i praktičnih poteškoća uzrokovanih činom terorista koji djeluju u cyber prostoru, univerzalna nadležnost je najbolji način da se počinilac odvrati od djela cyber terorizma. Kao opšte pravilo univerzalne nadležnosti, djelovanje se može temeljiti na ugovoru ili rezoluciji u međunarodnom običajnom pravu.

U slučaju terorizma, a time i cyber terorizma, može se osigurati legitiman osnov za ostvarivanje univerzalne nadležnosti kroz Ugovor o nekom pravu ili kroz rezoluciju međunarodnog običajnog prava. Kao što je poznato, brojni ugovori prepoznaju različite oblike terorizma kao međunarodnog zločina, poput Konvencije za sprječavanje i kažnjavanje djela

---

[8] Čl.12.st.4. KZ BiH,

[9] Čl.196. KZ BiH, Piratstvo,

[10] Izvor: http://www.missouricriminaldefenselawyers.com/criminal-charges/internet-crimes/cyber-fraud-lawyer-st-louis/ Jonathan Marks, pristupljeno15.11.2014.

[11] Buckland, B.S./ Schreier F./ Winkler, T. H., 2010, *Demokratsko upravljanje izazovi cyber bezbednosti,* Forum za bezbjednost i demokratiju, DCAF.str.19.

terorizma.[12] Isto tako, prepoznat je oblik zločina protiv lica i srodne iznude i Međunarodnom konvencijom o suzbijanju terorizma bombaških napada.[13] Iako nijedna od njih ne poznaje cyber terorizam kao posebno djelo, iste su ukazale na taj oblik terorizma na mnoge načine. Doista, po definiciji, *cyber terorizam je tradicionalni terorizam koji se provodi putem interneta ili, čak, protiv interneta.* Kao rezultat toga, ovi međunarodni ugovori bi se ubjedljivo mogli primijeniti i na cyber terorizam. Zabrana terorizma uopšte, a time cyber terorizma, nedvojbeno je postala predmet univerzalne nadležnosti kao stvar međunarodnog običajnog prava. Iako je potpuni tretman ovog pitanja izvan opsega ovog rada, sasvim dovoljan broj potrebnih elemenata međunarodnog običajnog prava postoji za terorizam i cyber terorizam. Države smatraju terorizam kao gnusni zločin u grupi zločina protiv čovječnosti, ali su u oblasti cyber terorizma djelovale na način da se uzmu u obzir niz ugovora i različitih državnih praksi kako bi se tome našla odgovarajuća definicija. Osim toga, terorizam kao zločin protiv čovječnosti uopšteno je osuđen od strane međunarodne zajednice.

Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija bio je samostalan vokal u osudi terorizma, što je i pokazivao kroz donošenje rezolucija 1373[14], 1566[15], i 1624[16]. Međunarodna zajednica je izrazito protivljenje terorizmu iskazala u Rezoluciji 51/210 Generalne skupštine Ujedinjenih nacija[17]. To telo je prepoznalo potencijal cyber terorizma (iako ne koristi taj termin), pozivajući države da u svoja nacionalna zakonodavstva uvedu krivične odrenice za djela cyber terorizma, te da promiču međunarodnu suradnju kako bi se spriječila djela cyber terorizma. Također, rezolucijama 55–63 i 56–121 Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o „*Borbi protiv kriminalne zloupotrebe informacionih tehnologija*“, te dokumentom „*Smjernice za saradnju policije*

---

[12] *Konvencija o prevenciji i kažnjavanju terorizma*, Liga naroda.
Konvencija je bila otvorena za potpisivanje u aprilu 1937. godine no Drugi svjetski rat omeo je pokušaj njezine ratifikacije, te nikad nije stupila na snagu. Više u: Derenčinović, D. (2002). *Novi antiterorizam na razmeđi depolitizacije i dejuridizacije*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, sv. 52, br. 3-4. str. 545- 573.

[13] International Convention for the Suppresion of Terrorist bombings, New York, 15. 12. 1997. godine stupila na snagu, BiH ratifikovala 30. 04. 2003. Godine. Objava u: „Službeni glasnik BiH“ – Međunarodni ugovori 07/2003.

[14] Izvor:http://www.un.org/en/sc/ctc/practices.html, UN, Security **Council resolutions 1373 (2001)**

[15] Izvor:http://www.un.org/en/sc/ctc/practices.html, UN, Security **Council resolutions 1624 (2005)**

[16] Izvor:http://www.un.org/en/sc/ctc/practices.html, UN, Security **Council resolutions 1566 (2004)**

[17] Izvor:http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htmDeclaration on Measures to Eliminate International Terrorism (A/RES/*51/210* 88th plenary meeting 17. December 1996.*)* pristupljeno 19.03.2011.

i provajdera internetskih usluga u suzbijanju cyber kriminala" usvojenom na svjetskoj konferenciji „*Saradnja protiv cyber kriminala*"[18] održanoj u Strasbourgu, daju svim zemljama potpisnicama obavezu za regulisanje pravila pristupa informacijama, dok na regionalnom nivou imamo *Preporuku Savjeta Evrope br. R(89)9 o kompjuterskom kriminalu* i *Evropsku konvenciju o cyber kriminalu* koje od mnogih država zahtjevaju da usvoje zakonske mjere za ustanovljavanje snaga i procedura za krivične istrage koje bi se odnosile na krivična djela počinjena korištenjem kompjuterskih sistema i prikupljanjem elektronskih podataka.[19] UN zajedno sa svim državama i međunarodnim organizacijama aktivno radi na provedbi takvih rezolucija, pokazujući kako je u posljednjih nekoliko desetljeća međunarodna zajednica proširila kategoriju djela terorizma za koja je u okvirima međunarodnog prava prepoznala broj međunarodnih zločina iz te oblasti. Kako je pojasnila Lori Fisler Damrosch, kategorija krivičnih djela koja podliježu univerzalnoj nadležnosti je više-manje podudarna s onima koje sa sobom povlače obaveze gonjenja i/ili izručenja (možda i većina, ili čak svi oblici terorizma danas).[20] Takođe, podrazumijeva progon i/ili obaveze izručenja sudovima, tako da kroz zakonodavstva obuhvate sve prijave i oblike terorizma pozivajući se na univerzalnu nadležnost za terorističke akcije. Kao rezultat toga, može se zaključiti da terorizam, a time i cyber terorizam podliježu pod pojam univerzalne nadležnosti.

Zaključak

Najvažniji korak prevencije jeste donošenje nacionalne strategije informacione bezbjednosti u kojoj bi se precizno definisali zadaci, izvršioci obaveze i njihove odgovornosti. Donesenu strategiju trebalo bi realizirati u fazama, a paralelno s njom raditi na podizanju svijesti o potrebi zaštite cyber prostora i širenju znanja iz svih oblasti informacione bezbjednosti. Efikasna zaštita od cyber terorizma bi se ogledala kroz razvijanje informacionih tehnologija, izmjene nacionalnog zakonodavstva, prvenstveno krivičnog, kroz pooštravanje propisanih krivičnih normi za propisana kri-

[18] Izvor: http://www.itu.int/ITU-D/cyb/cybersecurity/docs/UN_resolution_55_63.pdf, pristupljeno 19. 03. 2011.
Izvor:http://www.itu.int/ITU-D/cyb/cybersecurity/docs/UN_resolution_56_121.pdf, pristupljeno 19. 03. 2011.

[19] Babić, V. (2009). *Kompjuterski kriminal*, Rabic, Sarajevo, str. 66.

[20] Izvor:http://www.law.columbia.edu/magazine/621143/bring-the-noise, Damrosch, Lori Fisler, Human Rights, *Terrorism and Trade, 2002. Am. Soc'y Int'l Proc.128.* pristupljeno 19. 03. 2011.

vična djela, te saradnju domaćih i međunarodnih institucija. Pored toga, uvođenjem univerzalne nadležnosti za sva djela terorizma postojala bi odredba za progon i odvraćanje od činjenja, pa tako i za djela cyber terorizma prema različitim dokazima i analizi počinjenih djela. Pružanje podrške zemljama svodi se na sposobnost procesuiranja cyber teroriste čime će se poslati snažna poruka da nigdje neće biti sigurni od progona. Iako takav zahtjev nije bez poteškoća, zbog prirode cyber prostora koji postoji bez obzira na oblik i kontrolu, sama nadležnost bi se mogla primijeniti i kroz drugi propisani osnov za nadležnost – kroz mjesnu nadležnost. Sam problem koji se javlja sa dokazivanjem nadležnosti države u kojoj neko gleda web stranice ili na temelju stanja osnivanja preduzeća čija web stranica sudjeluje u sporu, ne postoji kod cyber terorizma. Cyber teroristi napadaju ne samo određene podatke, kao što su cijene dionica, nego čitave kompjuterske sisteme, kao što su berze ili energetske mreže. Utvrđivanje porijekla cyber napada u scenariju kada je vremenski faktor poodmakao je sve teže i teže, jer rijetko kada je jasno gdje je zločin počinjen, gdje je započet i koje su posljedice, a o tome kako se javlja u takvom scenariju jedino je znano da se zločin doslovno događa u cyber prostoru. Posebno je važno jačanje državnih informacionih sistema i stvaranje jačeg državnog centra sa konkretno opisanim zadatkom. Sam prijedlog za prevenciju postiže se izgradnjom „informacione bezbjednosti" koja se postiže izradom strategije, maksimalnim uključivanjem obavještajno-bezbjednosne zajednice u borbu protiv cyber terorizma, odbrambenim mehanizmima protiv svih alata cyber terorista, postavljanjem zaštitnog sistema, obezbjeđenom maksimalnom privatnošću na internetu, obezbjeđenim upravljanjem usluga, provjerom autentičnosti i sl.

Literatura:

Babić, V. (2009). *Kompjuterski kriminal*, Rabic, Sarajevo.

Bošković, Milo, Skakavac, Z. (2009). *Organizovani kriminalitet – karakteristike i pojavni oblici,* Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.

Bošković, Mićo, Skakavac, Z. (2015). *Kriminalistika – metodika i operativa*, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad.

Buckland, B.S., Schreier F., Winkler, T. H. (2010). *Demokratsko upravljanje, izazovi cyber bezbednosti,* Forum za bezbjednost i demokratiju, DCAF.

Derenčinović, D. (2002). *Novi antiterorizam na razmeđu depolitizacije i dejuridizacije*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, sv. 52, br. 3–4.

Tomić, Z. (2008). *Krivično pravo I*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

http://www.enisa.europa.eu/activities/cert, *European Union Agency for Network and Information Security*, pristupljeno 12. 12. 2014.

http://www.enisa.europa.eu/ European Union Agency for Network and Information

Security, pristupljeno 12. 12. 2014.
http://www.missouricriminaldefenselawyers.com/criminal-charges/internet-crimes/cyber-fraud-lawyer-st-louis/ Jonathan Marks, pristupljeno 15. 11. 2014.
International Convention for the Suppresion of Terrorist bombings, New York, 15. 12. 1997. godine stupila na snagu, BiH ratifikovala 30. 04. 2003. Godine; objava u „Službeni glasnik BiH" – Međun0arodni ugovori 07/2003.
http://www.un.org/en/sc/ctc/practices.html, UN, Security Council resolutions 1373 (2001)
http://www.un.org/en/sc/ctc/practices.html, UN, Security Council resolutions 1624 (2005)
http://www.un.org/en/sc/ctc/practices.html, UN, Security Council resolutions 1566 (2004)
http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm Declaration on Measures to Eliminate International Terrorism (A/RES/*51/210* 88th plenary meeting 17. december 1996.*),* pristupljeno 19. 03. 2011.
http://www.itu.int/ITU-D/cyb/cybersecurity/docs/UN_resolution_55_63.pdf, pristupljeno 19. 03. 2011.
http://www.itu.int/ITU-D/cyb/cybersecurity/docs/UN_resolution_56_121.pdf, pristupljeno 19. 03. 2011.
http://www.law.columbia.edu/magazine/621143/bring-the-noise, Damrosch, Lori Fisler, Human Rights, *Terrorism and Trade, 2002. Am. Soc'y Int'l Proc.128.,* pristupljeno 19. 03. 2011.

CYBER TERRORISM – GENUINE THREAT AND ODDS FOR THE SUPPRESSION

Abstract: *With the beginning of computerizaion and emergance of cyberspace a new era of comunication started, resulting in a possibility of a warfare waged with this new technology. Cyber terrorism is one of the few, if not the only thing for which we have a unanimous approval and unified position, that it is illegal in every form, whether moral, or legal. By signing the Convention on Fight against Terrorism and Convention on Cybercrime, many countries undertook to apply the guidelines of these conventions, and after joining the European Union legislators will have to adjust national criminal legislation to the details with the conventions and additional protocols to these conventions, not only in terms of the crimes of terrorism, but also other criminal offenses pertaining to this field and cyber terrorism. This paper will attempt to point out the genuine threat of this phenomenon and some aspects of its suppression.*

Key words*: cyber terrorism, internet, cybercrime, Europion Union, conventions.*

Dr Hatidža Beriša, Univerzitet odbrane, Vojna akademija, Beograd, General Pavla Jurišića Šturma 33, Beograd[1]

Mr Mila Jegeš, Centar za razvoj i primenu, nauke, tehnologije i informatike, CNTI, Bulevar oslobođenja 39, Novi Sad[2]

OBLICI UGROŽAVANJA SAVREMENE DRŽAVE I NAČINI SUPROTSTAVLJANJA

Apstrakt: *Savremeni svet i savremena država sve češće se suočavaju sa oblicima ugrožavanja koji prevazilaze globalne, regionalne i nacionalne okvire. Zajednički imenitelji za sve vidove ugrožavanja jesu, s jedne strane, čovek i njegova dostignuća, a sa druge strane, država i društvo sa ukupnim potencijalima. Nauka, tehnologija, tehnika i praksa sa čovekom kao nosiocem svih kompentencija, nužno nastoje odgovoriti na pitanja od kojih oblika i nosilaca ugrožavanja treba štititi državu i društvo i na koji način treba da deluju elementi sistema bezbednosti da bi se ostvario osnovni cilj njenog uspostavljanja. Radom se nastoje prepoznati oblici ugrožavanja države i društva koji se danas kreću od klimatskih promena i prirodnih nepogoda do oružanih sukoba i pobuna, separatističkih težnji, etničkih sukoba, migracija, terorizma, organizovanog kriminala i korupcije.*

Ključne reči: *čovek, država, bezbednost, klimatske promene, oružani sukobi, migracije, organizovani kriminal.*

Uvod

Savremena država danas koristi sve potencijale da sebe zaštiti. Ona se osposobljava za brza prepoznavanja svih vidova i oblika ugrožavanja i pretnji. Bez obzira od koga dolaze ugrožavanja, država permanentno razvija instrumente zaštite i suprostavljanja svim oblicima i vidovima ugrožavanja.

Prema tumačenju Radomira Lukića, država organizuje i obezbeđuje izvršenje prava. Ona ga donosi i sprovodi. Država donosi zakone, sprovodi zakone i svojim zakonima sankcioniše.[3] Lukić dalje navodi da država

[1] E-mail: hatidza.berisa@mod.gov.rs

[2] E-mail: jeges.mila@gmail.com

[3] Lukić, D, R. (1964). *Teorija države i prava*, Beograd: Savremena administracija, str. 56.

ne postoji radi stvaranja i primene prava, već da pravo postoji da bi država uz pomoć njega mogla da vrši svoju političku funkciju[4].

Država je, pre svega, politička organizacija i politika uz pomoć svoje moći stvara instrumente koji joj obezbeđuju sprovođenje ciljeva putem prava. Po Slobodanu Jovanoviću[5], država svoju vladavinu ostvaruje kroz zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, ali su to i instrumenti koji državi obezbeđuju legalnu upotrebu sile i nasilja, ukoliko proceni da su joj interesi ugroženi.

Po Platonu, „čuvari države i zakona, nisu samo profesionalni vojnici nego i političari, kao što ovi poslednji nisu samo profesionalni političari nego i ratnici."[6]

Činjenica je da država stavljajući u funkciju svoja umna, naučna, tehnološka i druga dostignuća pozitivno i negativno utiče na sferu razvoja civilizacije. Danas to možemo sagledavati i kroz munjevitu globalizaciju i sve promene i događaje koje ona nosi sa sobom, čime stvara nove izazove i pretnje na globalnom, regionalnom, nacionalnom i lokalnom nivou.

Čovek i njegova dostignuća

Čovekova dostignuća dosežu do druge planete (stigao na Mesec, proučava druge planete), pomeraju određene granice u sferama tehnike, tehnologije, medicine (matične ćelije, mogućnost kloniranja čoveka). U tom svom vrhunskom dostignuću, čovek je usavršavajući sebe, ugrozio i sebe i planetu Zemlju i prouzrokovao velike promene na planetarnom nivou (velike klimatske promene), masovne migracije koje prete da promene demografsku sliku sveta. Međunarodni terorizam najčešće nalazi uporište u sili i moći vladara sveta, bez obzira na rasu, veru i pripadnost. Organizovani kriminal i korupcija, koji pretenduju da zauzmu liderske pozicije u multinacionalnim kompanijama i međunarodnim organizacijama, teže da na taj način direktno utiču u kreiranju i vođenju politike na globalnom, regionalnom, nacionalnom i lokalnom nivou, što se odražava na ukupnu međunarodnu, regionalnu i nacionalnu bezbednost.

Čovek kao osnovni nosilac materijalizacije svih kompentencija ključno je rešenje za neugrožavanje i za ugrožavanje bezbednosti države. Od političke volje vladajuće većine zavisi da li će se dozvoliti da nekompetentni kadrovi – koji bi svojim (ne)činjenjem mogli da dovedu u pitanje sistem bezbednosti – zauzimaju ključne pozicije u državi i društvu.

---

[4] Isto, str. 56.

[5] Jovanović, S. (1990). *O državi*, Beograd: BIGZ, Jugoslavijapublik, Srpska književna zadruga, str. 30–39.

[6] Platon (2002). *Država*, Peto izdanje, Beograd: Beogradski Izdavačko-Grafički Zavod, knjiga četiri, str. 352.

Država i društvo sa ukupnim potencijalima

Pod potencijalima države podrazumevamo njenu zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Potencijale države čine i njene oružane snage koje legalnom primenom sile štite državu i njen poredak. Bezbednosne službe i agencije jesu potencijali države za očuvanje sistema bezbednosti i odbrane. Diplomatija je sastavni i veoma važan potencijal i činilac koji ima svoju stalnu ulogu u očuvanju i zaštiti interesa države i društva.

Inspekcijske službe i svi vidovi i mehanizmi kontrole i nadzora (policija i njene službe, sektor za vanredne situacije, carina, revizor, finansijska inspekcija, komunalne inspekcije, ekološke inspekcije, vodoprivredne inspekcije, poljoprivredne i tržišne inspekcije, građevinske inspekcije, sanitarne inspekcije, inspekcije rada, inspekcije bezbednosti i zdravlja na radu, agencije za borbu protiv korupcije i pranja novca, sukob interesa, tužilaštva, sudovi, zaštitnik građana, poverenik za zaštitu podataka o ličnosti itd.) jesu presuđujući činioci u sprovođenju ustavnih i zakonskih normi i načela.

Potencijali savremene države u funkciji su očuvanja ukupne bezbednosti i zaštite kako suverenosti države, tako i njenih građana, te njihovih prava i sloboda. Oni se obezbeđuju obrazovanim, kompententnim i nezavisnim kadrovima u navedenim organima, organizacijama, telima, agencijama i službama.

Oblici ugrožavanja sistema bezebednosti savremene države

Nesprovođenje ustavnih i zakonskih normi i načela, kao osnovnog elementa države i društva, ugrožava njen ukupan sistem bezbednosti.

Nauka, politika i praksa uglavnom su saglasni sa činjenicom da su skoro svi vidovi ugrožavanja države i društva na globalnom, regionalnom, nacionalnom i lokalnom nivou prouzrokovani nedoslednom primenom propisanih normi (ustava, zakona, strategija, konvencija, platformi, povelja, dekleracija, procedura itd.), kao i nedovoljnim kompentencijama nosilaca realizacije definisanih cijeva i zadataka.

Razmatrajući tradicionalne oblike ugrožavanja, u koje možemo svrstati korupciju, organizovani kriminal, oružane sukobe i pobune, separatizam i terorizam, možemo izneti sledeće zajedničko viđenje:

- da su države u tranziciji i države na čijim prostorima su se vodile, ili se vode oružane pobune i ratovi, te siromašne države, više izložene tradicionalnim vidovima ugrožavanja. Normalno, ova konstatacija i viđenje nije novina ni za nauku ni za praksu, međutim, dosadašnja iskustva govore da prostor, mentalitet, verska razjedinjenost, hegemonizam, teritorijalne pretenzije, separatističke težnje, sklonost ka konfliktima i terorističkim aktivnostima i pobunjeništvu pogoduju i lako prerastaju u šire oružane sukobe sa ciljem destabilizacije i narušavanja bezbed-

nosti države, regiona, pa i globalne zajednice. To su pogodna tla za razvoj i rast svih vidova tradicionalnih oblika ugrožavanja države;

- oružani sukobi i pobune pogodovali su sinhronizovanom delovanju kriminala. Organizovani kriminal je svojim delovanjem obezbeđivao pozicije u institucijama države tako što je korumpiranjem pojedinaca iz politike i vlasti[7] obezbeđivao realizaciju svojih ciljeva (od trgovine oružjem do ilegalnog prebacivanja plaćenika koji će imati zadatak da ruše sistem i izvode terorističke aktivnost)[8];
- separatističke težnje, verski ekstremizam, kriminal i terorizam, svojim zajedničkim delovanjima stvaraju uslove za razbijanje država u tranziciji, država sa promenljivom vladavinom prava (urušene, slabe države) uz neposredno učešće međunarodnih organizacija, nevladinih organizacija, interesa velikih sila koji se najčešće završavaju građanskim ratovima, oružanim sukobima, agresijom i intervencijom OUN.[9]

Razmatrajući savremene oblike ugrožavanja u koje možemo svrstati klimatske promene, migraciju, profilaciju oružja, odnos jakih prema slabim i ekonomski zavisnim državama, globalizaciju i informaciono-tehnološki kriminal, možemo izneti sledeće zaključke:

- odvijaju se u procesu globalizacije;
- stvaraju se odnosi nejednakosti (siromašni – bogati);
- pojavljuju se razne vrsta epidemija i pandemija (ebola, svinjski grip, ptičji grip, velike boginje, sida itd);
- primetni su uticaji određenih multinacionalnih kompanija na tokove tržišne ekonomije;
- upotrebljavaju se i zloupotrebljavaju informacione teh-

[7] Jegeš, M. (2010). *Teorijsko-metodološki pristupi određenja političke komponente u korupciji*, Magistarski rad, FPN, Beograd, str. 135–139.

[8] Beriša, H. (2014). *Koncept velike Albanije kao pretnja nacionalnoj bezbednosti Republike Srbije*, Beograd: Zadužbina Andrejević, str. 37–39.

[9] Raspad SFRJ, Raspad SSSR-a, Republika Srbija – Kosovo i Metohija, Ukrajina, Bliski istok (Libija, Sirija, Egipat, Saudijska Arabija, Tunis), kao i mnogi drugi primeri u svetu koji su obeležili kraj dvadesetog veka i početak dvadeset prvog veka. Posledice su ogromne kako u ljudskim životima, tako i u materijalnom razaranju država u regionu i u svetu. Postavlja se pitanje kako i na koji način sprečiti ovakve i slične događaje i da li institucije države na svim nivoima imaju obavezu da preispitaju dosadašnji koncept bezbednosti i odbrane i način njegove primene, kao i da li je vreme da se pristupi novom konceptu i novim oblicima zaštite od ugrožavanja države. Vreme pred nama će pokazati da smo bili u obavezi i kao nauka i kao struka, a i kao praksa da ukažemo državi na neminovnost pristupa novih metoda i načina zaštite države i njenih sistema bezbednosti (primedba autora).

nologije[10];

- mediji i medijska propaganda (medijski rat, psihološko-propagandni rat) imaju značajnu ulogu;
- javljaju se migracije širokih razmera.

Klimatske promene koje se ogledaju kroz prirodne katastrofe i nepogode (zemljotresi, klizišta, odroni i erozije kao i seizmičke opasnosti, poplave kao hidrosferske nepogode, olujni vetrovi, grad, snežne mećave, padavine, nanosi i poledice, kao atmosferske meteorološke opasnosti, suša, epidemija, epizootija kao biosferska opasnost, tehničko-tehnološke opasnosti (požari i eksplozije), tehničko-tehnološki udesi i umanjenje posledica od terorističkih napada (udes, hemijski udes, transport i teroristički akt), nuklearni i radijacioni akcidenti), kao i razne nesreće koje se događaju na okeanima, otvorenim morima, planinama itd.

Mnoge ljudske živote odnele su razne epidemije i pandemije nastale kao proizvod ljudskih dostignuća, a da na njih nije odgovoreno adekvatnim merama (ili je nama nepoznato?!). Ostaje otvoreno pitanje: da li je čovek namerno, planski izazivao određene oblike nebezbednosti po narode i države?[11].

Dvadeset prvi vek beleži veliki broj nepogoda koje su odnele hiljade života širom sveta. Možemo da konstatujemo da je čovek prirodu prilagođavao sebi dok je mogao, a sada je na čovečanstvu da se povinuje zakonima prirode, jer su kao odgovor na ljudski nemar za planetu stigle prirodne katastrofe i nesreće odnoseći na stotine hiljada života u svetu. Zahvaljujući tehnici i tehnologiji savremenog sveta dolazak katastrofe može se predvideti, ali je čovek sa svojim dostignućima najčešće nemoćan da je spreči.

Migracije širokih razmera na početku dvadeset prvog veka uvode novi upit za bezbednost. Da li su migracije planske i imaju li za cilj menjanje demografske slike Evrope i sveta?[12]

---

[10] Internet, društvene mreže (Fejsbuk, Tviter), krađa identiteta, širenje dezinformacija, mržnje, poziv na linč (primer zloupotrebe društvenih mreža jeste „Arapsko proleće“, gde su ekstreminističke grupe putem Fejzbuka i Tvitera za kratko vreme okupile mlade ljude na ulicama Libije, Egipta, Jemena, a koje su kasnije prerasle u demonstracije, ulične tuče i na kraju u oružani sukob). Drugi primer korišćenja društvenih mreža od strane terorističkih organizacija (primer ISIS koja koristi za ličnu populizaciju, a sa druge strane, seje strah i teror tako što pred TV kamerama linčuje i ubija neistomišljenike, kao i pripadnike pripadnike zapadnih zemalja). Najnoviji događaji: ubijanje novinara Velike Britanije, diplomate Japana, pilota iz Jemena i mnogi drugi primeri. (primedba autora).

[11] Republika Srbija nije bila pošteđena smrtnih slučajeva prilikom Epidemija i Pandemija.

[12] Početak dvadeset prvog veka obeležile su prisilne migracije. Oko 60 miliona ljudi širom Planete prisilno je raseljeno, a najčešći razlog njihovog izgnanstva su ratni

Tok kretanja migranata ostavlja otvoreno pitanje da li je reč o novoj geopolitičkoj, demografskoj podeli sveta. Vreme će u bliskoj budućnosti pružiti odgovor, tj. potvrditi ili opovrgnuti tezu o tome šta je pravi uzrok migracija. Sudeći prema prognozama zvaničnih predstavnika EU, u pitanju je prvi talas migracija, najveći posle Drugog svetskog rata. Očekivanja su da bi sledeći talas mogao biti još veći. Da li je Evropa spremna da primi povećan broj migranata? Da li su to uvodi u nove oblike nebezbednosti država i naroda?

U Republici Srbiji, broj migranata je u stalnom porastu. Ta činjenica ukazuje da je u našu zemlju ušlo do 02. 07. 2015. 37.391 azilant, odnosno migranata. Njihov cilj je odlazak u zemlje EU. Procene ukazuju da će kroz Srbiju da kraja godine proći više od 50.000 azilanata. Ostaje nejasno da li postoje prikrivene namere u migracijama stanovništva, tj. da li se među prognanicima nalaze i odabrani, obučeni i osposobljeni pojedinci za izvršavanje terorističkih i drugih subverzivnih aktivnosti na prostoru Evrope.

Bez obzira na to što krijumčarenje oružja spada u „stare zanate kriminala", danas se ono može podvesti pod savremene oblike ugrožavanja države i društva. U prilog tome je i činjenica da se radi o savremenom oružju za masovno uništenje stanovništva i materijalnih dobara. S druge strane, radi se o najmasovnijoj krijumčarskoj pojavi gde su akteri proizvođač, pojedinci iz institucija sistema države, kupac i korisnik. Kupac je pretežno teroristička organizacija[13]. Na jednoj strani, cilj je profit, a na drugoj oblik ugrožavanja i stvaranje nebezbednih ambijenata.

Energetika u savremenoj državi može se posmatrati kao izvor i kao žarište novih oblika nebezbednosti na planetarnom nivou. Ako se globalno posmatraju, energetika i voda bile su i ostale strategijski potencijali čovečanstva. Svi nadolazeći rizici i pretnje obavezuju učesnike i činioce sistema odbrane i bezbednosti u svetu da se kroz organizacije UN i druge

---

sukobi. U poslednjih pet godina 15 sukoba se razbuktalo u svetu: 8 u Africi (Obala Slonovače, Centralno Afrička Republika, Libija, Mali; Severo istočna Nigerija, Demokratska Republika Kongo, Južni Sudan i Burundi), 3 na Bliskom Istoku (Sirija, Irak i Jemen), 1 u Evropi (Ukrajina), 3 u Aziji(Kirkizija, Manmar i Pakistan). Ovi sukobi ali i stari koji decenijama traju u Avganistanu, Somaliji i drugim zemljama prouzrokovali su seobu stanovništva, a većina izgnanih utočište traži u zemljama EU, a pre svega u Nemačkoj i Švedskoj. Granični pojas između Srbije i Mađarske postao je izuzetno prometan od kraja godine prema podacima Agencije EU za operativno upravljanje spoljnim granicama u prvih pet meseci ove godine na spoljnim granicama EU zabeleženo je 153000 emigranata, a prema podacima koje je naveo BBSI to je povećanje od 149% u odnosu na prošlogodišnjih 61500.; www.politika.rs/rubike/društvo/Srbija-na-putu-seobe-naroda. it.html.,19.07.2015.

[13] Proizvodnja oružja danas se tretira kao plasiranje slobodne robe na tržištu sa ciljem stvaranja profita, bez planske upotrebe za odbranu, kako je to zakonima, konvencijama i poveljama definisano.

institucije sa posebnom pažnjom odnose prema raspolaganju i očuvanju ovih, za ljudsko biće važnih resursa.

Instrumenti i mehanizmi države za sprečavanje oblika ugrožavanja

Osnovni i najvažniji instrumenti države za sprečavanje svih vidova ugrožavanja jesu ekonomska i politička stabilnost zemlje. Politička volja zakonodavne i izvršne vlasti mora biti stvarna, a ne deklarativna. Poštovanje i dosledno sprovođenje ustava, zakona, procedura i rešenja čini važan element za sprečavanje svih vidova nebezbednosti države. Donete norme na nivou države mogu sprovesti predstavnici izvršne i sudske vlasti, kao i nezavisna tela države samo ukoliko je država odabrala i postavila za izvršioce kompetentne, obrazovane, stručne i nezavisne kadrove.

Jedan od instrumenata za sprečavanje oblika ugrožavanja države predstavljaju i oružane snage i formacije – garant bezbednosti i očuvanja mira na prostorima država. Oružane snage mogu delovati samostalno u očuvanju sopstvenog suvereniteta države ili udruženo, u skladu sa potpisanim dogovorima, konvencijama i poveljama za očuvanje mira i stabilnosti na prostorima drugiih zemalja.

UMESTO ZAKLJUČKA

Savremene države danas se suočavaju sa raznim oblicima ugrožavanja, a koji utiču na bezbednost građana i institucija države. U cilju stvaranja bezbednosnog sistema, savremene države uglavnom se oslanjaju na sopstvene potencijale u suzbijanju raznih oblika i vidova ugrožavanja pazeći da one svojim delovanjem ne postanu nosioci ugrožavanja. U tom smislu, potrebno je:

1. da se država permanentno razvija kako bi odgovorila na sve vrste i oblike ugrožavanja, stavljajući u funkciju svoja umna, naučna, tehnološka i druga dostignuća;
2. da čovek, kao osnovni nosilac materijalizacije kompentencija, usavršava sebe i svoja dostignuća kako ne bi prouzrokovao promene na globalnom i planetarnom nivou;
3. da nove procese migracija savremene države prihvate kao realnost i potrebu da sve svoje potencijale usmere ka rešavanju pitanja koja nose ti procesi kako bi blagovremeno uticale na sprečavanje rizika i pretnji po sopstvene države;
4. da se energetika u savremenoj državi posmatra kao izvor i kao žarište novih oblika nebezbednosti na planetarnom nivou;
5. da države dosledno sprovode ustavne i zakonske norme i načela.

Od političke volje i ekonomske moći države zavisi da li će se dozvoliti da nekompetentni kadrovi zauzimaju ključne pozicije u državi i društvu, koji bi svojim činjenjem ili nečinjenjem mogli da dovedu u pitanje sistem bezbednosti.

Rešenja za neugrožavanje i za ugrožavanje bezbednosti države i njenih resursa jesu potencijali sa kojima raspolaže i koji mogu biti primenjeni pri stvaranju bezbednog okruženja za građane i funkcionisanje pravne i demokratske države.

LITERATURA:

Beriša, H. (2014). *Koncept velike Albanije kao pretnja nacionalnoj bezbednosti Republike Srbije,* Beograd: Zadužbina Andrejević.

Jegeš, M. (2010). *Teorijsko-metodološki pristupi određenja političke komponente u korupciji*, Magistarski rad, FPN, Beograd.

Jovanović, S. (1990). *O državi*, Beograd: BIGZ, Jugoslavijapublik, Srpska književna zadruga.

Lukić, D, R. (1964). *Teorija države i prava*, Beograd: Savremena administracija.

Platon (2002). *Država*, Peto izdanje, Beograd: Beogradski Izdavačko-Grafički Zavod.

www.politika.rs/rubike/društvo/Srbija-na-putu-seobe-naroda. it.html

FORMS OF THREATS TO MODERN STATE AND WAYS OF OPPOSING INCIDENTS

Abstract: *The modern world and modern countries are increasingly faced with forms of threats that go beyond the global, regional and national frameworks. The common denominator for all forms of threats on the one hand the man and his achievements, on the other hand, the state and society with total resources. Science, technology, techniques and practice with the man as the holder of competence necessarily seek to answer the question of which form the factors threatening the need to protect the state and society and how should act elements of the security system in order to achieve the main objective of its establishment. The work seeks to identify forms of threats to the state and society, which today range from climate change and natural disasters, armed conflict and rebellion, separatist aspirations, ethnic conflicts, migration, terrorism, organized crime and corruption.*

Key words: *man, state, security, climate change, armed conflicts, migration, organized crime*

Доц. др Жарко Ђулибрк,
Факултет за безбједност и заштиту, Бањалука

АМЕРИЧКА НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА ЗА УПРАВЉАЊЕ ВАНРЕДНИМ СИТУАЦИЈАМА КАО ЈЕДНА ОД СТРАТЕГИЈА СУПРОТСТАВЉАЊА ПОЈАВАМА КОЈЕ УГРОЖАВАЈУ БЕЗБЈЕДНОСТ

Резиме: *За основну тему узета је национална стратегија за управљање ванредним ситуацијама у Сједињеним Америчким Државама, а током израде рада кориштене су углавном метода компарације, методе анализе садржаја и преглед литературе. Дат је преглед неких основних елемената америчке стратегије за управљање ванредним ситуацијама. Циљ овог научног рада јесте да се покаже да је израда националне стратегије за управљање ванредним ситуацијама сложена и захтјевна дјелатност, као и то да национални системи безбједности морају разрадити дјелотворан систем управљања ванредним ситуацијама.*

Кључне ријечи: *ванредна ситуација, управљање ванредним ситуацијама, угрожавање безбједности, национални систем безбједности, национална стратегија.*

УВОД

„Кризе и катастрофе у савременом свијету су реалност и дио свакодневице и постају глобална опасност. Будући да ови догађаји не познају границе, они пријете локалној заједници, држави, територији више држава, регији или, чак, континенту. Због тога свака заједница мора организовано приступити спречавању настајања криза и катастрофа, реаговању и пружању помоћи у случају ових догађаја, те отклањању њихових посљедица.“[1] Стога значајан дио „борбе“ против различитих несрећа чине нормативни документи на субнационалном, националном и наднационалном нивоу. Усредсредићемо се на национални ниво.

[1] Кешетовић, Ж. и Кековић, З.: *Системи кризног менаџмента*, ФБЗ, Бањалука, 2008, стр. 183.

За квалитетно реаговање у ванредним ситуацијама важно је да државе имају разрађену стратегију дјеловања, било кроз доношење конкретних стратешких планова, било кроз доношење других аката који имају своје мјесто у оквиру „борбе“ против ванредних ситуација. У оквиру овог рада биће анализирана национална стратегија за управљање ванредним ситуацијама у Сједињеним Америчким Државама (САД).

1. УПРАВЉАЊЕ ВАНРЕДНИМ СИТУАЦИЈАМА У САД

Управљање ванредним ситуацијама у САД у надлежности је *Министарства унутрашње безбједности* (United States Department of Homeland Security). У оквиру тог министарства постоји и специјализована агенција која се бави руковођењем ванредним ситуацијама *Савезна агенција за управљање ванредним ситуацијама* - ФЕМА (Federal Emergency Management Agency – FEMA). Осим ове агенције, у саставу Министарства послују и друге агенције и установе чији рад обухвата и питање ванредних ситуација.[2]

Мапа 1. Управне области ФЕМА
Извор: ФЕМА/Обрада аутора.

[2] **Америчка усељеничка и царинскаполиција** (*U.S. Immigration and Customs Enforcement*), **Служба за држављанство и усељавање** (*United States Citizenship and Immigration Services*), **Обалска стража** (*United States Coast Guard*), **Гранично-царинска служба** (*U.S. Customs and Border Protection*), **Америчка тајна служба** (*United States Secret Service*), **Управа за безбједност саобраћаја** (*Transportation Security Administration*).

Структуру ФЕМА чини десет управних области које обухватају одређене скупине америчких савезних држава (Мапа 1.), с тим да је III област задужена и за главни град Вашингтон. Кад се ради о државама које нису повезане са остатком америчког копна, IX област обухвата америчку пацифичку државу Хаваје, а у склопу X области је Аљаска. Осим америчких држава, ове области обухватају и остале америчке територије - у саставу II области поред Њујорка и Њу Џерсија налазе се и Порторико и Америчка Дјевичанска Острва, док IX област чине и Гуам, Америчка Самоа, Сјеверна Маријанска Острва, Маршалска Острва и Микронезија. У оквиру ФЕМА дјелује велики број независних тимова: спасилачки тимови, љекарски тимови, погребни тимови итд.

2. ДРЖАВНА СТРАТЕГИЈА УНУТРАШЊЕ БЕЗБЈЕДНОСТИ

Државна стратегија унутрашње безбједности (National Strategy for Homeland Security) представља најзначајнији стратешки документ у САД. Стратегија је донесена након терористичких напада 11. септембра 2001, па су **три стратешка циља**: 1) спријечити терористичке нападе унутар САД; 2) смањити америчку рањивост на терористичке нападе и 3) умањити штете и опоравити се од напада који се десе.[3]

Сходно циљевима Стратегија се заснива на **осам начела**:[4] 1) захтијевати одговорност; 2) покренути цијело америчко друштво; 3) управљати ризиком и праведно распоредити средства; 4) искористити припрему и за друге облике несрећа; 5) бити флексибилан; 6) спровести припремне мјере; 7) подржати дугорочне напоре и 8) ограничити владину потрошњу. Будући да национална стратегија захтијева „напор“ цијеле државе, организовање унутрашње безбједности обухвата ангажовање грађана, приватни сектор, државне и локалне власти и савезне власти.

Ова стратегија по областима препознаје **шест функција унутрашње безбједности**: 1) обавјештајни рад и систем упозоравања (унапређење аналитичког рада ФБИ-а, савјетодавна тијела); 2) безбједност граница и саобраћаја (стварање „паметних граница“, безбједност поморског превоза); 3) домаћа противтерористичка дјелатност (међуагенцијска сарадња, олакшавање хапшења могућих терориста, спречавање њиховог финансирања, праћење и привођење страних терориста); 4) заштита кључних инфраструктурних објеката (партнерски односи са властима на нижем нивоу и приватним

[3] *National Strategy for Homeland Security*, Office of Homeland Security, јули 2002, стр. 7.
[4] Исто, стр. 3–4.

сектором, развој плана заштите инфраструктуре); 5) одбрана од катастрофа и 6) припрема и реаговање у ванредним ситуацијама.

Стратегија описује и **четири основна стуба** унутрашње безбједности - законе, науку и технологију, размјену података и међународну сарадњу. Поред наведене, значајне су и друге стратегије.[5]

3. ДРЖАВНИ ОКВИР ЗА РЕАГОВАЊЕ

Државни оквир за реаговање (National Response Framework - NRF) представља најважнији документ који се тиче реаговања у ванредним ситуацијама. Овај оквир је упутство како реаговати у било којој врсти невоље, „од опасних, али чисто локалних несрећа до терористичких напада великих размјера или потресних природних катастрофа".[6] Оквир је замијенио дотадашњи *Државни план за реаговање* који је 1992. замијенио *Савезни план за реаговање*. Овај документ представља нам кључна начела, учеснике, улоге и структуру који су везани за реаговање у ванредним ситуацијама. Оквир је подијељен у пет поглавља.

Прво поглавље *(Улоге и одговорност - Roles and Responsibilities)* усредсређено је на то *ко* учествује у руковођењу ванредним ситуацијама - на локалном нивоу, у оквиру приватног сектора и невладиних организација, на нивоу савезних држава, индијанских племена и осталих територија и на савезном нивоу.

Друго поглавље *(Реаговање или одговор - Response Actions)* описује *шта* би колективно америчка нација требало да уради како би одговорила на инциденте. Ово поглавље описује и истиче кључне задатке који се односе на три фазе ефикасног одговора: припрему, одговор и опоравак. По државном оквиру за реаговање „сваки члан америчког друштва, укључујући и америчке лидере, професионалне менаџере за хитне ситуације, приватни сектор и невладине организације има улогу у јачању способности државе у реаговању у ванредним ситуацијама."[7]

Треће поглавље *(Организација или устројавање одговора - Response Organization)* објашњава *како* је америчка нација устројена

---

[5] **Државна стратегија безбједности** (*The National Security Strategy*), **Државна стратегија за борбу против тероризма** (*National Strategy for Combating Terrorism*), **Државни војни стратешки план за рат против тероризма** (*National Military Strategic Plan for the War on Terrorism*) итд.

[6] *National Response Framework*, United States Department of Homeland's Security, Јануар 2008, стр. 1.

[7] Исто, стр. 27.

по питању реаговања у ванредним ситуацијама. Описује се организациона структура која је развијана, тестирана и усавршавана током дужег низа година, те колико је та структура, по описаним нивоима (локалном, средњем и савезном), дјелотворна у реаговању у ванредним ситуацијама.

Четврто поглавље *(Планирање: кључни елемент дјелотворног реаговања - Planning: A Critical Element of Effective Response)* наглашава важност планирања и анализира набројане (локалне, племенске, савезне и друге) структуре које су релевантне за процес планирања.

Пето поглавље *(Додатна средства - Additional Resources)* описује на који начин ће додатна средства и оперативне информације бити доступни стручњацима за ванредне ситуације.

4. ДРЖАВНИ СИСТЕМ ЗА УПРАВЉАЊЕ НЕСРЕЋАМА

Државни систем за управљање несрећама (National Incident Management System - NIMS) у употреби је упоредо са државним оквиром за реаговање. Овај систем „одјељењима и агенцијама на свим нивоима власти, невладиним организацијама и приватном сектору нуди систематски и проактиван приступ начина рада како би се спријечиле могуће несреће, како би се заштитило од њих, како би се одговорило на њих, како би се опоравило од несрећа, и ублажиле њихове посљедице, без обзира на узрок, величину, локацију или комплексност несреће, у циљу смањења губитка живота и имовине и у циљу смањивања штете по животну средину.“[8]

5. СТРАТЕШКИ ПЛАН ФЕМА

Стратешки план ФЕМА представља први најзначајнији стратешки документ ФЕМА. Овим планом (визија плана) ФЕМА се представља као водећа државна агенција за управљање ванредним ситуацијама. Главни задатак овог стратешког плана (Шема 1) јесте „умањити губитак живота и имовине и заштитити државу од свих опасности, укључујући природне катастрофе, терористичке нападе и различите хаварије, руководећи се свеобухватним системом управљања ванредним ситуацијама који укључује припрему, заштиту, одговор, опоравак и ублажавање посљедица ванредних ситуација.“[9]

---

[8] *National Incident Management System*, United States Department of Homeland's Security, Децембар 2008, стр. 1.

[9] *FEMA Strategic Plan - Fiscal Years 2008–2013, The Nation's Preeminent Emergen-*

Стратешки циљеви Плана су: 1) интегрисан приступ ка јачању способности државе да препозна и означи катастрофе, ванредне ситуације и терористичке нападе; 2) учинити лако доступном помоћ у свим ФЕМА програмима; 3) правовремено обезбиједити поуздане информације за све кориснике; 4) ФЕМА улаже у људе и људи улажу у ФЕМА и 5) изградити повјерење јавности властитим представљањем.

Поред наведених, у употреби су и други значајни документи који се тичу ванредних прилика.[10]

Шема 1. Корелација планова у оквиру ФЕМА са главним стратешким планом

Извор: FEMA Strategic Plan – Fiscal Years 2008–2013/Обрада аутора.

---

cy Management and Preparedness Agency, Federal Emergency Management Agency, Јануар 2008, стр. III

[10] **Државни план веза у ванредним ситуацијама** (*National Emergency Communications Plan – NECP*), чији циљеви су приоритетно рјешавање недостатака у систему за везе у ванредним ситуацијама и давање препорука хитним службама, владиним званичницима и америчком конгресу да раде на побољшању система за везе у ванредним ситуацијама [*National Emergency Communications Plan*, United States Department of Homeland's Security, јул 2008, стр. 1], **Државно упутство за спремност за ванредне ситуације** (*National Preparedness Guidelines*), **Упутство за савезне службенике о поступању у ванредним ситуацијама** (*A Federal Employee's Emergency Guide*), **Упутство за хитне службе** (*Emergency Responder Guidelines*) итд.

ЗАКЉУЧАК

Израда стратешких планова значајна је дјелатност националних система безбједности. Исто тако веома је значајна и израда националне стратегије за управљање ванредним ситуацијама. У том смислу, Сједињене Америчке Државе као велика свјетска сила али и земља која је изложена различитим облицима угрожавања безбједности, имају веома квалитетно урађену националну стратегију за управљање ванредним ситуацијама.

ЛИТЕРАТУРА

Ђулибрк, Ж.: *Реаговање, координација и сарадња хитних служби у ванредним ситуацијама*, Факултет за безбједност и заштиту, Бањалука, 2011.

FEMA Strategic Plan – Fiscal Years 2008–2013, The Nation's Preeminent Emergency Management and Preparedness Agency, Federal Emergency Management Agency, January 2008

Кешетовић, Ж. и Кековић, З.: *Системи кризног менаџмента*, Факултет за безбједност и заштиту, Бањалука, 2008.

National Emergency Communications Plan, United States Department of Homeland's Security, July2008

National Incident Management System, United States Department of Homeland's Security, December 2008

National Response Framework, United States Department of Homeland's Security, January 2008

National Strategy for Homeland Security, Office of Homeland Security, July 2002

Abstract: *The main topic of this scholarlypaperisthe national strategy of the emergency management in the United States of America. During the development of this paper mainly methods those are used are comparative analysis,content analysis and review of the literature. There is the overview of some of the basic elementsof the american emergency management strategy. The aim of this scholarly paper is to show that the development of a national strategy for emergency management is complex and demanding activity, and also that the national security systems must develop an effective system of emergency management.*

Key words: *Emergency*; *Emergency Management*; *Security Endangerment*; *National Security System; National Strategy*.

Проф. др Милан Даничић,
Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад[1]
Доц. др Војин Пилиповић[2]
Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад

АКТУЕЛНА ПИТАЊА ЗАШТИТЕ КРИТИЧНЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ

Резиме: *Измјењена природа безбједносних изазова на почетку XXI вијека а посебно глобална угроженост међународним тероризмом, допринјели су да питања заштите критичне инфраструктуре постану незаобилазни дијелови стратегија националне безбједности готово свих земаља. Премда се појам и концепт критичне инфраструктуре у теорији још увијек различито дефинишу, преовлађује приступ да се ту ради о природним и материјалним добрима, имовини, технолошким цјелинама, комуникационим системима, дјелатностима и службама које имају посебан значај за државу, а чије би онеспособљавање или прекид функционисања довели до угрожавања националне безбједности и јавног поретка, привредног система, основних друштвених функција и здравља људи. Објекти, системи, процеси и операције у дјеловима критичне инфраструктуре могу бити угрожени на различите начине због чега се на националном нивоу посебно штите. То подразумјева одговарајуће нормативне, организационе, безбједносне и техничке претпоставке за њихово нормално функционисање, односно за спрјечавање и отклањање природних или људском руком проузрокованих угрожавајућих дјеловања. Заштита критичне инфраструктуре у Републици Србији се спроводи на различите начине. То значи да системе у подручјима енергетике, водопривреде, телекомуникација и жељезничког саобраћаја углавном и даље штите унутрашње службе обезбјеђења (самозаштитна дјелатност), док се остали дијелови критичне инфраструктуре обезбјеђују комбиновано - од стране сопствених служби обезбјеђења и ангажовањем приватних фирми из те области (outsourcing).*

Кључне ријечи: *критична инфраструктура, безбједносне пријетње, заштита, Република Србија.*

[1] danicic.milan@fbzbl.net
[2] vpilipovic@useens.net

1. Увод

Године на прелазу из XX у XI вијек обиљежиле су значајне стратегијске промјене на глобалном нивоу, којима су у великој мјери преиначене модерне безбједносне парадигме и визуре кроз које националне државе гледају на своје спољно окружење и у оквиру којих реализују своје националне интересе. Подручја у оквиру националних граница сада имају нови квалитет и она се све мање посматрају као територије које треба освајати, а све више као простори отварања, сарадње, инвестиција и удружених пословних активности. То је посебно карактеристично за евроазијско подручје које је за нешто више од двије деценије од Хладним ратом подијељеног подручја у значајној мјери постало свјетска регија демократије и тржишне економије. С тим у вези, треба имати у виду да актуелна глобална повезаност привредних активности успоставља разгранату мрежу различитих учесника који се у својим активностима сусрећу са ризицима и изазовима различитих врста (Cvrtila, 2009: 23).

Евидентно је да су савремене безбједносне пријетње у све већој мјери управљене према различитим врстама пословних активности у оквиру којих међу најизраженије мете угрожавања спадају објекти, системи и ресурси националне кључне инфраструктуре. Имајући све то у виду, намеће се питање како идентификовати те пријетње и како им се супротставити.

Да би се највиталнији ресурси и системи одређене земље заштитили од различитих безбједносних пријетњи и изазова, неопходни су координирани напори на националном нивоу, али и остваривање одговарајућих облика регионалне и међународне сарадње, при чему се системи њиховог обезбјеђења и заштите морају успостављати и усклађивати на нивоу друштвене заједнице, али и ширег окружења националне државе.

2. Критична инфраструктура на почетку XXI вијека

Последњих деценија, а посебно послије терористичких напада на Њујорк и Вашингтон у септембру 2001. године, у литератури се све чешће користи израз „кључна“, односно „критична инфраструктура“. Иако у теорији нема потпуне сагласности шта тај појам и концепт обухватају, под њима се углавном подразумјевају природни ресурси, материјална добра, имовина, технички системи, комуникације, пословне делатности и службе које су од изузетног значаја за државу и чије би уништење, оштећење или прекид у функционисању угрозило националну безбједност, националну економију, виталне друштвене

функције, здравље становништва, јавни поредак и заштиту националних интереса (Čaleta, 2011: 16-17).

Резултати једне компаративне анализе националних прописа и других релевантних докумената сачињене 2004. године показују да се у критичну инфраструктуру најчешће убрајају: банкарски и финансијски сектор, комуникацијска мрежа, информациони и телекомуникациони системи и енергетика (припадају критичној инфраструктури у 87 % анализираних држава); здравствене институције и водопривреда (75 % земаља); установе централне државне власти (69 % посматраних држава); службе заштите и спасавања (62 % земаља); системи за експлоатацију, прераду и дистрибуцију нафте и гаса (56 % анализираних држава), те средства јавног информисања и државна администрација (50 % земаља). Знатно рјеђе се наводи да критичној инфраструктури припадају правосудне установе, полиција, војне и безбједносне службе, касарне и војне базе, службе обезбјеђења и слично (Čemerin, 2007: 80-81). Поменута анализа указује да се на критичну инфраструктуру не гледа истовјетно у свим земљама, што значи да је одређивање приоритетних ресурса у тој области нужно дефинисати на националним нивоима.

У Сједињеним Америчким Државама, као најразвијенијој земљи данашњице, под појмом *Critical/Key Infrastructure* подразумјевају се добра, системи и мреже који могу бити материјалне или нематеријалне тј. физичке или виртуелне природе, а чији је значај за Сједињене Америчке Државе такав да би њихово уништавање, оштећење или стављање ван функције представљало пријетњу систему националне безбједности, економској безбједности земље, јавном здрављу и општој сигурности, односно водило угрожавању било ког од поменутих система појединачно или заједно. Сходно овом одређењу, у кључну инфраструктуру САД спадају јавне и приватне установе и системи у областима пољопривреде, прехрамбене индустрије, пречишћавања и снабдевања водом, јавног здравства, служби хитног реаговања и спасавања, централне извршне власти, националне одбране, информационих и телекомуникационих система, производње и преноса енергије, саобраћајне инфраструктуре, банкарства и финансија, заштите од радиоактивних, хемијских и опасних материја, поштанског саобраћаја и јавног транспорта (Kljaić, Mandžuka, Škorput, 2010: 75).

На плану ефикасне заштите и осигурања континуираног функционисања националне критичне инфраструктуре и кључних ресурса (Critical Infrastructure & Key Resources - CIKR) у САД, председничком уредбом под ознаком HSPD-7 (Critical Infrastructure Identification, Prioritization and Protection), дефинисани су најважнији

услови за успостављање система заштите тих ресурса од потенцијалних напада и угрожавања њиховог функционисања (Radvanovsky, 2006: 3-4).

Треба имати у виду да у саставу националног Комитета за унутрашњу безбедност Сједињених Америчких Држава (House Homeland Security Committee) функционише поткомитет у чијој је надлежности безбједност рачунарских и комуникационих мрежа, информационих технологија, система управљања производњом, система преноса електричне енергије, као и различитих база података, од унутрашњих и спољашњих напада и угрожавања с циљем превенције штета у односу на критичну инфраструктуру и становништво. Будући да је стратегијским документима сајбер простор дефинисан као нервни/управљачки систем од кога зависе економија и национална безбједност Сједињених Америчких Држава почетком 2003. године је усвојена и Национална стратегија безбједности сајбер простора (The National Strategy to Secure Cyberspace).

На нивоу Европске уније присутно је настојање да се обезбједи адекватан и уједначен ниво сигурности ресурса одабране критичне инфраструктуре, што је у пракси могуће спровести само на основу заједничког европског нормативног оквира за њену заштиту. Фокусирање институција Уније на критичну инфраструктуру држава чланица је разумљиво због ризика да би уништење или оштећење одређене критичне инфраструктуре у једној земљи чланици могло директно угрозити и друге државе чланице.

Сходно стандардима ЕУ, у критичну инфраструктуру спадају производња и пренос електричне енергије, хемијска индустрија и нуклеарна постројења, производња, транспорт и дистрибуција нафте и природног гаса, телекомуникациони системи, изворишта питке воде, производња животних намирница, системи гријања, објекти и службе јавног здравља, системи јавног транспорта, органи државне власти, финансијске и безбједносне установе. У том контексту, а сагласно директиви Европске комисије - EU COM (2006) 786 final, Европска унија је донијела Европски програм заштите кључне инфраструктуре у коме је садржана и Европска листа кључне инфраструктуре (ECI) сачињена на основу претходно достављених приједлога земаља чланица Уније (Matika, 2009: 52). С тим у вези, Унија утврђује такозвану Европску критичну инфраструктуру као ону која се састоји од ресурса, служби, уређаја информационе технологије, сигурности мрежа и инфраструктуре, те безбједносне, економске или социјалне добробити двије или више земаља чланица.

Када је ријеч о државама са простора бивше СФРЈ уочљиво је да све оне настоје да што прецизније идентификују и дефинишу

сопствену критичну инфраструктуру (Гачић, Шећеров, 2012: 165-166). Тако је Резолуцијом Владе Републике Словеније из 2010. године утврђено да критична инфраструктура у тој земљи обухвата сва добра и службе која су од виталног интереса за државу и чије би угрожавање или уништење значајно утицало на безбједност државе, националну економију, остваривање основних друштвених функција, заштиту здравља људи, као и на укупан друштвени просперитет. Република Македонија нема посебан закон којим прецизира критичну инфраструктуру. Међутим, поједини законски акти заштиту критичне инфраструктуре стављају у непосредну надлежност појединих владиних установа, попут Министарства унутрашњих послова, Министарства одбране, те Министарства транспорта и комуникација. У Републици Хрватској је крајем 2008. године донијет документ Стратегија за превенцију и сузбијање тероризма, према којој кључну националну инфраструктуру обухватају добра, услуге и системи од значаја за привредно, политичко и друштвено функционисање земље, а који би у случају дјелимичног односно потпуног угрожавања могли довести до људских жртава, подривања националне безбједности и слабљења економије, односно створити стање угрожености дијела или цјелине државне заједнице.

Према Одлуци о одређивању великих техничких система од значаја за одбрану,[3] коју је Влада Републике Србије донјела у априлу 2014. године, у поменуте техничке системе, односно ресурсе критичне инфраструктуре у Србији значајне за одбрану земље уврштени су једно јавно предузеће и два акционарска друштва из подручја телекомуникација, пет великих техничких система из области саобраћаја, четири јавна предузећа и три акционарска друштва из области енергетике, седам јавних предузећа из подручја водоснабдевања, те још 12 јавних предузећа и акционарских друштава из области газдовања шумама, производње и промета техничких и медицинских гасова, медија и радиодифузије.

Поменутом одлуком је прописан поступак обавјештавања о избору, изградњи и развоју тих система, набавкама техничких средстава и начину обезбјеђења техничких средстава и постављању захтева за њихово усклађивање с потребама одбране земље. Такође, прописана је обавеза инвеститора да о избору, изградњи виталних, односно капиталних објеката и развоју техничких система значајних за одбрану земље, односно о набавци техничких средстава од значаја за функционисање тих система, обавјештавају Министарство одбране и друга надлежна министарства.

[3] Одлука о одређивању великих техничких система од значаја за одбрану, „Службени гласник РС“ број 41/2014 и 35/2015.

3. Извори угрожавања критичне инфраструктуре

У савременом добу технички системи, технолошки процеси и операције у различитим дијеловима критичне инфраструктуре представљају привлачне мете могућих терористичких дејстава. Примјена низа расположивих метода и техника напада може онемогућити њихово исправно функционисање, изазвати прекиде рада, те изазвати сумње и неповјерење у њихову безбједост, исправност и поузданост.

Најважнији елементи националне инфраструктуре, попут јавног транспорта, телекомуникација, производње и преноса електричне енергије и снабдевања другим енергентима, банкарског пословања, јавног здравства, институција јавне управе, система водоснабдјевања, медија, научних, васпитних и образовних установа, служби за хитне интервенције и спасавање, у великој мјери су зависни од несметаног функционисања информационих и комуникационих система. Због тога су ти системи критичне инфраструктуре на удару, посебно нових генерација потенцијалних терориста.

Оперативне способности терористичких група су значајно повећане, уз остало, захваљујући и мноштву комерцијално лако доступних софистикованих техничких средстава и помагала попут врхунске рачунарске и комуникационе опреме, средстава за квалитетно кодирање порука краткотрајне вриједности, техничких система за детекцију кретања, електронски надзор и прислушкивање, ноћно осматрање, перманентно праћење и надзор рута кретања, оружја за привремено онеспособљавање и изнуђивање тајних информација и података, машина и алата за израду дијелова оружја посебне намјене, те електронских база и информационих система са разноврсним програмима и подацима укључујући ГИС и сателитске снимке, лако доступне путем интернета (Kulišić, 2008: 225-226).

Критична инфраструктура може потенцијално бити угрожена и саботажама или грешкама везаним за информатичке мреже и интернет. С тим у вези, треба имати у виду да су контрола и управљање дистрибуцијом електричне енергије, снабдевање водом и гријањем, авионски саобраћај, жељезница, телекомуникације, јавне службе, великим дијелом везани за системе чије су информације међусобно повезане преко интернет мрежа. Ријеч је о такозваној „критичној информационој инфраструктури“ (Critical Information Infrastructure - CII) која представља „критичну инфраструктуру унутар критичне инфраструктуре“.

4. Заштита система критичне инфраструктуре

Несумњиво је да се ресурси критичне инфраструктуре морају посебно штитити и нужно је обезбједити њихов нормалан рад, будући да је један од најтежих поремећаја који се може догодити тзв. ланчана реакција која поремећај преноси и на друге системе мултипликујући последице (Matika, 2009: 54). Резултат низа поремећаја у оквиру поменутих система у теорији се описује као ефекат *каскаде* или *домино* ефекат. Из тих разлога, главни задатак управљања критичном инфраструктуром јесте спрјечавање или смањење вјероватноће наступања природних или људском руком изазваних подстицаја који би могли водити катастрофалним поремећајима у штићеним системима.

Актуелни процеси европских интеграција, уз остало, захтјевају и повезивање и успостављање интероперабилности између различитих регионалних инфраструктура и инфраструктуре Европске уније у цјелини. С тим у вези, посебан акценат је стављен на критичну инфраструктуру као носиоца стабилности економског развоја и друштвених односа, због чега препоруке и законски оквири за заштиту тих ресурса постају нужност у националним развојним програмима (Kljaić, Mandžuka, Škorput, 2010: 78).

У погледу обезбјеђивања и заштите објеката и ресурса критичне инфраструктуре у Републици Србији карактеристично је да их у пракси и даље обављају бивше службе обезбјеђења у јавним предузећима које су крајем XX вијека прошле кроз процесе приватизације и постале самосталне компаније, односно агенције за пружање безбједносних услуга. Наведена констатација важи за јавна предузећа у подручју енергетике, водопривреде, поштанских услуга, телекомуникација и жељезнице. Остала Critical Infrastructure у Србији (здравствене установе, аеродроми, ријечне луке, водоводи и слично) обезбјеђује се и штити комбиновано - од стране сопствених унутрашњих служби (самозаштитна дјелатност), те уговорним ангажовањем приватних агенција из те области.

На стање заштите критичне инфраструктуре у Републици Србији утичу и бројне афере везане за криминал, корупцију и страначке утицаје на менаџмент у јавним предузећима, као и незадовољавајући ниво сарадње субјеката обезбјеђења са надлежним државним институцијама (Davidović, Kešetović, Pavičević, 2011: 208).

Нема сумње да управљање ресурсима критичне инфраструктуре захтјева релативно обимне инвестиције и у непосредно одржавање система, али и у припадајуће базе података. Насупрот томе, актуелне инвестиционе стратегије претежно се базирају на улагању

у конкретну инфраструктуру или чак у појединачни објекат што доводи до раскорака у плановима и интересима власника и корисника инфраструктурних ресурса и, самим тим, до дисбаланса у инвестирању у поједине сегменте критичне инфраструктуре.

Евидентно је да у овој области постоје различите ситуације у зависности од тога да ли у објекте критичне инфраструктуре улажу држава, приватни инвеститори или локална самоуправа. Логика приватних улагања везана је за њихову економску/тржишну оправданост, односно за остваривање добити или позиционирање у односу на конкуренцију. То у овим случајевима побуђује опрезност приватних инвеститора изазвану повећаним ризиком улагања у овај сектор. С друге стране, органи јавне власти на различитим нивоима су у обавези да пружају услуге својим грађанима чак и у ситуацијама када то не мора бити финансијски рентабилно. (Бојовић, Кнежевић, Мацура, Миленковић, 2010: 29–30). За инвестиције у критичну инфраструктуру карактеристичан је и дуг инвестициони период (може трајати и три деценије) због чега је нужна подршка овим пројектима од стране бирачког тијела. С друге стране, нужно је обезбједити и њихово дугорочно финансирање које може бити остваривано на различите начине (сарадња јавног и приватног сектора, посебни фондови, додатне таксе, те приватизовање дијела ресурса критичне инфраструктуре).

Присутна су и размишљања према којима би ресурсе критичне инфраструктуре, с обзиром на њихове специфичности и размјере штетних последица потенцијалних напада и угрожавања, у данашњем времену требало штитити примјеном интегрисаног модела корпоративне безбједности, при чему би се неке мање деликатне функције могле повјерити специјализованим провајдерима услуга приватног обезбјеђења. (Vršec, 2011: 59–60).

5. Закључак

Неспорно је да су модерне државе у обавези да дјелују на плану превенције, те организовања најважнијих привредних активности и заштите ресурса критичне инфраструктуре како би се адекватно реаговало у случајевима кризних ситуација. Треба, такође, имати у виду да је све до краја XX вијека некадашњи *хладноратовски* оквир кроз препоручене моделе националне безбједности земљама из сопствене сфере утицаја наметао успостављање снажне државне инфраструктуре која је првенствено служила заштити територије и становништва.

У данашњем *постхладноратовском* глобализованом свијету и саме безбједносне пријетње и опасности попримају такав карактер због чега затечени безбједносни модели нису одговарајући за супротстављање новим изазовима. Имајући то у виду несумњиво је да у данашњим околностима системи критичне инфраструктуре представљају најосетљивији дио националних ресурса нужних за континуиран развој економије и стабилност саме државе.

Како би се обезбједило да критична национална инфраструктура буде на одговарајући начин идентификована, дефинисана, заштићена и развијана, нужан предуслов је да на државном нивоу постоји институционални систем који ће у тој области наметнути ауторитет и преузети одговорност. Уз то неопходан је и стратешки приступ тој области како због глобализационих и интегративних процеса, тако и због наглог технолошког развоја и информатичке револуције. Све то у значајној мјери мијења друштвене оквире управљања пословним процесима, политичка кретања, па и класична схватања безбједности што неминовно утиче и на заштићеност критичне инфраструктуре.

Треба имати у виду и да је савремена технологија постала јефтинија и доступнија што додатно отежава надзор над њеним могућим злоупотребама. То су разлози за свеобухватан приступ стратегијама за смањење ризика од угрожавајућих активности и њихових негативних последица на ресурсе критичне инфраструктуре, а самим тим и на одбрамбену способност и економску стабилност земље.

Литература:

Бојовић, Н.; Кнежевић, Н.; Мацура, Д.; Миленковић, М. (2010). Модел управљања критичном инфраструктуром за одрживи развој поштанског сектора. *XXVIII Симпозијум о новим технологијама у поштанском и телекомуникационом саобраћају – ПосТел 2010.,* 25–30. Београд: Саобраћајни факултет Универзитета у Београду.

Vršec, M. (2011). The Role and Risks of Outsourcing in the Processes of Providing Corporate Security in Critical Infrastructure. Čaleta D. & Shemella P. (eds), *Counter-Terrorism Challenges Regarding the Processes of Critical Infrastructure Protection.* 47–68. Ljubljana-Monterey CA: Institute for Corporative Security Studies (ICS) & Center for Civil-Military Relations.

Davidović, D.; Kešetović, Ž.; Pavičević, O. (2011). National Critical Infrastructure Protection: The Role of Private Security. Čaleta D. & Shemella P. (eds), *Counter-Terrorism Challenges Regarding the Processes of Critical Infrastructure Protection.,* 201–210. Ljubljana-Monterey CA: Institute for Corporative Security Studies (ICS) & Center for Civil-Military Relations.

Гачић, Ј.; Шећеров, П. (2012). Ресурси Републике Србије у заштити критичне инфраструктуре од терористичких претњи. *Безбедност*, LIV (3), 160–178.

Кљајић, З.; Манџука, С.; Шкорпут, П. (2010). Примјена ICT-а у управљању критичном инфраструктуром у транзицијским земљама. *18. Телекомуникациони форум TELFOR 2010*., 75–78. Београд: Друштво за телекомуникације – ДТ & Електротехнички факултет Универзитета у Београду.

Kovacich, L.G., Halibozek, E.P. (2002). *The Manager's Handbook for Corporate Security:Establishing and Managing a Successful Assets Protection Program*. Boston: Butterworth Heinemann.

Matika, D. (2009). Energetska sigurnost i kritična infrastruktura – pregled rezultata istraživanja. Krajcar, S. (ur.) *Energetska sigurnost i kritična infrastruktura*. 45–55. Zagreb: Fakultet elektrotehnike i računarstva.

Одлука о одређивању великих техничких система од значаја за одбрану, „Службени гласник РС", бр. 41/2014 и 35/2015.

CURRENT ISSUES OF CRITICAL INFRASTRUCTURE PROTECTION

Abstract: *The changed nature of security challenges at the beginning of the 21st century, in particular global threat of international terrorism, have contributed to the fact that the issue of critical infrastructure protection become indispensable part of the national security strategy of almost every country. Although the term and concept of critical infrastructure is still variously defined in theory, the approach that prevails is that it is about natural and material recourses, assets, technological units, communication systems, industries and services that have special significance for the country, and of which disabling or interruption of functioning would lead to threats to national security and public order, economic system, basic social functions and health. Objects, systems, processes and operations in parts of critical infrastructure could be compromised in various ways, which is why they are especially protected on the national level. That includes the appropriate normative, organizational, security and technical conditions for their normal functioning, that is for the prevention and elimination of natural or man-caused threatening actions. Critical infrastructure protection in the Republic of Serbia is implemented in different ways. This means that systems in the areas of energetic, water management, telecommunications and rail traffic are generally still protected by the internal security service (self-protection activity), while the rest of the critical infrastructure is secured in combination of their own security services and by hiring private firms in that field (outsourcing).*

Key words: *critical infrastructure, security threats, protection, Republic of Serbia.*

Doc. dr Stevo Ivetić, pomoćnik direktora za nastavu i naučnoistraživačku djelatnost Visoke škole unutrašnjih poslova, Banja Luka, e mail: stevoivetic@gmail.com

Mladen Vuković, mr doktorand na Pravnom Fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, asistent na Visokoj školi unutrašnjih poslova, Banja Luka, e mail: mladen_vukovic1983@yahoo.com

ZNAČAJ I ULOGA ATLAS GRUPE U AKTIVNOSTIMA DRŽAVA ČLANICA EVROPSKE UNIJE U SUPROTSTAVLJANJU TERORIZMU

Apstrakt: *Riječ terorizam se vrlo podmuklo i perfidno „ubacila" u naš svakodnevni riječnik, pa i život. Eskalacija terorizma posljednjih godina, zbog broja neposrednih žrtava koje izaziva, materijalnih razaranja i specifične težine izazvanih posljedica, daje nam pravo da takvo stanje nazovemo terorističkim tokom. Talasi savremenog terorizma koji zapljuskuju našu civilizaciju, izazivajući velike potrese u međunarodnim odnosima, kao i sve češći neuspjesi država članica Evropske unije u sprečavanju izvršenja djela terorizma, uslovili su preispitivanje strategija organizovanog odgovora država članica na nacionalnom i evropskom nivou. U ovom radu, ukazano je na organizaciju i strukturu Atlas grupe, njene ciljeve, kao i na uspješne rezultate saradnje antiterorističkih jedinica EU u okviru Atlas grupe.*

Ključne riječi: *terorizam, strategija, Atlas grupa, integracija, Evropska unija.*

UVODNA RAZMATRANJA

Jačanjem procesa globalizacije, geografske i političke granice između država, kultura i vjera slabe, informacije postaju lako dostupne, a iskustva se lakše i brže razmjenjuju. Iako to modernim društvima donosi mnogo pozitivnih stvari, treba istaći da evolucija zahtjeva i moderni kriminalitet i terorizam, koji više nisu samo nacionalne bezbjednosne prijetnje, već dobijaju globalni karakter. Terorizam je vrlo složen fenomen, a ništa manje nije složena ni borba protiv terorizma, te stvaranje protivterorističkih sistema, strategija i upotreba pojedinih državnih instrumenata u borbi

protiv terorizma[1]. Potreba za dobro obučenim specijalnim jedinicama u Evropi se prvi put ukazala za vrijeme Olimpijskih igara 1972. u Minhenu kada su palestinski teroristi kidnapovali pripadnike izraelskog olimpijskog tima, a akcije spasavanja talaca se završile tragično. Nakon ovog incidenta, većina evropskih država pristupila je formiranju posebnih nacionalnih jedinica za antiterorističku borbu, koje su bile involvirane u vojne ili policijske strukture pojedinih država.

Teroristički napadi od 11. septembra 2001. godine, u kojima je stradalo blizu 3.000 ljudi pokazali su, s jedne strane, koliku opasnost predstavlja moderni terorizam i koliko su, u stvari, moćne i dobro ustrojene organizacije te vrste a, s druge strane, sve slabosti i propuste bezbjednosnog sistema SAD. Poslije terorističkih napada 11. septembra 2001. godine „ograničeni dosezi policije i vojske primorali su stratege niza država diljem svijeta na stvaranja 'treće opcije' za borbu protiv terorizma. Takozvana treća opcija je podrazumijevala i stvaranje 'trećih snaga' (third force). U funkcionalnom kontinuumu 'treće snage' nalaze se u prostoru između policijskog i vojnog djelovanja."[2] Ubrzo nakon ovih napada, u Europi se javlja ideja za saradnjom i udruživanjem antiterorističkih jedinica pojednih država članica sa ciljem efikasnije prevencije mogućih terorističkih napada, kao i potreba za zajedničkim koordiniranim odgovorom na već izvršene terorističke akte.

FORMIRANJE ATLAS GRUPE

Ideja za formiranje evropske organizacije koja bi okupljala policijske protivterorističke jedinice zemalja EU i koordinirala njihovim pripremama, razmjenom iskustava i zajedničkim uvežbavanjima radi udruženog delovanja i reagovanja u kriznim situacijama većih razmera, potekla je od belgijske Direkcije specijalnih jedinica – DSE/DSU (Directie Speciale Eenheden), poznate pod starim nazivom ESI „Diana". Ideja je podrazumevala jačanje operativne saradnje zemalja članica Evropske unije, kao i implementaciju određenih unificiranih standarda u nacionalne bezbjednosne i zakonodavne sisteme.

U oktobru 2001. godine na sastanku održanom Briselu u prisustvu petnaest komandanata elitnih jedinica iz država članica i političkih rukovodilaca Evropske unije konstatovana je saglasnost o osnivanju Atlas grupe. Istom prilikom definisani su ciljevi nove organizacije, pravila rada i osnovna podjela nadležnosti unutar pojedinih antiterorističkih jedinica. U

---

[1] Bilandžić, M., Milković, S. (2009). *Specijalne vojno-policijske protuterorističke postrojbe*: Hrvatska i svijet, Polemos 12, Zagreb, str. 41.

[2] Charters, A. D. (1994). *The deadly sin of terrorism: its effect on Democracy and Civil Liberty in Six Countries*, Westport.

početku je bilo neophodno da se nacionalne antiteriorističke jedinice međusobno bolje upoznaju i informišu, prije svega, o pravnoj legislativi, organizacionoj strukturi i modalitetima operativnog i obavještajnog rada svake pojedinačne jedinice. Zatim su napori rukovodstva Atlas grupe skoncentrisani na uspostavljanje efikasne komunikacijske mreže između pojedinih članova grupe. Rešenje je nađeno u priključenju Atlas grupe Europolovoj platformi za stručnjake (EPE – Europol Platform for Experts), kako bi se olakšala komunikacija između antiterorističkih jedinica i koordinatora u Europolu. EPE je je dostupan na internetu kao jedini Europol osnovni sistem koji ne podržava razmjenu i čuvanje osobnih podataka i povjerljivih informacija, već se do istoga pristupa po pozivu i prihvatanju od strane nacionalnih jedinica Europola i/ili nacionalnih koordinatora u sjedištu Europola[3].

Odlukom Savjeta Evrope od 23. decembra 2008. godine formalno je ozvaničen rad i pružena politička podrška radu Atlas grupe. Odlukom Savjeta EU od 01. 01. 2009. godine omogućeno je da antiterorističke jedinice jedne države članica pruže pomoć drugoj državi članici EU ukoliko ona zatraži pomoć ili pojedinu ekspertizu. Pravni osnov za realizaciju ove saradnje predviđen je u članu 222 Lisabonskog ugovora kroz uvođenje instituta klauzule solidarnosti[4] ukoliko je država članica meta terorističkog napada, žrtva prirodne nepogode ili nesreće izazvane ljudskim djelovanjem[5]. Na osnovu Odluke od 01. 01. 2009. godine, svakoj antiterorističkoj jedinici unutar Atlas grupe omogućeno je da zatraži i dobije pravnu, stručnu i savjetodavnu podršku, kao i pomoć u vidu raspoloživih materijalnih i ljudskih resursa svih stalnih članica grupe.

Danas Atlas grupa broji 36 jedinica iz 28 država članica Evropske unije pod jurisdikcijom Generalnog direktorata za unutrašnje poslove Evropske komisije. Broj članova nije stalan, te isti zavisi od proširivanja članstva u Evropskoj uniji. Ipak, među članovima Atlas grupe nalaze se i jedinice Norveške (Delta) i Švajcarske (ATU), iako ove zemlje nisu članice Evropske unije. Jedinice ovih država nemaju pravo glasa u donošenju odluka unutar Atlas grupe, niti mogu koristiti novčana sredstva organizacije koja se obezbeđuju iz fondova Evropske unije. Većina država članica daje po jednu jedinicu kao predstavnika koja je uspostavljena i namjenjena za

---

[3] https://www.europol.europa.eu

[4] O značaju i primjeni klauzule solidarnosti (solidarity clause) unutar EU detaljnije u: Ivetić S., Pavlović G., Aktivnosti Evropske unije na sprečavanju krize i katastrofa, Zbornik radova „Suzbijanje kriminaliteta i evropske integracije, s osvrtom na ekološki kriminalitet", Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka, 2014. god. str. 43.

[5] Ivetić, S., Rosić, S. (2015). *Međunarodna policijska saradnja*, Evropski defendološki centar, Banja Luka, str. 229.

antiterorističke zadatke, s tim da Francuska, Italija, Španija, Portugal, Rumunija i Njemačka imaju po dva predstavnika u Atlas grupi.

Saradnja jedinica Atlas grupe podrazumjeva intenzivnu razmenu informacija, kao i zajedničke intervencije i međusobnu pomoć u kriznim situacijama, koje su posljedice djelovanja terorističkih organizacija i pojedinaca, a koje su direktna prijetnja po bezbjednost građana Evropske unije. Iako zvanična formulacija to ne ističe, saradnja članica organizacije podrazumeva i međusobnu pomoć u otklanjanju štetnih posledica nastalih prirodnim nepogodama i drugim vrstama nesreća većih razmjera. Efikasnost u radu Atlas grupe, u velikoj mjeri zavisi od jednoobraznih pravila i standarda po kojima je organizacija uspostavljena. Ulaskom u Atlas grupu svaka jedinica je u obavezi da prihvati važeće norme i standarde u obuci i operativnim postupanjima koje su do tada usaglašene i zvanično usvojene na nivou grupe. Dakle, obaveza svake novoprimljene antiterorističke jedinice jeste da posredstvom svog nadležnog ministarstava unutrašnjih poslova, izvrši usklađivanje zakonskih i podzakonskih akata o radu.

ORGANIZACIJA ATLAS GRUPE

Naziv i simboli na amblemu, koje je organizacija usvojila, potiču od mita iz grčke mitologije. Naime, Atlas čije ime na grčkom znači onaj koji nosi, nosilac, bio je jedan od titana, učesnik u pobuni protiv bogova sa Olimpa. Nakon neuspele pobune, mnogi titani su zatvoreni duboko unutar planine Tartar, dok je titana Atlasa Zevs prokleo da po kazni cijelog života nosi nebeski svod na leđima. Neke od kasnijih interpretacija ovog mita pogrešno prikazuju Atlasa kako drži Zemljinu kuglu. Simbolika se ogleda u tome da ogroman teret koje titan Atlas nosi na svojim leđima označava veliku odgovornost za bezbjednost svih građana država članica Evropske unije, koja je poverena antiterorističkim jedinicama unutar Atlas grupe. Takođe, naziv i zvanični logo sa likom titana i motom grupe „All Together To Protect You“ („Svi zajedno u tvojoj zaštiti“) simbolizuje veliku odgovornost Atlas grupe.

Organizaciona struktura Atlas grupe podjeljena je na upravni i operativni dio. Upravni dio grupe sačinjavaju presedavajući grupe i Upravna grupa. Presedavajući se bira između komandanata jedinica članova Atlas grupe, dok upravnu grupu čine komandanti šest antiterorističkih nacionalnih jedinica. Upravna grupa, u redovnim okolnostima, zasjeda dvaput godišnje i tom prilikom se sačinjava i usvaja plan i program zajedničke obuke u vidu združenih operativno-taktičkih vježbi, kao i seminara i kurseva u kojima učestvuju predstavnici svih antiterorističkih jedinica, ili dio članova koji su za pojedine vrste obuka direktno zainteresovani. Takođe, članovi Upravne grupe prate tehnološki napredak i inovacije u razvoju sve sofistici-

ranije opreme i naoružanja namjenjenih antiterorističkim jedinicama, kao i mogućnost njihovog korištenja u obuci i radu operativaca na terenu.

Operativni dio jedinice je podjeljen u nekoliko radnih grupa namjenjenih za određene segmente antiterorističkih dejstava. Na prijedlog Austrije (EKO COBRA) dogovoreno je da pojednine jedinice budu koordinatori u četiri specifične oblasti antiterorističkih taktika i to:

- GSG–9 (Njemačka) – organizuje i izvodi pomorske operacije koje podrazumjevaju i rješavanje talačkih situacija na brodovima;
- GIGN (Francuska) – rješava krizne situacije u vazduhoplovstvu i situacije talačkih kriza u avionima;
- RAID (Francuska) – rješava krizne i složene taktičke situacije u drumskim prevoznim sredstvima i vozovima i
- GEK COBRA (Austrija) – izvršava složene antiterorističke upade u zatvorene objekte, hapšenja i rješavanje talačkih situacija u objektima.

Pored navedenih antiterorističkih jedinica, po značaju i složenosti zadataka koje obavljaju izdvaja se i holandska antiteroristička jedinica DSI koja koordinira radom pregovaračkih timova na nivou Atlas grupe. Protivteroristička jedinica belgijske policije – CGSU zadužena je kao vodeća antiteroristička jedinica za praćenje novih tehnoloških dostignuća, kao i za primjenu svih tehničkih sredstava namjenjenih za operativna dejstva Atlas grupe.

Sadašnji članovi Atlas grupe su: ACVILA i SIAS iz Rumunije, AKS iz Danske, ARAS iz Litvanije, CO19 iz Velike Britanije, BOA iz Poljske, DSI iz Holandije, DSU iz Belgije, EAO sa Kipra, EKAM iz Grčke, GEK COBRA iz Austrije, ERU iz Irske, GING i RAID iz Francuske, GIS i NOCS iz Italije, GEO i UEI iz Španije, COE/GNR i GOE iz Portugala, GSG-9 i SEK iz Njemačke, KARHU iz Finske, KOMMANDO-K iz Estonije, LYNX iz Slovačke, NI iz Švedske, OMEGA iz Letonije, SPECIALNA ENOTA iz Slovenije, ATJ LUČKO iz Hrvatske, SAG sa Malte, SUCT iz Bugarske, TEK iz Mađarske, URNA iz Češke, UPS iz Luksemburga, DELTA iz Norveške, ATU iz Švajcarske.

Osnovni cilj Grupe jeste da doprinese unifikaciji standarda i procedura upotrebe specijalnih jedinica na nivou Evropske unije kroz usavršavanje taktika i tehnika akcija, kao i oružja i opreme koju koriste. Članice nastoje da kroz razmjenu informacija i iskustava, kao i kroz zajedničko djelovanje i obuke unaprijede antiterorističke kapacitete svake države članice Evropske unije i svih članica zajedno u reakciji na krizne i terorističke prijetnje većeg obima[6].

O značaju Atlasa za globalnu bezbjednost Evropske unije govori i izvještaj Evropske komisije o novom pristupu EU za otkrivanje i ublažava-

[6] Ivetić, S. i Rosić, S. (2015). *Međunarodna policijska saradnja*, Evropski defendološki centar, Banja Luka, str. 230.

nje rizika u vezi sa CBRN-E-om[7], a u kojem se navodi potreba za razmjenom najbolje prakse i razvoju smjernica. Naime, u pomenutom izvještaju, Atlas kao mreža specijalnih interventnih policijskih jedinica, izvrstan je primjer kako Evropska unija izgrađuje sposobnost i povjerenje među tim jedinicama koje se šalju u akciju kad ostale mjere zakažu. Podrškom aktivnostima Atlas grupe, Evropska unija pomaže izgradnju vlastite sposobnosti u slučaju krize, stvaranjem sinergija i uklanjanjem udvostručavanja djelovanja među državama članicama, kada je riječ o zaštiti građana Evropske unije[8].

ZDRUŽENE TAKTIČKE VJEŽBE ATLAS GRUPE

Jedan od ciljeva povezivanja evropskih antiterorističkih jedinica u okviru Atlas grupe jeste i stručno usavršavanje koje podrazumjeva dizanje nivoa obučenosti i operativnosti kroz zajedničke kurseve, seminare i združene taktičke vježbe.

Svrha stručnog usavršavanja jeste da pripadnici antiterorističkih jedinica država članica uvide značaj saradnje sa kolegama iz drugih država, te da se samo unificiranim postupanjem mogu efikasno rješavati najsloženije taktičke situacije. Znanja i iskustva stečena u ovim prilikama, pripadnici antiterorističkih jedinica su u obavezi da kasnije prenesu pripadnicima antiterorističkih jedinica država članica iz kojih dolaze i pomenuto implementiraju u obaveznu obuku domaćih policijskih agencija.

U redovnim okolnostima, najveći dio aktivnosti Atlas grupe odnosi se na planiranje, organizovanje i izvođenje zajedničkih taktičkih vježbi na prostoru Evropske unije. Navešćemo neke od najznačajnijih združenih vježbi koje su sprovedene u okviru Atlas grupe („Majska bomba“ 2010. godine i „Baltička morska oluja“ 2010. godine). Ove združene vježbe posebno su interesantne zbog učešća većeg broja država kroz angažovanje njihovih najelitnijih antiterorističkih jedinica, kao i zbog postignutih dobrih rezultata kao mogućeg odgovora na eventualne terorističke prijetnje sličnog scenarija. Združena vježba „Majska bomba“ 2010. godine održana je u sklopu međunarodnih vježbi antiterorističkih jedinica Atlas grupe na teritoriji Poljske. Na vježbi su učestvovali pripadnici šest nacionalnih jedinica

[7] CBRN – aktivnosti u cilju sprečavanja hemijskih, bioloških, radioloških i nuklearnih incidenata.

[8] Komunikacija komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija Evropske komisije, o novom pristupu EU za otkrivanje i ublažavanje rizika u vezi s CBRN-E-om, Bruxelles, 5. 5. 2014. godine, COM (2014) 247 final, dostupno na:
http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2014/HR/1-2014-247-HR-F1-1.Pdf.

iz Atlas grupe koje su angažovale oko 200 svojih elitnih pripadnika. Cilj vježbi je bila eliminacija terorista koji su ubili nekoliko ljudi, a njih desetak uzeli kao taoce i zatvorili se s njima u objekat. Akcija je efikasno završena eliminacijom terorista.

Združena vježba „Baltička morska oluja" održana je 2010. godine u Meklenburgu blizu Rostoka. Na vježbi su učestvovali predstavnici devet antiterorističkih jedinica Atlas grupe, a cilj je bio eliminacija terorista koji su oteli taoce i držali ih zatočene na brodu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U cilju adekvatnog odgovora na sve veće prijetnje od terorizma, neophodno je jačati zajedničke obavještajne kapacitete, kao i jačanje specijalnih vojno-policijskih jedinica unutar EU. Kao odgovor na sve češće prijetnje terorizma savremenom društvu na teritoriji Evropske unije osnovano je udruženje antiterorističkih jedinica Evropske unije – Atlas grupa. Dalji razvoj Atlas grupe potrebno je uskladiti i ostvariti efikasniju i efektivniju saradnju sa SitCen (Združeni obavještajni centar Evropske unije), Europolom i Eurojustom. Navedeno je i stalna sugestija Evropske komisije kada se razmatraju njihovi pojedinačni rezultati u radu.

Takođe, potrebno je da Atlas grupa nastavi dalje saradnju sa CEPOL-om u cilju stvaranja jedinstvenih modula obuke za pripadnike antiterorističkih jedinica država članica Evropske unije. Pojačani migracioni tokovi u savremenim dešavanjima i, s tim u vezi, višestruko implicirani bezbjednosni problemi na granicama Evropske unije i zahtjevi za brzim odgovorima jos više potenciraju budući značaj i ulogu Atlas grupe u bezbjednosnoj arhitekturi Evropske unije.

Značajno je da države regiona Jugoistočne Evrope, koje se nalaze u raznim fazama pristupa Evropskoj uniji, prate aktivnosti Atlas grupe i pokušaju ostvariti konekciju sa istim u cilju stvaranja pretpostavki za učešće u obukama i združenim vježbama u organizaciji Atlas grupe.

LITERATURA

Bilandžić, M., Milković, S. (2009). *Specijalne vojno-policijske protuterorističke postrojbe: Hrvatska i svijet*, Polemos 12, Zagreb.

Charters, A; D. The Deadly Sin of Terrorism: Its effect on Democracy and Civil Liberty in Six Countries, Westport, 1994.

Ivetić, S., Pavlović, G. (2014). *Aktivnosti Evropske unije na sprečavanju krize i katastrofa,* Zbornik radova „Suzbijanje kriminaliteta i evropske integracije, s osvrtom na ekološki kriminalitet", Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka.

Ivetić, S., Rosić, S. (2015). *Međunarodna policijska saradnja*, Evropski defendološki centar, Banja Luka.
http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2014/HR/1-2014-247-HR-F1-1.Pdf
https://www.europol.europa.eu

THE IMPORTANCE OF THE ROLE OF ATLAS GROUP IN THE ACTIVITIES OF THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION THE FIGHT AGAINST TERRORISM

Abstract: *The word terrorism is very insidious and perfidious "dropped" into our daily vocabulary, and even life. The escalation of terrorism last years, because of the number of victims caused by direct, material losses and specific gravity of the consequences caused by them, gives us the right to call such a state tetorističkim over. The waves of modern terrorism engulfing our civilization, causing major upheaval in international relations and more frequent failures of the Member States of the European Union to prevent the execution of acts of terrorism caused a reconsideration of the strategy of organized response of the Member States at national and European level. In order to adequately respond to the growing threat of terrorism, it is essential to strengthen the joint intelligence capacity and strengthening of special military and police units in the EU. In this paper points out the organization and structure of the Atlas Group, targets groups and the successful results of cooperation of the EU anti-terrorism unit within the Atlas Group.*

Keywords: *Terrorism, Strategy, Atlas Group, The integration, The European Union*

Dr Predrag Jelenković, Agencija za privatizaciju, RK Niš[1]
Mr Ljiljana Jelenković, Medicinska škola „Dr Milenko Hadžić“, Niš[2]
Miljan Hadžović, master, SO Pantelej, Niš[3]

KOMUNIKOLOŠKI ASPEKTI IZRADE I IMPLEMENTACIJE STRATEGIJE BEZBEDNOSTI MLADIH – STUDIJA SLUČAJA, NIŠ

Rezime: *Mladi, kao jedna od marginalizovanih grupa u društvu, suočavaju se u današnje vreme sa različitim izazovima koji, sami po sebi, podrazumevaju njihovu veću nesigurnost, kao i sve brojnije pretnje bezbednosti. Dobra komunikacija je od suštinskog značaja za uspeh pojedinca, grupe ili organizacije, pa i same društvene zajednice u celini. Zbog toga se u ovom radu ukazuje na to da mladi svojom pravovremenom informisanošću, aktivnim načinom razmišljanja kao i spremnošću da učestvuju u izradi strategije, unapređuju sopstvenu bezbednost. S tim u vezi, potrebno je sprovesti niz aktivnosti koje se, pre svega, bave unapređenjem odnosa i dobrom komunikacijom između predstavnika mladih, civilnog sektora i institucija, kako na lokalnom, tako i na nacionalnom nivou, što je i prikazano u ovom radu. S druge strane, mladi treba da budu informisaniji i zainteresovaniji za temu bezbednosti, tj. aktivno uključeni u sam proces odlučivanja. Svakodnevno iz medija dobijamo informacije koje se tiču kvaliteta obrazovanja, nezaposlenosti, nasilja i siromaštva, a to su neki od ključnih faktora koji utiču na svest mladih i čine da se osećaju nebezbedno u svom okruženju. Kao poseban doprinos u izučavanju bezbednosti mladih, ovaj rad će kroz komunikološke aspekte okruženja potvrditi da oni podrazumevaju razvoj partnerskih odnosa u društvu, saradnju porodice i škole, kavlitetne obrazovne i zakonodavne sisteme, standard života i visok stepen ljudske bezbednosti.*

Ključne reči: *strategija, bezbednost, komunikacija, mladi, odgovornost.*

[1] jelenko224@yahoo.com
[2] jelenko410@gmail.com
[3] miljanhadzovic@gmail.com

Uvod

Osnovna ljudska prava predstavljaju ona prava koja pripadaju svim ljudskim bićima jednako, upravo zato što su ljudska bića (pravo na život, pravo na slobodu i bezbednost, pravo na adekvatnu zdravstvenu zaštitu itd.). Ustanovljavanjem i garantovanjem ovih prava, politička zajednica (država) omogućava zaštitu pojedinaca i njihovu slobodu delovanja. Sloboda se ogleda u činjenici da pojedinac zna koja prava ima (tj. šta sme, a šta ne sme činiti u svom delovanju), da ima mogućnost da ih koristi, kao i koja je granica te slobode (dokle sme da se proteže takvo delovanje a da ne ugrožava isto tako delovanje drugog pojedinca) (Marković, Pejanović, 2012: 32). Sam izraz „ljudska prava" ne upućuje na sadržaje novijeg datuma. Rasprave o ideji ljudskih prava datiraju još iz 17. veka u tumačenjima filozofa, Džona Loka, a deo teoretičara ih čak povezuje sa starogrčkim shvatanjem prirodnih zakona. Ipak, profesor političkih nauka iz Londonske ekonomske škole, Krenston (Maurice William Cranston) (Cranston, 1962), ukazuje na to da „ljudska prava" predstavljaju prilično nov pojam koji je zamenio pojam „prava čoveka". Ljudska prava se mogu posmatrati i kao treća generacija ljudskih prava, pre svega zbog namere da se istaknu pravo na razvoj, pravo na mir, pravo na zdravu životnu sredinu, pravo na informacije i pravo na upravljanje nacionalnim resursima kao pretpostavke za razumevanje i ostvarivanje ljudske bezbednosti u održivom razvoju.

Savremenost ugrožavanja ljudske bezbednosti, kao osnovnog ljudskog prava, odnosi se na: iskorišćavanje sistema otvorenih granica, neprilagođenost državnih i bezbednosnih aparata, slabu efikasnost institucija, korišćenje savremene tehnologije, komunikacije, edukaciju, nedovoljnu saradnju organa na lokalnom, nacionalnom i regionalnom nivou i drugo. Mnoge od definicija ukazuju na to da se ugrožavanje definiše kao stanje u kome se narušava bezbednost integriteta, slobode, imovine i zdravlja ljudi, ustavni poredak i prava države, bezbednost društvenih grupa i pojedinaca. Pri tome se ključne oblasti ugrožavanja bezbednosti odnose na vitalne funkcije društva u koje spadaju: unapređenje demokratskih vrednosti, ljudske slobode i prava, politički pluralizam, poštovanje načela podele vlasti, zaštita kulturnog identiteta i nasleđa, unapređenje multietničke demokratije i međuljudskih odnosa, stimulisanje ekonomskog i društvenog razvoja, aktivno učešće u evroatlanskim organizacijama i slično (Dojčinovski, 2013: 511).

Ljudska bezbednost u savremenom društvu

U najširem shvatanju bezbednosti, ljudska bezbednost predstavlja ključni faktor čije stanje iskazuje „održivi ljudski razvoj". Takvo shvatanje

je povezano sa izveštajem Ujedinjenih nacija o ljudskom razvoju (Human Development Report, 1994), u kojem je ljudska bezbednost definisana kao „ekonomska bezbednost, bezbednost u pogledu ishrane, zdravlja, životne sredine, bezbednost pojedinaca, zajednice i kao politička bezbednost". Ovaj izveštaj je pokazao da je kraj Hladnog rata pružio mogućnosti da se uberu „dividende mira", na jednoj strani, a na drugoj da se ukaže kako stvarne pretnje ljudskoj bezbednosti u 21. veku dolaze zbog ugrožavanja životne sredine, a zatim i zbog drugih pretnji kao što su različite vrste bolesti novijeg datuma, trgovina narkoticima, različiti modaliteti terorizma i siromaštva. Savremni pojam bezbednosti, po ovom shvatanju, dobija ljudski i globalni karakter, pored lokalnog, državnog ili međudržavnog. Za razliku od humanitarnog pristupa ljudskoj bezbednosti, kao i pristupa nazvanog „sigurnost naroda", koncept ljudske bezbednosti u okviru održivog ljudskog razvoja odnosi se na nevojne pretnje ljudskoj bezbednosti u stanju hronične nestašice znanja i kapitala, te na pretnje ljudskom opstanku koje su posledica niza različitih problema koje stvara čovek (Marković, Pejanović, 2012: 27).

Vrlo je teško usaglasiti stavove eksperata ili postići konsenzus oko tvrdnje da postoji apsolutno bezbedan prostor na kome se čovek oseća bezbedno, prostor gde ne postoje razlike, prostor na kome se ne dešavaju neki od oblika narušavanja bezbednosti, država u kojoj nema pojave kriminala, društvo u kome nema ugrožavanja nacionalne bezbednosti. Naučnici i istraživači, većina njih, ukazuju da je to posledica globalizacije i globalnih promena, pa čak i da je čovečanstvo ušlo u petu generaciju savremenih ratova u koje je involviran veliki broj država i regiona iz celog sveta. Zbog toga se međunarodna zajednica mora upitati koji model i perspektiva bezbednosti na globalnom nivou jesu prihvatiljivi za sve države, kontinente, sve regione, a posebno za opstanak ljudi i ljudsku bezbednost (Dojčinovski, 2013: 512).

Politika bezbednosti multikulturnog društva predstavlja sastavni deo bezbednosti održivog razvoja društva i njegovih obrazaca, kao što su: jezik, kultura, vera, nacionalni identitet i državni običaji (Buzan, 1991: 122). Ugrožavanje bezbednosti i ljudi predstavlja negativnu činjenicu koja nije do kraja razjašnjena, te mora biti prioritet subjekata na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou. Ukazivanje na to da je narušena bezbednost ljudi pretnja i ugrožavanje savremenog sveta predstavlja imperativ političkim elitama da fenomen bezbednosti shvate kao prioritet u vođenju politike, jer je politika povezana sa ljudima, društvima, procesima i životom (Dojčinovski, 2013: 511).

Ljudska bezbednost u Srbiji

Za bezbednost Srbije kao multikulturnog društva, neophodno je ostvariti pretpostavke za revitalizaciju prve tradicionalne vrednosti,

porodice i socijalnog kapitala kao društvene vrednosti, a zatim obrazovanja i državne uprave. Sa interesima bezbednosti društva nije spojivo da se jačanjem jednog identiteta brišu obeležja multikulturalnosti društvenopolitičke zajednice, marginalizuje uloga javnosti ili favorizuje moć državne birokratije. Naspram težnje države da se širi i totalno kontroliše sve sfere društva, vredi uložiti više napora za izgradnju civilnog društva i građanskog identiteta. Sve ovo upućuje na zaključak da u uspostavljenom poverenju između ljudi multikulturalnost može biti bogatstvo i doprinos dominantnoj kulturi društva, može ojačati transakcije i podsticati sve vrste kooperativnosti u državi i društvu (Marković, 2013: 381).

Iako Srbija nije jedina na balkanskom i evropskom prostoru sa sličnim karakteristikama ovog problema, za nas je ovo pitanje porodice značajno i sa aspekta funkcionisanja institucija države, pre svega u pogledu utvrđivanja obrazovnih standarda. Naime, ako se saglasimo sa pomenutim obrascima vaspitnog ponašanja porodice, onda se postavlja pitanje i obrazovnih standarda koji su u nadležnosti države, a ne porodice. Dakle, ako je interes države da ima zdravu porodicu i društvo, onda ona mora voditi računa kakvi su standardi u obrazovnom sistemu, da li se u školama obrazuju poslušni pojedinci kao poželjna društvena vrednost, tj. da li se u osnovnim i srednjim školama uči, a u visokim školama studira i razvija kritičnost i, na kraju, ko ih obrazuje (Marković, 2013: 390). Za održivi razvoj i ljudsku bezbednost kako državi, tako i lokalnoj samoupravi preostaje trajan zadatak da svojim mehanizmima doprinese da se u vaspitnom i obrazovnom procesu izgrađuje i jača svest građana kroz pravovremenu i adekvatnu informisanost (Marković, Pejanović, 2012: 30).

Primer dobre prakse – studija slučaja istraživanja bezbednosti

Mladi čine jednu od najbrojnijih marginalizovanih grupa u Srbiji. U njihovom sadašnjem društvenom kontekstu, suočavaju se sa sve brojnijim izazovima koji podrazumevaju sve veću nesigurnost i sve brojnije pretnje bezbednosti. Ako jedno od istraživanja – *BITI MLAD U SRBIJI* – prikažemo brojevima, to podrazumeva sledeće (Bezbednost mladih u Srbiji, 2008): 1. mladi u Srbiji (15–30) čine 20,17% stanovništva; 2. mlada populacija je zastupljena sa 15,8% među stanovništvom koje živi ispod granice siromaštva; 3. u Srbiji je nezaposleno oko 200.000 mladih starosti 15–30 godina, a od toga oko 50.000 ima samo osnovno obrazovanje ili je bez završenog osnovnog obrazovanja; 4. trećina „mladih" od 31 do 35 godina još uvek su izdržavani od strane roditelja. U studiji „Bebednost mladih u Srbiji", kao ključni rizici koji utiču na kvalitet života mladih ljudi, a posebno na njihovu bezbednost, izdvajaju se: a) rizici vezani za stanje u lokalnoj zajednici koji se odnose na dostupnost narkotika, oružja, prisutnog nasilja

u medijima, uzori/modeli ponašanja u zajednici, izrazito teška situacija koja se reflektuje kroz visok stepen nezaposlenosti i siromaštva što često za posledicu ima ekstremizam itd.; b) rizici vezani za stanje u širem okruženju koji promovišu nasilje (rat i drugi sukobi u zajednici); c) rizici vezani za stanje porodice – prisutne disfunkcionalnosti u porodici – alkoholizam, kriminal, narkomanija, mentalna oboljenja, nasilje u porodici, ali i manji poremećaji u komunikaciji, slaba emocionalna povezanost članova porodice itd.; d) rizici vezani za obrazovni sistem: antisocijalno ponašanje, nasilje nastavnog osoblja (agresija, nepravednost, ucene, pretnje...), nisko kotiranje obrazovanja, neuspeh u školovanju, neangažovanost u obrazovnom procesu, nereagovanje sistema na nasilje; e) rizici vezani za odnose među vršnjacima: vršnjačko nasilje, buntovništvo, prijatelji sa problematičnim ponašanjem, odbačenost od vršnjaka, otuđenost, izolacija, uticaj bandi/ekstremnih grupa; f) rizici vezani za psihofizičko stanje pojedinaca: sociopatske tendencije, konstitucionalni hendikepi, emocionalna tupost, emocionalna nezrelost, nisko samopoštovanje. Ako ovome dodamo i sve rizike koje sa sobom nosi adolescencija – sklonost ka ispitivanju granica, koketiranje sa zabranjenim (npr. korišćenje psihoaktivnih supstanci), ulazak u prve seksualne odnose, definisanje odnosa ja-grupa govori koliko je problematika vezana za bezbednost na različitim nivoima – pojedinac – vršnjaci – lokalana zajednica – šire društvo, izazovna (Strategija za bezbednost mladih Grada Niša, 2013: 16).

Strategija bezbednosti mladih Grada Niša

U Strategiji bezbednosti Grada Niša iz 2010. godine se kaže: „Niš će postati ekonomski, socijalno i ekološki siguran i bezbedan grad koji permanentno jača institucije za unapređenje bezbednosti, preventivno deluje i adekvatno rešava rizike i pretnje bezbednosti u cilju povećanja kvaliteta života svojih građana, uključujući i mlade.“ S tim u vezi, istraživanje je imalo za cilj da se dobiju informacije o stavovima mladih u Nišu, tj. njihovoj bezbednosnoj poziciji i ključnim aspektima nebezbednosti koji su kao takvi prepoznati u pomenutoj strategiji. Pored rada na platformi, u okviru projekta „(NE)bezbednost mladih“, koji je podržan od strane OEBS-a, Media i Reform Centar (sajt: www.mirc.rs) i Proaktiv (sajt: www.proaktiv.org.rs), kao nevladine organizacije iz Niša, inicirale su i proces poboljšanja komunikacije između donosioca odluka, predstavnika institucija, prvenstveno na lokalanom, ali i nacionalnom nivou i civilnog sektora, a sve u cilju unapređenja trenutne situacije. Osnovna ideja bila je da se aktivnosti na polju bezbednosti mladih fokusiraju na osnovne, ključne probleme bezbednosti mladih. Pored faktora rizika, istraživanje se bavilo i razumevanjem kapaciteta mladih za prevazilaženje istih, te je kao

posebnu varijablu ispitivao kakav je stepen informisanosti mladih u gradu i poznavanje načina aktivnog komuniciranja u društvenom odlučivanju. Prema politici donesenoj na nacionalnom nivou (Zakon o mladima i Nacionalna strategija za mlade), uzrast je ključna odrednica, što znači da su mladi osobe uzrasta 15–30 godina. Zbog toga su ispitanici u ovoj studiji slučaja tog uzrasta, a klasifikovani su prema obrazovnom i radnom statusu i polno ujednačeni (210-M i 205-Ž pola).

Ključni faktori koji uslovljavaju njihovu marginalizaciju i čine da se mladi osećaju nebezbedno u svom okruženju, a na osnovu podataka i brojki su: siromaštvo, nezadovoljavajući obrazovni status i/ili problematičan kvalitet obrazovanja, nezaposlenost i nasilje. Ako ovim podacima dodamo i činjenicu da se period mladosti predstavlja jednim od najburnijih razvojnih perioda u kom se izgrađuje osećaj ličnog identiteta i osećaja sebe u svom okruženju i definišu odnosi sa istim, jasno je koliko su brojni rizici koji prete da ugroze lični razvoj i uspešnu socijalnu integraciju. To, takođe, govori o neophodnosti društva da pruži mladom čoveku adekvatnu podršku i usmerenje kroz izazove sa kojima se svakodnevno suočava, kroz što bolju i efikasniju komunikaciju. U okviru istraživanja a u skladu sa dokumentom Strategije bezbednosti Grada Niša, ispitane su sledeće kategorije bezbednosti: 1. opšta bezbednost – ključni indikatori sigurnosti i identifikacija glavnih problema koji narušavaju bezbednost mladih; 2. ekonomska bezbednost – obrađene su sledeće podteme: rad (nezaposlenost, siromaštvo, prava zaposlenih) i trgovina (kvalitet robe i usluga); 3. socijalna bezbednost – sa sledećim podtemama: zdravlje, kriminal, poštovanje ljudskih i manjinskih prava, saobraćaj i transport i vršnjačko i porodično nasilje; 4. društveno-politička odgovornost: aktivizam i informisanost mladih.

Kao i u svakom istraživanju, pored navedenih tema, u cilju unapređenja bezbednosne pozicije mladih u gradu, postojale su i neke prepreke koje su u komunikacijama prepoznate kao preduslovi uspeha. Ono što treba istaći jeste da su Nacionalna strategija za mlade, zatim Nacionalna strategija za zdravlje mladih i druge, takođe, prepoznale kao značajne prepreke slične teme postavljene u istraživanju: 1. nedostatak podataka o opisanim problemima; 2. nepostojanje koordinacije između različitih aktera, kako u kreiranju akcije, tako i u sprovođenju i merenju impakta; 3. jačanje institucionalnog okvira za vođenje omladinske politike na nivou grada i pojedinih gradskih opština. Nalazi koji su dobijeni ovim istraživanjem u potpunosti se slažu sa podacima koji su dobijeni u istraživanjima koja su sprovedena na nacionalnom nivou (Bezbednost mladih u Srbiji, 2010), gde skoro 51% mladih izjavljuje da se oseća bezbedno u svom okruženju. Takođe, u istraživanju se navodi da su ključni razlozi koji ih čine da se osećaju nebezbedno ekonomske prirode – *siromaštvo* (svaki drugi ispitanik), *nezaposlenost* (svaki peti ispitanik) i *korupcija i kriminal* (svaki dvanaesti

ispitanik). Po pitanju društvene odgovornosti i informisanosti, mladi u Nišu podeljeni su u pogledu proaktivnog načina razmišljanja. Nezaposleni ispitanici i srednjoškolci su najmanje zainteresovani za društvena i politička dešavanja, dok najviše zainteresovanih ima među studentima i članovima omladinskih udruženja.

Konačno, kada se sagleda stanje u Nišu, kao značajnom obrazovnom centru, razvoj omladinske politike je od posebnog interesa. Naime, institucije na lokalnom nivou – Kancelarija za mlade i razni omladinski klubovi jesu glavni akteri koji omogućavaju komunikaciju, a samim tim i koordinaciju aktivnosti i direktan rad sa mladima. Kao kruna dobre komunikacije, nakon usvajanja Strategije bezbednosti mladih u Skupštini Grada Niša, decembra 2013. godine (Rešenje 785/2014), formirana je radna grupa za implementaciju tj. sprovođenje Akcionog plana Strategije bezbednosti mladih. Formiranju radne grupe prethodio je javni sastanak svih učesnika u njenoj izradi, od predstavnika nacionalne i lokalne vlasti, civilnog sektora i gradskih institucija. Uspešnost i status implementacije Strategije bezbednosti mladih Grada Niša konstantno se prati i procenjuje putem godšnjih ciklusa evaluacije. Prilikom evaluacije koriste se indikatori: a) *ODRŽIVOSTI* i b) *UČINKA*. I jedni i drugi su osnova za potpun sistem monitoringa implementacije Strategije i predstavljaju osnovu sistema upravljanja. Takođe, oni pružaju osnovne informacije i saznanja vezane za uspešnost procesa implementacije plana i dinamiku usaglašavanja.

Komunikacija i ljudske potrebe

Pojam komunikacije je u veoma bliskoj vezi sa pojmom informacije, štaviše, neki teoretičari ukazuju na činjenicu da je informacija upravo samo tkivo ili srž komunikacije (Đorđević, 1979). U određivanju pojma komunikacije koriste se četiri nivoa: 1) intrapersonalni, 2) interpersonalni, 3) organizacioni i 4) tehnološki nivo (Banjanin, 2003: 8). Svakako je za svaki uspeh potrebna što bolja komunikacija i to zasnovana, pre svega, na razmeni značenja (Meyers, Mayers, 1985), ili prema nekim drugim autorima (Tomić, 2003), to je proces i aktivnost ostvarivanja veza među ljudima koji se neprekidno uči.

Komunikološki aspekt je veoma važan, kao okvir za ovakva i slična dokumenta svake društvene zajednice, a naročito na lokalnom nivou gde građani, u ovom slučaju mladi ljudi, prva saznanja o funkcionisanju društvene odgovornosti dobijaju u svom najbližem okruženju. Sve se to može ostvariti sa bilo kojim drugim temama iz života svakog pojedinca i pomoću pratećih odluka sličnih dokumenata, samo partnerskim, sinhronizovanim i koordinisanim delovanjem svih aktera – pojedinac (grupa) – civilni sektor – institucije sistema. Kada govorimo o bezbednosti mladih, dobra komunikacija

je od suštinskog značaja gde je potrebno uspostaviti redovan mehanizam saradnje i koordinacije sa ključnim akterima: a) telo za bezbednost koje postoji pri svakoj gradskoj opštini i b) institucije zadužene za brigu o mladima na nivou grada i gradskih opština. Što se tiče civilnog sektora, ukoliko se više uključuje ukupan uspeh će biti mnogo značajniji.

Zaključak

Neophodnost svakog društva jeste da pruži mogućnost mladom čoveku da kroz adekvatnu podršku i usmerenje rešava izazove sa kojima se svakodnevno suočava. Koliko je jedno društvo sposobno da kontroliše i minimizira faktore rizika, zavisi upravo i od kapaciteta zajednice da razvije tzv. zaštitne faktore. Prema istim studijama, smatra se da ono ka čemu treba da teži svako društvo koje ima misiju da obezbedi maksimalan kvalitet života mladih jeste upravo unapređivanje kapaciteta u sledećim oblastima: 1. pospešivanje bolje komunikacije i kvalitetne interakcije između pojedinaca koje omogućavaju razvoj čvrstog ličnog identiteta, vezanost deteta za roditelje, integracija u grupu vršnjaka, povezanost sa drugim odraslim osobama koje same neguju pozitivno i socijalno ponašanje; 2. uticaj na komunikološke aspekte okruženja koji podrazumevaju razvoj partnerskih odnosa u zajednici – saradnja škole i porodice, kavlitetan obrazovni sistem, dobar zakonodavni sistem, visok standard života i visok stepen ljudske bezbednosti; 3. podsticanje i omogućavanje individualnog psihosocijalnog razvoja pojedinca: razvoj kognitivnih i socijalnih veština, karakteristike temperamenta itd.

Ono što se može zaključiti jeste da ukoliko jedno „odgovorno" društvo, pre svega, na lokalnom nivou želi da unapredi bezbednosnu kulturu među mladim ljudima, roditeljima, nastavnicima i raznim udruženjima građana, potrebna je aktivnija promocija putem medijskih kampanja za promene navika, ponašanja postojećih društvenih normi na svim nivoima; zatim senzibilizacija javnog mnjenja – roditelja i medija u vezi sa uzrocima i posledicama, kao i razvijanje svesti i odgovornosti o ovom problemu. Neophodno je kontinuirano informisanje i promovisanje primera dobre prakse o unapređivanju položaja i rešavanju problema mladih ne samo kroz medije, već i kroz obrazovne institucije različitih sektora na loklanom nivou. Takođe, prezentovana studija slučaja Grada Niša pokazuje da je veoma važna dobra komunikacija za uspostavljanje mehanizama, koordinaciju, kao i zajednički rad institucija na lokalnom nivou koje se bave mladima kako u procesu kreiranja mera i implementacije, tako i u procesu praćenja i evaluacije efekata. Osim unapređenja sistema za prikupljanje i analizu podataka i izveštavanja, potrebno je unaprediti i sistem za sprovođenje programa neformalnog obrazovanja mladih o nenasilnim metodama, veštinama komuniciranja i nenasilnoj komunikaciji.

Literatura:

- Banjanin, M. (2003). *Dinamika komunikacije.* Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.
- Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in The Post-Cold War Era*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Cranston, M W. (1962). *Human Rights Today.* London: Ampersand.
- Dojčinovski, M. (2013). *Oblici ugrožavanja ljudske bezbednosti u savremenom društvu*. Zbornik radova, str. 511–520. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Dulić, D., Stanarević, S., Matović, D., Nikolić, V. (2010). *Bezbednost mladih u Srbiji*. Beograd: Fond za otvoreno društvo.
- Đorđević, T. (1979). *Teorija informacija*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Grupa autora. (2008). *Bezbednost mladih u Srbiji*. Beograd: FOD.
- *Human Development Report*. (1994). New York: Oxford University Press.
- Marković, S. (2013). *Bezbednost multikulturnog društva – između identiteta i nacionalizma.* Zbornik radova, str. 379–398. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Marković, S., Pejanović, Lj. (2012). *Zaštita životne sredine u politici održivog razvoja.* Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Myers, GE., Myers, MT. (1985). *The dynamics of human communication: A laboratory approach*. New York: McGraw-Hill.
- *Nacionalna strategija za mlade*, „Službeni glasnik RS“ br. 50/11, čl. 10–11.
- *Rešenje o imenovanju radne grupe,* Službeni list Grada Niša br. 785/14.
- *Strategija bezbednosti Grada Niša*, Službeni list Grada Niša br. 10/10.
- *Strategija za bezbednost mladih Grada Niša*. (2013). Preuzeto sa http://www.ni.rs/wp-content/uploads/strategija-bezbednosti-mladih-grada-nisa
- Tomić, Z. (2003). *Komunikologija*. Beograd: Čogoja štampa.
- *Zakon o mladima*, „Službeni glasnik RS“ broj 50/11.

THE COMMUNICATION SCIENCES ASPECTS OF CREATION AND IMPLEMENTATION OF A SECURITY STRATEGY FOR THE YOUNG – THE CASE STUDY, NIŠ

Summary: *Nowadays perceived as one of the marginal groups of the society, young people are confronted with various challenges which cause their greater insecurity, as well as numerous threats to their safety. Effective communication is of crucial importance for the success of an individual, group or organization, and of a social community as a whole. Due to the above mentioned, the study suggests that the young improve their own safety by informing themselves in due course, by thinking in an active way, and by being willing to participate in the creation of a security strategy. Therefore, as presented in the study, a number of activities should be performed in order to improve the relations and communication between representatives of the young and of the civilian sector and institutions on both local and national levels. On the other hand, young people should be better informed about and more interested in the topic of security, i.e. they should be actively engaged in the process of decision-making. The media provide people daily with information concerning the quality of education, unemployment, violence and poverty, which are some of the key factors influencing the consciousness of the young and making them feel insecure in their environment. The study itself is regarded as a special contribution to researching the safety of young people, and through the communication sciences aspects of the environment it will confirm that these aspects denote the development of partner relations within a society, cooperation between family and school, high-quality educational and legal systems, high-quality life standard, and high level of human safety.*

Key words: *strategy, security, communication, young people, responsibility.*

Dr Milan Klisarić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad[1]

Dr Zdravko Skakavac, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Nenad Kostadinović, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije

UPRAVLJANJE KVALITETOM KAO STRATEŠKI PRISTUP SUPROTSTAVLJANJA KRIMINALITETU

Rezime: *Predmet istraživanja u ovom radu jesu potrebe i mogućnosti primene strategije i koncepta upravljanja kvalitetom na policijsku funkciju suprotstavljanja kriminalitetu. Problem istraživanja je formulisan u osnovnom istraživačkom pitanju koje glasi: "Kako policija može da primeni strategiju i koncept upravljanja kvalitetom na funkciju suprotstavljanja kriminalitetu?" U svojoj osnovnoj strukturi predmet rada sadrži pitanja primene procesnog pristupa kao glavne strategije i koncepta upravljanja kvalitetom, standarde i procedure, funkcije upravljanja kvalitetom, kao i pitanje odnosa pružaoca usluga i njihovih korisnika (policije i njenih ključnih stejkholdera). Takođe, predmet rada sadrži i pitanje ključnih dimenzija upravljanja kvalitetom - efektivnosti, efikasnosti i ekonomičnosti, primenjeno na policijsku funkciju suprotstavljanja kriminalitetu. Pristup istraživanju je kombinovan, kvalitativno-kvantitativan. Korišćene metode su: analiza sadržaja, sekundarna analiza, komparativna analiza, statistička analiza i ispitivanje (intervju i anketa). Glavni rezultati rada odnose se na zaključke i preporuke u vezi sa primenom procesnog pristupa na savremeni model bezbednosnog menadžmenta poznatog pod nazivom "Intelligence Led Policing" i na zadovoljstvo građana Srbije, kao ključne zainteresovane strane, različitim aspektima rada i ponašanja policije.*

Ključne reči: *upravljanje kvalitetom, kvalitet, suprotstavljanje kriminalitetu, procesni pristup, stejkholderi.*

1. Uvod

Uvođenje i razvoj koncepta kvaliteta i upravljanja kvalitetom glavna je odgovornost strateškog menadžmenta bilo koje organizacije javnog ili privatnog sektora. Primenjen na policijsku funkciju suprotstavljanja kriminalitetu, koncept upravljanja kvalitetom zasnovan je na servisnoj ulozi

[1] Dr Milan Klisarić, e-mail: mklisar60@gmail.com.

policije koja podrazumeva pružanje usluga zajednici u oblasti bezbednosti, tj. građanima i njihovim legalnim i legitimnim institucijama. Kvalitet bezbednosnih usluga policije meri se, ili bi trebalo da se meri, na dva nivoa: prvi nivo predstavlja usaglašenost sa profesionalnim i demokratskim standardima kojima se štite i poštuju ljudska prava i slobode, a drugi čini zadovoljstvo ključnih zainteresovanih strana, građana pre svega, različitim aspektima rada i ponašanja policije (Klisarić, M. et.al., 2014: 114). U zemljama razvijene demokratije to je, pored verifikacije kvaliteta rada od strane vlade i parlamenta, ključni mehanizam za proveru i poboljšanje kvaliteta rada policije.

Savremena javnost, posebno njen stručni deo, integracione potrebe Evropske unije, kao i finansijske institucije poput MMF-a, u Republici Srbiji sve više zahtevaju smanjenje preglomazne državne administracije i finansijskih sredstava uz istovremeno povećanje efikasnosti. U okviru te strategije ili, bolje rečeno, političkih ciljeva i težnji, policija je u žiži interesovanja. Sa 49.365 stalno zaposlenih to je drugi najveći poslodavac u Srbiji, odmah iza osnovnog obrazovanja. Po ukupnim budžetskim rashodima policija je na prvom mestu sa 6,55% od ukupnog državnog budžeta[2]. Od policije se zahtevaju bolji rezultati u suprotstavljanju organizovanom kriminalu, korupciji, serijskim i drugim teškim krivičnim delima, veći profesionalizam i odgovornost zaposlenih, posebno rukovodećih struktura. Suprotstavljanje kriminalitetu predstavlja primarnu funkciju policije koja po složenosti svojih procesnih aktivnosti i efekata čini najznačajniji deo sveukupne bezbednosne strategije svake zemlje. Kvalitet funkcije suprotstavljanja kriminalitetu utiče na funkcionisanje ostalih službi bezbednosti i institucija javnog i privatnog sektora. Od kvaliteta procesuiranih krivičnih dela – prikupljenih, obrađenih i prezentovanih materijalnih i ličnih dokaza u pretkrivičnom postupku, direktno zavisi kvalitet funkcionisanja javnog tužilaštva i krivičnih sudova. Efekti koje policija postiže u procesu suprotstavljanja kriminalu značajno utiču na stvaranje integralne slike o toj organizaciji u javnosti. Kvalitet procesa suprotstavljanja kriminalu direktno utiče i na nivo zadovoljstva i poverenja građana u rad policije.

Kvalitet usluga nije materijalan niti opipljiv, te zbog toga postoji jaka tendencija da se uslužnim delatnostima upravlja fokusiranjem na ono što je najopipljivije, kao što su: broj obrađenih klijenata, troškovi pruženih usluga i ostvareni prihodi. Ali fokusiranje na ono što je lako izmeriti, kao što su u policiji procenti rasvetljavanja i stope kriminaliteta, vodi do toga da „nešto što dobro izgleda i nije tako dobro“, tj. do posedovanja merljivih pokazatelja performansi koji su prihvatljivi, a ipak ne obezbeđuju kvalitetnu uslugu. Kada je reč o kvalitetu, posao se obavlja na konstantno loš način, a

[2] Dostupno na: https://getosrbija.wordpress.com, od 01. 02. 2013.

obavljaju ga davaoci usluga koji su pretrpani poslom, slabo plaćeni i slabo cenjeni (Sengi, 2003: 330).

Osnovni problem upravljanja kvalitetom u procesu suprotstavljanja kriminalitetu u Srbiji jeste mnogo veća usmerenost policijskog rukovodstva na kvantitativne (statističke) rezultate nego na kvalitet procesa i njegovih proizvoda, ljude koji ih stvaraju i zadovoljstvo ključnih interesnih strana u tom procesu – spoljašnjih i unutrašnjih. Problem istraživanja u ovom radu može biti formulisan u osnovnom istraživačkom pitanju koje glasi: kako policija može da primeni koncept i strategiju upravljanja kvalitetom na funkciju suprotstavljanja kriminalu? U tom smislu, cilj je bio da se istraže mogućnosti primene koncepta upravljanja kvalitetom, kao posebnog strateškog pristupa, na policijsku funkciju suprotstavljanja kriminalu u dva važna aspekta – u procesu suprotstavljanja kriminalitetu i upravljanju zainteresovanim i interesnim stranama.

2. Procesni pristup suprotstavljanja kriminalitetu

Procesni pristup u organizacijama javnog ili privatnog sektora je osnovni princip koncepta upravljanja kvalitetom. Postizanje očekivanih vrednosti i poboljšanje metodologije rada sa istim ili manjim finansijskim ulaganjima determinisali su uvođenje, prilagođavanje i razvoj novih strategija, modela i tehnika upravljanja u policijske organizacije krajem XX i početkom XXI veka, kao i procesnog menadžmenta. Primena procesnog menadžmenta u savremenim policijskim sistemima posebno dobija na značaju u uslovima multipliciranog kriminaliteta i intenzivne međunarodne policijske saradnje, preglomaznih organizacija u strukturnom i kadrovskom aspektu i istovremeno ograničenih ili sve više oskudnih materijalnih i finansijskih resursa (Klisarić, et al., 2014: 439). Takvo stanje uzrokovano je primenom tradicionalnog pristupa upravljanja, odnosno hijerarhijskog ili funkcionalnog, koji je pun birokratskih zahteva, improvizacija i kratkoročnih ciljeva. On je statičan, zadržava postojeće stanje i sprečava promene. (Heleta, 2010: 49).

Procesni menadžment se fokusira na poslovne procese, tj. na odnos ulaz (imput) – izlaz (output), standarde, merne šeme i instrumente upravljanja kvalitetom, povezivanje srodnih i međusobno uslovljenih aktivnosti i fokusiranje na prioritete i rizike. Ulaz u proces sem informacija čine i resursi: ljudi, oprema, finansije, materijal i energija. Osnovna struktura procesa prema standardu ISO 9000:2005 data je u Dijagramu 1.

Upravljanje procesom je menadžerska disciplina koja se fokusira na poboljšanje organizacionih performansi (kompetencija, rezultata) upravljanjem i optimizacijom poslovnih procesa.[3] Procesni pristup nam

[3] Dostupno na: http://wwwwikipedia.org/wiki/business_process_management. datum pri-

Dijagram 1. Osnovna struktura procesa – ulaz, proces i izlaz. (Filipović, 2009: 401).

omogućuje da poslovne porocese posmatramo u celini, integralno, od početka do kraja, da uviđamo veze između različitih i srodnih aktivnosti i njihovih proizvoda/rezultata. On objedinjuje strateški proces, proces poslovnog planiranja, kontrolisanja i proces budžetiranja. (Karlöf, B., et al. 2005: 293). Upravljanje procesom jeste strukturirana metodologija za kreaciju, organizaciju, menadžment, poboljšanje i inovacije poslovnih procesa (Heleta, 2010: 436).

Proces suprotstavljanja kriminalitetu, prema definiciji procesa, može se formulisati kao specifično uređen niz kriminalističko-obaveštajnih, operativno-policijskih i menadžerskih aktivnosti u planiranom vremenu i prostoru. Proces započinje zahtevom, krivičnom prijavom ili drugom vrstom inicijative i završava se faznim i finalnim proizvodima, kao što su: sprečeno izvršenje krivičnog dela, otkriveno i rasvetljeno krivično delo, smanjenje stope kriminala, porast poverenja građana u policiju, poboljšanje stanja bezbednosti itd.

Intelligence Led Policing (ILP) primer je savremeno uređenog modela upravljanja procesom suprotstavljanja kriminalitetu, zasnovan na kriminalističko-obaveštajnim informacijama (eng. *Intelligence*). Reč je o informacijama i podacima o kriminalnom fenomenu koje su procenjene, obrađene, analizirane i proizvedene sa korektnim zaključcima i preporukama (Swanson, Ch., et al., 2009: 74). One su neophodne za donošenje kvalitetnih menadžerskih odluka i rešavanje bezednosnih problema. ILP je izvorno nastao u Engleskoj početkom ovog veka kao odgovor na tradicionalni reaktivni model policijskog rada (Ratcliffe, 2008: 2). ILP je proaktivni model usmeren na organizovani, serijski i ozbiljan kriminalitet. Šematski prikaz švedskog modela ILP prikazan je u Dijagramu 2.

stupa: 23. 07. 2014.

Dijagram 2: Funkcionalna struktura procesa ILP[4] - modifikovan prikaz.

Proces suprotstavljanja kriminalitetu po modelu ILP pokreće se standardizovanim ili projektnim zahtevom za prikupljanjem informacija o kriminalitetu, odnosno za izradom i isporukom konkretnih kriminalističko-obaveštajnih proizvoda, tj. analitičkih studija. Zahtev podnose grupe za upravljanje kriminalističko-obaveštajnim procesom formirane po matričnom (štabskom) principu. Zahtev se zasniva na identifikovanim kriminalnim problemima i potrebama za nedostajućim informacijama i podnosi se jedinici koja obavlja kriminalističko-obaveštajne poslove. Po prijemu zahteva proces se odvija kroz planiranje, prikupljanje, obradu i analizu informacija o kriminalu i dostavljanje kriminalističko-obaveštajnih proizvoda. Na osnovu dostavljenih kriminalističko-obaveštajnih proizvoda, rukovodioci utvrđuju prioritete, donose odluke o operativno-policijskim akcijama i alociranju resursa i formulišu nove zahteve za popunjavanje praznina u informacijama.Odluka o planiranim policijskim poslovima ima propisanu strukturu i dokumentuje se zapisnički. Operativno-policijski poslovi se planiraju, sprovode, prate i evaluiraju u skladu sa menadžerskim odlukama. Podržan savremenom IT, procesno opisan i organizaciono uređen, ILP obezbeđuje policijskoj organizaciji dugoročnu efektivnost i efikasnost u suprotstavljanju kriminalu. Zbog toga mnogi teoretičari i

[4] Izvor: Priručnik švedske policije o nacionalnom ILP.

praktičari policijskog menadžmenta ILP smatraju procesnim modelom policije XXI veka.

U okviru razvojnog projekta pod naslovom „Povećavanje kapaciteta obaveštajnog vođenja policijskog rada i uspostavljanje kriminalističko-obaveštajnog sistema u Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Srbije (2010)", koji je finansirao SIDE, sprovedena je komparativna analiza (GAP, benčmarking)[5] švedskog ILP modela, kao referentnog, i kriminalističko-obaveštajne prakse policije Republike Srbije. Cilj te analize bio je da se utvrdi kvantitativno-kvalitativna razlika između ta dva entiteta. GAP analiza je pokazala da postoji velika razlika između upoređivanih entiteta, odnosno da u srpskoj policiji nedostaje oko 70% elemenata razvijenog švedskog ILP modela. Identifikovani nedostaci (GAP) obuhvataju ključne kategorije analize ili one elemente koji su gore opisani u švedskom ILP modelu.

3. Analiza ključnih zainteresovanih strana u procesu suprotstavljanja kriminalu

3.1. Teorijski okvir analize zainteresovanih strana

Osnovna svrha postojanja svake organizacije jeste da odgovori na potrebe korisnika i ostalih interesnih i zainteresovanih strana i da ispuni njihova očekivanja (Filipović, J., et al., 2009: 181). Policija kao društvena organizacija je, takođe, nastala sa ciljem da zadovolji potrebe za bezbednim i kvalitetnim životom njenih građana i sigurnim (nesmetanim) funkcionisanjem društvenih institucija. Donosioci strategijskih odluka u policiji moraju da uvažavaju brojne zainteresovane strane (eng. *stakeholders*). Zainteresovane strane su pojedinci ili grupe koje direktno ili indirektno utiču, ili su pod uticajem poslova (odluka) koji su u vezi sa postizanjem organizacionih ciljeva (Adižes, 2004: 60). Takođe, prema standardu ISO 9000:2005 zainteresovana strana je osoba ili grupa koja ima interes u performansama (učinku) ili uspehu organizacije. Primeri zainteresovanih strana su: korisnici, vlasnici, zaposleni, isporučioci, bankari, sindikat, partneri ili društvo (građani). Oni su učesnici u poslovanju organizacije, ulažu nešto u organizaciju i zadovoljenje njihovih potreba zavisi od kvaliteta funkcionisanja organizacije.

Organizacije (agencije) javnog sektora, za razliku od privatnog sektora, ne mogu da biraju zainteresovane strane, već moraju da budu na usluzi brojnim zainteresovanim stranama sa različitim interesima. Odnos javnih agencija prema njihovim zainteresovanim stranama često je

[5] GAP analizu je metodološki osmislio i u praksi sproveo autor ovog rada. Više o GAP analizi, metodologiji sprovođenja, matrici i zaključcima videti u doktorskom radu autora, dr Milana Klisarića.

jedno racionalisanje usluga i kazivanje „ne“, što postavlja fundamentalno ograničenje na koncept „odgovaranje korisnicima“ (Bovaird, T., et al., 2009: 166). Međutim, to ne znači da se koncept kvaliteta ne može primeniti u javnom sektoru. On se samo mora prilagođavati specifičnim uslovima funkcionisanja organizacija javnog sektora i složenim odnosima prema brojnim stejkholderima i odnosima između stejkholdera.

Oblast upravljanja zainteresovanim stranama u policiji, posebno u oblasti suprotstavljanja kriminalu, dobija još više na značaju jer je policija usko povezana sa politikom i političkim procesima. Zbog toga interesi političara i brojnih unutrašnjih i spoljnih zainteresovanih strana često mogu biti ne samo nesaglasni, već i direktno suprotstavljeni. U zemljama razvijene demokratije pojedinačni građani čine vladu – vladu naroda koju je stvorio narod i koja postoji radi njega, te shodno tome, organizacije javnog sektora, pa samim time i policija jesu „vlasništvo“ svih ljudi (Coulter, 2010: 330). Zato se može dogoditi da odluke strategijskih rukovodilaca policije budu preispitivane od strane pojedinaca kao zainteresovanih strana koje smatraju da imaju pravo da izraze svoje mišljenje i da utiču na finansiranje i kvalitet rada policije.

Identifikacija i analiza zainteresovanih strana pomaže organizaciji da izvršava svoje nadležnosti, ispunjava svoju misiju, donosi ključne odluke i preduzima akcije koje oblikuju i vode organizaciju i stvaraju određene vrednosti (Bryson, J., 2004: 335). U razvijenim demokratskim društvima i u privatnom i javnom sektoru, analiza zainteresovanih strana jeste jedna od osnova upravljanja kvalitetom.

3.2. Analiza zadovoljstva građana Republike Srbije radom i ponašanjem policije

Savremeno društvo karakteriše društveni trend čije je osnovno obeležje vrlo niska tolerancija građana, kao korisnika usluga javnog sektora bezbednosti, za neefikasnost, greške u radu, pa čak i za objektivne teškoće – što je generisalo veliki pritisak na rukovodeće strukture u policiji (Fatić, A. et al., 2013: 6). Kao državljani jedne zemlje ili subnacionalnog (poddržavnog) entiteta, građani[6] predstavljaju spoljašnju legitimnu zainteresovanu stranu policiji u procesu suprotstavljanja kriminalu.

Stavovi građana o kvalitetu procesa i drugih važnih entiteta funkcije suprotstavljanja kriminalu, do kojih su došle nezavisne agencije “Stratedžik marketing” i CESID u periodu 2008–2012. svojim primarnim istraživanjima (godišnjom anketom), veoma su važan izvor za analizu građana kao zainteresovane strane. Sekundarna analiza tih stavova dala je odgovore na osnovna pitanja analize zainteresovanih strana tj. na to koliki su interesi (potrebe, zahtevi i/ili očekivanja) građana u rešavanju kriminalnih problema

[6] Dostupno na: http://sh.wikipedia.org, datum pristupa: 18. 01. 2014.

i poboljšanju kvaliteta različitih dimenzija rada policije u suprotstavljanju kriminalu, kao i na to koliki je njihov uticaj na rešavanje tih problema i poboljšanje kvaliteta rada policije u toj oblasti. Pored toga, analiza je dala odgovore na pitanja koja su u vezi sa osnovnim snagama i slabostima policije u odnosima sa građanima, značajem građana kao zainteresovane strane za policiju, koristima koje policija ima od građana i koristima koje policija pruža građanima. Sekundarnom analizom razmotrene su faze procesa opažanja kvaliteta rada policije u suprotstavljanju kriminalu i to sukcesivno po fazama: identifikacija problema, potrebe građana, zahtevi, očekivanja, iskazivanje zadovoljstva i procena kvaliteta različitih dimenzija rada policije u suprotstavljanju kriminalu.[7]

Na osnovu podataka o proceni kvaliteta različitih entiteta funkcije suprotstavljanja kriminalu može se zaključiti da građani opažaju više pozitivnih promena (poboljšanja) koje se dešavaju na makroplanu, kao što su promene policije nabolje (reformske promene), poverenje u policiju i generalno poboljšanje stanja bezbednosti, nego na mikroplanu koji je u vezi sa lokalnim prostorom, lokalnom policijom i policajcima ponaosob. Takav nesklad u proceni može da ukaže na neravnomerne i spore reformske promene, tj. da one mnogo više i brže zahvataju centralne i strateške nivoe policije (MUP), a znatno sporije regionalne i lokalne nivoe. Takav razvoj reformi policije jeste, vrlo verovatno, posledica jakog centralizma i politizacije policije Republike Srbije.

Statistički podaci u izveštajima pokazuju da policija Republike Srbije još uvek nije dovoljno otvorena prema građanima i da im nije dovoljno bliska. Građani su najviše nezadovoljni ulogama policije koje manifestuje u javnosti, a to su da služi interesima političkih partija, da ima mali uticaj na bezbednost u lokalnoj zajednici i karakteristikama policajaca. Nezadovoljni su, takođe, slabom efikasnošću policije u suprotstavljanju organizovanom kriminalu i korupciji. To navodi na zaključak da bi policija Republike Srbije sa više transparentnosti u radu, partnerstava, boljom komunikacijom i prisnijim odnosom uticala da se njena slika u javnosti, tj. kod građana značajno poboljša i ispravi u razmerama u kojima je policija zaista dobra.

Sekundarna analiza je pokazala da građani Srbije imaju visok nivo interesovanja za rešavanje kriminalnih problema koji ih opterećuju na lokalnom i nacionalnom nivou, kao i za poboljšanje kvaliteta rada policije. Uz to, građani imaju nizak nivo uticaja na rešavanje bezbednosnih, tj. kriminalnih problema i na poboljšanje kvaliteta navedene funkcije. Jedan od jakih dokaza za takav zaključak jeste činjenica da nijedna doneta strategija suprotstavljanja kriminalu u periodu istraživanja ne sadrži u svom analitičkom ili nekom drugom delu rezultate istraživanja koja su sprovele agencije „Stratedžik marketing" (Strategic Marketing) i CESID i

[7] Više o sekundarnoj analizi videti u spomenutom doktorskom radu.

da se uvažavaju stavovi građana kojima se izražavaju potrebe, očekivanja i zadovoljstvo radom policije.

Rezultati izveštaja pokazuju da policija Srbije građanima na tradicionalan način pruža usluge u oblasti bezbednosti, što znači da unutrašnje fokusirano osoblje nije odgovorno prema klijentima (zainteresovanim stranama) niti je mnogo zainteresovano za njihove potrebe i težnje. Njihov rad i raspoloživo vreme su više orijentisani unutar organizacije nego izvan nje (Bovaird, T. et al., 2009: 181–197). Građani u Republici Srbiji su u procesu suprotstavljanja kriminalu više pasivni korisnici u pružanju usluga, a mnogo manje aktivni partneri što ih, prema Edenovoj i Akermanovoj mreži moći i uticaja, svrstava u kategoriju subjekata, dakle zainteresovane strane koja ima snažan interes, ali slabu moć/uticaj (Eden & Aackermann, 98: 121–125, 344–346). Postizanje fokusiranosti na korisnika jeste prvi – ključni korak ka postizanju kvaliteta.

Upravljanje kvalitetom funkcije suprotstavljanja kriminalu u delu koji se odnosi na ključnu zainteresovanu stranu – građane, prilično je zahtevan poduhvat koji podrazumeva utvrđivanje, eliminaciju i prevenciju problema, merenje kvaliteta, spremnost policije na dugoročnu kulturalnu promenu i posvećenost na svim nivoima rukovođenja, a posebno na strateškom. U Dijagramu 3, kao preporuka sekundarne analize, dat je predlog ciklusa stalnog poboljšanja upravljanja zainteresovanim stranama u procesu suprotstavljanja kriminalu koji se najviše odnosi na građane.

Dijagram 3: Ciklus stalnog poboljšanja upravljanja zainteresovanim stranama u procesu suprotstavljanja kriminalitetu.

Ciklus stalnog poboljšanja upravljanja zainteresovanim stranama u procesu suprotstavljanja kriminalitetu sastoji se iz dva osnovna dela: 1) faze procesa doživljavanja kvaliteta (1–6) i 2) strateškog procesa procenjivanja, vrednovanja i korišćenja rezultata empirijskog istraživanja nezavisnih agencija: određivanje smernica Vlade, određivanje prioriteta policijskog rada u suprotstavljanju kriminalu, njihova implementacija i evaluacija (7–10).

4. Zaključak

Na osnovu svega navedenog u ovom radu – pojedinačnih analiza, stavova i zaključaka, može se izvesti opšti zaključak da su koncept i strategija upravljanja kvalitetom u oblasti suprotstavljanja kriminalitetu u praksi policije Republike Srbije postali potreba i integralni deo njene reforme i modernizacije. Upravljanje kvalitetom kao strateški pristup suprotstavljanja kriminalu zahteva odgovornost prevashodno strateških menadžera policije i Vlade Republike Srbije. Da bi taj koncept zaživeo kao strategija u praksi, potrebno je načiniti nekoliko krupnih koraka. Najpre je potrebno podizanje svesti strateških menadžera o upravljanju kvalitetom na nivo percepcije njegove stvarne potrebe i značaja. Treba biti svestan da se u savremenim organizacijama javnog ili privatnog sektora sve svodi na kvalitet: poslovni procesi, rezultati, sistemi, ljudi, budžet, energija, zainteresovane strane, partneri i sve ono što se može meriti i poboljšati. Potrebno je imati usvojene jasne definicije kvaliteta i poznavanje osnova koncepta upravljanja kvalitetom.

Drugo, redizajniranjem procesa suprotstavljanja kriminalu zasnovanog na kriminalističko-obaveštajnim informacijama po savremenom modelu "Intelligence Led Policing", policija Srbije će profesionalizovati i značajno unaprediti postojeće procese i praksu, uvesti standarde i procedure i obezbediti dugoročnu efektivnost i efikasnost. U praksi to znači: racionalnija organizaciona struktura; uvezani i detaljno opisani procesi; sistem merila na relaciji ulaz – izlaz (input – output); bolja specijalizacija; bolji menadžment; fokusiranost na organizovani, serijski i ozbiljan criminal; bolja prevencija i predikcija kriminala; smanjenje stope teških kriviičnih dela i dr.

Treće, policija Republike Srbije mora u potpunosti da prihvati svoju ulogu servisa građana, a ne samo deklarativno. To praktično znači da je policija pružalac bezbednosnih usluga i da mnogo više treba da služi interesima građana nego političkim strankama. Takođe, ona treba sistematski i sa različitih aspekata policijskog posla da prati i meri zadovoljstvo građana, a posebno žrtava kriminala. Stavovi građana identifikovani istraživanjem nezavisnih agencija treba da budu ulaz u proces određivanja prioriteta rada policije i integralnog strateškog planiranja suprotstavljanja kriminalu.

Literatura

Adižes, K. Isak (2004). *Upravljanje promenama*, Novi Sad: Institut Adižes.

Bovaird, Tony., Löffler, E Elke. (2009). *Public Management and Governance,* second edition, Routledge, Abingdon.

Bryson, M. John (2004). *Strategic palnning for public and nonprofit organizations*, the 3rd edition, San Francisco: Jossey-Boss.

Coulter, Mary (2010). *Strategijski menadžment na delu*, četvrto izdanje, Beograd: Data Status.

Eden, Colin & Ackermann, Fran (1998). *Making Strategy: The Journey of Strategic Management*, Thousand Oaks, Calif: Sage.

Fatić, Aleksandar; Korać, Srđan; Bulatović, Aleksandra (2013). *Etika kriminalističko-obaveštajnog rada*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Filipović, Jovan; Đurić, Mladen (2009). ***Osnove kvaliteta***, Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

Heleta, Milenko (2010). *TQM – modeli izvrsnosti i integrisani menadžment sistemi,* Beograd: *Zavod za udžbenike.*

Karlof, Bengt & Frederik Helin, Lovingston (2005). *The A-Z of Managament Concepts and Models*, Thorogood, London, 2005.

Klisarić, Milan (2014). *Upravljanje kvalitetom funkcije suprotstavljanja kriminalitetu – studija slučaja MUP-a Republike Srbije* (doktorska disertacija odbranjena u Evropskom centru za mir i razvoj ECPD, Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija), Beograd.

Klisarić, Milan; Kostadinović, Nenad (2014). *Upravljanje procesom suprotstavljanja kriminalitetu u nacionalnim sistemima bezbednosti, zasnovano na kriminalističko-obaveštajnim informacijama – analiza stranih i domaćih iskustava*, zbornik radova Fakulteta za bezbednost i zaštitu, „Određenje, organizacija i djelatnosati subjekata nacionalnih sistema bezbjednosti", sedmi međunarodni naučni skup, Banja Luka, str. 439.

Klisarić, Milan; Đan, Aurelija (2014). *Odnos policije i žrtava kriminaliteta: analiza procesa i nivoa zadovoljstva radom policije*, časopis Viktimološkog društva Srbije „Temida" broj 1, Beograd, str. 114.

Ratcliffe, Jerry (2008). *Intelligence-Led Policing*, Routledge, London and New York.

Sengi, Piter (2003). *Peta disciplina – umeće i praksa organizacije koja uči.*, Novi Sad: Adižes.

Swanson, Charles; Territo, Leonard; Taylor, Robert (2008). *Police Administration: Structures, Processes and Behaviour*, 7th edition, Pearson Education, New Jersey.

Priručnik švedske policije o nacionalnom ILP.

QUALITY MANAGEMENT – A STRATEGIC APPROACH TO FIGHTING CRIMINALITY

Summary: *The subject matter of the research presented in this paper refers to requirements and possibilities of application of a quality management strategy and concept of resisting criminality as a police duty. The issue of the research has been presented through the fundamental research question: "How can possibly the police apply a strategy and concept for the quality management to criminality resistance?" In its primary structure, the subject matter of the paper encompasses issues of the process approach application as the main strategy and outline of the quality management, standards and procedures, the functions of the quality management, as well as the issue of the relation between an entity providing services and an entity receiving benefits from the services (the police and its main stakeholders). Furthermore, the subject matter refers to the issue of the following key dimensions of the quality management: effectiveness, efficiency and thrift applied to the police duty to resist criminality. The research approach represents the combination of qualitative and quantitative approaches. The methods utilized are the following: the subject matter analysis, the secondary analysis, the comparative analysis, the statistical analysis, and questioning (interview and survey). The main results of the work refer to the conclusions and recommendations related to application of the process approach to the modern pattern of the safety management system known as Intelligence Led Policing, and the conclusions related to the various aspects of work and behaviour of the police, which are particularly pleasurable to the citizens of Serbia, being the main interested party.*

Key words: *quality management, quality, criminality resistance, process approach, stakeholders.*

Dr. sc. Slobodan I. Marković, profesor

Sonja Dragović-Sekulić, asistent u nastavi[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad, Univerzitet „Union“, Beograd

Dr. sc. Jadranka Dujić-Frlan, docent, politikolog
Visoka škola međunarodnih odnosa i diplomatije „Dag Hamerskjöld“, Zagreb

BEZBEDNOST – ODNOS NADA I PRETNJI

Rezime: *Bezbednost – kao dinamičan društveni odnos – podložna je istorijskim promenama. Kao jedna od temeljnih društvenih vrednosti bezbednost je, u stvari, građansko-pravni odnos regulisan skupom pravnih instituta pojedinih grana i podgrana pravnih nauka. Bezbednost i identitet društva jesu promenljive kategorije zavisne od istorijske epohe. U okviru ove naučne rasprave, predmet analize jeste bezbednost kao odnos nada i pretnji. Ovakav pristup treba da doprinese naučnoj raspravi na temu „Vrednosti i identitet“.*
Društveni značaj i naučna vrednost pojma bezbednost u procesu globalizacije i vremenu kada je vek ideologija ustupio prostor nacionalnim strastima u multipolarnom svetu, predstavlja veoma složen problem i zahteva kompleksan analitički pristup. Ukrštanjem škola tradicionalnog i kritičkog mišljenja i empirijskih saznanja na prostoru jugoistočne Evrope, tema rada se sužava na samo jedan segment tog problema. Reč je o proveri pretpostavke da su nade i pretnje ključni faktori za shvatanje i ostvarivanje ljudske bezbednosti u novom vremenu. To je vreme u kome se percepcija ljudske bezbednosti analizira kroz psihosocijalne konstrukcije nada u posthladnoratovskom razdoblju. U saznajnom procesu ljudi, osloncem na masmedije, te konstrukcije se prelamaju u stvarnosti sa radikalno izmenjenim odnosima u nacionalnoj političkoj zajednici i u međunarodnom sistemu uspostavljenom Vestfalskim sporazumom pre 350 godina. U širokoj lepezi sasvim novih – nekonvencionalnih pretnji, akademski i politički krugovi u sektoru bezbednosti u prvi plan stavljaju čoveka umesto države. U nastupajućim društvenim promenama otvoren je prostor za istraživanje ljudske bezbednosti usmerenjem na osnovne ljudske emocije između nada, straha i poniženja, uloge države, problema njene zaštitne funkcije i pozicije čoveka u državi.

U sintezi pomenutih pristupa, u radu se analiziraju vrednosni karakter promena i njihov odraz na ljudske emocije u novom stanju društvenih odnosa i na ulogu medija u njima, s obzirom na političke, ekonomske i kulturološke trendove u jugoistočnom delu Starog kontinenta.

Ključne reči: *bezbednost, ljudska bezbednost, društveni identitet, mediji, izazovi, pretnje, strah, nada, poniženje.*

[1] slomark@gmail.com; sonja.dragovic@hotmail.com; jadradu@gmail.com

UVOD

Posmatrano u najširem smislu, *pretnje* predstavljaju osnovnu pretpostavku za analizu i raspravu o bezbednosti uopšte. U tom smislu, izvori pretnji mogu biti *društveni*, *prirodni i tehnogeni* (Kuznecov, 2007: 120). S obzirom na vrste pretnji, u našem govornom području u upotrebi su i odgovarajući termini pojmovno-diferenciranog sadržaja i to: *bezbednost, vanredne situacije i sigurnost* (Marković, 2014). Za sva tri pojma zajedničko je da ne izražavaju trajno definisano *stanje*, da u sistemu zaštite ne postoji opšteprihvaćena, stalna i stabilna *organizacija,* da imaju veoma *izražen interaktivni odnos* i teško predvidivu lepezu uticaja i posledica. U ovom radu biće reči o pretnjama koje proizilaze iz društvenih odnosa i, sledstveno tome, o pojmu bezbednosti. Dakle, biće reći o pojmu širokog značenja u vremenu najdinamičnijeg procesa društvenih odnosa u ljudskoj istoriji i posebnim indikatorima značajnim za ljudsku bezbednost kao stanje između *nada i pretnji*.

Sam termin *bezbednost* označava konkretno stanje društvenih odnosa na relaciji između krajnosti bezbednog i nebezbednog, odnosno između stabilnog i nestabilnog.

U razvoju ljudskog društva, pojam bezbednosti imao je različita tumačenja iako se njegova pojmovna suština nije menjala. S vremenom i opštedruštvenim razvojem, kao naučni i praktični problem, bezbednost postaje sve kompleksnija i izazovnija tema u korporativnoj strukturi društva. Kao takva, bezbednost je rezultanta različitih procesa, aktera (državnih i nedržavnih), njihovih neposrednih ili povezanih interesa i uticaja. Radi toga, treba imati u vidu da se u svojoj multidisciplinarnosti i u naučnom opusu sa izuzetnom dinamikom umnožavaju potrebe za pravovremeno prepoznavanje indikatora u različitim oblastima ugrožavanja i zaštite vrednosnih kategorija društva. Za ljude i njihove zajednice to podrazumeva visok stepen bezbednosne kulture i operativan sistem profesionalnih struktura zaštite u javnom i privatnom sektoru. Za funkcionalnost takvog sistema poseban teret leži na obrazovnim institucijama čiji doprinos bi morao biti prepoznatljiv u tumačenju fenomenologije indikatora pretnji, problema percepcije njihove suštine i difuzije. Kvalitet i modaliteti širenja znanja morali bi da odgovaraju istim standardima kako u javnim, tako i privatnim institucijama sistema obrazovanja. Nove projekcije društvenog razvoja treba da prati trend uspostavljanja nove bezbednosne kulture. To znači da se lančano uvezani sistem „sejanja" informacija u javnosti sa negativnim uticajem na ljudske emocije preusmeri na kritičke pristupe i rezultate istraživačkih komunikatora za javnost. U protivnom, sledi trend intenziviranja presija na ljudske emocije, multipliciranje modaliteta nasilja po vrstama, mestu, obimu i sadržaju. U takvoj praksi relativizovale bi se

obrazovne i profesionalne funkcije institucija u državi, dalje sužavao prostor za razumevanje interaktivnih funkcija indikatora bezbednosnih pojava i izostala bi primena mera i postupaka zaštite.

Paradoksalna je činjenica da je u decenijskom radu državocentričnih škola bezbednosti idealizovana uloga države za ljudsku bezbednost, zaboravljajući pri tom da je sa porastom moći država postajala i izvor pretnji za pojedinca. Primera radi, Buzan za te pretnje navodi četiri vrste izvora i to „prvo, nacionalno zakonodavstvo i njegovu primenu; drugo, neposredne vladine i političke aktivnosti države prema pojedincima ili grupama; treće, pretnje koje proizlaze iz borbe za kontrolu državnog aparata i četvrto, pretnje od spoljnih državnih instituta moći" (Buzan, 2007). I pored toga, percepcija ljudske bezbednosti i osnovne ljudske emocije – nada i strah, bitno zavise od stanja u ekonomskoj, prehrambenoj, zdravstvenoj, ekološkoj, ličnoj, političkoj i socijetalnoj konstrukciji zajednice. Državocentrične škole u svojim učenjima nisu posvetile dovoljno pažnje pomenutim izvorima pretnji, kao i siromaštvu kao proizvodu neoliberalne globalizacije počev od 80-ih godina prošloga veka.

Nesporno se potvrđuju činjenice da viševekovni državocentrični pristupi bezbednosti ne odgovaraju posthladnoratovskim trendovima društvenoekonomskog razvoja. U ovim trendovima akcentira se širenje kooperativne kulture bezbednosti i jačanje zaštitnih funkcija u korporativnoj strukturi društvene organizacije (u trouglu: javni, privatni i civilni sektor).

BEZBEDNOST U NEOLIBERALNOJ GLOBALIZACIJI

U novije doba, nakon raspada bipolarnog sistema bezbednosti i uspona procesa globalizacije, povećan je broj aktera koji utiču na bezbednost ljudi i država, a s tim i potreba za multidisciplinarne i kritičke studije bezbednosti. Kroz istoriju, a posebno u proteklih 350 godina, država – kao glavni protagonista bezbednosti, nesporni subjekt i objekt međunarodnih odnosa – čvrsto je držala ključne pozicije u okviru studija bezbednosti u tom sistemu. U novije doba, počev od osamdesetih godina prošloga veka, mesto države u međunarodnom sistemu država i tradicionalnog – realističkog i liberalnog shvatanja njene bezbednosti potiskuju kritičke škole. Ubrzo posle kraja Hladnog rata, intelektualni krugovi težište pažnje prenose na čoveka i probleme njegove percepcije bezbednosti. Paralelno s tim marginalizuju državocentrična gledišta i uloga države u sistemu država posle II svetskog rata, a favorizuju teorijske konstrukcije različitih škola i naučnih disciplina o jedinstvenoj svetskoj zajednici i ujedinjenju čovečanstva u jedno svetsko društvo posle Hladnog rata (Collins, A. 2010). Diskurs tih konstrukcija usmerava čoveka ka prihvatanju novih vrednosti društvenog identiteta i sveta kao jedinstvene zajednice, novih dimenzija univer-

zalnih vrednosti (istine, pravde, slobode, reda, mira, ljudskog dostojanstva, umetnosti – lepote), posebnih interesa i potreba čoveka kao pojedinca u konceptu velikih nada i ideala ljudske bezbednosti u novom poretku.

Trendovi u društvu od kraja XX veka i završetka Hladnog rata ukazuju na zanemarljiv značaj naučnih saznanja, političke prakse i medijskih posrednika u odnosu na probleme ljudske bezbednosti. Ipak, posle krize iz sedamdesetih godina, pod uticajem svetskih centara ekonomske i demokratske moći, bude se nade i optimistička očekivanja po ljudska stanja i osećanja. Naime, u zadnjim decenijama toga veka najširu svetsku javnost „zasenila" su optimistička očekivanja iz demokratskih zemalja liberalne ekonomije. Velike nade još osamdesetih godina prošloga veka u najširoj javnosti pobudio je u svojoj predizbornoj kampanji američki predsednički kandidat, Ronald Regan. On je, u predizbornom sloganu, najavio odlučnu borbu za „širenje slobode i demokratije i bacanja ideologije marksizma na smetlište istorije" što je naišlo na odobravanje u Velikoj Britaniji, a zatim i u drugim zemljama sveta. Njegov sledbenik, Džordž Buš, bio je još eksplicitniji kada je pred američkim Kongresom najavio viziju novog svetskog i evropskog poretka u kome će hladnoratovski protivnici „[…] SAD i Sovjetski Savez delovati kooperativno za dobrobit čovečanstva" (11. novembar 1990) i da će, „novi poredak" biti „nova era slobodnija od pretnje terorom, jača u stremljenju ka pravdi i sigurnija u traganju za mirom u kojoj nacije sveta, istoka, zapada, severa i juga mogu prosperirati i živeti u harmoniji" (4. jun 1992) (Marković, 1993).

Na prostoru bivše SFRJ u to vreme dominirale su birokratizovane i ideologizovane elite stasale na ustavnim promenama 1967–1974. i Brionskom plenumu CK SKJ (1966). One su se zalagale za razvlašćenje federacije pretvaranjem savezne države u savez država. U uslovima slabljenja, ionako nefunkcionalnog tržišta, odstupanjem od odluka AVNOJ-a, posebno u pogledu utvrđivanja nosilaca suvereniteta i jedinstva ekonomskog sistema, odgovornost za ukupan privredni i uopšte društveni razvoj zemlje prenet je na republike i pokrajine. Te promene su otvorile prostor za konstituisanje nacionalnih ekonomija, poremećaja u privrednom i političkom životu, ali i za oživljavanje emocija, ne samo među političkim elitama „jednopartijske ideologije", nego i među grupama i ljudima kao pojedincima. I dok su različite emocije poticale kulturne, socijalne i političke sukobe, političke elite su se sve otvorenije priklanjale „razlazu"[2] kao izlazu iz stanja u koje su same

[2] Razlaz na 14. vanrednom kongresu SKJ (januara 1990.), predstavlja završni čin zajedništva u SFRJ, kao jedinstvenoj državnoj zajednici. U višenacionalnoj i višekonfesionalnoj zajednici sa posrnulom ekonomijom, usledilo je razdoblje „funkcionisanja političkog sistema" sa nacionalnim politikama i strankama koje bifurkacijom političko-teritorijalnih interesa u državnoj zajednici izazivaju raznovrsne unutrašnje krize.

uvukle građane. Tako su političke elite jednopartijske države uvele građane u stanje straha kao iracionalnog stanja svesti. U takvom stanju svesti ljudi kao pojedinaca, grupa pa i naroda, ljudska bezbednost je postala apstraktno pitanje, a ljudska osećanja i sistem vrednosti na kojim je stvarano poverenje među ljudima samo instrumenti za medijske manipulacije. Ti instrumenti (mediji) postali su efikasno oružje u rukama političkih elita koje su prethodno obezbedile finansijska i sredstva političke moći. U takvom procesu, olakšan je put za realizaciju interesa i drugih međunarodnih subjekata.

Poslednja decenija XX veka na prostoru jugoistočne Evrope, u suštini, predstavlja smenu društvenopolitičkih sistema. To je naročito na početku procesa zamagljeno, pa se ispoljavalo kroz suprotstavljanja nacionalnih strasti, oružana sukobljavanja i orkestrirane medijske „putokaze" javnom mnjenju za „razumevanje" novog modela društvenog „razvoja" u najavljenom „novom svetskom poretku". Ovaj proces, u svojoj suštini, objektivno znači ugrožavanje bezbednosti – pojedinaca i različitih kolektiviteta, a onda, po prirodi stvari, i konfuziju osećanja i nada. Vek čiju su istoriju obeležili ideološki konflikti smenio je vek čiji su početak obeležili divergentni procesi – globalne i regionalne integracije, lokalne dezintegracije, pluralizam i sveopšte podele u političkoj stvarnosti. Iako je njegov kraj pojedine istoričare naveo da prerano zaključe da je krajem XX veka nastupio i kraj same istorije – koju je određivao ideološki konflikt (Fukujama, 1992), složena priroda društvenih odnosa brzo ih je demantovala pokazateljima da sama borba, koja čini istoriju, nije završena. Iako je bez konkretnih istraživanja nezahvalno tvrditi, manifestni oblici asocijalnih ponašanja najrazličitije vrste već u prvim decenijama novog veka veoma ozbiljno upozoravaju da se povećava broj nesigurnih ljudi, naroda pa i država. Nesigurnost praćena strahom i odsustvom poverenja u ono što nudi „novi model društvenog razvoja" – u zemlji i svetu, ukazuje na nove trendove migracija, traganja za identitetom i vraćanja starim vrednostima koje bude nove emocije – bilo da su religijske, nacionalne, ideološke ili čisto lične.

Gubitak poverenja podrazumeva dominaciju straha, što predstavlja poseban problem za ljudsku bezbednost. Ukoliko je strah percepcija savremenog društvenog odnosa, onda strah predstavlja osnovu za neverovanje u budućnost, nasuprot tome ostaje nada kao pokazatelj verovanja. Narušeno verovanje može da uvede ljude u poniženje, a kreativna i konstruktivna nada može da doprinese njihovoj motivaciji za kooperativan međuljudski odnos i bolju budućnost. U tom smislu, za prevazilaženje indikatora pretnji u odnosima nade i straha, neophodno je poticati kvalitetan vaspitno-obrazovni, etički i profesionalni rad naučnoistraživačkih i informativno-medijskih instituta.

POLITIKA NADE *VERSUS* NEOLIBERALNI SISTEM VREDNOSTI

Ulaskom u novi vek, čovek, društvo i svet započeli su ubrzani proces transformisanja, postajući izuzetno propustljivi za interese raznovrsnih organizacija i udruženja. Uticaj, pa i moć ovih organizacija i udruženja povećava se kako na nacionalnom, tako i na transnacionalnom nivou. Uticaj, pa i moć ovih organizacija i udruženja, u korelaciji je sa fenomenom masovnih manipulacija „činjenicama" i javnim mnjenjem. Zahvaljujući modernim tehnikama, to je, reklo bi se, usavršeno do perfekcije. Međutim, ovaj proces se nastavlja, pa i ubrzava. Brzim ritmom korišćenja znanja i distribucije instrumentalizovanih programa razaraju se tradicionalni metodi političkog i komunikološkog delovanja, što predstavlja pretnju gubitka identiteta i nacionalnog iskorenjivanja. U tako ubrzanom procesu, dok malobrojna i povlašćena elita stvara visoke profite, istovremeno se povećava populistička masa koja živi u krajnjoj bedi i sve većem nezadovoljstvu. Rezultati savremenih istraživanja pokazuju da se svetska struktura moći sve više oslanja na silu i globalne korporacije. U senci ove – globalne ideologije skriva se suština procesa i istinskih interesa povlašćenih u neoliberalnom poretku koji uređuju društvene odnose[3]. U trouglu javnog, privatnog i civilnog sektora odvija se transformacija sistema vrednosti sveta. Iz tog trougla, sofisticiranim tehnikama veličaju se najniža ljudska osećanja, a podržavaju i uzdižu ona koja narode pretvaraju u gubitnike samosvesti. Ljudskoj svesti se nameću kultovi: seksa, nasilja, sadizma i izdajstva, jednom rečju svaka neprirodnost. Materijalno i duhovno osiromašenom društvu, vešto i neprimetno, kao vrednosti nameću se ljudski poroci: laž, prevara, silikonska estetika, pijanstvo i narkomanija, nepoverenje među ljudima, izdajstvo i nacionalizam (Major, 1991 i Klejn, 2008). Ljudi ulaze u doba u kome im

---

[3] Jedno nedavno objavljeno istraživanje o globalnom blagostanju, koje je objavila Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), pokazalo je da je od početka neoliberalne globalizacije 80-ih godina prošlog veka (svet je posmatran kao jedno društvo) nejednakost među ljudima dostigla razmere iz davne 1820. godine. Treba napomenuti da je ovo istraživanje OECD završio još 2000. godine – od tada su sređivani i analizirani rezultati i do danas to se stanje pogoršalo. To daje osnova za zaključak da je stanje danas, 15 godina posle završenog istraživanja, znatno gore. Nivo razlika danas više nije na nivou iz 1820, nego, sasvim sigurno, na nivou uoči sukoba iz vremena Francuske revolucije.
Detaljnije videti:
www.politika.rs/.../Globalna-nejednakost-u-primanjima-na-nivou-1820.lt...02.10.2014; http://www.tportal.hr/biznis/trendovi/353352/OECD-Razlika-izmedu-bogatih-i-siromasnih-ista-kao-1820.html;
http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2014&mm=10&dd=05&nav_id=907810.
Posećene stranice: 26.07.2015. u 22:30.

se iz temelja menjaju tradicionalne vrednosti i stvara poseban nadsistem u kojem se gube države i narodi. Ljudi postaju segmenti celina ili „građani sveta“ koji ne znači ništa. U takvoj viziji sistema vrednosti i „zajedništva“, intelektualni krugovi, sa dugom tradicijom liberalne politike i ekonomije, upućuju na dugoročnu ljudsku bezbednost u kooperativnim i tolerantnim društvenim odnosima (Kenedi, 1997).

Nade i velika očekivanja ljudi iz obećanja posthladnoratovskih elita o miru i opštem ljudskom prosperitetu, pokazale su se nerealnim. Pad Berlinskog zida i rušenje komunističke ideologije otvorili su put ne samo stvaranju evropskog i svetskog tržišta, nego i novom konceptu obrazovanja. U izgradnji tog koncepta, obrazovanje i mediji imaju glavnu ulogu. Menjajući suštinska obeležja *obrazovanja* (obdaništa, škola, crkava), *kulture* (pozorišta, književnosti, slikarstva), *sporta* (individualnog i timskog), neretko, u ime „tolerancije i slobode“ preuzima se nadzor nad pojedincem i sužava njegovo razvijanje i mišljenje, čega on – zapravo, nije ni svestan. U osiromašenim zajednicama, uz pomoć različitih agencija, udruženja i filantropskih organizacija kanališe se novac, organizuju konferencije, kongresi i koncerti, postavljaju izložbe… osnivaju časopisi i, naravno, utiče na njihov sadržaj (Saunders, 2013: 12). U klimi napetosti i iritirajućih nejednakosti koji karakterišu sve zemlje i narode nameće se pojačana borba za ljudska prava.

Savremene pretnje iz složenih novih političkih odnosa gotovo su nepoznate široj javnosti, jer se vreme troši brže nego ranije. Samo kvalitetnim obrazovanjem i iskrenijim informisanjem štetni uticaji na društveni odnos i sistem vrednosti – od istine, pravde, slobode, reda, mira, prirodnog prava i ljudskog dostojanstva, mogli bi se izbeći. Obrazovanje treba da priprema slobodnog čoveka za korišćenje prava i odgovornosti, za prednost građanskog i solidarnog nad individualnim i kolektivnim egoizmom. Obrazovanje, kao poseban instrument demokratije, ne rađa se i ne prenosi udžbenicima, već praktičnom primenom načela: kao cilj jedino se ostvaruje kada se prevaziđe razlika između reči i dela. U gotovo svim ustavima i osnovnim zakonima političkih sistema formalno su prihvaćena ljudska prava, ali to ne zadovoljava potrebe i ne dokazuje njihovu efektivnu primenu u praksi. Krši se međunarodno pravo. Deklaracije i norme gube značenje. Pred njima se ruše države i vlade. U senci prevazilaženja diktature na putu ka demokratiji stvaraju se krizna žarišta i potiču oružani sukobi dok instrumentalizovani mediji – širom sveta zasipaju javnost „kabinetskim“ informacijama o osudi nasilja (Cecchini & Liani, 2012).

Umesto nada u ostvarenje mirnije i bolje budućnosti, na početku novog veka i milenijuma ljudi su se suočili sa novim vidovima rata i napuštenim metodama i ciljevima postizanim klasičnim nasiljem. Savremeni prilaz ratovima je, pre svega, *emotivne prirode*. Opisuju se užasi, kritikuje se

nesposobnost političkog i vojnog rukovodstva. Najšire, masovno poimanje rata podrazumeva bombardovanje, krv, rušenja, patnju. To su posledice oružane borbe, a primenjuju se za one koji nisu poraženi i uništeni bez oružane borbe. Ceni se da je to moguće, pre svega „zbog neshvatanja rukovodstva tih zemalja novih metoda novog rata. Nerazumevanje tih metoda dovelo je do toga da bez prave zaštite ostaju ogromne, vitalno važne oblasti državnog poretka zemalja" (Saunders, 2013: 12).

ZAKLJUČAK

Svet je zahvatio proces ubrzane globalizacije, političke i privredne transformacije. U tom procesu povećao se broj izazova, pretnji i aktera za bezbednost, od mehanizama tržišta do različitih centara moći. Posledice toga upućuju na potrebu novih pristupa u analizi društvenih odnosa i u diferenciranju novih pretnji i odgovora na njih. Vreme potvrđuje da se akteri izazova i pretnji, kao i mere i postupci zaštite menjaju neočekivanom brzinom. To je prepoznatljivo kako u pojedinim oblastima (politička, ekonomska, društvena, verska, kulturna, ekološka), tako i u analitičkim nivoima od pojedinca i države do međunarodnog sistema država.

Iako konvencionalne pretnje bezbednosti još uvek nisu zanemarene, nasuprot tvrdnjama da je sa dvadesetim vekom završena era ideoloških sukoba, društveni procesi u prvim decenijama novoga veka to demantuju. Novi ideološki sukobi su beskompromisni. Oni nastoje da slome ljudsku emotivnu stabilnost, za razliku od političkih, ekonomskih, diplomatskih i svih drugih koji služe kao sredstva za slamanje otpora.

Savremeno doba zahteva da se traže odgovori na izazove i pretnje ljudskom emotivnom stanju. Neophodno je intenzivirati obrazovne i istraživačke delatnosti kako nam znanje i struka ne bi bili bespomoćni. Mediji, kao instrumenti politike, treba da doprinesu javnosti u prepoznavanju činjenica, uzroka i posledica „plišanih" projekata. Na to nas upućuje i ovde konsultovani rad i napomena „[…] bezrazložno verujući u iskrenost i dobronamernost 'boraca za demokratiju' da je suština društvenog razvoja… dominantno razvoj demokratije, iako se metodima novog rata preuzimaju ekonomski resursi, direktno uništavaju vojni, a posledično, obrazovni, zdravstveni i svi drugi vitalni sistemi napadnutog" (Saunders, 2013: 12).

Ovu vrstu rata najveći broj zemalja u tranziciji je izgubio, a da nisu ni znale da su u ratu. Radi toga nisu pružile nikakav otpor. Posledice su: uništen životni standard stanovništva, razbijen sistem upravljanja, osakaćena ekonomija, nezaposlenost, porast korupcije i kriminala. Društvene nauke, a pre svega sociologija, izbegavaju da analiziraju posledice novih pretnji. Multidisciplinarnih istraživanja na tu temu uglavnom nema. Na-

suprot ovim nedostacima, medijske kuće okupiraju pažnju javnog mnjenja „Potemkinovim selima“ u koja samo što nismo zakoračili. U nedostatku valjanog vaspitnog, obrazovnog i informativnog sistema, ljudi dolaze u poziciju da stvarnosti gledaju u oči, a da ne razumeju situaciju, čime se izneverene nade pretvaraju u svoju suprotnost.

Bezbednost, kao odnos nada i pretnji, u sadašnjim uslovima odraz je stanja kojeg karakterišu, s jedne strane, pokušaji slamanja svetskog poretka oformljenog posle Drugog svetskog rata i utvrđenog dokumentima OUN, a s druge strane, proces „širenja demokratije…“ i svojevrsne pljačke svetskih resursa, koji većinu stanovništva dovodi u položaj ispod nivoa dostojanstvene egzistencije. Bezbednost ljudi i njihovih interesa, kao i njihove nade se relativizuju, a klasična uloga države sve više nestaje.

LITERATURA:

Babić, Jovan (Ur), (2012). *Globalno upravljanje svetom*, Ur. Jovan Babić, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Dosije studio, Beograd.

Buzan, Bary (2007). *People, State and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, University of Esex, Wivenhoe Park, Colchester: European Consortium for Political Research, str. 51–59.

Cecchini, Gian Luigi Cecchini & Liani, Giuseppe, (2012). *Il Colpo di Stato, Media e diritto internazionale*, „Amon“.

Collins, Alan (2010). *Suvremene sigurnosne studije*, „Politička kultura“, Zagreb.

Fukuyama, Frensis (1992). *The end of Histori and the Last Man*, New York: Free Press.

Klejn, Naomi (2008). *Doktrina šoka – uspon kapitalizma katastrofe*, „V.B.Z.“ d.o.o., Zagreb.

Kuznecov, V. N. (2007). *Sociologija bezopasnosti,* Univerzitet „M-V. Lomonosov“, Moskva.

Major, Federiko (1991). *Sutra je uvek kasno*, „Jugoslovenska revija“, Beograd.

Marković, I. Slobodan (1993). *Obaveštajne službe NATO i društvene promene u Evropi*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Marković, S. (2014). *Bezbednost – tradicionalna i kritička shvatanja*, USEENS, Novi Sad.

Pol, Kenedi (1997). *Priprema za XXI vek*, „Službeni glasnik“, Beograd.

Saunders, Fransis Stonor (2013). *Hladni rat u kulturi*, „Dosije studio“, Beograd.

Štiglic, Džozef (2002). *Protivrečnosti globalizacije*, „SBM-x“, Beograd.

B) INTERNET STRANICE

www.politika.rs/.../Globalna-nejednakost-u-primanjima-na-nivou-1820.lt...02.10.2014;

http://www.tportal.hr/biznis/trendovi/353352/OECD-Razlika-izmedu-bogatih-i-siromasnih-ista-kao-1820.html;

http://www.b92.net/biz/vesti/svet.php?yyyy=2014&mm=10&dd=05&nav_id=907810

SECURITY - RELATIONSHIP BETWEEN HOPE AND THREATS

Summary: *Security as an evolving social relation is subject to historical change. As one of the basic social values safety is, in fact, civil-legal relationship governed by a set of legal institutions and particular branches and sub branches of legal science.*

Security and identity of society are changeable categories dependent on the historical epoch.

As part of this scientific debate the subject of analysis is the safety as ratio of hopes and threats. This approach should contribute to the scientific discussion on "values and identity".

Social significance and scientific value of the concept of security in the globalization process and the time when the century of ideologies ceded space to national passions in a multipolar world is a very complex and requires complex analytical approach. By crossing traditional schools and critical thinking and empirical knowledge in Southeast Europe, the theme of work is narrowed down to just one facet of this problem. It is about, checking out the assumption that hopes and threats are the key factors for understanding and achieving human security in the new era. It is a time in which the perception of human security is analyzed through psycho-social structures of hope in the post-Cold War period. In the process of cognition of people relying on mass media those structures are refracted in reality with radically changed relations in the national political community and the international system established by the Treaty of Westphalia 350 years ago. In the wide range of completely new - non-conventional threats, academic and political circles in the security sector puts in the foreground the man instead of the state. In the coming social changes opens the space for exploring human security by focusing on basic human emotions between hope, fear and humiliation, the role of the state, the problem of its protective function and position of man in the state.

In the synthesis of the above approaches, the paper analyzes the reflection of the value character of changes on to human emotions in the new state of social relations, relying on the media's role in them, given the political, economic and cultural trends in the southeastern part of the old Continent.

Key words: *security, human security, social identity, the media, the challenges, threats, fear, hope, humiliation.*

Vojkan Zorić, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Nacionalni kriminalističko-tehnički centar, Kneza Miloša 103, Beograd, Srbija[1]

Slobodan Oklevski, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Makedonije, Biro javne bezbednosti, Odeljenje kriminalističke tehnike, Skoplje, Makedonija[2]

PRIMENA TRASOLOŠKE ANALIZE ZA RAZJAŠNJAVANJE SAOBRAĆAJNE NEZGODE – PRIKAZ SLUČAJA

Sažetak: *U radu je predstavljen realni slučaj saobraćajne nezgode, u kojoj je jedno lice preminulo, a drugo je zadobilo teške telesne povrede. Trasološkom analizom bilo je potrebno utvrditi putanje kretanja vozila pre sudara, kao i objasniti tragove u raskvašenom i otopljenom snegu, koji su fiksirani od strane uviđajne ekipe. Analizu je otežavalo to što ju je bilo potrebno izvršiti retroaktivno, sa dostavljenih fotografija i što je predmetni uviđaj i z vršen pre više od pet godina, pa nije bilo moguće izvršiti merenja na mestu samog događaja, jer su tragovi uništeni.*

Ključne reči: *forenzika, trasologija, tragovi, saobraćajna nezgoda.*

1. UVOD

Termin *trasologija* potiče od reči *trace* što znači trag i *logos* u značenju nauka. Trasologija označava nauku o tragovima. Kriminalistička trasologija predstavlja naučnu disciplinu koja izučava nastajanje tragova fizičke, hemijske i biološke prirode, metode i sredstva za njihovo pronalaženje, fiksiranje i korišćenje u cilju otkrivanja i rasvetljavanja krivičnih dela, kao i utvrđivanja identiteta njihovih učinilaca. Iz tih razloga, trasologija ima i sebi svojstvenu tehniku, taktiku i metodiku, a sve sa ciljem otkrivanja i rasvetljavanja. Prema oblastima primene, kriminalističku trasologiju kao multidisciplinarnu nauku sačinjavaju sedam užih specijalnosti, kao što su: opšta trasologija; kriminalistička

[1] vojkan.zoric@mup.gov.rs
[2] o_slobodan@yahoo.com

balistika; daktiloskopija; kriminalistička fizika i hemija; ispitivanje dokumenata; kriminalistička biologija i ispitivanje požara; eksplozija i havarija [1].

Sa aspekta kriminalistike, pojam tragova može se posmatrati u širem i užem smislu te reči. Pod tragovima, u širem smislu, podrazumevaju se sve materijalne promene nastale kao posledica izvršenja krivičnog dela: leš ubijene osobe, tragovi krvi, razbijen prozor, otisci prstiju i stopala izvršioca krivičnog dela, oboreno i ispreturano pokućstvo i garderoba, zrna i čaure ispaljenih metaka, oružje i drugi predmeti koji mogu biti ostavljeni ili izgubljeni na mestu krivičnog dela. Ovi tragovi služe kako za utvrđivanje vrste krivičnog dela (ubistvo, provalna krađa, saobraćajna nezgoda i sl.), tako i za otkrivanje, pronalaženje i identifikovanje učinioca krivičnog dela. U užem smislu, podrazumevaju se samo tzv. identifikacioni tragovi, na osnovu kojih se može izvršiti utvrđivanje identiteta objekta ili odrediti njegova grupna pripadnost. U ovu grupu tragova spadaju: tragovi papilarnih linija, tragovi stopala, svi biološki tragovi, tragovi vatrenog oružja na zrnima i čaurama metaka, tragovi alata i sl. [1–5].

Značaj tragova za rasvetljavanje krivičnih dela proizilazi iz njihove stroge objektivnosti, nasuprot subjektivnosti ličnih iskaza. Podaci koje pružaju očevici neretko su pogrešni ili nedovoljni, a postoje situacije u kojima ni nema svedoka krivičnog događaja. Zbog toga tragovi predstavljaju stvarne materijalne dokaze, ili kako ih je francuski kriminalista Lokar nazvao, „nemi svedoci" koji „ne govore celovitu istinu, a ipak govore samo istinu". [4].

Mesto krivičnog dela podrazumeva prostornu lokaciju na kojoj je delo izvršeno. Ono je materijalne prirode i obuhvata širu okolinu mesta samog događaja ako je značajna za njegovo objašnjenje, dok se pod nazivom „ lice mesta" podrazumeva samo mesto izvršenja krivičnog dela, kao i svako drugo mesto na kome se mogu otkriti tragovi i predmeti krivičnog dela na osnovu čega ima čisto kriminalistički karakter [4].

Trasološka identifikacija predstavlja specifičan proces kojim se na osnovu identifikacionih tragova vrši utvrđivanje identiteta određenog objekta, kao grupne pripadnosti tragova ili objekata. Specifičnost procesa trasološke identifikacije proizilazi iz kriminalističkih principa po kojima se postupa sa identifikacionim tragovima kao i iz načina, metoda i sredstava njihovog trasološkog ispitivanja. Pri tome treba imati u vidu da se, u smislu našeg ZKP-a, pod objektima podrazumevaju isključivo lica (leševi) i fizički predmeti [4].

Bitna nit u razjašnjavanju insceniranih krivičnih dela i drugih događaja je pronalaženje i korišćenje misaonih, psiholoških i tehničkih grešaka koje su pravljene sceniranjem dela [4].

2. REALNI SLUČAJ SAOBRAĆAJNE NEZGODE

Učesnici nezgode su teretno i putničko motorno vozilo koji su prilikom vršenja uviđaja zatečeni u položaju kakav je prikazan na slikama 1–4.

Na fotografijama 5–8 uočava se da se na kolovozu detektuju tragovi pneumatika u delimično otopljenom snegu, gde se jasno uočava podloga kolovoza. Za potrebe forenzičke analize izdvojene su sledeće fotografije:

Ft.1: Položaj vozila u zatečenom stanju.

Ft.2: Bliži izgled učesnika nezgode.

Ft.3: Položaj vozila, posmatrano sa zadnje Strane TMV.

Ft.4: Položaj TMV u odnosu na ivičnjak puta.

Ft.5: Sporni tragovi pneumatika na kolovozu

Ft.6: Sporni tragovi pneumatika na kolovozu

Ft.7: Sporni tragovi pneumatika na kolovozu

Ft.8: Sporni tragovi pneumatika na kolovozu

Daljim proučavanjem detalja na predmetnim fotografijama uočava se jasan trag zadnjeg levog pneumatika kamiona u snegu, kao što se može videti na Fotografiji 9.

Ft.9: Trag zadnjeg levog pneumatika na kolovozu

Ft.10: Trag zadnjeg levog pneumatika na kolovozu. Bliži izgled.

Na fotografijama 11 i 12 uočava se da su pneumatici predmetnog kamiona marke „continental“:

Ft.11: Bočni izgled pneumatika kamiona.

Ft.12: Uočljiva marka pneumatika "continental".

Radi preciznije analize izvršen je pregled više komada pneumatika marke „continental", dimenzija 835/55, 835/65, 815/60, sve R 22.5, jer na fotografijama sa uviđaja nije vidljiva dimenzija pneumatika. Akcenat je posebno stavljen na pneumatike kod kamiona marke MAN.

Na fotografijama 13–18 prikazani su neki od uzoraka pneumatika kod kamiona izabranog metodom slučajnog uzorka radi poređenja.

Ft.13: Uzorak pneumatika marke „continental" na pogonskoj osovini.

a) b)

Ft.14: Izgled šara kod pneumatika marke „continental“:
a) Kod uzorka sa kamiona radi poređenja,
b) Kod uzorka sa slike sa interneta.

Ft.15: Uzorak pneumatika marke „continental“ na prednjem delu kamiona

Ft.16: Pneumatik marke „continental“, dimenzija 835/65 R 22.5

Ft.17: Tragovi šara koje pravi pneumatik marke „continental“

Ft.18: Probni tragovi pneumatika pod drugim uglom posmatranja

3. TRASOLOŠKA ANALIZA

Na fotografijama, svi tragovi na kolovozu koji je mestimično prekriven slabim naslagama ugaženog i raskvašenog snega u toku uviđaja su pretrpeli znatne promene. Po predmetnom zapisniku o uviđaju konstatuje se da je isti započet u 7.50 č. a završen u 8.40 č. i da je vreme je bilo sunčano i vedro. Konstatuje se da su fotografije na uviđaju napravljene posle završenog uviđaja, odnosno prva fotografija je napravljena u 9.18 č. a poslednja u 9.47 č. Imajući u vidu asfaltnu podlogu kolovoza koja više emituje toplotu nego okolni prostor, konstatuje se da je u toku uviđaja došlo do otapanja tragova pneumatika na kolovozu što je i vidljivo na svim priloženim fotografijama.

Na Fotografiji 19 uočava se više tragova pneumatika u raskvašenom snegu:

Ft. 19: Fotografija sa uviđaja. Uočava se više tragova pneumatika na kolovozu. Sporni su oni koji se prostiru lučno, sa leve na desnu kolovoznu traku

Jasno se uočavaju tragovi pneumatika u snegu na kolovozu, koji se prostiru sa leva na desnu kolovoznu traku, što se može videti na fotografijama 20 i 21:

Ft.20: Bliži izgled tragova pneumatika. Ovde označeni belim krivama

Ft.21: Karakteristična šara traga pneumatika u snegu.

Komparacijom uokvirenog dela slike šare gume – traga u snegu sa Fotografije 21 sa probnim tragom (sa Fotografijom 18), konstatuje se izvesna sličnost po pitanju opštih karakteristika (fotografije 22 i 23).

Ft.22: Trag pneumatika sa Ft.21 Ft.23: Probni trag pneumatika sa Ft.18

Posmatranjem i analizom tragova pneumatika sa fotografija 9 –12 uočava se izvesna sličnost po pitanju opštih karakteristika (fotografije 24 – 25).

Ft.24: Tragovi para pneumatika TMV u snegu

Ft.25: Karakteristična šara zadnjih levih pneumatika TMV

Ft.26: Uočljive karakteristične šare para zadnjih točkova

Ft.27: Vidni tragovi para pneumatika

Tragovi šara pneumatika teretnog motornog vozila (TMV) u snegu prikazani na Fotografiji 27, po opštim karakteristikama imaju sličnosti sa tragovima na Fotografiji 16.

Kako je za vreme vršenja uviđaja došlo do otopljavanja tragova u raskvašenom snegu, pa samim tim i nemogućnosti uočavanja individualnih karakteristika koje bi dovele do identifikacije tragova pneumatika, ne može se sa sigurnošću izvesti zaključak da li navedeni tragovi mogu poticati od predmetnog TMV.

4. ZAKLJUČAK

Na osnovu materijala koji su činile fotografije sa uviđaja u vezi predmetne saobraćajne nezgode, izvršena je trasološka analiza tragova pneumatika u raskvašenom snegu na asfaltnom kolovozu.

Svi tragovi na asfaltnom kolovozu, koji je mestimično prekriven slabim naslagama ugaženog i raskvašenog snega, u toku uviđaja pretrpeli su znatne promene. Kako je uviđaj započet u 7.50 časova, a završen u 8.40 sati, konstatuje se da su fotografije na uviđaju napravljene posle završenog uviđaja, odnosno prva fotografija napravljena je u 9.18 časova a poslednja u 9.47 sati što je, imajući u vidu da se saobraćajna nezgoda dogodila oko 7.10 časova, znatno uticalo na karakteristike tragova i njihove kasnije analize (od 7.10 do 9.47 proteklo je 2 sata 37 minuta).

Tragovi zadnjih točkova kamiona (TMV) u snegu upoređeni su i analizirani, pa se zaključuje da verovatno mogu poticati od predmetnog

kamiona i oni se razlikuju od tragova prikazanih na Fotografiji 20, tj. tragovi na toj fotografiji ne potiču od predmetnog kamiona (kako se prvobitno mislilo u krivičnom postupku).

LITERATURA

Busarčević, M., Radmilac, D., Krstić, D., Cvetković, Lj., Glušica, B., Poljak, Đ. (2001). *Osnovi kriminalističkih veštačenja*. Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Beograd.

Maksimović, R., Bošković, M., Todorović, U. (1998). *Metodi fizike, hemije i fizičke hemije u kriminalistici*. Policijska akademija, Beograd.

Zorić, V. (2009). *Analiza mehaničkih oscilacija u obojenim slojevima i metodi primene rezultata u forenzičkim istraživanjima* (doktorska disertacija). Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin", Zrenjanin,

THE REPORTED CASE OF ANALYSIS OF TRACE OF TRAFFIC ACCIDENTS

Abstract: *This paper presents a real case of a traffic accident in which one person died and other sustained serious body injuries. Analysis of evidence was needed to determine the path of the vehicle prior to the collision, as well as clues to explain soggy and melted snow that are fixed by the investigating team of police. The analysis was hampered that it was necessary to make retroactive the submitted photos and what this investigation conducted more than five years, so it was not possible to perform measurements at the site of the event, because the traces were destroyed.*

Keywords: *Forensics, Science of Trace, traces, traffic accident.*

Dr. sc. Ante Orlović
MUP RH, Policijska akademija, Visoka policijska škola, Zagreb[1]

Ivica Milković, univ. spec. oec.
MUP RH, Policijska uprava osječko-baranjska, Osijek[2]

PARTNERSTVO JAVNE I PRIVATNE (KORPORATIVNE) SIGURNOSTI U FUNKCIJI SUPROTSTAVLJANJA GOSPODARSKOM KRIMINALITETU I KORUPCIJI

Sažetak: *Gospodarski kriminalitet ukupnost je devijantnih ponašanja u gospodarstvu motiviranih ostvarivanjem protupravne imovinske koristi za sebe i/ili prouzročenjem štete drugome. Korupcija, načelno, jedna je od sastavnica gospodarskog kriminaliteta, a njezina suština se manifestira kroz zlouporabe ovlasti za privatnu korist. Gospodarski kriminalitet, u užem smislu, obuhvaća gospodarska kaznena djela, a u širem smislu njemu pripadaju i gospodarski prekršaji, te disciplinska djela. Sigurnost je u načelu jedinstvena i nedjeljiva, a sastoji se od dvaju ključnih dimenzija (javna, privatna) koje su međusobno uvjetovane i komplementarne. Javna sigurnost u načelu obuhvaća institucionalnu zaštitu fizičkih i pravnih osoba, javnog reda i mira, te imovine. Institucije javne sigurnosti mogu se kategorizirati na represivne institucije, preventivno-represivne institucije, te posebne sigurnosne institucije. Privatna sigurnost obuhvaća aktivnosti samozaštite fizičkih i pravnih osoba od nastupanja sigurnosnih incidenata i posljedica na njihovu štetu. Privatna sigurnost manifestira se kroz djelatnost privatne zaštite, privatnu istražnu djelatnost (detektivsku djelatnost), te kroz korporativnu sigurnost (stratešku sigurnost poduzeća). Uspješnost suprotstavljanja gospodarskom kriminalitetu i korupciji u bitnome ovisi o javnoj sigurnosti, ali i o privatnoj sigurnosti, te o njihovoj interakciji. Razina interakcije u načelu ovisi o sukladnosti interesa subjekata interakcije. Partnerstvo je najveći stupanj interakcije i ono je moguće isključivo kada su interesi javne i privatne sigurnosti identični ili sukladni. U suprotnim slučajevima, koji u praksi nisu rijetkost, ova interakcija postaje indiferentna i/ili destruktivna.*

Ključne riječi: *gospodarski kriminalitet, korupcija, javna sigurnost, privatna (korporativna) sigurnost, partnerstvo/interakcija.*

[1] e-mail: aorlovic@fkz.hr
[2] e-mail: imilkovic@mup.hr

1. Uvod[3]

U svim društvima, bez obzira na njihovu civilizacijsku razinu, realiziraju se kriminalne aktivnosti od strane pojedinaca ili grupa. Gospodarski kriminalitet i korupcija bitne su sastavnice ukupnog kriminaliteta u društvu čija klasifikacija u kriminalističkom smislu obuhvaća još i opći kriminalitet, organizirani kriminalitet, kriminalitet zlouporabe droga, terorizam i ekstremno nasilje, ratne zločine, te kriminalitet u prometu. *Gospodarski kriminalitet* ukupnost je devijantnih ponašanja u gospodarstvu motiviranih ostvarivanjem protupravne imovinske koristi za sebe i/ili prouzročenjem štete drugome. *Korupcija*, načelno, jedna je od sastavnica gospodarskog kriminaliteta, a njezina suština se manifestira kroz zlouporabe ovlasti za privatnu korist. Društva nastoje funkcionirati u uvjetima sigurnosti što se odnosi i na *ekonomiju* kao iznimno relevantnu društvenu sastavnicu. Minimiziranje pojavnosti i negativnih posljedica gospodarskog kriminaliteta i korupcije primarna je obveza institucija javne sigurnosti. Oštećenici u ovim vrstama kriminaliteta u pravilu su država i gospodarski subjekti. Sigurnost gospodarskih subjekata u njihovom je vlastitom interesu, stoga i oni kroz djelatnost privatne (korporativne) sigurnosti sudjeluju u suprotstavljanju predmetnim kriminalnim aktivnostima – na određeni način (*samozaštitno*) i u određenom opsegu (*limitirano*). U načelu, ako su interesi javne sigurnosti i privatne sigurnosti određenog poduzeća istovjetni, njihova djelovanja mogu biti komplementarna, a odnos partnerski (situacija u kojoj je kazneno djelo izvršeno na štetu gospodarskog subjekta). Diskrepancija naznačenih interesa nužno dovodi do polarizacije pozicija javne i privatne sigurnosti. Njihov odnos tada ne može biti partnerski, već indiferentan ili antagonistički (situacija u kojoj je kazneno djelo počinjeno od strane odgovornih osoba poduzeća na štetu drugih gospodarskih subjekata ili države).

2. Gospodarski kriminalitet i korupcija

Gospodarski kriminalitet terminološko-sadržajna je sinteza *gospodarstva* i *kriminaliteta* kao relevantnih društvenih činjenica. Gospodarski kriminalitet obuhvaća kažnjive radnje ili ponašanja u sferi ekonomije čije konzekvencije se manifestiraju kroz protupravnu imovinsku korist koju ostvaruju počinitelji, odnosno kroz štetu koju podnose oštećenici.[4] Kažnjiva

[3] Problematika obrađena u ovom radu razmatrana je u kontekstu i (pravnim) okvirima Republike Hrvatske.

[4] Gospodarski kriminalitet složena je društvena pojava i značajan društveni problem čije izučavanje treba biti *multi i interdisciplinarno (pravo, ekonomija, sociologija, kriminologija, kriminalistika), te multi i interdimenzionalno (definicija, etiologija, fenomenologija, konzekvencije, prevencija, represija, sanacija)* – O navedenome vidi u: Orlović, A. (2013.) *Gospodarski kriminalitet u Republici Hrvatskoj*, Redak–Split.

ponašanja u ekonomiji su raznovrsna, a mogu se kategorizirati prema više kriterija – primjerice prema *objektu zaštite, modusu operandi,*[5] *segmentu gospodarstva, obilježjima počinitelja, vrstama oštećenika*. Međutim, temeljni kriterij kategorizacije kažnjivih ponašanja jesu njihova *supstancija* i *intenzitet posljedica* koje izazivaju (opasnost, štetnost). Pojavni oblici kažnjivih ponašanja u ekonomiji rangirani prema stupnju njihove opasnosti/štetnosti jesu: *gospodarska kaznena djela, gospodarski prekršaji i disciplinska djela.*[6] *Gospodarski kriminalitet* u užem smislu *(restriktivno definiran)* obuhvaća ukupnost kaznenih djela počinjenih u sferi upravljačkih, izvršiteljskih i nadzornih funkcija u gospodarskim subjektima pri obavljanju gospodarskih djelatnosti, odnosno pri razmjeni dobara na tržištu. U širem smislu *(ekstenzivno definiran)*, gospodarski kriminalitet uključuje kažnjive radnje (kaznena djela i prekršaje) počinjene i u izvangospodarskim (društvenim) subjektima ako su one povezane s upravljanjem (gospodarenjem) imovinom (Orlović i Pajčić, 2007: 697–698). Korupcija nema jedinstvenu definiciju, teško je ovu pojavu kratko i sveobuhvatno odrediti.[7] U Strategiji suzbijanja korupcije predmetna se pojava definira na općenit način: *Korupcija predstavlja društveno neprihvatljivu pojavu koja izravno ugrožava ljudska prava, razara moral te ugrožava stabilnost i gospodarski napredak države.*[8] Organizacija *Transparency International* donosi svoju kratku definiciju: *Korupcija je zlouporaba povjerenih ovlasti za privatnu korist.*[9] Svjetska banka na sličan način definira korupciju: *Korupcija je zlouporaba javnih ovlasti za privatnu korist.*[10]

---

[5] *Modus operandi* – Zlouporaba, Prijevara, Krivotvorenje, Pogodovanje, Zavaravanje, Izbjegavanje, Utaja, Trgovanje utjecajem, Primanje mita, Davanje mita, Povrede obveze, Povrede prava, Nedozvoljene radnje, Neovlaštene radnje (navedeni termini/modusi sadržani su u nazivima gospodarskih kaznenih djela propisanih u Kaznenom zakonu Republike Hrvatske)

[6] *Gospodarska kaznena djela* propisana su u Kaznenom zakonu Republike Hrvatske i sporednom kaznenom zakonodavstvu. *Gospodarski prekršaji* propisani su u više desetaka zakona koji uređuju različite segmente *gospodarstva* (trgovina, ugostiteljstvo, turizam, autorska prava…) i *financija* (porezi, carine, trošarine…). *Disciplinska djela* propisana su aktima koji uređuju odnose između poslodavaca i zaposlenika (Zakon o radu, pravilnici o radu, kolektivni ugovori, etički kodeksi…).

[7] Korupcija je, u najširem smislu, svaki oblik zloupotrebe ovlasti radi osobne ili skupne koristi, bilo da se radi o javnom ili privatnom sektoru. – Ministarstvo pravosuđa / Antikorupcija https://pravosudje.gov.hr/antikorupcija-6154/6154 (2.7.2015.).

[8] Strategija suzbijanja korupcije za razdoblje od 2015. do 2020. godine – Narodne novine broj 26/2015.

[9] *Corruption is the abuse of entrusted power for private gain.* – Transparency International. http://www.transparency.org/glossary/term/corruption (2.7.2015.)

[10] How do we define corruption? … We settled on a straightforward definition - *the abuse of public office for private gain.* – The World Bank

3. Sigurnost (javna i privatna)

Sigurnost je esencijalna pretpostavka funkcioniranja fizičkih i pravnih osoba, odnosno društva u cjelini. Ugroženost, kao antipod sigurnosti, označava izloženost *objekta* ugrožavanja opasnostima koje narušavaju njegovu egzistencijsku sposobnost. Sigurnost je u načelu jedinstvena i nedjeljiva, a sastoji se od dvaju ključnih dimenzija (javna, privatna) koje su međusobno uvjetovane i komplementarne. Implementacija i operacionalizacija javne i privatne sigurnosti u sferi gospodarstva razumijeva poduzimanje mjera prevencije i represije gospodarskog kriminaliteta i korupcije na sustavan način, od strane nositelja obaju naznačenih segmenata sigurnosti, te u njihovoj interakciji.

3.1. Javna sigurnost

Javna (opća) sigurnost razumijeva sigurnost određenog društva u cjelini, njegovih sastavnica (fizičkih i pravnih osoba), te njegove institucionalne forme (države). Operacionalizacija javne sigurnosti u načelu obuhvaća institucionalnu zaštitu fizičkih i pravnih osoba, javnog reda i mira, te imovine. Institucije javne sigurnosti mogu se kategorizirati na *represivne institucije, preventivno-represivne institucije,* te *posebne sigurnosne institucije*.[11] Naznačene institucije su mnogobrojne i raznovrsne, no – u svojoj ukupnosti – one funkcioniraju više kao konglomerat, a manje kao sustav. Transformacija institucionalnog okvira iz forme *konglomerata* u formu *sustava* ključna je pretpostavka njegove (veće) učinkovitosti, funkcionalnosti i svrsishodnosti.[12]

3.2. Privatna sigurnost

Privatna (individualna) sigurnost razumijeva sigurnost svake fizičke i pravne osobe pojedinačno – na mikro ili osobnoj razini. Operacionalizacija privatne sigurnosti u načelu obuhvaća aktivnosti samozaštite fizičkih i pravnih osoba od nastupanja sigurnosnih incidenata i posljedica na njihovu štetu. Privatna sigurnost manifestira se kroz *djelatnost privatne*

---

http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/corrptn.pdf 2. 7. 2015.

[11] Represivne institucije – policija, državno odvjetništvo, sudovi; preventivno-represivne institucije – Državni ured za reviziju, Hrvatska narodna banka, HANFA, Porezna uprava, Carinska uprava, Financijski inspektorat…; posebne sigurnosne institucije – Sigurnosno-obavještajna agencija, Vojna policija, Vojna sigurnosno-obavještajna agencija.

[12] O tome detaljnije vidi u: Orlović, A., Milković, I., Gudelj, A. (2015.).

zaštite,[13] *privatnu istražnu djelatnost* (detektivsku djelatnost)[14], te kroz *korporativnu sigurnost* (stratešku sigurnost poduzeća).[15] U Republici Hrvatskoj djelatnosti privatne sigurnosti obavljaju ovlaštena trgovačka društva i obrti, odnosno specijalizirani zaposlenici u poduzećima koji djeluju kao menadžeri korporativne sigurnosti.[16]

4. Interakcija javne i privatne sigurnosti

Uspješnost suprotstavljanja gospodarskom kriminalitetu i korupciji u bitnome ovisi o javnoj sigurnosti, ali i o privatnoj sigurnosti te o njihovoj interakciji. Razina interakcije u načelu ovisi o sukladnosti interesa subjekata interakcije te se može manifestirati u rasponu od *partnerstva* do *antagonizma*.

4.1. Partnerstvo

Partnerstvo javne i privatne sigurnosti ostvarivo je u kontekstu sprječavanja i suzbijanja kriminaliteta *na štetu* gospodarskog subjekta. Interes obaju strana tada je identičan. Policija je vodeća sigurnosna institucija u društvu čija domena djelovanja obuhvaća i poslovanje

---

[13] Zakon o privatnoj zaštiti – članak 1: Ovim se zakonom uređuje način obavljanja djelatnosti zaštite osoba i imovine *koju ne osigurava država i iznad opsega koji osigurava država* (privatna zaštita)… Pravne osobe i obrti koji imaju odobrenje za obavljanje poslova privatne zaštite *ne smiju primjenjivati operativne metode i sredstva* koje na temelju posebnih propisa primjenjuju Ministarstvo unutarnjih poslova i druga tijela državne uprave.

[14] Zakon o privatnim detektivima – članak 2: Detektivska djelatnost (privatna istražna djelatnost) obuhvaća *prikupljanje obavijesti i podataka* potrebnih za *utvrđivanje činjenica*, uvid u osobne i druge podatke te korištenje i obradu osobnih i drugih podataka za potrebe naručitelja detektivskih usluga, sve u granicama ovlasti koju daje naručitelj i u skladu s odredbama ovog Zakona.

[15] Korporativna sigurnost ili strateška sigurnost poduzeća poseban je oblik privatne sigurnosti u sferi ekonomije, ona omogućava poduzećima normalno poslovanje i prosperitet. Korporativna sigurnost nadilazi sigurnosne kapacitete privatne zaštite i detektivske djelatnosti te njihove standarde i opsege sigurnosnih usluga. Unatoč tomu, korporativna sigurnost nije zasebno i eksplicitno zakonski uređena u Republici Hrvatskoj.

[16] Broj registriranih trgovačkih društava za „djelatnost privatne zaštite“ trenutno je 155 dok je za „istražnu djelatnost“ registrirano njih 13 (Hrvatska gospodarska komora - http://web.hgk.hr/). Broj obrta registriranih za „zaštitne i istražne djelatnosti“ trenutno je 126 od čega 44 obrta naznačene poslove obavljaju kao svoju „pretežitu djelatnost“ (Ministarstvo poduzetništva i obrta - http://www.minpo.hr/). Broj certificiranih „menadžera sigurnosti“ trenutno je 117 (Udruga hrvatskih menadžera sigurnosti -http://www.uhms.hr/). // (9.7.2015.)

gospodarskih subjekata.[17] Privatna zaštita (angažiranje zaštitarskih tvrtki ili vlastita čuvarska služba) *defanzivan* je segment privatne sigurnosti poduzeća, dok je privatna istražna djelatnost (detektivska djelatnost) njezin *ofenzivan* segment. Korporativna sigurnost sustavna je i *strategijska zaštita poduzeća* od unutarnjih i vanjskih ugroza koje mogu utjecati na stabilnost poslovnih procesa i rezultate poslovanja. Komplementarnost poslova/ovlasti naznačenih subjekata javne i privatne sigurnosti prediktor su njihovog parterskog odnosa u slučajevima kada je objekt privatne zaštite ugrožen ili oštećen.[18]

Gospodarski kriminal i korupciju u svezi s poduzećima, obzirom na ulogu poduzeća kao *objekta* ili *subjekta* u konkretnim kriminalnim aktivnostima, možemo podijeliti na kriminal *pasivnog* i *aktivnog* karaktera. „Pasivni" kriminal je onaj u kojem je poduzeće *objekt* kaznenog djela, odnosno *oštećenik*. Poduzeće može biti oštećeno kriminalnim djelovanjem: *vanjskih subjekata* (pravne i fizičke osobe); *unutarnjih subjekata* (zaposlenici podu-

---

[17] Policija građanima pruža zaštitu njihovih temeljnih ustavnih prava i sloboda i zaštitu drugih Ustavom Republike Hrvatske zaštićenih vrijednosti (Zakon o policiji, članak 2). Država osigurava svim poduzetnicima jednak pravni položaj na tržištu (Ustav Republike Hrvatske, članak 49).

[18] U nastavku navodimo neka suštinska obilježja (poslove/ovlasti) ključnih subjekata sigurnosti iz kojih izvire njihov partnerski potencijal u suprotstavljanju gospodarskom kriminalitetu i korupciji. *Policija.* Osnovni policijski poslovi su sprječavanje kaznenih djela i prekršaja, njihovo otkrivanje i prikupljanje podataka o tim djelima i počiniteljima te traganje za počiniteljima i njihovo dovođenje nadležnim tijelima (Zakon o policijskim poslovima i ovlastima – članak 3). *Privatna zaštita.* Glavne sastavnice ove djelatnosti su *tjelesna zaštita* i *tehnička zaštita.* Ovlasti za obavljanje tjelesne zaštite su provjera identiteta osoba; davanje upozorenja i zapovijedi; privremeno ograničenje slobode kretanja; pregled osoba, predmeta i prometnih sredstava; osiguranje mjesta događaja; uporaba zaštitarskog psa, tjelesne snage i vatrenog oružja. Tehnička zaštita, između ostalog, obuhvaća protuprovalnu zaštitu, zaštitu od nedopuštenog pristupa u štićene prostore, zaštitu od iznošenja i/ili otuđenja štićenih predmeta (Zakon o privatnoj zaštiti – članak 27, 43). *Privatni detektivi.* Poslovi detektiva obuhvaćaju prikupljanje informacija o osobama koje su određenom subjektu prouzročile štetu, o ukradenim predmetima, o povredama radnih obveza ili discipline. Detektivi mogu provoditi mjere zaštite poslovnih tajni, informatičkih sustava, ekonomskih podataka… a smiju obavljati i neke poslove *policijskog karaktera* kao što su promatranje, pratnja te fotografsko snimanje na javnom mjestu (Zakon o privatnim detektivima – članak 9, 10, 12). *Korporativna sigurnost*. Osnovni je cilj korporativne sigurnosti u poduzeću ostvarenje sigurnosti poslovnog uspjeha kompanije, što podrazumijeva: - eliminaciju svih rizika i ugrožavanja koji mogu utjecati na poslovne aktivnosti i ostvarenje poslovnog uspjeha, - svođenje ugrožavajućih učinaka na najmanju moguću mjeru, - poslovno funkcioniranje u uvjetima kriza (crisis management), - prevladavanje kriza i ponovno normalno poslovanje (Ivandić Vidović, 2011:34).

zeća), te *unutarnjih i vanjskih subjekata u sprezi.* Ambicije privatne (korporativne) sigurnosti poduzeća slede ostvarivanja partnerskog odnosa s javnom sigurnosti – logične su. Javna sigurnost, također, ima interes u tom smislu, ali on u načelu nije recipročan niti ekvivalentan interesu „slabijeg" (privatnog) partnera. Javni partner privatnog partnera primarno percipira kao davatelja inicijalnih informacija o određenim kriminalnim aktivnostima, te suradnika u konkretnim kriminalističkim istraživanjima (primjerice – izuzimanje i dostava poslovne dokumentacije, davanje ciljanih informacija i pojašnjenja). Privatni partner od javnog partnera u pravilu očekuje dostupnost, raspoloživost, promptnost, razumijevanje, uvažavanje, kolegijalnost, te stručnu i operativnu suradnju.

4.2. Antagonizam

„Aktivni" kriminal poduzeća je onaj u kojem su poduzeće i odgovorne osobe poduzeća *subjekti* kaznenog djela, odnosno *počinitelji*. Oštećenici ovakvim kriminalnim djelovanjem mogu biti *država, gospodarski subjekti i fizičke osobe*. Privatna sigurnost u gospodarskom subjektu ovisi o njegovim vlasničko-upravljačkim strukturama. Naznačene strukture mogu inzistirati da privatna sigurnost u poduzeću uvijek djeluje besprijekorno, odnosno perfektno. Međutim, u pojedinim poduzećima i/ili u pojedinim slučajevima određenog broja poduzeća naznačene strukture mogu uspostaviti takvo stanje privatne sigurnosti čije djelovanje je imperfektno, odnosno defektno. Ovo u načelu razumijeva da je privatna (korporativna) sigurnost od strane vlasničko-upravljačkih struktura poduzeća ili *sterilizirana* (namjerno nedetektiranje nezakonitosti) ili *instrumentalizirana* (namjerno prikrivanje nezakonitosti). Privatna sigurnost (ako je prethodno deformirana) i javna sigurnost u takvim okolnostima imaju suprotstavljene interese što apsolutno isključuje uspostavljanje partnerstva među njima. Interakcija javne i privatne sigurnosti tada ima obilježja animoziteta i antagonizma. Antagonizam postoji uvijek kada javna sigurnost istražuje sumnje u počinjenje kaznenih djela od strane top-menadžmenta poduzeća[19] dok je partnerstvo u načelu moguće kada su u pitanju srednja i niža razina menadžmenta, od-

[19] Menadžer korporativne sigurnosti u pravilu nije nepristran i neovisan, a otvoreno, prikriveno ili barem u podsvijesti od njega se očekuje da sprječava „policijske napade" na top-menadžment, a ne da ih omogućava ili sudjeluje u njima… Primarna je zadaća menadžera korporativne sigurnosti štititi privatno vlasništvo, interese vlasnika i uprave poduzeća, pa i sebe same tj. svoju poziciju koju imaju u poduzeću. Javni interesi pa i zakonske obveze padaju nekako u drugi plan, izbjegavaju se, ignoriraju ili se djelomice odnosno selektivno primjenjuju. Privatni je interes, logično, uvijek iznad javnog interesa, ali pri tom svi moraju poštovati sve zakone i druga relevantna pravna pravila. U tom smislu, menadžeri korporativne sigurnosti su u svojevrsnom sukobu interesa (Orlović, 2011: 10–11).

nosno kada je riječ o „običnim" zaposlenicima (skladištari, blagajnice, prodavači). U načelu, partnerstvo ili antagonizam u odnosima javne i privatne sigurnosti uvijek ovisi o interesima privatne sigurnosti, odnosno o interesima vlasničko-upravljačkih struktura poduzeća u kojemu ona djeluje. Ovi interesi su privatni, promjenjivi i uvjetovani. S druge strane, interesi javne sigurnosti u načelu su konzistentni/fiksni, karakter im je javni/društveni, a pozicija javne u odnosu na privatnu sigurnost uvijek je superiorna. Javna sigurnost mora ostvariti svoju društvenu ulogu bez obzira na njezin odnos s privatnom sigurnosti – bio taj odnos u obliku partnerstva ili antagonizma.

5. Zaključak

Gospodarski kriminalitet i korupcija negativne su društvenoekonomske pojave usmjerene protiv sigurnosti ekonomije i društva/države. Sigurnost i stabilnost esencijalne su pretpostavke opstojnosti i uspješnosti poslovanja gospodarskih subjekata. Sigurnost se sastoji od dvije ključne dimenzije – javne i privatne sigurnosti. Javna i privatna sigurnost, u načelu, komplementarne su i međuovisne djelatnosti kako u općem smislu, tako i u kontekstu poslovanja gospodarskih subjekata. Operacionalizaciju javne sigurnosti, u pravilu, provode državne institucije koje su različitog karaktera i različitih nadležnosti. Operacionalizacija privatne sigurnosti u Republici Hrvatskoj sastoji se od djelatnosti privatne zaštite, privatne istražne djelatnosti (detektivske djelatnosti) i djelatnosti korporativne sigurnosti. Komplementarnost ciljeva i interesa javne i privatne sigurnosti upućuje na njihovu interakciju/partnerstvo u suprotstavljanju gospodarskom kriminalitetu i korupciji. Međutim, javni i privatni interes nisu uvijek sukladni niti identični. Razina interakcije između javne i privatne sigurnosti ovisi o razini sukladnosti njihovih interesa. Interakcija naznačenih subjekata može se stoga manifestirati u rasponu od partnerstva do antagonizma. Partnerstvo je ostvarivo kada su gospodarski subjekti oštećeni kaznenim djelima, a antagonizam nastaje kada su odgovorne osobe u poduzeću počinitelji kaznenih djela na štetu drugih poduzeća ili države. Javna sigurnost uvijek ima isti (javni) interes, a interes privatne sigurnosti je ovisan o interesu vlasničko-upravljačkih struktura u poduzeću. Interakcija javne i privatne sigurnosti u obliku partnerstva ili u obliku antagonizma – u konačnici je stvar izbora privatne sigurnosti, odnosno vlasničko-upravljačkih struktura u poduzeću. Partnerstvo donosi pozitivne (sinergijske) efekte na stanje sigurnosti pa ga treba preferirati, no ono, da bi bilo istinsko, trebalo bi biti konstantno, konzistentno i totalno. Istinsko (apsolutno) partnerstvo teško je ostvariti, a svaki oblik pseudopartnerstva između javne i privatne sigurnosti u svojoj suštini predstavlja neki oblik njihova antagonizma – manjeg ili većeg intenziteta, odnosno transparentnosti.

Literatura

- Ivandić Vidović, D. (2011). Upravljanje poslovnim procesima korporativne sigurnosti. U: Ivandić Vidović, D., Karlović, L., Ostojić, A. *Korporativna sigurnost*. 21–90. Zagreb: UHMS.
- Kazneni zakon, „Narodne novine" broj 125/11, 144/12.
- Orlović, A. (2010). Menadžeri sigurnosti korupciju ne smiju skrivati. U: *CSO (Chief Security Officer)* 2, 10–13. Zagreb: UHMS.
- Orlović, A. (2013). *Gospodarski kriminalitet u Republici Hrvatskoj*. Split: Redak.
- Orlović, A., Milković, I., Gudelj, A. (2015). Nacionalni sustav sprječavanja i suzbijanja gospodarskog kriminaliteta u Republici Hrvatskoj – Konglomerat državnih tijela i institucija. U: *Dani bezbjednosti. Zbornik radova.* Banja Luka: Fakultet za bezbjednost i zaštitu.
- Orlović, A., Pajčić, M. (2007). Policijski izvidi kaznenih djela gospodarskog kriminaliteta. U: *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Vol. 14, 2, 695–738, Zagreb: Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu.
- Strategija suzbijanja korupcije za razdoblje od 2015. do 2020. godine – „Narodne novine" broj 26/2015.
- Zakon o policiji, „Narodne novine" broj 34/11, 130/12, 89/14, 151/14, 33/15.
- Zakon o policijskim poslovima i ovlastima, „Narodne novine" broj 76/09, 92/14.
- Zakon o privatnim detektivima, „Narodne novine" broj 24/09.
- Zakon o privatnoj zaštiti, „Narodne novine" broj 68/03, 31/10, 139/10.
- Ustav Republike Hrvatske, „Narodne novine" broj 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.

PARTNERSHIP OF PUBLIC AND PRIVATE (CORPORATE) SECURITY WITH THE FUNCTION OF COMBATING ECONOMIC CRIME AND CORRUPTION

Abstract: *Economic crime is the totality of deviant behavior in the economy motivated by the achievement of illegal gain for oneself and/or causing damage to the other. Corruption, generally, is one of the components of economic crime, and its essence is manifested through the abuse of power for private gain. Economic crime in a narrow sense encompasses economic criminal offenses, but in a broader sense it also includes economic misdemeanors and disciplinary acts. Security is, in principle, unique and indivisible, consisting of two key dimensions (public, private) that are mutually conditioned and complementary. Public security generally includes the institutional protection of the natural and legal persons, public order and property. The institutions of public security can be categorized as repressive institutions, preventive-repressive institutions and special security institutions. Private security includes activities of self-protection of natural and legal persons of the occurrence of security incidents and the consequences to their detriment. Private security manifests itself through the private protection activity, private investigation activity (detective activity) and through corporate security (strategic security of the companies). The success of combating economic crime and corruption is essentially dependent on public security, as well as private security and their interaction. The level of interaction generally depends on interests shared by subjects of the interaction. Partnership is the highest level of interaction and it is possible only when the interests of public and private security are identical or compatible. In the opposite cases, which are not rare in practice, this interaction becomes indifferent and/or destructive.*

Key words: *economic crime, corruption, public security, private (corporate) security, partnership/interaction*

Prof. dr Ljubo Pejanović, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

TERORIZAM NA BALKANU

Apstrakt: *Cilj rada je ukazivanje na postojanje zajedničkih strategija nekih zapadnoevropskih država i terorističkih organizacija i njihovog interesa u stvaranju nestabilnosti, haosa i rizika, kao i na upravljanje rizikom na prostoru Balkana.Terorizam, kao međunarodni problem i fenomen savremenog doba, predstavlja veliku pretnju po bezbednost država na Balkanu i destabilizaciju regiona. Savremene terorističke organizacije u potpunosti su promenile strategije svog delovanja, kako na planu međunarodne zajednice, tako i Balkana koji postaje poprište pretnji islamističkih terorističkih skupina izvan regiona, ali i onih na ovim prostorima. Savremena strategija u terorističkim planovima drastično se menja u odnosu na nekadašnje pretnje, u smislu brutalnosti, okupiranja prostora i uticaja na pojedine vlade i društva.*

Ključne reči: *strategija, Balkan, terorizam, koordinacija, destabilizacija, rizik.*

1. UMESTO UVODA

Ovim radom se prezentuje prepoznavanje problema terorizma i kriminalnog terorizma, kao savremenih fenomena koji predstavljaju veliku pretnju po bezbednost međunarodne zajednice, a posebno regiona Balkana unoseći haos, rizik i stvarajući posledice.

Problem ovom regionu, pored postojanja terorističkih grupa i organizacija, prave i pojedine islamske države, ali i one sa Zapada tako što takve aktivnosti finansijski podržavaju, a sve sa ciljem realizacije sopstvenih političkih ciljeva i ineteresa. Neke islamske države podržavaju navedene organizacije u cilju njihovog angažovanja u islamizaciji neislamskih društava, a time i objedinjavanja regiona u jedinstvenu i veliku državu, kao što je to, na primer, slučaj tzv. velike Albanije ili Ilirije. Sa druge strane, pojedine zapadne države svoju podršku terorističkim organizacijama daju sa ciljem ostvarivanja sopstvenih interesa u domenu kontrole nad prirodnim resursima i energentima na ovim prostorima.

Zajedničkom strategijom, podrškom i usmeravanjem terorističke organizacije raspiruju, stvaraju i obezbeđuju haos, a time i krizu, kako bi nalogodavcima i finansijerima obezbedile upravljanje krizom, a time i širenje sopstvenih uticaja na stanovništvo na Balkanu i njihovo približavanje Istoku,

posebno Rusiji i Kini. Na kraju, može se konstatovati da je region Balkana dosta uzdrman, tj. stvorena je mogućnost ponovnih građanskih sukoba, razaranja, te povećanja siromaštva, a sve sa jednim ciljem – da se stvori zavisnost od politički i ekonomski moćnih društava.

1.1. Pojmovno određenje i definisanje terorizma na Balkanu

Pojmovno određenje i definisanje međunarodnog fenomena – terorizma, nije ni lako ni jednostavno. Razlog tome jesu neslaganja i velike prepreke u političkim stavovima, kako ekonomski razvijenih zemalja koje imaju određen odnos prema terorizmu, tako i zemalja koje ne podržavaju terorizam niti mu pribegavaju.[1] Naročito su izražene razlike u političkim stavovima i odnosima između onih zemalja koje svoje strategije zasnivaju na primeni terorizma i upravljanju istim u onim zemljama u kojima je cilj da se veštački stvore haos i kriza, poput najnovijih dešavanja na Bliskom istoku i pokušaja na Balkanu, s jedne strane, i onih država koje svojom politikom ne podržavaju terorizam, osuđuju ga i pribegavaju njegovom suzbijanju, s druge strane. Svi ti razlozi sprečavaju stvaranje jedinstvenog stava po pitanju terorizma, a time i donošenje definicije koja bi bila prihvaćena i primenljiva.

Sličnu situaciju podržavanja politike terorizma imamo i u našem najbližem okruženju – na Kosovu i Metohiji, ali i Balkanu uopšte. Naime, politički stavovi, u tom smislu, nisu posebno izraženi u javnim saopštenjima niti naglašeni kao podrška terorizmu, ali se oni sprovode kroz podržavanje terorističkih grupa koje nazivaju oslobodilačkim i gerilskim vojskama. Kao primer mogao bi poslužiti i slučaj Kumanova u Makedoniji gde su terorističke grupe sa Kosova predstavljene kao oslobodioci svoje teritorije, ali na tuđem prostoru?! Shodno navedenom, definicija terorizma ostaće naš pokušaj i ona neće biti proceduralno prihvaćena, ali će imati svoju ulogu u razradi ovog rada.

Dakle, teroristički događaji na prostoru Balkana delimično su podržani od strane dela međunarodne zajednice, čije ciljeve ovakve grupe sprovode tj. izvršavaju, a izvesno je da takva namera postoji i dalje. Politička strategija terorizma na Balkanu ima za cilj pretnje, uznemiravanja, zastrašivanja i održavanja tenzije i podgrevanje novih sukoba. U tom smislu, *terorizam na Balkanu, na kojem će izazivati stanja uznemiravanja, krize i upravljanja krizom jeste problem regiona.*

[1] Simeunović, Dragan (2009). *Terorizam*, Pravni fakultet Univirziteta u Beogradu, str. 13–14.

1.2. Državna i teroristička strategija na Balkanu

Neophodno je, pre svega, objasniti šta je to strategija, šta ona predstavlja i šta podrazumeva taj dokument, a time i politika.

Strategija (grč.) jeste nauka o povezanosti politike, ekonomije, državnih resursa i ciljeva rata, dok se termin *strategijski* odnosi na strategiju ratne veštine."[2] U ovom slučaju, strategije nekih zapadnih i islamističkih država podrazumevaju političke i ekonomske odnose prema zemljama u ravoju na Balkanu na načine na koje će održavati tenzije i time obezbediti uslove za izazivanje sukoba i stvaranje kriza kojima će upravljati i ostvarivati svoje strateške ciljeve.

Taktički potezi Zapada, a naročito pojedinih ekonomski razvijenih islamskih država (Bliski istok, Afrika i dr.), izraženi su kroz podršku vladama pojedinih država na Balkanu koje su zadužene za ispunjavanje ciljeva – podrške narodu ili manjinama koji poslušno izvršavaju i sprovode planove svojih mentora u političkom, ekonomskom i religijskom smislu. Jedan od najistaknutijih problema Balkana kao regiona jeste njegova lokacija – na raskršću Istoka, Zapada i islama. Takođe, Balkan se nalazi i na raskršću energetskih izvora, te i na taj način dospeva u fokus interesovanja moćnih i razvijenih društava. Sukobljavanjem interesa ovih triju strana dolazi do stvaranja krize i političkih tenzija između Zapada koji čine ekonomski razvijene države, Istoka koji, takođe, čine razvijene zemlje i islamskog sveta čiji je interes širenje te religije na Balkanu i Evropi uopšte.

Najnoviji događaji na Balkanu upravo su primer strateških poteza Istoka, Zapada i islama. Naime, Istok želi stvaranje mreže za plasman energetskih resursa preko Balkana ka Turskoj, Grčkoj, Evropi i šire. Taj interes ima i Zapad, tj. Sjedinjene Američke Države i time dolazi do ugrožavanja interesa i jednih i drugih. Zatim, islamski svet takođe ima svoje interese kako po pitanju energenata i drugih prirodnih resursa, tako i po pitanju širenja slama. Nasuprot njima, zemlje Balkana imaju svoje interese za obezbeđenje prirodnih resursa. Na kraju, šta se u stvari dešava? Dolazi do sprečavanja tj. prekida u isporuci i korišćenju prirodnih resursa sa svih strana, pa zemlje na našim prostorima ostaju bez istih ili barem bez povoljnosti u snabdevanju. Islamizacija, takođe, nema velikih uspeha sem velikih sukoba. Iz navedenog proizilazi da su sve strane na neki način gubitnici, a najveću štetu trpe zemlje Balkana. Terorizam ima veliko uporište u politici i strategiji nekih zapadnoevropskih država koje ga opravdavaju nazivajući ga oslobodilačkim delovanjem. Pojedine zemlje iz islamskog sveta pružaju podršku terorizmu, vehabizmu i drugim oblicima pretnji sa ciljem stvaranja krize i islamizacije celokupnog Balkana.

---

[2] Mićunović, Ljubo (1988). *Savremeni rečnik stranih reči*. Novi Sad: Književna zajednica, str. 452–453.

To čine i SAD i neke evropske zemlje – podržavaju islamska društva na ovom prostoru i njihove želje za proširenjem teritorije na kojoj će vladati islam i na kojima će se sprovesti islamizacija. Stoga, terorističke organizacije OVK, ANA, OANA sa balkanskog prostora podržane su od strane navedenih država, a i terorističkih organizacija džihadsko-religijskih opredeljenja.[3]

Što se tiče terorističke strategije na Balkanu, ona svoju osnovu ima u terorističkim skupinama kao što su: Al Kaida, ISIS, OVK, ANA i druge. Pod njihovim okriljem su i vehabistički pokreti i organizacije sa prostora BiH, Raške i Makedonije. Strategija je zasnovana na pretnjama neislamskim narodima, zastrašivanjima, kao i terorističkim napadima kako bi se izazivao haos i njime upravljalo. Sve navedeno je u planovima i programima u cilju proislamizacije ovog prostora i stvaranja velike države koju bi predvodila Albanija ili pak Turska, čije se politike drastično menjaju prema Balkanu kao i njihov uticaj, a sve da bi se obezbedili uslovi za stvaranje njima zamišljene države.

1.3. Kriminalno-terorističko nasilje

Svaka teroristička aktivnost predstavlja izvor ugrožavanja bezbednosti, zdravlja, života i egzistencije, a neke od tih aktivnosti su: zastrašivanje, psihičko iznurivanje, fizičko povređivanje, ubistva, pribegavanje talačkim izolacijama i patnjama i sl. „Nasilje kao jedna od bitnih formi i obeležja organizovanog kriminaliteta ima višestruki smisao, kao metod zastrašivanja protivnika, kao i način odražavanja discipline unutar organizacije, te kao način izvršenja kriminalnih radnji."[4]

Ovaj međunarodni fenomen, kako u prošlosti, tako i danas pogađa veći deo međunarodne zajednice, a naročito region Balkana. Kriminalno-terorističko nasilje je neprekidna veza terorizma i kriminaliteta, uslovljena na sticanju koristi bilo da je politička, materijalna ili, ređe, psihološka. Politička korist ogleda se u stvaranjima povoljnih pozicija u vlasti kako bi se stekla materijalna korist i zaštita od progona od strane državnih organa prilikom kriminalnih aktivnosti. Političko-terorističke aktivnosti ostvaruju se u skoro svim društvima na Balkanu upotrebom nasilja i primenom različitih oblika pretnji i ugrožavanja, kao što su: sabotaža, otmice, organizovani kriminalitet, narko i nuklearni terorizam.

---

[3] Pogodan je primer slučaj koji se dogodio u Kumanovu gde je teroristička organizacija OVK izvršila pretnju, a neke zemlje su se oglasile da ista brani svoju teritoriju, te po njima ovo nije teroristička agresija.

[4] Bošković, Milo, Skakavac, Zdravko (2009). *Organizovani kriminalitet*, Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije, str. 230–231.

Sabotaža je prikriveni i osmišljeni akt nasilja pojedinaca ili grupa kojom se želi naneti materijalna šteta onome ko nije ispunio određeni zahtev, kao što je, recimo, iseljenje sa određenih prostora ili drugi oblik pritisaka u BiH, Makedoniji, Raškoj, Kosovu i Metohiji i slično. Ukoliko ucenjena žrtva ne ispuni određeni zadatak ili zahtev, terorističke skupine pribegavaju rušenjima objekata, paljenjima i ubistvima vlasnika tih objekata. Ovaj vid nasilja i danas je prisutan na KiM. Pretnjama i ucenama metodom sabotaže na objektima služe se pripadnici terorističkih skupina kako inostranih grupacija, tako i domaćih. Sabotaža je bila korišćena tokom građanskog rata u BiH, a primećujemo ovaj oblik nasilja u poslednje vreme i u Makedoniji. Što se tiče Kosova i Metohije, ovaj vid pritiska nije ni prestajao od sukoba na ovom prostoru do danas. U Raškoj (Sandžaku po bošnjačkom nazivu) sabotaže kao oblik nasilja nisu bile prisutne, ali su postajale neke psihološke pretnje.

Otmice ljudi, žena i dece od strane terorističko-kriminalnih skupina predstavljaju krivično delo protiv bezbednosti ljudi „u protivzakonitom oduzimanju prava na slobodan život i razvoj, kao i preduzimanju kontrole nad prostorom ili objektima žrtve, upotrebom sile ili ozbiljnom pretnjom da će se upotrebiti fizička sila."[5] Ovaj vid nasilja naročito je bio izražen na Kosovu i Metohiji gde su žrtve otimane, tj. kidnapovane: neke su izgubile živote, dok su druge nasilno odvođene u Albaniju. Prebacivanjem žrtava u Albaniju vršena je trijaža i vađenje organa u tzv. „Žutoj kući" i drugim objektima, posle čega su žrtve ubijane i zakopavane na nepoznatom terenu. Ljudski organi prodavani su na zapadnoevropskom tržištu za lečenje imućnih stranaca. Tokom ratnih sukoba u BiH nisu zabeležena masovna kidnapovanja ljudi radi prodaje organa, ali su žrtve, takođe, ubijane i zakopavane na nepoznatom prostoru. U BiH su delovale strane terorističke grupe kao što su Al Kaida i druge, njoj slične organizacije. One su vršile zlodela, zločine nad ljudima, rušenja i paljenja objekata i slično.

Organizovani kriminalitet, kao savremeni fenomen kojem pribegavaju terorističke i kriminalne skupine, prisutan je u trgovini ljudima, oružja, narkotika, ljudi i dr. Isto tako, organizovani kriminalitet podrazumeva podršku, sadjestvo, učešće i saradnju između terorističkih i kriminalnih organizacija, ali i saradnju terorističko-kriminalnih organizacija i pojedinih predstavnika vlasti ili njihovih organa. Motivi kojima se rukovode učinioci ovih dela i načini njihovog delovanja su nepredvidljivi, te je zbog toga otežana borba protiv kriminalaca i terorista. Ove i druge slične aktivnosti ukazuju na jednu veoma opasnu pojavu koja je uslovljena sledećim motivima i koja je izražena na Balkanu:

- ostvaruje se materijalna i politička korist ucenom pojedinaca, grupa ili predstavnika vlasti. Ucena se ostvaruje kroz zamenu talaca za novac ili pak

[5] Milošević, Milan (1990). *Otmica*, G.Milanovac: Dečje novine, str. 116.

razmenu istih ukoliko se radi o oružanom sukobu koji traje ili zarobljenih talaca ukoliko je na snazi primirje. Ovakav vid nasilja bio je prisutan u BiH i na Kosovu i Metohiji, a njemu mogu biti izložene mnoge države istovremeno što se podvodi pod terористički akt naročito ako se kao primer uzme otmica stranaca koji su angažovani u misiji pružanja pomoći i koji se nalaze u zoni sukoba kao „mirovnjaci".

Narko-terorizam, kao terористički akt nasilja savremenog doba, predstavlja problem sa kojim su se suočile sve zemlje u međunarodnoj zajednici, kao i na Balkanu. Narko-terorizam je ponikao i razvio se na tlu Latinske Amerike, tj. u Kolumbiji, puštajući korene i na drugim kontinentima, naročito u Aziji i Evropi. Ovaj oblik terorizma razrađen je kroz organizovane mreže kriminalno-terorističkih grupa i podzemlja počev od proizvodnje i prevoza, preko prometa i isporuke narokotika na kojima se stiču ogromna finansijska sredstva koja dalje postaju glavni izvori finansiranja terorističkih i kriminalnih organizacija i njihovih veza sa vlastima i pojedincima. Jedna od dobro organizovanih mreža za rasturanje droge smeštena je u verskoj prestonici sika, u indijskom gradu Amricaru koji je udaljen oko četrdesetak kilometara od vazdušne luke Lahore sa direktnom vezom sa Amerikom i Evropom[6]. Proizvodnja i promet narkotika najrazvijeniji su u Avganistanu, Pakistanu, Kolumbiji i drugim afričkim i azijskim zemljama. Tako je, na primer, samo u jednoj raciji policije tokom maja 1985. godine u Njujorku uhapšeno petoro sika, a u njihovom hramu zaplenjena je droga u vrednosti od četrdeset miliona dolara. Tokom jedne kontrole indijske policije otkriveno je i zaplenjeno 2,5 tona heroina, a takvih i sličnih zaplena je mnogo u svetu. Narko-tržište postalo je ključni i najveći izvor finansiranja terorizma, jer se od sredstava stečenih prometom narkotika kupuje i prodaje oružje. Na taj način, finansirala se i terористička organizacija OVK na Kosovu i Metohiji, kao i sve druge organizacije iza kojih stoje narko-mafije. U Francuskoj, u novembru 1987. godine, pomorske vlasti zaplenile su brod sa 150 tona oružja namenjenog terористičkoj organizaciji IRA, koje je plaćeno sredstvima stečenim od prometa narkotika. Vazdušni saobraćaj je, takođe, ugrožen zbog prevoza narko-dilera i narko-terorista. Sledstveno tome, može se pretpostaviti da nije mali broj otetih aviona. Otmičari su, međutim, često ostajali neizručeni, čak i pored zahteva vlada država o čijim avio-kompanijama je reč. Narko-terorizam danas dostiže svoj vrhunac, kako kroz krijumčarenje nedozvoljenih sredstava, tako i u tehnologiji izvođenja akcija i učestvovanju u pojedinim atentatima. Što se tiče narko-terorizma na Balkanu, ovaj oblik nasilja i pretnji drastično je izražen na Kosovu i Metohiji. Kriminalne grupe na toj teritoriji novcem od prodaje narkotika finansiraju sukobe ne samo na Kosovu, nego i u Makedoniji. Pravci narko-trgovine u ovom slučaju su Azija, preko Turske, sa

[6] Vasiljević, V. (1987). *Terorizam – seme zla*, Beograd: VINC, str. 47.

jednim krakom ka Albaniji, KiM, Grčkoj, Italiji do krajnjeg odredišta – zapadne Evrope. Drugi krak je iz Turske usmeren preko Bugarske, Srbije do istočne i ponovo do zapadne Evrope.

***Šta se zna o nuklearnom terorizmu*?** Po mišljenju nekih istraživača, ovaj oblik treba odvojiti od političkog terorizma, što je konstatovala i Katarina Tomaševski u svom radu „Izazov terorizma". Po našem mišljenju, kriminal i terorizam imaju puno zajedničkih osobina i u drugim sferama. Kada je reč o nuklearnom, odnosno biološkom oružju koje se može koristiti za masovno ubijanje i uništavanje stanovništva, u tom slučaju se moraju podrazumevati politički motivi, a na osnovu toga dalje se definiše terorizam. Nabavka i krijumčarenje biološkog i hemijskog oružja odvijaju se između mafijaških i terorističkih organizacija, te bi se te aktivnosti mogle i definisati kao zločinačko-kriminalne. U drugoj polovini XIX veka nije se moglo pretpostaviti da će se nuklearno oružje upotrebljavati u terorističke svrhe, ali je zato XX vek obeležen drastičnim usponom i razvojem oružja u tehnološkom smislu, pa su se tako rađali i motivi za upotrebu nuklearnog oružja. Početak novog milenijuma doneo je novine i novo zlo za čovečanstvo kojem preti katastrofa kako od pojedinih država, tako i od terorističkih organizacija koje prete upotrebom biološkog i nuklearnog oružja. Razvoj biotehnologije povećava proizvodnju i stavljanje u promet biooružja, što je počelo da izmiče kontroli. Prvi nagoveštaji opasnosti od ove vrste mogu se povezati sa vremenog raspada Sovjetskog Saveza i osamostaljivanjem pojedinih država, kada je došlo do krađe i prometa velike količine otpadnog nuklearnog materijala i žive i pojava istog na crnom tržištu. Time su se stekli uslovi za izradu opasnog oružja u nekim državama, a koje može doći u ruke fanatičnih terorista, kriminalaca i njihovih organizacija i što može biti pogubno za čitav svet. S tim u vezi, može poslužiti primer: japanska sekta AMU Širniko, na čelu sa Šjoko Asaharom, bila je na korak do izrade biološkog oružja i uništenja Japana, ali i drugih zemalja, što su i pokušali masovnim trovanjem na železničkoj stanici u Tokiju. Ovaj slučaj ukazao je na opasnost izrade, upotrebe i korišćenja biološkog i nuklearnog oružja i ukazao na bioterorizam kao opasnost za budućnost. Mogućnost upotrebe ove vrste oružja za masovna uništenja od strane pojedinih država i terorističkih organizacija postaje realnost, a pretpostavke gube na svom značenju. Pribegavanje opasnom oružju može se očekivati i od verskih sekti koje su u svojim programima planirale i terorističke akte, dok veći broj terorističkih organizacija ipak, bar zasad, nema takve planove. Da se predviđa opasnost od upotrebe biološkog oružja govore i podaci i izveštaji FBI-ja još iz leta 1996. koji nagoveštavaju da neke terorističke grupe tragaju za određenim sirovinama i otpadnim materijama. Naročito se mora imati u vidu da terorističko-kriminalne organizacije obezbeđuju stručnjake za biološko oružje iz bivšeg Sovjetskog Saveza i drugih istočnih zemalja. U prilog tome

govore mnogobrojni primeri: otkrivena je priručna laboratorija frakcije „Crvena brigada" u Parizu, zatim kanali rasturanja toksina i racina tokom 1977. godine u Londonu koji se pripisuju tajnoj službi „Simon", kao i napadi sarinom u Tokiju i dr.[7]. Ako se uzme u obzir da su na čelu pojedinih sekti umno poremećene osobe, fanatici i zanesenjaci koji olako posežu za sredstvima za ubijanje ljudi, jasno je kakvu opasnost one predstavljaju za čovečanstvo. U nemogućnosti da samostalno izrade nuklearno i biološko oružje, terorističke grupe i neke verske sekte svoje namere mogu ostvariti upotrebom bioloških agensa u napadima na vodovode, životne namirnice i životinjski svet, kojim bi ugrozili veći broj života. Neki od napada ove vrste poznati su i u praksi.

Bioterorizam je nov pojam. Posao rasturanja i krijumčarenja sastojaka i sadržaja bioružja postao je atraktivan zbog sticanja velikih finansijskih sredstava do kojih dolaze trgovci narko-kriminalnih organizacija, naročito ako se ima u vidu motivacija pojedinih predstavnika vlasti i terorističkih vođa koji ratuju i žele da upotrebe i ovu vrstu oružja na početku novog milenijuma.

Nepoznanice na ovom planu, takođe, mogu biti problem koji može prerasti u pretnju celoj međunarodnoj zajednici, a ne samo regionu Balkana. Zloglasna teroristička organizacija ISIS, koja je povezana sa Al Kaidom, planira i želi da obezbedi određenu vrstu nuklearnog i bilološko-hemijskog oružja. Ta organizacija, za razliku od prethodnih, pribegava direktnim sukobima sa oružanim i bezbednosnim snagama na Bliskom istoku. Osvajanjem većeg dela teritorije Iraka i Sirije, ISIS je došla u posed nuklearne centrale koju kontroliše i koju može zloupotrebiti za stvaranje oružja za masovno ubijanje. Iz „nuklearke" može da crpi nuklearni otpad i preko priručnih radionica izradi određenu vrstu oružja, ako ne nuklearnog, onda biološko-hemijskog. S tim u vezi, ova organizacija vrši prodaju naftnih derivata i stiče ogromna sredstva pomoću kojih može da nabavi nuklearno oružje. U ovoj organizaciji je regrutovan veći broj pripadnika islamske vere koji se obučavaju i pripremaju za nove sukobe na Balkanu. U tom smislu ova organizacija može predstavljati pretnju Balkanu. Lica koja su regrutovana u terorističkim organizacijama na Bliskom istoku, a pripadaju vehabističkim pokretima, ili su članovi terorističkih organizacija OVK, ANA ili neke druge slične grupe u ovom slučaju, nazivaju se *avanturisti*. Njihov povratak na Balkan može predstavljati veliku pretnju za ovaj region. Primer za to je i događaj u Kumanovu (Makedonija) koji se dogodio u maju 2015. godine.

[7] Kotnik, Matjaž (2000). *Bioterorizam*, VPŠ, Ljubljana, str. 205.

1.4. Vehabizam na Balkanu

Predeli koje na Balkanskom poluostrvu naseljavaju muslimani, bilo da je reč o BiH, Srbiji (KiM), Makedoniji, Crnoj Gori, Albaniji, Bugarskoj ili Grčkoj, poseduju svoje specifičnosti koje se poklapaju sa narodima koji na ovom prostoru slede islam. Zbog toga je vehabističko učenje različito prihvaćeno. Na to su dodatno uticale i istorijske okolnosti u kojima su se našli balkanski muslimani zajedno sa ostalim narodima na ovom prostoru pred velesilama poput Austrougarske, Turske, fašističke Nemačke i na kraju u susretu sa NATO alijansom i njenim predvodnikom Sjedinjenim Američkim Državama.

Jedan od najuticajnijih fundamentalističkih islamskih pokreta, koji je postao rasadnik ideje vezane za radikalni i politizovani islam, predstavlja pokret „Muslimanska braća", osnovan u Egiptu 1929. godine. Osnivač ovog tajnog panislamskog pokreta Hasan al-Bena (Hasan Ahmed Abdel Rahman Muhamed al.Banna (1906–1949)), bio je imam i školski učitelj, a okupio je najsiromašnije slojeve egipatskog društva koristeći islam kao ideološku bazu svog pokreta. Ubijen je u atentatu, za sobom je ostavio mučenike, a ideali pokreta izašli su izvan granica zemlje. Ideološke osnove sprovedene su preko određene zakletve: „Alah je naš cilj, Kuran je naš zakon, Prorok je naš vođa, džihad je naš put, umrite na Alahovom putu, naša je najveća nada."[8] Potežica ukazuje da su mudžahedini poreklom iz arapskih zemalja koji su ostali u BiH, organizovali naselja na principu ihvana. Osnovali su svoje kampove u mestima Donja Boćinja, Gornja Maoča, Poljanica, Oračac, Pogorelica, Guča Gornja i Bičina."[9] U ovim kampovima se regrutuju, obučavaju i pripremaju vehabije za buduće aktivnosti na Balkanu i šire. Vehabističke kampove, vehabisti su organizovali i u Raškoj (Sandžaku), Makedoniji, a moguće i u drugim državama za čije postojanje ne raspolažemo podacima.

2. UMESTO ZAKLJUČKA

Strategije nekih zapadnoevropskih država i SAD usmerene su na region Balkana, sprovode se i imaju delimičnog uspeha. Aktulne su i strategije pojedinih terorističkih organizacija koje beleže izvođenje pretnji, izazivanje opasnosti, proterivanje stanovništva, uništenje objekata, otimanje imovine i na kraju stvaranje nezavisne države. Kada je reč o priznanju ove nelegalno proglašene nezavisne države, deo međunarodne zajednice

[8] Detaljnije o ostalim regionima Balkana, kao što su Crna Gora, Makedonija, Albanija, Bugarska i Grčka, vidi: Potežica, Oliver (2007). *Vehabije, između istine i predrasude,* str. 196–219.

[9] *Ibid.*, str. 175.

koji je i zasnovao strategiju borbe protiv terorizma, istu je i priznao. Države koje nisu učestvovale u protivpravnim namerama nisu priznale Kosovo. Što se tiče islamističkih društava koja finansiraju i podržavaju terorizam, i ona su ostvarila deo svojih interesa – stvorili su moćne terorističke skupine koje će i ubuduće predstavljati problem za region. Zatim, obezbedili su određeni broj pripadnika islamske vere koji su se pridružili terorističkim organizacijama i sl.

S tim u vezi, terorističke i kriminalne organizacije izvršile su ubistva velikog broja stanovništva BiH. Takođe, određeni teroristi su se nastanili na prostoru BiH, osnovali porodice, dobili državljanstvo, postali „spavači" i obezbedili priliku za nove pretnje. Kad je reč o Kosovu i Metohiji, pored mnogobrojnih ubistava i otmica ljudi sa ciljem uzimanja njihovih organa a potom i njihove likvidacije, spaljene su kuće, proterano je stanovništvo u velikom broju, porušena su groblja, oštećeni manastiri... Makedonija nije bila u ratnim sukobima, ali je bilo građanskih nereda i meta je budućih pretnji i sukoba, počev od napada na Tetovo. Vehabizam je takođe pretnja društvima na Balkanu. S tim u vezi, Srbiji su deo teritorije, tj. Kosovo i Metohiju preko terorizma otele neke zapadne i islamističke zemlje i to radi svojih ciljeva, a ne ciljeva albanskog naroda.

Na kraju, na prostoru Balkana stvoreno je tlo za buduće terorističke pretnje i razvoj islamističkog terorizma, kao i pogodno tlo za ucenjivanje i prinuđivanje društava na pokornost i prilagođavanje njihovim ciljevima koji nisu mali, već su ozbiljna pretnja.

3. LITERATURA:

Simeunović, Dragan (2009). *Terorizam,* Beograd: Pravni fakultet.

Mićunović, Ljubo (1988). *Savremeni rečnik stranih reči,* Novi Sad: Književna zajednica.

Kotnik, Matjaž (2000). *Bioterorizam,* Ljubljana: VPŠ, str. 205.

Milošević, Milan (1990). *Otmica,* G. Milanovac: Dečije novine.

Bošković, Milo, Skakavac, Zdravko (2009). *Organizovani kriminalitet,* Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije.

Potežica, Oliver (2007). *Vehabije, između istine i predrasude*, Beograd: Filip Višnjić.

Vasiljević, Vladan (1987). *Terorizam seme zla,* Beograd: VINC.

TERRORISM IN THE BALKAN COUNTRIES

The aim of this paper is to present and demonstrate the common strategy of some Western European countries, terrorist organizations and their goal and interest in creating instability, chaos and risk as well as risk management in the Balkan countries.Terrorism as an international problem and the phenomenon of modern times, represents a major threat to the security of states in the Balkan and the destabilization of the region. Modern terrorism has completely changed the strategy of terrorist activity in general in terms of the international community, and thus the Balkans. The Balkan region is becoming the scene of terrorist threats both, from Islamist terrorist groups outside the region, and Islamist organizations within the Balkans. Modern strategies in terrorist plans has drastically changed compared to the an earlier time terrorist threat in terms of the brutality, the occupation of spac and the impact on individual governments and society.

Key words: *The strategy, The Balkan countries, terrorism, coordination, destabilization, risk.*

Доц. др Војин Пилиповић,Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад[1]

Проф. др Милан Даничић,
Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад[2]

НАСИЉЕ НА ЈАВНИМ МЕСТИМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

- појавни облици и мере заштите -

Резиме: *У раду се обрађују појавни облици испољавања насиља на јавном месту, као и положај и улога субјеката безбедности у Републици Србији са акцентом на заштити свих грађана и развијању и неговању безбедносне културе међу свим члановима друштва, где посебно место имају млади. Спречавање насиља и заштита личне безбедности грађана на јавним местима, где се у последње време испољавају веома различити облици насиља, треба да буде једно од значајнијих питања којем се мора посветити већа пажња у оквиру укупних друштвених реформи, а посебно реформи система безбедности и безбедносних служби. Када је у питању безбедност појединца, локалне заједнице и друштва у целини, у стратешком опредељењу МУП-а томе се придаје посебна пажња. Постојећа правна регулатива у овој области, дакле, у заштити личне сигурности и права на слободу кретања сваког грађанина, даје довољне правне инструменте за поступање субјеката како државног, тако и сектора приватног обезбеђења. Али у практичном остваривању, тј. заштити личне сигурности сваког грађанина на јавном месту има доста проблема тако да држава Србија мора потпуним обезбеђивањем ове важне области да оствари своју основну уставну функцију и тако „положи“ испит пред свим својим грађанима.*

Кључне речи: *држава, грађанин, безбедност, насиље, мере заштите.*

[1] E-mail adresa: vpilipovic@useens.net
[2] E-mail adresa: danicic.milan@fbzbl.net

Уводне напомене

Процеси унапређења друштвеног система вредности и одговорности у свим друштвима, па тако и у Србији, зависе и од успешности у борби против свих видова криминалитета, а исто тако и насилничког криминалитета. ***Насиље***[3] се испољава у различитим облицима, најчешће употребом физичке силе с циљем наношења физичких повреда или понижавања. Познато је да је човек од свог настанка прибегавао насиљу на различите начине. То су разне групе или појединци који због политичких, идеолошких, религијских, социјалних или других супротстављених интереса покушавају да изразе своје неслагање или протест, што доводи до већих конфликата и тежих последица. Поред физичког насиља које се најчешће јавља, постоји још и *психичко* (вербално) *насиље* које изазива јаке емоције и наноси психичке последице другим лицима. Има више различитих критеријума према којима се разликују насилничка понашања. Тако имамо *сексуално насиље* које често има за последицу физичку повреду, душевни бол и нежељени сексуални чин. *Политичко насиље* може да се испољава у односима међу групама, политичким странкама или сличним организацијама, с једне стране, и државних органа или институција, с друге стране. *Породично насиље* настаје и испољава се међу члановима породице, док је *вршњачко насиље* у последње време све више присутно међу младима.

На јавним местима, у последње време, испољавање насиља физичког, вербалног или оружаног деловања поприма карактер организованог криминалног понашања. Осим несумњиве политичке воље и снажне подршке надлежних друштвених институција, јавног мњења, као и након нормативне доградње правног система, нужне су и бројне превентивне мере у спречавању насиља. Важну улогу у томе имају васпитно-образовни систем (едукација младих, ангажовање у спорту и другим ваннаставним активностима и сл.), широка медијска и политичка подршка, као и стална едукација и оспособљавање специјализованих органа и стручних служби. Полиција у сарадњи са другим државним органима и бројним невладиним организацијама ставиће безбедност грађана у фокус, при чему се морају уважавати различите потребе етничких група и заједнице у целини.

---

[3] Реч *насиље* води порекло од речи *сила,* што у суштини значи неовлашћено повређивање људи или наношење штете имовини. Значи, насиље је деловање, а сила је средство са којим се наноси одређена повреда или штета. Свако насиље је друштвено неприхватљиво и на одређен начин санкционисано, Кластр Пјер, Археологија насиља: *Рат у примитивним друштвима*, Нови Сад, Студентски културни центар, 2004. стр. 67.

1. Правни оквир за заштиту јавног реда на јавном месту

„СВАКО ИМА ПРАВО ДА СЕ СЛОБОДНО КРЕЋЕ…“ (чл. 39 Устава Републике Србије)

Полиција у оквиру редовних послова и задатака обезбеђује *јавни ред и мир*, *слободу* и *животе* грађана, али и уставни и правни поредак. При томе, треба увек имати у виду јавна места где је присутан већи број грађана, величину простора (јавног места), време, број присутних грађана, као и друге елементе који могу утицати на личну безбедност присутних грађана и безбедност имовине. На протестним скуповима грађана који морају бити пријављени, такође, може доћи до угрожавања личне безбедности грађана. Непријављене скупове надлежни орган (полиција) може забранити ако постоји опасност за ометање јавног саобраћаја, угрожавање здравља, јавног морала или безбедности људи и имовине.[4] ***Службена лица*** надлежних органа (полицијски службеници, комунални полицајци и др.) заштићена су у обезбеђивању јавног реда и мира.[5] Поред ових мера и активности, у току одржавања јавног реда на јавним местима, полиција предузима и мере на безбедном одвијању саобраћаја, обезбеђењу одређених личности и објеката, противдиверзионе мере и мере противпожарне заштите, као и друге мере.[6]

1. 1. Појам јавног места и јавног реда и мира

Јавни ред или јавни поредак, како га можемо схватити у ширем значењу, представља стање слободних, усклађених и међусобно условљених заједничких интереса грађана. То се остварује планским, осмишљеним и на закону заснованим правима појединаца и заједнице да без посебних ограничења уживају сва Уставом и другим про-

---

[4] *Закон о окупљању грађана*, „Службени гласник РС“, бр. 52/92, члан 11.

[5] У Кривичном законику Републике Србије, „Службени гласник РС“ број 85/2005 прописано је више кривичних дела којима се штите овлашћена лица, од којих су значајнија: ***тешко убиство*** (члан 114); ***спречавање или напад на службено лице у вршењу службене радње*** (чл. 322 и 323); ***учествовање у групи која спречи службено лице у вршењу службене радње*** (члан 324)***; напад на војно лице у вршењу војне службе*** (члан 404); ***као и ометање овлашћеног службеног лица у обављању послова безбедности или одржавања јавног реда и мира*** (члан 23 Закона о јавном реду и миру***) и ометање, односно спречавање комуналног полицајца у обављању послова*** (чл. 43 и 44 Закона о комуналној полицији).

[6] *Закон о полицији*, „Службени гласник РС“ бр. 101/05., чл. 10, 30, 69, 84 и др.

писима загарантована људска права и слободе. *Мир и безбедност* за сваког грађанина на јавном месту овде можемо схватити као *правну* и *духовну* категорију.

Јавни ред и мир, усмислу Закона[7], јесте усклађено стање међусобних односа грађана настало њиховим понашањем на *јавном месту* и деловањем органа и организација у јавном животу ради обезбеђивања једнаких услова за остваривање права грађана на личну и имовинску сигурност, мир и спокојство, приватни живот, слободу кретања, очување јавног морала и људског достојанства и права малолетника на заштиту. Одржавање (заштита) јавног реда од стране полиције подразумева права једне скупине људи да се користе својим законским правима и слободама без угрожавања права других, уз истовремено обезбеђивање да сви поштују закон. *Јавни скуп*[8] је сазивање и одржавање збора или другог скупа на за то примереном простору. Простор (јавно место) примерен за јавни скуп јесте онај простор који је погодан за окупљање већег броја лица, чији број и идентитет нису унапред одређени.

1.2. Субјекти у заштити јавног реда и мира на јавном месту

Безбедност и сигурност сваког грађанина, као и обезбеђење имовине (објеката и простора) основни су предуслови и обавезе свих државних органа и осталих субјеката. Када су у питању државни органи, односно обавеза државе да оствари заштиту слобода и права грађана а тиме и право на ***слободу кретања*** (члан 39 Устава

Шема 1. Основни субјекти у заштити јавног реда на јавном месту.

[7] *Закон о јавном реду и миру*, „Службени гласник РС“, бр. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 85/2005 и 101/2005 члан 2.

[8] *Закон о окупљању грађана*, члан 2.

Републике Србије), ту се подразумевају следећи државни органи или субјекти: *Прекршајни суд; Основни суд; Јавно тужилаштво; полиција; комунална полиција, Заштитник грађана* и др. (*Шема 1*)

Судови (Прекршајни и Основни суд), као јединствена судска власт на територији Републике Србије, у самосталном и независном раду расправљају и доносе одлуке (пресуде) по захтеву тужилаштва, односно пријави полиције чиме се директно утиче на насилно понашање појединаца или група. Изрицањем санкција и њиховим извршавањем спречавају се насилнички акти тако да се даје значајан допринос на генералном плану превенције кривичних дела са елементима насиља, односно прекршаја насилничког карактера на јавним местима. ***Јавно тужилаштво,*** као самосталан државни орган, гони учиниоце кривичних дела захтевајући адекватне (одмерене) казне сразмерне тежини учињеног кривичног дела. На тај начин, превентивно се делује на остале гађане који имају намеру или би предузимали поједине акције насилничког понашања.

Полиција, као најбројнији део снага МУП-а, поред осталих послова, *обезбеђује личну сигурност грађана и имовину* на јавним местима и овлашћена је да у случају потребе, у складу са законом, примењује силу и друге репресивне мере у циљу заштите *слободе* и *живота* грађана. Полиција је, у том смислу, снабдевена значајним овлашћењима[9], а исто тако је опремљена и оспособљена да може спречавати нападе, односно насиље, али тада полицијска интервенција мора бити *правовремена, ефикасна и целисходна* и са што мањом применом силе, уколико је то могуће. ***Комунална полиција,*** у смислу Закона,[10] обавља следеће послове: одржавање комуналног и другог *Законом уређеног реда* од значаја за комуналну делатност; *остваривање надзора у јавном градском, приградском и другом локалном саобраћају*; заштита животне средине, културних добара, локалних путева, *улица и других јавних објеката* од значаја за град и др**. *Заштитник грађана***, као независан државни орган може у обављању своје функције дати свој допринос у заштити права грађана, па тако и заштити права на слободу кретања и окупљања грађана, као и у контроли рада органа државне управе.

Поред наведених органа, у Србији постоје бројна ***правна лица и предузетници за приватно обезбеђење,*** регистровани у складу са

---

[9] *Закон о полицији* у члану 30 предвиђа бројна овлашћења од којих су значајна за заштиту јавног реда на јавном месту: *упозорење и наређење; провера и утврђивање идентитета; позивање; довођење; задржавање и привремено ограничење слободе кретања; привремено одузимање предмета; снимање на јавним местима; употреба средстава принуде и др.*

[10] *Закон о комуналној полицији*, „Службени гласник РС“ бр. 51/09, чл. 9–12.

прописима и могу да обављају значајне послове. Ту се, пре свега, мисли на следеће активности: *обезбеђење лица и имовине на јавном скупу; физичко-техничка заштита објеката; спречавање нарушавања реда на просторима и објектима јавног скупа и др.* Они се ангажују као *редарска служба* коју организатор јавног скупа мора да обезбеди, у складу са законом, те могу дати значајан допринос у обезбеђењу јавног реда на јавном месту.

2. Облици испољавања насиља на јавним местима

2.1. Прекршајна дела насилничког карактера

Прекршаји као повреде јавног поретка су, такође, опасне и забрањене радње и као такви – кажњиви. Ради се о прекршајима[11] који могу изазвати већу узнемиреност и нарушити мир и спокојство грађана. Најчешћи облици нарушавања реда и мира на јавним местима су: *свађа или вика; угрожавање сигурности; вређање или злоупотреба другог, вршење насиља над другим; изазивање туче; учествовање у тучи; неовлашћено паљење ракета или другог запаљивог материјала и пуцање из ватреног оружја.*

Свађом или виком од стране групе лица или појединца може да се нарушава јавни ред и мир и угрожава безбедност другог лица и на тај начин да се испољава вербално насиље које може да узнемири присутне грађане на јавном месту. Тежи облик насилничког понашања јесте ***угрожавање сигурности*** другог лица претњом да ће напасти живот и тело тог лица или њиму блиског лица. Још тежи облик насилничког понашања јесте ***вређање*** или ***злоупотреба другог*** лица. Најтежи облик нарушавања јавног реда на јавном месту, а има обележја прекршајног дела, јесте ***изазивање на тучу*** или ***учествовање у тучи*** где се угрожава ред и јавни поредак и спокојство и духовни мир присутних грађана. Ако се ови прекршаји изврше у групи тада попримају најтежи облик насиља. Исто тако, насиље на јавном месту се може испољити ***неовлашћеним паљењем*** ракета или другог запаљивог експлозивног материјала (петарде, бакље и сл.) или ***пуцањем из ватреног оружја*** које може имати и теже последице за јавни ред и узнемирење грађана.

У последње време све су чешће појаве и других видова непристојног и дрског понашања појединаца или група. Ради се о групном конзумирању алкохола на јавном месту, прославама разних догађаја (рођендани, пунолетства, спортски успеси клубова и сл.) уз буку и га-

[11] *Закон о прекршајима* „Службени гласник РС“ бр. 50/92 (са изменама и допунама) чл. 1, 2, 6 и 7.

ламу, а посебно је опасна брза вожња мотоцикала или аутомобила супротно саобраћајним прописима. Исто тако, присутна је појава паркирања возила на простору за кретање пешака од несавесних возача који на тај начин угрожавају пешаке, као и шетња кућних љубимаца без заштитне корпе (или повоца), или њихово напуштање од стране власника, где често може бити угрожена безбедност старијих лица или деце.

2.2. Кривична дела са елементима насиља

Насиље или ***насилничко понашање*** на јавним местима где је присутно више грађана, као специфичан вид испољавања дрскости и безобзирности у противправној примени физичке и друге силе (опасни предмети, животиње, ватрено оружје и сл.) према другим лицима, све више постаје друштвена свакодневница (Бошковић Мило, 2007: 265). Оно се често манифестује на јавним местима, затим на отвореним спортским а исто тако и у затвореним спортским објектима када као последица настају телесне повреде[12]. Различити облици насиља које се испољава на јавном месту попримају обележја кривичног дела, а најчешћа су: *тешка (лака) телесна повреда, насилничко понашање, учествовање у тучи, угрожавање опасним оруђем при тучи и свађи, изазивање опште опасности, угрожавање сигурности, спречавање јавног скупа, уништење или оштећење туђе ствари, дрске крађе, недозвољено држање оружја и експлозивних материја* и др. Код ових кривичних дела насиље је често доминантно средство, а испољава се као дрско или понекад свирепо понашање где може наступити и смртна последица[13]. Такође, са овим кривичним делима често су повезана и

[12] Према подацима МУП-а Србије, у 2014. год. било је 43.000 прекршаја јавног реда и мира, а највише прекршаја чине *вређање, злостављање, вршење насиља и изазивање туче* 20.555 или 48%, *дрско, безобзирно и непристојно понашање* 6.801 или 16%. Највише прекршаја је извршено на улицама, трговима и другим јавним местима 12.085, у угоститељским објектима 4.572, а такође, највише у времену 12–18 ч. 10.296. У мају 2015. у два одвојена случаја животе су изгубили двојица вођа навијача Црвене звезде, М. Ш. и В. Д. Наиме, 9. маја у 20.20 сати, у београдској општини Вождовац непознато лице је испалило хитац у правцу М.Ш, док се са В. Д. и још једним лицем кретао улицом, наневши му тешке телесне повреде којима је подлегао 23. маја. Након тога, 16. маја око 5.00 сати испред сплава „Jimmys“ у Новом Београду, непознати извршилац је кроз отворен прозор паркираног возила у којем се налазио В. Д. испалио хитац, наневши му смртоносне повреде, а повређена је и власница наведеног возила која се налазила на месту сувозача.

[13] У Београду је 2009. у угоститељском објекту пред одржавање фудбалске утакмице од стране навијача без икаквог разлога и повода на смрт прету-

друга кривична дела, као увреда, клевета, крађе, угрожавање јавног саобраћаја, спречавање или напад на службено лице у вршењу службене дужности, затим разбојничке крађе и разбојништва, уништење или оштећење јавних уређаја и сл.

Насилничко понашање група и појединаца (навијача) на јавном месту често се изражава као појединачно, али чешће и групно. То су насилничке акције које се најчешће испољавају као: *вербално насиље* (псовке, клевете и сличне увреде); *гађање различитим предметима; употреба запаљивих материја; постављање различитих препрека (барикада) за ометање пролаза; оштећење возила у власништву грађана; напади на представнике медија; напади на полицију и употреба ватреног оружја*. У безбедносним проценама а нарочито у планирању и предузимању свих законских мера од стране надлежних органа, за сузбијање насиља и успостављање нарушеног реда морају бити присутни и други елементи (број присутних, структура масе, мотиви и узроци окупљања, утицај страних фактора, подршка медија и др.).

3. Мере заштите (процедуре и стандарди) у поступању полиције на јавном месту

Од момента када се пријави нарушавање реда и мира, или кад то полицијски службеник (комунални полицајац) лично запази приликом обављања редовних послова, разматрају se сви значајни безбедносни и други аспекти тог догађаја. Јавно место на ком је дозвољен приступ свим грађанима мора бити у безбедносном погледу сигурно, tj. да не прети никоме опасност, а ако до угрожавања безбедности грађана дође, морају се предузети енергичне мере за спречавање, односно отклањање опасности.

У случају нереда које изазову појединци или навијачке групе под дејством алкохола услед навијачких или других испољених страначких или политичких страсти[14], могу гурањем, бацањем опасних или за-

чен француски држављанин Taton Brice Sinclair Peter. Овај догађај није био директно везан за јавни скуп, али је поседица тешка и може се довести у даљу везу са понашањем навијача на јавном месту који су се окупљали да би отишли на стадион.

[14] Дана 10. октобра 2010. године у Београду је током одржавања „Параде поноса“, која је окупила око 1.000 учесника, дошло до нарушавања јавног реда у већем обиму. Око 5.000 до 6.000 лица, која су била против овог скупа, а међу којима је било и око 200 изгредника, покушали су да насилно спрече одржаваање скупа. Припадници полиције су том приликом исказали чврсту одлучност и професионализам у заштити права свих грађана на окупљање. Током интервенције на заштити јавног реда и мира повређена су 173 полицајца (шест тешке телесне повреде) и 31 грађанин (пет тешке телесне повреде), а међу повређенима су била и два страна држављана.

паљивих предмета, затим пуцањем из ватреног оружја или на други начин угрозити безбедност грађана. Овде полиција има основни задатак да *обезбеди личну сигурност* сваког грађанина који може бити угрожен од стране појединаца или група, што се најчешће догађа након одиграних фудбалских утакмица или других спортских догађаја.

Такође, заштита важних државних и привредних објеката је од посебног значаја у току спречавања нереда или при нарушавању јавног реда и мира, нарочито ако је циљ изгредника „заузимање" или напад на објекате[15]. У тим ситуацијама полиција је дужна да предузме све расположиве законске мере да то спречи. Приликом интервенције када је нарушен јавни ред и мир а ради успостављања јавног реда и мира, полиција користи *специјалну*(заштитну) *опрему* и *средства принуде*, а најчешће: *физичку снагу, службену палицу, средства за везивање, специјална возила, службене коње, службене псе, уређаје за избацивање млазева воде* и друга. Сва ова средства и заштитну опрему полиција мора користити у складу са законом и хуманим начелима поступања, а уз пуно поштовање минимума стандарда човечности.[16] Дакле, полицијска принуда је дозвољена, али под одређеним условима и уз одређена ограничења, јер би то у супротном било незаконито или нечовечно поступање. Полиција се мора *уздржати* од употребе силе када год је то могуће, односно ограничити њено коришћење на апсолутни минимум.

Хемијска средства[17] не смеју се употребљавати у близини дечјих и старачких установа, болница, основних школа и прометних саобраћајница нити у близини објеката са лако запаљивим материјама. Такође, није дозвољена употреба хемијских средстава према лицима која се налазе у близини експлозивно-запаљивих материја, на великој висини или на сличним местима где би могли бити угрожени животи људи.

Службене коње и *службене псе*, као и *специјална возила*, полиција користи само против групе лица која се противправно окупила и насилнички понаша, а која се не разиђе ни после законитог наређења[18].

---

[15] Приликом одржавања величанственог митинга подршке припадницима српске заједнице на Косову и Метохији, а против насиља које је изказано 17. марта 2004. године окупило се око 500.000 људи у Београду. Након одржавања јавног скупа више група са око 200 изгредника одвојиле су се и напале објекте амбасада САД, Републике Хрватске и Турске и том приликом је живот изгубило једно лице, а нанета је већа материјална штета.

[16] *DeclaracionofMinimumHumanitarianStandards*, МКЦК, *Интернационална ревија*, бр. 282, мај–јун 1991.

[17] *Закон о полицији*, члан 98.

[18] *Закон о полицији*, члан 85 (Овлашћено службено лице може издати ***наређење***

Посебне врсте оружја и *експлозивна средства* није дозвољено употребити према лицима у маси.[19] Против лица која нарушавају јавни ред и мир или угрожавају безбедност других лица, полицијски службеници поред наведених, примењују и друге мере: *доводе лица* и *задржавају* их у просторијама или *привремено ограничавају* њихово кретање; *привремено одузимају предмете* прекршаја или кривичног дела; *подносе кривичне* или *прекршајне пријав*е; предају их надлежним органима чиме их на посебан начин спречавају у даљем вршењу прекршајних и кривичних дела.

Поред ових полиција предузима и друге мере и активности: *обезбеђење лица (учесника) на јавном скупу; обезбеђење ВИП личности на месту и у покрету; физичко-техничка заштита објеката; спречавање нарушавања реда и мира у објектима*; *безбедност саобраћаја у простору и околини важних објеката и противдиверзиона, противпожарна и превентивно-техничка заштита.* Такође, полиција је у заштити јавног реда на јавном месту (спортском догађају) овлашћена да преко организатора (спортских клубова) ступи у контакт са представницима навијача, контролише мере забране точења алкохола, забрани уношења опасних предмета, као и да спроводи и друге мере, у складу са законом.

Закључни ставови

Појава све већег броја а уз то и разноврсних облика насиља на јавним местима мора се сагледавати из више аспеката. Оно је све више присутно на друштвеној сцени и због актуелности мора бити у фокусу интересовања бројних субјеката међу којима значајан допринос како у сагледавању узрока, тако и у борби против насиља могу дати научници, посебно *психолози, правници, педагози, социолози, дефектолози* и други. Мора се поћи и од ставова већине стручњака да насиље није у људској природи, већ да је оно последица многобројних узрока и касније стечених различитих особина. Немерљив допринос у спречавању настајања насиља и те како могу дати и породица и школа. Такође, државни органи, установе и друге институције које се баве спречавањем, дакле, превенцијом насиља, морају водити свеобухватну заједничку акцију с основним циљем да се оно спречи у самом настајању.

групи лица да се разиђе, ако се група противправно окупила и понаша се тако да изазива насиље. За издавање овог наређења и употребу наведених средстава принуде овлашћен је ***начелник подручне полицијске управе)***.

[19] Исто, члан 99 (О употреби овог средства принуде одлучује директор полиције уз сагласност министра).

Литература:

А. *Књиге и уџбеници:*

Бошковић, М. (2007). *Криминологија,* Правни факултет, Нови Сад.
Вујаклија, М. (2004). *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд.
Стајић, Љ. и Стевановић, О. (1995). *Грађански нереди*, Полицијска академија, Београд.

Б. *Правни прописи:*

Закон о полицији, „Службени гласник РС“ бр. 101/05.
Закон о комуналној полицији, „Службени гласник РС“ бр. 51/09.
Закон о прекршајима, „Службени гласник РС“ бр. 44/89, 21/90, 11/93, 20/93 и 55/04.
Закон о окупљању грађана, „Службени гласник РС“ бр. 52/92
Закон о јавном реду и миру, „Службени гласник РС“ бр. 51/92, 53/93, 67/93 и 48/94.
Закон о заштитнику грађана, „Службени гласник РС“, бр. 54/07.
Информатор о раду МУП-а (2015) ажуриран 22. 07. 2015. године, Београд.
Кривични законик, „Службени гласник РС“ бр. 85/05.
Правилник о условима и начину употребе средстава принуде, „Службени гласник РС,“бр. 133/04.
Правилник о начину обављања полицијских послова, „Службени гласник РС,“ бр. 22/07.
Упутство о полицијској етици и начину обављања послова полиције 01 број 2537/03.
Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“ бр. 83/06 и 98/06.

Интернет
http://www.vlada.rs.
http://www.mup.sr.gov.yu
http://www.b92.net
kttp://www.rts.co.yu
http:// www.bgcentar.org.yu
http://www.gspns.co.yu
http:// www.cctwp.co

Abstract: *This paper analyzes the forms of manifestation of violence in public places, as well as the position and role of security subjects in the Republic of Serbia, with emphasis on the protection of all citizens, and developing and fostering safety culture among all members of society, where young people have a special place. Prevention of violence and the protection of personal safety of citizens in public places, where lately exhibit very different forms of violence, should be one of the most important questions, which must be given greater attention within the overall social reforms, especially the reform of the security system and security services . When it comes to the security of the individual, the local community and society in general, in the strategic orientation of the MUP, that is given important attention. Existing legislation in this area, therefore, to protect the personal security and freedom of movement of every citizen, gives sufficient legal instruments for the treatment of subjects both state and private security sector. But in the practical realization of, ie. protect the personal security of every citizen in a public place has a lot of problems, so that Serbia must complete the provision of this important area to achieve its basic constitutional function, and thus «pass» the exam in front of all its citizens.*

Keywords: *state, citizen security, violence, protection measures*

Dr. sc. Krunoslav Antoliš, docent, viši znanstveni suradnik
Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija, Visoka policijska škola[1]

Dr. sc. Goran Ribičić, prof. v. š.
Javna ustanova: Sportski objekti Požega, RH[2]

KRAĐA IDENTITETA U VIRTUALNOM OKRUŽENJU

Rezime: *Suvremena društva svoj razvoj težišno zahvaljuju i novim informacijsko- komunikacijskim tehnologijama. ICT je istodobno i tehnološka osnovica globalizacijskih procesa putem kojih izravno utječu na stvaranje novih vrijednosti i digitalnih identiteta: pojedinaca, tvrtki i državnih subjekata. Digitalni identitet formalno postaje glavno obilježje virtualnog okruženja, te je kao takav i predmetom interesa onih koji ga se na nezakonit način žele domoći poradi zlouporabe. Jedna od najvećih zlouporaba je krađa identiteta, koja pored žrtava uvelike brine i informacijske, ali i pravne stručnjake. Analizi rizika ICT podržanih sustava je zbog toga nezaobilazni preduvjet u izradi sigurnosne politike koja mora prepoznati krađu identiteta kao objektivnu i visoko rangiranu ugrozu. Pored investiranja u razvoj sigurnosnih rješenja i jačanja hardversko-softverskih sustava zaštite važan je i daljnji razvoj pravnih normi. Prilagodba postojećeg zakonskog okvira, uz uvažavanje najbolje prakse i svjetskih iskustava izazov je koji stoji pred zakonodavstvom RH, jer je iskorak u kvalitetnijem osmišljavanju zakonodavnog okvira preduvjet za učinkovitiju borbu protiv krađe identiteta.*

Ključne riječi: *virtualno okruženje, krađa identiteta, zaštita digitalnog identiteta, kazneni progon.*

1. Uvod

Krađa identiteta je kriminalna radnja kojom su se u proteklim godinama oštetile fizičke i pravne osobe u milijunima dolara, a sive brojke prema procjenama svjetskih stručnjaka zasigurno prelaze milijarde dolara na globalnoj razini. Brojni primjeri govore kako su kradljivci identiteta ICT prepoznali kao neobično ranjivu tehnologiju, te kako te ranjivosti koriste za ostvarivanje kriminalne dobiti pri čemu se služe raznim tehničkim (har-

[1] kantolis@fkz.hr
[2] gribicic1@gmail.com

dversko/softverskim) alatima za krađu identiteta, ali i metodama socijalnog inženjeringa.[3]

2. Primjeri krađe identiteta i oblici zaštite

Koliki su iznosi štete nastale krađom identiteta govore brojni svjetski primjeri, od kojih ćemo navesti samo neke: Amerikancima je ukradeno 3,6 milijuna identifikacijskih brojeva[4]; ukradeno je 47 milijuna dolara sa 30 tisuća bankovnih računa[5]; američka policija je otkrila veliku prijevaru i krađu novca uz pomoć kreditnih kartica[6]; *Phishing* zaslužan za gubitke od 658 milijuna dolara[7].

---

[3] Antoliš, K.(2013). ICT & Identity Theft, Informatologija, 46, 2013., 4, 353–360.

[4] U saveznoj državi Južna Karolina ukradeno je 3,6 milijuna jedinstvenih brojeva građana (eng. social security number). Identifikacijski brojevi se često koriste prilikom krađe identiteta jer se pretpostavlja da ih samo njihovi vlasnici znaju napamet. Također s napadnutog poslužitelja je ukradeno i 387 tisuća brojeva kreditnih kartica. Preuzeto sa: https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/ukradeno-3-6-milijuna-identifikacijskih-brojeva-americkih-gradjana/

[5] Inačica poznatog Zeus trojanskog konja odgovorna je za nedavnu krađu 47 milijuna američkih dolara s preko 30 tisuća bankovnih računa. Napad je koristio i mobilnu inačicu Zeusa ZITMO (eng. Zeus in the mobile) kako bi uspješno prošao dvorazinsku autentikaciju korisnika SMS-om. Nakon što bi korisnicima zarazili računalo, prvim slijedećim prijavljivanjem na Internet bankarstvo bi poslali "nadograđenu" inačicu Internet bankarstva za mobilne uređaje koja je sadržavala virus. Virus je omogućio uvid i provođenje transakcija s računa žrtve. Preuzeto sa: https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/ukradeno-47-milijuna-dolara-s-30-tisuca-bankovnih-racuna/

[6] Banda od 18 osoba ukrala je koliko je do sada utvrđeno, 200 milijuna dolara, a vjerojatno i više. Izmislili su više od 7 tisuća lažnih identiteta, otvorili su više od 25 tisuća kartičnih računa. U Pakistanu, Kanadi, Indiji, Britaniji i drugdje. Minuse u koje su otišli, nikad nisu ni namjeravali pokriti, a policija je nakon godinu i pol istrage kod jednog lopova pronašla 70.000 dolara skrivenih u pećnici. Novac su trošili na kupovinu zlata, luksuznih auta, elektronike i tretmane u toplicama. Preuzeto sa: http://www.poslovnipuls.com/2013/02/06/americka-policija-otkrila-veliku-prijevaru-tesku-vise-od-200-milijuna-dolara/

[7] Sigurnosna tvrtka RSA objavila je rezultate istraživanja u kojima se navodi da je u prvoj polovici 2012. godine broj računalno-sigurnosnih incidenata porastao za 19% u odnosu na isti period prethodne godine. Kao najveću prijetnju naveli su upravo phishing zbog sve uvjerljivijih taktika napadača i nepromišljenosti korisnika. Kao najčešća polazna točka napada spominju se društvene mreže poput Facebooka, zbog količine privatnih informacija koje korisnički računi sadrže. Preuzeto sa: https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/phishing-zasluzan-za-gubitke-preko-658-milijona-dolara/

U svijetu globalnih komunikacija, *Skype* je primjer kojim se u posljednje vrijeme služe kriminalci kako bi vam narušili privatnost. Naime, otkrivena je ranjivost u Skypeu koja omogućuje krađu korisničkog računa ukoliko poznajete e-mail adresu povezanu s tim računom. Potrebno je registrirati novi Skype račun, a za e-mail unijeti žrtvin. Nakon toga prijavi se sa svojim novim korisničkim računom, te se zatraži resetiranje lozinke navođenjem žrtvine e-mail adrese. Token za resetiranje lozinke dolazi u Skype klijent u koji se prijavi s novim računom, promijeni se lozinka i dobiva se pristup žrtvinom računu. [8] Jedini način obrane od ovakvog napada je imati tajnu e-mail adresu povezanu sa Skype računom.

Sljedeći primjer narušavanja privatnosti koji se događa na dnevnoj bazi je prilikom surfanja po Internetu, jer prema posljednjem istraživanju razvojnog tima tvrtke Ghostery, neke kompanije koriste preko 100 različitih pratitelja prometa korisnika. Tako su na Microsoftovim stranicama našli njih 137. Na Appleovim stranicama ih je bilo 106, a tvrtke ih koriste kako bi sakupile informacije o korisnicima, kao što su: ostale otvorene stranice u pregledniku, broj posjeta određenim stranicama i slično.

Drugi oblik je primjerice ranjivost u Microsoft Hotmail i Outlook računima, a ranjivost je u načinu na koji Microsoftovi e-mail servisi Hotmail i Outlook autentificiraju korisnike što olakšava napadačima krađu korisničkih računa. Autentifikacija se provodi kolačićem (eng. cookie) u web pregledniku, a ona je uspješna iako se žrtva i prije „krađe" kolačića od-logirala sa svog računa. Unos ukradenih kolačića u vlastiti web preglednik nije nimalo tehnički zahtjevan, a nije ni njihova krađa ako je omogućen pristup žrtvinom računalu. Međutim, postoje načini njihove krađe bez pristupa uređaju ili mreži u kojoj se nalazi, od kojih je danas možda najpoznatiji XSS (eng. cross site scripting).[9]

Jedan od također interesantnih načina krađe identiteta je onaj pomoću stic-a. Pomoću stic-a se u roku od maksimalno 30 sekundi odvija krađa identiteta. Kako? Kada „uključite" stic u računalo događa se nešto što većina smatra kao „strašno" dobru stvar pod npr. windowsima XP, a što se naziva autoplay. Za vrijeme te radnje se, ukoliko je stic zaražen određenim malicioznim softverima, njihov programski kod spušta na vaše računalo i potom nad njim vlast preuzima vlasnik malicioznog softvera. Zaštita od ovakvog oblika napada je isključivanjem autoplay opcije pod windowsima (nakon što isključite autoplay opciju napravili ste 40 % posla), a također se preporuča ne gurati neprovjerene stic-ove u računalo, odnosno formatirate stic-ove čim ih nađete, naravno, i ako ih želite koristiti, ali nikako i nikada pristupiti pregledavanju njihovih sadržaja bez prethodne provjere i zaštite!

---

[8] https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/ranjivost-u-skypeu/

[9] https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/ranjivost-u-microsoft-hotmail-i-outlook-racunima/

Važno je znati kako je primjerice od prodaje identiteta danas moguće prilično zaraditi, jer jedan identitet se prodaje od 50 eurocenti do 20 $, a pribrojite još tome dodavanje računala u botnet, ... što višestruko multiplicira zaradu kradljivcima identiteta.

Oblici zaštite od krađe identiteta su brojni i različiti u ovisnosti od proizvođača. Jedan od velikih svjetskih igrača koji je prisutan i u prostoru naše regije je svakako Google koji nudi zaštitu od zlonamjernih korisnika na nekoliko načina.[10]

Jedna je zaštita pomoću zaporke i telefona, koja se još naziva potvrda u dva koraka, koja predstavlja dodatnu razinu zaštite vašeg Google računa i značajno smanjuje vjerojatnost krađe osobnih podataka s njega. Da bi neki zlonamjerni korisnik provalio na račun zaštićen potvrdom u dva koraka, osim što bi trebao znati vaše korisničko ime i zaporku, trebao bi imati i pristup vašem telefonu.

Način kako radi ova zaštita je da svaki put kada se prijavljujete na Google, unosite korisničko ime i zaporku kao i obično, a zatim ćete morati unijeti kôd koji ćete primiti SMS porukom, glasovnim pozivom ili putem mobilne aplikacije.

U drugom slučaju Google nudi zaštitu putem sigurnosnog ključa. Pristup se razlikuje od prvoga slučaja samo u drugom koraku kade se umjesto kod-a umeće sigurnosni ključ u USB priključak računala.

Microsoftovi stručnjaci upozoravaju da je preko 99% napada omogućeno propustima u korisničkim aplikacijama. Korisnici možda redovito instaliraju zakrpe za svoj operacijski sustav, međutim zakrpe za ostale programe koje koriste ne primjenjuju toliko redovito. Upravo to je glavni način na koji napadači dolaze do kontrole nad korisničkim računalima ili kradu podatke korisnicima. Manje od 1% napada koristi do tad neotkrivene, tzv. „zero day“ propuste.

3. Intelektualni kapital kao meta

Teorija intelektualnog kapitala nova je prominentna teorija koja uvelike obećava povećanje poslovnih rezultata u budućnosti. Činjenica je da materijalna imovina (zemlja, zgrade, opreme i novac) danas vodećih kompanija u svijetu ima vrijednost manju od nematerijalne imovine koja nije navedena u njihovim poslovnim bilancama.

Bogatstvo poduzeća se po ovoj teoriji temelji na ljudskom kapitalu, strukturalnom kapitalu i na potrošačkom kapitalu. Stvaranje vrijednosti događa se kada se jedan oblik kapitala pretvara u drugi. Na primjer, vrijednost se stvara kada god ljudska sposobnost (ljudski kapital) stvara nove poslovne procese (strukturalni kapital), što rezultira boljim uslugama za po-

[10] https://support.google.com/accounts/answer/180744?hl=hr

trošače i povećava njihovu lojalnost (potrošački kapital). Jedan od glavnih atributa intelektualnog kapitala jest njegova neopipljivost. Intelektualna je imovina neopipljiva imovina. Intelektualni se kapital, također, često opisuje i kao „skrivena imovina". Zbog toga ga je često teško identificirati i označiti njegovu ekonomsku vrijednost[11]. Tacitno (skriveno) znanje je najznačajniji izvor konkurentske prednosti poduzeća jer je „uskladišteno" u glavama pojedinaca, a karakteristike su mu: vrijednost, rijetkost i nemogućnost imitiranja. Svako poduzeće trebalo bi nastojati to skriveno – tacitno znanje pretvoriti u eksplicitno, kodificirano tj. materijalizirano znanje koje postaje vlasništvom poduzeća i pretvara se u strukturalni kapital[12].

Još davne 2004. predsjednik USA postavio je pitanje NIAC-u da utvrdi kako USA mogu osigurati adekvatan razvoj intelektualnog kapitala za zaštitu kritične američke informacijske infrastrukture i infrastrukturnog koncepta.[13]

Važno je za istaći kako su investicije u intelektualni kapital vrijednost koja se višestruko vraća, a koliko je to prepoznato od primjerice UK vidimo iz njihovih ulaganja u sektor intelektualnog kapitala u razdoblju 2011– 2012. u okviru kojega je podržano 16 projekata sa preko 1 600 000 000 kn.[14]

Neke od podskupina intelektualnog kapitala uključuju ljudski kapital, kapital informacija, svijesti o brendu i nastavni kapital. No, njegova se struktura kod većine današnjih teoretičara sastoji od: ljudskog kapitala, strukturalnog (ili organizacijskog) kapitala i relacijskog (ili potrošačkog) kapitala.[15]

Intelektualni kapital je vrijednost tvrtke ili organizacijsko znanje njenih zaposlenika, te poslovna usavršavanja i vlastite informacije koje mogu osigurati tvrtci konkurentsku prednost. Intelektualni kapital se smatra imovinom, a može se u širem smislu te riječi definirati i kao zbirka svih informacijskih resursa koje tvrtka ima na raspolaganju, a koje se mogu koristiti za stvaranje profita, pridobivanje novih klijenata, stvaranje novih proizvoda ili na drugi način poboljšavanje poslovanja. Sam intelektualni kapital jest, prema nekim autorima, složena ekonomska kategorija koja predstavlja sve čimbenike poslovanja koji nisu eksplicitno izraženi u tradi-

---

[11] *Kolaković, M.(2003). Teorija intelektualnog kapitala, Preuzeto sa: hrcak.srce.hr/file/40500,*

[12] Sundać, D., Švast, N.(2009). Intelektualni kapital temeljni čimbenik konkurentnosti poduzeća, Izdavač: Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva Republike Hrvatske. Preuzeto sa:
http://eobrazovanje.mingorp.hr/UserDocsImages/Knjizica_intelektualni_kapital.pdf

[13] http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/niac/niac_workforcereport_transltr.pdf

[14] http://www.hm-treasury.gov.uk/d/national_infrastructure_plan_051212.pdf

[15] http://eobrazovanje.mingorp.hr/UserDocsImages/Knjizica_intelektualni_kapital.pdf

cionalnim financijskim izvještajima, međutim stvaraju dodatnu vrijednost u organizaciji i značajno utječu na dugoročnu profitabilnost i konkurentnost poduzeća. Intelektualno vlasništvo važna je sastavnica intelektualnog kapitala poduzeća, ono je cjelokupno materijalizirano, kodificirano znanje: patenti, licence, autorska prava, franšize, softver programi i sav ostali materijalizirani vrijednosni ljudski kapital. ICT kao dio intelektualnog kapitala je onaj čija primjena povećava sinergiju između zaposlenika i klijenata poduzeća. ICT pretvara intelektualni kapital u konkretnu konkurentsku prednost svakog poduzeća koje prepoznaje vlastiti intelektualni kapital kao resurs. Tako da u konačnici znanje i intelektualni kapital kao nematerijalna imovina postaju temelji konkurentske prednosti poduzeća.[16] Posebice poradi ove zadnje spomenute sastavnice intelektualnog kapitala, a to intelektualno vlasništvo, nije teško zaključiti kako je isto zasigurno prepoznato i visoko rangirano kao cilj napada krađom identiteta, jer je dobit u odnosu na ostale mete napada napadnute ovom metodom višestruko veća. Poradi svega narečenog u analizama rizika potrebito je visoku razinu vjerojatnosti pridružiti ugrozi krađe identiteta, te poseban segment sigurnosne politike posvetiti metodama i tehnikama suprotstavljanja takvim oblicima ugroza.

4. Zakonodavni okvir

Sagledavajući međunarodni pravni okvir mogli bismo reći kako Konvencija o kibernetičkom kriminalu i Dodatni protokol uz Konvenciju o kibernetičkom kriminalu o inkriminiranju djela rasističke i ksenofobne naravi počinjenih pomoću računalnih sustava, stvaraju dobar polazni pravni osnov za ujednačavanje pravne regulative koja nam omogućava učinkovito suprotstavljanje nezakonitim pojavama kao što je i krađa identiteta.

Važno je za istaknuti kako je Konvencija o kibernetičkom kriminalu, koja je usvojena u Budimpešti 23. studenoga 2001. objavljena u »Narodnim novinama – Međunarodni ugovori« br. 9/2002[17], a u odnosu na Republiku Hrvatsku stupila je na snagu 1. srpnja 2004. Dodatni protokol uz Konvenciju o kibernetičkom kriminalu o inkriminiranju djela rasističke i ksenofobne naravi počinjenih pomoću računalnih sustava, sastavljen u Strasbourgu 28. siječnja 2003. objavljen u »Narodnim novinama – Međunarodni ugovori« br. 4/2008[18], stupio je na snagu u odnosu na Republiku Hrvatsku 1. studenoga 2008.

---

[16] http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=364847

[17] http://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2002_07_9_119.html

[18] http://www.istra-istria.hr/fileadmin/dokumenti/upravna_tijela/UO_za_tal_nac_zaj/ Instrumenti_zastite_ljudskih_prava/I.Multilateralni_odnosi/3.Vijece_Europe/I-.17Dodatni%20protokol %20uz%20konvenciju%20o%20kibernetickom%20kriminalu%20o%20inkrimininiranju%20djela%20rasisticke%20i%20ksenofobne%20naravi%20pocinjenih%20pomocu%20racunalnih%20sustava.pdf

Novim Kaznenim zakonom[19] Republike Hrvatske koji je stupio na snagu 1. siječnja 2013. nije eksplicitno propisana kao posebno kazneno djelo krađa identiteta. Što svakako ne znači da se krađi identiteta kao kaznenom djelu u Republici Hrvatskoj ne posvećuje primjerena pažnja, jer se to čini putem postojećih propisanih kaznenih djela koja u nekim aspektima pružaju čak i širu zaštitu od one propisane Konvencijom ili dovoljno dobru zaštitu. Primjerice, odredbom čl. 266. st. 1. Glava 25 (kaznena djela protiv računalnih sustava, programa i podataka), Kaznenog zakona: „Neovlašteni pristup"[20], kriminalizira se nezakoniti (neovlašteni) pristup računalnim sustavu, podacima ili programima i to kaznom zatvora do jedne godine. Kao što je razvidno iz ovoga članka, inkriminacija je neovlašteni pristup i to bez obzira na motiv ili cilj počinjenog neovlaštenog pristupa. U pogledu subjektivne inkriminacije, traži se samo dolusna radnja (namjerni neovlašteni pristup). Ostvari li počinitelj ikoji od ciljeva iz st. 2. istog članka (kvalificirani oblik) bit će strožije kažnjen, kaznom zatvora do tri godine. Međutim, takav počinitelj može odgovarati i za počinjenje kaznenih djela u stjecaju ako je došlo do oštećenja tuđe stvari iz čl. 235 KZ: „Oštećenje tuđe stvari"[21] ili krađe iz čl. 228. KZ: „Krađa"[22]. Na primjer, u slučaju krađe samog medija (hardware), pojedinih uređaja poput modem-naprava ili drugih medija na kojima su navedeni podaci pohranjeni ili uništenja i ošte-

---

[19] http://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon

[20] Članak 266.
(1) Tko neovlašteno pristupi računalnom sustavu ili računalnim podacima, kaznit će se kaznom zatvora do jedne godine.
(2) Tko kazneno djelo iz stavka 1. ovoga članka počini u odnosu na računalni sustav ili računalne podatke tijela državne vlasti, tijela jedinica lokalne ili područne (regionalne) samouprave, javne ustanove ili trgovačkog društva od posebnog javnog interesa.

[21] Članak 235.
(1) Tko ošteti, uništi, izobliči ili učini neuporabljivom tuđu stvar, kaznit će se kaznom zatvora do dvije godine.
(2) Kaznom iz stavka 1. ovoga članka kaznit će se tko crtežima ili natpisima neovlašteno mijenja izgled zidova, motornih vozila ili drugih površina.
(3) Ako je počinitelj kazneno djelo iz stavka 1. ili 2. ovoga članka počinio iz niskih pobuda ili je njime prouzročio znatnu štetu, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina."

[22] Članak 228.
(1) Tko tuđu pokretnu stvar oduzme drugome s ciljem da je protupravno prisvoji, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina.
(2) Ako je vrijednost ukradene stvari mala, a počinitelj je postupao s ciljem prisvajanja stvari takve vrijednosti, kaznit će se kaznom zatvora do jedne godine.
(3) Vrati li počinitelj ukradenu stvar oštećeniku prije nego što je saznao da je otkriven, može se osloboditi kazne."

ćenja medija. Uz osnovnu radnju iz čl. 266. st. 1. KZ može se počiniti krađa identiteta koja će se očitovati u drugom kaznenom djelu kao što su poznati slučajevi u kojima se neovlaštenim pristupom pribave osobni podaci temeljem kojih se izrađuju lažni osobni dokumenti, lažne kreditne kartice i prodaja lažnih kreditnih kartica putem Interneta, kao i korištenje tuđih osobnih kartičnih podataka pomoću kojih se na teret vlasnika kupuje roba, troši i diže novac. Dakle, moguć je stjecaj sa bilo kojim drugim kaznenim djelom pogodnim za počinjenje uz radnje iz čl. 266. KZ. Nadalje, odredbom čl. 267. st. 1 KZ: „Ometanje rada računalnog sustava"[23] inkriminacija je usmjerena na činjenje neuporabljivim ili nedostupnim tuđih računalnih podataka ili programa ili računalnih komunikacija. Radnja počinjenja:

„Oštećenje računalnih podataka"[24] sastoji se od neovlaštena oštećivanja ili svake druge radnje iz opisa kaznenog djela kojom se ometaju računalni podaci (što je povezano s čl. 4. Konvencije). Opis djela je širi u odnosu na Konvencijsko rješenje:

„Neovlašteno presretanje računalnih podataka"[25] jer se osim na ometanje podataka proteže i na nedozvoljenu manipulaciju računalnim programima.

Smisao inkriminacije u čl. 269. KZ je zaštita ne javne, privatne komunikacije kao u čl. 3. Konvencije. Ovom odredbom pružena je šira zaštita utoliko što je jedna od radnji počinjenja i neovlašteno omogućavanje nepozvanoj (trećoj) osobi da se upozna s takvim podacima. Nepozvanom se smatra svaka osoba koja nije ovlaštena upoznati se s računalnim podacima, uključujući i elektromagnetske emisije računalnog sustava koji prenose te podatke. Za dovršenje djela dovoljno će biti omogućavanje da se nepozvana osoba upozna, bez obzira je li se ona doista i upoznala s tim podacima. Osoba koja je ovlašteno snimila računalne podatke (npr. sigurnosne službe i dr.) odgovarati će za ovo kazneno djelo ako je snimke predala drugoj nepozvanoj osobi. U počinjenju djela mogući su svi računalni podaci neovisno o sredstvu njihova prijenosa (e-mail, telefon, telefaks i dr.). Postojat će stjecaj uz mogućnost inkluzije s nekim drugim kaznenim djelima kao što je iznošenje osobnih i obiteljskih prilika:

---

[23] Članak 267.

(1) Tko onemogući ili otežа rad ili korištenje računalnog sustava, računalnih podataka ili programa ili računalnu komunikaciju.

[24] Članak 268.

(1) Tko neovlašteno u cijelosti ili djelomično ošteti, izmijeni, izbriše, uništi, učini neuporabljivim ili nedostupnim ili prikaže nedostupnim tuđe računalne podatke ili programe.

[25] Članak 269.

(1) Tko neovlašteno presretne ili snimi nejavni prijenos računalnih podataka, uključujući i elektromagnetsku emisiju računalnog sustava, ili drugome učini dostupnim tako pribavljene podatke

„Nedozvoljena uporaba osobnih podataka“ [26], „Iznuda“[27], „Neovlašteno zvučno snimanje i prisluškivanje“[28], „Neovlašteno slikovno snimanje“[29], nadalje, čl. 273. KZ:

„Teška kaznena djela protiv računalnih sustava, programa i podataka“[30], pruža širu zaštitu utoliko što se kao kvalificirano kazneno djelo propisuje počinjenje kaznenih djela iz čl. 267. do 270. ako je istim počinjena znatna šteta ali i s obzirom na posebno značenje podataka za tijela javne vlasti, ustanove ili trgovačka društva od posebnog javnog interesa. Za istaknuti je da se prema pravnom shvaćanju Kaznenog odjela Vrhovnog suda RH znatnom štetom smatra ona čija visina prelazi 30.000,00 kn.

Smisao odredbe čl. 272. KZ: „Zlouporaba naprava“[31] je u sprječavanju stvaranja i širenja „crnog tržišta“ naprava i sredstava prikladnih za počinjenje kaznenih djela iz čl. 266. do 271. KZ. Iako se odredba suštinski oslanja na odredbu čl. 6. Konvencije, ona pruža širu zaštitu. Naime, radi se kažnjavanju namjernog neovlaštenog čina kroz stavak 2.[32] Čl. 272. a tako-

---

[26] Članak 146.
(2) Tko protivno uvjetima određenima u zakonu iznosi osobne podatke iz Republike Hrvatske u svrhu daljnje obrade ili ih objavi ili na drugi način učini dostupnim drugome ili tko radnjom iz stavka 1. ovoga članka sebi ili drugome pribavi znatnu imovinsku korist ili prouzroči znatnu štetu

[27] Članak 243.
(1) Tko s ciljem da sebi ili drugome pribavi protupravnu imovinsku korist silom ili ozbiljnom prijetnjom prisili drugoga da što učini, ne učini ili trpi na štetu svoje ili tuđe imovine, ili neovlašteno snimanje ili prisluškivanje.

[28] Članak 143.
(1) Tko neovlašteno zvučno snimi nejavno izgovorene riječi drugoga ili tko posebnim napravama neovlašteno prisluškuje nejavno izgovorene riječi drugoga koje mu nisu namijenjene

[29] Članak 144.
(1) Tko drugoga koji se nalazi u stanu ili prostoru posebno zaštićenom od pogleda neovlašteno slikovno snimi ili takvu snimku uporabi ili učini dostupnom trećoj osobi i na taj način povrijedi njegovu privatnost, itd.

[30] Članak 273.
(1) Tko kazneno djelo iz članka 267. do članka 270. ovoga Zakona počini u odnosu na računalni sustav ili računalne podatke tijela državne vlasti, tijela jedinica lokalne ili područne (regionalne) samouprave, javne ustanove ili trgovačkog društva od posebnog javnog interesa.

[31] Članak 272.
(1) Tko izradi, nabavi, proda, posjeduje ili čini drugome dostupne uređaje ili računalne programe ili računalne podatke stvorene ili prilagođene za počinjenje kaznenih djela iz članka 266., članka 267., članka 268., članka 269., članka 270. i članka 271. ovoga Zakona s ciljem da ih se uporabi za počinjenje nekog od tih djela,“

[32] Članak 272.
(2) „Tko izradi, nabavi, proda, posjeduje ili čini drugome dostupne računalne loz-

đer je važan i cilj o čemu govori spomenuti stavak.

Po odredbi iz stavka 4.[33] ovog članka propisano je daljnje postupanje sa takvim napravama i tako prikupljenim podacima.

Odredbama čl. 270. KZ, koje se oslanjaju na odredbu čl. 7. Konvencije, a kojima je propisano „računalno krivotvorenje"[34], također se pruža šira zaštita od konvencijske. Naime, opetovano se pruža šira zaštita u toliko što se kao kvalificirano kazneno djelo člankom 273. propisuje počinjenje kaznenog djela iz st. 1. ovog članka ako je istim počinjena znatna šteta ali i ako je počinjeno u odnosu na računalne podatke ili programe tijela državne vlasti, javne ustanove ili trgovačkog društva od posebnog javnog interesa.

A člankom 272. nastoji se osigurati kaznenopravna intervencija u ranijoj fazi prije počinjenja nekog drugog kaznenog djela. I u ovom slučaju, po odredbi iz stavka 4. članka 272. naprave se oduzimaju, a zbog značenja zaštićenih vrijednosti i težine djela, odredbom stavka 5. propisana je kažnjivost i za pokušaj kaznenih djela iz st. 1.

Odredbama čl. 271. KZ, koje se oslanjaju na odredbu čl. 8. Konvencije, a kojima je propisana „Računalna prijevara"[35], također se pruža šira zaštita od konvencijske. Naime, odredbom stavka 1. propisano je i posebno kažnjavanje počinjenja osnovnog kaznenog djela računalne prijevare ako je počinjeno samo s ciljem da se drugoga ošteti. Dakle, posebno se kažnjava namjerno nanošenje štete drugome kao cilj djela, za čije ostvarenje nije bitno da je ujedno ostvarena i protupravna imovinska korist na strani počinitelja. I u ovom slučaju, po odredbi iz čl. 272 naprave se oduzimaju.

Što se tiče zaštite autorskih i srodnih prava, iako Konvencija ostavlja mogućnost odabira zaštite kroz građanskopravne institute, u Republici Hrvatskoj je osim građanskopravne zaštite omogućena i kaznenopravna zaštita autorskih i srodnih prava – glava 27. kaznena djela protiv intelektualnog vlasništva, povreda osobnih prava autora ili umjetnika izvođača, čla-

---

inke, pristupne šifre ili druge podatke kojima se može pristupiti računalnom sustavu s ciljem da ih se uporabi za počinjenje kaznenih djela iz članka 266., članka 267., članka 268., članka 269., članka 270. i članka 271. ovoga Zakona,"

[33]Članak 272.

(4) Posebne naprave, programi iz stavka 1. ovoga članka će se oduzeti, a podaci iz stavka 1. i 2. ovoga članka će se uništiti

[34] članak 270.

(1) Tko neovlašteno izradi, unese, izmijeni, izbriše ili učini neuporabljivim ili nedostupnim računalne podatke koji imaju vrijednost za pravne odnose, u namjeri da se oni uporabe kao vjerodostojni, ili tko takve podatke uporabi ili nabavi radi uporabe

[35]Članak 271.

(1) Tko s ciljem da sebi ili drugome pribavi protupravnu imovinsku korist unese, izmijeni, izbriše, ošteti, učini neuporabljivim ili nedostupnim računalne podatke ili ometa rad računalnog sustava i na taj način prouzroči štetu drugome

nak 284. nedozvoljena uporaba autorskog djela ili izvedbe umjetnika izvođača, članak 285. povreda drugih autorskom srodnih prava, članak 286.

Dakle iz svega narečenog razvidno je da se pojavi krađe identiteta u Republici Hrvatskoj možemo kvalitetno i zakonom utemeljeno suprotstaviti i kroz postojeći pravni okvir, ali da još uvijek ima prostora za zakonska poboljšanja, posebice u postupkovnom dijelu i to sa stajališta zakonitosti uporabe forenzičkih alata za pretragu na daljinu.

Spomenuti alati važni su također i sa stajališta pretrage informacijskih sustava u „oblaku" koji su svakim danom sve više prisutni i u gospodarskom poslovanju Republike Hrvatske. Tako da se i u tom, naglašeno virtualnom prostoru otvaraju mogućnosti za krađu identiteta, te je za izgradnju sigurnosne politike informacijsko- komunikacijske „oblak" infrastrukture procjena rizika njezine ugroženosti od krađe identiteta posebno važna.

5. Zaključak

Krađa identiteta u virtualnom okruženju postaje jedno od najopasnijih kaznenih djela kojemu je zasigurno potrebno u budućnosti posvetiti više pažnje, prvenstveno sa stajališta prevencije, a potom i sa stajališta učinkovitije zakonske regulative. Trenutni zakonodavni okvir u Republici Hrvatskoj stvara preduvjet za učinkovitu borbu protiv krađe identiteta, iako se to kazneno djelo ne prepoznaje eksplicitno, kao što je to slučaj u nekim zemljama EU i svijeta. Postupkovno zakonodavstvo je ono koje bi prvenstveno trebalo omogućiti primjenu danas raspoloživih softverskih i hardverskih alata u primjeni forenzičkih pretraga na daljinu i gdje bi se izmjenama Zakona o kaznenom postupku još više osnažilo državni aparat u borbi protiv krađe identiteta. Iako konvencija o kibernetičkom kriminalu otvara prostora za takav pristup, upravo zbog njezinih dijelova koji to čine, ista nije globalno prihvaćena u onim zemljama i od onih zemalja koje evidentno imaju problema s krađom identiteta u virtualnom okruženju. Najnoviji trendovi krađe identiteta u virtualnom okruženju okrenuti su u pravcu ugroze intelektualnog kapitala, jer su vrijednosti koje se u njemu kriju, a tu posebice naglašavam intelektualno vlasništvo, interesantni svim vrstama kradljivaca elektroničkog identiteta. Stoga je trajna zadaća sustava sigurnosti osmišljavanje novih mogućnosti razvoja kaznenog i postupkovnog zakonodavstva na tragu pronalaženja novih rješenja koja će ojačati one koji su zaduženi za borbu protiv krađe identiteta u virtualnom okruženju, na svim razinama.

6. Literatura

Antoliš, K. (2013). ICT & Identity Theft, Informatologija, 46, 4, 353–360.

Erle A. Nye , John T. Chambers (2006). Final report and recommendations of the National Infrastructure Advisory Council (NIAC) study on Workforce Preparation, Education And Research. Preuzeto sa: http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/niac/niac_workforcereport_transltr.pdf

Europe 2020: UK National Reform Programme 2013, Preuzeto sa: http://www.hm-treasury.gov.uk/d/national_infrastructure_plan_051212.pdf

Kazneni zakon, pročišćeni tekst, NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15 , Preuzeto sa: http://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon

Kolaković, M. (2003). Teorija intelektualnog kapitala. Preuzeto sa: hrcak.srce.hr/file/40500,

PoslovniPuls, 06/02/2013, Američka policija otkrila veliku prijevaru tešku više od 200 milijuna dolara, Preuzeto sa: http://www.poslovnipuls.com/2013/02/06/americka-policija-otkrila-veliku-prijevaru-tesku-vise-od-200-milijuna-dolara/

Sundać, D., Švast, N. (2009). Intelektualni kapital temeljni čimbenik konkurentnosti poduzeća. Izdavač: Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva Republike Hrvatske, Preuzeto sa: http://eobrazovanje.mingorp.hr/UserDocsImages/Knjizica_intelektualni_kapital.pdf

Zero day ranjivosti NCERT-PUBDOC-2010-01-289, CARNet, , Preuzeto sa: https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/99-napada-omoguceno-ne-redovitim-zakrpama/

Zakon o potvrđivanju Konvencije o kibernetičkom kriminalu, Preuzeto sa: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2002_07_9_119.html

Zakon o potvrđivanju dodatnog protokola uz Konvenciju o kibernetičkom kriminalu o inkriminiranju djela rasističke i ksenofobne naravi počinjenih pomoću računalnih sustava, Preuzeto sa: http://www.istra-istria.hr/fileadmin/dokumenti/upravna_tijela/UO_za_tal_nac_zaj/Instrumenti_zastite_ljudskih_prava/I.Multilateralni_odnosi/3.Vijece_Europe/I-3.17Dodatni%20protokol%20uz%20konvenciju%20o%20kibernetickom%20kriminalu%20o%20inkriminiranju%20djela%20rasisticke%20i%20ksenofobne%20naravi%20pocinjenih%20pomocu%20racunalnih%20sustava.pdf

http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=364847

https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/phishing-zasluzan-za-gubitke-preko-658-milijona-dolara/

https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/ranjivost-u-skypeu/

https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/ranjivost-u-microsoft-hotmail-i-outlook-racunima/

https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/ukradeno-3-6-milijuna-identifikacijskih-brojeva-americkih-gradjana/

https://sigurnost.carnet.hr/svijet-o-sigurnosti/novosti/ukradeno-47-milijuna-dolara-s-30-tisuca-bankovnih-racuna/

https://support.google.com/accounts/answer/180744?hl=hr

Abstract: *Contemporary society its development principally thanks to new information and communication technologies. ICT is also a technological basis of globalization processes through which directly affect the creation of new values and digital identities: individuals, companies and government entities. Digital identity formally becomes the main feature of the virtual environment, and as such is a topic of interest to those who are in an illegal way they want to seize for the sake of abuse. One of the biggest abuses is identity theft, which in addition to the victims greatly care, and information as well as legal experts. Risk analysis of ICT-based systems is therefore an essential prerequisite in the development of security policy, which has to recognize identity theft as an objective and high-level threat. In addition to investing in the development of security solutions and strengthen the hardware software security systems is an important and developing legal norms. Adapting the existing legal framework, taking into account best practices and international experience is a challenge that is before the legislation of Croatia, because it is a step forward in the quality of the design of the legislative framework prerequisite for a more effective fight against identity theft.*

Keywords: *virtual environment, identity theft, protection of digital identity, criminal proceedings*

Проф. др Здравко Скакавац, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад [1]

Доц. др Синиша Домазет, научни сарадник Универзитета Едуконс, Сремска Каменица[2]

НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У УПРАВЉАЊУ МИГРАЦИЈАМА У ПРАВУ ЕУ

Резиме: *Узимајући у обзир све већи број лица која траже азил у државама чланицама ЕУ, системи поменутих држава се налазе под великим притиском. У том смислу, институције Уније су се нашле пред неколицином дилема: прво, да ли постојећа миграциона политика ЕУ даје адекватан одговор на притисак који долази од огромног броја миграната; друго, да ли миграциона политика доприноси адекватној интеграцији миграната у државе чланице; треће, да ли миграциона политика ЕУ одговара на захтеве привреда држава чланица, с обзиром на негативна демографска кретања. У раду су анализирани проблеми са којима се сусрећу институције ЕУ у овој области, као и инструменти који се могу користити за боље управљање миграцијама. Аутори рада користили су два метода: позитивноправни метод, као и правно-логички метод индукције и дедукције.*

Кључне речи: *ЕУ, право, безбедност, управљање миграцијама.*

1. Увод

Миграције представљају све већи проблем за државе чланице Европске уније, а узроци могу бити вишеструки: рат, политичко угњетавање, сиромаштво и слично. Феномен миграција је веома сложен и тражи низ различитих одговора. Хиљаде миграната који настоје да пређу Средоземље, или да побегну из ратом погођених подручја Сирије и Ирака принудили су институције ЕУ да донесу план од десет тачака којим су дефинисани правци тренутног деловања. Међутим, испоставило се да то није довољно. Штавише, показало

[1] zskakavac@useens.net
[2] sdomazetns@gmail.com

се да је целокупна европска политика по питању миграција у великој мери заказала. Из тог разлога, појавиле су се дилеме да ли миграциона политика ЕУ пружа адекватан одговор на притисак миграната, да ли она доприноси адекватној интеграцији миграната у државе чланице, као и одговара ли на захтеве привреда држава чланица, посебно имајући у виду негативна демографска кретања. Прве мере ЕУ у области законите миграције имале су облик „меког права", у облику резолуција, најпре од стране држава чланица, а затим и од стране Савета[3]. Такође, не треба заборавити ни то да су један од главних законских инструмената за решавање проблема са миграцијама били споразуми о реадмисији са земљама порекла или транзита[4]. Са правне тачке гледишта, заједничка политика ЕУ у погледу азила, миграција, виза и контрола спољних граница заснована је на глави V Уговора о функционисању ЕУ, као и на протоколима уз овај акт[5]. Узимајући у обзир наведене дилеме, Европска комисија је (у даљем тексту: Комисија) сачинила Европски миграциони програм (у даљем тексту: Програм)[6]. Циљ Програма јесте да се креира нова миграциона политика ЕУ која ће поред ефикаснијег управљања миграцијама, обезбедити поштовање загарантованог права на тражење азила, одговорити на хуманитарне изазове, пружити јасан европски оквир заједничке миграционе политике, али и која ће бити дуготрајна[7].

У тексту који следи, биће извршена анализа Европског миграционог програма са аспектима на четири стуба бољег управљања миграцијама.

2. Четири стуба бољег управљања миграцијама у ЕУ

У складу са Програмом, први стуб миграционе политике ЕУ односи се на смањивање подстицаја за незаконити миграцију. У Програму се исправно констатује да су грађански рат, прогон, сиромаштво и климатске промене директан и непосредан узрок миграција и да је неопходно спречити, односно ублажити те претње.

[3] Peers, S. *An EU Immigration Code: Towards a Common Immigration Policy*, European Journal of Migration and Law14 (2012). стр. 33.

[4] Dedja, S., *Human Rights in the EU Return Policy: The Case of the EU-Albania Relations*, European Journal of Migration and Law 14 (2012). стр. 95.

[5] Мисли се на протоколе 21–22 Уговора о функционисању ЕУ који предвиђају одређене изузетке у односу на Велику Британију, Ирску и Данску.

[6] European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the committee of the regions: *A European Agenda on Migration*, Brussels, 13. 05. 2015. COM (2015) 240 final.

[7] *Програм*, стр. 7.

У том смислу, истиче се важност партнерства са земљама порекла или транзита кроз програме билатералне и регионалне сарадње. У вези с тим, ЕУ је означила као циљ јачање улоге делегација ЕУ у кључним земљама чије би улоге биле да извештавају о главним променама у вези са миграцијама у земљама домаћинима, допринос у укључивању главних питања миграције у развојну сарадњу, као и сарадња са земљама домаћинима у циљу усклађеног деловања. У складу са Уредбом Савета бр. 377/2004. предвиђено је и успостављање европских официра за везу при делегацијама ЕУ у кључним трећим државама, који би били у блиској сарадњи са мрежом официра за везу задужених за имиграцију[8].

Потом, Програм предвиђа интензивирање борбе против кријумчара и трговаца људима како би се спречило искоришћавање миграната у оквиру криминалних мрежа. У том погледу, од кључне важности су сарадња са трећим државама, као и помоћ агенција Уније надлежним телима држава чланица у јачању борбе против криминалних мрежа кријумчара. Агенције би помагале приликом идентификације кријумчара, у истрази, кривичном гоњењу, замрзавању и заплени њихове имовине, мерама усмереним ка проактивним финансијским истрагама у циљу борбе против прања новца у вези са кријумчарењем имиграната[9].

Такође, истиче се да ће Комисија појачати деловање против незаконитог запошљавања држављана трећих земаља[10]. То је у складу са Директивом о минималним стандардима за санкције и мере за послодавце држављана трећих земаља са незаконитим боравком[11], којом се забрањује запошљавање држављана трећих земаља који немају право боравка у ЕУ[12].

Од правних прописа од значаја за први стуб бољег управљања миграцијама у ЕУ, свакако треба поменути и Директиву 2008/115/ЕЗ о заједничким стандардима и поступцима у државама чланицама за враћање држављана трећих земаља са незаконитим боравком[13]. У том погледу, Комисија ће дати предност праћењу спровођења Директиве,

---

[8] Council Regulation 377/2004 OJ L64, p.1; Програм, стр. 8.

[9] Програм, стр. 9.

[10] Програм, стр. 9.

[11] *Directive 2009/52/EC of the European Parliament and of the Council of 18 June 2009 providing for minimum standards on sanctions and measures against employers of illegally staying third-country nationals*, OJ L 168, 30. 6. 2009.

[12] Програм, стр. 9.

[13] *Directive 2008/115/EC, of 16 December 2008, on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals*, OJ L 348 98, 24. 12. 2008, p. 98–107.

при чему ће бржи систем враћања бити пропраћен са поштовањем поступака и норми који омогућавају Европи да обезбеди хумано и достојанствено поступање са повратницима уз сразмерну употребу силе, све у складу са темељним правима и начелом невраћања, загарантованим Повељом о темељним правима која предвиђа да се лице не сме вратити на место на којем постоји озбиљан ризик од смртне казне, мучења или нељудског или понижавајућег поступања[14]. Такође, исправно се констатује да је ефикасна оперативна сарадња у ЕУ мањкава иако она има заједничка правила о враћању. Стога, Европска комисија је усмерила своје напоре ка измени правне основе агенције „Frontex" у циљу јачања њене улоге у погледу враћања миграната[15].

Други стуб бољег управљања миграцијама у ЕУ односи се на управљање границама, односно на спасавање живота и обезбеђење спољних граница. У том погледу, посебно се истиче потреба за утврђивањем трендова ризика како би се обезбедила ефикасна оперативна приправност. То је у великој мери постигнуто уз помоћ система „Eurosur", односно Европског система надзора граница, а све у складу са одредбама Уредбе 1052/2013. Стога, Унија има утврђену политику за помоћ државама чланицама у изградњи чврстих и доследних спољних граница. Предвиђено је и утврђивање стандарда Уније за управљање границама до 2016. године, како би се обухватили сви аспекти управљања спољним границама Уније[16].

Посебно се апострофира коришћење информационих технологија, као што су: систем за обраду захтева за азил (*Eurodac*), систем за поступак обраде захтева за издавање визе (визни информациони систем), као и систем за размену информација о лицима или предметима за које је надлежно тело издало упозорење (шенгенски информациони систем). Такође, покренута је и иницијатива о „паметним границама" у циљу побољшања ефикасности граничних прелаза, како би се олакшао прелазак границе за већину лица из трећих држава која путују у доброј вери, а уједно би се појачала борба против незаконите миграције[17].

Трећи стуб бољег управљања миграцијама подразумева да ЕУ мора обезбедити чврсту заједничку политику азила. Показало се да постоје одређени недостаци у садашњој политици азила, од којих је свакако најзначајнији недостатак узајамног поверења међу државама чланицама, што је био резултат фрагментираности система азила. Због тога је приоритет стављен на обезбеђење целовитог и доследног

[14] Програм, стр. 10.
[15] Програм, стр. 10.
[16] Програм, стр. 11.
[17] Програм, стр. 11.

спровођења заједничког европског система азила. Томе ће допринети нови системски поступак праћења у сврху процене спровођења и примене правила о азилу, као и јачања узајамног поверења. Поред тога, Комисија ће у сарадњи са државама чланицама и Европским уредом за азил (EASO) дати даље смернице за унапређење стандарда о условима прихвата и поступцима одобравања азила како би се државама чланицама дали јасно дефинисани и једноставни показатељи квалитета, те како би се појачала заштита основних права подносилаца захтева за азил, при чему ће се посебна пажња посветити потребама деце и осталих рањивих група. Такође, Комисија ће највећи значај придати преношењу и примени у пракси законодавства о подносиоцима захтева за азил при разматрању поступака за спровођење[18].

Посебно се истиче потреба за ефикаснијим приступом у решавању проблема злоупотреба. То се показало на основу великог броја неоснованих захтева за азил. Законодавство садржи посебне одредбе о сузбијању злоупотреба, примера ради омогућавањем брзе обраде неоснованих захтева за азил. Како би ојачала њихову примену, Комисија ће са EASO-м и државама чланицама сарађивати на развоју смерница за што боље искоришћавање тих могућности[19]. Нарочито су значајне одредбе прописа ЕУ које се односе на механизам одређивања одговорности за разматрање захтева за азил, посебно Уредба бр. 604/2013 о увођењу критеријума и механизама за утврђивање државе чланице одговорне за разматрање молбе за међународну заштиту коју је у једној од држава чланица поднео држављанин треће земље или особа без држављанства (тзв. Даблински систем)[20]. Показало се да овај систем не функционише на одговарајући начин, посебно због тога што и даље постоје разлике у нивоу заштите између различитих јурисдикција[21]. Осим тога, дисфункционална примена Даблинског система представљала је својеврстан показатељ да су системи држава чланица далеко од усаглашавања са принципом неврађања или забраном тортуре или других облика лошег третмана азиланата[22]. За примену овог система одговорне су државе чланице и оне би требало да обезбеде средства неопходна за повећање броја трансфера и

[18] Програм, стр. 12.

[19] Програм, стр. 12–13.

[20] Програм, стр. 13.

[21] Moreno-Lax, V., *Dismantling the Dublin System: M.S.S. v. Belgium and Greece*, European Journal of Migration and Law14(2012), стр. 31.

[22] Mink, J., *EU Asylum Law and Human Rights Protection: Revisiting the Principle of Non-refoulement and the Prohibition of Torture and Other Forms of Ill-treatment*, European Journal of Migration and Law14(2012), стр. 121.

смањење кашњења, ретроактивну примену клаузула које се односе на спајање породица, као и примену ширих и редовнијих дискреционих клаузула које омогућавају разматрање захтева за азил и на тај начин растерећују најизложеније државе чланице. У том смислу, предвиђено је да ће се основати посебна мрежа националних даблинских јединица[23]. Посебно је у Програму истакнута важност примене правила о узимању отисака прстију миграната на границама, све у складу са Уредбом бр. 603/2013 о успостављању система EURODAC[24]. У том погледу, државе чланице које су изложене највећем притиску имаће користи од система *Hotspot* којим се обезбеђује помоћ на терену. Комисија има обавезу да истражи начине на које би се биометријске идентификационе ознаке могле користити у целом систему *Eurodac*[25].

Најзад, четврти стуб бољег управљања миграцијама у Унији односи се на креирање нове политике у подручју законите миграције. Наиме, за разлику од претходна три стуба, овај стуб подразумева привлачење радника који поседују вештине које су потребне привреди Уније. Заиста, у Унији се већ у овом тренутку осећа мањак одговарајућих стручњака, посебно у области науке, технологије, здравства, информационих технологија и слично. Поред ових проблема, Унију све више оптерећује и проблем негативног природног прираштаја и старења становништва, о чему сведочи податак да ће се, у случају одсуства миграција, радно способно становништво у следећој деценији смањити за 17,5 милиона[26]. Дакле, може се закључити да миграције не треба посматрати искључиво из негативне визуре, већ и са аспекта одрживог привредног развоја.

Посебну улогу за привлачење стручне радне снаге имају програми као што су „Хоризонт 2020“ и „Erasmus+“, али и Директива о студентима и истраживачима која је у припреми. Такође, истиче се и Директива 2009/50/ЕЗ о условима уласка и боравка држављана трећих земаља у сврху запошљавања висококвалификованог кадра[27], при чему се планира и њена ревизија, посебно у вези са предузетницима који желе улагати у Европу, или побољшањем могућности за мобилност носилаца плаве карте унутар Уније. У погледу сектора услуга, Комисија ће проценити могућности пружања правне сигурности страних стручњака, како би ојачала положај Уније

[23] Програм, стр. 13.

[24] *Regulation (EU) No 603/2013 of 26 June 2013 on the establishment of Eurodac* (recast).

[25] Програм, стр. 13.

[26] Програм, стр. 14.

[27] *Directive 2009/50/EC of 25 May 2009 on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of highly qualified employment*, OJ L 155, 18.6.2009, p. 17–29.

приликом тражења решења која се заснивају на реципроцитету у преговорима о споразумима о слободној трговини. Даље, истиче се и потреба за развојем инструмената за утврђивање привредних сектора и занимања у којима постоје или ће постојати тешкоће у вези са запошљавањем или недостаци потребних вештина. У том смислу, постојећи портали као што су портал ЕУ миграција и Европски портал за радну мобилност (EURES) имају важну улогу у олакшавању посредовања како би запослење пронашли држављани трећих земаља који већ бораве у ЕУ. Као посебна тешкоћа у запошљавању миграната истиче се непризнавање квалификација које су мигранти стекли у домовини[28].

Даље, политиком ЕУ о законитој миграцији потребно је подстаћи развој држава порекла, а у складу са Комуникацијом Комисије – *Повећање ефекта миграције на развој* и закључцима Савета о миграцији у развојној сарадњи ЕУ из 12. децембра 2014. године[29]. Истиче се да ће Комисија обезбедити најмање 30 милиона евра за помоћ партнерима у изградњи капацитета за ефикасно управљање миграцијом радне снаге са тежиштем на јачању права радника миграната и сузбијању њиховог искоришћавања. У том погледу, регионални програми мобилности радне снаге којима се подстиче мобилност „југ–југ“ могу у великој мери допринети локалном развоју. Комисија ће, такође, подстицати етичко запошљавање у секторима у земљама порекла који су погођени мањком квалификованих радника подржавањем међународних иницијатива у том подручју. Један од начина на који ЕУ може помоћи земљама порекла да извуку корист од миграције јесте омогућавањем јефтинијих, бржих и сигурнијих система трансфера новца, при чему је креиран предлог Директиве ЕУ о платним услугама II[30].

Поред наведених мера, Комисија планира завршетак заједничког европског система азила. Наиме, у уговорима на којима почива ЕУ предвиђа се увођење јединственог азилантског статуса који би важио у целој Унији. У том смислу, Комисија ће покренути широку расправу у погледу развоја заједничког европског система азила, као што су питања у вези са заједничким Закоником о азилу и међусобног признавања одлука о азилу[31]. Друго, Комисија ће се посветити заједничком управљању европским границама, са посебним акцентом

[28] Програм, стр. 15.

[29] Commission Communication: “Maximising the Development Impact of Migration” (COM(2013)292 final); Council Conclusions on Migration in EU development cooperation of 12 December 2014.

[30] Програм, стр. 16–17.

[31] Програм, стр. 17.

на интензивирању операција у Средоземљу, који би обухватио нови приступ функцијама обалске страже у ЕУ, тако што би се разматрале иницијативе као што су: дељење средстава, заједничке вежбе и употреба цивилних и војних ресурса као и могућност напретка на европској обалској стражи[32]. Најзад, посебна пажња институција Уније биће усмерена ка новом моделу законите миграције. То подразумева да је, у складу са Уговорима на којима почива Унија, предвиђено да државе чланице доносе последњу одлуку о прихватању економских миграната. Ипак, ЕУ мора размотрити на који начин би се то ограничење могло помирити са колективним потребама привреде ЕУ. Комисија ће нарочито размотрити могућност развијања система исказа интереса у сарадњи са државама чланицама. У том систему би се користили проверљиви критеријуми за аутоматски иницијални избор потенцијалних миграната, при чему би се послодавцима дала могућност да са пописа изаберу приоритетне кандидате, а мигранту улазак одобравао након што му је понуђен посао. Тиме би се омогућило стварање понуде квалификованих миграната на нивоу ЕУ која би била доступна послодавцима и властима држава чланица, али би се поступак стварног избора и прихватања одвијао на националном нивоу и заснивао на стварним потребама тржишта рада држава чланица[33].

3. Европски систем за премештање и пресељење

У складу са Програмом, Унија је креирала посебан систем за пресељење и премештање миграната. Под премештањем се подразумева расподела између држава чланица лица којима је несумњиво потребна међународна заштита[34]. Нарочито треба обратити пажњу на реч „несумњиво“, што би подарзумевало да ће се у сваком појединачном случају проверавати да ли се ради о законитој миграцији или не. Важно је напоменути успостављање привременог европског система за премештање за подносиоце захтева за азил којима је несумњиво потребна међународна заштита.

Кључ за расподелу заснивaће се на објективним, мерљивим и проверљивим критеријумима који одражавају способности држава чланица за примање и интеграцију избеглица, уз одговарајуће пондерацијске факторе који ће одражавати релативну важност тих критеријума. Кључ се заснива на следећим критеријумима[35]: 1)

[32] Програм, стр. 17.
[33] Програм, стр. 18.
[34] Програм, стр. 19.
[35] Анекс Програма, стр. 19.

величина становништва (40%) која одражава способност за примање одређеног броја избеглица; 2) укупан БДП (40%) као показатељ укупног богатства земље који, стога, одражава способност привреде за примање и интеграцију избеглица; 3) просечан број спонтаних захтева за азил и број пресељених избеглица на милион становника у периоду 2010–2014. (10%) јер то одражава недавно уложен труд држава чланица; 4) стопа незапослености (10%) као показатељ који одражава способност за интеграцију избеглица.

Стварни број лица које треба преместити у сваку државу чланицу зависиће од укупног броја лица које треба преместити и навешће се у законодавном предлогу. Државе чланице биће одговорне за разматрање захтева за азил у складу са утврђеним правилима и гаранцијама. Најзад, при примени основног кључа расподеле узеће се у обзир конкретна кризна ситуација. Државе чланице из којих ће се премештати не би требало да наступају као државе чланице у које се премештају[36].

Под пресељењем се подразумева пресељење појединих расељених лица којима је несумњиво потребна међународна заштита, на молбу високог повереника УН за избеглице, те у договору са земљом пресељења, из треће земље у државу чланицу у којој ће та лица бити примљена уз додељивање права боравка и свих других права упоредивих са правима која се додељују лицима под међународном заштитом[37]. Важно је истаћи да ће европски програм пресељења обухватити све државе чланице, док ће се придружене државе позвати на учешће у програму. Удео укупних места која су обећана за пресељење доделиће се свакој држави чланици на основу истог кључа расподеле, а програм ће се заснивати на европској обавези да обезбеди 20.000 места за пресељење. Међу приоритетним подручјима за пресељење биће северна Африка, Блиски исток и Рог Африке, при чему ће се нагласак ставити на земље у којима се спроводе регионални програми развоја и заштите[38].

Комисија признаје да постоји ризик спонтаног секундарног кретања пресељених лица, при чему ће се то питање решити тако што ће се пресељење условити пристанком пресељеног лица на остајање у држави пресељења у периоду од најмање пет година, при чему ће се то лице обавестити о последицама његовог даљег кретања у Унији, као и о чињеници да у другој држави чланици неће моћи добити правни статус или социјална права. Брза идентификација и враћање лица која не поштују такав договор већ су могућа, у складу са правом

[36] Анекс Програма, стр. 19.
[37] Анекс Програма, стр. 19.
[38] Анекс Програма, стр. 20.

ЕУ. Комисија ће у сарадњи са државама чланицама и надлежним агенцијама развити додатне алате за практичну примену тих мера[39].

Кад је реч о европском програму премештања, може се приметити да су највише оптерећене три земље: Немачка, Француска и Италија, што је и разумљиво, имајући у виду њихову привредну снагу и остале показатеље (18,42% Немачка, 14,17% Француска, односно 11,84% Италија). Суседне земље су знатно мање оптерећене (Хрватска 1,73%, Мађарска 1,79 %, Бугарска 1,25%, Румунија 3,75%). Израчунавања су вршена на основу статистичких података *Eurostat*-а. Детаљнији подаци о европском програму премештања видљиви су у Програму и показују прилично различито учешће у програму премештања, односно пресељења[40]. Поменути кључ већ је изазвао негодовања држава чланица које су сматрале да је извршена неправедна расподела квота међу државама чланицама (као у италијанском случају), што сведочи да је у погледу управљања миграцијама заказала више пута истицана европска солидарност.

4. Закључак

На основу реченог, може се закључити да је криза са мигрантима озбиљно забринула институције Уније. О томе сведочи читав „сет“ мера које су замишљене да омогуће боље управљање миграцијама у ЕУ. Ипак, то не значи да ће њихово спровођење ићи глатко и брзо. Пре свега, показало се да досадашњи систем управљања миграцијама у Унији није задовољавајући, што се показало кроз прилично споре и скупе процедуре приликом одлучивања о захтевима за азил. Такође, посебан проблем представљаће нови европски програм пресељења и премештања, будући да државе чланице већ негодују због кључа расподеле, сматрајући га неправедним. Стога, према мишљењу аутора, тешко ће се постићи консензус по овом питању. Све у свему, нове тенденције у управљању миграцијама у праву ЕУ показују да ће приступ Уније овој проблематици бити радикално другачији и много оштрији, посебно кад је реч о прописима. То, пре свега, важи за прописе у вези са решавањем захтева за азил, прописе о плавој карти, одредбе о сигурној земљи порекла (такав статус већ је додељен Србији), прописе за бржи и сигурнији трансфер новца и слично.

[39] Анекс Програма, стр. 20.
[40] Анекс Програма, стр. 21–22.

Напомена:

Овај рад је део истраживачког пројекта под шифром 47009 (Европске интеграције и друштвено-економске промене привреде Србије на путу ка ЕУ), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Литература:

Dedja, S. *Human Rights in the EU Return Policy: The Case of the EU-Albania Relations*, European Journal of Migration and Law 14(2012), стр. 95.

European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the committee of the regions: *A European Agenda on Migration*, Brussels, 13. 05. 2015. COM (2015) 240 final.

Directive 2009/52/EC of the European Parliament and of the Council of 18 June 2009 providing for minimum standards on sanctions and measures against employers of illegally staying third-country nationals, OJ L 168, 30. 6. 2009.

Directive 2008/115/EC, of 16 December 2008, on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals, OJ L 348 98, 24.12.2008, p. 98–107.

Directive 2009/50/EC of 25 May 2009 on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of highly qualified employment, OJ L 155, 18. 6. 2009, p. 17–29.

Moreno-Lax, V. *Dismantling the Dublin System: M.S.S. v. Belgium and Greece*, European Journal of Migration and Law14 (2012), стр. 31.

Mink, J. *EU Asylum Law and Human Rights Protection: Revisiting the Principle of Non-refoulement and the Prohibition of Torture and Other Forms of Ill-treatment*, European Journal of Migration and Law14 (2012), стр. 121.

Peers, S. *An EU Immigration Code: Towards a Common Immigration Policy*, European Journal of Migration and Law14 (2012), стр. 33.

Commission Communication: "Maximising the Development Impact of Migration" (COM (2013) 292 final); Council Conclusions on Migration in EU development cooperation of 12 December 2014.

Commission Communication: "Maximising the Development Impact of Migration" (COM (2013) 292 final); Council Conclusions on Migration in EU development cooperation of 12 December 2014.

NEW TENDECIES IN GOVERNING MIGRATIONS IN THE EU LAW

Summary: *Taking into consideration the increasing number of people seeking asylum in the member states of the European Union, the systems of the mentioned states have been put under great pressure. In that sense, institutions of the EU have found themselves in front of several dilemmas. Firstly, does the current EU migration policy provide an adequate solution to the pressure resulting from the huge number of migrants? Secondly, does the migration policy contribute to adequate integration of migrants into the member states? Thirdly, does the EU migration policy respond to the demands of member states' economies, particularly considering negative demographic transitions? The paper contains analysis of the problems the institutions of the EU handle in this field, as well as of the instruments which could be utilized for the better migration control. The authors of the paper have applied two methods – a method based on positive law, and inductive and deductive legal reasoning.*

Key words: *EU, law, safety, migration control.*

Проф. др Момчило Талијан,
Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић у Новом Саду[1]

Доц. др Мирослав М. Талијан,
Војна академија Универзитета одбране у Београду[2]

Др Светлана Ристовић, проф., научни сарадник,
Криминалистичко-полицијска академија у Београду[3]

ОСОБЕНОСТИ ОРГАНИЗАЦИОНЕ КУЛТУРЕ У ПОЛИЦИЈИ

Резиме: *Свака организација је за себе јединствена – непоновљива. Чак се и организације које се баве истом врстом делатности у истом месту међусобно разликују у великој мери. На пример у једном граду, чије је подручје по свим релевантним факторима подељено на две подједнако сличне целине које имају полицијске станице сличних капацитета, те целине се међусобно разликују. Откуд овако различити приступи? Одговор не лежи у брзом здраворазумском одговору да се полицијске станице разликују једна од друге због људи који су у њима запослени тј. њихових битних разлика као личности – њихових суштинских својстава, већ је у питању много већи број фактора који одређују постојаност обележја и препознатљивост организација. Наука казује да значајну улогу има организациона култура – когнитивни оквир ставова, вредности, норми понашања и очекивања заједничких за све чланове организације. Када се једном успоставе или преовладају у организацији, наведене битности организационе културе постају релативно стабилне и врше јак утицај како на организације, тако и на људе који у њима раде – постају реална снага. Управо у овом раду излажу се основне одреднице о организационој и полицијској култури, као и потребама и правцима промена полицијске културе.*[4]

Кључне речи: *организациона култура, полицијска култура и промене.*

[1] mtalijan@useens.net
[2] talijan.miroslav@gmail.com
[3] svetlana.ristovic@kpa.edu.rs

[4] Рад је настао као резултат обједињених сазнања коаутора на пројектима број 47011 и 179045 које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, као и истраживања на пројекту „Управљање полицијском организацијом у спречавању и сузбијању претњи безбедности у Републици Србији“, који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду; циклус научних истраживања 2015–2019. године.

Уводне напомене

Свака организација је за себе јединствена – непоновљива. Чак се и организације које се баве истом врстом делатности у истом месту међусобно разликују у великој мери. На пример, у једном граду, чије је подручје по свим релевантним факторима подељено на две подједнако сличне целине које имају полицијске станице сличних капацитета, те целине се међусобно разликују. У једној се више преферира постделиктно поступање, с тежиштем да се, када се догоди неки криминални акт, муњевито и са импозантном технологијом изађе на лице места и на њему што брже уради све по најбољим правилима полицијске струке. Потом се полицајци повлаче у своју базу до следеће интервенције. Неког континуираног присуства полиције на терену и комуницирања полицајаца са грађанима и другим субјектима у локалној заједници нема. У другој полицијској станици, пак, више се упражњава тзв. полицијски рад у заједници што, између осталог, подразумева изградњу проактивних партнерских односа полиције и грађана, стално покривање терена деловањем институције позорника и другим облицима и начинима поступања полиције у остваривању превенције за коју је карактеристично спречавање криминала и других облика угрожавања безбедности. Разуме се, када се криминални акт догоди и ова станица реагује на сличан начин као и првоописана.

Откуд овако различити приступи? Одговор на то питање не лежи у брзом здраворазумском одговору да се полицијске станице разликују због људи који су у њима запослени тј. њихових битних разлика као личности – њихова три суштинска својства: 1) јединство или интегритет или целовитост личности; 2) јединственост или особеност личности и 3) релативна доследност у понашању (слично понашање у сличним ситуацијама) која произилази из јединства и јединствености личности, већ је у питању много већи број фактора који одређују постојаност обележја и препознатљивост организација. Наука казује да значајну улогу има организациона култура – когнитивни оквир ставова, вредности, норми понашања и очекивања заједничких за све чланове организације. Када се једном успоставе или преовладају у организацији, наведене значајности организационе културе постају релативно стабилне и врше јак утицај како на организације, тако и на људе који у њима раде – постају реална снага. Управо у овом раду излажу се основне одреднице о организационој и полицијској култури, као и о потребама и правцима промена полицијске културе.

Основно о организационој и полицијској култури

Заједнички ставови + очекивања + норме понашања + кључне вредности којима се људи унутар организације руководе чине организациону културу (Grinberg & Baron, 1998: 489). *Срж* сваке организационе културе чини *скуп битних карактеристика* (вредности) који постаје колективна вредност уважена од свих чланова организације. Од различитих карактеристика предност се, због њиховог изузетног значаја, даје основним вредностима организације које се огледају у њеној култури, а то су: „сопствена спремност да се одговори на потребе купаца и радника; подршка дата радницима да пласирају сопствене идеје; спремност за преузимање ризика; отворен приступ постојећим модусима комуникације“ (*Ibid*: 491). Изузетно значајан утицај организационе културе врши се на организацију изнутра. Значајни су и спољни утицаји окружења у коме она егзистира (економске силе, законодавство, стање конкуренције и потражње, примена технологије, тј. метода које организација користи у производњи роба или услуга).

Култура као (нематеријална) сила испуњава неколико улога у организацији: 1) члановима пружа осећај идентитета; 2) јача осећај преданости мисији организације и 3) прецизира и јача норме понашања. Ове улоге јој дају моћ да битно утиче на начин опхођења и норме понашања прихватљиве за организацију (*Ibid*: 490–492).

Унутар организација ретко постоји само једна култура, нарочито у оним великим којима припада и полиција. Ово зато што код људи постоји тенденција да деле вредности и да имају већи број заједничких ставова са људима из сопствене области пословне активности или из радних целина у којима конкретно делују, него са људима из других делатности или делова организације. Те посебне целине стварају различите *субкултуре*. Тако се и унутар једне полицијске организације препознаје постојање и деловање и по неколико субкултура које одређују радна, професионална и функционална подела ове институције на криминалистичку и униформисану полицију, затим на тзв. редовне саставе полиције и специјалне јединице полиције. И субкултура ових састава је вишеслојна, па се извесне особености препознају у оквиру одређених врста (грана полиције) тзв. опште полиције у односу на специјализоване јединице полиције, попут граничне полиције, саобраћајне полиције, полиције за обезбеђење. Може се, чак, говорити о изузетно различитим субкултурама у оквиру полицијске културе и то оне која „влада“ у јединицама за обављање основних оперативно-стручних послова који се врше уз примену тј. употребу полицијских овлашћења (укључујући и употребу средстава

принуде), у односу на доминирајућу у саставима за обављање управних унутрашњих послова, а нарочито тзв. послова системске подршке (аналитика и информатика, веза и криптозаштита, стручни послови који се односе на управљање људским ресурсима у полицији и др.).[5] Међутим, овим се не негира постојање јединствене доминантне културе, која чини истанчан, свеобухватан „имиџ" организације – тип културе. Доминантна култура организације рефлектује њене основне вредности и перцепције, генерално прихваћене од целокупне организације. Чланови захваћени одређеним субкултурама могу да уважавају и додатне скупове вредности, али истовремено прихватају и основне вредности организације. Наглашава се да субкултуре нису скуп потпуно издвојених култура, већ облик „мини" култура у оквиру веће, доминантне културе (Grinberg & Baron, 1998: 493).

На *формирање организационе културе* делује више фактора: 1) утицај оснивача организације;[6] 2) искуства које организација има са спољним окружењем и 3) контакти које групе појединаца остварује унутар организације (Grinberg & Baron, 1998: 494).

Када је у питању *оруђе за ширење културе*, то јест начини на који се вредности једне културе преносе међу људима, постоји неколико кључних механизама – а најзначајнији су: симболи, приче, жаргон, церемоније и изјаве о принципима (о примени ових оруђа видети у: (*Ibid*: 495–500)). На тај начин, службена обележја припадника полиције, пре свега, униформа, полицијска значка, ознака на капи, чинови и службена легитимација представљају значајно оруђе за ширење полицијске културе. Посебно место имају и прописани (и успостављени!) међусобни односи у полицији, који су детаљно регулисани полицијским етичким кодексом. Овај кодекс прописује и друга понашања полиције: правила по којима припадници полиције морају да се понашају према грађанима, према другим агенцијама за спровођење закона, затим потребу поштовања принципа непристрасности у понашању припадника полиције приликом обављања полицијских послова и задатака, потребу сталног стручног усавршавања и многа друга питања. Подзаконским актима регулисане су посебне дужности припадника полиције, понашање полиције, ословљавање, представљање и јављање, поздрављање, издавање и извршавање наређења, смотре, приправности, узбуна, смештај и

[5] О наведеним врстама послова и начинима њиховог обављања видети у: Милетић и Талијан (2011). стр. 13–199.

[6] У полицији се тај утицај може везати за поједине фунционере који су представљали синоним за службу: Александар Ранковић Лека, Слободан Пенезић Крцун и други који су временом и особеним стилом креирали организационо понашање и организациону климу у полицији.

унутрашњи ред у објектима полиције, прославе и свечаности, сахране припадника полиције и друга питања која нису регулисана законом, а могу имати значај за функционисање полиције (Јовичић, 2008: 150–151).

Организациона култура има *јак утицај како на људе* да истрају, размишљају и делују у складу са постојећом културом, тако и на организационе процесе (Grinberg & Baron, 1998: 500). На пример, ако организациона јединица полиције свој рад на сузбијању и спречавању криминалитета мери бројем поднетих кривичних пријава, а не и вредновањем квалитета истих (да ли се те пријаве односе на тешке облике криминала и да ли садрже материјалне доказе), њени припадници ће ову оријентацију прихватити, поготово ако се по броју „рецки" дели варијабилни део плате. Међутим, и поред овако формиране „слике о већој ефикасности полиције", грађани неће бити задовољнији њеним радом јер се неће осећати безбедније.

Организациона култура сматра се значајним фактором мотивације запослених (Шире: Амиџић, 2009: 113) и јачања кохезије међу запосленима и њихове везаности за организацију.

Организациона култура је стабилан фактор организација. Међутим, сама *организациона култура може да доживи измене*. Иста често еволуира у складу са спољним силама (нпр. промена државне политике, или промене у саставу радне снаге), као и планским покушајима да се измени конструкција организације (нпр. одлука о промени унутрашње структуре или путем интеграција, реинжењеринга и других модуса организационих промена). Важна спољашња сила која утиче на културу – али и на коју култура такође делује – јесте технологија. Илустративна је примена форензике и информатике у обављању полицијских послова. Сведочења казују о немалом отпору, па и страху од велике иновације и коришћења нових технологија. Посебне едукације и низ других мера и активности допринели су да је данас рад, не само шалтерских служби полиције, већ и оперативе незамислив без рада информационог система, а прибављање валидних доказа немогуће без форензичке потпоре. Наводе се и бурне промене организационе културе у полицији Републике Србије када је почетком деведесетих година прошлог века дошло до промене њене организације и када је од кадрова дотадашњег републичког и покрајинских секретаријата унутрашњих послова и заједничких СУП-ова из тзв. уже Србије формирано јединствено Министарство унутрашњих послова Републике Србије. Постоје и примери који сведоче о променама актуелне организационе културе у полицији. Рецимо, пријем жена у полицију и настојање да се њихов број знатно увећа утиче да се тзв. „мачо култура", као традиционално

обележје полицијске културе, мање и омекшано манифестује. О променама и утицајима својстава организационих култура у новонасталим установама полицијског школства, рећи ће време. Посебан значај за сагледавање успостављања жељених трендова у актуелној полицијској култури имају критичка сагледавања ефеката реформе полиције у Републици Србији путем евалуације стратегијских докумената и релевантног законодавства.[7]

У теорији организационог понашања и организационе културе препознато је више *типова културе*. У најпознатије типологије убрајају се: 1) Ликертов (Rensis Likert) „Систем 4"; 2) Типологија Виљема Оучија (William Ouchi) и 3) Типологија према Дилу и Кенедију (Terrence Deal and Allan Kennedy).[8]

Полицијска култура представља поткултуру културе друштва као целине. Она је нарочит систем вредности, ставова и уверења припадника полиције. Посебност овог система условљена је осећањем социјалне изолованости полицајаца, ризицима посла, специфичним овлашћењима и одговорностима, нужности међусобне солидарности у акцијама, честим контактирањима са асоцијалним понашањима и одређеним врстама људи, интерним системом обуке и стицањем знања у пракси и карактером информација које се стичу у раду.

Кључне *карактеристике полицијске културе* су: 1) посвећеност мисији; 2) цинизам; 3) сумња; 4) социјална изолација и солидарност; 5) конзерватизам; 6) мачизам; 7) расне предрасуде; 8) прагматизам.[9] Постоје и обрасци полицијске културе, односно *радне личности полицајаца*: 1) идеалисти; 2) репресивци; 3) оптимисти и 4) реалисти. Пракса и теорија доказују да се наведене карактеристике и обрасци слично манифестују у различитим друштвима. Полицијска култура нужно има и своје значајне специфичности у свакој појединој земљи, првенствено због тога што се она формира у различитим системима опште друштвене културе и што полиција обавља „унутрашње послове", потребне свакој конкретној држави.

7 Прилози тим сагледавањима могу бити: (Талијан, Талијан и Ристовић, 2013: 297–393); (Талијан и Ристовић, 2012: 107–120); (Ристовић, 2011: 112–131).

8 О обележјима ових типологија: (Талијан, Талијан и Ристовић, 2013: 123–126).

9 О садржају и манифестацијама ових карактеристика: (Милосављевић, 1997).

Потребе и правци промене својстава организационе културе у полицији

Почетак процеса реформи полиције Републике Србије катализован је Студијом ОЕБС-а (октобра 2001. године).[10] Поменута студија и каснији документ визије МУП-а[11] – показали су правац којим би реформа требало да крене и да се усмерава. Својеврсну евалуацију ових докумената и њихове примене у реформи извршило је Одељење за спровођење закона Мисије ОЕБС-а у Србији и Црној Гори. У документу под називом „Ка стварању савремене и одговорне полицијске службе" (јануар 2004. године), сагледани су *приоритети и начела* реформи у МУП-у.[12]: 1) побољшање способности полиције да делотворно спречава и истражује криминал на стручан, ефикасан и непристрасан начин; 2) развој криминалистичке методологије у складу са стандардима и начелима људских права, ослобођене од политичке контроле, која се придржава начела јавне одговорности и владавине права; 3) старање да састав полиције буде репрезентативан и да изражава вредности којих се грађани придржавају[13] и 3) старање да полиција ради у оквиру организационе структуре прилагођене за борбу против криминала, одржавање јавног реда и пружање подршке интегритету кривичноправног система.

Поједина виђења наведених студија нашла су се у актуелним концепцијским и стратегијским документаима: у Стратегији националне безбедности Републике Србије; у Стратегији развоја Министарства унутрашњих послова Републике Србије 2011–2016. и у Стратегији полиције у заједници.

---

[10] Студија је заснована на налазима: Монк, Р. (2001). *Извештај о раду полиције у СР Југославији*, Београд, ОЕБС. Коплементаран са овим документом био је: Слејтер, Ц. (2001). *Извештај о процени стања људских права, етике и стандарда полицијског функционисања у СР Југославији, Србији и Црној Гори*, Београд, Савет Европе. Студија се налази на адреси: http://www.osce.org/sr/spmu/17677, 29. 06. 2015.

[11] У Влади Републике Србије, 11. априла 2003. године презентован је целовит Документ визије МУП-а.

[12] Овај документ ОЕБС-а објављен је на: http://polis.osce.org/library/f/2932/1176/OSCE-SRB-RPT-2932-SR-Reforma_policije_u_Srbiji_ka_stvaranju savremene i odgovorne policijske službe.pdf, 25. 06. 2012.

[13] У поменутом извештају се наглашава да ради остваривања овог начела полиција мора да развије иницијативе којима би задобила поверење јавности. То може учинити старањем да полицијске процедуре, методологија и пракса буду у складу с начелом одговорности, да се владавина права спроводи преко изабраних представника грађана, да процедуре унутрашње контроле буду транспарентне и да се развије независно тело за спољашњи надзор.

За потребе овог рада извршиће се само инстант сагледавања садржаја ова три докумената и из истих селектовати и мање-више изворно навести они који су, чини се, од значаја за сагледавања *потребе и праваца промене својстава организационе културе у полицији.*

Стратегија националне безбедности Републике Србије[14] исказује основе политике безбедности у заштити националних интереса и функционисања система националне безбедности уз уважавање *основних начела*: уставности и законитости, јединства, непрекидности, поузданости, професионалности, прилагодљивости, ефикасности, непристрасности и политичке неутралности, као и отворености за контролу, у складу са законом. Наведена начела заснована су на уставним и законским решењима, као и међународним обавезама и стандардима. Посебност функционисања појединих делова система националне безбедности исказује се кроз иманентна начела утврђена у нормативним и доктринарним документима.

Стратегија развоја Министарства унутрашњих послова Републике Србије 2011–2016.[15] види ово министарство као јавну службу која стално стреми савременој, демократској, одговорној и ефикасној полицијској служби, гарантујући безбедност, делујући као сервис грађана и доприносећи одрживом развоју и европским интеграцијама. У овој стратегији таксативно се наводе следеће *вредности* којима ће се МУП и његови припадници руководити: 1) *Радимо за друштво отворено поштујући законе*; 2) *Сузбијамо криминал одлучно штитећи сваког по закону и никог од закона*; 3) *Поштујемо право на различитост чинећи правду доступну свима*; 4) *Спремни смо за стално учење у сарадњи са окружењем*; 5) *Радимо савесно поштујући кодекс полицијске етике и право на приватност*.

Стратегија полиције у заједници[16] наглашава да ће полиција у Републици Србији неговати следеће вредности: 1) одговорно служење грађанима; 2) равноправан однос према свима уз уважавање различитости људи, уважавање заједнице и њихових потреба; 3) укључивање заједнице у решавање безбедносних проблема; 4) посвећеност остваривању безбедности грађана и заједнице.

---

[14] http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/strategije/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf 04. 07. 2015.

[15] http://www.mup.rs/cms_cir/sadrzaj.nsf/Strategija razvoja MUP-a 2011-2016.pdf, 25. 06. 2015.

[16] „Службени гласник РС“, бр. 43/13.

Закључне напомене

Из изложеног у овом раду сагледава се суштина, улоге и карактеристике организационе културе, а нарочито специфичности полицијске културе. Из истог се види да је Република Србија, у склопу реформских процеса, приступила саображавању полиције не само конкретним друштвеним приликама и стањем у земљи, већ и њеном развоју у модерну институцију, са садржајима и карактеристикама њене организационе културе иманентне амбијенту правне и демократске државе. На том путу, полицијски менаџмент у оквиру испуњавања своје улоге у управљању организационом културом, тј. у стварању, овладавању и промени полицијске културе, успоставља такозвани адекватани „микс“ савремених парадигми култура, уз уважавање доминатног актуелног утицаја спољашњег и унутрашњег окружења. Тим подухватима приступило се осмишљено – заснивањем на одговарајућим стратешким документима.

Литература

Амицић, Г. (2009). *Специфичности управљања људским ресурсима у полицији Републике Српске*. Бања Лука: Интернационална асоцијација криминалиста.

Grinberg, Dž., Baron, R. (1998), *Понашање у организацијама*. Београд: Желнид.

Јовичић, Д. (2008). *Организација и надлежност полиције*. Бања Лука: Факултет за безбједност и заштиту.

Милетић, С., Талијан, М. (2011). *Јавна безбедност*. Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије.

Милосављевић, Б. (1997). *Наука о полицији*. Београд: Полицијска академија.

Монк, Р. (2001). *Извештај о раду полиције у Савезној Републици Југославији*. Београд: ОЕБС.

Ристовић, С. (2011). Стратешке основе за развој и остваривање полиције у заједници. *Civitas* No. 5, str. 112–131.

Слејтер, Ц. (2001). *Извештај о процени стања људских права, етике и стандарда полицијског функционисања у Савезној Републици Југославији, Србији и Црној Гори*. Београд: Савет Европе.

Талијан, М., Талијан, М. М., Ристовић, С. (2013). *Управљање људским ресурсима у институцијама безбедности*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

Талијан, М., Ристовић, С. (2012). „Визије за реформу и развој модерне српске полиције.” *Зборник на рецензирани и презентирани трудови од Мегународната научна и стручна конференција: Реформите на безбедносниот сектор во Република Македонија и нивнотовлијание врз борбата против криминалитетот*, 107–120. Скопје: Европскиот

универзитет – Република Македонија.
Стратегија националне безбедности Републике Србије. http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/strategije/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf 04. 07. 2015.
Стратегија развоја Министарства унутрашњих послова Републике Србије, http://www.mup.rs/cms_cir/sadrzaj.nsf/Strategija_razvoja_MUP-a_2011-2016.pdf, 25. 06. 2012.
Стратегија полиције у заједници, „Службени гласник РС“, бр. 43/13.
Студија ОЕБС-а о раду полиције у Савезној Републици Југославији, http://www.osce.org/sr/spmu/17677, 29. 06. 2015.
„Ка стварању савремене и одговорне полицијске службе“
http://polis.osce.org/library/f/2932/1176/OSCE-SRB-RPT-2932-SR-Reforma policije u Srbiji_ka stvaranju savremene i odgovorne policijske službe.pdf, 25. 06. 2012.

PECULIARITIES OF ORGANIZATIONAL CULTURE IN POLICE

Abstract: *Every organization is unique – inimitable. Even organizations that deal with the same kind of activity in the same location, differ from each other a lot. For example, in a city with the area divided by all relevant factors in two equally similar units, which have police stations of similar capacities, they differ from each other. The answer to the question of "Why are approaches different?" is not the common-sense one that police stations differ from each other because of the people that they employ, nor their important differences as individuals – their essential characteristics. There is a much higher number of factors that determine characteristics and recognizability of organizations, than difference in people employed. Science indicates that organizational culture has a significant role on the subject – cognitive attitude framework, values, behavioral norms and expectations that are common for all members of organization. Once this is established or prevailing in organization, the stated essentials of organizational culture have become relatively stable and exercise strong influence on both the organization and the people who work for them – then they become a real force. This paper presents the main determinants of organizational and police culture as well as the needs and directions of changes in police culture.*

Keywords: *organizational culture, police culture and changes*.

Doc. dr Tatjana Skakavac, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad[1]

Sanja Skakavac, Pravosudna akademija, Beograd[2]

USTANOVE ZA IZVRŠENJE KRIVIČNIH SANKCIJA PREMA MALOLETNICIMA – STANJE I KARAKTERISTIKE

Apstrakt: *Maloletnička delinkvencija je po obimu značajno zastupljena u ukupnom kriminalitetu u većini zemalja u svetu. Statistički podaci o obimu i dinamici kriminaliteta pokazuju da je maloletnička delinkvencija u toku nekoliko poslednjih decenija bila u stalnom porastu u većini zemalja, a u nekim zemljama taj porast je išao ispred porasta drugih oblika kriminaliteta. Radi sagledavanja problematike maloletničke delinkvencije, a posebno recidivizma maloletnih učinilaca krivičnih dela, tokom 2013. godine sprovedeno je sveobuhvatno istraživanje u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija prema maloletnicima u Republici Srbiji. Prilikom sprovođenja ovog istraživanja u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu i u Kazneno-popravnom zavodu za maloletnike u Valjevu došlo se do vrlo interesantnih saznanja, koja će u ovom radu biti i prezentovana.*

Ključne reči: *maloletnička delinkvencija, recidivizam, krivične sankcije, vaspitne mere, maloletnički zatvor.*

1. Uvodne napomene

Maloletnička delinkvencija se zbog specifičnosti vezanih za biološke, psihosocijalne, kriminalno-političke pojave, a posebno zbog mesta u pravnom sistemu, izdvaja kao posebna kategorija u okviru opšteg kriminaliteta. Ta negativna društvena pojava karakteriše se nizom posebnih fenomenoloških i etioloških karakteristika koje je odvajaju od kriminaliteta punoletnih lica. Obim maloletničke delinkvencije u većini zemalja kreće se od 15% do 20%, a u nekim zemaljama doseže i do 45% ukupnog kriminaliteta, što je u velikoj disproporciji sa zastupljenošću te starosne kategorije u opštoj populaciji. U strukturi maloletničke delinkvencije, u većini zemalja u svetu najzastupljeniji je imovinski kriminalitet. O tome govore brojna dosadašnja kriminološka istraživanja koja nedvosmisleno pokazuju da maloletnici u daleko većem broju vrše krivična dela protiv imovine nego druga krivična dela.

[1] Tatjana Skakavac: tatjana.skakavac@gmail.com

[2] Sanja Skakavac: sanja.skakavac84@gmail.com

Pored toga, sve veći broj maloletnih lica pojavljuje se u ponovnom vršenju prekršaja i krivičnih dela, što situaciju čini još složenijom. Recidivizam maloletnih učinilaca krivičnih dela najzastupljeniji je, takođe, u oblasti imovinskog kriminaliteta. Rano pojavljivanje mladih u kršenju moralnih normi i vršenju prekršaja i krivičnih dela ukazuje na nedovoljnu ili neadekvatnu brigu određenih subjekata društva koji svojim činjenjem ili propuštanjem dužnog činjenja omogućuju nastanak takvog ponašanja. To se, pre svega, odnosi na porodicu kao osnovnu ćeliju društva, koja je i najodgovornija za rani razvoj mladih ljudi i njihovu socijalizaciju i vaspitanje. Uticaj škole i školske sredine jeste sledeći društveni činilac po značaju od koga u dobroj meri zavisi pravilan razvoj i obrazovanje mladih. Društveno okruženje, vršnjaci, lokalna zajednica, vlast, mediji i drugi, svako na svoj način, mogu da doprinesu pravilnoj orijentaciji i razvoju mladih ljudi i stvaranju jake barijere ka delinkventnom ponašanju.

Pored toga što je maloletnički kriminalitet u porastu, on ispoljava i određene karakteristike i to: u stalnom je porastu; javlja se u novim, težim i složenijim oblicima; sve više ga karakteriše nasilje, svirepost, grubost, bahatost, beskrupuloznost; grupno vršenje krivičnih dela je sve prisutnije; sve češće se javlja u organizovanim oblicima; recidivizam maloletnika je u porastu i dr.

Sprovedenim istraživanjem u navedenim ustanovama obuhvaćeni su svi slučajevi recidivizma maloletnih učinilaca krivičnih dela, koji su se u vreme istraživanja nalazili u ustanovama za maloletnike i to u Vaspitno -popravnom domu u Kruševcu i Kazneno-popravnom zavodu za maloletnike u Valjevu.

2. Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu

Kazneno-popravni zavod za maloletnike (KPZ) u Valjevu jedina je zatvorska ustanova namenjena izdržavanju kazni mladih počinilaca krivičnih dela, isključivo muškaraca. Ovaj zavod osnovan je 1965. godine, a građen je namenski, isključivo za izvršenje kazne maloletničkog zatvora. U vreme izgradnje ispunjavao je sve tadašnje standarde i kriterijume smeštaja i životnog ambijenta osuđenih maloletnika, što, nažalost, danas nije slučaj.

KPZ danas ima višestruku namenu, razvijajući i primenjujući sledeće programe, služi kao:

1) Zavod za izvršenje kazne maloletničkog zatvora. Ta jedina kazna za maloletnike može se izreći samo starijim maloletnicima (16–18 godina starosti) i to pod veoma restriktivnim uslovima (čl. 28 ZM), a izriče se na određen broj godina, odnosno meseci. Maloletnici mogu u KPZ-u ostati do 23. godine, a izuzetno i duže, posle čega se premeštaju u druge kazneno -popravne zavode u Srbiji.

2) Ustanova za izvršenje kazne lišenja slobode za mlađa punoletna lica (19–21 godine), odnosno lica koja su u vreme upućivanja u KPZ za maloletnike bila mlađa od 23 godine.
3) Ustanova za izvršenje kratkih kazni lišenja slobode za punoletna lica osuđena u povratu, za 16 opština Valjevskog i Užičkog okruga.

Kao što je već rečeno, Kazneno-popravni zavod za maloletnike u Valjevu jedina je ustanova te vrste u Republici Srbiji u kojoj su smeštena lica osuđena na kaznu maloletničkog zatvora. U vreme istraživanja, u toj ustanovi su se nalazila 24 maloletnika koji su osuđeni na kaznu maloletničkog zatvora. Svi oni su na tu kaznu osuđeni jer su kao stariji maloletnici (od 16. do 18. godine života) izvršili neko od teških krivičnih dela.

U cilju istraživanja obavljen je intervju sa jednim brojem stručnih lica zaduženih za prevaspitanje, ostvaren je uvid u lične liste maloletnika i sprovedena anketa s njima. U obavljenim razgovorima za zaposlenima u Zavodu i ličnim uvidom, pregledom dosijea i drugih dokumenata, došlo se do sledećih interesantnih saznanja i karakteristika:[3]
1) u KPZ-u u Valjevu nalaze se mladi sa ozbiljnim kriminalnim dosijeima i to u znatno većem broju nego što je slučaj u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu. Pojedini među njima su osuđeni na maksimalne kazne maloletničkog zatvora zbog izvršenih teških ubistava, silovanja ili razbojništava, pa je Zavod i po tome specifičan;
2) poseban problem predstavlja činjenica da se jedan broj mladića za ozbiljna krivična dela osuđuje na neprimereno blage kazne a, sa druge strane, ukazuje se na neujednačenu kaznenu politiku prema maloletnim učiniocima krivičnih dela i nedovoljno jasno definisanu strategiju države prema tom delu populacije;
3) mnogo ozbiljniji problem, zbog prostornih teškoća, predstavlja činjenica vezana za starosnu strukturu maloletnika, jer neminovno dolazi do mešanja maloletnika sa punoletnim licima, pri čemu su posledice po vaspitni tretman maloletnika veoma ozbiljne. Postojeće prostorno rešenje ne omogućuje odvajanje maloletnika od mlađih punoletnika. Sve to stvara ozbiljne teškoće zaposlenima da na adekvatan način vrše svoju funkciju u toj značajnoj ustanovi;
4) zbog toga je, evidentno, u funkciji neformalan sistem u Zavodu i očigledan negativan i štetan uticaj mlađih punoletnih lica na maloletnike.

U Zavodu jasno uočavaju postojanje nekoliko jakih neformalnih grupa, posebno u zatvorenom delu gde je neformalni sistem posebno pro-

[3] U vezi sa sagledavanjem stanja u Kazneno-popravnom zavodu u Valjevu delimično je korišćen i izveštaj Helsinškog odbora o ljudskim pravima u Srbiji iz februara 2012.

blematičan. U tom odeljenju pravila su daleko stroža, što za ustanovu predstavlja poseban problem, pre svega sa aspekta bezbednosti. Zaposleni ističu da se suočavaju sa teškoćama oko kontrole pomenutih grupa, prevencije sukoba, tuča i samopovređivanja. S obzirom na to da ne postoji sistemski pristup problemima mladih delinkvenata, u Zavodu se i dalje krizne situacije rešavaju izolacijom identifikovanih vođa klanova, što zaista nije najadekvatnije rešenje. I ne samo to, mogućnosti zloupotrebe i zlostavljanja mlađih su veoma prisutne. U poluotvorenom odeljenju, gde se maloletnici druže i komuniciraju, bez obzira na pripadnost grupi, to je manji problem. Interesantno je zapažanje da su u toj ustanovi na sceni urbani kriminalci koji dolaze sa tendencijom da se udružuju, stvaraju klanove, jedni druge reketiraju, podstiču i uvode nasilje kao metod ophođenja sa drugim grupama koje nastoje da stave pod svoju kontrolu i slično. U tom neformalnom sistemu afirmišu se lideri i potencijalni lideri koji o svemu odlučuju, dok se ostali ne pitaju i postaju poslušnici. Lideri eksploatišu slabije, ali im pri tome nude i zaštitu. Tako prave specifičan neformalni sistem;

5) zabrinjavajuć je podatak da čak 80–90 posto maloletnika ne obilaze njihove porodice i ti mladi ljudi bukvalno su prepušteni zaposlenima u Zavodu. Pored toga, značajna većina porodica nema kapacitet da pruži podršku svojoj deci zbog veoma niskog obrazovnog nivoa, nepoželjnih vrednosnih stavova i ekstremno lošeg materijalnog položaja;

6) većina mladih koji se nalaze na izdržavanju kazne ima iskustvo u korišćenju opojnih droga. Mnogi od njih su zavisnici, pa su im neophodni programi odvikavanja, što se počelo primenjivati, ali zasad još uvek nedovoljno;

7) od aktivnosti koje maloletnike povezuju sa spoljašnjim svetom, jednom godišnje se odvijaju festival pesničkog stvaralaštva i likovna kolonija. Međutim, odziv osuđenih nije masovan;

8) u Zavodu postoji znatan broj raznovrsnih aktivnosti koje imaju za cilj da doprinesu razvijanju konstruktivnih socijalnih veština i pozitivnih interesovanja kako bi se smanjila opasnost dugoročne društvene neprilagođenosti. Ono što u tome nije dobro jeste činjenica da je u te aktivnosti uključen mali broj maloletnika i da se aktivnosti ne sprovode u kontinuitetu;

9) kulturno-zabavni život u ustanovi realizuje se kroz razne sekcije (sportska, muzička, likovna, novinarska i dr.), ali je evidentno da u kontinuitetu funkcioniše samo sportska sekcija, dok su ostale sporadične;

10) zaposleni navode da period uoči izlaska iz zatvora predstavlja krizni period kod svih maloletnika. Zbog toga je u ustanovi u primeni poseban program sa onima kojima je do izlaska na slobodu ostalo oko šest meseci. Program obuhvata: ličnu odgovornost, potrebe, osećanja, lični identitet, podršku i prepreke u otvorenoj sredini, posao, pisanje CV-ja, predrasude, društvenu obeleženost, akcioni plan za život u otvorenoj sredini i drugo.

Dosadašnja iskustva ukazuju na to da postojeći program nije bio uspešan kod lica iz zatvorenog odeljenja;

11) u Zavodu, pored postojećih programa, postoji i individualni tretman, što je svakako dobro. Međutim, pojedini programi, poput razvoja socijalnih veština, kontrole besa i odvikavanja od alkohola dosad nisu dovoljno sprovođeni za osuđene iz zatvorenog odeljenja;

12) profesionalno osposobljavanje se organizuje putem kurseva u okviru zavodskih radionica, kao što su: kursevi za varioca, bravara, stolara, informatički kurs i drugi;

13) u Zavodu se u kontinuitetu preduzimaju aktivnosti u pogledu obrazovanja. Maloletnici koji nisu završili osnovnu školu pohađaju je u Zavodu, dok se srednja škola, u skladu sa finansijskim mogućnostima njihovih porodica, pohađa u gradu, ali samo za one iz otvorenog ili poluotvorenog odeljenja;

14) uslovi za smeštaj su jako skromni. U pitanju su velike spavaone (50 osuđenih u jednoj sobi), što stvara izvanredne uslove za razvijanje neformalnog sistema. Čak je i kancelarija upravnika u krugu prostora gde se nalaze spavaone, što je neuobičajeno;

15) prema mišljenju upravnika ustanove, stručnost kadra koji radi sa maloletnicima nije na potrebnom nivou (psiholozi, pedagozi, vaspitači…), što ima uticaja na efikasnost ustanove u prevaspitanju mladih ljudi. I za takvo osoblje neophodna je stalna edukacija, odlasci na stručne naučne skupove i sl. Pored toga, zaposleni moraju da poseduju više različitih znanja zbog raznolike strukture osuđenih lica. Drugim rečima, neophodan je poseban program obuke vaspitača.

3. Vaspitno-popravni dom u Kruševcu

Vaspitno-popravni dom u Kruševcu (VPD) predstavlja jedinstvenu ustanovu u Srbiji za smeštaj mladih koji su počinili krivično delo zbog kojeg im je sud izrekao vaspitnu meru upućivanja u vaspitno-popravnu ustanovu. Ova vaspitno-popravna ustanova osnovana je polovinom 1947. godine adaptacijom pređašnjeg Zavoda za smeštaj maloletnika.

Vaspitno-popravni dom u Kruševcu od 1947. godine vaspitava mladiće i devojke koji su krivična dela počinili između 14. i 16. godine života, a izuzetno i starije. Čak 70% štićenika u domu sada je punoletno. Oni dolaze iz raznih krajeva naše zemlje, a u vreme sprovođenja ovog istraživanja u ustanovi se nalazio 231 štićenik.

U obavljenim intervjuima sa stručnjacima VPD-a u Kruševcu uočene su sledeće karakteristike maloletničke delinkvencije:

1) maloletni delinkventi poslednjih godina postaju sve agresivniji, a broj krivičnih dela sa elementima nasilja u stalnom je porastu. Prema mišljenju stručnjaka iz ove ustanove, prekretnica je bila 2008. godina, od

kada se primećuje ekspanzija štićenika koji su počinioci krivičnih dela sa elementima nasilja. To je jedno od najvažnijih zapažanja zaposlenih u VPD -u koji su zaduženi za njihovo prevaspitanje i osposobljavanje za život na slobodi. Po njima, dezintegracija porodice i društva započeta devedesetih godina prošlog veka uzima danak. Jer upravo sada za kriminal i nasilje svake vrste stasavaju generacije rođene tih godina. Naravno da su mladi najteže preživljavali teške trenutke u svom razvoju. Dakle, evidentno je da je naša prošlost, od devedesetih pa nadalje, uticala na porast maloletničkog kriminaliteta, kao i na pojavu nekih novih pojavnih oblika kriminalnih ponašanja. Vaspitači iz ove ustanove ističu da sam element nasilja može biti manifestacija nezadovoljstva mladih ljudi iz odrastanja, koje se prirodno reflektuje na život, ulicu, školu. Svakako da ova teza potvrđuje dosadašnja kriminološka i psihološka saznanja i istraživanja da mladi vremenom na negativan način ispoljavaju svoje nezadovoljstvo i frustracije stečene u ranom detinjstvu;

2) čak 98% štićenika u ovoj ustanovi su višestruki povratnici, navode stručnjaci iz VPD-a. Iako to sama statistika ne potvrđuje, saznanja koja zaposleni poseduju o svojim štićenicima potvrđuju takvu ocenu. Naime, iz prikupljene dokumentacije o štićenicima može se lako uočiti da je veliki broj njih vršio razna krivična dela i pre navršene 14. godine, što nije evidentirano u nekoj preciznoj statistici. Broj maloletnih lica koja su izvršila veći broj krivičnih dela (više od 10) takođe je u porastu, prema zapažanju stručnjaka;

3) u strukturi maloletnih učinilaca prednjače učinioci imovinskih krivičnih dela, njih 148 ili 64%, od čega je njih 60 ili 25% izvršilo krivično delo razbojništva, što takođe potvrđuje ocenu o povećanju nasilja i agresivnosti maloletnih učinilaca krivičnih dela. Jedan od najstarijih stručnjaka iz ove ustanove (sa radnim iskustvom od 24 godine u VPD-u) ističe da je do kraja 1989. godine razbojništvo maloletnih učinilaca bilo „zaprepašćujuće delo". Ovi podaci su svakako alarmantni za svako društvo i poslednji signal za preduzimanje radikalnijih i sveobuhvatnijih mera društva u celini;

4) interesantno zapažanje zaposlenih stručnjaka u VPD-u odnosi se na teritorijalnu pripadnost štićenika. Tako je evidentno da je poslednjih godina došlo do ekspanzije maloletnih delinkvenata iz Beograda, ali i iz Vojvodine, posebno iz Novog Sada, što se može objasniti upravo onako kako su to tumačili predstavnici Čikaške škole – da je ekspanzija kriminaliteta posledica načina života u velikim gradovima, velikih migracionih kretanja, izbeglištva, rasturenih porodica, ratnih dešavanja, loših ekonomskih uslova života i dr.;

5) štićenici sve više dolaze iz nepotpunih porodica u kojima žive samo sa jednim roditeljem, neretko i bez oba roditelja, pa žive kod babe ili dede. Veći broj štićenika je odrastao u nesređenim porodičnim odnosima u kojima je često dolazilo do porodičnog nasilja i svađa. Pored toga, retke su

situacije gde su oba roditelja zaposlena, a mnogo je slučajeva gde nijedan roditelj nije u radnom odnosu. Ako se tome doda činjenica da su stambena pitanja uglavnom nerešena ili neadekvatna, onda se može videti u kakvim su životnim uslovima odrastali štićenici ove ustanove. Obrazovni nivo roditelja nije na potrebnom nivou, a veliki je broj štićenika čiji roditelji, ili samo jedan roditelj, imaju kriminalnu prošlost. I na kraju, nije nevažno napomenuti da veliki broj roditelja takoreći nema komunikaciju sa svojom decom tokom njihovog boravka u ustanovi. Sve navedene činjenice ukazuju na etiološke aspekte maloletničke delinkvencije i recidivizma maloletnih učinilaca krivičnih dela.

6) veliki broj štićenika ima nepotpunu srednju ili samo osnovnu, pa i nezavršenu osnovnu školu. Testovi inteligencije su pokazali zabrinjavajuće rezultate. Najčešće je to donji prag prosečne inteligencije ili i ispod proseka;

7) ohrabruje činjenica da štićenici u VPD-u redovno pohađaju školu za odrasle sa praksom, srednje škole u gradu, a bolji i studiraju. Tom pitanju se u ustanovi očigledno posvećuje potrebna pažnja i čine značajni napori u edukaciji i obrazovanju mladih. Štićenici vole da budu angažovani, jer im vreme brže prolazi i imaju osećaj da su korisni. Upravo zbog te poslednje činjenice, dok su bili na slobodi, treba tražiti razloge i uzroke njihovog dolaska u ovu ustanovu.

4. Zaključak

Imajući u vidu rezultate do kojih se ovim istraživanjem došlo i sagledavajući sve aspekte i probleme u vezi sa maloletničkom delinkvencijom, a radi poboljšanja stanja i unapređenja rada u ovoj oblasti, predlažemo sledeće mere i aktivnosti: mere prevencije, mere kaznene politike i izmene zakonodavstva u ovoj oblasti.

Na nivou Republike Srbije treba pristupiti izradi nove strategije rada i postupanja sa maloletnim prestupnicima (učiniocima krivičnih dela, prekršaja, sociopatoloških pojava i drugih asocijalnih ponašanja). U izradu tog akta potrebno je uključiti sve važne društvene činioce i službe koje odgovarajućim rešenjima mogu doprineti poboljšanju stanja u ovoj oblasti (državni organi: sudovi, tužilaštva, policija, ustanove za rad sa maloletnicima, lokalne samouprave, nevladine organizacije, mediji i dr.). U okviru opšte strategije neophodno je izraditi poseban deo strategije ili poseban program u vezi sa maloletnim prestupnicima iz romske populacije u pogledu podizanja kvaliteta vaspitanja i obrazovanja na nivou opšteobrazovnih institucija, kao i na nivou disciplinskih centara i programa za osuđena lica.

Radi praćenja razvoja kriminalne ličnosti, s aspekta prevaspitanja, nužno je od strane organa starateljstva, policije i pravosuđa obezbediti kontinuirano praćenje i evidentiranje maloletničke delinkvencije od ranog

detinjstva i početka asocijalnog ponašanja. U tom smislu, treba uvesti odgovarajuće evidencije o kriminalnom ponašanju kako bi se u potpunosti moglo pratiti delinkventno ponašanje svakog maloletnog prestupnika.

Od strane Ministarstva pravde, odnosno Sektora za izvršenje krivičnih sankcija, u Kazneno-popravnom zavodu za maloletnike u Valjevu i Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu treba sagledati stanje kadrovske osposobljenosti u vezi sa postavljenim međunarodnim standardima i uslovima domaćeg zakonodavstva i doneti odgovarajući program kontinuirane edukacije zaposlenih zaduženih za prevaspitanje i resocijalizaciju (vaspitači, psiholozi, pedagozi i drugi) radi poboljšanja kvaliteta rada.

Državnom strategijom i sadržajnim programima koji treba iz nje da proisteknu, neophodno je obezbediti potrebne materijalno-tehničke uslove za realizaciju raznih edukativnih aktivnosti sa svim licima koja se nalaze u ustanovama radi adekvatne pripreme za njihov rad i život na slobodi.

S obzirom na to da su materijalni uslovi bitna pretpostavka uspešnosti i ostalih programa tretmana i prevaspitanja osuđenih maloletnika, neophodno je i u okviru datih mogućnosti stalno činiti napor na poboljšanju prostornih i smeštajnih uslova u pomenutim ustanovama, posebno u Kazneno-popravnom zavodu za maloletnike u Valjevu, naročito u pogledu razdvajanja maloletnih od punoletnih lica zbog velikog i štetnog uticaja neformalnog sistema.

Imajući u vidu značaj centara za socijalni rad u Republici Srbiji u ovoj oblasti, neophodna je reafirmacija njihove uloge u smislu oživljavanja proverenih i u praksi dokazanih efikasnih aktivnosti iz okvira zakonskih nadležnosti i obaveza u pogledu praćenja maloletnih prestupnika (porodica, škola, lokalna sredina) i izrade kvalitetne socijalne anamneze za svako lice.

U skladu s materijalnim mogućnostima, na nivou lokalnih samouprava treba osmišljavati nove praktične programe i sadržaje za prihvat maloletnika nakon boravka u ustanovi, u smislu bržeg uključivanja u realizaciju pozitivnih životnih aktivnosti (dalje školovanje, rešavanje zaposlenja i slično).

Preko Visokog saveta sudstva, Vrhovnog kasacionog suda i Ministarstva pravde i državne uprave neophodno je inicirati ujednačavanje kaznene politike prema maloletnim učiniocima najtežih krivičnih dela. Nedovoljnu primenu vaspitnih naloga, posebnih obaveza i mera medicinskog karaktera u praksi treba preispitati. Kako se neopravdano i nezakonito toleriše odgovornost roditelja za postupke maloletnika, potrebno je u postupku i sudskoj praksi dosledno sprovoditi zakonske mogućnosti odgovornosti roditelja za krivično delo zapuštanja i zanemarivanja deteta u slučaju povrata i naložene vaspitne mere iz prethodne presude pojačanog nadzora od strane roditelja.

5. Literatura

Bošković, Milo (2012). *Kriminologija*, Pravni fakultet, Novi Sad.

Bošković, Milo (2002). *Socijalna patologija*, Pravni fakultet, Novi Sad.

Jovašević, D. (2011). *Maloletničko krivično pravo*, Pravni fakultet, Niš.

Kostić, M. (1995). Devijantno ponašanje dece kao posledica pretrpljene viktimizacije, *Socijalna misao*, br. 5–6.

Kostić, M. (2005). *Istorijski pregled krivičnopravnog položaja maloletnika u našem zakonodavstvu*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.

Konstantinović Vilić, S., Nikolić Ristanović, V., Kostić, M. (2012). *Kriminologija*, Pravni fakultet, Niš.

Kostić, M. (2011). *Ličnost maloletnog delinkventa – kriminološka obeležja*, Pravni fakultet, Niš.

Knežević, S. (2010). *Maloletničko krivično pravo – materijalno, procesno i izvršno*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.

Kostić, M., Skakavac, T. (2013). *Kriminološke teorije o maloletnom prestupniku, Teški oblici kriminaliteta i državna reakcija*, vol. 4, br. I, Ministarstvo pravde Republike Srpske, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Trebinje.

Skakavac, T. (2014). *Recidivizam maloletnih učinilaca krivičnih dela*, doktorska disertacija, Pravni fakultet u Nišu.

Skakavac, T. (2012). *Krivične sankcije prema maloletnicima – stanje i primena, Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji*, Centar za prava deteta, Beograd.

Škulić, M. (2011). *Maloletničko krivično pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005.

INSTITUTIONS FOR EXCECUTION OF CRIMINAL SANCTIONS AGAINST MINORS – CONDITION AND CHARACTERISTICS

Abstract: *Juvenile delinquency is by its extent significantly represented in the overall crime in most countries of the world. Statistical data on the extent and dynamics of crime indicates that juvenile delinquency has been increasing over the last few decades in most countries, and in some countries the increase went ahead the rise in other forms of crime. In order to analyze the problem of juvenile delinquency, especially recidivism of juvenile offenders, a comprehensive study has been conducted during 2013 in the institutions for execution of criminal sanctions against juveniles in the Republic of Serbia. While conducting this research in the Youth Penitentiary Center in Kruševac, and Correctional Institution for Minors in Valjevo, researchers came to very interesting findings, which will be presented in this paper.*

Keywords: *juvenile delinquency, recidivism, criminal sanctions, educational measures, juvenile prison.*

PRAVNE VREDNOSTI

I DEMOKRATSKI IDENTITET

Dr Katinka Beretka,
Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad[1]

KONCEPTUALIZACIJA PRAVNOG POJMA TERITORIJALNE AUTONOMIJE

Rezime: *Imajući u vidu da sve do današnjih dana nije usvojena jedna sveobuhvatna i opšteprihvaćena definicija teritorijalne autonomije u međunaradnom pravu, u postupku ocene ustavnosti Zakona o utvrđivanju nadležnosti AP Vojvodine, odnosno pokrajinskog statuta, Ustavni sud RS je morao da izradi takvu koncepciju koja će, s jedne strane, biti dovoljno široka da obuhvata sve moguće buduće opcije u toku razvoja demokratskog identiteta pokrajinske autonomije u Srbiji, a s druge strane i dovoljno uska da ostane u ustavnopravnim granicama naše države.*
S obzirom na dalje nedoumice po ovom pitanju, čak, i nakon donošenja relevantnih sudskih odluka, cilj rada je da sistematizuje i analizira stavove pojedinih naučnika o pojmu teritorijalne autonomije u svetu, odnosno da na kraju pokuša da definiše pravne komponente (vrednosti) jednog univerzalnog pojma teritorijalne autonomije,te da se isti po potrebi primenjuje i na slučaj Vojvodine.

Ključne reči: *vertikalna podela vlasti, regionalna samouprava, teritorijalna autonomija, nacionalne manjine, Autonomna pokrajina Vojvodina*

1. Uvod

Autonomija Vojvodine se najčešće spominje ili u kontekstu autonomije nacionalnih manjina koje žive na njenoj teritoriji, ili u kontekstu nekadašnjih država članica bivše federalne Jugoslavije ili, čak, u kontekstu pojedinih regionalnih samouprava (neetničkog karaktera) koje su primer dobre prakse u vezi sa teritorijalnom autonomijom u uporednom pravu. Iako ovaj rad nema za cilj da detaljno analizira i kritikuje odluke Ustavnog suda Republike Srbije donete u postupcima ocene ustavnosti Zakona o utvrđivanju nadležnosti Autonomne pokrajine Vojvodine i Statuta Vojvodine, smatram da u spomenutim odlukama teorijska

[1] beretka.katinka@gmail.com

pozadina teritorijalne autonomije nije dovoljno duboko razrađena, a koja bi omogućavala jedan liberalniji, otvoreniji pristup pokrajinskoj autonomiji u Srbiji i tako ekspanzivnije tumačenje ustavnopravne regulative ove ustanove. U nastavku – imajući u vidu ograničenost obima ovog rada – biće predstavljene samo pojedine teorije u mnoštvu onih koje su od pomoći za razumevanje raznih koncepcija nastalih u ovoj oblasti.

2. Teritorijalna autonomija i nacionalne manjine

„Autonomija, kao niži stepen samostalnosti od federalne republike jeste, kao i ova [autonomija Vojvodine – prim. autora] istorijska kategorija ili istorijska nužnost. Posebni istorijski uslovi stvorili su posebne odlike ekonomskog, kulturnog i društvenog života, što sve zajedno određuje posebnu fizionomiju života u ovoj pokrajini." (Damjanov, 1953: 1) Iako je prisustvo nacionalnih manjina u velikoj meri uticalo (i utiče sve do danas) na formiranje sadržine autonomije Vojvodine, ustavotvorac Srbije ni u jednom slučaju u toku pravnoistorijskog razvoja ove pokrajine nije povezivao ovaj model autonomije i nacionalno pitanje; umesto toga je pokušavao da štiti poseban regionalni identitet oblikovan od strane raznih zajednica koje iako žive zajedno na teritoriji pokrajine, imaju različite istorijske korene, tradicije, jezik, religiju i kulturu.[2] Zato je onaj stav, koji posmatra koncept teritorijalne autonomije Vojvodine isključivo preko nastajanja manjinskih nacionalnih zajednica, za širom autonomijom pogrešan. Naravno, autonomija jedne regije može imati (i najčešće i ima) etnički karakter, odnosno baš zbog prisustva nacionalnih manjina personalna i teritorijalna autonomija mogu da se kombinuju.[3]

Teritorijalna autonomija može biti lokalna i regionalna. (Bognár, 2006: 318) Lokalna teritorijalna autonomija ostvaruje se u jedinicama lokalne samouprave, najčešće preko samoupravljanja nacionalne manjine koja u datom slučaju predstavlja većinu u lokalnom stanovništvu. Regionalna teritorijalna autonomija može da se uspostavi ili delegiranjem određenih nadležnosti već postojećim pokrajinama, regijama, kantonima jedne države, ili nezavisno od postojeće administrativne strukture. Ovaj drugi slučaj može da pruži rešenje regiji koja zbog istorijskih ili kulturnih razloga uživa specijalni status u okviru države, ali takođe je moguće da se

[2] „Najčešće se pretpostavlja da ako regije uživaju neki stepen kreativne ili političke samostalnosti, u nekoj meri se uspostavlja i regionalna svest, a kasnije čak i regionalni identitet stanovnika – ali makar političke elite – te teritorije." (Somlyódyné Pfeil, 2007: 58)

[3] „Ukoliko uspostavljanje autonomne regije ima za cilj da garantuje samostalnost jedne manjine u odnosu na većinu, autonomija regije može da služi i za ostvarivanje autonomije jedne manjine." (Bognár, 2007: 4)

regije formiraju simetrično, na celoj državnoj teritoriji (tako nastaju, pre svega, regionalne države). (Benedikter, 2006)

Autonomija može biti: a) *svrsishodna autonomija* (nastala najčešće zbog geografske odvojenosti države i datog autonomnog entiteta, npr. Foklandska Ostrva i Ujedinjeno Kraljevstvo); b) *istorijska autonomija* (npr. ostrvo Man sa autonomijom različitog stepena u različitim istorijskim periodima); c) *organska autonomija* (regija koja je nastala mirnim putem zbog specijalnog identiteta, npr. Grenland) i d) *zaplenjena autonomija* (autonomija koja je nastala zbog oružanih konflikata ili pritisaka, kao Olandska Ostrva). (Nordquist, 1998: 64–65)

Na osnovu navedenih primera, može se videti da prisustvo nacionalnih manjina nije *condicio sine qua non* u pogledu formiranja i funkcionisanja jedne teritorijalne autonomije. Kako je Asbjørn Eide objasnio, „pre svega demokratski, a ne etnokratski karakter se mora pripisati autonomnom entitetu". (Eide, 1993: 15) Nesumnjivo je da se u većini slučajeva, kako u javnom mnjenju, tako i u međunarodnoj stručnoj literaturi, teritorijalna autonomija pojavljuje kao autonomija nacionalne manjine drugačije od većinskog stanovništva. (Ghai, 2013: 20–25) Zato je i Ruth Lapidoth definisala autonomiju kao sredstvo podele vlasti za očuvanje jedinstva države i istovremeno za poštovanje *različitosti stanovništva* (Lapidoth, 1997: 3) koja različitost, s jedne strane, posmatra prvenstveno preko različite istorije, jezika, kulture, ponekad i religije nacionalnih manjina, domorodaca i pojedinih naroda, a s druge strane, stavlja u kontekst samoopredeljenja. Ali pravo na samoopredeljenje (u smislu spoljnog samoopredeljenja), kao osnovno ljudsko pravo, nije isto što i pravo na teritorijalnu autonomiju, bez obzira na to što se ovi izrazi najčešće koriste kao sinonimi.[4]

3. Teorijsko razgraničenje pojma teritorijalne autonomije od drugih subnacionalnih entiteta

Razne teorije o autonomiji definišu teritorijalnu autonomiju pomoću pojmova, kao što su *regionalna samouprava*, *devolucija* i *decentralizacija*, ali ima dosta primera i za upoređivanje teritorijalne

[4] U međunarodnom pravu se pravi razlika između prava na spoljno i na unutrašnje samoopredeljenje. Dok se spoljno samoopredeljenje poistovećuje sa tkz. potpunim samoopredeljenjem naroda što – pod međunarodnom zaštitom – obuhvata pravo na stvaranje nezavisne države, na pristupanje ili pripajanje date teritorije drugoj nezavisnoj državi, odnosno na pretvaranje u drugu političku strukturu (Hannikainen, 1998: 82), unutrašnje samoopredeljenje je odluka same države koja je slobodna da uspostavi razne forme samoopredeljenja na subnacionalnom nivou – pod uslovom da dotični subnacionalni entiteti uživaju izvestan stepen normativne autonomije. (Suksi, 2011: 84)

autonomije i federalne države članice. Usvajanjem teze da je teritorijalna autonomija „unutrašnja stvar“ – naročito ako ista nije izraz zahteva jedne konkretne nacionalne manjine za autonomijom, zadatak je ustavotvorca i/ili zakonodavca da odredi šta se podrazumeva pod autonomijom jedne teritorije u datom prostoru i vremenu.

Preambula deklaracije Skupštine evropskih regiona o regionalizmu u Evropi, takođe, ukazuje na razlike, a istovremeno i na interoperabilnost pojedinih koncepcija. Preambula glasi: „Zbog različite istorije, kulture i ustavnih načela, regije imaju različite statuse koji karakterišu teritorijalnu organizaciju pojedinih država. Pored poštovanja različitosti, ova zajednička deklaracija izražava napor regija da u institucionalnim okvirima svoje države nastavljaju takvu regionalizaciju koja ima *federalnu, autonomnu i decentralizovanu* strukturu.”[5] Dakle, ovaj dokumenat, s jedne strane, obuhvata pod pojmom regije sva ona „legalna teritorijalna tela koja se nalaze neposredno posle centralnog nivoa vlasti i imaju političku samopravu” [6], kao što su regionalne teritorijalne samouprave, federalne države članice, autonomne teritorije i decentralizovana tela, a s druge strane, odnosi se i na razne nivoe političke samouprave razdvajajući tri moguće strukture regionalizacije.

Zajedničko u ovim pojmovima jeste da se u svakom slučaju radi o subnacionalnim entitetima koji zajedno sa centralnom vlašću učestvuju u vršenju vlasti. Pored klasične teorije o podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku granu (tkz. horizonatalna podela vlasti), u poslednje vreme sve je izraženija i teorija o vertikalnoj podeli vlasti, koja spomenute grane vlasti deli između raznih nivoa vlasti tj. između organa subnacionalnih, a i nadnacionalnih entiteta.[7] Tako vertikalna podela vlasti prostire se „na deljenje državne vlasti između različitih nivoa na kojima se ona vrši, bilo kao nadnacionalna vlast (Evropska unija i drugi oblici međudržavnih integracija), kao državna vlast na dva nivoa (federalizam), kao vlast na subnacionalnom autonomnom nivou (regionalna država, devolucija i autonomija) ili kao decentralizovana samoupravna vlast (regionalna i lokalna samouprava).” (Milosavljević, 2012: 9) Budući da je, u svakom

[5] Deklaracija o regionalizmu, Skupština evropskih regija, Bazel, 04. 12. 1996. Preambula, tačka 2.

[6] Deklaracija o regionalizmu, Član 1, tačka 1.

[7] Ustavni sud Republike Srbije je zaključio „da za razliku od federalnih država „u unitarnoj državi državna vlast pripada isključivo centralnim (državnim) organima. Ove reči predstavljaju neprihvatljivo i grubo simplifikovanje svih mogućih modela teritorijalne decentralizacije unitarne države. Budući da je teritorijalna autonomija u Republici Srbiji Ustavom konstituisana i da autonomne pokrajine raspolažu određenim, ustavom zajemčenim stepenom autonomnosti, ne može se reći da sva državna vlast pripada isključivo centralnim organima. Vertikalna podela vlasti je karakteristična i za unitarne, a ne samo za federalne države.” (Simović, 2013: 54–55)

slučaju, reč o određenom stepenu samouprave, tj. autonomnom vršenju vlasti, logična je zbunjenost u pogledu razlikovanja spomenutih pojmova, naročito imajući u vidu da države uživaju potpunu slobodu prilikom određivanja principa funkcionisanja svoje unutrašnje strukture vlasti.

„ [...] ono što je nesporno jeste da je stepen autonomnosti autonomne jedinice veći od stepena autonomnosti koji ima lokalna samouprava, a manji i kvalitativno drugačiji od stepena autonomnosti federalnih jedinica, kod kojih je stepen autonomnosti toliki da je ograničen u smislu države, ali bez državne suverenosti. Sledeće pravilo oko čega je teorija saglasna, a koje je potvrđeno i u uporednopravnoj praksi jeste da centralna vlast, svojim ustavom i zakonima, određuje stepen autonomije autonomnih jedinica [...] da autonomne jedinice ne raspolažu originernom vlašću koja bi imala obeležje državnosti. U tom smislu, autonomne jedinice ne bi mogle da imaju ustavotvornu vlast, da uživaju sudsku autonomiju, a neprimerena im je i ustavnosudska funkcija."[8] Nasuprot stavu suda, u međunarodnoj stručnoj literaturi granice između zakonodavnih teritorijalnih autonomija i federalnih država članica su se zamaglile, naročito u pogledu njihovih uloga u normiranju. Činjenica da je država determisana federalno, u ustavu ne znači da ista automatski odgovara koncepciji federalne države u pogledu sadržine, jer kako je i Sir Kenneth Clinton Wheare utvrdio, prisustvo prave federalne strukture reflektuje se kako u konstitutivnom aktu jedne države, tako i u vladinoj praksi. (Suksi, 2011: 86–86) Na osnovu ovog pristupa, Will Kymlicka je svrstao Španiju, Belgiju, Kanadu i Švajcarsku u kategoriju onih federalnih država u kojima nacionalne manjine uživaju teritorijalnu autonomiju u formi države članice. Prema njegovom mišljenju, iako je Ujedinjeno Kraljevstvo ostalo unitarna država, za Škotsku i Vels uspostavljene su pseudo federalne forme teritorijalne autonomije (slično Alandskim Ostrvima i Južnom Tirolu). Ove slučajeve on naziva „višenacionalnim federalnim državama". (Kymlicka, 2007: 72)

Kako je teško povući crtu u slučaju država članica – autonomna teritorija, tako je komplikovano i odrediti granicu između regionalne samouprave i teritorijalne autonomije. Razlog konfuzije najčešće je u izjednačavanju administrativne i političke koncepcije regionalizacije: dok se prvi slučaj odnosi na administrativnu decentalizaciju države – kada se status regije ne razlikuje bitno od pravnog statusa lokalnih samouprava, u drugom slučaju regija se pojavljuje kao oblik vertikalne podele vlasti, kao izraz političke volje jedne teritorije. (Pajvančić, 2008: 54) Nepostojanje prihvaćenih međunarodnih standarda koji bi regulisali sadržinu teritorijalne (a ne lokalne) samouprave u normativnim okvirima dalje pogoršava postojeću zbunjenost pojmova, a evropski pokušaji za određivanje principa regionalnog samoupravljanja, takođe, nisu doneli ohrabrujuće rezultate.

[8] IUz-353/2009. od 10. jula 2012. godine, „Službeni glasnik RS", br. 67/2012, str. 19.

Različiti nazivi nacrta, koji ponekad govore o regionalnom samoupravljanju i regionalnoj autonomiji a ponekad o regionalnoj demokratiji, potvrđuju da se koriste slični a u pogledu značenja delom različiti izrazi za određivanje iste pojave.[9] Ipak, zajedničko ovim inicijativama jeste da koncepcija regionalne samouprave služi demokratizaciji društva putem izmene osnovnih karakteristika institucija sa javnim ovlašćenjima radi potvrđivanja prava građana na učestvovanje u vođenju javnih poslova na svim nivoima vlasti.[10]

Izvestilac, Peter Rabe, grupisao je regionalne samouprave u šest modela na osnovu sledećih kriterijuma: a) da li regija raspolaže zakonodavnom vlašću, b) da li ustav garantuje ovu vlast i c) da li se regionalni parlament bira neposredno ili posredno. U prva dva modela se svrstavaju entiteti sa zakonodavnom vlašću, s tim da se zakonodavna vlast u prvom modelu garantuje ustavom ili federalnim ustavom, a u drugom modelu vršenje zakonodavne vlasti od strane regije se ostvaruje uz pomoć nekog drugog akta (zakon, statut, međunarodni ugovor). U trećem i četvrtom modelu regionalna samouprava samostalno donosi svoje pravne propise (zakone ili podzakonske akte), u skladu sa okvirnim zakonima centralne vlasti. Kao i u slučaju prethodnog para, razlika je u izvoru nadležnosti (tj. da li nadležnost potiče iz ustava ili iz nekog drugog akta). Za razliku od ovih modela, peti i šesti model ne obuhvataju zakonodavnu vlast ili drugu normativnu nadležnost, nego se prvenstveno koncentrišu na administrativno odlučivanje. U petom modelu neposredno birani lokalni/regionalni organ zadužen je da vrši ovu funkciju, dok u šestom modelu nema demokratskog izbora (Rabe, 1997). Prema ovim modelima, teritorijalna autonomija se poistovećuje sa određenim stepenom normativne regionalne samouprave (modeli od 1 do 4), ali *vice versa* ne. Drugim rečima, svaka teritorijalna autonomija je regionalna samouprava, ali nije svaka regionalna samouprava teritorijalna autonomija. Iako peti i šesti model predstavljaju regionalnu samoupravu po nacrtu Povelje, bez normativnih nadležnosti ovaj koncepat ne odgovara ni pojmu teritorijalne autonomije, ni političkoj koncepciji regionalne samouprave. (Suksi, 2011: 125)

Zato je bitno razlikovati neregionalne države sa administrativnim regijama od regionalnih država sa normativnim regionalnim samoupravama. Po pravilu, „sve vrline regionalne države u osnovi bi počivale na vrlinama teritorijalne autonomije" (Petrov i Simović, 2013: 562), kao na primer: poveravanje minimuma državne vlasti regionalnoj zajednici, efikasnija zaštita manjina (i rešavanje sukoba), veća politička

[9] Nacrt Evropske povelje o regionalnoj autonomiji (u nekim prevodima regionalnoj samoupravi) (1997), Helsinška deklaracija o regionalnoj samoupravi (2002), Nacrt Evropske povelje o regionalnoj demokratiji (2008).

[10] Nacrt Evropske povelje o regionalnoj samoupravi, Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Evrope, Savet Evrope, Preporuka br. 34 (1997), Preambula, stav 2.

integracija etničkih grupa, ublažavanje separatičkih tendencija, doprinos pojačavanju elemenata vladavine prava, lokalna kontrola regionalnih prirodnih resursa i tako dalje (Benedikter, 2009: 54–55).

Pojam devolucije najčešće se vezuje za Škotsku, Vels i Severnu Irsku u okviru Ujedinjenog Kraljevstva, umesto pojma autonomije, što se opravdava načelom legislativne supremacije Vestminstera. (Leopold, 1998: 247) Devolucija je nastala u kontekstu samoregulisanja Severne Irske („*home rule*"), a kasnije je postala primenljiva – iako u različitoj formi – i na druge dve teritorije. U definiciji Vernona Bogdanora, devolucija je „prenos funkcija parlamenta i ministara podređenom izabranom telu na geografskoj osnovi." (Bogdanor, 1999: 2) Ove funkcije mogu imati normativne, izvršne, ali istovremeno i regulativne nadležnosti, ali teritorijalni parlamenti i drugi organi, koji su nosioci ovih funkcija, nemaju potpunu samostalnost zbog supremacije Vestminstera. Primer koji dobro ilustruje ovu praksu jeste ustavni običaj „Sivel" po čemu Vestminster ne može da reguliše škotsku stvar bez saglasnosti parlamenta Škotske, iako bi parlamentarna supremacija omogućavala i drugačiji pristup (Suksi, 2011: 240–241).

4. Mogući sadržaj univerzalnog pojma teritorijalne autonomije

Imajući u vidu razne koncepcije teorije o autonomiji, mogu se izvući sledeći zaključci:

- Unutrašnja struktura vlasti jedne države prvenstveno zavisi od samog zakonodavca, pod uslovom da zakonodavac poštuje osnovne kriterijume demokratskog vršenja vlasti i međunarodne (pravne) obaveze države. Teritorijalna autonomija može nastati kako u ustavotvornom i zakonodavnom postupku, tako i kao rezultat međunarodnih pregovora. U slučaju postojanja autonomije sa međunarodnom pozadinom, jednostrano ukidanje autonomije od strane zakonodavca države predstavljalo bi kršenje međunarodne obaveze, ali u odsustvu međunarodne pozadine, u pravnom smislu reči, ukidanje ili organizaciona transformacija autonomije je „samo" unutrašnja stvar (uz poštovanje prava nacionalnih manjina).
- „Samouprava u formi regionalne autonomije najčešće se ne daruje, nego bez obzira na kontinent, treba da se izbori." (Benedikter, 2009: 238) Zato je nastanak autonomije uvek postepen. Čak i u slučajevima onih autonomija koje najperfektnije funkcionišu, prisutne su kontinuirane promene, npr. autonomija Olandskih ostrva već odavno je prevazišla svoje originalne okvire i danas se više naziva laboratorijom nego modelom autonomije. (Suksi, 2011: 645)

- Dugo je bilo propagirano pravilo da se legitimnost jedne teritorijalne autonomije obezbeđuje zahtevom nacionalne manjine za samoupravljanjem. Ali nastanak teritorijalne autonomije može imati druge, geografske, istorijske, kulturno-jezičke, ekonomske, političke razloge itd. U svakom slučaju, nastaje zbog sprovođenja interesa jedne, većinom drugačije i u pogledu broja članova (a ne samo u pogledu nacionalne pripadnosti) manjinske grupe na određenoj teritoriji u okvirima državne granice. Ovaj elemenat autonomije stoji u uskoj vezi sa načelom subsidiariteta.
- Stanovništvo teritorijalne autonomije istovremeno je i beneficijar konkretnog rešenja autonomije, ali to ne znači da se stanovništvo određene teritorije smatra narodom i tako nosiocem prava na spoljno samoopredeljenje.
- Teritorijalna autonomija nije izjednačena sa državom članicom federacije, ali u zavisnosti od konkretnih nadležnosti može da stiče implicitni status države članice. Za razgraničenje ovih stepena vlasti nije dovoljno da se utvrdi koji stepen vlasti raspolaže rezidualnim i koji nabrajanim nadležnostima, nego treba da se proučava kompleksni sistem odnosa centralnog i drugih nivoa vlasti, počevši od podele vlasti, preko uzajamnog odnosa u donošenju ustava, sve do institucionalne strukture.
- Regionalna samouprava se smatra teritorijalnom autonomijom kada raspolaže samostalnim, od centralnog zakonodavstva nezavisnim, ili možda samo od centralnog okvirnog zakonodavstva zavisnim normativnim nadležnostima radi regulisanja svojih specifičnih odnosa, uključujući i svoje organe vlasti.
- Teritorijalna autonomija je asimetričan entitet u državi. Čak i u regionalnim državama, regije zbog spomenutih specifičnosti imaju različit pravni status.
- Teritorijalna autonomija ima odgovorajući stepen izvršne vlasti i finansijske autonomije radi izvršavanja svojih pravnih propisa i finansiranja s izvršenjem povezanih troškova, ali po potrebi izvršava i centralne zakone i druge propise vršeći poverene nadležnosti; ali ako raspolaže isključivo administrativnim nadležnostima, onda nije reč o teritorijalnoj autonomiji, nego o administrativnoj regionalnoj samoupravi.
- Iako su u pogledu legitimnosti vertikalne podele sudske vlasti mišljenja podeljena, za definiciju teritorijalne autonomije nije potrebno postojanje paralelne pravosudne strukture. [11]

[11] „ […] pretpostavlja se da sudovi, budu državni sudovi ili sudovi autonomnog entiteta, funkcionišu po načelu nezavisnog pravosuđa, što znači da u svakoj okolnosti sud ostaje neutralan u toku donošenja odluke." (Suksi, 2011: 624)

5. Zaključak

Za jednu verodostojnu autonomiju potrebno je istovremeno postojanje pet kriterijuma: *de facto* (tj. primenjena) i *de jure* autonomija, demokratija, [12] vladavina prava, [13] stabilnost, ravnopravnost građana, odnosno minimum normativne i izvršne vlasti autonomnog entiteta. (Suksi, 2011: 22) Ako prihvatimo da u Srbiji manje-više svi ovi elementi postoje u uslovima trenutne faze demokratskog razvoja, u pogledu statusa Autonomne pokrajine Vojvodine u okviru Srbije ostaje samo pitanje kojim aktom i na koji način se spomenuti minimum nadležnosti definiše. Prema Marku Suksi, na osnovu odnosa izvora nadležnosti i samih nadležnosti razlikuju se sledeće grupe: a) „prave" autonomije sa normativnim nadležnostima na osnovu ustava (npr. Madeira, Azori, Baskija, Severna Irska, Alandska ostrva), b) normativne autonomije garantovane zakonima centralne vlasti (npr. Grenland), c) autonomije sa regulativnim i/ili administratvinim nadležnostima na osnovu ustava (ovo formulisanje može biti varljivo), odnosno d) administrativne regionalne samouprave (u ovom slučaju zakonom se poveravaju samo administratvne nadležnosti subnacionalnim entitetima). (Suksi, 2011: 15–17) Vojvodina bi se, na osnovu pravne regulative a i prakse, mogla svrstavati u više spomenutih grupa, čak pod a) – u pogledu regulisanja pitanja pokrajinskih simbola i institucija.

Autonomna pokrajina Vojvodina je nastala i formira se sve do današnjih dana pod uslovima pozitivno pravnog normiranja Srbije kao asimetrična autonomna teritorija. Bez ikakve sumnje nije federalna država članica koja nema (niti je imala) neposredno međunarodno potvrđivanje. Karakterišu je specijalna pravna kultura, regionalni identitet, posebna istorijska pozadina i ti faktori svi zajedno opravdavaju specifičan pravni status pokrajine unutar pravnog sistema Srbije. Iako nema zakonodavnu vlast, ustavotvorac je poveravao zakonodavcu da omogućava Vojvodini vršenje *regulativnih* nadležnosti u pojedinim društvenim oblastima uz pomoć kojih se može uspostaviti i pokrajinsko pravo; ali naglašavanje kondicionalnog moda je od posebne važnosti, jer uspešnost vršenja ovih

[12] „Moderna teritorijalna autonomija može da funkcioniše samo pod uslovima demokratije, zato – u odsustvu demokratskog okvira – u državama sa hibridnim ili totalitarnim režimom postojeći autonomni entiteti više se posmatraju kao rešenja kvazi autonomije teritorijalne podele vlasti." (Benedikter, 2009: 62)

[13] Tri dimenzije vladavine prava se odnose na teritorijalnu autonomiju: 1) s jedne strane teritorijalna autonomija je neodvoljivi deo države kako pred ustavom, tako pred nacionalnom zajednicom, a s druge strane i sama teritorija priznaje suverenitet države kojoj pripada, 2) za ostvarivanje teritorijalne autonomije pored pravne deklaracije preduzeti su i praktični koraci, i na kraju 3) teritorijalna autonomija je trajno ustavno rešenje države, a ne privremeno uređenje. (Benedikter, 2009: 60)

pokrajinskih nadležnosti zavisi od stalno promenljive zakonske regulative. Budući da ovo stanje nije bilo uvek isto u toku evolucije vojvođanske autonomije, može se zaključiti da je postepenost prisutna i u kod autonomne pokrajine Srbije ali – kako je i sama istorija već pokazala – ova postepenost ne mora da se manifestuje u proširivanju autonomije.

Literatura

Benedikter, T. (2006). *The working autonomies in Europe. Territorial autonomy as a means of minority protection and conflict solution in the European experience - An overview and schematic comparison*. Bolzano: Associazione per i popoli minacciati.

Benedikter, T. (2009). *The World's Modern Autonomy Systems. Concepts and Experiences of Regional Territorial Autonomy*. Bolzana: EURAC.

Bogdanor, V. (1999). *Devolution in the United Kingdom*. Oxford: Oxford University Press.

Bognár, Z. (2006). Autonómiák világszerte: az önállóság formai és tartalmi ismérvei tizennyolc államban (2.). *Magyar Kisebbség* 1-2.

Bognár, Z. (2007). *Kisebbségi autonómiák és a kisebbségek érdekeit szolgáló regionális autonómiák az Európai Unió tagállamaiban*. Kluž-Napoka: RMDSZ.

Damjanov, B. (1953). Kratak prikaz Statuta AP Vojvodine. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine, časopis za pravnu teoriju i praksu* 6, 1-7.

Eide, A. (1993). *On possible ways and means of facilitating the peaceful and constructive solution of problems involving minorities*. The final report of the Special Rapporteur of the Commission of Human Rights - Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. E/CN.4/Sub.2/1993/34.

Ghai, Y. (2013). Introduction: Nature and origin of autonomy. U: Yash Ghai i Sophia Woodman (Ur.). *Practising Self-Government. A Comparative Study of Autonomous Regions*. 1-31. Cambridge: Cambridge University Press.

Hannikainen, L. (1998). Self-Determination and Autonomy in International Law. U: Markku Suksi (Ur.). *Autonomy: Applications and Implications*. 79-95. Hag: Kluwer Law International.

Kymlicka, W. (2007). *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford: Oxford University Press.

Lapidoth, R. (1997). *Autonomy: Flexible Solutions to Ethnic Conflicts*. Washington: US Institute of Peace Press.

Leopold, P. M. (1998). Autonomy and the British Constitution. U: Markku Suksi (Ur.). *Autonomy: Applications and Implications*. 223-250. Hag: Kluwer Law International.

Milosavljević, B. (2012). Načelo podele vlasti u Ustavu i ustavnoj praksi Republike Srbije. *Pravni zapisi* 1, 5-21.

Nordquist, K. (1998). Autonomy as a Conflict-Solving Mechanism – An Overview.

U: Markku Suksi (Ur.) *Autonomy: Applications and Implications*. 59-77. Hag: Kluwer Law International.

Pajvančić, M. (2008). Ustavni okvir regionalne države. U: Aleksandar Popov (Ur.) *Decentralizacija u kontekstu novog Ustava Srbije i EU integracija*. 51-66. Novi Sad: Centar za regionalizam.

Petrov, V. i Simović, D. (2013). Regionalna država – (Ne)ispravan put decentralizacije Republike Srbije. *Pravni život* 12, 557-571.

Rabe P. (1997). The European Charter of Regional Self-Government - Follow-up given by the Committee of Ministers to Recommendation 34 (1997) on the draft European Charter of Regional Self-Government - CPR (9) 6.

Simović, D. (2013). Ustavnosudsko uobličavanje teritorijalne autonomije Vojvodine. *NBP • Žurnal za kriminalistiku i pravo* 3, 53-69.

Somlyódyné Pfeil, E. (2007). Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. *Tér és Társadalom* 4, 57-71.

Suksi, M. (2011). *Sub-State Governance through Territorial Autonomy. A Comparative Study in Constitutional Law of Powers, Procedures and Institutions*. Heidelberg: Springer.

Drugi izvori

Deklaracija o regionalizmu, Skupština evropskih regija, Bazel, 04. 12. 1996.

Nacrt Evropske povelje o regionalnoj samoupravi, Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Evrope, Savet Evrope, Preporuka br. 34 (1997)

IUz-353/2009. od 10. jula 2012. godine, „Službeni glasnik RS“, br. 67/2012

CONCEPTUALISING THE LEGAL PRINCIPLE OF TERRITORIAL AUTONOMY

Summary: *Considering the fact that there is still no single, universally acknowledged definition of territorial autonomy in international law, in the process of examining the constitutionality of Law on Establishing the Competences of the Autonomous Province of Vojvodina, that is its Statute, the Constitutional Court of the Republic of Serbia had to take an approach that would, on the one hand, be broad enough to cover any potential changes in the course of development of provincial autonomy as a marker of democratic identity in Serbia, while on the other hand, be narrow enough to fit in with the existing constitutional boundaries of our country.*

Bearing in mind the ongoing dilemmas raised by this notion even after relevant court rulings, the aim of this paper is to systemise and analyse some scholars' views on the concept of territorial autonomy globally, that is to attempt to define the legal components behind a single, universally acclaimed notion of territorial autonomy so that it can also be applied, as necessary, to the case of Vojvodina Province.

Key words: ***vertical division of powers, regional self-government, territorial autonomy, national minorities, the Autonomous Province of Vojvodina***

Dr Božidar Jeličić[1]
Master pravnik Ljiljana Dragutinović

NEKI ASPEKTI DEMOKRATSKOG KAPACITETA DRŽAVA U OBLASTI PRIVATNIH PRAVA STRANACA

Apstrakt: *Sagledavanje osnovnih granica određenja pojma demokratije predstavlja pitanje čiji odgovor se ne može tražiti niti pronaći bez uvažavanja činjenice da sadržajnu okosnicu ovog pojma čine ljudska prava, odnosno jednakost ljudi. U tom kontekstu, demokratija mora voditi računa ne samo o jednakosti među ljudima sa isključivo nacionalnim predznakom, već i o sadržajima i odnosima koji imaju i elemente inostranosti. Kada ovo kažemo, mislimo ne samo na prava stranaca gledano uopšteno, već i na neke njihove specifične aspekte, poput privatnih prava stranaca. Naravno, postojeća tumačenja pojma demokratije nisu previše naklonjena ovakvom načinu razmišljanja. Ovome treba dodati i činjenicu da se i o pravima stranaca još uvek izuzetno stidljivo i skromno raspravlja u oblasti međunarodnog javnog prava. To nije i ne može biti razlog da se o pitanju privatnih prava stranaca, kao pravnoj oblasti kojom se bavi međunarodno privatno pravo, ne treba i ne može raspravljati iz ugla ostvarivanja demokratskog kapaciteta država. Naprotiv, sam razvoj odnosa između država i intenzitet sveukupne komunikacije među ljudima, kao i nova iskustva koja izranjaju iz odnosa koje izgrađuje Evropska unija, nameću ovakav pristup navedenom pitanju kao svojevrstan zahtev i realnost veoma bliske budućnosti.*

Ključne reči: *demokratija, prava stranaca, privatna prava stranaca, ljudska prava.*

Uvodne napomene

Prava stranaca jesu materija koja se uglavnom nalazi u domenu pravnog interesovanja i regulisanja međunarodnog javnog prava. Naravno, međunarodno javno pravo, kao grana pravne nauke, čini pokušaje za uspostavljanje i utemeljenje međunarodnih standarda u ovoj oblasti. Ovi

[1]Doc. dr Božidar Jeličić, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad, Univerzitet Union, Beograd.
Master pravnik Ljiljana Dragutinović, saradnik u nastavi, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad, Univerzitet Union, Beograd.

standardi predstavljaju dinamičnu, pozitivno razvojnu kategoriju. O tome najbolje svedoči istorijski tok kretanja rešenja u ovoj materiji. Međutim, „poslednju reč" o tome ipak daju države koje se mogu saglasiti, ali i ne moraju dati pristanak na ponuđena pravna rešenja međunarodnog prava. Praktično, dobre namere i progresivne ideje, koje inicira međunarodna zajednica i pravno ih uobličava u normama međunarodnog prava, svoj „život" dobijaju samo u okvirima nacionalnih pravnih prostora. Van njega, one su osuđene na „status" praznog slova na papiru. Kada ovo kažemo, ne mislimo samo na njihovo pravno „pretakanje" u nacionalne pravne norme, već i na njihovo praktično oživotvorenje. Praksa govori da nisu strana iskustva da su države često spremne na deklaratornu podršku uključujući, čak, i formalno prihvatanje ugovornih obaveza, ali da se u praksi ponašaju sasvim drugačije, odbijajući ili ignorišući obavezu poštovanja prihvaćenih pravila ponašanja.

Jedna od pravnih oblasti u kojoj se na prilično ilustrativan način iskazuje stanje u ovom domenu ljudskih prava jeste i međunarodno privatno pravo. Opšti je utisak da se u međunarodnom privatnom pravu ovo pitanje najčećše stavlja na nivo „stručne" analize koja se zasniva isključivo na pravnoj deskripciji postojećeg stanja i pravnih iskustava, bez osećaja potrebe za dubljom analizom njegovih demokratskih aspekata. Šta više stiče se utisak da se pojedina rešenja postavljaju na nivo nekakvih principa koji suštinski, u stvari, predstavljaju oblike diskriminacije sa „pravom građanstva", legalizovane oblike diskriminacije. Najilustrativniji primer predstavlja zahtev za posedovanje *domicila* kao uslova za ostvarivanje nekog privatnog prava od strane stranaca. Takva situacija se najčešće postavlja „principijelno", kao uslov koji se na jedinstven način traži i od stranaca i od domaćih državljana. Međutim, ovde je očito reč o diskriminaciji a ne o demokratskoj opciji u ostvarivanju datog prava. Jednostavna potvrda prethodne konstatacije može se naći u sagledavanju težine uslova i (ne)mogućnosti da stranac ostvari pravo na *domicil*, kao „prethodno" pravo. Praktično zanemarivanjem analitičkog pristupa konkretnim situacijama ostvarivanja privatnih prava stranaca, što je inače jedan od „pristupnih" nedostataka u materiji privatnog prava, umnogome se doprinosi zaobilaženju pitanja postojanja demokratskog deficita u ovoj materiji. Međutim, stoji i činjenica da se drugačijim pristupom pravne teorije ne mogu očekivati neke revolucionarne promene. U svakom slučaju, svaki iskorak u tom pravcu, svaki pokušaj pozitivnog sadržajnog širenja izvan okvira prostog tumačenja postojeće prakse, značio bi pomak u pozitivnom smeru. Praktično, takve težnje makar i u domenu teorije predstavljaju preduslov bilo koje promene i progresa u ovoj oblasti. U tom smislu, možemo potpuno stati iza istorijske istine koja je sadržana u Marksovoj jedanaestoj tezi o Fojerbahu: „Filozofi su do sada tumačili svet, a radi se o tome da se on treba menjati".

1. Ustanove međunarodnog privatnog prava i osnovne granice kapaciteta pojmovnog određenja demokratije

Složićemo se sa mišljenjima koja ukazuju na to da demokratija pripada onom krugu pojmova koji se uklapaju u napore za jednostavnim, uprošćenim i sažetim određenjima. Brojne klasifikacije i sistematizacije različitih pristupa pojmu demokratije,[2] te načina ispoljavanja forme demokratičnosti[3] predstavljaju samo jednu od potvrda o prethodno iznetoj konstataciji. Međutim, zadatak ovog rada nije utvrđivanje bližeg određenja značenja pojma demokratije niti opredeljivanje između brojnih postojećih definicija. Ono što bi imalo posebnog značaja za naš pristup, to su odgovori na dva pitanja: *prvo*, da li sadržajni koncept pojma demokratije zadire u sveukupan kompleks ljudskih prava ili se zadržava samo na nekim njegovim aspektima; *drugo*, da li se sadržaji demokratije iscrpljuju i svode isključivo na „nacionalne" komponente ili, pak, oni izlaze iz tih okvira i protežu na privatnopravne odnose sa elementom inostranosti ili, čak, i na odnose između samih država.

Odgovor na prvo pitanje dovodi nas do tačke koja umnogome, u sadržajnom smislu, može da nas poveže sa odgovorom na drugo postavljeno pitanje. Naravno, on nas svakako udaljava od uprošćenog i jeftinog političkog poistovećivanja suštine demokratije sa tzv. *zapadnom* demokratijom, odnosno njeno svođenje isključivo na tzv. zapadni tip demokrartije[4] koji se iscrpljuje u raznim (obično ne svim) oblicima artikulacije političke volje građana. Savremeni civilizacijski pristup očigledno ima tendenciju da se sve više udaljava od navedenog koncepta shvatanja demokratije i približava ga onome što bi se moglo nazvati i njenom osnovnom vrednošću, a to je jednakost ljudi u društvu. Okosnicu tog pristupa čini zamena slobode, političke slobode kao osnovnog istorijskog ishodišta demokratije i njeno prerastanje u jednakost kao ideala slobode.[5] Shodno tome, ljudska prava i jednakost ljudi činili bi temeljnu, a rekli bismo i osnovnu sadržajnu odrednicu demokratije koja se po svoj sveukupnoj „snazi" nalazi u dominantnoj poziciji ili, kako to A. Kaufman ističe: „Većina koja čini suštinu demokratije može sve osim da stavi van snage osnovna i ljudska prava, jer ona važe pre države, država ih ne odobrava, ona samo treba da ih štiti".[6]

Drugo pitanje otvara dilemu koja se vezuje za prostorno i sadržajno širenje shvatanja demokratije i za elemente koji nemaju isključivo predznak „nacionalnog". Teorija je očigledno jasna u svom stavu da u kategoriju „ko-

---

[2] *Enciklopedija političke kulture*. (1993). Beograd, str. 198–229.

[3] Vasović, V. (1973). *Demokratija i politika*, Beograd, str. 73–89.

[4] Sartori, G. (1967). *Democratic Theory*, NY, 417.

[5] *Enciklopedija političke kulture,* str.201–202.

[6] Kaufman, A. (1998). *Pravo i razumevanje prava*, Beograd – Valjevo, str. 332.

risnika" ljudskih prava spadaju i stranci.[7] Na toj i takvoj liniji razmišljanja nalaze se i tragovi onoga što nas uvodi u sferu širenja demokratije u oblasti privatnopravnih odnosa sa elementom inostranosti, pre svega, u domenu privatnih prava stranaca, pa i demokratizacije odnosa između samih država kao specifičnih pravno-teritorijalnih subjekata. Uostalom, u prilog tome govori i konstatacija prema kojoj je država „postala suviše uzak okvir da bi mogla izraziti širinu političkih procesa i da bi bila jedini i sveobuhvatan interpretativni faktor političkog života"[8]. Mi bismo dodali i to da je interdržavna komunikacija – pravna, politička i ekonomska – preduslov brojnim unutardržavnim procesima. Države su shvatile da je u njihovom interesu zamena apsolutnog suvereniteta principom suverene jednakosti država, te da se u toj realnosti nalaze pretpostavke ostvarivanja sopstvenih interesa.

Međutim, izlazak demokratije iz čisto nacionalnih okvira pretpostavlja fleksibilniji ili, bolje reći, razvojni pristup u shvatanju i praktičnoj realizaciji onoga što bi činilo njegovu suštinu. Praktično, to bi zahtevalo s jedne strane revolucionaran iskorak u pogledu insistiranja na državnom suverenitetu i, s druge strane, preovladavanje shvatanja prvenstveno političkih elita o potrebi hrabrijeg i dinamičnijeg pristupa suštini demokratije i stvaranju prostora za napuštanje stanja samozadovoljstva dostignutim ciljevima u ovoj oblasti ili, kako to neki autori konstatuju, pravnodržavna demokratija nije nikakvo supstancijalno stanje koje bi se moglo trajno imati u posedu, ona nije nikakvo stanje zahvaljući kojem bi, kad je dostignuto, čovek mogao da otpočine[9].

Naravno, u ovom istorijskom trenutku ovo pitanje nam deluje prilično komplikovano, pa čak i nelogično sa aspekta postavljenog „zahteva". Nacionalna podeljenost, razne interesne i bezbedonosne barijere, pa i pitanje suvereniteta, prosto „kanališu" pravac traženja odgovora. Šta više, deluje nelogično očekivanje nekog prava na „demokratski obuhvat" u pogledu statusa na teritoriji neke druge države. Domen političkih prava je naprosto rezervisan isključivo za domaće državljane. Stidljivo se govori o pravima stranaca i ako se i govori to se radi sa prilično ograničenim sadržajnim dometom, sa izuzetnim razumevanjem razloga za takvo stanje i svođenjem tog odnosa na nivo velikodušnosti davaoca tih prava. Sličnu sudbinu dele i privatna prava stranaca. Brojna ograničenja u dostupnosti obavljanja velikog broja profesija, kao i ograničenja u dostupnosti velikog broja prava, uključujući i privatna prava, predstavljaju realnost sadašnjeg trenutka.[10] I u domenu onih privatnih prava koja imaju karakter otvorenos-

---

[7] Paunović, M.; Krivokapić, B.; Krstić, I. (2007). *Osnovi međunarodnih ljudskih prava*, Beograd, str. 48.

[8] Vasović, V. (1973). *Demokratija i politika*, Beograd, str 33.

[9] *Ibid.*

[10] Ročkomanović, M. (2012). *Međunarodno privatno pravo*, Niš, str. 139–140.

ti i dostupnosti, postoje brojna skrivena ili principijelna ograničenja koja u stvari karakter dostupnog pretvaraju u suprotnost, tešku dostupnost ili, pak, nedostupnost.

2. Ustanove MPP kao konstitutivni elementi (ne)demokratije

Ukoliko smo se složili da se pojmu demokratije mora prići temeljnije i nadasve sadržajno ispunjenije i realnije, neophodno je izvršiti konkretizaciju tog i takvog pristupa, u našem slučaju iz ugla materije međunarodnog privatnog prava. Nesporno je da prostora za to ima, da postoje dodirne tačke, ali je pitanje o kojim je to sadržajima reč i u kojoj se meri i na koji način oni (ne)uklapaju u pojmovne okvire demokratije. Naravno, postojeći metodološki okvir na koji se oslanja međunarodno privatno pravo kao naučna discilplina, kao i njegova „nezainteresovanost" za izlazak iz čisto strukovne metodološke koncepcije, te njegova zasnovanost na analitičkoj deskriptivnosti postojećih normativnih rešenja, oslobođenoj od nepotrebnih analitičkih digresija, nije pogodan oslonac za traženje odgovora na postavljena pitanja. Odgovori se, očigledno, mogu tražiti samo pod uslovom prevazilaženja tih granica i ulaskom u sferu nečega što se iz ugla međunarodnog privatnog prava može oceniti neproduktivnim, a u to nesporno spada i unutrašnji demokratski kontekst određenih ustanova i odnosa iz ove grane pravne nauke.

Dakle, o kojim sadržajima i institutima međunarodnog privatnog prava ovde može biti reči? U odgovoru na ovo pitanje moramo krenuti od činjenice da je sveukupan sadržajni koncept međunarodnog privatnog prava prožet, u najmanju ruku, idejom demokratije. Uostalom, i međunarodno privatno pravo je nastalo kao proizvod saglasnosti volja međunarodnih subjekata, što znači u procesu koji je po formi i suštini bio demokratski. Međutim, sama ta konstatacija ne predstavlja i očekivan odgovor na postavljeno pitanje. Takođe, očekivani odgovor se ne sastoji ni u zahtevu za traženjem i dokazivanjem postojanja demokratske dimnezije po svaku cenu. On se mora zasnivati na objektivnom sagledavanju stanja stvari. Rešenja mogu biti demokratska kao što mogu biti i nedemokratska, ali mogu biti i sa demokratskim prividom, sa namerom da se postigne utisak demokratske forme ispod koje ne postoji stvarna demokratska namera i suština.

Među institutima međunarodnog privatnog prava, koji po svojoj suštini izlaze izvan onoga što može imati demokratski prizvuk, možemo pomenuti, pre svega, ustanovu *međunarodnog javnog poretka*, zatim *retorziju*, *prelevmane* i *„cautio iudicatum solvi"*. Ove ustanove (izuzev *„cautio iudicatum solvi"*) međunarodnog privatnog prava uglavnom se posmatraju iz ugla zaštite državnih interesa. Međutim, ono što je činjenica jeste da se

primena navedenih ustanova ne zadržava isključivo na opštem državnom nivou. Posledice njihove primene najdirektnije se odnose na ostvarivanje interesa i prava konkretnih lica, stranih državljana, te njihove diskriminacije u odnosu na domaće državljane. Ustanova *„cautio iuducatum solvi"* sama po sebi predstavlja izraz nejednakosti između stranaca i domaćih državljana u pravnom postupku koji se vodi između njih.

Nešto drugačiji karakter imaju ustanove poput *domicila* i *uobičajenog boravišta*. Kada govorimo o ovim ustanovama mislimo na njih, pre svega, kao o pravnim zahtevima koji se javljaju kao uslov za ostvarivanje određenih privatnih prava od strane stranaca. Činjenica da se u nekim pravnim sistemima one javljaju kao principijelan zahtev i uslov koji se odnosi jednako i na domaće i na strane državljane, bitno menja njihov diskriminatorski karakter u odnosu na strane državljane. Sama činjenica da su *domicil* i *uobičajeno boravište* daleko teže dostupni stranim državljanima nego domaćim, jasno govori o namerama lokalnih zakonodavaca i o praktičnim posledicama traženja ovog uslova.

Konačno, pitanje analitičkog ispitivanja i traženja demokratskih elemenata u sadržajima međunarodnog privatnog prava uglavnom se vezuje za oblast privatnih prava stranaca i njihovu pravnu zaštitu. Ova oblast, nažalost, deli sudbinu sveukupnih prava stranaca koja se još uvek nalaze u zoni veoma stidljivih napora na njihovoj zaštiti, a koji se čine od strane međunarodne zajednice i u okvirima međunarodnog prava.

3. Demokratski kapacitet u oblasti privatnih prava stranaca

Postojeći koncept u pristupu privatnim pravima stranaca zasnovan je na opštem odnosu država prema pravima stranaca u celini. Njihova vidljivost se ne nalazi ili, bolje rečeno, ne kreće se u domenu sadržaja demokratije. Ona se nalaze u normativnom prostoru koji se određuje od strane država i uzima se kako u teoriji, tako i u praksi kao pravno činjenično stanje. Prosto se smatra normalnim da se ona posmatraju u konkretnim okolnostima, u okvirima koji predstavljaju suvereno područje rezervisano za državnu volju, za ono što se često naziva državnim suverenitetom oivičeno postojećim skromnim međunarodnim standardima. Štaviše i neke društvene tvorevine poput nekih nevladinih organizacija, koje pokušavaju da svojom ulogom nekakvog supervizora stvari posmatraju iz nešto drugačijih uglova, pre svega, ugla ljudskih prava, ne usuđuju se da te okvire dovode u pitanje. Ukoliko to i pokušavaju da urade, to čine iz perspektive nekih država koje imaju više standarde ili se samo prikazuju da takve standarde stvarno imaju i primenjuju.

Inače, međunarodno pravo ne poseduje pravne instrumente koji se neposredno odnose na pitanje privatnih prava stranaca. Ona su, možemo

slobodno reći, samo skroman deo opšteg međunarodnopravnog okvira koji se odnosi na pitanje zaštite stranaca. Njihova pravna zaštita nalazi se, kao uostalom i ostala međunarodnopravna pravila, u krugu odnosa i zaštite na nivou primene opšteg principa odnosa između država, a to su odnosi reciprociteta i retorzije. Međutim, posmatrano iz ugla demokratskog koncipiranja stanja i odnosa prema navedenom pitanju, međunarodnopravni kontekst ne izgleda kao poželjan model rešenja. On je značajan samo u smislu standarda kao graničnih vrednosti koje treba poštovati.

3.1. Prava stranaca

Prava stranaca predstavljaju širi predmetno-sadržajni kontekst u odnosu na privatna prava stranaca. To je i razlog da se u raspravi o demokratskom kapacitetu država u oblasti privatnih prava stranaca pođe upravo od tog šireg konteksta navedenog pitanja. Naravno, kad govorimo o pravima stranaca imamo u vidu dva aspekta pitanja , prava stranaca u sadržajno-pravnom smislu i njihovu zaštitu. Ova naznaka ni u kom slučaju ne znači da se radi o dve izdvojene i nezavisne komponente predmetnog pitanja. Naprotiv, one predstavljaju nerazdvojnu celinu, te se o pravima stranaca ne može govoriti ukoliko nema njihove zaštite, kao što se ne može govoriti o samoj zaštiti ukoliko prava stranaca ne postoje. Analogno tome sledi i zaključak vezan za privatna prava stranaca.[11] U skladu sa tim, upotreba izraza *zaštita stranaca*[12] ili *prava stranaca*, u osnovi se svodi na isti sadržajni nivo, bez obzira što nam na prvi pogled izgleda da izraz *zaštita* ima veću širinu jer podrazumeva ne samo prava stranaca, već i njihovu zaštitu, odnosno pravo stranaca da se obrate nadležnom pravosudnom ili drugom organu sa zahtevom za zaštitu, ukoliko su im ta prava ugrožena. Inače, odvojeno posmatranje i razmišljanje na relaciji prava stranaca – njihova zaštita, može biti dobrodošlo u sagledavanju iskrenosti u namerama država u sprovođenju zakonskih opredeljenja u ovoj oblasti, odnosno za identifikaciju njihove spremnosti za izlazak iz sfere deklarativnog i ulazak u prostor aktivnog odnosa prema sopstvenim obavezama. U tom smislu, složićemo se sa razmišljanjima o potrebi pravljenja razlike između pojmova *pravna država* i *vladavina prava*, te da za razliku od prvog koji je statičan, drugi izraz iskazuje stanje u kome vlada pravo i pravosuđe.[13]

Iako prethodno iznete dileme treba da otvore prostore za realnija zaključivanja o bitnim apsektima realnog stanja u ovoj oblasti, početno pitanje je ipak vezano za sam obim prava na koja stranci mogu da računaju, kao i za ulogu i međunarodnopravni prostor države u njihovom definisan-

[11] Ibid, str. 143.

[12] Etinski, R.; Đurić, S. (2014). *Međunarodno javno pravo*, Novi Sad, str. 465.

[13] Ribičić, S. (2012). *Ljudska prava i ustavna demokratija*, „Sl. glasnik RS“, str. 35.

ju. Međutim, pre nego što se upustimo u traženje odgovora na postavljena pitanja, neophodno je odgovoriti na to ko su zapravo stranci. Odgovor je jednostavan i traži se u odnosu na jasno postavljen kriterijum a to je državljanstvo. Državljanstvo je svojevrsna demarkaciona linija, koja jasno razdvaja strance od lica koja tu ne spadaju. Praktično, u kategoriju stranaca spadala bi sva lica koja nemaju državljanstvo države u odnosu na koju se utvrđuje njihov status. Ovde bi spadala i lica bez državljanstva. Bipatridi, čije je jedno od državljanstava i državljanstvo domaće države, ne spadaju u kategoriju stranaca.[14] Inače, kada se govori o strancima, obično se misli na lica koja se već nalaze na teritoriji neke strane države. Međutim, posmatrano iz ugla ostvarivanja nekih prava, taj status se može javiti i iskazati i bez prisustva jednog lica na teritoriji druge države. Praktično, ostvarivanje nekog prava stranaca ne mora nužno biti povezano sa njegovim fizičkim prisustvom na teritoriji druge države. Brojna prava stranaca mogu se ispostaviti nekoj državi u obliku pravnog zahteva za njihovo ostvarenje.

Inače, sam ulazak i boravak (uključujući i nastanjivanje) stranaca predstavljaju materiju koja se nalazi u domenu diskrecionog prava jedne države. Ne postoje pravila međunarodnog prava koja propisuju obavezu države da na svoju teritoriju primi državljanina neke druge države.[15] Međutim, ukoliko se nađe na teritoriji druge države, stranac je dužan da poštuje propise države domaćina. Pri tome se pravi razlika između stranaca koji su u tranzitu ili kratko borave na teritoriji jedne države i onih koji su duže na teritoriji jedne države.[16] Ovi drugi imaju obično veće obaveze i veća prava, uključujući ponegde, čak, i pravo na učešće u javnom životu na lokalnom nivou.[17] Inače, pored opšteg režima prava stranaca, država može prihvatiti i poseban režim, putem međunarodnih ugovora. Ono što je zajedničko za oba režima jeste da je država u obavezi da ne pravi razliku, diskriminaciju između lica na koja se ta prava odnose, nezavisno od njihovog državljanstva. Naravno, ovde ne spadaju situacije zasnovane na bilateralnim ugovorima kojima strane ugovornice međusobno daju neka veća prava svojim državljanima. U slučaju normi međunarodnog prava koja regulišu prava čoveka, države potpisnice su u obavezi da iste primenjuju u odnosu na sva lica pod njihovom jurisdikcijom, bez diskriminacije i bez obzira da li je reč o domaćim ili stranim državljanima. Državama je na raspolaganju mogućnost da ograniče i suspenduju ta prava, ali u tačno naznačenim i zakonom predviđenim situacijama.[18] Ono što se u posledn-

[14] Varadi, T.; Bordaš, B.; Knežević, G.; Pavić, V. (2007). *Međunarodno privatno pravo*, Beograd, str. 461–462.
[15] Etinski, R.; Đurić, S. (2014). *Međunarodno javno pravo*, Novi Sad, str. 465.
[16] *Ibid*.
[17] *Ibid*., str. 465 i 468.
[18] *Ibid*., str. 474-476.

je vreme posebno aktuelizuje jeste pitanje odnosa različitih aspekata ostvarivanja bezbednosti i poštovanja ljudskih prava, a time i prava stranaca. Kada ovo kažemo, ne mislimo na ograničenja koja proizilaze iz razloga javne i državne bezbednosti, koji se inače kao opšti zahtev za zaštitu javnog interesa redovno zakonom i predviđa, već se misli na ugrožavanje bezbednosti koja se javlja kao proizvod opasnosti od terorizma. Navođenje ovog razloga mora biti u granicama realne opasnosti. Rat protiv terorizma i drugih pretnji po bezbednost države ne bi smeo da preraste u masovno ograničavanje ljudskih prava i sloboda kako u odnosu na domaće stanovništvo, tako i u odnosu na strance.[19]

3.2. Privatna prava stranaca

Poput opšteg konteksta prava stranaca i privatna prava stranaca, kao deo tog opšteg korpusa, imaju dva teoretska pristupna apsekta, sadržajni i zaštitni. Sadržajni aspekt čine sama prava, kao potencijalna mogućnost koja dobija svoj praktičan izraz kako u vrsti prava, tako i u njihovom obimu, u konkretnom, nacionalnom pravnom sistemu. Zaštita podrazumeva pravo njihovih nosilaca da se obraćaju nadležnim institucijama, u slučaju da su im navedena prava ugrožena.

Naravno, da biste nešto mogli da štitite neophodno je da to prethodno i posedujete. Samo posedovanje određenih prava jeste stvar nacionalnih ustavnih i zakonskih rešenja. Praktično, nacionalni zakonodavac je taj koji propisuje ovu materiju, a teorija je pretače i „oblači“ u analitičku odoru prepoznatljivu u teoretskoj formi poznatoj kao *dostupnost privatnih prava stranaca*. Naravno, oprez koji iskazujemo prilikom upotrebe izraza *analiza* proizilazi iz činjenice da se ona zadržava na nivou deskripcije realnog, postojećeg stanja u ovoj oblasti. Iz nje su uglavnom isključeni kritički pristupi, posebno oni koji bi ukazivali na moguće pravce ostvarivanja demokratskih principa i odnosa u ovoj oblasti. Utisak je da tome, čak, ni nema mesta u jednoj ozbiljnoj pravnoj analizi ove problematke. Štaviše, stvar se postavlja i na nivou pitanja koristi ovakvog pristupa za pravnu praksu. Sama pravna praksa zahteva sirove pravne činjenice. One su potrebne i korisne za organe koji u odgovarajućim situacijama postupaju, te za izgradnju odgovarajućih odnosa između država, prevashodno za primenu instituta reciprociteta i retorzije. Ukoliko se i primenjuje neka kvalitativna analiza, ona se uglavnom drži nekih već ustanovljenih međunarodnih standarda.

Ako se prihvati prethodno navedeni pristup ovoj problematici, onda tu nema mesta za traženje relacija između ovih sadržaja i onoga što bismo nazvali *demokratski korpus odnosa* u društvu. Suprotan pristup traži odgovor na pitanje: kako to činiti? Lično mislimo da je dovoljno promeniti

[19] C. Ribičič, 67.

sam pristup tako da se njegova okosnica izmesti u ravan koja podrazumeva progresivan zahtev u pronalaženju prostora za promenu stanja ili, čak, samo načina razmišljanja i tumačenja postojećih rešenja. Ovome teba dodati i potrebu identifikacije pristupnih elemenata koji se mogu iskoristiti kao pokazatelji tog stanja koje može biti stanje demokratskog, društvenog i pravnog naboja ili stanja težnje ka tome ili stanja privida, odnosno pravna mimkrija koja, u stvari, pokriva sasvim suprotne, nedemokratske namere konkretnog (nacionalnog) pravnog okruženja.

Podela privatnih prava stranaca prema kriterijumu dostupnosti može da nam posluži kao polazna osnova u našim razmišljanjima. Opštepoznato je da se prema navednom kriterijumu privatna prava stranaca obično dele na opštedostupna (opšta), relativno dostupna (relativno rezervisana) i potpuno nedostupna (apsolutno rezervisana).[20] Praktično, prihvatanje i tumačenje ovakve podele, samo po sebi, govori o diskriminaciji u oblasti privatnih prava stranaca kao o „normalnom" stanju stvari. Teorija je uglavnom usmerena na prezentovanje, deskripciju takvog stanja, bez posebnog zadiranja u njihove razloge, a najmanje ili nikako ne ulazi u analizu demokratskih aspekata tog stanja ili moguće potrebe za njegovom promenom. Inače, prostim uvidom u sadržaj konkretnih oblika navedene podele može se konstatovati da se u domenu apsolutno nedostupnih prava radi o pravima koja nisu ni pod kojim uslovom dostupna strancima ili su ona njima izuzetno teško dostupna. U ovom slučaju obično se navode razlozi koji su u domenu nekih „viših interesa" država, poput suvereniteta, bezbednosti, sposobnosti države da vrši određenu funkciju koja predstavlja premet nekog prava i dr. U krugu ovih prava najčešće se nalazi pravo sticanja svojine nad nepokretnostima, posebno sticanje svojine nad poljoprivrednim zemljištem, zatim pravo starateljstva nad domaćim državljaninom i dr. Posebno je veliki raspon u obuhvatu ograničenja u slučaju sticanja svojine nad poljoprivrednim zemljištem i kreće se od upravnih do fiskalnih razloga, uključujući i situacije njihovog kumuliranja u primeni.[21] U nekim državama razlozi za ograničenja locirani su u sferi bezbednosti, pa se sreću situacije da je nemoguće ostvariti ovo pravo jer se cela teritorija smatra strateški važnom, kao što je to slučaj sa Jordanom.[22]

U slučaju relativno rezervisanih prava, diskriminacija stranaca se prosto ne sakriva. Uslovi koji se traže postavljeni su „transparentno"

---

[20] Varadi, T.; Bordaš, B.; Knežević, G.; Pavić, V. (2007). *Međunarodno privatno pravo*, Beograd, 462-463.

Ročkomanović, M. (2012). *Međunarodno privatno pravo*, Niš, str.145-147.

Stanivuković, M.; Živković, M. (2008). *Međunarodno privatno pravo*, opšti deo, „Sl. glasnik", str. 425 i dr.

[21] M. Ročkomanović, 161.

[22] *Ibid*. 162.

ne mareći, pri tome, što se u nekim slučajevima radi o klasičnoj diskriminaciji na osnovu boje kože, verske ili polne pripadnosti. Ilustracije radi, pomenućemo pravo na brak koje se u određenom broju islamskih država može ostvariti samo u slučaju prihvatanja islama,[23] zatim boja kože je u Južnoafričkoj Republici dugo vremena bila prepreka za sklapanje brakova između crnog i belog stanovništva, u nekim državama, kao što je to u slučaju Liberije, uslov za sticanje svojine nad poljoprivrednim zemljištem je crna boja kože,[24] a u državama kao što su Jordan i Honduras zahteva se određena nacionalna pripadnost u pogledu sticanja nepokretnosti u određenim zonama državne teritorije.[25] Inače, polna pripadanost u nekim islamskim državama predstavlja osnov za diskriminaciju u obimu ostvarivanja naslednih prava. Tako npr., u Alžiru, Tunisu ili Maroku ženski naslednik određenog naslednog reda može ostvariti pola prava u odnosu na pravo muškog naslednika. Ovu situaciju ne opravdava ni činjenica da se taj isti princip primenjuje kako na strane, tako i na domaće državljane.[26]

Konačno, kategorija opštedostupnih prava predstavlja krug prava koja su strancima dostupna pod istim formalnim uslovima kao i domaćim državljanima. Na prvi pogled, ova kategorija privatnih prava stranaca deluje kao nešto što u sebi sadrži principijelniji i „demokratskiji" odnos domaćina prema strancima. Eventualni demokratski propusti bili bi u ravni onoga što bi se moglo nazvati *demokratski deficit opšteg tipa*, jer se on ovde kreće u domenu tretmana ljudskih prava uopšte. Međutim, da situacija nije onakva kako se to može konstatovati na prvi pogled, pokazuju neki od uslova kojim se određuje mogućnost korišćenja tih prava. Među tim tzv. principijelnim uslovima, koji se postavljaju jednako pred domaćim i pred stranim državljanima, posebnu pažnju izaziva *domicil,* a negde i boravište. Tako npr., u Velikoj Britaniji se u slučaju usvojenja lica domaćeg državljanstva traži posedovanje domicila, što je inače uslov i za domaćeg usvojitelja. U Bugarskoj je svojevremeno postojao „principijelan" uslov za sticanje nepokretnosti, tražen je jednako i od državljana Bugarske i od stranaca a bio je sadržan u zahtevu za posedovanjem boravka na teritoriji Bugarske. U čemu se sastoji problem tzv. principijelnih uslova? Problem je u samoj težini postavljenog zahteva, posmatrano iz ugla stranaca. Naime, za razliku od domaćih državljana koji do *domicila* ili boravišta mogu doći lako, dolazak do njih za strance može biti nemoguća misija. Stoga se taj uslov najčešće pojavljuje kao nepremostiva prepreka za strance, pa se naizgled opštedostupno pravo pretvara u potpuno nedostupno, odnosno postaje samo puka forma.

---

[23] *Ibid*. 155.
[24] *Ibid*. 161.
[25] *Ibid.* 161–162.
[26] *Ibid.* 165.

Naravno, izlaganje o dostupnosti privatnih prava stranaca prosto je neodvojivo od reciprociteta i retorzije, kao specifičnih instituta međunarodnog privatnog prava koji imaju značajno mesto u ostvarivanju ovih prava, posebno kao sredstva koja mogu da obezbede poštovanje demokratskih principa u ovoj oblasti. Oni to mogu da postignu na dva načina, preventivno i represivno. Samo njihovo postojanje kao sistema odnosa koje države međusobno grade, te kao instituta međunarodnog privatnog prava i međunarodnog prava, može biti dovoljna osnova za postizanje datog cilja – preventivno. Preventiva je sadržana i u samom sadržaju ovog odnosa koji je usmeren, pre svega, na zaštitu državnih interesa, pa i njenih suverenih prava. To je naročito iskazano u tzv. formalnom reciprocitetu koji podrazumeva izjednačavanje stranih državljana u pravima sa domaćim državljanima, uz prihvatanje svih onih opaski o kojima je ranije bilo reči. Represivan efekat je sadržan u samom nagoveštaju reakcije na promenjeno stanje. Pri tome, ovaj efekat je daleko prisutniji u slučaju retorzije. Ona neposredno „kažnjava" svako nedozvoljeno i nedogovoreno ponašanje. Ono što se u vezi sa primenom navedenih instituta međunarodnog privatnog prava mora naglasiti, a što predstavlja realnu opasnost, to su posledice njihove primene. Naime, efekat njihove primene može dovesti prava na koja se odnosi u stanje kolateralne štete za njihove korisnike na teritoriji države koja primenjuje pomenute institute.

Drugi korpus elemenata vezan je za zaštitu privatnih prava stranaca. Na samom početku, moramo naglasiti opšteprisutnu konstataciju u teoriji da je zaštita privatnih prava stranaca danas civilizacijski standard. Slažemo se sa ovom konstatacijom, ma šta teorija pod tim podrazumevala. Naše slaganje proizilazi iz činjenice da ukoliko je nešto nekome dato kao pravo, to mora biti i zaštićeno jer u suprotnom, gubi svoj smisao kao pravo. Međutim, nezavisno od ove naše opaske, ono što nam je kao argument prihvatljivo jeste odnos jednog broja nacionalnih pravnih sistema prema parničnoj sposobnosti kao procesnom aspektu pravne sposobnosti. Naime, u tim pravnim sistemima, a tu spada i naš pravni sistem,[27] strancu će se priznati parnična sposobnost iako nije parnično sposoban po pravnom sistemu sopstvene države.[28] Međutim, iako u načelu stoji navedena konstatacija postoje brojna odstupanja od tih pravila. Mi, naravno, nećemo ulaziti u različite aspekte tih ograničenja, posebno ne u one koji se tiču samog odnosa pravosuđa jedne države prema njima, iako su ona često osnov za preduzimanja nekih mera reciprociteta i retorzije u nekim državama. Ipak, ne možemo a da ne spomenemo ustanovu poput *cautio iudicatum solvi* ili, čak, ustanovu tzv. siromaškog prava. One predstavljaju pravi kuriozitet u pogledu načina postizanja diskriminatorskog efekta. Iako je reč o dve pot-

[27] Zakon o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja, član 79, stav 2.
[28] Vid. M. Ročkomanović, str. 40.

puno različite ustanove međunarodnog privatnog prava, obe, na sebi svojstven način, utiču na ograničavanje/ neograničavanje ili omogućavanje/onemogućavanje vođenja parničnog postupka pred stranim sudom. Praktično, one ne vrše direktno suspendovanje navedenog prava, već odluku o tome prepuštaju volji i materijalnim mogućnostima potencijalnih korisnika, stvarajući na taj način pravni ambijent materijalno uslovljene jednakosti.

Umesto zaključka

Cilj ovog rada nije bio da se dokaže postojanje/nepostojanje demokratskog deficita u sitemu pravnog koncipiranja i ostvarivanja privatnih prava stranaca. Stanje stvari je transparentno postavljeno, barem kada je reč o njihovom nacionalnom normativnom iskazivanju. Savremeni istorijski presek stanja predstavlja, očigledno, ono što možemo nazvati *aktuelnim civilizacijskim korpusom standarda*. On se, naravno, razlikuje u pozitivnom smislu od istih tih standarda u daljoj i skorašnjoj pravnoj praksi država. Ali da li je to dovoljno? Razmere tog napretka možemo najbolje sagledati ukoliko ih uporedimo sa razdobljem kada je stranac smatran neprijateljem – *hostis,* bićem koje je lišeno pravne zaštite, kao „oruđe koje govori“[29] i od koga je domaći podanik mogao da iznudi svoj zahtev neposrednom upotrebom sile, upotrebom tzv. ustanove *silan.*[30] Međutim, navedeno poređenje nije ni blizu prethodno postavljenom pitanju. Ono što je nesumnjivo prisutno jeste istorijski potvrđena težnja za demokratskim progresom. Naravno, da bi se to i postiglo očigledno je potrebna energija teorije koja ni po čemu ne bi trebalo da bude sputana, a najmanje u kritičkom trasiranju mogućih pravaca razvoja. Ne bi bilo dobro, ponajmanje za teoriju, da bude samo puki posmatrač i tumač nadirućih pozitivnih iskustava Evropske unije u ovoj oblasti koja, na svu sreću, ovde pravi uspešne korake.

LITERATURA

Etinski, R., Đurić, S. (2014). *Međunarodno javno pravo*, Novi Sad.
Enciklopedija političke kulture. (1993). Beograd.
Kaufman, A. (1998). *Pravo i razumevanje prava*, Beograd – Valjevo.
Paunović, M., Krivokapič, B., Krstić, I. (2007). *Osnovi međunarodnih ljudskih prava*, Beograd.
Ribičič, C. (2012). *Ljudska prava i ustavna demokratija*, Sl. glasnik.
Ročkomanović, M. (2012). *Međunarodno privatno pravo*, Niš.
Sartori, G. (1967). *Democratic Theory*, NY.

[29] *Ibid.,* 139.
[30] T.Varadi, B.Bordaš, G.Knežević,V. Pavić, 225.

Stanivuković, M., Živković, M. (2008). *Međunarodno privatno pravo*, opšti deo, Sl. glasnik.
Varadi, T., Bordaš, B., Knežević, G., Pavić, V. (2007). *Međunarodno privatno pravo*, Beograd.
Vasović, V. (1973). *Demokratija i politika*, Beograd.
Zakon o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja, „Službeni list SFRJ", broj 43/1982.

SOME ASPECTS OF COUNTRIES' DEMOCRATIC CAPACITY IN RELATION TO THE PRIVACY RIGHTS OF FOREIGNERS

Summary: *Looking into the most appropriate definition of democracy brings out the question whose answer cannot be found without the prior recognition of the fact that a core meaning behind this concept is rooted in human rights, that is human equality. In this sense, democracy has to take into account not only the equality between people of one nation, but it must also consider the aspects and relations that contain elements of foreignness. By this, we mean not just the rights of foreigners in general, but also some of the more specific aspects of these rights, such as the foreigners' right to privacy. Naturally, the existing interpretations of the the term democracy do not favour this point of view. It should be added that the rights of foreigners is still one of the topics that people rather shy away from discussing in the field of public international law. Of course, this cannot and should not be the reason why the privacy rights of foreigners, as one of the fields of private international law, should not be discussed from the perspective of establishing countries' democratic capacity. On the contrary, it is the development of relations between countries and the intensity of communication among countries, as well as the newly gained experiences that emerge as a result of relations created by the European Union, that impose this way of thinking as a specific requirement and a reality in the near future*

Key words: *democracy, rights of foreigners, privacy rights of foreigners, human rights.*

Mojca Rep
Ph.D. Candidate at European Faculty of Law, project manager for The Competence Center for training of security personnel [1]

BEGINNING OF THE END? - PATRIA CASE

Abstract: *For almost a decade, the Slovenian judiciary has dealt with the Patria case. After a lengthy trial the accused were non-finally convicted in 2013. In addition to imprisonment, the court awarded a 37,000 EUR fine against the defendants. At the end of March 2014, the Higher Court in Ljubljana rejected the appeal of the accused as unfounded, and upheld the judgement of the District Court. The Supreme Court subsequently dismissed a filed request for the protection of legality. The unanimous decision by the Constitutional Court in April 2015 repealed the decision of three instances of the ordinary courts and returned the Patria case to the District Court. The decision has upset both the professional and lay public, as it has opened old/new legal dilemmas, such as the value of evidence obtained abroad, impartiality and independence of the judiciary, breach of the principle of legality, the issue of appointing and establishing accountability of judicial officials etc. From the legal perspective, this decision has undoubtedly shown the direction of further development in this case. Simultaneously, the latter also raises broader issues of trust in the institutions of the rule of law.*

Key words: *judiciary, rule of law, Patria, trust, legality*

1. INTRODUCTION

For almost a decade, the Patria case has been haunting both the professional and lay public in Slovenia. The unanimous decision of the Constitutional Court returning the case to the court of first instance is only the tip of the iceberg. The Minister of Justice, Klemenčič, (Minister Goran Klemenčič's Response to the Decision of the Constitutional Court in the Patria Case) is convinced that the latter paved the way for further proceedings in this case. For the sake of the stability of the legal and social environment, it is in the interest of all parties in the proceedings that eventually, the case gets an epilogue, either in the form of acquittal or conviction. The citizens' expectations of the authorities to reach this goal without undue delay are justified and reasonable due to charges of political and economic corruption.

[1] mojca_rep@yahoo.com.

2. CHRONOLOGY OF EVENTS IN THE PATRIA CASE

This case concerns the transparency and the procurement process of eight armored personnel carriers (APCs) for the Slovenian Army. The following course of events is presented:

- **December 2006**: The Slovenian Ministry of Defense and Rotis, the Slovenian company representing the Finnish company Patria, sign a € 278 million contract for the purchase of 135 APCs from the Finnish company Patria (Stojiljković, 2015).

- **February 2007:** The Austrian policemen notify their Slovenian colleagues about the unusual Patria transfers to the account of an Austrian citizen, WR, who should have further transferred the money to Slovenian citizens, WW and JC. (Stojiljković, 2015).

-**May 2008**: The Slovenian police have not detected any suspicious transfers. In the autumn of the same year, the Finnish National Broadcaster YLE airs Magnus Berglund's documentary, *The Truth about Patria,* connecting the disputed transfers with the Slovene Democratic Party (SDS) and its leader, JJ. Berglund claims Patria bribed the then Prime Minister, JJ, in order to secure the deal of purchasing 135 APCs (Stojiljković, 2015). Two people are arrested as part of an investigation of the Finnish police about the alleged Patria's bribes to officials to secure contracts with Slovenia and Egypt.

- **March 2009**: The Slovenian police carry out house searches at several locations. A few days later the Finnish, Austrian and Slovenian police sign a tripartite agreement establishing a joint commission to facilitate a better exchange of relevant information in the investigation into suspected bribery in the Patria case (The Chronological Course of Events in the Patria Case: A Decade Long Story).

December 2009: The charges against the then Defense Minister KE and the Chief of Staff of the Slovenian Armed Forces (SAF) TK are filed with misconduct in case with regard to the Patria deal. In March 2012 both are acquitted (Stojiljković, 2015).

- **May 2010:** The Office of the Prosecutor files the first complaint in the Ljubljana District Court.

- **August 2010**: The police officers file complaints against SDS leader JJ, former SDS's member JZ, director of Rotis IČ, brigadier TK and Canadian

businessman of Slovenian descent, WW, over the disputed purchase of APCs and receiving gifts. (Stojiljković, 2015).

- **September 2011**: The Judge BK calls the first hearing at the District Court. The indictment proposal contains criminal charges of giving or receiving gifts for illegal intermediation in the process of selection and purchase of the APCs (Stojiljković, 2015).

- **January 2013** – The Commission for the Prevention of Corruption publishes the final report on the supervision of assets of the parliamentary parties'[2] leaders (www.delo.si) including JJ. The Commission's report shows JJ repeatedly violated the obligatory reporting on his assets including cash disposal, property ownership, movable property ownership and the assumption of securities and guarantees. According to the officially established sources of his income and assets in the monitored time period, JJ's assets saw an unexplained and disproportionate increase of at least € 210,000. At the same time, JJ acquired the proceeds in the amount of approx. € 100,000 through a co-funded purchase of a real-estate from a private company. According to the Commission's findings, the purchase showed profound signs of corruption risks and abuse of authority.

- **June 2013**: The Ljubljana District Court finds JJ, TK and IČ guilty of acts of corruption in the purchase of APCs and sentenced to prison. JJ, whom the prosecution charged with accepting the promise of a gift at an unknown time, unknown place and in an unknown way, is sentenced to two years in prison (Stojiljković, 2015). TK is sentenced to 22 months in prison over charges of accepting the promise of gaining a profit share of the Patria deal in return for his support through his role as the Assistant to the Chief of Staff of the SAF in Rotis efforts to become Patria's local partner. The same punishment befalls Rotis owner IČ for the charges of promising a share of Rotis profit in case the company wins the Patria deal. Additionally, all three are fined € 37.000 (Stojiljković, 2015).

---

[2] The goal of supervising the assets according to the Integrity and Prevention of Corruption Act (Official Gazette of RS, no. 69/2011) is to monitor whether the liable person correctly and completely reports the data on his/her assets and changes of these data in accordance with the person's legal obligations, as well as to determine a potential disproportionate or unexplained increase in the assets or eventual differences between the actual and the reported state of the assets. In the second paragraph of Article 45 of the Act it is explicitly stated that in the case of a suspected disproportionate increase or unexplained differences in the assets, it is the liable person's legal obligation to explain the source of his/her assets.

- **March 2014:** All three defendants lodge a complaint to the Higher Court proposing the amendment of the ruling and their acquittal due to the essential violations of the criminal procedure and the erroneous findings of the actual state. Already during the proceedings at the court of first instance, the defendants made several requests to exclude the evidence obtained abroad and the evidence obtained in Slovenia on the basis of such evidence. For this reason they proposed the evidence obtained in Slovenia be excluded according to the fruit of the poisoned tree doctrine. Further, a complaint about the infringement of the right to defense was filed since neither the legal nor the factual aspects of charges arise from the offence description which would enable an effective defense in accordance with Article 29 of the Constitution. By pronouncing the judgment, II Kp 2457/2010, the High Court upholds the judgment made by the court of first instance. The defendants who for the whole time have regarded the trial as politically motivated have extraordinary judicial remedies at their disposal: to file the request for the protection of legality in the Supreme Court, to bring the case before the Constitutional Court and the European Court of Human Rights (Stojiljković, 2015; The Chronological Course of Events in the Patria Case: A Decade Long Story).

- **April 2014:** Retired Brigadier PZ is sentenced to two years and six months in prison and fined €15.000 while JC is sentenced to four years and four months in prison and fined € 30 000. Additionally, JC must return unlawfully acquired pecuniary advantage in the amount of € 460,875. JJ, TK and IČ lodge the request for the protection of legality in the Supreme Court, but this doesn't suspend their imprisonment (Stojiljković, 2015).
- **November 2014**: The Supreme Court rejects the request for the protection of legality (Case I Ips 2457/2010) of all three defendants as unfounded. The defendants argue the description of offenses does not contain all legal elements constituting criminal offenses for which they were found guilty, and that the legal element of a criminal offense is not sufficiently specified while the judgment of the first instance court is based on indicative evidence. Further, they claim the Prosecutor did not present a single key fact constituting an element of a criminal offense (violation of the principle *non actor probante reus absolvitur*). In the request for the protection of legality JJ's lawyer claims his client's right to an independent and impartial trial (judgment I Ips 2457/2010) was violated since his request for the exclusion of the District Court judge and the Supreme Court judge had been rejected. On the other hand, one of the Supreme Court Judges publicly spoke about the judiciary and thus reacted to the statements of a convicted person (JJ). This is not about eventual subjective objectivity, but about preserving the appearance of impartiality of the court due to the consolidation of public

confidence in the impartiality of the trial. (Čokl, 2015). The defense announces and files a constitutional complaint. (Stojiljković, 2015).

- **December 2014**: The Constitutional Court upholds Janša's proposal to temporarily suspend his two-year prison sentence until the final decision on his appeal against the ruling is made (Stojiljković, 2015).

April 2015: The Constitutional Court pronounces judgment in the Patria case (Stojiljković, 2015; Press Release of the Constitutional Court), annulling all three judgments of ordinary courts: Up-879 / 14-37, Up-883 / 14-38, Up-889 / 14-35. The complainants argue the judgments of ordinary courts violated several of their rights: The right to an independent and impartial trial pursuant to the first paragraph of Article 23 of the Constitution since the complainant's request to eliminate the District Court judge and the Supreme Court judge was rejected. The breach of the principle of legality pursuant to the first paragraph of Article 28 of the Constitution because the criminal offense under the first paragraph of Article 269 of the Penal Code was defined abstractly what is contrary to the requirement of the certainty of law (*lex certa*) opening up space for the violation of human rights of an individual who trusts that his/her rights, legal interests and duties will not be determined arbitrarily. The complainants believe the criminal proceedings against them were unfair and they were infringed the right of defense in pursuant to the first indent of Article 29 in relation to Articles 22 and 23 of the Constitution and Article 6 of the European Convention of Human Rights. JJ's lawyer argues that no factual and legal aspects of the charges arise from the description of offenses that would enable an effective defense. Therefore, he was surprised by the judgment. By adopting the indicative judgment the courts should have infringed the presumption of innocence in pursuant to Article 27 of the Constitution and consequently the right to the equal protection of rights under article 22 of the Constitution. A description of a criminal offense must contain all crucial facts specifying the offense with the understanding of the description of the offense. The complainants argue not all legal signs arise from the description of the crime for which they were convicted, which constitutes an infringement of the principle of legality under the first paragraph of Article 28 of the Constitution. The Constitutional Court (Up-879 / 14-35, Up-883 / 14-35, Up-883 14-37; 8:11) "unanimously decided that in the present case the courts established no actual facts of a concrete, actual description of a criminal offense corresponding to the legal elements of accepting a promise/gift promise (even though the elements weren't detected directly but deducted on the basis of other acts enabling such conclusion according to these acts' nature and content in the case's circumstances)." The courts

tried to overcome these shortcomings by presenting arguments on the basis of the description of other legal elements of a criminal offense. This cannot be admissible if it leads to the fusion of two or more legal signs of a criminal offense. In such situation it is clear that the courts did not consider the before mentioned constitutional requirements of the principle of legality in criminal law. This also means the tasks specific to individual courts (the mistakes of the court of first instance could be eliminated by the court of second instance), cannot instead be performed by the Constitutional Court. This is exactly what the Constitutional Court would do if on the basis of all estimated facts in judgments it highlighted the specific facts of gift promise/promise to be able to make an assessment in terms of the human rights under the first paragraph of Article 28 of the Constitution. Should the Constitutional Court have done this it would have descended to the level of *iudex facto*. With regard to Article 28 of the Constitution the Constitutional Court would have to proceed differently. In points 33, 36 and 44 the Constitutional Court summarized the tasks awaiting the court in the new procedure. Since the case will be reconsidered by a new judge, the time needed for this judge to examine the case will undoubtedly affect the duration of the new trial. Although the Constitutional Court did not challenge the constitutionality of the position of the General Session of the Supreme Court that the limitation of criminal prosecution is suspended due to the final ruling, it is important to stress the right to trial without undue delay with regard to the first paragraph of Article 23 of the Constitution. Based on this the Constitutional Court ruled on the constitutionality of the legal regulation in cases of new judgment in a criminal case, in which the final judgment was annulled by extraordinary legal remedies. It is crucial that the public prosecutor strictly respects the Constitution and laws, and doesn't act in a biased or arbitrary way. On the other hand, the court (judge) is bound by laws defining the criminal proceeding to determine at the beginning of every proceeding whether the state prosecutor's charges that present the basis for the beginning of a criminal proceeding respect the provisions and the Constitution, especially the human rights and in particular the guarantee from the first paragraph of Article 28 of the Constitution. It is the first instance court's primary responsibility to reject a criminal proceeding in case the prosecutor's charges do not fully pass the test of constitutionality and legality. This test is vital in terms of protecting every person's human rights and fundamental freedoms as stated in the Preamble to the Constitution". Not only does it prevent the conviction of an individual, but also charging an individual with acts that are not defined as a criminal offense by the law. Inconsistent performance of this responsibility or even acting discriminately or arbitrarily opens the door to potential abuse of judiciary and leads to people's distrust in the judicial system.

June 2015: In a new proceedings, the Commission for Prevention of Corruption issues the concluding findings about the state of JJ's assets, stating that the conduct of a person who possesses substantial means of unknown and unexplained origin, and is suspected of non-transparent financing of a real estate purchase, bears corruption risks, suspicion of office abuse as well as the conflict of interests in broader sense. On the basis of the official sources of income and assets, the Commission establishes JJ's assets saw a disproportionate and unexplained increase of at least € 210,000 over the monitored time period. The Commission states he violated the legal obligation to report the data about his assets systematically and repeatedly whereby acting contrary to the expected integrity which represents one of the fundamental ethical standards in public life (www.kpk- rs.si).

The Patria process also took place in Austria and Finland. The Austrian Supreme Court confirmed the judgment of the Regional Court in Vienna in the Patria case in most points. The ruling is now final. According to the Supreme Court the deceased JŽ received € 900,000 from WR for customizing the procurement in favor of Patria in February 2007. Further, the Supreme Court judges expressed no doubt that JJ as a representative of the Government of the Republic of Slovenia, had the opportunity to influence the procurement despite the lack of evidence directly confirming the contacts between him and JŽ. According to the Austrian law the court considered a mere promise and an agreement about the transfer of bribes in return for the manipulation of the procurement and securing the deal a criminal offense (Austrian Judgment in the Patria Case is final). On the other hand, the Finnish Court (The Finnish court finally dismissed the charges in the Patria) of Appeal in Turku in June 2015 finally dismissed the charges against four senior representatives of Patria Company because the prosecution failed to prove the charges sufficiently, and therefore the court rejected them as unfounded. According to the Slovenian prosecutor Ferlinc who represented the prosecution in the Slovenian part of the trial the latter cannot influence the decisions of the independent judicial authorities in Austria and Slovenia. In any event, it is the judicial authorities of each individual country that decide in the process separately. Still, a big part of the used evidence was obtained on the basis of the work of the Joined Investigation Team in all three countries.

3. THE"LEGACY" OF THE PATRIA CASE

The Patria case is not the only case that has upset Slovenian lay and professional public, but it is certainly the most notorious. For this reason, several competent institutions responded to the decision of the Constitutional Court as well as some (established) legal experts. The Supreme Court states

(Statement of the Supreme Court about the decisions of the Constitutional Court in the Patria Case) it didn't and wasn't going to get involved in a politically motivated discourse and strongly rejects all allegations of being politically motivated while simultaneously acknowledges that such case raises important professional questions. The Supreme Court disagrees with the Constitutional Court's position of revealing the mistakes and questions overlooked or not addressed by the ordinary courts. It claims the Constitutional Court merely presented a different interpretation of several complex professional questions and standards. Avbelj (2015), on the other hand, believes that with regard to the decision of the Constitutional Court, the court of first instance should have among all the established facts about the defendant's acts defined those facts of the complainant's acts that on the basis of their nature and content enable a reliable conclusion about the existence of the legal element of accepting a prize/ (prize promise). Neither the court of first instance nor the highest court of the state did so. Therefore, the Supreme Court finds it surprising the Constitutional Court did not take the opportunity to pass the final judgment in the case, since it did so in the past. However, Gorkič (2015) points out that the presently valid standards that must be respected by ordinary courts practically didn't change: the decisive facts needed to be established "reliably", i.e. reasonably, by following the rules of logical thinking and within the limits of the legal rules. Two things might be changed though: firstly, the courts will strive to get more reliable cognitive sources and, secondly, they will be more aware that the reliability of their findings is monitored by the new (fourth) instance, the Constitutional Court as the last bulwark against legally and factually incorrect criminal judgments. With regard to the infringement of the principle of impartiality the Supreme Court believes the Constitutional Court neglected the circumstances of the case and based its conclusions on summarizing the views of the parties in the proceedings, instead of setting the border of an objective standard of the appearance of impartiality (Statement of the Supreme Court about the decisions of the Constitutional Court in the Patria Case) That's why Avbelj (2015) believes the President of the Supreme Court has no other choice but to resign. With regard to the position of the accused and the systematic and political pressures on the judiciary, the Constitutional Court set the objective standard of the appearance of impartiality very high. Through its decision in the present case it even challenged the possibility of systematically ensuring the independence and impartiality of the judiciary in all other proceedings (Statement of the Supreme Court about the decisions of the Constitutional Court in the Patria Case). Gorkič (2015) is interested in how the new judge is going to act. But the judge wanted to exclude herself from the trial in the Patria case, but the President of the Court rejected her request (Judge

does not want to judge Janez Janša due to her husband). Klemenčič stated (Lovšin, Roglič, 2015) the strengthening of transparency, the accountability and the quality in the administration of justice needed to be ensured, and a new strategy of judiciary with concrete proposals was being prepared. Among the proposals are the way of appointing the judges, a solution to a test mandate, mentorships, different ways of evaluating judges and a strengthened role of the Judicial Council. Since the judges are confirmed by the Parliament, the politics is to be eliminated from the appointment procedure. Shall this happen the Patria case might eventually see its final epilogue.

4. CONCLUSION

The judiciary plays an important and special role in the society by guaranteeing the justice of fundamental values in a state governed by the rule of law. (www.sodisce.si). However, we must not forget that only an effective justice system ensures a rational and foreseeable conflict resolution. Acting this way the judiciary brings relative stability and security in social relations (Toš, 2005). However, for the judiciary to be effective it has to be independent. Judging by the third review of the situation in the judiciary in the EU, the perceived independence of the judiciary in Slovenia deteriorated (Rep, 2015a), while for more than a decade the Slovenian judiciary has been faced with the universal distrust of the Slovenian citizens (Rep, 2015b). The aspects of judge's independence, impartiality and competence are crucial for everyone's right to a fair, equitable and effective judicial protection and a legally issued court decision. Only as such will a court decision be acceptable to those for whom it is intended, even in cases of conviction.

5. REFERENCES:

Austrian Judgment in the Patria Case is final (June 11 2015). *Primorske novice*. Accessed June 25 2015 on http://www.primorske.si/Novice/Kronika/Avstrijska-sodba-v-zadevi-Patria-pravnomocna

Avbelj, M. (April 24, 2015). Constitutional Court and Patria Case Dnevnik. Accesse June 25 2015 on http://www.iusinfo.si/DnevneVsebine/Kolumna.aspx?id=141265

Concluding Observations about the individual Case of Supervision of Ivan Janez Janša' Assets (June 26 2015). Commission for Prevention of Corruption . Accessed June 15, 2015 on https://www.kpk-žrs.si/sl/nadzor-in-preiskave/odlocitve-in-mnenja-komisije/zakljucne-ugotovitve/06/2015/zakljucne-ugotovitve-o-posameznem-primeru-nadzora-nad-premozenjskim-stanjem-zavezanca-ivana-janeza-janse

Čokl, V. (April 23, 2015). Constitutional Court Judges annulled the Judgment in the Patria Case - Krkovič and Črnkovič already released. *Večer.* Accessed June 26 2015 on http://www.vecer.com/clanek/201504236111989

Čokl, V. (May 23 2015). *We do not have Judiciary - an Interview with Miroslav Mozetič*. Accessed June 12 2015 on http://www.pressreader.com/slovenia/vecer/20150523/281487864939985/TextView

Gorkič, P. (April 3, 2015). The Patria Case for Dummies, I apologize, for Lawyers. *Sobotna priloga* Accessed 1 June 2015 on http://www.delo.si/sobotna/patria-za-telebane-se-opravicujem-za-pravnike.html

Final Report about the Supervision of the Assets of the Parliamentary Parties Presidents (Janury 1 2013) Accessed June 25 2015 on http://www.delo.si/assets/media/other/20130108//Ugotovitve_nadzora_nad_PS_predsednikov_parlamentarnih_strank.pdf

Igličar, A. (1995). The Judiciary in the Function of Resolving Conflicts and the Legitimacy of the Authorities. *Theory and Practice*, 32.(9-10), 821-834.

Accessed April 30, 2014 on www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-H4ZWSY5T/...e5a5.../PDF

Judge does not want to judge Janez Janša due to her husband (June 13 2015). *Slovenske novice.* Accessed June 23 2015 on http://www.slovenskenovice.si/novice/slovenija/zaradi-moza-noce-soditi-janezu-jansi

Lovšin, P., Roglič, M. (June 27, 2015). Goran Klemencic: I assume that at least my colleague Mramor won't be happy about my statements. *Dnevnikov objektiv*. Accessed June 23 2015 on https://www.dnevnik.si/1042715758/slovenija/goran-klemencic-predvidevam-da-bo-vsaj-kolega-mramor-zaradi-mojih-izjav-slabe-volje

Minister Goran Klemenčič's Response to the Decision of the Constitutional Court in the Patria Case (April 23, 2015). Accessed 25 June 2015 on http://www.mp.gov.si/nc/si/novinarsko_sredisce/novica/article//7060/

Press Release of the Constitutional Court (April 23 2015). Accessed 30 June on http://www.us-rs.si/media/up-879-14.up-883-14.up-889-14-tiskovno.sporocilo.pdf

Rep, M. (2015b), *Strengthening the rule of law and the responsibility of the institutions: justice is done or justice needs to be seen it done*? Paper presented June 2 2015 on International scientific conference researching security - approaches, concepts and policies, 02-03 June 2015, Ohrid. Accessed 15 July 2015 on http://fb.uklo.edu.mk/fs?file=collection/BOOKOFABSTRACTS2015.pdf

Rep. M. (2015a). *The Judge Independence as One of the Criteria for the Assessment of the Efficiency of the Judiciary in Slovenia.* Paper presented May 28 2015 on Scientific and professional conferencewith international participation "Countering contemporary forms of crime – analysis of the current situation, european standards and measures for improvement".

*Report of the Commission for Prevention of Corruption about the President of the Parliamentary Party (*January 8 2013). Accesed June 30 2015 on https://www.kpk rs.si/upload/datoteke/Ugotovitve_nadzora_nad_PS_predsednikov_parlamentarnih_strank.pdf

The Chronological Course of Events in the Patria Case: A Decade Long Story (April 28, 2014). Accessed 30 June 2015 on http://www.rtvslo.si/slovenija/kronoloski-potek-zadeve-patria-zgodba-dolga-celo-desetletje/335664

Statement of the Supreme Court about the Decisions of the Constitutional Court in the Patria Case (April 24 2015). Accessed June 15 2015 on http://www.sodisce.si/okracn/objave/2015042415373322

The Constitutional Court Decision Up 879/14 – 35 (April 20 2015). Accessed June 23 2015 on http://www.us-rs.si/media/up-879-14.pdf

The Constitutional Court Decision Up - 883/14 – 35(April 24 2015). Accessed 15 June 2015 on http://www.us-rs.si/media/up-883-14.pdf

The Constitutional Decision *883/14 - 37* (April 20 2015). Accessed 23 June 2015 on http://www.us-rs.si/media/up-879-14.up-883-14.up-889-14-pritrdilno.lm.dr.sovdat.pdf

The Finnish court finally dismissed the charges in the Patria Case (June 30, 2015). *Primorske novice*. Accessed June 25 2015 on http://www.primorske.si/Novice/Kronika/Finsko-sodisce-dokoncno-zavrnilo-obtozbe-v-primeru

Toš, N. (2005). *Trust in the Institutions of the System*. University of Ljubljana:

Faculty of Social Sciences.Accessed March 30, 2015 on http://cjm.fdv.uni-lj.si/edokumenti_sjm/Zaupanje_v_institucije_SJM.pdf

Stojiljković, G. (April 22 2015). Patria Case from Beginning to End. *Planet Siol*. Accessed June 25 2015 on http://www.times.si/slovenija/patria-od-zacetka-do-konca--784843b6bc-1d56f91576.html

SLUČAJ „PATRIJA": POČETAK KRAJA?

Apstrakt: *Slovenačko pravosuđe bavi se slučajem „Patrija" već skoro čitavu deceniju. Posle dugog sudskog postupka, optuženima je konačno izrečena presuda 2013. godine. Osim kazne zatvora, optuženima je izrečena i novčana kazna u iznosu od 37.000 evra. Krajem marta 2014. godine, Viši sud u Ljubljani odbacio je žalbu optuženih kao neosnovanu, i podržao odluku Okružnog suda. Vrhovni sud je zatim odbacio podnesak za zaštitu zakonitosti. Međutim, Ustavni sud je u aprilu 2015. godine jednoglasnom odlukom poništio odluke sve tri instance i slučaj „Patrija" vratio na Okružni sud. Ova odluka je izazvala zabrinutost i stručne i šire javnosti i ponovo otvorila starenove dileme, kao što su vrednost dokaza pribavljenih van zemlje, nezavisnost i nepristrasnost sudstva, kršenje principa zakonitosti, pitanje postavljanja i utvrđivanja odgovornosti sudskih zvaničnika, i druge. Iz pravne perspektive, ova odluka van svake sumnje pokazuje u kom pravcu se kreće slučaj. Istovremeno, to pokreće pitanje poverenja u institucije i vladavinu prava.*

Ključne reči: *Pravosuđe, vladavina prava, „Patrija", poverenje, zakonitost.*

Mikhail Osipov – Senior Researcher [1]

Sawin Alexei Mikhailovich – Head of the Department of General Humanitarian and Socio - legal Disciplines"[2]

Bronzova Ludmila, Candidate of Philology, Assistant Professor [3]
Institute of Jurisprudence and Management of All-Russian Police Association, Russia

DEMOCRACY AS A CONDITION OF OPTIMIZATION OF THE LEGAL SYSTEM

The problem of optimization of the legal system is one of the most pressing problems facing the modern theory of state and law. It is necessary to optimize the legal system of the country due to the fact that the legal system under optimization allows for successful implementation of various law activities, including economic ones. This study analyzes the concept of "legal system", reveals the conditions of its optimization and the role of democracy in the process of optimizing the legal system. It has been established that democracy is necessary but not sufficient condition of legal regulation optimum. The article also contains a comparative analysis of different types of political regimes and shows their impact on the optimization of the legal system. We conclude that the optimization of the legal system requires the presence of negative feedback between the regulatory and regulated elements of the legal system. It is shown that in a real democracy, the relationship between the regulatory and regulated subsystem is the most developed in comparison to other political regimes.

Keywords: legal system, optimization, democracy, necessary conditions, sufficient conditions, regulation, research, theory of law.

One of the topical problems in the field of general theory of law is the problem of optimization of the legal system. However, two questions arise: what the optimization of the legal system means and what conditions it requires. It should be noted that the problem of finding legal optima is one of the most difficult challenges to both the Russian and world legal

[1] E-mail osipov11789@yandex.ru
[2] E-mail aleks-savvin@yandex.ru
[3] E-mail lbronz@yandex.ru

science. It also should be noted that in the various sciences, the concept of optimization is understood in different ways. This problem can be considered from several angles: philosophical, economic, and legal.

In economics, the problem of the optimum is considered as the possibility of rational decision making. Any rational decision, however, involves a commitment to ensure that the number of errors in the decision would tend to zero, so if we start from this postulate, we can conclude that the state of the legal system is such a state, in which the number of legal errors tends to zero and primarily the number of errors in the legal regulation.

To achieve this it is necessary that the process of legal regulation, related to the procedural element of the legal system, meets all the necessary requirements: the requirement of certainty, validity, non-infringement of the freedom of an entity, taking into account the interests of the subjects of law, consistency and stability (Мальцев Г.В. 2007; Лапаева, 2001; Кашанина 2006). Besides the optimization of the state of the legal system assumes the full implementation of the functions of legal regulation, such as: the sorting function, the function of coordination and protection of interests of legal subjects, the function of modeling of public relations within the subject of legal regulation, the guaranteeing function, the function of orientation of the subjects of law, the stabilization function, the function of stimulation and restriction (Малько, 2004; Осипов, 2006). It appears that the legal regulatory optimum would be achieved if the system of legal regulation functions properly. But in order to understand how far the current system of legal regulation is from the legal regulatory optimum, it is necessary to understand what the system of legal regulation is.

It is known from the science of cybernetics that in order for the system to function properly there must be negative feedbacks between the controlling subsystem and controlled subsystem. As one of the elements of the subject of legal regulation is subjects of law including the citizens, they logically should not be indifferent to the content of the laws that directly govern their lives. If they are, it can mean only one thing: the people of the country do not accept the laws issued by state authorities as binding and ignore them when the first opportunity arises. In such cases, the life of the state doubles, as it were. The state obeys certain laws but the people live by other laws. Such a state cannot implement the legal regulation of social relations effectively, and consequently the state of the system of legal regulation is far from the legal regulatory optimum.

As for the totalitarian state, any totalitarian state is based on mobilization project for the sake of which the people are willing to make sacrifices. Otherwise, the construction of a totalitarian state is incredible and impossible. As soon as mobilization project is implemented and

people get disillusioned in this project, due to the fact that its realization is impossible, there is frustration and as a consequence of it the collapse of a totalitarian state or a transition to an authoritarian form, with more or less paralleling the life and, as a consequence deviation from a regulatory optimum. Besides, the totalitarian state ignores the requirements of legal regulation, such as the requirement to consider the interests of the subjects of law, the obligation of non-infringement of the liberty of the subjects of law and principles of legal regulation, such as the principle of freedom, principle of formal equality, the principle of justice, and the functions of legal regulation such as the function of ensuring freedom for the subjects of law, the function of coordination and protection of interests of subjects of law. As a consequence, there is the absence or severe deformation of the law under a totalitarian political regime.

Since the opposite to a totalitarian political regime is a democratic political regime and a regulatory optimum of a totalitarian political regime is unstable and also not legal, does this mean that a sustainable legal regulatory optimum can be achieved in democracy? In our opinion it is quite possible, moreover this is the way it is.

To verify this, it is enough to compare the characteristics of democracy and the principles and requirements of legal regulation. The principles of legal regulation include the principle of freedom, the role of which in the system of legal regulation is that in the implementation of the legal regulation of social relations it is recognized that the subjects of these relations are free, i.e., their behavior and activity are determined by their free will. Subject of law are free to commit their actions, and free to determine their behavior, but not infinitely. Law, handling public relations, limits the arbitrariness of the subject and ensures the existence of freedom itself. Law prohibits such behavior of the subject, which is incompatible with the freedom of another one, defines the rights and offsets his obligations. The principle of freedom is determined by the fact that law regulates volitional social relations. If law regulates the volitional social relations it must recognize the freedom of the subject of these relations, because according to Hegel "freedom is the substance and the basic definition of will is exactly the same as the weight is the basic definition of the body" (Гегель, 1990). Engaged in public relations, a social subject realizes its freedom. If freedom is not recognized, thus certain social relations are denied, but law does not deny, but regulates social relations, which are the subject of legal regulation. In addition, the principle of freedom as the principle of legal regulation makes such a requirement to legal regulation as inadmissibility of infringement of freedom of a subject of law, the essence of which is that the law should not set restrictions on activities which do not create a clear and present danger of causing harm to another subject. In

addition, this principle is that the inviolable and fundamental human rights are enunciated and reinforced such as the right to life, right to freedom and personal inviolability, freedom of movement, place of stay and residence, freedom to seek, receive and disseminate information by any lawful means, freedom of speech, press, media etc. The obligation of non-infringement of the freedom of the subjects of law means that no one subject should be able to deprive another subject of his right without certain grounds established in the rules of law. The obligation of non-infringement of the liberties of the subjects of the law suggests that restrictions on rights and freedoms of man and citizen may be imposed by the laws of the state; they must be proportionate to the purpose for which they are enacted. Furthermore, this goal should not be linked with policies to deny or diminish freedom of the subjects of law, and restrictions on rights and freedoms of man and citizen should be as minimal as possible. But one of the principles of a democratic state is the principle: "my freedom begins and ends where respectively the freedom of another person begins and ends". Therefore, to ensure that this principle is embodied in the life we need democracy. It is no coincidence that the principle of liberty, as a principle of legal regulation was embodied in the Declaration of Independence and the Declaration of the Rights and Freedoms of Man and Citizen in 1789 in France, as well as in a number of international and domestic legal acts.

The next principle of legal regulation is the principle of formal equality (Нерсесянц, 2000). This principle, according to the author, means that the implementation of legal regulation prohibits discrimination of a subject of law. In our opinion, discrimination of a subject of law is the unlawful deterioration of its legal status in comparison with other subjects of law in similar legal situations. This principle can be fully realized only in a democratic regime, since only in a democracy the legal status of a subject does not depend on the will of the rulers, but only on the rule of law.

One more principle of legal regulation is the principle of justice, which implies in particular that the interests of the subjects of the law are not arbitrarily violated and are taken into account when making law decisions, so the requirement of consideration of the interests of legal subjects is met. This requirement implies that the law should take into account the interests of subjects of public relations, for the satisfaction of which they entered into these social relations, and should coordinate them.

If provision and coordination of these interests at the regulatory level cannot be accomplished in full, it is necessary to give the subjects an opportunity to coordinate these interests at the level of the contract and, therefore, it is necessary to use discretionary methods of regulating. If the provision and coordination of interests of subjects of the law is impossible due to the lack of common interests, in this case there are several possible

ways out of this situation: (a) either such public relation is not a subject of legal regulation; b) or by the rule of law the necessary interest is induced, which may be coordinated through the law, for example, by establishing strict liability for failure to perform duties assigned to the subject of law.

This requirement implies that before drafting laws and other normative legal acts case studies should be conducted to determine if normative legal acts correspond to the interests of legal subjects to whom they are addressed. If this requirement is ignored by the legislators, the subjects of the law will choose to act in accordance with their interests, which will lead to increased social tension in society

However, the question arises how the interests of the subjects of law can be considered. This can be done only one way, through regular, fair and honest elections in legislative (representative) body of state power in the presence of strong constructive opposition that is in a democracy. In addition, scientific analysis shows that regulatory framework consists of the regulating subsystem and regulated subsystem and relationship between them. In a democracy, feedback is more developed than in authoritarian and moreover totalitarian society, and therefore in a democracy the potential implementation of such requirements as the requirement of the inadmissibility of infringement of the liberty of the subject of the law; the requirement for accounting of interests of subjects of law, the principle of freedom, principle of formal equality, the principle of equity is much higher.

Still, the presence of democracy is not sufficient to achieve the legal regulatory optimum, and especially the optimization of the entire legal system. The thing is that the legal system can be defined as *a complex, artificial, heterogeneous dynamic system, which includes the elements of a) cultural – ideological level (the legal consciousness and legal culture and their components and elements); b) regulatory level (elements of this level are the rules of law, institutions of law, branches of law, the form (sources) of law; c) communicative – behavioral level (elements of this level are legal relationship, acts* of realization of the *rights and duties, legal behavior, public relations which are the subject of legal regulation); d) procedural level (elements of this level are the legal process: lawmaking, legal regulation, law enforcement, implementation of law, interpretation of law); e) institutional level (elements of this level of the legal system are the state, public authorities, local governments and other subjects of law).*

Analysis of this definition shows that the optimization of the legal system requires, above all, coordination between all the elements of the legal system, and the presence of the legal regulatory optimum. In its turn, the achievement of the legal regulatory optimum involves the implementation of other requirements of legal regulation, such as the requirement of certainty, validity, stability and consistency which are not directly related to

democracy. Thus, based on the foregoing, we can conclude that democracy is a necessary but not sufficient condition for achieving the legal regulatory optimum. If the legal regulatory optimum is not achieved, it is impossible to talk about the optimization of the legal system in general, since one of the optimization criteria of the legal system is to achieve the legal regulatory optimum.

A huge role in the optimization of the legal system belongs to a so-called legal authority, i.e. the ability of a particular element of the legal system to be a kind of center around which like the planets round the Sun all the other elements of the legal system rotate. The introduction of such a category as a legal authority allows for a clearer typology of legal systems.

So for the Romano-Germanic legal system the highest authority is the law; for the Anglo-Saxon legal system – the court decision; for the Islamic legal system – the Koran, the Sunnah; for traditional legal system - legal custom, tradition; for the Soviet legal system - the decisions of the party, the writings of the leaders of the party; for the post-Soviet legal system – the decrees of the head of state, power, riches, authority, etc (Давид Р, 1967; Муромцев Г.И. 2000).

The presence of unstable legal authority does not allow asserting that the legal system is in a state of optimization. Furthermore, it is necessary to be aware that the legal system in a state of optimum involves full implementation of all the functions inherent in the legal system: a) dynamic function; b) static function; c) the function of information exchange with the external environment; d) the function of reproduction of the legal system (Муромцев Г.И, 2000). Other authors believe that among the functions of the legal system there should be such functions as the regulatory function, which is manifested in the regulation of social processes in society through the legal system and the integrative function – the function that allows to combine different elements of social life into a single whole with the help of law and legal means; and the axiological function – the function of formation and reproduction of certain values (Казимирчук В.П. Боботов С.В. 1987).

All this assumes that a subject of law-making knows the main features, requirements and principles of legal regulation. To achieve this it is necessary to conduct the proper training of lawyers, in the sphere of lawmaking in particular. Thus, we can say that one of the conditions for achieving the legal regulatory optimum is the presence of democracy in the country, as well as relevant training of lawyers. It appears that not only optimization of the processes of legal regulation, but also optimization of the law-making process, implementation of law and law enforcement as well as optimization of the legal system will depend on quality of training lawyers.

In addition, it should be noted that the problem of optimization of the legal system is of great importance for business development in a given country (Саввин А.М, 2014; Саввин А.М., Фадеева Ю.В, 2012). The weakness of the legal consciousness of officials, including deputies of representative bodies of state power, who do not see the recognition, observance and protection of the rights and freedoms of man and citizen as their responsibility, the low level of respect for the rights and freedoms of man and citizen, the lack of personal responsibility of officials for their activity – all this do not only takes the legal system away from legal regulatory optimum, but also harms the economy in the form of export of capital and reduced investment, which in its turn causes a drop in production and rising unemployment in our country. We can conclude, therefore, that the optimization of the legal system is of vital importance for the state, democracy being a necessary but not sufficient prerequisite for it.

Literature:

1. Гегель Г.В.Ф (1990), *Философия права*.- Москва: Мысль
2. Казимирчук В.П. Боботов С.В. Регулятивно – аксиологическая функция права (1987),.// *Правовая система социализма. Книга 2. Функционирование и развитие. Москва, Юридическая литература*. 20-23
3. Кашанина Т. В. (2006), *Юридическая техника*. – Москва: Эксмо,
4. Малько А. В (2004), *Стимулы и ограничения в праве*. Москва: Юристъ,
5. Мальцев Г.В. (2007), *Социальные основания права*. Москва: Норма,
6. Муромцев Г.И (2000), Понятие и классификация правовых систем// *Проблемы общей теории права и государства/ под ред. Нерсесянца В.С. Москва, Норма*. 283-306
7. Нерсесянц В.С. (2000), Философия права. Москва, Норма,
8. Осипов М.Ю.(2006), Функции правового регулирования// *Право и государство: теория и практика № 8*
9. Саввин А.М. (2014), Институциональные аспекты «дачной амнистии в России// *Актуальные вопросы экономики и управления на современном этапе развития общества: Сборник докладов по итогам Международной научно-практической интернет-конференции (Тула, 28 марта 2014 года) [Текст] /Под общ. редакцией проф. И.Б. Богородицкого. – Тула, Изд. ИЗУ ВПА,*
10. Саввин А.М., Фадеева Ю.В (2012), *Основы маркетинга и его правового регулирования:* Учебно-методическое пособие для студентов вузов. /Институт законоведения и управления всероссийской полицейской ассоциации. – Тула, Папирус.

DEMOKRATIJA KAO PREDUSLOV ZA OPTIMIZACIJU PRAVNOG SISTEMA

Apstrakt: *Problem optimizacije pravnog sistema jeste jedan od urgentnih problema u savremenoj teoriji države i prava. Potreba za optimizacijom pravnog sistema jedne države je opravdana, jer dozvoljava uspešniju implementaciju različitih pravnih subjekata, uključujući i privredne. Ovo istraživanje se bavi analizom pojma „pravni sistem", kao i preduslovima za optimizaciju pravnog sistema i ulogom demokratije u tom procesu. Ustanovljeno je da je demokratija neophodan, ali ne i dovoljan preduslov za optimalnu pravnu regulativu. Rad takođe sadrži komparativnu analizu različitih tipova političkih režima i njihovog uticaja na optimizaciju pravnog sistema. Zaključak je da je za optimizaciju pravnog sistema potreban kritički odnos između regulatornih i regulisanih elemenata pravnog sistema. U istinskoj demokratiji odnos između regulatornog i regulisanog podsistema je najrazvijeniji u odnosu na ostale režime.*

Ključne reči: *Pravni sistem, optimizacija, demokratija, neophodni preduslovi, dovoljni preduslovi, regulacija, istraživanje, pravna teorija.*

Peter SMUK[1]

PROTECTION OF POLITICAL DEBATES IN ELECTION CAMPAIGNS

1. Introduction - democratic public opinion as a constitutional value

Public opinion is a social phenomenon derived from the fundamental right of the freedom of opinion; its sound (democratic) functioning is a constitutional value and interest. The constitutional definition of public opinion is rooted in the right to the freedom of expression and the essential criterion of democracy, according to which members of the political community share power and the various manifestations of exercising (public) authority require their participation. Legitimate public power originates from the people, based on the requirement of popular sovereignty, and the people - the political community - can exercise their power directly or through their elected representatives. In the course of the direct exercise of power, on the exceptional occasions of referenda and in the transfer of power to representatives, we trust that citizens will make responsible, conscious, well-informed decisions. Obtaining information is not only possible by state bodies providing citizens with data related to their operations. This mass of information is impossible to process, both in terms of quantity and quality; it is unstructured and so it needs to be processed. The assessment of the performance of a political system is only possible by means of information available in a "ready for consumption" form. This type of processing of data of public interest for the members of the political community takes place in the course of public discourse.

It is easy to see that the role of the state in granting freedom of expression is not limited to refraining from censorship or suppressing opinions. Freedom of opinion can only truly prevail if the state actively participates in organizing pluralistic political discourses. The constitutional guarantees on the shaping of democratic public opinion embody the positive obligations of the state. In respect to certain legal institutions, political discourses are of paramount importance. I consider these as the arenas of discourse: the media, election campaigns, and the representative bodies of popular representation with special regard to the sittings of the Parliament. In this context, both the Council of Europe and the European

[1] Associate Professor, Szechenyi Istvan University, Győr, Hungary; smuk@sze.hu.

Union have adopted several sources of law and documents which serve as standards or norms for legal systems in Central Europe. In my paper I focus on the election campaign and will illustrate the specific implementation of the fundamental principles of the European constitutional culture and patterns by describing the legal institutions and regulatory solutions in the constitutional systems of Central and East-European countries.[2]

2. Election campaigns – rights of voters and candidates, obligations of the state

Election campaigns are intensive, busy periods of political discourse. In the period prior to the decision, political activities are intensified, during the course of which information and interpretations of reality compete, past events are evaluated, and promises or alarming warnings appear with respect to future processes. As such, this is a very sensitive period for freedom of expression and information. This period has a specific legal regulatory regime, which presents the general functions of the freedom of expression and the freedom of the media from a somewhat novel perspective.

Of course, a preliminary guarantee for the emergence of political discourses is political pluralism: the freedom of association and the right to nominate candidates/alternatives during elections.[3] Therefore, the point of departure of state participation (positive obligation) is to ensure the freedom to establish parties and, if necessary, to contribute financially to the running of candidates and their campaign activities.[4]

During the campaign periods, political discourses can be evaluated according to actors (candidates, voters, and the state) and platforms. Campaign regulations impact various platforms, not only the media and the press, but also the putting up of posters, personal marketing, and election conventions as well. As regards to the surfaces of election campaigns, the important issues for us are the right of voters to receive information and the elements of access to surfaces (air time/transmission time offered free of charge, paid political advertisements, right to participate in organized debates during the campaigns, putting up posters, campaign rallies) within the general framework of the right of candidates and nominating organizations to disseminate information and conduct campaigns. Furthermore, these elements come under the umbrella of equal opportunities as a general value.

The Hungarian Constitutional Court overruled court judgments which found false statements of a candidate as unlawful. The Constitutional

[2] For an extended discussion of the issue, see Smuk (2014)

[3] CDL-EL(2013)006, 120.

[4] Smuk (2007) 111-126.

Court established a higher protection of the freedom of expression of candidates because "in election campaigns … freedom of expression shall prevail especially when ideas on issues of public interest collide".[5]

The UN Human Rights Committee also pointed out the importance of the free flow of information during the times of campaign and claimed the following: "In order to fully ensure the exercise of the right to political participation, it is indispensable to freely disseminate information and ideas relating to public affairs and political issues for citizens, candidates and their elected representatives. This implies the requirement of the press and other media having the freedom to comment on public affairs without censorship and the right to freely inform the public, furthermore, it requires the freedom of discussing public affairs, criticism, election campaign and political advertisements."[6]

With respect to access to discourse platforms, rules providing advertising time free of charge in the media can be considered as rules enhancing potential campaign opportunities; the same applies to rules on state financing in order to ensure equal opportunities and pluralism; and authorities make specific surfaces (carriers) in public spaces available for posters to be displayed.

It is to be particularly noted that certain services during the time of campaigns provide specific challenges for both the authorities and an analysis from the perspective of constitutional law. Here mention could be made of new forms of on-line communication and information distributed on web 2.0 platforms (or hysteria campaigns), the efficiency of which cannot be questioned. If, on the other hand, we consider this as the sphere of private communication then corrective mechanisms are likely to be inapplicable, whether in terms of misinformation becoming professional, or in terms of the violation of any moratorium (day of reflection).[7] Due to the disintegration of the fora of the public sphere, large-scale, intensive interactive data sharing and the limited time available, in such cases opportunities to respond or criticize are insignificant. A further function of campaign publicity is to provide an opportunity for competing parties to examine one another through the information they published themselves. For this purpose, it is also of outstanding importance to provide equal access to various surfaces of publicity and the right to participate in organized political debates.

The recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe, with respect to the media activity granting the rights of voters and candidates during election campaigns, focus on the following as

[5] Decisions 5/2015 and 9/2015 of the CC.

[6] Bodnár (2014) 128-129.

[7] Holznagel (2013) 150-151.

fundamental principles[8]: the importance and independence of public service media in the information society ensuring fair and balanced reports, multi-layer regulation, the freedom of expression, and the promoting of free and democratic elections. It extended the concept of media to include the printed press and, in addition to classic media services, to new non-linear and online media services. However, it attaches prime importance to the role of television and radio, emphasizing the specific responsibility and role of these types of media in establishing regulation, which reflects and ensures the diversity and pluralism of opinions. In regard to the obligation of balanced information relating to election campaigns - and respecting editorial freedom at the same time - it considers this a requirement which can be prescribed for both state (public service) and privately owned media.

Amongst the general principles of application, the recommendation deals with the freedom of the press in a broad sense. The recommendation thus formulates, as a point of departure, requirements in the areas of the independence of, and fair information by, the press and other media. Of paramount importance is the recommendation according to which states should ensure the conditions and guarantees of fair, impartial, balanced information from state-owned media. If state-owned media broadcast paid political advertisements, advertisers should enjoy this opportunity under equal conditions. The regulation of the media can be expected to ensure that the political character of advertisements should be clearly visible and recognizable in the program flow. If politicians or parties act as media owners, the state has to guarantee that this fact is made clear to the public. In the course of editing daily news and news programs, balanced information has to be guaranteed. It shall entail the appearance of state bodies, which logically have more opportunities to appear, and the same principle is to be applied to debates or interviews. Taking the limited length of campaign periods into account, it is important to provide an opportunity for candidates and parties to exercise their right of reply or other legal remedy within an appropriate deadline. The recommendation offers for consideration rules to declare the day prior to elections a "*day of reflection*", during which voters can prepare for their decisions without being bombarded with political advertisements.

2.1. Air time (transmission time) in the campaign – free of charge

Providing the service of transmission time free of charge (which is a form of campaign financing) might promote the media appearance of small or new parties and the channeling of their opinions into the democratic

[8] CM/Rec(2007)15 of the Committee of Ministers to member states on measures concerning media coverage of election campaigns. See also CDL-EL(2013)006.

discourse. Regardless, democratic processes are harmed by the outcome of elections being basically determined by the amount of capital used to finance campaign activities.[9] Regulations on election campaigns and the media generally provide for airtime or transmission time free of charge on public service (state) channels.[10]

Of the states examined, it is only Bulgaria, where free of charge media platforms are not provided for the purpose of campaigning, which drew criticism from international observers.[11] At the same time, the Electoral Procedures Act provides for 1 minute of advertising in the public media (Article 142.1) per party and nominating organization at the beginning and at the end of the election campaign. In Poland, free of charge airtime is provided only to those organizations which were able to nominate candidates in at least half of the constituencies.

It goes without saying that the division and allocation of limited airtime/transmission time should be made in a fair and non-discriminative manner based on transparent and objective criteria. The Czech Elections Act prescribes a draw in order to establish the specific airtime of advertisements in the campaign period (Article 16 (4)).

In Hungary, the regulation of political advertising has taken several different paths recently due to amendments to the Fundamental Law adopted in 2013 and the new Act on Electoral Procedures implementing them (Fundamental Law IX (3), Electoral Procedures Act, Article 147). First, the constitutional provision stipulated that political advertising can only be published free of charge and the advertisements of organizations establishing a national list were to appear only in public service broadcasting. Later, the Parliament abolished this limitation with respect to public service media. The Hungarian Constitutional Court, as well as the Venice Commission, criticized the prohibition contained in the first version because depriving larger parties of the opportunity to buy advertising time in commercial channels results in diminishing the opportunities for the opposition in an environment where the government naturally has more chances of appearing in the news. The Hungarian Constitutional Court concluded that the ban of commercial media reaching the largest number of viewers is an unconstitutional (unfounded, unjustified) limitation of the freedom of voters to obtain information, as well as the freedom of political opinion during elections.[12] The rules of electoral procedure

[9] Lewis, T. – Clumper, P. (2009)

[10] Latvia (Act on Campaigns, Articles 3-5), Lithuania (Act on Elections, Article 51), Poland (Election Code, Article 117), the Czech Republic (Act of Elections, Article 16 (4)), Romania (Elections Act, Article 38 (1)).

[11] See CDL-AD(2011)013, p. 43. A payment obligation is prescribed by Article 147 of the law, with the only exception provided for being in presidential election campaigns.

[12] Constitutional Court decision No. 1/2013. (I.7.), 93-100: it annulled Article 151 of the

corresponding to the new solution were adopted only at the end of 2013 by the Parliament. The Fundamental Law states that political advertisements may only be published in media services free of charge. The new Articles 147 and 147/A–147/F of the Electoral Procedure Act contain provisions on the obligations of the public and private media to broadcast political advertisements. These obligations include the obligation of commercial media service providers and press products to announce their advertising intentions and price lists by the established deadline; otherwise they are not allowed to broadcast campaign advertising. Public service channels are to provide 600 minutes of airtime free of charge, which is divided by the National Elections Committee. The practical criticism of this solution is that although publishing campaign materials by commercial service providers is not prohibited, the offer of advertising airtime free of charge is likely to be limited for economic reasons.

2.2. Paid political advertisements

In practice, the use of paid political advertisements goes beyond the simple fact of parties being able to influence electors more efficiently through the tools of mass communication. Purchasing paid advertising time on media surfaces also ensures access to transmission time for opposition parties. As in programs of a political nature, the government and parties in government can be present more easily due to public policy decisions and the nature of public events.[13] This might be counterbalanced, on the one hand, by applying the editorial principle of balanced coverage, and, on the other hand, by the access of the opposition to media in other ways.[14] (Let us remember that air time/transmission time free of charge is mostly available in state media!)

In comparison, in the Czech Republic, paid political advertisements can only be published in papers, not in the electronic media.[15] In Poland the Election Code of 2011 was going to fully prohibit the publication of paid political campaign advertisements in public and commercial media. The Polish Constitutional Court annulled this provision, considering this as a disproportionate restriction of the freedom of opinion.[16] The Latvian

new Act on the Electoral Procedure and the rule included in the Fundamental Law was adopted in response to this decision. The Venice Commission commented on the latter (CDL-AD (2013) 012, 37-47.), saying that the European examples cited by the government do not constitute appropriate justification for the ban.

[13] CDL-AD(2009)031, 54.

[14] CDL-AD(2013)012, 45.

[15] Czech Republic 28-29 May 2010 Parliamentary Elections. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report. Warsaw, 16 April 2010. p. 7-8.

[16] Decision of 20 July 2011, K 9/11. See: *The Citizens' Right to Information. Law and Policy*

commercial media are obliged to send, at least 150 days before the elections, the price list they apply to their advertising surfaces to the media authority and the anti-corruption committee, which they cannot modify later on. Should they fail to provide data, they will be banned from publishing any political advertisement.[17] Bulgarian media service providers are obliged to notify the State Audit Office and the Elections Committee.[18]

States can consider the restriction of advertising time available to be purchased by candidates. The Slovak Act on Parliamentary Elections contains a provision stipulating that private service providers can use a maximum of 10 hours for political advertisements and one nominating organization or coalition may purchase 30 minutes at most.[19] Favorably, commercial broadcasters are not supposed to include this advertising time in their otherwise restricted (non-political) advertising time.[20] The Romanian Elections Act (Article 38.3) prescribes that the air time provided by commercial channels for those running in the elections should be "proportionate" with the "practice" of the public media. A stern criticism relating to Bulgarian elections was that paid advertisements are not restricted in time, and so only a few wealthy candidates dominate the campaign surfaces.[21] As regards the Latvian regulations, according to which paid political advertising is prohibited in the 30 days prior to the elections, some of those trying to defend them say that they serve the purpose of equal opportunities, while others are of the opinion that these regulations render the campaign boring.[22]

2.3. The principle of balanced coverage

Broadcasters not only broadcast political advertisements during the campaign period but they also produce reports and news programs about the events of the campaign and they might also organize debates. I highlight, amongst their editorial principles, the principle of balanced coverage, though it determines the entire campaign and the presence in the media during the election period. Although, generally speaking, the

in the EU and its Member States (2012) p. 533.

[17] Campaign Act, Article 7 (2)

[18] Elections Code, Article 138. Similarly, the Hungarian Act on Electoral Procedure in Article 148 prescribes data provision for the State Audit Office with respect to press products.

[19] The Slovakian Elections Act, Article 24.3

[20] The Polish Parliamentary Elections Act 185.3, Slovakian Elections Act, Article 24.9

[21] REPUBLIC OF BULGARIA - EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS 12 May 2013. OSCE/ODIHR Election Observation Mission, Final Report. Warsaw, 2013. p. 13-14. Available: http://www.osce.org/odihr/elections/103878.

[22] REPUBLIC OF LATVIA PARLIAMENTARY ELECTIONS 4 October 2014. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report. Warsaw, 2014. p. 8.

regulations on elections and the media tend to contain this principle and include further detailed provisions as well, the Venice Commission draws attention to the fact that, in several countries, both public and the private media have violated the principle of equal access.[23]

Programs which provide identical surfaces for relevant parties or in which relevant parties are present on the screen simultaneously can be supported: these include debate programs and comprehensive campaign coverage. Pertaining to the Polish Elections Code (Article 120), equal opportunities must be ensured to elaborate on positions in the debates provided by public service television and radio. The Elections Code of Bulgaria (Article 139) includes more detailed provisions: the details of the political campaign debate in the public media are settled in an agreement concluded between the general directors of state channels and the representatives of parties. Pursuant to the law, public media have to broadcast at least 3 debates, the total length of which is at least 180 minutes. At least (!) half of this time is allocated to parliamentary parties and the remaining time is divided between extra-parliamentary parties. We cannot say that this method of dividing airtime is fortunate because, according to these rules, parliamentary parties might as well receive the whole "cake." A more favorable solution is applied in Slovenia, where one-third of the time allocated to campaign coverage in the public media is to be allocated to extra-parliamentary parties. Of course, small parties might feel at a disadvantage concerning the allocation of air time. Editorial practices have been seriously criticized in several countries due to certain parties being ignored.[24]

3. Conclusion

The main dimension of the analysis of political discourses, from the perspective of constitutional law, is provided by the freedom of expression. From the nature of the freedom of expression is derived that its recognition as a fundamental right is only one aspect of constitutional guarantees. It is the state that has the obligation to lay the foundations of the freedom of expression in several cases, as part of its positive obligations relating to the protection of institutions. On the one hand, it has to provide platforms (communication fields) for public opinion and deliberation; on the other hand, in order to ensure the well-established expression of opinion, it has to provide information for the actors involved in communication. The state should classify information of public interest, with the exception of a

[23] CDL-EL(2013)006, 117.

[24] As regards the parliamentary elections in Slovenia in 2011 see: http://www.osce.org/odihr/elections/Slovenia/87786?download=true (p. 17.)

limited number of issues which are to be classified; and it should link the debates imagined as deliberative and taking place in the bodies of people's representation with the publicity given to community argumentation. Institutionalizing European standards of fundamental rights brings divided power over the public sphere. On this basis, the regulation by the state, which is also self-restricting, needs to make the following elements pluralistic: the access to the possibility of thematizing public discourse, access to the surfaces where information for citizens can be provided, and access to adequate resources. In the mentioned legal systems of Central Europe, we observed specific schemes of legal regulation, the questionable practices of which have been evaluated several times in the European context. We can also observe the slow enforcement and implementation[25] of European standards in the still young democracies. Nevertheless, even if legal regulation meets the requirement of restraining state interference in election campaigns, candidates may face new challenges, such as private censorship and abusive filtering policies (practices) of private internet intermediaries. These are the questions to be answered by the legislation of the 21st century and issues for observation of forthcoming scientific research projects.

Literature and sources

Jakubowicz, Karol – Sükösd, Miklós (2008): Twelve Concepts Regarding Media System Evolution and Democratization in Post-Communist Societies. In: K. Jakubowicz – M. Sükösd: *Finding the Right Place on the Map. Central and Eastern European Media Change in a Global Perspective*. Bristol, Intellect Books.

Smuk, Péter (2014): *A politikai diskurzusok alkotmányjogi szerkezete*. (*The Structure of Political Discourses from the Perspective of Constitutional Law*) Budapest, Hungarian Academy of Sciences BTK.

Smuk, Péter (2007): Law Pertaining to Political Parties and Political Pluralism. In: *Acta Juridica Hungarica. p. 71-85.* No. 3.

Bodnár, Eszter (2014): *A választójog alapjogi tartalma és korlátai. (The Fundamental Legal Content and Constraints of Electoral Rights*) Budapest, HVG-ORAC.

Holznagel, Bernd (2013): *Internet Freedom, the Public Sphere and Constitutional Guarantees*. In: Monroe E. Price, Stefaan G. Verhulst and Libby Morgan (Eds.): *Routledge Handbook of Media Law*. London/New York, Routledge.

Lewis, T. – Clumper, P. (2009): Balancing Freedom of Political Expression against Freedom of Political Opportunity: the Courts and the UK's Broadcasting Ban on Political Advertising. In: *Public Law* (January). p. 89-111.

Scheuer, Alexander et al.: *The Citizens' Right to Information. Law and Policy in the EU and its Member States*. Study requested by the European Parliament's

[25] See also: Jakubowicz – Sükösd (2008).

Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs. European Parliament, 2012. http://www.europarl.europa.eu/committees/fr/studiesdownload.html?languageDocument=EN&file=75131

Documents of the Council of Europe and the Venice Commission

CM/Rec(2007)15 of the Committee of Ministers to member states on measures concerning media coverage of election campaigns.

CDL-AD(2009)031 – *Guidelines on Media Analysis During Election Observation Missions*.

CDL-AD(2011)013 – *Joint opinion on the election code of Bulgaria.*

CDL-AD(2013)012 – *Opinion on the Fourth Amendment to the Fundamental Law of Hungary.*

CDL-EL(2013)006 – *Electoral Law.*

Estonia

Riigikogu Election Act (2002) - https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/514112013015/consolide/current

Latvia

Saeima Election Law (1995) - http://www.saeima.lv/en/about-saeima/saeimas-velesanas-1/saeimas-velesanu-likums-1

On Pre-election Campaign Before the *Saeima* Elections and Elections to the European Parliament (2004) - http://www.knab.gov.lv/uploads/eng/on_pre-election_campaign_before_the_saeima_elections.pdf

Republic of Latvia Parliamentary Elections 4 October 2014. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report. Warsaw, 2014.

Lithuania

Law on Elections to the Seimas (1992) - http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=483680&p_tr2=2

Poland

Act on Elections to the Sejm and to the Senate (2001) - http://www.legislationline.org/documents/id/4543

Election Code (2011) - http://www.legislationline.org/documents/id/16814

The Czech Republic

Act on Elections to the Parliament (1995) - http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/5771

Czech Republic 28-29 May 2010 Parliamentary Elections. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report. Warsaw, 16 April 2010.

Slovakia

Act on Elections to the National Council (2004) - http://aceproject.org/ero-en/regions/europe/SK/slovakia-act-no.-333-2004-coll-elections-to-the/at_download/file

Act on the limitation of expenditures of the political parties on advertising before elections to the National Council (1994) - http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/4430

Hungary

Act CCIII of 2011 on the Elections of Members of Parliament - http://valasztas.hu/en/ovi/241/241_1_11.html

Act XXXVI of 2013 on the Electoral Procedure - http://valasztas.hu/en/ovi/241/241_1_10.html

Act LXXXVII of 2013 on the Transparency of Campaign Costs Related to the Election of the Members of the Parliament) - http://valasztas.hu/en/ovi/241/241_1_12.html

Romania

Law 35/2008 for the election to the Chamber of Deputies and the Senate (2008) - http://aceproject.org/ero-en/regions/europe/RO/law-no.-35-of-13-march-2008-for-the-election-to/at_download/file

Bulgaria

Elections of Members of Parliament Act (2001) - http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/6194

Election Code (2011) - http://aceproject.org/ero-en/regions/europe/BG/bulgaria-election-code-2011/at_download/file

Republic of Bulgaria - Early Parliamentary Elections 12 May 2013. OSCE/ODIHR Election Observation Mission, Final Report. Warsaw, 2013. http://www.osce.org/odihr/elections/103878.

Croatia

Act on the Election of Representatives to the Croatian Parliament (2003) - http://www.sabor.hr/fgs.axd?id=3086

Act on the Media Participating in Elections - http://www.izbori.hr/izbori/dip_ws.nsf/0/12755B251D42647EC12579390049B08C/$file/Prav_post_el_medi_105_07.pdf

Slovenia

National Assembly Elections Act (2006) - http://www.mp.gov.si/fileadmin/mp.gov.si/pageuploads/mp.gov.si/zakonodaja/angleski_prevodi_zakonov/zvdz_anglesko.doc

Elections and Referendum Campaign Act (2007) - http://www.elections2014.eu/en/in-the-member-states/Slovenia/electoral-law

Republic of Slovenia. Early Elections of the National Assembly 4 December 2011. OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Final Report. Warsaw, 2012. http://www.osce.org/odihr/elections/Slovenia/87786?download=true

KAKO ZAŠTITITI POLITIČKE DEBATE TOKOM IZBORNE KAMPANJE

Apstrakt: *Javno mnjenje je društvena pojava koja proizilazi iz jednog od osnovnih ljudskih prava - slobode izražavanja, a njegova demokratska funkcija je da bude ustavna vrednost i interes. Ustavna definicija javnog mnjenja je zasnovana na pravu slobode govora i vladavine većine. Na osnovu ovih prava, članovi jedne političke zajednice dele vlast, i svaka manifestacija vlasti zahteva učešće svih članova. Moramo da verujemo da će građani donositi odgovorne, svesne i informisane odluke prilikom vršenja vlasti. To se može postići ukoliko članovi jedne političke zajednice mogu da slobodno razmatraju pitanja od javnog interesa na različitim platformama. Zato je jedan od osnovnih zadataka demokratskog društva da zaštiti političke debate kao jednog vida ovih platformi. U ovom radu se razmatraju osnovni ustavni principi javnog diskursa u političkim (predizbornim) kampanjama, kao i regulacija političkog oglašavanja i jednaka prisutnost u medijima.*

Ključne reči: *Demokratija, izborna kampanja, ustav, političko oglašavanje, politički diskurs.*

Dr. Váczi Péter, PhD. adjunct
Széchenyi István University, Győr, Hungary

REASONABLE TIME LIMIT AS A PRIMARY LEGAL VALUE OF DEMOCRATIC ADMINISTRATION

"The aim of the Council of Europe is to achieve a greater unity between its members for the purpose of safeguarding and realizing the ideals and principles which are their common heritage and facilitating their economic and social progress." "Greater unity between its members" – the aim of the Council of Europe may be furthered in a range of different ways. Article 1 of the Statute of the Organization makes specific reference to the Council of Europe's mission in maintaining and promoting human rights and fundamental freedoms as a way of achieving this "greater unity." Administrative procedure requires common European regulation by all means, as this is that special field of law by which the administrative body directly meets the citizens. Consequently these cases carry a danger that the fundamental rights of citizens may be impaired – any such occurrence in a constitutional state is undeniably not desirable by any means. Considering the present national administrative systems, the administrative official procedural law is being emphasized. Main tendencies in practice are to constrain the executive power of the state within the constitutional frame of law and to guarantee gradual expansion of the fundamental rights of citizens, establishing thereby a "good administration." Regarding European administrative law, does European administrative procedural law exist at all? What forms and levels of standardization can be expected? The answer can be found through examining the documents of the Council of Europe achieved in this field of law.

Having subscribed to the European Convention on Human Rights, Council of Europe member states have agreed to respect certain principles which therefore govern the relationship of their authorities with private persons, including in the branch of administrative law. These principles have been further refined in several conventions and various recommendations and resolutions which were adopted unanimously by the Council of Europe Committee of Ministers and which, thus, reflect the standards applicable in member states in pursuance of their devotion to the Rule of Law. As regards the significance and practical impact of Council of Europe Recommendations and Resolutions, it is important to observe the following: contrary to conventions which states may have ratified, recommendations and resolutions have no legally binding effect on the states and gov-

ernments. They do have, however, a moral and political influence on them. This effect stems from two facts: first of all, it is difficult, albeit possible, for a government to totally ignore for a long period of time certain standards to which all or most of the other democratic states of the region pledge commitment; moreover, there can be an obvious problem with a government's good faith in case a government itself is among those who have not only participated in the negotiations of a text, but also voted for its adaptation in the form of a recommendation, if such government later on refuses to conform to its own appeal.

Fortunately, it seems that the European legislator now focuses "not just on specific administrative acts, but also on the administrative procedures themselves. In other words, there has been a shift in emphasis from the outcome of administrative action (result) to the administrative behavior (functioning)." And at the end of this process, "the principle of good administration could be to administrative law what 'good governance' and 'good legislation' are to international law."

It is not otherwise in Hungary either; the Basic Law of Hungary and the Hungarian Act on the General Rules of Administrative Proceedings and Services has successfully implied the main international rules and guarantees regarding good procedural administrative law.

In this paper I will focus on one main guarantee, reasonable time limit, with the requirement declared as: public authorities shall act and perform their duties within a reasonable time.

'Slow administration is bad administration.' Thus, the fast handling of cases is a basic criterion of good administration.[1] This principle bears high importance in cases where a permission or contribution must be provided by the public administration before lawfully practicing an activity. In such cases it is essential for the applicant to get this permission as soon as possible. If there were no time limit for the authority for reaching its decision, the applicant would be in an uncertain situation for an indeterminate time, which would put a considerable burden on the applicant and would realize a form of arbitrariness.

Deciding what constitutes reasonable time in a certain case depends on many factors: the complexity of the case, the urgency of reaching the decision, the number of persons concerned, etc. At the European level, case law connected to the European Convention on Human Rights shows the method to determine reasonable time in administrative cases *inter alia*. The use of this principle is supported by the 'principle of silence,' which means that if the administrative authority fails to reach its decision within a reasonable time, another empowered authority may supervise this situation.

[1] Kanska, Klara: Towards Administrative Human Rights in the EU. Impact of the Charter of Fundamental Rights. *European Law Journal*, Vol. 10. No. 3. Blackwell Publishing Ltd. 2004., p. 313.

The prompt expedition of any procedure for the determination of private persons' rights and obligations is an intrinsic element of justice. The promptitude requirement in respect to procedures, which is also to be found in Article 6, Paragraph 1 of the European Convention on Human Rights, is imposed further by the objective of the certainty of the law. In fact, before an act terminating an administrative procedure is taken, the procedure remains pending and hence the legal situation undefined; only this administrative act opens the possibility of taking action against the procedure or the final administrative act. This is why if a procedure requires the taking of a formal administrative act at the end of it, the administrative authority involved must complete the different stages of the procedure and take action within a reasonable time. This principle applies no matter whether the procedure was initiated by the administrative authority by itself or by a private person. A failure to act (silence or inaction) must, under national law, either be considered, after a specified period of time, as equivalent to an act (positive or negative decision) or be subject to possible control by an administrative or judicial authority competent for that purpose (control for omission).[2]

There are generally no precise time-limits on administrative action within EU law; the duty of the administration to act within reasonable time was recognized by the courts.[3] The Court of Justice stressed in many decisions that the infringement of a time-limit has to be regarded as such a severe procedural mistake that it entails the annulment of the decision.[4]

The Hungarian Constitutional Court developed the requirement of reasonable time primarily regarding administration of justice. The interpretation of the requirement of fair trial in a broad sense includes the requirement of judging upon the case within a reasonable period of time, and it can justify the introduction of simplified forms of procedure, while in a certain scope of cases even out-of-hearing administration can be accepted. Still, the requirement of time-limits is only one of the elements of fair trial, and its enforcement shall not be exaggerated to the extreme: it shall not gain priority over other aspects of fair trial, and it shall never violate another fundamental right. The 'time gained' by restricting the right to defense is no value significant enough to justify the limitation of constitutional rights and requirements. Such a consideration would be merely a

[2] *Handbook*, p. 20.

[3] See Case 120/73, *Lorenz v. Germany and Rheinlad-Pfalz*, [1973] ECR 1471; Case T-81/95 *Interhotel v. Commission* [1997] ECR II-01265; Case 223/85 *RSV v. Commission* [1987] ECR 4617. Citing: Kanska, p. 313.

[4] See Case 187/97, *Saarland et al. v. Ministry of Industry* [1988] E.C.R. p. 5037. Citing: Schwarze, Jürgen: Developing Principles of European Administrative Law. *Public Law*, Summer 1993. Sweet & Maxwell Ltd., 1993. p. 232.

practical attitude unworthy in respect of the constitutional operation of the judiciary system, contradicting the court's obligation to examine the cases thoroughly, to weigh the evidence with circumspection, to explore all the aggravating and mitigating circumstances, and to adopt a just decision in line with the law.[5]

Regarding public administration, the Constitutional Court deduced the principle from legal certainty, which is an essential element of the rule of law. It bears high importance that the conduct of the official, including the time limits of his procedure, shall be calculable for the individual. Public administration has an obligation to exercise its power, which means that the officer has to reach his/her decision within the deadline prescribed by law; public administration shall not have any discretion in this field. The time limits of the procedure also serve as guarantee for the public or individual interest; therefore, the principle of legal certainty and the rule of law would be infringed upon if the legislator has not provided effective remedies for the client in case of breaching the deadlines of the procedure.[6]

The Basic Law of Hungary contains legal obligation for the authorities not only in general, but also among the special principles for the field of good administrative behavior as well. It says that "every person shall have the right to have his or her affairs administered by the authorities in an impartial, fair, and *reasonably timely* manner".[7]

The Hungarian Procedural Code uses the expressions 'administrative time limit' and 'time-limit determined by law' instead of reasonable time. "Clients are entitled to receive fair treatment and have the right for a decision to be adopted in their official affairs within the time limits prescribed by law, as well as the right for use of their native language during the course of proceedings."[8] It should be stressed that the administrative time limit (i.e. the time limit for reaching the final decision) is never absolute, because it always depends on the circumstances of the particular case (when does it start, when does it end, what kind of procedural steps have to be executed within it which fall out of the scope of administrative time limit, etc.). The Hungarian Code of Administrative Procedure establishes a general time limit of thirty days as the administrative time limit, comparable with the former thirty days deadline. "Resolutions, rulings for the termination of the proceedings, and the rulings of appellate authorities for the annulment of decisions of the first instance and for reopening the case

[5] See Decision 20/2005. (V. 26.)

[6] See Decision 72/1995. (XII. 15.)

[7] See Chapter "Freedom and Responsibility" Article XXIV, Paragraph 1 of the Basic Law of Hungary.

[8] See Art. 4. Par. 1. of Act CXL of 2004 on the General Rules of Administrative Proceedings and Services (hereinafter referred as Ket.)

shall be adopted within thirty days from the date specified above and measures shall be taken to have the decision published within the same time limit. A shorter time limit may be established by any form of legislation, whereas a longer one may be established only by an act or government decree."[9] It is important to mention the latest modification of the Code which states 'where this Act fails to prescribe the time limit for the execution of any procedural step, the authority shall take measures without delay, but within eight days for having the procedural step in question carried out'.[10] According to this rule the authority cannot postpone the act even if there is no specific time limit prescribed.

We also have to stress the fact that this requirement cannot always be enforced on national grounds; however, there is a legal remedy (compensation) against such occurrences on the international level. The European Court of Human Rights usually adjudges a certain sum of compensation for those who successfully prove that their right ensured in Article 6, Paragraph 1 of the European Convention on Human Rights was infringed.

Bibliography

Kanska, Klara: Towards Administrative Human Rights in the EU. Impact of the Charter of Fundamental Rights. *European Law Journal*, Vol. 10. No. 3. Blackwell Publishing Ltd. 2004.

Patyi, András (ed.): *Administrative Procedural Law.* Dialog Campus. Budapest-Pécs, 2007.

Schwarze, Jürgen: Developing Principles of European Administrative Law. *Public Law*, Summer 1993. Sweet & Maxwell Ltd., 1993.

[9] Patyi, András (ed.): *Administrative Procedural Law.* Dialog Campus. Budapest-Pécs, 2007, p. 150-156.

[10] See Art. 33. Par. 1. of Ket.

Zoran Vavan, asistent
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

SUDSKA PRESUDA KAO IZVOR PRAVA

I NJEN DOPRINOS PRAVIČNOSTI

***Sažetak**: U radu je definisan položaj i značaj sudske presude, kao izvora prava, sa akcentom na njenu ulogu koju ima u evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu. Pored toga što sudska presuda nije „de jure" izvor prava u pravnom sistemu kojem pripadamo, u praksi sudova se „de facto" to svojstvo sudskoj presudi viših sudova ne opovrgava. Jednako postupanje sudova u istim ili sličnim situacijama značajno doprinosi i poštovanju pravičnosti, kao principu i pravnoj vrednosti.*

***Ključne reči**: sudska presuda, precedent, pravičnost.*

1. Uvod

O sudskoj presudi, kao izvoru prava, pisali su i polemisali brojni pravni teoretičari. Različiti stavovi i mišljenja povodom ovog pitanja provlače se kroz istoriju do danas. Čini se da će se odgovor na pitanje – da li je sudska presuda izvor prava? – razlikovati u zavisnosti od toga kojem ste pravnom teoretičaru postavili to pitanje i da će sudska presuda kao izvor večito biti predmet oko kojeg ne postoji saglasnost u pravnoj nauci i praksi.

Iako postoje različita gledišta na sudsku presudu i sudsku praksu uopšte kao izvor prava, jednu činjenicu niko ne spori, a to je značaj sudske presude u pravnom poretku, posmatrajući pravni poredak kao jedinstvo propisa, prakse i ponašanja ljudi. U anglosaksonskom pravu, sudska presuda višeg suda kojom se rešava konkretan slučaj može biti obavezna (precedent) za sve buduće takve slučajeve, dok će u evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu sudska presuda obavezivati samo stranke u sporu. Bilo da se na sudsku presudu gleda kao na produkt sudske prakse koji stvara pravo, primenjuje ili dopunjuje, bilo da je smatraju primarnim, sekundarnim ili supsidijarnim izvorom prava, preovladava jedinstven stav – sudska presuda ima autoritet u pravnom poretku budući da se njome utvrđuje određeno subjektivno pravo, tj. pravilo ponašanja pojedinca ili grupe ljudi i da kao pojedinačni akt stoji u službi pravičnosti.

2.1. Istorijski osvrt kroz pojedine teorije o sudskoj presudi kao izvoru prava

Pravni teoretičari različito su poimali značaj sudske presude, njeno mesto i ulogu u stvaranju prava. Teško je izvršiti konkretnu selekciju pravnih teorija koje su se bavile pitanjem sudske presude kao izvora prava, ali se kod predstavnika pojedinih škola i teorija izdvajaju određeni stavovi i gledišta koje imaju po pitanju značaja sudske presude u pravu.

Jedna od takvih je teorija koja sudsku presudu vidi kao ***akt mehaničke primene pravnih normi***. Ovu teoriju zastupali su pripadnici francuske škole Egzegeze, istorijske škole i škole pojmovne jurisprudencije. Stanovište ove teorije jeste da sudija ne stvara pravo, već da ga samo primenjuje na konkretnom slučaju. Ukoliko ne postoji norma koja reguliše konkretan slučaj, sudija će primeniti analogiju ili izvući normu iz opštih principa pravnog poretka u kojem ne postoje praznine.[1] Jedan od predstavnika francuske škole Egzegeze, Šarl Monteskje, zauzimao je stav da „sudije nisu ništa drugo već usta koja izgovaraju reči zakona".[2] Predstavnici ove škole zastupaju stanovište da će sudija za svaki slučaj naći rešenje u pozitivnom zakonodavstvu. Predstavnici istorijske i škole pojmovne jurisprudencije, Savinji, Falk i Jering, podržavali su navedene stavove po pitanju sudske presude i sudske funkcije, uz stav da ukoliko dođe do pravnih praznina, one će se popuniti analogijom i pravnim konstrukcijama.[3] Zanimljivo je da je ova teorija imala pristalice i u anglosaksonskoj pravnoj teoriji kod Blekstona i Kenta.[4]

Druga grupa pravnih teoretičara smatrala je da sudska presuda nije samo ***akt primene, već i akt stvaranja prava***, s obzirom na to da su bili stanovišta da nije moguće regulisati društveni život potpuno normativnopravno, već da je sudija taj koji ima slobodu stvaranja pravnih normi kroz odluke koje donosi. Ovu teoriju zastupala je francuska naučna škola i njen predstavnik F. Ženi, smatrajući da pored formalnih postoje i neformalni izvori prava, s tim da sudska odluka, kao neformalni izvor prava, neće važiti kao opšte pravilo za budućnost, već samo za slučaj u kojem je doneta.[5] Predstavnik škole interesne jurisprudencije, Hek, tvrdio je da je

---

[1] Košutić, B. (1978). *Sudska presuda kao izvor prava*, Beograd: Savremena administracija, str. 9.

[2] Montesquieu Ch., De l'esprit des lois XI, 6; J. Gilissen, Le probleme des lacunes du droit dans l'evolution du droit medieval et moderne, Brisel, 1968, str.235. prema: B. Košutiću, *Sudska presuda kao izvor prava*, Beograd, 1978.

[3] Taranovski, F. (1923). *Enciklopedija prava*, Beograd, G. Kon, str. 254

[4] *„Sudske odluke predstavljaju samo dokaz prava i ništa više"* – W. Blackstone, Commentaries, Chicago, 1899, str.68, prema B. Košutiću, Sudska presuda kao izvor prava, Beograd, 1978.

[5] Geny, F., Methode, tom II, str.34 i 407 prema B. Košutiću, Sudska presuda kao izvor prava, Beograd, 1978.

sudija, pored toga što je vezan za zakon, ovlašćen da donosi odluke koje bi predložio da je zakonodavac, te da popuni pravnu prazninu vlastitim vrednovanjem životnih interesa u onim slučajevima koje zakon nije u potpunosti regulisao, ili nije u opšte predvideo.[6] Kantorovič je, kao predstavnik škole interesne jurisprudencije i slobodnog prava, produbio prethodno navedene stavove do te mere da je tvrdio da je sudija ne samo ovlašćen da popunjava praznine u zakonu, već i da odstupi od primene zakona ukoliko je uveren da je u njemu rešenje koje ne odgovara volji sadašnjeg zakonodavca. Takva odluka ogleda se u slobodnom pravu koje je proizvod individualnih uverenja sudije ili uverenja zajednice, prirodnom pravu odvojenog od državnog.[7] Ovoj grupi teorija pripada i Kelzen–Merklova teorija stepena prema kojoj je stvaranje prava uvek i primena prava, jer je svaki akt istovremeno i akt stvaranja i akt primene prava. Prema Kelzenu: „Sudska presuda nastavlja proces stvaranja prava od sfera opšteg i apstraktnog ka sferi pojedinačnog i konkretnog."[8]

Pojedine teorije videle su sudsku presudu ***kao jedini akt stvaranja prava***. Američka realistička škola i filozofija pravnog egzistencijalizma kategorički su odbacivale mogućnost postojanja prava izvan sudskih odluka.[9]

Anglosaksonsku pravnu teoriju karakteriše stav da sudska presuda koja je doneta od viših sudova za pojedinačan slučaj, obavezuje sve iste ili sudove nižeg ranga da donesu istu, jednaku presudu u svim ostalim istovetnim slučajevima. Takva presuda predstavlja precedent, a njen autoritet se objašnjava razlozima jednakosti, pravičnosti i sigurnosti.[10] Anglosaksonski pravni sistem se razvijao potpuno samostalno i skoro bez uticaja rimskog prava. Anglosaksonsko pravo nije kodifikovano, ono se stvara kroz rad sudova putem precedenata. Glavna karakteristika anglosaksonskog prava jeste precedent – sudska odluka viših sudova koja ne uređuje samo pojedinačan, konkretan slučaj, već takva sudska odluka važi i za buduće slučajeve za koje sud utvrdi da su dovoljno slični. Dakle, takva odluka, precedent postaje izvor prava za sve buduće slične slučajeve. Ukupnost presuda najviših sudova čini precedentno pravo koje je u anglosaksonskom pravu izvor prava[11]. Precedent se zasniva na običaju i pravičnosti i/ili zakonu. Dve

---

[6] Ph. Heck, Interessenjurisprudez, Tubingen, 1933 prema B. Košutiću, Sudska presuda kao izvor prava, Beograd, 1978.

[7] Gnaes, Flavius, Der Kampf um die Rechtswissenschaft, Heidelberg, 1906., str 40. prema: Košutić, B. *Sudska presuda kao izvor prava*, Beograd, 1978.

[8] Kelzen, H. (1951). *Opšta teorija prava i države*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str.139

[9] Krbek, I. (1958). Pravni egzistencijalizam, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, str. 252.

[10] Polok, F. „Essays in Jurisprudence and Ethics" prema: Košutić, B. *Sudska presuda kao izvor prava*, Beograd, 1978, str. 21.

[11] Stepanov, R., Vukadinović, G. (2002). *Teorija prava 2*, Petrovaradin, Futura., str.148.

najvažnije pretpostavke za uspešno funkcionisanje sistema precedenta jesu sistem sudske hijerarhije i javno publikovanje presuda.[12] Sudija u anglosaksonskom pravnom sistemu nije samo ovlašćeno lice, odnosno organ koji primenjuje, već i organ koji stvara pravo. Viši sudovi koji donose precedente imaju, na neki način, ulogu zakonodavca[13]. Precedent postaje prva presuda kojom je protumačen zakon u rešavanju određenog slučaja i na taj precedent će se sudija pozivati u budućim pravnim slučajevima povodom rešavanja istog pravnog pitanja. Takva presuda kao precedent nije u celini izvor prava, budući da se odnosi prvenstveno na strane u sporu. Obavezan je samo onaj deo koji sadrži razlog na kome je zasnovana odluka – *ratio decidendi*.[14] Obrazloženje presude se razvilo kao običaj i praksa engleskih sudova kroz koje sud prezentuje malu naučnu raspravu o spornom pitanju i upravo ovaj deo presude predstavlja precedent za druge iste slučajeve.

Pored stroge hijerarhije sudova, uspešnost funkcionisanja precedenta leži i u društvenoekonomskoj osnovi i nastojanju društvenih činilaca da se za potrebe celokupnog poslovanja obezbede: sigurnost, izvesnost, red i, donekle, predvidivost ponašanja sudova u konkretnim pravnim situacijama.

2.2. Položaj sudske presude u evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu

Evropsko-kontinentalni pravni sistem egzistira u gotovo svim evropskim zemljama, izuzev Velike Britanije, Malte i Kipra, kao i u zemljama Centralne i Južne Amerike. Ovaj sistem vodi poreklo od rimskog prava i često ga u teoriji nazivaju „rimsko-germanski" pravni sistem. Osnova ovog pravnog sistema jeste u pisanom, kodifikovanom pravu i za razliku od anglosaksonskog prava, zakoni u evropsko-kontinentalnom pravu ili isključuju sudsku presudu kao izvor prava, ili o njoj kao izvoru ništa ne govore.

U evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu sudska presuda ne predstavlja izvor prava u formalnopravnom smislu i nema obavezujuću snagu za buduće iste pravne slučajeve. Za evropsko-kontinentalni pravni sistem važi maksima *res judicata jus facit inter partes*. Presuda koja se donese u određenom sporu, odnosi se isključivo na stranke iz tog spora i ne važi kao pravilo za buduće iste sporove. Osnova ovog pravnog sistema leži u rimskom pravu. Ovde dominira pisano i kodifikovano pravo koje je re-

[12] Košutić, B. (1978). *Sudska presuda kao izvor prava*, Beograd, Savremena administracija, str.27.

[13] Vukadinović, G. (1998). *Izbor tekstova iz teorije prava,* Petrovaradin, Futura, str. 251.

[14] Lat. „obrazloženje odluke"

zultat stvaralačke uloge zakonodavstva[15]. Dakle, u ovom pravnom sistemu presuda se uvek donosi na osnovu zakona, odnosi se samo na određen konkretan slučaj i obavezuje samo stranke u sporu. Isti ili drugi sudija prilikom donošenja buduće presude a povodom iste ili slične pravne stvari, pravno je slobodan da na osnovu svog slobodnog sudijskog uverenja donese odluku koja može biti drugačija, naravno, u skladu sa zakonom. Sudija će prilikom donošenja odluke i rešavanja spora, s jedne strane, imati izvesnu samostalnost u primeni prava, ali će s druge strane, biti dužan da, oslanjajući se na opšti pravni akt, donese presudu koja će predstavljati novo pravilo ponašanja koje će se odnositi isključivo na konkretan slučaj i važiće samo za stranke u datom sporu.

U ovom pravnom sistemu uloga pravnih običaja i sudske presude je veoma mala, ali kada govorimo o presudama viših sudova i presudama po pravnim lekovima, tu ne možemo biti isključivi u tvrdnji da ona ostaje izolovana i bez ikakvog pravnog dejstva, osim dejstva *inter partes*. Naime, u evropsko-kontinentalnom pravu viši sud uvek može u postupku po pravnom leku, između ostalog, da ukine ili preinači prvostepenu presudu neposredno nižeg suda. I pored toga što odluke neposredno višeg suda nisu obavezujuće za niži sud u budućim istim pravnim situacijima, već samo u konkretnom slučaju povodom kojeg je odluka višeg suda doneta, odluke i pravna shvatanja viših sudova povodom određenih pravnih situacija se poštuju, uzimaju u obzir i faktički utiču na ponašanje sudija nižih sudova prilikom donošenja odluke u budućoj sličnoj ili istoj pravnoj situaciji. Svakako da će u evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu primenom zakonskih odredbi, judikat biti rezultat slobodnog sudijskog uverenja. Sudija će odluku doneti na osnovu utvrđenog činjeničnog stanja i meritorne ocene svih priloženih dokaza, pri čemu će se takva odluka odnositi samo na stranke u konkretnom postupku. Ali činjenica je da će sudija neposredno nižeg suda prilikom donošenja prvostepene odluke uzeti u obzir i stavove i pravna mišljenja viših sudova koja se odnose na konkretno pravno pitanje predmeta spora, upravo da bi izbegao ukidanje svoje odluke od strane višeg suda.

U onim pravnim situacijama kada postoje nedorečenosti, odnosno kada zakon nije u potpunosti regulisao određeni društveni odnos, sudovi će se u ovom pravnom sistemu pre svega fokusirati na sudsku praksu i već donete sudske presude po tom pravnom pitanju. U takvim okolnostima, sudovi, po logici stvari, imaju značajnu ulogu u procesu tumačenja pravnih normi i popunjavanja pravnih praznina. Naime, pravna praznina će postojati ukoliko ni u jednom pravnom izvoru nije unapred utvrđeno pravilo za rešavanje nekog pravno relevantnog pitanja iz određene pravne situacije. Sudija koji donosi odluku u takvom predmetu, kreiraće pravilo za konkretan slučaj i na taj način nadomestiti nepostojeću zakonsku normu.

[15] Stepanov, R., Vukadinović, G. (2002). *Teorija prava 2*, Petrovaradin, Futura., str. 148.

Sudska presuda u evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu biće posredan izvor prava samo izuzetno, u određenim slučajevima, kada je sudska presuda doneta od strane najvišeg suda u zemlji ili ako je u pitanju odluka ustavnog suda. Vrhovni sud, u većini zemalja kao najviši sud opšte sudske nadležnosti, vrši snažan uticaj na odluke nižih sudova. Vrhovni sud *de fakto* ima položaj suverenog tumača zakona i u okviru nadležnosti jedna od najvažnijih funkcija mu je ujednačavanje sudske prakse. Imajući u vidu da je vrhovni sud ovlašćen ne samo da ukine presudu nižeg suda, već i da reši spor, neposredno niži sudovi veoma često na odluke vrhovnog suda gledaju kao na opšte i obavezne zakonske norme, te svoje presude u određenim pravnim stvarima o kojima je vrhovni sud razmatrao i formirao stav, donose uzimajući u obzir takve presude i stavove najvišeg suda. U praksi se može desiti da i vrhovni sud odstupi od neke svoje odluke i novom odlukom izmeni staru, ali se to uglavnom dešava usled promenjenih društvenih okolnosti koje iziskuju nova pravna rešenja.[16]

Presuda najvišeg domaćeg suda u evropsko-kontinentalnom pravu uticaće ne samo na odluke viših i nižih sudova prilikom odlučivanja o istoj ili sličnoj pravnoj stvari, već i na odnos advokata i samih stranaka prema datoj pravnoj stvari. Na taj način, ponavljanjem određenih odluka sudova povodom istih ili sličnih pravnih stvari formiraće se sudska praksa koja će se svakako reflektovati kako na buduće sudske odluke, tako i na sve potencijalne učesnike sudskog postupka. Upravo će od sudske prakse zavisiti potezi advokata i samih građana povodom konkretnih pravnih stvari, te će se prema njima upravljati vodeći računa o mogućim pravnim posledicama i eventualnim ishodima konkretnih pravnih radnji.

Pravni sistem Srbije, kao deo evropsko-kontinentalnog pravnog sistema, sudskoj presudi ne priznaje status formalnog izvora prava. Ustavom Republike Srbije, članom 145 st. 2 propisano je da se „*sudske odluke zasnivaju na Ustavu, zakonu, potvrđenom međunarodnom ugovoru i propisu donetom na osnovu zakona*“.[17] Sudovi u Srbiji su, dakle, dužni da sude u skladu sa opštim pravnim pravilima, odnosno da dosledno primenjuju opšte pravne norme. U obrazloženju svojih presuda, sudije u Srbiji se još uvek veoma retko pozivaju na neku odluku više domaće ili neke međunarodno priznate instance. Ali uprkos toj činjenici, presuda Višeg, Apelacionog, Vrhovnog kasacionog i Ustavnog suda, u kojoj je zauzet određeni stav i mišljenje po određenom pravnom pitanju o kome rešava i niži – prvostepeni sud, može imati uticaja na odluku i prvostepeni sudija je kao takvu može uzeti u obzir prilikom donošenja odluke u predmetu po kojem postupa. Činjenica je da presude Evropskog suda za ljudska prava,

[16] Carbonnier, J., Drot civil, Tom I, Paris (1957). str.106, prema: Košutić, B. (1978). *Sudska presuda kao izvor prava*, Beograd, str. 144.

[17] Ustav RS, čl. 145 st. 2 „Sl. glasnik RS“ br. 98/2006

kao organa nadležnog za primenu i zaštitu Evropske konvencije o ljudskim pravima, vrše određen uticaj na domaće zakonodavstvo u Srbiji, ali i na samu sudsku praksu i presude domaćih sudova.[18] Iako je autonoman pravni sistem, kroz presude Evropskog suda za ljudska prava formiraju se vremenom osnovni modeli i formule primene i zaštite pravnih instituta garantovanih Konvencijom. Poslednjih nekoliko godina primetna je postepena implementacija određenih presuda Evropskog suda za ljudska prava u praksi domaćih sudova, te oni svoje odluke povodom određenih pravnih pitanja prilagođavaju stavu Evropskog suda za ljudska prava. [19]

2.3. Odnos sudske presude kao izvora prava i zakona

Da bismo konkretnije odredili značaj sudske presude koji ona ima u pravnom prometu, uporedićemo je sa zakonom.

U evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu, zakon zauzima primarno mesto prilikom rešavanja određenog spora, kao najvažniji izvor prava. Svi ostali izvori i pravni akti njemu su podređeni, pa tako i sudska presuda. Zakon ograničava kako sadržinu tako i širinu njenog važenja i delovanja.

Ovo pravilo važi i u onim pravnim sistemima u kojima se sudskoj presudi priznaje status formalnog izvora prava. Dakle, sudska presuda i kao formalni izvor prava ne sme protivrečiti zakonu. Time je isključena mogućnost da nezakonite presude steknu svojstvo izvora prava. Budući da

---

[18] Ratifikovanjem Evropske konvencije o ljudskim pravima 2004. godine naša zemlja se obavezala da će obezbediti njenu punu primenu, te da će uskladiti svoje zakonodavstvo sa standardima koje predviđa sama Konvencija - *Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, „Sl. list Srbije i Crne Gore – Međunarodni ugovori" br. 9/2003

[19] Primer nalazimo u presudi Apelacionog suda u Novom Sadu, posl. br. Kž.I 3071/12 od 26.06.2013. godine, kojom je preinačena presuda Osnovnog suda zbog kršenja načela *non bis in idem.* Drugostepeni sud se u obrazloženju poziva na čl. 4 Protokola 7 uz Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, koji propisuje da se „nikome ne može ponovo suditi, niti se može ponovo kazniti u krivičnom postupku u nadležnosti iste države za delo zbog koga je već bio pravosnažno oslobođen ili osuđen". U konkretnom slučaju, pre krivičnog postupka vođen je prekršajni postupak koji je pravosnažno okončan. Apelacioni sud se pozvao na Evropku konvenciju, ne i na konkretnu presudu Evropskog suda za ljudska prava, ali svakako bolji poznavaoci prakse ovog suda znaju da je presedan po pitanju načela *non bis in idem*, bila presuda Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Maresti protiv Hrvatske* od 25.06.2009. godine kojom je utvrđeno da je došlo do povrede prava i kršenja pomenutog načela. Nakon takve odluke i domaći sudovi su počeli da isto tumače ovo načelo u onim pravnim situacijama gde je povodom iste pravne stvari pokrenut i prekršajni i krivični postupak

je zakonodavac pravno slobodan u stvaranju pravnih normi, zakonom se uvek može ukinuti određeno opšte pravilo koje je utvrđeno precedentom.

Sudija je podređen zakonu, ali ta podređenost nije uvek ista, budući da zavisi od vrste praznine u pravu. U takvim situacijama upravo dolazi do izražaja subsidijarnost sudske presude kao izvora prava u odnosu na zakon, jer bi upravo ona trebalo tada da dopuni, precizira i prilagodi sadržinu zakonskih normi određenim novonastalim društvenim odnosima.[20]

Pored subsidijarnosti, jedna od važnih karakteristika sudske presude jeste retroaktivnost. Sudska presuda za konkretan slučaj se ne donosi unapred – *a priori*, već nakon što slučaj nastane. Zato kažemo da ona ima retroaktivno dejstvo – *a posteriori*, za razliku od zakona koji se donosi unapred.

Kod sudske presude, njena efikasnost i važenje direktno su povezani i zavisni, dok to nije slučaj sa zakonom. Zakon će važiti i ako nije efikasan, dok se ne izmene njegove odredbe ili ne usvoji novi.

Najvažnija *prednost* sudske presude u odnosu na zakon leži u njenoj elastičnosti, bržoj i lakšoj prilagodljivosti društvenom životu. Prilikom donošenja odluke u određenoj pravnoj stvari, sudija ima mogućnost da uvidi i razmotri sve relevantne činjenice, te nakon toga donese najprikladniju odluku. Takođe, sudija ima mogućnost da pre zakonodavca uvidi zastarelost određenih zakonskih pravila, kao i da za nove, još uvek pravno neregulisane društvene odnose, brže pronađe adekvatno rešenje. Elastičnost sudske presude ogleda se, pre svega, u njenoj brzoj modifikaciji ili napuštanju ukoliko se uvidi da više nije pogodna za rešavanje sličnih ili istih pravnih situacija.

Jedan od glavnih nedostataka sudske presude u odnosu na zakon, predstavlja način na koji ona postaje izvor prava. Sudskom presudom se rešava pojedinačan spor između konkretnih subjekata. Sporno je pitanje da li će se u praksi ikada desiti slučaj kod drugih subjekata sa istim, odnosno identičnim činjeničnim stanjem. Gotovo je izvesno da potpuna istovetnost teško može postojati, te s pravom pojedini teoretičari ističu opasnost od univerzalnosti primene na taj način utvrđenog pravila. Nedostatak sudske presude ogleda se i u njenoj nepotpunosti i zavisnosti. Naime, ukoliko stranke ne iniciraju određeni spor neće ni biti sudske presude, odnosno neće biti pravne regulacije tog pitanja. Dalje, elastičnost i mogućnost preobražaja sudske presude mogu biti i potencijalna opasnost, jer izazivaju jednu neizvesnost i pravnu nesigurnost, te strepnju javnosti kakva će promena nastati.

Shodno navedenom, nameće se zaključak da je zakon svakako pogodnije sredstvo za regulisanje društvenih odnosa, s obzirom da pruža, pre svega, pravnu sigurnost i obezbeđuje zaštitu ljudskih prava i sloboda. Sudska presuda, sa druge strane, ima tu mogućnost da dopuni, precizira

[20] Košutić, B. (1978). *Sudska presuda kao izvor prava*, Beograd: Savremena administracija, str. 146.

i prilagodi sadržinu zakonskih normi često fluktuirajućim društvenim odnosima. Upravo u tome se ogleda subsidijarnost kao važna karakteristika sudske presude u pravnom prometu.

2.4. Izvor prava u službi pravičnosti

Na osnovu pomenutih karakteristika sudske presude, kao i na osnovu faktičkog stanja prilikom donošenja sudske presude kod nas, u evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu sudskoj presudi možemo dodeliti epitet „izvora prava u službi pravičnosti", jer ona to *de facto* i jeste. Priznanje takvog statusa sudskoj presudi u našem pravnom sistemu kao *de jure* izvora moglo bi uslediti ukoliko u budućnosti dođe do unifikacije pravnih sistema makar na evropskom području na kojem kroz praksu pojedinih sudova možemo uočiti jedan vid ujednačavanja i približavanja stavova. Svedoci smo da domaći sudovi, poput ostalih sudova zemalja potpisnica Konvencije, prilikom donošenja svojih odluka u obzir uzimaju praksu Evropskog suda za ljudska prava koja sama ima precedentni karakter. Na taj način, ujednačava se praksa prilikom donošenja odluke o istoj ili sličnoj stvari, samim tim primenjuje ali i stvara pravo.

Poštujući i uzimajući u obzir odluke, bilo da su precedenti ili pojedinačne sudske presude poput onih u našem pravnom sistemu, a koje su donete od strane viših sudova u istim ili sličnim pravnim situacijama, niži sudovi ne samo da doprinose poverenju u pravosuđe, već na taj način postupaju u skladu sa načelom pravičnosti.

Pojmom pravičnosti bavio se Aristotel u *Nikomahovoj etici*.[21] Analizirajući odnos između pravednosti (pravde) i pravičnosti, utvrdio je da je pravičnost izvor pravde. Po Aristotelu, pozitivni zakon zbog svoje opštosti i ograničenosti mora biti podvrgnut određenoj korekciji, dopuni, a ta dopuna upravo leži u pravičnosti. Na taj način, pravičnost se definiše kao korektiv pozitivnog prava i navodi kako je "izabrani sudija uveden kako bi pravičnost mogla prevagnuti". Oslanjajući se na Aristotelovu filozofiju pravičnosti, Toma Akvinski razvija teoriju pravičnosti gde, između ostalog, tvrdi da čak i dobro postavljeni zakoni mogu u nekim slučajevima zakazati, te bi onda bili nepravedni i protiv prirodnog prava, a u tom slučaju uvodi se pravičnost.[22] Od teoretičara 20. veka koji su slično definisali pravičnost možemo izdvojiti Haima Perelmana, koji u svojoj knjizi *Pravo, moral i filozofija* opisuje pravičnost kao suprotstavljanje ponekad jednostranoj i mehaničkoj primeni pravnih pravila i simbolično joj dodeljuje epitet – „štaka pravde".[23]

[21] Aristotel (1980). *Nikomahova etika*, Beograd, BIGZ.
[22] Akvinski, T. (1981). *Izabrano delo*, Zagreb, Globus.
[23] Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*, Beograd, Nolit.

Sumirajući značaj koji sudska presuda ima u pravnom prometu možemo zaključiti da i pored toga što se pojedinačnim judikatom rešava konkretan slučaj u svrhu zadovoljenja pravičnosti, on sam može postati model za postupanje u istim ili sličnim situacijama, bilo da je reč o precedentu ili presudi koju će sudija pojedinac u našem evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu uzeti u obzir prilikom donošenja odluke. Isto i jednako postupanje suda u istim situacijama, pod istim okolnostima i u istim pravnim stvarima predstavlja sposobnost pravednog odlučivanja i postupanja. U takvom postupanju suda možemo prepoznati pravičnost, kao vrlinu i kao pravnu vrednost.

3. ZAKLJUČAK

Mišljenja pravnih teoretičara i praktičara su se u pogledu poimanja mesta sudske presude u pravnom sistemu i njene uloge u kreaciji prava razlikovala i razlikuju se i danas. Kroz brojne polemike podeljeni su stavovi po mnogim pitanjima, a samo neka od njih se odnose na to kolika je sloboda sudije u stvaranju prava, zatim mogućnost da se sudskim presudama direktno ili indirektno stvaraju opšte pravne norme, da li su zaista presude sekundarni izvor, dopunski ili sudske presude imaju samo autoritativno dejstvo.

Pored brojnih razmimoilaženja i nepremostivih razlika, kada je reč o sudskoj presudi, postoji i izvesna saglasnost teoretičara po određenim pitanjima. Nesporno je da se sudovi prema normama koje su zaživele iz sudske prakse ophode kao prema opšteobaveznim pravnim normama, kao i da je dovoljna jedna presuda najvišeg suda u zemlji za obrazovanje sudske prakse nižih sudova po određenom pravnom pitanju, bez obzira da li je reč o anglosaksonskom ili evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu.

Nesporno je da se sudskom presudom koja se donosi za konkretnu pravnu stvar stvara obavezna norma, pravilo ponašanja za konkretne pravne subjekte. Čak i da nije reč o precedentu, više takvih presuda u istim ili sličnim pravnim stvarima u evropsko-kontinentalnom pravu mogu da formiraju određenu sudsku praksu koja će vremenom uticati na zakonodavca da izmeni opštu i važeću pravnu normu, ili uspostavi nova pravila koja će obezbediti realizaciju i primenu takvih rešenja koja su se vremenom kroz praksu nametnula kao adekvatna i prihvatljiva.

O značaju sudske presude i sudske prakse kao izvorima prava, zaključićemo formulacijom B. Košutića, koju je dao u radu *Sudski precedent u pravu EU*: „Postupati na isti način u istim situacijama nije samo zahtev pravde, već i svojstvo dobrog procesa donošenja odluka.“[24]

[24] Košutić, B. (2007). Sudski precedent u pravu EU, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, godina LV, 1/2007*

4. LITERATURA:

Akvinski, T. (1981). *Izabrano delo*, Zagreb: Globus.
Aristotel (1980). *Nikomahova etika*, Beograd: BIGZ.
Vukadinović, G. (1998). *Izbor tekstova iz teorije prava,* Petrovaradin: Futura.
Ivošević, Z. (1995). Sudska praksa pravednog suđenja u sistemu podele vlasti, *Zbornik radova Pravni život br.12/95, tom 4.*
Kelzen, H. (1951). *Opšta teorija prava i države*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
Košutić, B. (1978). *Sudska presuda kao izvor prava*, Beograd: Savremena administracija.
Košutić, B. (2007). Sudski precedent u pravu EU, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, *godina LV, 1/2007.*
Košutić, B. (2006). *Uvod u evropsko pravo*, Beograd: Zavod za udžbenike RS.
Krbek, I. (1958). Pravni egzistencijalizam, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 3–4/1958.*
Kutlešić, V. (2006). *Osnovi prava*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Lukić, R. (1964). *Teorija države i prava*, *II knjiga*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Perelman, H. (1983). *Pravo, moral i filozofija*, Beograd: Nolit.
Stanković, O. (1978). *Enciklopedija imovinskog prava i prava udruženog rada, III tom,* Beograd: Službeni list.
Stepanov, R., Vukadinović, G. (2002). *Teorija prava 2*, Petrovaradin: Futura.
Taranovski, F. (1923). *Enciklopedija prava*, Beograd: G. Kon.

Internet izvori:
http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/4/enacted
http://europa.eu/about-eu/institutions-bodies/court-justice/index_en.htm
http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home
http://www.conventions.coe.int
http://bilten.osns.rs/presuda/sentenca?url=ne-bis-in-idem-prekrsaj

COURT VERDICT AS SOURCE OF LAW AND ITS CONTRIBUTION TO EQUITY

Abstract: *The position and significance of court verdict as a source of law, with the stress on the role it has in the European continental legal system are defined in this paper. Besides the fact that the court verdict is not de jure source of law in the legal system we belong to, in the court practice that feature of court verdict of higher courts is not de facto disputed. The same conduct of courts in the same or similar situations also signifficantly contributes to adherence to equity both as a principle and a legal value.*

Key words: *court verdict, precedent, equity.*

Prof. dr Petar Teofilović[1]
Vanredni profesor na Fakultetu za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu, Univerzitet Union u Beogradu

SLOBODA IZRAŽAVANJA:

SLUČAJ *LINGENS* I NJEGOV ZNAČAJ

REZIME: *Sloboda izražavanja je jedna od ključnih sloboda građana u savremenim državama jer od njenog nesmetanog uživanja, u velikoj meri, zavisi i uživanje mnogih drugih garantovanih prava i sloboda. Ujednačavanju standarda u oblasti ljudskih prava u evropskim državama tokom poslednje tri decenije značajno su doprinele Evropska konvencija za ljudska prava i presude Evropskog suda za ljudska prava kojima se utvrđuje da li je određena država članica u konkretnom slučaju prekršila odredbe Konvencije. Presude Evropskog suda za ljudska prava su i izvor prava u ovoj oblasti. Prvu važniju presudu, koja se odnosi na pitanje povrede slobode izražavanja iz člana 10 Konvencije, Evropski sud za ljudska prava je doneo u slučaju Lingens protiv Austrije iz 1986. godine. Ovom presudom, Sud je našao da je osuda novinara za povredu ugleda političara u konkretnom slučaju predstavljala povredu Konvencije, ali i postavio viši prag za postojanje povrede časti i ugleda političara kao posebne kategorije oštećenih od onog koji važi za ostale subjekte, čiji ugled može biti povređen nanetom klevetom ili uvredom. Taj standard je u naredne tri decenije direktno ili indirektno uticao na približavanje zakonodavstava i prakse u državama članicama Saveta Evrope u pogledu dopuštenih granica slobode izražavanja.*

KLJUČNE REČI: *sloboda izražavanja, sloboda štampe/medija, Lingens protiv Austrije, Evropska konvencija za ljudska prava, Evropski sud za ljudska prava.*

Uvod

Sloboda izražavanja danas ima status jedne od osnovnih ljudskih sloboda od koje, u velikoj meri, zavisi obim i kvalitet uživanja pre svega političkih, ali i većine drugih prava. S druge strane, ova sloboda nije apsolutna: države svojim pravnim propisima utvrđuju okvire u kojima

[1] E-mail: figaro@nscable.net.

se ona može nesmetano koristiti, a za prekoračenje tih granica propisuju sankcije. Ograničenja ove slobode odnose se na slučajeve kada je ona u sukobu sa nekim drugim pravom ili pravnim interesom koji su propisima utvrđeni kao dopušteni osnovi za njeno ograničenje usled potencijalno veoma štetnih posledica, koje zloupotrebe slobode izražavanja mogu da proizvedu po ta prava i interese. Jedan od takvih osnova je, kako ranije, tako i danas, zloupotreba slobode izražavanja putem defamacije (uvrede ili klevete) drugoga, kojom se nanosi šteta časti i ugledu drugoga. U poslednjih pet decenija, prvenstveno u SAD, a nešto kasnije i u Evropi, razvijeni su i neki, ranije nepostojeći kriterijumi za ocenu da li uvreda ili kleveta u konkretnom slučaju predstavljaju prekoračenje slobode izražavanja, odnosno povredu časti i ugleda drugoga.

U Evropi je od sredine prošlog veka sloboda izražavanja garantovana i na regionalnom nivou, Evropskom konvencijom o ljudskim pravima iz 1953. godine (u daljem tekstu: Konvencija),[2] koja propisuje i dopuštene osnove za njeno ograničenje. Ograničenja slobode izražavanja su, prema Konvenciji, opravdana samo ako kumulativno zadovoljavaju tri uslova: da su propisana zakonom, da su neophodna u demokratskom društvu zasnovanom na vladavini prava i da su usmerena na postizanje nekog legitimnog cilja, tj. na zaštitu nekog od prava ili interesa taksativno nabrojanih u drugom stavu čl. 10 Konvencije.[3] Evropski sud za ljudska prava je osnovan 1959. godine od strane Saveta Evrope da bi u početku zajedno sa Evropskom komisijom, a od novembra 1998. samostalno[4] razmatrao predstavke protiv država članica i donosio presude u slučajevima kršenja ljudskih prava garantovanih Konvencijom. Važno je istaći da je Sud u svojoj dosadašnjoj praksi razvio još jedan institut – polje slobodne ocene (Margin of Appreciation) – koji u Konvenciji ne postoji, ali može da utiče na konačnu ocenu o (ne)postojanju povrede nekih prava garantovanih Konvencijom, uključujući tu i slobodu izražavanja. Naime, prilikom odlučivanja Sud razmatra ne samo činjenice utvrđene u datom slučaju, već i specifičan kontekst (pravni, socijalni, moralni, kulturni, verski...) u konkretnoj državi, u kojoj je slobodi izražavanja bilo nametnuto neko ograničenje.

---

[2] Ovoj konvenciji su do danas pristupile gotovo sve evropske države, osim Belorusije.

[3] Dopušteni osnovi za ograničavanje slobode izražavanja navedeni u čl. 10 st.2. Konvencije su: *zaštita ugleda ili prava drugih*, interes nacionalne bezbednosti, teritorijalnog integriteta ili javne bezbednosti, sprečavanje nereda ili kriminala, zaštita zdravlja ili morala, sprečavanje otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju, i očuvanje autoriteta i nepristrasnosti sudstva.

[4] Do stupanja na snagu Protokola 11 uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima 1998. godine i Evropska komisija je zajedno sa Sudom učestvovala u odlučivanju da li je konkretna država povredila odredbe Konvencije. Protokolom 11 je procedura znatno izmenjena. Između ostalog, Evropska komisija više ne ceni prihvatljivosti aplikacija upućenih Sudu, niti daje mišljenje o (ne)postojanju povrede Konvencije.

Iz više razloga, koji nisu predmet ovog teksta, Sud je tokom prve tri decenije svog delovanja doneo relativno mali broj presuda. Do značajnijeg povećanja broja donetih presuda dolazi tek tokom devedestih godina, da bi se tokom poslednjih desetak godina taj broj enormno uvećao.[5] Važno je istaći da je kroz svoju dosadašnju praksu Sud razvio još jedan dodatni institut za ocenu dopuštenosti ograničenja koji ne postoji u Konvenciji – polje slobodne ocene (Margin of Appreciation), koji takođe može da utiče na konačnu odluku o postojanju povrede Konvencije. Primena ovog instituta zavisi od prirode legitimnog cilja koji se ograničenjem želi postići.[6] Ipak, pojedini autori ističu da Sud ne može uspostaviti polje slobodne ocene kao opšte pravilo za sve slučajeve, jer bi to bilo u korist tuženih država.[7] Koncept polja slobodne ocene omogućava uspostavljanje takvog odnosa između domaćih zakonodavstava i Konvencije u kojem ni jedno od njih nije u potpunosti podređeno onom drugom.[8] Ipak, konačnu reč o opravdanosti ograničenja prava i sloboda garantovanih Konvencijom ima Sud, koji je istakao da polje

---

[5] U prvih 10 godina rada Sud je doneo samo 10 presuda, a u narednih 20 još 195; do 1996. doneo je ukupno 711 presuda tokom 37 godina rada – v. Brice Dickson, *The Council of Europe and the European Convention*, u Human Rights And The European Convention, str. 20. (ur. B. Dickson, London, 1997). Poređenja radi, samo u 2013. godini Sud je doneo 916 presuda kojima je, zbog velikog broja spojenih postupaka, faktički rešeno ukupno 3659 slučajeva – v. European Court of Human Rights, Analasys of Statistics 2013., str. 4, 6; na internetu: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2013_ENG.pdf (sajtu pristupljeno 08. avgusta 2015.g.).

[6] *Handyside v. the UK,* presuda od 7 decembra 1976, Series A no. 24, t.49; *Müller and Others v. Switzerland*, presuda od 24 maja 1988, Series A No. 133, t.35

[7] W.J. Ganshof Van Der Meersch, *Le caractère autonome des termes et la marge d'appreciation des gouvernements dans l'interprétation de la Convention européenne des droits de l'homme*, u *Melanges Wiarda*. Mireille Delmas-Marty smatra da je polje slobodne ocene primenljivo samo u dve grupe slučajeva u kojima pravna analiza zahteva uzimanje u obzir i javnog interesa: na suspenziju prava u vanrednim okolnostima u skladu sa čl. 15. Konvencije i na slučajeve kada se radi o restrikcijama koje su „neophodne u demokratskom društvu". U tim slučajevima, državi se ne može u potpunosti oduzeti pravo da uspostavi ograničenja izvesnih prava, jer bi tako bio ograničen suverenitet država članica. – Mireille Delmas-Marty, *The Richness of Underlying Legal Reasoning*, u The European Convention for the Protection of Human Rights (International Protection Versus National Restrictions), str. 319–341, na str. 331, ur. Mireille Delmas-Marty, Dordrecht-Boston-London, 1992.

[8] Takav odnos omogućava izbegavanje principa formalne bivalentne logike po kojem jedno pravilo može biti samo u skladu, ili samo u suprotnosti sa drugim (jer domaća pravila koja u nečemu odstupaju od Konvencije ne moraju uvek predstavljati i njenu povredu), kao i princip po kojem između tih pravila ne sme postojati nikakva kontradikcija (jer nacionalna pravila mogu biti različita od normi Konvencije a da ipak budu kompatibilna sa njom) – Mireille Delmas-Marty, *id.,* str. 320.

slobodne ocene ide ruku pod ruku sa evropskim nadzorom koji mora biti strog kada se radi o ograničenjima slobode izražavanja.[9] Pri tome, Sud kada ceni da li su standardi koje postavlja konkretna država u skladu sa uslovima koje zahteva Konvencija, mora da stekne uverenje da su nacionalne vlasti zasnivale svoja pravila na prihvatljivom utvrđivanju relevantnih činjenica.[10] Stoga, polje slobodne ocene deluje kao elastičan korektiv koji isključuje ekskluzivnu evaluaciju država članica o opravdanosti ograničenja slobode izražavanja (što bi ih faktički oslobodilo obaveze da poštuju norme Konvencije), ali takođe isključuje i apsolutnu prevlast evropskog sistema koji bi države članice prisiljavao da se u svemu bezuslovno usklade sa zahtevima evropskih normi.[11] Praktični značaj primene ovog instituta jeste u tome što on može voditi različitim zaključcima Suda u veoma sličnim slučajevima, u zavisnosti od toga o kojoj se državi radi, tj. da „u predmetu protiv jedne države nađe da je Konvencija povređena, a da u sličnom slučaju protiv druge države utvrdi da je u pitanju dozvoljeno ograničenje".[12]

Prvu presudu kojom se izjasnio o opravdanosti ograničenja slobode izražavanja zbog defamacije (uvrede ili klevete) kao jednog od legitimnih osnova, Evropski sud za ljudska prava doneo je tek 1986. godine u slučaju *Lingens protiv Austrije*.[13] Pojedini autori ističu da je Sud i ranije imao priliku da tumači i primeni član 10 Konvencije na slučajeve povrede ugleda drugih na sličan način kao što je to više od 20 godina ranije učinio Vrhovni sud SAD u slučaju *New York Times v. Sullivan*,[14] ali da je do *Lingens*a u Sudu

[9] *Autronic AG v. Switzerland*, presuda od 22 maja 1990, Series A No. 178, t.61.

[10] *Oberschlick v. Austria (No. 1)*, presuda od 23 maja 1991, Series A No. 204, t.60.

[11] Mireille Delmas-Marty, *id.*, str. 12–13.

[12] Petar Teofilović, *O slobodi izražavanja* u: Sloboda izražavanja i ljudska prava novinara u Vojvodini (ur. Danica Todorov), str.31–34, na str. 33., Novi Sad, 2009.

[13] *Lingens v. Austria*, presuda od 8 jula 1986, Series A No. 103.

[14] *New York Times Co. v. Sullivan*, 376 U.S. 254, 84 S.Ct. 710, 11 L.Ed.2d 686 (1964). Sredinom šezdesetih godina prošlog veka Vrhovni sud SAD je počeo da tumači prvi amandman na Ustav SAD (koji garantuje slobodu štampe i govora) prilično "aktivistički" kada bi se pojavilo pitanje da li je sankcija izrečena za defamaciju predstavljala nedopušteno ograničenje slobode izražavanja. Novi pristup je prvi put primenjen u slučaju *New York Times*. Presudom u *New York Times* slučaju uspostavljen je novi, viši prag za postojanje defamacije u odnosu na posebnu kategoriju tužilaca (javne službenike), ali su njene posledice bile dalekosežnije od ove novine u tumačenju dopuštenih granica slobode izražavanja. Do tada je postojanje defamacije kao vida prekoračenja dopuštenih granica slobode izražavanja bilo uređeno normama *common law*a i unutrašnjim pravom država članica, dok od ove presude Vrhovni sud počinje da razmatra pitanje postojanja defamacije i sa jedne nove tačke gledišta: da li sankcija u konkretnom slučaju predstavlja kršenje slobode govora i štampe garantovanih Prvim amandmanom na Ustav SAD. U kasnijim presudama koje se odnose na ovu oblast Vrhovni sud je, oslanjajući se na osnove

preovladavao stav da domaći zakoni predstavljaju odgovarajuće i prema Konvenciji opravdano sredstvo zaštite reputacije drugih lica.[15] Presudom u *Lingensu* Sud je, međutim, uveo različite standarde za postojanje defamacije u zavisnosti od toga ko je oštećeno lice.

Tekst sadrži opis okolnosti slučaja *Lingens,* analizu presude Evropskog suda za ljudska prava i zaključna razmatranja u kojima se ukazuje na promene u pravnom shvatanju granica slobode izražavanja koje je indukovala ova presuda.

1. Lingens protiv Austrije – okolnosti slučaja i presude domaćih sudova

Četiri dana nakon parlamentarnih izbora u Austriji, u oktobru 1975. godine, tadašnji predsednik Jevrejskog dokumentacionog centra, Simon Vizental je u TV intervjuu optužio Fridriha Petera (Friedrich Peter), predsednika Austrijske liberalne partije koja je u tom trenutku slovila za mogućeg koalicionog partnera za formiranje nove vlade, da je tokom

postavljene u *New York Times*u, postepeno formulisao niz pravila kojima su neke norme *common law*a o odgovornosti za defamaciju stavljene van snage ili modifikovane, čime su mnogi *common law* standardi u ovoj oblasti izgubili na značaju. Redefinisanje prava SAD koje se odnosi na ovu oblast tokom poslednjih pet decenija putem presuda Vrhovnog suda vodilo je liberalnijem shvatanju slobode izražavanja i postepenom razvoju tzv. prava prvog amandmana (First Amendment Law) pod kojim je slobodi izražavanja obezbeđena daleko veća zaštita nego ikada ranije. Jedan od najvažnijih aspekata ove presude jeste da je njom uveden svojevrstan ograničeni imunitet za novinare, a potencijalno i za druga lica u svojstvu optuženog, od tužbi za defamaciju javnih službenika učinjenu u vezi sa vršenjem njihovih službenih dužnosti.

[15] V. Ian Loveland, Political Libels: A Comparative Study, Oxford – Portland, Or., 2000, str. 104-105, gde se ukazuje na nekoliko takvih slučajeva koji su prethodili *Lingensu*. Prvi od njih je bio slučaj *Engel and others v. the Netherlands,* (Engel i drugi protiv Holandije), presuda od 8. juna 1976, Series A no. 22, 1 EHRR 647). Naredne dve predstavke čiji su podnosioci bili osuđeni za klevetu (*X v. Germany*, App. No. 6988/75, 3D&R 159, i *Lingens v. Austria (No. 1*), App. No 8303/79, 26D & R 171) bile su odbačene od strane Komisije kao neprihvatljive, uz oslanjanje na razloge koje je Sud naveo u slučaju *Engel.* U dva potonja slučaja odbačene su tvrdnje podnosilaca da su propisi koji uređuju odgovornost za klevetu i uvredu u suprotnosti sa slobodom izražavanja prema Konvenciji. Pri tome, u ovim slučajevima Sud uopšte nije razmatrao mogući uticaj pretnje kaznom na uzdržavanje od uživanja pune slobode izražavanja (efekat autocenzure/"chilling effect"), niti da li su države u pitanju imale na raspolaganju i manje restriktivna sredstva da bi postigle legitimne ciljeve – kriterijumi koji su kasnije postali standardi u slučajevima kada Sud ocenjuje postojanje povrede Konvencije zbog neopravdanog ograničavanja slobode izražavanja.

Drugog svetskog rata služio u SS brigadi koja je u Rusiji u nekoliko navrata izvršila masakre nad civilima. Peter nije negirao pripadnost toj jedinici, ali je istakao da on lično nije učestvovao u zločinima koje je ona izvršila, na šta je Vizental uzvratio da on to nije ni tvrdio.[16] Narednog dana, predsednik Austrijske socijalističke partije i kancelar dotadašnje vlade, Bruno Krajski je u TV razgovoru, koji je izazvao veliko interesovanje javnosti, odbacio mogućnost da te dve partije u koaliciji formiraju novu vladu jer je njegova partija osvojila apsolutnu većinu; ipak, on je tom prilikom podržao Petera, a Vizentalovu organizaciju nazvao „političkom mafijom" koja koristi „mafijaške metode". Slične komentare je ponovio narednog dana u intervjuu jednom dnevnom listu.[17]

Lingens, novinar bečkog nedeljnika Profil, nakon toga je u dva uzastopna broja pomenutog nedeljnika objavio dva članka u kojima se bavio slučajem *Peter* i odgovornošću za ratne zločine. U prvom tekstu je izneo stav da Petera i pored prezumpcije nevinosti, njegova prošlost čini neprihvatljivim za političara, optuživši Krajskog da iz političkih motiva štiti Petera i dodavši da bi kritika koju je Krajski uputio Vizentalu mogla da se okarakteriše kao „bezvredni oportunizam", s tim da je slučaj Krajskog teži jer on veruje u to što je rekao.[18] U podužem drugom članku je, ističući uticaj koji na javnost imaju izjave Krajskog, ponovo kritikovao potonjeg zbog podržavanja Petera, ali i zbog pomirljivog stava prema bivšim nacistima koji su od skora počeli da učestvuju u političkom životu Austrije. Izneo je stav da Austrija, koja je „dala" Hitlera, Ajhmana (Eichmann) i mnoge druge ratne zločince, nije uspela da se suoči sa sopstvenom prošlošću već ju je ignorisala, što u sebi nosi rizik da država bude predata u ruke nekom budućem fašističkom pokretu. U tom kontekstu je utvrdio da je ponašanje Krajskog nemoralno, nečasno i povrh svega nepotrebno, jer se pomirenje Austrijanaca sa sopstvenom prošlošću može postići bez traženja usluga od bivših nacista, minimiziranja problema koncentracionih logora i klevetanja Vizentala, zamerivši Krajskom nedostatak taktičnosti u odnosu prema žrtvama nacista. U nastavku je izneo mišljenje da su Austrijanci, krijući se iza filozofske alternative između kolektivne krivice i kolektivne nevinosti, izbegli suočavanje sa stvarnom i očiglednom krivicom. Ističući da je i u doba nacizma bilo moguće birati između dobra i zla i navodeći primere ljudi koji su odbili saradnju sa nacistima, zaključio je da bi Krajski, kada bi svoju reputaciju iskoristio da otkrije tu drugu i bolju Austriju, onako kako ju je koristio da bi zaštitio Petera, dao Austriji veće samopouzdanje da postigne pomirenje sa prošlošću. Nadalje, izneo je stav da je Austrija, da je sudila svojim nacistima ranije i temeljnije, mogla mirnije i bez

[16] *Lingens v. Austria*, t.9.
[17] Id., t.10.
[18] Id. t.12.

kompleksa da se suoči sa svojom prošlošću, zaključivši da svaka društvena zajednica može da pokaže milost, ali ne oslobađanjem dokazanih ubica ili skrivanjem, ignorisanjem i negiranjem očigledne krivice. U nastavku je, poredeći „slučaj Peter" sa jednom drugom aferom ekonomske prirode u kojoj je reakcija Krajskog bila drugačija, tvrdio da okolnosti čine Petera nepodobnim da bude poslanik u parlamentu, političar i član Vlade, što je minimalni zahtev političke etike i izneo stav da u tom slučaju monstruozno nije to što je Vizental pokrenuo tu temu, već namera Krajskog da tu aferu zataška. Tekst je završio stavom da Peter treba da podnese ostavku ne da bi priznao svoju krivicu, već da bi pokazao taktičnost, kvalitet koji je Krajskom nepoznat.[19]

Nakon toga Krajski je podneo dve tužbe zbog uvrede i klevete protiv Lingensa, ukazujući na uvredljiv karakter pojedinih stavova i termina koje je Lingens o njemu izneo u svojim člancima. Nakon postupaka pred austrijskim sudovima u oba stepena i ponovljenog postupka i razmatranja da li se radilo o iznošenju mišljenja ili tvrdnji, kao i da li je Krajski bio defamiran kao privatno lice ili kao političar i nosilac javne (državne) funkcije,[20] apelacioni sud je potvrdio presudu prvostepenog suda našavši da je Lingens, karakterišući Krajskog kao „bezvrednog oportunistu", „nemoralnog" i „nečasnog", prekoračio granice dopuštene kritike i povredio ugled Krajskog. Zbog toga je 1982. godine Lingens konačno osuđen na novčanu kaznu, a časopis Profil je obavezan da tu presudu objavi.

2. Lingens protiv Austrije – presuda Evropskog suda za ljudska prava

Lingens je nakon toga uputio predstavku Evropskom sudu za ljudska prava tvrdeći da je presudama domaćih sudova prekršena njegova sloboda izražavanja garantovana članom 10 Konvencije u stepenu koji je nespojiv sa temeljnim principima demokratskog društva. Evropska komisija je, u mišljenju prosleđenom Sudu, iznela jednoglasno mišljenje da je osuda Lingensa predstavljala povredu čl. 10 Konvencije jer je član austrijskog KZ-a restriktivniji po slobodu političkog izražavanja, nego što je to neophodno.

Evropski sud za ljudska prava je, razmatrajući predmet, najpre konstatovao da je presuda zaista predstavljala ograničenje tužiočeve sloboda izražavanja, da je takvo ograničenje bilo propisano zakonom i

[19] Id. t.14–19.

[20] Krajski je, u ovom delu, tvrdio da nema osnova da se na postojanje uvrede i klevete primenjuju različiti kriterijumi u zavisnosti od toga da li se defamacija odnosi na osobu kao privatno lice ili kao političara, već da i na privatna lica i na političare treba primeniti iste kriterijume za ocenu da li je bilo povrede njihovog ugleda.

imalo legitiman cilj,[21] da bi zatim ispitao da li je ograničenje bilo neophodno da bi taj cilj bio postignut. (Potonja razmatranja predstavljaju ključni deo presude kojom je u ovoj oblasti uvedena važna novina u ovoj oblasti.) Odgovarajući na to pitanje, Sud je razmotrio nekoliko argumenata strana u postupku. Austrija je tvrdila da se u ovom slučaju radi o sukobu između slobode izražavanja i prava na zaštitu privatnosti (Krajskog), oba zaštićena Konvencijom, i da čak i široko shvatanje slobode izražavanja ne isključuje potrebu da i pravo na privatnost bude zaštićeno. Sud je ovaj argument odbacio utvrdivši da su reči zbog kojih je Lingens osuđen bile uperene protiv političara koji je i delovao u tom svojstvu, a ne protiv njega kao pojedinca u privatnom svojstvu. Na osnovu tog razlikovanja između pojedinca koji deluje kao političar i pojedinca kao privatne ličnosti, Sud je uspostavio viši prag za postojanje uvrede kada je reč o političaru, nego kada je reč o pojedincu u privatnom svojstvu. Sud je ponovio da sloboda izražavanja u demokratskom društvu uključuje iznošenje ne samo onih činjenica, ili ideja koje su svima prihvatljive ili neutralne, već i onih koje mogu nekoga da „vređaju, šokiraju ili uznemire" i da sloboda izražavanja „pruža javnosti jedno od najboljih sredstava za otkrivanje i formiranje stava o idejama i stavovima političkih lidera". Budući da političari svesno izlažu svoje reči i dela na uvid i kontrolu javnosti, oni moraju ispoljiti i viši nivo tolerancije nego drugi pojedinci na reakcije javnosti na te reči: „granice dopuštene kritike su... šire u odnosu na političara koji deluje u tom svojstvu nego u odnosu na pojedinca u privatnom svojstvu." [22] Osim toga, osuda novinara koji učestvuje u političkoj debati verovatno bi odvratila i druge novinare da doprinose javnim raspravama o pitanjima koja utiču na život zajednice i ometala štampu u ostvarivanju njenog zadatka da informiše javnost i da služi kao „pas čuvar" demokratije u ime javnosti.[23] Drugim rečima, osuda Lingensa se faktički ispoljavala kao cenzura jer je vrlo verovatno da bi mogla da proizvede efekat autocenzure i tako utiče na novinare ili bilo koga drugog da se uzdrže od učestvovanja u budućim javnim debatama o važnim političkim pitanjima.

U pogledu Lingensovih, navodno uvredljivih i klevetničkih tvrdnji, austrijski sudovi su našli da on nije uspeo da dokaže njihovu istinitost, što bi prema KZ-u Austrije predstavljalo validnu odbranu od optužbi Krajskog. Evropski sud za ljudska prava je, međutim, zauzeo stav da te tvrdnje ne predstavljaju iznošenje činjenica već vrednosne sudove zasnovane na nespornim činjenicama i formirane u dobroj veri. Naglasivši da se istinitost činjenica može dokazivati, ali da to ne važi i za vrednosne sudove, Sud je utvrdio da zahtev da se dokazuje istinitost vrednosnih sudova predstavlja

[21] Lingens protiv Austrije, t. 35–36.
[22] *Id.*, t. 41, 42.
[23] *Id.*, t. 44.

„kršenje slobode mišljenja... koja je temelj prava zaštićenog članom 10 Konvencije". Na osnovu toga, Sud je jednoglasno zaključio da ograničavanje Lingensove slobode izražavanja, budući u nesrazmeri sa legitimnim ciljem zaštite reputacije drugih, nije bilo neophodno u demokratskom društvu i da stoga predstavlja povredu čl. 10 Konvencije.[24]

Presudom u slučaju *Lingens* artikulisano je nekoliko veoma važnih principa koji su često citirani i dalje razrađivani u kasnijim presudama Suda kada je ispitivao opravdanost ograničavanja slobode izražavanja zbog navodne povrede reputacije drugih. Prvim od njih uspostavljen je različit standard za postojanje uvrede i/ili klevete pojedinca kao privatnog lica i političara kada deluje u tom svojstvu (i koji je dužan da trpi veći stepen uvreda ili kleveta nego privatna lica). Drugim je uvedeno jasno razlikovanje između činjenica i vrednosnih sudova u pogledu mogućnosti da se dokaže njihova istinitost i postavljeno pravilo da zahtev da se dokazuje istinitost vrednosnih sudova, budući da je to nemoguće, predstavlja povredu čl. 10 Konvencije. Trećim je potvrđeno da je slobodna i otvorena debata o pitanjima od javnog značaja nužna u demokratskom društvu i da ometanje slobode izražavanja nosi u sebi opasnost da kod potencijalnih učesnika u takvim debatama kao posledicu proizvede autocenzuru.

U pogledu razlike između političara i privatnih lica, u pogledu očekivanog nivoa tolerancije prema uvredama i/ili klevetama koje su im upućene, Sud je naglasio da se političar neizbežno i svojevoljno izlaže detaljnom preispitivanju od strane medija i javnosti. Imajući u vidu prirodu profesije kojom se bave, političari moraju biti spremniji da prihvate grublje kritike, čak i uvrede, nego privatna lica; ono što predstavlja uvredu privatnog lica ne mora biti uvreda i kada se odnosi na političare. Posledica toga jeste da političari uživaju manju zaštitu od defamacije nego druga lica, a njihovi zahtevi za zaštitu ugleda moraju biti razmatrani i u odnosu na interes otvorene rasprave o političkim pitanjima.[25] Ovaj aspekt presude odnosi se na sve političare, bez obzira na to da li su u momentu javnog iznošenja uvredljivih ili klevetničkih izjava vršili neku javnu funkciju ili takvu funkciju nisu obavljali nikada u životu i bez obzira na to da li su članovi opozicije ili vladajućih političkih partija, parlamentarnih ili vanparlamentarnih, pod uslovom da se navodne uvredljive/klevetničke izjave odnose na njih dok deluju u svojstvu političara.

Drugi princip na kojem je Sud zasnovao svoju odluku u slučaju *Lingens* jeste taj da se mora praviti jasna razlika između tvrdnji o činjenicama i vrednosnih sudova iznetih u dobroj veri i formiranih na osnovu pouzdanih činjenica. Ovo razlikovanje može biti odlučujuće kada se ispituje da li je bilo povrede slobode izražavanja, jer odgovornost optuženog zavisi od toga

[24] *Id.*, t. 46, 47.

[25] *Id.*,t. 42.

u koju od te dve kategorije spada sporna tvrdnja. Razlika između njih je u tome što se istinitost činjenica može dokazati, a istinitost vrednosnih sudova, zbog njihove prirode, ne može. Posledica ovog razlikovanja jeste da sa pravnog stanovišta ne može biti smatran odgovornim onaj koji iznosi svoje vrednosne sudove jer to predstavlja kršenje prava na slobodu mišljenja i, samim tim, i slobode izražavanja. Primena ovog kriterijuma zahteva i utvrđivanje da li je u konkretnom slučaju reč o iznošenju činjenica ili vrednosnih sudova. Domaći sudovi imaju izvestan stepen slobode u utvrđivanju o kakvoj vrsti izjava je reč, ali je Evropski sud za ljudska prava taj koji donosi konačnu odluku o tome i njegovo se shvatanje može razlikovati od shvatanja domaćih sudova. Razlikovanje činjenica i vrednosnih sudova znatno proširuje obim kritika koje su prema Konvenciji prihvatljive i pravno zaštićene.

Treći važan element presude u slučaju *Lingens* proizlazi iz tvrdnje Suda da je „sloboda izražavanja... jedan od suštinskih temelja demokratskog društva i jedan od osnovnih preduslova za njegov napredak, kao i za samoostvarenje svakog pojedinca."[26] Takav značaj slobode izražavanja zahteva da javnost, a posebno mediji, ne smeju biti obeshrabrivani da slobodno i otvoreno učestvuju u diskusijama o pitanjima od javnog značaja (koja uključuju i svaku političku debatu), pa tvrdnje iznete u takvim debatama uživaju viši stepen zaštite u demokratskom društvu nego rasprave o drugim pitanjima. Budući da ključno pitanje za ocenu (ne)postojanja defamacije nije način na koji je neka tvrdnja izneta, već svojstvo onoga na koga se ta tvrdnja odnosi, viši prag tolerancije na defamaciju koji političari moraju da trpe ne važi samo za izjave iznete u medijima, već i za one koje mediji nisu preneli. Čak i kada su štetni efekti po reputaciju pojedinca očigledni, kontekst u kome su takve izjave date i razlog iznošenja takvih tvrdnji mogu opravdavati njihovo javno iznošenje. Ovakav stav je učvršćen i razrađen u relevantnim presudama nakon *Lingensa*, pa u slučajevima koji se tiču povrede ugleda drugog može odlučujuće da utiče na ocenu da li je bilo povrede slobode izražavanja.

Među presudama koje su u ovoj oblasti usledile posle *Lingensa,* neke su u većoj meri bile usmerene na formulisanje principa koji bi uklonili neopravdana ograničenja slobode izražavanja, dok su druge više bile usmerene na zaštitu ugleda defamiranih lica. *Lingens* nedvosmisleno spada u prvu grupu, čime je, po oceni nekih autora, Sud pokazao da nije voljan da žrtvuje slobodu izražavanja u korist zaštite ugleda političara.[27]

---

[26] *Id*, t. 41.

[27] Jacq, C. and Teitgen, F., *The Press*, u: The European Convention for the Protection of Human Rights (International Protection Versus National Restrictions), str. 59–81, na str. 68 (ur. Mireille Delmas-Marty), Dordrecht-Boston-London, 1992.

Ova presuda je takođe i prva u nizu onih kojima je uveden i postepeno ojačan novi pristup u tretiranju slučajeva koji se odnose na slučajeve povrede ugleda drugih, pristup koji zahteva da zaštita nečije reputacije od defamacije uvek mora da bude cenjena i u odnosu na to da li takva zaštita ide na štetu slobode izražavanja.

3. Zaključna razmatranja

Presudom Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Lingens protiv Austrije* uvedene su izvesne važne novine u shvatanju opravdanosti razloga za ograničanje slobode izražavanja. Njome su prvi put uvedeni različiti standardi za ocenu postojanja defamacije (uvrede ili klevete) u zavisnosti od toga ko je oštećeni: političari su, zbog prirode i značaja delatnosti kojom se bave i zbog činjenice da svoje reči i delovanje svojevoljno izlažu pojačanom nadzoru od strane javnosti dužni da pokažu viši prag osetljivosti na defamaciju nego drugi pojedinci koji nisu političari; drugim rečima, ovom presudom je uspostavljen standard po kome političari uživaju niži stepen zaštite ugleda nego druga lica. Osim toga, Sud je jasno utvrdio da se prilikom ocene o postojanju defamacije mora imati u vidu i karakter sporne izjave: istinitost činjenica se može dokazivati, ali istinitost vrednosnih sudova ne može, pa stoga zahtev domaćih zakona ili sudova da tuženi dokaže istinitost takvih sudova sam po sebi predstavlja povredu Konvencije. Najzad, sloboda izražavanja u debatama o pitanjima od javnog značaja uživa viši nivo zaštite, nego izjave date u nekom drugom kontekstu i sa drugim razlozima.

Literatura:

Delmas-Marty, M: *The Richness of Underlying Legal Reasoning*, u The European Convention for the Protection of Human Rights (International Protection Versus National Restrictions), (ur. Mireille Delmas-Marty), str. 319–341, Dordrecht-Boston-London, 1992.

Dickson, B.: *The Council of Europe and the European Convention*, u Human Rights And The European Convention (ur. B. Dickson), str. 1–26, London, 1997.

European Court of Human Rights: Analasys of Statistics 2013.; na internetu na adresi http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_analysis_2013_ENG.pdf (sajtu pristupljeno 08. avgusta 2015).

Jacq, C. i Teitgen, F., *The Press*, u: The European Convention for the Protection of Human Rights (International Protection Versus National Restrictions), (ur. Mireille Delmas-Marty), str. 59–81, Dordrecht–Boston–London, 1992.

Loveland, I, Political Libels: A Comparative Study, Oxford–Portland, Or., 2000.

Teofilović, P.: *O slobodi izražavanja* u Sloboda izražavanja i ljudska prava novinara u Vojvodini (ur. Danica Todorov), str.31–34, Novi Sad, 2009.

Van Der Meersch, W.J.G.: *Le caractère autonome des termes et la marge d'appreciation*

des gouvernements dans l'interprétation de la Convention européenne des droits de l'homme, u *Melanges Wiarda*.

Citirani slučajevi Evropskog suda za ljudska prava:
Autronic AG v. Switzerland, presuda od 22. maja 1990, Series A No. 178.
Engel and others v. the Netherlands, presuda od 8. juna 1976, Series A no. 22, 1 EHRR 647.
Handyside v. the UK, presuda od 7. decembra 1976, Series A no. 24.
Lingens v. Austria (No. 1), App. No 8303/79, 26D & R 171
Lingens v. Austria, presuda od 8. jula 1986, Series A No. 103.
Müller and Others v. Switzerland, presuda od 24. maja 1988, Series A No. 133
Oberschlick v. Austria (No. 1), presuda od 23. maja 1991, Series A No. 204.
X v. Germany, App. No. 6988/75, 3D&R 159.

Presude Vrhovnog suda SAD:
1. *New York Times Co. v. Sullivan*, 376 U.S. 254, 84 S.Ct. 710, 11 L.Ed.2d 686 (1964).

FREEDOM OF EXPRESSION: THE LINGENS CASE AND ITS IMPORTANS

SUMMARY: *Freedom of expression is one the fundamental freedoms in contemporary states since its full and unimpeded enjoyment makes a necessary condition for the enjoyment of many other human rights and liberties. The unification of standards in the area of human rights in European countries in the last three decades was largely induced by the European Convention for Human Rights and judgments made by the European Court form Human Rights which interprets the Convention and decides whether particular state violated its norms. The Court's judgments are thus also an important source of law in this area. Its first important decision related to the issue of whether one's right to free expression was violated by holding that some statements constituted defamation and so violated other's right to reputation was made in the case of Lingens v. Austria in 1986. In this case the Court found that fining a journalist for defaming a politician was a violation of the Convention, and also introduced a new, higher, threshold for the defamation of politician acting in that capacity than the one applicable to private individuals. In the next three decades this standard indirectly or directly affected the law and practices in member-states of the Council of Europe regarding legitimate restrictions of the freedom of expression.*

KEYWORDS: *Freedom of expression; Freedom of the Press/Media; Lingens v. Austria; European Convention for Human Rights; European Court for Human Rights.*

Duška Franeta[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić,
Univerzitet Union

TRADICIONALISTIČKO RAZARANJE PRAVDE

Rezime: *Pokušaj da se pronađe zajedničko tlo za vrednosti pravde i tolerancije, jedna je od značajnih ambicija savremene aksiologije prava, ali i praktičke filozofije u celini. Potreba za pojmovnim sinhronizovanjem ove dve vrednosti u svakodnevici osnažuje se stalnim susretima i povećanim međuzavisnostima pojedinaca i grupa širom sveta, kao i globalizovanjem mnogih ključnih problema današnjice (globalne ekološke pretnje, globalni konflikti, planetarna podela rada itd.).*

U stremljenju da se reši napeti odnos različitosti identiteta i opštosti pravde, nastale su i koncepcije multikulturalne pravde kao „srednji putevi dve vrednosti" koji bi trebalo da prevaziđu neke manjkavosti apstraktne ideje pravde, kao i deo pritisaka postojećih poredaka moći. Nasuprot njima, pojavljuju se i savremena razmatranja samog pojma pravde kao koncepta suštinski vezanog za tradiciju koji ne može da transcendira njene okvire. Promišljajući u ovom duhu praktičku racionalnost i odgovornost, te njihovu isprepletenost s pojmovima uloge i vrline definisanih određenim idejnim i društvenim horizontom, Alaster Mekintajer (Alasdair Macintyre) obrazlaže zašto nije moguće govoriti o pravdi i racionalnosti uopšte, već jedino o pravdama i racionalnostima različitih tradicija. Racionalnosti i pravde, prema njegovom mišljenju, stoje u odnosu inkomensurabilnosti i transracionalnog rivaliteta. U radu se predstavljaju temeljne pojmovne strukture ovog stanovišta i pokazuje kakvim opasnostima po pravo i moral vodi ovakvo utapanje pravde i praktičke racionalnosti u pojmu tradicije.

Ključne reči: *pravda, praktička racionalnost, identitet, kultura, tolerancija, tradicija.*

Uvod

Teorijske teškoće pomirenja vrednosti pravde i tolerancije znatnim delom počivaju na činjenici da prva u fokusu ima očuvanje ideje jednakoga, a druga zaštitu različitoga. Bez neke početne ideje jednakosti, pravda i pravo nisu mogući; pa ipak, prenaglašavanje jednakosti razara samu ideju pravde. S druge strane, hipertrofiranje značaja vrednosti drugačijeg prerasta u paradoks tolerancije: treba li tolerisati netolerantnost? U savremenom

[1] dfraneta@useens.net

kontekstu zahtev za poštovanjem ličnosti u njenoj jednakosti i različitosti s drugim pokazao se u još složenijoj formi pošto je postalo jasno da su individualno i grupno nekad nerazdvojivo povezani. Tako je aksiološki problem pomirenja pravde i tolerancije prerastao u pokušaje poimanja „multikulturalne pravde" kao prave mere jedinstva pravednog i tolerantnog. Traganje za „multikulturalnom pravdom" izrodilo je čitav spektar različitih odgovora na savremenu situaciju, ali i radikalnije kritike modernog razumevanja pravde. U praksi se pojavilo tradicionalističko odbijanje refleksije o čemu je Entoni Gidens pisao kao o fundamentalističkom tradicionalizmu[2], a koji predstavlja poniranje u nekomunikativno tkivo specifičnih običaja, navika i institucija jedne kulture, pokušaj njenog okamenjenja. *Tradicija radi tradicije* razume se u ovom slučaju kao jedini mogući način očuvanja kolektivnog identiteta pred agresivnim uplivom modernog univerzalizma i kolonijalizma. Takva reakcija ima za cilj jasno usmeren zajednički otpor, ali je idejno višestruko slaba – ona kulturu i čitavu čovekovu duhovnost posmatra kao stvar, što je teško prihvatljiv stav ne samo u teoriji, nego i u svakodnevnom životu.

Nasuprot ovakvom jednostavnom odbacivanju modernosti zarad samosvrhovitosti tradicije, Alaster Mekintajer je u svojim delima ponudio razvijeniji odgovor na pitanje o biti ideje pravde izrastao na složenoj kritici moderne zapadne kulture i aksiologije, a čije je glavno obeležje baš suštinska sraslost vrednosti pravde i tradicije. Štaviše, Mekintajerov zaključak je da pravda ne može da transcendira okvire date tradicije, te predstavlja - baš kao i pojam praktičke racionalnosti - zavisan, pa i inferioran koncept u odnosu na nju. On odbija infantilno ignorisanje modernosti i gradi argument koji svoje uporišne tačke ima u bolnim pukotinama današnjih života i pogleda na svet.

Kritika modernosti

Posmatrajući niz društvenih izbora kao *žanrove*, a tipična životna i moralna opredeljenja individua određenog vremena kao njegove glavne *karaktere*, Mekintajer osnažuje jedan drugačiji rakurs sagledavanja različitih doba i lako prodire u tkivo današnjice čije negativne strane postaju jasno vidljive. Opisujući savremeni svet, kao njegove junake Mekintajer određuje menadžera, estetu, birokratskog eksperta i psihoterapeuta.[3] Pravnike Mekintajer naziva sveštenicima liberalizma - centralnog idejnog toka modernog doba.[4] *Glavni karakteri* jednog vremena poniču iz samog

[2] Anthony Giddens, *Runaway World*, Profile Books, London 2002, 49.
[3] Alaster Mekintajer, *Traganje za vrlinom*, Plato, Beograd 1998, 46.
[4] Alasdair MacIntyre, *Whose Justice? Which Rationality?* University of Notre Dame Press, Notre 2003, 344.

sveta života i predstavljaju ključne i autentične smernice živog morala. Baš kao što je Stari svet imao heroje koji su svojim postupcima senčili granice ispravnoga i rđavog, tako i vrline savremenih karaktera svedoče o značajnim vrednostima današnjice.

Romanesknu sliku društva Mekintajer raspliće do njenih ontoloških osnova. Svi navedeni moderni karakteri samo su varijacije modernog sopstva, koje, u beletrističkom duhu govoreći, ima ulogu „negativnog junaka" u Mekintajerovim delima. Iako na prvi pogled vrlo različiti, menadžer, esteta, birokrata i terapeut dele istu „avetinjsku" prirodu, kao i sva lica nikla na ispošćenom tlu modernosti. Ključno svojstvo modernog sopstva prema Mekintajerovom mišljenju je njegova iskorenjenost, njegova razlika „spram svakog kontigentnog stanja"[5], primat egzistencije u odnosu na esenciju, nefiksiranost. Iako se u slučaju menadžera priroda modernosti ogleda u efiksanosti kao jedinom vrednosnom orijentiru, a kada je u pitanju esteta u nadređenosti ukusa i doživljaja svakom argumentu i poretku, u oba slučaja je u osnovi ista fluidna moderna srž koje ne podupire vrlinu. Mekintajer tvrdi da je moderno sopstvo namerno utemeljeno kao besciljno i da je zato nespojivo s odgovornošću. Drugim rečima, modernost je ontološki suprotstavljena svakom moralu i njen logičan završetak su razaranje svih vrednosti i anomija. Iako piše o različitim pogledima na svet i filozofijama modernosti, Mekintajer jasno označava prosvetiteljstvo kao njen centralni projekat. *L'âge des lumières* je s jedne strane uzdiglo razum, ali s druge privatizovalo moral. Na taj način potisnut, moral je postao stvar mnjenja, a praktička racionalnost zamenjena je matematičkim surogatom ili proizvoljnošću ukusa. Mekintajer Adornovu i Horkhajmerovu tezu o ambivalentnosti prosvetiteljskog projekta[6] dovodi do krajnosti: suprotstavljanjem pojmova tradicije i razuma, u moderno doba razoren je sam razum. Drugim rečima, bez "ukorenjenosti" u izvesnoj tradiciji, smatra Mekintajer, ni nema nikave praktičke racionalnosti, morala i pravde.

Glavna razlika između karaktera ranijih vremena i modernog karaktera je u tome što su prethodni bili vezivani za izvesne društvene uloge, dok je potonji suprostavljen bilo kakvoj njihovoj početnoj konstelaciji. Suprotstavljanje modernosti tradiciji označavalo je razgradnju dotadašnjih društvenih poredaka i čovekovog apriornog statusa u njima. Na mesto poznih srednjovekovnih podela dužnosti nije došla - barem u teoriji - neka nova tradicija niti novi sistem. Takva ideologija radikalnog samoizbora dovela je, prema Mekintajerovom mišljenju, do uništavanja odgovornosti. Moderna etika razlikuje se od ranijih poimanja morala time što je napustila teleologiju i apstinira od svake ideje dobra, te učvršćuje ovakvo stanje

[5] Mekintajer, 47.

[6] Teodor Adorno, Maks Horkhajmer, *Dijalektika prosvetiteljstva*, Veselin Masleša, Sarajevo 1974.

stvari. Mekintajerovi primeri za ovakav stav su Kantova i Lokova praktička filozofija. Bez učenja o dobru i teleološke vizije sveta i čoveka, smatra on, one ne mogu da izgrade jasnu vezu pojedinca i zajednice koja je osnov vrline i odgovornosti. Ipak, poreklo modernosti prema mišljenju Alastera Mekintajera nije prvenstveno u filozofskom projektu, nego je on nastao tek kao superstruktura. Radilo se o tome da je formirana *liberalna tradicija* koja je rodila individuu[7], a tek naknadno i moderna filozofija, koja je, zajedno s prvom, za krajnji ishod imala razaranje pojma praktičke racionalnosti.

Jedan od uočljivijih simptoma modernosti je, tvrdi Mekintajer, izostanak saglasnosti po pitanju temeljnih pojmova kao što su pravda i racionalnost. On opisuje različite današnje koncepcije pravde koje se orijentišu oko drugačijih pojmova: zasluge, neotuđivih ljudskih prava, društvenog ugovora, standarda koristi, a koje se, prema njegovom sudu, ne mogu pomiriti.[8] Taj nedostatak temeljnih slaganja nije neka slučajna niti prolazna osobina modernosti – naprotiv, Mekintajer tvrdi da je on logična posledica njegovog pluralizma koji je izrastao iz nerazumevanja razboritosti kao temeljne praktičke sposobnosti izgrađene još u antičko doba.

Racionalnost, pravda, tradicija

Phronēsis ili praktička racionalnost je pojam čija istorija seže do Platona i Aristotela. Savremeni prevod „praktička racionalnost" kao da sugeriše da postoji i druga vrsta racionalnosti. Prevod „razboritost", koji je takođe u širokom opticaju, jasnije upućuje na vrlinu kao rodni pojam *phronēsisa*. Platon na jednom mestu u „Državi" koristi termin *phronēsis* umesto *sophia* pišući o četiri temeljne vrline[9], dok u „Protagori" isti pojam određuje kao „znanje o dobrom i lošem"[10]. Koncept *phronēsisa* temeljno razvija tek Aristotel, u čijoj praktičkoj filozofiji on i dobija centralno mesto. Najpoznatija su njegova određenja *phronēsisa* iz „Nikomahove etike" [11] od kojih jedno glasi: „*Phronēsis* je sposobnost činjenja ljudskih dobara, istinski i prema razumu."[12] *Phronēsis* je, prema Aristotelovom sudu, jedan od pet načina na koje duša dolazi do istine[13], intelektualna vrlina razboritosti koja je u osnovi svake karakterne vrline[14]. Za razliku od *technē*, razboritost je

[7] MacIntyre, 335.

[8] MacIntyre, 2003, 1.

[9] Plato, Rep. IV(9), citirano prema Ritter, J. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Band 7, 934-935.

[10] Plato, Prot. 352c, citirano prema: ibidem.

[11] Postoje sporovi oko toga da li je taj pojam na isti način određen u „Eudemovoj etici" i „Nikomahovoj etici".

[12] Aristotel, Nikmahova etika 1140b 20.

[13] Ibid. 1139b 15.

14 Ibid. 1144b 20.

samosvrhovita, dok nasuprot teorijskim držanjima kao što su *epistēmē*, *nous* i *sophia*, *phronēsis*, ona se ne tiče bezvremenih stvari niti se oslanja na dokazivanje. U svetu kontigentnog dokazivanje nema smisla, a u svetu bezvremenog odlučivanje je izlišno. *Phronēsis* je pronicljivost u pogledu moralno ispravnog izbora u svetu promenljivih okolnosti. Takav izbor podrazumeva poznavanje valjanih ciljeva, ispravnu „filozofiju života". Prema Aristotelovom sudu, u pitanju je onaj život koji stremi eudajmoniji, najvećem mogućem blaženstvu za čoveka. Na taj način, ova etika biva teleološki usidrena. Razboritost pomaže u pronalaženju prave mere strasti, koja i jeste određujuća za karakterne vrline. Odnos je, međutim, uzajaman; izostanak karakternih vrlina za čije formiranje imaju značaj ispravno vaspitanje, navika i samo promišljanje, može „nagristi" samu razboritost. Intelektualne i karakterne vrline tako, shodno Aristotelovom uverenju, dolaze u „paketu".

Aristotelovsko razumevanje praktičke racionalnosti strano je duhu modernog doba, ali uprkos tome, prema Mekintajerovom mišljenju, nije sasvim iščilelo. Iako ga moderna filozofija odbacuje, neki ljudi i dalje na sličan način poimaju moralnost. Rame uz rame s njim, tako danas stoje moderna shvatanja morala zasnovana na drugačijem tipu racionalnosti poput onog egoističkog ili utilitarističkog za koje je dobro ono što je korisno za konkretnog pojedinca ili većinu ljudi, a rđavo ono što im šteti, te rolsijansko shvatanje prema kome je razborito ono sa čim bi se složila svaka nepristrasna osoba.[15] Već je pomenuto da Mekintajer tvrdi da je bitno obeležje modernog doba i nepostojanje, čak nemogućnost konsenzusa oko vrednosti pravednoga.[16] Različite tradicije poimanja praktički racionalnog u modernom dobu prate i drugačija, čak nepomirljiva razumevanja pravednoga. Jedna značajna osa razdvajanja u ovom pogledu je, prema Mekintajerovom mišljenju, podela na pravdu zasluge i pravdu efektivnosti koja ima poreklo još u antičkom razdvajanju dobra izvrsnosti i dobra efektivnosti[17]. Linija rascepa između ove dve ideje velikim delom tiče se prevrednovanja ideje o *pleonexia*, nekada shvatane kao bezmerne žudnje koja prerasta u nepravdu prema drugima, a koja je predstavljala porok,

[15] A. Macintyre, 2.

[16] Eleni Leoncini pobija ovu tezu, ističući da ni u antičko doba, koga Mekintajer uzima za ideal, nije postojala saglasnost, već stalna polemika o ideji pravde i drugim temeljnim konceptima. Prema njenom tumačenju, sama Aristotelova dela su svedočanstava o tome, a Mekintajerova „aristotelovska tradicija praktičke racionalnosti" jeste velikim delom njegova fikcija [Eleni Leontsini, „Justice as a Virtue: MacIntyre and Political Incommensurability", Από τα πρακτικά του Γ ' Διεθνούς Συνεδρίου "Η κατ' Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας" (22-24 Σεπτεμβρίου 1999), 298–308].

[17] MacIntyre, 108.

rđavo svojstvo individue.[18] *Pleonexia* je izgubila negativan predznak, moderno sopstvo jasnu vezu sa zajednicom, pa samim tim i ideja pravde biva restrukturirana. U moderno doba dolazi do cepanja veza između pravednosti i praktičke racionalnosti, te postaje moguće biti praktički racionalan a ne biti pravedan.[19] U predmoderno vreme nije bilo moguće da pravedan čovek ne bude racionalan, ali ni da praktički racionalan ne bude pravedan. Prema Mekintajerovom uverenju, ovo izjednačavanje se izgubilo, te danas s jedne strane stoje aristotelovsko i tomističko razumevanje pravde kao zasluge, dok je pravda konsenzusa i efektivnosti svojstvena hjumovskom i liberalnom shvatanju. Baš zato što prema njegovom sudu samo one omogućuju uspostavljanje odgovorne individue, Mekintajer favorizuje koncepcije pravednosti kao zasluge[20] koje svojom vezom s praktičkom racionalnošću potvrđuju setove dobara svojstvene određenoj kulturi i definišu polje vrline i poroka. On tvrdi da u praktičkom svetu nema univerzalne, apstraktne racionalnosti, „racionalnosti po sebi"[21], već je ona uvek isprepletena s izvesnom pričom o pravednom i dobrom usidrenom u konkretan društveni milje.[22]

Mekintajer, naravno, nije usamljen u kritici novovekovnog pojma racionalnosti. Već je Šeler[23] potanko razvio probleme primene čisto matematičkog poimanja racionalnog na moral i odbacio formalizam u ovom području, kritikujući, pre svega, Kantovu etiku. Na te kritike oslonio se i Hajdeger, pa i čitav egzistencijalistički pokret koji je skrenuo pažnju s univerzalnosti individue na njenu individualnost. Matematizovani koncept racionalnog i moralnog, kako će kasnije objašnjavati Bernard Vilijams[24], onemogućuje da se pojave individualni identitet i integritet jer strogi zahtevi nepristrasnosti brišu svaki lični odnos, želju i nastojanje. Sasvim matematizovana praktička racionalnost onemogućuje individualno osmišljavanje života, individualni životni projekat, odnose prijateljstva. U krajnjem ishodu, moral uspostavljen na matematizovanoj racionalnosti dovodi do gušenja motivacije koja može izvirati samo iz amalgama osećanja, nagona, potreba i ideja a ne i iz „čiste dužnosti".

---

[18] Mekintajer, 177.

[19] Ibid. 342.

[20] Leoncini odbacuje mogućnost superiornosti, pa i komparacije Aristotelovog pojma pravde i modernih poimanja ove vrednosti s obzirom na njegovu apstraktnost u Aristotelovom delu (E. Leontsini, ibid.).

[21] Ibid. 35.

[22] Ibid. 15.

[23] Max Scheler, *Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, Francke Verlag, Bern–München 1966.

[24] Bernard Williams, „Persons, character and morality", *Moral luck*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, 1–20; 2–5.

Veza praktičke racionalnosti i pravde je u Mekintajerovoj filozofiji nit koja vodi upadljivom udaljenju od univerzalnog. Pravda je, prema njegovom mišljenju, uvek oslonjena na neku hijerarhiju dobara svojstvenu datoj tradiciji, koja se kristalizuje u sasvim konkretnim životnim okvirima i ulogama. Ta hijerarhija izrasta iz pomenutih početnih odluka o „najtežim dilemama morala". Ovako oslonjena na tradiciju u kojoj važi, racionalnost se pretače u narativnost, u „pričanje razloga" umesto njihovog postavljanja i važenja za sve slične odnose. Takva racionalnost ima kratak domet – ona služi osnovnim okvirima tradicije. U nastojanju da izbegne probleme matematizovane racionalnosti primenjene na svet života, Mekintajer pojam racionalnosti sasvim transformiše – narativno je gotovo antipod matematičkom. Štaviše, u svojoj izmeni pojma racionalnog on ide i korak dalje tvrdeći da baš „tradicija" dobija ulogu poslednje reči racionalnog: „*Tradicija je argument* (kurziv. D. F.) produžen kroz vreme u kome su definisana i redefinisana izvesna temeljna slaganja s obzirom na dve vrste konflikta – spoljašnje i unutrašnje."[25] Naime, on smatra da postoji niz teških, gotovo nerešivih moralnih dilema s obzirom na one na kojima se tradicije uspostavljaju. Manjak jasnih razloga zašto se opredeliti za jedan, a ne drugi izbor - prema njegovom sudu karakterističan za današnje vreme - stvara snažne indivividualne i socijalne tenzije koje tradicije prevazilaze izgrađujući se oko jednog ili drugog odgovora. Niz takvih početnih izbora, međutim, ne čini tradicije sasvim nesamerljivim; u krajnjem zbiru odgovora na životna pitanja koje nude, one će se pokazati manje ili više plodotvornim.

Problematične moralne dileme - Mekintajer kao neke od primera izdvaja pitanje opravdanosti smrtne kazne, abortusa i učešća u ratu - u najužoj su vezi s idejom pravde. Prema njegovom sudu, obe vrednosti koje su na kocki u svakoj od dilema toliko su značajne da za moderne oči postoje gotovo jednako legitimne staze koje vode favorizovanju jednog ili drugog rešenja. Nijedan od modernih koncepata pravednog ili racionalnog ne nudi zadovoljavajući izlaz, te je pravi odgovor u stvari samonikao i potiče od tradicija, a teorije pravde i praktičke racionalnosti postaju samo njihovi aspekti.[26] Sa slabljenjem moći racionalnosti i pravda gubi svaku univerzalnost i postaje tradiciji podređena, njome izvajana i nesamostalna. To je ujedno jedna od centralnih Mekintajerovih tvrdnji: svaki pokušaj koncipiranja univerzalne pravde ili njenih opštih obrisa osuđen je na promašaj.

Regresija savremenog tradicionalizma

Mekintajerova kritika modernosti sadrži snažne i inspirativne uvide u ograničenja savremenih pogleda na svet, slika čoveka i načina

[25] MacIntyre, 12.
[26] Ibid. 391.

života. Na tom putu prepoznavanja problema moderne, on se pridružio mnogim savremenim misliocima poput filozofa Frankfurtske škole ili Hansa Georga Gadamera, ali za razliku od većine svojih prethodnika, njegov pristup modernom dobu završava radikalno: razaranjem pojma pravde i racionalnosti, pa shodno tome i modernog društva, njegovih institucija, to jest njihovim utapanjem u ideju tradicije.

Mekintajerova razmatranja i zaključci za sobom povlače više pitanja. Prvo se odnosi na problem da li je on za svog „sagovornika" odabrao najsnažniju struju modernosti, to jest da li je modernu filozofiju i njene vrednosti verodostojno interpretirao? Drugo, još dalekosežnije pitanje tiče se mogućnosti ravnopravne primene koncepta tradicije na filozofiju i teologiju kao učenje koje filozofsku misao stapa s religijskom doktrinom. Treće, ako u praktičkoj racionalnosti i vrednosti pravde nema ničega univerzalnog, otkud i čemu jedan pojam za niz toliko različitih fenomena?

Ideje praktičke racionalnosti i pravde su s odbacivanjem mita, religije i tradicije kao centralnih okvira čovekovog samorazumevanja, delanja i društvenog uređenja dobile novu formu. Naravno, prošlost ovih pojmova seže duboko u istoriju religije, ali do diferenciranja pojmova pravde i praktičke racionalnosti od srodnih ideja dolazi tek s postepenom emancipacijom znanja od mita i religije. Poznato je da se to desilo još u antičkoj Grčkoj, a svedočanstvo nam pružaju kako neke prakse organizovanja života (na primer političke institucije), tako i filozofska dela toga vremena. Filozofija u stvari i nastaje baš s ovim distanciranjem od mita, religije i tradicije, kao pokušaj da se na temeljna pitanja o čoveku i svetu odgovori bez neposrednog pozivanja na uobičajeno mnjenje i mišljenja autoriteta, to jest propitivanjem njihove koherentnosti i celishodnosti. Ideja praktičke racionalnosti rađa se kao ocrtavanje koherentnosti i celishodnosti ljudskog delanja koje podrazumeva specifične okvire svojstvene „praktičkom svetu". U kojoj meri je i danas Aristotelova podela na teorijsko i praktičko održiva, ostaje upitno, ali je jasno da odgovor na pitanje o tome šta je razborito ili praktički racionalno ne dolazi od tradicije niti od autoriteta, iako se uvek odnosi na odluke u postojećim društvenim okolnostima i situaciji. Razborito jeste prava mera strasti koja se bira s obzirom na sadašnji socijalni milje i političke okvire, ali ona nije sadržajno prazan pojam koji iza sebe nema baš nikakav regulativ. Razboritost je pronalaženje sredstava za ispravne svrhe koje postiže izvestan „tip" čoveka i zajednice. Ona se ne da pretočiti u tablicu dužnosti, ali nije ni sasvim unutrašnje relativna; iza nje stoji učenje o eudajmoniji koje je određeno svojstvima zajednice ali i mogućnostima ljudskosti. Slično, ideja pravednog podrazumeva zakonitost i jednakost[27] i pronalaženje prave mere između poroka manjka i poroka viška. U tom

[27] Aristotel, *Nikomahova etika*, 1129a 30–35.

traganju, društvena situacija u kojoj se donosi odluka svakako ima moć oblikovanja, ali za vrednost pravde uvek ostaju merodavni krajnji ciljevi i načela, koji su takođe određeni učenjem o eudajmoniji kao specifično ljudskoj mogućnosti. Zato Aristotel i tvrdi da je pravedno uvek nekakav razmer i jednakost[28], navodeći sasvim konkretne primere nepravednog poput zlostavljanja, ubistva[29], te piše o prirodno pravednom kao „onome što svugde ima istu moć, a ne da se nekome čini ovako, a drugome onako"[30].

Nasuprot ovakvom viđenju odnosa mita, tradicije i filozofije, Mekintajer sva razumevanja čoveka, sveta i ljudskog delanja naziva tradicionalnim. Za razliku od (ničeanske) genealogije i (prosvetiteljske) enciklopedije kao tipova moralnog istraživanja koje on izdvaja, tradicija stoji na stanovištu da je moral specifično moderna ideja nepoznata ranijim dobima u kojima je bio stopljen s drugim fenomenima poput politike, prava, religije i teologije.[31] Nema kontinutiteta između Sokrata i Ničea, već je ključan veliki slom koji, prema Mekintajerovom mišljenju, nastaje s modernim dobom i vodi sunovratu, moralnoj konfuziji i anomiji. U objašnjenju ovog preokreta, on nastoji da redefiniše pojam tradicije stavljajući težište na istraživanje umesto na samoniklost, sraslost i običaj. Tradicija u njegovom pojmovniku „rađa" dobro i pravedno, a „moral" ga svojom apstraktnošću uništava. Samo prividno neutralna, prema njegovom sudu, modernost u stvari ne rešava - kada to uopšte pokušava - velike moralne dileme racionalno nego tradicionalno (liberalizam).

Iako odbija „konzervativni tradicionalizam", ipak u krajnjem ishodu Mekintajerov nov koncept tradicije ne donosi znatno drugačije posledice. Njegova ideja o nerešivosti pojedinih moralnih dilema, kao opravdanom polazištu, ima tendenciju da postepeno preraste u nedokučivost svih pitanja morala i u zamenu etike i morala tradicijom. Već sam izbor nerešivih moralnih dilema, posmatrano iz ove perspektive, mora biti proizvoljan, te se proteže u nedogled. Filozofija, za razliku od bilo klasičnog, bilo Mekintajerovog pojma tradicije podrazumeva da se već na samom početku mora ponuditi razlog, a ne skup uverenja. Osvrćući se na složenost, pa i tragičnost pojedinih moralnih dilema, Mekintajer zaključuje da nemogućnost njihovog *kolektivnog konačnog* rešenja legitimizuje bilo kakvo polazište, te da je svako stanovište praktičke filozofije u stvari tradicionalističko. Zbog čega za polazište ne bi bila uzeta ona pitanja o ispravnom na koja se može daleko lakše odgovoriti, ostaje nejasno.

---

[28] Ibid. 1131a 30.

[29] Ibid. 1131a 5.

[30] Ibid. 1134b 18-19.

[31] Alasdair MacIntyre, *Three Rival Versions of Moral Enquiry. Encyclopaedia, Genealogy, Tradition*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 2008, 191-192.

Ne samo Mekintajerovo viđenje filozofije, nego i njegovo shvatanje modernosti jeste specifično. Kao centralno moderno filozofsko strujanje, Mekintajer prepoznaje liberalizam koji pretežno interpretira kao neuspešan projekat traganja za univerzalnim pravilima.[32] Istina je da je moderna etika velikim delom obeležena problemom „pomirenja nepristrasnih zahteva moralnih pravila s vezama i interesima sopstva"[33], što i jeste jedan od razloga Mekintajerovog, ali i opštijeg opravdanog nezadovoljstva deontologijom i utilitarizmom. Ipak, njegova ocena je donekle i nepravedna: liberalizam i modernost od samog početka su i antiapsolutizmi, uvidi u konačnost ljudskog znanja i moći – o čemu, na primer, svedoče Kantova „Kritika čistog uma" i Lokovo poimanje čovekove ličnosti, obrazovanja, društvenog uređenja i tolerancije. Takođe, na ovom mestu treba podsetiti na ranije navedenu opasku u vezi s pojmom praktičke racionalnosti. Rečeno je da takav prevod *phronēsisa* insinuira postojanje nekog drugog tipa racionalnosti. Tačno je da se praktička racionalnost i u Aristotelovom delu odvaja od teorijskog promišljanja, pre svega s obzirom na specifična svojstva polja delanja kao što su neizvesnost i nemogućnost dokazivanja zbog činjenice da se radi o stvarima koje mogu biti i ne biti, te na značaj pojedinačnog. Ipak, delimično suprotstavljanje praktičke racionalnosti Aristotelovom bezvremenom teorijskom svetu prve filozofije, matematike i fizike ne treba da vodi punom sukobu matematičke racionalnosti i praktičke racionalnosti, što se, po svemu sudeći, u Mekintajerovom delu dogodilo. Aristotel razlikuje ali ne suprotstavlja teorijski i praktički racionalno. Matematizovanje praktičke racionalnosti, kome je znatan deo novovekovne filozofije bio sklon - naročito u slučaju filozofa-matematičara ili onih inspirisanih matematikom, poput Kanta - Mekintajer je prepoznao kao njeno bolno svojstvo. Svet praksisa se zaista ne može matematički obračunati dokle god humanost ne pojmimo na radikalno drugačiji način; ipak, suprotstavljanje matematičke i praktičke racionalnosti ka kome Mekintajerovo delo klizi, vodi klasičnom shvatanju tradicionalnog. Ukoliko u racionalnosti nema ničeg univerzalnog, kao što on tvrdi, onda u njoj ne može biti ni ničeg matematičkog, nikakve mere. Takvim je zaokretom slobodno sopstvo, u svojoj univerzalnosti jednako svakom drugom, pretvoreno u tradicionalističko sopstvo koje Mekintajer naziva narativnim. Ovde je „autentičnost" sasvim izgnala pravdu kao izjednačavanje i uspostavljanje mere.

Naglašavajući narativni aspekt individualnog i društvenog života i tražeći „novo" utemeljenje odgovornosti, Mekintajer opšte i pojedinačno žrtvuje posebnom. Na Hajdegerovom tragu, on tvrdi da ja jesam prošlost koju nasleđujem, ali prenebregava jednak značaj toga da svako svoju prošlost

[32] MacIntyre, 2003, 330ff.
[33] MacIntyre, 2008 192.

redefiniše i tek zatim postaje ja[34]. Moja odgovornost usmerena je ka prošlosti i faktumu tradicionalnog, a odgovornost za budućnost kao novo, drugačije i nedovršeno u Mekintajerovom delu gubi svoje mesto. Mekintajerovo snažno usidrenje praktičke racionalnosti u pojam tradicije još jednom ostavlja pojedinca onemoćalog, baš kao i rigoroznost modernog etičkog univerzalizma. Bez obzira na to što on redefiniše klasični pojam tradicije i piše o tradiciji istraživanja kao „glomaznom argumentu" o ispravnome, ipak iz njega nije sasvim iščilela samoniklost kao pretpostavljena snaga tradicionalnog. S druge strane, baš kao ni u samonikloj tradiciji, pojedinac ni u *tradiciji istraživanja* ne može da dođe do reči u vezi sa značajnim i složenim životnim pitanjima - ovde se odgovori na „nerešive probleme" daju i legitimizuju posredno, kroz moć celine jedne tradicije.

Za razliku od Mekintajera, Čarls Tejlor, u značajnim pogledima inače srodnih gledišta, prepoznao je autentičnost kao suštinsku vrednost koju je modernost iznedrila, upkos svim njenim karikaturama u savremenim stilovima života ili, na primer, u umetnosti.[35] U Mekintajerovoj misli, okrenutost prošlosti i glomaznost tradicije dovoljno su snažni da se očuvanje početnih koordinata individualnog identiteta gotovo uvek pretpostavlja mogućnosti njegovog razvoja, te individualno pravo liči na još jedan avetinjski, moralu suprotstavljen produkt modernosti.

Jakob Burkhart je pisao o tome da su i dobre i rđave strane modernog čoveka nastale odjednom, u renesansi, u njegovoj prvoj, firentinskoj formi.[36] Već tada, „lice" individualizma bio je kosmopolitski individuum, a „naličje" moderna sebičnost, slava i proračun. Iz Mekintajerove perspektive, međutim, postoji samo naličje: moderna sloboda je samo nestanak odgovornosti i anomija, a ne i jednakost u fakticitetu i mogućnosti ljudskosti. Nakon takvog poricanja veze slobode i odgovornosti, poput dečjih domina padaju i ideja pravde i racionalnosti ostavljajući prostor samo za „priču o ispravnom". Ako ta priča može bilo gde da počne, te ako pojedinačni iskazi tradicije ne podležu merilu pravednosti i racionalnosti, već se samo sagledavaju iz obuhvatnosti i unutrašnje konzistentnosti celine, onda postoji velika opasnost da očigledne patnje, omalovažavanja i obespravljenja mogu postati problemi drugog reda.

[34] Npr. Mekintajer, 282-283.
[35] Charles Taylor, *Malaise of Modernity*, House of Anansi Press, Toronto, 1991.
[36] Jakob Burkhart, *Kultura renesanse u Italiji*, IKZS, Sremski Karlovci 1989, 60.

Literatura

Adorno, Teodor, Horkhajmer, Maks, *Dijalektika prosvetiteljstva*, Veselin Masleša, Sarajevo 1974.
Aristotel, *Nikomahova etika*, preveo Tomislav Ladan, Globus, Zagreb 1988.
Burkhart, Jakob, *Kultura renesanse u Italiji*, IKZS, Sremski Karlovci 1989.
Giddens, Anthony, *Runaway World*, Profile Books, London 2002.
Leontsini, Eleni, „Justice as a Virtue: MacIntyre and Political Incommensurability", Από τα πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου "Η κατ' Αριστοτέλη πολιτική ισότητα και δικαιοσύνη και τα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας" (22-24 Σεπτεμβρίου 1999), 298-308.
MacIntyre Alasdair, *Three Rival Versions of Moral Enquiry. Encyclopaedia, Genealogy, Tradition*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 2008.
MacIntyre, Alasdair, *Whose Justice? Which Rationality?* University of Notre Dame Press, Notre Dame 2003.
Mekintajer, Alaster, *Traganje za vrlinom*, Plato, Beograd 1998.
Ritter, Joachim, Hrsg., *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Band 7, Schwabe, Basel,
Scheler, Max, *Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, Francke Verlag, Bern-München 1966.
Taylor, Charles, *Malaise of Modernity*, House of Anansi Press, Toronto, 1991.
Williams, Bernard, „Persons, character and morality", *Moral luck*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, 1-20.

Abstract: *The idea of reconciling the values of justice and tolerance appears to be one of the main tasks of the contemporary legal axiology as well as of the whole practical philosophy. The need to resolve the tensions between them is unceasingly growing due to the increase of the interdependence of individuals and groups across the globe and the globalization of many essential problems of the up to date world (global environmental issues, conflicts, division of labor etc.). Aiming to bring particular and general, identity and justice in harmony, in the recent decades theories of multicultural justice emerged. Their ambition is not only to overcome the difficulties of the abstract concept of justice and to find the "middle ground" between justice and tolerance, but also to challenge some present-day power structures. Contrary to them, some contemporary philosophers developed reflections on the concept of justice as fundamentally confined within a tradition. Alasdair Macintyre, as a paragon of this standpoint, views practical rationality and responsibility as always embedded in a tradition and claims that the general discourse on justice and rationality is impossible; one can only speak of various views of justice and practical rationality. According to him, different conceptions of justice and rationality are incommensurable. This paper presents and develops the conceptual framework of this viewpoint, revealing simultaneously the hazard that enslavement of justice and practical rationality to traditions causes to law and morality.*

Key words: ***Justice, Practical Rationality, Identity, Culture, Tolerance, Tradition.***

Ivana Vrkatić,
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić

ČAST KAO OSNOVNA VREDNOST ATINSKOG IDENTITETA

Rezime: *Autor kroz pregled pravnog instituta gubitka građanskih prava (atimije) u atičkom pravu ukazuje da je čast osnovna vrednost atinskog identiteta. Čast je u antici bila temelj pojma građanskih prava, s tim da su ona bila privilegija punoletnih Atinjana, dok su robovi bili u potpunosti njih lišeni, a žene i stranci (meteci) imali su više obaveza, nego prava. Kroz pregled nastanka, razvoja (arhaična i klasična atimija) i vrsta (potpuna i delimična) atimije dobija se celovitija slika o ulozi časti u atinskom polisu. Atimija je kao kazna bila predviđena za dela i ponašanja kojima se ugrožavao opstanak i funkcionisanje polisa, poput dugovanja državi, dezerterstva i kukavičluka, krivokletstva, pokušaja svrgavanja demokratije i ukidanja zakona, zloupotrebe ili nesavesnog vršenja službenog položaja i još niza drugih dela. Specifična je upotreba atimije u zaštiti porodice (oikos) i porodičnih odnosa, poput kažnjavanja preljube, homoseksualizma i prostitucije, zlostavljanja roditelja i raskućivanja imovine predaka. Porodica je bila osnovna ćelija atinskog društva i njenom zaštitom se osiguravao opstanak i čitave zajednice. Taj odnos prema oikos-u ogleda se i kroz shvatanje Atinjana da sve što pojedinac čini ne tiče se samo njega, već i čitave zajednice, odnosno nije postojala podela na javno i privatno pravo. Cilj potpune atimije bio je da atimisanu osobu izopšti iz zajednice kako bi ona doživela unutrašnje izgnanstvo i to putem zabrane pristupa javnim prostorima i institucijama. Ukoliko bi se te zabrane prekršile uglavnom bi sledila smrtna kazna. Samo je častan punoletan Atinjanin mogao da uživa sve privilegije atinskog građanstva i jedino se kao takav mogao nazivati punopravnim Atinjaninom.*

Ključne reči*: čast, gubitak građanskih prava, atimija, atinski polis, identitet.*

Pre oblikovanja državnog aparata u antičkim društvima odnosi u zajednici bili su zasnovani na običajnim i moralnim normama koje su imale za cilj da održe njen opstanak. Čast se nalazila u osnovi tih normi, jer određivanjem šta je časno a šta nečasno, određivalo se ko može da bude član zajednice, a ko može da bude uklonjen iz nje. Dakle, čast je u tom

dobu bila moralna vrednost koja je prvobitno bila vanpravna kategorija, ali je sa uspostavljanjem državnog aparata i jačanjem zakonodavne delatnosti postala i pravna kategorija, s tim da njena moralna crta nikada nije u potpunosti nestala. Današnje i ondašnje shvatanje časti se, naravno, razlikuje, pošto su se antičke civilizacije razvijale u potpuno drugačijim društvenopolitičkim uređenjima koja su za modernog čoveka u nekim segmentima apsolutno neprihvatljiva i nerazumljiva (pre svega, u pogledu položaja robova i žena).

Nivo časti u ovim civilizacijama uticao je, pre svega, na nivo dostojanstva u tim društvima, što je istovremeno uticalo i na građanska prava pojedinca, u smislu da li će ih uživati u potpunosti ili će mu biti ograničena, ili možda u potpunosti uskraćena. Čast i dostojanstvo nisu bili jednako raspoređeni na sve članove zajednice. Prevashodno se vezuju za punopravne građane koji su nosioci političkog uređenja iz čega proizilazi da su i građanska prava bila privilegija određenog sloja tih društava. Stranci i robovi su u potpunosti bili lišeni građanskih prava, dok su građanska prava žena bila svedena više na obaveze nego na prava. Modernom čoveku je skoro neshvatljivo kako čast, kao moralna vrednost koja se tiče pojedinca, može dovesti do gubitka ili umanjenja građanskog statusa. Međutim, čast se u starom veku nije ticala samo pojedinca. Ona nije bila isključivo individualna, već se njena individualnost utapala u kolektivnu čast na kojoj su se temeljili opstanak i razvoj društva. Kako je to moguće? I zašto se čast, kao moralna vrednost, morala ograničiti i obuhvatiti pravnim sistemom?

Cilj ovog rada i jeste da objasni shvatanja časti, dostojanstva i građanskih prava u antičkom pravu kako bi se razumeo njihov uticaj na čitavo društvo, kao i na život običnog građanina. Čast iz doba stare Grčke posmatrala se i proučavala dosad uglavnom iz ugla filozofije i filozofije prava, dok je izostalo dublje proučavanje iz pravno-istorijskog ugla. Razlozi za to su najverovatnije nedostatak, dvosmislenost ili nedorečenost izvora koji i dolaze najčešće iz pera antičkih filozofa i bave se više moralnom nego pravnom stranom časti. Čast u starogrčkom jeziku se označavala sa rečju *time*, koja je sinonim i za dostojanstvo i poštovanje, što govori o tome da su za stare Grke ovi pojmovi međusobno povezani i uslovljeni.[1] Koliki je značaj časti u atičkom društvu i pravu govori činjenica da reč *time* čini koren reči *epitimos* (koji ima sva građanska prava), *entimos* (plemstvo, imati javnu službu i *atimos* (biti nečastan, osramoćen ili nemati građanska prava). Ovaj podatak je značaj jer ide u prilog tezi da je samo častan čovek mogao biti punopravan član atinskog društva.

[1] Hajnrih Svoboda (Heinrich Swoboda) smatra da na gortinskim natpisima *tima* (dorski za *time*) označava kaznu i on smatra da se najkasnije od Solonovog vremena menja značenje reči *time* u čast; Heinrich Swoboda, *Beiträge zur griechischen Rechtsgeschichte*, Hermann Böhlaus Nachfolger Weimar 1905, 14.

Atimija, koja se prevodi kao izopštenje ili gubitak građanskih prava, izuzetan je pravni institut čijim se pregledom razvoja i oblika može dublje ući u suštinu shvatanja časti u atinskom polisu i shvatanja atinskog identiteta. Ona se najviše vezuje za atičko pravo, iako je postojala i u drugim starogrčkim pravima (pre svega u spartanskom)[2], jer većina izvora o njoj potiču iz pera atinskih oratora, a sa druge strane, u Atini je od svih starogrčkih polisa najviše bio razvijen koncept građanskih prava. U literaturi se vrlo često navodi da je atimija imala dve faze razvoja. U prvoj fazi, koja obuhvata VI i rani V vek, atimija predstavlja stavljanje van zakona i izopštenje koje je za sobom povlačilo i nekažnjivo ili dozvoljeno ubistvo atimisanog lica od strane bilo kog punopravnog člana polisa. Takva atimija se još naziva arhaičnom ili primitivnom i ona se prepoznaje u izvorima korišćenjem izraza *atimos einai* i *atimos kai polemios esto* (stavljen van zakona kao neprijatelj) čime se stavlja do znanja da su nečasna lica bila tretirana kao neprijatelji zajednice. Druga faza počinje sa Solonovim Zakonom o *stasisu* (građanstvu) čime su definisana građanska prava, što je dovelo do toga da atimija postane gubitak građanskih prava, te se ona u literaturi još naziva i klasičnom ili normalnom atimijom. Međutim, možda je pravilnije govoriti ne o fazama razvoja atimije, već o njenom evolucionom razvoju pošto se ne može postaviti kruta granica između ove dve faze.[3] Naime, i u klasičnom dobu susreću se relikti arhaične atimije u vidu instituta dozvoljenog ubistva koji je omogućavao nekažnjivo ubistvo preljubnika, noćnog lopova, rušitelja demokratije, lica koja su prekršila progonstvo, kao i ubistva u samoodbrani.[4]

Cilj klasične atimije bio je da građanina koji nije poštovao norme polisa kazni unutrašnjim izgnanstvom, odnosno atimisana osoba je doživljavala društveni zaborav ili društvenu izolaciju. Ova teza se potvrđuje

---

[2] U Sparti se koristio jedan specifičan termin za gubitak građanskih prava, *ta kala*, koji se prevodio kao častan život i odnosi se, pre svega, na način života koji je jedan Spartanac trebalo da vodi tokom čitavog životnog veka. Ukoliko odrasli Spartijat izbegava obaveze plaćanja sisitije (udruženja) ili pokaže kukavičluk u bitkama, bio bi lišen građanskih prava, ali radi raspoznavanja bio bi primoran da nosi prljavu odeću sa obojenim zakrpama i da obrije samo jednu stranu brade. Takođe, mogao ih je udariti ko je god želeo, bilo im je zabranjeno da žene ili da se žene iz njihovih porodica udaju, što je vrlo često za posledicu imalo gašenje porodice, a to je predstavljalo jednu od najtežih kazni u starogrčkim društvima. Douglas Macdowell, *Spartan Law*, Scottish Academic Press, Edinburg 1986, 42–44.

[3] Brook Manville, „Solon's Law of Stasis and *Atimia* in Archaic Athens", *Transactions of the American Philogical Association* 110/1980, 214–221.

[4] Radi sprečavanja zloupotrebe instituta dozvoljenog ubistva omogućeno je porodicama ubijenih da pokrenu proces protiv izvršioca ubistva koji je imao za cilj da dokaže da li je to bilo opravdano ubistvo, tj. da se utvrdi da li je žrtva počinila neko od dela koje je podlegalo pod institut dozvoljenog ubistva.

i nizom zabrana koje su bile uperene protiv potpuno atimisanog lica, dok su delimično atimisana lica gubila pojedina prava. Zajedničko tim zabranama jeste da se atimisanoj osobi onemogući učestvovanje u javnom prostoru i javnom životu polisa. Unutrašnja izolacija u periodu mira, koju je atimija nametala, možda je bila najteža kazna.[5] Potpuno atimisana lica bila su onemogućena da predlažu dekrete,[6] da se obraćaju skupštini,[7] kao i da učestvuju u radu skupštine,[8] pošto se smatralo da je usled svog nečasnog ponašanja ne bi dobro savetovali. Takođe, bilo im je onemogućeno da kroče na Agoru,[9] koja bila centar trgovačkog života Atine, kao i da posećuju svetilišta,[10] čime su bili isključeni iz religijskog života zajednice i da budu magistrati.[11] Možda je najteža posledica atimije bila zabrana obraćanja sudu u svojstvu tužioca i branioca,[12] kao i zabrana svedočenja,[13] jer atimisano lice ostaje bez sudske, a samim tim i bez pravne zaštite.[14] Ovom spisku treba dodati i gubitak prava da se bude staratelj maloletnom detetu, ženi ili drugim ženskim rođakama, pošto *atimos* nije mogao da se pojavljuje

---

[5] Danielle Allen, *The World of Prometheus: The Politics of Punishing in Democratic Athens*, Princeton University Press, New Jersey 2000, 230.

[6] Demosten 22.29, 30, 33, 34i, 24.50, 210–3, Eshin 1.188, Dinarh 2.2.

[7] Demosten 22.24, 30, 33, 34i, 25.4, 27, 30, 38, 42, 94, Eshin 1.28–32, Dinarh 2.13, Lisija 6.33 i 10.1; Kako bi se sprečilo obraćanje skupštini nečasnih, ali neosuđivanih građana, uvedena je procedura *dokimasia rhetoron* koja se pokretala u slučaju da nepodobno lice želi da se obrati skupštini, a pokretao ju je bilo koji učesnik u skupštini. Najbolji pregled lica koja su obuhvaćena ovom procedurom daje Eshin u svom govoru „Protiv Timarha", u kojem izdvaja četiri kategorije lica kojima je usled nečasnog ponašanja onemogućeno da se obrate skupštini. U pitanju su: lica koja maltretiraju, ili ne brinu o roditeljima, ili im ne obezbeđuju dom (*kakosis goneon*), lica koja nisu služila sve vojne ekspedicije za koje su zadužena, ili koja su bacila štit u bici, lica koja su bila muška prostitutka ili su bila u vezi sa drugim muškarcem, lica koja su proćerdala imovinu predaka ili bilo šta što su nasledila. Naime, Atinjani su smatrali da čovek koji loše vodi svoje lične poslove nije podoban da Atinjanima govori kako da vode javne poslove; D. Macdowell, „The Athenian Procedure of dokimasia of Orators", *Symposion 2001*, Sonderdruck, Wien 2005, 87.

[8] Demosten 24.123.

[9] Demosten 24.60, Eshin 1.164.

[10] Andokid 1.22,71,132 , Demosten 20.58 i 24.181.

[11] Andokid 1.182, Eshin 1.164.

[12] Demosten 24.165 i 25.94.

[13] Demosten 21.95 i 59.26–27.

[14] Međutim, postojao je izuzetak u slučaju da je to maltretiranje podložno tužbi *graphe* (javna tužba), u kom slučaju bi *atimos* mogao da pronađe prijatelja koji bi to uradio umesto njega. Takođe, ukoliko bi *atimos* bio ubijen, rodbina bi mogla da podigne tužbu za ubistvo, D. MacDowell, *The law in Classical Athens*, Thames and Hudson LTD, London 1978, 74.

na javnim mestima i samim tim nije ni bio u mogućnosti da vodi računa o interesima štićenika.[15] Takođe, dovode se u pitanje i njegova nasledna prava. U slučajevima testamentalnog nasleđivanja ili nasleđivanja bez srodnika, *atimos* je bio onemogućen da se proglasi za naslednika.[16] Naime, uslov da se u takvim slučajevima neko proglasi bilo je pokretanje postupka epidikasije, koji je podrazumevao pojavljivanje pred arhontom ili na sudu, što atimisanoj osobi nije bilo dozvoljeno.[17] Što se tiče gubitka ostalih prava, smatra se da se *atimos* mogao i dalje oženiti Atinjankom i posedovati zemlju, a takođe je bio podložan plaćanju poreza i služenju vojne službe.[18]

Postoje oprečna mišljenja o tome koji je sloj stanovništva bio češće kažnjavan atimijom, tj. da li su to bili bogati ili siromašni. Isokrat daje pogled savremenika na neravnopravno kažnjavanje građana Atine. Tvrdi da se bogati kažnjavaju novčanom kaznom, a siromašni atimijom koja je za njega veće zlo od progonstva, pošto *atimos* ostaje da živi među svojim sugrađanima potpuno lišen građanskih prava.[19] Morgen Hansen ima u potpunosti suprotno mišljenje i smatra da su češće bili kažnjavani članovi atinske elite, a naročito političari, kao najbrojniji u eliti bili su izloženi neprekidnoj opasnosti od kažnjavanja atimijom.[20]

Ukoliko bi *atimos* prekršio atimiju, kazna bi bila izuzetno stroga, a u većini slučajeva bila bi primenjivana smrtna kazna. Protiv atimisanog lica koje je presudom kažnjeno atimijom, ukoliko prekrši atimiju, svako bi mogao da upotrebi procedure *endeixis*[21] i *apagoge*.[22]

Najbolji pregled klasične atimije iz ugla savremenika tog doba daje Andokid u govoru „O misterijama", u kojem je prvi napravio podelu klasične atimije na potpunu i delimičnu. On navodi da su potpunom atimijom bili kažnjavani državni dužnici kojima je sledila i konfiskacija imovine. Druga kategorija lica koja su bila kažnjavana potpunom atimijom jesu lica okrivljena za krađe i primanje mita. Takvim licima nije bila konfiskovana imovina, ali je u tom slučaju atimija bila nasledna. Potpunu atimiju su doživljavali i dezerteri, zatim tri puta okrivljeni za krivokletstvo i osuđeni za zlostavljanje svojih roditelja, s tim da u ovom slučaju atimija nije

---

[15] Mogens Herman Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakouroi, Atimoi and Pheugontes*, Odense University Press, Odense 1976, 63.

[16] *Ibid*.

[17] *Ibid*.

[18] ; D. MacDowell (1978), 74.

[19] Isokrat 16.47.

[20] M. Hansen (1976), 54.

[21] *Endeixis* je podrazumevao podizanje optužnice i pritvaranje atimisanog lica do suđenja. Na suđenju je za tužioca bio problem da se dokaže da li je optuženi bio subjekat gubitka prava, a dokazivanje da li se pojavljivao na javnim mestima bilo je uglavnom nepotrebno; M. Hansen (1976), 22.

[22] *Ibid*., 90.

podrazumevala konfiskaciju, niti naslednost.[23]

Andokidova lista nije konačna i može se upotpuniti sledećim delima: nesluženje kao dietet (arbitar) u jednoj šestini godine;[24] ostajanje u braku sa preljubnicom (*moiheutria)*;[25] preljuba žene;[26] neustavni predlozi zakona;[27] izdaja i pokušaji zbacivanja demokratije;[28] pokušaji ukidanja zakona;[29] odustajanje tužioca od tužbe pre saslušanja;[30] muška prostitucija ili podvođenje atinskog građanina ili građanke na prostituciju;[31] Atinjanin koji je posredovao u sklapanju braka strankinje za koju tvrdi da je građanka i drugog Atinjanina;[32] usvojitelj potomaka lica *kathapax atimoi* (trajno atimisanih lica);[33] tužilac koji je u javnoj tužbi dobio manje od 1/5 glasova porotnika;[34] dietet koji se ogrešio o svoju službu;[35] nedolično ponašanje

---

[23] Andokid 1.73–76. Andocides. *Minor Attic Orators in two volumes 1*, Antiphon Andocides, engleski prevod K. J. Maidment, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1968,
Postoje i bitno drugačiji prevodi ovog govora. Jedan od njih je prevod Majkla Gagarina i Daglasa Mekdauela, u kojem se ne spominje krađa, već umesto nje stoji pronevera i ne navodi se da za ovaj tip atimije sledi i konfiskacija imovine, već da je ona nasledna; *Antiphon and Andocides*, engleski prevod, Michael Gagarin and Douglas MacDowell, University of Texas Press, Austin 1998, 120–121.

[24] Aristotel, *Ustav atinski*, prevod Petar Jevremović, Plato, Beograd 1997, 53.10.

[25] Demosten 59.87.

[26] *Ibid.*

[27] Demosten 51.12.

[28] Plutarh, Antifont 834a.

[29] Demosten 23.62 i 20.156.

[30] Demosten 21.103.

[31] Eshin 1.3, 14, 19–20, 28, 40, 134, 160; Andokid1.100.

[32] Demosten 59.52.; pored atimije, okrivljenom se konfiskuje imovina i izriče mu se novčana kazna.

[33] Plutarh, Antifont 834a.

[34] Demosten 58.82 i 26.9 – podrazumeva delimičnu atimiju. Postoje različita tumačenja kojeg je obima bila atimija u ovom slučaju. Haris smatra da je tom tužiocu bilo zabranjeno da podiže bilo kakve javne tužbe u budućnosti, pošto je procedura javne tužbe stvorena da zaštiti interese zajednice, a ne da služi kao oružje osvete; Edward Haris, „The Penalty for Frivolous Prosecutions in Athenian Law", *DIKE – Rivista di storia del diritto greco ed ellenistico (DIKE)* 2/99, 123–142. S druge strane, Hansen smatra da mu je bilo zabranjeno da podiže tužbe iste vrste u budućnosti; M. Hansen (1976), 65; Mekdauel smatra da je delimična atimija (u vidu zabrane podizanja tužbi istog tipa) bila dodatna kazna uz novčanu kaznu od 1.000 drahmi i tek ukoliko se ne bi platila ta novčana kazna, sledila bi potpuna atimija; D. MacDowell „Bastards as Athenian Citizens" , *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 26, No.1 (1976), 64.

[35] Aristotel *Ustav atinski* 53.6.

zvaničnika u službi;[36] sprečavanje zvaničnika u vršenju službene dužnosti;[37] ostrakizovani građani koji nisu ispoštovali privremeno progonstvo;[38] bezbožnost;[39] rasipništvo;[40] klevetanje tesmoteta i arhona;[41] optužba za ubistvo.[42]

Atimija se mogla uspostaviti putem osude za izvršenje nekog dela ili se mogla uspostaviti automatski, bez suđenja, odmah po izvršenju dela za koje je dekretom ili zakonom propisana atimija kao kazna.[43] Atimija, po osudi, uspostavljala se pomoću nekoliko procesnih sredstava.[44] Najvećim delom je bila u pitanju javna tužba *graphe*,[45] zatim sledi *eisangelia*[46] i svega u jednom slučaju privatna tužba (*dike)*.[47] Međutim, ne postoji oštra

[36] Eshin 3.44.

[37] Demosten 21.32.

[38] Aristitotel, *Ustav atinski* 22.8.

[39] Lisija. 6.9–12, Andokid 1.71; Isotimidin zakon (415. p. n. e.) predviđao je zabranu posećivanja Agore i hramova, odnosno delimičnu atimiju osobama koje su počinile bezbožništvo i priznale krivicu.

[40] Demosten 57.32.

[41] Demosten 21.31–33; kazna je potpuna trajna atimija (*atimoi kathapax*) pošto se smatralo da se klevetanjem tesmoteta i arhona čini *hybris* protiv zakona, vlasti i države.

[42] Antifont 6.35, Demosten 20.157–158: Mekdauel smatra da je optuženima za ubistvo bila izricana privremana atimija; D. Macdowell (1978), 111.

[43] Ona je bila propisana za: pokušaje zbacivanja demokratije, predlaganje neustavnih zakona ili ukidanje određenih zakona, prostituciju i podvođenje, nedolično vršenje službe od strane zvaničnika, rasipanje nasledstva, ostrakizovane političare koji su se vratili u Atiku, građane koji se nisu razveli od preljubnice (*moixeutria*), državne dužnike; Alick Robin Walsham Harrison ,*The Law of Athens-Family and Property*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1968, 92–93. Ovom spisku treba dodati i neslužen je svih vojnih ekspedicija za koje je neko zadužen ili bacanje štita u bici.

[44] M. Hansen (1976), 90–91.

[45] Tužbom *grapfe* bila su procesuirana sledeća dela: izdaja (*graphe doron*), krađa (*graphe klopes*), lažna izjava o pozivanju na sud nakon treće osude (*graphe pseudokleteisas*), predlaganje neustavnih zakona (*graphe paranomon*), neposlušnost generalovim naređenjima i dezertiranje iz vojske (*graphe lipotaxiou*), kukavičluk (*graphe deilias*), bacanje štita (*graphe tou apobeblekenai*), onemogućavanje napredovanja broda (*graphe anaumaksiou*), rasipništvo (*graphe argias*), neodazivanje vojnom pozivu (*graphe astrateias*), zapostavljanje roditelja (*graphe kakoseos goneon*), posredovanje u sklapanju braka između strankinje i Atinjanina za koju se tvrdi da je građanka (*graphe ksenias*), bezbožništvo (*graphe asebeias*), državni dužnici čiji dug proističe iz javne tužbe sa kojom se traži momentalno plaćanje; M. Hansen (1976), 91–92.

[46] *Eisangelia* je predstavljala prijavu veću Bule (*eisangelia eis ten boulen*) za nedolično vršenje službe od strane zvaničnika, ili skupštini (*eisangelia eis ton demon*) u slučaju izdaje, pokušaja zbacivanja demokratije ili korupcije; M. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, University of Oklahoma Press, Norman (1999), 390.

[47] U slučaju lažnog svedočenja nakon treće osude.

granica u određivanju za koja sledi atimija po osudi, a za koja automatska atimija, pošto se pojedina dela mogu svrstati u obe kategorije.[48] Preklapanje dela objašnjava se time, iako se za ta dela atimija podrazumevala ipak se ostavljala mogućnost da postoji i zvanična osuda koja je imala mnogo veću težinu jer bi se tada kroz sudske procese čitava zajednica upoznala sa njima.

Andokid u pomenutom govoru navodi da je atimija kod državnih dužnika nasledna i da podrazumeva konfiskaciju imovine sve do isplate duga. Ona je nasledna u slučaju da prvobitni dužnik ne isplati dug za života. Međutim, državni dužnik je mogao da spase svoje potomstvo atimije ukoliko ga usvoji druga porodica.[49] Takođe, naslednici se oslobađaju atimije od momenta kada isplate dug. Druga kategorija lica koje Andokid navodi jesu trajno atimisana lica (*kathapax atimoi*) kojima se ne konfiskuje imovina, ali gube lična prava. U pitanju su lica okrivljena zbog krađe ili primanja mita, dezerteri sa bojnog polja, okrivljeni za izbegavanje vojne obaveze, kukavičluk ili za onemogućavanje napredovanja broda; zatim svi koji su odbacili štit ili su tri puta okrivljeni za krivokletstvo ili su lažno odobrili saziv, kao i lica koja su osuđena za zlostavljanje svojih roditelja. Andokid u slučaju krađe i primanja mita navodi da je sledila i nasledna atimija, a Hansen ovoj listi dodaje i lica optužena za izdaju ili pokušaj zbacivanja demokratskog uređenja, kao i lica koja su predložila ukidanje određenih zakona.[50] U slučaju nasledne trajne atimije, naslednost počinje odmah da važi i nije takvim licima dozvoljeno da decu daju na usvajanje, a ukoliko do usvajanja dođe i usvojitelj bi bio kažnjen atimijom.[51] Razlog ovako strogom stavu jeste što su takva dela ugrožavala opstanak čitavog polisa, a kažnjavanje trajnom atimijom počiniočevog potomstva imalo je za cilj da se njegov *oiokos* ugasi, što je predstavljalo jednu od najtežih kazni u čitavoj starogrčkoj civilizaciji. Raširenost nasledne atimije možda se može objasniti njenom preventivnom ulogom, jer je ona uzrokovala stigmatizaciju potomstva od strane društva, čime bi se opstanak samog *oikos*-a (porodice) ugrozio, a ti niko nije želeo.

Postojale su, međutim, dve mogućnosti da se atimija i kod trajno atimisanih lica ukine, odnosno da ona ponovo steknu građanska prava.[52] Prva je bila da skupština izglasa odluku o ukidanju atimije, uz uslov da 6.000 građana pozitivno glasa,[53] a druga je bila generalna amnestija.[54]

---

[48] U pitanju su: nedolično vršenje službe od strane zvaničnika, pokušaj zbacivanja demokratije, predlaganje neustavnih zakona, izbegavanje vojne službe i bacanje štita.

[49] Isej, 10.17.

[50] M. Hansen (1976), 71.

[51] *Ibid*.

[52] *Ibid*., 68.

[53] Demosten 24.45.

[54] U istoriji Atine generalna amnestija bila je uvođena više puta i to posle bitke kod

Atimija žena zahteva posebnu pažnju. Atinjanke, iako su imale građanstvo polisa, nisu imale ni pravnu ni poslovnu sposobnost, pa su im samim tim bila ograničena građanska prava. Postavlja se pitanje kako se na žene primenjivala atimija. Jedini segment društvenog i javnog života u kom su žene imale značajnu ulogu jeste u religijskom životu polisa koji se ogledao u organizovanju festivala. Usled toga, atimija je u slučaju žene dovodila do zabrane njenog učestvovanja u religijskom životu, čime je žena u potpunosti izolovana iz zajednice, što je u praksi značilo da je doživljavala neku vrstu kućnog pritvora. Ukoliko bi prekršila zabranu, bilo je dozvoljeno njeno ubistvo.[55] Žena je doživljavala atimiju i u slučaju preljube koja je u atičkom pravu bila strogo kažnjavana, za razliku od silovanja za koje je najčešće sledila novčana kazna.[56] Postoji nekoliko objašnjenja ove razlike u kažnjavanju silovanja i preljube. Po prvom objašnjenju, Atinjani su smatrali da kod silovanja ne dolazi do zavođenja ženinog uma i u slučaju silovanja muž bi se uzdržavao od seksualnih odnosa sa ženom do kraja meseca, a ako posumnja da dete nije njegovo, mogao je da ga izloži.[57] Preljuba se smatrala težim delom jer zavodnik osvaja i um žene, što je mnogo opasnije i dovodi se u pitanje samo očinstvo.[58] S druge strane, Plutarh u Solonovoj biografiji navodi nesklad u kažnjavanju preljube i silovanja i smatra da je nesklad možda proizvod nedostatka novca u opticaju, pa je zato novčana kazna imala svoju težinu.[59] Zbog gorenavedenih razloga, u atičkom pravu suprug preljubnice morao se razvesti od nje, ili bi u suprotnom bio kažnjavan atimijom.

ZAKLJUČAK

Pojam časti u atinskom polisu ima svrhu zaštite čitavog društva od pojedinaca koji su svojim ponašanjem i delima mogli da ugroze osnovne temelje na kojima je to društvo počivalo. To su, pre svega, zaštita porodice

---

Maratona 490. p. n. e., bitke kod Egospotamija 405. p. n. e., u toku okupacije Atine 404. p. n. e., restauracije demokratije 403. p. n. e., poraza kod Honoreje 338. p. n. e.

[55] Demosten 59.87.

[56] Preljubnik je mogao biti ubijen od strane muža, sina, oca, brata ili muškarca koji je živeo u konkubinatu sa preljubnicom, ali pod uslovom da bude uhvaćen u preljubi ili je mogao biti javno maltretiran sa ciljem da se ponizi. To maltretiranje je moglo biti u vidu guranja rotkvice u anus ili u vidu depilacije genitalne zone vrelim pepelom. Takođe, od preljubnika se mogla tražiti novčana kompenzacija i mogao je biti pritvoren sve dok ne isplati iznos ili je morao da obezbedi jemce; Plutarh, Solon, 23.1, Demosten 23.53, Lisija 1.30, Aristofan, *Oblaci*, 1083, Demosten 59.66;

[57] Christopher Carey, „Rape and Adultery in Athenian Law", The Classical Quarterly Vol. 45, No. 2 (1995), 407–417.

[58] Lisija. 1.33: Aristotel *Ustav atinski* 57. *3* .

[59] Plutarh, Solon, 23.2; Plutarh, *Slavni likovi antike I*, prevod Miloš N. Đurić, Matica srpska, Novi Sad, 1990.

i porodičnih odnosa, kao i zaštita javnog poretka. Državno uređenje atinskog polisa je u osnovi bilo demokratsko, mada je u nekoliko navrata, na kraći vremenski period ono bilo ukidano. Naravno, demokratija u antičkoj Atini i današnja demokratija značajno se razlikuju, pre svega po učešću građana u javnim i političkim institucijama. Naime, u Atini su, poznato je, politička prava imali samo punoletni punopravni Atinjani, dok su žene (iako građanke) i meteci (stranci) bili isključeni. Atinski polis se prostirao na površini od oko 3.500 kvadratnih kilometara, a broj građana je bio između 160.000 i 180.000, s tim da je svega 40.000 do 60.000 imalo građansko pravo. U praksi je ta brojka bila još manja, pošto su siromašniji građani iz udaljenijih dema ređe učestvovali u političkim životu, jer su im troškovi odlaska u centar polisa bili previsoki.[60] Iz toga prozilazi da su ipak bogatiji građani vodili Atinu i da je to društvo bilo elitističkije nego što se na prvi pogled čini. Podaci o atimiji obuhvataju period, otprilike, od VII veka p.n.e do IV veka p.n.e,[61] koji predstavlja i vrhunac razvoja atinskog polisa.

Nakon kratke analize atimije u atinskom polisu primećuje se da su u atičkom pravu objekti zaštite prava bili i neki privatni odnosi koji su sa gledišta moderne zapadne civilizicaje potpuno nerazumljivi i neprihvatljivi. To se naročito odnosi na uređenje porodičnih odnosa, poput atimije žena u slučaju preljube ili atimije supruga koji se nije razveo od žene preljubnice, zatim na kažnjavanje raskućivanja imovine predaka i rasipništva, kao i na uskraćivanje prava homoseksualcima (koja su priznata u Evropi tek u drugoj polovini XX veka). Razlog tome leži u u shvatanju javnog i privatnog u atinskom polisu. Atinjani nisu imali podelu na javna i privatna prava, već su smatrali da svaki građanin svojim postupcima i učešćem u političkom životu treba da doprinosi jačanju polisa. Zbog toga su kažnjavali gubitkom građanskih prava osobe koje su ugrožavale opstanak i status *oikosa*, jer je porodica u Atini bila osnovna ćelija društva. Takođe, zbog relativno malog broja stanovnika i površine koji je atinski polis imao, svi građani polisa su bili upoznati sa podatkom koja osoba je doživela atimiju što je dovodilo do njenog izopštenja od strane čitave zajednice. Usled toga, može se zaključiti da je jedino častan čovek mogao biti punopravni građanin Atine, to jest da je čast bila osnovna vrednost atinskog identiteta.

---

[60] U udaljenim demama osnovna delatnost je bila poljoprivreda koja je građanima iz tih oblasti, uglavnom, omogućavala preživljavanje, ali ne i bogaćenje. To je, takođe, jedan od razloga njihovog manjeg učešća u javnom i političkom životu polisa, pošto im je svaki dan bio dragocen za izvođenje poljoprivrednih radova. Uvođenje dnevnica je bio način da takvi građani počnu aktivnije da učestvuju u životu polisa

[61]

LITERATURA:

Aeschines, *Aeschines*, engleski prevod Charles Darwin Adams, Ph.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1919.

Alick Robin Walsham Harrison ,*The Law of Athens-Family and Property*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1968.

Andocides, *Minor Attic Orators in two volumes 1*, Antiphon Andocides, engleski prevod K. J. Maidment, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1968.

Andokid 1.73–76. Andocides. *Minor Attic Orators in two volumes 1*, Antiphon Andocides, engleski prevod K. J. Maidment, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1968.

Antiphon and Andocides, engleski prevod Michael Gagarin and Douglas MacDowell, University of Texas Press, Austin 1998.

Aristophanes, Birds-The Complete Greek Drama, vol. 2. Eugene O'Neill, Jr. New York. Random House. 1938.

Aristotel, *Ustav atinski*, prevod Petar Jevremović, Plato, Beograd 1997.

Brook Manville, „Solon's Law of Stasis and *Atimia* in Archaic Athens", *Transactions of the American Philogical Association* 110/1980.

Christopher Carey, „Rape and Adultery in Athenian Law", The Classical Quarterly Vol. 45, No. 2 (1995).

D. Macdowell, „The Athenian Procedure of dokimasia of Orators", *Symposion 2001*, Sonderdruck, Wien 2005.

D. MacDowell, *The law in Classical Athens*, Thames and Hudson LTD, London 1978.

Danielle Allen, *The World of Prometheus: The Politics of Punishing in Democratic Athens*, Princeton University Press, New Jersey 2000.

Demosthenes, Demosthenes engleski prevod J. H. Vince, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1930.

Demosthenes, Demosthenes, engleski prevod, A. T. Murray, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1939.

Demosthenes. Demosthenes engleski prevod Norman W. DeWitt, Ph.D., and Norman J. DeWitt, Ph.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., 1949.

Douglas MacDowell „Bastards as Athenian Citizens" , *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 26, No.1 (1976).

Edward Haris, „The Penalty for Frivolous Prosecutions in Athenian Law", *DIKE – Rivista di storia del diritto greco ed ellenistico (DIKE)* 2/99.

Isaeus, Isaeus, engleski jezik, Edward Seymour Forster, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1962.

Isocrates. Isocrates in three volumes, engleski prevod, George Norlin, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1980.

Lysias, Lysias, engleski prevod W.R.M. Lamb, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1930.

M. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, University of Oklahoma Press, Norman (1999).

Mogens Herman Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakouroi, Atimoi and Pheugontes*, Odense University Press, Odense 1976.

Plutarh, *Slavni likovi antike I*, prevod Miloš N. Đurić, Matica srpska, Novi Sad, 1990.

HONOUR AS AN ESSENTIAL VALUE OF ATHENIAN IDENTITY

Abstract: *The author shall give an overview of the legal institution of disenfranchisement (atimia) in Attic law and thus indicate that honour was an essential value of Athenian identity. In Classical Athens, honour constituted the basis on which the concept of citizen's rights was built. However, only free adult Greek males were enfranchised as full citizens; women and foreigners were not full citizens, while slaves were completely disenfranchised. An overview of the origin, development (archaic and classical) and types (total and partial) of atimia can give us a clearer idea on the role of honour in the Athenian polis. Atimia could be inflicted as a penalty for acts and behaviours that threatened the existence and functioning of the polis, such as unpaid debt to the state, desertion and cowardice, perjury, attempting an overthrow of democracy or abolishment of laws, misconduct in office, and others. Atimia had its specific purpose to uphold family values and relationships (oikos) and was used as a penalty for crimes such as adultery, homosexuality, prostitution, abuse of parents, and selling of family property. The family was a nucleus of Athenian society, whose existence ensured the community's survival. This idea of the oikos is evident in the Athenian view that the acts of an individual affect the society as a whole. There was, therefore, no discrimination between public and private law. The penalty of total atimia was meant to ostracize the individual, denying him access to public spaces and institutions. Failing to comply with atimia could lead to the death penalty. Only an honourable adult male Athenian could be enfranchised as a full citizen.*

Key words: *honour, loss of citizen's rights, atimia, Athenian polis, identity*

Csaba Erdos

DEMOCRACY AND FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE PARLIAMENTARY LAW

Abstract: *My presentation focuses on the fundamental rights of representatives in the parliamentary decision-making. The apropos of the topic is two decisions of the Strasbourg Court which stated the violation of the European Convention of Human Rights (Szél and Others v. Hungary and Karácsony and Others v. Hungary). The applicants of these cases were oppositional members of the Hungarian Parliament and they were fined by the Parliament because of serious disrupting of the plenary proceedings. The Court declared that the Hungarian Parliament violated the applicants' freedom of expression and their right to effective remedy. These cases raise several questions: What does democratic parliamentary decision-making mean in Europe in the 21st century? Is it the era of the decline of the majority-principle and the rise of the opposition's rights? Is there the end of the parliamentary autonomy (self-governance)? Shall the decisions of a parliament be controlled by a court – even an international court? I try to answer these questions and to highlight the contradictious values concerning the democratic parliamentary decision-making.*

Key words: *Parliamentary autonomy, separation of powers, Strasbourg Court, ECtHR, freedom of expression, right to effective remedy, member of parliament, representative*

DEMOKRATIJA I OSNOVNA PRAVA U SKUPŠTINSKOJ PROCEDURI

Moje izlaganje se bavi osnovnim pravima poslanika prilikom donošenja odluka u skupštinskoj proceduri. Povod za ovu temu su dve odluke Suda u Strazburu u kojima se navodi da je prekršena Evropska konvencija o ljudskim pravima (tužbe Sel i drugi protiv Mađarske i Karačonji i drugi protiv Mađarske). Podnosioci tužbi u ovim slučajevima bili su poslanici opozicije u Mađarskom parlamentu, koji su novčano kažnjeni zbog ozbiljnog ometanja plenarnog zasedanja. Sud je doneo odluku da je Mađarski parlament povredio njihovo pravo slobode govora i pravo na delotvorni pravni lek. Ova dva slučaja pokreću nekoliko pitanja: Šta demokratski parlamentarni procesi znače u Evropi dvadesetprvog veka? Da li pricip većine postaje sve manje važan a prava opozicije sve važnija? Ima li kraja autonomiji (samo-upravljanju) u parlamentu? Može li odlukama parlamenta da upravlja sud, bio on i međunarodni sud? U svom izlaganju pokušaću da odgovorim na ova pitanja i da naglasim protivrečnost vrednosti koje se odnose na demokratske procedure u parlamentu.

Ključne reči: *Autonomija parlamenta, razdvajanje moći, Sud u Strazburu, Evropska konvencija o ljudskim pravima, sloboda govora, pravo na delotvorni pravni lek, poslanik, predstavnik*

EKONOMSKI IDENTITET

Aleksandar Vasiljević,
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić[1]
Danijela Jovanović, „Vital" AD, Vrbas[2]

ULOGA NACIONALNE RAZVOJNE BANKE U FINANSIRANJU DOMAĆE POLJOPRIVREDE

Rezime: *Srbija kao izrazito poljoprivredna zemlja ima hronično nerešeno pitanje finansiranja. Takva situacija je dobrim delom posledica činjenice da se poljoprivreda dugi niz godina smatrala proizvođačem jeftine hrane, kao i da se ignorisao njen ekonomski značaj. Otvaranjem tržišta prema Evropskoj uniji (EU) poljoprivreda je ušla u sveopšte liberalno tržište, nespremna da parira razvijenoj poljoprivredi EU. Za finansiranje poljoprivrede u Srbiji postoje i objektivni problemi gde, u prvom redu, spadaju: nepovoljna struktura poljoprivrede, stalni budžetski deficit, nemogućnost većeg izdvajanja za agrarni budžet, kao i nespremnost poslovnih banaka da preuzmu na sebe rizik dugoročnijeg kreditiranja. U tom kontekstu se kao prirodno rešenje nameće potreba formiranja nacionalne razvojne banke koja bi u sebi kao izvore finansiranja koncentrisala depozite po viđenju javnih preduzeća na svim nivoima vlasti i preduzeća u restrukturiranju. Na taj način, stvorili bi se jeftini i dugoročni izvori finansiranja za razvojni potencijal poljoprivrede. Osim formiranja nacionalne razvojne banke javlja se i potreba za formiranjem osiguravajuće kuće kao subsidijara takvoj banci. Te dve institucije ne bi predstavljale nelojalnu konkurenciju na tržištu jer se ne bi bavile komercijalnim bankarstvom niti bi se vršilo osiguravanje imovine i lica bilo koga ko nije u dominantnom državnom vlasništvu.*

Ključne reči: *poljoprivreda, banka, finansiranje, razvoj.*

1. UVOD

Finansiranje poljoprivrede predstavlja hronično (ne)aktuelnu temu koja već decenijama nema epilog niti postoji jasna vizija za dugoročno i kvalitetno rešavanje navedenog problema. Nekoliko decenija unazad poljoprivreda

[1] avasiljevic@useens.net
[2] danijelajovanovic.link@gmail.com

je imala i još uvek ima ulogu proizvođača jeftine hrane i glavnog generatora očuvanja socijalnog mira. Poslednjih godina, odnosno početkom pristupa Srbije Evropskoj uniji, a naročito primenom bescarinskog režima na uvoz značajnog dela poljoprivrednih proizvoda, poljoprivreda gubi ulogu proizvođača jeftine hrane i postaje deo sveopšteg liberalnog tržišta. Ulazak u otvorenu tržišnu utakmicu sa razvijenom poljoprivredom EU, srpska poljoprivreda je dočekala bez rešenog problema finansiranja i, što je još gore, bez jasnog koncepta načina i izvora finansiranja. Trenutno finansiranje srpske poljoprivrede iz državnih subvencija krajnje je neizvesno jer se u tekućoj godini ne zna kakva će biti politika subvencionisanja u narednoj godini. Stalno su prisutne dileme da li subvencije treba davati po hektaru ili po prinosu, neprestano najavljivanje smanjenja subvencija za određene grane poljoprivrede, prioriteti u subvencionisanju se menjaju nekoliko puta u toku godine i politika subvencionisanja je u direktnoj korelaciji sa trenutnim političkim ambijentom u zemlji. Sve predstavljene, kao i mnoge druge nepredstavljene neizvesnosti i nepoznanice u vezi sa subvencionisanjem poljoprivrede koče domaće poljoprivrednike i onemogućavaju im da rade u uslovima izvesnosti i da značajnije ulažu u svoj razvoj iz prostog razloga jer se relacije u jednoj godini dijametralno mogu promeniti već u narednoj godini. Kao primere neizvesnosti finansiranja poljoprivrede možemo navesti sledeće dileme i nepoznanice koje se nameću u javnosti:

- „Iz Ministarstva poljoprivrede stižu najave da će ove godine način raspodele subvencija za biljnu proizvodnju biti promenjen. Resorni ministar nedavno je izjavio da su subvencije po hektaru promašena politika, jer nisu dale očekivane efekte.“ (Izvor: RTS, 12. 01. 2014.)
- „Dosadašnji podsticaji od 12.000 dinara po hektaru nisu dali očekivane rezultate, smatra ministar Dragan Glamočić. Plan je da se ubuduće novac racionalnije raspoređuje, pre svega u investicije.“ (Izvor: RTS, 12. 01. 2014.)
- „U januaru ćemo predstaviti strategiju razvoja poljoprivrede i tada će svima biti jasno ko i na koji način može da računa na subvencije - najavljuje Dragan Glamočić, ministar poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva.“ (Izvor: Večernje novosti 03. 01. 2014.)
- „U predstavljanju plana fiskalne konsolidacije, premijer Srbije je najavio veće subvencije stočarstvu koje je označio kao zamajac razvoja poljoprivrede.“
- „Subvencije namenjene poljoprivredi će biti za oko 700 miliona dinara manje od onoga što je predvideo prvobitni plan, pa će iznositi 34,2 milijarde dinara.“ (www.b92.net od 22. 10. 2014. a povodom rebalansa republičkog budžeta)
-

2. OBJEKTIVNI PROBLEMI U FINANSIRANJU SRPSKE POLJOPRIVREDE

Iako je finansiranje srpske poljoprivrede nerešeno pitanje i bez jasne vizije na koji način će to biti rešeno, postoje objektivni problemi koji otežavaju da finansiranje dobije dimenzije dugoročnog i razvojnog karaktera. Kao ključni problemi izdvajaju se:

- Struktura poljoprivrede;
- Konstantni budžetski manjak;
- Nezainteresovanost komercijalnih banaka za ulaganja u poljoprivredu.

Struktura poljoprivredne proizvodnje u Srbiji je veoma nepovoljna jer je značajno okrenuta ekstenzivnoj proizvodnji. O tome najbolje govori poslednji popis, a kao najznačajnije stavke izdvajaju se:

- Prosečna površina poljoprivrednog gazdinstva iznosi 5,4 ha;
- Mehanizacija je prosečne starosti 20 godina;
- 12% gazdinstava navodnjava svoje površine;
- Ukupne navodnjavane površine su 3%;
- Prosečna starost poljoprivrednika na gazdinstvu je 59 godina.

Navedeni pokazatelji, do kojih se došlo tokom poslednjeg popisa poljoprivrede, rezultat su višedecenijskog tretiranja poljoprivrede kao proizvođača jeftine hrane a ne kao privredne grane koja za cilj ima profit. Takvo stanje je kod stanovništva u značajnoj meri stvorilo predrasudu da se od poljoprivrede ne može kvalitetno živeti, te u nju, stoga, ni ne treba značajnije ulagati.

Ekonomsko devastiranje poljoprivrede dovelo je do toga da se sve manji procenat stanovništva opredeljuje da svoju egzistenciju obezbedi od nje. Kolika je devastacija radne snage u poljoprivredi najbolje govore podaci Republičkog zavoda za statistiku iz aprila 2013. godine prema kojima je struktura radnih mesta u Vojvodini, kao izrazito poljoprivrednom regionu, data u Tabeli 1:

Tabela 1: Struktura radnih mesta u Vojvodini.

Prerađivačka industrija	22,3%
Poljoprivreda	18,1%
Trgovina	15%
Obrazovanje	6,2%
Saobraćaj	6%
Građevinarstvo	4,4%
Ostali	28%

Kao što se iz navedenih podataka može videti, svega 18,1% radno sposobnog stanovništva u Vojvodini bavi se primarnom poljoprivredom, što je pouzdan podatak da veoma mali broj poljoprivredu vidi kao perspektivnu granu privrede.

Finansiranje poljoprivrede iz državnih subvencija je uobičajen način finansiranja zastupljen u svim razvijenijim zemljama. Ono što karakteriše agrarni budžet Srbije jeste njegovo više nego skromno učešće u ukupnom budžetu države. Posmatrano u periodu 2004–2015, agrarni budžet nije prelazio 5% ukupnog budžeta, što se može smatrati simboličnim iznosom u odnosu na strateški značaj koji poljoprivreda ima u privrednom razvoju zemlje i stvaranju spoljnotrgovinskog i platnog balansa. Navedeno učešće agrarnog budžeta u ukupnom republičkom budžetu nesrazmerno je u odnosu na učešće poljoprivrede u ostvarivanju BDP (40% sa pratećim delatnostima) i izvoza. Isto tako učešće agrarnog budžeta potpuno je nesrazmerno poljoprivrednom potencijalu Srbije. Naša zemlja raspolaže sa 5.734.000 ha poljoprivrednog zemljišta (0,8 ha po stanovniku) od čega je 4.867.000 ha obradivih površina (0,68 ha po stanovniku).

S obzirom na nepovoljnu strukturu poljoprivrede, koja je konstatovana na poslednjem popisu, kao i na činjenicu da je agrarni budžet simboličan, poslovne banke nisu spremne da na sebe pruzmu rizik kreditiranja poljoprivrede. Za poslovne banke poljoprivreda je privredna delatnost kao i sve druge, a jedini cilj banke jeste ostvarivanje profita uz minimalni rizik. U tom kontekstu, poljoprivreda nije zanimljiva bankama za kreditiranje jer je zbog svojih specifičnosti rizičnija od ostalih delatnosti. Neke specifičnosti poljoprivrede koje je čine rizičnom za kreditiranje su: dominantan uticaj prirodnih faktora na rezultate proizvodnje, sezonski karakter proizvodnje, spor obrt kapitala, nerešeno pitanje državnih subvencija i sl. U prilog navedenom predstavićemo kamatne stope po kojima banke kreditiraju poljoprivredu i na osnovu kojih se vidi da uprkos svim specifičnostima i zahtevima ta grana trenutno kod poslovnih banaka ne uživa nikakav povlašćeni status. Kretanje kamatnih stopa u kreditiranju poljoprivrede predstavljeno je u tabelama 2 i 3:

Tabela 2: Kratkoročni krediti poljoprivredi za obrtna sredstva.

Banka	Ročnost	Valuta	Efektivna kamatna stopa
Komercijalna Banka	do 12 meseci	RSD	25,87%
NLB Banka	6-12 meseci	RSD	21,46%
AIK Banka	do 24 meseca	RSD	29,55%
Vojvođanska Banka	do 24 meseca	EUR	10,83%
Hypo Alpe Adria Bank	do 12 meseci	EUR	15,75%

Izvor podataka: www.krediti.rs

Tabela 3: Dugoročni krediti poljoprivredi za osnovna sredstva.

Banka	Ročnost	Valuta	Efektivna kamatna stopa
Komercijalna Banka	do 84 meseca	EUR	11,28%
NLB Banka	do 84 meseca	EUR	16,54%
AIK Banka	do 60 meseci	EUR	17,89%
Vojvođanska Banka	do 60 meseci	EUR	10,83%
Hypo Alpe Adria Bank	do 120 meseci	EUR	13,10%

Izvor podataka: www.krediti.rs

Posmatrajući navedene kamatne stope, prevashodno kod dinarskih kredita, možemo uzeti hipotetički primer: ako je cena koštanja određene proizvodnje po hektaru 1.000 novčanih jedinica i ako poljoprivrednik svoju proizvodnju u celosti finansira pomoću kredita sa ročnošću od 12 meseci i kamatnom stopom od 22%, njegova cena koštanja će biti 1.123,13 novčanih jedinica jer toliko iznose obaveze (kamate) po uzetom kreditu. U tom slučaju minimalna ekonomičnost proizvodnje morala bi da bude 1,12 kako bi se kredit otplatio. Isto tako, pretpostavimo da poljoprivrednik osim što želi da otplati kredit želi da ostvari i određenu dobit koja će mu omogućiti proširenu reprodukciju. Tada ekonomičnost kreditirane proizvodnje mora biti najmanje 1,2 kako bi se izmirile obaveze prema banci i ostvarila minimalno prihvatljiva profitabilnost u radu.

U ranijim istraživanjima (Vasiljević, 2004) u kojima je ispitivan uticaj kamatnih stopa na ekonomsku opravdanost poljoprivredne proizvodnje i optimalnu strukturu proizvodnje dobijeni su rezultati koji su prezentovani u Tabeli 4.

Tabela 4: Uticaj kamatnih stopa na ekonomičnost pojedinih linija poljoprivredne proizvodnje.

PŠENICA	**KAMATNA STOPA (% godišnje)**					
	Bez kred. sreds.	**5**	**10**	**20**	**40**	**100**
Org jed 1. Prinos - 5,3 t						
Ukupni troškovi	28.834	29.646	30.450	32.029	35.089	43.681
Vrednost proizvodnje	36.040	36.040	36.040	36.040	36.040	36.040
Neto prihod	**19.231**	**18.756**	**18.287**	**17.367**	**15.583**	**10.574**
Ekonomičnost	**1,25**	**1,22**	**1,18**	**1,12**	**1,03**	**0,83**

KUKURUZ	KAMATNA STOPA (% godišnje)					
	Bez kred. sred.	**5**	**10**	**20**	**40**	**100**
Org jed 1. Prinos -7,0 t						
Ukupni troškovi	37.500	38.670	39.832	42.130	46.641	59.713
Vrednost proizvodnje	49.000	49.000	49.000	49.000	49.000	49.000
Neto prihod	**26.200**	**25.488**	**24.782**	**23.385**	**20.642**	**12.694**
Ekonomičnost	**1,31**	**1,26**	**1,23**	**1,16**	**1,05**	**0,82**
SUNCOKRET	**KAMATNA STOPA (% godišnje)**					
	Bez kred. sred.	**5**	**10**	**20**	**40**	**100**
Org jed 1. Prinos -2,3 t						
Ukupni troškovi	24.916	25.609	26.295	27.649	30.293	37.876
Vrednost proizvodnje	29.900	29.900	29.900	29.900	29.900	29.900
Neto prihod	**13.887**	**13.433**	**12.992**	**12.121**	**10.421**	**5.545**
Ekonomičnost	**1,20**	**1,17**	**1,14**	**1,08**	**0,98**	**0,79**

Izvori finansiranja osim poslovnih banaka mogu biti i lizing-kuće koje su u poslednjih 10 godina doživele ekspanziju na srpskom tržištu. Lizing-kuće su dominantno u vlasništvu poslovnih banaka i predstavljaju njihova subsidijarna preduzeća. Iz tih razloga se poslovna politika lizing-kuća ne razlikuje od politike banaka, odnosno većinskih vlasnika, te tako one nemaju nikakav poseban odnos prema poljoprivredi i njenim specifičnostima. U prilog tome najbolje govori i sektorska struktura lizing plasmana u periodu 2010–2014, što je prikazano u Tabeli 6.

Tabela 6: Sektorska struktura plasmana lizinga 2010–2014. (u %)

Sektor	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
Saobraćaj	29	30,4	28,5	29,5	30,7
Prerađivačka industrija	21,7	23,2	23,1	22,4	19,3
Trgovina	13,9	14,2	16,2	14,6	14,5
Građevina	8,2	8,4	8,3	8,9	7,4
Poljoprivreda	**8,1**	**6,4**	**7,0**	**9,1**	**9,7**
Usluge	2,5	1,7	1,0	0,7	2,7
Finansijske delatnosti	1,1	0,8	1,0	1,0	0,6
Ostalo	15,5	14,9	14,9	13,8	15,1

Izvor: www.nbs.rs

3. MODEL FINANSIRANJA POLJOPRIVREDE PREKO NACIONALNE RAZVOJNE BANKE

Kao osnovni problem u finansiranju poljoprivrede, a pre svega u njenom razvojnom delu, ističe se nedostupnost dugoročnih i jeftinih izvora finansiranja iz kojih bi se mogla plasirati kreditna sredstva za razvojne projekte. Subvencije države dosad su se pokazale kao nedovoljan i nepouzdan izvor finansiranja, a poslovne banke i lizing-kuće nisu pokazale (kao što se i očekivalo) veći interes za razvojna kreditiranja rizične delatnosti kakva je poljoprivreda. Izuzev subvencija, kao neizostavnog izvora finansiranja poljoprivrede, kao logično rešenje nameće se potreba za formiranjem nacionalne razvojne banke sa svojom osiguravajućom kućom kao subsidijarom koja će u sebi koncentrisati jeftina i dugoročna depozitna sredstva i dalje ih kroz kredite plasirati u razvojne projekte od strateškog značaja za državu. Domaća bankarska praksa poznaje postojanje Razvojne banke Vojvodine kao državne banke koja je u pokušaju imala ideju razvojnog kreditiranja. Ta ideja nije uspela jer je navedena banka imala sve odlike redovne komercijalne banke koju, u prvom redu, karakterišu široka mreža poslovnica i rad sa stanovništvom. Nacionalna razvojna banka ne može da funkcioniše kao redovna komercijalna banka tj. ne sme da se bavi sledećom vrstom poslova:

- Depozitni poslovi,
- Platni promet,
- Kartičarstvo,
- Poslovi sa stanovništvom,
- POS terminali, bankomati i ostali poslovi komercijalnog tipa.

Ono što bi za nacionalnu razvojnu banku bilo ključno pitanje jesu izvori sredstava. Kao osnovni izvor finansiranja nameću se depoziti po viđenju javnih preduzeća na svim nivoima vlasti i preduzeća u restrukturiranju. Za nacionalnu razvojnu banku bi bilo dovoljno da svoja predstavništva ima u pet, šest najvećih gradova u Srbiji (ne postoji potreba za velikim brojem radne snage a poslovanje bi bilo ograničeno isključivo na kreditiranje, davanje garancija, praćenje realizacije kreditiranih projekata i naplatu kredita). Kao okvirne ciljeve razvojne banke mogli bismo navesti sledeće:

- Primarna finansiranja moraju biti usmerena na razvojne projekte koji za cilj imaju povećanje izvoza, povećanje bruto društvenog proizvoda (BDP) i povećanje zaposlenosti.
- Sekundarna finansiranja moraju biti usmerena na obrtna sredstva za tekuću proizvodnju u delatnostima kojima je država dala strateški značaj.
- Nacionalna razvojna banka mora finansirati infrastrukturne objekte koji doprinose ekonomskom i kvalitativnom poboljšanju života u lokalnim zajednicama. Tu možemo navesti: melioracione sisteme, gasifikaciju, odbrambene nasipe, putnu mrežu i ostalo.

- Nacionalna razvojna banka mora ostvarivati minimum profita kako bi se preostali deo profita prelio u realan sector.
- Nacionalna razvojna banka sredstva mora plasirati na duže rokove i po kamatnim stopama koje su umnogome konkurentnije od komercijalnih banaka.

Ekonomski značaj nacionalne razvojne banke može se prepoznati u prelivanju zarada javnih preduzeća po osnovu kamata na depozite po viđenju i zarada banaka u realni sektor, odnosno u poljoprivredu. Trenutno, javna preduzeća na svim nivoima vlasti i preduzeća u restrukturiranju dobijaju od komercijalnih banaka kamatu na depozite po viđenju, najviše u visini eskontne stope Narodne banke Srbije (NBS). Komercijalne banke iz navedenih sredstava, koja su izvorno sredstva poreskih obveznika Republike Srbije, plasiraju kredite po kamatnoj stopi od najmanje 20% godišnje i ostvaruju zaradu u visini razlike plasirane kamatne stope i eskontne stope NBS. U slučaju nacionalne razvojne banke javna preduzeća na svim nivoima vlasti i preduzeća u restrukturiranju ne bi dobijala kamatu na depozitna sredstva po viđenju i time bi razvojna banka kreditna sredstva mogla da plasira po kamatnoj stopi koja ne bi prelazila eskontnu stopu NBS. Na taj način bi se, kao što smo i ranije naglasili, zarade javnih preduzeća i preduzeća u restrukturiranju (zarade po osnovu kamate na depozite po viđenju), kao i zarade poslovnih banaka prelile u realan sektor tj. poljoprivredu. Prelivanjem navedenih sredstava u realan sektor može se očekivati da se stvore uslovi za povećanje proizvodnje i poslovanja u realnom sektoru i da se poveća zaposlenost, što bi na kraju rezultiralo većim poreskim prihodima države po osnovu poreza na dobit, PDV-a i poreza i doprinosa na plate radnika. Država je trenutno uskraćena za tu vrstu poreskih prihoda jer banke ne plaćaju PDV po osnovu prihoda od kamata, već samo porez na dobit koji se kontroliše kroz klasifikaciju bilansne aktive i vanbilansnih stavki.

Način funkcionisanja nacionalne razvojne banke dat je u šematskom prikazu.

Šema 1: Način funkcionisanja nacionalne razvojne banke.

1. Izvori finansiranja u nacionalnoj razvojnoj banci moraju biti depoziti po viđenju javnih preduzeća na svim nivoima vlasti i svih preduzeća u restrukturiranju. Ne postoji podatak koje je prosečno stanje tih depozita, ali se pretpostavlja da je reč o veoma velikim iznosima. Danas su ta sredstva po slobodnoj volji uprave javnih preduzeća i preduzeća u restrukturiranju raspodeljena po komercijalnim bankama koje su u većinskom stranom privatnom vlasništvu. Na taj način, imamo paradoksalnu situaciju jer se sredstva javnih preduzeća koja su, u stvari, sredstva građana i privrede, nalaze u komercijalnim bankama koje ta ista sredstva vraćaju građanima i privredi kroz kredite po visokim kamatnim stopama. Takvo koncentrisanje depozita po viđenju javnih preduzeća na svim nivoima vlasti i preduzeća u restrukturiranju može se rešiti isključivo zakonskom regulativom na osnovu koje bi svako javno preduzeće i svako preduzeće u restrukturiranju moralo da poseduje račun u jednoj i to nacionalnoj razvojnoj banci.
2. Kao ni kod depozita po viđenju, tako ne postoji ni podatak koliki iznos premija javna preduzeća na svim nivoima vlasti i preduzeća u restrukturiranju uplaćuju privatnim osiguravajućim kućama. Po pravilu, te osiguravajuće kuće su subsidijarna preduzeća nekih od poslovnih banaka i opet kroz premije novčana sredstva građana i privrede završavaju kao depoziti po viđenju u privatnim poslovnim bankama. U koncipiranju nacionalne razvojne banke jako je važno osnivanje i osiguravajuće kuće kao subsidijarnog preduzeća i nametanje obaveze javnim preduzećima na svim nivoima vlasti kao i preduzećima u restrukturiranju u pogledu osiguranja imovine i lica.
3. Koncentracijom novčanih sredstava javnih preduzeća na svim nivoima vlasti kao i preduzeća u restrukturiranju stvorila bi se značajna baza jeftinih izvora finansiranja razvojnih projekata od strateškog značaja za Srbiju.

Suština nevedenog funkcionisanja nacionalne razvojne banke jeste da se postojeća državna sredstva, koja u cilju postizanja sopstvenog profita u najvećem delu koriste komercijalne banke u stranom vlasništvu, upotrebe za finansiranje državnih ekonomskih interesa. Uloga nacionalne razvojne banke je samo u transferu državnih sredstava do njihovih krajnjih korisnika.

Predstavljena šema funkcionisanja nacionalne razvojne banke trenutno ne daje rezultate jer su sredstva javnih preduzeća rasuta po komercijalnim bankama, pa se dobit zadržava u javnim preduzećima (kamate po depozitima) i u bankama a na štetu krajnjih korisnika kredita. Prema aktuelnom konceptu, najviše trpe korisnici skupih kredita i budžet koji se ne puni od korisnika kredita. Na dobiti su banke koje nisu u sistemu PDV-a i koje porez na dobit veoma lako artikulišu kroz sistem klasifikacije bilansne i vanbilansne aktive (izbegava se plaćanje poreza na dobit).

U predstavljenom konceptu i potrebi formiranja nacionalne razvojne banke sigurno bi se nametnulo pitanje nelojalne konkurencije prema drugim poslovnim bankama. U ovom slučaju nelojalna konkurencija ne bi mogla da se koristi kao argument protiv državne razvojne banke iz sledećih razloga:

- Nacionalna razvojna banka se ne bi bavila komercijalnim bankarstvom,
- Depoziti institucija u državnom vlasništvu moraju biti koncentrisani u državnoj banci,
- Poslovne banke danas svakako ne finansiraju dugoročne projekte u poljoprivredi, te aktivnost razvojne banke ne bi bila konkurentska.

4. ZAKLJUČAK

Strateški interes svake države trebalo bi da bude zadovoljenje ličnih potreba za hranom iz sopstvene proizvodnje. Budući da su mnoge države, zbog svojih prirodnih uslova (zemljište, klima, reljef), prinuđene da uvoze hranu jer ne mogu da obezbede sebi „luksuz" prehrambene nezavisnosti, poljoprivredu čini veoma atraktivnom privrednom granom. Kod nas se poljoprivreda dugo kotira (i još uvek se dobrim delom tako smatra) kao proizvođač jeftine hrane a ne kao privredna delatnost koja ima za cilj ostvarivanje profita. Liberalizacijom tržišta srpska poljoprivreda se nespremno suočila sa poljoprivredom Evropske unije u čijim zemljama se ona posmatra kao izvor profita a ne kao izvor hrane. U tim relacijama smo svedoci da Srbija, kao izrazito poljoprivredna zemlja, sve više uvozi prehrambene proizvode, iz prostog razloga što domaća poljoprivreda nije konkurentna u domenu cena. Ono što se mora uvažiti kao činjenica jeste da zemlje EU u velikom obimu subvencionišu i pomažu svoju poljoprivredu kako bi je učinili konkurentnom i kako bi obezbedili sopstvenu proizvodnju i zadovoljili vlastite potrebe. Nažalost, subvencionisanje i finansiranje srpske poljoprivrede nije rešeno i još uvek ne postoji jasna vizija na koji način to treba učiniti. Ono što se nameće kao ključni problem jeste izvor finansiranja poljoprivrede jer su se državne subvencije pokazale kao nedovoljne a poslovne banke, prirodno, ne pokazuju zainteresovanost za značajnije strateško ulaganje u poljoprivredi. Kao prirodni, dugoročni i kvalitetni izvori finansiranja koji se mogu iskoristiti u poljoprivredi nameću se državna sredstva tj. sredstva poreskih obveznika Republike Srbije koja su koncentrisana u javnim preduzećima na svim nivoima vlasti i preduzećima u restrukturiranju. Navedena sredstva trenutno su rasuta po privatnim komercijalnim bankama i pretežno su u funkciji komercijalnog kreditiranja privrede i stanovništva. Formiranjem nacionalne razvojne banke stvorio bi se preduslov da se pomenuta sredstva nađu na jednom mestu i tako postanu kvalitetan izvor finansiranja iz kojeg bi se poljoprivreda mogla dugoročno i razvojno kreditirati.

5. LITERATURA

1. Andrić, J. (1991). *Troškovi i kalkulacije u poljoprivrednoj proizvodnji*, Poljoprivredni fakultet, Beograd.
2. Babović, J., Tomić, D. (1998). *Koncept finansiranja poljoprivrede u uslovima tržišne orijentacije,* Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije i Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
3. Bjelica, V. (1997). *Problemi finansiranja agrarne proizvodnje (ne)aktuelna tema*, Zbornik radova sa naučnog skupa *Troškovi, cene i pariteti u poljoprivredi Srbije*, Novi Sad.
4. Bjelica, V., Vasiljević, Z., Vasić, Lj., Doroški, N., Njegovan, Z., Tomić, R., Radmilović, S. (1998). *Koncept finansiranja poljoprivredne proizvodnje u uslovima tržišne orijentacije privrede*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
5. Vasiljević, A. (2001). *Influences of the Specific Agricultural categories to Conditions of Crediting*, 43rd Georgikon Napok Scientific Conference, Keszthelz.
6. Vasiljević, A. (2004). *Uticaj kamatnih stopa na optimalnu strukturu poljoprivredne proizvodnje*, doktorska disertacija, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
7. Vasiljević, A. (2008). *Finansijski menadžment u poljoprivredi*, Mediterran Publishing, Novi Sad.

Summary: *Serbia as a largely agricultural country chronically has unresolved issues of financing. This situation is mostly due to the fact that agriculture has been, for many years, regarded as the manufacturer of inexpensive food while ignoring its economic significance. Opening up the market towards EU, Serbian agriculture has entered into a general liberal market, but not ready to compete with the developed EU agriculture. For financing of agriculture in Serbia there are objective problems which primarily include the unfavorable structure of agriculture, permanent budget deficit, no possibility of significant budget allocations for agriculture and unwillingness of commercial banks to take upon themselves the risk of longer-term crediting in agriculture. In this context, as a reasonable solution a need to establish a national development bank has emerged which would in itself, accumulate deposits of public enterprises at all levels of government and companies in restructuring as a source of its financing. This would create cheap and long-term funding sources from which the developmental potential of agriculture could be financed. Apart from the national development bank, there is a need for establishing an insurance company as subsidiary to such a bank. National Development Bank and the insurance company as a subsidiary thereof would not represent unfair competition in the market, because it would not engage in commercial banking nor would it be providing insurance of property and private entities of anyone who is not in the dominant state ownership.*

Keywords: *agriculture, bank, finance, development*

Marko D. Petrović[1]
Geografski institut „Jovan Cvijić", SANU, Beograd
Ana Jovičić[2]
Geografski institut „Jovan Cvijić", SANU, Beograd
Snježana Gagić[3]
Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije, Sremski Karlovci

IDENTITET SRPSKOG TURIZMA: STANJE I PERSPEKTIVE

Rezime: *Turizam predstavlja izuzetno važnu komponentu nacionalne ekonomije. Kao deo indentita turizma Srbije definisani su turistički proizvodi koji čine najveći udeo turističke ponude i tražnje. Pored toga, kako bi se identifikovali najznačajniji potencijali za razvoj turizma i obezbedilo njihovo inteligentno korišćenje, Srbija je kao turistička destinacija podeljena u četiri turistička klastera: Vojvodina, Beograd, Jugozapadna Srbija i Jugoistočna Srbija. Od donošenja Strategije razvoja turizma Srbije načinjeni su značajni koraci u njegovom razvoju, međutim efekti na ekonomiju još uvek su nedovoljni. Planski razvoj turizma, hitno ažuriranje postojeće Strategije, podsticanje investicija, veća ulaganja u ljudske resurse i marketing, od ključnog su značaja za pozicioniranje Srbije kao turističke destinacije i jačanje njenog identiteta na međunarodnom tržištu u narednom periodu.*

Ključne reči: ***turizam, Srbija, turistički proizvod, turistički klasteri***

1. Uvod

Turizam predstavlja jedan od faktora rasta svetske ekonomije i najveću izvoznu industriju. Takođe, turizam predstavlja izuzetno važnu komponentu nacionalne ekonomije kroz svoj uticaj na rast bruto domaćeg proizvoda i zaposlenost. U 2013. godini turizam je direktno učestvovao u bruto domaćem proizvodu (BDP) Srbije sa 1,9%, a u ukupnom broju zaposlenih sa 2,4%, dok je neposredni prihod od turizma iznosio 71,9

[1] marko_d_petrovic@yahoo.com
[2] anajovicic87ns@gmail.com
[3] gagicsnjeza@yahoo.com

milijardi dinara. U sektoru turizma u Srbiji u 2013. godini, na direktan način bilo je zaposleno 34.500 lica, dok je ukupan doprinos turizma zapošljavanju iznosio 86.400 radnih mesta. Prema navedenim podacima, Srbija se kao turistička destinacija plasirala na 102. mesto u svetu, što ukazuje na i dalje nedovoljnu konkurentost. Ipak, Svetski savet za putovanje i turizam ocenjuje da bi turizam mogao biti motor privrednog rasta Srbije i ukazuje na značaj poboljšanja uslova za ulaganje u ovu oblast (Serbia Travel & Tourism – Development Potential 2011–2023, 2013).

2. Turistički proizvodi Srbije

Za utvrđivanje identita turizma od posebnog značaja je vrsta turističkog proizvoda koja se nudi i koju svaki turista kao kupac konzumira na svom putovanju. Turistički proizvod kao deo identiteta stvara „svaka aktivnost koja učestvuje u zadovoljavanju potreba turista". Turistički proizvod jeste skup više pojedinačnih turističkih proizvoda, usluga i aktivnosti koji stvaraju celovit turistički doživljaj na destinaciji i predmet je odabira turiste kao kupca iz ponuđenog paketa svih turističkih proizvoda destinacije (Karamanko, 2008; 2010). Kao deo identiteta turizma Srbije definisani su turistički proizvodi koji čine najveći udeo turističke ponude i tražnje.

Prema Strategiji razvoja turizma Srbije (2006), turistički proizvodi Srbije koji imaju najveće prilike da se brzo plasiraju na tržište su:

- Gradski odmor (City Break) – podrazumeva kratak odmor, koji obično traje između jednog i četiri dana, ponekad i duže, predstavlja drugi, treći ili četvrti odmor u godini;
- Kružna putovanja (Touring) – jedan od najznačajnijih proizvoda u receptivnom turizmu. Postoje dve osnovne vrste ovog proizvoda: touring više zemalja/destinacija i touring unutar granica određene zemlje/destinacije. Većina tura traje od dva do tri noćenja, a prodaje se kroz široku mrežu tur-operatora, operatora i agencija na području emitivnih tržišta;
- Poslovni turizam i MICE – podrazumeva individualna ili organizovana poslovna putovanja, uključuje sve ljude kojima je motiv putovanja poslovni;
- Događaji (Events) – predstavljaju kontinuiranu aktivnost koja se događa jednom godišnje, a koja promoviše turizam određene destinacije putem autonomne privlačne snage samog događaja, te podstiče goste na direktno učestvovanje i uključenost. Da bi postali deo turističke ponude, neke destinacije i događaji moraju da privlače učesnike i/ili posmatrače koji nisu deo lokalne zajednice;

- Turizam specijalnih interesa (Special Interest Tourism) – predstavlja odmorišnu aktivnost koja se događa u neobičnom, egzotičnom, udaljenom ili divljem okruženju. Usko je povezan sa visokim nivoom učestvovanja u aktivnostima od strane turista, a najčešće se događa na otvorenom prostoru. Korisnik očekuje da doživi određeni nivo rizika i/ili uzbuđenja ili, s druge strane, mirnoće, pri čemu želi prvenstveno da testira svoje sposobnosti u preferiranoj aktivnosti. Podrazumeva brojne tržišne niše ovog proizvoda, koje se najčešće dele na blage tj. soft (lov, ribolov, jahanje, pešačenje, bicikizam itd) i grube tj. hard aktivnosti (vožnja kanuom ili kajakom, caving, planinski biciklizam, rafting itd.).

Prema Strategiji (2006), proizvode koje zbog svoje kompleksnosti i povezanosti sa značajnim ulaganjima, i čiji razvoj i međunarodno komercijalizovanje Srbija treba da planira na srednji i dugi rok čine:

- Zdravstveni turizam i Spa & Wellness turizam – Zdravstveni turizam podrazumeva putovanja pojedinaca radi terapija/tretmana koji će im pomoći da poboljšaju zdravlje. Wellness turizam se tiče klijenata dobrog zdravlja, koji su u potrazi za tretmanima koji će im omogućiti održavanje tog statusa. Danas su zdravstveni i wellness klijenti u potrazi za boljim zdravljem, smanjenjem prekomerne težine, smanjenjem efekta starenja, smanjenjem bola i nelagode, uklanjanjem stresa, što su ujedno i glavni motivi odabira ovog proizvoda;

- Planine i jezera (Mountain & Lake Holidays) – podrazumeva odmor na planini ili jezeru i može se podeliti na zimski i letnji odmor. Letnji odmor obično uključuje aktivnosti kao što su kupanje, sunčanje, wellness, planinarenje, pešačenje, biciklizam, vodene sportove, jahanje i aktivnosti u prirodi. Zimski odmor uključuje alpsko skijanje, snowbording, sankanje, nordijsko i telemark skijanje;

- Nautika (Nautics) – u Srbiji je u fokusu nautički proizvod vezan uz mirne vode koji podrazumeva plovidbu rekama i jezerima, koji osim glavnog motiva plovidbe uključuje i korišćenje svih objekata nautičke infrastrukture i komplementarnih proizvoda i usluga u funkciji turizma (marine, pristaništa i vezovi, smeštaj, prehrana, zabava, kultura). Ovaj proizvod predstavlja drugi ili treći odmor u godini, a traje, u proseku, između pet i deset dana;

- Ruralni turizam (Rural tourism) – podrazumeva i uključuje aktivnosti, usluge i dodatne sadržaje koje organizuje ruralno stanovništvo na porodičnim gazdinstvima u cilju privlačenja turista i stvaranja dodatnog prihoda. Na ovaj način turistima se prezentuju tradicionalna gostoljubivost i vrednosti lokalnog stanovništva.

3. Turistički klasteri

Kako bi se identifikovali najznačajniji potencijali za razvoj turizma, uz njihovo inteligentno korišćenje, Srbija je kao turistička destinacija podeljena u četiri turistička klastera: Vojvodina, Beograd, Jugozapadna Srbija i Jugoistočna Srbija. Osnovni cilj klasterizacije u turizmu jeste povezivanje javnog sektora, tehnologije, dobavljača proizvoda i usluga i kanala prodaje, turističkih operatora, smeštajnih kapaciteta i drugih značajnih stejkholdera kako bi se u skladu sa realnošću i kapacitetom lokalne industrije, uz sinergiju javnog i privatnog sektora, osigurali razvoj i rast turizma u Srbiji. Klasterizacija promoviše horizontalnu saradnju i strateška partnerstva u turizmu i donosi koherentnost i koordinaciju različitim programima i finansiranju na različitim nivoima. Omogućava uvođenje inovacija, postizanje visokih standarda poslovanja i povećava konkurentnost destinacije u celini (Đurašević, 2009).

Identifikovani klasteri predstavljaju prirodne regije, ali i regije koje imaju potencijal i snagu za rast i razvoj proizvoda koji će obezbediti međunarodnu konkurentost. Strategijom su za svaki klaster definisani razvojna vizija, prevladavajući proizvodi, plan investicija, plan konkurentnosti i marketing plan, koji se sintetizuju i integrišu u celovit plan razvoja turizma Republike Srbije (Strategija razvoja turizma u Srbiji, 2006). Resursnu i atrakcijsku osnovu čine prirodni i kulturni resursi, događaji, gastronomija i specijalne aktivnosti.

U nastavku sledi kratak prikaz turističkih klastera u Srbiji.

Klaster Vojvodina se strateški pozicionira kao „iskustvo vode" i „panonski užitak". Kao najznačajniji prirodni resursi izdvojeni su reke Dunav i Tisa i kanali, jezera (Palić, Ludaš i Carska bara), termalni i mineralni izvori sa banjama, Fruška gora i Deliblatska peščara. Od kulturnih resursa akcenat je stavljen na gradove i gradska jezgra (Novi Sad, Subotica, Sombor itd.), fruškogorske manastire, Petrovaradinsku trvđavu, muzeje i galerije i antička nalazišta. Događaji posebno značajni za razvoj turizma jesu EXIT festival, Međunarodni filmski festival na Paliću, letnje pozorišne priredbe, konjičke trke i druge manifestacije. Kao posebna atraktivnost izdvajaju se autohtona hrana i pića, kao i aktivnosti lova i ribolova. Ključni proizvodi klastera jesu događaji, nautički turizam i banje, ruralni i eko turizam i specijalni interesi. **Klaster Beograd** strateški se pozicionira kao zavodljiva, uzbudljiva, kreativna i inovativna metropola i kao kosmopolitski grad dobrih vibracija. Beograd se izdvaja kao klaster koji ima veći potencijal da globalno konkuriše u poređenju sa drugim klasterima u Srbiji. Beograd raspolaže akumuliranim atrakcijama, resursima, infrastrukturom,

opremom, uslugama i drugim sadržajima podrške, kao i administrativnom organizacijom čije integrisane aktivnosti omogućavaju proizvodnju očekivanog iskustva i kao takav može biti lider u turističkoj ponudi jugoistočne Evrope. Ključni prirodni resursi su reke Dunav i Sava, planine Avala i Kosmaj, rečna ostrva, Đerdap i Đerdapska klisura, jezera i pećine. Od kulturnih atrakcija izdvajaju se Kalemegdan i Skadarlija, arheološko nalazište Vinča, Trajanov most, brojni muzeji, galerije i pozoršta. Takođe, značaj se pridaje brojnim događajima, gastronimiji, a od aktivnosti u fokusu razvoja jesu lov, ribolov, brojne sportske aktivnosti, kao i noćni život. Ključni proizvodi klastera su poslovni turizam, i MICE, gradski turizam, manifestacioni turizam, nautički turizam i turizam specijalnih interesa. **Klaster Jugozapadna Srbija** pozicionira se kao spoj istorije i tradicije sa užicima u prirodi. Od posebnog značaja za razvoj ove regije jeste izgradnja Ibarske magistrale, čime se obezbeđuje dostupnost turističkih atrakcija. Najznačajnije prirodne atrakcije čine planine Tara, Kopaonik, Zlatibor, Divčibare, Golija, termalni i mineralni izvori (Vrnjačka banja, Banja Koviljača), od kulturnih manastiri, a od događaja Sabor trubača u Guči. S obzirom na već prepoznate atraktivnosti i destinacije klaster Jugozapadne Srbije ima najveći potencijal kvantitativnog rasta uz uslov da se unapredi infrastruktura i reše druga pitanja destinacijskog menadžmenta. Ključni proizvodi klastera su manifestacioni turizam, turizam specijalnih interesa, planine i jezera, zdravstveni turizam i ruralni turizam. **Klaster Jugoistočna Srbija** pozionira se kao još uvek neotkrivena destinacija. Ovaj klaster, iako poseduje izuzetne atraktivnosti posebno za specijalne interese, ima značajne infrastrukturne i druge probleme za razvoj konkurentskih proizvoda. Od prirodnih atraktivnosti najznačajnija su jezera (Vlasinsko, Bovansko, Jovačko), termalni i mineralni izvori sa banjama, planine (Stara, Suva, Ozren, Rtanj) i pećine. Od kulturnih atrakcije izdvajaju se arheološka nalazišta, manastiri, Ćele-kula, Trajanova tabla. Od aktivnosti ističu se ekstremni sportovi. Niš se zbog svoje saobraćajne pozicije, kao i svojih kulturnih potencijala, aerodroma i organizacionih mogućnosti, izdvaja kao turistički centar ovog klastera. Glavni turistički proizvodi ove regije jesu kružna putovanja, turizam specijalnih interesa, planine i jezera, zdravstveni i ruralni turizam.

4. Dosadašnji rezultati razvoja turizma

Značajna dostignuća u srpskom turizmu u periodu od usvajanja Strategije brojna su, a među najznačajnijim izdvajaju se (Program razvoja kampinga kao turističkog proizvoda, 2013):

- uspostavljena su četiri karakteristična turistička klastera,

- značajno su unapređeni rezultati u segmentu kongresnog turizma,
- značajno je unapređena turistička infrastruktura,
- unapređene su saobraćajne veze sa turističkim tržištima,
- dovršen je proces privatizacije hotela,
- izvršena je vidna modernizacija smeštajnih kapaciteta,
- dolazak globalnih hotelskih lanaca je u toku,
- nastavljen je razvoj zimskih turističkih centara,
- intenziviran je razvoj ruralnog turizma,
- promovišu se vrednosti tradicionalne (lokalne) kulture, zanatstva, gastronomije i arhitekture,
- pospešen je razvoj seoskih domaćinstava koja se bave turizmom,
- razvijeni su turistički programi i aktivnosti specijalnih interesa,
- razvijeno je nekoliko nautičkih centara na Dunavu,
- otvoren je Dunavski centar za kompetenciju – DCC
- otvoreno je više akva-parkova, a nekoliko je u fazi razvoja,
- otvoreno je nekoliko tematskih parkova inspirisanih prirodnim i kulturnim nasleđem zemlje,
- otvoren je prvi (eko)kamp u okviru Nacionalnog parka Fruška gora i
- sprovodi se niz aktivnosti na razvoju eko-turizma i definisanju ovog turističkog proizvoda.

Ipak, turizam i dalje ima relativno mali ekonomski značaj. Srbija kao turistička destinacija nije pozicionirana na međunarodnom tržištu, a turistički proizvodi koje nudi i dalje su nedovoljno prepoznatljivi.

5. Umesto zaključka

Iako je do sada u pogledu razvoja turizma u Srbiji urađeno dosta, postojeća Strategija zahteva hitno ažuriranje. Takođe, potrebno je definisati kvantitativne i kvalitativne indikatore uspeha, a kao prioritetne aktivnosti nameću se:

- održivi razvoj i strateško planiranje, odnosno saradnja stejkholdera na svim nivoima, posebno Turističke organizacije Srbije, javnog i privatnog sektora,
- dugoročno planiranje uz prikupljanje i upotrebu strategijski relevantnih podataka za merenje i praćenje prometa,
- investiranje u brendiranje i promociju Srbije,
- investiranje u razvoj infrastrukture,
- obezbeđivanje transparentnog i povoljnog poslovnog ambijenta za razvoj preduzetništva i strane direktne investicije,
- ulaganje u ljudske resurse i profesionalizaciju turističke delatnosti i
- diferenciranje turističkog proizvoda Srbije kao unikatnog, visokokvalitetnog i vrednog iskustva.

Osnovna funkcija navedenih aktivnosti biće planski razvoj turizma, kvalitetnija valorizacija postojećih potencijala i bolja pozicija Srbije kao turističke destinacije u narednom periodu.

Zahvalnost: Rad je deo projekta 47007 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Literatura

Đurašević, S. (2009). Klasteri kao osnova regionalnog razvoja u turizmu, *Montenegrin Journal of Economic*, 9, 101–10.

Karamarko, N. (2010). System of Tourist destination Management as a Croatian Industry, *Tourism and Hospitality Management*, 950–966.

Karamarko, N. (2008). Identity of Croatian tourism. In *Turizam i hotelska industrija* . Fakultet za turistički i hotelski menadžment Opatija.

*** (2006). *Strategija razvoja turizma Srbije*, S. Zagreb: Horwath Conlsalting i Beograd: Ekonomski fakultet.

*** (2013). *Program razvoja kampinga kao turističkog proizvoda*, Beograd: Kamping asocijacija Srbije.

*** (2013). *Serbia Travel & Tourism – Development Potential 2011–2023*, World Travel and Tourism Council – WTTC i Oxford Economis Institute.

Summary: *Tourism is a highly important component of the national economy. As part of the identity of Serbian tourism, tourism products making up the largest part of its tourism supply and demand have been defined. In addition, in order to identify the most significant potentials for the development of tourism and ensure that they are used wisely, Serbia, as a tourist destination, has been divided into four tourism clusters: Vojvodina, Belgrade, South-Western Serbia and South-Eastern Serbia. Since the adoption of the Strategy for the Development of Tourism in Serbia, significant steps have been taken in its development. The impact on the economy, however, is still insufficient. A systematic development of tourism, urgent updating of the existing Strategy, incentives for investments and higher investing in human resources and marketing are of key importance for establishing Serbia as a tourist destination and strengthening its identity on the international market in the upcoming period.*

Key words: *tourism, Serbia, tourist product, tourism clusters.*

Cvetko Andreeski[1], Slagjana Topuzoska[2]
University Sv. Kliment Ohridski - Bitola

STRUCTURAL ANALYSIS OF LIFE INSURANCE, COMPARATIVE STUDY BETWEEN REPUBLIC OF MACEDONIA AND REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *The development of life insurance is socially and financially the most important type of insurance for every country, because of the long term risk covering and the saving component of this type of insurance. There are many research papers about the influence of some determinants to the development of life insurance. In this paper we have made some research into data regarding life insurance in the Republic of Serbia and in the Republic of Macedonia. The research is comparative taking into account the same determinants and their influence on life insurance.*

Keywords: *Llife insurance, determinants, analysis.*

Rezime: *Životno osiguranje je socijalno i finansijski najznačajnije osiguranje za svaku državu, zbog dugoročnog pokrivanja rizika i komponente štednje koje su odlike ove vrste osiguranja. Postoji veliki broj istraživačkih radova na temu uticaja određenih faktora na razvoj životnog osiguranja. Ovaj rad se bavi istraživanjem podataka o životnom osiguranju u Republici Srbiji i Republici Makedoniji. Istraživanje je komparativno i obuhvata pomenute faktore i njihov uticaj na životno osiguranje.*
Ključne reči: *Životno osiguranje, determinante, analiza*

1. Introduction

Life insurance in the Republic of Macedonia and in the Republic of Serbia, although not a new product, has not yet been present in a sufficient degree in comparison with the developed countries. In some countries of the European Union, USA and Japan, life insurance accounts for more that 50% of the total extent of insurance (Eliskovski M.). This not only provides greater security for the insured of certain age, in case of death, or experiencing a specific from of injury, but also helps create investment funds in different sectors.

[1] cvetko.andreeski@yahoo.com
[2] slagjana.topuzoska@hotmail.com

Many researchers have analyzed the development of life insurance in global (Francois O.), regional or national context (Andreeski, Milosevic, Njegomir and Eliskovski). In the relevant literature (Milosevic and Petrovic) many determinants are mentioned describing life insurance. The most important determinant is Gross Domestic Product, but there are other determinants as well, such as monetary politics, the development of social insurance, the tendency to save etc.

In the Republic of Macedonia and in the Republic of Serbia we can find an increasing line on penetration of life insurance through the years, which, of course, has not yet reached the range it has in developed countries, and has not yet become competitive with developing countries, the members of the European Union. Because of the increasing number of life insurance companies and their appearance on the insurance market in these two countries, a certain expansion of life insurance has become evident. In the following text we made an analysis of the current state of life insurance in the Republic of Macedonia and in the Republic of Serbia, as well as a structural analysis and the impact of certain determinants regarding the development of life insurance. We present the results of this research in the text.

2. Current State of development of the life insurance in the Republic of Macedonia and in the Republic of Serbia

The conditions for the development of life insurance in a certain state is seen through two known parameters: the degree of penetration of the life insurance, which is a percent of Gross Written Premium - GWP for life insurance in comparison with Gross Domestic Product - GDP of the state and density of life insurance, which is a percent of Gross Written Premium for life insurance and number of residents of the state. On Chart 1 values of life insurance penetration in certain regions of the world are given together with the values of life insurance penetration in the Republic of Macedonia and Republic of Serbia.

Chart 1: Life insurance penetration in certain regions of the world, Republic Macedonia and Republic Serbia

Source: Sigma Swiss Re and our own calculations

From data it can be concluded that the degree of penetration of life insurance in the Republic of Serbia and especially in the Republic of Macedonia are below the level of values when compared to all other regions shown, and that, naturally, indicates a very low levels of penetration of life insurance.

On chart 2 values of the degree of penetration of life insurance in certain developing countries of Europe are given.

Chart 2: Life insurance penetration for some Developing Countries in Europe

Source: Sigma Swiss Re

From chart 2 we can conclude that the degree of life insurance penetration in the Republic of Macedonia has the same degree of penetration as Albania, while the Republic of Serbia is on the degree of life insurance penetration as Montenegro and Bulgaria. Slovenia, Poland and Hungary have a degree of life insurance penetration greater that 1.5% which indicates that they have more developed life insurance than other developing countries in Europe.

Chart 3: Life insurance density in certain developing countries in Europe

Source: Sigma Swiss Re and own calculations

On Chart 3 values of life insurance density in some developing countries from Europe that are given in the Chart 2 are shown. For all analyzed countries, except for Albania for which we couldn't find data, life insurance density in the Republic of Macedonia is the lowest, while life insurance density in the Republic of Serbia is on the level with Montenegro and approaching the level of Bulgaria.

These two parameters reflect the low level of development of life insurance in the Republic of Serbia and even lower in the Republic of Macedonia. In the following part of the paper, we made research into life insurance in the Republic of Macedonia and in the Republic of Serbia for the last 10 years, as well as determinants that affected the development of life insurance in these two countries.

3. Development of life insurance in the Republic of Macedonia and in the Republic of Serbia

In Table 1 data for development of life insurance, as well as data of the determinants proven as relevant for the development of life insurance are given (Andreeski, Milosevic and Eliskovski). From the data, without additional analyses, it may be noticed that the degree of life insurance penetration in analyzed 10 years has increased by 3.4 times. That is a significant increasing, but it's not a surprise, if we know the fact that in the last 10 years the degree of life insurance penetration was minimal, although there was potential for development. Also, the same conclusion will be reached if we calculate the life insurance density. The population of the Republic Macedonia did not increase with same dynamics as the development of life insurance. If in 2005 the life insurance density was 1.34 dollars, in 2014 is 7.7 dollars, which is 5.75 times higher.

Table 1: Development of life insurance, Gross Domestic Products and index of living costs for Republic Macedonia 2005 - 2014

Macedonia	**2014**	**2013**	**2012**	**2011**	**2010**	**2009**	**2008**	**2007**	**2006**	**2005**
Gross written premium – life insurance	888329	729459	598134	496995	354507	300817	266670	171206	115699	154174
Total amount of GDP	7630733	7193501	7013622	6808264	6480874	6182401	6421489	6108839	5445239	5105405
GDP in million denars	525843	499560	466703	464187	437296	414622	414890	372889	334840	308447
Degree of penetration	0,1689	0,14602	0,12816	0,10706	0,08106	0,07255	0,06427	0,04591	0,03455	0,04998
Inflation (index of living costs	-0,3	2,8	3,3	3,9	1,3	-0,8	8,3	2,3	3,2	0,5

Source: Insurance Supervision Agency

To make a structural analysis for the development of life insurance we made a correlation table on Gross Written Premium, Gross Domestic Product and inflation, presented through the index of living costs. Values are given in Table 2.

Table2: Correlation table

	GWP	GDP	Inflation
GWP	1	0,9358	-0,01667
GDP	0,9358	1	-0,189
Inflation	-0,0167	-0,189	1

From the values in the table 2, we can conclude that there is a significantly large and positive correlation between the Gross Written Premium of life insurance in the Republic of Macedonia and Gross Domestic Products. The correlation with inflation is minimal and negative, which means that this determinant can not be taken as relevant for modeling a series of Gross Written Premium. If this value is compared with that given in the previous studies of life insurance in Republic Macedonia (Andreeski, Milosevic, Njegomir), we can see the growth of correlation between Gross Written Premium for life insurance and Gross Domestic Product.

We have made a model for the Gross Written Premium, as an independent variable the Gross National Product is taken and a constant. The results are given in table 3.

Table3: Results from modeling of Gross written premium

Dependent Variable: GWP
Method: Least Squares
Date: 07/10/15 Time: 18:57
Sample: 2005 2014
Included observations: 10

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-1083339.	200971.5	-5.390510	0.0007
GDP	3.516963	0.468399	7.508476	0.0001

R-squared	0.875732	Mean dependent var	407599.0
Adjusted R-squared	0.860199	S.D. dependent var	262124.7
S.E. of regression	98008.35	Akaike info criterion	26.00035
Sum squared resid	7.68E+10	Schwarz criterion	26.06087
Log likelihood	-128.0017	Hannan-Quinn criter.	25.93396
F-statistic	56.37721	Durbin-Watson stat	0.565908
Prob(F-statistic)	0.000069		

Variables have a high values of t-statistics and according to this statistics, the probability of parameters rejection is close to zero. The modeling of the series is good, but Durbin-Watson statistics indicates possible serial correlation of residual of the first order. After we made residual analysis with correlogram, we found that residuals are correlated and their values are not randomly distributed (Table 4). In the model is missing additional variable(s) which would result with a valid model with uncorrelated residuals.

Table 4: Analysis of residuals

Date: 07/10/15 Time: 19:05
Sample: 2005 2014
Included observations: 10

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
. |*** . |	. |*** . |	1	0.468	0.468	2.9201	0.087
. |* . |	. *| . |	2	0.077	-0.181	3.0101	0.222
. **| . |	. **| . |	3	-0.284	-0.320	4.3906	0.222
. ***| . |	. *| . |	4	-0.407	-0.171	7.6960	0.103
. ***| . |	. **| . |	5	-0.440	-0.250	12.350	0.030
. **| . |	. *| . |	6	-0.308	-0.169	15.189	0.019
. | . |	. | . |	7	0.005	0.069	15.190	0.034
. |* . |	. *| . |	8	0.145	-0.142	16.453	0.036
. |** . |	. | . |	9	0.243	-0.030	23.542	0.005

The same analysis is made for data of the development of life insurance in the Republic of Serbia. The degree of penetration of life insurance in the Republic of Serbia increased by 2.3 times in last 10 years.

Table 5: Development of life insurance, Gross Domestic Product and Index for living costs in the Republic of Serbia, 2005 - 2014

Serbia, percentage participation of life insurance	**2014**	**2013**	**2012**	**2011**	**2010**	**2009**	**2008**	**2007**	**2006**	**2005**
T1	22,2	18,4	17,2	16,0	13,9	12,8	10,3	7,9	7,4	8,3
T2	20,4	17,8	17,0	15,4	14,2	13,1	10,4	9,4	7,9	6,4
T3	20,9	18,8	17,6	15,8	14,8	13,5	10,9	10,4	8,7	7,3
yearly	23,1	22,0	19,3	17,4	16,5	14,7	12,2	11,0	10,6	9,5
Total premium million euro	574	559	540	548	536	558	589	565	485	405.7
GDP million euro	31590,9	34262,9	31683,1	33423,8	29766,3	30654,7	33704,5	29451,6	24434,6	21103,3
Degree of	0,4197	0,3589	0,3289	0,2852	0,2971	0,26758	0,2132	0,2110	0,2103	0,1826

Source: National bank of Serbia, Insurance supervision sector

In table 6 values from correlation matrix for data of GWP, GDP and Inflation are given.

Table 6: Correlation table

	GWP	GDP	Inflation
GWP	1	0,90721	-0,36018
GDP	0,90721	1	-0,50857
Inflation	-0,36018	-0,50857	1

From the values in table 6 it is concluded that the degree of correlation between Gross Written Premium and Gross Domestic Product in the Republic of Serbia is slightly lower than the one in the Republic of Macedonia, but it is still significantly high. Inflation presented through the index of living costs has higher degree of correlation with GDP than with GWP. As inflation cannot be taken in modeling of the GWP series, results of GWP series model are presented in Table 7.

Table 7:

Dependent Variable: GWP
Method: Least Squares
Date: 07/10/15 Time: 19:45
Sample: 2005 2014
Included observations: 10

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	6656.737	1928.518	3.451737	0.0087
GDP	-0.191806	0.063705	-3.010868	0.0168

R-squared	0.531213	Mean dependent var	901.1000
Adjusted R-squared	0.472615	S.D. dependent var	1109.220
S.E. of regression	805.5302	Akaike info criterion	16.39773
Sum squared resid	5191031.	Schwarz criterion	16.45825
Log likelihood	-79.98867	Hannan-Quinn criter.	16.33135
F-statistic	9.065324	Durbin-Watson stat	2.301699
Prob(F-statistic)	0.016791		

From the statistics given in table 7 we can conclude that the correlation between Gross Written Premium and Gross Domestic Product is substantially lower compared to the model for the Republic of Macedonia, but the Durbin - Watson's statistic has value near to 2 which means that there is possible absence of serial correlation of the residuals. Also, the criteria for model evaluation have lower values compared to the model for Republic Macedonia which indicates that we have a better model. The correlation values of residuals are given in table 8. We can see lower correlation values for the residuals, compared to the previous model. However, it's expected that if we introduce additional valid variable, we can create better model.

Table 8: Correlation values of the residuals

Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
. ***| . |	. ***| . |	1	-0.353	-0.353	1.6601	0.198
. **| . |	. ***| . |	2	-0.232	-0.407	2.4652	0.292
. |* . |	. *| . |	3	0.194	-0.088	3.1125	0.375
. | . |	. | . |	4	0.010	-0.031	3.1144	0.539
. *| . |	. *| . |	5	-0.161	-0.138	3.7331	0.588
. | . |	. *| . |	6	0.053	-0.097	3.8187	0.701
. *| . |	. **| . |	7	-0.145	-0.342	4.6564	0.702
. |* . |	. *| . |	8	0.139	-0.112	5.8147	0.668
. | . |	. *| . |	9	-0.007	-0.148	5.8198	0.758

The test for normal distribution indicates that the sum of residuals is near the zero value, and the probability of acceptance of the residual as uncorrelated series is greater than 90%.

4. Conclusion

Although we can measure the significant progress in the development of the life insurance in the Republic of Serbian and the Republic of Macedonia, we can say that they are neither on the level with the developing countries in the European Union, nor with the other regions of the world. To get closer to the developing countries in the European Union, the Republic of Serbia needs to increase the density of life insurance no less than four times, and that value for the Republic of Macedonia is at least 16 times. In the last ten years, the density of life insurance in the Republic of Macedonia has increased 7.7 times, and by the same dynamics of increasing, it will take more than 20 years to be comparable with other developing countries in Europe.

As anticipated, the most influential determinant in the structure of the development of life insurance is Gross Domestic Product. Correlation of this determinant with Gross Written Premium for both countries is higher than 0.9. This parameter being the most relevant in modeling of Gross Written Premium, however, it is not enough to finally create a valid model of the serial. We need additional parameter(s) which should not be in correlation with GDP and would be valid for the model.

In both counties we can find five life insurance companies, and according to the measurement of the development of life insurance we can say that the Republic of Serbia has more developed life insurance. If the Republic of Macedonia continues with the same dynamics of life insurance development it will take ten years for reaching the current level of development of life insurance in the Republic of Serbia.

References

Box, George E.P. *Time Series Analysis - Forecasting and Control*. New Jersey: Prentice-Hall, 1994.

Chatfield, C. *The Analysis of Time Series - An Introduction* (Fourth edition). London etc.: Chapman & Hall, 1989.

Cvetko A., Bratislav M., Vladimir Nj. Analysis of the Life Insurance Market in the Republic of Macedonia, Economic Annals, Volume LVII, No. 194 / July – September, Beograd 2012

Francois O., Life Insurance in Developing Countries, A cross Country Analysis, UNCTAD/OSG/DP/93, December, 1994

Gujarati, Domodar N. *Basic Econometrics* (Third edition). New York etc.: McGraw-Hill, 1995.

http://www.stat.gov.mk/

http://www.swissre.com/sigma/

Tihomir J., *Economics of insurance,* Euro-Mak Company DOO, Skopje, 2005 god.

Mills, Terence C. *The Econometric Modelling of Financial Time Series*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Stewart, Jon. *Econometrics*. New York etc.: Philip Allan, 1991.

www.aso.mk

www.nbrm.mk

www.nbs.rs

Bratislav M., *Life and health insurance*, enter for scientific research work, FTU – Ohrid, 2008

Vladimir Nj.., Insurance and Reinsurance, Tectus, Zagreb, 2011

The annual report for insurance market in Republic Macedonia for 2005-2008 years. Ministry of finance

The annual report for state and movement to insurance market i Republic Macedonia in 2009-2014 years. Insurance Supervision Agency

Zdravko P., Tomislav P., Life insurance, Glosarium, Belgrad, 2003

Dr Ivana Božić Miljković
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad[1]

PROBLEMI OČUVANJA EKONOMSKOG IDENTITETA U PROCESU GLOBALIZACIJE SA POSEBNIM OSVRTOM NA ZEMLJE U TRADICIJI

Rezime: *Pojam identiteta se može posmatrati sa različitih aspekata u zavisnosti od subjekta čija se specifičnost želi naglasiti. Identitet se može analizirati sa aspekta pojedinca, države, nacije ili geografskog područja. Sa aspekta pojedinca ili nacije, možemo govoriti o istorijskom, političkom, kulturnom i demografskom identitetu koji, objedinjeni, postavljaju koordinate nacionalnog identiteta. Ekonomski aspekt identiteta je kategorija novijeg datuma. Potreba za analizom ekonomskog identiteta uslovljena je procesom globalizacije koji, kao jedan svepovezujući proces, nipodaštava sve oblike i aspekte identiteta, a posebno destruktivno lice pokazuje prema ekonomskom identitetu. U procesu globalizacije, identitet kao individualna kategorija biva zamenjen novim identitetom koji ima globalni karakter i funkcije. U ekonomskom smislu, osnova novog, globalnog identiteta jeste sveopšta povezanost i međuzavisnost sveta putem slobodnog kretanja kapitala, robe i radne snage u svetskim razmerama. Izgrađen na toj osnovi, ekonomski identitet danas je izraz nove polarizacije sveta na bogate i siromašne, ekonomski razvijene i nerazvijene, tehnološki napredne i one koji u tom pogledu zaostaju. Zadatak ovog rada je da istraži da li smo usvajanjem opštih globalnih pravila i standarda u proizvodnji i potrošnji počeli da ličimo jedni na druge. Da li sa tog puta grube podele ekonomskih identiteta postoji izlaz koji vodi ka povratku sopstvenom ekonomskom identitetu? Poseban osvrt biće načinjen na grupu zemalja u tranziciji i pitanje koliko bi eventualni uspeh u procesu njihove integracije u EU doprineo promeni aktuelnog ekonomskog identiteta.*

Ključne reči: ***globalizacija, regionalizacija, tranzicija, ekonomski identitet***

1. Globalizacija i ekonomski identitet

Težnja ljudi za međusobnom saradnjom i povezivanjem stara je koliko i ljudski rod. Načini i uspeh u realizaciji te težnje bili su direktno uslovljeni stepenom razvoja ljudskog društva, te ekonomskim i drugim intersima

[1] E-mail: ibozic@useens.net

koji su se kroz saradnju želeli ostvariti. U osnovi procesa globalizacije jeste međuzavisnost sveta, motivisana čvršćom, pre svega ekonomskom, saradnjom i povezivanjem svih država i naroda u jedno „globalno selo" (Makluan, 1962). Iz ekonomskog ugla posmatrano, potrebe za saradnjom među državama i narodima razvijale su se i sadržajno obogaćivale uporedo sa njihovim ekonomskim razvojem i potrebom ubrzanja tog razvoja. Okosnicu tih odnosa činili su razvoj proizvodnje, trgovine, saobraćaja i tehnološki razvoj. Danas se o globalizaciji govori kao o epohalnom procesu, megatrendu, novom trećem talasu modernizacije, eri globalnog kapitalizma, ali i o procesu koji je bitno odstupio od svoje prvobitne ideje humanog razvoja i jednakih šansi za sve, i više nego ikada pre naglasio podele i generisao razvojne disproporcije.

Početak procesa globalizacije istorijski se vezuje za drugu polovinu XX veka i pojavu novih, pre svega informatičkih, tehnologija i internacionalizaciju proizvodnih snaga. Sadejstvo ova dva faktora uslovilo je veći stepen međuzavisnosti ekonomija različitih zemalja i njihovu integraciju u globalni sistem. Napredak procesa liberalizacije trgovine i povećanje obima i vrednosti svetskog prometa roba i usluga od druge polovine XX veka do danas definisali su pravac razvoja i stepen napretka procesa globalizacije. Činjenica je da ovaj proces podstiče međunarodnu podelu rada, ali i međuzavisnost i integraciju u globalnom svetskom sistemu. Međutim, u procesu globalizacije, nacionalne države postaju veliki gubitnici. Uključivanjem u taj proces, njihove se ingerencije i suverenitet sve više sužavaju, a vođenje njihovih ekonomija postaje zadatak velikih preduzeća, transnacionalnih kompanija, velikih banaka i finansijskih magnata koji diktiraju odnose na svetskom tržištu roba, usluga i resursa. Na taj način se formira novi ekonomski identitet države, nacije ili regiona, koji je određen njihovom ekonomskom snagom (bogatstvom). Koordinate ekonomskog identiteta države u uslovima globalizacije čine: stepen razvoja proizvodnje, struktura proizvodnje, stepen tehnološkog razvoja i obim, struktura i kvalitet svih oblika društvene potrošnje. Sa tog aspekta, država, nacija ili region se, u globalnom okruženju, mogu okarakterisati kao: ekonomski siromašni ili bogati, industrijski razvijeni ili nerazvijeni, tehnološki napredni ili oni koji u tom pogledu zaostaju, ekonomski otvoreni prema svetu ili oni koji to nisu, oni koji se brzo razvijaju ili oni čiji je razvoj sporiji. Identiteti nastali na osnovu tih kriterijuma danas su posebno naglašeni. Proces globalizacije ih na poseban način čini vidljivim i to kroz prizmu globalne ekonomske strukture savremenog sveta u kojoj postoje protivurečni procesi: sa jedne strane, integracije u čijoj je osnovi gašenje ekonomskih identiteta, a sa druge strane insistiranjem na tim novim identitetima koji su krojeni ekonomskom snagom.

Globalizacija, kao najsavremeniji oblik međuzavisnosti sveta, afirmiše ekonomiju kao opštu kategoriju, koja sve više poprima svetska

naspram državnih, nacionalnih i regionalnih obeležja nasleđenih iz prošlosti. Na taj način, marginalizuju se značaj i funkcije ekonomskih identiteta nacionalnih država i njihovih malih ili velikih tržišta, a afirmiše se i promoviše identitet svetske ekonomije i glorifikuju razmere svetskog tržišta. „Neoliberalni globalizam u kojem se globalizam vezuje za širenje ekonomskih struktura i vrednosti zasnovanih na tržištu. Iz ove perspektive, suština globalizacije je u izgradnji globalne kapitalističke ekonomije koja je u funkciji interesa transnacionalnih korporacija i koja znatno smanjuje moć države, posebno njenu sposobnost da transformiše društvenu strukturu. Globalizacija je, tako, mehanizam pomoću kojeg će se ostvariti kraj istorije, u smislu konačne pobede liberalnog kapitalizma" (Hejvud, 2005: 341). To se dešava pod dejstvom brojnih faktora i procesa koji određuju samu ekonomsku suštinu globalizacije, a kao najvažniji se izdvajaju:

1. Tehnološki razvoj koji u procesu globalizacije postaje svetski proces čiji je smisao da tehnologija sve manje ima nacionalno i državno obeležje, a sve više bude dostupna svima.
2. Sloboda kretanja kapitala u svetskim razmerama čiji je izraz i posledica veliki broj transnacionalnih kompanija čije je učešće u svetskoj proizvodnji i na svetskom tržištu impresivno.
3. Sloboda kretanja robe koja omogućava da roba proizvedena u jednom delu sveta bude dostupna u svim drugim delovima sveta. Jedna od posledica procesa liberalizacije svetske trgovine, kao integralnog dela procesa globalizacije, jeste unificiranje sadržaja i strukture ponude robe u svim delovima sveta. Na taj način se sa tržišta istiskuju lokalni i regionalni proizvođači i uništava deo ekonomskog identiteta kreiranog na osnovi prepoznatljivih proizvoda.
4. Institucionalizacija svetske privrede takođe je jedna od tekovina procesa globalizacije koji je doveo do toga da se mnoga pitanja više ne mogu rešavati na nivou nacionalnih država, već prelaze u nadležnost nadnacionalnih institucija. Međunarodne organizacije i institucije postaju globalni subjekti svetske ekonomije, ugrožavajući identitete nacionalnih ekonomija i njihovih nacionalnih politika.
5. Unifikacija načina i oblika ekonomske organizacije i funkcionisanja ekonomije razvojem savremenog tržišnog sistema privređivanja, čime se drastično sužava mogućnost da u tom delu države pojedinačno izraze svoje specifičnosti, tj. da iskažu svoj ekonomski identitet.

Ovim obeležjima i procesima globalizacija afirmiše i promoviše globalnu ekonomiju i globalno tržište kao novi ekonomski identitet. Kreatori sadržaja tog identiteta i načela na kojima će on biti zasnovan jesu međunarodne organizacije i institucije. Njihovo delovanje i ingerencije u rešavanju svih važnih pitanja marginalizuju identitete nacionalnih ekonomija koji se zasnivaju na sopstvenim oblicima ekonomskog organizovanja, funkcioni-

sanja i politici razvoja. Nacionalne ekonomije često su primorane da se, u cilju iskorišćavanja benefita procesa globalizacije i regionalizacije, odriču svog ekonomskog identiteta, pa i suvereniteta.[2]

2. Ekonomski identiteti kao poluga novih podela u svetu

Sve do 80-ih godina prošlog veka u strukturi svetske ekonomije dominirale su nacionalne ekonomije kao subjekti sa naglašenim ekonomskim suverenitetom i identitetom. Proces globalizacije uticao je na izmenu organizacione strukture svetske ekonomije i uslovio nastanak novih identiteta koji se razlikuju po tome koliki značaj imaju na usmeravanje globalnih privrednih tokova. Početak globalizacije označio je završetak Hladnog rata između Istoka i Zapada, međutim, sam tok tog procesa je, stvarajući nove ekonomske identitete i favorizujući neke od njih, doveo do novih podela, ovoga puta na bogate i siromašne. Te podele su, sa napretkom procesa globalizacije, bivale sve izraženije, a protivurečnosti tog procesa sve veće.

Grafik 1: Kretanje GDP-a po grupama zemalja u periodu od 1990. do 2014. godine (u mil $, tekuće cene)

	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.	2014.
Razvijene zemlje	18.045.538	24.241.904	25.686.887	34.988.778	41.829.389	45.627.001
Zemlje u razvoju	4.004.249	6.087.219	7.193.562	11.155.717	21.492.038	29.206.464
Zemlje u tranziciji	850.475	542.124	375.435	1.058.991	2.108.556	2.617.445

Izvor: UNCTAD, Handbook of Statistics, http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx? Dostupno: avgust/2015.

[2] Na primer, dobrovoljno odustajanje od svog ekonomskog identiteta jeste prihvatanje evra od strane zemalja članica evrozone i odricanje suverenog prava na nacionalnu valutu. Takođe, prihvatanje liberalizacije trgovine od strane zemalja u tranziciji, u cilju povećanja priliva stranih direktnih investicija, jeste odustajanje od njihovog ekonomskog identiteta. Uprkos činjenici da liberalizacija trgovine negativno utiče na njihovu domaću proizvodnju, koja je deo njihovog ekonomskog identiteta, zemlje u tranziciji, da bi ostvarile korist od procesa globalizacije, tj. međunarodnog kretanja kapitala koji je njen integralni deo, ipak je prihvataju.

Podaci iz tabele, osim nivoa razvijenosti, pokazuju odnose snaga u svetskoj privredi. Glavnu reč u procesu globalizacije vode ekonomski najjače zemlje. Njihov GDP je tokom posmatranog perioda između 1,5 i 4,5 puta veći od onog koji ostvaruju zemlje u razvoju. Ekonomska moć daje im kredibilitet da odlučuju o gotovo svim pitanjima koja se tiču čitavog sveta (pitanja u vezi sa ekonomijom, ekologijom, energetikom, politikom, ljudskim pravima i sl.). Grupa zemalja u razvoju i pored rastućeg GDP-a nije u stanju da dostigne razvijene zemlje i obezbedi neki vid ravnopravnosti u odlučivanju. Većina njih predstavlja sirovinsku bazu za velike transnacionalne kompanije, u njihovom izvozu dominiraju sirovine i poluproizvodi, što ne obezbeđuje sredstva za brz i kvalitetan ekonomski razvoj, niti poziciju u međunarodnim ekonomskim odnosima koja bi u njihovu korist nešto promenila. Zemlje u tranziciji su, što se ekonomskog razvoja tiče, u posebno nepovoljnoj poziciji – sa jedne strane, opterećene su političkim i ekonomskim nasleđem prošlosti, a sa druge strane, kapitalno su zavisne od razvijenih zemalja, sa strukturom izvoza koja odgovara grupi zemalja u razvoju, i okrenute neizvesnoj budućnosti u Evropskoj uniji. Podaci o njihovom GDP-u, krajem posmatranog perioda, više govore o stagnaciji nego o ekonomskom rastu.

Očigledno je da se, od početka procesa globalizacije do danas, teorijskoj ideji sveopšte integracije i humanog i ravnopravnog razvoja sve oštrije suprotstavljala globalna ekonomska stvarnost, u kojoj su glavnu reč vodile najrazvijenije zemlje sa snažnim ekonomskim identitetima i istim takvim autoritetom u međunarodnim ekonomskim odnosima. U skladu sa ovim tektonskim promenama odnosa snaga u svetu, menja se i struktura svetske ekonomije u kojoj nastaju i promovišu se novi oblici organizacije ekonomske aktivnosti. Najznačajniji subjekti te organizacije postaju transnacionalne kompanije. Njihova ekonomska snaga, učešće u svetskoj proizvodnji i međunarodnoj trgovini, čini ih najznačajnijim subjektima svetske ekonomije. Činjenica da su matične kompanije poreklom iz razvijenih zemalja sveta, pruža transnacionalnim kompanijama snažan ekonomski identitet koji se mora respektovati u savremenim globalnim ekonomskim odnosima.

U aktuelnom rasporedu identiteta na globalnoj ekonomskoj sceni, postavlja se pitanje učešća malih i nerazvijenih zemalja u svetskoj proizvodnji i međunarodnoj trgovini. Drugim rečima – da li i u kojoj meri dominantni ekonomski identiteti ostavljaju prostor izrazu i delovanju slabijih ekonomskih identiteta? Koji su to proizvodi i usluge sa kojima one mogu učestvovati na globalnom tržištu, a da već u njihovoj proizvodnji nemaju dominaciju transnacionalne kompanije i industrijski razvijene zemlje? Savremena ekonomska teorija i praksa preporučuju brendiranje proizvoda i usluga tih zemalja kao način očuvanja njihovog ekonomskog identiteta i

njihovog učešća u međunarodnoj trgovini. Brendiranje, po prirodi stvari, znači proizvoditi proizvode ili obavljati usluge namenjene izvozu, a koji imaju lokalne i regionalne karakteristike. Poseban problem predstavlja činjenica da mali proizvodni potencijali malih i ekonomski siromašnih zemalja ne obezbeđuju obim proizvodnje koji može biti generator njihovog privrednog razvoja. Oni proizvodi koji to eventualno mogu biti, već su prisvojeni od strane transnacionalnih kompanija i male, ekonomski nerazvijene zemlje gube trku u konkurentskoj utakmici sa njima.[3] Dodatna ulaganja kapitala, tehnologije i znanja uglavnom nisu dovoljna da promene ove odnose snaga u globalnoj ekonomiji.

Savremeni globalni ekonomski odnosi posebno ne idu na ruku onoj grupi zemalja u čijem izvozu dominiraju sirovine. Njihovi ekonomski identiteti utapaju se u mnogo moćnije identitete transnacionalnih kompanija, koje prema ovoj grupi zemalja imaju eksploatatorski odnos.[4] Te zemlje su se, u međunarodnoj podeli rada, specijalizovale za proizvodnju sirovina i poluproizvoda, a onda su, pod parolom liberalizacije, uslovljene da tako ranjive otvaraju svoja tržišta za nimalo ravnopravnu trgovinsku razmenu sa bogatima. Sa jedne strane, one jeftino prodaju sirovine i radnu snagu, a skupo plaćaju visokotehnološke proizvode i usluge koje uvoze iz razvijenih zemalja. „Ovakav vid ekonomske razmene (pljačke) još više pojačava efekat ekonomske neravnopravnosti i svesno gura države i nacije u takozvanu specijalizaciju za siromaštvo. Takva politika na globalnom planu podržana je od strane međunarodnih ekonomskih institucija: MMF-a Svetske banke i Svetske trgovinske organizacije" (Despotović, Đurić 2014: 5–6). Proces globalizacije ide u pravcu dalje podele sveta na bogate i siromašne i još više naglašava razlike među njima. Ovakav odnos snaga se u skorijoj budućnosti neće promeniti i grupa zemalja u razvoju biće još dugo na ekonomskim, političkim i društvenim marginama savremenog sveta.

3. Ekonomski identiteti zemalja u tranziciji; da li je rešenje u regionalnom povezivanju?

Širenje ideje neoliberalizma u svetskim razmerama nametnulo je zemljama u razvoju i postsocijalističkim društvima strategiju zavisne modernizacije i ekonomskog razvoja. Proces globalizacije posebno nije bio na-

[3] Radi se o proizvodima poput automobila, bele tehnike, aparata za domaćinstvo, telekomunikacione opreme, građevinskog materijala, proizvoda namenske i farmaceutske industrije, prehrambenih proizvoda i sl.

[4] Ove zemlje obično nemaju pravo glasa i ne učestvuju u određivanju svetske cene svojih sirovina. To, u njihovo ime i za njihov račun rade transnacionalne kompanije, ugrožavajući na taj način ekonomski identitet nerazvijenih zemalja i ograničavajući svaku mogućnost za eventualnu promenu njihovog podređenog položaja u međunarodnim ekonomskim odnosima.

klonjen ovoj drugoj grupi zemalja koje su ekonomski bile primorane da jedan „uigran“ ekonomsko-politički sistem u kratkom vremenskom periodu zamene kombinacijom demokratskog društvenog uređenja i tržišnog načina privređivanja. Prvih godina, proces tranzicije veoma je negativno uticao na privrede ovih zemalja. U njima dolazi do drastičnog pada proizvodnje, naročito u onim zemljama koje su bile izložene većim političkim potresima i bile su učesnice ratnih sukoba. Slične probleme sa nivoom društvene proizvodnje imale su i druge balkanske zemlje u tranziciji koje su taj proces privele kraju.[5] Uporedo sa procesom deindustrijalizacije ovih zemalja, tekao je proces periferizacije njihove privrede, društva i kulture. „Neoliberalni projekat reforme i modernizacije, u dobrom delu zemalja Jugoistočne Evrope, pretvorio se u svoju suprotnost, u antimodernizacijski proces i lumpenrazvoj (ili zavisni subrazvoj), odnosno *specifični razvoj nerazvijenosti* na Balkanu“ (Mitrović, 2006: 113). Sve se to, u najnegativnijem smislu, odrazilo na njihove ekonomske identitete. Polazeći od činjenice da

Tabela 1: **Indikatori makroekonomskog razvoja zemalja u tranziciji 2002, 2007. i 2013. godine**

2002. godina	Broj stanovnika (u 000)	GDP (u mil USD, tekuće cene)	GDP *per capita* (u USD, tekuće cene)	Prosečna bruto mesečna zarada (u EUR)	Inflacija (u %)	Stopa nezaposlenosti (u %)	Priliv FDI (u mil USD tekuće cene)
Albanija	3.093	4.443	1.438	112	1,7	15,8	135
BiH	3.828	6.711	1.777	138	-0,4	31,1	265
Makedonija	2.022	3.791	1.875	280	0,8	32,4	106
Srbija i Crna Gora	8.116	19.233	1.807	219	9,4	14,5	563
2007. godina	Broj stanovnika (u 000)	GDP (u mil USD, tekuće cene)	GDP *per capita* (u USD, tekuće cene)	Prosečna bruto mesečna zarada (u EUR)	Inflacija (u %)	Stopa nezaposlenosti (u %)	Priliv FDI (u mil USD tekuće cene)
Albanija	3.170	10.701	3.376	188	2,9	13,2	659
BiH	3.843	15.281	4.044	480	1,5	29,0	1.818
Makedonija	2.045	8.160	3.984	395	2,3	34,9	693
Srbija	7.382	47.266	4.518	484	7,0	18,1	4.977

[5] Manje-više, sve zemlje u tranziciji, pa i balkanske, primenjivale su politiku „*vašingtonskog konsenzusa*“ u svojoj ekonomsko-političkoj praksi u tom periodu. „Sam izraz *vašingtonski konsenzus* nastao je početkom 90-ih godina (prvi ga je upotrebio Džon Viljemson 1993. godine), za niz principa koje MMF, IBRD i druge međunarodne organizacije sa sedištem u Vašingtonu smatraju kao osnovu dobrog upravljanja privredom. Radi se o sledećim principima: trgovinska liberalizacija, promovisanje stranih direktnih investicija, fiskalna disciplina, prioriteti efikasnih javnih rashoda, reforma poreza, finansijska liberalizacija, konkurentni devizni kurs, privatizacija, deregulacija i zaštita imovinskih prava. Mnogi protivnici globalizacije (antiglobalisti) smatraju ove principe nedelotvornim.“ Gud, W. (2005) *Rečnik termina međunarodne trgovinske politike*, prevod sa engleskog, Ministarstvo za međunarodne ekonomske odnose Srbije i Crne Gore i Pravni fakultet u Kragujevcu, Beograd, str. 399.

je ekonomska moć mera ekonomskog identiteta, možemo, prateći indikatore ekonomskog razvoja grupe sadašnjih zemalja u tranziciji, sagledati u kojoj meri su ti identiteti narušeni i koliko su ove zemlje daleko od novog, željenog, evropskog ekonomskog i svakog drugog identiteta.

Podaci iz tabele pokazuju da se proces tranzicije u ovoj grupi zemalja sporo odvija na šta ukazuju podaci o ekonomskom razvoju i standardu stanovništva. Ovakvo stanje u njihovim privredama posledica je masovne deindustrijalizacije sprovedene krajem prošlog i početkom ovog veka, kada je ugašen veliki broj industrijskih kapaciteta, a negde su devastirane i čitave industrijske grane. Ove zemlje su (ne računajući Albaniju), gubitkom nekada velikog domaćeg tržišta izgubile deo ekonomskog identiteta, ali i ekonomskih veza čije je obnavljanje teklo veoma sporo. Većina njih nije uspela da u novim globalnim uslovima izgradi ekonomski identitet koji bi po snazi i autoritativnosti bio makar približan identitetu iz vremena zajedničke države. Danas one prepoznaju pristupanje Evropskoj uniji kao jedinu mogućnost očuvanja svoje političke stabilnosti i unapređenja ekonomskog razvoja. Njihov novi identitet vezan je za identitet Evropske unije, bez obzira na činjenicu da bi, čak i u slučaju brzog pristupanja,, ekonomski bile na njenim marginama. Imajući u vidu dosadašnju praksu tranzicije ovih država, valja reći da balkanska društva (zemlje u tranziciji) imaju protivurečni tranzitorni identitet (Vidojević, 2005). Ona su razapeta između prošlosti i budućnosti, između retradicionalizacije i modernizacije (Mitrović, 2006). Gotovo svi napori koji se čine u pravcu njihovog regionalnog povezivanja i saradnje, zajedničke proizvodnje i izvoza na treća tržišta rezultat su inicijativa Evropske unije.[6] Same zemlje u tranziciji ne pokazuju ambicije za izgradnju zajedničkog ekonomskog identiteta, jedne u drugima ne prepoznaju ozbiljne spoljnotrgovinske partnere, i trgovinski su u potpunosti okrenute Evropskoj uniji sa kojom ostvaruju više od polovine spoljnotrgovinskih tokova. S obzirom na strukturu te trgovine, njeni su efekti na privredni razvoj zemalja u tranziciji ispod očekivanja. Dosadašnje iskustvo svake od ovih zemalja pokazuje da bi artikulacija njihovih lokalnih interesa i ciljeva bila uspešnija u procesu regionalizacije. Regionalizacija se, kao deo savremene ekonomsko-političke prakse, pokazala kao efikasno oruđe u rešavanju ekonomskih i drugih problema. Njome se postiže objedinjavanje i bolje korišćenje razvojnih resursa i olakšava se pristup zemljama

[6] Ove zemlje (uključujući i Moldaviju) su potpisnice CEFTA sporazuma, koji pored liberalizacije spoljne trgovine ima za cilj i jačanje svih oblika međusobne ekonomske saradnje u regionu. Ekonomski efekti primene CEFTA sporazuma su, međutim, ispod potrebnog i poželjnog nivoa, a trgovina je opterećena i limitirana brojnim problemima kao što su: komplikovane administrativne procedure na graničnim prelazima, neusklađenosti u radu carine i inspekcijskih službi, međusobno nepriznavanje nacionalnih sertifikata o poreklu robe i sl.

određenog geografskog područja na tržišta razvijenih zemalja. „Osim zajedničkog nastupa na treća tržišta, regionalna integracija olakšava i pristup zemalja određenog geografskog područja širim regionalnim i svetskim integracijama i asocijacijama, pod uslovom da se odnosi unutar nje grade na principima i načelima tih institucija i asocijacija" (Božić, 2002: 95). Ekonomija je najbrži put u regionalizaciju i u njoj bi problemi nacionalnih, kulturnih i etničkih identiteta trebalo da budu najmanje sporni. U cilju bržeg i stabilnijeg ekonomskog razvoja i što skorijeg pristupanja evrointegracijama, zemlje u tranziciji, uvažavajući političku i ekonomsku prošlost, treba da se okrenu budućnosti. Ta budućnost je u njihovoj međusobnoj saradnji, povezivanju i izgradnji novog zajedničkog ekonomskog identiteta, koji obezbeđuje bolji položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Zaključak

U procesu globalizacije nastaju novi ekonomski identiteti, a stari se ili gube ili, da bi opstali, moraju prilagođavati svoj sadržaj i forme ispoljavanja novim uslovima koje globalizacija nameće. Bez tih novih identiteta i njihovih sadržaja, pozitivni ekonomski efekti globalizacije na razvoj svetske ekonomije izostali bi ili bi daleko bili manji. Globalizacija produbljuje ekonomske i socijalne razlike u svetu i ne pruža svima jednake razvojne šanse. Iz tog razloga, ne treba žuriti sa poništavanjem starih ekonomskih identiteta i njihovim prilagođavanjem novim uslovima. Očuvanje ekonomskog identiteta i njegovo prilagođavanje novim uslovima podrazumeva odgovornost za privredni razvoj i ekonomsku stabilnost, koja se postiže vođenjem kredibilne ekonomske politike u kojoj su ciljevi postavljeni na realnim osnovama i dosledno se realizuju. Sa druge strane, jedan od načina prilagođavanja nacionalnih ekonomija novim globalnim uslovima jeste njihovo regionalno ekonomsko povezivanje. Time se postiže dvostruki ekonomski efekat: prvo, regionalno se objedinjuju razvojni resursi, stvaraju se regionalna tržišta, što ubrzava regionalni razvoj, i drugo, regionalno povezivanje, posebno zemalja u tranziciji ili zemalja u razvoju, može ublažiti negativne ekonomske efekte koje globalizacija ispoljava na njihove privrede. Takođe, novi ekonomski identiteti, posebno oni oličeni u međunarodnim organizacijama i institucijama, treba da preuzmu odgovornost za pravedniju raspodelu ekonomskih efekata i uslova globalizacije u svetu.

Literatura:

Božić, M. (2002), Regionalizacija i ekonomski razvoj Balkana, u zborniku radova: *Kulturni i etnički identitet u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, Filozofski fakultet, Niš, str. 92–101.

Despotović, Lj. Đurić, Ž. (2014), Geopolitika siromaštva: Ekonomski identitet nacionalne države u procesima njene deindustrijalizacije i pauperizacije, *Kultura polisa, god. XI, broj 23,* str. 5–6 (1–14).

Gud, W. (2005), *Rečnik termina međunarodne trgovinske politike*, prevod sa engleskog, Ministarstvo za međunarodne ekonomske odnose Srbije i Crne Gore i Pravni fakultet u Kragujevcu, Beograd.

Hejvud, E. (2005), *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

http://www.economywatch.com/economic-statistics/economic-indicators;

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/documents/publication/wcms_169176.pdf;

Makluan, M. (1962), *Gutenbergova galaksija*, NOLIT, Beograd.

Mitrović, Lj. (2006), *Balkanska raskršća i alternative*, Centar za balkanske studije, Niš.

UNCTAD, Handbook of Statistics http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx;

UNCTAD, Handbook of Statistics, http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx? Dostupno: avgust/2015.

Vidojević, Z. (2005), *Kuda vodi globalizacija?*, Filip Višnjić, Beograd.

Summary: *The concept of identity may be observed from different aspects depending on subjects of research. Identity can be analyzed from the aspects of an individual, state, nation or geographic areas. From the individual or national aspect, it is possible to talk about historical, political, cultural and demographic identities which constitute the coordinates of a national identity. The economic aspect of identity is a new category. The need to analyze economic identity has arisen as a result of the process of globalization which encompasses and subsequently cancels all individual forms and aspects of identity. Globalization has proven to be particularly damaging to the economic identity. In the globalization process, individual identity is being replaced by a new identity that has a global character and function. In the economic sense, the base of the new, global identity is a universal connection and interdependence of the world by free flow of capital, goods and labor. Built on this basis, economic identity is, at present, the expression of the new polarization of the world on the rich and poor, economically developed and undeveloped, technologically advanced countries and those that lag behind. The aim of this paper is to research whether the adoption of general global rules and standards in production and spending has made national economies uniform. Can we return to our own economic identity? A special attention is given to countries in transition and the question of how much the success in the process of their EU integration would contribute to the change in their present economic identity.*

Key words: ***globalization, regionalization, transition, economic identity***

Kiselevich Yulia[1]**,** Institute of jurisprudence and management of the All-Russian police association

THE IDENTITY OF THE RUSSIAN NATIONAL ECONOMY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Abstract: *The global identity of the Russian economy is a relatively new challenge for domestic economic theorists. The relevance of studying this problem is indisputable, since only the scientific analysis is capable of showing the objective set vector of economic development in the country. In this article some debatable questions regarding identity of the Russian national economy in the system of organizational forms of social production are discussed. Before the era of real globalization it was possible to insist on the potential of national or social exclusiveness of the country and that in many respects reinforced the problem of identity of the national economy, eventually transforming it into a problem of justification of uniqueness of all forms of social life. However, in the process of an intensification of globalization, it is impossible to evade the need of identification in the national economy. The author discusses methodological problems of the analysis of the identity phenomenon in the Russian economy during a globalization era. It is concluded that the study of identification in the Russian economy becomes a bilateral solution to the methodological problem as both conceptual and instrumental.*

Keywords: *Identity; problem identification; economics; globalization.*

Until recently the only science which did not pay attention to the identity problem was the domestic theory of economy. However, the question - what economic system is – has been constantly raised by the leading politicians and economists, as well as the question what to imitate and what not to imitate, and whether there is, in general, any universal economic model, or there is not, eventually led economists to the problem of identity of the Russian economy.

Moreover, economists come to understand that "national identity gets to a rigid vice of economization, steadily leading to formation of uniform world economic space that turns out to be impractical for the models of national security and national development based on isolationism, and integration into this formed space - the unique way of effective protection of national interests" (Huntington S.P., 2004).

[1] yukisel@mail.ru

Research into the identity of the Russian economy has been transformed into a solution of a bilateral methodological problem – a problem that is at the same time both conceptual and instrumental.

The identification of the public production under study is the starting point of any economic research. After all, due only to this initial analytical iteration there is a clear a degree of uniqueness of this process - with everything that it implies. In other words, without having identified the process under study, it is impossible to give any conceptual characteristics of the process.

Determining identity depicts the contours of a certain " logical community" (in economics - "qualitative and uniform economic time-space" in which the studied economic process enters as the "economic singularity").

Evidential expansion of the limits to aggregated identity is identical to expansion of logical borders of the object (and, respectively, - the subject) of the science. Therefore, the object of any science is a rationally proved plurality of a uniform and specific identity, within which tendencies, imperatives and correlations opened by the science in the process of studying a certain fragment of social reality has any force 3.

Psychologists, who claim to have given a scientific definition of identity, habitually reduce "economic identity" to social interdependencies of the personality, to a certain ethnos, to some concrete social situations, that is, to something that lies outside economics. Meanwhile, recognizing or not recognizing the element of consciousness as "a subjective element" in economics, the invisible border between the scientific theory of economy and all kinds of its "mutations" - in the form of "preferences", "rationality" or "choice" - disappears. The economy as object of the scientific analysis is a sphere neither of preferences, nor of production, and yet that is what a scientist is compelled to do in these historical circumstances.

One hundred and fifty years ago an explanation was offered, and it was not concerned with motives for behavior of the producers. The motives, incentives etc. does not create the subject of economy, on the contrary, the subject creates the motive.

"In world public practice the idea of the nations, as territorial and political entities, with difficult, but uniform welfare systems, was approved. However non-uniform the structure of the state communities would appear to be, they always define themselves as nations and, therefore, consider the states national or the states nations. The people and the nation are in this case synonyms, and these categories give initial legitimacy to the modern state" (Tishkov V.A., 2008)

Before the era of real globalization it was possible to insist on national or social exclusiveness of the country. It is clear that such an

assumption rules out the problem of identity of national economy, concentrating on the problem of justifying the uniqueness of all forms of social life instead (political scientists, for example, began to study the national features of institutions of power, culturologists - national features of outlook, sociologists - national features of communication).

Actually, during the intensification of globalization processes it is impossible to evade the need to identify national economy. But for practical reasons, the economist must answer one preliminary question to get any further in this direction of social research and that is, to develop a general theory of economic identification - the concept, criteria and forms of identification of national economy.

Identity is an internal, intrinsic, real similarity. It is not external similarity. For example, what externally seems to us as a competitive, socially oriented market economy, in reality is a directive, centralized economy. External similarity is when the top management of national corporations of the country receives the same bonuses as the corporate management of other developed countries, and internal similarity is when identical labor productivity level in corporations of similar profile in various countries is reached.

Internal similarity requires objective identity (group) of national economies - of production efficiency, of market forms development, of the power of institutions of civil society – to be proven.

Many developing economies in this regard were not lucky as their economy cannot be identified by the criteria considered to be the conventional values in so-called "free world". And therefore they have been placed get in the group of national economies which is extremely unpromising.

To lawyers, political scientists, sociologists accustomed to denying the universality of economy and social systems, explained it in the following way: they "eat" distinctions, specific characteristics, variety of forms of these systems.

However, economics which is seeking for objective reflection of the objective world, significantly differs from the above mentioned. This scientific theory actually coincides with dialectical and materialist point of view which - in a situation when it is generally rejected because of various circumstances – remains essentially the same, but in its intuitive form creates additional gnoseological difficulties.

"Along with the obvious contract between "system" and "society" also the implicit contract is present, according to which all the main conditions of production and consumption of such and such goods and/or services are defined by system itself in advance. The transfer of financial resources is not a routine technical operation at all, but - a certain social

institution. Moreover, if the obvious and the implicit contracts coincided, there would be also no various systems competing for the same resources; in turn, it would result in identity of various national models of economy" (Glukhovsky I.G., 2002)

Although it is already recognized by civilized society as a priority, the norms of international law, in comparison with national legal systems, will gradually become more and more recognized, at least by lawyers whose position is more realistic.

In reality it means only one thing - the characteristics of the identity of national economy "sets" also all other characteristics of this social-national system. Therefore, economists have the decisive word in determining social identity of some society.

The initial scientific and methodological essence of the concept of economic identity – the recognition of unity of the economic means of production at this historical step of their development, the totality of its principles, imperatives, correlations and tendencies determining the universal vector of the development of all national economies - is short, everything that makes a difference in the real world of economy, termed – « Public-Economic formations».

The alternative claim based on the uniqueness priority means denial of the claim that science is only possible for the sphere of reality where uniform regularities of the motion exist (even if they aren't opened yet).

The impossibility of identification of national economies due to their ineradicable uniqueness would mean that the economics as a science does not exist, and that it is just an invention (fabrication) of pseudo-economists (just as alchemy was an invention of alchemists, and astrology – of astrologers).

Existence of a universal model of modern economy - objective process in the world.

Economists know (- anybody anywhere by force doesn't pull anybody, -) about the relentless laws of economic development, but about these, recently, for some reason, is not acceptable to speak.

Addressing the political and economic elite of developing countries, economists are compelled to muffle up in augur's togas, asking rhetorical questions such as: you don't want to compete really? You don't want to increase production efficiency really? You don't want to pass to socially and ecologically safe technology really? You don't want to develop hi-tech technology really? You don't want to fight against corruption really? You don't want to introduce real institutions of civil society, democracy and tolerance? You don't want universal identity? It isn't necessary!

Many prominent sociologists frankly declare: "Russia is an independent civilization, and destinies of the West cannot serve for it as a model. If we don't crush liberalism, we won't show its essence, we won't find what we look for" (Bunakov M. Yu., 2011); it is not clear whether they are going to look for anything after the defeat of liberalism - not clear, because where liberalism is eradicated, everything is destroyed.

From "social" identity - to "economic" identity?

In economics the big task is to define the category "identity", at least theoretically. We will rely on the sociologists in scientific interpretation of "national" and "ethnic" identity, from where "economic" identity is not far.

Sociologists try to divide all social structures in two communities - "ethnic" and "national". The ethnic community is understood "evolutionist" as result of development from "horde" (starting point) to "nation" (terminal point). And as there are various historical steps of social organization, "nations" are considered more progressive, than "ethnoses".

Actually, the concept "ethnos" was introduced for the distinction between "the civilized nations" (which possess statehood) and "the primitive people" (who didn't reach the level of European etatism and, therefore, it is necessary "to civilize" them). The opposition of "primitive" ethnos and "developed" nation stems from this.

The historical "trap" of the relationship between the categories "ethnos" and "nation" consists in what rigidly follows from it - each ethnos has to "grow up" to become a nation, to find statehood. Sociologists also often understand "people" in an ethnic disguise.

Some other sociologists insist that ethnos and nation have different origins (from this follows that the analysis of "national economic identity" and the analysis of "ethnic economic identity" significantly differ).

According to the first concept, nation should be understood as a result of development of ethnos, according to the second, nation originates from a status of civil society. Historical testimonies abound - the nation is always born only from a civil basis (examples - the USA and France).

From these positions the distinction between "ethnos" and "nation" is that the ethnos is something made up from individuals, and the nation is something super-individual - if the ethnos is formed by individuals, the nation - itself forms the individual by means of economic and other institutions (so that the subject of social development changes, becoming institutions suppressing the individual). The civil status is not the ethnic characteristic (a European can be the citizen of Japan, without actually being "Japanese").

However, it appears, that the nation did not culminated in the structural organization of a social community after World War II when a new tendency which sociologists conditionally designated as "logic of corporativism" came into being having replaced society with its rough and rigid extra ethnic institutional organization. On the contrary, it was found that nation is based on the individual and does not have rigidity of the super-individual and rehabilitates the ethnic basis of society.

The nation is succeeded by "national corporativism" (in the form of plurality of corporations). As sociologists express that in their criticism of the economists' language of science, social corporatisation displaces the language of identity, exchanging it for conditions of metastability forcing individuals to plunge into colorful and virtual dimensions... The nation is from now on a dispersive category, but without losing its imperious intensity.

Thus, the duality (we know, duality is always fraught with conflicts) is inherent in the modern social organization - on the one hand, there is something significantly and essentially "national", with another - the corporate vital worlds of individuals realizing the ethnic requirements ("ethnos") - for example, such is the function of "china-towns" in the American cities.

Between these levels there is a contradiction which "breaks the backbone" of the modern personality: "the ethnization of the nation" resists to "national ionization of the ethnos". From the point of view of such "civil" interpretation of the nation, the category "identity of national economy" gets accurate parameters for its criteria, for it can be demanded that " state" or "ethnic" economy still show the "civil" status of the national economy, otherwise "national economy" is reduced to institutional or social community, actually remaining beyond economic coordinates.

Will the globalization test be passed by "economy of multinational corporations"?

Prima facie, modernization is introduced to solve painful intra-economic problems of the country - to increase efficiency, quality and competitiveness of production, to leave from its raw profiling, to overcome monopolism. However modernization has to have a conceptual point of reference.

The participation of the country in globalization processes can become such a point of reference. It is clear to any sane economist that resistance to processes of globalization is fraught with the extremely negative consequences for any national economy. However, globalization for us is transformed into a strategic vector of the development. And it

dictates what the main task of the forthcoming modernization is- the realization of rigid imperatives of globalization transformations.

It is necessary to realize with all clarity that our future is directly dependent on how successfully the modernization will prepare the Russian economy for participation in globalization processes.

From the given premises it is possible to draw three important conclusions.

1. During the process of modernization our country has to position itself as a new competitor in the local business environment.

2. Globalization factors are changed to anti-globalization over time, and it is necessary to realize them at a "globalization" stage.

3. Formation of the multinational corporations which are under the Russian patronage has to become the special direction of modernization of the Russian economy.

Economists have to answer also a set of difficult questions, at least theoretically, including:

- in what identification of economy they will be engaged ("national" or "ethnic")?
- which of two concepts has to be the basis for the analysis of "economic identification"?
- where does the dangerous category "ethnoeconomy" lead us?
- can, in a federal state there be a set of "economic identifications" with various vectors?
- what identification of the Russian economy is strategic for us?

Global identity of the Russian economy is a rather new problem for the domestic economic theory. And it is necessary to be engaged with it, as only its scientific analysis is capable to show the objective set vector of economic development of the country.

Literature

Bunakov, M.YU., etc. Nationalism and national identity in the conditions of globalization: conceptualization problems [An electronic resource] / M. Yu. Bunakov, V. N. Lukin//Theoretical magazine CREDO NEW. Access mode: http://credonew .ru/content/view/553/31/, free.

Glukhovsky, I.G. Priority directions of the solution of problems of national economic security of Russia / I.G. Glukhovsky//Right and safety. 2002. No. 2-3. Access mode: http://dpr.ru/pravo/pravo_3_14.htm, free.

Tishkov, V.A. Rossiysky people and national identity/VA. Tishkov//Russia in global policy. 2008. No. 4.

Huntington, S.P. WHO are WE? The Challenges To America's National Identity/S.P. Huntington. - M.: Tranzitkniga, 2004.

IDENTITET RUSKE PRIVREDE U USLOVIMA GLOBALIZACIJE

Rezime: *Globalni identitet ruske privrede predstavlja relativno novi izazov za ruske ekonomiste. Proučavanje ovog problema je od izuzetnog značaja, s obzirom da jedino naučna analiza može da pokaže objektivan vektorski set ekonomskog razvoja u zemlji. Ovaj rad razmatra neka sporna pitanja koja se tiču identiteta ruske privrede kao sistema društvene proizvodnje. Pre dolaska globalizacije bilo je moguće insistirati na nacionalnom i socijalnom ekskluzivitetu, što je uticalo na pitanje identiteta nacionalne privrede, da bi na kraju to postalo pitanje koliko je opravdana jedinstvenost svih oblika društvenog života Međutim, kako je globalizacija jačala, identifikacija nacionalne privrede postala je neophodna. Autorka se bavi metodološkim problemima analize identiteta ruske privrede u razdoblju globalizacije. Zaključak je da proučavanje identiteta ruske privrede može da bude dvostruko rešenje, konceptualno i instrumentalno, i odgovor na metodološki problem.*

Ključne reči: *Identitet, identifikacija problema, ekonomija, globalizacija.*

Ljiljana Kontić[1], Ph.D., Associate Professor, Faculty of Law and Business Studies, Novi Sad, Serbia

THE IMPACT OF CROSS BORDER BANK MERGERS & ACQUISITIONS ON THE READINESS FOR FINANCE SECTOR CHANGE: THE CASE OF SERBIA

Abstract: *This paper examines, using the mixed methods research approach, the issues of readiness for change of banks in Serbia after the announcement of a cross-border bank merger. The research target consisted of an international bank which operates in Serbia. The main aim of this study is to examine the readiness for financial sector change in a transition environment. The qualitative data regarding sustainability were sourced from publicly available information about the particular bank. The Organizational Diagnosis Questionnaire (ODQ) developed by Preziosi (1980) is used to assess the bank's readiness for change. The sample consisted of 137 managers of different socio-demographic variables. The research findings reveal as possible the practical implementation of ODQ in Serbia. The results also reveal that changes in bank should proceed in a top down manner. The findings add to the existing literature on success factors in cross-border mergers and acquisitions. The limitations of the applicability of the study are also addressed.*

Key words: *mergers and acquisitions, banks, organizational change, culture distance, Serbia*

1. Introduction

Studies of mergers and acquisitions (M&A) have emerged in the fields of finance, industrial economics, strategic management, and organization theory (Andreson, Havila & Salmi 2001). There are various forms of mergers and acquisitions depending on the primary actors and desired goals. In this paper, our focus is on the banking sector in Serbia. When it comes to local banks pursuing such actions, the main motivating factor is economy of scope. Cross-border mergers and acquisitions of banks with a wide network of branches in more than one state are motivated by the creation of a larger bank with a view to it becoming a more significant

[1] **E-mail**: ljiljana.kontic@yahoo.com

presence in financial market. By way of mergers and acquisitions, banks may act towards the creation of financial conglomerates, linking with investment companies and insurance companies with an aim to diversity the business.

Most of the research regarding the banking sector has been conducted in developed countries. Only a few studies utilize data from transition countries (Vitezic, 2011; IFC - International Finance Corporation, 2007; UNEP Finance Initiative Central and Eastern European Task Force, 2004). This raises important questions about the transferability of knowledge and practices from European companies to their subsidiaries in transition economies. The financial institutions from Serbia have not been included in the aforementioned studies. This paper will suggest key issues which need to be addressed regarding M&A and the readiness for change in the banking sector in Serbia.

The main aim of this study is to examine this readiness for change after the announcement of a merger in Serbian context. The main research objectives are:

1) to assess organizational readiness for change using the questionnaire in one retail bank in Serbia (i.e. Eurobank EFG a.d., Belgrade),
2) to identify the role of culture distance in this particular case.

This paper is organized as follows: the initial section presents an overview of relevant literature; the next section discusses the research context, followed by methodology; the final sections discuss the main results and present the main conclusions and implications of this study.

2. Literature review

The vast majority of M&A studies have been conducted on the variables and processes that affect the success of M&A, but the key factors for success and the reasons why M&A often fail remain poorly understood (Stahl et al. 2013). Cultural differences have been suggested as one of the primary reasons for the high failure rate of domestic and cross-border M&A (Teerikangas and Very 2006). Stahl et al. (2013) identified four main unresolved elements regarding this issue: linking pre- and post-merger processes, the role of culture, the role of prior acquisition experience, and the matter of how to assess performance. The role of prior acquisition experience was analyzed in the study of Laamanen and Keil (2008).

In this paper, the cultural differences as well as the role of prior acquisition experience have been analyzed in the context of one international bank that operates in Serbia.

In the context of cross-broader acquisition, the national culture has a strong impact on success in the post-acquisition phase (Teerikangas, 2006). Hofstede's research of the dimensions of national culture identified four basic dimensions by which national cultures differ (Hofstede, 2001).

The cultural distance hypothesis, the assumption that coordination and communication between groups and organizations tend to become more problematic as the distance between their respective cultures increases, is used to understand the performance of cross-border M&A (Stahl et al. 2013).

In the post-acquisition phase, the modification of strategies, structures, and processes in the bank is needed. Organizational change management is concerned with facilitating these processes.

In this regard, researchers have directed their attention to the readiness for change (Holt, Armenakis, Harris and Feild, 2007; Jones, Jimmieson and Griffiths, 2005; Wanberg and Banas, 2000). The results of such studies revealed that Weisbord's model (1976) has been a useful tool for bank diagnosis and identifying strategic options (Heracleous&DeVoge, 1998; Kontic, 2012).

In this study, we have investigated the relationship between purpose, structure, helpful mechanisms, leadership, rewards, relationships, and readiness for organizational change. The positive correlation between good and effective work relationships in organizational change was verified (Vakola & Nikolaou, 2005).

3. Methodology

The mix methods research approach was adopted to illustrate the readiness for change of an international bank in Serbia. The data were collected from three sources: (1) the Organizational Diagnosis Questionnaire (ODQ), (2) content analysis, and (3) observations of the bank's activities.

Over a two-week period in November 2010, 150 questionnaires were distributed to managers in the EFG bank (i.e. from regional managers to branch managers). The response rate was outstanding - 91.33%. The sample was distinguished by gender, age, education level, and a given bank's region.

The Organizational Diagnosis Questionnaire (ODQ) was administered to four branches. It is used to analyze middle managers as well as to assess the thinking of different levels of management or supervision (Preziosi, 1980). The first six dimensions of the ODQ were elements of Weisbord's original model. The seventh element, attitudes toward change, was added to provide researchers with input on the readiness for change.

The reliability of the questionnaire was tested. The internal consistency was examined by Cronbach's alpha. Cronbach's alpha of the scale was 0.919. This means that the instrument has a high degree of reliability. This is supported by Lok and Crawford's (2000) research.

Respondents were asked to indicate their contemporary views of their organization on a scale from 1 (disagree strongly with) to 7 (agree strongly with), thereby a score of 4 representing a neutral point. The ODQ was accompanied by demographic variables (gender, age, education level and the respective bank's region).

For the purpose of data analysis, descriptive statistics, the Pearson correlation, and multiple regression, t-tests and a One-way ANOVA were computed. Data analysis was conducted using SPSS Statistics 19. In addition to these quantitative methods, content analysis and relevant qualitative methods were also employed.

Data were also generated from a vast array of company archival information that included financial reports, corporate responsibility reports, internal memoranda, strategy documents, and case studies about the company.

In the selection process of the focus bank, three main criteria were used: (1) access to the bank, (2) the bank's competitive position, (3) previous sustainability activities in Serbia.

Eurobank EFG Serbia (EFG) was established in March 2003 through the acquisition of Post Bank by the Eurobank EFG Group. Three years later, EFG had become the majority owner of the National Savings Bank. Its products and services are available through 126 branches and business centers across Serbia. It has a 7% market share in the banking sector of Serbia (Eurobank EFG, 2010a).

4. Results and discussion

4.1. Culture distance

The prevailing understanding of cultural differences in cross-border M&A is often limited to Hofstede's findings, as most studies use Hofstede's dimensions of cultural differences as convenient proxies of national culture distance (Teerikangas, 2006).

Table 1. Culture distance between Serbian and Greek culture

	Serbia				
	Power distance	Uncer-tainty avoidance	Indivi-dualism	Musculine values	∑ Index Cultural distance
Greek	1,43	1,22	1,4	1,33	*5,38*

In Hofstede's study, the former Yugoslavia and Greece have been classified as belonging to the same cluster. It is interesting that the author interpreted the Greek (and Russian) support for Serbia during the 1990s war in the former Yugoslavia as a result of the many centuries of shared cultural influence of Byzantium (Hofstede, 2001 , p. 433). It is important to note that the insignificant culture distance between Serbian and Greek culture is only one factor for success in a M&A deal.

4.2. Assessing readiness for change

Based on quantitative research, we estimated readiness for change as a multiple regression in the following form:

$$Y_a = \beta_0 + \beta_1 P + \beta_2 S + \beta_3 L + \beta_4 R + \beta_5 RW + \beta_6 H + \xi \quad (1)$$

where:
Y_a dependent variable = readiness for change
independent variables:
P - purposes,
S - structure,
L - leadership,
R - relationships,
RW - rewards,
H- helpful mechanisms.
The results of the regression are included in Table 2.

Table 2. Prediction model for the readiness for change

Independent variables	**R square**	**F**	**p**	**St. B**	**t**	**p**
	.458	18.322**	.000			
Purposes				**.335**	**3.540****	**.001**
Structure				.062	.658	.512
Leadership				**-.209**	**-2.124***	**.036**
Relationships				**.247**	**3.047****	**.003**
Rewards				-.040	-.397	.692
Helpful mechanism				**.392**	**3.482****	**.001**

** p<0.01; * p<0.05

Author's calculation

We expected significant prediction based on the strong correlation between internal elements. All six elements of Weisbord's model are significant predictors of bank changes in 46% of total variance. Purposes, relationships, and helpful mechanism were found to have a positive impact on attitudes toward change (significant at the 1% level). Thus, the following hypothesis may be formulated:

H1: The model of organizational changes should be based on existing purpose and helpful mechanism. It is necessary to maintain an existent work relationship after the merger.

Unexpected results are that leadership was a negative predictor of attitudes toward change. In order to investigate in detail this result, the partial correlation was computed.

High power distance implies that middle managers in Serbia expect top management to demonstrate authority in a position and the capability for high performance. In high power distance, it is assumed that the unequal distribution of power is a natural and effective solution for the issue of influence allocation. Therefore, the following hypothesis may be formulated:

H2: Changes in a financial organization should take place from the top down. Leaders should give precise instructions to middle managers.

The conclusion on the influence of the national culture on selecting the manner of organizational change management is that directive changes are preferred and more effective in cultures with high uncertainty avoidance, high power distance, and collectivistic tendencies.

5. Conclusion

This paper has suggested key issues which need to be addressed related to M&A and the readiness for change in the banking sector of Serbia.

The main aim of this study was to examine the readiness for change in the Serbian banking sector after announced merger in this sector.

It is important to note that the insignificant culture distance between Serbian and Greek culture is only one factor for success in a M&A deal. Cultural dimensions often have different and even opposite impacts, so that the analysis of cultural distance has to be complemented by careful

study of the synergistic effects of the previously mentioned dimensions, i.e. national culture as a system of values.

Taking into account that Cronbach's alpha is 0.919, the questionnaire employed should be viewed as acceptable for researching phenomena of the readiness for change in the banking sector in Serbia.

Our results suggest that leaders need: (1) to carefully select which model will be used to manage a merger; (2) to maintain purpose and helpful mechanism; (3) to sustain existing work relationships; and (4) to lead in a top down manner.

It is also important to note that this study is not free of certain drawbacks. The results as presented may have limited generalization, since the study has focused almost exclusively on the banking sector in Serbia. Therefore, the results and any relevant discussions are restricted by the study's reliance on the situation in the banking sector in Serbia.

References

Anderson, H., Havila, V. and Salmi (2001). Can You Buy a Business Relationship? On The Importance of Customer and Supplier Relationships in Acquisitions. *Industrial Marketing Management,* 30, pp. 575–586.Angwin, D. and Vaara, E. (2005). Introduction to the Special Issue. 'Connectivity' in Merging Organizations: Beyond Traditional Cultural Perspectives. *Organization Studies*, 26(10), pp. 1445–1453.

Eurobank EFG. (2010a). *Annual report 2010*. [pdf] Belgrade: Eurobank EFG. Available at <http:/www.eurobankefg.rs/Eurobank%20FIN%20AR%20 2010%20en> [Accessed 30 January 2012].

Eurobank EFG. (2010b). *Corporate Social Responsibility Report 2010*. Belgrade: Eurobank EFG.

Heracleous, L. and DeVoge, S. (1998). Bridging the Gap of Relevance: Strategic Management and Organisational Development. *Long Range Planning*, 31 (5), pp.742 -754.

Hofstede G. (2001). *Culture's Consequences.* Thousand Ouks, CA: Sage Publications.

Holt, D. T., Armenakis, A. A., Harris, S. G. and Feild, H. S. (2007). Toward a Comprehensive Definition of Readiness for Change: A Review of Research and Instrumentation. In W. A. Pasmore and R. W. Woodman (Eds.). *Research in Organizational Change and Development*. Greenwich, CT: JAI. Vol. 16, pp. 289-336.

Jones, R. A., Jimmieson, N. L. and Griffiths, A. (2005). The Impact of Organizational Culture and Reshaping Capabilities on Change Implementation Success: The Mediating Role of Readiness for Change. *Journal of Management Studies*, 42, pp. 361-386.

Kontic, J. and Kontic, Lj. (2009). Mergers and aquisitions in banking sector. *Banking*, 5-6, pp. 90-105.

Kontic, Lj., (2012). Applying the Weisbord Model as a Diagnostic Framework for Organizational Analysis. *Industrija,* 40, 2, pp. 145-156.

Laamanen, T. and Keil, T. (2008). Performance of Serial Acquirers: Toward an Acquisition Program Perspective. *Strategic Management Journal,* **29**, pp. 663–672.

Ljubaj, I. (2005). Concentration Indexes in the Banking Sector in Croatia. *Pregledi,* 21, Hrvatska Narodna Banka, Direkcija za Izdavačku Djelatnost, Zagreb

Lok, P. and Crawford, J. (2000). The Application of Diagnostic Model and Surveys in Organizational Development. *Journal of Managerial Psychology*, 15 (2), pp.108-125.

National Bank of Serbia (2013). *The Banking Sector in Serbia – First Quarter Report Q1***.** Belgrade: NBS.

National Bank of Serbia (2010). *Financial Stability Report*. Belgrade: NBS.

Preziosi, R. (1980). *Organizational Development Questionnaire. The 1980 Annual Handbook for Group facilitators.* New Jersey: University Associate.

Sobek, O. (2000). Bank Mergers and Acquisitions. *BIATEC*, No 8, 12, National Bank of Slovakia, pp. 29-31.

Stahl, G. K., Angwin, D. N., Very, P., Gomes, E., Weber, Y., Tarba, S. Y., Noorderhaven, N. Benyamini, H., Bouckenooghe, D., Chreim, S., Durand, M., Hassett, M. E., Kokk, G., Mendenhall, M. E., Mirc, N., Miska, C., Marshall Park, K., Reynolds, N.-S., Rouzies, A., Sarala, R. M., Seloti Jr., S. L., Sřndergaard, M. and Yildiz, H. E. (2013). Sociocultural Integration in Mergers and Acquisitions: Unresolved Paradoxes and Directions for Future Research. *Thunderbird International Business Review,* 55, 4 July/August, pp. 333-356.

Teerikangas, S. (2006). *Silent Forces in Cross-Border Acquisitions - An Integrative Perspective on Post-Acquisition Integration*. Helsinki: Helsinki University of Technology.

Teerikangas, S. and Very, P. (2006). The Culture–Performance Relationship in M&A: From Yes/No to How. *British Journal of Management*, 17, pp. S31–S48.

UNEP Finance Initiative Central and Eastern European Task Force (2004). Finance and Sustainability in Central & Eastern Europe. Available at <http://www.unepfi.org/publications/europe/ ceetf_finance_sustainability_2004_01. pdf> [Accessed 20 January 2012].

Vitezic N. (2011). Correlation Between Social Responsibility and Efficient Performance. *Zb. rad. Ekon. fak. Rij*., 29(2), pp.423-442.

Wanberg, C. R. and Banas, J. T. (2000). Predictors and Outcomes of Openness to Changes in Reorganizing a Workplace. *Journal of Applied Psychology*, 85, pp.132-142.

Weisbord, M. B. (1976). Organizational Diagnosis: Six Places to Look for Trouble With or Without a Theory. *Group &* Organization *Studies*, 1(4), pp.430-447.

UTICAJ PREKOGRANIČNOG SPAJANJA I PREUZIMANJA NA SPREMNOST ZA PROMENE U FINANSIJSKOM SEKTORU: SLUČAJ SRBIJE

Rezime: *Ovaj rad se bavi, koristeći kombinovane istraživačke metode, pitanjem spremnosti na promene u bankama u Srbiji nakon objave prekograničnog spajanja banaka. Predmet istraživanja bila je međunarodna banka koja posluje u Srbiji. Glavni cilj ove studije je da ispita spremnost na promenu finansijskog sektora u tranzicionom ambijentu. Kvalitativni podaci o održivosti dobijeni su na osnovu javno dostupnih podataka o određenoj banci. Upitnik za organizacijsku dijagnozu (ODQ) čiji je autor Preziosi (1980) korišćen je da bi se procenila spremnost banke na promene. Uzorak je činilo 137 direktora različitih socio-ekonomskih varijabli. Rezultati istraživanja ukazuju da je moguće primeniti ODQ u praksi, kao i da bi promene u bankama trebalo da se odvijaju od vrha na dole. Rezultati istraživanja predstavljaju doprinos postojećoj literaturi na temu faktora uspeha prilikom prekograničnih spajanja i preuzimanja. Rad takođe pokreće pitanje ograničene primenljivosti ovog istraživanja.*

Ključne reči: *Spajanje i preuzimanje, banke, organizacijske promene, kulturološka distanca, Srbija.*

Doc. dr Milenko Macura
Treća beogradska gimnazija[1]
Prof. dr Milica Radović
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad[2]
Prof. dr Ljubiša Milačić
Univerzitet u Prištini, Poljoprivredni fakultet, Lešak, Srbija[3]

KLJUČNI PRAVCI STRATEŠKOG MENADŽMENTA U FUNKCIJI KONKURENTNOSTI PRIVREDE SRBIJE

Rezime: *U radu se ističu četiri oslonca konkurentskog menadžmenta „4I" koji uključuju inovacije, investicije, infrastrukturu i institucije za izvođenje i kontrolu svih aktivnosti, sa ciljem da se kontinualno ostvaruje poslovni uspeh koji se izkazuje različitim indikatorima uspešnosti (profitabilnošću, tržišnim učešćem, zadovoljstvom zaposlenih, očuvanjem životne sredine itd.). Ova četiri činioca, međusobno spregnuta u sinergetski povezan lanac, uzajmno se prožimaju, dopunjuju i podstiču, pružajući dinamičku osnovicu konkurentnosti organizacije. U turbulentnim uslovima poslovanja samo je savremeni menadžment sposoban da kreira viziju, misiju, ciljeve, strategiju, planove i programe za efikasno aktiviranje materijalnih, finansijskih i ljudskih resursa u kontekstu ciljeva i strateških rešenja za nihovo ostvarenje. Tehnološka diverzifikacija je strateški imperativ u savremenim uslovima razvoja koji karakterišu: rastuća složenost proizvoda i usluga, vremenska kompresija, tehnološka integrativnost i globalizacija. U tom kontekstu, različiti tipovi diverzifikacije tehnološkog portfolija ukazuju na značaj i potrebu upravljanja ovim procesima u organizaciji u uslovima globalne ekonomske i finansijke krize. Inovativna strategija menadžmenta ljudskih resursa obezbeđuje konkurentsku prednost tehnološki diverzifikovane kompanije, a tehnološkom kooperacijom jača inovativni potencijal i ostvaruje diverzifikaciju tehnološkog portfolija.*

Ključne reči: ***savremeni menadžment, konkurentnost, inovacija, organizacija, tehnološka diverzifikacija, tehnološki portfolio***

[1] drmmacura@gmail.com
[2] mizard@eunet.rs
[3] ljubisa.milacic@pr.ac.rs

1. Uvod

Konkurentska prednost je osnov poslovnih rezultata organizacije[4] u savremenim uslovima poslovanja na konkurentskim tržištima. Međutim, posle više decenija dinamične ekspanzije i prosperiteta, mnoge firme su, u trci za rastom i diverzifikacijom, izgubile iz vida konkurentsku prednost. Značaj konkurentske prednosti teško bi mogao da bude veći nego što je danas. U tom kontekstu, kompanije u celom svetu suočene su sa sporijim rastom, kao i sa domaćim i globalnim konkurentima koji se više ne ponašaju kao da je „kolač" dovoljno veliki za sve.

Republika Srbija (RS) opredeljena je svojim strateškim dokumentima za sticanje statusa punopravnog člana EU. U skladu sa tim definisani su sledeći srednjoročni prioriteti: uspostavljanje makroekonomske stabilnosti sprovođenjem mera fiskalne konsolidacije i jačanjem stabilnosti finansijskog sektora i otklanjanje prepreka rastu privredne aktivnosti i konkurentnosti sprovođenjem sveobuhvatnih strukturnih reformi. Smanjivanjem neracionalne potrošnje, birokratije i nepotrebnih troškova države, stvoriće se mogućnost za povećanje investicione aktivnosti kako bi se podstakli privredni rast i zapošljavanje.

Za savremenu ekonomiju strateški menadžment jeste ključni faktor, koji na dinamičan način posmatra ekonomski razvoj i delovanje velikog broja međusobno zavisnih faktora kao što su: prirodni i ljudski resursi, informacije i informacioni tokovi, tehnologija i tehnološke inovacije i fizički kapital. Preduslov konkurentnosti svakog preduzeća jeste savremeni menadžment koji je sposoban da kreira viziju, misiju, ciljeve, strategiju, planove i programe za efikasno aktiviranje materijalnih, finansijskih i ljudskih resursa u kontekstu ciljeva i strateških rešenja za njihovo ostvarenje, kroz vrhunski kvalitet i inovativne sposobnosti [1/35–40].

U našoj zemlji, domaća preduzeća su godinama preživljavala sa vrlo malo sredstava i znanja koja su ulagala u poboljšanja, razvoj i povezivanja sa naučnoistraživačkim sistemima (institutima, fakultetima, projektnim i razvojnim institucijama). Povezivanjem nauke i privrede stvorila bi se mogućnost korišćenja ogromnog inovativnog potencijala u svim segmentima malih i srednjih preduzeća. U tim okvirima, strateški menadžment ostvaruje svoju punu afirmaciju, pokazujući superiornost u realnim uslovima.

Osnovni cilj ovog rada jeste da sagleda trenutnu situaciju u oblasti strateškog menadžmenta u RS i apsorpcioni potencijal za realizaciju

[4] Reč „organizacija" koristimo kao sinonim za preduzeće, kompaniju, korporaciju, firmu ili ustanovu, koja obavlja društveno korisnu aktivnost kao poslovni entitet. Ovaj termin treba razlikovati od organizovanja, u kontekstu formiranja organizacione strukture, u procesu menadžmenta.

značajnih investicija, te da ispita način na koji preduzeće može da izgradi i održi konkurentsku prednost u procesu savremenog globalnog menadžmenta. U tom kontekstu sve je dublje uverenje da neuspeh strategija mnogih firmi proističe iz njihove nesposobnosti da široku konkurentsku strategiju pretoče u određene akcione korake neophodne za sticanje konkurentske prednosti. Takođe, potrebno je sagledati projektnu zrelost svih relevantnih zainteresovanih strana, kao i kapacitete univerziteta i drugih institucija da podrže profesionalni razvoj strateškog menažmenta u funkciji konkurentnosti privrede R. Srbije.

2. Menadžment inovacija i nove tehnologije u fokusu konkurentnosti

Definisanje korporativne strategije podrazumeva aktivnosti strateškog menadžmenta koji se oslanja na četiri pristupa: inovacije, investicije, infrastruktura i institucije. Ova četiri činioca, međusobno spregnuta u sinergetski povezan lanac, uzajmno se prožimaju, dopunjuju i podstiču, pružajući dinamičku osnovicu konkurentnosti organizacije. Dati okvir konkurentske prednosti privrednog segmenta jesu generičke strategije koje se oslanjaju na dva osnovna pristupa**: prvi**, koji naglašava značaj eksternih „sila" konkurentnosti, uticaja okruženja, i to pre svega tržišta, i **drugi**, koji ističe resurse i sposobnosti ugrađene u kompetentnosti koje predstavljaju interne snage organizacije kojima ona jača konkurentsku moć u savremenim uslovima poslovanja [2/78].

Savremeni menadžment ističe naglasak na internim snagama koji je uslovio razvoj koncepta konkurentnosti zasnovane na kompetentnostima: znanja – ljudski resursi, bitno poboljšanu pravnu regulativu – bolji pravni okvir za funkcionisanje preduzeća, primenu zakona, pravilnika i standarda, obezbeđivanje podrške inovacijama – stimulisanje preduzetničkih ideja, podsticanje preduzetničke –inovativne kulture. Ambijent za razvoj savremenog koncepta ističe značaj tehnoloških snaga kao konkurentske sile. U tom kontekstu, tehnologije se javljaju u dvostrukoj ulozi u odnosu na organizaciju: kao eksterna sila i kao njena interna snaga. Strateški tehnološki menadžment na direktan način prevodi eksterne tehnološke prilike i pretnje u tehnološke snage i slabosti same organizacije. Jačanje tehnološke osnovice organizacije u savremenim uslovima podrazumeva jačanje inovativnosti i kreativnosti, obezbeđenje diverzifikovanosti tehnološkog portfolija i jačanje tehnološke kooperativnosti i saradnje u svim fazama razvoja i primene tehnologije.

Turbulencije u globalnom okruženju bitno utiču na karakter savremenih firmi, odnosno menadžmenta i menadžera. Menadžment inovacija, nove tehnologije sa krajnjim ciljem da se uspostave „privreda znanja" i „učeće društvo" predstavljaju kritični faktor uspešnosti,

konkurentnosti i bogatstva naroda i društva. Inovativni ambijent, koji u krajnjoj instanci determiniše inovativnost preduzeća i privrede jačajući njihovu konkurentsku moć, sve značajnije utiče na celoviti koncept uspešnog menadžmenta inovacija. U ostvarivanju konkurentnosti zasnovane na inovacijama i inovativnosti, dva su pitanja podjednako važna za menadžersku strukturu, koju sačinjavaju:
🕮 Karakteristike inovacionih sistema na nacionalnom ili regionalnom nivou koji čine odgovarajući ambijent u kome se odvijaju inovacije i koji značajno na njih utiču; 🕮 Karakteristike i stepen inovativnosti grane i same organizacije (firme) kao odgovarajući inovativni potencijal oslonjen na inovativne kompetentnosti (sposobnosti da se obezbede potrebne inovacije radi ostvarenja kontinuirane konkurentnosti).

Konkurentnost se gradi uspostavljanjem inovativne strategije kao odgovor na izazove okruženja, i to je jedini vitalni pravac opstanka i razvoja firme u savremenim uslovima poslovanja [3/33–37]. U novoj eri, učenje i inovacije su karakteristike privrede znanja koja vremenski i prostorno, u stalnoj dinamici promena, ostvaruje osnovne zahteve konkurentnosti vezane za perspektivu globalnog, svetskog ambijenta.

Preduslov konkurentnosti svakog preduzeća jeste savremeni menadžment koji je sposoban da kreira viziju, misiju, ciljeve, strategiju, planove i programe. Od relevatnih činilaca strateškog razvoja nametnuli su se:

1. Izmenjeni karakter tehnologije i proizvodnje sagledava se kroz promene vezane za decentralizaciju, mrežnu organizaciju i fleksibilnost savremenih firmi u kojima dominiraju fleksibilni proizvodni sistemi i fleksibilna oprema. Tehnološka kooperativnost postaje dominantna konkurentska strategija oslonjena prevashodno i sve više na neopipljive faktore – *znanja, veštine, sposobnosti, kreativnost.*
2. Poslovni i inovacioni sistemi i mreže proistekli iz novog karaktera savremene privrede uklapaju se u novu paradigmu „privrede znanja“, jer prema Izveštaju Svetske banke iz 1998. godine, „znanje je postalo verovatno najznačajniji faktor koji utiče na standard življenja – više od *zemljišta, alata, ili rada*. Današnje tehnološki najnaprednije privrede su istinski zasnovane na znanju“.
3. Nacionalni sistemi inovacija, kao ambijent u kome se odvijaju inovacioni procesi poslovnih subjekata, opredeljuju odnosi između nacionalnih institucija za finansije, obrazovanje, pravo, nauku i tehnologiju, korporativne aktivnosti i vladina politika.
4. Izmenjena priroda menadžmenta može se *jezgrovito* predstaviti novom menadžment paradigmom koju karakterišu organizaciono

učenje, fleksibilna organizacija, visoko uzajamno poverenje i poštovanje kao dominantna organizaciona kultura, delegiranje odgovornosti, znanje kao ključni izvor konkurentnosti čije se kreiranje i difuzija posebnim merama podstiču i sprovode u firmi.

5. Globalizacija obuhvata brojna pitanja i aspekte. Izmenjena korporativna strategija u odnosu na proizvodnju, marketing, finansije, istraživanje i razvoj, može se definisati kao težnja ostvarenju konkurentske prednosti preko nacionalnih granica. Stvaranje, korišćenje i prodaja tehnologije predstavljaju jedan od ključnih posticaja globalizacije firmi.
6. Izmenjena priroda inovacionog procesa odnosi se pre svega na doprinose sistematizaciji inovativnih aktivnosti i poslova, sagledavanju njihove prirode i osnovnog karaktera ovih kompleksnih aktivnosti. Nastanak opšte teorije menadžmenta inovacija značajno je doprineo sve uspešnijoj inovativnoj praksi.
7. Izmenjen tržišni ambijent se uglavnom sagledava kroz saturaciju tržišta, što uslovljava neophodnost inovativne strategije i potrebe da se na izbirljivim, već zasićenim i specifičnim tržištima odabere ona strategija inovacija koja će biti i uspešna. Orijentacija na kupce, posebno kada je reč o uslugama i ponudi miksa proizvoda i usluga primerenih zahtevima kupaca, posebno je istakla tržište i okruženje kao ambijent koji „vuče“ inovativnu reakciju firme kao ključ uspeha i konkurentnosti.
8. Društvene promene vezane pre svega za nove političke i etičke talase uslovile su promene u ponašanju i potrebama potrošača i uticale su na sveukupni ambijent poslovanja koji uslovljava inovativni odziv firmi. *Znanja* su postala sve značajnija, a *inovacije* su sve više zasnovane na znanju [4/41–45].

Inovacija predstavlja specifično oruđe preduzetnika, sredstvo pomoću kojeg oni koriste promenu kao mogućnost za izvršavanje različitih proizvodnih i uslužnih delatnosti [5/35].

3. Značaj investicionog potencijala

U politici kreiranja „paketa ponude“, jedan od glavnih pokretača razvoja nacionalne ekonomije predstavljaju strane direktne investicije (SDI). Na osnovu analize uticaja SDI na privredni rast zemalja u tranziciji, možemo zaključiti da su zemlje koje su imale visok priliv SDI, ostvarile više stope rasta [6/123]. U tom kontekstu, poslednjih nekoliko godina u akademskim i privrednim krugovima u R. Srbiji dosta se polemiše o razlozima za (ne)opravdano niži nivo SDI od planiranog. Po jednima,

dugotrajna ekonomska kriza iscrpela je mogućnosti za razvoj i dovela do recesije, dok je po drugima to učinila državna administracija nesposobna da stvori stabilan i dovoljno stimulativan privredni ambijent.

Ukoliko detaljnije analiziramo raspoložive podatke, možemo zaključiti da je trend neto priliva SDI u R. Srbiji veoma sličan zemljama u okruženju, tako da možemo govoriti o niskom nivou SDI. Datu strukturu dosta dobro ilustruju podaci u Tabeli 1.

Tabela 1. Neto priliv SDI u R. Srbiji i regionu [7].

	2010.	2011.	2012.	2013
Rumunija	**2.418.867.810**	**1.838.551.613**	**1.574.678.747**	**2.808.358.066**
Bugarska	**1.409.183.881**	**1.527.380.596**	**1.227.955.365**	**1.421.628.708**
Hrvatska	**594.028.400**	**926.130.412**	**1.085.510.333**	**443.113.617**
Srbija	**860.1000.000**	**1.826.907.650**	**241.869.361**	**768.500.000**
Albanija	**822.457.609**	**983-843.516**	**984.373.942**	**1.112.965.633**
Crna Gora	**572.561.638**	**399.964.344**	**481.091.818**	**336.257.635**
BiH	**335.078.274**	**337.032.122**	**271.995.974**	**242.588.961**
Makedonija	**227.040.520**	**355.987.974**	**219.923.362**	**283.512.634**

Sa druge strane, R. Srbija je u Fiskalnoj strategiji za period 2015–2017. godine predvidela realni rast investicija od 4,7% u 2015. godini i 5,5% u 2016. i 2017. godini. Udeo investicija u BDP u 2015. godini procenjuje se na 18,5%, a u 2016. i 2017. godini očekuje se nastavak rasta investicione aktivnosti, što će, u uslovima restriktivne fiskalne politike, omogućiti ostvarivanje umerenih stopa privrednog rasta i povoljnih kretanja na tržištu rada od 2016. godine [8].

Kao bazični faktor u fiskalnoj strategiji, prioritetnu oblast na rashodnoj strani predstavljaju kapitalne investicije: smanjenjem tekuće potrošnje stvara se prostor za održavanje nivoa javnih investicija na nivou od oko 3% BDP-a u narednom srednjoročnom periodu. Kao projekcija aktivnosti, ograničenih sredstva, poseban značaj u planiranju investicija na srednji rok imaće investicije od nacionalnog značaja, kao na primer koridori X i XI [8].

Iako prethodni pokazatelji predstavlju ohrabrenje, da bismo u celini sagledali trenutni i srednjoročni investicioni potencijal R. Srbije, moramo uzeti u obzir i pokazatelje međunarodnih institucija i različitih foruma u kreiranju poslovnih procesa. U tom kontekstu, ne ulazeći u polemiku o metodologiji koju primenjuje Svetski ekonomski forum, indeks globalne konkurentnosti (IGK) definitivno predstavlja jedan od parametara koji

treba uzeti u obzir prilikom razmatranja investicione problematike. Prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2014. Godinu, R. Srbija je rangirana na 94. poziciji na listi koja obuhvata 144 zemlje sa zabeleženom vrednošću (IGK) od 3,90. U odnosu na prethodnu godinu IGK za Srbiju je povećana za 0,13, što je dovelo do pozitivnog pomeranja ranga Srbije za 7 pozicija (sa 101. na 94. mesto na listi) [9].

Na datom prikazu osnovnih stubova konkurentnosti atraktivnosti tržišta (Tabela 2), može se konstatovati da je ostvaren značajan rast u pet segmenata: *infrastruktura, makroekonomsko okruženje, visoko obrazovanje i obuka, efikasnost tržišta rada*, što će u narednom izveštaju najverovatnije biti promenjeno usled efekta primene novog Zakona o radu.

Tabela 2. Vrednosti IGK po stubovima konkurentnosti (2012–2014) [9].

Stub konkurentnosti	**2012.**	**2013.**	**2014.**
1. Institucije	3,16	3,20	3,21
2. Infrastruktura	3,78	3,51	3,93
3. Makroekonomsko okruženje	3,91	3,36	3,51
4. Zdravstveno i osnovno obrazovanje	5,73	5,75	5,76
5. Visoko obrazovanje i obuka	3,97	4,05	4,25
6. Efikasnost tržišta dobra	3,57	3,64	3,78
7. Efikasnost tržišta rada	4,04	3,90	3,73
8. Sofisticiranost finansijskog tržišta	3,68	3,48	3,50
9. Tehnološka osposobljenost	4,10	3,94	4,45
10. Veličina tržišta	3,64	3,68	3,68
11. Sofisticiranost poslovanja	3,11	3,18	3,21
12. Inovacije	2,81	2,85	2,89

Dakle, iskustvo pokazuje da trendovi i trenutni rezultati daju dovoljno razloga za optimizam. Polazeći od strategijske namere da se u R. Srbiji realizuje značajan broj investicionih projekata iz različitih oblasti (energetika, saobraćaj, zdravstvo itd.), potrebno je analizirati i njihovu efikasnost, jer strateški značaj i uticaj na osnovne parametre konkurentnosti R. Srbije nisu sporni i daju pravac akcija ka željenom cilju.

4. Afirmacija inovativnog menadžmenta

Nasuprot tradicionalnoj organizaciji, koja teži da obezbedi stabilnost sistema, tj. kontinualan rast, razvoj i zaposlenost, savremena organizacija ulaže napore da ostvari fleksibilnost i profit na globalnoj osnovi. U tom kontekstu, umesto tradicionalnog menadžmenta, konstituiše se savremeni menadžment na holističkim osnovama.

Prema holističkom pogledu, savremena organizacija se ne posmatra kao mašina koja deluje na determinističkim principima, već kao dinamički sistem koji se usmerava sa određenim stepenom verovatnoće [10/79]. To je „red kroz odstupanje",tj. neravnoteža je izvor reda u univerzumu, a red nastaje iz haosa. Sistem je u relativnoj neravnoteži, jer na otvorene sisteme deluju faktori iz okruženja, preko nepredvidivih fluktuacija.

Polazeći od holističkog pristupa, mogu se identifikovati bazične tačke savremenih poslovnih sistema, u kontekstu globalnog menadžmenta:
🕮 Ne postoji determinisanost odnosa u savremenim dinamičkim sistemima;
🕮 Hijerarhijske strukture ustupaju mesto fleksibilnim timskim strukturama, koje se formiraju u ravni, na holističkim osnovama;
🕮 Ljudski resursi, kao nosioci znanja i aktivnosti, postaju ključni faktor poslovnog uspeha;
🕮 Uravnotežen odnos organizacije i poslovnog okruženja obezbeđuje dinamičan razvoj i kontinualno povećanje efikasnosti u poslovanju;
🕮 Savremeni poslovni sistemi formiraju holistički menadžment, u kojem su menadžeri prvenstveno mentori i koordinatori aktivnosti, a ne hijerarhijski autoriteti i kontrolori.

Holistički menadžment pokazuje superiornost i znatno viši stepen efikasnosti i efektivnosti u odnosu na tradicionalni menadžment.

Dramatične promene u poslovnom okruženju, u kontekstu globalizacije, razgrađuju tradicionalne organizacije zasnovane na hijerarhijskim odnosima. U tom kontekstu, turbulentno okruženje zahteva ambivalentno spretnu organizaciju, koja je istovremeno efikasna, inovativna i fleksibilna [11/227].

Shodno promenama u poslovnom okruženju, savremena organizacija preferira globalnom usmerenju, sa različitim varijacijama, u zavisnosti od vrste delatnosti i karakteristika tržišta na kojem deluje. U opštem smislu, organizacija koja uči po formuli da bi se predisponirala za savremenu – učeću, mora da se kreira funkcijma poslovnog sistema: inovacijama, investicijama, infrastrukturom i institucijama.

Savremena – učeća organizacija jeste ona koja „iznova remodelira svet" i svoje učešće u njemu. To znači da se filozofija menadžmenta primenjuje na sve organizacije, bez obzira na vrstu delatnosti. Težnja ka ostvarenju konkurentnosti na svetskim tržištima znači orijentaciju ka obezbeđenju celokupnosti inovacionog procesa i podjednakom jačanju svih karika inovacionog lanca koji obuhvata nauku, tehnologiju, inovacije i njihovu difuziju. Obrazovne, istraživačke, tehnološke i privredne strategije postale su nužan preduslov za orijentaciju ka inovativnim malim i srednjim preduzećima, preduzetničkom kapitalu, privredi znanja, organizacionoj

adaptivnosti i horizontalnoj koordinaciji. Novi modeli koji teže većoj integrisanosti svih funkcija u preduzeću i koji obezbeđuju veću fleksibilnost, adaptivnost, responzivnost, a samim tim i inovativnost preduzeća, primereni su i novim tendencijama na globalnom, makronivou. Integrisanje svih ključnih domena nacionalne, vladine politike i harmonizovane strategije inovativne organizacije, prepoznatljivi su kao dominantna orijentacija u sadašnjem trenutku.

Prema modelu na Slici 1, eksplicirane su funkcije poslovnog sistema koje, po definiciji, funkcionišu na osnovama univerzalnih principa. Na toj osnovi, svaka funkcija formira sopstveni menadžment u kontekstu globalnog menadžmenta organizacije. Iz toga sledi da globalni menadžment integriše:

- menadžment inovacija,
- menadžment investicija,
- menadžment infrastrukture,
- menadžment institucija i

Slika 1: Savremena ili inovativna organizacija

Posmatrano u praksi, u kontekstu poslovnog sistema, menadžment funkcioniše kao kontinualni proces istraživanja, planiranja, izvođenja i kontrole poslovnih akcija, uz odgovarajuću organizaciju, sa povratnom spregom [12/178]. Rezultat tog procesa jeste da se optimalno zadovoljavaju potrebe kupaca i ciljevi svih učesnika, koji su direktno ili indirektno uključeni u poslovne procese (kupci, dobavljači, banke, razni partneri, vlasnici kapitala, zaposleni i država, u najširem značenju).

Ključne strateške kompetentnosti preduzeća jesu kompetentnosti u ostvarivanju kooperacija i mreža kao korisnih oblika povezivanja, uspostavljanja čvrstih i kooperativnih veza i odnosa sa kupcima, snabdevačima, organizacijama u komplementarnim delatnostima, konkurentima, univerzitetima i institutima, državnim agencijama i drugim institucijama, kada za to postoji zajednički, uzajamni interes.

Preduzeće koje ima lidera sa vizijom, koji ima čvrst plan akcije, relevantne informacije i koji je uspeo da pokrene kreativne snage sasvim je blizu da postane „inovativna organizacija koja uči" [13/287]. Ostaje samo akcija kojom će se implementirati naučeno.

5. Zaključak

Predložena rešenja neće dati instant rezultate, ali će u narednom srednjoročnom periodu omogućiti značajnije unapređenje efikasnosti i efektivnosti većih infrastrukturnih i kapitalnih projekata, podizanje svesti o potrebi profesionalnog usavršavanja državnih službenika, te uticati na unapređenje investicione klime i konkurentnosti iskazane odgovarajućim pokazateljima (IGK).

Uspostavljanje i održavanje visokog stepena konkurentnosti privrede povezano je s postojanjem institucionalnog okruženja koje odgovara slobodnoj tržišnoj privredi i koje podstiče inovacije i preduzetništvo. U tom smislu, poseban naglasak je na razvojnom jazu između preduzetništva u Srbiji i EU, kao i potrebi povećanja kompatibilnosti privrede u Srbiji sa tržištem EU. Evropska unija svojim programima ide korak dalje i usmerava se na viši nivo inovativnosti i podsticanja preduzetničke kulture, što postaje imperativ za sve zemlje članice. Pristupanje EU sinonim je za poboljšanje životnog standarda, a Srbija se mora proaktivno postaviti i raditi na ostvarenju preduslova za uključivanje u te programe. Svaka alternativa podrazumeva sporiji razvoj poslovne klime i međunarodne konkurentnosti privrede R. Srbije.

Uslovi za razvoj preduzetništva u Srbiji poboljšavaju se, ali sporo i nesihronizovano, tako da je neophodno uložiti veće napore u cilju rešavanja prepreka u razvoju MLJR kao kamena temeljca dugoročnog uspeha organizacija i trajnog izvora konkurentske prednosti. U tom kontekstu,

inovativna organizacija inspiriše inovacije koje zahtevaju investicije, a koje po prirodi posla kreiraju infrastrukturu i razvijaju institucije po uzoru na EU i civilizovan svet na ekonomski način. U tom smislu, uloga savremenog menadžmenta je višestruka i ogleda se kroz instrumentarijum i filozofiju za praktičnu interpretaciju u kreiranju vizije, misije, ciljeva, strategije, planova i programa za praktično delovanje. U tim okvirima, strateški menadžment ostvaruje svoju misiju svrsishodnog usmeravanja materijalnih, finasijskih i ljudskih potencijala u procesu ostvarenja individualnih i organizacionih ciljeva. Time se filozofija savremenog menadžmenta transformiše iz teorije u praksu, a poslovni rezultati nam pokazuju koliko se u tome uspelo.

6. Literatura

Macura M. (2012). *Projektovanje organizacione strukture na osnovama savremenih informacionih tehnologija*, Doktorska disertacija, FON, Beograd.

Sundbo, J. (2001). *The Strategic Management of Innovation*, Edward Elgar, UK.

Gordon L. Clark, Paul Tracey. (2004). *Global Competitiveness and Innovation,* Palgrave.

Levi Jakšić, M., Marinković, S., Obradović, J. (2005). *Menadžment inovacija i tehnološkog razvoja*, FON, Beograd.

Drucker, F. F. (1996). *Inovacije i preduzetništvo, praksa i principi*, *Beograd,* PS Grmeč.

Begović B., Mijatović B., Paunović, M., Popović D. (2008). *Grinfild strane direktne investicije u Srbiji, centar za liberalno-demokratske studije*, Beograd.

Word bank, http://www. Worldbank.org/

Vlada RS, *Fiskalna strategija za 2015. godinu sa projekcijama za 2016. i 2017. godinu.*

World Economic Forum (2014). *The Global Competitiveness Report 2014–2015.*

Chandler, A. D. (1962). *Strategy and Structure, Cambrigdge*.

Torirington D.; Hall I.S. Taylor. (2004). *Menadžment ljudskih resursa*, Data status.

Macura M. (2014). *The role of human resource management in modern business*, LapLambert, Academic Publishing, Deutschland.

Armstrong, M. (1989). *The Personal Manager as Enterprenuer*, Institute of Personal Management.

Abstract: *This paper deals with the four pillars of competitive management "4I" that include innovation, investment, infrastructure and institutions for the execution and control of all activities in order to continuously achieve business success as demonstrated by various performance indicators (profitability, market share, employee satisfaction, environmental protection, etc.). These four factors, each coupled to synergistically linked chain, mutually intertwine, complement and encourage, providing a dynamic basis for competitiveness of the organization. In the turbulent business conditions, only a modern management is able to create a vision, mission, goals, strategies, plans and programs for the effective activation of material, financial and human resources in the context of the objectives and strategic solutions for the realization of their means. Technological diversification is strategically imperative in modern conditions of development that is characterized by: the growing complexity of products and services, time compression, integrative technology and globalization. In this context, the various types of diversification of the technological portfolio highlight the importance and necessity of managing these processes in the organization in the global economic and financial crisis. Innovative strategies of human resource management provide a competitive advantage to a technologically diversified company, strengthen the cooperation and technological innovation potential and achieve diversification of the technological portfolio.*

Key words: *modern management, competitiveness, innovation, organization, technological diversification, technology portfolio.*

Marina Blazhekovikj Toshevski,
St. Kliment Ohridski University – Bitola, Faculty of Information and Communication Technologies[1]

THE STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF THE BANKING SYSTEM IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Abstract: *In conditions of positive trends in the domestic economy regarding the activities of banks in the Republic of Macedonia an accelerated growth in the last few years has been noticed. However, the direct exposure of the banking system to the risks of changes in financial market variables and considerable growth in the last two years has doubtful significance. The decrease of the value of the Euro in relation to other world currencies on internal foreign exchange markets has had no impact on the stability of the Macedonian banking system. The strategy applied to maintain the stable exchange rate of the Denar and the dominance of the Euro in the banking system helped recover positions considering the currency component of the banks. However, the risks are still present and can have impact on the business activities in the domestic economy.*

Key words: ***banks, banking activities, banking risks***

In this paper an analysis of the structural features of the banking system in the Republic of Macedonia focusing on the ownership structure of the banking system together with a comparative analysis of some structural characteristics of the banking systems in different countries is presented

The financial system of the Republic of Macedonia has a relatively simple structure and it is characterized by absence of complex financial instruments and services. The stability of the financial system is determined by the stability of the banking sector as its dominant segment. The banking institutions have a dominant role within the financial system of every national economy and, therefore, in the Macedonian economy as well, occupying approximately 90% of total financial resources. Considering this position in the financial system, it should be noted that banking institutions must pay particular attention to their liquidity and solvency.

The banking system in the country is composed of fifteen banks and four savings houses. The overall banking network consists of 429 business units that are distributed throughout the cities in the country[2].

---

[1] marina.blazekovic@yahoo.com

[2] Analysis of savings houses is not covered in this paper because they have a negligible share in the banking system

Banking network in certain regions in the Republic of Macedonia

NBRM, State statistical office of the Republic of Macedonia

The banking system can be analyzed from several aspects.

From aspect of development of the banking network, it may be noted that the banking system in Macedonia has less developed banking network compared to most of the analyzed countries.

In terms of the number of citizens served by a bank, Macedonia's position is in the second half of this list. However, it is better to compare this indicator to some of the surrounding countries excluding Montenegro and Slovenia.

Table1. Comparative analysis of indicators regarding the number of citizens per bank in different countries

Country	Number of citizens per bank
Austria	12.032
Germany	44.672
Hungary	52.261
Poland	55.991
Montenegro	56.491
Slovenia	85.879
France	132.733

Macedonia	137.718
Croatia	141.560
Albania	180.813
Bosnia and Herzegovina	225.348
Serbia	246.440
Bulgaria	250.774
Greece	274.815
Romania	511.470

Source: Report on the risks in the banking system of the Republic of Macedonia in 2014

The concentration measured by the Herfindahl index has seen a downward trend in recent years, but this indicator for loans and deposits is still slightly above the acceptable limit. The three largest banks occupy almost two thirds of the total assets of the total banking system.

Thus at the end of 2014, the concentration of the banking system regarding the extent of the total amount of the assets was the following:

- large banks 68.3%
- medium-sized banks 27.9%
- small banks 3.8%.

In 2013 and especially in 2014 the Macedonian economy achieved a solid growth, which is expected to continue throughout this year. In such conditions, the growth of the deposit base of banks as the main source of financing should be accelerated and the credit support to the real sector maintained. In order to achieve this, we need to consider the possible risks of the weak recovery of the external environment for creating additional deposit potential and increase the activity of banks in the credit market.

The banks have an important role in the distribution of economic resources. They are key players in rising capital and, hence, in stimulating economic development. The significance of the domestic banking system for overall economic activity is increasing. There is space to further strengthening financial intermediation, despite of the fact that the activities of banks occupy a significant portion of GDP. However, there is great heterogeneity across countries in terms of the depth of banking markets. Compared to the most of the countries which are members of the EU, financial intermediation in Macedonia is lower, but it is at a similar level when compared to countries in the region.

Degree of financial intermediation in individual countries

NBRM, State statistical office of the Republic of Macedonia

In 2014, the total outstanding loans of the banking system participated with 49.7% in the Macedonian GDP, while the share of deposits in GDP amounted to 56.2%. Finally, the third indicator of financial intermediation, the volume of total assets of the banking system amounted to 78.5% of GDP.

In the main, the banks in the country pursue their activities on the domestic market. Liabilities and claims on non-residents are low and occupy less than 10% of the total assets of the banking system. The share of assets and liabilities to non-residents in GDP is also low in recent years and ranges from 5.0% to 10.0%.

Regarding the ownership structure of the banking system, the largest shares in the ordinary shares of banks have the financial institutions. Macedonian economy is in general protected from the fluctuations of world currencies due to the applied strategy of maintaining a stable exchange rate of the Denar for the Euro and the dominance of the Euro as currency component in the banks.

Considering the fact that in general Macedonian banks are healthy, stable, liquid, and profitable, well capitalized, moreover, the business conditions in Macedonia are assessed as favorable, we can conclude that the current situation is attractive for foreign investors.

The share of foreign capital in the total equity increased for 7.1 percentage points compared to the pre-crisis period (2007) and, mostly increasing as a result of foreign investments in the two domestic banks in 2008. The growth in 2014 was a result of ownership change, acquisitions of banks dominantly domestic by others of dominantly foreign ownership. These changes further strengthen the dominance of banks controlled by predominantly foreign capital in the major balance sheet positions of the banking system.

Market share of banks predominantly foreign owned
And the participation of foreign capital in total capital

NBRM, based on data submitted by banks

In 2014, banks owned by foreign capital had a share of 69.1% in total assets of the banking system, while their share in total capital was 68.4%. The share of foreign capital in total capital of banks in Macedonia was almost equal in terms of a group of large, medium and small banks taken together[3]:

- The total capital of the big banks, foreign capital participated with 76.3%
- The total capital of medium-sized banks, foreign capital participated with 76.3%
- And in the total capital of small banks, foreign capital participated with 75.7%

[3] Indicators on the banking system of the Republic of Macedonia, 20.06.2015

Regarding the country of origin of shareholders in 2014 compared to 2013 small structural changes occurred. In the total foreign equity, the share that derived from Slovenia decreased for 0.5 percentage points due to the release of Slovenian foreign institutional investors from the banking system of the Republic of Macedonia, while in total foreign equity share of capital originating in Greece and Bulgaria increased for 0.2 percentage points.

Capital structure of banks by country of origin of the major shareholder

NBRM, based on data submitted by banks

In the last years, a decrease of the market share of banks with the majority of owners from Greece and Slovenia has taken place as a result of the reduced growth in the assets of the respective banks, in terms of faster growth in the assets of other banks. The market share of the banks with majority of owners from Turkey increased while capital from the Netherlands is no longer present.

The changes in market share of banks with dominant ownership from other countries are insignificant.

The Macedonian banking sector is comprised of fifteen banks, out of which eleven are predominantly foreign-owned, and only four banks are with Macedonian capital. Seven out of eleven banks with foreign capital are subsidiaries of foreign banks.

When analyzing the ownership structure of the banking system, it can be observed that according to the origin of the shareholder, foreign capital dominates the total capital of the banking sector. Over 80% of this foreign capital is owned by shareholders coming from countries of the European Union.

In the ownership structure of banks with foreign capital there is a large number of global banks and banking groups such as the NLB Group (Nova Ljubljanska Banka) being the majority owner of NLB Tutunska bank; the NBG Group (National Bank of Greece) being the dominant owner of Stopanska Bank AD Skopje; Swedish investment fund East capital explorer investments AB owning 13.1% of stakes in Komericijalna Bank and being one of the dominant owners whose portfolio includes the large US investment banks JPMorgan Chase and Morgan Stanley & Co; and the European Bank for Reconstruction and Development London being also one of the dominant owners in the Komercijalna Bank 5.25% and in TTK Bank with 18.9% of the total shares.

The sole owner of ProCredit Bank is ProCredit Holding AG, followed by Societe Generale Group as majority owner in Ohrid Banka, Erste Steiermarkische Sparkasse Bank AG which owns the Sparkasse Bank Macedonia, Central Cooperative Bank AD Sofia, which is majority owner of the bank subsidiary Central Cooperative Bank AD Skopje, ALFA Financial Holding Sofia as the owner of Capital Bank AD Skopje, Halk Bankasi AS Ankara as the dominant shareholder in the subsidiary Halk Banka AD Skopje, ALPHA Bank AE - Athens as the sole owner in Alpha Bank AD Skopje GOFI Group Of Finance and Investments SA - Melide, Switzerland and EHH Eastern Hemisphere Holding SA - Melide, Switzerland as dominant owners Eurostandard Banka AD Skopje.

The only banks where still Macedonian capital is dominant are TTK Bank where dominant shareholder is the group Teteks Tetovo, Stopanska Bank AD Bitola where the dominant owner is Pelisterka AD, Universal Investment Bank (UNI Bank) where the dominant owners are Ivaylo Mutafchiev and Ceko Minev and the Macedonian Bank for Development which is the sole owner of RM[4].

Conclusion

The financial system is of great importance for the economic development. The banks are the most important in the whole financial system. As key financial institutions, the banks facilitate capital flow and trade. Therefore, banking institutions must pay particular attention to their liquidity and solvency. The banking sector in Macedonia functions in a complex economic environment which has an impact on the structure of the banking system as a whole. The banks with predominantly foreign capital are dominant. Macedonian banks are sound, liquid, profitable, well capitalized and because of that interesting for foreign investors. Given the fact that in a country dominated the Euro as a currency and with the

[4] websites of all banks in the Republic of Macedonia

measures to maintain a stable exchange rate of Denar for the Euro, the Macedonian economy is in general protected from the fluctuations of world currencies.

References

Webpages

- Indicators on the banking system of the Republic of Macedonia, 20.06.2015
- Report on the risks in the banking system of the Republic of Macedonia in 2014, 25.06.2015
- National Bank of the Republic of Macedonia, http://www.nbrm.mk/
- Indicators**,** State statistical office of the Republic of Macedonia, 18.06.2015, http://www.stat.gov.mk/
- websites of all banks in the Republic of Macedonia

STRUKTURNE KARAKTERISTIKE BANKARSKOG SISTEMA U REPUBLICI MAKEDONIJI

Rezime: *Zahvaljujući povoljnim trendovima u domaćoj privredi, u poslednjih nekoliko godina došlo je do ubrzanog rasta aktivnosti banaka u Makedoniji, Međutim, zbog direktne izloženosti bankarskog Sistema rizicima i promenama na tržištu finansija, taj značajan porast ne može ostati van sumnje. Pad vrednosti evra u odnosu na druge svetske valute nije imao uticaja na stabilnost makedonskog nakarskog Sistema. Strategija koja je primenjena kako bi se održao stabilan kurs denara i dominantnost evra u bankarskom sistemu doprinela je održanju stabilnosti valuta u bankama. Ipak, rizici su i dalje prisutni i mogu uticati na poslovanje u domaćoj privredi.*

Ključne reči: *Banke, bankarske aktivnosti, bankarski rizici.*

Melita Jovanović Tončev [1]
Aleksandar Vasiljević[2]
Danijela Jovanović[3]

OČUVANJE NACIONALNOG IDENTITETA BANJSKOG TURISTIČKOG PROIZVODA UPRKOS NEOPHODNOSTI STANDARDIZACIJE

Rezime: *Globalizacija, kao proces koji vodi neminovnoj promeni načina funkcionisanja u svim aspektima privrede, za banjske turističke proizvode značila je uvođenje i poštovanje različitih standarda. Naime, savremeni sofisticirani turista, u želji da primeni holistički pristup zdravlju i održanju ravnoteže duha, tela i uma, u svakoj banjskoj destinaciji Evrope očekuje uslugu koja će na isti način i podjednako kvalitetno zadovoljiti njegovu tražnju. Cilj ovog rada je da, osim analize standarda, ukaže i na neophodnost formiranja kompleksnog turističkog proizvoda srpskih banjskih destinacija obogaćenog sadržajima koji će inostranom turisti ukazati na srpske običaje, kulturu i tradiciju. Destinacijski menadžment banja trebalo bi da turistima, osim lečilišnih usluga, ponudi izlete do značajnijih kulturno-istorijskih spomenika Srbije, organizuje prezentaciju srpske tradicinalne kuhinje, kao i kulturne manifestacije na kojima će biti prikazan srpski folklor kroz pesmu i igru.*

Ključne reči: ***standardizacija, banjski turistički proizvod, nacionalni identitet.***

Uvod

Proces globalizacije, kao fenomen 21. veka, uticao je na sve delove svetske ekonomije, a najviše na obim, strukturu i dinamiku turističke industrije. Pod uticajem globalizacijskih trendova i promena koje su uslovili (intenzivni razvoj proizvodnih snaga koji je neposredno uticaj na povećanje životnog standarda stanovništva, povišen nivo obrazovanja, višak slobodnog vremena, fragmentacija godišnjih odmora), dolazi

[1] danijela.jovanovic@vitalyu.com
[2] avasiljevic@useens.net
[3] melita.jovanovic@lincolnuca.edu

do promene na strani turističke tražnje (povećano iskustvo, težnja ka autentičnom iskustvu i doživljaju, potražnja kvalitetnijih proizvoda uz isporuku vrednosti za novac), uz istovremeni odgovor nosilaca turističke ponude u vidu kreiranja proizvoda koji će zadovoljiti izmenjenu tražnju.

Želja turiste da na bilo kojoj destinaciji u svetu bude uslužen uslugom istog kvaliteta i sadržaja uslovila je standardizaciju proizvoda. Istovremeno, težnja receptivnih zemalja za očuvanjem lokalne kulture i identiteta dovela je do obogaćivanja turističkog proizvoda sekundarnim i tercijarnim proizvodima karakterističnim za određenu destinaciju. Međutim, trebalo bi voditi računa da je svaka kultura jedinstvena i da je potrebno očuvati nacionalni identitet domicilnog stanovništva unutar naprednijeg društva. Zemlje domaćini ne bi trebalo da sve podrede turističkim zahtevima, već da pronađu balans između lokalne tradicije i uverenja i turističke tražnje. Na ovaj način bi i turisti i rezidenti imali koristi od globalizacije (Lane et al., 2007). Podizanje kvaliteta turističke usluge koja se pruža stranim turistima uz ostvaren prihod od turističkih usluga, „pruža mogućnosti i lokalnom stanovništvu da ima pristup boljoj i kvalitetnijoj medicinskoj nezi i usluzi" (Mattoo et al., 2006).

Prema podacima Svetske turističke organizacije (Tourism Vision 2020), globalizacija i lokalizacija predstavljaju savremene trendove koji opisuju turističku industriju 21. veka. Navedeni trendovi (unifikacija i diversifikacija) prisutni su i u banjskim (spa) destinacijama, kao mestima koje savremeni turista sve češće bira za odmor, relaksaciju, u težnji da primeni holistički pristup zdravlju i uspostavljanju ravnoteže uma i tela. Internacionalna spa asocijacija (International Spa Association) definisala je 2007. godine banje (spa) kao „mesta posvećena unapređenju kvaliteta života kroz razne profesionalne usluge koje potpomažu obnavljanje uma, duha i tela" (www.experienceispa.com). U radu će biti analizirani standardi koje je propisala ESPA (Evropsko udruženje banja), kao i mogućnosti koje Vrnjačka Banja i Sokobanja koriste kako bi oblikovale turistički proizvod kojim bi se diversifikovale od konkurencije u okruženju, a koji bi pomogao očuvanju nacionalnog identiteta i kulture.

1. Standardizacija banjskih proizvoda kao posledica globalizacije

Kako bi se izbeglo variranje nivoa kvaliteta usluga u različitim banjskim destinacijama, ESPA je propisala niz aktivosti u svrhu procene kvaliteta i provere poštovanja standarda u poslovanju. Kako bi potencijalni turista, koji želi da rezerviše uslugu u određenoj banjskoj destinaciji, bio siguran da će mu biti isporučena usluga željenog kvaliteta, dovoljno je da proveri da li banja raspolaže sertifikatom koji nosi naziv Međunarodni evropski banjski pečat. On je garant da njegov nosilac ispunjava sve

propisane uslove u pogledu higijene, infrastrukture, procedura za terapije, bezbednosti pacijenta, obučenosti kadrova i sl. U zavisnosti od sopstvene ponude, banja može biti nosilac EuropeSpa meda (sertifikat za medicinski banjski turizam) ili EuropeSpa wellnessa (banjski turizam).

Oblasti koje bi trebalo prilagoditi u toku procesa standardizacije su: opšta oprema za spa odmarališta, kontrola kvaliteta i bezbednosti, medicinska istraživanja, wellness proizvod, balneo i wellness oblasti, terapeutske i rekreacijske oblasti, fitnes oblast, hotelske sobe i infrastruktura, ketering i kulinarstvo, informativni i promotivni materijal o spa aktivnostima i dostupnim tretmanima (Kazandzieva, 2014). Prema prof. Jovanoviću detaljniji prikaz pitanja i zahteva koji će biti podvrgnuti procesu standardizacije jeste sledeći:

1. Sistem upravljanja i usklađenost:
   - opšti zahtevi za banjska odmarališta,
   - odgovarajuća struktura i procedure za banjska odmarališta,
   - plan lečenja,
   - mere prevencije,
   - završni pregled, banjski izveštaj, pismo lekara iz banje,
   - analiza prirodnih lekovitih faktora (voda, peloid, gas…),
   - balneološki izveštaj;

Opšta usklađenost sa regionalnim propisima o zaštiti životne sredine:
- zvanično odobrenje za korišćenje prirodnog lekovitog faktora,
- kvalitet pijaće vode,
- kanalizacija i odlaganje otpada;

Odgovarajuća struktura i organizacija:
- obuka lekara, terapeuta i ostalog medicinskog osoblja,
- standardi zdravstvene zaštite, opšte i banjske, pruženi od strane lekara i fizioterapeuta,
- upravljanje kvalitetom i bezbednosti;

Upravljanje opštim kvalitetom i bezbednosti:
- mere lečenja,
- uverenje o kvalitetu relevantnih medicinskih procedura,
- zaštita podataka – poverljivost,
- planovi o higijeni, mere za prevenciju patogena,
- planovi zaštite od propasti,
- bezbednosne mere (zaštita od požara, prevencija infekcija, prevencija nesreća itd.);

Upravljanje kvalitetom i bezbednosti (aspekti specifični za banje):
- analiza lekovite vode, medicinskog blata itd.,
- dokumentovanje analiza lečenja,

- potvrda o kvalitetu za eksternu nabavku lekova i sastojaka;

Analiza rizika za medicinske proizvode:

- mere čišćenja i dezinfekcije povezane sa lekovima,
- analitička kontrola kvaliteta,
- upravljanje podacima,
- redovne analize prostorija sa pumpama, kada, inhalacija i primena blata,
- mere prevencije protiv izbijanja legionarske bolesti,
- higijena površina;

2. Nabavljanje i obezbeđivanje lekova

Zaštita lekovitih izvora i blata:

- očuvanje i održivost,
- zaštita prirodnih resursa,
- izvorišta;

Proizvodnja, lečenje i skladištenje lekova (medicinskog blata, lekovite vode):

- skladištenje, prerada i transport,
- higijena,
- tretman, ponovna upotreba,
- zaštita životne sredine, održanje bezbednosti;

3. Terapije, tretmani, bazeni, wellness

Medicinski sektor:

- upravljanje pacijentima, medicinski kartoni,
- medicinske sobe,
- upravljanje lekovima,
- infrastruktura hitnih intervencija;

Banjske prostorije i ostale oblasti za lečenje i odmor:

- održavanje higijene i prevencija infekcija,
- prikladnost prostorija i tehničke infrastrukture;

Zone za kupanje i saune:

- održavanje bezbednosti,
- standardi kupanja,
- čišćenje i dezinfekcija kada i prostorija oko njih,
- bezbednost i higijena u saunama, turskim i parnim kupatilima, ostalim oblastima wellnessa, kao i u svlačionicama;

4. Smeštaj

Smeštaj gostiju i pacijenata:

- zahtevi u pogledu soba, sanitarija i javnih oblasti: higijena, bezbednost pacijenata, ostali aspekti specifični za banje,
- standardi higijene koji važe za osoblje,
- propisi o bezbednosti i higijeni;

5. Kuhinja

Rad ugostiteljstva:

- opšta bezbednost hrane, HACCP,
- asortiman obroka (Jovanović, 2015).

Ukoliko spa destinacija ispunjava navedene kriterijume, a na osnovu izjave eksperata Evropske asocijacije koji će proveravati stanje svakih 18 meseci, banja dobija pečat kvaliteta koji važi tri godine. EuropeSpa pečat može se koristiti i u reklamne svrhe kao potvrda kvaliteta. Studija Evropskog turističkog instituta otkrila je da znatan procenat potrošača traži pečate procene kada odlučuje kuda da putuje.

Banje Srbije bi trebalo da preduzmu odgovarajuće korake kako bi svoje poslovanje u svim segmentima uskladile sa preporukama i propisima Evropske spa asocijacije, što bi im omogućilo dobijanje pečata kvaliteta i time uticalo na postizanje prepoznatljivosti na evropskom turističkom tržištu. Osim posedovanja prirodnog bogatstva u vidu lekovitih voda, blata i gasa, na odluku o poseti turista banjskoj destinaciji utiče i turistička infrastruktura, kao i ponuda dodatnog proizvoda turistima koji žele da se upoznaju sa lokalnom tradicijom, kulturom, jezikom, običajima. Oblikovanjem takve turističke ponude, banjske destinacije bi mogle postići komparativnu prednost, jer poseduju ogromne antropološke resurse (kulturna dobra, tradiciju, materijalno i nematerijalno bogatstvo) kojim bi mogle obogatititi standardizovanu lečilišnu ponudu.

2. Neophodnost očuvanja lokalnog identiteta

„Globalizacija turizma izaziva dramatične i nepopravljive promene tradicije i kulture receptivnih zemalja. Slivanje globalnih turističkih tokova ka određenim lokalitetima utiče na homogenizaciju kulture, što dovodi do gubljenja lokalnog identiteta i različitosti" (Nedeljković et al. 2013). Ukoliko ne žele da globalizacija ostavi takve posledice i na srpske banjske destinacije, destinacijski menadžment (DMO) trebalo bi da diversifikuje spa ponudu upravo proizvodima koji su karakteristični za određenu zemlju, region ili grad. Obogaćivanjem banjskog proizvoda organizovanjem različitih manifestacija, izložbi, festivala, dana književnosti i ostalih umetnosti, DMO može ostvariti jedan od svojih ciljeva, a to je postizanje prepoznatljivosti srpskih banja na evropskoj turističkoj mapi uz istovremeno očuvanje nacionalnih vrednosti.

Za potrebe ovog rada sprovedeno je istraživanje sekundarnih podataka o bogatstvu kulturnih dobara, tradicije i etičke autentičnosti lokalnih zajednica osam banjskih destinacija. Kulturna dobra, kao integralni deo banjskog proizvoda, mogu savremenom turisti omogućiti nova saznanja, doživljaje i iskustva. Banje Srbije nedovoljno koriste resurse

kao što su arheološka nalazišta, crkve, manastiri, spomenici, ali i događaji i manifestacije, koji su takođe bitan element ponude kulturnog turizma (Jovanović Tončev et al., 2014).

Najznačajnije manifestacije koje se organizuju u banjama prikazane su u Tabeli 1.

Tabela 1. Značajnije manifestacije za očuvanje nacionalnog identiteta analiziranih banja Srbije

Naziv banje	Naziv manifestacije
Vrnjačka Banja	- „Zlatne niti“ - Dani arheološkog filma - Dani pčelarstva - Festival filmskog scenarija - „Kad lipe cvetaju“ - „Razigrano proleće“ - „Na Desankin dan“ - Međunarodni festival klasične muzike
Sokobanja	- „Bašta otvorenog srca“ - „Svetosavske svečanosti“ - „Pozdrav proleću“ - „Oštra čuka 1074“ - Susret numizmatičara i kolekcionara - Prvomajski uranak - „Jutro nad Ozrenom“ - Noć muzeja - Smotra pionirskog folklora - Banjsko kulturno leto - Basket turnir - Sabor folklora - „Maraton želja“ - Umetnička kolonija „Sokograd“
Vranjska Banja	- Dani karanfila - Sabor za 2. avgust

Gornja Trepča	- Susret planinara Srbije - Letnji dani kulture - „Šumadijska kraljica“ - Dan zdravlja
Mataruška Banja	- Dani jorgovana - Festival narodnog stvaralaštva dece Srbije
Niška Banja	- Pihtijada
Prolom Banja	- Vidovdanski dani - Likovna kolonija „Bele crkve“
Bukovička Banja	- „Šumadijski opanak“

Izvor: Sopstvena analiza na osnovu: www.atomskabanjagornjatrepca.rs, www.topsrbija.com, www.vranjskabanja.co.rs, www.soko-banja.org, www.vrnjačkabanja.co.rs, www.mataruškabanja.net, www.banja-koviljača.com, www.radonnb.co.rs.

Dobar primer destinacije koja neguje nacionalnu tradiciju i kulturnu baštinu jeste Vrnjačka Banja. Nizom manifestacija kojima se podseća na stare zanate, pesme, igre, nacionalnu kuhinju, Vrnjačka Banja upoznaje svoje posetioce sa lokalnom kulturom i tradicijom, istovremeno podsećajući i domicilno stanovništvo na nacionalno poreklo i identitet. Manifestacija na kojoj se podsećanjem na stare zanate neguju tradicija i kultura jeste „Zlatne niti“. Reč je o ženskoj manifestaciji na kojoj žene iz cele bivše Jugoslavije demonstriraju umeće pletenja, vezenja, pripreme tradicionalnih srpskih jela (http://upoznajsrbiju.co.rs).

Narodna kultura i folklor neguju se održavanjem manifestacija „Kad lipe cvetaju“ i „Razigrano proleće“. Najznačajnija institucije kulture u Vrnjačkoj Banji jeste Kulturni centar koji poseduje pozorišnu dvoranu, galerijski i muzejski prostor i amfiteatar kapaciteta 1500 sedišta (http://www.vrnjackabanja.co.rs). Značaj ove institucije je u očuvanju materijalnog kulturnog nasleđa postavkom različitih izložbi o etnografskom nasleđu i lokalnoj kulturi.

U blizini Vrnjačke Banje nalaze se značajniji srpski srednjovekovni manastiri: Žiča, Sopoćani, Đurđevi stupovi, Ras, Maglič, koji predstavljaju značajne resurse za oblikovanje integrisanog proizvoda koji ova banja može ponuditi kako domaćim, tako i inostranim turistima. Organizovanjem poseta sa vodičima ovim lokacijama, Vrnjačka Banja bi svoje posetioce mogla upoznati sa srpskom arheološkom i verskom baštinom.

Kao što je prikazano i u Tabeli 1, i u ostalim banjama Srbije povremeno se organizuju manifestacije na kojima se neguje lokalna kultura i ukazuje na specifičnosti srpskog nacionalnog identiteta. Ogromni resursi u vidu materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa stoje na

raspolaganju DMO banja Srbije. Na njima je da te resurse iskoriste u svrhu postizanja prepoznatljivosti srpskih banja na tržištu Evrope. Neophodno je oblikovati integrisani banjski proizvod koji će savremenom sofisticiranom turisti, osim lečilišnih i wellness usluga, ponuditi i upoznavanje sa lokalnom kulturom, proširivanje znanja o određenom narodu, što predstavlja pozitivnu posledicu globalizacijskih procesa.

Zaključak

Intenzivni razvoj proizvodnih snaga kao posledica globalizacijskih procesa, uslovio je povećanje životnog standarda stanovništva, povećao nivo obrazovanja, višak slobodnog vremena, što je uticalo na povećanje broja ljudi koji preduzimaju turistička putovanja. Svesni značaja holističkog odnosa prema zdravlju i težeći uspostavljanju ravnoteže uma, duha i tela, savremeni turisti svoj boravak u odeđenoj banjskoj destinaciji žele da provedu koristeći standardizovane lečilišne i wellness proizvode koji će biti obogaćeni određenim kulturnim dobrima.

Raspolažući kulturnim dobrima u vidu arheoloških nalazišta, zgrada, slika, skulptura, kovanica i rukopisa, spomenika, arheoloških nalazišta, nematerijalnog kulturnog nasleđa, koje podrazumeva usmenu tradiciju, muziku i ples, rituale i nasleđe iz oružanih sukoba, banje Srbije poseduju ogromno bogatstvo koje, ukoliko bude oblikovano u interesantan turistički banjski proizvod, može pomoći diversifikaciji srpskog banjskog turističkog proizvoda i ostvarivanju komparativne prednosti u odnosu na banjske destinacije koje se nalaze u okruženju.

Literatura

Jovanović Tončev, M., Podovac, M. (2014). Kulturna dobra kao deo turističkog proizvoda banja Srbije, Ekonomija-teorija i praksa, god. VII, br. III, Novi Sad.

Jovanović, V. (2015). Tematski turizam, Univerzitet Singidunum, Beograd.

Kazandzhieva, V., (2014). Trends in the development of spa and wellness tourism, International Tourism Forum Spa and Wine.

Lane, W., DeMicco, F., J., Gokul, G. (2007). Wellness Tourism: The effects of the Globalization of the Healthcare Industry, The University of Delaware.

Mattoo, A., Rothindran, R. (2006). How health insurance inhibits trade in health care, Health Affairs.

Nedeljković, O., Jovanović, R., Đokić, M. (2013). Trendovi razvoja i uticaj globalizacije na turizam, Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije, god. III, br. I.

www.experienceispa.com. Pristupljeno: 20. 6. 2015.
www.atomskabanjagornjatrepca.rs. Pristupljeno: 25. 6. 2015.
www.topsrbija.com. Pristupljeno: 23. 6. 2015.
www.vranjskabanja.co.rs. Pristupljeno: 24. 6. 2015.
www.soko-banja.org. Pristupljeno: 25. 6. 2015.
www.vrnjačkabanja.co.rs. Pristupljeno: 25. 6. 2015.
www.mataruškabanja.net. Pristupljeno: 27. 6. 2015.
www.banja-koviljača.com. Pristupljeno: 29. 6. 2015.
www.radonnb.co.rs. Pristupljeno: 25. 6. 2015.
www.europeanspas.eu. Pristupljeno: 23. 6. 2015.
http://www.pub.unwto.org. Pristupljeno: 21. 6. 2015.
http://upoznajsrbiju.co.rs. Pristupljeno: 29.06.2015.

Summary: *The impact of globalisation – as a process leading to inevitable change in the way all aspects of the economy operate – on the spa tourism product was the introduction and compliance with various standards. Specifically, at any of the European spa destinations, the sophisticated present-day tourist, aiming to apply a holistic approach to health and maintain a balance of the mind, body and spirit, expects services that will meet his needs in the same manner and with the same quality. Besides providing an analysis of standards, this paper aims to point to the necessity of establishing a complex tourism product of Serbian spa destinations enriched with contents offering the foreign tourist an insight into the Serbian customs, culture and tradition. In addition to health services, spa destination managements should offer tours to prominent cultural and historical monuments of Serbia and organise events to present the Serbian traditional cuisine, as well as cultural manifestations of the Serbian folk song and dance folklore.*

Key words: *standardisation, spa tourism product, national identity.*

Doc. dr Mile Stanišić
Univerzitet Singidunum, Beograd[1]

EFIKASNOST INTERNE REVIZIJE U IDENTIFIKOVANJU RIZIKA U PRIVREDNIM DRUŠTVIMA

Rezime: *Identifikovanje rizika obavlja se na nivou preduzeća i na nivou svih procesa. Metodologija i tehnike identifikovanja rizika razlikuju se u zavisnosti da li se identifikacija radi na nivou preduzeća ili procesa. Na nivou preduzeća mogu da se razmatraju ciljevi, a na nivou procesa potciljevi koji su povezani sa strateškim ciljevima preduzeća. S obzirom na nivo identifikovanja, interni i eksterni faktori mogu imati različitu jačinu dejstva. Sagledava se tekuće okruženje „Šta jeste" i buduće okruženje „Šta bi se moglo desiti". Interni revizori treba da sagledaju rizike iz perspektive promena u vezi sa internim i eksternim faktorima i da naprave spisak o najčešćim uzrocima rizika gde se poslovni ciljevi ne ostvaruju. U većini slučajeva, za svaki cilj koji je naveden ili se podrazumeva moguće je identifikovati mnogo različitih rizika. Potencijalni uzroci neispunjenja cilja kreću se od onih očiglednih do nepoznatih i od važnih do nevažnih. Svakako, treba identifikovati evidentne rizike koji u značajnoj meri utiču na preduzeće.*

Ključne reči: ***rizik, privredna društva, identifikacija rizika, interna revizija, upravljanje rizikom***

1. Uvod

Identifikovanje rizika u ostvarenju ključnih organizacionih ciljeva jeste ugaoni kamen pristupa interne revizije bazirane na riziku. Rizici relevantni za poslovne ciljeve identifikuju se, analiziraju i procenjuju, što rezultira malim brojem ključnih rizika koje interni revizori reviziraju. Proces procene rizika treba da se odvija kroz tri faze: utvrđivanje ciljeva organizacije, identifikovanje rizika i kvantifikovanje rizika. Moglo bi se sa sigurnošću reći da efektivnost revizorskog posla najviše zavisi od uspešnog identifikovanja rizika. Efikasnost procesa identifikovanja rizika zavisi od kriterijuma koji se koriste pri identifikovanju rizika. Različiti kriterijumi se primenjuju za različite rizike. Nakon identifikovanja rizika dolaze merenje

[1] mile.stanisic@singidunum.ac.rs

rizika, prioritizacija rizika, obavljanje revizorskog testiranja i primena adekvatnih kontrola za svođenje rizika na prihvatljiv nivo. Sve ovo je mnogo lakše i zahteva manje znanja, iskustva i veštine od samog identifikovanja rizika.

U Standardima interne revizije navedeno je: „Funkcija interne revizije treba da pomaže organizaciji **identifikovanjem i ocenjivanjem značajnih izloženosti riziku** i doprinosom poboljšanju sistema upravljanja rizikom i kontrole" (Standard 2110). Proces identifikovanja i analize rizika stalan je proces i kod internih revizora i kod menadžmenta organizacije. Interni revizori i menadžeri organizacije moraju se pažljivo fokusirati na rizike na svim nivoima preduzeća i moraju preduzeti neophodne aktivnosti kako bi se njima upravljalo. Identifikovanje rizika treba da bude stalan proces koji se ponavlja i koji je integrisan u proces planiranja revizije. Godišnji plan interne revizije uvek mora da bude zasnovan na riziku, ali isto tako i planovi individualnih revizija treba da budu zasnovani na riziku. Identifikovanje ključnih rizika nije važno samo zato da bi se identifikovale najvažnije oblasti kojima treba dodeliti resurse interne revizije već i zato da bi se poboljšalo upravljanje rizicima i odredila odgovornost za upravljanje tim rizicima.

Interna revizija identifikuje potencijalne događaje koji će, ako nastanu, negativno uticati na sposobnost subjekta da uspešno primeni strategiju i ostvari ciljeve. Događaji sa negativnim uticajem predstavljaju rizike koji zahtevaju da ih interna revizija identifikuje, proceni i da preporuke menadžmentu da reaguje na njih. Kod identifikovanja rizika, interna revizija analizira niz internih i spoljnih faktora koji mogu biti uzrok rizika i prilika u kontekstu celokupne organizacije.

Cilj ovog procesa je da osigura da revizorski tim identifikuje i daje prioritet rizicima koji se odnose na proces koji se revizira. U tom smislu interni revizori, kao i rukovodstvo, treba da razviju adekvatnu metodologiju i tehnike procene rizika koje se uklapaju u filozofiju upravljanja rizikom preduzeća i obezbede da preduzeće razvije potrebne sposobnosti identifikovanja rizičnih događaja. Rizični događaji treba da se identifikuju na nivou preduzeća i na nivou poslovnih funkcija i procesa. U obzir se mora uzeti izloženost riziku preduzeća zbog unutrašnjih i spoljnih faktora. Procena rizika treba da obuhvati sve rizike koji mogu nastati, uključujući rizik od prevare i korupcije. Zato je važno da identifikovanje rizika bude sveobuhvatno.

Cilj ovog rada je da istraži tehnike za identifikovanje značajnih rizika u fokusu interne revizije, ali istu metodologiju mogu primenjivati menadžeri u upravljanju rizicima u raznim procesima poslovanja, bilo da se radi o preduzeću, banci ili bilo kojoj drugoj vrsti organizacije.

2. Zakonodavni okvir interne revizije u Republici Srbiji

Postoji zakonski uslov da mnoge organizacije moraju da imaju internu reviziju u svojoj organizacionoj strukturi. Ta obaveza je regulisana sledećim zakonima: Zakonom o privrednim društvima, Zakonom o bankama, Zakonom o dobrovoljnim penzijskim fondovima i penzijskim planovima, Zakonom o investicionim fondovima, Zakonom o osiguranju, Zakonom o budžetskom sistemu. Za javna preduzeća i ministarstva Republike Srbije i druge javne institucije donesen je Pravilnik o zajedničkim kriterijumima za organizovanje i standardima i metodološkim uputstvima za postupanje i izveštavanje interne revizije u javnom sektoru.

U Zakonu o privrednim društivima u članu 452, stav 1, tačka 3 rečeno je da poslovi unutrašnjeg nadzora naročito obuhvataju proveru **sprovođenja** politika upravljanja rizicima.[2]

Prema Zakonu o bankama, interna revizija je dužna da obezbedi da se rizici na odgovarajući način **identifikuju** i kontrolišu.[3]

U Zakonu o osiguranju u članu 137, navedeno je da interna revizija društva za osiguranje sprovodi stalnu i sveobuhvatnu kontrolu svih aktivnosti iz poslovanja društva, a naročito **identifikaciju** rizika kojima je društvo za osiguranje izloženo ili se može očekivati da bude izloženo. Zatim je u istom članu naglašeno da interna revizija kontroliše i procenjuje **adekvatnost i primenu** propisanih politika i procedura kontrole rizika, a Programom rada interne revizije uređuju se jasno i detaljno definisani rizici i oblasti poslovanja u kojima ti rizici mogu nastati (član 139).

U članu 141 Zakona o osiguranju još je više naglašena uloga interne revzije, te je navedeno da „ako interna revizija utvrdi da društvo za osiguranje **ne postupa u skladu sa pravilima o upravljanju rizikom** i zbog toga društvu preti nelikvidnost ili nesolventnost ili utvrdi da je ugrožena sigurnost poslovanja, odnosno da su ugroženi interesi osiguranika, dužna je da o tome odmah, a najkasnije u roku od 24 časa od trenutka saznanja, obavesti upravu i nadzorni odbor društva za osiguranje". Dakle, iz ovoga se navoda vidi da je internoj reviziji data uloga da pali crveni alarm kada oceni da je to neophodno.

3. Metodologija identifikovanje glavnih rizika

Mali broj rizika može predstavljati direktnu, stratešku barijeru, tako da nastajanje tih rizika rezultira nemogućnošću ostvarenja strateških ciljeva. Ovi rizici se nazivaju glavnim rizicima zato što su oni za preduzeće interni i u centru su strateškog uspeha.

---

[2] *Zakon o privrednim društvima*, „Službeni glasnik RS", br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – dr. zakon i 5/2015.

[3] *Zakon o bankama*, „Službeni glasnik RS", br. 107/2005, 91/2010 i 14/2015.

Kao što strateški ciljevi variraju od preduzeća do preduzeća, tako variraju i glavni rizici. U nastavku su dati primeri potencijalnih glavnih rizika za preduzeća sa različitim strategijama:

- Rizik zadovoljenja klijenta može biti glavni rizik za preduzeća sa snažnim fokusom na klijente, a koja su svesna da negativna reakcija klijenata na proizvod ili uslugu može imati negativan uticaj na udeo u tržištu ili na druge strateške ciljeve.
- Rizik finansijskog učinka i rizik finansijskog izveštavanja mogu biti glavni rizici za preduzeća fokusirana na ostvarenje doslednih finansijskih rezultata.
- Rizik raspoloživosti kapitala, rizik udela tržišta, rizik dju dilidžensa i rizik akvizicije mogu biti glavni rizici za preduzeća orijentisana ka rastu.
- Rizik ljudskih resursa i rizik intelektualnog kapitala mogu biti glavni rizici za preduzeća koja pružaju usluge kojima ljudi predstavljaju istinsko bogatstvo.

Identifikovanje glavnih rizika je važan, ali subjektivan proces. Jednostavan pristup je da se sagleda svaki strateški cilj i postavi pitanje: Zašto ne bismo mogli da ostvarimo ovaj cilj? Iako na prvi pogled na ovo pitanje može biti mnogo odgovora, daljim razmišljanjem doći će se do zaključka da obično postoje jedan ili dva apsolutna odgovora, ostala imaju ulogu pokretača. Ako glavni rizici i dalje nisu jasni, sledeća dva pitanja mogu da pomognu u potvrđivanju da li je neki rizik glavni rizik:

1. Da li će nastajanje rizika potpuno onemogućiti ostvarenje strateškog cilja?
2. Da li postoji snažna korelacija između rizika i strateškog cilja koja direktno izaziva negativan uticaj na strateški cilj, ili da li će nastajanje rizika izazvati nastajanje nekog drugog događaja ili rizika koji mogu izazvati negativan uticaj?

Identifikovanje glavnih rizika je intuitivan proces koji zahteva veliko praktično iskustvo. Međutim, po kompletiranju svakog od četiri koraka u ovom procesu postaće jasnije da li su odgovarajući glavni rizici efektivno identifikovani.

Posle identifikovanja rizika na nivou preduzeća prelazi se na identifikovanje rizika na nivou procesa. Kada se detaljno upoznaju glavni procesi, onda se vrši identifikovanje značajnih rizika kojima su procesi izloženi. Kao polaznu tačku treba uzeti saznanja iz ranijih revizija. Da bi se lakše identifikovali značajni rizici, pomoći će nam sledeća pitanja koja su

u skladu sa fokusom interne revizije (npr. poslovni ciljevi i kritični faktori uspeha) i sa karakteristikama procesa:

- *Šta mora dobro da funkcioniše da bi proces postigao svoj cilj?* Jedan od odgovora mogao bi da bude: „Nabavljeni materijali moraju da se plate u roku za koji je predviđen diskont."
- *Šta može negativno da se desi u procesu zbog čega poslovni ciljevi neće biti postignuti?* Jedan od odgovora mogao bi da bude: „Loš kvalitet usluge ima za posledicu gubitak klijenata, što dovodi do opadanja nivoa depozita."
- *Kako IT ili ljudski resursi omogućavaju funkcionisanje procesa i koji značajni rizici postoje s tim u vezi?* Jedan od odgovora mogao bi da bude: „Neovlašćen ili nekontrolisan pristup mreži ima za posledicu ometanje rada."
- *Da li je proces tako dizajniran da na odgovarajući način reaguje na tržišne i uticaje iz okruženja (tj. uticaje zainteresovanih lica ili eksterne faktore)?* Jedan od odgovora mogao bi da bude: „Propust da se reaguje na cene konkurencije ili izmene u proizvodima ima za posledicu smanjen udeo na tržištu."
- *Da li proces sadrži inherentne osobine koje mogu da imaju za posledicu finansijski ili drugi gubitak (npr. izloženost riziku od pljačke)*?

Interni revizori treba da razviju pristup razmišljanja o idejama. Neki interni revizori koriste veoma efikasan i efektivan pristup za prikupljanje mogućih rizika o organizaciji ili jedinici u kojoj se vrši revizija. Mnogi direktori revizije daju mnogo informacija i istorijskih podataka kada dodeljuju projekte revizije. Neki revizori koriste elektronsku poštu ili druge načine da postavljaju pitanja drugim revizorima o njihovom poznavanju predmeta revizije, kontrolama ili organizaciji. Interni revizori poboljšavaju proces dodeljivanja revizije putem korišćenja formalnih/neformalnih sastanaka na kojima se razmišlja o idejama. Kada se revizija dodeli, revizor saziva brz sastanak i u to vreme svi su u kancelariji i bave se tridesetominutnim razmišljanjem o idejama, gde pokušavaju da utvrde (tokom 10 minuta za svaku stvar):

1. rizike povezane sa procesima,
2. očekivane kontrole u procesu
3. moguće slabosti u kontroli.

Revizori razmenjuju iskustvo i znanje, a zadatak postaje usredsređeniji i efikasan kao rezultat timskog rada. Vremensko ograničenje osigurava da tim ne traći resurse tokom vežbe, niti je to za ikoga naporno.

Neke radne grupe takođe pokušavaju da uključe poslovodstvo jedinica u kojima se vrši revizija na svoje sastanke kad god je to moguće, kako se neki kritičan deo poslovnog procesa ne bi previdео ili potcenio. To je takođe dobar primer korišćenja saradnje u proceni rizika kako bi proces revizije bio efikasniji i efektivniji. Postoje i određeni izuzeci, kada interni revizori obično ne pozivaju predstavnike poslovodstva na sastanke na kojima se razmišlja o idejama koje uključuju i iznenadnu reviziju poput brojanja novca. Takve revizije se mogu planirati unapred uz učešće poslovodstva, međutim, tu će obično biti uključen neko od centralnog osoblja, ali ne i rukovodilac i čuvar gotovine.

Za uspešno identifikovanje rizika zahtevaju se dve stvari:

1) Temeljno razumevanje posla (za makroprocenu rizika) i temeljno razumevanje glavnih poslovnih procesa jedinice u kojoj se vrši revizija (za mikroprocenu rizika);
2) Sredstva za sastavljanje dobrog spiska mogućih rizika.

Sakupljanje ideja o rizicima kreativan je proces otkrivanja. Zahtevaju se mašta o tome „šta bi moglo da se pogorša" u procesu i dobre veštine istraživanja. Uobičajene metode identifikovanja mogućih rizika su:

- Analogije sa sličnim poslovima. *Primer:* Preispitivanje softverskih aplikacija u jednoj jedinici često može biti od pomoći u utvrđivanju opštih izvora rizika u softverskim aplikacijama u drugim jedinicama.
- Istorija organizacione jedinice u kojoj se vrši revizija. *Primer:* Raniji radni papiri ili izveštaji sa revizija ili druga dokumentacija otkrivaju određene rizike koji se nalaze u tom poslu.
- Industrijska istraživanja o kritičnim pitanjima. *Primer:* Uobičajene pretnje kao što je neusaglašenost sa državnom regulativom u vezi sa industrijom.
- Članci iz časopisa o trgovini ili poslovanju, a u vezi sa drugim organizacijama koje obavljaju taj proces. *Primer:* Pogrešno rukovanje nestalnim derivatima u portfoliju ulaganja jedne zemlje treba da upozori sva druga preduzeća da smernice i poslovi u vezi sa portfolijom ulaganja treba da se preispitaju.
- Zdrav razum i iskustvo. *Primer:* Rizik od krađe gotovine u poslovanju sa kešom.
- Razmišljanje o idejama sa grupom ljudi koji poseduju znanje da bi se stvorile ideje.

Revizor utvrđuje spisak svih rizika i preispituje tako utvrđen spisak da bi se videlo da li su identifikovani rizici važne komponente ili elementi poslovne jedinice u kojoj se vrši revizija, a koji se nisu nalazili na prethodnom

spisku. Moguće je, dok se razmišlja o inherentnim rizicima u procesu, da se otkrije oblast sa slabostima koja je ranije previđena. Ponovno preispitivanje spiska je postupak revizije koji obezbeđuje da je procena skroz kompletna. Na primer, procenom se može utvrditi „neplaniran nedostatak zaliha" (manjak) kao posledica značajnog rizika koji utiče na misiju poslovne jedinice. Rizik se prati do nekoliko mogućih problematičnih oblasti, uključujući greške, prevare i krađu.

4. Identifikovanje faktora rizika

Interni revizori treba da razviju metodologiju identifikovanja promenljivih okolnosti koje zahtevaju posebnu pažnju. Različiti eksterni i interni događaji koji mogu imati uticaja na organizaciju, mogu se stalno dešavati, pa treba koristiti neku vrstu procesa za otkrivanje tih promena da bi se preduzele odgovarajuće mere kao reakcija na njih. Priroda tih promena može se odnositi na novu zakonsku regulativu, pravna rešenja koja mogu zahtevati da se nešto uradi, nove konkurente ili nove tehnologije. Umesto da čeka do novog ciklusa godišnjeg planiranja, organizacija treba da ima neki odgovarajući mehanizam kao odgovor na te promene koje uključuju, prema COSO izveštaju, „identifikovanje potencijalnih uzroka za ostvarenje ili neostvarenje nekog cilja, procenjivanje verovatnoće da će se ti uzroci pojaviti, procenjivanje verovatnog uticaja na ostvarenje tih ciljeva i razmatranje stepena do kojeg se rizik može kontrolisati ili prilika iskoristiti".

COSO izveštaj utvrđuje jedan niz specifičnih promenljivih okolnosti koje zahtevaju posebnu pažnju menadžmenta i internih revizora**.** One su ukratko navedene na Slici 1. Iako ovu strukturu ne treba smatrati sveobuhvatnom, ona ukazuje na neke od posebnih okolnosti koje mogu uticati i na utvrđivanje ciljeva interne kontrole i na proces procene rizika.

Slika 1. *Identifikovanje rizičnih okolnosti*

I. *Promena poslovnog okruženja*
- promena zakonskog ili ekonomskog okruženja,
- veći pritisci konkurencije,
- suštinske promene u poslovnom pristupu kod konkurenata;

II. *Novi kadrovi*
- novi izvršni direktori koji ne razumeju način rada organizacije,
- rukovodioci usredsređeni više na učinak nego na kontrole,
- velike fluktuacije osoblja na svim nivoima,

- nedostatak efikasne obuke da bi se prenele procedure i politike;

III. *Novi ili promenjeni informacioni sistem*
- automatizovanje ranijih ručno rađenih poslova,
- indikacije o uvođenju sistema bez odgovarajućeg testiranja,
- veliko oslanjanje menadžmenta na funkcionisanje sistema po pitanju poslovanja;

IV. Brz razvoj
- značajno proširenje poslovanja u relativno kratkom periodu,
- uvođenje smena i novi službenici,
- dokazi da se neposredno posle pritužbi ili posle grešaka u radu nisu izvršile korekcije;

V. *Nova tehnologija*
- nova tehnologija uvedena u proizvodne procese,
- novi procesi kao što je prelaz na pravovremene zalihe;

VI. *Nove linije, proizvodi ili poslovi*
- radikalne promene u načinu poslovanja,
- nepoznate procedure kontrole kada postojeće kontrole nisu adekvatne;

VII. *Korporativno prestruktuiranje*
- eliminacija ključnih procedura kontrole zbog redukcije osoblja,
- promenjena kontrolna atmosfera zbog preuzimanja preduzeća, zaduživanjem sredstava i zbog nove strukture,
- akvizicija od strane novog kupca sa potencijalno različitim stilom rukovođenja,
- promene usled značajnog smanjenja poslovanja;

VIII. *Poslovanje u inostranstvu*
- ekspanzija na novo inostrano tržište sa malo ranijeg iskustva,
- lokalni menadžment različite kulture ili običaja,
- politički rizik.

Identifikacija i procena rizika treba da budu anticipativne kako bi mogle predvideti promene koje bi se mogle desiti i planirati odgovarajuće izmene. Moćan informacioni sistem može odigrati značajnu ulogu u predviđanju ovih potencijalnih budućih rizika. Kao što je naglašeno u COSO izveštaju: „Niko ne može predvideti budućnost sa sigurnošću ali

što se bolje predvide promene i njihove posledice, manje je neprijatnih iznenađenja."

U novije vreme, instituti koji se bave rizicima sve više govore o identifikovanju potencijalnih događaja koji će, ako nastanu, uticati na organizaciju kao njene šanse ili mogu negativno da utiču na sposobnost organizacije da uspešno primeni strategiju i ostvari ciljeve. U stvari, radi se o tome da se faktori dalje raščlanjuju na događaje, a na bazi pojedinačnih događaja vrše se definisanje rizika i stvaranje registra rizika, što prikazuje Slika 2.

Slika 2. *Put do definisanja konkretnih rizika*

U internoj reviziji pod identifikacijom rizika treba podrazumevati utvrđivanje događaja koji mogu da imaju negativan efekat na preduzeće. Identifikacija rizika zasniva se na sistematskoj analizi i dokumentovanju rizika i kontrola nad tim rizicima, dopunjenom ključnim pokazateljima rizika. Ona omogućava razvijanje strukture merenja i razumevanje profila rizika, a obuhvata definisanje rizika i opis rizika. Važno je da identifikacija rizika bude sveobuhvatna. Potrebno je razmotriti sva važna interaktivna dejstva između klijenata, zaposlenih, akcionara, konkurenata, javnih tela i informativnih medija. U tom smislu treba izvršiti sistematizaciju faktora rizika na eksterne i interne faktore.

Pri ispitivanju faktora, revizorima od velike pomoći mogu biti liste adekvatnih pitanja za svaki faktor rizika. Ova pitanja odražavaju scenario rizika i pretnji. Slede primeri pitanja koja treba postaviti kod ispitivanja posebnih okolnosti koje mogu uključiti zloupotrebu ili nesrećne slučajeve:

1. Kako neko može da krade iz sistema?
2. Koja sredstva su najpodložnija krađi i kada je to tako?
3. Kako neko može da sakrije krađu iz sistema interne kontrole?
4. Da li naša sredstva mogu lako da se okrenu u ličnu korist?

Primeri pitanja za nesrećne slučajeve:

1. Da li postoje „pojedinačne tačke neuspeha" u sistemu?
2. Koje su fizičke pretnje najverovatnije (požar, poplava, zemljotres itd.)?

3. Koji su sistemi upozoravanja uspostavljeni i ko ih nadgleda (i koliko često)?
4. Koji su zaštitni sistemi i sistemi obnove ustanovljeni i koliko često se testira njihova efektivnost?

5. Zaključak

Interna revizija se mora pažljivo fokusirati na rizike na svim nivoima subjekta kako bi se preduzele neophodne aktivnosti da se njima upravlja. Proces identifikovanja rizika je stalan proces funkcije interne revizije i on je kritična komponenta sistema procene rizika. Sistem procene rizika mora da ima najmanje tri faze: utvrđivanje ciljeva, identifikovanje rizika i procenu rizika. Obavljena interna revizija biće efikasnija ukoliko je bazirana na riziku, ukoliko je plan i program revizije zasnovan na ključnim rizicima reviziranog područja. Da bismo to postigli, prilikom procenjivanja rizika glavna osnova će nam biti saznanja do kojih smo došli identifikovanjem rizika u glavnim procesima i potprocesima. Na osnovu saznanja o karakteristikama procesa i rizičnim faktorima, identifikovaćemo značajne rizike u vezi sa fokusom interne revizije.

Metodologija idenifikovanja rizika, koja je predstavljena u ovom radu za potrebe interne revizije, jeste metodologija koja je u potpunosti zasnovana na riziku. Zbog toga je važno da nastojimo da osiguramo da svi relevantni rizici procesa budu identifikovani i svrstani pre obavljanja detaljnijeg posla. U cilju identifikovanja rizika revizor bi u obzir trebalo da uzme osnovna pitanja: Šta mora biti ispravno da bi se ostvarili ciljevi? Šta može sprečiti ostvarivanje ciljeva procesa? Šta može krenuti pogrešno?

Početna tačka ocene rizika na nivou procesa jeste da se **identifikuju rizici** koji mogu da utiču na mogućnost postizanja ciljeva. Ovo identifikovanje najbolje se obavlja odgovorom na pitanje: Šta se može dogoditi što bi sprečilo postizanje ciljeva na nivou procesa? Odgovor se dobija tako što je potrebno odabrati jedan cilj na nivou procesa (ova aktivnost se najbolje izvodi ukoliko se obrađuje cilj po cilj), zatim identifikovati iznenadne prepreke (događaji, scenarija, problemi ili okolnosti) koje mogu prouzrokovati da se ne ispuni cilj, i na kraju povezati sve rizike sa ciljevima da bi se obezbedila sveobuhvatnost liste rizika.

Literatura

David McNamee, *Assessing Risk*, The Institute of Internal Auditors, February 2004.

Enterprise Risk Management – Integrated Framework, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 2004.

Internal Control – Integrated Framework, Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 1992.

K.H. Spencer Pickett, *Audit Planing - A Risk Based Approach*, Wiley, February 2006.
Praktični savetnik 2100–7: Uloga interne revizije u identifikaciji i izveštavanju ekoloških rizika, The Institute of Internal Auditors, 2005.
Robert Moeller, Herbert Vitt, *Brink's modern internal auditing*, New York, 2005.
Rot, James, *Adding Value: Seven roads to Success*, Almont Springs, FL: The Institute of Internal Auditors Research Foundation, 2002.
Zakon o dobrovoljnim penzijskim fondovima i penzijskim planovima, „Službeni glasnik RS" br. 85/05.
Zakon o investicionim fondovima, „Službeni glasnik RS", br. 46/2006, 51/2009 i 31/2011.
Zakon o osiguranju, „Sl. glasnik RS", br. 55/2004, 70/2004 – ispr., 61/2005, 61/2005 - dr. zakon, 85/2005 - dr. zakon, 101/2007, 63/2009 – odluka US, 107/2009, 99/2011, 119/2012, 116/2013 i 139/2014 – dr. zakon.
Zakon o privrednim društvima, „Službeni glasnik RS", br. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – dr. zakon i 5/2015.
Zakona o bankama, „Službeni glasnik RS", br. 107/2005, 91/2010 i 14/2015.
Zakona o budžetskom sistemu „Službeni glasnik RS", br. 54/09, 73/10 i 101/10.

Summary: *Risk identification is carried out at company level and at the level of all processes. Methodology and techniques of risk identification differ depending on whether identification is done at company level or process level. Aims and objectives related to the strategic aims of the company may be reviewed at company and process levels respectively. Depending on the level of identification, internal and external factors may have different impact intensity. The review includes the current situation – What is, and a prospective situation – What could happen. Internal reviewers should review risks from the perspective of change in relation to internal and external factors, and make a list of the most frequent causes of risks where business aims are not being fulfilled. In a majority of cases, for each aim specified or implied, it is possible to identify many different risks. The potential causes for failing to fulfil an aim range from those obvious to unknown and from important to unimportant. Certainly, all evident risks with significant impact on the company should be identified.*

Key words: *risk, business companies, risk identification, internal revision, risk management.*

Проф. др Милорад Бејатовић
Продекан за наставу, редовни професор
Правног факултета за привреду и правосуђе Привредне академије
Др Горан Бејатовић
Висока пословна школа, Београд

ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА У СРБИЈИ

Резиме: *Свака економија тежи да буде стабилна и развојна. Да то постигне, она се мора базирати на „квантитативно и квалитативно усклађеном процесу репродукције“.*[1] *Економију чине процеси производње, размене, расподеле и потрошње, а све то ради задовољења широког спектра социоекономских потреба. Уколико се жели обезбедити стабилно функционисање проширене репродукције, ове процесе мора и једино може организовати, регулисати, усмеравати и контролисати држава на макроекономском нивоу. Она то чини путем мреже чинилаца економске политике. Привреде свих земаља, како оних неразвијених, тако и најразвијенијих, сусрећу се са одређеним проблемима у свом функционисању, које бисмо могли назвати универзалним. Они изискују нужност државне интервенције. Ови проблеми се тичу недостатка фактора производње или њиховог неправилног размештаја, отежаности одвијања репродукције, нарочито проширене, еколошке кризе итд. Заједничко својство им је да се јављају у фази производње, као основној фази репродукције, те се стога нужно одражавају на све њене фазе. Економија, као кључна друштвена делатност, нераскидиво је везана за државу. Без нормативног регулисања економских односа, судске заштите, али и економске политике као система мера које делују на економске односе и процесе у циљу њихове оптимализације, економија једне земље не би могла функционисати или би се сама од себе претворила у монструозан механизам, чији се чланови међусобно боре за живот, не бирајући средства ни методе, док сам од себе не би пропао. Претерано мешање државе довело би пак до укидања основних економских законитости, јер економија као услов свог опстанка захтева аутономност, док се потпуном неутралоношћу од саме државе према привреди, добива систем пун аномалија.*

Кључне речи: ***држава, јавне функције, капитализам, економија***

[1] Др Момчило Вукићевић: „Основи економије II, теорија економске политике, изабрани аспекти“, Београд 2000, стр. 31.

Увод

Мера државне интервенције у привреди мора бити претходно осмишљена и у складу са раније утврђеним циљевима. У противном је свака економска мера осуђена на неуспех. При дефинисању циљева које жели постићи у привреди, држава полази од реалних потреба и проблема који у њој постоје. Свака земља има читав низ веома комплексних циљева који морају бити сисатемски усклађени. Плуралитет циљева који се желе постићи изискује потребу утврђивања каталога циљева економске политике, као заокружене и усклађене, временски и просторно одређене целине. У најопштијем, ти циљеви се одређују као:

1. успостављање праведних економских односа у свим фазама репродукције;
2. регулисање економске сфере у којој слободно делују предузетници, чији се партикуларни интереси усклађују са општим интересом заједнице;
3. координација и интеграција националне економије ради решавања заоштрених проблема и конфликата;
4. задовољавање социоекономских потреба становништва, у функцији повећања њиховог животрног стандарда.

Као синтеза свих циљева које држава настоји постићи интервенцијом у националној економији, јавља се привредни развој. „Привредни развој као синтеза циљева економске политике, представља комплексан процес паралелне и уравнотежене изградње материјалне базе и друштвене надоградње.“[2]

Као атрибути привредног развоје наводе се:

1. стално кретање у границама позитивних стопа, јер привредни развој не подноси било какву стагнацију, или пак негативне трендове који воде заостајању и слабљењу конкурентске моћи на међународном тржишту;
2. регионална усклађеност привредног развоја како би се избегла међурегионална неуравнотеженост, која прети да поништи све позитивне ефекте привредног развоја;
3. оптимализација коришћења свих ресурса (људских, сировинских, технолошких, техничких, капиталних);
4. усклађеност привредног развоја са социјалним;
5. усклађеност привредног развоја са постојећим нивоом еколошке равнотеже, односно постизања „одрживог“ развоја.

[2] Др Момчило Вукићевић: „Основи економије II, теорија економске политике, изабрани аспекти“, Београд 2000, стр. 45.

Остварење овако комплексних циљева економске политике, којима се обезбеђује привредни раст, захтева активност великог броја субјеката. На нижем нивоу привредног развоја најзначајнију улогу имају национални субјекти, док се у каснијим фазама развоја интензивира утицај међународних, наднационалних фактора.

Свака од грана државне власти располаже одређеним нивоом одговорности у области економске политике. Њихово усклађено и унапред осмишљено деловање обезбеђује да циљеви економске политике буду реализовани. У том погледу, надлежности, тј. задаци различитих државних органа, морају бити разграничене, али и комплементарне.

Законодавни орган у свакој држави има најважнију улогу у свим областима које долазе под удар правног регулисања. Он доноси законе којима се уређују најважнији друштвени односи. Ти закони су од изузетног значаја и за функционисање националне привреде. За привреду су посебно важни прописи којима се регулишу својина, уговорни и други облигациони односи, правни положај привредних друштава, порези и други јавни приходи, јавне набавке, спољнотрговинско пословање, радноправни односи, социјално осигурање, заштита животне средине... Законодавни орган доноси и буџет који представља један од најзначајнијих инструмената економске политике.

Друге финансијске организације су дужне да трајно одржавају вредност новчаног дела основног капитала који је за њих законом прописан.[3]

Парламент сваке земље утврђује економску политику, са целокупним каталогом циљева који се желе постићи и са временским детерминисањем њиховог евентуалног остварења, које има више декларативан карактер, али може послужити као основ одговорности извршних органа у случају неостварења, кад парламент према њима може предузети санкције.

Извршни и управни органи спроводе одлуке законодавног органа. Но, њихова улога је и шира од тога. Неке одлуке које парламент доноси могу само да предложе извршни органи власти. Таква је ситуација и са буџетом. Иначе и када нису једини субјект са правом предлагања, ови органи најчешће припремају и предлажу сва акта која у овој области доноси законодавни орган.

Доношењем подзаконских аката и широким спектром управних мера, операционализује се и оживотворује општа економска политика коју утврђује парламент. Због овакве улоге извршних и управних органа, они у очима јавности и сносе одговорност за све ефекте и резултате економске политике у једном друштву.

---

[3] Др Милорад Бејатовић: „Привредно право“, Нови Сад 2009, стр. 242.

Судски органи, сходно својој функцији, обезбеђују поштовање правног система, како законских, тако и подзаконских аката, па и оних који регулишу економску политику. Економска политика може произвести жељено дејство само у амбијенту постојања правне државе, која као основни постулат подразумева ефикасно, објективно и независно правосуђе. Без адекватне судске заштите, сви циљеви и сви механизми за њихово остварење остали би пуко слово на папиру, или пак извор злоупотребе, корупције, безакоња. Судски систем се јавља као корективни фактор у значајном делу економске политике. Њени аутори често не могу унапред да предвиде све ситуације и могуће недосататке који се могу појавити у спровођењу исте. Судство треба да обезбеди да се ове појаве неутрализују.

Приликом формулисања и спровођења економске политике држава полази од интереса субјеката своје економије. Они представљају полазни основ и одређују садржину свих мера државних органа у овом процесу. Привредни субјекти приликом одређивања и спровођења своје пословне политике такође полазе од службене, државне економске политике. Она чини оквир целокупног њиховох деловања.

У државама које воде рачуна о правима радника, односно које желе обезбедити одређени ниво социјалног дијалога, велики значај у утврђивању и спровођењу економске политике има синдикат. Иако није мало примера да држава и послодавци настоје да минимизирају његов значај и улогу, државе у којима постоје праведни социјални односи уважавају мишљење синдиката и он је за њих кључни партнер у економској политици. Задовољан радник је један од најбитнијих фактора у постизању добрих економских резултата, тако да се његови интереси, које репрезентују синдикати, морају узимати у обзир.

Облици државне интервенције

Кључни инструменти савремене државне интервенције у привреди капиталистичког типа јесу државни сектор привреде и буџет. Путем њих држава се јавља као потрошач, произвођач и инвеститор.

Државни сектор у привреди настаје национализацијом средстава за производњу у привредним гранама и областима које су од виталног интереса за целокупно друштво, или у којима не постоји приватни интерес. У тим гранама се запошљава велики број грађана, а држава овим путем стимулативно делује на производњу и потрошњу.

Буџет је план прихода и расхода државе који обично траје годину дана.[4] Путем буџета држава води фискалну политику која

[4] Др Милорад Бејатовић: „Финансије и финансијско право“, Нови Сад 2010, стр. 262.

обухвата јавне приходе и јавне расходе. Државна потрошња и државне инвестиције чине јавне расходе. Држава стално врши одређене расходе као што су набавке, наднице запосленим у државним органима, социјални трансфери и подмиривање трошкова који настају радом државних органа. Такође, свака држава врши и инвестирање својих средстава улагањем у инфраструктуру, изградњом објеката од општег интереса, улагањем у војну индустрију, у гране привреде које представљају кључне тачке репродукције, као и у јавне радове путем којих се смањује незапосленост, повећава тражња и слично.

Државни буџет представља један од најзначајнијих средстава економске политике. Средства се обезбеђују путем јавних прихода, тј. пореза, царина, такси, јавних зајмова... Буџет у потпуности зависи од стања у националној привреди и економији уопште. Њиме, односно јавним приходима, може се обезбедити уравнотежење привреде. Јавни приходи већ одавно немају само фискални карактер, тј. циљ да обезбеде само средства довољна за подмиривање расхода који се јављају у обављању класичних државних функција. Путем њих се обезбеђују средства за економске и социјалне трансфере, којима се постижу многобројни тржишни ефекти.

Из буџета се врше давања за незапослене и друге угрожене категорије становништва, чиме се обезбеђује одређени ниво потрошње угрожених категорија и у време привредне кризе, док се смањује притисак на потрошњу у време привредног просперитета.

Пореском политиком држава регулише тражњу у приватном сектору и сектору становништва. Повећањем пореских обавеза утиче се на смањење расположивог дохотка и привреде и становништва, а уједно се делује и на смањење потрошње и на тражњу, чиме се обезбеђује и њено антиинфлаторно дејство. Смањењем пореских обавеза добија се обрнут ефекат. Повећање пореских обавеза лечи инфлацију, док се смањењем лече депресија и незапослесност.

Следећи важан инструмент класичне државне интервенције у привреди јесте кредитно-монетарна политика. Онда кад привредна активност и запосленост бележе силазну путању, а залихе гомилају, као и у случају оскудице радних места, државна, централна банка треба да утиче на повећање обима новца и кредита, док у случају када потражња прети да буде претерана, централна банка треба да утиче на смањивање понуде новца и кредита.

Држава такође емитује државне обвезнице и продаје их на тржишту капитала приватном сектору. На овај начин се утиче на смањење претеране потрошње, а тиме и инфлације. Држава ће те обвезнице откупити када је потребно активирати производњу, односно повећати понуду.

Царинска политика представља један од важнијих начина заштите домаће привреде. „Царине, појмовно, представљају јавне дажбине које држава у националном новцу наплаћује од домаћих увозника или од извозника и транзитера разноврсних предмета приликом њиховог преласка националне границе.“[5]

Путем царинске политике постижу се различити ефекти. Неки од њих су: заштита домаће робе, а тиме и производње од иностране конкуренције, обезбеђење великих средстава за јавне расходе, заштита дефицитарних или стратешких сировина од извоза, обезбеђење заступљености дефицитарних роба на домаћем тржишту, или елиминисање неподобних, те многи други.

Савремене државне интервенције у привреди

Узрок инфлације, као проблема који заокупља сваку привреду, а нарочито мешовите тржишне привредне системе, јесте претерана тражња. Ипак, уочава се да су не мање важан узрок и трошкови производње. До инфлације долази услед високе цене монополских и дефицитарних производа као и аутономног повећања најамнина. Како би се сузбило монополско понашање крупних корпорација, као једног од узрочника инфлације, мора да се укључи и држава својим мерама. Она то чини путем антимонополске политике цена, али то неће чинити у погледу свих, већ само оних цена које врше непосредан утицај на раст трошкова производње и самога живота.

„У мешовитим тржишним привредама уобичајено је да држава ограничава цене природних монопола. Природним монополима се сматрају предузећа која су способна да задовоље целокупну тражњу за одређеним производом или производне услуге на националном тржишту.“[6] Дакле, када се говори о природним монополима, мисли се првенствено на привредне субјекте у области испоруке електричне енергије и гаса, у железничким предузећима, предузећима у области телекомуникација и сл. Услуге ових предузећа од огромног су значаја за задовољење јавних потреба.

Различити су методи којима држава утиче да цене ових субјеката остану на подношљивом нивоу. Један од начина јесте уговор о контроли стопе приноса, којим се онемогућава стицање екстрапрофита. Такође се користи и непосредан метод, који се састоји

[5] Др Момчило Вукићевић: „Основи економије II, теорија економске политике, изабрани аспекти“, Београд 2000, стр. 140.

[6] Др Драгана Гњатовић: „Политичка економија и економски систем Југославије“, Полицијска академија, Београд 2000, стр. 254.

у томе да се од индекса цена на мало одбије одређени проценат, како би се добио довољан износ раста цена производа природних монопола. Али са оваквом мером треба имати нарочитог опреза како би се избегла опасност да природни монополи не снижавају цене трошкова зарад увођења нових технологија, које представљају неминовност у привреди.

До инфлације долази и услед високих цена дефицитарног карактера. Држава на крај са овом врстом проблема излази најчешће путем пореских подстицаја, односно олакшица, те мерама кредитне политике са повољним каматним стопама за произвођаче оваквих производа.

Неконтролисан раст најамнина у односу на продуктивност рада такође је опасан узрочник инфлације. Прихватљив је онај ниво раста најамнина који је у складу са растом продуктивности рада. Држава може путем смерница о зарадама, законима из области пореза и социјалног осигурања обезбедити, у великој мери, неутрализацију овог инфлаторног узрока.

Данас се сматра да је основно средство борбе против инфлације контрола понуде новца. Ово становиште је потиснуло старије – да се против инфлације бори политиком каматних стопа. Велики привредни субјекти врше самофинансирање, а све мање се задужују код банака. Повећање каматних стопа у малом проценту не може да утиче на ниво инвестирања корисника кредита. Контролу понуде новца врши централна банка, процењујући потребе за новцем, тако што реалне потребе коригује инфлационим очекивањима.

Економска политика и привредни развој

Основни и класични циљ економске политике јесте стабилност економских токова. У данашње време економска политика добија нове циљеве и функције. Свака држава у којој постоји мешовита тржишна привреда, бави се планирањем привредног развоја. Велике корпорације, тј. крупни капитал, већ одавно врши дугорочно планирање своје економске делатности. Остварење економских, а самим тим и свих осталих друштвених циљева, у условима константног научнотехнолошког развоја, модернизације, сталних изазова, и великих а лако непрепознатљивих могућности, без систематског, свестраног и на широком знању заснованог планирања, није могуће.

На савременом нивоу развоја, како материјалних капацитета, тако и свести људи, економски развој који није социјално уобличен и прихватљив није допуштен. Економски развој, социјално прихватљив и стабилан представља општедруштвени интерес.

Држава у систему мешовите тржишне привреде врши планирања у следећим областима: „прилагођавање структуре привреде потребама савремене технологије, смањивање регионалних неравномерности, финансирање научних истраживања и образовања, смањивање незапослености и социјалних неједнакости, побољшање квалитета животне средине, одржавање националне безбедности“.[7]

Једна од кључних државних функција јесте социјална политика. Њен циљ је успостављање одређеног квалитета друштвених односа, који ће суштински обезбедити равноправност, не само правну већ и економску, свих чланова једног друштва, те осигурати егзистенцију оних категорија које нису у могућности да путем рада или имовине то остваре. Држава мора путем правне, али и економске делатности да обезбеди једнаке шансе сваком свом грађанину да постигне жељени ниво развоја.

Путем издвајања за образовање и науку, држава поставља темељ свом свеобухватном развоју. Обезбедити доступност образовања под правичним условима за сваког свог члана императив је сваке државе. Највећи потенцијал сваког друштва јесу његови чланови, па је најисплативије у њих и улагати, а то се постиже кроз образовање. Поседовање свих других капацитета и сировина може остати неискоришћено без улагања у знање. Неопходан услов технолошког развоја, који је окосница економског, представља развој науке. Улагања у научна истраживања данас су један од највећих расхода сваке развијене државе. Приватни капитал није у довољној мери заинтересован за ово питање, иако се данас осећају велике промене и на овом плану. Стога је држава та која држи кључну улогу у научном истраживању већих размера, а тако би требало да остане и у будућности.

Држава учествује у стамбеној и инфраструктурној изградњи, чиме утиче на квалитет живота у својим границама.

Здравствена заштита, социјално осигурање, социјална помоћ угроженима, само су неке од области у којима држава врши своје расходе. На овај начин она обезбеђује квалитет радне снаге. Као што је већ речено, економски развој мора бити социјално прихватљив, те држава у овој области има активну улогу, било да је она та која врши социјалне трансфере или пак има контролну улогу.

Као последица техничко-технолошког развоја, индустријализације, урбанизације и експлоатације природног богатства, јавила се деградација животне средине. Загађење је већ толико да налаже хитно предузимање мера. На држави је да путем својих мера, не само репресивних већ и превентивних, стимулативних и неких других,

---

[7] Др Драгана Гњатовић: „Политичка економија и економски систем Југославије“, Полицијска академија, Београд 2000, стр. 258.

обезбеди да се нарушавање природне равнотеже заустави. Ово је нужан предуслов за одвијање свих друштвених делатности, па и економске, јер је природа незамењив амбијент за човеков живот и рад. Монополистички сектор привреде јавља се као основни узрочник загађења, те се значајан део еколошких трансфера пребацује њему. Али држава је та која мора да пропише стандарде и правила који би били једнаки за све, а у исто време обезбедили стабилан развој и очување природне средине у свој њеној комплексности.

Као важан инструмент планирања привредног развоја јавља се селективна пореска политика. „Селективном пореском политиком се регулише обим, гранска и регионална структура производње и инвестиција.“[8]

Инсрументи селективне пореске политике јесу олакшице за разне категорије, као што су нпр. запошљавање нових радника, увођење нових, незагађујућих технологија, улагање у неразвијена подручја, затим се олакшице дозвољавају за убрзану амортизацију итд. На овај начин стимулишу се приватне инвестиције.

Државна инвестициона политика кључан је фактор привредног развоја. Она се првенствено односи на изградњу и одржавање привредне инфраструктуре, као што су железнице, путеви, луке, енергетска постројења, телекомуникациони објекти и сл. Инфраструктура је предуслов за одвијање привредне делатности, а инвестицијама у њу даје се замајац запошљавању и производњи. У новије време државе инвестирају огромна средства у тзв. гране будућности, као што су нуклеарна енергија, информатика, електроника, роботика и сл. Иако су неке од ових грана још у зачетку, њиховим развојем решио би се читав низ проблема који се нарочито јављају у производном циклусу, а то су нпр. недостатак сировинске базе, алтернативни извори енергије, загађивање животне средине и многи други.

Пољопривреда представља једну од најважнијих привредних грана. Путем ње се обезбеђују незамењиви ресурси, храна и сировине. Такође, запошљава се велики део радне снаге, а тржиште за индустрију машина и хемијских производа представља полигон пласмана капитала и сл. Али доходак пољопривредника знатно је нижи од дохотка индустријалаца, трговаца и других. Да би се дебаланс отклонио, а пољопривреда очувала као незамењива привредна грана, државе примењују мере подржавања цена пољопривредних производа, утврђујући гарантоване цене за њих, откупом тржишних вишкова, обезбеђењем повољних кредита итд.

---

[8] Др Драгана Гњатовић: „Политичка економија и економски систем Југославије“, Полицијска академија, Београд 2000, стр. 267.

Колики је значај државног мешања у овој области говори и чињеница да је једна од основних надлежности Европске уније заједничка пољопривредна политика, којом се уједначавају цене производа и обезбеђује заштита од конкуренције трећих земаља.

Закључак

Од постојања државе постоји и њено мешање у привредни живот. Ове области су нераскидиво везане, па једна без друге не могу постојати. Интензитет и форме државног мешања вишеструко су се мењали. Томе су доприносиле квалитативне промене и државе и економије, али и идеолошки концепти, потребе времена, научна достигнућа и сл. Држава је оквир у коме или преко кога се економија одвија, а сама држава одређује оквире економске делатности, усмерава је, лечи њене недостатке. У социјалистичким привредама држава је била основни субјект свих економских односа. Капиталистичке привреде су одувек много више биле аутономне у односу на државу. Међутим, после велике светске економске кризе 1929. године, држава улази у центар економских збивања. И данас је спорно у којој мери држава треба да интервенише у привреди како би побољшала њено функционисање. Једно је сигурно, економија као кључна друштвена делатност нераскидиво је везана за државу. Без нормативног регулисања економских односа, судске заштите, али и економске политике као система мера које делују на економске односе и процесе у циљу њихове оптимализације, економија једне земље не би могла функционисати или би се сама од себе претворила у монструозан механизам, чији се чланови међусобно боре за живот, не бирајући средства ни методе, док он сам од себе не би пропао. Претерано мешање државе довело би пак до укидања основних економских законитости, јер економија као услов свог опстанка захтева аутономност, док се потпуном неутралоношћу од саме државе према привреди, добива систем пун аномалија. Јавниприходи су у првом плану када треба размишљати о решавању проблема недовољне запослености производних фактора.[9] Стога, улога државе у националној привреди мора бити добро осмишљена, умерена и усмерена искључиво ка отклањању недостатака и подстицању, а никако ка елиминисању економских законитости.

[9] Др Милорад Бејатовић: „Јавне финаснасије“, Београд 2012, стр. 45.

Литература:

Др Момчило Вукићевић: „Основи економије II, теорија економске политике, изабрани аспекти“, Београд 2000.
Др Милорад Бејатовић: „Правни положај привредних организација“, 2. издање, Нови Сад 2009.
Др Милорад Бејатовић: „Привредно право“, Нови Сад 2009.
Др Милорад Бејатовић: „Јавне финаснасије“, Београд 2012.
Др Милорад Бејатовић: „Финансије и финансијско право“, Нови Сад 2010.
Др Милорад Бејатовић: „Право привредних друштава“, Травник 2012.
Др Драгана Гњатовић: „Политичка економија и економски систем Југославије“, Полицијска академија, Београд 2000.

Summary: *Each economy aims to be stable and developed. To achieve this it has to be based on ”quantitative and qualitative coordinated process of reproduction”. Economy is made of processes of production, exchange, distribution and consumption, and all this in order to satisfy a wide range of COCI-economic needs. If we want to ensure a stable functioning of the enlarged playback, this process must and can only be organized, regulated, directed and controlled by the state at the macroeconomic level. This can be done through a network of factors that make up the economic policy. The economies of all countries, both those underdeveloped and the most developed are faced with certain problems in their functioning, which could be called universal. They require the necessity of state intervention. These problems concern the lack of production factors or their improper deployment, the difficulties of unwinding play, especially expanded, the ecological crisis, and so on. A common feature appears in the production phase, which is the basic stage of reproduction, and therefore necessarily reflected in all of its phases. Economy as a key social activity is closely tied to the state. Without normative regulation of economic relations, judicial protection and economic policy, as a system of measures to act on the economic relations and processes in order to optimize their effect, the economy could not work or would by itself turn into a monstrous mechanism, whose members mutually fight for their lives, regardless of the means or the methods, while destroying itself. Excessive state interference in turn would lead to the abolition of the basic economic laws, because the economy as a condition of its survival requires autonomy, while by the full neutrality by the state to the economy, the system becomes full of anomalies.*

Key words: *the state, public functions, capitalism, economy*

Nebojša Petrović[1]
Jelena Šćepanović[2]
Filozofski fakultet, Beograd &
Univerzitet Donja Gorica

LIČNI ČINIOCI U SKLONOSTI PREDUZETNIŠTVU

Abstrakt: *Svet u kom živimo karakterišu brze promene, što čini plodno tle za razvoj preduzetništva. Po definiciji Hisriha: „Preduzetništvo je proces koji se sastoji od kreiranja nečeg novog, za šta je potrebno vreme i veliki trud, pri čemu se preduzimaju psihološki, finansijski i drugi oblici rizika, a dobija materijalna satisfakcija." Preduzetništvo se prepoznaje kao sposobnost pokretanja određenih aktivnosti, koje moraju biti kreativne, nove i bar u jednom segmentu do sad nepostojeće, kao i korisne za društvo i pojedinca, sa namerom postizanja određenog cilja. Za uspešnost u preduzetništvu odgovorno je više faktora, od kojih se brojni spoljašnji tiču političkih i ekonomskih uslova. No, mnogi ljudi postaju dobri preduzetnici i u teškim okolnostima, a drugi opet to ne uspevaju i pored pogodnih prilika. To znači da veoma važnu ulogu igraju psihološki faktori, tj. lične sklonosti ka preduzetništvu. U ovom istraživanju ispitano je 200 osoba iz četiri crnogorska grada: Podgorice, Kotora, Bijelog Polja i Nikšića, strarosti od 25 do 35 godina. Korišćena je i biće analizirana skala posebno konstruisana za utvrđivanje sklonosti ka preduzetništvu, sa odličnim metrijskim karakteristikama. Ispitane sociodemografske odrednice nisu se pokazale kao prediktori sklonosti preduzetništvu. Međutim, psihološke karakteristike, poput unutrašnjeg lokusa kontrole i otvorenost ka iskustvu, jesu.*

Ključne reči: ***sklonost preduzetništvu, osobine ličnosti, privredni razvoj***

1. Uvod

Vreme u kome živimo dozvoljva najbolje prilagođavanje, pa i opstanak onima koji ne samo da se prilagođavaju dovoljno brzo na tempo i okolnosti savremenog života već su i nosioci promena. Promene u poslovanju se u najvećoj mjeri povezuju sa preduzetništvom, zato što ono u sebi nosi inovativnost i kreiranje nečeg novog (Leutner, et al., 2014).

[1] npetrovi@f.bg.ac.rs
[2] jelena_scepanovic@yahoo.com

Preduzetništvo u ljudima izaziva dvojake emocije. Neki ga vide kao način ostvarenja slobode i čoveka kao kreativnog bića. Drugi pak imaju utisak da se radi o prevari, pohlepi, bogaćenju na sebičan način. Ipak, ono što mu se ne može osporiti jeste to da je ključni generator inovativnosti, ali i zapošljavanja i ekonomskog razvoja.

Predmet istraživanja je ispitivanje sklonosti preduzetništvu u Crnoj Gori, kao i otkrivanje psiholoških i demografskih faktora koji utiču na sklonost ka preduzetništvu.

1.1. Pojmovno određenje preduzetništva

Ne postoji jedinstvena definicija preduzetništva. Brojni autori koji su se bavili ovom oblašću ostavili su lični pečat u njenom definisanju i možemo reći da se svi slažu u tome da je preduzetništvo zasnovano na kreativnosti, ograničenim resursima, riziku i neizvesnosti. Ključni nosioci su istrajni inovatori, a osnovne vrednosti ideje, znanje i inovativnost (Baum et al., 2012).

Preduzetnički koncept postoji od XII veka, iako izgleda kao moderna pojava. Postoji veliki broj autora koji se bave ovim problemima i na svoj način pokušavaju što bolje da ga rasvetle. Način na koji je preduzetnik viđen kroz vreme značajno se menjao: prešao je put od pukog kapitaliste koji raspolaže resursima, do nekoga ko svojom vizijom, spremnošću da pokuša nešto što nije najbezbjednija opcija utiče na kretanje ka opštem blagostanju.

1.2. Faktori preduzetništva

Za uspešan razvoj preduzetništva važne su dobre spoljašnje okolnosti, uređeni zakoni, ekonomski prosperitet i slobode, ali i ličnost. Društveni, odnosno vanlični aspekt, čine svi preduslovi koji čine preduzetničko delovanje izvodljivijim. Tu spadaju *ekonomsko, političko i pravno okruženje* koji svojim uticajem mogu da stimulišu ili destimulišu preduzetništvo. Takođe, i *obrazovanje* je važna stavka u preduzetništvu. Brojne studije su dokazale da se preduzetničke crte mogu razviti ili bar prepoznati kroz adekvatno obrazovanje od najranijih dana. *Kultura* određuje dinamiku i karakter preduzetništva, vodeći ga od iracionalne, preko ideološke sve do naučne koncepcije (Videnov, 2007, str. 260). Način na koji neko percipira preduzetništvo zavisi od kulture u kojoj je odrastao, jer različiti kulturni miljei na drugačiji način doživljavaju preduzetništvo. Ipak, prosperitetne kulture smatraju ga prioritetom na putu civilizacijskog pomaka (Lajović i Vulić, 2008, str. 68). Društvene okolnosti, ili *okolnosti*

životnog puta, takođe su značajne zato što utiču na donošenje važnih životnih odluka, između kojih je i odluka o poslu kojim ćemo se baviti. Preduzetništvo je takva vrsta poslovnog odnosa koji egzistira samo u uslovima obostranog interesa – pojedinca sa jedne, i društva sa druge strane.

Lični aspekt se tumači kao skup poželjnih osobina koje neko treba da ima kako bi bio dobar preduzetnik. Određene osobine ili skup osobina mogu opredeliti na kojoj ćemo biti strani (kako u svakodnevnom životu, društvenim interakcijama, tako i u poslovnom svetu). Preduzetnici su specifični po viziji, odvažnosti i sposobnosti da budu lideri. Na njima je da donose i ne tako prijatne odluke, da budu brzi, drugačiji i spremni da se izlože riziku. Sledeće karakteristike ličnosti se obično smatraju značajnim psihološkim uslovima za nečiju sklonost ka preduzetništvu: inovativnost, razumno preduzimanje rizika, lokus kontrole, otvorenost ka novim iskustvima, potreba za postignućem, samopouzdanje, postavljanje ciljeva, odgovornost, uporan rad, strpljenje, kao i neke demografske poput reda rođenja, veličine porodice i njenog ekonomskog statusa, nivoa obrazovanja, starosti i dr.[3]

2. Psihološki činioci u sklonosti preduzetništvu

Kada se govori o preduzetničkoj ličnosti, lokus kontrole i otvorenost ka novom iskustvu neizostavni su na listi najvažnijih osobina, i njima ćemo se baviti i u empirijskom delu ovoga rada.

Koncept lokusa kontrole u psihologiju uvodi Rotter 1966. godine. Odnosi se na uverenje ljudi ko ima uticaj na ono što im se dešava u životu. Tako lokus može biti unutrašnji i spoljašnji. Osobe čiji je lokus unutrašnji, smatraju da je sve što im se dešava rezultat njihovih kompetencija i delovanja. Ove osobe imaju izraženu potrebu za postignućem, visokim standardima, izazovnim ciljevima, kontrolom i nezavisnošću. Preduzetnici se vode stavom da samo od njihovog napora zavisi ishod poslovanja (Ilić, 2003, str. 57). Izgleda neophodno da svaki preduzetnik poseduje unutrašnji lokus, to jest da bude takva ličnost koja veruje u moć uloženog truda i napora i sopstvene kompetencije.

Unutrašnji lokus kontrole povezuje se sa samopouzdanjem. Razlog je sasvim opravdan – samopouzdanje je uverenost u lične sposobnosti. Oni koji veruju u svoju sposobnost da se suoče sa izazovima poslovanja ne odustaju lako, uporni su i istrajni. Pojedinci sa unutrašnjim lokusom vole da imaju glavnu reč i kontrolu nad vlastitom sudbinom. Samim tim, samo sebe mogu videti kao 'svog šefa', jer smatraju da imaju potrebne kvalitete i

[3] http://courseblog-entrepreneurship.blogspot.com/2013/03/notes-factors-impacting-emergence-of.html

ređe žele da rade za druge ljude. Međutim, preterano samopouzdanje vodi u destruktivni egoizam, a preterana samokritičnost smanjuje vidno polje stvarnih uzroka nastalih problema, što može izazvati probleme u biznisu. Tako da je prava mera u posedovanju i iskazivanju ovih osobina ključna za uspeh.

Nasuprot ljudima sa unutrašnjim lokusom, ljudi sa spoljašnjim lokusom kontrole veruju da su dešavanja rezultat spleta okolnosti, sudbine ili moćnika na vlasti. Imajući u vidu ova objašnjenja, jasno je u kom se pravcu kreće lokus jednog preduzetnika. Baš zato što odgovornost, snagu i motivaciju vide u sebi samima, spremni su da budu lideri i inicijatori novina.

Otvorenost ka novim iskustvima obuhvata sve od maštovitosti, senzitivnosti, uglađenosti, visokog stepena inteligencije do realnog, uskogrudog, grubog i prostog. Otvorene osobe su kreativne, fleksibilne, širokog spektra interesovanja i njihov je stav prema promenama izuzetno pozitivan. Ove osobe su estetski osetljive, intelektualno radoznale, poštuju i pre svega preferiraju različitosti. Imaju potrebu za promenama, ne prihvataju stvari onako kako su od većine prihvaćene, već ih zanima i druga dimenzija. Otvorene su i prema unutrašnjim i spoljnim događajima, osluškuju sebe, ali i svet oko sebe, kako bi bolje pronikle u njegovu suštinu. Nove ideje i ekperimenti njihova su svakodnevica. Naravno, sve je ciljano i u određenoj meri predviđeno, jer oni ne žele da gube vreme na ideje koje nemaju uporište u realnosti i koje su rezultat trenutne samovolje i raspoloženja. Ove osobe poštuju autoritet, dosledne su, ali su spremne i da taj isti autoritet dovedu u pitanje ako vide da se ne poklapa sa ispravnim. Nasuprot njima su osobe suženog sprektra interesovanja, koje više vole sigurne izbore i izuzetno su konzervativne. Promene ih uznemiravaju.

3. Metod

Cilj ovog istraživanja je utvrđivanje demografskih i psiholoških odrednica koje mogu imati uticaj na sklonost preduzetništvu. U demografske varijable koje smo koristili u ovom istraživanju spadaju: grad u kom ispitanici žive, pol, godine starosti, porodični suživot, stepen stručne spreme i godine radnog iskustva. Psihološke varijable čiji se uticaj merio jesu lokus kontrole i otvorenost ka iskustvu.

Uzorak je bio kvotni, po 50 ispitanika iz četiri crnogorska grada (Kotor, Podgorica, Bijelo Polje, Nikšić), po 25 muškaraca i 25 žena. Najmlađi ispitanik imao je 25, a najstariji 35 godina. Prosečna starost ispitanika je 28,47 godina. Ispitanici su se razlikovali po stepenu stručne spreme i dužini radnog iskustva.

3.1. Instrumenti istraživanja

U cilju realizacije istraživanja sprovedeno je sistematsko neeksperimentalno istraživanje i podaci su prikupljeni upitnikom koji je posebno sastavljen za ovo istraživanje. Korišteni su sledeći instrumenti:

Upitnik za ispitivanje sociostatusnih karakteristika – ovaj upitnik obuhvata pitanja u vezi sa: polom, godinama starosti, porodničnim suživotom, gradom iz kog dolaze, stepenom stručne spreme i godinama radnog iskustva.

Skala za ispitivanje sklonosti preduzetništvu – preuzeta je iz međunarodnih studija i sastoji se od 37 tvrdnji, prema kojima ispitanici izražavaju stepen slaganja na skali od 1 do 5. Pouzdanost ove skale, merena Kronbahovim alfa koeficijentom, iznosi 0,76. Skala se može naći na sajtu *Psychology Today*.[4]

Skala za ispitivanje lokusa kontrole – konstruisao ju je Dž. B. Roter. Od ispitanika se traži da izraze da li za ono što im se dešava zasluge pripisuju sebi ili drugima (tj. da li imaju unutrašnji ili spoljašnji lokus kontrole). Skala ima 28 tvrdnji, a pouzdanost ove skale iznosi 0,73.

Skala za ispitivanje otvorenosti ka novom iskustvu – preuzeta je iz NEO-P-R inventara ličnosti, kojim se meri 'Pet velikih' osobina – ekstraverzija, neuroticizam, otvorenost, saradljivost i savesnost, od čega je u ovom istraživanju značajna samo treća osobina. Sastoji se od 18 tvrdnji, a pouzdanost iznosi 0,78. Aspekti skale otvorenosti ka iskustvu su: fantazija, estetika, osjećanja, akcija, ideje i vrednosti.

3.2. Obrada podataka

Za obradu podataka korišten je statistički softver SPSS Statistics 20. Izračunavane su: višestruka regresija, faktorska analiza, analiza varijanse, mera testiranja značajnosti razlika između aritmetičkih sredina (t-test), linearna korelacija, osnovna deskriptivna statistika i Kronbahov alfa koeficijent.

4. Rezultati

4.1. Sklonost ka preduzetništvu

Analiza je pokazala da aritmetička sredina za skalu preduzetništva iznosi 3,41 (SD = 0,36), na skali od 1 do 5, dakle nešto je iznad teorijske srednje vrednosti. Faktorskom analizom, uz korišćenje Direct Oblimin

[4] http://psychologytoday.tests.psychtests.com/take_test.php?idRegTest=3204

rotacije, došlo se do tri faktora koji objašnjavaju ukupno 35,86% varijanse. Ti faktori su interpretirani kao: povezivanje i takmičenje (koji objašnjava 14,97%), odgovornost i rokovi (13,17%) i preuzimanje rizika (7,54% varijanse). Stavke koje imaju najveća zasićenja na prvom faktoru su: *Sva socijalna okupljanja vidim kao priliku da proširim svoju mrežu poslovnih kontakata* i *Takmičenje me održava u životu*. Kada je riječ o drugom faktoru, ističu se sledeće stavke: *Često prekršim obećanje i Teško mi je da poređam zadatke koje moram izvršiti prema prioritetu.* Zasićenje na trećem faktoru vezuje se za stavke: *Ukoliko mogu da biram, uvijek ću odabrati siguran put naspram riskantne odluke i Mrzim kada nešto radim a nijesam siguran kakav će biti ishod.*

4.2. Faktori sklonosti preduzetništvu

Analizom varijanse, to jest t-testom za poduzorke (npr. muškarce i žene), utvrđeno je da nijedna od sociodemografskih varijabli ne utiče značajno na sklonost ka preduzetništvu. Jednim delom to može biti i artefakt zbog relativno malog uzorka isptanika (po broju) ili male varijablinosti uzorka (npr. po godinama, nema starijih od 35).

No, psihološke karakteristike: otvorenost i lokus kontrole, pokazale su povezanost sa sklonošću ka preduzetništvu, i to kako u celini, tako i sa tri dobijena faktora, koje možemo smatrati aspektima te sklonosti.

Varijabla	Odgovornost i rokovi	Preuzimanje rizika	Preduzetništvo	Lokus kontrole	Otvorenost
Povezivanje i takmičenje	-,047	**,158***	**,677****	**,208****	,000
Značajnost	,512	**,026**	**,000**	**,003**	,996
Odgovornost i rokovi	1	-,065	**,670****	**,184****	**,219****
Značajnost		,361	**,000**	**,009**	**,002**
Preuzimanje rizika		1	-,038	**,230****	-,035
Značajnost			,595	**,001**	,622
Preduzetništvo			1	**,336****	**,197****
Značajnost				**,000**	**,005**
Lokus kontrole				1	**,181***
Značajnost					**,010**

Dakle, lokus kontrole je pre svega u vezi sa sklonošću ka preduzetništvu u celini, gde korelacija iznosi čitavih 0,34, ali i sa svim njegovim elementima (oko 0,20) i sve ove korelacije statistički su značajne na nivou 0,01. Otvorenost prema iskustvu takođe korelira sa sklonošću ka preduzetništvu u celini i to 0,20, ali samo sa jednom njegovom dimenzijom – odgovornošću i rokovima.

Višestruka regresija u kojoj je kriterijum bio sklonost ka preduzetništvu, a potencijalni prediktori sve ostale sociodemografske i psihološke varijable, potvrdila je prethodne rezultate. Ponovo su značajni prediktori bile dve psihološke varijable.

Koeficijent determinacije R^2 iznosi 0,14, dok korigovani R^2 iznosi 0,10, što znači da model objašnjava 10% varijanse sklonosti preduzetništvu. Najveći pojedinačni doprinos daju lokus kontrole (beta = -0,30, p = 0,00) i otvorenost ka iskustvu (beta = 0,14, p = 0,042). Ostale varijable ne daju statistički značajan jedinstven doprinos u objašnjavanju varijanse sklonosti preduzetništvu.

5. Zaključak

U ovom radu težište je bilo na ispitivanju sklonosti ka preduzetništvu kod mladih u Crnoj Gori. Ispitano je 200 ljudi starosti 25–35 godina pomoćnu upitnika konstruisanog specijalno za potrebe istraživanja. Ispitane su sociodemografske odrednice: grad, pol, starost, suživot, stepen stručne spreme i radno iskustvo. Od svih navedenih varijabli, nijedna se nije pokazala značajnom za sklonost preduzetništvu, već su u tu svrhu poslužile samo psihološke odrednice – unutrašnji lokus kontrole i otvorenost ka iskustvu, iako ne u značajnoj mjeri.

Važno je istaći da se u radu nismo bavili time koliko se ljudi u Crnoj Gori bavi preduzetništvom, pa ni koliko njih ima kod sebe razvijenu sklonost za bavljenje istim, bez obzira na to šta zapravo rade u životu, nego šta utiče na tu sklonost ka preduzetništvu, šta je može povećati ili smanjiti. Oni koji su psihološki skloni da se time bave, pre će se uspešno baviti preduzetništvom od onih manje sklonih pod ostalim jednakim uslovima, ali bi pogrešno bilo reći da su lični činioci jedino što nekog može odrediti kao preduzetnika. Osim unutrašnjih, tu su i spoljašnji faktori, to jest oni faktori na koje pojedinac nema uticaj. Odnose se na mere koje propisuje država u kojoj neko živi, na uslove na tržištu, kvalitet obrazovanja, mogućnost učestvovanja u donošenju odluka i slično.

Značaj preduzetništva za jedno društvo neosporan je, pa se zato treba osloboditi svih onih problema koji usporavaju njegov napredak. Problem nezaposlenosti, naročito visokoškolaca, utiče destimulišuće na mlade ljude. Ako se i zaposle, često rade u oblasti u kojoj ne iskazuju

sve svoje sposobnosti, što utiče na kvalitet obavljenog posla. Ono što iz toga proizlazi jeste 'odliv mozgova', čime države ostaju bez stručnih ljudi iz raznih oblasti. Okretanjem ka preduzetništvu i njegovom jačanju, stimulisanjem mladih a i starijih ljudi koji imaju sklonost i veštinu za njegovim bavljenjem, radna populacija se usmerava da radi ono što najbolje zna i gde će dati najbolji učinak (Vukotić, 2006).

Valja poraditi na jačanju poverenja u institucije i na jačanju saradnje između sektora. Postoje brojne pozitivne mere, strategije i koraci koji se preduzimaju u skladu sa evropskim i svetskim standardima, kako na polju obrazovanja, tako i na polju veće zaposlenosti. Preporuka je da se nastavi sa sprovođenjem započetih reformi, koje su izuzetno pozitivne mere za razvoj preduzetništva u jednoj zemlji.

Osim ovih, postoje i faktori poput robovanja tradiciji koji značajno usporavaju lični razvoj. Kada se oslobode stega tradicije i naučenog, ljudi će moći bolje da sagledaju svoje mogućnosti i da se ostvare. Kada, sa jedne strane, država da svoj doprinos u jačanju preduzetništva, a sa druge strane, ljudi iskažu veću spremnost da rade ono u čemu su dobri (umesto ono što je sigurno zato što nemaju bolju alternativu), neizostavni su rezultati kako na individualnom, tako i na nivou celog društva.

6. Literatura

Baum, R., Frese, M. & Baron, R. (2012). *The psychology of entrepreneurship*. Psychology press.

Ilić, Milovan (2003). *Preduzetništvo – teorija i praksa*. Fakultet za menadžment malih preduzeća, Beograd.

Lajović, Dragan & Vulić, Vladimir (2008). *Uvod u biznis*. Ekonomski fakultet, Podgorica.

Leutner, Franziska, Ahmetoglu, Gorkan, Akhtar, Reece and Chamorro-Premuzic, Tomas. (2014). The relationship between the entrepreneurial personality and the Big Five personality traits. *Personality and Individual Differences*, 63, pp. 58–63

Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies of internal versus external control of reinforcements. *Psychological Monographs, 80* (609).

Videnov, T. Asen (2007). *Sociologija u biznisu*. Beogradska poslovna škola, Beograd.

Vukotić, Veselin (2006). *Psihofilozofija biznisa*. CID, Podgorica.

Summary: *The world we live in is characterised by fast changes, which is fertile ground for the development of entrepreneurship. According to Hisrich, "Entrepreneurship is a process of creating something new by devoting the necessary time and much effort, and assuming the mental, financial and other risks and, in turn, receiving monetary satisfaction." Entrepreneurship is seen as the ability to initiate specific activities which must be creative, new and, in at least one of their segments, novel, as well as beneficial to the society and individuals, with the intention of achieving a specific goal.*

Several factors are responsible for success in entrepreneurship, many of which are external and include political and economic circumstances. Nonetheless, many people become successful entrepreneurs under difficult circumstances, while others fail to do so even if conditions are favourable. Ergo, psychological factors, i.e. one's personal bent for entrepreneurship, plays a very important role. This research surveyed 200 individuals aged between 25 and 35, from four Montenegrin towns: Podgorica, Kotor, Bijelo Polje, and Nikšić.

A custom-made scale for determining entrepreneurial aptitude, featuring excellent metric characteristics, was used and analysed.

The examined socio-demographic characteristics did not prove to act as predictors of bent for entrepreneurship. Psychological characteristics, such as the internal locus of control and openness to experience, however did.

Key words: *bent for entrepreneurship*, *personality traits, economic development.*

Doc. dr Vladimir Njegomir,
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić[1]
Doc. dr Tanja Kaurin,
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić[2]
Dipl. ekon. Ivana Pavlović[3]

RAZVOJNE TENDENCIJE TRŽIŠTA OSIGURANJA U SRBIJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA PRIMENU INFORMACIONIH TEHNOLOGIJA

Rezime: *Tržište osiguranja se može definisati kao mehanizam sučeljavanja ponude i tražnje usluga osiguranja, odnosno ponuđača i kupaca usluga osiguravajućeg pokrića. Cilj istraživanja u radu jeste analiza razvojnih tendencija na tržištu osiguranja u prethodnom periodu i utvrđivanje mogućnosti za ubrzaniji razvoj kroz primenu informacionih tehnologija. Predmet istraživanja čine premije i štete u periodu od 2007. do 2011. godine, identifikovanje uzroka za ispoljene tendencije i razmatranje mogućnosti ubrzanijeg razvoja kroz primenu informacionih tehnologija u unapređenju prodaje osiguranja, upravljanja rizikom i naknadi šteta, to jest ključnim funkcijama osiguravajućih društava. Osnovni zaključak je da osiguravajuća društva u Srbiji ne koriste u dovoljnoj meri, a u određenim segmentima ni u embrionalnom obliku, informacione tehnologije kako bi unapredila svoje poslovne aktivnosti.*

Ključne reči: ***osiguranje, informacione tehnologije, Big Data, Cloud Computing, Internet of Things***

1. Uvod

Tržište osiguranja se, analogno određenju tržišta uopšte, može definisati kao mehanizam sučeljavanja ponude i tražnje usluga osiguranja, to jest ponuđača i kupaca usluga osiguravajućeg pokrića.[4] Odnosi između

[1] vnjegomir@useens.net
[2] tanja.kaurin@useens.net
[3] ivana.pavlovic@fpps.net
[4] Njegomir, V. *Osiguranje*, Ortomedics book, Novi Sad, 2011.

tržišnih učesnika uspostavljaju se na principima dobrovoljnosti.[5] Slična situacija je i u većini slučajeva na tržištu osiguranja. U zavisnosti od individualne tolerancije na rizik, to jest spremnosti da se rizik prihvati i samostalno finansiraju posledice njegovog ostvarenja, zavisi postojanje tražnje za uslugama osiguranja i uspostavljanje odnosa između tražilaca usluga osiguranja i osiguravajućih društava.

Usluge osiguranja imaju sve specifičnosti ostalih finansijskih usluga, s tim što se jedino kupovinom usluga osiguranja obezbeđuje posredna ekonomska zaštita za izlaganje rizicima. Takođe, za razliku od ostalih usluga, u osiguranju nije moguće ponuditi usluge različite veličine tehničke premije. Naime, tehnička premija utvrđuje se na osnovu statističkih podataka o verovatnoći ostvarenja i intenzitetu posledica ostvarenja štetnih događaja. Tehnička premija reflektuje rizik koji se prihvata u osiguravajuće pokriće i ne može biti predmet potpuno slobodnog sporazumevanja ugovornih strana. U tom smislu, brojnost prodavaca i kupaca ne utiče na premiju osiguranja u meri u kojoj utiče na cenu roba na drugim tržištima. Jedina mogućnost u varijacijama premije može se ostvariti po osnovu snižavanja režijskih troškova.

Režijski troškovi obuhvataju troškove administracije i troškove pribavljanja osiguranja. Ovi troškovi značajno se mogu redukovati na osnovu primene unapređenja u sprovođenju poslovnih aktivnosti osiguravača, posebno u delu prodaje i upravljanja odštetnim zahtevima. Upravo ovu činjenicu imali smo u vidu prilikom konceptualizacije teme. S obzirom da informaciona tehnologija može dati podršku unapređenju efeikasnosti poslovanja osiguravajućih društava i na toj osnovi osiguranje učiniti pristupačnijim, kao cilj istraživanja u radu postavili smo potrebu analize razvojnih tendencija na tržištu osiguranja u prethodnom periodu i utvrđivanja mogućnosti za ubrzaniji razvoj kroz primenu informacionih tehnologija.

2. Analiza tendencija u razvoju tržišta osiguranja u Srbiji

Analizu tendencija u razvoju tržišta osiguranja sprovodimo analizom penetracije i gustine osiguranja, analizom kretanja ukupne premije i ukupnih šteta i utvrđivanjem tendencija u kretanju tržišne profitabilnosti.

[5] *Zakon o obligacionim odnosima*, „Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93 i „Sl. list SCG“, br. 1/2003 – Ustavna povelja.

2.1 Penetracija i gustina osiguranja

Sektor osiguranja u Srbiji je nerazvijen i, po stepenu razvijenosti, nalazi se znatno ispod proseka zemalja članica Evropske unije. U prilog tome govore pokazatelji razvijenosti tržišta osiguranja – odnos ukupne premije i bruto domaćeg proizvoda i ukupna premija po stanovniku.

Naime, prema učešću premije u bruto domaćem proizvodu u 2009. god. od 1,9% (u 2004. god. 1,6%), Srbija je bila na 66. mestu u svetu, dok je ovaj pokazatelj za 27 zemalja članica Evropske unije iznosio čak 8,43%. U 2010. godini, sektor osiguranja u Srbiji unapređen je na 64. mesto u svetu sa 1,82% učešća premije u bruto domaćem proizvodu, dok je u 2011. godini Srbija pala na 65. mesto sa 1,7% učešća premije osiguranja u bruto domaćem proizvodu (0,3% za životna osiguranja i 1,5% za neživotna osiguranja).

Prema veličini premije po stanovniku u 2009. god. od 110 dolara ili 78,86 evra (u 2004. god. 52 dolara odnosno 41,8 evra), Srbija je zauzimala 66. mesto u svetu, a isti pokazatelj za 27 zemalja članica Evropske unije iznosio je 2.772 dolara. Iako je Srbija zadržala identično mesto i tokom 2010. godine, ukupna premija po stanovniku smanjena je na 99,6 dolara ili 75,13 evra. U 2011. godini Srbija je takođe zauzimala 66. mesto, ali je premija porasla na 107 dolara ili 76,87 evra po stanovniku (17 dolara po stanovniku iznosila je premija u životnim osiguranjima, a 90 dolara po stanovniku u neživotnim osiguranjima). Najveći obim premije po stanovniku imala je 2011. Švajcarska sa 8.012 dolara, a sledile su Holandija i Luksemburg. Od zemalja regiona, Srbija je prema veličini ukupne premije i premije po stanovniku iza Slovenije i Hrvatske, a ispred Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije. Premija po stanovniku iznosila je u 2011. godini u Sloveniji 1.464 dolara, a u Hrvatskoj 389 dolara. Slovenija je bila na 28. mestu, a Hrvatska na 47. mestu u svetu.

2.2 Kretanja ukupne premije osiguranja

Mada je nepovoljno stanje ispoljeno u vidu relativno male penetracije (relativnog učešća premije u BDP-u) i male gustine osiguranja (veličine premije osiguranja po stanovniku), ispoljeni rezultati nedvosmisleno ukazuju na veliki potencijal tržišta osiguranja u Srbiji, posebno kada se porede kretanja sa tržištima osiguranja u regionu. Razvojne potencijale tržišta osiguranja u Srbiji prepoznaju strane kompanije i takmiče se u osvajanju potencijalnih osiguranika kvalitetnom i raznovrsnom ponudom proizvoda, a posebno agresivno nastupaju u domenu životnih osiguranja.

Razvoj tržišta osiguranja u Srbiji meren rastom apsolutnog nivoa ukupne premije pokazuje pozitivan trend u prethodnom periodu. Ukupna premija osiguranja i tržišna učešća po društvima za osiguranje u periodu od 2007. do 2011. prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1: Ukupna premija osiguranja i tržišna učešća po društvima za osiguranje u periodu od 2007. do 2011.

Društvo za osiguranje	Premija u 000 din.					indeks	indeks	indeks	indeks	% učešća društava za osiguranje				
	2007	2008	2009	2010	2011	08/07	09/08	10/09	11/10	2007	2008	2009	2010	2011
AMS	1.048.579	1.291.129	1.537.259	1.510.103	1.436.343	123,13%	119,06%	98,23%	95,12%	2,34%	2,47%	2,87%	2,67%	2,51%
DDOR	12.627.149	13.100.954	11.169.736	10.456.370	9.864.495	103,75%	85,26%	93,61%	94,34%	28,20%	25,11%	20,86%	18,50%	17,21%
Delta Generali	6.278.656	8.505.722	9.380.260	10.464.141	10.886.842	135,47%	110,28%	111,55%	104,04%	14,02%	16,30%	17,52%	18,51%	19,00%
Dunav	13.810.751	14.694.704	14.678.007	14.655.672	15.435.121	106,40%	99,89%	99,85%	105,32%	30,84%	28,16%	27,42%	25,93%	26,93%
Grave	1.296.544	1.517.442	1.727.795	2.019.893	1.994.710	117,04%	113,86%	116,91%	98,75%	2,90%	2,91%	3,23%	3,57%	3,48%
Takovo	1.347.132	1.769.587	2.108.826	2.262.354	2.305.158	131,36%	119,17%	107,28%	101,89%	3,01%	3,39%	3,94%	4,00%	4,02%
Triglav	1.146.435	1.705.348	1.773.982	1.989.293	2.119.446	148,75%	104,02%	112,14%	106,54%	2,56%	3,27%	3,31%	3,52%	3,70%
Unika (ž+než)	1.618.311	2.499.202	2.898.415	3.468.068	3.821.842	154,43%	115,97%	119,65%	110,20%	3,61%	4,79%	5,41%	6,14%	6,67%
Viner	3.623.989	4.390.925	4.497.171	4.898.075	5.134.142	121,16%	102,42%	108,91%	104,82%	8,09%	8,41%	8,40%	8,67%	8,96%
Ostala društva	1.982.472	2.708.618	3.763.195	4.796.969	4.315.899	136,63%	138,93%	127,47%	89,97%	4,43%	5,19%	7,03%	8,49%	7,53%
UKUPNO	44.780.018	52.183.631	53.534.646	56.520.938	57.313.998	116,53%	102,59%	105,58%	101,40%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Izvor: Narodna banka Srbije

U 2008. godini zabeležen je rast bruto premije osiguranja od 16,53% u odnosu na 2007, a u 2009. rast je iznosio 2,59%. Tokom 2010. dolazi do ubrzanijeg rasta i on je bio 5,58%, da bi u 2011. iznosio svega 1,4% u odnosu na 2010. godinu.

Izražavanjem premije u evrima prema srednjem kursu NBS na dan 31. 12. posmatrane godine, dobija se drugačija slika tržišta osiguranja u Srbiji. Premija osiguranja u Srbiji, izražena u stranoj valuti, zbirno je u 2009. i 2010. opala za blizu 10% u odnosu na stanje u 2008. godini. Negativan rast premije izražene u evrima posledica je ostvarenja ekonomske krize i konstantnog rasta kursa evra u odnosu na dinar. U toku 2011. godine ostvarni su napredak i pozitivan rast premija osiguranja u evrima. Naime, u odnosu na 2010. ostvaren je rast od 2,23%, ali je u toku posmatranog perioda, to jest u poređenju sa 2007. godinom, ostvaren pad od preko 3%. Veća pozitivna kretanja premije u evrima od kretanja premija u dinarima, u 2011. u odnosu na 2012. godinu, nastala su prvenstveno zahvaljujući nižem kursu evra 31. decembra 2011. u odnosu 31. decembar 2010.

2.3 Kretanja ukupnih šteta

U analizi tržišta osiguranja, u cilju potpunog sagledavanja tržišnih kretanja, neophodno je uključivanje analize kretanja troškova šteta. U Tabeli 2 prikazana su kretanja ukupnih troškova šteta i kretanja troškova šteta po osiguravajućim društvima u periodu od 2007. do 2011. godine.

Tabela 2: Ukupne štete osiguranja i tržišna učešća po društvima za osiguranje u periodu od 2007. do 2011.

Društvo za osiguranje	Štete u 000 din.					indeks 08/07	indeks 09/08	indeks 10/09	indeks 11/10	% učešća društava za osiguranje				
	2007	2008	2009	2010	2011					2007	2008	2009	2010	2011
AMS	372.678	397.197	530.623	671.842	664.974	106,58%	133,59%	126,61%	98,98%	2,11%	1,90%	2,53%	2,90%	2,79%
DDOR	6.318.029	6.690.490	6.308.984	5.664.543	5.200.203	105,90%	94,30%	89,79%	91,80%	35,74%	31,96%	30,13%	24,44%	21,81%
Delta Generali	1.331.757	2.118.627	2.840.103	3.074.335	3.264.397	159,09%	134,05%	108,25%	106,18%	7,53%	10,12%	13,57%	13,26%	13,69%
Dunav	6.544.580	7.537.729	6.733.189	7.091.259	7.068.091	115,18%	89,33%	105,32%	99,67%	37,03%	36,00%	32,16%	30,59%	29,64%
Grave	73.675	235.930	312.783	393.613	506.280	320,23%	132,57%	125,84%	128,62%	0,42%	1,13%	1,49%	1,70%	2,12%
Takovo	411.301	396.634	724.677	854.776	908.955	96,43%	182,71%	117,95%	106,34%	2,33%	1,89%	3,46%	3,69%	3,81%
Triglav	334.423	401.740	571.149	705.987	1.019.384	120,13%	142,17%	123,61%	144,39%	1,89%	1,92%	2,73%	3,05%	4,27%
Unika (ž+než)	694.614	833.217	1.487.723	1.448.992	1.555.042	119,95%	178,55%	97,40%	107,32%	3,93%	3,98%	7,11%	6,25%	6,52%
Viner	1.069.560	1.567.893	1.788.460	1.752.353	1.982.775	146,59%	114,07%	97,98%	113,15%	6,05%	7,49%	8,54%	7,56%	8,31%
Ostala društva	525.210	757.374	1.138.308	1.522.609	1.676.986	144,20%	150,30%	133,76%	110,14%	2,97%	3,62%	5,44%	6,57%	7,03%
UKUPNO	17.675.827	20.936.831	22.435.999	23.180.309	23.847.087	118,45%	107,16%	103,32%	102,88%	100,00%	100,00%	107,16%	100,00%	100,00%

Izvor: Narodna banka Srbije

2.4 Tržišna profitabilnost

Dugoročna uspešnost poslovanja, opstanak i razvoj svake kompanije na tržištu osiguranja, neraskidivo su povezani sa mogućnostima ostvarenja profita u poslovima osiguranja. Iako osiguravajuća društva profitabilnost mogu da unapređuju i drugim aktivnostima, ostvarenje visokog tehničkog rezultata ili racia šteta ključni je pokazatelj njihove uspešnosti u domenu upravljanja poslovima osiguranja.

Tabela 3: Profitabilnost u različitim vrstama osiguranja u periodu između 2007. i 2011. godine

Društvo za osiguranje	Racio šteta					indeks 08/07	indeks 09/08	indeks 10/09	indeks 11/10
	2007	2008	2009	2010	2011				
AMS	35,54%	30,76%	34,52%	44,49%	46,30%	86,56%	112,20%	128,89%	104,06%
DDOR	50,04%	51,07%	56,48%	54,17%	52,72%	102,07%	110,60%	95,91%	97,31%
Delta Generali	21,21%	24,91%	30,28%	29,38%	29,98%	117,43%	121,56%	97,03%	102,06%
Dunav	47,39%	51,30%	45,87%	48,39%	45,79%	108,25%	89,43%	105,48%	94,64%
Grawe	5,68%	15,55%	18,10%	19,49%	25,38%	273,61%	116,43%	107,64%	130,25%
Takovo	30,53%	22,41%	34,36%	37,78%	39,43%	73,41%	153,32%	109,95%	104,36%
Triglav	29,17%	23,56%	32,20%	35,49%	48,10%	80,76%	136,67%	110,23%	135,52%
Uniqa (ž+než)	42,92%	33,34%	51,33%	41,78%	40,69%	77,67%	153,96%	81,40%	97,38%
Viner	29,51%	35,71%	39,77%	35,78%	38,62%	120,99%	111,37%	89,96%	107,95%
Ostala društva	26,49%	27,96%	30,25%	31,74%	38,86%	105,54%	108,18%	104,93%	122,42%
UKUPNO	39,47%	40,12%	41,91%	41,01%	41,61%	101,64%	104,46%	97,86%	101,45%

Izvor: Narodna banka Srbije

Osiguravajuća društva su u toku posmatranog perioda ostvarila profitabilnost prema pokazatelju racia šteta. Međutim, ukoliko se posmatra obuhvatniji pokazatelj, odnosno kombinovani racio, koji u obzir uzima i troškove sprovođenja osiguranja, uviđa se znatno smanjenje ukupne

profitabilnosti. Naime, zahvaljujući niskoj efikasnosti rada domaćih osiguravajućih društava, troškovi u proseku dostižu dodatnih 40% premije osiguranja. S obzirom da osiguravajuća društva ne mogu značajnije da utiču na smanjenje šteta, jedina moguća aktivnost jeste unapređenje efikasnosti rada. Jedan od načina unapređenja efikasnosti rada jeste veća primena informacionih tehnologija.

3. Potencijal informacionih tehnologija za ubrzaniji razvoj tržišta osiguranja u Srbiji

Informaciona tehnologija – IT, ili drugačije informaciona i komunikaciona tehnologija – ICT, predstavlja tehnologiju neophodnu za obradu informacija. U konkretnom slučaju reč je o upotrebi elektronskog računara, računarskog softvera za konvertovanje, čuvanje, obradu, prenos i nalaženje informacija u bilo kom trenutku, na bilo kom mestu i sa bilo kog mesta.

Sada, nakon više od jednog veka, jedan od najznačajnijih tehnoloških trendova predstavlja globalno povezivanje ljudi u cilju brze razmene informacija, znanja, dostignuća kao i koordinacije rada. Pojam *communication* toliko se podrazumeva da se izgubio iz akronima ICT, jer je globalnim povezivanjem u prvi plan stavljena komunikacija među subjektima. Danas, kada brzina dolaska do informacije uslovljava efikasnost odlučivanja, brzinu izvođenja poslova, razvoj preduzeća i izvođenje naučnih projekata, vidi se pravi smisao i razlog za korišćenje mreža. Razvoj savremenih lokalnih i globalnih mreža trebalo bi da postane projekat koji će zahvatiti sve institucije od državnog, naučnog i kulturnog značaja. Ne treba ni spominjati važnost računarskih mreža u preduzećima, institutima, fakultetima i administrativnim institucijama.

Računarska tehnologija i razvoj u ovoj oblasti doprineli su da počne da se razmišlja o globalnim komunikacijama, i to kako u pogledu broja ljudi koji komuniciraju, tako i tipu informacija koje su postale multimedijalne (tekst, slika, govor). Današnje shvatanje računarskih i bilo kojih drugih komunikacija upravo zauzima ovakav pogled na njihov smisao i razmenu informacija i podataka. Globalne računarske mreže povezuju veoma efikasno milione ljudi širom sveta.

Najnoviji podaci Republičkog zavoda za statistiku ukazuju na to da računar u Srbiji poseduje 63,2% domaćinstava, što je povećanje od 3,3% u odnosu na 2013. godinu, dok 62,8% poseduje internet priključak. Ohrabruje podatak da je najčešći razlog upotrebe interneta upravo traženje informacija o robi i uslugama (79,9%), ali se nažalost procenat značajno smanjuje (21,9%) kada je potrebno „reagovati onlajn", odnosno kupiti robu ili uslugu. Iz perspektive osiguravajućih kompanija u Srbiji, podatak

o niskom procentu kupovine usluga još uvek nije zabrinjavajući jer taj nivo usluga još uvek nije ni dovoljno razvijen. Kada je reč o preduzećima, istraživanje pokazuje da 100% preduzeća koristi računar i internet, od čega 98% ima širokopojasnu internet konekciju, a 74% poseduje veb-sajt.

3.1. Karakteristike interneta koje su dovele do masovne migracije poslovanja

Ukoliko posmatramo razvoj novih tehnologija kroz IT razvoj, moramo izdvojiti uticaj interneta na poslovno okruženje. Navešćemo neke od glavnih karakteristika koje su dovele do značajnih promena u načinu poslovanja.

- Tehnologija za posredovanje

Internet obavlja povezivanje strana koje su međusobno zavisne ili bi to želele da postanu. Osnovna prednost je upravo interaktivnost odnosa, pri čemu se između zainteresovanih strana može razviti potpun dijalog umesto preovlađujuće prakse da najčešće jedna strana šalje poruku koju druga strana prima.

- Univerzalnost

Odnosi se na mogućnost umanjenja i uvećanja sveta kakvim ga danas poznajemo. Umanjenje utoliko što više nije neophodno da određene ljudske aktivnosti budu uslovljene mestom njihovog odvijanja (primer projektovanja softvera ili posete filijali banke radi realizacije plaćanja). Uvećanje, sa druge strane, ukazuje na mogućnost da se npr. proizvod/usluga učini dostupnim bilo gde u svetu.

- Široka dostupnost

Internet predstavlja mrežnu organizaciju koja se neprekidno širi i to kako u infrastrukturi, tako i po broju korisnika. U idealnom slučaju jedini ograničavajući faktor predstavljao bi brzinu protoka. Značaj ovog svojevrsnog fenomena raste sa povećanjem broja korisnika, što je u skladu sa Metkalfovim zakonom koji ukazuje da vrednost mreže raste sa kvadratom korisnika.

- Distribucioni kanal

Internet sve više postaje distribucioni kanal za onu robu/usluge koje u osnovi nose informacije. U slučajevima gde očito ne mogu biti korišćeni za distribuciju – mogu nositi sve detaljne informacije neophodne za zaključenje prodaje, uključujući i praćenje same porudžbine prilikom isporuke.

- Skaliranje vremena

Skraćenje i produženje vremena – kod skraćenja je moguće pristupiti osnovnim informacijama u bilo kom trenutku bez obzira na radno vreme, dok je kod produženja omogućen npr. kontinualan rad na projektu u okviru različitih vremenskih zona.

- Minimizacija asimetričnosti informacija

Omogućava da npr. dve ugovorne strane u svakom trenutku poseduju sve informacije vezane za predmetnu transakciju. Cene proizvoda/usluga sada su široko dostupne, pri čemu je moguće posedovati sve informacije koje prodavac poseduje.

- Neograničen virtuelni kapacitet

Koristeći tehnologiju čiji se rast i razvoj još uvek kreću u granicama Murovog zakona (uključujući i mrežnu tehnologiju i mogućnost skladištenja podataka), internet pruža korisnicima osećaj neograničenog virtuelnog kapaciteta u pogledu pružanja usluge.

- Kreativni razarač

Internet ruši skoro sve poznate barijere kada je u pitanju cena iniciranja poslovanja u pojedinim domenima, uz mogućnost dosezanja većeg broja potencijalnih korisnika nego bilo koja postojeća tehnologija emitovanja u svetu. Ovo je dovelo do kreiranja potpuno novih delatnosti, transformacije strukture, načina odvijanja i performansi postojećih delatnosti, odnosno pomeranja granice kompetitivne prednosti u smislu poboljšanja proizvoda/usluga.

- Smanjenje troškova transakcije.

3.2 Novi koncepti i modeli poslovanja

Navedene karakteristike interneta za posledicu imaju izuzetno zahtevne klijente osiguranja koji su dobro informisani i naviknuti na raznolikost proizvoda i prodajnih kanala. Pored boljih ponuda i kvalitetnije cene, klijenti očekuju viši nivo brige za svoje potrebe i češće kontakte sa osiguravajućom kućom. Izdvojila su se dva glavna pristupa tržištu osiguranja[6]:

- Tradicionalni (kompletna usluga) personalni i individualni model, težnja ka kvalitetnoj ponudi sa umerenim cenama i fokus na zahtevnog klijenta, gde je akcenat je na kompletnoj ponudi uz individualna rešenja, a personalizacija se može dobiti putem lične prodaje.
- Neposredni i jeftiniji model i njegov jeftini brend baziraju se na cenovnu konkuretnost, sa ciljem da uz prihvatljiv kvalitet ponude pridobiju klijenta koji je osetljiv na cene. Nude se standardizovani proizvodi i lake, brze, prihvatljive (delimično samouslužne) usluge, većinom dostupne preko interneta i telefona.

Oba modela poslovanja pokazuju potencijale uz izuzetno brz razvoj onlajn i direktnih kanala prodaje, putem kojih je ostvareno oko osamdeset milijardi evra zaračunate bruto premije u neživotnom i životnom osiguranju u Evropi.

---

[6] Jörg Finsinger, Johannes Ospald (2013). Online osiguranja u Europi „pobjeđuju“ u ekonomskoj krizi. *Hrvatski ured za osiguranje, Bilten br. 8,* 19–25.

Onlajn i direktni prodajni kanali uvedeni su kao hibridni, pasivni ili aktivni modeli poslovanja. Hibridni onlajn kanali prodaje prevashodno imaju za cilj zadržavanje klijenata. Postojeći proizvodi se nude bez aktivne reklame putem tradicionalnog brenda. Pasivni onlajn prodajni kanali, pored zadržavanja klijenata, usmereni su na pridobijanje novih klijenata putem vlastitog brenda i veb-stranice uz skromna ulaganja na reklamiranje. Nasuprot tome aktivni onlajn prodajni kanali, kao što i sam naziv sugeriše, rade na aktivnom pridobijanju novih klijenata putem vlastitog brenda i veb-stranice uz aktivnu i odgovarajuću reklamu (npr. televizijske reklame). Prema izveštaju MOUNT ONYX, vodeće evropske konsultantske kuće za onlajn i direktno osiguranje, 2012. godine bilo je u Evropi zastupljeno 52,2% hibridnih rešenja, 24,6% aktivnih kanala prodaje i 23,3% pasivnih.

Krupne promene koje se očekuju u industriji osiguranja u najvećoj meri se oslanjaju na primenu tri koncepta: *Big Data*, *Intenet of Things* i *Cloud Computing*.

Big Data, pojam koji se još uvek koristi u izvornom neprevedenom obliku, najčešće se definiše preko 3V modela koji je postavio Gartner 2001. godine.

- *Volume* – velika brzina rasta količina novih podataka uz obavezno skladištenje postojećih;
- *Variety* – (raznolikost podataka) više nije dovoljno čuvati samo strukturirane podatke, već i slike, podatke sa društvenih mreža, logove, senzorske podatke…;
- *Velocity* – brzina kojom pristižu novi podaci velika je i veća je od brzine obrade podataka.

  Ili u jednoj rečenici, *Big Data* je tehnologija koja omogućava prikupljanje i obradu velikih količina strukturiranih i nestrukturiranih podataka u realnom vremenu. Pored podataka iz osnovne delatnosti i transkacija jedne osiguravajuće kuće, u kombinaciji sa novim skupovima podataka prikupljenim sa umreženih uređaja, potencijalno i sa društvenih mreža, osiguravačima se pruža mogućnost da obrade i optimizuju informacije, imaju detaljniji uvid u sadržaj podataka, bolje procene rizike i na taj način ponudu usmere direktno ka potencijalnom klijentu.

Internet of Things – IoT (internet inteligentnih uređaja), Cisco je definisao kao mrežu fizičkih objekata kojima se može pristupiti putem interneta i koji poseduju ugrađene tehnologije pomoću kojih mogu da vrše interakciju („osećaju“ i komuniciraju) sa svojim unutrašnjim komponentama ili spoljašnom sredinom. U Velikoj Britaniji su već u upotrebi IoT uređaji i aplikacije koje se primenjuju u auto i zdravstvenim

osiguranjima. Prate ponašanja korisnika i nude nagrade i popuste za one koji voze bezbedno/žive zdravo. Procenjuje se da će do 2025. godine biti formirani „konektovani ekosistemi", u okviru kojih će se generisati i u realnom vremenu objedinjavati podaci o korisniku, njegovom vozilu i domu.[7]

Cloud Computing prema definiciji NIST-a, odeljenja za kompjutersku sigurnost pri Ministarstvu trgovine u SAD, predstavlja model koji omogućava jednostavan mrežni pristup, na zahtev korisnika, deljenom skupu resursa (npr. mrežni resursi, serveri, prostor na hard-diskovima, aplikacije i servisi) koji mogu biti brzo omogućeni za upotrebu ili ugašeni, a sa minimalnim intervencijama ili akcijama od strane pružaoca usluga. Ovakav model se sastoji od pet ključnih karakteristika, tri servisna modela i četiri modela prema klasifikaciji. To praktično znači da je moguće, oslanjajući se na internet kao platformu, aplikacije i dokumenta poslata iz bilo kog dela sveta skladištiti i čuvati na za to predviđenim serverima. Na ovaj način se u osiguravajućim kućama smanjuje potreba za kupovinom novog hardvera i softvera, a pristup podacima je jednostavan i najčešće moguć preko veb-pretraživača.

3.3 Analiza postojećeg stanja

Internet podrazumeva upotrebu sredstava informacione i komunikacione tehnologije kako bi se usluga osiguranja isporučila korisnicima, tj. osiguranicima. Prve primene savremenih tehnoloških dostignuća zabeležene su u domenu elektronske razmene i obrade podataka, ali u novije vreme i ovi kanali počinju koristiti internet kao oblik primene savremenih tehnoloških dostignuća koji u velikoj meri može unaprediti njihovo poslovanje. Unapređenje poslovanja moguće je na osnovu direktnog pristupa sistemu određivanja premija osiguranja različitih osiguravača, praćenja procesa novog poslovanja, pristupa podacima o ostvarenim provizijama u prethodnom periodu, odgovaranja na sva tehnička i druga pitanja klijentima putem imejla i sl. Procenjuje se da primena interneta dovodi do obaranja pratećih troškova sprovođenja osiguranja između 15% (u slučaju životnih osiguranja) i 42% (u slučaju neživotnih osiguranja).

U prvoj fazi primene IT u osiguranju, računari su se upotrebljavali isključivo u samom procesu rada, pre svega za opšte poslove: generisanje izveštaja, tabelarne kalkulacije i baze klijenata. Za te namene bile su dovoljne poslovne aplikacije opšte namene. U narednoj fazi krenulo se sa primenom namenskog softvera, koji je bio u mogućnosti da izradi proračune za konkretne tipove usluga i da na osnovu ozbiljnijih baza podataka

[7] http://www.businessinsider.com/how-the-internet-of-things-is-transforming-the-insurance-industry-2015-7#ixzz3iSYr5sTK

generiše detaljne izveštaje. Uticaj interneta rezultira onlajn prisustvom osiguravajućih društava baziranom na statičkim veb-prezentacijama. Takve prezentacije, koje su nudile osnovne informacije o osiguravajućoj kući i vrstama proizvoda, vremenom su obogaćene mogućnostima za kontakt i formularima za prijavu štete.

Prodaju polisa preko interneta u Srbiji započinje Delta Generali osiguranje 2008. godine. Onlajn prodavnica pod nazivom „Veb-osiguranje" aktivna je na njihovom sajtu i nudi mogućnost kupovine međunarodnog putnog osiguranja i osiguranje kuća i stanova. Polisu je moguće platiti platnim karticama (VISA, MasterCard i Maestro), putem opšte uplatnice ili virmanski, ali i gotovinom prilikom uručenja – pouzećem. Polisa stiže na kućnu adresu ili u PDF formatu na imejl adresu. Ovaj tip usluge nude i DDOR, Uniqa (od 2011) i Wiener Städtische. DDOR se izdvaja po stimulativnim popustima za onlajn plaćanje, koji kod višegodišnjih polisa za pomoć na putu idu i do 50% za prvu godinu osiguranja. Kompanija AS neživotno osiguranje, koje je osnovalo slovenačko društvo za osiguranje Adriatic Slovenica, od 2004. godine u Sloveniji sklapa osiguranja preko interneta, a putem mobilnog telefona od 2012. U Srbiji su prisutni od 2013, gde preko svoje veb-stranice omogućavaju kupovinu polise putnog osiguranja. Korisnik kreira polisu prema svojim potrebama i u krajnjem procesu dobija važeće putno zdravstveno osiguranje na svoju imejl adresu.

Prisustvom na društvenim mrežama, koje se smatra nephodnom komponentom onlajn marketinga, izdvaja se Sava osiguranje. Oni pokrivaju Linkedin, Youtube, Facebook i Twitter što je uočljivo na njihovoj veb-strani gde su i postavljeni linkovi. DDOR i Dunav osiguranje imaju linkove ka Facebooku i Youtubu mada su prisutni i na Linkedinu. Iako su sve osiguravajuće kuće u bar nekoj formi prisutne na Facebooku, nisu sve postavile linkove na svojim veb-stranama.

Pohvalna je činjenica da je vizuelna prepoznatljivost prisutna na svim internet prezentacijama. Paketi ponuda su vidljivi i objašnjeni. Informacije o cenama su postavljene, a na većini sajtova postoje i kalkulatori premija. Svuda su uočljive kontakt adrese fizičkih lokacija sa radnim vremenima i brojevima telefona, ali i imejl adrese. Prisutni su formulari za prijavu šteta, često postavljana pitanja i *newsletter* liste.

Android aplikacija postoji samo kod DDOR-a. Namenjena je prijavljivanju štete, pozivanju pomoći ili kupovini osiguranja. Aplikacija omogućava pozivanje, slanje SMS poruka i elektronske pošte (e-mail) asistentskim kućama, kao i korisničkom centru DDOR Novi Sad prilikom nastanka osiguranog slučaja (kvara vozila, iznenadne bolesti ili povreda za vreme boravka u inostranstvu). Poseban deo aplikacije čini *online shop* dostupan 24h dnevno, preko koga je moguće kupiti asistenciju Pomoć na putu, polisu Putnog zdravstvenog osiguranja i osiguranja imovine – Moja kućica.

4. Projekcije budućih tržišnih kretanja

Pojedinci i privredni subjekti putem usluga osiguranja koje nude društva za osiguranje u Srbiji mogu obezbediti pokriće za brojne rizike kojima su izloženi. Ukoliko se ostvare pozitivna makroekonomska kretanja u regionu i Srbiji, tokom narednog perioda može se očekivati jačanje tržišta osiguranja koje neminovno prati uticaje iz eksternog okruženja, a posebno makroekonomska kretanja.

Unapređenje standarda građana odraziće se na razvoj imovinskih osiguranja, uključujući posebno razvoj zdravstvnog osiguranja, razvoj osiguranja od odgovornosti ali i razvoj životnih osiguranja. Imajući u vidu postojeću strukturu poslova osiguranja, moguće je očekivati rast učešća imovinskih i osiguranja od odgovornosti preduzetnika, malih i srednjih preduzeća, ali i povećanje osiguranja fizičkih lica, naročito u domenu do sada slabije zastupljenih životnih osiguranja kao i dobrovoljnih zdravstvenih osiguranja.

NBS preporučuje da društva za osiguranje usmere svoje aktivnosti na: razvoj korporativnog upravljanja, koje između ostalog podrazumeva adekvatno uspostavljen sistem interne kontrole, unapređenje upravljanja rizicima, unapređenje tehnika vrednovanja ulaganja, jačanje transparentnosti, jačanje dobre prakse poslovanja i fer odnosa prema klijentima, aktivnosti na edukaciji potencijalnih osiguranika, čime će doprineti jačanju poverenja osiguranika i stvaranju uslova za razvoj ovog segmenta finansijskog sistema.

Trendovi primene IT u osiguranju zahtevaju od osiguravajućih kuća u Srbiji agilnost, frekventniju i dublju povezanost sa korisnikom, kao i spremnost na prikupljanje i obradu mnoštva različitih podataka. Od izuzetne važnosti za njih je činjenica da ne smeju prihvatiti ulogu pasivnih posmatrača uplašenih da se prilagode, jer će već tako povećati rizik od gubitka trenutne pozicije. Uzevši u obzir da je u Srbiji još uvek akcenat na tradicionalnom tipu poslovanja koje uključuje posrednike, agencije, brokere i bankarske službenike, ohrabruju pokušaji pojedninih osiguravajućih kuća da se primenom novih tehnologija približe korisniku. „Digitalizacija osiguranja“ jasno je postavljen svetski trend, te je preporuka domaćim osiguravajućim kućama razvoj mobilnosti, platformi za kolaboraciju, analiza što većeg broja podataka (strukturiranih i nestrukturiranih), kao i novi distributivni kanali koji neće u potpunosti zameniti, već će samo nadopuniti tradicionalne prodajne kanale.

5. Zaključak

Upotreba IT u osiguranju poboljšava svaki aspekt sistema i procesa za upravljanje podacima agencije. Automatizacijom usluga direktno se utiče na povećanje prihoda i ubrzanje procesa koji su nekada bili iscrpljujući i dugotrajni. Internet omogućava potencijalni pristup većem broju osiguranika, poboljšanje prodajne usluge osiguranja preko onlajn kanala i omogućavanjem raspoloživosti usluge osiguranja kada i gde potrošači to žele, multimedijalnosti i interaktivnosti, što je naročito značajno kada se ima u vidu razvoj odnosa sa potrošačima. Na sajtovima agencija klijent može samostalno da popuni aplikaciju, pregleda različlite polise i predloge i razmotri ponude bez potrebe odlaska do agencije za osiguranje. Agenti osiguranja mogu generisati više različitih ponuda i brzo se prilagoditi specifičnim potrebama kupaca. Internet predstavlja i sredstvo unapređenja odnosa sa drugim distributivnim kanalima, odnosno posrednicima i zastupnicima.

Smatramo da primena informacionih tehnologija može u narednom periodu dati značajan podstrek razvoju tržišta osiguranja u Srbiji. Ako uzmemo u obzir da su osiguravajuće kuće u Srbiji *onlajn* prisutne uglavnom samo preko veb-sajtova, koji su nimalo ili u manjoj meri interaktivni, primarni zadatak bio bi usmeravanje aktivnosti na *onlajn* kanale prodaje, jačanje prisustva na društvenim mrežama, kao i obogaćivanje mogućnosti personalizacije frekventno traženih usluga. Prisustvo na društvenim mrežama imalo bi za posledicu i širenje svesti, pre svega kod mlađe populacije, o kulturi osiguranja koja je u razvijenim zemljama na zavidnom nivou. Predloženi koraci ne zahtevaju značajna finansijska ulaganja niti dodatnu edukaciju. Nakon ovih, osnovnih koraka, u što skorijem roku osiguravajuće kuće trebalo bi da počnu sa primenom modernih koncepata Cloud Computing, Internet of Things i Big Data, što bi za cilj imalo smanjenje operativnih troškova, iako će inicijalno povećati investicije u oblasti digitalizacije.

Literatura

Narodna banka Srbije, podaci o poslovanju društava za osiguranje, različite godine.

Njegomir, V.: *Osiguranje*, Ortomedics book, Novi Sad, 2011.

Zakon o obligacionim odnosima, „Sl. list SFRJ“, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ“, br. 31/93 i „Sl. list SCG“, br. 1/2003 – Ustavna povelja.

Parker Beauchamp (Feb 18, 2015). The Insurance Industry in 2015: Trends and Innovation. Preuzeto sa http://www.inguard.com/blog/the-insurance-industry-in-2015-trends-and-innovation

Jörg Finsinger, Johannes Ospald (2013). Online osiguranja u Europi „pobjeđuju“ u ekonomskoj krizi. *Hrvatski ured za osiguranje, Bilten br.8,* 19–25.

Abstract: *Insurance market can be defined as a mechanism to confront insurance services supply and demand, i.e. the insurance coverage service suppliers and buyers. The aim of the present research is to analyze the previous period insurance market development trends as well as to determine opportunities for accelerated growth through the information technology application. Research subjects are the claims and premiums in the period between 2007 and 2011, identifying emerging trend causes and considerations of the possibility of accelerated development via the application of information technology in improving insurance sales, risk management and claims indemnification, i.e. the insurance companies' key functions. The main conclusion is that insurance companies operating in Serbia are not sufficiently utilizing the information technology, and in certain segments not even in its embryonic form, to enhance their business activities.*

Key words: ***Insurance, Information Technology, Big Data, Cloud Computing, Internet of Things***

Professor Sevdalina Dimitrova, DSc
National Military University "Vasil Levski", BG, Veliko Tarnovo[1]
Vanja Dimitrova, PhD
NGO "Animus", BG, Veliko Tarnovo[2]

STRATEGIC DECISION TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN THE PENSION INSURANCE SYSTEM

Abstract: *In this paper the authors have focused on constructing a motivational profile of employees working in the pension insurance system and creating a simulation model „policy for human resource management" as a basis for the rationalization of management, reconciling the interests of the staff with the objectives of pension insurance companies decisions dependent on „target-results" . The model combined with the results of self-assessment, allowing the policy choice career development of human resources with the necessary skills and enough motivational degree to achieve the objectives of the pension insurance system and to increase the efficiency of the human resources management.*

Key words: *strategic management, management, human resource management, the pension insurance system, personnel motivation*

1. Introduction

In an environment characterized by a stable trend of population decline, aging population, negative effects of economic crisis, the pension insurance system of our country is facing serious challenges. Since it is organized as a three-pillar model, the problem of capitalization of contributions, its adequacy and profitability is being extensively discussed. The first and second pillar of the Bulgarian pension insurance system are distinguished from the third by the fact that they are mandatory, the third pillar, on the other hand, is the one whose core comprises the capital element and voluntary contributions. The management of this capital (whose owners are the persons insured) is determined by the future profitability expectations of the owners. More than ever, this is prioritizing

[1] e-mail: sevdalinaid_bg@mail.bg;
[2] e-mail: vanydim@abv.bg

the competence and motivation of human resources involved in the activities of pension insurance companies in the country. That is why our scientific research is focused on the key resource to every organization - the human resource. The purpose of this paper is to study and analyze the possibilities of increasing the effectiveness of human resource management in the pension system by creating a motivational profile and to construct a simulation model to streamline management decisions dependent on "target - results."

2. Motivational profile of human resources in the pension system

The output base of the research for this paper is to determine the motivation level of the employees and, moreover, to identify the limiting factors and causes for insufficient motivation of staff, including individual needs and interests, values, interpersonal relations and others. As the motivational profile of the human resources is a summarized picture reflecting the degree of motivation under the influence of all the motivational factors, it can be developed collectively, for the staff as a whole, and individually for each structural unit.

For pension-insurance companies, the construction of the motivational profile of employees should make it possible to assess and analyze the significance of individual staff motivation factors and the level of satisfaction of each person regarding these factors [2]. This requires a preliminary thorough preparation from the management team, in order to be able to cover fully the motivating factors. From here the feasibility of the reasonable procedure for the preparation of the profile covers the following stages:

- preparing the questionnaire containing 15 of the most important motivational factors for the staff, reflecting the needs and motivation of employees and their desired work attitude;
- conducting the survey itself, to get the answers to two main questions: the first, concerning the degree of importance of motivational factors for the employees' work (from rank 1 - the most important motivational factor to rank 15 - the least significant motivational factor), the second is concerned with the response regarding satisfaction and the individual motivational factors;
- ranking motivational factors - total for the staff on the basis of ranking in order of importance of factors given by the respondents and based on that to determine the relative weight of importance for each of the factors on average, taking into consideration the entire set of respondents (rank 1 is given to the

factor, with the least relative weight and rank 15 is assigned to the factor with the greatest relative weight of importance);

- determining the degree of satisfaction of the needs of employees and determining the proportion of employees who are satisfied with some or all, who are without an opinion and who are not satisfied with any of the motivational factors;
- preparation and presentation of the motivational profile of the staff in the form of a graph, using pie chart [1], which allows the best view of the different areas - satisfaction, non-established needs and dissatisfaction, which is evident from Figure.1;
- preparation of the motivational profile itself, namely the development of management solutions for each of the motivational factors in succession, according to their importance to the employees motivation and preparation of motivational program to improve staff motivation as a whole;

Fig.1. Motivational profile of employees

- The implementation of the motivational program: essential are the decisions related to the most important motivational factors;

- Developing updated motivational profile, the appropriateness of which is dictated by the dynamic changes of the environment and the pension insurance market; determine the changes considering the importance of motivational factors as conditions for competitive advantage of the pension insurance companies.
- Developing a model of motivational profile makes it possible for the pension insurance companies to develop a reasonable program to improve the motivation of employees in accordance with the dynamic nature of motivational processes. Decisions should be dictated by the fact that the more the factor is significant and the larger the percentage of dissatisfied persons, the motivational program should include more comprehensive and proactive measures subjected to periodical update.

3. Competence model to improve the effectiveness of human resource management in the pension system

The developed motivational profile is the basis for developing a competence model to improve the effectiveness of human resource management in the pension system, limited to a target position of "Regional Manager". The main steps in the development of the model are the following: identifying competence and motivators; determining the policies and their results.

The key to effectiveness of the position "Regional Manager" include the following: results orientation, initiative, teamwork, motivation and development of staff, strategic thinking.

Among the leading motivators for the studied position are: salary, advancement opportunities, opportunities for initiative, social benefits, job security, the opportunity to increase skills, personal responsibility, recognition of personal abilities.

In accordance with the skills and motivators, the next step of the modeling is to determine the policies of pension insurance companies as follows:

- Staff performance appraisal and preparation of a motivational model based on the analysis of the market related to the pension system. The obtained results show that the competence of the personnel at the identified five key skills vary around the average marks, the ranking of motivational factors is also

centered around the average (based on averages of competence and motivational factors as the result: cost per person 17 to 75.4 average performance, 4.4 efficiency);

- Staff salaries are on the increase, while keeping everything else unchanged. The decision is based on the above results (with average values of competence, maximum value of the first motivational factor and average values of the other motivational factors, the results are: cost per person 21, 77.2 average performance, 3.58 efficiency);
- Organizing additional training to enhance the competence and motivation, the soundness of which stems from the positive effects of increased remuneration on staff performance (based on the maximum values of competence and motivation, the results are cost per person 34, 87.2 average performance, efficiency 2.56);
- Conducting a new assessment after a period of one year, in spite of the positive effect on the performance of the previous policies, the competence remains high, but the motivation for the second factor - opportunities for advancement – is falling (based on the maximum value of competence and average second motivation factor, the results are cost per person 32, 85.4 average performance, efficiency 2.64);
- Not taking any measures, although due to the inability to allocate additional resources the results after one year show that the competence falls to an average level and the motivation of the staff is on a critically low position (based on average competence and minimum values of the motivational factors, the results are cost per person 9, 49.3 average performance, efficiency 5.28);
- Training in the following core skills: - results orientation, motivation and development of staff, strategic thinking and wage increases, opportunities for advancement and initiative; this decision is based on the significant decrease in the average performance of the employees (based on maximum values of the first, fourth and fifth skills and a maximum degree of first, second and third motivational factors, the results are: cost per person 30, 84.6 average performance, efficiency 2.81).
-

After the analysis of the results of the above policies, we suggest bringing out the optimal value of the effectiveness of human resources, which we believe for the purposes of our study, should be within the range of 2 to 3.

The graphical visualization of the results of these policies is shown in Chart 2.:

Fig.2. Policy outcomes assessment implementation

The presented competence model for the position of "Regional Manager" - which is the most important and could be applied to any other position in the pension insurance companies, with the specification of skills appropriately modified - together with motivators and policies make the creation of simulation models "Policy HRM" possible. The appropriate tools for the construction of the simulation model are so called multi - agent systems. Their use enables the construction of software agents with intelligent behavior, the ability to develop and make decisions in certain situations. The model is implemented in a programming environment Netlogo, which is one of the common tools for creating such models.

Distinguishing the result from the working of the model enables us to discern the current value of the impact of the chosen policy, as well as the development of the process in time. The model allows for the coverage of general trends in the development of pension insurance companies and selecting specific policy for human resources, which help rationalize the decisions that will improve the effectiveness of human resource management based on the connection "goal - results."

4. Conclusion

In conclusion, we believe that it is advantageous to develop a motivational profile of employees in pension insurance companies so that rational decisions can be made in order to increase the effectiveness of human resource management in the pension system. Thus the degree of motivation of the employees will be directly influenced by the motivational factors in the companies. The prepared motivational program creates opportunities for improvement of the staff motivation.

Developed on the basis of the motivational profile, the competency model allows for linking the necessary performance skills for each specific job with the motivators. In accordance with the profile appropriate policies can be developed aimed at improving the effectiveness of human resource management dependent on "goal - results."

The creation of simulation model "Policy for managing human resources" through the tools of multi - agent systems allows the improving of the effectiveness of human resource management by competence and skills in real-time by selecting the appropriate policy, which links the results of the evaluation, encouraging and motivation and the development over time.

References

Dimitrova, V. (2014). „Possibilities for increasing the efficiency of human resources in the pension system". Dissertation for acquiring educational and scientific degree "doctor", Veliko Tarnovo.

Zachariev, A. (2001). "Financial Management of Human Resources", Veliko Tarnovo.

Monrel, P. (2000). „How to select the best staff, strategies for success", "Labour", Sofia.

Silagi , E. (1992). „The motivation' , Varna.

Management values as a motor for development of the organization and staff", "Staff", (1997),Sofia.

Philipova, M.(2008). "Competence in decision-making", Sofia.

Werther, W., K. Davis (2013). Human resource and Personnel management", New York.

e-mail: sevdalinaid_bg@mail.bg; vanydim@abv.bg

STRATEGIJE ZA POVEĆANJE EFIKASNOSTI UPRAVLJANJA LJUDSKIM RESURSIMA U SISTEMU PENZIJSKOG OSIGURANJA

Rezime: *U ovom radu autorke se bave temom konstruisanja motivacijskog profila radnika zaposlenih u sistemu penzijskog osiguranja, kao i simulacijom modela „strategije za upravljanje ljudskim resursima", kao osnova za racionalizaciju upravljačke structure. Namera autorki bila je da se pokušaju pomiriti suprotni interesi zaposlenih sa ciljevima organizacija koje se bave penzijskim osiguranjem i njihovim odlukama koje se oslanjaju na model "cilj – rezultati". Ponuđeni model u kombinaciji sa rezultatima samoprocene daje dovoljno motivacije zaposlenima da postignu tražene rezultate u sistemu penzijskog osiguranja i da se poveća efikasnost upravljanja ljudskim resursima.*

Ključne reči: *Strateško upravljanje, uprava, upravljanje ljudskim resursima, sistem penzijskog osiguranja, motivacija zaposlenih.*

Violeta Domanović, vanredni profesor
Ekonomski fakultet, Kragujevac[1]

ULOGA NEFINANSIJSKIH MERILA PERFORMANSI U OCENI KVALITETA EKONOMIJE PREDUZEĆA

Rezime: *Savremeno poslovno okruženje nameće potrebu za uvođenjem nefinansijskih merila u oceni kvaliteta ekonomije preduzeća. Za razliku od tradicionalne ekonomske teorije koja ističe maksimaranje profita kao jedini cilj preduzeća, savremena ekonomska teorija demantuje takvu tvrdnju i ističe da savremeno preduzeće ne može težiti samo maksimiranju profita. Maksimiranje profita može biti cilj, ali samo u dugom roku. Maksimiranje dugoročnog profita moguće je samo pod uslovom da su ispunjeni ciljevi, zahtevi i interesi svih interesnih grupa (stakeholders) na zadovoljavajućem nivou. Otuda, u oceni kvaliteta ekonomije savremenih preduzeća značajno mesto i ulogu dobijaju nefinansijska merila performansi. Savremeni modeli poslovnog izveštavanja integrišu finansijska i nefinansijska merila performansi, koja se odnose na zadovoljstvo kupaca, vlasnika, zaposlenih, na zaštitu životne sredine, društvo i korporativno upravljanje. Cilj istraživanja u radu jeste ukazivanje na značaj nefinansijskih merila performansi u oceni kvaliteta ekonomije preduzeća. U tom kontekstu, u radu se razmatraju savremeni, integrisani modeli za ocenu performansi preduzeća i prezentuju se iskustva pojedinih zemalja u primeni nefinansijskih merila performansi.*

Ključne reči: *savremeno poslovno okruženje, finansijska merila, nefinansijska merila performansi, poslovno izveštavanje.*

UVOD

Savremeno poslovno okruženje narušilo je pravila tradicionalnog poslovanja i nametnulo je značajne promene u organizacionim strategijama, strukturama, sistemima, alatima i instrumentarijumima za upravljanje preduzećem. Za današnje organizacije veoma je značajno da upravljaju socijalnom odgovornošću *(social responsibility)* i odgovornošću prema životnoj sredini *(environmental responsibility),* nezaobilaznom temom

[1] E-mail adresa: vterzic@kg.ac.rs

kao odgovorom na interne i eksterne pritiske. Evropska komisija je 2001. godine uvela koncept korporativne društvene odgovornosti. Klovienė i Speziale (2014) ističu da je reč o konceptu koji podrazumeva da kompanije na dobrovoljnoj bazi, kao i u interakciji sa svojim interesnim grupama, integrišu socijalna pitanja i pitanja zaštite životne sredine u svom poslovanju. Korporativna društvena odgovornost, prevashodno, podrazumeva da organizacije integrišu socijalna pitanja, pitanja zaštite životne sredine i ekonomska pitanja u procesu formulisanja strategije i donošenja odluka. Biti socijalno odgovoran znači ne samo ispunjenje legalnih očekivanja već i ići dalje i investirati više u ljudski kapital, okruženje i odnose sa interesnim grupama. U skladu sa tim, tokom poslednjih dvadeset godina, nekoliko hiljada kompanija započelo je objavljivanje informacija o socijalnim performansama i performansama zaštite životne sredine, što je rezultiralo brojnim izveštajima o održivosti *(sustainability reports),* koji dopunjuju tradicionalne finansijske informacije koje se pružaju akcionarima sa namerom da se zadovolje potrebe većeg broja interesnih grupa.

Izveštavanje o održivosti postalo je uobičajena praksa u pokušaju kompanija da odgovore na očekivanja i kritike interesnih grupa koje žele da se bolje informišu o uticaju poslovnih aktivnosti kompanija na društvo i životnu sredinu. Od pedesetih godina XX veka razvile su se teorije o korporativnoj društvenoj odgovornosti, postepeno se pomerajući sa makroekonomskog gledišta na organizacioni nivo i od studija orijentisanih na etiku na studije orijentisane ka performansama. Pojavila su se takođe i računovodstvena istraživanja na ovu temu. Merenje performansi okrenuto je sve više ka održivosti kompanija.

Savremeno poslovno okruženje, dakle, nameće i izmene u modelima merenja performansi preduzeća, tj. nameće kritički osvrt na tradicionalne sisteme merenja performansi. Tradicionalni modeli merenja performansi baziraju se samo na finansijskim merilima, koja su kratkoročno orijentisana i mere efekte prošlih odluka. Novi modeli merenja performansi holistički su i integrisani, iz razloga što daju jedan sveobuhvatan pregled merila za ocenu efikasnosti poslovanja preduzeća i integrišu finansijska i nefinansijska merila performansi. Bititci et al. (2012) daju jedan holistički okvir za merenje performansi. Primeri takvih modela su *Balanced Scorecard* (Kaplan & Norton, 1992, 1996, 2001), *Performance Pyramid* (McNair, Lynch & Cross, 1990; Lynch & Cross, 1991), *Tableau de Bord* (Epstein & Manzoni, 1998) i model upravljanja performansama (Otley, 1999). Iako se međusobno ovi modeli razlikuju, ono što im je zajedničko jeste poboljšanje procesa odlučivanja i rešavanje problema tako što omogućavaju menadžerima da bolje razumeju međusobne odnose i balanse između različitih perspektiva (Banker, Chang, Janakiraman & Konstans, 2004) sa krajnjim ciljem poboljšanja performansi.

Najviše istaknut integrisani model u literaturi jeste *balanced scorecard (BSC)* model, autora Kaplana i Nortona. Kaplan i Norton su 1992. godine uveli *BSC* model kako bi procenili i ocenili efikasnost poslovanja preduzeća izvan tradicionalnih i reaktivnih finansijskih merila (Ahn, 2001). Prema Kaplanu i Nortonu (1992, 1996, 2001), *BSC* dopunjuje finansijska merila prošlih performansi sa merilima uzročnika budućih performansi. *BSC* povezuje kratkoročnu operativnu kontrolu sa dugoročnom vizijom i strategijom. Dozvoljava balans između željenih ishoda i uzročnika performansi tih ishoda, kao i između objektivnih i subjektivnih merila.

Imajući u vidu navedeno, predmet istraživanja biće usmeren na isticanje uloge nefinansijskih merila u oceni kvaliteta ekonomije preduzeća u savremenom poslovnom okruženju. Cilj rada jeste da se istakne značaj nefinansijskih merila u oceni efikasnosti poslovanja preduzeća. Ključna hipoteza od koje se u radu polazi jeste da se ocena efikasnosti poslovanja preduzeća u savremenom poslovnom okruženju ne može zasnivati samo na finansijskim već i na nefinansijskim merilima u cilju unapređenja efikasnosti u dugom roku.

Da bi se testirala polazna hipoteza, primeniće se najpre kvalitativna metodologija, utemeljena na proučavanju i deskriptivnoj analizi istraživačkog problema, a koristiće se i emprijska istraživanja različitih autora iz oblasti računovodstva i poslovne ekonomije i menadžmenta. Metodom sinteze i dedukcije izvršiće se sintetizovanje različitih stavova, na osnovu kojih će se izvesti generalni zaključci u vezi sa ulogom nefinansijskih merila u oceni kvaliteta ekonomije preduzeća.

Polazeći od definisanog predmeta, cilja i polazne hipoteze, u radu će se najpre dati pregled prethodnih istraživanja u vezi sa mestom i ulogom nefinansijskih merila u oceni kvaliteta ekonomije preduzeća; zatim, biće reči o iskustvu pojedinih zemalja Evropske unije u procesu merenja i ocene efikasnosti poslovanja preduzeća, nakon čega će se izvesti relevantni zaključci i ukazati na moguća ograničenja i buduće pravce istraživanja.

PREGLED PRETHODNIH ISTRAŽIVANJA

Pregled literature pokazuje da su merenje performansi i izveštavanje o održivosti odvojeno evoluirali, ali sa relevantnim sličnostima, posebno u pogledu orijentacije na strategijski nivo, u nameri da se bolje podrže menadžeri pri donošenju odluka i da se doprinese kreiranju vrednosti. U ovom kontekstu, integracija merenja performansi i održivosti igra krucijalnu ulogu. Organizacije sve više i više razvijaju i primenjuju sistem merenja performansi o kompletnoj održivosti u cilju planiranja, kontrole i izveštavanja kako bi se povećala njihova posvećenost svim interesnim grupama.

Cilj svakog poslovnog entiteta jeste da ostvari što je moguće bolje finansijske performanse (što uključje najbolju moguću vrednost za svoje vlasnike). Često, ovo podrazumeva uključivanje nefinansijskih performansi (vrednost za ostale interesne grupe, na primer zaposlene, kupce i društvo). Nefinansijske performanse (i vrednost za interesne grupe) uglavnom su u fokusu iz razloga što uključuju snažne prediktore budućih finansijskih performansi (i vrednosti za akcionare).

Dobra implementacija ove šire poslovne perspektive, sa finansijskim i nefinansijskim performansama, često se naziva poslovna izvrsnost (*Business excellence – BE* ili organizaciona izvrsnost). Najčešće korišćen model u Evropi za dostizanje poslovne izvrsnosti jeste *EFQM* model izvrsnosti (Kristensen and Westlund, 2004). Značajni alternativni pristupi uključuju *Baldrige Model* (najčešće primenjen u SAD) i Kanjijev modle poslovne izvrsnosti (na primer, Kanji, 1998, i Kanji & Wallace, 2000). Stepen poslovne izvrsnosti može se manifestovati različitim indikatorima. *EFQM* organizaciona izvrsnost, na primer, meri se pomoću kriterijuma za procenu za evropsku nagradu za kvalitet (*European Quality Award–EQA*).

Mnoge empirijske studije dokazale su da nefinansijski kriterijumi u poslovnoj izvrsnosti utiču na finansijske performanse (Kristensen and Westlund, 2004; Anderson et al., 1994). Ipak, bez obzira na prednosti poslovne izvrsnosti, mnoge organizacije ne primenjuju postulate na jedan sistematičan način, jer ne postoji održiva poslovna izvrsnost. To je posledica nedovoljnih dokaza da prednosti (bolje finansijske performanse) nadmašuju nedostatke (birokratija, troškovi, nefleksibilnost itd.). Kristensen and Westlund (2004) kao razloge ističu (a) nedostatak strukture i konzistentne integracije u pristupu i (b) nekorektne ili manje izvodljive pristupe i metode za merenje i analizu nefinansijskih performansi i relacije između nefinansijskih i finansijskih kriterijuma. Autori veruju da postoji značajan neiskorišćeni potencijal uticaja poslovne izvrsnosti na finansijske performanse zbog suboptimalne implementacije ideja poslovne izvrsnosti. Oni iznose argumente i primere kako je i u kojim dimenzijama je neophodno raditi sa informacijama za poslovnu izvrsnost na jedan strukturiraniji, konzistentniji i integrisaniji način. Ovo znači da preduzeća treba da primenjuju odgovorno merenje poslovnih performansi (*accountable business performance measurement).* Odgovornost se odnosi na zahteve za kvalitet, standarde i verifikaciju. Kristensen and Westlund (2004) ističu da komparabilnost, benčmarking, eksterno izveštavanje, kao i interni menadžment i monitoring performansi podrazumevaju potrebu za „informacionom valutom“ (kao u finansijskom području), standardima za najbolju praksu, koje će preporučiti računovođe i stručnjaci za merenje poslovnih performansi.

Kompanije često mere nefinansijske aspekte poslovnih performansi, na primer zadovoljstvo kupaca. To često iziskuje pribavljanje informacija o tome kako upravljati nefinansijskim procesima da bi se povećale performanse. Ponekad se ovo čini u nekom formalnom kontekstu upravljanja ukupnim kvalitetom i poslovne izvrsnosti. Retko takva merenja podrazumevaju dugoročnu održivu poslovnu izvrsnost. Kristensen and Westlund (2004) zaključuju da merenje nefinansijskih preocesa treba da bude dizajnirano kao deo jednog strukturalnog konteksta, uzročno-posledičnog modela merenja, koji povezuje glavne razloge i posledice. Ovo se retko ostvaruje. Ekonometričari i statističari danas znaju koje statističke procedure daju najbolji kvalitet merenja i analize. Međutim, ovo znanje često se nedovoljno koristi, a negativne posledice tipično se potcenjuju. Potrebna je integracija strategijskog i operativnog merenja, merenja nefinansijskih i finansijskih procesa, kao i različitih nefinanijskih procesa.

Što se tiče izveštavanja o performansama, generalno se mogu razlikovati finansijska i nefinansijska merila, kao i vodeći i indikatori sa zaostajanjem. Klovienė i Speziale (2014) ističu uvođenje indikatora o održivosti u proces merenja performansi i izveštavanja u modelima merenja performansi kao što su *balanced scorecard* i obračun troškova na bazi vrednosti (*value based costing*). U tom kontekstu ističu da, u cilju integrisanja pitanja održivosti u sveukupne korporativne performanse, dodata ekonomska vrednost prevodi se u održivu dodatu vrednost. Mnogi modeli merenja performansi integrišu se sa održivošću i tako se dobija održivi *balanced scorecard*, indeks performansi organizacione održivosti i slično.

Kotane (2012) govori o ulozi analize finansijskih i nefinansijskih indikatora u oceni performansi kompanija i zaključuje da se analiza finansijskih indikatora u kompanijama sprovodi više na regularnoj osnovi za razliku od analize nefinansijskih indikatora. Generalno, Kotane (2012) zaključuje da analiza finansijskih i nefinansijskih indikatora nije značajana ili je veoma teško odgovoriti na to pitanje.

Šobota i Peljhan (2012) ispituju značaj različitih perspektiva u integrisanim sistemima merenja performansi. Rezultati njihove studije potvrđuju da nefinansijska merila mogu biti grupisana prema predloženim nefinansijskim perspektivama (u skladu sa *BSC* modelom). Značaj pojedinih perspektiva razlikuje se među kompanijama koje primenjuju integrisane modele merenja performansi i kompanija koje ne koriste takve sisteme, iako je ova razlika statistički značajna samo za finansijsku perspektivu i perspektivu učenja i rasta. Štaviše, rezultati ukazuju da različite perspektive nisu ponderisane podjednako i pristrasnost ponderisanja biva veća kod kompanija koje primenjuju integrisane modele merenja performansi u odnosu na kompanije koje ne primenjuju takve modele.

Taylor i Taylor (2013) ispituju kako šest organizacionih faktora utiču na efektivnost implementacije sistema merenja performansi i to: proces formulacije strategije, proces implementacije strategije, podrška informacionog sistema, liderstvo višeg menadžmenta, orijentacija organizacionog učenja, kvalitet menadžerske kulture. Zaključak je da faktor sa najvećim uticajem na efektivnu implementaciju modela merenja performansi jeste proces implementacije strategije. Liderstvo višeg menadžmenta, orijentacija organizacionog učenja i kvalitet menadžerske kulture imaju manji, ali ipak značajan uticaj.

Kloviene (2013) ističe poboljšanje sistema merenja performansi u skladu sa poslovnim okruženjem, tj. da je veoma značajno prilagoditi sistem merenja performansi poslovnom okruženju i vršiti poboljšanja modela u skladu sa zahtevima poslovnog okruženja. Yildiz, Hotamişli i Eleren (2011) sproveli su empirijsku studiju o izgradnji multidimenzionalnog modela merenja u poslovnim organizacijama. Stančić, Čupić i Stančić (2012) govore o izboru sistema merenja performansi u kompaniji orijentisanoj na vrednost za akcionare. Zaključuju da kompanije moraju da se oslanjaju na sistem merenja performansi u nameri da zadovolje različite informacione zahteve, da omoguće ocenu efikasnosti upotrebe materijala i nematerijalnih resursa i da omoguće ocenu doprinosa zaposlenih, menadžera i pojedinih delova kompanije implementaciji opšteg cilja kompanije.

Tschopp i Huefner (2015) upoređuju evoluciju izveštavanja o korporativnoj društvenoj odgovornosti i finansijskog izveštavanja. Poređenje je vršeno prema sedam faktora: period, mesta, ljudi, prakse, propagiranje, proizvodi i profesija. U pogledu perioda, autori zaključuju da je finansijsko izveštavanje evoluiralo u uporedivi i pouzdani tržišno baziran resurs tokom poslednjih 100 godina. Ipak, evolucija nije završena, ostaju ograničenja u okvirima postojećih standarda i nastavljaju se napori ka globalnoj konvergenciji. Izveštavanje o korporativnoj društvenoj odgovornosti prošlo je dug put od prvog objavljivanja, pa ipak, u pogledu pridobijanja informacija korisnih za odlučivanje ima puno nedostataka u komparabilnosti sve dok se ne postigne saglasnost o globalnom standardu. Iako je G3 standard Inicijative za globalno izveštavanje najčešće korišćen metod izveštavanja, čak 1/3 kompanija još uvek ne koristi ovaj standard (Tschopp i Huefner, 2015).

Iako se izveštavanje o korporativnoj društvenoj odgovornosti pojavilo tokom poslednjih nekoliko godina, još uvek je u povoju. Ovo izveštavanje sve više postaje sastavni deo računovodstvenog izveštavanja, pridružujući se eksternom finansijskom izveštavanju, izveštavanju u poreske svrhe, regulatornom izveštavanju i internom izveštavanju.

Trenutno, tri najviše prepoznatljiva standarda izveštavanja o korporativnoj društvenoj odgovornosti jesu G3 standardi Inicijative za

globalno izveštavanje (GRI), AccountAbility AA1000 Series i Global Compact's Communication on Progress (COP) Ujedinjenih nacija. Postoje na stotine smernica za izveštavanje, principa, regulativa i standarda i nekoliko drugih globalnih inicijativa, kao što su Smernice Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (Organization for Economic Cooperation and Development Guidelines), Konvencije Međunarodne organizacije rada (International Labour Organization Conventions) i Standardi Međunarodne organizacije za standardizaciju (International Organization for Standardization Standards).

MERENJE PERFORMANSI U ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE

U zemljama Evropske unije, godišnji izveštaj sadrži finansijske izveštaje i dobrovoljne napomene, kao i dokument koji se naziva komentari menadžmenta ili diskusija i analiza menadžmenta, koji sadrži nefinansijske informacije konkretno vezane za određeno preduzeće. Bini i Dainelli (2011) razmatraju ulogu Evropske direktive 2003/51, koja nalaže menadžerima da prezentiraju set racia korisnih da se osvetle finansijske performanse, i to stopu prinosa na kapital (*ROE*), stopu prinosa na investicije (*ROI*) i stopu neto dobitka (*ROS*). Autori su analizirali izveštavanje u četiri zemlje Evropske unije (Nemačka, Italija, Ujedinjeno Kraljevstvo i Holandija) respektujući razlike u kulturnom, ekonomskom, finansijskom i regulatornom okruženju. Autori predlažu integrisani pristup analizi i evaluaciji kvaliteta prezentiranja finansijskih i nefinansijskih informacija. Ističu rezultate istraživanja odnosa između dobrovoljnog objavljivanja finansijskih racia i korporativnih karakteristika u periodu 1989–1993. godine, na uzorku od 313 velikih preduzeća u Ujedinjenom Kraljevstvu. Kao finansijska merila ističu racia investiranja, racia zaduživanja i racia profitabilnosti. Ističu da finansijska racia variraju od preduzeća do preduzeća i da priroda delatnosti, performanse preduzeća i veličina predstavljaju faktore koji utiču na politiku objavljivanja finansijskih racia. Black Sun je poredio praksu objavljivanja 100 preduzeća u 2005. i 2006. godini i zaključak je da je 79% izveštaja u 2006. godini sadržao ključne finansijske indikatore performansi (*Financial Key Performance Indicators – FKPI*) u odnosu na 2005. godinu (56% izveštaja) (Bini i Danielli, 2011, 22). Deloitte je sproveo godišnje istraživanje na uzorku od 130 preduzeća čije su akcije kotirane na Londonskoj berzi. Navedeno istraživanje pokazuje povećanje broja ključnih finansijskih indikatora performansi sa četiri na pet indikatora između 2008. i 2009. godine (Bini i Danielli, 2011, 23). Slično je i sa preduzećima u Italiji. Skandinavske zemlje prezentuju više finansijskih indikatora od preduzeća u Ujedinjenom Kraljevstvu.

Januara 2010. godine, prema nemačkim računovodstvenim standardima (*German Accounting Standards – GAS*), izveštaj menadžera treba da sadrži sledeće delove (Bini i Danielli, 2011, 34): opis poslovnog okruženja, informacije o profitu, finansijskoj poziciji preduzeća, aktivi i pasivi, izveštaj o događajima nakon dana bilansa, izveštaj o riziku, kao i izveštaj o očekivanom razvoju. Od finansijskih merila, prema pomenutim standardima, primenjuju se neto prihod, prinos na aktivu, leveridž, profitabilnost, tržišna merila, merila zaduženosti i racia likvidnosti. Od nefinansijskih merila, primenjuju se merila zaštite životne sredine i merila koja se odnose na zaposlene (potrošnja vode i energije, emisija ugljen-dioksida, obuka zaposlenih i učešće zaposlenih u raspodeli profita itd.) i merila kupaca.

U Ujedinjenom Kraljevstvu, preduzeća moraju pripremiti i Strategijski izveštaj. Strategijski izveštaj mora uključiti, između ostalog, opis glavnih rizika i neizvesnosti sa kojima se preduzeće suočava, kao i, na osnovu ključnih indikatora performansi, analizu relevantnih pitanja zaštite životne sredine i pitanja zaposlenih. Osim toga, Strategijski izveštaj mora da sadrži informacije o politici zaštite životne sredine, pitanjima zaposlenih, socijalnim pitanjima, pitanjima zajednice i ljudskih prava. Nova Direktiva uvodi obavezu za preduzeća da objave postojeće politike i rezultate antikoruptivne politike. U Ujedinjenom Kraljevstvu, Strategijski izveštaj treba da sadrži informacije koje su od koristi za akcionare. Glavna svrha izveštaja jeste da pruži informacije akcionarima kako bi ocenili performanse menadžera na putu realizacije uspeha preduzeća i kako bi procenili njihove ostvarene rezultate i predvideli iste u budućnosti.

Zemlje članice Evropske unije, kao što su Austrija, Belgija, Danska, Finska, Nemačka, Holandija i Švedska, formalno se pozivaju na Inicijativu za globalno izveštavanje u svojim dokumentima ili politikama. U Švedskoj, na primer, državna preduzeća moraju da prezentuju izveštaj o održivosti u skladu sa smernicama Inicijative za globalno izveštavanje.

Savet Evropske unije je 29. septembra 2014. godine usvojio novu Direktivu 2014/95/EU koja se odnosi na obelodanjivanje nefinansijskih i raznih informacija na nivou velikih preduzeća i grupa. Direktiva je stupila na snagu 6. decembra 2014. godine i predstavlja svojevrsnu dopunu nedavno donete Direktive 2013/34/EU, koja se odnosi na godišnje pojedinačne i konsolidovane finansijske izveštaje, a kojom su zamenjene računovodstvene Četvrta i Sedma Direktiva. Zemlje članice EU imaju dve godine da uvedu Direktivu 2014/95/EU u nacionalno zakonodavstvo. S tim u vezi, Evropska komisija organizuje neformalne radionice na tu temu kako bi pomogla vlastima pojedinih zemalja. Prva takva radionica održana je u Briselu 24. marta 2015. godine. Ispostavilo se da je to jedan koristan forum za razmenu iskustava među zemljama članicama EU i za

diskusiju o praktičnim pitanjima implementacije. Mnoge zemlje članice EU već su započele proces uvođenja Direktive u svoje zakonodavstvo i imaju konkretne planove za implementaciju, dok su neke zemlje već u poodmakloj fazi. Sledeća radionica na ovu temu planirana je za septembar 2015. godine.

Perrini i Tencati (2006) ističu da *balanced scorecard* model, Smernice za izveštavanje o održivosti *(GRI Sustainability Reporting Guidelines*) i Smernice za upravljanje integrisanom održivošću (*Sustainability Integrated Guidelines for Management*) ne odgovaraju u potpunosti malim i srednjim preduzećima zbog svoje kompleksnosti, ograničene fleksibilnosti i formalnih procedura. Autori su uveli jednu efikasnu i efektivnu metodologiju za sveobuhvatnu ocenu održivosti preduzeća u nameri da se podrže novi modeli poslovnog izveštavanja (sa posebnim fokusom na mala i srednja preduzeća), u cilju integracije finansijskih i nefinansijskih merila performansi, poboljšanja kvaliteta procesa odlučivanja i upravljanja, kao i da se ojačaju korporativna odgovornost i responzivnost ka različitim interesnim grupama.

Kotane i Kuzmina Merlino (2012) ističu da se u preduzećima u Letoniji za finansijsku analizu primenjuju racio tekuće likvidnosti, odnos duga i kapitala, stopa bruto dobitka, prinos na aktivu (*ROA*) i prinos na kapital (*ROE*).

Ocena uticaja preduzeća na životnu sredinu (*environmental impact assessment – EIA*) alat je koji treba da podrži održivi razvoj preduzeća preko ocene efekata ključnih poslovnih aktivnosti (politike, plana, programa ili projekta) na životnu sredinu. *EIA* je uveden u zemljama članicama Evropske unije jula 1988. godine na osnovu Direktive 85/337/EEC, koju je usvojio Evropski savet ministara juna 1985. godine (Barker i Wood, 1999). Barker i Wood (1999) zaključuju da postoji značajno poboljšanje u kvalitetu *EIA* izveštaja u Nemačkoj, Irskoj, Portugaliji, Španiji i Ujedinjenom Kraljevstvu tokom poslednjih nekoliko godina. Veruje se da su u Nemačkoj ovi izveštaji najboljeg kvaliteta.

Značajna dimenzija ocene performansi preduzeća jeste ocena društvene odgovornosti preduzeća (*Corporate Social Responsibility – CSR*). Indeks korporativne društvene odgovornosti meri prakse korporativne društvene odgovornosti u najširem smislu i uključuje izveštavanje o održivosti i meri različite aktivnosti i procese na polju korporativne društvene odgovornosti. Gjølberg (2008) ističe da su nordijska preduzeća generalno podložna strogim socijalnim i regulativama za zaštitu životne sredine, kao i da su jako posvećena međunarodnoj agendi o korporativnoj društvenoj odgovornosti. Britansko i holandsko civilno društvo aktivno su uključeni u korporativnu društvenu odgovornost i osnivaju organizacije poput *SustainAbility, AccountAbillity* i *GRI* sekretarijat, što može doprineti

povećanju napora za korporativnu društvenu odgovornost u njihovim zajednicama. Pozitivni rezultati Španije i Francuske u ovom su domenu iznenađujući. Za preduzeća iz ovih zemalja smatra se da nisu baš aktivna u globalnoj zajednici o korporativnoj društvenoj odgovornosti. Ovakav zaključak izvodi se na osnovu incijalnog indeksa korporativne društvene odgovornosti, koji obuhvata učešće organizacija u *CSR* zajednicama (*Global Compact*) i prakse izveštavanja o korporativnoj društvenoj odgovornosti (*Global Reporting Initiative – GRI*). Po svim drugim indikatorima, Francuska i Španija imaju niske ili negativne bodove. Ovo bi mogao biti znak da su španske i francuske poslovne zajednice uzele aktivno učešće u korporativnoj društvenoj odgovornosti, ali do sada nisu ostvarile rezultate dovoljne da se kvalifikuju za sve zahtevnije inicijative. Značajno je uvideti da li dati napori francuskih i španskih preduzeća dovode do poboljšanja performansi u budućnosti.

S druge strane, negativan rezultat Nemačke je zagonetan, s obzirom na činjenicu da je Nemačka poznata po visokim standardima zaštite životne sredine (*environmental standards*). Moguće objašenjenje je činjenica da je Nemačka velika ekonomija od velikog regionalnog značaja i zato su nemačka preduzeća više domaće ili regionalno orijentisana. U tom slučaju, njihovi napori za korporativnu društvenu odgovornost mogu biti orijentisani više ka nacionalnim ili regionalnim inicijativama koje nisu obuhvaćene ovim indeksom korporativne društvene odgovornosti. Osim toga, postoje i jezičke barijere jer je poznato da se u zemljama nemačkog govornog područja slabije govori engleski jezik. Uz to, nacionalne, socijalne, političke i ekonomske institucije igraju značajnu ulogu u oblikovanju praksi i performansi.

Termin izveštavanje u smislu izveštavanja o korporativnoj održivosti u Češkoj Republici pojavljuje se posle 1990. godine, kada su relevantni statistički izveštaji o poslovanju organizacija i obavezni finansijski izveštaji preduzeća sadržali informacije u vezi sa zaštitom životne sredine, računovodstvom, statistikom, pravnom regulativom o društvenoj brizi itd. (Hřebíček, Štencl, Trenz i Soukopová, 2012, 45). Izveštaji o korporativnoj održivosti sadrže informacije o uticaju preduzeća na životnu sredinu, finansijske informacije i delom uticaje na društvo i taj deo je zakonom obavezujući u Češkoj Republici. Za ocenu ekonomskih performansi preduzeća u Češkoj Republici koriste se indikatori likvidnosti, indikatori profitabilnosti, indikatori zaduženosti, indikatori finansijske strukture i strukture aktive, indikatori aktivnosti i drugo (benčmarking, dodata ekonomska vrednost – *EVA*, *balanced scorecard* itd.). U Češkoj Republici prezentiranje dobrovoljnih izveštaja često se prilagođava zahtevima ciljnih grupa, a u skladu sa međunarodnim standardima kao što je Inicijativa za globalno izveštavanje (*GRI*).

ZAKLJUČAK

U cilju unapređenja efikasnosti poslovanja u dugom roku i održivosti preduzeća u savremenom poslovnom okruženju, neophodno je ocenu efikasnosti vršiti ne samo na bazi finansijskih već i na osnovu nefinansijskih merila, kao prediktora budućih finansijskih performansi. U savremenom poslovnom okruženju, preduzeća su dužna da respektuju interese svih interesnih grupa koje su na bilo koji način, direktno ili indirektno, povezane sa funkcionisanjem preduzeća. Tradicionalni finansijski izveštaji više nisu dovoljna informaciona baza za ocenu kvaliteta ekonomije preduzeća, kako iz ugla vlasnika-akcionara, tako i iz ugla drugih interesnih grupa. Stoga, uvode se savremeni modeli za merenje i upravljanje performansama preduzeća, koji nude jedan holistički i integrisani pristup oceni efikasnosti poslovanja preduzeća. Preduzeća danas prezentuju izveštaje o održivosti koji, pored finansijskih, sadrže i nefinansijska pitanja, socijalna pitanja, pitanja zaštite životne sredine i slično.

Savet Evropske unije je 29. septembra 2014. godine usvojio novu Direktivu 2014/95/EU koja se odnosi na obelodanjivanje nefinansijskih i raznih informacija na nivou velikih preduzeća i grupa. Direktiva je stupila na snagu 6. decembra 2014. godine i predstavlja svojevrsnu dopunu nedavno donete Direktive 2013/34/EU, koja se odnosi na godišnje pojedinačne i konsolidovane finansijske izveštaje, a kojom su zamenjene računovodstvene Četvrta i Sedma Direktiva. Zemlje članice EU imaju dve godine da Direktivu uvedu u nacionalno zakonodavstvo. Mnoge zemlje članice EU već su započele proces uvođenja Direktive u svoje zakonodavstvo i imaju konkretne planove za implementaciju, dok su neke zemlje već u poodmakloj fazi. Sledeća radionica na ovu temu planirana je za septembar 2015. godine.

Ovo istraživanje podložno je uobičajenim ograničenjima prikupljanja podataka iz sekundarnih izvora. Ubuduće, može se dalje istraživati na koji sve način ocena kvaliteta ekonomije preduzeća utiče na donošenje odluka menadžera, generalno, i kako nefinansijska merila utiču na poslovno odlučivanje menadžera, konkretno.

REFERENCE

Ahn, H. (2001). Applying the Balanced Scorecard Concept: an Experience Report. *Long Range Planning*, 34 (4), 441–461.

Anderson, E. W. Fornell, C., & Lehmann, D. R. (1994). Customer Satisfaction, Market Share and Profitability. *Journal of Marketing,* 56, 53–66.

Banker, R. D., Chang, H., Janakiraman, S. N., & Konstans, C. (2004). A Balanced Scorecard Analysis of Performance Metrics. *European Journal of Operational Research,* 154 (2), 423–236.

Barker, A., & Wood, C. (1999). An Evaluation of EIA System Performance in Eight EU Countries. *Environment Impact Assessment Review,* 19, 387–404.

Bini, L., & Danielli, F. (2011). *The informational capacity of financial performance indicators in European annual reports.* Maggioli S.p.A.

Bititci, U., Garengo, P., Dörfler, V., & Nudurupati, S. (2012). Performance Measurement: Challenges for Tomorrow. *International Journal of Management Reviews,* 14, 305–327.

Epstein, M., & Manzoni, J. (1998). Implementing Corporate Strategy: From Tableaux de Bord to Balanced Scorecards. *European Management Journal,* 16 (2), 190–203.

Gjølberg, M. (2008). Measuring the Immeasurable? Constructing an Index of CSR Practices and CSR Performance in 20 Countries. *Scandinavian Journal of Management,* 25, 10–22.

Hřebíček, J., Štencl, M., Trenz, O., & Soukopová, J. (2012). Current Trends in Corporate Performance Evaluation and Reporting in the Czech Republic. *International Journal of Energy and Environment,* 1 (6), 39–48.

Kanji, G. K. (1998). Measurement of Business Excellence. *Total Quality Management,* 9, 633–643.

Kanji, G. K., & Wallace, W. (2000). Business Excellence through Customer Satisfaction. *Total Quality Management,* 11, 979–998.

Kaplan, R. S. & Norton, D. P. (2001). *The Strategy Focused Organisation: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment.* Boston: Harvard Business School Press.

Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1992). Balanced Scorecard – Measures That Drive Performance. *Harvard Business Review*, 70 (1), 71–79.

Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). *The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action*. Boston: Harvard Business School Press.

Kloviene, L. (2013). Improvement of the Performance Measurement System According to Business Environment. *Economics and Management,* 18 (1), 17–25.

Klovienė, L., & Speziale, M. T. (2014). Sustainability Reporting as a Challenge for Performance Measurement: Literature Review. *Economics and Business,* 26, 44–53.

Kotane, I. (2012). The Role of the Analysis of Financial and Non-financial Indicators in Assessment of Performance of the Companies. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development,* 34 (5), 93–104.

Kotane, I., & Kuzmina-Merlino, I. (2012). Assessment of Financial Indicators for Evaluation of Business Performance. *European Integration Studies,* 6, 216–224.

Kristensen, K., & Westlund, A. H. (2004). Accountable Business Performance Measurement for Sustainable Business Excellence. *Total Quality Management,* 15 (5–6), 629–643.

Lynch, R. L., & Cross, D. F. (1991). *Measure Up: the Essential Guide to Measuring Business Performance.* London: Mandarin.

McNair, C., Lynch, R. L., & Cross, K. F. (1990). Do Financial and Non-financial Performance Measures Have to Agree. *Management Accounting US,* 72 (5), 28–36.

Otley, D. T. (1999). Performance Management: a Framework for Management Control Systems Research. *Management Accounting Research,* 10, 363–382.

Perrini, F., & Tencati, A. (2006). Sustainability and Stakeholder Management: the Need for New Corporate Performance Evaluation and Reporting Systems. *Business Strategy and the Environment,* 15, 296–308.

Šobota, A., & Peljhan, D. (2012). Importance of Different Perspectives in Integrated Performance Measurement Systems. *Journal of Business Management,* 5, 6–18.

Stančić, P., Čupić, M. & Stančić, V. (2012). A Choice of Performance Measurement System in the Shareholder Value Oriented Company. *Economic Themes,* L (1), 81–100.

Taylor, A., & Taylor, M. (2013). Antecedents of Effective Performance Measurement System Implementation: an Empirical Study of UK Manufacturing Firms. *International Journal of Production Research,* 51 (18), 5485–5498.

Tschopp, D., & Huefner, R. J. (2015). Comparing the Evolution of CSR Reporting to That of Financial Reporting. *Journal of Business Ethics,* 127, 565–577.

Yildiz, F., Hotamişli, M., & Eleren, A. (2011). Construction of Multi Dimensional Performance Measurement Model in Business Organizations: an Empirical Study. *Journal of Economic and Social Studies,* 1 (1), 33–51.

Resume: *Modern business environment imposes the need for introduction of non-financial criteria in assessing the quality of enterprise economy. In contrast to the traditional economic theory, which emphasized profit increase as the only goal of the company, modern economic theory denies that allegation and maintains that a modern company cannot only aspire to maximizing profit. A maximum profit increase can be an objective, but only in the long term. A long-term maximum profit increase is only possible when the objectives, demands and interests of all stakeholders are met on a satisfactory level. Hence, the non-financial performance standards get an important place and role in the process of the quality assessment of the economy of modern enterprises. Modern business reporting models integrate financial and non-financial performance standards that relate to the satisfaction of customers, shareholders, employees, the protection of the environment, society and corporate governance. The aim of the research paper is to point out the importance of non-financial performance standards to assess the quality of the enterprise economy. In this context, the paper discusses performance measurement models and presents the experiences of individual countries in the implementation of non-financial performance standards.*

Key words: *contemporary business environment, financial standards, non-financial performance standards, business reporting.*

JEZIK I IDENTITET

Dr. Jerca Vogel
University of Ljubljana, Faculty of Arts[1]

AWARENESS OF IDENTITY FUNCTION OF LANGUAGE – A KEY ELEMENT IN THE DEVELOPMENT OF THE CRITICAL COMMUNICATIVE COMPETENCE IN THE FIRST LANGUAGE TEACHING

Abstract: *Identity function of language does not relate only to the symbolic dimension of literary language, seen as the essential representative of national awareness. According to modern sociolinguistics, the notion of the identity function is referred also to different language variants or discourses spoken by (sub) cultural groups that an individual belongs to. While in the post-modern era an individual is expected to switch between different identities, the article discusses why a plurality of individual discourses and complexity of his identity should be considered in the first language teaching. The paper argues that the linguistic cultural awareness is a key component of critical communicative competence and that the awareness about communicative and identity function of language should be developed closely related to each other. However, regardless of the findings that various discourses carry an identity value in communication, literary language still plays a special role in first language teaching. This raises the question of how the teacher could help pupils to gain the sensitivity for situations requiring the use of literary language and how to become competent speakers of this discourse. It seems that both problems could be reduced also with the findings on the identity function of different language discourse and genres or on the complexity of the identity of each individual.*

Key words: *identity function of language, first language teaching, critical communicative competence, literary language, primary and secondary discourses*

[1] Jerca.vogel1@telemach.net; jerca.vogel@ff.uni-lj.si

In recent decades, the teaching of a first language both in Slovenia as well as in a large part of Central Europe has experienced a move from the traditional formalist-rational model to the communicative model. While this implies a shift from the language system and its cognitive function towards the use of language and its communicative function, there has not been any significant change to the notion of the identity function of language.[2]

Due to the awareness of the symbolic function of language as an element of national identity, the development of pupils' cultural/linguistic identity has in principle remained an important part of first language teaching also in its predominant, i.e. the functional version.[3] Much like the traditional model of teaching, this approach is based on the presumption that literary language is inextricably linked to national culture which in turn structures and fundamentally determines the language itself. Pupils therefore learn about their own culture, understand the meaning of concepts, persons, or events in such a culture, develop a positive emotional attitude towards it as well as a general awareness about the role of the individual's national culture plays in formation his or her values, behaviour, convictions, or fundamental assumptions.[4] However, even in communicative-oriented classes, the reflection about the identity dimension of language is usually de-contextualized and unrelated to a pupil's direct linguistic activity, and that is why it often remains on the non-critical level. As a result, while a pupil may be aware of his or her own cultural identity and culturally determined linguistic activity, they also consider their own way to be the best or even the only option. This is "an ethnocentric viewpoint" which characterises actions, opinions, and often based on stereotypical criteria.

[2] According to Simona Bergoč, the identity-related role of language signifies the language potential through which people realise interpersonal relationships and due to which "language can become not only a symbol of community (in the passive sense) but also a vehicle for common action (in the active sense)" (Bergoč 2010, 13-14).

[3] For a concise definition of various models of literacy or communication competence, see V. Vendramin 2005, Rupnik Vec and A. Kompare 2006 as well as M. Hrženjak 2004.

[4] According to the course syllabus for Slovene language, pupils develop the awareness that mother tongue is the most natural ability an individual acquires through socialisation and that Slovene is for most pupils a fundamental ingredient of their personal, national and citizen awareness, and, together with literature, also the most important part of the Slovene cultural heritage, as well as learn about the position and role of Slovene within the Republic of Slovenia and abroad.

This raises the following fundamental questions:

1. Is there a dichotomous relationship between the communicative and the identity function of language?
2. What is the relationship between language and culture in an individual's linguistic activity?
3. What is the linguistic/cultural identity or awareness that we want to develop in pupils in the "post-modern era"?
4. Can the conclusions about the identity function of language contribute to achieving other goals in teaching the Slovene language, particularly in terms of mastering communication in the literary language, which is a prerequisite for equal opportunities in professional, as well as public life and in education?

1 The (non)dichotomy of the relationship between the communicative and the identity function of language

The concept of functional communicative competence was primarily influenced by functional and pragmatic linguistics which stressed the communicative function of language and focused on everyday dialogue in an immediate context. The notion of the identity function of language, on the other hand, referred mainly to the symbolic dimension of language, seen as the essential representative of a homogeneous and monolithic national awareness. Linguistic activity was therefore interpreted functionally dichotomous, either in terms of the communicative or symbolic dimension (cf. Bergoč, 2010: 15–18, Škiljan, 1999).

A critical analysis of such a position, performed in Slovenia by S. Bergoč in particular, reveals however that it is too narrow for two aspects. First, the identity function of language is reduced to a mere relationship between national culture and national language. According to modern sociolinguistics, in fact, an individual's identity is complex and can be defined by using several scales of behavioural coherence: in every communication circumstance (e.g.. in family, at work, in interest groups, based on gender, professional affiliation, age) we take on a certain role which we identify with (cf. Bergoč, 2010: 24– 27, Lemke, 2003: 74). In addition, each of the social groups we identify with in a certain role can also be defined by their own discourse[5] (Bergoč 2010: 36,

[5] In this article, the term discourse is used for the following terms: dialect, used by Halliday, which in Slovene refers only to geographic versions of language; sociolect, used by A. Skubic primarily in relation to non-standard varieties of language; and also idiom, used for example by S. Bergoč as a neutral version for language varieties. The term highlights especially the linguistic aspect of a language variety

Byram 2007: 6, 7). The concept of language community therefore refers both to national community, most clearly identified through the literary language, as well as to all other communities having their own discourse characterised by a specific geographic, social, age, time, functional, professional, or interest quality.

Second, the traditional understanding of the identity function of language is narrow in that it places language community, language culture, and linguistic/cultural awareness solely on an abstract collective level, separating it from an individual's linguistic activity in a given situation. It is, however, the many contextual factors that determine which of an individual's identities should prevail in a certain situation and what linguistic form should a speaker's statement take, i.e. which discourse should be used along with its characteristic communicative patterns (mind schemas, scenarios).[6] The changes in understanding the identity function of language in communication are therefore closely linked to a different conception of context and contextual determinants. As suggested by C. Kramsch (2003: 3-4), the context was "always at the core of communicative language learning (e.g. Ellis, 1987), /.../, but it was reduced in the 1970s and 1980s to its minimalist social dimensions in one-on-one verbal interactions. The 1990s brought back the importance of context on a much larger cultural scale and, with it, a need to rethink the relation of language and other meaning-making practices in everyday life." In other words, the use of language cannot be analysed or understood without understanding the culture to which the speaker belongs.

Identity is thus perceived as a dynamic cognitive category which forms and expresses itself through the relationship between an individual, culture, and community in specific communicative activity.[7] Such a notion of the identity or the symbolic function of language is directly related

whereas Gee (1989a: pp. 6–7) uses discourse to connect linguistic as well as cultural aspects. For Gee, discourse is in fact more than just a manner of speaking; it is an identity tool used to identify oneself with a certain group. Discourse involves words, actions, values, convictions, opinions, social symbols, such as gestures, eye movement, body posture and clothing (pp. 6-7) In case of the linguistic aspect of discourse language variant is used as a neutral version.

[6] Crystal (1997: 48) therefore introduces the term contextual identity. It is determined by all the contextual factors which in one way or the other influence the self-positioning of speakers and the linguistic image of their statements.

[7] An individual's identity is therefore not a stable category, since it is being formed through discourse which takes place in certain historic, social and institutional circumstances, together with their characteristic discourse practices (Hall 1996: 4–5, in Bergoč: 27).

with its communicative function, and both functions are inextricably linked components of critical communicative competence. That is why in language teaching the cognitive and individual perspectives, which have until recently been predominant in the development of communicative competence, are now being upgraded to include a more social-oriented view on language use and learning (Larsen-Freeman, 2003: 33). The identity function of language in teaching can no longer be perceived only as a de-contextualised, abstract national category, but should be approached and understood through an individual's communicative experience.

2 The interaction between language and culture in an individual's linguistic activity

The acknowledgement of the diversity of an individual's language identities and the identity dimension of every language activity raises a fundamental question of the relationship between language and culture. Porter and Samovar note the following: "What we are talking about, how we are saying it, how we are seeing it, our inclination or disinclination, how we are thinking and what we are thinking about, are influenced by our culture" (1991, cited in Gay, 2000, p. 77). Larre (2003: 15) suggests in consequence that language is a bridge between the socio-cultural context and an individual's mental activity. It is a mind tool used by people to make sense of the world, which is why language, culture, and thinking cannot be seen from a single perspective.

For the purpose of language teaching, the complex relationship between language and culture has been defined by K. Risanger (2006 in: Byram 2012: 6).

- The sociological aspect of the relationship between language and culture, which has always been underlined in first language teaching, focuses on the use of language and its genres in different cultural or social contexts. At every linguistic activity, speakers use a distinctive discourse pattern to show others which social role they have undertaken within the system and what is their position in the system of social classification. This allows an individual, says Lemke (2003: 71), to obtain also organisational patterns of interacting with other people through language use in an ecosocial community.
- The psychological or individual aspect is based on the assumption of the inseparable connection between language and cultural experience in the life of an individual as well as their uniqueness for every person. Understanding and making sense of language activity can in fact be achieved only through an individual's mental processing or interpretation of the message taking place "within" a person (Ule 2005:

74). Regardless of such individuality, however, its dynamics stem from the broader processes of social organisation of meanings and messages (ibid). By way of example, even previous expectations have been formed in specific social circumstances as a result of culturally defined experience; culturally based are cognitive schemas and scenarios, and last but not least also stereotypes, prejudices, opinions.

- The third aspect of the relationship between language and culture is linguistic or systemic, which analyses language rules and examines their possible connection to culturally determined roles and statuses. In an earlier time, Whorf suggested for example, that cultural norms and language patterns develop simultaneously, with restrictions posing by a linguistic system rather than an accidental assembly of norms (Whorf: 1997: 443–446; Sapir, Whorf, in Južnič 1983: 160).[8] In the same vein, Lemke (2003: (108) suggests that one of the crucial functions of grammar and vocabulary is to provide the participants with the key to recognise the type of social situation they are in.

From the viewpoint of language as the fundamental element of culture, this means that the outward expression of an individual's culture and identity is a more or less typical type of discourse together with the language forms and elements more or less characteristic of that type of discourse. Here, the choice of the form in a certain cotext is not accidental, since the suitability and correctness is judged depending on correlative systemic relationships between types of discourse and language forms. Such relationships reflect the cultural values, opinions and norms an individual either accepts and respects or refuses and violates.

3 Grounds for developing the critical level of language and critical awareness in first language teaching

The "postmodern era" has been profoundly marked by globalisation, multiculturalism, the increasing changeability of individual living spaces and lifestyles (Ule 2000) as well as a reflexiveness which is parallel to de-traditionalisation of the society, which requires from traditions to advocate themselves, justify their existence and utility (A. Giddes, Chouliaraki-Fairclough 1999, Cameron 2000, in Skubic 2001: 221). When it comes to language identities, the convergence of speakers from different cultures has

[8] Škiljan (1999: 165-209) places the connection between language systems and norms on three levels - linguistic, sociolinguistic and pragmatic - and transfers it from wholesome discourses or discourse patterns onto the level of individual language elements.

strengthened the belief that identification is part of every language activity and that even in communication between speakers of the same national language, the choice of discourse and its (non)characteristic language forms provides an insight into speaker's values, opinions, their perception of themselves and the recipient... According to M. Nastran Ule (2000), the individual changeability of living spaces and styles, fuelled by a fast transformation of knowledge and type of needed skills, contributes to a destabilisation of social identity of individuals. An individual, she says, is expected not only to be able to adapt quickly (i.e. choose the suitable identity from the ones that exist), but also to recreate their identity in the changing society. An individual therefore takes on an increasing number of identities and remains open to accept new ones in the future. Much like in the case of other tradition, de-traditionalisation calls for a redefinition of the eligibility of traditional language practices and with it the change the role of certain discourses or genres. One of the fundamental questions of first language teaching therefore remains the same, i.e. how to raise pupils' awareness of the cultural-specific character of every language activity and an individual's multi-identity while at the same time take into account the changeability of identities and the need to reflect on their suitability and eligibility.

3.1 The critical (linguistic) cultural awareness as the goal of first language teaching in the "postmodern era"

It seems that the development of such a linguistic cultural awareness (identity) can only be achieved by applying the model of critical communicative competence which connects the ability to communicate with critical thinking and places it into social, political and cultural contexts (Graff, 1995: 111; in Vendramin, 2005: 76). The essential traits of a competent speaker therefore include not only developed linguistic, cognitive and pragmatic skills in the narrow sense of the word:

- But also the motivation to reflect critically on language activity;
- The awareness on both rational as well as emotional dimensions of language and the fact that the language simultaneously appears in its different roles (cognitive, communicative, identity or interpersonal and symbolic);
- The ability to judge based on professionally valid and ethically acceptable arguments (which implies the need to rethink the widely held judgements, stereotypes and prejudices);
- The sensitivity to a broader cultural and social context and identification of a contextually determined identity on the basis of the selected discoruse, genre and linguistic formulations;

- The ability to see from different perspective and take on different roles; and
- Finally the ability of autoreflexion or metacognition on one's own language activity and its improving.

The linguistic cultural awareness that corresponds to the concept of critical communicative competence could therefore be defined as a motivated and ethically responsible linguistic activity of an individual, based on conscious identification with a certain social group or role and as a sensitivity to the identity dimension of language, used by other speakers. The differences between individual identities and discourses should not be seen only as a source of trouble, but rather as an advantage because when performing a language activity, we consciously chose the best possible discourse, considering contextual determinants, and its characteristic language forms or elements also as a way to express (shared or different) identity. Such an awareness is based on critically accepted knowledge, behaviour, convictions and directly or indirectly gained experience connected with the identity function of language, based on which an individual is capable of analysing and reflect on his or her own language activity. By doing so, the individual takes into account its integration into the socio-cultural context and the emotional-identificational power of language and modifies, if necessary, his or her language behaviour.

In order to achieve such goals, certain principles of first language teaching need to change. First, the holistic principle suggests a mutually interrelated observation of language in its different functions. The principle of contextualisation has been complemented with the principle of empathy in different socially determined roles which enables pupils to accept, at least to a certain degree, the relevant identities, values, positions, and dispositions. However, assuming different roles and their identities does not in itself imply a formation of a personal value system; this can only be achieved when pupil's identities are based on cultural and broader ethical criteria and values an individual has been made aware of through critical reflection.[9] That is why metacognition is another key principle in the development of critical language awareness.

1. The identity function of language used as a tool to develop the communicative competence in the literary language

Regardless of the findings that an individual takes on different identities and that various discourses carry an identity value in

[9] As stated by M. Ule Nastran (2000: 136), being more attentive towards one's own thoughts and feelings increases the consistency between one's positions and behaviour.

communication, literary language or, according to A. Vidovič Muha (1996), cultural language, still plays a special role in first language teaching. It is the language version which connects and represents a nation as well as enables an individual to take an equal part in education, in professional and public life. (cf. Larre 2009: 12)

This however clearly raises the question of how it is possible that speakers of Slovene who underwent functionally oriented communicative classes, learnt Slovene for 13 years and were constantly exposed to their teachers' speaking in literary language and the use of the latter in the media feel uncertain when they have to speak in public, along with their speech being constantly filled with interference from other language versions. It seems that both problems could be reduced also with the findings on the identity function of different language discourse and genres or on the complexity of the identity of each individual.

1.1 The sensitivity for situations requiring the use of literary language

One of the reasons why speakers of Slovene chose not to use the (Slovene) literary language, even in situations where this would be the most appropriate discourse, is the misunderstanding of the relationship between the literary language and an individual's other - especially primary - discourses, stemming from two important characteristics of the Slovene literary language. On the basis of Giles and Powesland division (1975:15) of standard languages to *class* and *context-related*, the Slovene literary language, according to A. Skubic (2001: 211), could be classified as the context-related one. This refers to a style of speaking which is not specific to a certain social group, but is instead considered to be appropriate in certain socially defined situations and should be used accordingly by the members of all social groups of a certain culture. Here, a general principle applies, in respect of which the more demanding the linguistic activity, the more need there is for literary language.

Another important research-related characteristic of the Slovene literary language compared to other discourses is that the literary language is not the primary discourse for any social group or individual. [10] It is different from their primary discourse and, consequently, it has to be learnt additionally by all speakers. Differences between literary language and primary discourse can be less significant, even nearly indiscernible for speakers of some versions, or greater and obvious at the first contact;

[10] According to Gee (1989b), the primary discourse is the manner of language use first learnt by an individual and used by the latter in direct communication with his or her friends and family.

therefore they reflecting through linguistic similarity either a strong or weak identification with the dominant culture, its values and ideology. In this respect, A. Skubic (2003: 298) makes a distinction between cultivated and marginal sociolects in Slovene sociolinguistic situation. Cultivated primary discourses, typical for speakers above a certain level of political, economic or cultural capital, as well as for people who have relocated geographically or climbed up the social ladder, are closer to the litearay language. In their intimate primary discourse, their speakers in fact accept the rules of the dominant culture, which is expressed also through their discourse patterns (ibid). Marginal sociolects[11] are typically sociolects of social groups with less social power, i.e. the speech of the lower social class. While their speakers may officially recognise the "superiority" of the literary language (perceived as more "correct"), they in reality feel a strong loyalty towards their own sociolect which they also expect from other members of their group. They see their discourse as an exceptional manner of existence (ibid), which should be forsaken if its speakers adopt another discourse. Our identities are most closely tied to our primary discourse, for it is through that discourse we begin understanding the world. Its identity power is therefore stronger than that of secondary discourses, which in Slovenia also includes the literary language.

Due to their greater resemblance to literary language, the cultivated primary discourses can often be heard in schools. They are used in informal communication or even in classes by teachers and, even more, the mistakes their speakers make are less distracting than the ones committed by the speakers of marginal primary discourses. (Cf. Larre 2009: 27) Many speakers of "marginal discourses" therefore often perceive the literary language not as contextually but rather a class-related discourse which is spoken by educated people and members of higher social classes and is as such a "competitor" to their own primary discourse. By acquiring the literary language they feel as if they are abandoning their primary identity and assuming the identity of other social groups which they do not want to belong to.[12] For this reason, they may insist firmly on using their primary discourse even in situations which could normally require the use of the literary language or at the same time even refuse to learn it.

That is why classes of literary language should underline the following:

1. That literary language is not one of the cultivated primary discourses but a special cultural language to be used in more difficult communication

[11] They can roughly be divided into rural, urban, and immigrant sociolects.

[12] The differences between a child's language and socialisation at home and the language and socialisation at school often contribute to misunderstandings and conflict (Garcia & Guerra, 2004).

circumstances by all members of the society. There are linguistic differences between the literary language and all primary discourses, which need to be learnt additionally by everybody.

2. That the differences between the literary language as a secondary discourse and an individual's intimate primary language are also functional, which is why the two cannot be arranged in a hierarchical order. While the literary language is of essential importance in achieving success in school, at workplace and in public, a pupil's home idiom is much more suitable for use in a number of social contexts.

Pupils should be aware that the school does not require them to replace their primary discourse with the literary language and with that renounce their primary identity. By teaching them the literary language as an additional language version it primarily wishes to enable them to easily switch between primary, literary and other secondary discourses in accordance with the given situation.

1.2 The correct use of literary language

The errors occurring in the use of the literary language are often related with the fact that most pupils entering schools are already fluent in Slovene. (cf. Larre 2009) That is why they have a much less obvious need to master the literary language than the speakers of Slovene as a foreign or second language. The speakers of cultivated or marginal primary discourses have no problems in communicating with teachers and later on also other speakers of literary Slovene. By doing so often neither the speaker of primary discourse nor the listener are aware of the speaker using a non-literary discourse (ibid). While the use of the non-literary language or the interference from the primary discourse to the literary language may be overlooked, such discourses give rise to conscious or unconscious negative stereotypes.[13]

In order for pupils to become aware of the need to learn the literary language and develop a sensitivity to its characteristics, they need to be given the opportunity to take on suitable roles or formulate proper situations in

[13] In connection with marginal discourses, A. Skubic notes, for example, that rural sociolects have a fairly positive image because they are "associated with common-sense plainness and uncorruptness. Compared to them, the urban marginal sociolects are less valued since they "lack their romantic rustic appeal." The immigrant marginal sociolects are the least valued, "being stigmatised, often ridiculed and characterise their speakers as foreigners within a certain community." (...-302) Similarly, speakers of cultivated discourses could be labelled as artificial and pretentious due to their linguistic traditionality, expressions of cultivated etiquette and refusal of vulgarity.

which cultural norms require the use of the literary language. In the case of the Slovene sociolinguistic situation, its use is determined by three factors, according to A. Skubic (2001: 219). They are the code (i.e. mostly written), the context (focus on a specific addressee, the seriousness or the solemnity of the situation) and the specific content (e.g. area of expertise). These factors combine into different situations in a given socio-cultural context and thus create different genres. And to each of them culture attributes typical linguistic characteristics. However, their combinations and the required use of the literary language are not only intralingual, "they are also social at least to the same extent as they are semiotic and are therefore a matter of etiquette," (A. Skubic 220) which is why the change in social norms also entails a change in the literary register.

The attitude towards the level of difficulty of individual genres and typical linguistic forms attributed to a certain genre by culture are therefore not inalterable. They change together with the norms of society, which is most obvious in the development of media texts. While in the past the literary lamguage has been the norm in every media genre, it is nowadays only expected in the media believed to carry the biggest social responsibility and display information reliability. Since pupils today have different experience with media or written texts (cf. Skubic 2001), the mere public nature or the written code, which the school defines as the fundamental criteria for the use of literary language, are no longer sufficient to develop a sensitivity to the choice of the literary language. In order to develop such as sensitivity, as the starting point for language learning teacher should chose those contexts in which the literary language would retain its role also in the future (Skubic 2001: 221). Considering the individual factors of the literary language, Skubic (ibid.) states with regard to the situation in Slovenia, that the content itself calls for the literary language "in texts with a performative force (legal and administrative texts), which may have a decisive influence on the lives of people and must therefore be precise, unambiguous, and in cognitive texts (scientific texts) where unambiguity is needed to ensure a smooth flow of argumentation" (ibid). The interpersonal and symbolic function of language calls for the use of the literary language as the highest discourse in texts whose role is to represent a nation, "where their author carries the authority of the state, and in texts in which stressing the subjectivity of their author would harm the authority of the content (e.g. more demanding didactic texts, "objective" public information)" (ibid). Last but not least, what with the need to simplify the search of information, a number of digital texts need to be as standardised as possible, with several computer generated text being based on an increasingly universal and unified rules of formation (ibid).

It is only in such contexts that pupils can experience the roles of speakers who must, in order to be efficient, use the literary language, and reflect on the cultural norms which require such a discourse, the values, positions and views expressed through the use of the literary language in a given context. This is also the point where it is useful to observe the differences between their primary discourse and the literary language and raise the awareness on the traits of the literary language which can be distinguished from their cultivated or marginal primary discourse.

Conclusion

Multiculturalism, the diversity of individual living spaces and the changeability of lifestyles, which encourage an individual in the postmodern era to quickly adapt and recreate identities, have profoundly changed the conception of the identity function of language also in the language didactics. In first language teaching, an individual's identity is no longer related only to an abstract national level, but is also seen as a complex phenomenon which involves different social roles and their discourses. Apart from developing the awareness of national identity function of literary language such education should also develop pupils' awareness of the cultural determination of every linguistic activity and the identity dimension of different discourses used in such situations. This could be achieved within the framework of critically oriented communicative language teaching which goes beyond the dichotomous notion of the identity and communicative functions of language, and sees them as interrelated and complementing dimensions of language activity. In critically designed communicative teaching, the linguistic cultural awareness (i.e. the conscious identity) is consequently perceived as one of the basic ingredients of the communicative competence, developed with the support of a real-life linguistic activity, which enables pupils to immerse themselves into social roles and reflect meaningfully on different dimensions of language.

The discourse which stays at the centre of attention in first language teaching is, regardless of the findings on the complexity of linguistic and cultural identity, the literary language acting both as a nation representative discourse as well as a discourse which enables the social equality of pupils, As indicated above, the differences between the literary language and a pupil's primary discourse are not only linguistic, but also functional. For the pupil, the two discourses are therefore not opposed to one another, but rather coexist and complete one another. It is by recognising that the literary language must be learnt as an additional discourse by all speakers of Slovene, and by defining the contexts which justify the use of the literary language even in modern times, the linguistic cultural awareness can be a

tool to develop pupils' sensitivity to choose among various discourses and reduce the interferences between them.

Literature and references:

- Bergoč, S. (2010). *Slovenščina med Balkanom in Evropo*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Byram, M. (2007). Languages and Identities. Language Policy Division, Strasbourg, www.coe.int/lang.
- Byram, M. (2011). Language awareness and (critical) cultural awareness – relationships, comparisons and contrasts. *Language Awareness*, 21: 1-2, 5-13: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09658416.2011.639887>. (Accessed on 20 August 2013).
- Crystal, D. (1997). *The Cambridge encyclopedia of the English language.* Cambridge: Cambridge Unversity Press.
- Gay, G. (2000). *Culturally responsive teaching: Theory, research and practise*. New York: Teacher's College Press.
- Gee, J. (1989). Literacy, discourse, and linguistics. *Journal of Education,* 171 (1), 5–17.
- Južnič, S. (1983). *Lingvistična antropologija*. Ljubljana: FSPN. Dopisna delavska univerza Univerzum.
- Kramsch, C. (ed.) (2003): *Language Acquisition and Language Socialization. Ecological Perspectives.* Continuum International Publishing Group.
    - Hrženjak, M. (2004). Vsebinske opredelitve kulturne vzgoje med koncepti otroštva in kulture. *Šolsko polje*, XV, 3–4. 5–20.
- Larre, S. (2009). *English as a second dialect*: A Handbook for teachers. Victoria: University of Victoria.
- Larsen Freeman, D. (2003). Kramsch, C. (ed.): *Language Acquisition and Language Socialization. Ecological Perspectives.* Continuum International Publishing Group.
- Lemke, Jay L. (2003). Language development and identity: Multiple timescales in the social ecology of learning. Kramsch, C. (ed.): *Language Acquisition and Language Socialization. Ecological Perspectives.* Continuum International Publishing Group. 68–96.

- Skubic, A. E. (2001). Mesto standardnega jezika v jezikovnem repertoarju posameznika. Vidovič Muha, A. (Rupnik Vec, T., Kompare, A. (2006). *Kritično mišljenje v šoli*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.
- ed.): *Obdobja 20. Slovenski knjižni jezik - aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje*. 209–226.
- Skubic, A. E. (2003). Sociolekti od izraza do pomena: kultiviranost, obrobje in ekces. Kržišnik, E, (ed.): *Obdobja 22. Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem*. 297–319.
- Škiljan, D. (1999). *Javni jezik*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Ule Nastran, M. (2000). *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ule Nastran, M. (2005). *Psihologija komuniciranja*. Ljubljana: FDV.

- Vendramin, V. (2005). Konceptualizacije pismenosti in razgradnja nekaterih s tem povezanih mitologij. *Šolsko polje,* XVI, 1–2. 71–82.
- Vidovič Muha, A. (1996). Razvojne prvine normativnosti slovenskega knjižnega jezika. Vidovič Muha, A. (ed.): *Jezik in čas.* Ljubljana: FF.

SVEST O JEZIKU KAO OBELEŽJU IDENTITETA – KLJUČNI ELEMENT U RAZVOJU KRITIČKE KOMUNIKACIJSKE KOMPETENCIJE U NASTAVI MATERNJEG JEZIKA

Rezime: *Uloga jezika kao obeležja identiteta odnosi se ne samo na simboličku dimenziju književnog jezika kao suštinskog izraza nacionalne svesti. Prema savremenoj sociolingvistici, pojam jezika kao obeležja identiteta odnosi se na različite jezičke varijetete i diskurse koje koriste različite (sup) kulturne grupe. Pošto se u postmodernom dobu od pojedinca očekuje da preuzima različite identitete, tema ovog rada je višestrukost individualnih diskursa i složenost identiteta koji se moraju uzeti u obzir u nastavi maternjeg jezika. U radu se tvrdi da je svest o kulturi jezika ključna komponenta kritičke komunikacijske kompetencije, kao i da se mora razvijati svest o tesnoj povezanosti komunikacijske i identitetske uloge jezika. Međutim, i pored dokaza da raznovrsni diskursi imaju identitetsku vrednost u komunikaciji, književni jezik i dalje zauzima posebno mesto u nastavi maternjeg jezika. Postavlja se pitanje na koji način nastavnik može da pomogne učenicima da steknu osećaj za situacije u kojima je neophodno upotrebiti književni jezik i da postanu kompetentni govornici ovog diskursa. Moguće je da se navedeni problem mogu ublažiti uz pomoć rezultata istraživanja na temu identitetske uloge različitih jezičkih diskursa i registara, ili na temu složenosti individualnog identiteta.*

Ključne reči: *jezik kao obeležje identiteta, nastava maternjeg jezika, kritička komunikativna kompetencija, književni jezik, primarni i sekundarni diskursi*

Milan D. Živković
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad[1]

BELF (BUSINESS ENGLISH AS A *LINGUA FRANCA*): JEZIK GLOBALIZOVANOG POSLOVNOG SVETA

Rezime: *Ovaj rad se bavi analizom pojma poslovnog engleskog jezika u pogledu njegovih osobina, uloge i upotrebne vrednosti u današnjem poslovnom svetu. Konceptu tzv. BELF-a (Business English as a Lingua Franca) trebalo bi pristupiti sa različitih strana – lingvističke, istorijske, sociološke, psihološke, političke – imajući u vidu da je ta pojava proizvod globalizovanog sveta, tačnije intenzivne poslovne saradnje u tom svetu. Moguće je dvojako shvatanje i tumačenje koncepta BELF-a: s jedne strane, takav jezik olakšava preko potrebno sporazumevanje među poslovnim ljudima širom sveta, dok, s druge strane, on se posmatra kao pojednostavljena verzija standardnog engleskog jezika, lišena one sadržajnosti i bogatstva koje jezik u osnovi poseduje. Imajući sve ovo u vidu, postavlja se pitanje koliko je BELF zapravo lingvistička kategorija, a koliko sociokulturološki instrument za lakše upoznavanje različitih naroda i kultura, efikasnije međusobno poslovanje, te koliki su njegova vrednost i domet u ovom smislu. Pojedine razlike između poslovnog engleskog i standardnog engleskog jezika ovde će biti naglašene kako bi se jasnije uočile širina i specifična upotreba poslovnog engleskog jezika. Pitanja prirode, karakteristika i značaja BELF-a u današnjem svetu biće prikazana kroz viđenja različitih autora, što će doprineti razjašnjenju ove složene pojave. Sve ovo bi moglo značajno doprineti nauci o jeziku, saznanjima o upotrebi engleskog jezika za posebne namene, te rasvetljavanju BELF-a kao fenomena multikulturnog karaktera.*

Ključne reči: ***BELF (Business English as a Lingua Franca), pojam i karakteristike, poslovni engleski jezik, standardni engleski jezik, poslovno sporazumevanje***

1. Uvod

Dobro je poznato da je engleski jezik *lingua franca* modernog sveta, tj. jezik kojim se sporazumevaju ljudi različitog etničkog, rasnog, te kulturnog porekla. Reč je o jeziku koji povezuje pripadnike različitih društvenih grupa, profesija i interesovanja. Takav jezik je danas u svetu

[1] mzivkovic@useens.net

poznat pod skraćenicom ELF (English as a *Lingua Franca*), a čuveni lingvista Dejvid Kristal pojašnjava da jedan jezik postaje globalan kada „razvije posebnu ulogu koju prepoznaju u svakoj zemlji". (Crystal 2003) Engleski jezik danas omogućava neprekidnu komunikaciju među različitim nacionalnostima koje ga koriste kao nematernji jezik ili jezik kontakta. Sve ovo dovodi do velikih razlika u lingvističkom smislu između standardnog engleskog jezika i ELF-a, o kojima će kasnije biti više reči. Svoju posebno važnu primenu ELF ima u sferi poslovanja koje je, poput jezika, postalo globalno, te je i potreba za jedinstvenim jezikom u tom svetu sve veća. U tom smislu, kao deo ELF-a, razvio se koncept BELF-a (Business English as a *Lingua Franca*)[2], koji definitivno predstavlja jezik za posebne namene, u ovom slučaju u svrhu poslovanja. Pojam i vrednost BELF-a biće posebno analizirane, ali je već sada uočljivo da se radi o složenoj pojavi koja se postepeno razvijala i koja se i dalje razvija. Nije u pitanju samo puko pojednostavljivanje standardnog engleskog jezika, već je reč o evoluciji jezika kao takvog – i to ne samo u lingvističkom smislu već i u funkcionalnom i pragmatičnom. Potpuno je jasno da je nemoguće poslovati u današnje vreme bez postojanja jedinstvenog jezika koji je u stanju da prevaziđe lingvističke barijere i olakša poslovnom svetu sve vrste poslovanja. Engleski jezik je postao korporativni i institucionalni jezik u poslovnom svetu. On se, međutim, ne koristi samo u poslovnom svetu, već i u političkom, naučnom i kulturnom diskursu. Sve ovo predstavlja konkretnu upotrebu jezika u određenom polju ljudskog delovanja i na taj način bi trebalo posmatrati i pojavu BELF-a. Ponekad se pojavama ELF-a i BELF-a daje gotovo kontroverzan status u smislu mogućeg degradiranja standardnog engleskog jezika. Nasuprot tome, BELF ima nadnacionalan i multikulturni karakter; on omogućava komunikativnu kompetentnost u globalnom smislu i to, pre svega, zbog svoje dinamične i prilagodljive prirode. Naime, BELF predstavlja jezik koji mogu do određene mere naučiti govornici drugih jezika, ali i izvorni govornici engleskog jezika. Time se stiče ogromna prednost u poslovnom svetu jer većina ljudi koristi upravo BELF kada je reč o bilo kojoj vrsti poslovanja. Pojedine karakteristike ELF-a i BELF-a biće kasnije prodiskutovane kako bi se uočile sličnosti i razlike koje između ova dva koncepta postoje. Pojednostavljeno rečeno, BELF bi se mogao definisati kao ELF u poslovnom okruženju.

Analizom BELF-a otvaraju se i novi horizonti u razvoju jezika, primenjenoj lingvistici, te se, makar delimično, naziru mogući pravci razvoja engleskog jezika u budućnosti i njegova sve učestalija i složenija primena u različitim poljima života. Sve ovo ukazuje da BELF ne treba posmatrati samo kao instrument koji koriste poslovni ljudi kako bi se bolje

[2] U srpskom jeziku bismo mogli upotrebiti skraćenicu PELF (poslovni engleski kao *lingua franca*).

razumeli; u BELF se ugrađuju njihovi stavovi, navike, kulture, maternji jezici, tradicije, a to su elementi koji od BELF-a čine jedinstvenu pojavu ne samo lingvističkog karaktera.

2. Nastanak i razvoj BELF-a

Kada govorimo o engleskom jeziku kao *lingua franca* pojavi, definicija Uneska kaže da je to „jezik koji obično koriste govornici čiji su maternji jezici različiti u cilju omogućavanja komunikacije među njima". (Phillipson 2008: 261, 262) Ovo ne znači da je engleski jezik neutralni instrument sporazumevanja među ljudima, već on kao *lingua franca* služi za različite posebne namene, pa se tako mogu izdvojiti: *lingua economica* (u poslovanju i marketingu, tzv. jezik korporativnog neoliberalizma), *lingua emotiva* (jezik Holivuda, popularne muzike, konzumerizma i hedonizma), *lingua academica* (u naučnim publikacijama, na naučnim skupovima), *lingua cultura* (jezik zasnovan na engleskim književnim tekstovima koji se koriste za učenje engleskog jezika). (2008: 250) Takođe, zanimljivo je navesti i nekoliko „političkih uloga" engleskog jezika: *lingua bellica* (jezik rata i američke hegemonije širom sveta), *lingua divina* („jezik kojim i Bog govori"), *lingua frankensteinia* (osvajački jezik, onaj koji pokorava i uništava sve druge jezike). (2008: 250, 251) Iz ovakve složenosti, fleksibilnosti i međunarodnog karaktera engleskog jezika proističe i njegova priroda globalnog *lingua franca* medija. Do sedamdesetih godina prošlog veka, termin *lingua franca* koristio se uglavnom za planirane, tj. veštački stvorene jezike poput esperanta. Poznato je da su u prošlosti prirodni *lingua franca* jezici bili grčki i latinski, dok je u diplomatiji to duži vremenski period bio francuski jezik (danas zajedno s engleskim jezikom). Početkom dvehiljaditih počinje da se koristi skraćenica ELF (English as a *Lingua Franca*)[3], što bi označavalo posebnu, novu varijantu engleskog jezika kada se koristi kao drugi jezik, a ne kao maternji. Globalni karakter ELF-a očigledan je, sa pozitivnim i negativnim predznakom, ali, bez sumnje, s integrativnom funkcijom i svojom heterogenom prirodom.

Kako je poslovanje, do tada nacionalnih kompanija, počelo da se preliva u druge države širom sveta, prirodno je da je zarad lakšeg sporazumevanja među poslovnim ljudima bio neophodan jedinstveni jezik. Tako mnoge kompanije (evropski EADS, nemački Deutsche Post World Net, finski Kone, italijanski Merloni Elettrodomestici, švajcarski Credit Suisse) proglašavaju engleski jezik zvaničnim korporativnim jezikom, tj. jezikom zvanične komunikacije u tim velikim kompanijama. Jedan od razloga ovakve ekspanzije engleskog jezika u poslovnom svetu mogao bi biti „zbog razvoja

[3] Ovaj termin koriste autorke poput Barbare Zajdlhofer (2004) i Dženifer Dženkins (2007).

svetskog, kao i globalnog razvoja nauke, tehnologije, kulture i medija". (Brutt-Griffler 2002; navedeno u Rogerson-Revell 2007: 104) Pored termina koji se koristi u ovom radu (BELF), u različitim publikacijama se pojavljuju i manje-više sinonimi poput EIL (English as an International Language), GE (Global English), IE (International English) i EIB (English for International Business) koji naglašava i maternje govornike i one kojima je engleski drugi jezik. Prema tome, BELF na neki način i jeste proizvod višenacionalnih, multikulturnih i višejezičnih poslovnih sistema koji su, nakon ogromnih spajanja, birali upravo engleski jezik kao instrument sporazumevanja među zaposlenima i za komunikaciju sa svetom. Ovaj izbor je bio logičan jer je u to vreme većina zaposlenih vladala određenim nivoom znanja engleskog jezika.[4] O prirodi BELF-a jasno govori i istraživanje koje su sprovele autorke Louhiala-Salminen i Kankaanranta u periodu od 2000. do 2002. godine o korišćenju engleskog jezika kod zaposlenih u multinacionalnoj kompaniji. (Louhiala-Salminen i Kankaanranta 2012: 17–34) Naime, došlo se do nekoliko zaključaka: engleski jezik je intenzivno korišćen u komunikaciji među zaposlenima kada je reč o poslu (u ovom istraživanju su u pitanju bili Finci i Švođani), a ne njihovi maternji jezici; engleski je korišćen među svim zaposlenima bez obzira na poziciju u kompaniji (nije bio hijerarhijski uslovljen); ipak, nisu svi i u svakoj prilici koristili samo engleski jezik već su, u zavisnosti od situacije, koristili i svoje maternje jezike; zaposleni su engleski jezik videli kao neutralnu alternativu koja ne pripada nikome u smislu maternjeg jezika; međutim, zaposleni su koristili švedski jezik u neformalnijoj komunikaciji kako bi se stvorio veći osećaj zajedništva među njima; i, na kraju, možda najzanimljivije kada govorimo o prirodi BELF-a, postoje značajne jezičke i kulturološke razlike između Finaca i Švođana u korišćenju poslovnog engleskog jezika – finski BELF je bio direktniji i usmereniji na rešenje poslovnih problema, dok je švedski BELF bio manje ličan i okrenut diskusiji.

U većem delu Evrope slična je situacija kada je reč o korišćenju engleskog jezika u poslovne svrhe. U Danskoj 80% kompanija vrši međunarodno poslovanje na engleskom jeziku, dok 99% evropskih organizacija koristi engleski kao radni jezik. Primetna je i ekspanzija nemačkog jezika, pogotovo u centralnoj i istočnoj Evropi. (Rogerson-Revell 2006: 106) Ekspanzija i dominacija engleskog jezika u Evropi vide se ponekad i kao „jezički imperijalizam", ali u poslovnom svetu preovladava stav o „funkcionalnom realizmu", gde pragmatični pristup prevazilazi bilo kakve ideološke razlike. I pored očigledne integrativne uloge koju poslovni engleski jezik ima, javljaju se zanimljiva mišljenja da je ta njegova uloga samo površinska, dok u poslovanju ipak glavnu ulogu igraju matematika i

[4] Videti istraživanja: Volstead (2002), Maclean (2006), Louhiala-Salminen i Kankaanranta (2012).

brojevi. (Rogerson-Revell 2007: 108) Iz ovog se može zaključiti da su učenje i korišćenje BELF-a usko povezani sa prednostima koje on donosi u smislu funkcionisanja u poslovnom svetu, a sociološko-psihološki i ideološko-politički razlozi ostaju u drugom planu. Da je ovo tačno, potvrđuje i činjenica da BELF moraju da uče i izvorni govornici engleskog jezika radi lakšeg razumevanja. Sve ovo govori da je BELF jezička kategorija koja ne pripada samo jednoj naciji i kulturi, već pripada pragmatičnom poslovnom svetu koji postoji i funkcioniše u međunarodnim okvirima. On jeste pojava globalnog karaktera. Kao varijetet engleskog jezika, BELF koriste nenativni govornici i pri tome, svesno ili ne, uključuju u njega komunikacijske karakteristike i svojih maternjih jezika. BELF služi kao sredstvo za komunikaciju putem kojeg se prenosi informacija na jasan i tačan način. U tom smislu, može se doći do tri veoma važne karakteristike poslovnog engleskog jezika i polaznika koji ga uče:

- oni koji uče međunarodni jezik ne treba da prihvataju i kulturne norme izvornih govornika tog jezika;
- vlasništvo nad međunarodnim jezikom biva denacionalizovano;
- obrazovni cilj učenja je da omogući polaznicima da prenesu svoje ideje i kulturu drugima.

(Preuzeto iz Gajšt 2014: 81)

3. Karakteristike BELF-a

[...] „Nije ni engleski, niti američki [...] to je neka vrsta radnog jezika." [...] (Rogerson-Revell 2007: 108)

Suština poslovnog engleskog jezika leži, pre svega, u njegovoj praktičnoj upotrebi, jednostavnosti i prilagodljivosti. Kako bi se jasno uočile neke njegove najbitnije karakteristike, potrebno je uporediti BELF sa standardnim engleskim jezikom, te videti koje su lingvističke, ali i funkcionalne razlike između njih. Pre toga, važno je napomenuti da se BELF koristi među poslovnim ljudima koji već imaju određeni nivo poznavanja engleskog jezika. Komunikativna kompetentnost korišćenja BELF-a podrazumeva lingvističku, sociolingvističku i interkulturnu kompetentnost. Lingvistička kompetentnost uključuje leksičke, gramatičke, semantičke, fonološke, ortografske kompetencije, dok sociolingvistička kompetentnost predstavlja poznavanje društva i kulture zajednice u kojoj se jezik govori. Na primer, leksičku kompetentnost u slučaju BELF-a čini poznavanje poslovne terminologije u različitim sektorima ekonomije – bankarstvu, finansijskom poslovanju, računovodstvu, marketingu i slično; gramatička kompetentnost uključuje poznavanje gramatičkih kategorija, a u slučaju BELF-a reč je o osnovnim gramatičkim strukturama.
Sociolingvistička kompetentnost obuhvata pozdrave, obraćanje, izražavanje

mišljenja, odbijanje, različite nivoe formalne komunikacije, idiomatske izraze i drugo. Ovo je naročito važno jer maternji jezici i kultura govornika BELF-a i te kako utiču na sâm BELF.
Interkulturna kompetentnost podrazumeva znanje o tome kako određena kultura utiče na jezik i komunikaciju, te sposobnost da se tumači i razume kultura sagovornika.

Poslovni engleski jezik kao *lingua franca* jeste neutralan jezik, jednostavan i jasan. Imajući u vidu njegovu glavnu funkciju, on ne sadrži neuobičajene sintagme i reči ili žargonske izraze. Posebna pažnja se usmerava na razumevanje sadržaja, mnogo više nego na gramatičku tačnost. Iz ugla poslovanja i učenja jezika zanimljive su razlike između standardnog engleskog jezika i BELF-a:

1. Iz ugla standardnog engleskog jezika, nenativni govornik pokušava da oponaša izvornog govornika, a iz ugla BELF-a govornik želi da „završi posao".
2. Nenativni govornik se posmatra kao učenik koji usporava posao i zahteva pažnju (standardni engleski jezik); govornik je u pravu (BELF).
3. Glavna komunikacija je usmerena na jezičke greške (standardni engleski jezik); komunikacija usmerena na povećanje vokabulara i brzo davanje odgovora (BELF).
4. Važna kultura jeste ona zemlje domaćina (standardni engleski jezik); važna je globalna poslovna kultura (BELF).
5. Cilj nenativnog govornika jeste da poveća razumevanje „savršenog" engleskog jezika (standardni engleski jezik); cilj je povećanje razumevanja varijante engleskog jezika važnog za globalno poslovanje (BELF).

(Preuzeto iz: Bhatia, V., Bremner, S. eds. 2014: 174)

BELF karakterišu mnogo labavija pravila u lingvističkom smislu: proizvoljno akcentovanje, izostavljanje neodređenih i određenih članova, netačne množine imenica, korišćenje reči i sintagmi iz maternjeg jezika, češće korišćenje pasiva nego aktiva. Takođe, govornici BELF-a često ignorišu jezičke greške jer je mnogo bitnije da se razume generalna poruka, pa se tako obično i ne ispravljaju ovakve greške među govornicima BELF-a. Konkretno, ne obraća se posebna pažnja na izostanak nastavka *-s/es* na glagol u sadašnjem vremenu kod trećeg lica jednine; oblici *who* i *which* se proizvoljno koriste; izostavljanje ili dodavanje članova je fleksibilno; negramatičko dodavanje predloga (*We have to study about...*); često korišćenje glagola *do, make* i *have*; infinitivi se često zamenjuju *that* rečenicom i slično. Formalne lingvističke karakteristike stavljaju se

često u drugi plan zarad ispunjavanja glavne svrhe poslovnog engleskog jezika, a to je sporazumevanje. Nepoznavanje BELF-a od strane izvornih govornika engleskog jezika sve je prisutniji problem u poslovnom svetu. Nerazumevanje može često dovesti do značajnog smanjenja u prodaji i promenljivosti cena proizvoda. Za BELF je pogubno insistiranje izvornih govornika na idiomatskim izrazima, komplikovanom i nejasnom vokabularu i njihovim kulturološkim normama u komunikaciji. (Bhatia, Bremner 2014: 175) Priroda BELF-a je jednostavna: završiti posao što brže, lakše i efikasnije. Najvažniji elementi BELF-a jesu poslovni vokabular i tehnički termini (u zavisnosti od polja poslovanja). Kako navode autori Kankaanranta i Planken (2010), BELF karakterišu tri osobine: „jednostavniji engleski; specifična terminologija koja se odnosi na poslovanje uopšteno, te na stručno znanje posebno; to je hibrid različitih diskursa koji uključuje i govornikov maternji jezik".

Priroda BELF-a (kao posebnog dela ELF-a) može se uočiti i u sledećoj definiciji:

> Dok smo svi mi, u neku ruku, doživotni učenici nekog jezika, uključujući i maternji jezik (na primer, kada proširujemo naše korišćenje jezika u novim oblastima) dotle se ELF govornici ne smatraju samo učenicima koji nastoje da zadovolje pravila izvornih govornika, već su oni prvenstveno korisnici jezika gde glavna preokupacija nije formalna tačnost nego funkcionalna efikasnost. (Hülmbauer, Böhringer, Seidlhofer 2008: 28)

Ova tvrdnja, dakako, ne isključuje da se korišćenjem nekog jezika ne poboljšava njegovo pravilno korišćenje, ali je glavni naglasak na upotrebi, tj. upotrebnoj vrednosti jezika koja ispunjava svoj cilj. BELF je prvenstveno sociopragmatička kategorija, pre nego lingvistička. Javlja se isključivo u domenu poslovanja i to je osnovna razlika između BELF-a i ELF-a. Globalna poslovna zajednica stvorila je BELF i on se u okviru nje dalje razvija. Iako se i dalje u stručnoj javnosti smatra da je BELF relativno nova pojava, njime su se i pre, u različitim oblastima i aspektima poslovanja, bavili različiti autori: pregovori u prodaji (Charles 1996; Charles i Charles 1999; Lampi 1989), telefonski razgovori između kupaca i prodavaca (Firth 1996), sastanci međunarodnih distributera u jednoj italijanskoj kompaniji (Poncini 2004) itd. Interesantno je da, uprkos čestim gramatičkim i leksičkim greškama, sva prethodno pomenuta istraživanja nisu utvrdila postojanje značajnog nerazumevanja između BELF govornika. (Charles 2007: 265) Ovom je nesumnjivo pomogla i pripadnost govornika istoj struci, tj. profesionalnom polju delovanja. S druge strane, pojedina istraživanja su pokazala i razlike

kod korišćenja BELF-a, a koje se najviše odnose na različito kulturološko nasleđe, tradiciju, navike. (Meierkord 2002; Geertz 1973) Potvrđeno je da BELF značajno odstupa od standardnog engleskog jezika u lingvističkom smislu, ali je isto tako činjenica da ELF (kao i BELF) pripada prvenstveno nenativnim govornicima koji su daleko brojniji od izvornih govornika. Vrlo je teško komentarisati vrednost BELF-a u jezičkom smislu jer on i jeste, na neki način, „iskvareni jezik", varijetet engleskog jezika kod kojeg je značajno zanemaren lingvistički aspekt. Tako, BELF „trpi posledice" svog nadnacionalnog karaktera – ne postoji jedan standardizovani oblik, već se ovaj jezik konstantno menja pod uticajem drugih jezika i kultura. Ne treba smetnuti s uma da je reč o jeziku za posebne namene koji zapravo i postoji samo u tim okvirima.

4. Sociokulturološke vrednosti BELF-a

Već je ranije pomenuto da, gledano iz striktno lingvističkog ugla, postoje značajne manjkavosti u konceptu BELF-a. Naime, uviđaju se svojevrsna simplifikacija jezika, tolerisanje brojnih netačnosti i nepreciznosti u jeziku, te bojazan da jedan ovakav jezik štetno utiče na standardni oblik engleskog jezika, ali i na njegovo učenje. Različite devijacije u jeziku utiču i na sposobnost međusobnog razumevanja govornika. Samo podučavanje engleskog jezika postaje problematično jer se postepeno napuštaju standardi izvornih govornika engleskog jezika, uključujući gramatiku, akcent, semantiku (pod uticajem maternjih jezika), vokabular i slično. Pokreću se debate o tome da li standarde jednog jezika mogu da određuju samo izvorni govornici, u ovom slučaju engleskog jezika, ili je to dopušteno i nenativnim govornicima širom sveta. (Elder, Davies 2006; Taylor 2006; Jenkins 2006) U tom smislu, Gredol (Graddol) ističe „pad izvornog govornika" i prepoznaje da će „[...] oni koji govore engleski kao drugi ili strani jezik odlučiti njegovu svetsku budućnost". (Schmitz 2012: 253) Činjenica je da već duže vreme u svetu dominiraju ovi govornici engleskog jezika i da postoji realna mogućnost da upravo oni oblikuju budući engleski jezik koji bi postao bliži današnjem ELF-u. Globalizacija, razvoj poslovanja širom sveta i tehnologije mogli bi značajno da ubrzaju promene i preobražaj engleskog jezika. Redefinisanje uloge engleskog jezika i okretanje prema konceptu BELF-a vidljivi su u sledećoj rečenici: „Učenje engleskog u cilju sporazumevanja s izvornim govornicima samo je delimično tačno. [...] Engleski je glavno sredstvo za interakciju između nenativnih govornika [...]. (Schmitz 2012: 259) Ovo, međutim, ne znači da engleski jezik kroz ELF i BELF ne prenosi uticaj britanske kulture i civilizacije na govornike širom sveta.

Polazeći od svega do sada rečenog o konceptu BELF-a, jednostavno je uočiti njegovu integrativnu ulogu među govornicima širom sveta, poslovnim ljudima koji pripadaju različitim etničkim grupama. Oni nemaju dilemu oko vrednosti i svrsishodnosti postojanja BELF-a, iako se u njemu ne insistira na formalnoj gramatičkoj tačnosti, već na veštinama interakcije i stvaranja poverenja među poslovnim ljudima. Naglasak je i na veštinama poslovnog diskursa, strategijama, fleksibilnosti, toleranciji različitih akcenata i diskursnih obrazaca. BELF je danas prepoznat kao zajedničko, a pri tome, etnički neutralno sredstvo sporazumevanja, svojevrsno vlasništvo poslovnog sveta na globalnom nivou. U tom smislu, BELF nesumnjivo pokazuje svoj multikulturni karakter jer spaja ljude različitog porekla, kulture, tradicije i običaja. Takođe, iako je reč o varijetetu engleskog jezika, BELF odražava i uticaj različitih jezika pogotovo kada je reč o vokabularu. Prema tome, BELF bi se mogao nazvati zvaničnim jezikom poslovnih ljudi i multinacionalnih kompanija. Nikad u prošlosti nije postojala tako jaka potreba za jednistvenim jezikom koji bi olakšao svakodnevnu komunikaciju – bilo privatnu, bilo poslovnu. Poslovna zajednica je uslovljena da svakodnevno razmenjuje veliki broj informacija, što otvara ogromne mogućnosti za korišćenje BELF-a kao engleskog jezika za posebne namene.

BELF kao koncept mora, osim razumljivosti, fleksibilnosti i dostupnosti, da uvažava različite kulturne identitete, društvene grupe, te njihovu kompleksnost, jedinstvenost i različitost. To nije nimalo lako jer BELF predstavlja pojavu na svetskom nivou, dakle, vrednost koja bi trebalo da bude svima dostupna zarad lakšeg obavljanja svakodnevnih poslovnih obaveza. Kao ilustraciju, vredi navesti da Amerikanci cene humor i šalu tokom pregovora, Nemci i Holanđani ne vole šale u poslu, Japanci i Finci preferiraju skromnost, poštovanje i učtivost, dok se u arapskim zemljama očekuju elokventnost i poštovanje. U Indiji su ljudi strpljivi, dok Britanci koriste humor u poslovnoj komunikaciji. (Gajšt 2014: 80) Sve ovo bi trebalo imati u vidu prilikom korišćenja BELF-a.

5. Zaključak

Kada razmišljamo o konceptu BELF-a, prvenstveno imamo u vidu da je to jezik globalnog poslovnog sveta. On jeste lingvistička tvorevina, ali isto tako i kompleksna sociološka i kulturološka pojava, što ostavlja prostor i drugim naukama (pored lingvistike) da istražuju ovaj fenomen koji se neprekidno i veoma dinamično razvija. Razmišljanje o BELF-u kao čisto lingvističkoj pojavi nepotpuno je i nije dovoljno da bi se rasvetlili njegova priroda i značaj u svetu globalnog poslovanja. Stoga, nije ni čudno što su se ovim fenomenom prvo počeli baviti stručnjaci koji imaju znanja iz

ekonomije i poslovne komunikacije. BELF je relativno nova pojava i njegov razvoj je direktno vezan za svet globalnog poslovanja, tehnološki napredak, što je sve uslovilo potrebu za jedinstvenim sredstvom za komunikaciju, dostupnim i prilagodljivim svima. Ukoliko bismo i mogli zamisliti da bi engleski jezik mogao prestati biti globalni jezik (jer predstavlja identitet jedne zajednice), to je mnogo teže reći za njegov varijetet – poslovni engleski jezik koji ima ogromnu ulogu i značaj u poslovnoj komunikaciji širom sveta.

U ovom radu se pojašnjava koncept BELF-a, ističe njegov značaj, ali i naglašava njegova višedimenzionalna vrednost. Trebalo bi imati svest o tome tokom učenja i korišćenja ovog jezika za posebne namene. Bilo bi važno da predavači poslovnog engleskog jezika ne obraćaju pažnju samo na lingvističke aspekte i poslovnu terminologiju, već da uključe i druge aspekte poput kulture, običaja, tradicije različitih nacionalnosti kojima poslovni ljudi pripadaju. Multikulturni karakter BELF-a nesumnjivo je važan jer igra ulogu medijatora, onog koji povezuje i pomaže razumevanje među ljudima. Kao relativno nova pojava, BELF nije dovoljno istražen, delimično i zbog svog dinamičnog razvoja, te bi u bližoj budućnosti bilo korisno sprovesti istraživanje o korišćenju poslovnog engleskog jezika u kompanijama u Srbiji, kako domaćim, tako i multinacionalnim. Time bi se dobili značajni podaci o razvijenosti BELF-a i stepenu primene u našem okruženju.

Literatura

Bhatia, V., S. Bremner eds. (2014). *The Routledge Handbook of Language and Professional Communication*. London: Routledge.

Canagarajah, A. S. (2006). Negotiating the local in English as a Lingua Franca. In:Elder, C., Davies, A. eds. *Annual Review of Applied Linguistics*, v. 26: 197–218.

Charles, M. L. (1996). Business negotiations: Interdependence between discourse and the business relationship. *English for Specific Purposes*, *15*(1): 19–36.

Charles, M. L., & Charles, D. (1999). Sales negotiations: Bargaining through tactical summaries. In M. Hewings & C. Nickerson eds., *Business English: Research into practice* (71–82). London: Longman.

Charles, M. (2007). Language Matters in Global Communication. *Journal of Business Communication*, Volume 44, Number 3: 260–282.

Crystal, D. (2003). *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Firth, A. (1996). The discursive accomplishment of normality: on "lingua franca" English and conversation analysis. *Journal of Pragmatics* 26: 237–259.

Gajšt, N. (2014). Business English as a Lingua Franca – A Cross-Cultural Perspective of Teaching English for Business Purposes. *English Language and Literature Teaching (ELOPE)*: 77–87.

Geertz, C. (1973). *Interpretation of cultures*. New York: Basic Books.

House, J. (2003). English as a Lingua Franca: a Threat to Multilingualism. *Journal of Sociolinguistics* 7/4: 556–578.

Hülmbauer, C., H. Böhringer, B. Seidlhofer (2008). Introducing English as a Lingua Franca (ELF): Precursor and Partner in Intercultural Communication. *Synergies Europe* n° 3: 25–36.

Jenkins J. (2006) Global intelligibility and local diversity: possibility or paradox?, in R. Rubdy and M. Saraceni, eds. *English in the World – Global Rules, Global Roles*, New York, Continuum: 32–39.

Jenkins, J. (2007). *English as a Lingua Franca: Attitude and Identity*. Oxford: Oxford University Press.

Kankaanranta, A., B. Planken (2010). BELF Competence as Business Knowledge of Internationally Operating Business Professionals. *Journal of Business Communication, Special Issue on Language Matters.* Part 2, 47(4): 380–407.

Kankaanranta, A., L. Louhiala-Salminen (2013). "What language does global business speak?" – The concept and development of BELF. *Ibérica* 26: 17–34.

Lampi, M. (1989). *Linguistic components of strategy in business negotiations* (Helsinki School of Economics Studies B-85). Helsinki, Finland: Helsinki School of Economics.

Louhiala-Salminen, L. & A. Kankaanranta (2012). Language Issues in International Internal Communication: English or Local Language? If English, what English?" *Public Relations Review*, Special edition on Internal Communication, 38: 262–269.

Maclean, D. (2006). Beyond English: Transnational Corporations and the Strategic Management of Language in a Complex Multilingual Business Environment. *Management Decision* 44: 1377–1390.

Mauranen, A., E. Ranta, eds. (2009). *English as a Lingua Franca: Studies and Findings*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Meierkord, C. (2002). "Language stripped bare" or "linguistic masala"? Culture in lingua franca communication. In K. Knapp & C. Meierkord eds., *Lingua franca communication* (109–134). Frankfurt am Main, Germany: Peter Lang.

Pikhart, M. (2011). English as a Lingua Franca and its Intercultural Consequences: Applied Linguistics Approach. Bulletin of the *Transilvania* University of Brasov. Series IV. Vol. 4 (53) No.1: 201–204.

Phillipson, R. (2008). Lingua franca or lingua frankensteinia? English in European integration and globalisation. *World Englishes*, Vol. 27, No. 2: 250–267.

Podboj, M. (2013). Discourse-oriented Approach to Business English: Linking Language in Use and Business Context. *Praktični menadžment*, Vol. IV, br. 2: 72–75.

Poncini, G. (2004). *Discursive strategies in multicultural business meetings.* Frankfurt: Peter Lang.

Rogerson-Revell, P. (2007). Using English for International Business: A European Case Study. *English for Specific Purposes* 26: 103–120.

Schmitz, J. R. (2012). "To ELF or not to ELF?" (English as a Lingua Franca): That's the Question for Applied Linguistics in a Globalized World. RBLA, Belo Horizonte, v. 12, n. 2: 249–284.

Seidlhofer, B. (2004). Research Perspectives on Teaching English as a Lingua Franca. *Annual Review of Applied Linguistics,* 24: 209–239.

Smit, U. (2010). Conceptualising English as a Lingua Franca (ELF) as a Tertiary Classroom Language. *Stellenbosch Papers in Linguistics*, Vol. 39: 59–74.

Taylor, L. (2006). The Changing Landscape of English: implications for language assessment. *ELT Journal*, v. 60, n. 1: 51–59.

Vollstedt, M. (2002). English as a Language for Internal Company Communications in K. Knapp & C. Meierkord (eds.), 87–108.

BELF (BUSINESS ENGLISH AS A *LINGUA FRANCA*): THE LANGUAGE OF A GLOBALIZED BUSINESS WORLD

Summary: *This paper analyses the concept of Business English language in terms of its characteristics, role and use in the present business world. The so-called BELF (Business English as a Lingua Franca) concept should be approached from the various sides – linguistic, historical, sociological, psychological, political – taking into account that BELF is the product of a globalized world, i.e. business cooperation in that world. However, dual comprehension of the BELF concept is possible: from one side , it makes communication easier among business people across the world, while, on the other hand, it is constantly being recognized as a simplified version of the standard English language deprived of the contents and richness that the language possesses in its basis. Therefore, the main issue about BELF may be the following: in what degree it is really a linguistic category, or sociocultural instrument for increasing familiarity among various peoples and cultures, efficient mutual business activities, and, what is its real value and limit in this sense. Some differences between business and standard English language will be emphasized in order to understand clearly the range and specific use of business English language. The understanding of the BELF nature, characteristics and significance in the modern world will be seen through the eyes of various authors which may contribute to the clarification of this complex occurence. Also, the findings in this paper may hopefully contribute to the science of linguistics, the use of the language for specific purposes and to identification of BELF as a phenomenon with multicultural background.*

Key words: ***BELF (Business English as a Lingua Franca), concept and characteristics, business English language, standard English language, business communication***

Prof. dr Slavica Perović
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad
Univerzitet Union, Beograd

JEZIK I ROD KAO MARKERI IDENTITETA

Apstrakt: *Predmet ovog rada je međusobna povezanost roda i jezika s jedne, i roda i identiteta s druge strane. Kao relevantni teorijski okvir koristićemo teoriju dominacije, a korpus čine primeri iz crnogorskih modnih časopisa. Postoje jaki dokazi koji idu u prilog osnovnim tvrdnjama u teoriji dominacije (Lakoff 1974), pre svega markiranost ženskih članova u odnosu na nemarkiranost muških. Takođe, rodni neparalelizam koji je prisutan u javnoj i privatnoj sferi našao je plodno tle u crnogorskom mentalitetu, ponašanju i kulturnom scenariju naglašene patrijarhalnosti. Verujemo da bi teorija razlike najbolje opisala stanje roda u Crnoj Gori, i to sa oba aspekta: „razlika" kao nenamerna dominacija (Tannen 1990) i „različit" u značenju „gori", kad se odnosi na žene. Istovremeno, teorija performativnosti (Butler 1990, 1997), čiji je stav da rod znači raditi i delati, a ne samo bitisati, bila bi veoma pogodna za razumevanje raznovrsnih manifestacija rodnog identiteta. U međuvremenu, i pored svih teorija, mediji koriste svoj ogroman uticaj kako bi se tradicionalna uloga žene (i muškarca) i dalje održala, koristeći pritom i nove reči i izraze.*

Ključne reči: ***jezik, rod, identitet, teorija dominacije, teorija razlike, teorija performativnosti***

U ovom radu bavićemo se time kako se dominantne teorije i metode u oblasti proučavanja jezika i roda reflektuju u Crnoj Gori i kako se rodni identiteti produkuju, reprodukuju i mijenjaju. Pokušaćemo da u vezu dovedemo kulturu, ideologiju, moć i ulogu medija u ovom procesu, a kao teorijski okvir koristićemo analizu diskursa, kognitivnu nauku i lingvističku antropologiju, koja po definiciji proučava jezik i identitet.

Jezik i rod su u direktnom odnosu, a treći pojam trijade kojom se bavimo – identitet – polako zauzima središnje mjesto u lingvističkoj antropologiji

> *i služi manje kao pozadina za druge vrste istraživanja, a više kao tema koja je sama po sebi vrijedna. (...) Među mnogim simboličkim kapitalima koji stoje na raspolaganju za stvaranje kulturnog identiteta, jezik je najfleksibilniji i sveprisutan* (Bucholtz and Hall 2007, 269).

Ova oblast zaokupljena je proučavanjem načina na koji se jezičkim sredstvima oblikuje (i stvara) kultura, što za sobom povlači usredsređenost na mnoštvo kulturno osobenih pozicija koje subjekat zauzima i učitava kroz jezik. Klasične antropološke studije bave se performansom i ritualom, socijalizacijom i statusom, ali sa ponešto različitom perspektivom: fokus nije samo na vrsti govora, već i na govorniku koji proizvodi i iznova stvara osobene identitete putem lične upotrebe jezika (Bucholtz and Hall 2007, 269). Lingvistički imput, naročito ako dolazi iz analize diskursa, umnogome pomaže da se uhvate skrivena značenja u interpersonalnoj komunikaciji, gdje govornici, njihove uloge, hijerarhija u kojoj su, zatim status, pozicija moći koju zauzimaju i slično, sačinjavaju moćne „sastojke" u procesu stvaranja ili promjene identiteta u datom kulturnom scenariju. Istraživač treba da je toga svega svjestan i da ima dovoljno osjetljive mjerne instrumente da to u cjelini detektuje. Opis tako definisanih identiteta takođe se razlikuje u pogledu teorije. Istraživačko iskustvo, koje obuhvata sve od radikalnog feminizma do performativnosti, što je najnovija teorija roda i jezika, dijametralno se razlikuje od jedne do druge do akademske sredine – gdje takva istraživanja nisu ni započeta. Najveća je razlika u stepenu svijesti u pogledu „putanje emancipacije" kojom treba ići (ili ne ići).

Teorija dominacije

Veoma uticajno djelo Robin Lejkof (Robin Lakoff) pod nazivom *Jezik i ženino mjesto* (*Language and Woman's Place,* 1975) iznijelo je tezu da žene govore različito od muškaraca – njihov način govora istovremeno odražava i generiše potčinjenu ulogu u društvu. Glavna odlika takvog govora jeste odsustvo moći koje proističe iz negativnog stava koji žene imaju prema sebi. Govoriti kao žena podrazumijeva oprezan govor, mnogo oklijevanja i izbjegavanja iznošenja čvrstih stavova. Takav jezik obiluje lingvističkim sredstvima ublažavanja (čini mi se, tako nekako), nepotrebnim kvalifikatorima (***stvarno*** *srećna,* ***tako*** *lijepo*) koji ženin govor čine neodlučnim, nemoćnim i trivijalnim, a što žene nimalo ne kvalifikuje za položaje moći i vlasti. To stvara jezik koji po sebi predstavlja instrument opresije – on se usvaja kao dio ukupnog ponašanja „kako biti žena" putem društvenih normi, što rezultira „držanjem žene na svom mjestu" (Tannen 1990; Cameron 1992; Ecket and McConnell-Ginet 2003). Osnovne tvrdnje koje je Lejkofova iznijela jesu da: (1) žene i muškarci različito govore i (2) razlike u muškom i ženskom govoru koje proističu iz muške dominacije i istovremeno je podržavaju sačinjavaju teoriju dominacije. Osnovni postulati teorije dominacije su da je cilj rodne diskriminacije onemoćavanje žena, a nedostatak semantičkog paralelizma u jeziku jednostavno pojačava ideološki zadatak „da se žena drži na svom mjestu".

Neki primjeri iz ovog revolucionarnog djela organizovani oko lingvističkih kategorija predstavljaju (napuštenu) društvenu i jezičku praksu koja odražava zakonitosti u odnosima između rodova. Kako je i očekivano, važnost ove teorije postepeno je slabila zato što je imala neke teorijske nedorečenosti. Tako, Debora Kameron (Deborah Cameron) primjećuje da teoretičarke nisu uvijek pridavale važnost lingvističkoj rutini, odnosno, jeziku koji su koristile, čemu se kao metajeziku trebalo više posvetiti. Naime, sociolingvistika, koja se bavi rodnim varijacijama, naslijedila je određene seksističke stereotipe iz tradicije, što se često naziva „folkslingvistika" ili „anegdotalna lingvistika". U tom žanru govor marginalizovanih grupa predstavljen je kao različit i devijantan, stoga Kameronova primjećuje da *Jezik i ženino mjesto,* iako revolucionaran u svojoj biti, ipak ne uspijeva umaći sopstvenom jezičkom stereotipu (Cameron 1994, 43–44). No, moramo da kažemo da je Kameronovoj bilo lako da primijeti nedostatnosti te teorije iz nadmoćne pozicije razvijene teorije u čijem okrilju stvara. U vrijeme kada se čuveni esej Robin Lejkof pojavio, moćan učinak koji je proizveo daleko je premašio manjkavosti u teoriji. Treba reći istinu – primjedbe koje Kameronova spočitava Lejkofovoj iz domena su analize diskursa, koja tada nije još bila razvijena. Primjeri koje Robin Lejkof navodi još uvijek imaju snagu da nas navedu se zamislimo o svijetu u kome živimo i zapitamo da li je baš sve to daleka prošlost. Mislimo na primjere poput:

> *she* is a *profesional* – ona je profesionalac / profesionalka
> *everyone* take *his* seat – oblik za muški rod pokrivao je oba roda
> *Miss* ili *Mrs.* – lingvistički i kulturološki odgovor u engleskom bio je *Ms.*

ili, na našem jeziku,

> pacijent je trudan – imenica i pridjev u muškom (nelogičnom) rodu.

I dan-danas je u Crnoj Gori „pacijent trudan". Patrijarhalni sistem u Crnoj Gori je uprkos svemu još jak, rodna hijerarhija ukorijenjena, muški nasljednici su još često pravilo, a ne izuzetak, sestra očekuje od brata da bude zaštitnik, riječju, muška dominacija se podrazumijeva, mada se često prerušava u moderno ruho kvaziženske emancipovanosti. Doduše, žene su na upravljačkim pozicijama, u parlamentu, takođe, ali nisu vidljive kao što bi trebalo. Govore, ali nisu dovoljno asertivne; kada su asertivne, ne bore se za riječ, a kada se bore za riječ, onda je to iz razloga prisnosti, a ne da bi stale za govornicu. A kada stanu za govornicu, izvinjavaju se muškarcima. Očigledno je da pozicija moći ne garantuje moć; ona mora da se vrši na moćan način. Na neki način, američke sedamdesete, možda i osamdesete, današnji su trenutak u Crnoj Gori kako u terminima borbe za ženska prava, tako i (skromnim) rezultatima te borbe.

Muškarci su dominantni – nenamjerno

Jezik kao simbolički kapital za kulturnu proizvodnju identiteta, odnosno, rodnog identiteta, prije svega dijagnostičko je sredstvo (Lakoff 2004). Kako se razvijalo proučavanje jezika i roda, postalo je očigledno da muškarci i žene govore različito zbog izrazitih razlika u svom odnosu prema jeziku. Jedan mogući razlog je različita socijalizacija i iskustva u ranom djetinjstvu. Debora Tanen (Deborah Tannen), koja je bila tvorac teorije razlike, tvrdila je da djevojčice i dječaci žive u različitim supkulturama, što je analogija sa različitim supkulturama koje dovodimo u vezu sa klasnim ili etničkim nasljeđem. Hipoteza koju Debora Tanen postavlja u svom uticajnom djelu *Ti jednostavno ne razumiješ* (*You just don't Understand,* 1990) glasi: muškarci su zaista dominantni, ali to nije njihova namjera. Komunikacijski ciljevi i njihove realizacija su različiti: muškarci žele status, žene žele odnos i vezu. Takav uvid i razumijevanje odnosa između polova naveo je Tanenovu da zaključi da postoje genolekti/*rodolekti* (*genderlects*) kao jezici rodova i da je komunikacija između muškaraca i žena međukulturna komunikacija.

Jezik i njegova upotreba neodvojivi su jer se jezik zbiva u praksi. Kako je lingvistička teorija napredovala i razvijala se, Debora Tanen je mogla da dâ pouzdan dogovor na pitanje koje je prije nje postavila Robin Lejkof: „Ko je taj u društvu ko odlučuje i snosi odgovornost? Ko ima moć da odluči šta stvari znače" (Lakoff 2004, 22). Tanenova je na mnogobrojnim primjerima u lingvističkom pristupu konverzaciji, učesnicima, i uslovima pod kojima se određeni govorni čin dešava, zaključila da su razumijevanje kulture i vaspitanja, različiti kulturni i društveni miljei, drugačiji načini mišljenja i drugačije govorne prakse ključ razumijevanja rodnog neparalelizma.

Iako se u anglosaksonskom svijetu teorija razlike pojavila kasnije od teorije dominacije, poredak teorije (i prakse) u Crnoj Gori bio je obrnut. Prema našim saznanjima i naučnim uvidima, u nevelikom broju socioloških istraživanja nekako se više insistiralo na razlici između polova po osnovu bioloških, kulturnih i socijalnih faktora nego što se istraživala bjelodana dominacija. Dominacija kao termin nije bila u širokoj upotrebi. Ona se prosto podrazumijevala jer ju je mentalitet prihvatio kao normalno i legitimno ponašanje, tako da su pritužbe na račun muške dominacije bile odbacivane riječima: „Ma, pusti muškarce, znaš kakvi su." Pokret za žensko oslobođenje (*Women's Lib*) nikada nije ni stigao do Crne Gore u svom izvornom vidu, teorija dominacije kao teorijski okvir nikada istinski nije zaživjela kao kritički način mišljenja, jedino je teorija razlike imala neke šanse.

Godine 1999. bestseler Debore Tanen *Ti jednostavno ne razumiješ* pojavio se u Crnoj Gori u našem prevodu. Recepcija je bila sjajna, vrijednost

prevedenog djela je momentalno bila prepoznata i knjiga se rasprodala u roku od nekoliko mjeseci. Međutim, naš prevod više je pacificirao situaciju među rodovima nego što je potakao naučnike i istraživače na ozbiljna antropološka, sociološka, psihološka ili lingvistička ispitivanja. No, u zakon su unijete odredbe o nazivima za ženska zanimanja, medijski jezik poštuje navedene zakonske odredbe, javni prostor šire je otvoren za ženu i ona je prihvaćenija nego ranije. Ipak, recidivi prošlosti snažno su prisutni. Kada upravljaju, žene često upravljaju na autoritativan, na muški način, poštujući i koristeći moć, a ne empatiju, razgovor i dogovor jednakih. Vrlo često se i ne odvažuju na javno djelovanje i na veliku uočljivost u javnom prostoru iz bojazni da će biti diskvalifikovane po raznim osnovama, uključujući i onu koja zadire u njihovu intimnu, tj. seksualnu sferu. (Žene na vlasti trebalo bi da su bespolna bića.) Tako, parametri identiteta i roda koji se odražavaju u jeziku, ostaju nedodirnuti i nedodirljivi – fiksirani negdje davno istorijom, tradicijom, mentalitetom i ukupnim kulturnim scenarijem, kako se to u kognitivnoj teoriji naziva (Wierzbicka 1999, 2003; Perović 2011). Crnogorski kruti kulturni scenario (*compelling script*) u terminologiji Vjeržbicke, Hol (Hall 1976) malo staromodnije naziva društvom visokog konteksta (*high context society*), poštuje kolektivne vrijednosti ponosa i časti, muško-žensku hijerarhiju i prilično strogo odvojenu scenu privatnog i javnog života, gdje ovo prvo dobrano još pripada ženama, a ovo potonje muškarcima. U krutom kulturnom scenariju izgubiti obraz i dalje je veliko poniženje, a kada se to desi zbog žene, to momentalno preraste u anegdotu i postane razlog za sprdnju.

Odvajanje od folkslingvistike – Diskursni i performativni obrt

Sa usponom proučavanja diskursa u lingvističkim proučavanjima desio se pomak u feminističkoj teoriji. Rod se sve više konceptualizovao kao nešto što ljudi rade, a ne nešto što posjeduju. Nije više doživljavan kao način na koji se govori o ženama i način na koji žene govore o sebi, kao nešto što jednostavno jeste, već je novi pogled na rod dodao dimenziju stalne dinamike. Rod se stalno

> *kreira, rekreira i zaista mijenja kroz ponašanje i postupanje ljudi, a odražava se u rodnim činovima dok projektuju svoje deklarisane rodne identitete, ovjeravaju ili provjeravaju identitete drugih i na razne načine podržavaju ili preispituju sisteme rodnih odnosa* (Ecket and McConnell-Ginett 2003, 4).

Važnost rodne performativnosti postala je očita, pogotovo kako se pojavilo uticajno djelo Džudit Batler (Judith Butler) pod nazivom *Nevolje s rodom (Gender Trouble,* 1990*).* Pod uticajem Ostinovih ideja o performativnosti, ona je kasnije svoje ideje dorađivala i izložila u knjizi

Uzbuđujući govor (*Excitable Speech,* 1997), a naslov je posebno obrazložila kao „politiku performativnosti", dajući mu ponešto ideološki ton. U različitim sociološkim i antropološkim tradicijama (*vidi:* Kessler and McKenna 1979), prethodnici Džudit Batler ukazivali su na činjenicu da je rodna performativnost od presudne važnosti. Za mnoge škole jezika i roda zaokret ka izučavanju performativnosti značio je preispitivanje poznatih kategorija *muškarca* i žene i istraživanje mnogobrojnih načina na koje se lingvistički iskaz dovodi u vezu sa konstruisanjem konverzacionih rodnih identiteta kao i identiteta koji preispituju konvencionalne rodne norme. Zaokret ka izučavanju diskursa trasirao je put ka izučavanju performativnosti roda, i to je bila perfomativna prekretnica. Diskursni zaokret obezbijedio je oruđa i uvide, dok je drugi, performativni, donio promjenu u pogledu percepcije problema. Eket i Mekonel-Džinet (Ecket and McConnell-Ginett) navode:

> *Jezik i rod su jednako utemeljeni u društvenoj praksi, i izvode svoja značenja iz ljudskih aktivnosti u kojima se otjelotvoruju. Društvena praksa ne uključuje samo pojedince koji slijede svoje izbore i motivisano postupaju: ona takođe uključuje ograničenja kako institucionalna tako i ideološka, koja omeđuju (mada u cjelini ne determinišu) ta pojedinačna delanja* (2003, 5).

Performativnost je u teoriji uvijek pretpostavljala svakodnevne društvene kontakte i interakciju licem u lice, na primjer, zajednicu jednake prakse (engl. *communities of practice*) ili grupacije koje se sastaju oko nekih zajedničkih interesa ili problema: porodice, radni kolektivi, sportski timovi, muzičke sekcije, razredna odjeljenja, grupe iz vrtića itd. U skladu s takvim razumijevanjem roda, jezik nije jedini koji je u društvenim terminima bitan zato što uvijek postoji i drugih značenjski bitnih aspekata interakcije. Tu pripadaju neverbalni i kinetički znaci, facijalni izrazi, semiotički signali najrazličitijih vrsta, odjeća, lokacija i slično. Eket i Mekonel-Džinet iskazuju sve to kroz niz pitanja:

> *Kada jednom uzmemo praksu kao presudnu kako za jezik tako i za rod, priroda pitanja koja postavljamo mijenja se. Nije to više „kako žene govore", mi postavljamo pitanja o vrsti lingvističkih sredstava koje ljudi mogu koristiti da sebe predstave kao određeni tip žene ili muškarca. Kako to novi modus govora i sveg ostalog ponašanja kojim se iskazuje muškarac ili žena (ili „prosto ljudi" ili članovi neke alternativne kategorije) iskrsava? Nije to više „kako se o ženama govori?" već postavljamo pitanja o tome koja to lingvistička praksa podržava rodne ideologije i norme. Kako to nove ideje o rodu zadobijaju pažnju? Kako i zašto ljudi mijenjaju lingvističku i rodnu praksu? Pomijeranje fokusa sa razlika između muškaraca i žena dozvoljava nam da postavimo pitanje koja vrsta persone mogu muškarci i žene da predstavljaju* (2003, 5).

Ova i ostala pitanja kao i odgovori na njih postepeno su mijenjali teoriju dominacije i obogatili teoriju razlike. Dihotomija *muškarci vs. žene* u prvoj teoriji i *status vs. odnos* u drugoj, postepeno su ustupali mjesto mnogolikim manifestacijama roda. Tako je „biti različit", što je, u stvari, značilo „biti gori", izbjegnuto u pluralitetu beskrajne performativnosti roda, kako muškaraca tako i žena.

Exempli Gratia

Meri Bušolc (Mary Bucholtz 1999) istraživala je jednu takvu zajednicu jednake prakse i izabrala grupaciju „štreberki". Analizirala je načine na koje su one iskazivale svoje štreberstvo silno se trudeći da pokažu kompetenciju i znanje, a pozabavila se i načinima kako su putem igara nastojale da zadobiju moć i poziciju unutar zajednice gdje je štreberstvo bilo izuzetno dragocjen kapital za djevojčice u svijetu rodno determinisanih škola u Sjedinjenim Američkim Državama. Veoma je značajan rad Debore Kameron (2011) u kojem je istraživala performanse rodnih identiteta u razgovoru mladih ljudi i kako su to oni konstruisali svoje heteroseksualne identitete. U toj performativnoj ravni oni su prolazili kroz faze saradnje, takmičarskog duha, dekonstruisali su i poništavali suprotstavljene stavove i slično. Rod je relacioni pojam, ovi ljudi morali su da ispune minimum zahtjeva da bi bili muškarci, a to je da ne budu žene, i bili su pod stalnim pritiskom da sebe lingvistički konstituišu kao muškarce. Tradicionalno sociolingvističko stanovište bilo je da ljudi govore tako kako govore zato što su to što jesu, dok postmoderni pristup sugeriše da su ljudi ono što su zbog načina na koji govore (*inter alia*) (Cameron 2011, 251–252). Da bi se ilustrovao identitet kao proizvod prije nego već gotovi izvor lingvističke i svake druge semiotičke prakse, i stoga kao suštinski društveni i kulturni fenomen, Bušolc i Hol (Bucholtz and Hall 2005, 588–589) posegle su za hidžrama (*Hijras*). To je jedna transrodna kategorija u Indiji čiji se članovi, iako uglavnom rođeni kao muškarci, ne deklarišu ni kao muškarci ni kao žene. Oni se tipično oblače i govore kao žene, ali nekada prekrše norme tog roda tako što koriste lascivnost, šaljući na taj način mješovite poruke (Hall 1997). Jedan drugi dobar primjer predstavljaju korejski Amerikanci, koji simbolički imitiraju američki vernakularni engleski da bi iskazali stav protiv rasne ideologije koja privileguje bijele ljude (Bucholtz and Hall 2005, 588–589). Proces konstrukcije identiteta dešava se svaki put kada govornik pripiše socijalni rod drugom ljudskom biću.

> *Novije feminističke teorije nagalašavaju, da bi se suprotstavile takvom mišljenju, da se proces postajanja ženom ili, pak, muškarcem, kada o tome govorimo, nikada ne završava. Svaki pojedinac mora stalno da pregovara o normama, ponašanju,*

*diskursu, koji definišu maskulinitet i femininitet za određenu zajednicu u određenom istorijskom trenutku. Sa ove tačke gledišta, bilo bi poželjno da se formulišu pojmovi kao što su „ženski jezik" ili „muški jezik". Umjesto da se jednostavno kaže da ove stilove proizvode žene ili muškarci kao markere svoje rodne pripadnosti, mogli bismo da kažemo da se sami stilovi proizvode bilo kao muški ili ženski i da pojedinci prave različita prilagođavanja tim stilovima u procesu prikazivanja sebe kao rodnih subjekata. Drugim riječima, ako govorim kao žena, nije to neopozivi dokaz činjenice da sam žena; to je samo jedan od načina koji mi je dat da postanem žena, prkazujući sebe kao ženu. Ne postoji tako nešto kao „biti žena" van različitih praksi koje definišu ženskost (**womanhood**) za moju kulturu – prakse koje se nalaze u rasponu od onoga što su moje seksualne preference do odjeće koju nosim, pa do načina na koji verbalno saobraćam* (Cameron 1996, 43).

Kako to Bergval (Bergvall 1999, 282) naglašava, pristup nazvan „zajednica jednake prakse" ima fokus na različitim aspektima roda: „ono što je urođeno, ono što je stečeno i ono što nam je nametnuto". Teorija performativnosti nije u cjelini objasnila nejednakost (dominacija) između muškaraca i žena, niti je sasvim objasnila neparalelizam u njihovom odnosu (razlika). Ona je samo ukazala na to da kategorije kao što su „muškarac", „žena", „identitet", čak „rod" nisu nešto dato za vijeki vjekov i definisano za svagda. Gledano teorijski, to samo znači da ozbiljan istraživač u Crnoj Gori može da se sretne s primjerima tolerantnog i brižnog muškarca u jednoj kompletno androcentričnoj kulturi ili grubosti i odlučnosti kod žena na javnoj sceni, i to predstavlja normalnu manifestaciju performativnosti roda. Ali društveni, pragmatski i kontekstualni parametri u interpersonalnoj komunikaciji vjerovatno bi igrali presudnu ulogu u označavanju takvih manifestacija netipičnim ili, jednostavno, mogućim performansama roda. Tradicija, mentalitet i patrijarhalni kulturni scenariji institucionisali su i definitivno legitimizovali mušku diskursnu dominaciju i kroz nju otvorili kapiju svake druge dominacije.

Corpus Delicti

Ideje Batlerove o performativnosti roda otvaraju mogućnost da se započne istraživanje o rodu u Crnoj Gori iz malo drugačije perspektive od one zadate teorijom dominacije i teorijom diferencije. Novi pristup (i iz toga proizašli rezultati) obezbijedili bi, na primjer, uvid u nijansirane manifestacije muškosti u okviru seksističke, androcentrične kulture Crne Gore i ženske asertivnosti. Ali takva istraživanja ne postoje. U međuvremenu, mediji, legislativa i razni propisi insistiraju na učvršćivanju

starih novih međurodnih obrazaca, ponešto slijepi na društveni progres i druge zakonitosti koje su na djelu. U stvari, reprodukcija starih rodnih identiteta stalno se dešava. U procesu standardizacije srpskog u Srbiji, na primjer, ideologija muške dominacije uzeta je kao norma.

> *Ova ideologija podržava stav da su jezička struktura i jezička ekonomija jedini relevantni kriteriji za kreiranje riječi i obogaćenje srpske terminologije za titule i imena zanimanja i da je muška morfološka forma u stvari jednostavno prirodna definicija roda specifičnih semantičkih informacija* (Filipović 2011, 122).

Intervjuisane žene u istraživanju Filipovićeve nisu se ovome mnogo suprotstavljale jer postoji direktna korelacija između neoznačenosti i muških gramatičkih oblika i metaforička veza sa socijalnom moći i statusom muškaraca u datom društvu (Filipović 2011, 114). Ispada tako da svi, i muškarci i žene, žele da se o njima misli da su moćni i da ideološki pripadaju glavnom toku dešavanja. Označenost implicira neku vrstu stigme – neko je označen ako je bolestan. Biti zdrav je neutralno i nemarkirano. Proizlazi da žene kao markirani članovi u dihotomiji imaju neku vrstu slabosti ili bolesti koja ih diskvalifikuje.

Prinčevi i princeze

Ako je jezik, kako to Robin Lejkof (2004) kaže, dijagnostičko sredstvo, tada je konceptualna metafora njegov skener. Ovo možemo vidjeti u ponešto ilustrativnom primjeru iz leksičkog domena ženskih časopisa. To su časopisi poznati po sjajnim koricama, pa ih na engleskom zovu *glossy magazines*, visokog su kvaliteta štampe i skupog papira (*Gloria, Hello, Story, Ljepota i zdravlje* i slični). Oni pišu o životu poznatih muškaraca i žena, o vezama u kojima su ili iz kojih su upravo izašli, o djeci, prijateljima, ukusima, njihovim putovanjima – jednom riječju, oni pišu o onome u šta ti ljudi vjeruju.

Sada ćemo posvetiti malo pažnje leksičkom pomjeranju koje se u ovim časopisima zbilo u posljednjih deset, petnaest godina. Semantička analiza otkriva da se desilo pomjeranje u domenu konceptualizacije određenih rodnih potkategorija. Trudna majka očekuje *mezimicu,* mama i tata *ljepoticu* i *princezu.* Dijete je *kruna braka* i ono (o paradoksa današnjice!) učvršćuje *svetinju braka.* Ako postoji sin u porodici, o njemu se često govori kao o *nasljedniku*. Ne o *princu,* mada ima i takvih primjera, već o *muškom potomku* i *nasljedniku.* Modna ikona i/ili folk-pop diva iz takvih časopisa govori o svom mužu kao o *jačoj polovini,* dok se podrazumijeva da je ona *ljepša polovina.* Iz samo ove pregršti primjera, a u našem korpusu mnogo ih je više, možemo da vidimo da leksičko pomjeranje sa sobom donosi novi pogled na rod, ljude, društvo i odnose. Donedavno, novorođeno dijete bilo

je jednostavno *beba, dječak* ili *djevojčica,* što će reći da je u komponentnoj semantičkoj analizi to ljudsko mladunče muškog ili ženskog roda. U to nije učitana ni društvena ni klasna komponenta. U tekućem leksikonu ovih ženskih časopisa *mezimica* nije samo djevojčica, to je stvorenjce sa privilegovanom pozicijom u porodici da je svako mazi, pazi i mašnu joj u kosi sveže. Semantika ove lekseme prvenstveno je ona primaoca. Kao što je prethodno rečeno, takođe nailazimo na leksemu *princeza* u ovom kontekstu. Ova leksema upotpunjuje konceptualni i kognitivni okvir: ovo novorođeno biće konceptualizovano je u terminima bajki – obasuta je pažnjom, ali u isto vrijeme ona je objektivizovana i pasivna. S druge strane, samim rođenjem ona je svrstana u višu društvenu klasu – princeze su kraljeve i careve kćerke. Sve u svemu, stereotipi na kojima ovi časopisi insistiraju značajno omalovažavaju napore ka ženskoj emancipaciji. Ako su se žene u dobrom smjeru i zaputile, sudeći po ovim časopisima, nisu daleko stigle. U svakom slučaju, to i nije lako na visokim potpeticama.

Nova konceptualizacija dječaka kao *nasljednika* možda je još opasnija. Oni su takođe predstavljeni kao recipijenti – *nasljednici* nasljeđuju moćno ime i baštine veliko bogatstvo. Šta god da je po srijedi, to nije nešto što se u životu postiže, ono se rođenjem nasljeđuje. Suština ovog novog vokabulara otkriva se kada se primijeni jedna od mogućih lingvističkih interpretacija, a to je u ovom slučaju teorija konceptualne metafore. U procesu razumijevanja metafore, prenosimo strukturu iz izvornog domena koji potiče iz iskustva i direktne percepcije na apstraktniji entitet ciljnog domena, i ovo se sve dešava na sistematičan i konzistentan način. Najizrazitije su one metafore koje su bile nesvjesno asimilovane u jezik putem ustanovljenih konvencija i koje služe kao sredstvo ilustracije i fokusa pažnje. Jedan primjer takve konceptualne metafore je ŽIVOT JE PUTOVANJE, što bi moglo biti ilustrovano sljedećom rečenicom: „Njegov životni put je pun uspona i padova". Kada ovi „sjajni" časopisi iz broja u broj predstavljaju sinove kao nasljednike svog bogatog oca, izranja slika malog srećnog stvora koji je već negdje stigao u životu, a da putovanje nije ni započeo. Već imaju svoj imetak, a da se nisu ni oznojili. Imaju ime, a da nisu morali da ga stiču. Oni nasljeđuju od porodice, najčešće od oca, ime i status i materijalna dobra. Očev uspjeh može se shvatiti kao sinovljev – sve je to njegovo. Univerzalna konceptualna metafora ŽIVOT JE PUTOVANJE u ovom dijelu često se na njih (sinove) ne odnosi.

Nasljednici su primjer implicirane konceptualne metafore koja sebe poništava. Baštinici su stigli, a da nisu ni putovali. Šta da radimo s onom djecom koja su rođena kao *bebe,* čiji je imetak životno putovanje koje je pred njima i zadatak da osmisle to putovanje? Da li se tako, slijedeći Kevečeša (Kovecses 2010), stvaraju nove metafore nasljednika i putnika tvoreći novu vezu između ciljnog i izvornog domena? Ovi drugi

brojni putnici, *bebe,* o kojima gorepomenuti časopisi ne pišu tako često, žive provjerenu konceptualnu metaforu ŽIVOT JE BORBA. Borba ima pobjednike (i gubitnike), tako da su pobjednici/gubitnici i nasljednici novi prototipični članovi, ne samo puka metaforizacija ideje novog doba.

Da pogledamo jednu drugu primarnu metaforu, DIJETE JE KRUNA BRAKA. Metafora je pozitivna, djeca su poželjna mala bića, *kruna* kao dio kraljevskog odličja nosi snažni konotativni potencijal, stavlja dijete u vladarski kontekst i na pijedestal odmah po rođenju. *Carski, kraljevski, imperijalni, majestetični, prestoni* itd., lekseme su ne samo bajki već i izvjesnih privilegovanih slojeva društva. Njihovi roditelji su već ustanovljene medijske veličine (*celebrity*) tako da su med i mlijeko (*silver spoon*) normalna konotacija koju izazivaju. No, nije svako dijete iz tih glamuroznih časopisa proglašeno krunom braka.

Mediji dodatno implicitno stvaraju jaz klasnih razlika uz one koje već provjereno stvaraju i učvršćuju, a to su rodne razlike. Eksplicitni leksikon, zatim, upotreba suptilnih i nijansiranih natuknica putem metafora, riječi od milja (hipokoristici) ili čisto laskanje u datom kontekstu predstavljaju novo medijsko diskriminisanje po raznim osnovama. Prije će biblijski jezik da se promijeni u politički korektan diskurs negoli ovakav (negativni) jezik medija, i pored regulative koja nastoji da spriječi takve pojave. „Specijalni softver je napravljen da bi se detektovao rodno osjetljivi jezik, a radi se i na stručnom pristupu državnim dokumentima kada je u pitanju jezik roda“ (Tolstokorova 2006, 108). Ali kako njim može da se detektuje metafora? Ili metonimija? Ima li takvog softvera?

„Marija će podariti sina svom emocionalnom partneru.“

Vjerovatno u medijima najviše zabune unose *mješovite poruke,* kao što je u sljedećem primjeru naslova iz jednog časopisa: *Marija će podariti sina svom emocionalnom partneru.* Ovaj iskaz se može podijeliti na dva dijela u skladu sa stereotipima i seksualnim identitetima na kojima insistira. Prvi dio fraze, *podariti nasljednika,* ne služi toliko da se konceptualizuje roditeljstvo, koliko muškarac i žena u konstruktu braka u kojem žena ima ulogu *davaoca,* dok je muška uloga ona *primaoca*. Žena *podaruje* i tim činom *ugađa* muškarcu, koji ovaj poklon očekuje, i nada se da će ga usrećiti. Proizlazi da je njegova sreća istovremeno i njena sreća. Implicirano značenje je ono između *davaoca* poklona i njegovog *primaoca,* što je često hijerarhijski postavljeno jer se žena silno trudi da udovolji iščekivanjima svog muškarca. Ovo ženu učvršćuje u ulozi bića čiji je prevashodni cilj biološka reprodukcija, i ona plod svoje utrobe ne čuva za sebe, već ga metaforički *podaruje.* Asocijativni potencijal fraze *podariti nasljednika* u analogiji je sa kraljevskim dvorom: kraljevima se podaruju nasljednici kako

se njihova loza ne bi *zatrla* i presto *opustio?* Ovdje su reproduktivna uloga kraljice i njen identitet kao biološkog provajdera od esencijalnog značaja i kao takvi naročito su naglašeni.

Emotivni partner šalje potpuno oprečnu poruku. Ova imenička fraza konceptualizira ženu kao jednaku i aktivnu, što nije kanonsko predstavljanje žena u medijima. *Partnerstvo* demonstrira poštovanje, prihvatanje i, iznad svega, odsustvo dominacije. Dio semantičkog okruženja takođe dolazi od emocionalne komponente. *Emotivni partner* naglašava sve ono što prvi dio fraze poništava: jednakost, simetriju, paralelizam, odsustvo dominacije i hijerarhiju. U prvom dijelu fraze žena je konceptualizovana kao davalac i ona koja ugađa, u drugom dijelu kao jednaka i srećna u uzajamnosti emocije. Ovo je takođe metafora za ženski rodni identitet u štampanim medijima u drugoj deceniji dvadeset prvog vijeka.

Sve je ovo toplo-hladno, s malo emancipacije, malo kontrole te emancipacije, i s nametnutim modelom konceptualizacije rodova i njihovih identiteta kroz medije. Oni koji očekuju da rode princeze i nasljednike obično su oženjeni. Brak je sam po sebi poželjna kategorija, međutim ljubav se često razmatra van konteksta braka. Samo u jednom časopisu nailazimo na kolokacije *apsolutna ljubav,* nekoliko stranica dalje na *potpuna sreća.* Uobičajeni pratilac ovakvog apsoluta i potpunosti jeste *totalna romantika.* Zajedno s tim ide *totalna (ljubavna) posvećenost.* Kako postići tu ukupnost, tu sveobuhvatnost svega, taj maksimum koji se u tim časopisima za žene promoviše kao standard? Ko bi se baktao s ljubavlju za manje od toga? No, kada ljubav postane apsolutna, ona postane i nedostižna. Ako nije nedostižna, ona šalje poruku da ne postoji. U ovim implicitno subverzivnim tekstovima, namjerno ili ne, emocionalna prečka podiže se sve više i više. Ne samo što se Prever zaboravlja – on je rekao: „Nema srećnih ljubavi", to bar implicira da ljubav postoji, ovdje je ljubav dovedena u pitanje.

U kognitivnoj teoriji ljubav se takođe može analizirati putem konceptualne metafore LJUBAV JE PUTOVANJE, koja je dobro ilustrovana rečenicom: „Njihova ljubavna staza bila je popločana odanošću." Ali naš korpus iz navedenih časopisa nudi primjere ljubavi koja je tako zahtjevna u svom totalitetu, apsolutu i savršenosti da skoro obeshrabruje ljubavnika da se i zaputi tim putem. Ako ono prvo putovanje iz metafore o životu često znači da je završeno prije nego je i započeto, tada putovanje iz ove druge metafore izgleda da neće nikada ni započeti. Tako se postojeće znanje o tome da nema srećnih ljubavi pomalo rekonceptualizuje i glasi – nema ljubavi. Jednostavno ne postoji u toj apsolutnoj formi. Do tada, do tog apsloluta, neki niži nivo emocionalnog angažmana biće dovoljan. To podrazumijevano saznanje već proizvodi učinak na jezik, rod i identitet i vidi se golim okom i u skladu je sa ukupnim tonom i ideologijom medijskog diskursa, uprkos tome što:

antiseksističke jezičke kampanje implementirane su prevashodno u zemljama koje su najrazvijenije u smislu rodne pravednosti i najbolje što su postigli su smjernice ili preporuke za neseksističku jezičku upotrebu koje su neobavezujuće po svojoj prirodi pošto njihovo nepoštovanje ne rezultira sankcijama. Pored toga, čak i u onim zemljama koje mogu da se pohvale uspjehom u reformama u pogledu upotrebe rodnosenzitivnog jezika, stvarni problem je da do sada ne postoji jedinstvena, pravno utemeljena regulativa koja bi garantovala obaveznu upotrebu rodno korektnog jezika. [...] Trebaće vjerovatno još jedna generacija da bi se promjene inkorporisale u razne jezike (Tolstokorova 2006, 120).

Zaključak

Naša elaboracija na temu jezika, roda i identiteta u Crnoj Gori iz crnogorske perspektive mogla bi da se sumira na sljedeći način: teorija nagovještava (novu) praksu, praksa je podloga za novu (staru) teoriju. Sa zakašnjenjem od nekih četrdesetak godina u proučavanju jezika i roda, istraživanje u ovoj oblasti u Crnoj Gori liči na posjetu onome što se zove *terra incognita*. Mnogi znaju gdje je, ali samo najhrabriji se usuđuju da zakorače ka njoj. Ostali ne vide svrhu u svemu tome. Teorija može biti poznata u manjoj ili većoj mjeri, ali mnogo je hrabrosti i osviještenosti potrebno da se promijeni aktuelno stanje.

Kako je rad pokazao, neka istraživanja na ovu temu su rađena, ali mnogo još treba da se uradi. Prvo, trebalo bi to raditi na univerzitetu, sa interdisciplinarnim pristupom koji će oslikati ukupnu situaciju u pogledu navedene teme, zatim u legislativi, iako su postojeći zakoni bolji nego što je to životna praksa i, konačno, u medijima. Lingvistička analiza korpusa pokazala je da ideologija koja je iza novog medijskog diskursa predstavlja val retradicionalizacije koji koincidira sa periodom tranzicije, što, na prvom mjestu, znači ženinu pasivniju ulogu i povratak vrijednostima gdje su žene još označeniji tj. neravnopravniji članovi društva. Insistiranje na rječniku bajki, njihovim zapletima i, nadasve, metaforama, stvara konceptualni okvir koji podržava ideologiju onemoćavanja žena, umjesto da je na djelu tome suprotno.

Analiza primjera iz našeg korpusa pokazala je da kategorije jezika i roda, a onda i identiteta podliježu uticajima koji prvenstveno potiču iz domena ideologije. I samo ovlašan pogled na nove leksičke grupacije iz našeg korpusa ženskih časopisa čini da obrazujemo sliku u metaporuci koja je često suprotna proklamovanim vrijednostima društva. Mediji, kao što je pokazano, vrše svoju subverzivnu ulogu i stavljaju se u službu ideologije koja neće zbaciti s prestola muškarca (metafora plemstva je namjerna).

Ženska djeca, uprkos svim emancipatorskim naporima, u kognitivnom ili konceptualnom okviru još su oslikana kao pasivna, čekajući svoje zaštitnike. Sve što treba da urade, jeste da budu lijepa. Ženska emancipacija naizgled je postignuta kroz slobodu da žene pokažu svoje tijelo, što može izgledati kao signal oslobođenja, ali cilj je davno postavljen: pretvoriti ženu u objekat, i ostaviti je u ubjeđenju da je subjekat i da odlučuje o svojoj sudbini. Ovo je sve u svrhe poznate odvajkada: držati ženu na njenom mjestu. Tendencije su ka fiksiranju starih/novih rodnih stereotipa, moguće sa ciljem da se ustanovi i stabilizuje novi ekonomski poredak, što baca sasvim novo svjetlo na naše istraživanje, i predstavlja novu mogućnost istraživanja.

Bibliografija:

Bergvall, Victoria L. 1999. Toward a comprehensive theory of language and gender. *Language in Society* 28 (2), 273–293.

Bucholtz, Mary. 1999. Why be normal?: Language and identity practices in a community of nerd girls. *Language in Society* 28, 203–223.

Bucholtz, Mary and Kira Hall. 2005. Identity and interaction: a sociolinguistic approach. *Discourse studies 7.* SAGE Publications, 585–614.

Bucholtz, Mary and Kira Hall. 2007. Language and Identity. In A. Duranti (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology,* 369–394. Oxford: Blackwell Publishing.

Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble.* London and New York: Routledge.

Butler, Judith. 1997. *Excitable Speech.* London and New York: Routledge.

Cameron, Deborah. 1992. *Feminism and Linguistic Theory.* London: Macmillan.

Cameron, Deborah. 1996. Rethinking Language and Gender Studies: Some Issues for the 1990s. 1996. In Sara Mills (ed.). *Language and Gender* 31–44. London: Longman.

Cameron, Deborah. 1999. *Verbal Hygiene.* London and New York: Routledge.

Cameron, Deborah. 2011. Performing Gender Identity: Young Man's talk and construction of Heterosexual Masculinity. In Coats, Jenifer and Pia Pichler (eds.), *Language and gender,* 250–262. Oxford: Wiley-Blackwell.

Eckert, Penelope and Sally McConnell-Ginet. 2003. *Language and Gender,* Cambridge: Cambridge University Press.

Filipović, Jelena. 2011. Gender and Power in the Language Standardization of Serbian. *Gender and Language,* 5.1, 111–131.

Hall, Edward. T. 1976. *Beyond Culture.* New York: Doubleday.

Kessler, Suzanne J. and Wendy McKenna. 1978. *Gender: An ethnomethodological approach*. New York: Wiley.

Kovecses, Zoltan. 2010. *Metaphor.* Oxford University Press: Oxford.

Lakoff, Robin. 2000. *The Language War.* Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Lakoff, Robin. 2003. Language, Gender, and Politics: Putting "Women" and "Power" in the same sentence. In J. Holmes and M. Meyerhoff (eds.), *The Handbook of Language and Gender,* 161–178. Oxford: Blackwell Publishing.

Lakoff, Robin. [1975] 2004. *Language and Woman's Place.* Oxford: Oxford University Press.

Maltz, Daniel. N. and Ruth Borker. 1982. A cultural approach to male-female communication. In John J. Gumperz (ed.), *Language and Social Identity,* 196–216. Cambridge: Cambridge University Press.

Ochs, Elinor. 1993. Constructing Social Identity: A Language Socialization Perspective. *Research on Language and Social Interaction, 26*, 287–306.

Perović, Slavica. 2011. Apologies – The Montenegrin Way of Dispreferred. *Selected Papers from the 19th International Symposium on Theoretical and Applied Linguistics (ISTAL 19),* 383–392.

Tannen, Deborah. 1990. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation.* New York: William Morrow.

Tanen, Deborah. 1999. *Ti jednostavno ne razumiješ.* Rijeka Crnojevića i Podgorica: Obodsko slovo i Institut za strane jezike. Transl. Slavica Perović.

Tolstokorova, Alissa. 2006. A Gender approach to Linguistic Discrimination. Global Developments and Post Communist Reality. In Edith Saurer, Margareth Lanzinger and Elizabeth Frysack (eds.), *Women's Movements*, 103–124. Koeln, Weimar, Wien: Bohlau Verlag.

Wierzbitska, Anna. [1991] 2003. *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interactions.* The Hague. Mouton de Gruyter.

Wierzbitska, Anna. 1999. Emotions or feelings. *Language Design* 2, 23–69.

LANGUAGE AND GENDER AS MARKERS OF IDENTITY

Abstract: *In this paper we shall deal with the interdependence of gender and language on the one hand and gender and identity on the other. The relevant framework of analysis will encompass the theory of dominance. The corpus comprises examples from Montenegrin fashion magazines. There is strong evidence to support the main postulates of the theory of dominance (Lakoff 1974) primarily expressed in terms of the markedness of the female member contrasted with the unmarkedness of the male. Also, the gender non-parallelism present in the public and private spheres finds fertile soil in the Montenegrin mentality, behaviour and overall cultural script of pronounced patriarchality. We believe that the theory of difference would be nominally the best theory to describe the gender situation in Montenegro in both its aspects: "difference" as unintentional dominance (Tannen 1990) and "different" in the meaning of "worse" when applied to women. At the same time, performativeness theory (Butler 1990, 1997), which takes the stand that gender means acting and doing, not just being, would be very suitable for grasping the various manifestations of gender identity. All the while, irrespective of these theories, the media exert their inexorable influence in maintaining the traditional role of the woman (and men), albeit with some new vocabulary.*

Key words: *language, gender, identity, dominance theory, difference theory, performativeness theory*

Др Слободан Д. Јовановић[1*]
Факултет за правне и пословне студије
др Лазар Вркатић, Нови Сад
Универзитет УНИОН, Београд

ВИШЕЈЕЗИЧНОСТ ВИШЕКУЛТУРНЕ СРЕДИНЕ КАО ИСХОДИШТЕ И ГАРАНЦИЈА ПРАКТИЧНИХ ВРЕДНОСТИ

Резиме: *Овај рад је вођен потребом да се покаже праксом поткрепљено уверење да владање различитим језицима у академској средини значи богатство које је видљиво и на пољу усвајања вокабулара енглеског језика за посебне намене. Један сасвим конкретан плод оваквог схватања је* Енглеско-српско-мађарско-румунско-словачко-русински ОСНОВНИ РЕЧНИК ПРАВНЕ СТРУКЕ, *настао између октобра 2010. и краја 2013. године захваљујући искреном ентузијазму и великом залагању шесторо студената студијског програма Енглески језик на Факултету за правне и пословне студије др Лазар Вркатић у Новом Саду. Ти припадници мађарске, словачке, румунске и русинске националности су, надграђујући захтеве редовног рада на обавезном предмету* Legal English, *створили трајан плод који већ увелико помаже да се код нових генерација студената покрене формирање основног вокабулара које води способности комуницирања на терену енглеског језика правне струке, и увођењу у студије међународног права. Суштинска сврха овог приказа је, међутим, да покаже да је укупна добит неизмерно већа, почев од нуђења најафирмативнијег примера везе између идентитета и припадности одређеним националним и професионалним групама. Потврда интеркултуралног разумевања у вишенационалној и вишекултурној Војводини истовремено је и прави доказ повезаности језика и рада на усвајању језика, идентитета и друштвених вредности, међу којима истакнуто место припада и развијању позитивног и стваралачког сарадничког односа између наставника и студената.*

кључне речи: *вокабулар, енглески језик правне струке, речник, вишејезичност, друштвене вредности.*

1 [*] *jovanovic072@sbb.rs*

Увод

У данашњем тренутку више нимало нису нова запажања стручњака у вези са све израженијим потребама да се влада енглеским језиком за неку од специјализованих намена, тако да нема места ни сумњи да енглески језик за специфичне примене постаје све значајнија дисциплина наставног рада (Robinson, 2009: 34), али и опремања полазника неопходним практичним средствима. На овом терену не треба формално доказивати ни тврдњу да посебан обухват и посебан значај са собом доноси енглески језик правне струке (*English for Legal Purposes, Legal English, English for Law*), који се бави проучавањем језика којим се служе правници у писаној и усменој комуникацији, језика и, нарочито, вокабулара заступљеног у законским текстовима, судским документима, уговорима и другим правним актима, па и у уџбеницима из области правне науке (Solan, 1993). Како је реч о језичком регистру (Милојевић, 2000: 203) који се користи на суду, у пословању адвокатских канцеларија, у различитим правним службама, функцијама, установама и институцијама, јасно је да је он општији од осталих специјализованих регистара – односи се не само на прекршајна и кривична дела и доказне поступке, већ и на све прописе који третирају, на пример, пословање предузећа, најразличитије релације на пољима међународне размене, питања заштите интелектуалне својине, проблематику запошљавања и радних односа, на практично све људске делатности и манифестације кроз историју (Williman, 1986). Разрешавање најразличитијих правних питања од утицаја је у свим сферама живота, па је сасвим логично што је та појава нарочито изражена у вишенационалним то јест вишекултурним друштвеним срединама каква је АП Војводина, где је câма службена употреба различитих језика уређена законом (Службени језици и писма – члан 26 Статута Аутономне Покрајине Војводине, „Службени лист АП Војводине“ бр. 17/09).

Овај рад је заснован на управо изложеним ноторним истинама у вези с правним енглеским језиком, али и на практичном наставном приступу који чврсто верује у тврдњу да је мало професија које у оволикој мери зависе од језика (Tiersma, 1999: 1), то јест од његовог специфичног вокабулара. Циљ му је да покаже како на пољу усвајања вокабулара енглеског језика правне струке пракса потврђује да владање различитим језицима у академској средини представља немерљиво богатство.

Схватање значаја вокабулара, и специфичног вокабулара

На Факултету за правне и пословне студије др Лазар Вркатић у Новом Саду у оквиру студијског програма Енглески језик проучава се и *Енглески језик правне струке*. Циљ овог обавезног предмета, заступљеног у 4, 5. и 6. семестру основних студија, јесте да се код студената покрене формирање вокабулара које ће водити пре свега способности комуницирања на терену енглеског језика правне струке. Сложеност целог курса захтева детаљно објашњавање и усвајање основног речника, најважнијих појмова и склопова, с коначним циљем да се дође и до уочавања и схватања сличности и разлика између англоамеричког и српског правног система, појмова и поступака. У редовном раду на овој обимној и сложеној материји студентима се препоручује велики број допунских и додатних извора, али се као основни ослонац узима материјал уџбеника Krois-Lindner, A. and TransLegal (2007). *International Legal English* – A course for classroom or self-study use. Cambridge: Cambridge University Press. Садржај овог уџбеника заслужује велико поштовање, нарочито по питању укупног обухвата, разуђености и примене вокабулара који се нуди. И одавде је јасно да је управо вокабулар елемент укупног рада који заслужује да му се посвети пропорционално највећи део расположивог времена, да се учини све што је могуће да се савладају тешкоће у његовом усвајању, али и да се обезбеди подстицај његовом функционалном ширењу.

Проучавања вокабулара енглеског језика постају све значајнија и замашнија захваљујући чињеници да је овом, ионако богатом, језику савремени тренутак донео нарастање и квалитативна нијансирања речника без преседана у људској историји (Ayto, 1999: *iii*). Све израженија интересовања за особине енглеске лексике, за њено проучавање и усвајање на свим нивоима стога и јесу неминован продукт времена у ком се енглески језик потврдио као средство међународне комуникације у глобалним размерама (Brumfit, 1982). Неслућено нарасле потребе, намножена и проширена поља примене у случају енглеског језика данас наглашавају схватање: тачно је да без владања граматиком врло мало може да се постигне у комуникацији, али без вокабулара *ништа* није могуће пренети и постићи (Wilkins, 1978: 111).

Како се лексика у великој мери разликује од области до области људског знања и стваралаштва, одавно је схваћено да је управо у рад на разјашњавању специфичног вокабулара неопходно уложити велики труд да би се избегле тешкоће и опасност од претераног инсистирања на „посебном енглеском“ (Corbluth, 1975) и да се савладавање језичких аспеката не би претворило у предавање

о câмом посебном пољу примене. У оваквом опрезу извођач наставе прихватао је примедбе студената да бројни препоручени речници и специјализовани речници који обрађују вокабулар енглеског језика правне струке не задовољавају потребе, бар не у потпуности. Истина је да преводни речници нису лако доступни, да поједина питања третирају на различите начине (зависно од времена и околности у којима су настајали) а да монолингвални речници, и кад су најквалитетнији, скоро редовно остављају дилему по питању преводног решења. Такве несигурности и тешкоће у великој мери се односе и на câмог наставника, који, према Робинсону (Robinson, 2009: 37) може да је сасвим „на свом терену" кад предаје граматику, рецимо, али му потреба да прецизно објасни значење неког стручног термина представља прави изазов и тешкоћу. То је извођача наставе определило да, коришћењем бројних речничких извора, покуша да обезбеди својим студентима некакав преводни речник, скроман али ипак довољно моћан да олакша примање лексичког фонда понуђеног садржином уџбеника *International Legal English.*

Вишејезичност као предност

У следећем кораку је преовладала свест да полазници курса прате материју коју је потребно схватити, кад затреба и превести на српски језик, али да међу њима има и припадника других националности. Рад се одвија у, генерално, српској говорној средини, али Војводина представља најупечатљивији пример чињенице да је Србија вишекултурна и вишејезична средина, у којој живе припадници различитих народа који се одликују својим језиком и културом; српски језик зато није увек матерњи, не мора да значи ни да је увек први, већ може да буде други, а у неким случајевима и трећи језик (Đorđević, 2009). Уз то, у времену интензивне глобализације економских кретања и нових друштвених збивања, треба имати на уму и културолошке промене које воде одређеним преиспитивањима вредности и идентитета који су на њима изграђени. Суштинско превазилажење таквих појава је неопходно нарочито у вишејезичним и вишекултурним срединама.

Чињеница коју није потребно дискутовати јесте да се људи непрестано споразумевају, а да безмало и нема државе, региона или неке још мање административне и друштвено-културне целине која није вишејезична. Тако је проблематика везана за језик, за билингвалност, за рано учење нематерњег језика својствена и Војводини, у којој се истраживања те области нешто приметније врше од почетка шездесетих година прошлог века (Себић, 2006). Суштина

је приступити другој култури упијајући њена искуства властитим искуствима, истовремено повезујући и надограђујући. Само тако се постиже и одржава права природа сваке интеркултуралне комуникације. Јасно је да се у вишекултурној Србији, нарочито у Војводини, људи из свих језичких заједница служе српским језиком практично исто онолико добро колико и својим матерњим језиком, али да истовремено припадници сваке појединачне културе могу бити вишекултурни, јер се њихови животи преплићу са животима појединаца и колектива из других култура. Свој пуни смисао овде налази Морисонова (Morrison, 2002: 26) тврдња да је очување и неговање језичке разноврсности од пресудног значаја ако се узима да је разноврсност предуслов за успешно човечанство, пошто управо језик представља срж сваког схватања о томе шта значи припадати људском роду.

Идентитет, слога, друштвени значај

Сваком ко је макар кренуо да упознаје догађања на Факултету за правне и пословне студије др Лазар Вркатић јасно је да је то средина у којој влада здрава мултикултурна атмосфера у којој су сви свесни да им се нуди много, а да критеријуми знања важе једнако за све. Управо у таквој атмосфери извођач наставе предмета *Енглески језик правне струке* предложио је одређеним студентима који нису српске националности да покушају да здруженим напорима то богатство претворе у видљив и трајан израз и плод вишејезичности. Свесни да својим стваралаштвом потискују макар и најтананије зазирање од различитости, уз истовремено практично и пластично илустровање језичке диверсификације, у тумачење значења елемената вокабулара правног енглеског језика кренули су студенти II и III године студијског програма Енглески језик чији матерњи језик није српски, већ један од других службених језика у званичној употреби на територији АП Војводине. Почев од јесењег семестра универзитетске 2010/2011. године на овом пројекту, испрва скромно замишљеном, ангажовани су: студент III године Тамаш Серда, с тумачењима речи и израза на мађарском језику, и студенткиње II године: Маргарета Лотреан – са задатком да се овлада преводним решењима на румунском језику, и Андреа Бучко – задужена за налажење термина на русинском језику. У пролеће 2012. године прикључиле су се студенткиње Елена Чиеф и Марта Јакаб, ангажоване на прикупљању термина на словачком језику, и Кармен Лепар, ради употпуњења грађе на мађарском језику.

Искрени ентузијазам и велико залагање наведених студената, испољени у редовном раду од октобра 2010. до јесени 2013. године,

довели су до разраде с временом све озбиљнијег енглеско-српско-мађарско-румунско-словачко-русинског речника који излаже речи и изразе значајне за познавање и праћење области: Правна пракса и ступање у каријеру на пољу права; Стварање предузећа и управљање предузећима, Капитализација предузећа, Фундаменталне промене у вези с предузећем и у оквиру предузећа, Стварање уговора, Правни лек у вези с кршењем уговора, Преношење уговора на трећа лица и право трећих лица, Закон о запошљавању, Продаја робе, Закон о непокретностима, Интелектуална својина, Хартије од вредности, Обезбеђивање трансакција, Односи дужника и поверилаца, Закон о конкуренцији.

У циљу оправдавања труда који су студенти уложили у ово необично стваралаштво, а пре свега да би се оставио опипљив траг који ће користити новим генерацијама корисника, али и потенцијалним доприносиоцима даљем обогаћивању и ширењу прикупљеног материјала, крајем 2013. године *Речнику* је дата графичка форма спремна за штампу. До данас, међутим, *Речник* нема свој појавни облик у виду класичне књиге, али јавно јесте доступан неограниченом избору заинтересованих корисника. Свој комплетан приручнички садржај он доноси на електронској адреси *http://www.komunikacijaikultura.org/Ebooks/ESMRSR%20recnik.pdf*, а издавачу (Фокус – Форум за интеркултурну комуникацију, Београд) од априла 2014. године дугује захвалност за могућност да обавља своју мисију и проверава свој друштвени значај и преко граница учионичког рада на Факултету за правне и пословне студије др Лазар Вркатић.

Однос наставника и студената

Сваки речник, или макар покушај стварања речника, представља трајну вредност садашњим и потенцијалним будућим корисницима прикупљеног материјала, али једна од највећих практичних добити од оваквог здруженог напора вероватно јесте у чињеници да професор/предавач и студенти заиста могу да сарађују на равноправним основама. У току рада на прикупљању преводних одредница на различитим језицима и на уобличавању укупног материјала овог *Речника* успостављен је трајан однос поверења и слоге. Очврсла је решеност да се и убудуће заједнички ствара с вером у тврдњу коју многи студенти и даље доживљавају као фразу – а заиста је наступио тренутак да се тежиште рада на савладавању страног језика, нарочито његове лексике, премести с *предавања* на истинско усвајање и стваралачке доприносе оних који *уче*. Испоставило се да то нарочито важи на терену енглеског за посебне намене, сасвим

специфично на терену енглеског језика правне струке. Показало се и на које све начине и до које мере укљученост у овакав пројекат значи студентима, нарочито кад је присутна и свест о томе да се нешто ствара без угледања на било шта постојеће. О томе убедљиво говори део електронске поруке примљене од студенткиње Елене Чиеф на дан 6. јуна 2015:

> Идеја о речнику који ће обухватити више језика а у чијем стварању ћу и ја учествовати ме је веома обрадовала. Добро је познато да студенти воле да буду укључени у разне пројекте јер тиме не само да активно проширују своје знање из неке области, у овом случају из правног енглеског, већ уједно доприносе и настанку неког дела. Убеђена сам да на нашем простору, како у Војводини тако и у целој Србији, сличних речника који се баве датом тематиком нема. Што се тиче словачког језика, било је неких покушаја, али сасвим сигурно не у овом обиму. Из тог разлога, осећам част што сам захваљујући Вама, поштовани професоре, имала могућност да сакупљам материјал највероватније за први речник из правног енглеског у ком су заступљени сви језици националних мањина на овом подручју.

Приликом сусрета у просторијама Факултета, у телефонским разговорима и порукама, у писмима примљеним електронском поштом пре и после појаве *Речника* на сајту издавача Фокус – Форум за интеркултурну комуникацију, сви учесници у овом пројекту изражавају задовољство што су имали прилику да дају свој допринос – радећи на одредницама и сегментима сопственог матерњег језика, али с непрестано присутним осећајем да су део једног специфичног тима и с осећањем да у слози и међусобном уважавању може да се постигне много. У том смислу, можда највише од размишљања која су заједничка свима доноси електронска порука (12. јун 2015) студенткиње која је прикупљала речи и изразе на русинском језику; Андреа Бучко је у свом писму нарочито последњом реченицом дала печат и образложење и овом целом приказу и са̂мом његовом наслову:

> Рад на речнику ми је пружио огромно задовољство, усавршавање, као и богаћење властитог вокабулара. Стицање нових сазнања и искуства поготово из стручних области, односно права, подстиче на даље усавршавање [...]
>
> Било ми је велико задовољство радити у тиму, поделити искуства, а поготово радити уз максималну подршку и консултације компетентног професора са великим искуством из области проучавања језика, који нам је пружио шансу да учествујемо у таквом пројекту.

Сматрам да је наш тим био веома мотивисан, ефикасан, посвећен раду и да је коректно и са максималним залагањем успешно одрадио свој део задатка. За мене је било интересантно дотаћи се преводилачке активности. Радо би се ангажовала и у неким будућим и сличним пројектима.

Комуникација мејлом пружа изванредне услове за рад, довољно времена и могућност исправки. Иако сам задовољна што речник постоји у електронској форми, ипак волела би, а и очекујем да речник доживи светлост дана и да буде објављен у писаној форми јер само тако би остали дубљи трагови нашег ангажовања и успеха. Позитивно искуство стечено приликом писања нашег рада биће мотивација за будуће властито усавршавање, јер стварати је диван осећај вредности.

Осим тога што су задовољни приликом да стичу нова знања и искуство, да раде у сложном вишенационалном тиму, да се усавршавају и уздижу себе обликујући нешто што настаје први пут, стваraоци би, дакле, волели да виде плод свог озбиљног рада и као опипљив предмет – књигу, али би исто тако волели да буду укључени и у неки нови пројекат. Импонује то сазнање да се у њима пробудила и ојачала жеља да граде даље, да стварају још, јер стварање даје *диван осећај вредности.*

Закључак

Приказ који је овде понуђен говори о пожртвовању и залагању које су испољили студенти укључени у пројекат. Упорношћу и истрајношћу дошло се до производа који је у суштини можда остао скроман, али као такав представља основу с које може и треба да се крене у дограђивање и обогаћивање стручног вокабулара, што ће неминовно значити и ширење знања из бројних области правне струке. У овој првој верзији прикупљеног материјала можда је скромна и његова формална презентација, што је видљиво пре свега у одсуству чврстог и доследног система излагања, односно у неуједначености обима третмана појединих појмова на различитим укљученим језицима. До сада је било немогуће обезбедити и коначну стручну правну редакцију прилога на мађарском, румунском, словачком и русинском језику, па материјал на одређени начин са̂мом својом појавом позива нове заинтересоване стручњаке да се укључе у његово квалитативно и квантитативно дограђивање.

Сви учесници у овом пројекту свесни су да плод до ког се дошло представља тек иницијалне домете у односу на оно што је могуће.

Тешкоћа која је можда највише успоравала рад огледа се у недостатку одговарајућих стручних речника за поједине језике, у њиховој релацији према српском, али и према енглеском језику. Богатство до кога се ипак дошло видљиво је у броју наслова различитих речника за које су ствараоци утврдили да постоје и које су, као драгоцене електронске изворе, користили при компилирању својих целина. Недостатак адекватне речничке и преводне литературе запажа се и на релацији српског према енглеском језику, нарочито кад је реч о најсавременијим појавама и терминологији у појединим, ако не свим, областима права. Ово би морало да је довољно као подстицај другим студентима, али и сарадницима у настави и професорима да пруже допринос могућем искораку, у смислу обогаћивања и осавремењавања пописа коришћених извора.

Ако позив на шире ангажовање већ заинтересованих и укључивање нових сарадника доведе до сазревања и оплемењивања материјала који је до сада припремљен, доћи ће се и до својеврсне недвосмислене оправданости проучавања енглеског језика правне струке на Факултету за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, као и до још једне од бројних могућих потврда схватања да су вишејезичност и вишекултуралност истинско богатство.

Захвалност

Посебан одељак захвалности најмање је што на овом месту може да се посвети доброј вољи, времену и труду које је на прегледању материјала *Речника* уложио истакнути лингвиста и лексикограф др Данко Шипка, професор на Државном универзитету Аризоне, САД. Пошто се упознао са садржином електронског издања, професор Шипка је електронском поштом доставио своје коментаре и примедбе, којих је и сâм руководилац рада на овом скромном пројекту и те како свестан – пре свега кад је реч о измицању чврстог и доследног система излагања преводних одредница, што за последицу има и неуједначеност обима третмана појединих појмова на различитим обрађиваним језицима.

Као највиши ауторитет који је овом *Речнику* до сада учинио част својим разматрањем и коментарима, професор Данко Шипка је у поруци од 8. марта 2015. изложио и један уопштен став, у чијем је завршном делу дао и највећи комплимент, сугеришући образложење постојања и важност једног оваквог дела:

> [...] У металексикографској литератури постоји сагласност да су једно- и двојезички рјечници норма, а вишејезички изузетак. Ако су рјечници намијењени говорницима

једног од ових језика да се упознају с енглеским, онда није логичан вишејезичник, него засебни двојезичници. Једино образложење којим би се могао одбранити вишејезичник јесте да би у мултикултурној и вишејезичној средини овакво постављање термина било занимљиво за говорнике енглеског, да се упознају с вишејезичношћу средине и друго, пуно важније, за говорнике ових језика да се упознају са терминологијом других језика у својој средини напоредо са савладавањем енглеских термина. То се мора веома добро нагласити. [...]

Уз поновљене изразе најискреније захвалности професору Шипки, овде остаје нада да је то друго, „пуно важније", образложење „веома добро" наглашено сâмим постојањем овог приказа.

Литература:

Ayto, J. (1999). *Twentieth Century Words* – The story of the new words in English over the last hundred years. Oxford, New York: Oxford University Press.

Brumfit, C. J. (1982). (ed.) *English for International Communication*. Oxford: Pergamon Institute of English.

Đorđević, J. (2009). Znanje engleskog jezika u integraciji s elementima višejezičnosti i višekulturnosti i njegov uticaj na jezičku politiku Srbije, *Reči* 2/2009, 149–166. Beograd: Fakultet za strane jezike Univerziteta BK.

Milojević, J. (2000). *Word and Words of English*. Belgrade: Papirus.

Morrison, R. (2002, June 15–16). *Speaking in one tongue. The weekend Australian*. p. 26.

Robinson, N. (2009). Vocabulary in ESP: Ideas for bridging the „information gap", u Zborniku radova *Jezik struke: teorija i praksa* (ur. Vučo, J., Anđelka Ignjačević i Milica Mirić), 34–39. Beograd: Univerzitet u Beogradu.

Sebić, M. (2006). Jezik i moć (reč odgovornog urednika), *Misao* 34/35 (492–493) oktobar/novembar 2006, 1. Novi Sad: NIU „Misao".

Solan, L. M. (1993). The Language of Judges. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Tiersma, P. M. (1999). *Legal Language*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Corbluth, J. D. (1975). English? – or 'Special English'?, *ELT Journal* XXIX/4, 277–286.

Wilkins, D. A. (1978). *Linguistics in Language Teaching*. London: Edward Arnold.

Williman, D. (1986). *Legal Terminology – An Historical Guide to the Technical Language of Law*. Peterborough, Canada: Broadview Press.

PRACTICAL VALUES AS DERIVING FROM AND WARRANTED BY MULTILINGUALISM OF A MULTICULTURAL ENVIRONMENT

Summary: *This paper has been inspired by the need to demonstrate the practice-based belief that mastering different languages in the academic environment means richess also tangible in the area of acquiring the vocabulary of English for Specific Purposes. One truly concrete fruit of such a position is the* English-Serbian-Hungarian-Rumanian-Slovak-Ruthenian BASIC DICTIONARY OF LEGAL ENGLISH, *compiled between the Autumn of 2010 and late 2013, thanks to the genuinely enthusiastic devotion and great effort invested by six students at the Department of English, "Dr Lazar Vrkatić" Faculty of Law and Business, Novi Sad. These members of the Hungarian, Slovak, Rumanian, and Ruthenian national entities superstructured the requirements of studying their compulsory Legal English, creating a durable product that has already proved helpful – inspiring new generations of students to start building the basic vocabulary leading to competence of communicating in English for Legal Purposes, and introducing them to studies of International Law. In its essence, however, this article aims to show that the overall gain is immeasurably bigger, starting from providing a most affirmative example of connection between identity and belonging to certain ethnically and professionally defined groups. Confirmation of intercultural understanding in the multinational and multicultural Province of Vojvodina is at the same time the true proof of interconnectedness of language and effort at mastering thereof, identity and social values, outstanding among such being the positive and fruit-bearing teacher/student cooperation.*

Key Words: *vocabulary, English for Legal Purposes, dictionary, multilingualism, social values.*

Alenka Žbogar[1]
Faculty of Arts, Ljubljana University

SLOVENIAN HIGH SCHOOL LITERATURE INSTRUCTION IN THE LIGHT OF DEVELOPING CULTURAL COMPETENCE

Rezime: *Slovenački gimnazijski nastavni program je u poslednje dve decenije bio dva puta inoviran, i to 1996. i 2008. godine. U obe inovacije bila je uključena i nastava slovenačkog jezika. U referatu ćemo se koncentrisati na nastavu književnosti, a interesovaće nas koje promenjene tačke možemo da primetimo na području razvijanja književne i kulturne kompetencije. Književnost razumemo kao osnovni graditelj kulturnog predanja. Otkriva različite životne stilove, navike, običaje, moralne, etičke i filozofske probleme iz različitih perioda ljudske istorije, upozorava na kontinuitet, obogaćuje nas, otvara brojna pitanja. Književnost je univerzalna, transnacionalna, međukulturalna, otvara univerzalna pitanja ljudske egzistencije i opstanka, ljudskih dilema, frustracija, borbi, moralna, etička pitanja, na estetski način u čitaocu budi nove spoznaje o svetu, odnosno jača njegovu moć zapažanja. Uči nas da je osnovno ljudsko iskustvo rađanja, egzistencije i smrti univerzalno bez obzira na koji način se rečima izražava, artikuliše. Poređenje gimnazijskih nastavnih planova za nastavu slovenačkog jezika (književnosti) pokazaće da se kontinuitet pokazuje u pristupu kompetenciji (razvijanje kompetencije čitanja, književne i kulturne kompetencije), a novost u nastavnom planu iz 2008. godine je intenzivnije naglašen sistemski pristup (smeštanje književnih sadržaja u kontekst nauke o književnosti, tj. književni sistem). Ubuduće možemo da očekujemo da će slovenački gimnazijalci imati bolji pregled slovenačkog i svetskog književnog sistema, što znači da će imati bolje razvijenu kulturnu kompetenciju. U referatu će biti opisani metodički pristupi za razvijanje književne i kulturne kompetencije, i to uz vaspitanje za toleranciju prema sopstvenoj (intrakulturalni dijalog) i tuđoj (interkulturalni dijalog) kulturnoj baštini.*

[1] alenka.zbogar@ff.uni-lj.si

1. Literature is "an exquisite crystallization of cultural experience" (Debeljak 1995: 7)

"If you want to learn more about how difference operates inside people's heads, you have to go to art, you have to go to culture—to where people imagine, where they fantasise, where they symbolise. You have to make the detour from the language of straight description to the language of the imaginary" (Stuart Hall 2008: 43). Art teaches that the fundamental human experiences of birth, life, and death are universal regardless of the manner in which they are articulated. The language, literature, and culture of any nation and any culture are the mortar that connects the universal human experience of differentiality and similarity. Classic, canonical literature is universal and transnational; it is intercultural and it raises universal questions of human life and existence, human dilemmas, frustrations, and struggles. It actualizes moral and ethical questions, and in an aesthetic manner it awakens new awareness of the world in readers or consolidates them in cognition. The particular nature of articulation is the means for discovering the universality of particularism. To understand this, it is necessary to have a substantial amount of empathy and tolerance, and a condition for both of these is understanding oneself and one's own cultural heritage.

In literature instruction, to paraphrase Aristotle, one encounters two types of narratives: the history and the artistic vision of human experience, transformed into an individual and concrete story. Literature is one of the fundamental building blocks of cultural heritage, and literature instruction should develop reading and literary skills and cultural competence. The discovery of various literary heritages is an encounter with the cultural capital of one's own and foreign cultures. Reading fiction reveals different lifestyles, habits, customs, and religious, philosophical, conceptual, and linguistic foundations of a specific sociocultural environment. It unveils moral, ethical, and philosophical problems from various periods of human history, and it draws attention to their continuity, otherness, and difference.

2. Literary, reading, and cultural competence

At least two important components of communication skills and literacy are developed in language arts classes: multi-dimensional listening, speaking, reading, and writing skills, and thus reading ability and literary competence.

Reading is a communication process that can be understood as a sound-transmitting, cognitive, and meaning-creating activity: the text is the transmitter and the reader is the receiver of messages. Communication

requires a shared code—that is, a harmony between the reader's code and that of the text. Reading ability, on which the development of other skills in language arts depends (e.g., the development of applicable literary knowledge as a component of reading skills, knowledge of the literary system, cultural skills, and digital skills), can only be strengthened through skilled alphabet reading: primary-school readers in particular have problems with this due to their lack of experience (e.g., with defining the relevance of the text read because they poorly distinguish between important and unimportant information, with extracting the main message or idea, and with reviewing when assigning meaning because they are unable to activate their background knowledge when reading a new text).

The question of how one creates meaning in the process of reading remains fairly unstudied. The fact is that any text "can be read in various ways using various approaches and reading strategies, and readers often do not read a text in line with its special 'identifiable or stated' genre, but 'against' the text, either because they have a special interest in it or do not know the genre and stylistic features of the text, and also because they do not have enough time" (Grosman 2006: 86). Reading fiction as a cognitive and meaning-creating activity of revealing the reader's receptive and cognitive abilities activates the reader's nervous system and psychological makeup. Fiction is read because of the aesthetic experience and also for enjoyment and to pass the time, collect information, and spread knowledge. Reception takes place from experiencing the message (i.e., reacting to the content and expression) to imagining the reality described in the text and/or actualizing it, reading between the lines, establishing an aesthetic relationship with the text, discovering new ideas and relations, and expressing creative views and generalizations.

Reading ability / reading literacy is a hearing, cognitive, and meaning-creating activity (i.e., alphabet, informative, summarizing, skimming, and even escapist reading, ability to read for fun, studying—or, in short, the ability to use various strategies for reading various text genres), and an ability to analyze, evaluate, and critically receive various texts (and convey information). Literary competence is the ability to experience, analyze, and critically receive literary texts, the ability to create and re-create literature, and to identify its aesthetic, ethical, and cognitive effects, fictionality, and literariness. It is a combination of reading, exploring, and creating literature (creative reading and writing and abilities to re-create literature).

Reading literary texts develops literary empathy—that is, the ability to identify with possible worlds, literary characters, their acts, behaviors, and emotions, and the ability to judge and evaluate fictional worlds. Therefore, in Finland literature classes were also introduced for medical

students in order to "significantly enhance their empathy" (Krakar Vogel, 2004, pp. 17–18). Because reading literary texts improves one's vocabulary, writing skills, thinking, and interdisciplinary achievements, enhances experiences and comprehension, develops interests, imagination, and the ability to learn on one's own, and enriches one's emotional life, it would make sense to include it in language arts and other school subjects.

Reading ability and literary competence are coherently connected abilities to read, explore, and (re)create various (literary) text types and genres. They are developed in the process of literary socialization, which begins in the home environment and then continues systematically in the educational process or as part of a process using literary texts (reading and listening to them, discussing them, and writing about them), which means they also include elements of cultural, intercultural, and broader social competences.

Cultural competence is developed in literature instruction through familiarization with one's own cultural heritage (intracultural dialogue) and that of others (intercultural dialogue). Culture shapes an individual's consciousness and is thus the foundation of human identity. It helps people answer who they are, where they come from, and where their roots are, as well as where they are going, what they want, and what they wish to achieve. Considering that today's world is significantly more differentiated than ever before, this helps answer what world and social environment people live in, how people function in that environment, what layers of their identity they are willing to show, how they represent themselves, and how they have been represented. In its essence, culture in the sense of (literary) art thus teaches people how to co-relate to others and those that are different.

Studying one's own and foreign literatures should take place following the principle of integration[2] (cf. Žbogar 2013: 22–29, 52–58). Intra- and intercultural dialogue is promoted through the questions of what brings various cultures together, what drives them apart, how people are similar, and how they are different—and this through learning about rituals, customs, tangible and intangible cultural heritage, and folk heritage—and

[2] This is taken into account by both curricula that are thoroughly studied below. For the most part, Slovenian high school students learn about Slovenian literature and compare it with other (world) literatures. They learn that globalization is not only a postmodern phenomenon, that it cannot be interpreted only in its negative dimensions, which are shown, for example, in increased economic and political European tendencies to establish a "common" European identity, which triggers separatist and nationalist tendencies in certain European countries. It was especially around 1900 that the Slovenians—like the other South Slavic nations and the West Slavic nations—opened up to the foreign Other, adopted it, and adapted it to the Slovenian social environment, which promoted the growth of new artistic directions.

all of this is also expressed, mirrored, and reflected in literature. Successful intercultural dialogue is possible only alongside intracultural dialogue: discovering, understanding, and expanding the breadth of knowledge of one's own cultural heritage. "Aber das eigene muß so gut gelernt sein wie das Fremde" (One has to learn what is one's own as well as that which is foreign), stated Hölderlin in a letter to Böhlendorf (December 4th, 1801; Debeljak 1995: 7). That which can be the flashpoint of negative forms of relations to one's own and foreign cultures, which is manifested in various forms of intolerance, xenophobia, chauvinism, separatism, and nationalism, is a point of departure for education in tolerance in literature instruction. Tolerance, empathy, compassion, acceptance, solidarity, willingness to coexist, cooperation, and openness to others is being promoted, which results in social advancement; that is, in a fertile junction of differentiality and similarity.

2.1 The high school curricula for Slovenian (literature; revised in 1996 and 2008)

The Slovenian high school curriculum was revised twice in the past two decades: in 1996 and in 2008. Both revisions included Slovenian instruction (thus, also literature). The *Učni načrt za pouk slovenskega jezika in književnosti v gimnazijah in drugih štiriletnih srednjih šolah* (Curriculum for Teaching Slovenian and Literature in College-Prep and Other Four-Year High Schools; 1996, i.e., the 1996 Curriculum) was skill-based. The basic goal is to establish active contact with fiction (1996 Curriculum: 6), although it also states that during literature instruction students are "shaped into cultivated and knowledgeable readers" (ibid.). In teaching practice, this meant that from 1996 to 2008 (when the new revised curriculum came into effect) teachers dedicated somewhat more attention to experiencing and to immanently analyzing and interpreting literary texts, but perhaps less to learning about literary studies—that is, the ability to place material in the context of literary theory and literary history.

It can be asserted that the 1996 Curriculum contributed to raising the reading literacy of Slovenian high school students because it intensively promoted active contact with fiction in the sense of developing reading and literary skills, and thus reading more slowly, reading multiple times, reading for a long time (in school, by passages), reading aloud, expressing experiences, discussing what was read, and so on. Assuming that the hypothesis holds that the correlation between reading and literary skills and cultural competence is relatively high, the 1996 Curriculum did an excellent job of preparing the conditions for developing Slovenian high school students' cultural competence. It will be interesting to monitor what

effects will be created by the shift to the systemic approach in the 2008 Curriculum. Among other things, this emphasizes the development of cultural competence.

In comparison to the 1996 Curriculum, the 2008 Curriculum increases the number of prescribed literary texts at the expense of expanding the selection of canonical works of world literature. The 1996 Curriculum specified that high school students were required to read 107 literary texts (in full or passages), of which eighteen are required reading at home. They were required to read thirty-four narrative texts, of which eight were required reading at home (plus texts required for the high school exit exam). In terms of scheduling material, the number of hours dedicated to covering individual texts, and prescribing required texts, the 2008 Curriculum is less specific, and so the exact number of required texts, and therefore hours that a teacher should spend covering them, as well as the arrangement of teaching material, is difficult to precisely define numerically. However, the fact is that both curricula have a higher representation of Slovenian literature than world literature, even though the 2008 Curriculum prescribes seventy-two Slovenian works of literature, which is nearly ten percent fewer than the 1996 Curriculum. The 2008 Curriculum prescribes at least five Slovenian texts for reading at home (i.e., 25%), which means that the share of Slovenian literature that high school students must read by themselves at home has been reduced by almost half. The 1996 Curriculum included seventy-four Slovenian works (of which eight were to be read at home): that is, 69% (of which 45% were Slovenian texts to be read at home).

In the 1996 Curriculum, the central goal of literature instruction was active contact with fiction, whereas the 2008 Curriculum focuses on training literarily knowledgeable young readers; that is, cultivated readers that are intertextually experienced, that integrate their previous reading experience into their reading, that are familiar with literary phenomena and have general cultural knowledge, and are therefore interested in current cultural events and critically react to them, that follow various artistic events, have a positive relationship to (literary) art, and enjoy reading literature (cf. 2008 Curriculum: 7).

An important change in the 2008 Curriculum has to do with the following teaching recommendations: "The ratio between active interpretation and *contextual* information . . . in instruction should be approximately 60% to 40%, and the coverage of content sections should be based on the following steps: a brief informative introduction . . . , reading and textual-*contextual* interpretation . . . , synthesis of reading experiences and *contextual* conclusions at the end of the section covered . . . " (44; my emphasis).

As one of its central process-developmental goals, the 2008 Curriculum cites developing cultural competence. The process-developmental goals of covering content sections cited in subsection 3.2.2 include the following (2008 Curriculum: 17): "Students: *compare* essential developmental characteristics of Slovenian literature and culture with the developmental characteristics of other literatures and cultures; *apply* what they have learned from literary history and theory to assessing and actualizing the importance of individual and general literary phenomena" (my emphasis).

3. *Theoria sine praxi sicut carrus sine axi*

3.1 "The point of life is lying on the beach" (Zmelkoow)

During a time of intensive cultural, economic, and business exchanges, it seems reasonable to educate students in a spirit of tolerance, solidarity, and respect for various cultures, and to emphasize their equality (and not isomorphism). Will intensive intercultural contacts and the crisis of the postmodern subject result in a desire for a return to cultural heritage as some kind of refuge from the modern hyperactive and vacuous everyday? Lowenthal confirms this thesis and emphasizes that that cultural heritage is a kind of consolation during a time when hope in progress has faded (1998: xiii).

On what basis can dialogue between cultures (intra- or intercultural) be established in literature instruction? Is it the curriculum? Also that, but the genuine internal need for discovering cultural diversity, the one that arises from curiosity—thus, the desire to know how others work, who these others are, how they live and feel, how they are similar to oneself and how they differ, what one can learn from them, what they can be taught, and what enriches oneself—cannot be precisely prescribed by any curriculum. How then for the majority of students—who it seems are interested only in popular culture, technologically advanced products, and various social networks—can the culturally, linguistically, historically, and communicatively hermetic literary worlds be presented? For those for whom the "point of life . . . is lying on the beach, with your brains off and a Chihuahua on guard" (Zmelkoow, "Smisel življenja"), how is it possible to enlighten them and expand their spirits? How can they be internally motivated to explore their own cultural heritage and that of others? An acceptable solution seeks balance between the educational aspirations of the profession and the receptive competences and interests of students. "From the perspective of the global ethos, this does not involve the *establishment* or enforcement of a common ethical denominator in order to 'civilize world civilization' (Beck 2007: 383), but instead its *exposure*: a reflective discovery of something that already exists" (Hribar, cited in Miladinović & Komel 2008: 48).

Literature instruction seeks to emotionally embed students in the material covered, and especially the first reading of a literary text is meant to promote empathy and identification with literary worlds. It therefore builds on "experiential learning" (Žbogar 2014: 551–552), which in some manner returns one to the phase of creative reading because experiential and creative reading demand "narrative thinking," which reflects the subjective but nonetheless truthful aspect of an individual's world, and at the same time includes his or her emotions, will, and motives.

3.2 Exploring literature, reading literature, literary creativity

Exploring literature requires a special type of reading literature that is referred to as critical (or cognitive) reading and develops the ability to compare (finding similarities and differences), evaluate, and synthesize, discovering cause-and-effect relationships, and present arguments, and it aims for in-depth learning and understanding. Synthesizing entails connecting and combining various elements that students did not previously know into a new whole that did not exist before. "The final product must be more than merely the sum of individual elements. . . . It must reflect the student's creativity" (Marentič Požarnik, 1995, p. 29). Synthesis can also be divided into three taxonomic sublevels: (1) creating an original oral or written report transmitted via artistic or musical media; (2) creating an action plan or proposal (an experiment or plan); and (3) formulating a system of abstract relations—that is, generalizations or hypotheses in connection with the data observed and collected and features that students must somehow classify and explain. They can formulate this system through inductive or deductive thinking. Evaluation entails "proclaiming judgments about the value of specific ideas, arguments, solutions, methods, and so on, in terms of selected criteria" (Marentič Požarnik, 1995, p. 32). The judgments can be qualitative or quantitative. They are divided into two groups according to internal criteria: for example, evaluating a literary work in terms of the suitability of its form, and evaluating an article in terms of its clear and consistent development of ideas. The second group involves evaluation based on external criteria; for example, distinguishing trivial literature from a work of art by comparing several literary works. Exploring literature encourages problem-oriented and critical thinking in students, and their interest and curiosity, creates a conflict situation, provokes dilemmas, and requires taking positions and establishing hypotheses: students explore a literary problem as independently as possible, while discovering the most appropriate research methods that might lead to solving the problem along the way.

Literary creativity manifests itself in literature instruction in the form of creative reading, creative writing, and re-creative activity. Creative reading entails free actualization of a literary text and is thus freer than guided reading (of literature): for example, a director or screenwriter reads creatively. In literature instruction, creative reading is stimulated through exercises and assignments such as a reading jigsaw—in which students receive a poem cut into individual lines (without punctuation marks and capital letters) and then order them into a coherent sequence and also appropriately edit the poem (inserting missing punctuation and correcting capitalization)—or a reading gap-fill exercise, in which students receive a poem with one word or phrase missing in each line and then creatively fill in the gaps). In contrast to reading literature, directed or guided via textual signals that allow different, but nonetheless not completely random interpretations (defined through literary text conventions), creative reading can be completely random and free, and left to one's imagination (e.g., of the director or screenwriter), and can deviate significantly from the original text. Creative reading is stimulated through exercises and assignments such as word association games (students look for words that begin with a specific letter and, for example, do not continue with *a*, that rhyme with *sem*, have a similar meaning, and so on) and re-creative activities (e.g., students create an imaginative essay using keywords, transform a specific text, adapt it, turn it into a play, act it out, change a fairytale's ending, change the features of a literary character, shift a literary character to the present, and so on). Like creative reading, creative writing also gives free range to the imagination: its results can include imaginative and experiential essays, school newspapers, school theater adaptations, and staging.

The reliability and validity of these hypothetical generalizations should be tested by using experimental methods and quantitative measures in a voluntary motivational-competitive form regarding knowledge of Slovenian and developing critical reading. It is called the Cankar Award Competition, and it is popular among Slovenian students from the second grade of elementary school to university level.

Students with well-developed reading ability use various learning-to-read strategies, which means they can learn how to read according to the learning purpose, the content of information, and the learning phase they use these strategies in (i.e., before, during, or after learning; Pečjak & Gradišar, 2002, pp. 18–74). Pre-reading activities may include the specification of the reading purpose, studying the text structure, predicting developments or content, and posing text-related questions. Activities during reading include underlining new, unfamiliar, or key information, writing margin notes, determining the sequence of events, and completing missing data in order to hold the reader's attention and check his or her under-

standing (after reading, the focus is mainly on checking the reader's understanding and level of remembering information). In language arts, reading ability is encouraged through informative reading (e.g., for acquiring various information and enriching knowledge), study reading, reading for fun (including trivial literature), and escapist or evasive reading (as a form of escaping the reality of life), as well as by writing poetry out in prose, recasting the archaic language of literary texts into modern Slovenian, seeking information (e.g., "Find a sentence in France Prešeren's 'Zdravljica' (The Toast) in which the lyric subject toasts Slovenian women"), and building a wider and more general understanding of what has been read (e.g., recognizing Prešeren's contribution to Slovenian language, literature, and culture).

A successful example of using older literature in teaching with the purpose of developing cultural competence was developed by Zoran Božič (2010). Božič's teaching experiment confirmed that "the most suitable teaching tool for better understanding and experiencing formally and stylistically demanding classical poetry is additionally writing it out in prose" (2010, p. 521). This is an activity that enables active contact with literary texts that are more difficult to receive (e.g., older literature, modernist literature, and poetry). Due to its archaic nature, demandingness, structural and semantic complexity, and complex stylistic procedures, experiencing this type of literature is often made difficult and therefore it makes sense to first check the reader's understanding by using various activities such as underlining new, unfamiliar, essential, or key information, making margin notes, determining the sequence of events, filling in missing data, compiling a glossary of unknown words, and understanding the cultural and historical circumstances in which the text was created, before moving on to discussing how the text is experienced.

4. In place of a conclusion

As early as 1932, Josip Vidmar pointed out that the cultural identity of multiethnic communities is closely connected with national identity because "it shows us nationality as a natural culture-creating institution, as internal order, as a special spiritual fund, as a unique human face that creates buoyancy in nations and the need for their own culture or for cultural acts in which the unique character and their unique shade of humanity that has developed and taken hold in each of them can be expressed, lived out, and exhausted" (Vidmar 1995: 30).

Literature instruction develops not only reading and literary skills, but also cultural competence. Developed cultural competence strengthens individual, national, and global identity; cultural competence in essence

constructs a person's individual, national, and global identity. Through a series of contexts (literary theory, literary history, social history, cultural history, philosophy, art and aesthetics, religion, biography, language, etc.), students are acquainted with Slovenian and world literature. Literature instruction is therefore in fact instruction in cultural capital: young readers are sensitized to the aesthetic, ethical, and cognitive values of various civilizations and encouraged toward tolerance of others and those that are different.

References

A)

Krakar Vogel, B. et al. (1996). *Učni načrt za pouk slovenskega jezika in književnosti v gimnazijah in drugih štiriletnih srednjih šolah (560 ur).* Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Poznanovič, M. et al. (2008). *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura (560 ur)*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.

Zmelkow: *Smisel življenja*. http://www.lyrics.si/lyric/z/zmelkow/Smisel-%C5%BEivljenja.html

B)

Beck, U. (2007). *Cosmopolitan Europe*. Cambridge: Polity.

Božič, Z. (2010). *Slovenska literatura v šoli in Prešeren*. Ljubljana: Tangram.

Debeljak, A. (1995). Konec slovenstva? Ne, hvala! In: J. Vidmar: *Kulturni problem slovenstva* (1–38). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Grosman, M. (2006). *Razsežnosti branja. Za boljšo bralno pismenost.* Ljubljana: Karantanija.

Hall, S., & Du Gay, P. (2008). *Questions of cultural identity.* London: Sage.

Krakar Vogel, B. (2004). *Poglavja iz didaktike književnosti.* Ljubljana: DZS.

Lowenthal, D. (1998). *The heritage crusade and the spoils of history.* Cambridge: Cambridge University Press.

Marentič Požarnik, B. (1995). *Izbrana poglavja iz didaktike.* Novo mesto: Pedagoška obzorja.

Miladinović Zalaznik, M., & Komel, D. (eds.) (2008). *Obrazi Evrope: Evropa, svet in humanost v 21. stoletju: zbornik mednarodne konference z dne 10. in 12. aprila 2008 ob slovenskem predsedovanju EU in evropskem letu medkulturnega dialoga*. Ljubljana: Inštitut Nove revije.

Pečjak, S., Gradišar, A. (2002). *Bralne učne strategije*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.

Vidmar, J. (1995). *Kulturni problem slovenstva.* Ljubljana: Cankarjeva založba.

Žbogar, A. (2013). *Iz didaktike slovenščine*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.

Žbogar, A. (2014). Literarno branje in mladostniki. In: A. Žbogar (Ed.). *Recepcija slovenske književnosti. Obdobja 33* (551–559.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Summary: *The Slovenian high school curriculum has been reformed twice over the past two decades: in 1996 and 2008. These reforms also encompassed Slovenian language instruction. This article focuses on literature instruction—specifically, on the major changes in developing literary skills and cultural competence. Literature is regarded as the basic building block of cultural heritage. It reveals various lifestyles, habits, customs, and moral, ethical, and philosophical issues from various periods of human history, draws attention to continuity, enriches people, and raises numerous questions. Literature is universal, transnational, and intercultural, and raises universal questions about human life and existence, human dilemmas, frustrations, struggles, and moral and ethical questions, and in an aesthetic manner awakens new realizations about the world in readers or consolidates it in their cognition. It teaches people that the basic human experience of birth, life, and death is universal regardless of the manner in which it is articulated. A comparison of the high school curricula for Slovenian (literature) instruction shows continuity in the approach to developing competence (reading and literary skills, and cultural competence) and an innovation in the 2008 Curriculum: a more strongly emphasized systemic approach (contextualizing literary topics within literary studies or the literary system). It can be expected that future Slovenian high school students will have better knowledge of the Slovenian and world literary system, which means that their cultural competence will be more highly developed. This article describes the teaching approaches to developing literary skills and cultural competence, while teaching students tolerance towards their own cultural heritage (intracultural dialog) and that of others (intercultural dialog).*

Keywords: *literary skills, cultural competence, intra- and intercultural dialog, education for tolerance towards one's own cultural heritage and that of others, literature instruction*

Dr Gordana Todorić, nezavisni istraživač[1]

JEZIK I HOLOKAUST

Apstrakt: *U radu ćemo pokušati da ukažemo na neke specifičnosti jezika i njegove aktuelizacije, u kontekstu Holokausta i književne produkcije koja ga tematizuje. Nacistički rečnik, u literaturi je to već konstatovano, obilno se služio eufemizmima. Logoraši su stvorili sopstveni sleng. I preživeli Holokausta su specifičnim terminima i izrazima opisivali svoje iskustvo stradanja. Zbog toga, izučavanje Holokausta pretpostavlja uvide i u te, specifične jezičke fenomene. Ne samo u istorijskoj perspektivi, sinhronijski, posmatrajući rečnik u kontekstu vremena u kojem je nastao i bio u upotrebi, nego i dijahronojski. Naime, posleratna književnost o Holokaustu takođe se određuje prema jeziku tog vremena. Ne samo citatom, kroz aktuelizaciju pojedinih termina, nego i mnogo šire. Nepoverenje u reč i njeno značenje, problem označavanja, može se, u teorijskom smislu, povezati upravo s nasleđem Holokausta.*

Ključne reči: ***Holokaust, jezik, pamćenje, označitelj/označeno***

Holokaust je prema profesoru Baueru (Bauer 2001) događaj bez presedana u istoriji. Ovaj pokušaj totalnog uništenja Jevreja, razlikuje se od drugih genocida prevashodno po tome što nije vođen pragmatičnim razlozima (ekonomskim, teritorijalnim i sl.), što je u teritorijalnom smislu imao globalni karakter, što su intencije bile totalne (ceo narod) i posebno što je status žrtava, zatočenika logora smrti bio takav da se konvencionalno opisuje kao dehumanizovan. Termin *dehumanizacija,* međutim, profesor Bauer drugačije tumači. Naime, ukoliko tretman i položaj žrtava nazovemo dehumanizovanim, tada je logično zaključiti da su zločinci u humanoj poziciji. Zbog toga prof. Bauer sugeriše da se atribucija dehumanizacije pripiše upravo grupaciji zločinaca. Onim što su nacisti činili žrtvama u logorima, ali i njihovo veoma selektivno posleratno suočenje sa učinjenim, smatra prof. Bauer, nacisti su sebe dehumanizovali i u takvom statusu ostali su i po završetku Holokausta.

Bavljenje ovom složenom problematikom, multidisciplinarnom po svojoj prirodi i paradigmatičnom po svojoj suštini, otvara skoro nesagledivu množinu pristupa. I sam problem statusa jezika u Holokaustu sličan je po složenosti. Tako je moguće misliti sinhronijski, imajući u vidu ra-

[1] gordanatodoric021@gmail.com

zličite nacionalne modalitete nastale pod uticajem ideologije nacizma, uzeti u razmatranje jezik političke propagande i dr. Potom, dijahronija nam ukazuje na lingvističke mene koje referišu i promenu mehanizma označavanja, u kontekstu izučavanja Holokausta, kao i drugih pojava sa kojima se uspostavlja analogija. Dakle, moguće je tematizovati metajezik. Kvantitativnost takođe može biti predmet razmatranja. To što se o Holokaustu, s protekom vremena sve više govori, kao i to kako se govori, u najmanju ruku jeste relevantan sociolingvistički problem. Konačno, stavi li se u fokus književna produkcija, i sama jezički fenomen, otvoriće se obimno polje istraživanja. U tom smislu namera nam je samo da skiciramo neke od aspekata fenomena.

Tako, ukoliko kao polaznu tačku našeg rada prihvatimao određenje da se jezikom smatra i „neki posebni VARIJETET ili NIVO govora odnosno pisanja" (Kristal 1999: 153), tada je razmišljanje o varijetetima koji se obično zovu *logoraški žargon* i *nacistički jezik*, sasvim prihvatljivo s naučne tačke gledišta. Pri tome, s obzirom na kontekst unutar kojeg su se ovi varijeteti oblikovali, a to je Holokaust, problem nije isključivo lingvistički. Ipak, pođimo od leksike, jer su reči i termini, kako to u jednom predavanju navodi profesor Dan Michman[2], alati kojima se služimo da bismo razumeli svet, i ako je imenovanje definisanje pojma, tada je prirodno da naše izlaganje o vezi jezika i Holokausta započnemo pojmovnikom.

Profesor Mihman, u pomenutom predavanju, geneologiju imenovanja pokušaja totalnog uništenja Jevreja u periodu nacističke vladavine, počinje biblijskom rečju *Šoa/Ha-Šoa*, koja se u Klajn–Šipkinom *Rečniku* objašnjava kao „masovno ubijanje Jevreja u Drugom svetskom ratu" (Klajn–Šipka 2006: 1481), dok termin *katastrofa*, koji se koristi kao jedan od prevoda na engleski, sadrži odrednice *slom, propast, velika nesreća* (Klajn–Šipka 2006: 54), što je bliže izvorniku, jer konotira aspekt iznenađenja, neočekivanosti. Termin *Šoa* se u dokumetima iz XX veka sreće od sredine tridesetih, prvobitno u vezi sa sudbinim poljskih Jevreja, a posle rata i u vezi sa celokupnim jevrejskim stradanjem. Termin je doživeo svojevrsnu institucionalizaciju, prevashodno posredovanjem Memorijalnog centra „Jad Vašem" i odlukom Kneseta (1959), o uspostavljanju Dana sećanja na žrtve i heroje Holokausta (Yom Ha-Shoa), čime je njegova upotreba u nekom drugom kontekstu prestala.[3] Pedesetih se, navodi dalje Mihman, pojavljuje termin *katastrofa / jevrejska katastrofa*, prevashodno u tekstovi-

---

[2] Dan Michman: Shoah, Churbn, Cataclysm, Judeocide, Holocaust, Genocide (and more). On Terminology and Interpretation: https://www.youtube.com/watch?v=vfScF7cxjCs.

[3] Ovo je zanimljiv podatak, jer upozorava da su se jezičke prakse u odnosu na navedeno vreme dramatično promenile. Zloupotreba reči Holokaust, genocid, danas je praktično prihvaćena.

ma na Jidišu (Filip Fridman, Raul Hilberg). Koriste ga i Jevreji Sovjetskog Saveza. U to vreme operiše se sa još nekoliko izraza: dani/godine grubosti (u jevrejskoj verskoj literaturi), kataklizma, pokolji i izumiranje, nemačko uništenje Jevreja, progon i uništenje/razaranje. *Churban*, termin koji se prvobitno pojavljuje u Talmudu (Mišna) u vezi sa opisom razaranja Prvog i Drugog Hrama, aktuelizuje se još tokom trajanja Holokausta, a Raul Hilber ga koristi u naslovu svoje knjige iz 1961. godine *Uništenje evropskih Jevreja (The destruction of European Jews)*. Grčki termin Holokaust ne aktuelizuje se u izvornom značenju (kao paganska žrtva), nego kao grčki i kasnije latinski prevod hebrejske reči *ola*, koja označava potpuno spaljenu žrtvu. Pojavljuje se, prema Mihmanu, već u vezi sa Jermenskim genocidom, ali i drugim kataklizmičnim događajima, pre 1933. godine, dakle pre dolaska nacista na vlast u Nemačkoj. Od 60-ih godina XX veka, termin Holokaust se može naći i u izdanjima koje objavljuje Jad Vašem. Pojava knjige *Noć* Elija Vizela (1958. na francuskom i 1960. na engleskom) konačno je termin Holokaust kanonizovala.

Iz ovog kratkog pregleda vidimo, između ostalog, da su postojali brojni napori da se tom jedinstvenom događaju da odgovarajuće ime, da bi se (parafrazirajmo ponovo profesora Mihmana) pokušalo razumeti šta se to Jevrejima dogodilo od 1938. do 1945. godine.

U pogledu upotrebe jezika tokom trajanja Holokausta, pomenimo prvo da su nacisti oblikovali svoj rečnik. On je prevashodno obeležen eufemizmima i mistikom[4]. Pomenućemo samo najpoznatiji termin kojim ta strana imenuje Holokaust: *konačno rešenje jevrejskog pitanja*, koji je već od konferencije u Vanzeu (20. januar 1942) značio: totalno uništenje Jevreja. Kao mračno jezičko nasleđe nacisti su ostavili i moto organizacije Hitlerjugen: krv i čast (Blut und Ehre), reč judenfrei/judenrein (teritorija koja na kojoj više nema Jevreja), nacizam/nacista (koja se danas takođe olako koristi), kapo (komandant grupe logoraša, iako i sam logoraš). Upravo je ova reč postala naslov jednog roman Aleksandra Tišme.

U sećanjima preživelih takođe postoji tendencija da se na različite načine imenuje događaj o kojem je reč. Prvobitno, o sopstvenom stradanju nije se govorilo uz pomoć termina, nego opisno. Tako jedna preživela kada govori o deportaciji cele svoje porodice kaže: „To je tako bilo dok nije došao kraj – sveta."[5] Tek u novije vreme, preživeli u svojim sećanjima ponekad koriste uspostavljenu terminologiju, no to je rezultat naknadnog uvođenja kanonizovanih pojmova u sopstveni narativ.

---

[4] Delimičan spisak obimne literature o ovome, na: http://www.ushmm.org/research/research-in-collections/search-the-collections/bibliography/nazi-language-and-terminology.

[5] Suzana Maširević Molnar, svedočenje preživele Holokausta. USC Shoa Foundation: http://vhaonline.usc.edu/about/about.aspx. (lična arhiva)

Književni tekstovi koji se u srpskoj književnosti bave temom Holokausta takođe su zanimljivi iz perspektive jezičke aktuelizacije specifičnih reči i izraza, nastalih u vreme Holokausta. Jedan od najstarijih je drama *Nebeski odred* (1957) Đorđa Lebovića i Aleksandra Obrenovića. Lebović, kao preživeli Holokausta, svoje jezičko logoraško iskustvo unosi u dramu u tolikoj meri da je uz jedno izdanje priložen i rečnik. Na taj način nije samo pojašnjeno značenje termina, nego su, posredno, oni sačuvani kao svedočanstvo jednog naopakog vremena.

Već u naslovu drame *Nebeski odred* (Himmel Kommando) nalazimo izraz kojim se ironijski, logoraškim žargonom, imenuje grupa logoraša koja je radila u gasnim komorama i krematorijumima. Izvorni naziv je Sonderkommando (specijalni odred), što je takođe eufemizam, s obzirom na užasan posao koji im je bio namenjen. Na spisku lica ne nalazimo nijedno lično ime, što je moguće razumeti kao retorizaciju postupka depersonalizacije logoraša. Karakterizacija je svedena na one elemente koji su mogli biti relevantni za logoraški život: kvalitet odeće, stepen izgladnelosti, boja trouglaste oznake koju nose na odelu. Uz to, nekima je ime neposredni citat na logoraški žargon. Takav je slučaj sa Muselmannom, čije ime, prema didaskaliji, ukazuje da je bio na najnižem stupnju u logorskoj hijerarhiji, *najbedniji i najnesposobniji*. Isti princip, još radikalnije, primenjen je i na imenovanje lica koje se zove 5864. O njemu se na osnovu „imena" ne može saznati ništa, a to je ono što je i bio cilj nacističkog projekta – degradirati čoveka svođenjem na statistički podatak. Sličan slučaj je i sa likom S.K. Ovde nije reč o inicijalima, nego o skraćenici za Strafkommando – Kazneni odred. Svi logoraši nazivaju se heftlinzi, što je žargonizacija nemačke reči Haftling – zatvorenik, logoraš. Iz rečnika datog na kraju drame (Lebović 2007) izdvojićemo još nekoliko reči koje su tipične za logoraški žargon:

- organizovati – ukrasti, nabaviti (termin se koristio u pozitivnom značenju, jer je ukazivao na sposobnost preživljavanja, što je bio imperativ u logorima smrti);
- zelena žirafa – vešala;
- waschraum – kupatilo (što je sinonim za gasnu komoru);
- zubna ordinacija – sobe u kojima su leševima vađeni zlatni zubi;
- klepsi-klepsi – krađa.

Iz rečnika se može videti (a to je slučaj i sa dokumentarnom, memoarskom građom) da je terminologija internacionalna, te da se u logoru oblikovao svojevrsni „esperanto". Termini se odnose na problem preživljavanja, te, uz veliku dozu ironije i cinizma, pokušaj distanciranja od užasa koji predstavlja logorašku svakodnevicu.

Iz perspektive onih koji su upravljali logorom, međutim, eufemizmi su drugačije prirode. Oberstrumbannführer kaže: „Ovde je krematorijum u kome se uništavaju svi neprijatelji Vođe i sav balast Nove Evrope." (Lebović 2007:

18) U ovom slučaju izostanak ličnog imena i nominalizacija funkcije ukazuju na jedinstvenost i samorazumljivost termina, te mistifikaciju ličnosti, što jeste odlika totalitarnih koncepata vlasti. Izraz *balast Nove Erope*, jeste modus radikalizacije Drugosti, onih koji nisu odabrani. U višegodišnjem procesu implementacije nacističkog programa uništenja Jevreja, upravo je manipulacija jezikom bila jedan od važnijih propagndnih alata[6]. Poređenje Jevreja sa pacovima i drugim štetočinama, paralelno sa razvijenjem kulta zdravlja i izuzetnosti arijevaca, svojevrsni brainstorming, i kod većine običnih Nemaca isključio je bilo kakvo saosećanje sa stradanjem sunarodnika (kasnije i Jevreja drugih zemalja), štaviše, pokrenuo je spremnost da se u zločinu učestvuje aktivno. Da ponovimo reči profesora Bauera, nacisti su sebe i svoje sledbenike upravo jezičkim strategijama dehumanizovali.

Još jedno književno delo, *Gec i Majer* Davida Albaharija, u naše vreme svedoči o ovome. Naime, Gec i Majer[7], vozači dušegupke koja se kretala od marta do maja 1942. na relaciji Semlin Judenlager – Jajinci, ljude koji su umirali u kamionu nazivali su tovar, a gušenje u kamionu – obrada (Albahari 2008: 164). O tome, u dijahronjskoj perspektivi, narator romana kaže: „Gec i Majer bi je sigurno razumeli: ni oni nisu upotrebljavali tu reč [smrt], već su govorili o 'preseljenju' ili 'obradi' služeći se onim pomerenim nacističkim rečnikom u kojem ništa nije ono što jezik obično izražava nego nešto drugo, stvarnost koja se odigravala u koordinatama nestvarnog" (Albahari 2008: 149). Problem koji Albahari ovde pokreće nije samo pitanje istorijskog pamćenja, nego i jednog od ključnih problema postmoderne, problema odnosa oznake i označenog, što u krajnjoj liniji konotira problem istine u vezi sa Holokaustom. Ovde Albahari sugeriše da je nacistički „jezik" s jedne strane oblikovao parastvarnost, a time omogućio i buduće manipulisanje na relaciji oznaka – označeno, dok je, s druge, referisao na doba koje je ostavljao iza sebe, doba u kojem su etičke paradigme bile stabilnije

[6] „Exploiting pre-existing images and stereotypes, Nazi propagandists portrayed Jews as an "alien race" that fed off the host nation, poisoned its culture, seized its economy, and enslaved its workers and farmers. This hateful depiction, although neither new nor unique to the Nazi Party, now became a state-supported image. As the Nazi regime tightened control over the press and publishing after 1933, propagandists tailored messages to diverse audiences, including the many Germans who were not Nazis and who did not read the party papers. Public displays of antisemitism in Nazi Germany took a variety of forms, from posters and newspapers to films and radio addresses. Propagandists offered more subtle antisemitic language and viewpoints for educated, middle-class Germans offended by crude caricatures. University professors and religious leaders gave antisemitic themes respectability by incorporating them into their lectures and church sermons." In: http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007819.

[7] Reč je o autentičnim imenima nemačkih vojnika, vozača dušegupke. Više na: http://www.semlin.info/.

i u odnosu na koje se nužno morao odrediti. O toj temi raspravlja i Stenli Koen povodom govora koji je 1943. u Potsdamu održao Hajnrih Himler. „To nije 'čist' (to jest dvosmislen) tekst poricanja. Teško je pretpostaviti da je publika ostala u sumračnoj zoni znanja i neznanja. To je jednostavno uputstvo o tome šta treba da bude predmet laži. Drugi javni nacistički tekstovi prenosili su poruke koje su bile šifrovane i račvale se u dva koloseka. Poruka o istrebljenju bila je prikrivena, ali sasvim malo prikrivena. Bilo je to oponašanje skrivanja – kao kad u igri 'krijete' predmete od dece. Konkretne reči kao što su 'ubijanje' i 'pogubljenje' retko su korišćene. Akcije koje su sprovodile *Einsatzgruppen* nazvane su 'deportacijama', 'specijalnim akcijama', 'specijalnim tretmanom', 'izvršnim merama', 'čišćenjem', 'preseljenjem', 'obavljanjem posla', 'likvidacijom' i 'odgovoarajućim tretmanom'. Tekst dozvoljava autoru da opovrgne njegovo značenje, a publici da tvrdi kako ga nije razumela" (Koen 2003: 131).

U domaćoj književnoj produkciji najbolji primer tematizacije jezika i značenja u kontekstu Holokausta sigurno je pripovetka *Knjiga kraljeva i budala*, Danila Kiša. Ona za temu ima nastanak *Protokola sionskih mudraca* iz prve decenije XX veka. Ovaj falsifikovani tekst, čiju je genezu nastanka detaljno obradio i Norman Kon u knjizi *Poziv na genocid*, prototekst je Kišove književne „studije" i o pitanjima jezika i značenja reči. Evo navoda u kojem ruski vojnici čitaju odlomke iz jedne od protoverzija *Protokola*, Nilusovog *Antihrista* i *Zavere ili Gde su koreni rasula evropskog društva*, anonimnog autora: „'Eto, gospodo, kakav *oni* moral propovedaju.' (Ordonans iskoristi pauzu i strese sneg koji je napadao na šatorsko krilo iznad oficirove glave.) 'Reč sloboda – tu reč izgovori kao da je štampana kurzivom – izaziva ljudske zajednice na borbu protiv svake sile, protiv svake vlasti, čak i božanske. Eto zašto ćemo, kad *mi* budemo zavladali svetom...' (Tu ponovo spušta knjigu, držeći prst između stranica.) 'Gospodo, mislim da ne treba da vam naglašavam ko su u ovom tekstu ti tajanstveni *mi* ... *Mi* to su *oni*.' Onda naglo podiže knjigu, jer mu se ova stilska figura čini sasvim efektnom i dovoljnom. 'Kad, dakle, *mi* – to jest *oni* – budemo zavladali svetom, smatraćemo svojom dužnošću da tu reč – sloboda – isključimo iz ljudskog rečnika...'" (Kiš 1990: 167/8). I nešto kasnije: „Što se tiče njene autentičnosti, u nju niko ne sumnja: Nilusov *Antihrist*, na osnovu kojeg su pravljeni ostali prevodi, postoji crno na belo, u fundusu Britanskog muzeja. A kako većina smrtnika stoji pred svakim štampanim slogom kao pred svetim pismom, to mnogi prihvatiše taj dokaz bez razmišljanja i bez intelektualnog opreza" (Kiš 1990: 171). Ova vrhunska književna stilizacija omogućila je da se mnogo jasnije ukaže ne samo na grotesknost teorija zavere, nego i da se pozove na kritičko razmišljanje o statusu i odnosu znaka i značenja na samom kraju XX veka, u vreme kada Kiš piše svoju pripovetku. U tom smislu, dobra književnost, može mnogo više u odnosu na neknjiževne tek-

stove. Istovremeno, ona nas obavezuje da sopstvene jezičke kompetencije razvijamo u skladu sa tim. Da parafraziramo navedeni Kišov tekst, nasleđe koje nosimo i doba u kojem živimo ne dozvoljavaju nam da pred svakim slogom stojimo kao pred svetim pismom i da raznorazne dokaze prihvatamo bez razmišljanja.

Opšte mesto antisemitske propagande, jevrejska zavera vladara iz senke i nastanak *Protokola*, svoju kritičku tekstualizaciju doživelo je i u obimnom romanu *Praško groblje* Umberta Eka. Ova neobična i zahtevna romaneskna forma mogla bi da bude poslednja reč o kontroverznoj i tragičnoj istoriji *Protokola sionskih mudraca*. Ipak, Protokoli se i dalje preštamavaju, jer imaju svoje čitaoce. Posledica te činjenice ipak nije samo lingvističke prirode. U Rusiji, gde su prvi put štampani, između 1918. i 1920. dogodili su se pogromi u kojima je bilo „preko 100.000 ubijenih i nepoznat broj ranjenih i osakaćenih" (Kon 1996: 122), Jevreja. U toku Drugog svetskog rata ubijeno ih je oko 6.000.000. Upravo zato nas pisci poput Kiša i Eka obavezuju da veoma pažljivo promišljamo reči, njihovu snagu i upotrebu. Iskustvo nacističke propagande sigurno je velika naprslina u logocentričnom svetu, čiji slom je dijagnostikovala upravo postmoderna. Odnos koji pomenuti autori (i mnogi drugi, nepomenuti) imaju prema jeziku i značenju, kritički je i poučni simptom vremena u kojem živimo. Nepoverenje u velike Priče nije samo liotarovska spekulacija. Civilizacija je svojim očima videla šta znači poigravanje jezikom i značenjem.

Iz ovog ovlašnog pregleda možemo uočiti da je upravo nacistička propaganda u svakodnevni jezik unela tu deridijansku différance, čime nas je obavezala da o njoj razmišljamo ne samo u kontekstu izučavanja Holokausta, nego i u kontekstu naših današnjih jezičkih pa i ontoloških prilika. Opredeljenje nacista da grade sopstveni jezik razumljivo je sa ideološke tačke gledišta. Paramesijanska koncepcija nacionalsocijalizma, ekskluzivnost koju rasizam podrazmeva, sve to se moralo ogledati i u jeziku. S druge strane, malograđanski mentalitet i kič kultura koju su negovali, nije mogao da podnese drastičnost gesta kojim su pokušali da stvore *lebensraum* (životni prostor) za tog „superiornog" arijevca, (i ovde nalazimo, redefinisanje Ničeovog pojma Übermensch-a). Zato je za svoje vojnike i narod uopšte trebalo stvoriti eufemizovani jezik[8]. Nasuprot ovome stoji žargon logoraša. Vođeni istim kriterijumom, zaključujemo da su, stvarajući sopstveni jezik logoraši *birali* da se razlikuju od nacista. Taj čin otpora u ime slobode značajan je, posebno kada se imaju u vidu neljudski uslovi u kojima se taj jezik konstituiše. On se teorijski može podvesti pod pojam *amidah*, koji se po

[8] „Funkcija eufemističkih etiketa i žargona je da maskiraju, dezinfikuju i uliju respektabilnost. Palijativnim terminima poriču se ili pogrešno predstavljaju surovost i naneta šteta koje dobijaju neutralan ili poštovanja dostojan status." (Koen 2003: 166)

Jehudi Baueru može doslovno prevesti kao: stojeći protiv[9]. Izvorno, reč je o terminu iz religijske prakse judaizma, dnevnoj molitvi koja se upražnjava stojeći. U kontekstu Holokausta, amidah uključuje i krijumčarenje hrane u geto da bi se izbeglo gladovanje, kulturne, obrazovne, religijske i političke aktivnosti (i u getima i u logorima) kojima zatočenici jačaju moral, rad na čuvanju zdravlja. Sve ovo, kao i koncept žrtvovanja života, bilo je u funkciji davanja smisla/značenja naporu da se preživi. Problem konstituisanja smisla/značenja u svetlu Holokausta, (sada nadilazimo lingivstičku ravan) jeste, kao što smo naveli u slučaju strukturisanja logoraškog žargona, za žrtve čin slobode. Naime, nije reč samo o prostom odbijanju da se pokore nadzirućem diskursu. Čin konstituisanja smisla je reafirmacija subjekta u svetu u kojem primarno značenje koncentracionog logora jeste ono koje su mu pripisali nacisti. Za njih logor ima smisla. Za žrtve ga nema. Dakle, radilo se o tome da se ontološka situacija razreši. Nju je, u krajnjoj liniji, morao da razreši svaki zatočenik pojedinačno. Međutim, taj proces kod preživelih nije okončan trenutkom izlaska iz logora. Niti je okončan uvek uspešno. Okolnosti sveta u koji su se logoraši vraćali mogle su biti presudne za uspešnost ovakvih, u krajnjoj liniji identitetskih lomova.

Kategorija koju konačno treba aktuelizovati jeste kategorija pamćenja, kulturnog pamćenja. Prema Vajnrihu „jevrejski zatvorenici u koncentracionim logorima nastojali su do krajnjih granica svojih fizičkih i psihičkih snaga, da svoje jevrejsko pamćenje održe u životu. Izgovarali su tradicionalnu molitvu, slavili jevrejske praznike, ponekad čak gladujući i postili, ili su se, kao poljski Jevrejin Zalman u sećanjima Elija Vizela, potpuno povlačili u svet Talmuda" (Vajnrih 2008: 337), čime je ostvarivana dimenzija kultunog pamćenja (Vajnrih 2008: 334). Međutim, posleratni život više nije funkcionisao po tradicionalnim paradigmama, ne samo za Jevreje. Pitanje odnosa prema Holokaustu, modusi njegovog pamćenja, pa tako i modusi njegovog jezičkog pamćenja kao nužni konstituente oblikovanja stvarnosti, od samog početka sučeljili su se sa potrebom da se trauma zaboravi. Taj simptom sindroma preživelih (pa i njihovih potomaka), srećemo i kod potomaka izvršitelja. Napor da se na ovakvim temeljima vaspostavi koncept kulture, jeste napor da se uspostavi nova paradigma.
Tako, pamteći jezik Holokusta, kroz različite tekstove, kultura pamti ne samo trenutak civilizacijskog posrnuća, nego i herojski čin pobune protiv takvog pada.

Zaključimo. Jezik kojim operišemo danas, kodovi kulture u kojoj živimo, strategije označavanja, sve to bitno jeste obeleženo civilizacijskim iskustvom Holokausta. To se najbolje vidi u obimnoj metatekstualnosti našeg vremena. Ona je simptom dugotrajne nestabilnosti. Paradigma koja

[9] "In this context it means literally'standing up against', but that does not capture the deeper sense of the word." (Bauer 2001: 120)

je nestala u Holokaustu još uvek nije zamenjena nekom drugom ili sa više njih. Zbog toga je kontinuirano tumačenje prototekstova, ne samo svojevrsno pamćenje nego i nužan preduslov definisanja ontološkog statusa odgovornog pojedinca.

Literatura:

Albahari, D. (2008). *Gec i Majer*. Beograd: Stubovi kulture.
Bauer, Y. (2001). Comparisons with Other Genocides. In *Rethinking the Holocaust*. (39–67) New Haven-London: Yale University Press.
Eko, U. (2011). *Praško groblje*. Beograd: Plato Books – B&S.
Kiš, D. (1990). *Knjiga kraljeva i budala*. U: *Enciklopedija mrtvih*. Beograd: BIGZ.
Koen, S. (2003). *Stanje poricanja: znati za zlodela i patnje.* Beograd: Samizdat B92.
Kon, N. (1996). *Poziv na genocid*. Novi Sad: Matica srpska.
Kristal, Dejvid (1999). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
Lebović, Đ. (2007). *Nebeski odred*. U: *Tetralogija*. Beograd: BIGZ školstvo.
Maširević Molnar, Suzana (1998). *USC Shoa Foundation.*
Preuzeto sa http://vhaonline.usc.edu/about/about.aspx. (lična arhiva)
Michman, D. *Shoah, Churbn, Cataclysm, Judeocide, Holocaust, Genocide (and more). On Terminology and Interpretation*.
Preuzeto sa https://www.youtube.com/watch?v=vfScF7cxjCs. (19. 6. 2015)
Nacistički rečnik. preuzeto sa
http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007819. (19. 6. 2015)
Semlin Judenlager. preuzeto sa http://www.semlin.info/. (19. 6. 2015)
Vajnrih, H. (2008). *Leta: umetnost i kritika zaborava*. Beograd: Fabrika knjiga.

Abstract: *In this paper, we try to point out some language features and its actualization in context of the Holocaust, as well as literary production concerning Holocaust.*

Nazi language, as stated in the literature, abundantly used the euphemism. Camp inmates have created their own slang. Holocaust survivors describe their experience of suffering in specific terms and phrases. Consequently, studying the Holocaust requires insights in these specific linguistic phenomena. Not only in historical, synchronic perspective by observing vocabulary in the context of the time in which it occurred and was in use, but also diachronically. The post-war literary production of the Holocaust is also determined by the language of war time. Not only by citation which actualizes certain terms, but much wider. Lack of trust in the meaning of a word, the problem of disconnection between the signifier and the signified, can in theory, be connected with the legacy of the Holocaust.

Keywords: ***Holocaust, language, remembrance,signifier/signified***

Bojana Petrić
Birkbeck, University of London

AUTORSKI IDENTITET U AKADEMSKOM TEKSTU

Pitanje identiteta jedno je od ključnih pitanja savremenih društvenih nauka. Interesovanje za fenomen identiteta vidno je poraslo i u oblasti primenjene lingvistike, gde se odnos između identiteta i jezičke upotrebe proučava kroz teme kao što su identitet i bi/multilingvalnost, identitet i učenje stranih jezika, ili profesionalni identiteti i diskurs. Ovo predavanje baviće se pitanjem identiteta u pisanom akademskom diskursu. Prvi deo predavanja daće pregled teorijskih pristupa proučavanju autorskog identiteta u akademskom tekstu, sa posebnim osvrtom na društvene osnove autorskog identiteta. Društveni karakter autorskog identiteta ispoljava se, između ostalog, kroz odnos između autora i čitaoca teksta, koji autori anticipiraju i grade putem određenih tekstualnih i retoričkih sredstava (kao što su upotreba retoričkih pitanja ili upotreba glagolskih oblika u množini koji uključuju i čitaoce, na primer „pogledajmo"). Kroz ovaj interaktivni odnos, autori projektuju svoj autorski identitet, koji se nužno gradi u odnosu na diskurzivnu zajednicu naučne discipline u okviru koje deluju. U drugom delu predavanja biće predstavljeni rezultati nedavnih empirijskih istraživanja u ovoj oblasti primenjene lingvistike, a potom će se razmatrati pitanja za buduća istraživanja autorskog identiteta u akademskom tekstu.

25 GODINA SOCIJALNE TRANSFORMACIJE U SRBIJI

Aleksandra Dabić
Tamara Gajić
Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad[1]

AKTIVNOSTI ORGANA I ORGANIZACIJA AUTONOMNE POKRAJINE VOJVODINE U OBLASTI RODNE RAVNOPRAVNOSTI

Rezime: *Borba žena za ostvarivanje prava glasa, kao i mnogih drugih prava, trajala je veoma dugo. U nekim zemljama ona traje i danas. Nakon urušavanja državnog sistema vlasti u Srbiji početkom devedesetih godina, uticaj žena je znatno oslabio. Mada imaju ista prava na učešće u političkom životu, što je uređeno formalnopravnim aktima, one su na mestima odlučivanja i u telima zakonodavne i izvršne vlasti nejednako zastupljene u odnosu na muškarce. Demokratskim promenama iz 2000. godine izgrađeni su institucionalni mehanizmi za postizanje ravnopravnosti polova, a najveći uspeh u tome načinjen je u Autonomnoj pokrajini Vojvodini. Stoga će, polazeći od Ustava Republike Srbije iz 2006. godine, kao i prethodnog Ustava, u ovom radu biti prikazane aktivnosti organa i organizacija Autonomne pokrajine Vojvodine u oblasti rodne ravnopravnosti u periodu od 2000. do 2015. godine.*

Ključne reči: *Autonomna pokrajina Vojvodina, rodna ravnopravnost, aktivnosti, organi, organizacije.*

Uvod

Zastupljenost žena na mestima odlučivanja pokazatelj je raspodele društvene moći i uticaja unutar jednog društva. Rodno determinisana istorija političkih institucija bila je zasnovana na prvobitnoj podeli rada i oštrom razdvajanju privatnog i javnog. S obzirom da je politika bila definisana kao javna (muška) delatnost, niska participacija žena u politici uzimala se kao normalna. Najzastupljenije rodne predrasude u području politike odnosile su se na manju ambicioznost i samim tim manju zainteresovanost žena za politiku.

[1] E-mail: aleksandradabic89@yahoo.com
tamara_gajic91@yahoo.com

Pad socijalističkih režima u zemljama u tranziciji doveo je do potiskivanja žena iz rukovodećih struktura. „Muškarci su ustanovili pravila demokratske igre i muškarci su punili nove prostore moći. Udeo žena u nacionalnim parlamentima je pao sa regionalnog proseka od 30% na manje od 10%, u nekim zemljama i ispod 5%“ (Baćanović, Pajvančić, 2010: 29). U našoj zemlji, za vreme režima Slobodana Miloševića, žene su u velikoj meri bile isključene iz politike i javnog angažmana. Identifikovanje sa liderom partije na osnovu ličnih karakteristika, kao što je pol/rod, istaklo je podređenu ulogu žene i vratilo je u krug porodice i domaćinstva.

Sve veća zainteresovanost za pitanje participacije žena u odlučivanju o javnim poslovima bila je uslovljena ne samo statističkim podacima o niskoj zastupljenosti žena u politici, već i istraživanjima o raspodeli moći u društvu. Povećanje učešća žena u politici u Srbiji beleži se od 2004. godine nakon razvijanja institucionalnog okvira i uvođenja sistema kvota. Ipak, u odnosu na vreme pre 1990-ih godina, broj žena u politici je manji a rod i rodna pitanja su odsutna iz javne sfere. Takva situacija doprinela je afirmaciji ideje o rodnoj ravnopravnosti, posebno o potrebi uključivanja žena u političke organe, budući da problem marginalizacije žena u društvu nije specifičnost samo naše zemlje, već je postao trend i većine postocijalističkih zemalja jugoistočne Evrope.

1. Politička reprezentacija žena

Pravo žena na političko reprezentovanje predstavlja jedno od najznačajnijih prava žena i kao takvo garantovano je brojnim međunarodnim dokumentima. Ipak, podzastupljenost žena u političkim organima ukazuje na problem ostvarivanja ovog prava. Sa stanovišta Vila Kimlike, određeno kao grupno diferencirano pravo, njegova svrha je „da omogući ženama da budu birane u predstavnička tela posredstvom posebnih mera. Ovo pravo je garantovano ženama kao grupi, ali je subjekt prava svaka pripadnica te grupe. Njegovo ostvarivanje podrazumeva reprezentovanje žena u predstavničkim organima u određenom broju ili srazmeri i vezano je za preferencijalni pravni tretman žena kao grupe.“ (Sedlarević, 2014: 103–104). Budući da je diskriminacija oduvek bila prisutna u ostvarivanju ovog prava, ona se nastojala eliminisati na sledeće načine: od zabrane diskriminacije koja se pokazala kao neefikasna prešlo se na posebne mere – institucionalna sredstva za predstavljanje žena kao marginalizovanih grupa u savremenim društvima.

Zahtevi za povećanjem učešća žena u politici mogu se predstaviti i kroz nekoliko kategorija. Najpreciznije ih je sintetisala En Filips (An Philiphs), koja je kao tri najznačajnija argumenta izdvojila: argument pravde, argument interesa i argument revitalizovane demokratije.

Prvi argument, argument pravde odnosi se na nepravdu da pripadnici jednog pola (muškarci) monopolizuju političku moć, reprezentaciju i uticaj. Kako se demokratičnost procenjuje na osnovu jednake reprezentacije, participacija je nepravedna ukoliko je određena grupa lišena uticaja. Drugi argument, argument interesa polazi od rodno uslovljenih razlika u iskustvu, potrebama i interesima. Na osnovu specifične pozicije koju žene zauzimaju u društvu smatra se da muškarci ne mogu na adekvatan način zastupati njihove interese, te da će jedino kvantitativna zastupljenost žena dovesti do istinske reprezentacije ženskih interesa. Poslednji argument, argument revitalizovane demokratije govori o reprezentaciji žena koja bi trebalo da se manifestuje kroz njihovu povezanost nezavisno od stranačke pripadnosti, kako bi se obezbedilo usvajanje zakona od zajedničkog interesa (Sedlarević, 2014).

Da bi se obezbedila puna rodna ravnopravnost u politici, neophodno je raditi na izgradnji i poboljšanju institucionalnih mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova. Na osnovu Pekinške deklaracije i platforme za akciju, mehanizmi za ravnopravnost polova definisani su kao institucionalna, vladina i/ili parlamentarna struktura uspostavljena da promoviše, unapređuje i osigura ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim sferama javnog i političkog života. Njihov zadatak jeste da učestvuju u kreiranju državnih politika, strategija i zakona i da aktivno rade na njihovom sprovođenju. Takođe, treba da prate sprovođenje zakona i principa antidiskriminacije i iniciraju i donose mere afirmativne akcije za unapređenje položaja žena. Mehanizmi za rodnu ravnopravnost moraju imati jasno definisan status, mandat i ovlašćenja u okviru vlade i državnih organa na svim nivoima, kao i budžet koji će omogućiti njihovo funkcionisanje. Budući da se razlikuju od zemlje do zemlje, u pogledu Srbije nakon 2000. godine osetile su se značajne promene u mnogim sferama društva. Primećen je napredak u razumevanju i političkoj volji da se rodna ravnopravnost uvrsti u sve politike na svim nivoima vršenja vlasti, ali i da se pažnja šire javnosti fokusira na rešavanje problema položaja žena u društvu.

2. Institucionalni mehanizmi za ravnopravnost polova u AP Vojvodini

Pre nego što predstavimo institucionalne mehanizme za postizanje ravnopravnosti polova u AP Vojvodini, neophodno je dati definiciju ovog pojma. Na osnovu Zakona o ravnopravnosti polova, ravnopravnost polova podrazumeva „ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim oblastima javnog i privatnog sektora, u skladu sa opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima, Ustavom Republike Srbije (u daljem tekstu: Ustav) i zakonima i svi su dužni da je

poštuju."[2] Na nacionalnom nivou, država je 2009. godine usvojila Nacionalnu strategiju za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti. Njome je utvrđena „celovita i usklađena politika države u cilju eliminisanja diskriminacije žena, poboljšanja njihovog položaja i integrisanja principa rodne ravnopravnosti u sve oblasti delovanja institucija sistema, kao jedan od elemenata modernizacije i demokratizacije društva, u cilju bržeg, ravnomernijeg i efikasnijeg društvenog razvoja, u skladu sa politikom jednakih mogućnosti proklamovanom u Ustavu Republike Srbije."[3]

Pored toga što Ustav Republike Srbije iz 2006. godine „jemči ravnopravnost žena i muškaraca i razvija politiku jednakih mogućnosti"[4], Statut AP Vojvodine iz 2014. godine, takođe, sadrži načelo ravnopravnosti građana i nacionalne ravnopravnosti, te ističe da su građani u Vojvodini „ravnopravni u ostvarivanju svojih prava, bez obzira na rasu, pol, nacionalnu pripradnost, društveno poreklo, rođenje, veroispovest, političko ili drugo uverenje, imovno stanje, kulturu, jezik, psihički i fizički invaliditet, u skladu sa Ustavom i zakonom."[5]

Razvoj rodnih mehanizama u Vojvodini nije bio ni lak, ni jednostavan. Od 2000. godine, u AP Vojvodini osnovani su sledeći institucionalni mehanizmi za ravnopravnost polova:

- Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova (2002),
- Savet za ravnopravnost polova (2003),
- Odbor za ravnopravnost polova u Skupštini AP Vojvodine (2003),
- Odluka o Pokrajinskom ombudsmanu (2003) – zamenik/ca za ravnopravnost polova
- Zavod za ravnopravnost polova (2004).

[2] *Zakon o ravnopravnosti polova*, „Službeni glasnik RS", br. 104/2009. član 2 stav 1.
[3] *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenja rodne ravnopravnosti,* „Službeni glasnik RS", br. 15/2009.
[4] *Ustav Republike Srbije*, „Službeni glasnik RS", br. 98/2006. član 15.
[5] *Statut Autonomne pokrajine Vojvodine*, „Sl. list AP Vojvodine", br. 20/2014. član 6 stav 1.

3. Aktivnosti organa i organizacija AP Vojvodine u oblasti rodne ravnopravnosti

3.1. Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova

Posle usvajanja Zakona o utvrđivanju određenih nadležnosti AP Vojvodine, u februaru 2002. godine osnovan je *Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova*. Kao glavni ciljevi Sekretarijata utvrđeni su praćenje i unapređivanje stanja u oblastima rada, zapošljavanja i ravnopravnosti polova na teritoriji AP Vojvodine. U oblasti ravnopravnosti polova, aktivnosti su usmerene ka promovisanju koncepta rodne ravnopravnosti na teritoriji AP Vojvodine, na saradnji sa svim relevantnim institucijama i vladinim i nevladinim organizacijama na ostvarivanju politike jednakih mogućnosti i ustanovljavanju mehanizama za ravnopravnost među polovima.

U okviru Pokrajinskog sekretarijata za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, pokrenut je projekat pod nazivom „Ka sveobuhvatnom sistemu za suzbijanje nasilja nad ženama“[6], podržan od strane Fonda UN za podršku akcijama protiv nasilja nad ženama. Projekat je bio usmeren ka sprovođenju Strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u AP Vojvodini za period od 2008. do 2012. godine (Odluku o donošenju Strategije donela je Skupština AP Vojvodine 23. septembra 2008, „Sl. list“ br.20/2008). Opšti cilj projekta odnosio se na eliminaciju nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja. Stvaranje okvira i neophodnih preduslova za uspešno sprovođenje Strategije za zaštitu od nasilja u porodici i drugih oblika rodno zasnovanog nasilja u AP Vojvodini bilo je usmereno ka prevenciji i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, kao najučestalijih vidova kršenja ljudskih prava žena. U AP Vojvodini Strategija se efikasno sprovodila kroz različite aktivnosti, kao što su programi edukacije za stručnjake koji rade na pitanjima nasilja u svojim institucijama, istraživanja o rodno zasnovanom nasilju u Vojvodini i uspostavljanje redovnog evidentiranja prijavljenih i procesuiranih slučajeva nasilja.

S druge strane, projekat „Ka politici rodnog budžetiranja”[7], podržan od strane Razvojnog fonda za žene pri Ujedinjenim nacijama (UNIFEM), bavio se temom rodnog budžetiranja u javnoj upravi. To je

---

[6] Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, *Ka sveobuhvatnom sistemu za suzbijanje nasilja nad ženama,* videti na: http://www.psrzrp.vojvodina.gov.rs/pages/StopNasilju.php

[7] Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, „*Ka politici rodnog budžetiranja*“, videti na: http://www.psrzrp.vojvodina.gov.rs/pages/index2.php

bio prvi od projekata na prostorima jugoistočne Evrope u okviru kog su zaposleni u javnoj upravi analizirali sopstvene programe iz ugla rodne ravnopravnosti. Projekat je realizovan u periodu od aprila 2008. do juna 2009. godine, a dugoročni ciljevi su se odnosili na uključivanje aspekta rodne ravnopravnosti u budžet AP Vojvodine; uključivanje donosioca odluka i zaposlenih u pokrajinskoj administraciji u kreiranju rodno osetljivih programa; intenzivnije uključivanje organizacija civilnog društva u kreiranju pokrajinskog budžeta u odnosu na rodnu ravnopravnost i veću transparentnost pokrajinskog budžeta sa aspekta rodne ravnopravnosti.

Da bismo mogli govoriti o održivosti rodne ravnopravnosti, neophodno je da se koncept ravnopravnosti polova stavi u šire okvire medijskog prostora, kako bi se dalje razvijala svest o njegovom značaju. Iz tog razloga, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova ustanovio je godišnje priznanje u oblasti ravnopravnosti polova sa ciljem da se poveća vidljivost aktivista/kinja, pojedinaca/ki, udruženja građana, društvenih organizacija i državnih organa aktivnih na polju unapređenja rodne ravnopravnosti i politike jednakih mogućnosti za žene i muškarce. Nagrada je novčana i dodeljuje se ravnopravno pojedincu/ki i organizaciji sa sedištem na teritoriji AP Vojvodine. Nagrada je prvi put dodeljena 2003. godine prof. dr Svenki Savić, koordinatorki Ženskih studija u Novom Sadu, a 2004. godine prof. dr Marijani Pajvančić, profesorki Ustavnog prava na Pravnom fakultetu u Novom Sadu i Kancelariji za rodnu ravnopravnost u Kikindi za izuzetan doprinos na polju ostvarivanja rodne ravnopravnosti i emancipacije žena na teritoriji Vojvodine.

U saradnji sa Kancelarijom za rodnu ravnopravnost u Kikindi, Sekretarijat je realizovao i pilot projekat „Lica za ravnopravnost polova u opštinama Severnobačkog okruga“ kojim je predviđeno osnivanje komisija za ravnopravnost polova u svih pet opština navedenog okruga. Projekat je realizovan od juna do avgusta 2003. godine uz podršku Fonda za otvoreno društvo –Srbija i Nacionalnog demokratskog instituta Sjedinjenih Američkih Država (NDI).

3.2. Savet za ravnopravnost polova

Savet za ravnopravnost polova osnovan je 2003. godine kao savetodavno telo koje čine dve radne grupe. Jedna od njih je zadužena za izradu Odluke o ravnopravnosti polova, dok je druga zadužena za osnivanje Fonda za podsticanje razvoja ženskog preduzetništva. Zadatak ovog savetodavnog tela jeste da razmatra ključna pitanja u oblasti ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Čine ga stručnjaci i stručnjakinje iz oblasti rodne ravnopravnosti i ženskih ljudskoh prava.

Skupština AP Vojvodine je stoga 2004. godine donela odluku o ravnopravnosti polova, kojom se u Vojvodini „uređuje ostvarivanje

ravnopravnosti žena i muškaraca, donošenje propisa i preduzimanje posebnih mera za sprečavanje neposredne i posredne diskriminacije zasnovane na polu i stvaranje jednakih mogućnosti ostvarivanja prava pripadnika oba pola u organima Pokrajine, institucijama čiji je osnivač Pokrajina i javnim službama i preduzećima u kojima Pokrajina ima pravo korišćenja sredstava."[8]

3.3. Odbor za ravnopravnost polova Skupštine AP Vojvodine

Odbor za ravnopravnost polova Skupštine AP Vojvodine osnovan je 2003. godine. Glavni zadatak Odbora jeste da razmatra predloge programa, odluka i opštih akata sa stanovišta unapređenja ravnopravnosti polova, kao i da sagledava vođenje politike, izvršavanje odluka i opštih akata od strane Vlade Autonomne pokrajine Vojvodine sa stanovišta rodne ravnopravnosti, te da razmatra i druga pitanja iz oblasti ravnopravnosti polova.

Na teritoriji pokrajine postoje i rade i lokalni odbori/komisije za ravnopravnost polova pri skupštinama opština, između ostalog u Novom Sadu, Somboru, Kikindi, Novom Bečeju, Zrenjaninu, Rumi, Sremskoj Mitrovici, Sečnju, Čoki, Adi, Kanjiži, Novom Kneževcu i dr. Lokalni odbori/komisije imaju zadatak da donose odluke i utvrđuju politiku lokalne vlade u vezi sa poboljšanjem položaja žena. Značajnu podršku u osnivanju i obuci članova lokalnih tela za ravnopravnost polova pruža OEBS na osnovu Sporazuma o saradnji koji je između predstavnika ove organizacije i Sekretarijata sklopljen u drugoj polovini 2003. godine.

3.4. Pokrajinski ombudsman – zamenik/ca za ravnopravnost polova

Prvi *Pokrajinski ombudsman* izabran je 2003. godine. Kao samostalan i nezasvisan organ, Pokrajinski ombudmsan predstavlja bitnog aktera u realizaciji aktivnosti vezanih za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Osim ombudsmana, Skupština AP Vojvodine bira i pet zamenika/ca. Dva lica su zamenici/ce opštih nadležnosti, dok su tri lica zamenici/ce posebnih oblasti. U njih ubrajamo zaštitu prava nacionalnih manjina, zaštitu prava deteta i ravnopravnost polova. Osnovne nadležnosti zamenika/ce za ravnopravnost polova odnose se na praćenje primene međunaronih standarda o ravnopravnosti polova i zakona o zabrani diskriminacije, nadgledanje prakse ostvarivanja principa ravnopravnosti u različitim oblastima društvenog života i davanje saveta nadležnim organima u vezi sa donošenjem, izmenama i dopunama propisa koji se odnose na ravnopravnost polova.

---

[8] *Pokrajinska skupštinska odluka o ravnopravnosti polova*, „Sl. list AP Vojvodine", br. 14/2004 i 18/2009. član 1 stav 1.

Tokom 2014. godine, Pokrajinski ombudsman je sproveo istraživanje o položaju žena u nacionalnim savetima, odnosno njihovom učešću u radu nacionalnih saveta. Cilj istraživanja je bio da se pokaže koliko je nakon izbora za članove nacionalnih saveta nacionalnih manjina u oktobru 2014. godine poštovana zakonska obaveza o kandidovanju 30 odsto žena na listama i koliko njih je zaista izabrano u nacionalne savete. Rezultati istraživanja su pokazali da je došlo do blagog povećanja učešća žena (osam žena više nego u prethodnom periodu). Pored toga što se bavi položajem žena u nacionalnim savetima, Pokrajinski ombudsman sve više ističe i potrebu promovisanja žena na mestima odlučivanja.[9]

3.5. Zavod za ravnopravnost polova

Krajnji rezultat razvoja i uspostavljanja rodnih mehanizama u Vojvodini predstavlja formiranje *Zavoda za ravnopravnost polova*. Skupština AP Vojvodine je 2004. godine donela Odluku o osnivanju Pokrajinskog zavoda za ravnopravnost polova. Predstavljen kao institucionalni mehanizam podrške izvršnoj i zakonodavnoj vlasti u formulisanju rodno osetljivih strategija i politika, Zavod je osnovan sa zadatkom da sprovodi načelo ravnopravnosti polova, unapređuje politiku jednakih mogućnosti, razvija stručan rad i prati stanje u oblasti rodne ravnopravnosti u AP Vojvodini, u skladu sa ratifikovanim i potvrđenim međunarodnim konvencijama i ugovorima.

Konkretne akcije koje Zavod preduzima odnose se na raspisivanje javnih konkursa u vezi sa dodelom bespovratnih sredstava i publikovanje istraživačkih rezultata i radova iz oblasti rodne ravnopravnosti. Pomenute aktivnosti su veoma značajne, jer je to jedan od načina kojim se nastoji promovisati jednakost između muškaraca i žena i sprečiti diskriminacija zasnovana na polu.

Zaključak

Pitanje rodne ravnopravnosti je složeno, sveobuhvatno i predstavlja preduslov normalnog funkcionisanja demokratskog društva. Kao koncept modernog doba, ono je bitno kako bi se obezbedili socijalna pravda i demokratičnost, ublažile nejednakosti u društvu i ostvarili veća produktivnost i kvalitetniji rad. Međutim, neprepoznavanje roda i rodne ravnopravnosti kao posebne oblasti političkog angažmana dovelo je do marginalizovanja žena i njihovog smanjenog učešća na mestima odlučivanja u organima izvršne vlasti.

[9] Pokrajinski ombudsman, *Položaj žena u nacionalnim savetima nacionalnih manjina - izveštaj*, videti na: http://rp.ombudsmanapv.org/attachments/article/106/Polozaj-zena-u-nacionalnim-savetima-nacionalnih-manjina.pdf

Iako je faktička moć poslanica u Skupštini AP Vojvodine od 2000. godine bila mala, to nije imalo presudan uticaj na stvaranje prvog institucionalnog okvira za rodnu ravnopravnost u Vojvodini. Budući da je u političkim partijama i dalje prisutna neravnopravnost muškaraca i žena u oblasti odlučivanja u javnim poslovima, neophodno je raditi na jačanju i unapređenju mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova. Pored pomenutih organa i organizacija, ohrabrivanje žena i njihovo uključivanje u razne aktivnosti jačanjem kapaciteta u lokalnim zajednicama i izdvajanjem većih finansijskih sredstava za te namene, jedan je od načina za prevazilaženja poteškoća. Ništa manje bitne nisu ni saradnja i komunikacija sa nevladinim organizacijama i organizacijama koje se bave ženskim ljudskim pravima.

Iako su aktivnosti organa i organizacija za rodnu ravnopravnost doprinele uvođenju mera afirmativne akcije i u određenoj meri podigle vidljivost žena u institucijama političkog života, jedan od najvažnijih preduslova za unapređenje položaja žena u našoj zemlji jeste da se pitanje rodne ravnopravnosti shvati kao pitanje ljudskih prava. Ukoliko bi ono bilo percipirano na takav način, rešavanje problema u oblasti ravnopravnosti polova vodilo bi ka uspostavljanju pravednog i demokratskog društva, gde bi žene u predstavničkim i organima izvršne vlasti bile predstavljene kao promoterke društvenopolitičkih promena.

Literatura:

Baćanović, V., Pajvančić, A. (2010). *Kapaciteti političkih stranaka u Vojvodini za ostvarivanje rodne ravnopravnosti*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenja rodne ravnopravnosti, „Službeni glasnik RS", br. 15/2009.

Pokrajinski ombudsman, „*Položaj žena u nacionalnim savetima nacionalnih manjina - izveštaj*, videti na: http://rp.ombudsmanapv.org/attachments/article/106/Polozaj-zena-u-nacionalnim-savetima-nacionalnih-manjina.pdf

Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, „Ka politici rodnog budžetiranja", preuzeto sa: http://www.psrzrp.vojvodina.gov.rs/pages/index2.php

Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, „Ka sveobuhvatnom sistemu za suzbijanje nasilja nad ženama",preuzeto sa: http://www.psrzrp.vojvodina.gov.rs/pages/StopNasilju.php

Sedlarević, M. (2014). Institucionalno rešenje pitanja rodne ravnopravnosti u AP Vojvodini. *Politikon 8/2014*, 98–120.

Skupština Autonomne pokrajine Vojvodine, Pokrajinska skupštinska odluka o ravnopravnosti polova, „Sl. list AP Vojvodine", br. 14/2004 i 18/2009.

Skupština Autonomne pokrajine Vojvodine, Statut Autonomne pokrajine Vojvodine, „Sl. list AP Vojvodine", br. 20/2014.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS", br. 98/2006.

Zakon o ravnopravnosti polova, „Službeni glasnik RS", br. 104/2009.

ACTIVITIES OF BODIES AND AGENCIES OF THE AUTONOMOUS PROVINCE OF VOJVODINA IN THE GENDER EQUALITY AREA

Abstract: *Women's struggle for the right to vote, and other rights besides, went on for many years. In some countries it is still going on today. After the collapse of the Serbian state regime in the early 1990s, women's influence has weakened considerably. Although women have the same right as men to take part in political life, as stipulated by legislative acts, they are still underrepresented in legislative and political institutions. In 2000, the new democratic regime introduced and supported institutional mechanisms to achieve gender equality. The Autonomous Province of Vojvodina has had the most positive results in this area. This paper will present, taking the Constitution of the Republic of Serbia from 2006, as well as the previous Constitution, as the starting point, the activities of Vojvodinian government bodies and agencies in the area of gender equality from 2000 to 2015.*

Key words: *Autonomous Province of Vojvodina, gender equality, activities, bodies, agencies*

Dušan Dostanić, Institut za političke studije[1**]

TRANZICIJA BEZ KONZERVATIVNE PARTIJE[2*]

Rezime: *U današnjoj Srbiji i nakon 25 godina od početka tranzicije i dalje se govori o započetoj a nedovršenoj privatizaciji, jačanju institucija, nedostatku vladavine prava i nerazvijenom tržištu, iz čega se može zaključiti da tranzicija nije bila uspešna. U tom smislu, osnovna teza ovog rada jeste da je tranzicija u Srbiji nedovoljno uspešna zato što Srbiju na tom putu nije vodila neka konzervativna snaga, odnosno u tome što u ovih 25 godina nije postojala snažna, konzervativna partija u našoj zemlji. U prvom delu rada, ukazuje se na osnovne karakteristike i suštinu konzervativnog pogleda na svet, zatim na razne načine pogrešne upotrebe i zloupotrebe pojma konzervativizma, među kojima svakako jeste i neretko izjednačavanje sa fašizmom i dovođenje u vezu sa nečim lošim i zlim. Drugi deo rada ukazuje na one tačke na kojima tranziciona praksa Srbije odudara od konzervativne politike, među kojima se najvažnijim mogu smatrati priroda institucija, zakona i sveobuhvatnost reformi.*

Ključne reči: *tranzicija, Srbija, konzervativizam, desnica.*

Početak tranzicije u bivšim komunističkim državama Evrope, pa tako i u Srbiji, obično se vezuje za kraj Hladnog rata i simbolički je označen padom Berlinskog zida. Zemlje koje su se nakon Drugog svetskog rata našle (više silom, nego milom) u komunističkom bloku, većom ili manjom brzinom započele su tranziciju ka tržišnoj ekonomiji i konstitucionalnoj demokratiji. U pobedničkom raspoloženju bilo je onih koji su, kao Fukujama, požurili da objave „kraj istorije", a tržište i demokratija postali su dogme koje više nije bilo dozvoljeno, ili barem nije bilo mudro dovoditi u pitanje. Gotovo preko noći svuda su se pojavili borci za liberalizam, višepartizam, parlamentarizam, demokratiju i kapitalizam. U tom kontekstu, potpuno je razumljiva izjava visokog republikanskog funkcionera iz Reganovog vremena, Patrika Bjukenena: „Dobili smo Hladni rat. Naše ideje su pobeđivale širom sveta." (Bjukenen, 2003: 15). Međutim, među prvoborcima nije bilo baš mnogo onih koji su zaista znali šta je demokratija, a šta je liberalizam, kako funkcioniše tržište i šta se zapravo želi od tranzicije.

---

[1] ** dusan_dostanic@yahoo.co.uk

[2] * Рад је настао у оквиру пројетка бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Kada se nakon 25 godina od početka tranzicije u istočnoj i centralnoj Evropi pogledaju teme koje dominiraju srpskim javnim diskursom, odnosno kada se pogleda koja su glavna politička pitanja današnje Srbije, jasno je uočljivo da je reč o tržišnoj ili barem socijalno-tržišnoj privredi, vladavini prava, privatizaciji, stvaranju jakih institucija, borbi protiv korpucije, evropskim integracijama, pitanju sistema vrednosti... Reč je, dakle, o pitanjima koja su karakteristična za početak tranzicije i za koja je trebalo da su u značajnoj meri rešena. Činjenica da se u Srbiji i posle 25 godina još uvek govori o privatizaciji koja nije dovršena, o tržištu koje je slabo razvijeno, o slobodnoj konkurenciji koja je dosta ograničena, o „izgradnji" institucija koje slabo fuknsionišu, te time i o slabo razvijenoj pravnoj državi, ide u prilog tezi da se sa tranzicijom u Srbiji nije daleko odmaklo. Rezultati vladavine novog režima u Srbiji uglavnom su porazni (Đurković, 2013: 154). Razlog tome treba tražiti u činjenici da u Srbiji konzervativne partije nisu bile na vlasti, odnosno da u Srbiji nije formirana snažna desna politička opcija.[3] Naime, početak srpske tranzicije do 2000. godine obeležen je vladavinom Socijalističke partije Srbije i njenih koalicionih partnera. Politika koju je ta partija sprovodila i koja je dosad različito karakterisana, zasigurno da nije bila desna i konzervativna. Nakon 2000. godine i dolaska na vlast Demokratske opozicije Srbije, dolazi do dominacije levo-liberalne politike oličene, pre svega, u Demokratskoj stranci i njenim koalicionim partnerima. Ta politika traje sve do dolaska na vlast Srpske napredne stranke, za koju se takođe ne može reći da ima jasnu ideološku poziciju, već pre da vodi voluntarističku i *ad hoc* politiku. Demokratska stranka Srbije predstavlja poseban slučaj, koji ovom prilikom nismo u mogućnosti da detaljnije razmatramo, ali, po našem mišljenju, u periodu dok je ova partija bila na vlasti ni ova, deklarativno desna stranka nije vodila konzervativnu politiku.[4] Tako ne samo da konzervativna partija

[3] Naravno, sve slabosti srpske tranzicije ne mogu se bez ostatka svesti isključivo na ovaj uzrok. Srpska tranzicija otežana je i drugim faktorima, kao što su nedovršenost bivše Jugoslavije, ratovi za jugoslovensko nasleđe, te značajnim uticajem stranog činioca. Na ovom mestu se, međutim, ne možemo baviti tim problemima, te njihovom povezanoćšu sa nepostojanjem konzervativne opcije u Srbiji.

[4] Mora se priznati da je DSS ipak imao neke elemente konzervativne politike. Tako je prva vlada Vojislava Koštunice verovatno bila najštedljivija od svih vlada u periodu 2000–2012. Pored toga, prva Koštuničina vlada bila je realtivno mala sa svega 19 članova, posle preglomazne vlade DOS-a. Međutim, DSS nije vladao sam nego u koaliciji sa partijama koje nisu konzervativne, na primer G17 i u prvoj vladi uz manjinsku podršku SPS, a na kraju u koaliciji sa DS, iz čijih redova je dolazio i predsednik države. Takođe, ideološko odstupanje DSS-a od konzervativne politike temelji se i na naglom rastu ove partije nakon 2000. godine. Zbog tako snažnog rasta i velikog priliva novih članova ova, pre toga, relativno mala partija izgubila je svoj identitet. Na ovom mestu preba podsetiti na misao nemačkog konzervativnog

u proteklom periodu nije bila na vlasti u Srbiji, nego teško da se može reći i da je predstavljala vodeću opozicionu snagu, odnosno protivtežu ili alternativu partijama na vlasti. Takođe, može se reći da zahvaljujući levom ideološkom nasleđu nijedna od dominantnih struja u srpskoj politici u poslednjih 25 godina nije na adekvatan način razumela prirodu tranzicije niti je shvatala suštinu problema koji treba da reše. Tako danas, nakon izbora 2014. godine Srbija je jedna od retkih zemalja na svetu u kojoj konzervativna opcija ni u tragovima nije zastupljena u parlamentu.

***

Može se reći da konzervativcima ni u svetu ne cvetaju ruže. Još od Džona Stjuarta Mila, koji je konzervativce opisao kao „glupu stranku", traje neprekinuti napad liberala i socijalista na konzervativce. Nakon Drugog svetskog rata desnica se nalazi pred stalnom optužbom za ekstremizam i nasilje. Konzervativizam se upotrebljava kao borbeni pojam, sinonim za nešto negativno i odnosi se na one koji imaju moć i žele da je zadrže – konzerviraju. Desnica je tako izjednačava sa pojmovima kao što su „reakcija", „restauracija", „nazadnjaštvo", „anahronost" ili u krajnjoj linji konzervativizam se posmatra kao „anti-demokratski", „fašistički" ili „fašistoidan" (Kaltenbrunner, 1972: 13) (Ottmann, 2008: 2). Ovakvo shvatanje konzervativizma, predstavlja jezik levice.[5] Biti konzervativan je opterećenje i nije mnogo onih koji bi prihvatili takvo određenje. Sasvim u skladu sa tim, sve je manje političara koji su spremni da se nazovu konzervativcima, ili čak i kada za sebe tvrde da su konzervativni često je reč ili o suženom, ili pak preširokom značenju, neretko dopunjenom frazama i opštim mestima (Dirsch, 2012: 17–19).[6] Ako se konzervativizam shvati preusko, pre svega u liberalno-konzervativnom ili hrišćansko-demokratskom ključu, zanemaruju se drugi važni konzervativni pravci ili se dolazi u logički neodrživu poziciju da se čak i ortodoksni komunisti

autora, Karl-Hajnc Vajsmanua koji tvrdi da je glavni zadatak konzervativaca u XXI stoleću da sačuvaju svoj identitet (Weismann, 2009: 85–86), što DSS-u nije uspelo. Tako je tamo gde je DSS dobijao mesta u kulturnim institucijama na republičkom ili lokalnom nivou često postavljao ljude levo-liberalne provinijencije (Đurković, 2013: 111). Takođe, DSS je blisko sarađivala sa pripadnicima (bivše) komunističke nomenklature.

[5] U komunističkoj i neokomunističkoj ideološkoj matrici biti konzervativan znači ne biti na liniji progresa, odnosno modernizacije. Konzervativno je sve ono što ne valja i to je džak u koji se arbitrarno trpaju svi politički protivnici (Đurković, 2007: 83). Pri tome, prema Maovim rečima, nema milosti za protivnike progresa.

[6] Dirš čak govori o krizi konzervativizma u današnjem svetu. Takođe, nije teško uočiti da sa izuzetkom Britanije, u većini evropskih zemalja čak i konzervativne partije izbegavaju da se tako nazovu i radije sebe vide kao hrišćansko-demokratske.

nazivaju konzervativcima (Marković, 1994: 171–172)[7], dok sa druge strane, ako se konzervativizam shvati suviše široko, pre svega kroz etimološko određenje (konzervativizam kao očuvanje), onda su svi ljudi na neki način konzervativci, jer nema toga ko ne želi barem neki deo sadašnjosti da sačuva za budućnost. Suočeni sa ovim problemom, sami konzervativci tvrde da je reč *konzervativizam* svojom prečestom upotrebom izgubila sadržaj (Romig, 2002: 37) i nastoje da odvoje autentični od lažnog konzervativizma, odnosno da odrede šta bi to bio konzervativni minimum ispod koga se ne može ići (Romik, Dirš, Vajsman).

Problem sa određenjem konzervativizma nije samo u njegovom čestom zanemarivanju i zloupotrebi, nego i u njegovoj višeznačnosti i nefiksiranosti. Dok je u slučaju liberalizma i socijalizma relativno lako utvrditi osnovne ili nepromenljive principe sa „večnom desnicom" to nije slučaj (Nolte, 1993: 323).[8] Konzervativci su skeptični prema sveobuhvatnim planovima, utopijama, te uopšte racionalističkim i apstraktnim konstrukcijama i afirmišu tradiciju, odnosno ono što je konkretno i nastalo tokom istorijskog procesa, a to nije u svakom društvu ili u svakom trenutku isto. U tom smislu, konzervativci se često pozivaju na život.[9] Život se pri tome shvata kao raznolik i u stalnom pokretu, te se on izražava samo u konkretnim slučajevima i nikada se ne može podvesti pod apstraktne zakone i pravila.[10]

Konzervativno odbijanje apstrakcija i insistiranje na onome što je konkretno i u praksi potvrđeno počiva na konzervativnom antropološkom pesimizmu. Konzervativci su od Herdera preuzeli ideju o čoveku kao o „manjkavom" biću, odnosno Ničeovo shvatanje da je čovek životinja „čija priroda još nije određena" (Niče, 2003: 56). Kao što je tvrdio Karl Šmit, sve prave političke teorije pretpostavljaju čoveka kao „zlog", odnosno posmatraju ga kao problematično i opasno, dinamičko biće (Šmit, 2001:

---

[7] Tako Marković u savremene konzervativce ubraja Margaret Tačer, Ronalda Regana i Leonida Brežnjeva.

[8] Slično kao Nolte, smatrao je i jedan konzervativni političar, Franc-Jozef Štraus, kada je rekao da konzervativac iz 1980. i 1880. godine nije isti, ali socijalisti u principu ostaju isti (Dirsch, 2012: 22).

[9] „Živi život ne može nikada biti večno podvrgnut mrtvim ograničenjima i u tom smislu bilo bi sasvim svejedno da li bi pravilo za podčinjene prirode bilo samovolja tiranina ili kruta slova najmudrijeg zakona" (Müller, 1936: 107). Sličnu afirmaciju života nalazimo i kod Tomasa Mana koji tvrdi da je život „konzervativni pojam" (Mann, 1974: 587).

[10] Tako je, na primer, još Hajnrih fon Leo, poznati pruski konzervativac, tvrdio da ne postoji nešto kao „konzervativizam uopšte" te da bi tu bila reč o karikaturi konzervativizma. Umesto toga, on govori o zadatku da se bogomdani, stvarni život u svom razvoju, koji na različite načine izvire iz svojih unutrašnjih snaga, zaštiti na prikladne, odnosno različite načine (Weismann, 2009: 25).

41). Čovek se, dakle, shvata kao grešno i kvarljivo biće, a ako nije baš sasvim zao, uvek je sposoban za zlo, te su mu prema tome uvek potrebna nekakva ograničenja – opasno bi bilo dopustiti mu previše slobode. U vezi sa ljudskim manjkavim karakterom, odnosno „nedovršenom prirodom", konzervativci prihvataju uverenje da čovek nije potpuno racionalno biće. Drugim rečima, konzervativci sumnjaju ne samo u čovekovu prirodnu dobrotu, nego i u snagu njegovog razuma. Čovečiji um nije savršen niti je dovoljan da se preko njega može shvatiti stvarnost koja je beskrajno mnogo kompleksnija, raznolikija i promenljivija nego što je čovečiji um to u stanju da shvati.

Odavde zatim, sledi druga važna karakteristika svakog konzervativizma, a to je teza o složenosti (Đurković, 2007: 37–38). Konzervativci smatraju da su život i ljudski odnosi ekstremno složeni, da se društva, kao i sam život, nalaze u stalnom kretanju, te da je ljudsko ponašanje teško predvidljivo. Ako su razum i čula suviše problematični da bi se na njih oslonio, čovek mora posezati za drugim saznajnim sredstvima, odnosno za drugim orijentirima u svom delovanju. Čoveku su potrebni čvrsti oslonci, a konzervativci te orijentire nalaze u religiji i iskustvu, ali ne pojedinačnom, nego kolektivnom iskustvu izraženom kroz zajedničku tradiciju, navike i institucije. Odatle potiče i Herderova i Berkova pohvala predrasudama, odnosno insistiranje na potrebi vere. Tako konzervativci insistiraju na starim i proverenim institucijama i pravilima, zakonu i redu. Od porodice i crkve, pa sve do države, čovek je uključen u čitav niz najrazličitijih institucija koje mu pružaju oslonac i omogućuju povezivanje sa drugima. Pri tome, treba posebno naglasiti da konzervativci veruju u nadređenost celine delovima.

Sa druge strane, ako je čovekov razum svakako slab i nedovoljan, konzervativci ne veruju u mogućnost jednostavnog konstruisanja i izmišljanja institucija. One nisu plod ljudskog razuma, nego su zasnovane na vekovnom istorijskom rastu i razvoju, te se institucije shvataju kao sankcionisano iskustvo. Odatle sledi da se ljudske institucije ne mogu prosto menjati po volji i da će takve voluntarističke promene nužno izazvati više štete nego koristi. Umesto toga, promene bi trebalo da budu evolutivne i postepene. U tom smislu, pogrešno je mišljenje da je konzervativizam protiv svake promene i isključivo zainteresovan za očuvanje *statusa quo*. Stvari stoje sasvim drugačije. Budući da su upravo konzervativci ti koji insistiraju na životu i veruju da ljudi u stalnim kontaktima stupaju u nove situacije za koja se traže nova rešenja, te će i stare institucije morati da rastu i da se razvijaju. Tako je ključni pojam Baderove filozofije evolucija, a omiljena izreka „Non progredi est regredi". Ipak, treba imati na umu da se reforme sagledavaju ne kao diskontinuitet, nego kao uspostavljanje kontinuiteta sa zaboravljenom suštinom i oživljavanje starog duha države. Tako Miler kaže

da će se velika i lepa monarhija uzdići iz svog položaja, možda čak i jednako brzo kao što je u njega dospela, kada pri svojoj reogranizaciji pažnju usmeri na oživljavanje starog osećaja sopstvene vrednosti koji je davno u velikim i teškim borbama zadobila, a sa samoosećajem dolazi i vladavina ideje (Müller, 1936: 56).

Takođe, u skladu sa stavom o nedovoljnosti ljudskog razuma, konzervativci insistiraju na moralu i religiji kao temeljima društvenog života, a većina konzervativaca veruje u postojanje neke vrste transcedentalnog moralnog reda (Đurković, 2007: 40) (Romig, 2002: 39–44) (Dirsch, 2012: 28–47) (Kondylis, 1986: 63, 65). Još od Herdera preko romantičara, među konzervativcima važi pretpostavka o čoveku kao religioznom biću čija je dužnost da se ponaša prema Božjim zakonima. Religija, odnosno crkva, sagledava se kao institucija preko koje se sapoštava i održava moralni poredak, te je samim tim religija osnova građanskog društva. Prema tome, i politički problemi se u izvesnoj meri sagledavaju kao moralni tj. religijski problemi.

Ako je stvarnost suviše složena, a institucije plod posebnog, istorijskog iskustva[11], sledi da se i zakoni i pravila ne mogu presađivati sa jednog mesta na drugo. Ustav i zakoni rastu iz povesti i zajedno sa povešću jedne nacije. Tako se, na primer, Jozef fon Ajhendorf služi organskom metaforom. Ustav izrasta iz povesti, organski, kao drvo, čija je srž u nebu okrenutoj krošnji, koje samo sebe održava i štiti tlo u kome je ukorenjeno (Eichendorff, 1990: 643). Prema tome, i vrednost svakog ustava je samo relativna, jer on nije hipoteza, nego rezime svih individualnih i unutrašnjih iskustava i ubeđenja jedne nacije (Eichendorff, 1990: 644). Adam Miler se, takođe, eksplicitno izražava protiv prepisivanja i uvođenja stranih institucija (Müller, 1936: 56). Drugim rečima, ne postoje univerzalni recepti i lekovi za državne bolesti.

Tako institucije, poredak i autoritet za konzervativce predstavljaju pozitivne stvari. Umesto levičarskog podozrenja prema autoritetu, desnica smatra da su autoritet i hijerarhija uslovi postojanja svake institucije, od porodice pa do države. Pri tome, konzervativci polaze od pretpostavke o ljudskoj nejednakosti, te prihvataju da postoje ljudi koji su mudriji, iskusniji... Tako konzervativci veruju da u svakom društvu postoji mali broj izuzetnih ljudi kojima pripada posebno mesto. Reč je, dakle, o konzervativnom elitizmu. Ovaj elitizam povezan se sa konzervativnom odbranom plemstva i slike sveta *societas civilisa* (Kondylis, 1986: 26), tako da konzervativci afirmišu aristokratiju kao božansku i neophodnu ustanovu (Müller, 1936: 26).[12] Kada je aristokratija sišla sa istorijske scene, konzervativci su nastavili

[11] „Ko misli na pravo, misli neposredno jedan određeni lokalitet, jedan određeni slučaj, zbog koga pravo postoji; to je prirodni, lepi prodor živog čoveka ka živom saznanju“ (Müller, 1936: 30).

[12] „Međutim, samo potpuno varvarstvo može postojati bez plemstva. U svakom

da insistiraju na elitizmu jednako strahujući od anarhije i raspojasanosti masa.[13] Insistiranje na autoritetu takođe je i u funkciji očuvanja slobode. Budući da van društva sloboda nije moguća, poredak i sloboda uvek idu zajedno. Da bi se sačuvao poredak, red i sigurnost konzervatici, od Donozo Kortesa pa do Karla Šmita, prihvataju i mogućnost uvođenja kratkotrajne, komesarske diktature ili autoritarnog poretka. Pa ipak, za očuvanje slobode nije dovoljan samo čvrst politički poredak nego i čitava mreža drugih institucija i zajednica u kojima je čovek integrisan i preko kojih upražnjava svoju slobodu. Reč je o korporativnom karakteru konzervativizma koji želi da sačuva važnost i poseban karakter crkve, škole, lokalne zajednice, profesionalnog udruženja...

Iz konzervativnog stava o slabosti ljudskog razuma, složenosti sveta i podozrenja prema svakom konstruktivizmu i voluntarizmu dolazi i konzervativno suprotstavljanje utopijama i projekcijama o budućem beskonfliktnom dobu kada će svi ljudi biti dobri i srećni. Takve utopijske slike budućnosti konzervativci smatraju ne samo za nemoguće, nego i opasne. Otuda i nepoverenje prema svim „sofistima" i njihovim apstraktnim planovima rekonstrukcije, odnosno stvaranja novog i boljeg sveta.

Na kraju, ali ne i najmanje važno, treba pomenuti i konzervativno prihvatanje hijerarhije i ekonomskih nejednakosti. Na osnovi shvatanja o ljudskoj nejednakosti, konzervativci izvode i ideju o ekonomskoj nejednakosti kao prirodnoj. Međutim, suprotno opšteprihvaćenom shvatanju, konzervativci nikada nisu bez ostatka prihvatali sve posledice tržišne privrede. Pojmovi kao što su *pauperizacija*, *proletarijat*, te naposletku i *socijalna država* konzervativnog su porekla.[14]

---

stadijumu civilizacije uvek će se iznova javiti aristokrate, svejedno pod kojim imenom i formom, to znači, jedna privilegovana klasa koja se nad masama uzdiže kako bi njima upravljala. Zato što je plemstvo (da ih nazovemo po njihovom tradicionalnom imenu) po svojoj neprolaznoj prirodi idealni element društva, ono ima zadatak, da viteški čuva sve veliko, plemenito i lepo, kako god i gde god da se među narodom pojavilo, da spaja večno promenljivo novo i večno postojeće i tako ih učini stvarno sposobnim za život" (Eichendorff, 1967: 195).

[13] „Društvo je uvijek dinamičko jedinstvo dvaju činilaca, manjine i mase. Elitu tvore pojedinci ili osobito istaknute skupine pojedinaca. Masa je skup osoba koje se naročito ne ističu. ... Kada se govori o ‚eliti manjine', obično zlobni ljudi iskrenu smisao tog izraza i prave se kao da ne znaju da čovjek elite nije uobraženo biće koje misli da je više od drugih, nego ono, koje više zahtjeva od sebe nego od drugih, čak i onda kad ne uspije da ostvari u sebi svoje težnje." (Ortega Y Gasset, 1941: 38–39). Takođe, konzervativci kao što su Šelski, Gelner i Solženjicin bili su bliski ideji vlade stručnjaka i dobro uređene i sposobne administracije.

[14] Ovi pojmovi dolaze od Franca fon Badera, Adama Milera i Lorenca fon Štajna. Takođe, poznate su i Milerove polemike sa zastupnicima Smitovog učenja u Nemačkoj (Dostanić, 2014). Pored toga, tvorac socijalnog zakonodavstva u Ev-

***

Kako možemo povezati konzervativni pogled na svet i pitanje tranzicije u Srbiji? Već sam pogled na tok tranzicije ukazuje da se ona odvijala suprotno smeru koji bi postavili konzervativci. Tranzicija srpske privrede bazirala se na inerciji pozitivnog stava o konceptu jugoslovenskog samoupravnog socijalizma kao prednosti u odnosu na socijalizam zemalja istočnog bloka, te u skladu sa tim, svešću da se takav socjalizam (put ka komunizmu) može malo reformisati, doterati i ublažiti. Naprosto nije prihvaćena činjenica da se na istorijskom putu zalutalo, da se komunizam urušio, da se pokazao kao nemoguć i neostvarljiv, te da je taj projekat protrebno potpuno napustiti, odnosno uspostaviti kontinuitet sa vremenom pre komunističke diktature. Parafrazirajući Solženjicina, jednog od najvažnijih konzervativaca XX veka, možemo reći da je Srbija nastavila da živi u laži (Solženjicin, 2012) neuspevajući da uspostavi vezu sa sopstvenim identitetom.[15] Konzervativci bi u ovoj situaciji, dakle, predlagali povratak istoriji i srpskom istorijskom iskustvu, odnosno obnove srpske političke tradicije i ustanova iz vremena pre komunističke diktature, odnosno upravo ono što je Rusima predlagao Solženjicin.[16] Umesto toga, u Srbiji je i nakon (iznuđenog) uvođenja višestranačja, te prvih izbora nastavila da vlada partija naslednica Saveza komunista Srbije. Zahvaljujući činjenici da je samo nekoliko godina pre toga u okviru samog SKS došlo do podela, te da su se sada bivši partijski drugovi našli i na poziciji vlasti i u opoziciji, može se reći da je nekadašnji SKS nastavio da živi ne samo kroz SPS, nego i kroz DOS, odnosno SNS. Pored toga, u srpskoj opoziciji značajna mesta zauzimali su (bivši) radikalni levičari, šezdesetosmaši i trockisti koji su zadržali ranija shvatanja i metode rada, pre svega ideju permanentne revolucije, voluntarizam, ignorisanje institucija i zakona (Đurković, 2013:

ropi bio je konzervativac Bizmark. Čak je posleratna socijalno-tržišna privreda u Nemačkoj imala konzervativne korene.

[15] Umesto puta istine, u Srbiji se nastavilo verovati u zablude i mitove komunizma, na primer, mit o socijalističkoj modernizaciji, socijalizmu sa ljudskim likom, ugodnom životu, održivosti samoupravljanja, ženskoj emancipaciji u socijalizmu itd. U Srbiji tako nije došlo do pokajanja i katarze među članovima komunističkog aparata, kako je to Solženjicin predlagao u Rusiji kao preduslov bilo kakave uspešne političke i ekonomske reforme, nego se umesto toga „život u laži" samoobnavljao.

[16] „Solženjicin je od ranije bio uveren da bi 'pre žestokog sporenja o budućem putu Rusije, predlaganja projekata, recepata, trebalo temeljno poznavati našu prošlost. Stoga, pre razmišljanja o budućnosti Rusije neophodno je napraviti 'završni račun' sedamdesetogodišnje komunističke vladavine" (Subotić, 2007: 42). U Srbiji takav „završni račun" nikada nije sačinjen. Nije urađeno, čak, ni najminimalnije, pa tako na primer još uvek ne postoji čak ni okvirni popis žrtava komunističkog terora u Srbiji i to od 1941. godine.

87–113). Tako se na slučaju Srbije jasno vidi da u tranziciji nije došlo do zamene elita, odnosno vrednosne i organizacione transformacije elite, nego je reč o reprodukciji elite državnog socijalizma i to kako u politici, tako i u ekonomiji, kulturi i medijima (Đurković, 2013: 153–169). Uz sve razlike i struje i svi nastavljači SKS nasledili su isti levičarski način mišljenja i istu želju da se sačuva manji ili veći broj tekovina komunističkog režima. Zato nije došlo do jasnog diskontinuiteta sa komunističkim nasleđem. Na simboličkoj ravni, na primer, diskontinuitet sa komunizmom napravljen je tek 2004. godine kada je Srbija vratila grb i himnu. Međutim, monarhija koja je nasilno zbačena ne samo da nije ponovo uvedena, nego nije bilo čak ni narodnog izjašnjavanja tim povodom. Takođe, ni pitanje restitucije i povratka imovine naslednicima nije rešeno ni posle 25 godina. Odugovlačenje da se izvrši restitucija omogućilo je pripadnicima (bivše) komunističke nomenklature da obave pljačkašku privatizaciju pre restitucije i time ojačaju svoj položaj (Đurković, 2013: 162). Time je, i u kontestu restitucije, pozicija crkava (kojoj je imovina vraćena Zakonom iz 2006. godine) dodatno i za dugo vremena oslabljena, bilo kao čuvara transcendentalnih, moralnih normi ili kao posredničkih institucija. Vraćanje veronauke u škole, odatle proterane političkom samovoljom, nije prošlo bez turbulencija, te je pored veronauke uveden i izborni predmet građansko vaspitanje, kao ustupak anticrkvenim snagama u društvu, a veronauka je i dalje na meti.

Nasuprot tome, komunističke strukture nastavile su da žive pod novim imenom. U tom smislu, pitanje položaja autonomija Vojvodine i Kosova, kao tekovina komunističke revolucije, nije čak ni postavljano za razmatranje.

Umesto ideje iskustva, u Srbiji je već 25 godina na vlasti konstruktivistički i voluntaristički pristup stvarnosti koji baštine levičari i većina liberala, a koji ne prihvata postojanje ičega što je nastalo ili je u nastajanju, nego sve posmatra kao stvoreno, odnosno proizvod izuma. Potpuno u skladu sa tim, svaka vlast se ponašala kao da od nje počinje svet i pristupala je opsežnim i sveobuhvatnim reformama u svim sferama društva. Umesto govora o obnovi ili ojačavanju institucija, u Srbiji se odomaćio termin „izgradnje institucija", koji podrazumeva da instutucija nije ni bilo, kao i da se institucije mogu stvarati po volji.[17] Takav planirani pristup tranziciji, uz istovremeno neprihvatanje složenosti društvenih

[17] Kada govorimo o slabosti srpskih institucija treba posebno imati u vidu da levo-liberalna misao nikada nije imala previše razumevanja za politiku reda i zakona, kao ni prema hijerarhiji i autoritetu, te je u njima stalno tražila skrivenu represiju i nejednakost moći. Prema tome, od levice koja je prema poretku i autoritetu uvek bila podozriva, teško je bilo očekivati da će imati previše razumevanja i za poštovanje institucija.

odnosa, morao je nužno završiti neslavno. Primeri takvih neslavnih sveobuhvatnih promena su reforma pravosuđa, pokušaji reforme visokog školstva ili reforma vojske.

Iz iste konstruktivističke svesti sledi i nereflektivno preuzimanje i prepisivanje stranih zakona i institucija. Kao što je poznato, konzervativci su oduvek bili protiv takve prakse i to ne samo stari kao Miler ili Savinji, nego i Složenjicin u Rusiji.[18]

Sasvim prirodno i u oblasti ekonomije vođena je nekonzervativna i destruktivna politika. „Verovatno je da osnovna prepreka tranziciji u Srbiji leži u samoupravno-socijalističkoj svesti mnogih građana. Izraz te svesti su, na primer, shvatanja da preduzeća postoje da bi zaposleni primali plate i tople obroke, da je država odgovorna ukoliko je isplata zarada neredovna ili ukoliko neko izgubi posao i da se to mora nadoknaditi na teret poreskih obveznika, da onaj ko nešto zaradi treba to da podeli sa onima koji nisu zaradili, da pojedinac ne treba da snosi rizik, već da država treba da ga potpuno osigura od svih rizika, da svaki stanovnik Srbije poseduje neotuđiva prava na razne besplatne usluge i slično" (Mijatović, 2005: 32–33). Zahvaljujući samoupravnoj svesti, stvaranje tržišne privrede se odužilo, izostala je snažna privatna inicijativa, privatizacija je praćena nizom neuspešnih slučajeva i afera, nije dovršena, a započela je rasprodaja prirodnih resursa stranom kapitalu. Ovaj pradoks rezultat je levičarske svesti koja se, s jedne strane, protivi tržišnom sistemu, a sa druge nekritički želi da prekopira zapadni model odmah i sada.

S tim u vezi je i levo-liberalni pogled na tranziciju koja se shvata kao kraća ili duža faza iskušenja i patnje nakon koje sledi ostvarenje raja na zemlji, odnosno izlazak iz „cartsva nužnosti" i ulazak u „carstvo slobode". Kao što je socijalizam bio faza na putu ka srećnijem komunizmu, tako se i tranzicija sada shvata kao faza razvoja pred ulazak u doba „*post* istorije". Tranzicija predstavlja trnovit put na kraju koga čeka konačno izbavljenje. Dok su vlasti u Srbiji nastojale da dostignu tranzicionu dugu, pored njih je prolazio stvaran život. Tako je umesto konzervativne trezvenosti Srbija komunističku utopiju zamenila drugom utopijom. Sasvim logično, iz prevelikih nada rađa se i preveliko razočarenje.

Nije reč o tome da su konzervativci nužno uvek u pravu, niti o tome da imaju nužno odgovore na sva pitanja, niti da su njihovi predlozi uvek najbolji. Sa konzervativnog stajališta, bilo bi pogrešno očekivati bilo kakve univerzalno važeće recepte i lekove. Međutim, snažna konzervativna

[18] „*Treba tražiti svoj put*. Sada je u nas raširen utisak da nije potrebno tražiti nikakav sopstveni put, da ne treba o njemu misliti, već samo najbrže preuzimati *ono što se radi na Zapadu*. Nasuprot tom dominantnom uverenju, Solženjicin je smatrao da uspešno preuzimanje postojećeg zapadnog modela ekonomskog i političkog sistema nije u Rusiji ni moguće, a ni poželjno" (Subotić, 2007: 43).

struja potrebna je u svakom društvu, barem kao korektiv i kao protivteža liberalizmu i radikalizmu. Kao što bi se čovek, kada bi se kretao samo u levu stranu vrteo u krugu, tako se i (tranziciono) društvo bez snažne desnice vrti u mestu. Kao što je to primetio još Fridrih fon Genc, moralni svet počiva na dva principa – principu promene i progresa i principu očuvanja koji se ovome protivi. Državnička mudrost zahteva da se ova dva principa drže u ravnoteži, jer kada bi vladao samo prvi više ne bi postojalo ništa čvrsto i svuda bi vladali haos i anarhija, dok se u drugom slučaju sve okamenjuje i propada.

Literatura:

Bjukenen, P. (2003). *Smrt Zapada*, IHTUS, Hrišćanska knjiga, Beograd.

Dirsch, F. (2012). *Authentischer Konservatismus,* LIT Verlag, Münster.

Dostanić, D. (2014). „Ideja socijalnog kraljevstva Lorenca fon Štajna" u: *Kultura polisa*, Novi Sad, br. 25, str. 247–260.

Đurković, M. (2007). *Konzervativizam i konzervativne stranke*, Službeni glasnik, Beograd.

Đurković, M. (2013). *Tamni koridori moći*, Ukronija, Beograd.

Eichendorff, J. (1967). „Der Adel und die Revolution", in: Helmut Schanze (Hrsg.) *Die andere Romantik. Eine Dokumentation*, Insel Verlag, Frankfurt am Main.

Kaltenbrunner, G. K. (Hg.), (1972). *Konservatismus in Europa*, Verlag Rombach, Freiburg.

Kondylis, P. (1986). *Konservativismus,* Klett, Stuttgart.

Mann, T. (1974). *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main.

Marković, M. (1994). Konzervativne ideologije, u: Dragan Simeunović (ur.), *Osnovi političkih nauka: praktikum*, Udruženje nauka i društvo Srbije, Beograd, str, 165–174.

Mijatović, B. (2005). Opšti pregled tranzicije u Srbiji, u: Boris Begović, Boško Mijatović (ur.) *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, str. 9–33.

Müller, A. (1936). *Die Elemente der Staatskunst*, Haube & Spener, Berlin.

Niče, F., *S one strane dobra i zla*, Dereta, Beograd, 2003.

Nolte, E. (1993). *Streitpunkte,* Propyläen, Berlin.

Ortega Y Gasset, J. (1941). *Pobuna masa*, Anali naših dana, Zagreb.

Ottmann, H. (2008). *Geschichte des politischen Denkens, Die Neuzeit, Die politischen Störmungen im 19. Jahrhundert*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar.

Romig, F. (2002). *Die Rechte der Nation*, Leopold Stocker Verlag, Graz, Stuttgart.

Solženjicin, A. (2012). Ne živeti u lažiI, u: Branimir Nešić, Boško Obradović, (ur.), *Solženjicin: ne živeti u laži*, Srpski sabor Dveri, Catena Mundi, Beograd, str. 43–47.

Subotić, M. (2007). *Solženjicin: Anđeo istorije*, Logos, Beograd.

Šmit, K. (2001). Pojam političkog, u: Slobodan Samardžić (ur.), *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari,* Filip Višnjić, Beograd, 2001.

Weismann, K. H. (2009). *Das Konservative Minimum*, Edition Antios, Schnellroda.

Resume: *In todays Serbia, after 25 years since the beginning of Transition, still is spoken of the initiated but yet unfinished privatization, „institution building", lack of the rule of law, and underdeveloped market. Therefore it can be concluded that the Transaction wasn't successful. So, the main thesis of this paper is that the Transition in Serbia was defective and inefficient because Serbia was not led by a conservative forces, i.e. in these 25 years a strong, conservative party has not been formed in our country. In the first part of the paper the author points out the main characteristics and essence of the conservative worldview, and he also underlines misuse of the term conservatism, among which is certainly often equalizing with fascism, and connection with something which suppose to be bad and evil. The second part shows the points at which transitional practice in Serbia differs from the conservative policy, and one of most important issues is natue of institutions, law and the comprehensiveness of reforms.*

Keywords: *Transition, Serbia, Conservativism, Right-Wing*

Radivoje Jovović[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić

DRUŠTVENE KLASE I PROMENE VREDNOSTI U TRANZICIONOJ SRBIJI

Rezime: *U radu se bavimo promenama vrednosnih orijentacija društvenih klasa u Srbiji, obuhvatajući period od početka tranzicije. Oslanjamo se na empirijska istraživanja i iznosimo kratak pregled promena vrednosnih orijentacija prema bazičnim pitanjima tranzicije, političkoj i ekonomskoj liberalizaciji društva u Srbiji. Na kraju rada iznosimo nekoliko zapažanja o uzrocima i trendovima u vezi sa afilijacijom ovim konceptima.*

Ključne reči: *Društvene klase, vrednosne orijentacije, tranzicija, Srbija.*

Uvod

Kraj Hladnog rata za brojna evropska društva označio je uvod u procese korenitih društvenih, političkih i ekonomskih promena. Istočna Evropa doživela je propast vremenski dugotrajnog dominantnog svetonazora koji se zasnivao na, od slučaja do slučaja, autoritarno ili totalitarno iskrivljenoj praksi komunističke ideologije, dok se Zapad, oslobođen „*pritiska sa Istoka*", počeo snažnije pomerati od levih koncepata u političkoj i ekonomskoj praksi. Procesima dezintegracije države blagostanja, započete deceniju-dve ranije usled značajnih strukturnih problema savremenih ekonomija (globalizacija, duži životni vek, zamena ljudskog manuelnog rada „*upošljavanjem*" novih tehnologija itd.), kao i usled snažnog rasta srednje klase, propast društveno-ekonomskog modela alternativnog kapitalizmu delovala je kao snažan katalizator. U „*svetu ideologija*" mnogo toga se počelo ubrzano menjati; levičarski modeli upravljanja društvom i ekonomijom snažno su kompromitovani i odbacivani. Krizom levice odbačeni su kao suvišni i zastareli njeni analitički instrumenti i oruđa za iznošenje naučnih ocena, te se i analiza društva sprovođena kroz prizmu podele istog na klase većinski počela doživljavati anahronom. Ovaj trend imao je, doduše, podlogu u izmenjenoj socijalno-ekonomskoj realnosti – društva Zapada doživela su da vide narastanje **Galbrajtove** (**John Kenneth Galbraith**) „*zadovoljne većine*" i stvaranje postindustrijskih društava, čime

[1] radivojejovovic@gmail.com

je stvorena slika atomiziranih društava čiji građani žive i rade u značajno različitim okolnostima, specijalizovani u svojim profesionalnim oblastima i međusobno značajno otuđeni. Međutim, ovim procesima doprinela je pomenuta pobeda kapitalističkog diskursa, koja je dezavuisala podelu društva na klase. „*Klase više ne postoje*", bilo je geslo novog hegemonog ideološkog koncepta. **Visens Navaro** (**Vicenç Navarro**) ističe: „*Očigledno je da je jedna (željena) posledica takve vizije da više niko ne priča o klasnoj borbi [...] Ko je koristio ove koncepte i ove kategorije bio je smatran za donosioca starog otpada. Bio je smatran 'intelektualcem', otpornog na realnost koja ga okružuje*".[2] Navaro ovim ukazuje na logičan zaključak: desnica je pobedila i teži da iz političkog i šireg društvenog polja izbriše termin „*društvena klasa*", čime slabi klasna svest „*radništva*" i otupljuje „*oštrica klasnih sukoba*". Ponegde se može opaziti i stav da se podela ljudi u klase smatra političkom nekorektnošću.

Društvene klase izgubile su važno mesto u nauci, te se može naći mali broj istraživanja na ovu temu. Srbija u ovom nije izuzetak. Naučne analize klasa u društvenoj hijerarhiji, njihovog političkog ponašanja i vrednosnih orijentacija su retke. Međutim, postoji izvestan broj autora koji se bavi ovim temama (**Lazić**, **Cvejić** i drugi). U ovom radu konsultovaćemo istraživanja i zaključke autora **Mladena Lazića** i **Jelene Pešić**. Iznećemo kratak pregled vrednosne afilijacije društvenih klasa u odnosu na koncepte koji su promovisani započetom tranzicijom, koncepte političkog i ekonomskog liberalizma.[3]

Promene vrednosnih orijentacija društvenih klasa u tranzicionoj Srbiji

Ne postoji jedan opšteprihvaćen pojam društvene klase. Klasa može da predstavlja jedinicu socijalne stratifikacije (određenu prema različitim kriterijumima, među kojima se kao najvažniji uglavnom ističe pozicija u proizvodnim, odnosno ekonomskim odnosima), društvenu grupu kao aktera kolektivnog delovanja, i drugo. Budući da cilj ovog preglednog rada nije usmeren na „*čišćenje*" pojma klase (ili sloja, koji se često semantički razdvaja od klase), odlučićemo se za upotrebnu definiciju klase „*kao grupe koje se formiraju na temeljima globalne podele društvenog*

[2] Vicenç Navarro, "La redefinizione del conflitto di classe," Vicenç Navarro, http://www.vnavarro.org/?p=11271&lang=it (pristupljeno 06.10.2015. godine).

[3] Pri iznošenju ove argumentacije svesni smo da se devedesete godine ne mogu bez ozbiljne polemike svrstavati u period tranzicije (neki autori ističu da je reč o tzv. blokiranoj tranziciji, vidi: Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam* (Beograd: Službeni glasnik, 2011)). Međutim, uzimajući u obzir činjenicu da tranzicija jeste otpočela početkom devedesetih godina, a s obzirom na zahtevani kvantitativni okvir ovog rada (ograničenje usled kog nismo u mogućnosti da preciznije pojmovno odredimo period kojim se u radu bavimo), poslednjih 25 godina tretiraćemo kao period tranzicije.

rada".[4] Dakle, klasu ćemo posmatrati kroz poziciju građana u ekonomskom sistemu, dok ćemo u nastavku teksta izneti zaključke o promenama njihovih vrednosnih orijentacija, a koje su u vezi sa datom pozicijom.

Kao model klasne stratifikacije koristimo koncept podele na 5 društvenih klasa.[5] U pitanju je podela na sledeće klase:

1. Politička elita, direktori i krupni preduzetnici (koji se smatraju višom klasom);
2. Niži rukovodioci, srednji i sitni preduzetnici i stručnjaci (srednja klasa);
3. Službenici i tehničari (koji se postavljaju kao posredni sloj između srednje i radničke klase);
4. Kvalifikovani i nekvalifikovani radnici (radnička klasa);
5. Poljoprivrednici.

Mladen Lazić i Jelena Pešić pružaju zaključke o promeni vrednosne orijentacije društvenih klasa istražujući stavove prema parovima međusobno suprotstavljenih orijentacija. Korišćene kategorije su politički liberalizam/autoritarni kolektivizam i ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam. Rezultati su dati za tri vremenska perioda: 1989, 2003, i 2012. godinu. Ponuđene su ocene na skali od 1 do 5, pri čemu 5 podrazumeva potpuno prihvatanje ponuđenog iskaza, a 1 potpuno odbacivanje istog.

Tabela 1. Politički liberalizam/autoritarni kolektivizam[6]

Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti			
Klasa	**1989.**	**2003.**	**2012.**
Viša klasa	3,75	3,82	4,29
Srednja klasa	3,45	3,75	3,73
Posredni sloj	2,86	3,59	3,52
Radnička klasa	2,65	3,11	3,32
Poljoprivrednici	2,95	3,09	3,20
Ukupno	2,99	3,34	3,51

[4] Ibid., 29.

[5] Više o ovome vidi: ibid.

[6] Preuzeto iz: Mladen Lazić i Jelena Pešić, „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji," u *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, prir. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; Čigoja štampa, 2013), 292.

Težnja ka političkom liberalizmu ovde je iskazana stavom o potrebi jasnog odvajanja sudstva od političkih institucija. Iz tabele je vidljivo da je načelna podrška sistemu podele vlasti tokom vremena značajno ojačala (čak i kod nižih klasa koje su u „*starom režimu*" imale značajno bolji materijalni i pravni položaj). Međutim, ova makro slika nije dovoljna za tumačenje liberalno i autoritarno usmerenih stavova – ona, zapravo, pokazuje stav samo prema jednom pitanju (bazičnog institucionalnog ustrojstva), a isključuje brojna druga koja bi na sofisticiraniji način iskazala vrednosnu orijentaciju.

Mladen Lazić i Jelena Pešić kao precizniji mehanizam uvode pojedinačne pokazatelje, te analiziraju „*skokove*" u periodu 2003 – 2012. Postavili su sledeći set iskaza: 1. Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave; 2. Dve su vrste ljudi na svetu: jaki i slabi; 3. Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima; 4. Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva; 5. Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast; 6. Medije koji ne vode računa o nacionalnim interesima trebalo bi zabraniti. Rezultati ovako postavljenog ispitivanja pokazuju nesaglasnost u odnosu na podatke iz tabele 1; isključivo se kod viših klasa povećava sklonost političkom liberalizmu, dok se kod srednje i posrednog sloja smanjuje, a kod radničke klase i poljoprivrednika ostaje na gotovo identičnom nivou – pri čemu taj nivo odražava veću sklonost autoritarnosti. Sledi tabela sa ovim pokazateljima.

Tabela 2. Politički liberalizam/autoritarni kolektivizam – faktorski skorovi[7]

Klasa	2003.	2012.
Viša klasa	0,63	1,10
Srednja klasa	0,62	0,36
Posredni sloj	0,24	0,02
Radnička klasa	-0,23	-0,21
Poljoprivrednici	-0,48	-0,43

Prema podacima iz tabele može se doneti jedan generalni zaključak, koji ukazuje da je potpuna konsolidacija demokratije, odnosno uspostavljanje režima vlasti baziranog na politički liberalnim atitudinalnim osnovama, daleko od završene. Stoga je i nedemokratska društvena

[7] Preuzeto iz: ibid., 294. Pojašnjenje uz tabelu: pozitivne vrednosti iskazuju veću privrženost političkom liberalizmu, dok negativne podrazumevaju davanje prednosti autoritarnom kolektivizmu.

mobilizacija realna opasnost društva u Srbiji, što komentarišemo u sledećem poglavlju rada.

Kada je o ekonomskim pogledima društvenih klasa reč, u tabeli 3 iskazana je generalna promena vrednosne orijentacije u periodu 1989 – 2012.

Tabela 3. Ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam[8]

Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju			
Klasa	1989.	2003.	2012.
Viša klasa	3,66	3,02	2,94
Srednja klasa	3,47	2,87	3,18
Posredni sloj	2,81	3,00	3,02
Radnička klasa	2,51	3,01	3,27
Poljoprivrednici	2,82	3,08	2,77
Ukupno	2,89	2,99	3,12

Generalni trend ukazuje na snaženje liberalnog pogleda na ekonomiju. Iz tabele 3 vidljivo je da su se vrednosti kapitalističkog ekonomskog uređenja značajno proširile kroz srednju, radničku i njihovu međuklasu, te da obuhvataju većinski deo populacije. Međutim, kao i u slučaju tabele 1, i ovde ćemo analizirati detaljnije sprovedeno istraživanje pomenutih autora kako bismo istakli preciznije zaključke.

Istraživanje je podeljeno u dve komponente.

Prva grupa iskaza odnosi se na opšti ekonomski liberalizam i obuhvata sledeće iskaze: 1. Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu; 2. Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane; 3. Bez privatizacije preduzeća bi bila u goroj situaciji nego što su sada.

Druga grupa iskaza odnosi se na specifičnu formu ekonomskog liberalizma, istorijski model „*prisutan*“ u Srbiji. Iskazi su: 1. Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju; 2. Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi; 3. Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme.

Rezultati su prikazani u tabeli 4.

[8] Preuzeto iz: ibid., 292.

Tabela 4. Ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam – faktorski skorovi[9]

Klasa	Opšta orijentacija ekonomski liberalizam / redistributivni etatizam		Specifična orijentacija ekonomski liberalizam / redistributivni etatizam	
	2003.	2012.	2003.	2012.
Viša klasa	0,35	0,69	-0,12	-0,25
Srednja klasa	0,25	0,12	-0,11	0,01
Posredni sloj	0,05	0,07	0,01	0,02
Radnička klasa	-0,14	-0,09	0,02	0,06
Poljoprivrednici	-0,02	-0,26	0,09	-0,17

Kada je o opštoj orijentaciji prema slobodi tržišta i državnoj regulaciji reč, rezultati iz tabele pokazuju očekivane trendove – više klase generalno su privržene osnovnim principima i idejama kapitalizma, dok su niže zainteresovanije za državnu ulogu i redistribuciju. Očekivano je i smanjenje podrške ekonomskom liberalizmu koje se kod nekih klasa očituje u 2012. godini naspram 2003. godine, budući da je ekonomska kriza dovela do povećanja ekonomsko-socijalnih nejednakosti i proizvela izvesnu revitalizaciju vrednosti levice.

Kada je o specifičnoj orijentaciji reč, situacija je značajno zamršenija. Pre svega, rezultati ukazuju da orijentacija ka specifičnoj formi ekonomskog liberalizma u društvu Srbije nije bila snažna ni u početnom periodu postsocijalističke transfromacije. U narednom periodu ova orijentacija kod nekih klasa je dodatno oslabila, dok se u slučaju drugih neznatno povećala. U ukupnoj slici, možemo zaključiti, društvena podrška specifičnoj formi ekonomskog liberalizma značajno zaostaje za podrškom ekonomskom liberalizmu viđenom na najopštiji način. Takođe, specifična orijentacija pokazuje neke nelogičnosti (primera radi, ekonomska elita društva ne zalaže se za istorijski ekonomski liberalizam), koje ćemo prokomentarisati u narednom poglavlju.

[9] Preuzeto iz: ibid., 296.

Kontekstualni uzroci promena vrednosnih orijentacija društvenih klasa u Srbiji – neki zaključci

Konsolidacija vrednosti političkog i ekonomskog liberalizma u Srbiji, uprkos tome što predstavlja (implicitni) cilj tranzicije, nije postignuta. Uzroci ovome su brojni. Ovde ćemo navesti nekoliko generalnih trendova usled kojih, po našem mišljenju, nije došlo do pomenute konsolidacije.

Politički liberalizam u Srbiji je na krhkim nogama. Zabrinjavajući su podaci iz tabele 2, koji očituju slabu privrženost društva demokratskim principima. Postojeću autoritarnu crtu društva, nasleđenu iz prethodnog komunističkog režima, u velikoj meri ojačali su nacionalistički pokreti i ratni sukobi tokom devedesetih godina, čija iskustva i u sadašnjici (naročito usled postojanja nerešenih nacionalnih pitanja) opterećuju društvo i omogućavaju pogodno tle za razvoj populizma.[10] Takođe, društvo nakon 2000. godine nije označilo radikalan raskid sa starim režimom (5. oktobar bio je tzv. revolucionarna situacija bez revolucionarnog ishoda), ni pravno, ni politički, ni na druge načine. Duboka reforma raznih državnih podsistema nije izvedena, kao što nije izvedena ni dosledna podela vlasti i vladavina prava. Obrazovanje i mediji nisu usmereni ka prihvatanju i promovisanju demokratskih instituta. Uz sve to, izneverena su očekivanja velikih delova društva budući da ni u jednom periodu nije došlo do značajnijeg ekonomskog oporavka, dok je u poslednjim godinama vrlo osetan ekonomski pad. Privatizacija, kao okosnica ekonomske liberalizacije, izvedena je u mnogim slučajevima na vrlo sumnjiv način. Time je i „demokratija" na izvestan način kompromitovana; došlo je do perceptivnog preklapanja demokratije sa neefikasnošću i korupcijom, te se u tom svetlu politički liberalizam u velikoj meri doživljava kao moralno upitno i ekonomski neisplativo višeglasje.

Opasnosti od uzurpacije političkih institucija u Srbiji svakako postoje. Premda u ovom radu ne raspolažemo podacima o vrednosnoj orijentaciji društvenih klasa za prethodne tri godine, možemo istaći da skorašnja politička dešavanja upućuju na slabu ukorenjenost demokratskih principa u pore društva. Bez dubljeg ulaženja u meritum delovanja konkretnih političkih aktera, spomenućemo nekoliko pojava i događaja koje nisu izazvale revolt širokih krugova građanstva, što bi bilo očekivano da se desi u konsolidovanoj demokratiji: postojeća cenzura medija (sa konkretno vidljivim događajima kao što je ukidanje političkih emisija i

[10] Autoritarni komunistički režim, koji je podržavala snažna ideološka matrica, zamenio je sultanistički koncept, koji na specifičan način slavi autoritarnost jer je povezan isključivo sa ličnošću „vladara", ne i sa nekom čvrstom pozadinskom idejnom koncepcijom (više o ovome vidi u: Duško Radosavljević, *Elite i transformacija* (Novi Sad: Centar za istraživanje demokratije, 2005), 115).

obaranje internet sajtova pojedinih medija), normalizacija populističke i šovinističke retorike (spor sa Hrvatskom u vezi sa krizom azilanata kao primer), protivustavno ponašanje nosilaca vlasti nekažnjeno bilo kakvom formom izraženijeg građanskog revolta (čak i kada je reč o vrlo opipljivim negativnim efektima takvog delovanja, kao što je protivustavno smanjenje stečenih prava građana Srbije), i druge pojave.

Kada je o ekonomskom liberalizmu reč, postoji značajna razlika između stavova prema liberalizmu uopšte i prema istorijskoj formi ekonomskog liberalizma u Srbiji. U prvom slučaju vrednosna orijentacija klasa pokazuje normalno očekivane trendove – više klase zainteresovane su za više tržišnih sloboda, dok su niže privržene državnoj regulaciji i pomoći. Međutim, paradoksi se uočavaju kod iskazivanja stavova o specifičnoj orijentaciji. Naime, u ovom slučaju podrška viših slojeva ekonomskom liberalizmu je niža u odnosu na sve ostale klase! U ovome se krije potvrda jedne generalno poznate pojave; viša klasa nije zainteresovana za praktično uvođenje ekonomskog liberalizma usled toga što poseduje određene privilegovane pozicije na nedovoljno liberalizovanom tržištu. Kako ističe Lazić, „*sadašnja vladajuća grupacija sve snažnije učvršćuje posebne – privilegovane – uslove svoje materijalne egzistencije*", te se „*sve uspešnije samoreprodukuje (zatvarajući se prema nižim slojevima)*".[11] Primera za ovu pojavu ima puno – iole detaljnije proučavanje tržišta pokazuje značajna monopolistička i oligopolistička ponašanja ekonomske elite.

Slaba orijentacija društvenih klasa političkom i ekonomskom liberalizmu svedoče o nezavršenoj kulturnoj tranziciji. Doduše, ako prvu vrstu liberalizma možemo smatrati ciljem tranzicije, druga vrsta nije sama po sebi vrlina jednog društva – moramo imati u vidu i demokratske redistributivne koncepte. Međutim, podaci pokazuju da, sa ideološkog stanovišta govoreći, kao u slučaju liberalizma, ni socijaldemokratija nema snažnu poziciju u društvu. Redistributivni koncepti često su pomešani sa tendencijom ka autoritarnosti, što je posledica nedemokratske levičarske tradicije u Srbiji i neadekvatno profilisanog obrazovnog sistema. Srbija se atitudinalno nije ukorenila u vrednostima demokratije. Vrednosna orijentacija društvenih klasa ukazuje da postoji dublji problem od manjkavih političkih institucija – ne postoji socijalna osnova koja bi mogla da iznese demokratske promene u *modus operandi* tih institucija.

[11] Mladen Lazić, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji," *Politička misao* 48, 3 (2011), 139.

Literatura

Lazić, Mladen, i Jelena Pešić. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji." U *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, prir. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, 281-306. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; Čigoja štampa, 2013.

Lazić, Mladen. „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji," *Politička misao* 48, 3 (2011): 123-44.

Lazić, Mladen. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Radosavljević, Duško. *Elite i transformacija*. Novi Sad: Centar za istraživanje demokratije, 2005.

Vicenç Navarro. "La redefinizione del conflitto di classe." Vicenç Navarro. http://www.vnavarro.org/?p=11271&lang=it (pristupljeno 06.10.2015. godine).

SOCIAL CLASSES AND CHANGES OF VALUE ORIENTATION IN TRANSITIONAL SERBIA

Abstract: *In this paper we deal with changes of value orientation of social classes in Serbia, covering the period from the beginning of the transition. We rely on empirical research and present a brief overview of changes in value orientation towards basic issues of transition, political and economic liberalization of the society in Serbia. At the end of the paper we present a few observations about the causes and trends regarding the affiliation of these concepts.*

Key words: *Social classes, value orientation, transition, Serbia.*

Magdalena Rekść
Univerzitet u Lođu[1]

EVROPSKE VREDNOSTI U SRBIJI POSLE 2000. godine

Rezime: *Termin vrednosti se može različito interpretirati, te tako i pojam Evropske vrednosti predstavlja jedino praznu metaforu. Ako pretpostavimo da je ideja evropejstva zasnovana na zaštiti ljudskih prava i solidarnosti sa drugima, možemo zaključiti da su Srbi (slično kao i ostale nacije regije) pravi Evropljani, što je danas vidljivo u odnosu prema izbelglicama. Iste šeme ponašanja su bile prisutne posle poplava 2014. godine, kad su ljudi pomagali drugima sponatno i nesebično. Ali sa druge strane, jedne od ključnih evropskih vrlina su građanstvo i civilno društvo, a one još nisu potpuno usvojene i ostvarene.*

Ključne reči: *Srbija, evropske integracije, civilno društvo, vrednosti, aksionormativni sistem.*

Termin *evropske vrednosti* se često upotrebljava u naučnim raspravama, kao i u svakodnevnevnoj komunikaciji, a to sugeriše da se može govoriti o zajedničkom katalogu vrednosti na celom kontinentu i da sve evropske nacije dele iste vrednosti. Da to nije do kraja tačno, svedoče primeri Nemačke i Grčke, dve zemlje sa potpuno različitim odnosom prema državi, njenim strukturama i zakonima. Nije teško konstatovati da Nemci skrupulozno rade i stalno razmišljaju o tome da uvedu red da bi se živelo bolje, a za Grke su najvažnijie vrednosti druženje i zajednički razgovori u kafanama. Naravno, ova zapažanja se mogu krikovati zbog tumačenja realnosti kroz stereotipne predstave. Sa druge strane, treba imati na umu da je svaki stereotip zasnovan na činjenicama, a glavna mana stereotipa je generalizacija, dakle pripisivanje istih vrednosti celoj grupi. Tako, uzimajući u obzir da postoje Nemci, koji nisu perfektno organizovani, i Grci, koji češće rade nego što se druže, autorka pokušava da razjasni da u raznim delovima Evrope postoje razni sistemi vrednosti, te je svako ko je lično posetio i Nemačku i Grčku svestan da su to dva potpuno različita društva.

Drugi od mnogih primera predstavlja religija, jer poput društava, gde crkva pokušava politički delovati, kao npr. Malta, Irska, Poljska, postoji i Francuska, gde se sekularizacija smatra temeljnim principom. Vrlo je teško govoriti o idealno istim vrednostima u svim evropskim zemljama, ali

[1] mreksc@uni.lodz.pl

se naravno može specifikovati grupa zajedničkih vrlina, karakterističnih za Stari kontinent. Ovde treba podvući da se danas različito definiše Evropa, u zavisnosti od kriterija, koji se uzimaju u obzir: geografskih, političkih, kulturnih, verskih, čak i sportskih, kad je u pitanju članstvo u UEFA.

Činjenica je da se Evropa često poistovećuje sa Evropskom unijom. Tako se u Poljskoj, kao i u celom regionu tokom približavanja Uniji govorilo o „*vraćanju u Evropu*", o čemu je vrlo ubedljivo pisao **Mitja Velikona** u knjizi „*Evroza*".[2] Svakako je to pogrešno, jer sigurno i Švajcarska i Norveška pripadaju Evropi. Štaviše, ova ignorantna simplifikacija je nepravdena za Balkan, jer većina balkanskih država još nije u EU, a u antičko doba je pojam Evropa označavalo današnji Balkan.[3] Sa druge strane, poznato je da se postkomunistički prostor značajno razlikuje od takozvane Zapadne Evrope u smislu društvenog nasleđa bivšeg sistema, čiju je fenomenalnu dijagnozu postavio **Mikloš Biro** u knjizi *Homopostcommunisticus*.[4] Ovaj klinički psiholog je nacrtao mentalni portret čoveka iz doba tranzicije, koji je prošao kroz proces akulturacije tokom komunizma, kad su važila specifične pravila.

Bilo bi pogrešno tvrditi da uopšte ne postoji sistem zajedničkih, evropskih vrednosti, što se najbolje oseća kad se sretnu Evropljani na nekom drugom kontinentu, npr. u Africi ili u Aziji. Još više od toga, danas se često naglašava neophodna potreba ritualizacije naracija o zajedničkoj, evropskoj kulturi i zajedničkim vrlinama, sa ciljem utvrđivanja kolektivnog, evropskog identiteta. Izgradnja takve supranacionalne autoidentifikacije ima jasan zadatak –jačanje osećanja evropejstva. Kako navodi **Klaus Rot** (**Klaus Roth**), EU se od početka koncentrisala samo na političku, ekonomsku i infrastrukturnu stranu integracije, a sociokulturnu dimenziju je zanemarila.[5] Jedan od glavnih arhitekata evropske integracije, **Žan Mone** (**Jean Monnet**), je priznao, da kada bi imao mogućnost da se vrati vreme i da ovaj proces ponovo počnje, zasnovao bi ga na kulturnim temeljima.[6]

Poljski politikolog **Pjotr Grabovjec** (**Piotr Grabowiec**) naglašava potrebu evropske saradnje u aksionormativnoj sferi. Prema njegovom mišljenju, Evropa pati od melanholije, koju može izlečiti stvaranje i implementiranje zajedničke, građanske religije, te jedino snažna, potpuno integrisana Evropa ima šansu u globalnoj igri novih svetskih sila, kao što su

---

[2] M. Velikonja, *Evroza. Kritika novog evrocentrizma*, Beograd 2007.

[3] B. Jezernik, *Dzika Europa. Bałkany w oczach zachodnich podróżników*, Kraków 2007, s. X.

[4] M. Biro, *Homo postcommunisticus*, Beograd 2006.

[5] K. Rot, *Od socijalizma do Evropske unije : ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2012, s. 20.

[6] G. Dziamski, *Kultura w programach Unii Europejskiej. Od teorii do praktyki badań kulturoznawczych* u: R. W. Kluszczyński, A. Zeidler-Janiszewska, ur., *Perspektywy badań nad kulturą*, Łódź 2008, s. 241.

Kina ili Indija. Grabovjec tvrdi da je za integraciju celokupnog evropskog prostora potrebno i podizanje svesti društva (dakle, potrebna je ritualizacija građanske religije)[7], a, u ovom procesu najprihvatlivijom osnovom smatra ljudska prava. Takav koncept čini se najmanije kontroverznim i može da bude promovisan kao glavna crta evropejstva. Treba imati na umu i da u je društvenim naukama široko rasprostranjena teza da je aksionormativni sistem tesno povezan sa identitetom (individualnim i kolektivnim)[8], te stoga ideja kreiranja zajedničkog, evropskog identiteta kroz prizmu vrednosti ne može da začudi. I sama koncepcija zasnivanja evropske građanske religije na ljudskim pravima polazi od pretpostavke da je Evropa trajan civilizacijski doseg. Kako prikazuje **Viktor Žmegač**: „*Nema kontinenta koji je, uz sve druge prednosti, pravno i socijalno tako stabilan. Siromasi i bolesnici nisu bez skrbi, ljudska su prava zajamčena, individualnost se može potvrditi na svim područjima.*"[9]

Sve u svemu, za našu temu važno je i kratko definisati što su vrednosti i aksionormativni sistem, kao i objasniti zašto su ove kategorije korisne u okviru političkih nauka. U ranije doba, pitanjem vrednosti su se bavili jedino filozofii i etičari, a početkom XXI veka takođe su i predstavnici drugih nauka počeli istraživati aksionormativnu sferu društvenog života. Tako su i politikolozi uvideli potrebu analiziranja njenih političkih aspekata.[10] **Antonjina Kloskovska** (**Antonina Kłoskowska**) je nekad pisala da se aksionormativni sistem sastoji od obrasca vrednosti i normi ponašanja.[11] Danas, kad društvene nauke stalno dobijaju nove strategije interpretacije, u okviru aksionormativnog sistema se izdvaja nekoliko podsistema, a to su najčešće: običaji, moralnost, pravo, moda i estetika. Stoga je jasno da je taj sistem kulturno inspirisan, jer se svi spomenuti podsistemi mogu razumeti na različite načine u različitim kulturama. To dobro tumači primer diskusija u zapadnim zemljama na temu marama, koje se može objasniti kao rezultat preklapanja dva sistema vrednosti. Iz ovih kratkih razmatranja vidljivo je da je sistem vrednosti relevantan i da se stalno menja.

Zbog raznih kategorizacija zapravo je teško jednostavno definisati pojam sistema vrednosti. Društveno orijentisani autori izdvajaju transcendentne, univerzalne, estetske, kognitivne, moralne, socjalne, vitalne,

---

[7] P. Grabowiec, *Religia obywatelska jako teoretyczna propozycja integracji politycznej Wspólnoty Europejskiej*, Wrocław 2013, s. 14-20.

[8] J. Pilarska, *Wielowymiarowa tożsamość współczesnych Bośniaków*, Wrocław 2014, s. s. 59.

[9] V. Žmegač, *Europski duch. Zapisi 2011-2012*, Zagreb 2012, s. 16.

[10] J. K. Kołodziej, *Wartości polityczne. Rozpoznanie, rozumienie, komunikowanie*, Kraków 2011, s. 7.

[11] A. Kloskovska, *Sociologija kulture*, Sarajevo 2003, s. 113.

pragmatične, prestižne, kao i hedonističke vrednosti.[12] Politički gledano, često se govori o posebnim vrednostima, koje usvajaju i dele zemlje, koje su smatrane pripadnicima Evrope, dakle države članice EU, kao i države kandidati. Ovde treba naglasiti da je takva granica između „*Evrope*" ili „*ne -Evrope*" vrlo problematična, jer prema njoj Rusija i Belorusija ne pripadaju Starom kontinentu.

Sve u svemu, član 2 Ugovora o EU nabraja vrednosti, priznate za temelje evropske zajednice, a to su: poštovanje ljudskog dostojanstva, sloboda, demokratija, jednakost, vladavina prava i poštovanje ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina. Dalje čitamo da su te vrednosti zajedničke za države članice u društvu u kome preovlađuju pluralizam, nepostojanje diskriminacije, tolerancija, pravda, solidarnost i ravnopravnost žena i muškaraca.[13] Kako je već naglašeno, vrednosti su vrlo ambivaletne i mogu se potpuno suprotno interpretirati.[14] Razmotrimo primer Srbije '90. godina XX veka. Jedan od glavnih motiva propagande **Slobodana Miloševića** je bila borba za slobodu, ali sa druge strane, zapadno javno mnjenje je podržavalo druge nacije (Hrvate, Bošnjake ili kosovske Albance) i bilo uvereno da se u stvari oni bore za slobodu. Činjenica je da u svakom sukobu zaraćene strane tumače razloge svog delovanja kroz prizmu najplemenitijih vrlina i ciljeva. Za ovu strategiju tumačenja realnosti **Marina Katnić-Bakaršić** koristi pojam ideološka kozmetika.[15] Trivijalna je konstatacija, da se kroz ideološke i diskursivne strategije može opisati svaka situacija iz perspektive najplemenitijih vrednosti.

Ako se složimo da se iste vrednosti mogu suprotno razumeti, onda možemo postaviti dijagnozu da se već pomenuti aksionormativni temelji Evropske unije dvostruko tumače u srpskom diskursu posle 2000. godine. Poznat je pojam „*dve Srbije*", koji se koristi kao metafora unutrašnjih podela na evropsku, prozapadnu i antievropsku, antizapadnu Srbiju, a takav naslov nosi i knjiga **Vladana Batića**.[16] Naravno, ova jednostavna kategorizacija je vrlo opasna, jer otvara prostor za stvaranje i nabrajanje stereotipa, ali iz perspektive ovog rada čini se korisnom, zbog isticanja osnovnih dimenzija u srpskom društvu. Često se artikulira da je Vojvodina više evropska nego južni region, postoje i tvrdnje da se u Beogradu nalazi nevidljiva granica između Evrope i Balkana, da južnije od srpske prestonice preovlađuje parohijski mentalitet. Prema istraživanjima sprovedenim 2012. godine, najveću podršku evrointegraciji daju stanovnici Vojvidine i Centralne Srbije, te je u Beogradu sličan udeo onih, koji su za članstvo u EU (41%) i

---

[12] J. Pilarska, *op. cit*., s. 83.

[13] http://euinfo.rs/files/Publikacije-srp/10_Abeceda_prava_EU.pdf, s. 18, pistup: 10.09.2015.

[14] J. K. Kołodziej, *op. cit*., s. 27-30.

[15] M. Katnić-Bakaršić, *Između diskursa moći i moći diskursa*, Zagreb 2012, s. 26

[16] V. Batić, *Dve Srbije (Članci, komentari, politička reagovanja 2004-2006),* Beograd 2007.

onih, koji su protiv (40%).[17]

Kada se sa ove tačke gledišta posmatra stav srpskih građana prema EU, situacija u ovoj zemlji nije potpuno drugačija od drugih kandidatskih država. Na primer, u Poljskoj se govori da je severozapad više liberalan, te na istoku i jugu dominira konzervativno stanovište. Ova dihotomija se manistovala čak i tokom referenduma za ulazak u Uniju, jer je u severnim i zapadnim opštinama često 80-90 % birača galasalo za, a na istoku i jugu u mnogim slučajevima podrška akcesiji nije prekoračila 50%.[18]

Vraćajući se mentalnim podelima su Srbiji, bilo bi pogrešno njih gledati jedino sa geografske perspektive, jer evropsku integraciju podržavaju uglavnom mladi, obrazovani, te i oni, koji su marijalno bolje raspoređini, a zna se da su zarade u južnoj i istočnoj Srbiji daleko ispod proseka Beograda i Vojvodine.[19] Bez obzira na geografske razlike, važno je istaknuti da se u srpskom društvu može izdvojiti dva vrsta naracija o Evropi (odnoso EU). Pozitivno percepirana Unija označava budućnost, a tačnije bolji život, prosperitet, implementiranje zapadnih norma (npr. socijalnih, radničkih), dok prema negativnim orijentacijama, Evropa predstavlja opasnost, ugrožava nacionalni identitet, tradicionalni sistem vrednosti, čak i ekonomsku situaciju. **Katarina Luketić** naziva ovu binarnost „neurotičnim laviranjem od pozitivnoga do negativnoga, u vezi s temeljnim identitetskim orijentacijama".[20]

Zapravo, to nije slučaj jedino Srbije. Klaus Rot naglašava da je od XIX veka „*Evropa uvek prisutna u mislima i osećanjima ljudi u jugoistočnoj Evropi (…) Evropa je njihov san, vizija, čežnja (…) simbol napretka i modernosti, obrazovanja i civilizovanosti", ali sa druge strane javljaju se i negativne predstave o Evropi, kao „hladno-racionalnoj, funkcionalnoj, orijentisanoj isključivo prema profitu, bezdušnoj tvorevini.*"[21]

Nema nikakve sumnje da je zvanični stav Srbije potpuno proevrospski. Tako i **Tomislav Nikolić**, koji je nekad bio aktivan u Srpskoj radikalnoj stranci, poznat po svojoj izjavi "*Rusofil sam, al' Srbiju najviše volim*"[22], posle izbora za predsednika države menja retoriku i počinje bezrezervno podržavati put evropskih integracija. Istovremeno Nikolić nije zaboravio ko je za njega glasao, te je tako njegova strategija zasnovana

---

[17] http://bezbednost.org/upload/document/gradjani_srbije_izmedju_eu_rusije_i_nato.pdf, s. 19, pristup, 12.09.2015.

[18] http://wbdata.pl/mapy-wyborcze-referendum-w-2003-roku/,pristup: 12.09.2015.

[19] *Jug daleko ispod proseka Beograda i Vojvodine*, „Jugmedia", 05.05.2014, http://jugmedia.rs/jug-daleko-ispod-proseka-beograda-vojvodine/, pristup: 12.09.2015.

[20] K. Luketić, *Balkan od geografie do fantazije*, Zagreb-Mostar 2013, s. 164.

[21] K. Rot, *op. cit.*, s. 318, 325.

[22] D. Stanojević, *Javni diskurs i savremena politička komunikacija*, „Godišnjak", br. 10/2013, s. 103.

na balansiranju između Brisela i Moskve. Simptomatično je da je za prvo mesto svoje zvanične posete izabrao Brisel, ali pre polaganja zakletve je posetio Rusiju u svojstvu člana SNS.[23]

Kako je već naglašeno, za ulazak u EU glasalo bi neznatno više od 50% građana, dok prema jednim od najnovijih istraživanja taj indikator iznosi 59%,[24] ali i to ne čini impozantnu većinu. Pa ipak, s padom Miloševićevog režima odjednom je došla kolektivna nada u brzu integraciju, a taj novi put je podržalo čak 70% stanovnika.[25] U to vreme jedno od velikih očekivanja je bilo da se ponovo, posle sankcija i ratova, živi normalno. Iz ugla politike takva verovanja, više zasnovana na mašti, nego na realnim činjenicama – jer je proces integracije sa EU dugotrajan - bi se mogla smatrati nerazumnim, ali iz socio-psihološke perspektive, takva vrsta nade nije iznenađujuća. Ljudi su hteli da poveruju da se deset izgubjenih godina lako može nadoknaditi. Atmosferu apsolutne fascinacije Zapadom i zapadnim načinem života ovih prvih meseci posle revolucije 5. oktobra prigodno pokazuje film „*Jagoda u Supermarketu*". Posle gotovo 15 godina iskustva u oblasti tako zvane tranzicije, očevidno je da snovi o Evropi nisu ispunjeni. Štaviše, Evropa je razočarala Beograd, češće ga oštro kritikujući nego hvaleći. Rezultat toga bilo je opadanje podrške evrointegracijama na najniži nivo, koji je zabeležen u januaru 2013, iznoseći samo 41%.[26]

Često se prikazuje da prozapadnu i proevropsku Srbiju, Srbiju koja traži modernizaciju na evropski način, simbolizuje lik **Zorana Đinđića**, demokratski orijentisanog političara, obrazovanog na Zapadu. Posle petooktobarske revolucije srpskom javnom sferom su zavladale parole o „*evropskoj Srbiji*", koju je predvodio potpuno evropski lider, a to je stvaralo simboličku distancu od „*balkanske Srbije*" Slobodana Miloševića.[27] Čak i posle Đinđićeve smrti, kako zapaža **Predrag Marković**, taj *srpski Kenedi* i dalje funkcioniše u kolektivnim reprezentacijama kao simbol demokratskih i evrospkih vrednosti u Srbiji.[28]

---

[23] *Nikolić zaplakao dok je podnosio ostavku na mesto predsednika SNS*, „Blic", 24.05.2012, http://www.blic.rs/Vesti/Politika/325148/Nikolic-zaplakao-dok-je-podnosio-ostavku-na-mesto-predsednika-SNS/print, dostęp: 15.09.2015.

[24] *Članstvo Srbije u EU podržava 59 odsto građana*, „Blic", 8.05.2015, http://www.blic.rs/Vesti/Politika/557274/Clanstvo-Srbije-u-EU-podrzava-59-odsto-gradjana, pristup: 15.09.2015.

[25] J. Deimel, W. P. van Meurs, *The Balkan Prism: a Retrospective by Policy - Makers and Analysts*, München 2007, s. 357.

[26] L. Valtner, *Nikada manja podrška ulasku Srbije u EU*, „Danas" 28.01.2013, http://www.danas.rs/danasrs/politika/nikada_manja_podrska_ulasku_srbije_u_eu.56.html?news_id=254980, pristup: 26.09.2015.

[27] K. Luketić, *op. cit.*, s. 163-164.

[28] Intervju sa P. Markovićem, „Novosti", 08.04.2015, http://www.portalnovosti.com/predrag-markovic-tudjman-i-milosevic-su-napravili-istu-gresku-nisu-smirili-srbe-u-hrvatskoj, pristup: 28.09.2015.

Ali, postoji i druga Srbija u kojoj se afirmišu prave istočne, pravoslavne vrednosti, ponekad nazivane i balkanskime. Takve naracije imaju korene u periodu nacionalnog preporoda, kad se – prema filozofiji ondašnjih vremena – naglašavala izuzetnost i posebnost vlastite nacije, dakle i vlastite kulture i vlastitog sistema vrednosti. To je dovelo do suprostavljanja „*nas*" i „*njih*", u tim se strategijama često naglašavalo rusko-srpsko prijateljstvo. Antizapadni stav je rezultirao raznim idejama „*ozdravljanja*" Evrope, kao na primer koncept *Barbarogenija* ili razmišljanja **Nikolaja Velimirovića**. Ali treba priznati da u XXI veku, u doba globalizacije, informacijskog društva, te i konzumerizma takve orijentacije imaju sve manje sledbenika, jer sheme ponašanja i način života dolaze sa Zapada. Tako treba odvojiti fascinaciju Rusijom, kao velikom, snažnom zemljom (Srbi kao mala nacija mogu da zavide Moskvi na imperijalnoj poziciji) od pragmatičkog stanovišta, prema kojem jedino bogata Evropa može da pomogne Srbiji.

Potvrdu toga srpsko društvo dobija zapravo često. 2011. su mediji izveštavali da je od 2000. godine „*EU dala Srbiji oko 1600 puta više donacija nego što su to u istom periodu učinile Rusija i Kina*".[29] Isto tako, posle strašnih poplava, koje su 2014. godine pogodile Balkan, tokom donatorske konferencije za saniranje posledica ove strašne katastrofe, pokazalo se da bratska Rusija nije dala ni evro za Srbiju.[30] Takve situacije vode ka tvrdnjama da je perspektiva evropske budućnosti mnogo atraktivnija nego maglovita vizija partnerstva sa Rusijom. Stoga ne iznenađuje porast broja onih, koji podržavaju proces evropskih integracija, ali jasno je da su motivacije značajnog dela sagovornika uglavnom materijalno inspirisane.

Prema takvim rasuđivanjima, EU je smatrana jedino kao donator, dok koncept zajedničkih vrednosti pada u drugi plan ili uopšte ne postoji. Iz perspektive evropskog identiteta, ovaj način mišljenja je vrlo opasan, jer on pripisuje Briselu jedino ulogu sponzora, te zaboravlja o ideji takozvanog evropejstva. To dobro objašnjava primer Grčke, koji navodi Klaus Rot, pozivajući se na terenska istraživanja **Jute Laut-Bakaš**, (**Jutta Lauth-Bacash**). Ova grčka etnološkinja dolazi do zaključka da u njenoj zemlji ne postoji osećanje evropske pripadnosti, te se dominantni stav društva prema Briselu može najbolje izraziti parolom: „*iskoristi šta možeš*".[31] Posledice izjednačavanja Unije jedino sa transferom fondova su vidljive i danas, kad Grci jednostavno očekuju nove tranše i otpisivanje dugova, ali nisu spremni na bolne reforme u ime evropske solidarnosti. Čini se da je **Aleksandar Vučić** bio svestan da se EU plaši sličnog ponašanja i novih potencijalnih

[29] *EU dala Srbiji više donacija od Rusije i Kine*, http://www.naslovi.net/2011-08-26/seebiz/eu-dala-srbiji-vise-donacija-od-rusije-i-kine/2765070, pristup: 27.09.2015.
[30]http://www.svet.rs/estrada/koliko-je-ko-dao-srbiji-i-bosni-posle-poplava-rusija-i-nemacka-ni-evro-za-srbiju, pristup: 27.09.2015.
[31] K. Rot, *op. cit.*, s. 313-314.

država članica, kad je izjavio u Beču da „*zemlje zapadnog Balkana pripadaju Evropi i žele da budu u EU, ali i naglasio da region na EU ne gleda kao na bankomat, već kao na organizaciju sa kojom deli iste vrednosti*".[32]

Ako ozbiljno shvatimo ideju evropske integracije, onda je potrebno priznati da se radi o dugoročnom planu ujedinjenja Starog kontinenta na osnovu zajedničkih vrednosti, kao i ljudskih prava. Ali, kod ovakvih procesa presudno je uspostavljanje kolektivne, evropske svesti. Dakle, treba se zapitati kako se može stvoriti kolektivni, supranacionalni identitet. Već godinama se ovim pitanjem bave akademski krugovi, analitičari, intelektualci, novinari, kao i novinarski i televizijski komentatori. Proces izgradnje zajedničkog identiteta nije tematika ovog rada, treba jedino podvući ulogu takozvanog kulturnog menadžmenta, u čijem procesu presudno mesto zauzimaju vlasnici simbola: političari, novinari, intelektualci, pisci, umetnici.

Što se tiče Srbije, analitičari se često žale zbog slabe informacijske kampanije, pa ipak, perspektiva referenduma o pristupanju Uniji zahteva širenje informacia o ovoj tvorevini, kao i o njenim vrednostima. **Aleksandra Krstić** i **Ana Milojević** optužuju medije, uglavnom na lokalnom nivou, za nedovoljno predstavljanje EU i retko pisanje o evropskim temama. Pritom dodaju da u nacionalnim medijima „*u izveštavanju o EU dominira diskurs državnih zvaničnika i elitistički pristup evropeizaciji u kojem nema svakodnevnog života i problema građana*".[33] Nije teško konstatovati da to stvara utisak stranosti, uzimajući u obzir da se u srpskim kolektivnim reprezentacijama (isto kao i u celoj regiji) politička elita spominje jedino u negativnom kontekstu, kao grupa egoista i lopova. Refleksije takvih i sličnih naracija utvrđuju granične podele na nas (društvo) i njih (političare), a trebalo bi naglašavati prednosti pripadnaja Evropskoj uniji iz perspektive običnog čoveka.

Ulazak Srbije u EU se definiše kao strateški cilj Beograda i - kako je već naglašeno - na političkoj sceni postoji saglasnost oko toga. Stoga su važna pitanja u kojoj meri srpske vrednosti odgovaraju evropskom okviru i kako su percepirane evropske, građanske vrednosti. Na početku rada je spomenuto da je problematično govoriti o zajedničkim evropskim vrlinama, ali uzimajući u obzir da se može definisati neka vrsta kataloga evropejstva na aksionormativnom nivou, zanimljivo je porediti ga sa srpskim vrednostima i normama.

Tokom pisanja ovog rada, autorka je pretražujući internet i ukucavajući naslovne termine došla do zaključka da prvi sajtovi koji se

---

[32] *Manco: Italija i Srbija dele iste evropske vrednosti*, „Blic" 27.08.2015, http://www.blic.rs/Vesti/Politika/586170/Manco-Italija-i-Srbija-dele-iste-evropske-vrednosti, pristup: 2.10.2015.

[33] A. Krstić, A. Milojević, *Evropske teme iż perspektive novinara lokalnih medija u Srbiji*,„Godišnjak", br. 10/2013, s. 69-71.

pokazuju u pretraživačkim mašinama upućuju na izjavu italijanskog ambasadora u Beogradu, koji je ocenio da Srbija i Italija dele zajedničke evropske vrednosti, a tačnije solidarnost i odgovornost, koje pokazuju prema izbeglicama.[34] Osim toga, u srpskom javnom diskursu se često naglašava angažovanje Srba usled sve veće navale imigranata, ističući pomoć državnih institucija, ali i onu, koja dolazi od strane običnih ljudi. Drugim rečima, u Srbiji se govori o solidarnosti sa drugim čovekom, koji je sad u kritičnoj situaciji. Istraživanja javnog mnjenja pokazuju da su građani pozitivno nastrojeni prema izbeglicama, te 79% njih misli da Srbija ne bi trebalo da podigne zid kao Mađarska.[35] Nije teško konstatovati da takvo ponašanje potiče iz istorijskih razloga, jer su Srbi (kao i sve nacije regije) često imali slična iskustva, te velika većina stanovištva lično pamti događaje iz '90. godina prošlog veka.

Ali, treba i zapaziti još jedan faktor, a to je srpski (ili uopšte balkanski), mentalitet u koji se uključuju i takve vrline kao otvorenost i saocećanje sa drugima, čak i pripadnicima drugih grupa, koje su doživljavane kroz stereotipne predstave. To potvrđuje i ponašanje postjugoslovenskih nacija posle poplava 2014. godine kad je, u mnogim slučajevima, prva pomoć stigala upravo iz regije. Taj fenomen je možda bio najviše uočljiv u Bosni, gde je nastala prava međuetnička saradnja. „*Ako ima nešto dobro u poplavama koje su zadesile BiH onda su to poplavljene granice među ljudima. Zanemareni su nacija, vera, entiteti, pomaže se onima kojima je pomoć potrebna*" – pisao je portal B92.[36] Isto tako, i u Srbiji ima dosta dokaza prijateljstva susednih naroda, te su tako zabeleženi podaci o hrvatskim policajcima i specijalcima, koji su danonoćno radili u Obrenovcu.[37]

No, posle kratkog perioda solidarnosti iznad etničkih i verskih podela situacija se vratila na provobitni nivo. Autorka ovog rada je često čula tvrdnje da je vanredna situacija toliko specifična da treba trenutno zaustaviti konflikte. Drugim rečima, prema takvom mišljenju, u vreme kataklizme svi dosadašnji sukobi se zamrzavaju, te čovek, čak i stereotipiziran

---

[34] *Manco: Italija i Srbija dele iste evropske vrednosti*, „Blic" 27.08.2015, http://www.blic.rs/Vesti/Politika/586170/Manco-Italija-i-Srbija-dele-iste-evropske-vrednosti, pristup: 2.10.2015.

[35] *U Srbiji pozitivan stav prema iz*beglicama, „Politika", 24.09.2105, http://www.politika.rs/rubrike/Politika/U-Srbiji-pozitivan-stav-prema-izbeglicama.lt.html, pristup: 3.10.2015.

[36] *Voda „prekrila" i granice među ljudima*, http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2014&mm=05&dd=25&nav_id=852532, pristup: 3.10.2015.

[37] *Hrvatski specijalci u Obrenovcu: U ovaj grad duhova idete na vlastitu odgovor*nost, „Blic", 23.05.2014, http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/468034/Hrvatski-specijalci-u-Obrenovcu-U-ovaj-grad-duhova-idete-na-vlastitu-odgovornost, pristup: 3.10.2015.

„*drugi*" se doživljava kao žrtva, kokoj je potrebna pomoć. Ova zapažanja su jako zanimljiva za autorku, koja gleda na Srbiju (i Balkan) iz poljske perspektive, gde postoje duboke društvene podele oko pitanja prihvatanja izbeglica, a desnica, koja se stalno poziva na nauk Crkve i Vatikana, negira ideju solidarnosti sa drugim čovekom, te često i izjednačava imigrante sa teroristima. Ali treba priznati da je i u Italiji poslednjih godina bio snažno prisutan negativni odnos prema došljacima, te je najviše kontroverzi svojim provokativnim izjavama izazvao **Silvio Berluskoni** (**Silvio Berlusconi**). Isto se i ovih dana može čuti o inspirisanim od strane Severne lige protestima građana, koji se protive pomoći migratntima.[38] Slična agitacija se javlja u Nemačkoj. Krenemo li od Italije i Nemačke, uočavamo da su podele oko pitanja rešenja izbegličke krize prisutni u svakoj od evropskih zemalja, mada se proporcije broja pristalica i protivnika razlikuju. Ako bismo postavili tezu da je solidarnost sa došljacima dokaz evropejstva, došli bismo do zaključka da je Srbija mnogo bliža Evropi nego neke države članice EU.

Iz beskonačnog broja vrednosti, važno je razmotriti i shvatanje građanstva, uzimajući u obzir činjenicu da ideologia građanstva, kao i koncept civilnog društva spadaju u jedan od najvažnijih pilara EU. Već spomenut Klaus Rot je pišući nekad o podelima na „*prozapadnu*" i „*tradicionalnu*" Srbiju, deifinisao prvu kao „*gradsko-građansku, obrazovanu i urbanu, koja se zalaže za modernizaciju, pluralizam, integraciju u Evropu i razvoj demokratskog, građanskog društva*".[39] Pojam građanstva, prihvatan na Zapadu kao aksiom, privlači posebnu pažnju u Centralnoj i Istočnoj Evropi, koja se još nije izborila sa nasleđem komunizma. Često se prikazuje da se građanstvo bazira na individualizmu, pa se komunizam, isto kao i u istočnom delu Starog kontinenta prihvaćen **Herderov** tip nacionalizma, usmerava na kolektivizam.[40] Miklošs Biro, pozivajući se na istraživanja američkih psihologa polike, tumači zašto na početku demokratizacije društva rado glasaju za nacionaliste i ekstremno desne stranke.[41]

Međutim, društvena praksa pokazuje da većina Srba smatra državu za neprijatelja, koji deluje protiv građana. Rezultat toga je nepoštovanje pravila i zakona, sve prema filozofiji poznatoj i u drugim postkomunističkim zemljama: „ako država ne poštuje građana zašto bi građani poštovali nju?". Poznata je izreka **Ralfa Darendorfa** (**Ralf Dahrendorf**) da je tokom prelaza u demokratiju za takozvanu transformaciju društva potrebno najmanije 60 godina. Stoga je vidljivo da se srpsko društvo nalazi u početnoj fazi procesa tranzicije, što znači da mu treba još vremena za kompletnu transformaciju.

---

[38] *Sjever Italije protiv dolaska migranata*, http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sjever-italije-protiv-dolaska-migranata, pristup: 3.10.2015.

[39] K. Rot, *Slike u glavama*, Beograd 2000, s. 177.

[40] B. Buden, *Zona pelaska. O kraju postkomunizma*, Beograd 2012, s. 56.

[41] M. Biro, *op. cit.*, s. S. 71-75.

Prema Darendorfu, nije teško promeniti zakone, jer najveći problem je u reformisanju društva. Sa ove tačke gledišta, srpsko društvo se nalazi na početku puta i potrebna je još značajnija vremenska distanca da bi se moglo govoriti o uspešnom usvajanju građanskih vrednosti u praksi.

To nije jedino pitanje društva, jer ni i kod poličke elite politička kultura nije naročito razvijena. Često se prikazuje da se posle demokratskih promena 2000. godine zakone usvajaju brzom procedurom, bez kvalitetne javne debate. Mnogi stručnjaci naglašavaju problem nedostatka zakonodavne politike.[42] Drugi navode da je u Srbiji mnogo urađeno, uzimajući u obzir količinu problema koje je brzo trebalo rešiti. Nesumnljivo, treba odvojiti pravni novo od prakse, jer mnogi zakoni nisu propisno implementirani. Tako su, na primer, prava manjina formalno zaštićena, ali treba priznati da vojvođanska atmosfera multukulturalizma, čak i interkulturalizma[43], ne postoji u drugim delovima zemlje[44], što stvara utisak da država nije sposobna da integriše manjine.[45] Pa ipak, prema evropskim standardima, zaštita nacionalnih manjina postaje jednan od lakmusa stepena demokratskog razvoja. No, treba priznati da se u celom regionu Srednje i Istočne Evrope nacija interpretira u okvirima etnosa a ne građanstva i, kako prikazuje **Rodžer Brubejker** (**Rogers Brubaker**), ovaj pristup po prirodi favorizira dominantnu naciju. Prema američkom sociologu, paradoks je u tome da su homogenne nacije (kao npr. Slovenija) najviše spremne za multikulturalizam.[46] **Jelena Vasiljević** dodaje da i prema srpskom Ustavu etnička propadnost vredi više nego građanstvo.[47]

Krenemo dalje, pitanje manjina ne ograničava se jedino na sferu nacije ili religije, već dobija širi kontekst. Zoran Đinđić je 1987. Godine

---

[42] *Evropeizacija Srbije. Monitoring procesa evropeizacije društvenog, ekonomskog, političkog i pravnog prostora Srbije*, Beograd 2006, http://www.politickiforum.org/dokumenta/9_FOD_Evropeizacija_Srbije_Kapaciteti_organa_vlasti_i_lokalnih_organa_(samo)uprave_Monitoring_2006.pdf, s. 24-25.

[43] D. Radosavljević, L. Dragutinović, *Državna politika Srbije u oblasti očuvanja-prava nacionalnih zajednica i javno političko predstavljanje nacionalnih zajednica u AP Vojvodini* u: D. Radosavljević, E. Vukašinović, M. Keveždi ur., *Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultur*a, Novi Sad 2013, s. 20.

[44] Vid. npr. rezultate istraživanja grupe poljskih naučnika u Preševu: R. Zenderowski, ur. *My już jesteśmy zjedzeni. Rola i znaczenie prawosławia w konflikcie etnicznym w Dolinie Preszewa*, Warszawa 2012, posebno s. 385-400.

[45] Manjine u Srbiji – meta državne represije, http://balkans.aljazeera.net/vijesti/manjine-u-srbiji-meta-drzavne-represije, pristup: 14.10.2015.

[46] R. Brubaker, *Nacionalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w Nowej Europie*, Warszawa - Kraków 1998, s. 133-134.

[47] J. Vasiljević, *Ključni elementi transformacije režima državljanstva u Srbiji od 1990. godine* u: *Državljani i državljanstvo posle Jugoslavije*, ur: D. Šo, I. Štiks, Beograd 2012, s. 83

pisao da se: „*u savremenim pluralističkim društvima efikasnost osnovnih demokratskih prava proverava na tome u kojoj meri manjine mogu da učestvuju u društvenoj komunikaciji. Manjine su, pri tom, marginalizovane društvene grupe, a ne samo velike manjinske nacije u višenacionalnoj zajednici*".[48] Čini se da u XXI veku ova napomena postaje još aktualnija, što je ogroman izazov za Srbiju.

Na kraju se treba zapitati na osnovu kojeg principa znanja govorimo o modernizacji ili evropeizaciji, jer takav pristup ima orijentalistički karakter, te i legitimizuje paternalistički odnos Unije prema Balkanu.[49] Psihološki gledano, u dugoročnoj vremenskoj perspektivi, autoritarni narativ prema „*zakasneloj*" Evropi može više da šteti nego da pomogne, jer čovek po prirodi nije spreman da toleriše stalno i javno ponižavanje. Tako Brisel mora shvatiti da je srpsko društvo umorno od prekoravanja i da umesto toga treba naglašavati prednosti projekta zajedničke, ujedinjene Evrope. Dostizanje pozitivnog, jasno definisanog cilja predstavlja najbolje sredstvo motivisanja za aktivnosti u ime bolje budućnosti.[50]

Da rezimiramo, bliži pogled na termin vrednosti pokazuje da se on može različito interpretirati. Istorijsko iskustvo i nasleđe, kao i kulturni obrazac imaju važnu ulogu u oblikovanju aksionormativnog sistema. Tako se može govoriti o specifičnom, srpskom katalogu normi, koje jedni proglašavaju delom nacionalne, autentične baštine, dok drugi smatraju znakom zaostalosti i očekuju da će proces evropske integracije ojačiti njegovu transformaciju. Sve u svemu, snaga Evrope leži u njenoj različitosti, tako da Srbija može dati svoj doprinos ujedinjenom kontinetu, ali, sa druge strane, i srpskom društvu su potrebne korenite reforme u okviru građanstva i ljudskih prava, koji su osnovni postulat ideje evropejstva. Na kraju, treba još jednom podvući uloženi trud i veliki napor Srbije tokom poslednjih 15 godina, zahvaljući čemu ova država predstavlja pozitivan primer harmonizacije zakonodavstva tokom integracije u EU.

Literatura

- Knjige

Batić V. (2007). Dve Srbije (Članci, komentari, politička reagovanja 2004-2006), Beograd: Beoštampa.

Biro M. (2006). *Homo postcommunisticus*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Brubaker R. (1998). *Nacionalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w Nowej Europie*, Warszawa - Kraków: PWN.

[48] Z. Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Beograd 2010, s. 73.

[49] T. Petrović, *Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd 2012, s. 49.

[50] A Sepkowski, *Zbawić się na ziemi. O soteriologii immanentnej*, Łódź 2014, s. 102-103.

Buden B. (2012). *Zona pelaska. O kraju postkomunizma*, Beograd 2012: Fabrika knjiga.
Deimel J., van Meurs W. P. (2007). The Balkan Prism: a Retrospective by Policy - Makers and Analysts, München: Otto Sagner.
Đinđić Z. (2010). *Jugoslavija kao nedovršena država*, Beograd: Narodna biblioteka Srbije.
Grabowiec P. (2013). *Religia obywatelska jako teoretyczna propozycja integracji politycznej Wspólnoty Europejskiej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
Jezernik B. (2007). *Dzika Europa. Bałkany w oczach zachodnich podróżników*, Kraków: Universitas.
Katnić-Bakaršić M. (2012)., *Između diskursa moći i moći diskursa*, Zagreb: Naklada Zoro.
Kloskovska A. (2003). *Sociologija kulture*, Sarajevo: Biblioteka Transitus.
Kołodziej J. K. (2011). *Wartości polityczne. Rozpoznanie, rozumienie, komunikowanie*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
Luketić K. (2013). *Balkan od geografie do fantazije*, Zagreb-Mostar: Algoritam.
Petrović T. (2012)., *Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd: Fabrika knjiga.
Pilarska J. (2014). *Wielowymiarowa tożsamość współczesnych Bośniaków*, Wrocław: Atut.
Rot K. (2012). *Od socijalizma do Evropske unije : ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*, Beograd: Biblioteka XX vek.
Rot K. (2000). *Slike u glavama*, Beograd: Biblioteka XX vek.
Sepkowski A. (2014). *Zbawić się na ziemi. O soteriologii immanentnej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
Velikonja M. (2007). *Evroza. Kritika novog evrocentrizma*, Beograd: Biblioteka XX vek.
Žmegač V. (2012). *Europski duch. Zapisi 2011-2012*, Zagreb: Profil.
Zenderowski R. ur. (2012). *My już jesteśmy zjedzeni. Rola i znaczenie prawosłąwia w konflikcie etnicznym w Dolinie Preszew*a, Warszawa: Instytut Politologii UKSW.

- Poglavlja u knjigama

Dziamski G. (2008). Kultura w programach Unii Europejskiej. Od teorii do praktyki badań kulturoznawczych u: R. W. Kluszczyński, A. Zeidler-Janiszewska, ur., *Perspektywy badań nad kulturą*. (241-250). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
Radosavljević D., Dragutinović L. (2003). Državna politika Srbije u oblasti očuvanja prava nacionalnih zajednica i javno političko predstavljanje nacionalnih zajednica u AP Vojvodini u: D. Radosavljević, E. Vukašinović, M. Keveždi ur., *Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultura*. (6-23). Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.
Vasiljević J. (2012). Ključni elementi transformacije režima državljanstva u Srbiji od 1990. godine u: D. Šo, I. Štiks ur., *Državljani i državljanstvo posle Jugoslavije* (71-91). Beograd: Clio.

- Članci iz časopisa

Krstić A., Milojević A., Evropske teme iž perspektive novinara lokalnih medija u Srbiji,„Godišnjak", br. 10/2013, s. 67-82.
Stanojević D., Javni diskurs i savremena politička komunikacija, „Godišnjak", br. 10/2013, 99-110.

- Veb referenca

Članstvo Srbije u EU podržava 59 odsto građana, „Blic", 8.05.2015, http://www.blic.rs/Vesti/Politika/557274/Clanstvo-Srbije-u-EU-podrzava-59-odsto-gradjana, pristup: 15.09.2015.
EU dala Srbiji više donacija od Rusije i Kine, http://www.naslovi.net/2011-08-26/seebiz/eu-dala-srbiji-vise-donacija-od-rusije-i-kine/2765070, pristup: 27.09.2015.
Evropeizacija Srbije. Monitoring procesa evropeizacije društvenog, ekonomskog, političkog i pravnog prostora Srbije. (2006). Beograd: Fond za otvoreno društvo, http://www.politickiforum.org/dokumenta/9_FOD_Evropeizacija_Srbije_Kapaciteti_organa_vlasti_i_lokalnih_organa_(samo)uprave_Monitoring_2006.pdf.
Hrvatski specijalci u Obrenovcu: U ovaj grad duhova idete na vlastitu odgovornost, „Blic", 23.05.2014, http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/468034/Hrvatski-specijalci-u-Obrenovcu-U-ovaj-grad-duhova-idete-na-vlastitu-odgovornost, pristup: 3.10.2015.
Intervju sa P. Markovićem, „Novosti", 08.04.2015, http://www.portalnovosti.com/predrag-markovic-tudjman-i-milosevic-su-napravili-istu-gresku-nisu-smirili-srbe-u-hrvatskoj, pristup: 28.09.2015.
Jug daleko ispod proseka Beograda i Vojvodine, „Jugmedia", 05.05.2014, http://jugmedia.rs/jug-daleko-ispod-proseka-beograda-vojvodine/, pristup: 12.09.2015.
Manco: Italija i Srbija dele iste evropske vrednosti, „Blic" 27.08.2015, http://www.blic.rs/Vesti/Politika/586170/Manco-Italija-i-Srbija-dele-iste-evropske-vrednosti, pristup: 2.10.2015.
Manjine u Srbiji – meta državne represije, http://balkans.aljazeera.net/vijesti/manjine-u-srbiji-meta-drzavne-represije, pristup: 14.10.2015.
Nikolić zaplakao dok je podnosio ostavku na mesto predsednika SNS, „Blic", 24.05.2012, http://www.blic.rs/Vesti/Politika/325148/Nikolic-zaplakao-dok-je-podnosio-ostavku-na-mesto-predsednika-SNS/print, dostęp: 15.09.2015.
Sjever Italije protiv dolaska migranata, http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sjever-italije-protiv-dolaska-migranata, pristup: 3.10.2015.
U Srbiji pozitivan stav prema izbeglicama, „Politika", 24.09.2105, http://www.politika.rs/rubrike/Politika/U-Srbiji-pozitivan-stav-prema-izbeglicama.lt.html, pristup: 3.10.2015.
Valtner L., *Nikada manja podrška ulasku Srbije u EU*, „Danas" 28.01.2013, http://www.danas.rs/danasrs/politika/nikada_manja_podrska_ulasku_srbije_u_eu.56.html?news_id=254980, pristup: 26.09.2015.

Voda „prekrila“ i granice među ljudima, http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2014&mm=05&dd=25&nav_id=852532, pristup: 3.10.2015.
http://euinfo.rs/files/Publikacije-srp/10_Abeceda_prava_EU.pdf, s. 18, pistup: 10.09.2015.
http://bezbednost.org/upload/document/gradjani_srbije_izmedju_eu_rusije_i_nato.pdf, pristup, 12.09.2015.
http://wbdata.pl/mapy-wyborcze-referendum-w-2003-roku/, pristup: 12.09.2015.
http://www.svet.rs/estrada/koliko-je-ko-dao-srbiji-i-bosni-posle-poplava-rusija-i-nemacka-ni-evro-za-srbiju, pristup: 27.09.2015.

Summary: *The term values can be interpreted in different ways. Also the phrase European values seems to be only an empty metaphor. If we assume that the idea of Europeanism is based on protection of human rights and the principle of solidarity with others, we can conclude that the Serbs (like other post-Yugoslav nations) are real Europeans. Such an attitude we can observe right now, during the migrant crisis, but the same behaviours were common during the floods 2014, when people were spontaneously and disinterestedly helping each other. Nevertheless, on the other hand, it is to say that the main European virtues, such as civic attitudes and civil society are still not fully adaptet by the Serbian society.*

Keywords: *Serbia, European Integration, Civil Society, Values.*

Alpar Lošonc,[1] Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad
Andrea Ivanišević,[2] Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad

DOPRINOS FEMINISTIČKE POLITIČKE EKONOMIJE REKONCEPTUALIZACIJI IDENTITETA

Rezime: *Feministička politička ekonomija je analizirajući domaćinstvo, odnos između tržišnih i ne-tržišnih odnosa itd. prezentovala identitet kao endogenu kategoriju u odnosu na ekonomske odnose. Ona je doprinela deesencijalizaciji identiteta, prikazajući identitet kao dinamičnu i procesualnu kategoriju. Osim toga, njen doprinos se može razumeti u smislu rekonceptualizacije znanja i objektivnosti u ekonomskim procesima. Na kraju, može se dokazati da feministička politička ekonomija kritikuje koncentrično razumevanje identiteta koje polazi od identiteta kao koherentnog centra: mi se zalažemo za artikulaciju identiteta kao prevođenja, čime se pokazuje domet procesualne interpretacije identiteta. Feministička politička ekonomija je osvetlila relevantnost prelaza od identitetske politike do politike identiteta.*

Uvod

U radu tvrdimo da je feministička politička ekonomija značajno doprinela poimanju identiteta. Odavno nije sporno da je feminizam u velikoj meri uobličio našu percepciju identiteta. Ali naša tvrdnja ide dalje od dotične naznake – mi smatramo da je feministička *politička ekonomija* odigrala krupnu ulogu u pogledu artikulacije identiteta. Rad se sastoji iz tri dela. U prvom delu, definisaćemo naše razumevanje feminističke političke ekonomije, isključivo u cilju pristupanja pojmu identiteta. U drugom delu govorimo o modusima znanja u sklopu feminističke političke ekonomije koji se odnose na dinamiku identiteta. U završnom delu tematizujemo identitet na osnovu prevođenja, kao konstitutivne prakse. Ne izveštavamo o unutrašnjim diferencijama feminističke političke ekonomije, te shodno tome, izvesna vrsta metodološke apstrakcije obeležava našu argumentaciju.

[1] alpar@uns.ac.rs
[2] andreai@uns.ac.rs

Feminizam: identitet kao laboratorija za političko-ekonomsku konfiguraciju

Političko-ekonomska refleksija je u XVIII veku sagledavala interferenciju između političkog i ekonomskog domena. I tada su postojale žene koje su dale značajan doprinos u odnosu na političko-ekonomski domen (Martineau, 1873, Hobart, 1994). No, feministička politička ekonomija je kasnijeg datuma; tek u poslednjim dekadama XX veka uzima zamah i stiče rang oposebljene naučne discipline.

U međuvremenu je izbledela političko-ekonomska refleksija. I nije slučajno da je feminizam dobio odlučne impulse na osnovu intencije da se rehabilituje političko-ekonomska refleksija; zapravo, relevantna manifestacija feminizma na kraju šezdesetih godina se vezuje za jasno izrečenu nameru obnavljanja političke ekonomije (Lowe, Benston, 1969). Da ne govorimo o drugim feministkinjama, koje su sledile istu putanju, sa istom snagom i sa istim ciljevima (Dalla Kosta, James, 1972; Fortunati, 1995). Jer, jasno je od samih početaka da feminizam projektuje politizaciju i takvih odnosa koji se inače smatraju neutralnim. Ali način kako feminizam postavlja pitanje identiteta daleko prevazilazi iste „neutralne zone", tako da i ekonomski odnosi bivaju provučeni kroz filter politizacije. Shodno tome, vidimo na delu iznova potaknutu političku-ekonomsku refleksiju koja nudi novi vidokrug i za razumevanje identitetskih obrazaca. Da tako kažemo, feminizam je sve više shvatao da može da ispolji ambiciju zahvatanja identiteta tek ako sistematično tematizuje političko-ekonomske domene. Identitet se prelama u različitim političko-ekonomskim sferama, u diferentnim preplitanjima politike i ekonomije, to je jasna poruka političke ekonomije u feminističkom ključu. Tako ne prihvatajući kao samorazumljivu tradicionalnu i čvrsto postavljenu podelu između privatnog i javnog (Zaharijević, 2010: 199), koja je bez sumnje duboko upisana u modernitet, feminizam je otvorio nove obzire u odnosu na identitet.

Feminizam je optuživan npr. zbog toga da doduše ispravno kritikuje nastojanje dominantnih grupa da univerzalizuju svoje obrasce, te da adekvatno podvrgava sheme koje opstaju na osnovu dualnosti superiornost/inferiornost, ali u toj kritici ide previše daleko (Lawson, 1999: 34). Naime, feminizam: a) epistemološki dovodi u pitanje mogućnost generalizacije uopšte, b) promoviše partikularne identitetske momente, odnosno postoji „višak" partikularnosti u artikulaciji identiteta od strane feminističke političke ekonomije.

Nepobitno je da je feministička politička ekonomija *heterodoksna*. Načini kako se u njoj kritikuju postulati ortodoksne ekonomije, tako i izolovani pojedinac koji je vazda okrenut kao maksimizaciji utiliteta, ili kako ona atakuje na neutkanog znalca koji deli i raspoređuje epistemološke norme, sasvim sigurno je svrstavaju s one strane ortodoksnog tabora. No

i izbori tema su i više nego simptomatični: pogledajmo samo raširenu raspravu o domaćinstvu (Vogel, 2000: 153), koja iznova prestrojava feminističko raspravljanje o političkoj ekonomiji i uvodi nas na snažan način u problematiku dekonstrukcije između privatnog i javnog domena, a to se itekako tiče momenta identiteta. Tematizuju se takvi problemi, kao rad koji se orijentiše na zbrinjavanje, poentira se na oblicima rada koji su izvan zona plaćanja, intenzivno se tretiraju odnosi između tržišta i „netržišta", otvaraju nam se vidici za „političku ekonomiju porodice" (Folbre, 1994: 263), na svež način se tretiraju strukture ograničenja sa kojima se ekonomski subjekti konfrontiraju – svi ovi navedeni momenti, a koji nisu navedeni sa ambicijom iscrpljivanja, povezani su sa vibriranjem identiteta.

Zapravo, tema kojom se feministička politička ekonomija bavi širi se i to valja sagledati *upravo u svetlu identiteta*. Nije teško pogoditi da je politizacija nejednakosti povodom najamnine neizostavna tema za feminizam. No, ne treba reduktivno razmišljati. Najbitnije je da identitet koji se ovde javlja nije spoljašnjeg karaktera u odnosu na ekonomisanje; ne „dovodi" se ovde identitet u domen refleksije kao egzogena kategorija. Bez sumnje tako postupaju mnoge argumentacije (po njima identitet dolazi iz neekonomskih sfera, iz kulture itd.), ali feministička politička ekonomija prevazilazi takva nastojanja.

Zaključujemo da je identitet iz feminističke perspektive *endogena* kategorija, nastaje i *manifestuje se u samim ekonomskim procesima i povodom njih*. To znači da identitet sam utiče na formiranje ekonomskih značenja, podrazumevajući kreiranje tržišta, oblikovanje preferencija, kao i režima podele rada. To više nije tek naređanje kritičkih primedaba protiv toga da se ne primećuje „reproduktivna ekonomija" u ortodoksnoj ekonomiji, ili da se pokazuje neutralnost prema činjenici da na fleksibilnim tržištima rada ima sve više žena, ili da ih politika nasilne štednje pogađa u jačoj meri nego muškarce (Elson, 2012), nego se ovde izvodi *konstitutivna* uloga *gender*-identiteta u odnosu na ekonomske procese. U sedamdesetim godinama XX veka, Ester Boserup je šokirala tumače kada je analizirala činjenicu koliko se benefiti razvoja na osnovu implementacije razvojnih shema nejednako raspoređuju (Boserup, 1970). No, danas se ide mnogo dalje, te se govori o tome kako identiteti *uobličavaju* razvojne procedure, dakle, identitet se ne javlja tek naknadno kao puko poprište gubitka, nego i antecedentno kao određivač (Himmelweit, 2002: 68). Ni govora o tome da je identitet tek pasivan privezak koji tek trpi ono što je nastajalo u ekonomskim procesima. Već navedeni heterodoksni karakter se na specifičan način isticao za vreme krize; feministička politička ekonomija je dalekosežno tematizovala krizu iz njene perspektive: tako je između ostalog prikazivana erozija finansijskih potencijala domaćinstva s obzirom na sužavanja razvojnih potencijala dece, ali i s obzirom na druge polno određene devastacije (Fukuda-Parr, Heintz, Segui, 2013: 8).

U nekim razmatranjima povodom sadašnje krize bilo je i takvih razmišljanja da je jedan od glavnih uzroka dotičnog događaja nejednakost povodom žena; kao što nije slučajno da je K. Lagar, koja danas vodi MMF, pre nekoliko godina izjavila da ukoliko bi *Lehman Brothers* bio *Lehman Sisters* finansijski menadžeri bi se ponašali mnogo odgovornije (Prigl, 2012: 25). Feministička je analiza identiteta bila posebno živa upravo povodom krize: ionako se mora uvažiti da su krize uvek i procesi prestrojavanja, shodno tome, ni identitet ne ostaje netaknut za vreme krize. Dakle, *endogenost* identiteta se posebno manifestuje za vreme kriza.

Ipak, da li je tačno da je feministička politička ekonomija otišla predaleko onemogućavajući generalizaciju? Postoje autori sa feminističkim žigom koji tematizuju kumulaciju znanja no na višestruk način: i kao eventualni progresivni momenat, ali i kao i potencijal za moć i nasilje. Iz toga proizilazi da znanje nije neutralno: to je feminizam uvek i isticao, naime, da reprezentacija ženskog identiteta nije tek neutralan proces. Ali to ne znači da feminizam onemogućava puteve do stizanja neophodnih generalizacija a koje su neophodne za objektivnost. Niti to znači da feminizam blokira mogućnosti za univerzalizam. U kritičkoj artikulaciji identiteta od strane feminizma, pokazuje se da praksa stvaranja znanja nije neutralna: feminizam ističe da androcentrički produktivizam sakriva reproduktivnu dinamiku heteroseksualne familije (mada neplaćeni rad s one strane tržišta nije „lenjost") i marginalizuje je kao neekonomski faktor unutar domaćinskih relacija. *Nije reč o tome da feminizam zatvara puteve prema univerzalizmu, nego se sam univerzalizam (kao neophodni konstitutivni momenat identiteta) čini poprištem interpretacija.* Pomeranje refleksije u odnosu na univerzalizam jeste učinak feminističke političke ekonomije. Stožer feminističkog poduhvata jeste da i te kako postoji *asimilatorski, hegemonski univerzalizam* (Balibar, 1997: 137) koji izaziva kritiku: ali sasvim je izvesno da iz toga ne proizilazi odbacivanje, nego prekrajanje značenja univerzalizma. Identitet je promenljivo istorijsko mesto koje se stvara u višestrukoj dijalektici između solidarnosti i konflikta, stvaranja i raspodele resursa, podele rada, demografskih kretanja, pomeranja od porodice do tržišta i drugih konfiguracija moći. *Shodno tome, učinak feminizma jeste u tome da se pojavljuje ali ne statičan, nego procesualni, dinamičan pojam identiteta.* I tako se može izaći na kraj sa izvornom dinamikom modernog društva: tako se može tematizovati identitet usred *genuino* dinamičkih konstelacija. *Ovde nije reč o identitetu kao o nekoj nepatvorenoj suštini, koliko o dvostrukoj vezi između identiteta i univerzalizma: ne možemo razumeti identitet bez univerzalizma, ali ne možemo razumeti ni univerzalizam bez uvažavanja antropoloških diferencija.* Nije slučajno da feministički pisci insistiraju da (ženski) identitet ne treba razumeti biološki, te da postoji razlika između biološke diferencije (*sex*) i roda koji se društveno konstruira (*gender*), te da uvek postoji množt-

vo društvenih praksi koje konstruišu rodne obrasce (Nelson, ibid.: 133, Van Staveren, 2010). *Identitet ne postoji, nego nastaje*. Za feminističku političku ekonomiju, koja osluškuje ritam savremene ekonomije i prepoznaje tragove identiteta u istim procesima to znači: *žena ne postoji, ona nastaje*.

Objektivnost: identitet i znanje

Feministička politička ekonomija je, dakle, ponudila dva koloseka kritike u odnosu na ortodoksnu orijentaciju. No, mi smo je tumačili kao sistematičnu kritiku esencijalističkog razumevanja identiteta: feministička politička ekonomija je dekonstruisala esencijalizaciju identiteta. Ona ne traži „ženu" kao jedinog izabranog subjekta za feminističku političku ekonomiju: još manje se ona iscrpljuje u beskonačnoj reiteraciji ženskog identiteta kao stecišta žrtve i marginalizacije. Takođe, ona ne predlaže da se odričemo racionalnosti kao orijentira u pogledu dinamičkog razumevanja identiteta i ne predlaže utapanje društvenih odnosa u kooperativne veze što bi podrazumevalo utopističku naivnost. Dalekosežnost feminističke političke ekonomije ne može se redukovati na binarne parove: racionalnost *versus* emocije, profitabilni rad *versus* rad koji zbrinjava itd. Kakav je, prema tome, domet kritike iz feminističke pozicije?

Pogledajmo to na jednostavnom primeru. Isticali smo da se pitanja identiteta za feminističku političku ekonomiju pomaljaju u zoni interferencije između tržišta i ne-tržišta, produktivnog i reproduktivnog rada. Po određenim računima, domet ne-tržišnih aktivnosti (na osnovu inputa rada), iznosi od 40–60% ukupnog GDP-a u SAD: ali reprezentanti feminističke političke ekonomije nisu zadovoljni sa ovakvim računima ističući neadekvatnost tradicionalnih mera i smatrajući da je udeo ne-tržišnih aktivnosti veći (Folbre, Nelson, 2000: 140.) Da ne govorimo o tome da odnosi između tržišta i ne-tržišta nisu određeni večnom demarkacionom linijom: kao što savremeno ekonomisanje pokazuje, danas smo upravo svedoci toga da ono što se nekad smatralo zonom ne-tržišta danas prelazi u domen koji je determinisan tržišnim kategorijama, što veoma često povlači za sobom kritiku (Chorus, 2011). Odavde proizilazi intencija da se izvrši prekrajanje problematike mere kao značajne dimenzije u pogledu zahvatanja ekonomisanja. I ovde vidimo reflektiranje problematike odnosa između identiteta i znanja. To nije odricanje od objektivnosti kao kriterijuma za sticanje znanja, nego drugačije, polemičko razumevanje problematike objektivnosti. Mogli bismo reći da, kao u slučaju univerzalizma, i u slučaju objektivnosti nije reč o ignorantnosti u odnosu na objektivnost koliko o njenom pretvaranju u teren interpretacija i u teren gde se vrši rekonceptualizacija odnosa znanja i identiteta.

Feministička politička ekonomija atakuje na ortodoksnu ekonomiju zato što ona polazi od jednog esencijalističkog razumevanja identiteta. Naime, ortodoksna orijentacija polazi od *atomizovanog pojedinca kao nosioca identiteta* i shodno tome postavlja i forme znanja o svetu. Jer izolovani pojedinac se generira u odnosu prema formi znanja, u smislu toga da „njegovo" znanje dolazi „niotkuda", dakle, znanje je *nesituirano, neutkano*. Feminizam, pak, propagira perspektivističko znanje („*standpoint theory*", Hartsock, 1997: 367–374): pri tome, posredi je tvrdnja koja kazuje da postoje tesne veze između poimanja znanja i razumevanja identiteta. Jer, postoje kopče između znanja i identiteta: umesto stava koji tvrdi da se praktikovanje znanja realizuje u relaciji između racionalnog pojedinca i određenog metodološkog obrasca, ovde se uvlači u argumentaciju činjenica situiranosti u određene društvene odnose. Situiranost znanja se determiniše identitetom, jer okviri znanja zavise od toga kako smo situirani. Time se prevazilazi i nivo individualnog subjekta kao jedinog nosioca znanja, a afirmišu kolektivni identitetski aspekti znanja. Ekonomisanje nije više sučeljavanje između apstraktnih pojedinaca, nego je multidimenzionalni odnos između diferencirano situiranih subjekata u kojima istovremeno struje i individualni i kolektivni elementi.

Jedan mogući politički izraz ovakvog razmevanja odnosa između znanja i identiteta jeste poznata „identitetska politika". Ali mi smo predlagali da se izbegnu esencijalističke stranputice „identitetske politike": od početka smo naglašavali da se identitet ne može razumevati kao predeterminisana i preegzistentna kategorija, tako se može govoriti o snažnim težnjama da se o identitetu progovara iz perspektive diferencije, a ne obrnuto.

Kada smo govorilo o feminističkoj političkoj ekonomiji, tada smo naglašavali kontingentnu interakciju između političkog i ekonomskog domena. To valja primeniti u odnosu na identitet: na osnovu toga, umesto „identitetske politike" valja govoriti o „politici identiteta". (Kaul, 2008: 148). Ako se kaže „politika identiteta", tada se identitet smatra pokretnim, izloženim procesima prestrukturiranja: kolektivni identitet koji biva preporučen od strane feminizma u sklopu odnosa između identiteta i znanja jeste obrazac koji je uvek otvoren za preispitivanje. Uvek postoji određena politička manufaktura identiteta. Zapravo, identitet je politička konstrukcija u toku stvaranja različitih znanja.

To nikako ne znači da se time identitet pretvara u neobaveznu igru, u neodgovorni ludizam koji podrazumeva fluidno variranje identiteta. Naprotiv, ono što možemo naučiti iz feminističke političke ekonomije jeste da su identitet, kao i konstrukcije identiteta *uvek podvrgnuti društvenoposredovanim prinudama kao i režimima artikulacije interesa.* Svaki identitet, pa i oni identiteti o kojima govori feministička politička ekonomija u kontekstu *re*produktivnih i *pro*duktivnih aktivnosti itd. jesu

naddeterminisani društvenim prinudama. Zato ne smemo ispustiti iz vida nijedan element u sintagmi „politička ekonomija" (i ne smemo zaboraviti na činjenicu koja se mnogo puta pominje u kritičkim razmatranjima; distinkcija između politike i ekonomije po sebi već ima androcentrički žig), odnosno moramo uvažavati i „politiku" i „ekonomiju", jer tek na taj način možemo u punoj meri razumeti učinak feminističke političke ekonomije. I upravo u onoj meri koliko se društvene determinacije mogu zahvatiti i artikulisati samo pomoću objektivnosti, tako se i znanje koje se javlja povodom identiteta mora suditi.

Identitet kao prevođenje

Ekonomija kao genuini, moderan oblik znanja nije imuna na problem identiteta; ali njeno poimanje identiteta je *implicitnog karaktera*. Ona zapravo pretpostavlja nadvremenskog pojedinca koji na osnovu datih preferencijalnih struktura bira određene mogućnosti. Kako je jedan ekonomista deklarativno izjavio: ljudi su u 95% slučajeva determinisani samointeresom. Njihove preferencije kao uzroci za njihove izbore nisu ništa drugo do ispoljavanja samointeresa: ukoliko dati ekonomski subjekat pije benzin, tada se može pretpostavljati da je upravo to njegov samointeres (Tullock, 1976: 12). Da ne govorimo o tome da u ortodoksnoj ekonomskoj refleksiji nema uopšte tela, odnosno tema telesno posredovanih mogućnosti reprodukcije. No, feministička politička ekonomija koja „rod" ubraja u „strukturu ograničavanja" nije mogla ostajati u ovim okvirima.

Mogućnost preobražaja identiteta: identitet nikad nije isti, on nikad nije prestajao da se preobražava, eto, to su rezultati do kojih smo došli. Pokazali smo da je pitanje identiteta povezano sa procesima sticanja znanja. Jer, pitanje znanja uvek je povezano sa istim pitanjima koja dotiču i identitet. Feministička politička ekonomija kritikuje modernu proceduru stizanja do znanja koja promoviše nesituiranog, od društvene dinamike odvojenog subjekta znanja, te generiše moduse znanja koji isključuju uticaj društvenih odnosa na formiranje znanja: po ortodoksnom stavu pomenuto isključivanje jeste zalog da se stekne objektivnost. No, feminizmu je stalo do toga da pomeri ovaj modus objektivnosti (on se često naziva „objektivizmom" u kritičkim analizama, što upućuje na ideološko razumevanje objektivnosti (Nelson, 1996: 47) (Scholz, 2011; 34)), koji ionako sadrži mnoštvo androcentrističkih pretpostavki i da istovremeno pokaže da je moguća drugačija formulacija objektivnosti, te da relativizam nije jedina alternativa u odnosu na nesituiranu objektivnost. Mada je feministička politička ekonomija bila optuživana da pada u klopku relativizma napuštajući stare okvire objektivnosti, njegovi reprezentanti su dali ubedljiv odgovor na ove kritike (prate li se različita ispoljavanja u naučnim časopisima koja

se bave sa feminističkom političkom ekonomijom, da se videti da ona ne oskudevaju u egzaktnosti). Znanje koje se drži na umu, shodno tome, nije tek sakupljanje podataka i njihova refleksivna obrada, nego izvesna vrsta *transformacije*.

U svakom slučaju, na osnovu ovih rezultata možemo da zaokružimo našu argumentaciju. Vredno je pomena da su nedavno dva nobelovca (Dž. Akerlof, A. Sen) našla za shodno da se posvete ekonomskoj artikulaciji identiteta (Akerlof, Kranton, 2000; Sen, 1999). Ali neka se odmah doda da iz feminističkog vidokruga ovi pokušaji ne prevazilaze tradicionalne okvire: da se primetiti, recimo, da Akerlof i njegova koautorka zapravo izjednačavaju ego sa identitetom, te da operiraju sa identitetom koji funkcioniše kao nepatvoreno jezgro ličnosti koja se ispoljava u različitim ekonomskim odnosima. Jer, „identitet nije ćup koji se mora ispuniti, to nije ni registar postignutih pogodaka, ili funkcija." (Kaul, ibid.: 168). Ovde se drži distanca i od razumevanja identiteta, u smislu supstance, ali i od tumačenja identiteta u instrumentalističkom smislu.

Nema ovde pomeranja od esencijalističkog poimanja identiteta: ono što se događa to je samo da se premisi, naime, esencijalističkom shvatanju identiteta kao nosiocu ekonomskih značenja dodaju eksterno razumevani društveni uticaj. No, osnovna logika nije preobražena što znači da sa pomenutom argumentacijom feministička politička ekonomija ne može da bude zadovoljna: to znači da uprkos pokušajima da se inkorporira identitet u ekonomsku refleksiju mora se beležiti neuspeh. *Ostaje se u okvirima identitetske politike umesto predložene politike identiteta*. Naime, mora da bude jasno da za feminističku političku ekonomiju neće biti dovoljno da se identitet „samo" doda ekonomskim kategorijama, tvrdeći da i „identitet utiče na ekonomske tokove", nego se projektuje ambicija da se preinačenjem značenja identiteta vrši i rekonceptualizacija ekonomske refleksije. Za feminističku političku ekonomiju identitet nije tek privezak koji se može registrovati kao jedan od mnogobrojnih faktora, nego je on *konstituens*.

Nećemo stići daleko ako pretpostavljamo opoziciju između umno reflektovanih principa u odnosu na identitet i kulturno razumevanog identitetskog obrasca, kao što to radi Sen. Jer, time se ne zahvata ono do čega je feminizmu stalo, a to je procesualno razumevanje identiteta. Feministička politička ekonomija gubi tlo ukoliko se identitet usmerava u kulturnu sferu, odnosno i ukoliko se forme identiteta lociraju u kulturnoj sferi a koja se shvata kao odvojena od ekonomije. Dakako, ekonomija i kultura se ne mogu izjednačiti, ali trošno je ukoliko ih odvajamo po logici binarnosti.

Srž feminističke kritike u pogledu na tradicionalno razumevanje identiteta, bez obzira da li se radi o pojedincu ili o zajednici kao nosiocu

identiteta jeste istrajavanje na *koncentričnoj* artikulaciji identiteta sa jasno određenim centrom (ibid.: 179). Feministička kritika identiteta kao koherentnog centra drži na umu da je svaki identitet kondenzacija određenih praksi uključivanja i isključivanja. Svaki identitet se fiksira kao iskustvo razlike i razlikovanja. No, upravo ovde se može situirati dimenzija prevođenja. Naravno, činjenica da se povodom identiteta poteže jedan akt, naime prevođenje koje se obično koristi u odnosu na tekstove, zahteva objašnjenje. Valja uzeti u obzir da feministička politička ekonomija računa sa *multidimenzionalnim* i heterogenim modusima ograničenja u kojima se identitet ispoljava i u kojima se tragovi reproduktivnih aktivnosti mogu iskušavati, a u vidu izvesne dijalektike stalnosti i promena. Kako je Regina Beker Šmit (Regina Becker Schmidt) tvrdila: danas je žena dvostruko socijalizovana. Ona je odgovorna i za porodicu i za profesiju sa mnoštvom dimenzija u različitim kontekstima. Prevođenje ovde ne predstavlja ništa drugo do situiranje u ovim heterogenim oblicima determinacije, to je iskustvo identiteta posredstvom različitosti. Forma identiteta jeste neprestano samorazumevanje posredstvom drugih. Identitet se, dakle, može zahvatiti u prevođenju: i to jeste smisao procesualnog razumevanja identiteta.

Literatura:

Akerlof, G. A., Kranton, R. E. (2000). *Quarterly Journal of Economics,* Economics and Identity, CXV, 3, 715–753.

Balibar, E. (1997). *La crainte des masses*, Gallimard, Paris.

Boserup, E. (1970). *Women's Role in Economic Development*, St. Martin's Press.

Chorus, S. (2011). Care-Seiten in der politischen Ökonomie, *Argument*, 292, 392–401.

Dalla Costa, M., James, S. (1972). *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Falling Wall, Bristol.

Elson, D. (2012). Women Are Paying the Price for Economic Austerity. *The Conversation*, October 11.

Folbre, N, Nelson, J. (2000). For Love or Money or for both?, *Journal of Economic Perspectives*, 4, 123–140.

Folbre, N. (1994). *Who pays for the, kids? Gender and the structures of constraint*, Routledge, 248–263.

Fortunati, L. (1995). [1981] *The Arcane of Reproduction*, (ed.), Autonomedia, New York.

Fukuda-Parr, S, Heintz, J., Segui, S. Critical Perspectives on Financial and Economic Crises: Heterodox Macroeconomics Meets Feminist Economics, *Feminist Economics*, 2013, Vol. 19, No. 3, 4–31.

G. Tullock (1976). *The Vote Motive*, Institute for Economics Affairs, London.

Hartsock, N. (1997). Comment on Hekman's "Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited": Truth or Justice?', *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 22, 2, 367–374.

Himmelweit, S. (2002). Making Visible the Hidden Economy: The Case for Gender-impact Analysis of Economic Policy, *Feminist Economics*, Vol. 8, No.1, 49–70.

Hobart, A. (1994). Harriet Martineau's Political Economy of Everyday Life, *Victorian Studies*, Vol. 37, No. 2 (Winter), 223–251.

Kaul, N. (2008). *Imagining Economics Otherwise Encounters with identity/difference*, Routledge, London.

Lawson, T. (1999). Feminism, Realism, and Universalism, *Feminist Economics*, 5, 2, 25–59.

Lowe, M, Benston, M. (1969). Political economy of women's liberation, *Monthly Review*, September.

Martineau, H. (1873). Illustrations of Political Economy 9 vols. 1832, http://oll.libertyfund.org/titles/1873, pristup: 7/15/2015.

Nelson, J. A. (1995). Feminism and Economics, *Journal of Economic Perspectives*, 2, 131–148.

Nelson, J. A. (1996). Feminism, objectivity and economics, New York.

Nelson, J. (2012). Does Profit – Seeking Rule Out Love? Evidence (or Not) from Economics and Law, Washington University Journal of Law and Policy, 35–69.

Prigl, E. (2012). If Lehman Brothers Had Been Lehman Sisters...: Gender and Myth in the Aftermath of the Financial Crisis. *International Political Sociology*, 6(1), 21–35.

Scholz, R. (2011). *Das Geschlecht des Kapitalismus. Feministische Theorie und die postmodernen Metamorphosen des Patriarchats,* Berlin.

Sen, A. (1999) *Reason before Identity*, Oxford University Press, Oxford.

van Staveren, I. (2010). Post-Keynesianism meets feminist economics, *Cambridge Journal of Economics*, 34, 1123–1144.

Vogel, L. (2000). Domestic Labor Revisited, *Science & Society*, 64 (2), 151–70.

Zaharijević, A. (2010). *Postajanje ženom,* Rekonstrukcija ženski fond, Beograd.

CONTRIBUTION OF FEMINIST POLITICAL ECONOMY TO RECONCEPTUALIZATION OF IDENTITY

Abstract: *Feminist political economy conceives of identity as an endogenous category dependent on the economic relations and it does so by analyzing the household, the relationships between market and non-market aspects, and other factors. It has contributed to the de-essentializing of the identity-patterns and has articulated the identity as a dynamic and processual category. In addition, its contribution can be understood in the sense of reconceptualization of the knowledge and objectivity in economic processes. Finally, it can be argued that a feminist political economy criticizes the interpretation of identity as a concentric circle of which identity as a coherent center: we are committed to the articulation of identity as a translation, which shows the meaning of processual-based interpretation identity. Feminist political economy, in fact, has highlighted the relevance of the transition from the „identity politics" to the „politics of identity".*

Prof. dr Duško Radosavljević[1]

SOCIJALNA TRANSFORMACIJA U SRBIJI:

Teoretski okvir

Apstrakt: *Da bi se spoznao teoretski okvir socijalne transformacije u Srbiji, mi ćemo u ovom tekstu anlizirati ulogu elita, krizu legitimnosti bivših komunističkih režima, pojam socijalne transformacije i teoretsko-ideološke matrice na kojima se zasniva razvoj društava u transformaciji.*

Ključne reči: *socijalna transformacija, Srbija, elite, kriza legitimnosti, teoretsko-ideološke matrice.*

Elite u komunizmu

Pripadnost eliti u komunističkom sistemu bila je uslovljena pripadnošću/članstvom u Komunističkoj partiji. U ovakvom sistemu, sve društvene, strukovne i *masovne* organizacije predstavljale su *transmisije* partije na vlasti, tako da se prilikom vođenja kadrovske politike u njima vodilo računa da u njihova vođstva budu birani članovi partije ili, ako to nije bilo moguće, ljudi u koje je Komunistička partija imala poverenja. Pod posebnom pažnjom su bila udruženja humanističke inteligencije: književnika, filozofa i sociologa, umetnička udruženja, akademije nauka i umetnosti, kritički nastrojeni profesori i celokupne katedre na pojedinim fakuletima, koji su u vremenima iskušenja za komunističke režime davali podršku, a neretko imali i ulogu katalizatora nezadovoljstava širih slojeva društva. Da bi se vlast obezbedila i celokupnu situaciju držala pod kontrolom, upotrebljavala je sve mogućnosti za eliminisanje i neutralisanje drugačijeg, kritičkog mišljenja. Metodi su bili različiti, što je, naravno, zavisilo od zemlje do zemlje: nekada suptilni, nekada i vrlo brutalni, od osnivanja instituta u kojima su radili nepodobni (praški Ekonomski institut u kojem su radili bivši postkomunistički premijeri Češke, **Klaus** i **Zeman**, beogradski Institut za filozofiju i društvenu teoriju, gde je proterana čuvena profesorska osmorka, varšavski Institut za filozofiju i sociologiju i sl.), preko službenog izgona i oduzimanja državljanstva karakterističnog za sovjetski

[1] Redovni profesor Fakulteta za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
E-mail: dradosavljevic@useens.net

sistem (**Solženjicin**, **Brodski**, **Vojnovič**, među ostalima, ali i **Kolakovski** u Poljskoj), klasičnih osuda i zatvaranja (**Đilas**, **Mihajlov**, **Đogo**), progona (**Saharov**), te mnogih drugih aktivnosti, što je sve trebalo da u mogućim kritičarima sistema, posebno disidentima, izazove strah i odustajanje od javnih kritičkih istupa. Nasuprot tome, dokazani članovi partije postajali su ugledni umetnici, nastavnici univerziteta, rukovodioci strukovnih udruženja sa širokim mogućnostima za društvenu promociju, za vrlo visoke zarade, državne nagrade, stanove, kuće i ostala materijalna dobra. Načini delovanja kritički raspoloženih intelektualaca imali su raznovrsne forme ispoljavanja (peticije, proglasi, *samizdat* izdanja, protestna okupljanja, alternativne umetničke scene, mirovne grupe, grupe za ljudska prava i sl.), u zavisnosti od političkih prilika u određenim zemljama, stepena represije, te uticaja međunarodnih faktora, odnosa supersila, globalnog procesa detanta, međunarodnih konferencija o ljudskim pravima.

Pojam socijalne transformacije

Pojam *transformacija* ima svoje korene u latinskom jeziku i znači preobražaj, menjanje, preoblikovanje, preinačenje, pretvaranje, promena oblika. Za **Pitera Drakera**, karakteristično za transformaciju je: „U nekoliko kratkih decenija društvo se preuređuje – menja svoj pogled na svet; svoje osnovne vrednosti; svoju društvenu i političku strukturu; umetnost; svoje ključne institucije“ (1995: 7). U našem slučaju, mi ćemo pojam *društvena (socijalna) transformacija* koristiti da izrazimo ukupnost mera, sredstava i aktivnosti na promeni karaktera jednog zatvorenog sistema vrednostima i specifičnostima drugog sistema, otvorenog, pluralističkog sistema, demokratske i tržišne orijentacije.

Pojam *tranzicija* tesno je povezan sa temom našeg interesovanja i ima slično ali ne i istovetno značenje: prelaz, prelaženje, promena. Po **Najdanu Pašiću**: „Tranzicija označava sam proces prelaska iz jednog u drugo društveno stanje, menjanje evolutivno ili revolucionarno kompleksa društvenih odnosa i čitave strukture jednog globalnog društva kao i pretpostavljeni sadržaj tog preobražaja ali bez preciziranja njegove suštine.“[2]

Prvi radovi ekonomista koji su se bavili privredama postkomunističkih zemalja ovim terminom su dijagostifikovali osnovni problem u ekonomiji novih zemalja: kako i na koji način izvršiti *prelazak* ka željenom, dominantnijem sistemu u sferi ekonomije da bi sam termin postepeno bio proširen i široko prihvaćen, te obuhvatio oblast ne samo ekonomskih, već i političko-pravnih i ostalih društvenih odnosa. Za nas je suštinsko i najkonciznije objašnjenje ovoga termina dao poljski autor, **Vojteh Lamentovič**: „Tranzicija je period u kojem pravila igre nisu strogo

[2] Citirano prema: Radosavljević, D. (2001). *Elite i transformacija,* Novi Sad, str. 36.

definisana. Pravila su nestabilna jer su oni koji su na vlasti previše slabi da zaštite svoje zakone a oni koji predlažu promene za otvaranje zatvorenog sistema, previše slabi da primene svoja" (Lamentowicz, 1990: 1).

Kriza legitimnosti komunističkih društava

Pojam legitimnosti, u najširem smislu, označava postupke na temelju kojih članovi društva prihvataju određeni poredak. Tako za **Milana Podunavca**, on znači sledeće: „Legitimitet u najopštijem smislu označuje utemeljenje i delanje političke vlasti na principima koji su opšteprihvaćeni u okviru jedne političke zajednice. Princip legitimiteta implicira da pripadnici jedne zajednice (političke) ne prihvataju poredak samo iz navike i običaja, individualnog interesa ili straha od represije, već iz uverenja u njegovu valjanost i opravdanost" (Podunavac, 1993: 503). Slično kazuje i **Nenad Zakošek**: „Legitimnost poretka podrazumijeva da pojedinci prihvaćaju poredak i djeluju u skladu sa njim ne samo iz navike ili običaja, iz individulanog interesa ili straha od represije nego na temelju uvjerenja u njegovu valjanost i opravdanost. U širem smislu legitimiranje poretka obuhvaća sve procese kojima se proizvodi i reproducira temeljni 'vrijednosni konsezus' odnosno 'ideologijska hegemonija' vladajuće klase u društvu" (Zakošek, 1990: 98).

Pitanje legitimnosti socijalističkih sistema u celini ili određenih njihovih segmenata radikalno je postavljano u više navrata: u Poljskoj 1955, 1980–81, 1983–89, u Mađarskoj 1956. i posle 1968, Čehoslovačkoj 1968, u SSSR-u posle 1985, Jugoslaviji 1948, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina i posle smrti **Josipa Broza Tita**. Šta je dovelo da toga? „Socijalizam se istorijski nagovestio kao alternativa, kao projekat u sferi rušenja sebi suprotstavljenog poretka, ali nije uspeo da traje u sferi izgradnje sopstvenog poretka. Određenje kao 'etički ideal humanog društva' očito nije imalo istorijsku verifikaciju" (Kovačević, 1992: 11). Po **Vojislavu Stanovčiću**, socijalizam je pri svome inaugurisanju dao dva obećanja: „1. da će doneti demokratiju koja će biti šira i sadržajnija od svih dosadašnjih i 2. da će uspostaviti ekonomske odnose koji će doneti jednakost u blagostanju, tj. zadovoljiti ljudske potrebe, jer se proklamovalo načelo raspodele prema radu, a kasnije prema potrebama" (Stanovčić, 1993: 181). Fenomen socijalizma sa svim svojim nusproduktima satelitskog tipa na svetskoj sceni je opstojavao preko osamdeset godina izazivajući kontroverzne stavove o njegovoj legitimnosti. „Ako neki društveni poredak preživi šezdeset godina, umesno je postaviti pitanje o njegovoj legitimnosti... relativni broj onih koji legitimišu sistem može da bude nevažan ako su nelegitimnošću mase jednostavno nezadovoljne... Nadalje, nema nikakvih masa koje bi mogle da postojećem društvenom poretku protivstave kao

primeran neki alternativni koncept. Slično tome, ne možemo da govorimo ni o kakvoj krizi legitimacije u istočnoevropskim društvima" (Feher, Heler, Markuš, 1986: 203–204). Iz ovoga sledi stav autora da je poredak u SSSR-u bio legitiman dok su sistemi u Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Poljskoj bili nelegitimni, iz razloga slabe podrške istima ograničene na tanke slojeve vladajuće elite, te ubeđenosti većine stanovništva o postojanju alternativnog društvenog poretka primerenog njihovim zemljama. Što se tiče Jugoslavije „osnovno jezgro političkog poretka u *ex* Jugoslaviji činio je sistem harizmatske vlasti i harizmatskog lidera. Ovakav tip poretka, kako je pokazao **Maks Veber** u svojoj sistematskoj sociologiji vladavine, nosi u sebi veće mogućnosti samorazaranja nego politički režimi zasnovani na tradicionalnom ili racionalnom legitimitetu. Najosetljiviji problem sa kojim se ovaj tip poretka suočava jeste pitanje harizmatskog nasleđa i rutinizacije harizmatskog autoriteta... U tipu političkog režima u kome je harizmatski vođa (Tito) bio osnovni faktor stabilnosti i figura oko čije su se harizme oblikovale normativne saglasnosti pripadnika političke zajednice, čime se u osnovi nadoknađuje odsustvo bazičnog konsenzusa, srozavanje autoriteta centralne vlasti zakonito se dovršilo u procesu otvaranja legitimacijskih borbi" (Podunavac, 1998: 255).

Početkom 60-ih godina dotadašnja legitimacija režima pokušava se zameniti novom legitimacijom koja bi se očitovala kao pragmatični, ali i dalje autoritarni ideološki koktel sastavljen od sledećih elemenata: a) pragmatična pseudokoncepcija; b) insistiranje na nacionalnim osećanjima; c) geopolitički realizam. Insistiranje na pragmatizmu znači da se dugoročni (utopijski) komunistički ciljevi u zvaničnoj propagandi ne stavljaju na dominantno mesto, dok se više insistira na industrijalizaciji, otvaranju novih radnih mesta, potrošnji, društvenom standardu i urbanizaciji. Obećanja zvaničnih propagandista o povećanju proizvodnje artikala široke potrošnje nisu zauzimala dominantna mesta u legitimacijskim koncepcijama ovih sistema do sedamdesetih godina.

Bazični nedostatak biračke legitimacije pokušavao se prevladati plebiscitarnim glasanjem svake četiri godine bez protivkandidata, konkurencije programa, bez učešća političkih partija. Na ovaj su se način stvarale fasadne demokratske institucije, kao zamena za partijski pluralizam. Masovno je zloupotrebljavano patriotsko osećanje građana tvrdnjama da je izlazak na izbore *obaveza građana prema državi*. U svrhu toga je i negovan koncept jake države (Poljska, Rumunija, Bugarska, Jugoslavija, Srbija posle 1988. godine), kao osnove ostvarenja prosperiteta nacije/nacija koja je živela u njoj.

Vlasti komunističkih partija ovih zemalja bile su neupitne, zacrtane ustavom i sa dovoljno represivnih sredstava na raspolaganju da se iste i održe. Političke snage, oponenti ove politike kako u zemlji, tako i

izvan nje nisu takvog brojčanog stanja da istu ozbiljnije ugroze, s tim što se uvek proglašavaju za *agente stranog imperijalizma*, *antisocijalističke pojave* i slično. Kao ekstremna pretnja za neutralisanje potencijalne opozicije uvek stoji strah od pretnje sovjetskom, *bratskom pomoći* u zaštiti tekovina II svetskog rata. Naravno, osnovni predmet zastrašivanja opozicije jeste nedostatak osećanja za dijalog, da se diskutuju program i zamerke opozicije, da se utvrdi legitimacijska struktura komunističkog društva.

Komunistička elita posebnom opasnošću smatra dovođenje u pitanje uloge Komunističke partije, eksplicirajući stav de je jedino ona sposobna da ispuni sve društvene zahteve, te održi neophodnu ali relativnu samostalnost od *Velikog brata* SSSR-a. Oni baziraju ove tvrdnje na sledećem: socijalizam je zaposlio sve ljude; oni su obrazovani i imaju iskustvo življenja u socijalisičkom sistemu; sistem im je obezbedio visok društveni standard. Iz ovoga sledi stav da stanovnici ovih zemalja moraju biti oprezni u iskazivanju nezadovoljstva, da ne bi izgubili *blagodeti* u kojima uživaju. Tako se povećanje standarda i rasta proizvodnje postiže nauštrb slobode govora i ostalih građanskih i političkih sloboda (DR Nemačka, Mađarska). Sa druge strane, zahvaljujući ekonomskom boljitku stvara se između elite i podanika prećutni dogovor o pokornosti građana, te imamo sledeće stavove, objašnjenja za izražavanje lojalnosti režimima socijalističkog tipa: Mađari i Poljaci su zadovoljni jer žive u najliberalnijem režimu i sovjetskom bloku; Jugosloveni su ponosni na svoje samoupravljanje i nesvrstanost; Nemci (istočni) su ponosni na svoju privredu... Relativni uspesi unutar Istočnog bloka predstavljaju varljivu osnovu za legitimacijsku zasnovanost sistema.

Ovako koncipirana ligitimacijska struktura, odnosno nedostatak njene realne zasnovanosti produkuju sledeće konsekvence:

1. limitiranost elite da ostvaruje svoje odluke, odsustvo pozitivne vlasti;
2. rigidan stav prema reformama u društvu i
3. neprihvatanje i eliminisanje represivnim metodama masovnih socijalnih protesta usmerenih na izmenu segmenata ili globalnog sastava sistemske legitimizacije.

Teoretsko-ideološke matrice na kojima se zasniva razvoj društava u transformaciji

Padom socijalističkih režima u istočnoj Evropi, postavilo se pitanje koncepta budućeg razvoja, te legitimacijske zasnovanosti ovih društava. Među najizraženijim konceptima na kojima se zasniva demokratski razvoj novih društava možemo uočiti sledeće postavke: a) koncept *civilnog društva*; b) koncept liberalne države i c) koncept nacionalne države.

a. Koncept *civilnog društva*

Pojam *civilno društvo* deo je klasične dihotomne postavke civilno društvo – politička država, koja se u okviru evropske i anglosaksonske političke nauke (političke filozofije) formirala od sredine XVIII do sredine XIX veka. Po **Žarku Paunoviću**[3], civilno društvo (*koinonia politike, societas civilis, societe civile, burgerliche Geselschaft, Civil Society*) i država (*polis, civita, Etat, Staat, state, stato*) bili su međusobno povezani, ali i često alternativni pojmovi.

U klasičnom poimanju civilnog društva, polazna tačka je individualni građanin. Stoga, imamo slobodu individue gde je od posebne važnosti pravo individue na svojinu. Svojina je onaj bitan pokretač zasnivanja građanskog društva i odnosa u njemu. Razvojem društva i sa burnim globalnim promenama javljaju se i zahtevi za inkorporiranjem novih prava i sloboda kao dopunama građanskih atribucija, kao što su ekološka prava, prava grupa i pojedinaca (pravo žene na neradanje), pravo na istinsku informaciju, što stvara određene kontroverze kako o opsegu sloboda činilaca statusa građanina, tako i o ostvarenju modernog građanstva koje bi, pre svega, bilo načelo uvažavanja *slobode individualnog izbora*.

Govoreći o civilnom drušvu, dolazimo do savremenog sadržaja ovog pojma koji bi označavao sledeće – „Civilno društvo je agregatni pojam kojim se označava specifičan skup društvenih komunikacija i socijalnih veza, socijalnih institucija i društvenih vrednosti, čija je polazna tačka i glavni akter ličnost kao građanin" (Pavlović, 1995: 28). To je društvo građana i njihovih udruženja i organizacija – asocijacija koje se osnivaju na dobrovoljnoj osnovi (poslovne, sportske, privredne, humanitarne) – gde građanin može imati dva svojstva, biti individua, ali isto tako biti i vlasnik (imovine, prava, slobode, sopstvenog života). Iz toga zaključujemo da se unutar civilnog društva mogu detektovati tri nivoa: 1. individue – građani; 2. asocijacije – udruženja građana; 3. udruženja asocijacija. Kolektivni činioci civilnog društva su udruženja, građanske institucije i društveni pokreti. U direktnoj vezi sa civilnim društvom jesu porodica, crkva, obrazovni sistem, štampa i mediji, humanitarne i dobrotvorne organizacije i slično.

Koncept izgradnje civilnog društva bio je aktuelna ideja u vreme agonije socijalističkog sistema. Smatralo se da je taj koncept realna demokratska alternativa autoritarnom socijalizmu. Pod najezdom primitivnog ispoljavanja populističkih i nacionalističkih koncepata organizacije društva, u većini novih država postkomunističke istočne Evrope došlo je do specifične negacije ovoga koncepta, čak i do izbegavanja pominjanja civilnog društva.

---

[3] Vidi više: Paunović, Ž. (2014). *Civilno društvo u Srbiji – utopija i realnost,* Novi Sad.

Koncept civilnog društva značajan je za nova društva jer on u sebi nosi mogućnost slobode građanina od totalitarnog društva i države. Da bi se to ostvarilo nužno je postojanje određenog socijalnog konteksta – egzistencija slobodnih individua udruženih u asocijacije koje deluju stabilizirajuće i kontinuirano i snažni društveni pokreti koji menjaju političku situaciju. Razvoj civilnog društva jeste organski posao koji se sporo odvija tako da nije za veliko čuđenje što mnoge nove demokratske zemlje (poseduju većinu demokratskih i pluralističkih političkih institucija za dobijanje ovog atributa) nisu u stanju da ga prihvate za svoj projektovani ideal usled vrlo visokih zahteva koje ovaj koncept postavlja pred nove elite, zabavljene i dalje visokom stopom rasta i formalnom stranom političke demokratije.

b. Koncept liberalne države

Liberalizam je učenje koje sve slobode posmatra iz ugla pojedinca i temelji ih na individualnim slobodama. Osoba je dužna da čini samo ono na šta se sama odluči. Pojedinac je nezavistan u odnosu na državu[4] koja štiti a ne propisuje; njena intervencija je opravdana samo u svrhu zaštite pojedinaca od drugih pojedinaca, ili od strane same vlasti. Individuina sloboda da dela ograničena je samo ako ugrožava prava drugih individua. Ovo osigurava pravo na privatnost osobe, na sve što čovek može imenovati svojim, pa se tako dolazi i do opravdanja svojine – privatnog vlasništva.

Koncept liberalne države nastoji državu sagledati iz pozicija egzistencije individue i odnosa prema vlasništvu. Država po liberalnoj koncepciji služi kao zaštita posednicima, građanima, individuama, ona je *noćni čuvar* bez većih ovlašćenja u domenu socijalne zaštite, dakle, ona je pojam koji u liberalnoj teoriji ima negativnu konotaciju.

Sa konceptom liberalne države započinje proces ograničavanja apsolutnog državnog suvereniteta koji se zamenjuje konceptom narodne, odnosno *građanske suverenosti*. Da bi se ovo dogodilo predlaže se deoba vlasti (**Džon Lok**, **Šarl de Monteskje**) na zakonodavnu, sudsku i izvršnu, čime se stiže do međusobne kontrole ove tri vlasti. Ovo omogućuje građanima da im je delovanje države razumnije i lakše za kontrolu. Država se shvata kao instrument društva koji obavlja povereni mu posao od važnosti za sve građane tj. poreske obveznike. Po **Žarku Puhovskom**, liberalni koncept države zasniva se na sledećim osobenostima:

„1. država se što je manje moguće miješa u život društva, reducirajući svoje djelovanje na brigu oko njegova održavanja u danome ustrojstvu;

[4] Vidi više u: Radosavljević, D., Matijević, N. (2011). *Neuplitanje vlasti u delovanje pojedinca: Mit o državi*, Novi Sad.

2. sve se društvene promjene, ako su potrebne, mogu izvesti zakonodavnim putem;

3. zakonodavstvo je djelovanje države u određivanju fiksiranih, općih i apstraktnih pravila i to isključivo unaprijed;

4. donošenje je zakona monopol zakonodavstva;

5. izvršna vlast (i njena administracija) ne izvodi društvene promjene sama, nego primjenjuje opća pravila pravila u konkretnim slučajevima;

6. sudska je funkcija logička, sudac je glasnogovornik zakona (što vrijedi za 'kontinentalno', ali ne i za anglosaksonsko pravo)" (1990: 138).

Vremenom je liberalni koncept države povezan sa vladavinom prava, odnosno modelom *pravne države* koji se zasniva na tri elementa: a) po zakonu je isključeno delovanje arbitrarne vlasti; b) jednakost i podložnost svih građana pred zakonom i sudovima; c) prava čoveka i građanina su rezultat sloboda i prava koje su date zakonima i sudskim presudama, a ne poklon iz državnog ustava. Pravna država je ona politička tvorevina u kojoj sva prava, svi zakoni doneti u njoj važe za sve pojedince u svim društvenim okolnostima, u kojoj se vrlo strogo poštuje formalna procedura. U ovoj tvorevini, državni aparat nije oruđe za ostvarenje partikularnih ili klasnih interesa, već mehanizam za obezbeđenje barem formalne jednakosti građana. Korišćenje sile jeste moguće samo na osnovu unapred donesenih zakona, kao i sankcija za eventualnu zloupotrebu.

Legitimitet ovako uređene države zasniva se na neposrednom iskazu narodne volje čiji je rezultat reprezentativna, parlamentarna, višestranačka demokratija.

Koncept liberalne države prihvaćen i ostvarivan u nekoliko evropskih postkomunističkih zemalja, bez neophodnih preventivnih mehanizama, tj. nedostatka socijalnih programa za najsiromašnije i ljude bez zaposlenja, dao je neubedljive rezultate u političkoj praksi ovih zemalja, što je u nekima od njih dovelo i do povratka na vlast sukcesora bivših komunističkih partija.

c. Koncept nacionalne države

Savremene države izvode pitanje svoje legitimnosti iz stepena demokratičnosti institucija i procedure i njihove efikasnosti, te mogućnosti ostvarenja specifičnog društvenog konsenzusa o granicama prostiranja državne regulative u oblasti društvenih odnosa. Nasuprot tome, tradicionalno se poimanje države deterministički zasnivalo na postojanjima teritorije i stanovništva koje je povezano zajedničkim etničkim poreklom. Nacionalna država, kao prevashodni koncept XIX veka, zasniva se na ovim pretpostavkama. Smatra se da je razvijena samo ona nacija koja je

stvorila svoju sopstvenu državu, te postala faktor međunarodne politike (poretka), odnosno dobila međunarodni legitimitet i spoljnu suverenost. „Brak između nacije i države ispada nužan po ideološkoj i političkoj logici kapitala. Država sa nacijom obezbeđuje razvoj i stabilnost, efikasnost i funkcionisanje. Nacija bez države gubi svoje bitne odlike sadržane u teritoriji, tradiciji, poreklu. Razvoj kapitalskog društva je diktirao stvaranje nacionalne države... što je omogućilo kapitalu da se stabilizuje kao vladajući produkcioni i društveni odnos" (Kovačević, 1992: 75). Za **Rodžersa Brubejkera**, „debate o građanstvu u veku nacionalne države su debate o nacionalitetu, o tome što on znači, što bi trebalo da znači i što pripada nacionalnoj državi. Nacionalna država je i ideja i ideal: to je jedan posebni način vrednovanja i označavanja socijalnog i političkog članstva. U skladu sa ovim modelom članstva u nacionalnoj državi moglo bi se označiti kao egalitarno, sveto, nacionalno, demokratsko, jedinstveno i socijalno izvodivo. Od vremena klasične evropske nacionalne države, ove norme nastavljaju da oblikuju govor o nacionalitetu, građanstvu, imigraciji, vojnoj službi, državi blagostanja, patriotizmu, nacionalnom identitetu i drugim pitanjima koja se odnose na članstvo u političkoj zajednici." Sledstveno tome, jasan je model nacionalista „koji, u osnovi, brane integralnu vrednost klasičnog modela države. Sažeto, članstvo u državi (građanstvo) pretpostavlja pripadnost naciji (nacionalitet)."[5] Prateći analizu **Entoni Gidensa**, Podunavac naglašava stav o nacionalizmu kao osnovnoj unificirajućoj sili: „U njemu se, kao osobitoj etičkoj i supstantivnoj doktrini, supstituira ona funkcija koju je tradicija imala u predmodernim tipovima vladavina (‚teritorijalne države')" (1998: 68), zaključujući da se nacionalizam nužno iskazuje kroz dva *momenta* – priroda svih nacionalističkih pokreta je inherentno politička, te drugi, središnja određenost nacionalizma je mit o utemeljenju političke zajednice. Ili kako to Gidens kaže: „Bez obzira na razlike, nacionalistički ideal tendira ka konceptu ‚domovine'; drugim rečima, ka konceptu teritorijalnosti; na mitu o utemeljenju zajednice zasniva se kulturna autonomija one zajednice koja bi trebalo da bude nosilac ovih ideala [...] Solidarnost koju nacionalizam želi da oblikuje utemeljena je na posesiji zemlje, i to ne bilo koje zemlje, već historijske zemlje, zemlje prošlih generacija". Nacija i nacionalitet sačinjavaju onaj ideološki supstrat na osnovu kojega se opravdava i izvodi zaključak o premoći države nad oblicima određenih autonomnih moći. „Ona služi kao ključni faktor ujedinjavanja političke zajednice. No, nužno je reći da nacija i nacionalitet predstavljaju ‚kritiku' ne samo pretpolitičkih oblika ujedinjavanja već, podjednako i kritiku ograničenosti novovekovne ugovorne teorije o ujedinjavanju zajednice" (Podunavac, 1998: 71).

---

[5] Citirano prema: Podunavac, M. (1998). *Princip građanstva i poredak politike,* Beograd, str. 58.

Osnovno političko-pravno pitanje države, pa čak i one formirane na relativno *čistoj* etničkoj teritoriji, postaje relacija prema manjini/manjinama koje mogu jednovremeno sa novim zamasima u razvoju demokratskih procesa, da obnove osećanja svesti pripadnosti pojedinim etničkim, kulturnim, pa i političkim posebnostima. Ideja patriotizma, svojevrsna brana eventualnom rastakanju državne zajednice, te pripadnost *iskonskoj celini* kao izrazita ideološka postavka koncepta nacionalne države, udaljavaju mogućnosti rešavanja ovog problema izvan delokruga zajednice utemeljene na slobodnom izboru njenih građana.

Na pitanje da li je za demokratizaciju društva nužan prolazak kroz etapu nacionalne države, u velikom broju slučajeva u istorijskom razvoju države bio je pozitivan odgovor. „Nacionalna je država predstavljala infrastrukturu državno-pravne disciplinske uprave, te pružila garanciju za očuvanje prostora individualnog i kolektivnog delovanja oslobođenog od djelovanja države" (Habermas, 1991: 138). Iz ovoga sledi stav da je nacionalna država stvorila osnove za razvoj kulturne i etničke homogenosti, dok je istovremeno iz javnog, kulturnog i političkog života bivala isključena manjina/manjine.

Pojedine zemlje iz istočne i srednje Evrope su prihvatajući koncept nacionalne države, a imajući mnogobrojne nerešene nacionalne probleme iz prethodnog sistema, tvrdokorno opstojavale na konceptu jačanja nacionalnih osobenosti i nedeljivog nacionalnog suvereniteta koji je stvorio plodno tlo za razvoj nacionalizma, kako manjinskih, tako i većinskih etničkih kolektiviteta u tim zemljama. Iz ovoga imamo zahtev da se stvori zaokružena državna celina za većinsku naciju, ali i da se iz te tvorevine isključe pripadnici drugih nacija. Ovo konsekventno ukazuje na stav da se ne zahteva samo zajedničko življenje jedne nacije u jednoj državi, već i stav da u toj zajednici ne živi niko osim pripadnika te nacije. Na taj način, do krajnjih konsekvenci izvodi se pogrešno prilagođavanje političkih problema nastalih u novim demokratskim (postkomunističkim) zemljama, u ovom tradicionalnom pluralističkom području Evrope.

Literatura:

Drucker, P. (1995). *Postkapitalističko društvo*, Beograd.

Feher, F., Heler, A., Markuš, Đ. (1986). *Diktatura nad potrebama,* Beograd.

Habermas, J. (1991). *Državljanstvo i nacionalni identitet,* Zagreb.

Kovačević, B. (1992). *Raspad i rađanje,* Subotica.

Lamentowicz, W. (1990). *Political culture and institution building. Democratic evolution at work,* Stockholm.

Paunović, Ž. (2014). *Civilno društvo u Srbiji – utopija i realnost,* Novi Sad.

Pavlović, V. (ur.). (1995). *Potisnuto civilno društvo.*

Podunavac, M. (1988). *Politički legitimitet,* Beograd.
(1993). *Legitimitet* u: *Enciklopedija političke kulture,* Beograd.
(1998). *Princip građanstva i poredak politike,* Beograd.
Puhovski, Ž. (1990). *Država* u: *Leksikon temeljnih pojmova politike,* Zagreb.
Radosavljević, D. (1998). *Izgradnja demokratije u istočnoj Evropi 1989: Neka obeležja ustavnog razvoja posle pada komunizma*, Novi Sad.
(2001). *Elite i transformacija*, Novi Sad.
(2006). *Savremeni politički i pravni sistemi*, Novi Sad.
(2008). *Političke elite u socijalnoj transformaciji – od kolektivističkog ka liberalno-demokratskom etosu: Sedam poglavlja jedne zajedničke povesti, Banja Luka.*
(2012). *Gidensov „Treći put" i iskustva Srbije*, Novi Sad.
Radosavljević, D., Matijević, N. (2011). *Neuplitanje vlasti u delovanje pojedinca: Mil o državi*, Novi Sad.
(2014). *Demokratija – proizvod saradnje elita?*, Novi Sad.
Stanovčić, V. (1993). *Elita,* u: *Enciklopedija političke kulture,* Beograd.
Zakošek, N. (1990). *Legitimiranje poretka,* u: *Leksikon temeljnih pojmova politike,* Zagreb.

SOCIAL TRANSFORMATION IN SERBIA:

Theoretical Framework

Abstract: *In order to comprehend the theoretical framework of social transformation in Serbia, this paper will analyse the role of the country's elite, the legitimacy crisis of the former communist regimes, the concept of social transformation itself, as well as theoretical and ideological matrices which underlie the development of societies going through transformation.*

Key words: *social transformation, elite, crisis of legitimacy, theoretical and ideological matrices*

Sonja Kuzmančev-Stanojević[1]
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

VREDNOSTI NEOLIBERALIZMA: OD INDIVIDUALNE (EKONOMSKE) SLOBODE DO POTROŠAČKOG DRUŠTVA I SLOBODE JAČEG

Rezime: *Dva kraka koja povezuju sva neoliberalna učenja, uz postojanje različitih intenziteta njihovog obuhvata jesu primarni značaj individualne (ekonomske) slobode, s jedne strane, i kritika državnih intervencija u većini ekonomskih aktivnosti, s druge strane. Nasuprot državno-planskoj politici u ekonomiji i nasuprot kolektivizmu postulira se individualna sloboda kao ključna ideja vodilja svih neoliberalnih učenja. I dok se sloboda postulira kao opozit planiranju, istovremeno se individualizam suprotstavlja kolektivizmu. Osnovna ideja ovog rada sastoji se u problematizaciji veze između osnovnih neoliberalnih vrednosti individualne (ekonomske) slobode, rastakanja starih premisa društvene integracije i solidarnosti, ali i liberalno-demokratskog i pravno-političkog principa građanstva, te njegovog svođenja na tržišni princip građanina-potrošača. U tom smislu, u radu se polazi od problematizacije zajedničkih idejnih, doktrinarnih i praktičnih vrednosti neoliberalne ideologije razmatrajući istovremeno šta je to „novo" u njoj, ali i problematizujući njenu povezanost sa idejama klasičnog liberalizma, s jedne i neokonzervativizma, s druge strane. U radu se, takođe, ukazuje na činjenicu da se ideje i vrednosti neoliberalne doktrine ne bi mogle ostvariti da nije postojala kontekstualna ravan, odnosno povoljni društveni uslovi koji su je materijalizovali, dobijajući svoj puni zamah tek sa usvajanjem i sprovođenjem praktičnih politika, najpre na nivou pojedinačnih država, a potom i na širem, globalnom nivou.*

Ključne reči*: neoliberalizam, individualizam, ekonomska sloboda, tržište.*

UVODNE NAPOMENE

Poteškoće sagledavanja neoliberalizma kao celovitog sistema i celovitog učenja posledica su nekoliko ključnih odlika koje su mu imanentne. Najpre je reč o raznolikosti ekonomskih pravaca iz kojih se sastoji i, posledično, iz nemogućnosti uspostavljanja jedinstvene teorije.

[1] skuzmancev@gmail.com

S druge strane, diferenciranost društveno-prostorne implementacije neoliberalizma iziskuje potrebu razumevanja različitih kontekstualnih ravni njegove (potpune ili delimične) primene. Istovremeno, sušta neuhvatljivost same neoliberalne ideologije, postulirane u raznim pravcima koji je čine izuzetno heterogenom, ne znači da ne postoji mogućnost ustanovljavanja njenih ključnih zajedničkih odlika i zajedničkih imenitelja. U tom smislu, iako postoje razlike u obuhvatu i intenzitetu primene neoliberalnih ideja u specifičnim kontekstima, evidentno je postojanje određenih zajedničkih konceptualnih premisa i principa političko-ekonomskih praksi neoliberalizma. Shodno navedenom, bez obzira na diferenciranost kontekstualnih ravni implementacije neoliberaliz(a)ma[2], kao i različitih modusa pomoću kojeg je on u datim uslovima ostvaren (od gole sile do „konstrukcije saglasnosti") – može se reći da se kao dve osnovne premise neoliberalizma uvek pojavljuju ekonomizam i marketizacija, dok se kao tri politike koje ih prate, odnosno „sredstva kojom se ostvaruju ističu privatizacija, liberalizacija i deregulacija" (Scholte, 2005: 7).

S druge strane, kao dva zajednička imenitelja koji povezuju neoliberalna učenja, uz postojanje različitih intenziteta njihovog obuhvata, ističu se primarni značaj individualne slobode, s jedne strane i kritika državnih intervencija u većini ekonomskih aktivnosti, s druge strane. Nasuprot državno-planskoj politici u ekonomiji i nasuprot kolektivizmu, koji zajedno vode *Putu u ropstvo* (*The Road to Serfdom*, 1944) – kako je Hajek (Friedrich von Hayek) naslovio jednu od svojih najpoznatijih knjiga, nasuprot *haosu do kojeg vodi planiranje*[3], postulira se individualna sloboda kao ključna ideja vodilja svih neoliberalnih učenja. I dok se sloboda postulira kao opozit planiranju, istovremeno se individualizam suprotstavlja kolektivizmu i *težnji ka kolektivizmu* koju su „Prvi i Drugi svetski rat umnogome pojačali" (Fridman, 1997: 32) i posle kojih je „blagostanje umesto slobode postalo dominantna crta u demokratskim zemljama" (isto: 32).

---

[2] Mnogi autori smatraju da je preciznije koristiti naznaku (procesa) *neoliberalizacije* (Peck and Tickell, 2002; Josifidis i Lošonc, 2007; Brenner et al., 2014) umesto statičnog poimanja neoliberalizma, pri čemu se nužno apostrofira različitost između područja koja obuhvataju ove dinamične procese. U tom smislu, na neoliberalizaciju se gleda kroz prizmu trojstva *ideologije*, *ekonomske politike* i *upravljaštva* (Larner, 2000; Josifidis i Lošonc, 2007), ili trojstva koji uključuje *projekat institucionalne reorganizacije*, *društveno-prostorne transformacije* i *ideološke hegemonije* (Brenner et al., 2014).

[3] Aludira se na Mizesovu (Ludwig von Mises) knjigu *Planned chaos*, 1947; *Od plana do haosa*, 1999.

NEOLIBERALIZAM KAO IDEOLOGIJA (EKONOMSKE) SLOBODE I ZAJEDNIČKI KONTEKST KRITIKE NA KOJEM POČIVAJU NEOLIBERALNA UČENJA: ŠTA JE TO „NOVO" U NEOLIBERALIZMU?

Kod utemeljivača neoliberalizma Mizesa, Hajeka i Sajmonsa (Henry, Calvert, Simons), *ekonomska sloboda* jeste osnovna i primarna sloboda. Tako, prema Hajeku, sloboda ima različite komponente, ali bi ekonomska sloboda trebalo da ima prioritet pošto je ona „majka svih drugih sloboda" (Hayek, 1944, in: Perera, 2011: 18). Istovremeno, za sve navedene teoretičare ekonomska sloboda ne samo da je primarna, nego je ona i *sredstvo za postizanje političke slobode*. Isto učenje se može uočiti i kod glavnog ideologa neoliberalizma Čikaške škole, Miltona Fridmana (Fridman, 1997).

Istovremeno, u samoj hijerarhiji vrednosti, sloboda nužno ima prioritet, jer ona „[...] nije samo jedna od pojedinačnih vrednosti, nego je ishodište i uslov većine moralnih vrednosti" (Hajek, 1998: 13). Kod Fridmana je ovo stanovište posebno izraženo u problematizaciji odnosa između slobode i jednakosti , gde je, kako sam piše „došao do stanovišta da jednakost ne može sama po sebi da se smatra za moralno načelo; mora da se smatra za oruđe ili posledicu nekog drugog načela, kao što je sloboda" (Fridman, 1997: 258). U tom smislu, njegova se odbrana slobode postulira prevashodno u kontekstu kritike raspodele dohotka i državnih intervencija države blagostanja (što je karakteristično i za druge zagovornike neoliberalizma), odnosno kritike „uzimanja od jednih i davanja drugima... na osnovu 'pravde'", s obzirom da, „na ovoj tački jednakost oštro dolazi u sukob sa slobodom" (isto: 305).

Nasuprot planiranju i kontroli koji se „napadaju kao negiranje slobode", istovremeno se „slobodno preduzetništvo i privatno vlasništvo proglašavaju... suštinom slobode" (Polanji, 2003: 245). U tom smislu, *neoliberalna doktrina* apostrofira da „čovekova dobrobit može biti najbolje unapređena dopuštanjem sloboda preduzetničkih aktivnosti pojedinaca i veština u sklopu institucionalnog okvira, koji karakterišu jaka prava privatne svojine, slobodno tržište i slobodna trgovina" (Harvi, 2012: 14–15).

Kao zajednički stavovi utemeljivača i najznačajnijih predstavnika neoliberalnih učenja u navedenom kontekstu mogu se izdvojiti: 1) primarni značaj slobode u hijerarhiji vrednosti, s obzirom da se ona shvata i kao uslov za dostizanje drugih vrednosti; 2) primarni značaj lične, individualne i negativne slobode nasuprot kolektivizmu i pozitivnoj slobodi[4]; 3) primarni

[4] Kod Hajeka je, tako, jasno izražena odbrana individualne slobode, pri čemu u njenoj odbrani naginje ka *negativnoj slobodi* odnosno ka *slobodi od*, s obzirom da se ona kod njega određuje kao „odsustvo sprečavanja i primoravanja" (Hajek, 1998:

značaj ekonomske slobode i privatno-sopstveničke slobode; 4) značaj ekonomske slobode kao sredstva za postizanje političke slobode.

Sa sličnih pozicija i kao zajednički *kontekst kritike* na kojem izrastaju sva neoliberalna učenja – bez obzira da li se radi o nemačkoj Frajburškoj školi i ordoliberalizmu, francuskim, austrijskim ekonomistima ili Čikaškoj školi – izdvaja se suprotstavljanje *jedinstvenom protivniku* – ideologijama i politikama državnog intervencionizma, odnosno mešanju vlade u ekonomske aktivnosti. Shodno navedenom, iako postoje *značajne razlike* između evropskog – prvenstveno se misli na razlike između nemačkog i francuskog neoliberalizma, s jedne i američkog neoliberalizma, s druge strane – Mišel Fuko (Foucault) napominje da se sam *kontekst* njihovog razvoja i njihove *kritike* mnogo ne razlikuje. Tako su „meta napada" američkog neoliberalizma bili „[...] kejnsijanska politika, socijalni sporazumi o ratu i porast federalne administracije" (Fuko, 2005: 298), u Francuskoj je neoliberalizam „[...] definisan kao suprotstavljanje Narodnom frontu, posleratnoj kejnsijanskoj politici i planiranju" (isto: 298), dok se kontekst kritike nemačke Frajburške škole i nemačkih ordoliberala izražavao preko tri osnovna „politička fronta: protiv sovjetskog socijalizma, nacional-socijalizma i intervencionističkih politika inspirisanih Kejnsom" (isto: 438). U tom smislu, sumirano za sve ove oblike neoliberalizma može se reći da su se obraćali jedinstvenom protivniku, „jednom tipu ekonomskog upravljanja koji sistematski ignoriše tržišne mehanizme, jedino sposobne da obezbede regulaciju u oblikovanju cena " (isto: 438).

Sa tim idejnim konsenzusima i u težnji za definisanjem zajedničkih teorijskih i idejnih okosnica izgradnje novog tipa kapitalizma, okupila se grupa naučnika najpre na Debati Volter Lipman u Parizu 1938. a zatim formirajući skoro deceniju kasnije (1947) – i tada na marginama ekonomske nauke i uticaja – Društvo Mon Pelerin (*Mont Pelerin Society*).

Kritika članova ovog društva je, otuda, bila usmerena na sve oblike državnog intervencionizma i mehanizama socijalne protekcije, kolektivističkih, egalitarističkih i solidarističkih principa države blagostanja i njenih intervencionističkih uloga, sa akcentom na šteti koju ona čini kako slobodi građana,[5] tako i samim ekonomskim performansama. U tom

---

23). U tom smislu, sloboda prema Hajeku „[...] označava odsustvo jedne naročite prepreke – prinude od strane drugih ljudi. Ona ostaje pozitivna samo kroz ono što mi učinimo od nje. Ne osigurava nam nikakve posebne prilike, već ostavlja nama da odlučimo kako ćemo iskoristiti okolnosti u kojima se nađemo" (isto: 23).

[5] „Mi moramo... da oslobodimo kreativnu energiju pojedinaca umesto da pronalazimo nove načine da ih 'vodimo' i 'usmeravamo' – da stvorimo uslove povoljne za napredak radije nego za 'planski napredak' ...Vodeći princip, politika slobode za pojedince je jedina prava progresivna politika i ona ostaje istina danas kao što je bila i u devetnaestom veku" (Hayek, 1944: 245–246).

smislu, kritika državnog intervencionizma i planske ekonomije postulirana je dvostruko, ali povezano – na nivou odbrane individualne, prevashodno ekonomske slobode i posledicama do kojih dovodi njeno „kolektivističko" gušenje koje se u krajnjoj liniji završava u totalitarnim ideologijama i dokazivanjima ekonomske štete koja njihovom primenom završava u velikim ekonomskim krizama i recesijama – s obzirom da je jedan od ključnih zajedničkih stavova da krize nisu rezultat tržišnih nedostataka, niti privatne ekonomije, već politika državnog intervencionizma, te gušenja ekonomskih i tržišnih sloboda.

Otuda se sumirano može zaključiti da su se „centralne preokupacije neoliberalnih teoretičara... sastojale u očuvanju i propagiranju osnovnih liberalnih vrednosti i prednosti tržišta, u teorijskoj i praktičnoj kritici kejnsijanizma i ekonomski i društveno štetne birokratske prakse razvijenih zapadnih država blagostanja" (Vujačić i Petrović Vujačić, 2014: 217). U tom smislu, neoliberalizam i kao idejni i kao politički projekat „kombinuje posvećenost širenju tržišta i logici takmičenja sa dubokim antipatijama prema svim vrstama kejnsijanskih i/ili kolektivističkih strategija" (Peck and Tickell, 2002: 381).

U ideološkom jezgru neoliberalizma mogu se pronaći ideje *klasičnog liberalizma*, s jedne strane i *neokonzervativizma*, s druge. Ono što je „novo" u neoliberalizmu, postulira se na više nivoa u *kontekstu* drugačijem od klasičnog liberalizma, ali i u značajnom dovođenju klasičnih liberalnih principa do svojih *krajnjih konsekvenci*. Drugim rečima, „neoliberalizam je radikalizovao u svojim praksama teorijske pretpostavke klasičnog liberalizma. Sve ono što je štitilo klasični liberalizam Adama Smita (Smith) i Džona Stjuarta Mila (Stuart Mill) od krajnjih i radikalnih primena ideja slobodnog tržišta i privatnog vlasništva, a to su pre svega klasične ideje morala i društva kao celine, neoliberalizam je pretvorio u varijabilnu, ali radikalnu praksu" (Marinković i Ristić, 2015: 116).

Prema mišljenju Stefani Madž (Mudge), kontekst „novoga" u *intelektualnom* jezgru neo-liberalizma se odnosi prevashodno na „njegov simultani transnacionalni karakter i usidrenost u angloameričkoj akademskoj zajednici i njegov istorijski specifičan položaj unutar velfarističkog kapitalizma i hladnoratovske podeljenosti" (Mudge, 2008: 708). S druge strane, dovođenje klasičnih liberalnih principa do svojih krajnjih konsekvenci postulira se u nepodeljeno rigidnom naglasku *intelektualnog* jezgra neoliberalizma „na tržištu koje se pojavljuje kao izvor i arbitar prava, nagrada i sloboda, te preziru prema politici, birokratiji i državi blagostanja" (isto: 708).

Shodno navedenom, važno je istaći da se neoliberalizam odnosi na ekonomski liberalizam, pre nego na liberalizam kao političku doktrinu, set političkih institucija i političkih praksi (Brown, 2005: 39). U tom smislu,

moglo bi se reći da se ključno utemeljuje u idejama klasičnog evropskog kontinentalnog koncepta liberalizma, koji je i sam bio „fokusiran na ekonomskom liberalizmu, iako se ne mogu prenebreći ni socijalne i političke implikacije" (Josifidis i Lošonc, 2007: 11). Međutim, kao što je to utvrdio Fuko, „neoliberalizam nije Adam Smit" (Fuko, 2005: 185), odnosno neoliberalizam ono novo etablira na značajno drugačijoj osnovi od klasičnog ekonomskog liberalizma Adama Smita. U tom smislu, neoliberalizam nije jednostavno set ekonomskih politika, tu se ne radi samo o olakšavanju slobodne trgovine, uvećanju korporativnih profita i suprotstavljanju velfarizmu. Neoliberalna racionalnost i neoliberalizam kao forma upravljanja nisu fokusirani samo na ekonomiju. Suština se ovde sastoji u tome što neoliberalna racionalnost *tržišne vrednosti* proširuje na sve institucije i društvene akcije (Brown, 2005: 39–40), s obzirom da su tržišni mehanizmi i ekonomija ti „koji treba da diktiraju svoja pravila društvu, a ne obrnuto" (George, 1999). Krajnja instanca neoliberalizma kao *tržišno-političke racionalnosti* dovodi do toga da se „koncept države zamenjuje filozofijom upravljanja (*government vs governance*)"; potom, do „dizajniranja i uspostavljanja institucija i prakse temeljene i rukovođene posredstvom tržišta" i, najzad, do „pospešivanja kulture individualizma putem tržišnog ponašanja pripadnika svih društvenih klasa" (Josifidis i Lošonc, 2007: 11).

Otuda se sama neoliberalna premisa individualne (ekonomske) slobode i njen primat u odnosu na sve druge slobode, završava u restrukturisanju samog liberalno-demokratskog i pravno-političkog principa građanstva na ekonomski princip građanina-potrošača, što ne bi moglo biti izvedeno da sam neoliberalizam kao političko-ekonomska doktrina i praksa nije promovisao tržište ne samo „na stepen glavnog sedišta slobode" (Bauman, 1995, prema: Golubović, 2004: 12), već i na osnovni princip celokupnog društvenog ustrojstva.

Koristeći se idealima slobode, izbora, nezavisnosti i fleksibilnosti, neoliberalna ideologija je klasične liberalno-demokratske postulate dovela do svojih krajnjih konsekvenci, razbijajući jezgro pravno-političkog principa građanstva i svodeći ga na ekonomski princip tržišnih „sloboda", koje se, u krajnjoj meri, u realnosti manifestuju kao slobode *jačeg*. Neoliberalizam je istovremeno, insistirajući na individualnoj kompetenciji i značaju međusobne kompeticije, uz proklamovane ideale o jednakosti šansi i kroz krajnju racionalizaciju ekonomskog ponašanja, kao sasvim prirodno i normalno postulirao *isključivu* ličnu odgovornost za političke i društvene probleme, nudeći ujedno za njih „tržišna rešenja" i zaziruć od svakog oblika države blagostanja. Države čije se ustrojstvo pojavljuje kao štetno ne samo za ekonomske performanse, nego i kao plodno tlo za stvaranje „neslobodnog" i od države parazitski adiktivnog pojedinca.

Postulirajući tržište na nivo samorazumljive datosti, uz paralelno retoričko odvajanje ekonomije od drugih oblika društvenog života, pa i samog morala, neoliberalizam je doprineo (re)izgradnji sveta surove „slobodne" borbe za opstanak i slobodne eksploatacije slabih, prethodno razgrađujući društvenu integraciju, solidarnost i stare ideale društvene pravde i jednakosti.

Ujedno, kao posledica izgrađenosti neoliberalizma „na jedinstvenom, fundamentalnom principu – na superiornosti individualizovane, tržišne konkurencije, nasuprot svim drugim oblicima organizacije" (Mudge, 2008: 706–707), odnosno kao posledica postuliranja „slobodnog i samoregulativnog" tržišta na nivo društvu i državi nadređenog entiteta, neoliberalna ideologija i njena strategija „komodifikacije svega" (Harvi, 2012: 211), nužno je raskrčila put svetu savremene *potrošačke* civilizacije. Prevashodno potrošačke, a ne proizvođačke civilizacije, koja je, baumanovski rečeno, karakteristika *fluidne modernosti* – postmodernog društva koje „mobiliše svoje pripadnike prvenstveno u njihovom svojstvu potrošača, a ne proizvođača" (Bauman, 2011: 77). U fluidnoj modernosti *fluidni život* se javlja kao *potrošački život*. Život koji „svetu i svim njegovim živim i neživim fragmentima dodeljuje ulogu objekta potrošnje" (Bauman, 2009a: 18). Svođenje društvenih odnosa na tržišno-interesne odnose potrošnje, a izolovanih pojedinaca na njene subjekte, ali i objekte, za posledicu ima i uporno gubljenje *veština društvenosti* što se pojavljuje kao „glavni i verovatno najdalekosežniji uspeh tržišne ofanzive" (Bauman, 2009b: 93).

Istovremeno, u fluidnoj modernosti „solidarnost starog tipa (u smislu klasne solidarnosti koja je jasno artikulisana klasnim interesima) iščezava, a pojedinci na tržištu... više nisu akteri čiji je primarni cilj grupisanje i klasna solidarnost koja će se pokazati kao snaga za promene i sukobe" (Marinković, 2014: 178). Kao posledica navedenog, kao posledica neoliberalne ideologije samoregulativnog tržišta, te kao posledica svođenja slobode na „slobodu preduzeća", kako napominje Dejvid Harvi (Harvey), dolazi do „rekonstrukcije društvene solidarnosti", ali „kroz neke druge tokove – otuda oživljavanje interesovanja za religiju i moral, za nove forme udruživanja... pa čak i oživljavanje ranijih političkih formi (fašizam, nacionalizam, lokalizam itd.)" (Harvi, 2012: 109).

Već iz gorenavedenog nazire se povezanost neoliberalizma sa konzervativizmom i neokonzervativizmom. Ta ideološka i interesna povezanost je, međutim, *višestruka*, odnosno ne ogleda se samo u uzročno-posledičnom obliku, kao posledica nestabilnosti neoliberalne države, ali i kao posledica raskoraka između „zavodljivog ali odbojnog posesivnog individualizma" i „želje za smislenim kolektivnim životom" (Harvi, 2012: 95). Povezanost između neoliberalizma i konzervativnih, političkih i poslovnih krugova, naučnih instituta, fondacija i „trustova mozgova" je, naime, prisutna od samih početaka. U tom smislu, neoliberalizam je od

početka predstavljao „složenu, transnacionalnu konstrukciju", čiji su *centri ubeđivanja* bili „[...] čvrsto povezani sa širim konzervativnim pokretom, odnosno u njega su bili ugrađeni" (Berč i Tikel, 2012: 65–66).

Prema mišljenju Pjera Burdijea (Bourdieu), neoliberalizam je u svojoj *suštini* krajnje konzervativna ideologija. U tom smislu, on neoliberalizam karakteriše i demaskira kao „vrhovni oblik konzervativne sociodiceje" (Bourdieu, 1998; Burdije, 1999), koji se, međutim, postulira i deluje kao prividno moderan, s obzirom da se „kiti svim znamenjima savremenosti" (Burdije, 1999: 40). Ta „znamenja savremenosti" odnose se prevashodno na korišćenje naučnog, pre svega ekonomskog i matematičkog znanja, na konstantnu upotrebu diskursa progresa i razuma, kao i obilnog korišćenja medijske moći. Neoliberalna ideologija suštinski predstavlja, prema Burdijeu, „veoma pametno i veoma moderno prepakivanje najstarijih ideja najstarijih kapitalista" (Bourdieu, 1998: 34), a *neoliberalna vizija sveta* „pod maskom ekonomskih racionalizacija, predstavlja najklasičnije pretpostavke konzervativne misli svih vremena i svih zemalja" (Burdije, 1999: 33–34).

Iako se nikako ne može napraviti znak jednakosti između neoliberalizma i neokonzervativizma, kao što uostalom ni ove dve ideologije nemaju nimalo homogen karakter već niz frakcija, oblika i manifestacija, može se zaključiti da postoji očigledna povezanost između ove dve vrste *racionalnosti* – „neoliberalizma kao tržišno-političke i neokonzervativizma kao moralno-političke racionalnosti" (Brown, 2006: 691). Jedna od osnovnih posledica ove ulančanosti, prema mišljenju Vendi Braun, jesu njihovi snažni de-demokratizujući efekti i, upravo, „kraj liberalne demokratije" (Brown, 2005; 2006). U tom smislu, od demokratije koju su zajedno neoliberalizam i neokonzervativizam razgradili ostalo je samo njeno izjednačavanje sa postojanjem formalnih prava, posebno prava privatne svojine, sa tržištem i sa glasanjem (Brown, 2006: 703).

Uz retoriku neoliberalnih teoretičara o individualnoj (ekonomskoj) slobodi kao osnovnoj slobodi i kao sredstvu za postizanje svih drugih sloboda, kojoj je država potrebna da „reguliše pravila igre", stvarno postojeći neoliberalizam i neoliberalno upravljaštvo su – glorifikujući takmičenje i lične kompetencije – doveli do stvaranja „dve vrste subjekata – *podesne* (uklapajuće) i *nepodesne* (neuklapajuće). Dok podesni subjekti (preduzetnički i kompetitivni) uživaju u nevidljivoj ruci samoregulišućeg tržišta, za nepodesne (i nekompetitivne) tu je gvozdena pesnica represivne države" (Perera, 2011: 31). Posledično, kao jedan od najznačajnijih de-demokratizujućih efekata neoliberalizma postulira se „stvaranje potrošača-građanina podložnog teškim oblicima upravljanja i autoriteta" (Brown, 2006: 703). Shodno navedenom, „konstituisanje i širenje kompetitivnih sila ide ruku pod ruku sa agresivnim formama smanjenja države, finansijskom

disciplinom i reformom javnog sektora. I dok je retorički antidržavni, neoliberalizam faktički koristi državu (zlo)upotrebljavajući je u ostvarenju navedenih ciljeva" (Peck and Tickell, 2002: 381).

Neoliberalna retorika o minimalnoj državi i kritika državnog intervencionizma odnosi se na kritiku planiranja i intervencije na tržištu i u ekonomskim aktivnostima, jer neoliberalizam jeste škola mišljenja koja zagovara tržišne slobode i „maksimum tržišne organizacije" (Scott, 2008: 145), nasuprot državnim intervencijama u većini ekonomskih aktivnosti. S druge strane, poželjna ali i neophodna državna intervencija podrazumeva državu koja interveniše prilagođavajući sebe, ali i društvo, takvom tržištu. Ona to čini prevashodno kroz „oslobađanje" od finansijske regulative, „seču" propisa, poreske reforme, značajne promene u sferi radnog zakonodavstva, postepenim smanjivanjem mehanizama socijalne protekcije, slamanjem moći i uticaja sindikalnog i radničkog organizovanja itd., težeći do stvori „povoljnu poslovnu klimu" i, najvažnije, prilagođavajući „potrebama tržišta" sve društvene aktere.

KONTEKSTUALNE RAVNI NEOLIBERALNE DOKTRINE

Ideje neoliberalne doktrine ne bi se mogle ostvariti da nije postojala kontekstualna ravan, odnosno povoljni društveni uslovi koji su je materijalizovali. Naime „bio je potreban određeni kontekst u kome su te ideje mogle izazvati pretpostavljeno dejstvo" (Vuletić, 2013: 20). U tom smislu, iako na nivou pojedinih međunarodnih naučnih krugova artikulisana već na Debati Volter Lipman u Parizu 1938. utemeljena skoro deceniju kasnije u obliku osnivanja Društva Mon Pelerin, decenijama marginalna neoliberalna doktrina je mogla samo da „čeka u akademskim ormanima" (Perera, 2011: 10), do *sedamdesetih godina prošlog veka* kada se postepeno i preoblikuje u centralni model globalne ekonomske politike. Od tog perioda su se postepeno „u svetu sve više širili modaliteti upravljanja zasnovanih na tržištu" (Maklivi, 2012: 155), uz paralelno restrukturisanje (posleratne) države blagostanja, konačno označivši i „raspad Kejnsove paradigme" (Grej, 1999: 58).

Ulančanost „trustova mozgova" – među kojima se posebno ističe izuzetno značajan uticaj Društva Mon Pelerin, s obzirom da su njegove ideje „[...] za tridesetak godina usvojili desničarski politički pokreti svuda u svetu" (Miler, 2012: 39) – i kontekstualne ravni same krize sedamdesetih godina prošlog veka, mogla je da dobije svoj puni zamah tek sa usvajanjem i sprovođenjem praktičnih politika. Najčešće spominjani izrazi političke implementacije neoliberalizma očituju se u periodima vladavine Margaret Tačer u Velikoj Britaniji i Ronalda Regana u SAD, a potom i na širem nivou, prevashodno u tzv. zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji,

sprovođenjem recepata deset neoliberalnih smernica ekonomske politike, odnosno Vašingtonskog konsenzusa i dalje kroz programe sistemskih reformi i/ili strukturnih prilagođavanja kao sastavnih delova aranžmana pojedinačnih država sa međunarodnim finansijskim institucijama. Međutim, kao „prvi neoliberalni eksperiment" najčešće se navodi čileanski slučaj, Pinočeov vojni udar iz 1973. odnosno eksperiment pučističkog uvođenja neoliberalizma, kroz sprovođenje ekonomske politike grupe ekonomista poznatih kao „čikaški momci".

Neoliberalizam kao ideologija materijalizovana u krizi, svoju je hegemoniju zapravo uspostavila „zahvaljujući *multidimenzionalnim kriznim situacijama*" (Josifidis, 2004: 9). Suštinski je „transformacija neoliberalizma iz marginalnog skupa intelektualnih uverenja u potpuno razvijenu hegemonističku silu započela sa ekonomskom krizom" (Mudge, 2008: 709).

Međutim, *differentia specifica* neoliberalne ideologije ne leži u činjenici da je to ideologija rođena i materijalizovana u krizi, već i da je reč o ideologiji koja se podmlađuje i obnavlja u krizi. Istovremeno, činjenica jeste da su same krize predstavljale „primarni 'pokretač' transformacije neoliberalizma kao regulatornog projekta" (Brenner et al., 2014). Međutim, poslednja je svetska ekonomska kriza ozbiljno dovela u pitanje ne samo novu mogućnost transformacije neoliberalizma, nego i sam njegov opstanak. Ipak, pogrešne su i preuranjene analize koje su požurile da obelodane njegov kraj i da ga čak porede sa rušenjem Berlinskog zida i padom komunizma. Ne samo da je navedena komparacija pogrešna i da ostaje otvoreno pitanje šta se nalazi sa druge strane zida, nego i činjenica da su se procesi neoliberalizacije razvijali neujednačeno, te što, posledično, ne može biti reči o postojanju jedinstvenog i monolitnog karaktera neoliberalizma koji bi, kao takav, mogao doživeti takav *totalni* slom i *totalnu* krizu (isto).

Ukoliko bi se moglo govoriti o krizi neoliberalizma, ta se kriza ispoljava, prevashodno, u rušenju legitimiteta ove ideologije, odnosno u sve glasnijim reakcijama na njene posledice i njene praktične učinke koji, bez obzira na heterogenost empirijskih praksi, svugde imaju nešto zajedničko. U tom smislu, ona koincidira sa Habermasovim pitanjem o *problemu legitimacije u kasnom kapitalizmu* (Habermas, 1982), u ovom slučaju sa njegovom neoliberalnom fazom. O neoliberalizmu se, naime, ne može više govoriti kao o *pensamiento unico*, niti kao o podrazumevajućoj, neizbežnoj, jedinoj mogućnosti. Istovremeno, dok kritike na račun neoliberalizma i neoliberalne ortodoksije postaju sve glasnije, neoliberalizam i dalje opstaje u okamenjenim makroinstitucionalnim strukturama i „u naslijeđenim makro-institucionalnim pravilima igre – što je posljednje utočište neoliberalizma kao ideologije 'živih mrtvaca'" (Brenner et al., 2014). Istovremeno, ni sam neoliberalizam nije ono što je nekad bio: „Od dogmatske deregulacije do

reregulacije koja pogoduje tržištu, od strukturalnih prilagodbi do dobre uprave, od rezanja budžeta do regulacije korekcijom, od socijalnih rezova do aktivne socijalne politike, od privatizacije do javno-privatnog partnerstva, od načela 'pohlepa je dobra stvar' do 'moralnih tržišta'..." (isto). Navedeno još jednom potvrđuje koliko neoliberalizam i njegova „uništavalačko-stvaralačka logika" ima „zapanjujuću sposobnost metamorfoze" (isto), ali i to koliko su neoliberalne ideje otporne. Vivijen Šmit (Schmidt) i Mark Tačer (Thatcher), u pokušaju da odgovore upravo na pitanje *zašto su neoliberalne ideje toliko otporne,* ističu da „postoji *pet* linija analize u objašnjavanju takve izdržljivosti: fleksibilnost osnovnih neoliberalnih principa; raskorak između neoliberalne retorike i stvarnosti; snaga neoliberalnog diskursa u raspravama; moć interesa u strateškoj upotrebi ideja i sila institucija u utemeljivanju neoliberalnih ideja" (Schmidt i Thatcher, 2013).

Iako su sva ova objašnjenja dovoljno utemeljena, čini se da su upravo poslednje dve tačke suštinski ono što neoliberalizam i dalje održava na globalnoj sceni. Upravo moć interesa i sila institucija u upotrebi i utemeljivanju neoliberalnih ideja su i dalje izuzetno snažne, uprkos tome što sama neoliberalna ideologija gubi na legitimitetu i što postoje sve glasnije reakcije na, pre svega, sve veću i rastuću ekonomsku nejednakost na globalnom nivou (centar, poluperiferija i periferija), ali i u okvirima pojedinačnih država.

ZAKLJUČAK

S obzirom da su se *procesi neoliberalizacije* razvijali neujednačeno i da, posledično, ne može biti govora o njihovom jedinstvenom karakteru, ni odgovori na krizu neoliberalizma, niti na njegove potpune ili delimične, ali uglavnom „hibridne manifestacije", niti jesu, niti mogu biti isti. Međutim, važno je zapaziti da se bez obzira na postojanje mnoštva pojavnih varijeteta, neoliberalizam u poslednjih nekoliko decenija uspeo postulirati kao „eksponent imperijalizma univerzalnog" (Marinković, 2012: 101) i time nametnuo kao nužna, bezalternativna, a potom i samorazumljiva datost. I dalje opstajući kao *način diskursa* koji je *ostvario hegemoniju*, s obzirom da „ima prožimajuće efekte na način mišljenja sve do tačke gde postaje inkorporisan u zdravorazumski način na koji mnogi od nas tumače, žive i razumeju svet" (Harvi, 2012: 16), neoliberalizam se u poslednjih nekoliko decenija nametnuo kao nešto mnogo više od seta političkih i ekonomskih doktrina. Njegov se uspeh prvenstveno temelji na tome što je uspeo da postane dominantni *način mišljenja*.

Neoliberalizam i dalje opstaje kao dominantna, ali ne više i kao jedina misao (*pensamiento unico*). Njegova trenutna snaga *prvenstveno* zavisi od snage njegove strukturne i institucionalne utemeljenosti na

globalnom nivou. Shodno navedenom, pitanje koje ostaje otvoreno nije pitanje mogućnosti alternative. Pitanje koje ostaje otvoreno tiče se, pre svega, *realnosti* globalnih strukturnih zaokreta. U velikoj meri, u zavisnosti od odgovora na ovo variraće i odgovor na još jedno, mnogo kompleksnije pitanje: *dokle će kroz diskurs normalizacije i naturalizacije tržišne logike, potrebe „bezličnog" tržišta usmeravati i osmišljavati ne samo potrebe, nego i vrednosti svih nas?*

LITERATURA

Bauman, Z. (2009a). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Bauman, Z. (2009b). *Fluidna ljubav*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.

Berč, K. i Tikel, A. (2012). Stvaranje neoliberalnog poretka u Sjedinjenim Državama. U: Berč, K. i Mihnjenko, V. (ur.). *Uspon i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 57–75.

Brenner, N., Peck, J. i Theodore, N. (2014). Zagrobni životi neoliberalizma: „Smrt" neoliberalizma? *Pravo na grad*. Preuzeto sa: *http://pravonagrad.org/zagrobni-zivoti-neoliberalizma/*, pristupljeno: 01. 03. 2015.

Brown, W. (2005). Neoliberalism and the End of Liberal Democracy. In: *Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, pp. 37–59.

Brown, W. (2006). American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservativism and De-Democratization. *Political Theory* 34 (6): 690–714.

Bourdieu, P. (1998). *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*. UK: Polity Press.

Burdije, P. (1999). *Signalna svetla: Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Fridman, M. (1997). *Kapitalizam i sloboda*. Novi Sad: Global Book.

Fuko, M. (2005). *Rađanje biopolitike*. Novi Sad: Svetovi.

Golubović, Z. (2004). Elementi kritike neoliberalnog modela tranzicije. *Sociološki pregled* 38 (1–2): 5–21.

George, S. (1999). A Short History of Neo-liberalism. Conference on Economic Sovereignty in a Globalising World, Bangkok, 24–26 March 1999. Preuzeto sa: *http://www.globalexchange.org/resources/econ101/neoliberalismhist*, pristupljeno 09. 05. 2015.

Grej, Dž. (1999). *Liberalizam*. Podgorica: CID.

Habermas, J. (1982). *Problem legitimacije u kasnom kapitalizmu*. Zagreb: Naprijed.

Harvi, D. (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Hayek, F. (1944). *The Road to Serfdom*. London: George Routledge & Sons.

Hajek, F. (1998). *Poredak slobode*. Novi Sad: Global Book.

Josifidis, K. (2004). Neoliberalizam – sudbina ili izbor načina života (i) u tranziciji. *Privredna izgradnja* 47 (1-2): 5–16.

Josifidis, K. i Lošonc, A. (2007). *Neoliberalizam – sudbina ili izbor*. Novi Sad:

Graphic.

Larner, Wendy (2000). Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality. *Studies in Political Economy* 63: 5–25.

Maklivi, Dž. (2012). Ponovno stvaranje države blagostanja – od sigurnosne mreže do trambuline. U: Berč, K. i Mihnjenko, V. (ur.). *Uspon i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 155–173.

Marinković, D. (2012). Društvena struktura i promene u razdoblju neoliberalnog kapitalizma: postoji li još uvek društvo? U: Marinković, D. i Šljukić, S. (ur.). *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju, str. 87–105.

Marinković, D. (2014). *Uvod u sociologiju: osnovni pristupi i teme*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Marinković, D. i Ristić, D. (2015). Konstrukcija saglasnosti: svakodnevica i prostorne strategije neoliberalizma. *Sociologija* 57 (1): 112–132.

Miler, Dejvid (2012). Kako je neoliberalizam stigao tu gde se sada nalazi – elitno planiranje, korporativno lobiranje i uspostavljanje slobodnog tržišta. U: Berč, K. i Mihnjenko, V. (ur.). *Uspon i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 35–56.

Mudge, SL. (2008). What is Neoliberalism? *Socio-Economic Review* 6: 703–731.

Peck, J. and Tickell, A. (2002). Neoliberalizing Space. *Antipode* 34 (3): 380–404.

Perera, V. (2011). Neo-liberalism as pensamiento unico – How Did it Happen? Preuzeto: *http://blogs.newschool.edu/janeyprogram/files/2011/10/Veronica_Perera_050404.pdf*, pristupljeno 22. 02. 2015.

Polanji, K. (2003). *Velika transformacija*. Beograd: Filip Višnjić.

Schmidt, A. V. i Thatcher, M. (2013). Zašto su neoliberalne ideje toliko otporne? Social Europe Journal, *Peščanik*. Preuzeto sa: *http://pescanik.net/zasto-su-neoliberalne-ideje-toliko-otporne/*, pristupljeno 14.05.2015.

Scholte, Jan Aart (2005). *The Sources of Neoliberal Globalization*. United Nations Researche Institute for Social Development. Overarching Concerns Programme Paper Number 8.

Scott, J. A. (2008). *Social Economy of the Metropolis*. Oxford University Press.

Vujačić, I. i Petrović Vujačić, J. (2014). Neoliberalizam – pojam izgubljen u prevodu. U: Vukotić, V. i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 214–221.

Vuletić, V. (2013). Sociološki pogled na svetsku ekonomsku krizu. *Teme* 37 (1): 11–31.

NEOLIBERAL VALUES: FROM INDIVIDUAL ECONOMIC FREEDOM TO CONSUMERIST SOCIETY AND FREEDOM OF THE STRONG

Abstract: *The two aspects that bring together the wide scope of neoliberal ideas are the principal importance of individual economic freedom, on the one hand, and the critique of state interventionism in most economic affairs, on the other hand. As opposed to state planning and collectivism, neoliberal teachings propose the individual freedom as their guiding principle. Freedom is seen as opposed to planning, and individualism to collectivism. The focus of this paper will be to problematize the link between the basic neoliberal values of individual economic freedom, and to discuss the decay of traditional premises of social integration and solidarity, as well as liberal-individualist and civic-republican conception of citizenship, which are degraded to the market-related conception of citizens as consumers. The paper will discuss the common ideological and practical values of neoliberal ideology, at the same time assessing the „new" elements in it, as well as problematize its connection to both the ideas of classic liberalism, and of neoconservativism. The paper will draw attention to the fact that the neoliberal ideas and values could not have been brought to fruition had it not been for the contextual plane, i.e. the favourable social context. The introduction and implementation of pragmatic policies, first on the national and then on the global level, was the driving force behind the worldwide domination of neoliberalism.*

Key words: *neoliberalism, individualism, economic freedom, market.*

Vojćeh Šćepanjski
Komisija balkanistike Poljske akademije nauka
Odeljenje u Poznanju[1]

NEKOLIKO REFLEKSIJA O NAJVAŽNIJIM UNUTRAŠNJIM POLITIČKIM PITANJIMA U SRBIJI – LETO 2003. GODINE

Rezime: *Prva polovina 2003. godine jeste vreme kada su se Srbija i stanje u njoj ponovo našli u centru evropske i svetske pažnje i to ništa manje nego što je to bilo tokom i neposredno posle „petooktobarske revolucije" iz 2000. godine. Glavni razlog, naravno, bio je atentat na premijera Zorana Đinđića (1.08.1952–12.03.2003), izvršen 12. 03. 2003. godine.*

On je za mnoge strane posmatrače bio simbol demokratskih promena u Srbiji i tadašnjoj zajednici Srbije i Crne Gore. Posle njegovog ubistva videli su se mnogi nerešeni unutrašnji problemi Srbije, a njena politička scena postajala je sve komplikovanija. Autor ovog teksta, baveći se redovno analizom štampe iz Srbije i Crne Gore, počev od 2000. godine i relativno često dolazeći u Beograd, Novi Sad i Crnu Goru (zbog naučnih istraživanja srpske istorije), pravio je beleške o aktuelnim pitanjima koja su potresala srpsko javno mnjenje i imala jak odjek u medijima. U ovom radu, fokus je na događanjima tokom leta 2003. godine (jun i jul), a oni će biti predstavljeni kao beleška utisaka nakon čitanja glavnih srpskih i crnogorskih dnevnih novina. Srbija je u ovoj skici država suočena sa teškim problemima u unutrašnjoj politici, a operacija „Sablja" i vanredno stanje samo su ukazali da su i neki političari iz političkog tabora Miloševićevih protivnika umešani u „prljave" poslove sa mafijašima i da je državi hitno potrebna sanacija sistema unutrašnje bezbednosti. Ova sanacija nažalost – kako se to vidi iz citiranog subjektivnog opažanja/svojevrsnog svedočanstva o tadašnjim prilikama – može da kasni i da se iskomplikuje zbog nesporazuma između glavnih aktera političke scene u Srbiji iz redova DOS-a, DSS-a, SRS-a i ostalih političkih partija.

Ključne reči: *Srbija, situacija/problemi unutrašnje politike (bezbednost, korupcija, demokratske promene), dnevna štampa Srbije i Crne Gore, stranke (DOS i druge), političari (V. Koštunica i drugi), ubistvo Z. Đinđića.*

[1] woytasqu@o2.pl

1. Umesto uvoda

Novinski izveštaji, kao i informativne TV i radio-emisije igraju važnu ulogu u kreiranju slike stanja politike u zemlji, ali i na međunarodnoj sceni. Suštinska uloga medija analizirana je u više stotina stručnih radova, ali bi njihovo navođenje u ovom trenutku remetilo proporcije i svrhu ovog teksta. U tom kontekstu, dovoljno je reći da su mediji i novinari s razlogom označeni kao „četvrta vlast" (pored zakonodavne, izvršne i sudske), a čak *de facto* kao „prva vlast" u hijerarhiji stvarnih uticaja u društvu.

Medijski izveštaji, tj. ono što čitaoci, slušaoci ili gledaoci „primaju" kao informacije, stvaraju sliku stvarnosti koja neprimetno postaje deo istorije (*History of the present*, prema definiciji Timotija Gertona Aša u njegovoj čuvenoj istoimenoj knjizi[2]).

U cilju ovekovečavanja trenutne slike promenljive stvarnosti, politički analitičari, istraživači, istoričari i dr. prave beleške, takozvane „skice na marginama" čuvajući ih kao uspomene na jedno vreme ili ih upotrebljavajući u naučnoistraživačke svrhe.

Pisac ovog teksta, učestvujući u intelektualnom događaju kakav je Naučni skup čija je tema "Vrednosti i identitet", odlučio je da pažnju zainteresovanih usmeri na događaje iz leta 2003. Pomenuti period, neposredno posle ubistva premijera, Zorana Đinđića označenog kao prvog premijera srpske ustavne tranzicije[3], obeležen je kulminacijom problema na političkoj sceni u Srbiji, a pre svega u oblasti unutrašnje bezbednosti. Bilo je to vreme u kom se odvijala borba za budući oblik tada još slabe (a i danas, nažalost, ne tako snažne) srpske demokratije, vreme slabljenja pojedinih političkih autoriteta, kao i pada mita o jedinstvenom taboru opozicije protiv Miloševića koja se – kada je došla na vlast – podredila prastarom pravilu izraženom lapidarnom konstatacijom: „Vlada demoriše/kvari".

Razmatrajući pomenuti period iz novije srpske istorije, autor je mogao da ispolji ambiciju i pripremi klasičan analitički referat, opremljen mnoštvom napomena u kojima bi bili navođeni izvori, između ostalog, konkretne informacije iz štampe iz letnjih meseci 2003. godine, kao i naučne analize koje su nastale kasnije. Odlučio se, ipak, da odustane od te forme, te da upotrebi izvornu građu iz „sopstvene proizvodnje", tj. beleške koje su nastajale tada kako na osnovu tekstova iz medija, tako i ličnih utisaka tokom boravka u Novom Sadu, Beogradu i državnoj zajednici koju su tada činile Srbija i Crna Gora. Beleške su, doduše, obeležene subjektivizmom

---

[2] Poljsko izdanje: T. G. Ash (2000). *Historia na gorąco. Eseje i reportaże z Europy lat dziewięćdziesiątych*. Kraków: Znak.

[3] Uporedi: Vasić, M. (2005). *Atentat na Zorana*, Beograd: Politika – B92 – Vreme – Narodna Knjiga; *Z. Đinđić*, prir. Ivanović, Ž. (2009). *Put Srbije u Evropu*. 3. izd. Beograd: Draslar Partner.

selekcije i mišljenja, ali one ipak svedoče kako je srpska (i u manjem stepenu srpsko-crnogorska) društvenopolitička stvarnost izgledala u očima jednog stranca koji je njome fasciniran. Pomenuti materijal u celini je predstavljen u nastavku ovog teksta. Izostavljanje komentara ili zaključaka druge vrste nameran je gest autora.

2. Aktuelne subjektivne beleške jednog stranca – čitaoca dnevne štampe iz bivše zajednice SCG[4]

„Unutrašnja politička situacija u Srbiji sada se našla pod znakom ocene promena koje se u poslednjem periodu, tj. posle smrti premijera Zorana Đinđića, odigravaju u sferi unutrašnje bezbednosti države.

Osim tog pitanja, pažnju društva strogo okupira, što je naravno očekivano, problem statusa Kosova. Interesovanje izaziva i – suprotno „letnjim političkim običajima" – pitanje živih za to doba godine međupartijskih trvenja do kojih dolazi na parlamentarnom zasedanju (u Skupštini Srbije) i koja su, u poslednje vreme, na izuzetno snažan način prisutna u medijima.

Po pitanju javne bezbednosti, odvijaju se žive diskusije unutar različitih političkih i stručnih odbora, pošto je sadašnji trenutak u životu Srbije, pre svega, vreme sumiranja postignutih rezultata vlasti (ili koji su izostali) u uslovima vanrednog stanja koje je donedavno trajalo.

Generalno, može se primetiti značajan napredak u gonjenju opasnih kriminalaca, u razbijanju takvih struktura, kao što je npr. Zemunski klan, u slabljenju potencijala mafije u političkom životu ili u medijima. Niko ne dovodi u pitanje takve uspehe, ali je bačena senka na operativni rad specijalnih policijskih službi. Poslednjih nedelja, u nekoliko navrata, otkrivane su veze mafije tj. „podzemlja" sa političarima iz strukture vladajuće koalicije DOS-a (Demokratska opozicija Srbije).

Ispostavilo se da i pored toga što deo manjih i većih medijskih senzacija može da bude režiran za publiku pomoću lažnih optužbi, ipak nečega ima u tim optužbama koje pokreću predstavnici postrežimskih sredina nenaklonjenih novoj vlasti. Čedomir Jovanović, a nisu isključene i još neke osobe iz rukovodstva DS (Demokratske stranke) koju je vodio pokojni Zoran Đinđić i koje su do marta tekuće godine bile posebno bliske premijeru, slično kao i okruženje bivšeg guvernera NBJ (posle NBS) Mlađana Đinkića, nisu u stanju da ubedljivo opovrgnu optužbe o održavanju – u određenim trenucima svojih političkih karijera – kontakata sa ljudima iz kriminalnih struktura. To veoma snažno utiče na sliku o DOS-u. Treba još dodati nenaklonjenost velikog dela društva nekolicini lidera te koalicije, ne

[4] Dole navedeni tekst je završen poslednjih dana jula 2003. god.

isključujući Natašu Mićić – predsedavajuću Skupštinom i vršioca dužnosti predsednika Srbije.
Svaka opravdana ili neopravdana optužba DOS-a, koja se plasira u medijima i koja se ticala mutnih veza njegovih funkcionera – odmah se povezuje sa optužbama koje postavljaju vladajućoj koaliciji iz *stricte* političkih pobuda lideri DSS-a (Demokratske stranke Srbije), SRS-a (Srpske radikalne stranke) ili (manje važnog) SPO (Srpskog pokreta obnove), a one su:

- odlaganje izbora i rada na novom ustavu čijim usvajanjem bi se utemeljile promene na političkoj sceni preko novih izmena u izbornom postupku,
- izazivanje konflikta unutar koalicije svuda gde u pitanje dolaze javne finansije (M. Đinkić *contra* ostale osobe koje odlučuju o finansijama Srbije, a posebno – Ministarstvo finansija Srbije),
- tromost u gonjenju korupcije,
- rešavanje problema vezanih za poljoprivrednu politiku suprotno mišljenju društva (talas protesta po tom pitanju u julu 2003. godine u Vojvodini),
- stremljenja dela elite DOS-a ka navodno opasnoj po Srbiju i protivno njenim interesima decentralizaciji države koja predviđa mogućnost nastanka unutar SCG novih autonomnih pokrajina sa statusom sličnim Kosovu ili Vojvodini.

U oceni situacije koja vlada u Srbiji posle vanrednog stanja i u kojoj postoji izvesna ravnoteža pozitivnog i negativnog u onome šta je za to vreme učinila vlast – važno, čak i posebno važno mesto imaju optužbe na račun nove vlasti od strane postrežimskih a, čak, i demokratskih predstavnika, ali sa antiDOSovskim karakterom. Te optužbe se odnose na „ofanzivnu cenzuru" Vlade – koja se ne može opravdati pretpostavkama o sigurnosti države – uperenu protiv pisanih i elektronskih medija koji zauzimaju kritičan stav prema DOS-u.

Vlasti se sve češće prebacuje da – idući za udarcem ograničenja opravdanih vanrednim stanjem i imajući u vidu situaciju borbe sa prestupnicima i njihovim uticajima na medijskom sceni – neosnovano vodi kampanju protiv slobode govora u Srbiji u ime „višeg cilja", odnosno „radi mira" u trenucima teških političkih i ekonomskih reformi koje su uvedene bez zadovoljavajuće društvene podrške i u situaciji izostanka jakog

političkog zaleđa. Na tu temu postoji, takođe, zanimljiva analiza stručnjaka van Srbije koji su radili za tzv. međunarodnu kriznu grupu. Tu analizu vredelo bi približiti i komentarisati u posebnom tekstu.

Unutrašnju situaciju u Srbiji, u pogledu bezbednosti, u periodu od 2. jula 2002. do 16. jula 2003. nedavno je ocenila Komisija za odbranu i bezbednost Skupštine Srbije. Teze izveštaja te komisije zasad nisu objavljivane u redovnom postupku. Ipak, treba pretpostaviti da je u njemu primećen napredak borbe ovlašćenih organa sa podzemljem, kao i da je konstatovana loša bezbednosna situacija u zemlji u periodu pre 12. marta 2013. čija je posledica, između osalog, ubistvo premijera Srbije od strane kriminalaca povezanih sa JSO (Jedinica za specijalne operacije) koja je, kao što je poznato, rasformirana 25. marta 2013. zbog osnovanih sumnji da je deo jedinice učestvovao u pripremanju atentata na Zorana Đinđića.

Ocene koje se odnose na vanredno stanje verovatno su pozitivne u opštim crtama, a ipak nisu izostala prebacivanja za neuspehe. Međutim, o kakvim je neuspesima reč i za koje se zamerilo – neće biti moguće da se zna u najskorijem vremenu. Tajnost izvesnih podataka je izazvana interesom nekoliko istraga i sudskih postupaka.

Treba smatrati da je u navedenom izveštaju parlamentarne komisije konstatovano da će jačanje saradnje organa srpske države sa Hagom (tamošnjim sudom za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji) pozitivno uticati na situaciju na polju unutrašnje bezbednosi u Srbiji. U prilog tome govori dobra atmosfera nedavno održanih diplomatskih susreta na relaciji Beograd – Vašington.

Za situaciju u Srbiji i dalje ostaje važno donošenje zakona o lustraciji. Protiv njegove pripreme i eventualnog usvajanja su poslanici SRS-a, Vojislava Šešelja i aktivisti *nomen-omen* Fonda za razvoj demokratije. Lustracija bi sigurno prekinula karijere nekoliko poslanika DOS-a, pa ipak, vredelo bi platiti tu cenu da bi se likvidirali uticaji komunističko-nacionalističkog vrha SRS-a. Njena žestoka borba protiv projekta lustracije pokazuje koliko je ta stranka uznemirena zbog tačaka kojima se definiše da nekoliko vrsta prestupa ne zastareva, kao i mogućim sankcijama protiv njihovih počinilaca, kao na primer, njihovog prinudnog uklanjanja sa rukovodećih položaja u političkim partijama ili lišavanja poslaničkih mandata.

Međupartijski dvoboji na srpskoj političkoj sceni održavaju se ne samo na tlu ocena lustracije ili vanrednog stanja (po DOS-u pozitivnih, a negativnih prema opoziciji koja obuhvata SRS, DSS, SPO i – ranije nenavođenu – Stranku srpskog jedinstva (SSJ) Borislava Pelevića).

Sporovi se odvijaju i po pitanja Ustava. Rukovodioci DSS-a (D. Mihajlov i M. Jočić) forsiraju projekat konstitucije koji bi garantovao direktne predsedničke izbore, jačanje uloge Skupštine, kao i kreiranje snažnih kontrolnih struktura koje bi ocenjivale delovanje vlasti. Projekat su već podržali Nova Srbija i Velimir Simonović – važan političar partije DC (Demokratski centar) Dragoljuba Mićunovića.

Treba priznati da dobra prihvaćenost projekta, povezana sa oštrom kritikom koju je izrazio DOS, kao i slabim notiranjima vladajuće koalicije može doneti ozbiljnu političku korist sredini okupljenoj oko Vojislava Koštunice i ponovo ga promovisati za spasioca Srbije ili – koristeći ovde retoriku protivnika DOS-a – garanta „prave srpske demokratije", propagandno suprotstavljene „prozapadnoj kvazi-demokratiji maskiranoj tranzicijom i vezom vlasti sa svetom kriminala".

Na kraju, treba primetiti da se interesovanje srpske političke elite i javnog mnjenja u obuhvaćenom vremenu, u manjem stepenu usmerilo na crnogorske probleme i pored stalno napete situacije u manjoj republici državne zajednice Srbije i Crne Gore. Pritisci međunarodnih posmatrača iz Saveta Evrope i OEBS-a za obnavljanje istrage u vezi afere trgovine ljudima (slučaj Moldavke), kao i obelodanjivanje informacija o sumnjama tužiteljke Ane di Mauro iz Napulja o pitanju osnovanosti odustajanja od gonjenja premijera Mila Đukanovića u vezi sa sumnjama o njegovom učešću u ilegalnom prometu duvanskih proizvoda – u Srbiji nisu imali jači odjek i nisu izazvali napetost u srpsko-crnogorskim ili u unutrašnjosrpskim odnosima.

Bibliografija:

Odabrani brojevi dole navedenih dnevnih novina (iz perioda od juna do jula 2003. god.):
Danas (Beograd).
Politika (Beograd).
Glas javnosti (Beograd).
Blic (Beograd).
Dnevnik (Novi Sad).
Dan (Podgorica).
Vijesti (Podgorica).
Ash, T. G. (2000). *Historia na gorąco. Eseje i reportaże z Europy lat dziewięćdziesiątych*. Kraków: Znak.
Đinđić, Z., prir. Ž. Ivanović (2009). *Put Srbije u Evropu*. 3. izd. Beograd: Draslar Partner.

THOUGHTS ON PRINCIPAL INTERNAL AFFAIRS IN SERBIA

– THE SUMMER OF 2003

Abstract: *In the early 2003 the domestic affairs in Serbia again made headlines in Europe and worldwide, no less than during and straight after the 5 October Overthrow in 2000. The reason was, of course, the assassination of Prime Minister Zoran Đinđić (1 August 1952- 12 March 2003), who was considered the embodiment of the new democratic regime in Serbia, and the state union of Serbia and Montenegro. Following the assassination, many unsolved internal issues in Serbia became noticeable, and the political arena grew ever more intricate. Since 2000, I have analyzed newspaper articles from Serbia and Montenegro on a regular basis, and often visited Belgrade, Novi Sad and Montenegro while conducting a research into Serbian history. This gave me an opportunity to make notes on the main events that shook the Serbian public in the early 2000s, as was evident in the media coverage. This paper will focus on the summer of 2003 (June and July) and the notes I made at the time, as an attempt to paint the picture of Serbia as it was then – a country facing severe problems at home. The added weight was the aftermath of the Operation Sabre (Sablja) and the state of emergency, which revealed that a number of Milošević's political opponents and prominent government officials had links to organized crime, and that there were critical holes in the internal security system. Unfortunately, the reconstruction of this system – as is evident from my notes – may have been delayed and complicated by the altercations between the principal figures from the DOS (Democratic Opposition of Serbia), DSS (Serbian Democratic Party), SRS (Serbian Radical Party), and other political parties.*

Key words: *Serbia, internal affairs, corruption, democratic regime, daily newspapers from Serbia and Montenegro, political parties (DOS and others), politicians (Vojislav Koštunica and others), assassination of Zoran Đinđić*

Prof. dr Boris N. Kršev,
Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić

(DEZ)INTEGRACIONI PROCESI U SRBIJI KRAJEM XX VEKA KAO POSLEDICA VOĐENJA NACIONALNE POLITIKE

Sažetak: *Kraj XX i početak XXI veka Srbiju i njeno društvo obeležili su integracioni i dezintegracioni procesi koji su bila posledica vođenja nacionalne politike. Naime, kako je jedino Jugoslavija obezbeđivala teritorijalno jedinstvo srpske nacije, njenim razbijanjem i srpski nacion se našao dezintegrisan. Paradoks vođenja nacionalne politike srpske političke elite – koja je insistirala na rešavanju nacionalnog pitanja kroz stvaranje jedinstvene srpske države – jeste da je uzrokovala raspad Jugoslavije, a s njom i dezintegraciju „srpskog nacionalnog bića". Ako se ovoj neuspeloj nacionalnoj politici dodaju i neuspesi koji se odnose na demokratizaciju društva, obrazovni sistem, pad svih moralnih vrednosti, zakasnelu tranzicija i pljačkašku privatizaciju, kriminalizaciju društva, partokratiju na svim nivoima i porast ultradesničarskih organizacija, onda su posledice fatalne i njihova sanacija može da traje decenijama.*

Ključne reči: *nacionalna politika, Srbija, Jugoslavija, Slobodan Milošević.*

Poslednju deceniju XX veka obeležili su ratovi na prostoru bivše Jugoslavije koja se raspala usled gotovo viševekovne želje njenih konstituenata da stvore etnički nezavisne države. Kako je politički faktor bio odlučujući prilikom stvaranja i prve i druge jugoslovenske države, prirodno je da je taj faktor bio dominantan i prilikom njenog raspada, mada ne treba zaboraviti da ni ekonomski, a ni socijalni faktori nisu bili bez uticaja. Višegodišnja privredna kriza praćena brojnim merama ekonomske stabilizacije, nezaposlenost, inflacija i naglašena klerikalizacija društva uzimali su svoj danak. A kada se učinilo da je paket mera Ante Markovića konačno urodio plodom, bilo je isuviše dockan da se zaustavi stampedo nacionalizma koji je zahvatio gotovo sve njene narode i narodnosti.

Na drugoj strani, kriza u koju je zapao komunizam nakon pada Berlinskog zida dovela je do sloma režima u svim socijalističkim istočnoevropskim državama. Pobeda kapitalizma kao svetskog sistema odigrala se „preko noći" i bila je za mnoge aktere jugoslovenske političke scene neočekivano iznenađujuća. Komunizam je propadao ne samo zato što su njegovi glavni protagonisti prestali da veruju u njega kao u poredak, nego i zbog toga što mu je sopstvena ekonomska nesposobnost da zadovolji potrošačko društvo navukla omču oko vrata, gušeći pri tome svaki pokušaj iznalaženja alternativnih rešenja.

Neprestano guranje pod tepih krupnih društvenih problema za koje komunisti nisu imali rešenja – a koje su pak proglasili za tabu i jeres, vremenom je akumuliralo količinu negativne energije koja se nije mogla zaustaviti ni sa kakvim preventivnim merama. Nemajući odgovore za izlaz iz privredne krize, političke elite pronalaze „Solomonsko rešenje" aktivirajući nacionalno pitanje čije rešavanje im se učinilo mnogo „sigurnije i lakše" ne bi li i dalje zadržali *status quo* i ostali na vlasti, umesto da rešavaju nagomilane ekonomske i socijalne probleme.

Istorijski ciljevi većine jugoslovenskih naroda dosta su se međusobno razlikovali – za Srbe, Jugoslavija je predstavljala trajan okvir za rešenje njihovog nacionalnog pitanja, dok je pak za Hrvate i Slovence bila prelazna faza ka konačnom rešenju tog pitanja. Zapravo, Jugoslavija se može smatrati garantom za rešenje problema srpske nacionalne, a hrvatske i slovenačke teritorijalne celovitosti. Na drugoj strani, postojali su narodi poput Bošnjaka i Makedonaca koji su tek u Jugoslaviji dobili svoj nacionalni identitet, kao i Albanci na Kosovu koji su takođe insistirali na svom samoopredeljenju.

Otuda je Jugoslavija u jednom istorijskom trenutku bila jedina moguća „formula" koja bi podjednako zadovoljila sve njene narode i narodnosti. Mogućnost samoopredeljenja članica federacije (republika i pokrajina) bila je od samog početka druge Jugoslavije ugrađena u njene ustave i tokom perioda „partijske države" bila je gotovo neizvodljiva („dekorativna"), a kada se počela primenjivati kroz tzv. federalizaciju federacije – postala je samodestruktivna i dovela je do raspada države.

U prve dve decenije života socijalističke Jugoslavije nacionalno je bilo zamenjeno klasnim uz tvrdnju da „radnici nemaju svest o nacionalnoj pripadnosti, nega samo svest o klasnoj pripadnosti". Međutim, već sredinom šezdesetih proglašava se „kraj klasne borbe" i nastupa period „samoupravnog građanskog društva". Sistem samoupravljanja trebalo je da eliminiše političke razlike između jugoslovenskih naroda i narodnosti, odnosno da na ideološkom planu zameni mantru o „bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda i narodnosti". Ali kako je vremenom „ideja o samoupravljanju" počela da bledi, na površinu je isplivalo „građansko

društvo" sa svim svojim političkim predznacima – od nacionalnog do verskog.[1]

Jugoslavija i njena privreda početkom šezdesetih godina prošloga veka nalazile su se na prekretnici. Već u čuvenom Titovom govoru u Splitu, 6. maja 1962. godine, poznatom kao „Pismo", nagoveštene su institucionalne inovacije koje bi omogućile veću samostalnost republika u odlučivanju s ostvarenim dohotkom, investicijama, formiranju cena i zarada. „Pismo" je bilo motivisano i zahtevima slovenačkog i hrvatskog partijskog rukovodstva za decentralizaciju u javnom životu, posebno u sferi ekonomije.[2]

Na drugoj strani, kako tokom 1963. godine dolazi do postepenog ukidanja donacija iz međunarodnih fondova i Maršalovog plana tebalo je stvoriti sistem koji će efikasnije koristiti sredstva iz bankarskih kredita. To je neminovno vodilo ka promeni dotadašnjeg koncepta planske privrede i naglašene državne uloge u njoj. Ove promene uslovljavao je i MMF, bez čije saglasnosti Jugoslavija nije mogla da računa na kredite od Svetske banke i drugih finansijskih organizacija.

Otuda je trebalo uspostaviti sistem s većim stepenom odgovornosti u preduzećima koja koriste sredstva iz javnog duga, a to se nije moglo uraditi bez korenitih promena. Na udaru su se prvo našli „crveni" direktori koji se zamenjuju mladim i školovanim privrednicima – doduše moralno podobnim, ali koji ne pripadaju „staroj gardi" revolucionara. Tako je stvoren međugeneracijski jaz između „branilaca tekovina NOR-a i socijalističke revolucije" i „novih snaga", koje su odmah označene „tehnobirokratskim". Ove kadrovske promene omogućila i sama partija koja u cilju sprečavanja „pretvaranja upravljačkih funkcija u vlast nad ljudima", u novi Ustav iz 1963. uvodi institut ograničenja reizbornosti i princip rotacije.[3]

---

[1] Vladimir Gligorov, *Zašto se zemlje raspadaju – Slučaj Jugoslavije*, Beograd 2014, 48–49.

[2] *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, priredio dr Miodrag Zečević, Beograd 1998, 285–298.
Stipe Šuvar, *Da li je Hrvatska eksploatirana*? Naše teme, Izvanredni broj, Zagreb 1987, 268–327. Stanje i pokazatelji u privredi nedvosmisleno su zahtevali promene. Iza vešto skrojene visoke stope rasta društvenog proizvoda (koja je za 1963. i 1964. iznosila čak 12%), krio se hronični deficit budžeta, deficit u bilansu plaćanja, neracionalno subvencionisanje i regresiranje privrede (od sirovina u rudarstvu do izvoza gotovih proizvoda). Poseban kuriozitet predstavljaju investicioni promašaji u izgradnji tzv. „političkih" fabrika, od kojih većina nikada nije poslovala rentabilno. Jugoslovenska privreda se posle privredne reforme suočila sa istinom o dotadašnjem „učinku" administrativnog upravljanja ekonomijom. Pod pritiskom znatno otežanih uslova poslovanja dolazi do drastičnog pada stope rasta društvenog proizvoda koja je za 1965. iznosila 1,4%, a dve godine kasnije svega 0,9%.

[3] Edvard Kardelj, *Prednacrt ustava SFRJ*, Beograd 1962, 81.

Započeo je proces „transformacije administrativno-birokratskog centralizma ka samoupravnom socijalizmu i većem stepenu samostalnosti republika i autonomnih pokrajina". Idejni tvorci ove politike bili su Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić, kao i tadašnji savezni sekretar za finansije, Kiro Gligorov. Na drugoj strani, najsnažniji otpor reformi pružalo je srpsko političko rukovodstvo na čelu s Aleksandrom Rankovićem. Tako se Jugoslavija polarizovala na one koji su u decentralizaciji videli svoju šansu za bržim ekonomskim razvojem i na one koji su tu šansu tražili u centralistički uređenoj državi, odnosno – stvorena je slika o reformski orijentisanom severozapadu i konzervativnom jugoistoku.[4]

Antagonizmi koji su postojali u rukovodstvu SKJ oko transformacije administrativno-centralističkog upravljanja privredom ubrzo su pretvoreni iz međugeneracijskih u međurepubličke, a potom i u međunacionalne sukobe koji su dodatno otežavali tempo društvenih promena. Konfrontacije nisu prestajale ni nakon donošenja Ustava 1963. koji je kroz koncept samoupravljanja omogućio društvenopolitičkim zajednicama (republikama i pokrajinama) samostalnost u odlučivanju.

Sukob koji je nastao u rukovodstvu SKJ dodatno je otežavao i usporavao tempo društvenih promena. Sporovi nisu prestajali ni nakon donošenja Ustava 1963. koji je samo privremeno sankcionisao postojeće stanje, uz mogućnost da društvenopolitičke zajednice (republike) mogu donositi odluke o samostalnom privrednom razvoju. Ova ustavna odredba predstavljala je „zeleno svetlo" za početak reformisanja društvenoekonomskog sistema u zemlji.

Tačku na „i" stavio je VIII kongres SKJ, održan 7–13. decembra 1964. godine, na kom je istaknuto da je „stari privredni sistem preživeo, da stvara teškoće u privredi i da ga treba što pre menjati". Na Kongresu je dovedena u vezu (kao nespojiva) ravnopravnost naroda i narodnosti sa centralističkom ekonomskom koncepcijom, odnosno da republika mora biti suverena u raspolaganju sa svojim nacionalnim dohotkom. Takođe je istaknuto da postojeća ekonomska struktura narušava princip federalističkog uređenja SFRJ, i da, s druge strane, doprinosi porastu nacionalizma u redovima svih naroda i narodnosti.[5] U referatu J. B. Tita posebno je naglašeno da se „nacionalističke deformacije pojavljuju zbog etatističko-birokratskih tendencija koje dovode do unitarističkog ignorisanja društvenoekonomskih funkcija republika i autonomnih pokrajina". Tito je smatrao da „unitarizam potkopava nacionalnu ravnopravnost", kao i da se pod plaštom „jugoslovenstva" zapravo krije „srpski nacionalizam".[6]

---

[4] Mijat Lakićević, *Ispred vremena*, Beograd 2011, 83–84.

[5] Novi magazin, br. 218, 02. 07. 2015. Boris Kršev, (*Pret*)*poslednja šansa Jugoslavije*.

[6] Josip Broz Tito, *Referat na VIII kongresu SKJ*, VIII kongres SKJ, Beograd 1965, 343–344.

Tako je, prvi put posle rata, otvoreno nacionalno pitanje za koje se smatralo da je rešeno tokom revolucije (gde je poistovećeno s klasnim pitanjem). U novonastalim okolnostima, kada su na pomolu bile promene društvenih odnosa, sasvim se logično nametalo pitanje promene odnosa između naroda i nacionalnih manjina uvođenjem tzv. ključ-principa. Usledile su mere koje su ograničile centralizam i ozakonile veće nacionalne slobode – rotirajuće državno i partijsko predsedništvo, proporcionalna zastupljenost republika i pokrajina u partijskim i državnim organima, ograničenje mandata u obavljanju funkcija i dr.[7]

U međuvremenu, sukobi u vrhu SKJ oko promena jugoslovenskog ekonomskog i političkog sistema kulminirali su polovinom 1966. u otvoreni sukob. Označavajući Aleksandra Rankovića i srbijansko rukovodstvo Službe državne bezbednosti kao kočničare reformi, na Četvrtom plenumu CK SKJ, održanom na Brionima 1. jula 1966. godine, osuđena je njihova delatnost. Smena Rankovića i reorganizacija SDB-a trebalo je da omogući slobodniju realizaciju planiranih promena.[8]

Privredna reforma je u startu bila praćena padom zarada i porastom troškova života (do kraja 1965. cene osnovnih životnih namirnica skočile su za blizu 50%). Ubrzo su usledila i prva masovnija otpuštanja s posla koja izazivaju seriju radničkih štrajkova. Oslobođeni straha od eventualne represije režima, u Jugoslaviji je za dve godine (1966–1968) zabeležena 631 obustava rada. Ovi štrajkovi kulminiraju sa studentskim protestima sredinom 1968. što izaziva dotad najveću političku krizu u zemlji.[9]

Sa gubitkom perspektive zapošljavanja u sopstvenoj zemlji počela se gubiti vera i u njen sistem, što će se reflektovati na pojačano delovanje političke emigracije. Pokazalo se, naime, da se u ekonomsku reformu ne može ući bez dubljih političkih promena, tj. da je reforma gotovo imperativno nalagala promenu političkog sistema – uvođenjem demokratije

---

[7] Branko Petranović, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, II knjiga, Beograd 1987, 376–378.

[8] B. Petranović, *Istorija Jugoslavije* III, Beograd 1988, 382–384.

[9] Dušan Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945–1973*. Beograd 1973, 244–247. Problem nezaposlenosti se multiplikuje, jer pristižu kontigenti mladih generacija rođenih posle rata koji završavaju srednjoškolsko i visoko obrazovanje. Tako je upravo u tom periodu 1965–68. srednje škole završilo 376.200 učenika, dok je na višim i visokim školama diplomiralo 85.900 studenata. Već krajem 1968. pritisak nezaposlenih je bio toliko velik da nije mogao a da ne izazove političke potrese. Broj osoba koji je na kraju te godine zvanično bio prijavljen kod Saveznog biroa za zapošljavanje iznosio je 312.000 i bio je za 47% veći u odnosu na broj nezaposlenih iz 1964. godine (212.000) – povrh činjenice da je već od sredine 1965. do kraja 1968. zemlju napustilo i na rad u inostranstvo otišlo više od 450.000 nezaposlenih radnika. Pretpostavlja se da se do početka sedamdesetih na privremenom radu u inostranstvu nalazilo oko 700.000 jugoslovenskih građana.

i višepartijskog sistema. Međutim, tadašnje političko rukovodstvo još uvek nije bilo spremno da se odrekne monopola vlasti. U uslovima još živih revolucionarnih ideja i aktera, koji su u promeni sistema i decentralizaciji videli pre dezintegraciju, a ne promenu na bolje – privredna reforma je apriori bila osuđena na neuspeh.[10]

Uporedo sa reformama privrednog sistema otpočele su i pripreme za reformu političkog sistema čiji je cilj bio da se „omogući veća ravnopravnost republika i pokrajina i jačanje njihove neposredne odgovornosti za sopstveni socijalistički razvoj". Jačanje uloge republika i pokrajina i sužavanje nadležnosti federacije – bila je suština ustavnih promena usvajanjem grupe amandmana na Ustav iz 1963. Tako su VII amandmanom donetim decembra 1968. autonomne pokrajine dobile status konstitutivnih elemenata federacije, iako nisu imale karakter federalnih jedinica kao republike.[11]

Kako je već ustavnim amandmanima izmenjen karakter federacije, usvojen je novi Ustav SFRJ 14. februara 1974. koji je zbog svoje veličine odmah prigrabio epitet najobimnijeg ustava na svetu. Njime je stvorena normativna podloga za suštinsku transformaciju jugoslovenske države – ali u pravcu njene dezintegracije. Već u prvom članu Ustava kaže se da je SFRJ „državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova". Svi savezni organi su konstituisani na načelu jednake zastupljenosti republika i „odgovarajuće zastupljenosti" pokrajina, dok je kod institucije *Predsedništva SFRJ* ona sprovedena na principu „jednake zastupljenosti" republika i autonomnih pokrajina. Sudska funkcija je dobila isključivo republički, odnosno pokrajinski karakter, jer je celokupna zakonska regulativa svedena na republičku i pokrajinsku provenijenciju, a ne na saveznu.

Kompetencije *savezne države* (federacije) svedene su na najnižu meru, a gde ih je i imala tražila se saglasnost republika i pokrajina. Bez nejedinstvene poreske i carinske politike, saveznoj vladi su ostale u nadležnosti spoljna politika i opšta državna bezbednost (jer su po republikama formirani štabovi „teritorijalne odbrane" koji su „brinuli" o bezbednosti sopstvenih administrativnih granica).

Ustavom su pokrajine *de facto* izjednačene sa republikama. Smatra se da je upravo poslednji konstitutivni državni akt podstakao procese koji su doveli do raspada Jugoslavije. SFRJ je u praksi postala *savez država* („konfederacija" – šest republika i dve autonomne pokrajine). Tako koncipiran, Ustav je, prema rečima njegovih tvoraca pa i samog Josipa

---

[10] ДНЕВНИК, 12. јул 2015. Борис Кршев, *Како смо добили гастарбајтере.*

[11] Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije* 1, Beograd 1977, 181–182.

Broza, imao svrhu da postane „moćno oružje u borbi protiv etatizma i birokratizma – pojava koje stalno prete da degradiraju socijalističke samoupravne odnose".[12]

Međutim, političko i ekonomsko osamostaljivanje Vojvodine i Kosova s podozrenjem je posmatrano iz Beograda koji sve glasnije zahteva preispitivanje ustavnog položaja autonomnih pokrajina, budući da Srbija smatra da ne ostvaruje potpuni suverenitet i državno jedinstvo na čitavoj svojoj teritoriji. Sukob koji je bivao sve vidljiviji samo je formalno bio političko-pravnog karaktera. Njegovu suštinu činilo je nerešeno srpsko nacionalno pitanje.

Ustavnu samostalnost pokrajina – posebno u investicionom i kadrovskom odlučivanju, pratio je direktan pristup inostranim kreditima preko sopstvenih banaka (a ne posredstvom beogradskih), dok je izvoz gotovih proizvoda išao preko novoosnovanih preduzeća, „Agrovojvodine" i „Agrokosova", a ne preko preduzeća „Genex" i „Progresa", što je lišilo Srbiju ingerencija na tržištu i znatnih prihoda po osnovu naknada i provizija. Otuda je na nove ekonomske odnose republička vlast teško pristajala, tako da se ekonomskom pitanju (o „razbijanju jedninstvenog tržišta") vrlo brzo pridodaje problem iz domena nacionalne politike. Tako se u Beogradu sve više govorilo da „pokrajine upravljaju Srbijom i teže da postanu republike".

Stvorena krilatica „Slaba Srbija – jaka Jugoslavija" izazvala je revolt u srpskim političkim krugovima koji postaju reakcionarni i okreću se protiv jugoslovenstva u svim njegovim oblicima.

Iz tih razloga, srbijansko partijsko rukovodstvo predvođeno Dražom Markovićem i Petrom Stambolićem oformilo je grupu na čelu sa dr Najdanom Pašićem i dr Radoslavom Ratkovićem koja je 1977. godine napisala elaborat pod nazivom „SR Srbija i autonomne pokrajine u njenom sastavu – ustavni položaj i praksa", simbolički nazvan „Plava knjiga" zbog plavog omota u kojem je bio ukoričen. Cilj pisanja „Plave knjige", prema uveravanjima Tihomira Vlaškalića, bio je da se „rezimiraju rezultati i iskustva koja su se stekla u primeni novog Ustava u Srbiji i u funkcionisanju Saveza komunista u periodu posle X kongresa SKJ", kao i da se „dogovore načini kako nastale probleme dalje rešavati". Zapravo, iza ovih opštih formulacija krio se zahtev za izmenom statusa autonomnih pokrajina u Ustavu SFRJ.

„Plava knjiga" problematizuje neravnopravan položaj SR Srbije koja jedina ima dve pokrajine u jugoslovenskoj federaciji, te je kao takva neravnopravna u odnosu na ostale federalne jedinice. Ona ujedno predstavlja samo najavu da se Srbija neće lako pomiriti sa svojim i ustavnim položajem autonomnih pokrajina.[13]

---

[12] Boris Kršev, *Kroz istoriju države i prava srpskog naroda*, Novi Sad 2014, 171–173.

[13] Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – Odbrana autonomije Vojvo-*

Knjiga je „zatvorena" ideološkim kompromisom između njenih aktera i ocenom Edvarda Kardelja da se radi o „centralističko-unitarističkim koncepcijama društvenog uređenja koje vode ka reviziji Ustava". Na kraju, i sami inicijatori „Plave knjige" su se „posuli pepelom po glavi". Na sednici Koordinacionog tela Predsedništva CK SKS od 13. juna 1977. srbijansko partijsko rukovodstvo na čelu sa Dražom Markovićem, Petrom Stambolićem, Mirkom Popovićem i Dušanom Čkrebićem bilo je jedinstveno u kritičkoj oceni stanja u Republici, smatrajući da se „o ustavnim pitanjima mora otvorenije razgovarati, s obzirom da je SR Srbija složena društvenopolitička zajednica koja ima svoje specifičnosti u odnosu na druge republike". Malo konkretniji u nastupu bio je D. Marković, koji je razloge za pisanje „Plave knjige" pronašao u „političkom razvoju Srbije posle usvajanja Ustava, koji je stvorio određene probleme za koje nisu pronađeni adekvatni odgovori, a najviše u funkcionisanju republičke skupštine i u tumačenju članova Ustava 300 i 301".[14]

Do kraja 1978. prestale su sve rasprave o „Plavoj knjizi". Ali iako je inicijativa Beograda bila, u suštini, odbijena, kompromis nije postignut tako da se samo stvarao utisak da je pokrajinsko rukovodstvo odnelo pobedu nad republičkim. Međutim, ispostavilo se da se samo čekaju nove prilike da se zahtevi za revizuju ustavnog položaja autonomnih pokrajina ponovo pokrenu.

Ključni događaj za ishod Jugoslavije bila je smrt „oca nacije" – Josipa Broza Tita, 4. maja 1980. godine. Kako je još za vreme njegovog života izgrađen kult ličnosti, malo je bilo za poverovati da se takva ličnost može ponoviti – barem ne u jednoj višenacionalnoj državi koja je sve dublje tonula u krizu. Otuda su političke elite lansirale slogan „I posle Tita – Tito".

Ubrzo zatim, u dobar čas (sredinom marta 1981.), javio se i albanski iredentizam na Kosovu. Nemiri u Prištini i Trepči bili su organizovani sa zahtevom „Kosovo – republika", što se pak nije moglo u načelu realizovati bez promene Ustava. Ali kosovske zahteve koristi Beograd za rekonstrukciju Srbije – kako bi je iz složene federativne jedinice pretvorio u jedinstvenu republiku (bez autonomnih pokrajina). Ideja srpskog političkog rukovodstva bila je da će rušenjem autonomija Vojvodine i Kosova ostvariti svoju reintegraciju. Stvoren je i promotivni slogan za realizaciju toga plana – „Oj, Srbijo, iz tri dela, uskoro ćeš biti cela". Na kraju je smenjeno kosovsko političko rukovodstvo s Mahmutom Bakalijem na čelu, a izabrano je novo koje je odgovaralo interesima Beograda.

---

dine, Novi Sad 2011, 569–571.

[14] *Op.cit.* 573–575. U radu Koordinacionog tela učestvovao je i S. Doronjski, koji je izneo svoje mišljenje da su nesporazumi na relaciji republika–pokrajina generisani nerazumevanjem novog ustavnog položaja pokrajina od strane republičkih organa, koji se i dalje „služe starim metodama iz vremena centralizma". Otuda smatra da se „moraju tražiti novi oblici saradnje – koji nisu centralistički, između organa pokrajine i republike".

Ključni momenat za rešenje srpskog nacionalnog pitanja bila je pojava *Memoranduma* SANU iz 1986. godine u kom se osuđuje decentralizacija države i dezintegracija privrede kao direktna posledica ustavnih amandmana i Ustava iz 1974. Lamentirajući posebno nad „srpskim pitanjem", u dokumentu se sva odgovornost za položaj srpskog naroda u Jugoslaviji prebacuje na komuniste i „kominterovsko nasleđe u vođenju nacionalne politike". Sa najvišeg intelektualnog mesta poručeno je da su Srbi najviše izgubili u Jugoslaviji – u koju su uložili svoju nacionalnu državu i svoje velike ratne pobede – a kao najodgovorniji krivac za takav položaj Srbije označen je Ustav iz 1974.[15]

Memorandum SANU sadržao je „popis poslova i zadataka" koje treba uraditi kako bi se ispravila „istorijska" nepravda naneta srpskom narodu. Tražio se samo „izvođač radova". Konkurs je raspisan, a i na kandidata se nije dugo čekalo.

Kandidat se javio već naredne godine – na, po mnogima ključnoj, VIII sednici CK Saveza komunista Srbije održanoj septembra 1987. Zvao se Slobodan Milošević i tom prilikom je poručio: „Ako politika dezintegracije i separatizma ne siđe sa scene, ovo društvo nema perspektivu, ono mora da se raspadne". Poruka je bila jasna – ili će Jugoslavija predstavljati i dalje centralizovanu i unitarističku državu po zahtevu Beograda, ili je neće biti. Tako nam je tek Milošević otkrio da Tito više nije živ i da je umro.[16]

U ime novog srpskog nacionalnog jedinstva tražila se nova paradigma okupljanja „vaskolikog" (dezintegrisanog) srpstva. Ona je pronađena u liku Slobodana Miloševića. Ali tada još niko nije mogao da poveruje da će „glavni junak" srpskog integralnog nacionalizma postati najveći tragičar srpskog društva.

Ubrzo je talas nacionalizma preplavio Srbiju, a potom se preneo i na čitavu zemlju zapljuskujući podjednako sve njene entitete. Kako je stvorena psihoza da jedino Srbi nemaju rešeno nacionalno pitanje, krenulo se u potragu za „dežurnim krivcem" za takvo stanje. Identifikujući komunizam kao jedini uzročnik „svih srpskih zala", trebalo je saseći njegov „adventivni koren" koji se nije nalazio samo u Ustavu, nego i u NOB-u, AVNOJ-u i svim ostalim tekovinama socijalističke revolucije. Mediji u Srbiji su brujali o Jugoslaviji kao najvećoj grešci – „grobnici" srpskog naroda.

Na drugoj strani, kosovska kriza produbljuje se svakodnevnim incidentnim situacijama (slučajevi „Martinović" i „Keljmendi"), a njeni akteri ne žele da sednu za pregovarački sto. Pod parolom „Jaka Srbija, jaka Jugoslavija", utire se put „srpskom jedinstvu" snagom zakona i snagom ulice

---

[15] VIII sednica CK SK Srbije – nulta tačka narodnog pokreta, Dokumenti, *Memorandum SANU*, Beograd 2007, 91–119.

[16] Ђорђе Стојшић, *Осма седница – Како је Слободан Милошевић победио, а Србија историјски изгубила*, Београд 2014, 101–108.

(institucionalno i vaninstitucionalno). Krajem 1987. i tokom 1988. ređaju se masovni protesti i mitinzi širom Srbije (ali i u drugim republikama), koji će biti nazvani „događanje naroda". Započinju protestom Srpkinja i Crnogorki decembra 1987. u Prištini zbog izjave Fadilja Hodže na sastanku rezervnih vojnih starešina JNA o legalizaciji javnih kuća na Kosovu i personalnog sastava u njima, a okončavaju se velikim mitingom na Gazimestanu – povodom proslave šest stotina godina od Kosovske bitke, na kom je prema zvaničnim izveštajima prisustvovalo oko dva miliona ljudi. Obraćajući se skupu, Slobodan Milošević izgovara, po mnogima, sudbonosne reči: „[...] Danas smo opet u bitkama i pred bitkama. One nisu oružane, mada ni takve još nisu isključene."[17]

U međuvremenu, plan o homogenizaciji Srbije se gotovo u potpunosti realizovao.[18] Apstinencija i nezainteresovanost ostalih republika za dešavanja u Vojvodini i na Kosovu (o međunarodnoj zajednici i da ne govorimo), kao i slabost pokrajinskih rukovodstava usled opšte ekonomske krize da se (inflacija se već merila u hiljadama procenata) jače odupru zahtevima Beograda urodili su plodom. Najpre je u Novom Sadu izvedena Jogurt revolucija (u noći između 5. i 6. oktobra 1988.) kada je na vanrednoj sednici PK SK Vojvodine predsedništvo podnelo kolektivnu ostavku i naredne godine u Prištini, nakon hapšenja Azema Vlasija (marta 1989.) kada dolazi do samoraspuštanja Skupštine AP Kosova i Metohije koja je prethodno – pod pritiskom usvojila amandmane na Ustav SR Srbije. Sličnu sudbinu doživela je i Crna Gora, koja je nakon obračuna policije s demonstrantima kod „Žute grede" (oktobra 1988.) pretvorena u srpsku „političku koloniju".[19]

Beograd je smatrao da je na ovaj način izvršio integraciju Srbije, ne sluteći pri tome da je ujedno započeo sa procesom dezintegracije Jugoslavije. A Jugoslavija je imala tri integrativna faktora od kojih jedan – Josip Broz Tito već deset godina nije bio živ. Preostala dva bili su Savez komunista Jugoslavije i Jugoslovenska narodna armija. Ali neće se dugo čekati da i oni siđu s političke scene.

---

[17] Zoran Pavić, *Dvadeset godina od Gazimestana*, „*Antibirokratska revolucija*" (1987–1989) – *kako se događao narod*, Beograd 2009, 19–34.

[18] Слободан Милошевић, *Године расплета*, Београд 1989, 334. Milošević smatra da je „homogenizacija nacije progresivna i humana ideja i da ne bi nikome trebalo da smeta – naročito ako nije izvršena na štetu drugih naroda". Međutim, teško je na Balkanu stvoriti „homogenu naciju". Otuda su mediji počeli stvarati „preduslove" za etnički čistu veliku Srbiju, koja se mogla uspostaviti samo ratom.

[19] Ivo Banac, *Raspad Jugoslavije – eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Zagreb 2001, 121. Na ovaj način, smatralo se da je Srbija obezbedila četiri glasa u rotirajućem federalnom predsedništvu, koji su mogli osujetiti svaku inicijativu preostale četiri republike – Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije.

Januara 1990. godine sazvan je vanredni XIV kongres SKJ, na kom odmah dolazi do verbalnog sukoba između srpskog i slovenačkog partijskog rukovodstva oko funkcionisanja savezne države. Srpski delegati se izjašnjavaju za unitarnu Jugoslaviju, a slovenački za konfederalizaciju i partije i države (s obzirom da su u Sloveniji i Hrvatskoj već bile u toku pripreme za prve višestranačke izbore).

Tadašnji predsednik slovenačkih komunista, Milan Kučan insistira na suštinskim reformama postojećeg sistema i prihvatanja evropskih vrednosti („Evropa zdaj"). Slovenački delegati su, čak, promenili boju na svom amblemu Saveza komunista – umesto crvene petokrake nosili su žutu koja je metaforički trebalo da simbolizuje proevropsku orijentisanost SK Slovenije. Oni se prevashodno zalažu za „kolektivnu reformu u okviru Jugoslavije", ali istovremeno su spremni da u reformu i Evropu odu samostalno – bez obzira na stavove pojedinih republika („Slovenija moja dežela"). Na ove predloge, Slobodan Milošević je lakonski odgovorio sa: „Malo morgen".[20]

Kako su slovenački predlozi gotovo na nihilistički način bili odbijeni, njihova delegacija je donela odluku o napuštanju Kongresa. Reagujući na to, predsednik hrvatskih komunista, Ivica Račan izjavljuje za govornicom da „Savez komunista Hrvatske ne može prihvatiti jugoslavensku partiju bez Slovenaca", nakon čega su i hrvatski delegati napustili Kongres. Već tada je gotovo svim relevantnim faktorima u zemlji bilo jasno da Jugoslavija kreće putem bez povratka – na kom je ostala još samo JNA.

Ulogu „poslednjeg Mohikanca" odigrala je Jugoslovenska narodna armija, koja se do kraja leta 1991. mogla smatrati više komunističkom nego srpskom institucijom. Armijski generali sebe su doživljavali kao branioce Jugoslavije, ali i kao branioce socijalizma. I sam Tito je znao često da kaže da „funkcija JNA nije samo da brani granice, nego da interveniše i u unutrašnjim sukobima". Tito se ponosio time da je JNA četvrta vojna sila u Evropi, a znao je često njome i da zapreti, pa i da je upotrebi (operacija „Raduša", 1972). Na osnovu tih preubeđenja, Milošević je otpočeo pregovore sa vojnim vrhom, ubeđujući ih da su njihovi neprijatelji restauratori kapitalizma u Sloveniji i Hrvatskoj koji se moraju zaustaviti. A kada se JNA umešala u političke sukobe (septembra 1991), više nije mogla opstati kao savezna institucija. Otuda je ona od strane Slovenije i Hrvatske doživljena kao agresor, dok ju je srpska strana smatrala legitimnim sredstvom u odbrani „jugoslovenstva" i njihovih zahteva.[21]

Rat koji je vođen na prostoru Jugoslavije bio je jedini rat u Evropi posle Drugog svetskog rata. On je predstavljao nasilje nad državom i nad

[20] http://www.autonomija.info/pavle-radic-evropa-zdaj-i-malo-morgen.html, 3. jul 2013.

[21] Mile Bjelajac, Ozren Žunec, *Rat u Hrvatskoj* 1991–1995, u zborniku radova *Rat i manjine*, Novi Sad 2007, 19– 23.

narodima koji su tu državu činili. Paradoksalno zvuči da uzroci rata leže u poplavi nacionalizama, gde su svi jugoslovenski konstituenti, a posebno Srbi, pokušali da reše svoje nacionalno pitanje integracijom srpskih zemalja, a dezintegracijom Jugoslavije – zemlje u kojoj su jedino mogli da ostvare svoj integritet. Očigledno je bilo da su se u jednom, zaista istorijskom trenutku po Jugoslaviju, na njenoj političkoj sceni našli nedovoljno zreli i nesposobni pojedinci da se u odsudnom momentu dogovore o daljem funkcionisanju zajednice za opšte dobro svih njenih naroda.

Sa vremenskom distancom od skoro jednog veka, prvodecembarski čin iz 1918. nije odgovarao istorijskoj stvarnosti, nego je bio dosta preuranjen, predstavljajući samo trenutak bezizlaza i kompromisa u kom su svi akteri tražili svoju šansu i gledali da izvuku što veću korist. Isto se dogodilo i prilikom stvaranja druge jugoslovenske države. Zato ideja jugoslovenstva nije mogla biti trajnijeg državotvornog karaktera, nego se mogla smatrati privremenim – više eksperimentalnim pokušajem kojim su civilizacijske margine dobile mogućnost da konstituišu jedinstven državnopravni okvir. Ova ideja je možda predstavljala „nemoguću himeru" u hiljadugodišnjem životu južnoslovenskih naroda. Istorijska šansa da se ovi narodi izdignu izvan malih svetova balkanskog kotla i konzervativne društvene misli – nije iskorišćena. Jugoslovenstvo nije uspelo da se oslobodi adhezionih sila nacije i vere, a praćeno malicioznom malograđanštinom u sudaru sa velikim i razvijenim građanskim društvima – vulgarizovalo je i sopstvenu ideju.

Pokušaji reinkarnacije Jugoslavije, koja je sa svim svojim usponima i padovima obeležila XX vek – danas su prekriveni pepelom i pretvoreni u jeres. Možda će ona u nekoj budućnosti uspeti da, poput feniksa, ponovo oživi – zasnovana na nekim drugim idejama koje će biti oslobođene uske nacionalne kratkovidosti.

LITERATURA:

- Vladimir Gligorov, *Zašto se zemlje raspadaju – Slučaj Jugoslavije*, Beograd 2014.
- *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, priredio dr Miodrag Zečević, Beograd 1998.
- Stipe Šuvar, *Da li je Hrvatska eksploatirana*? Naše teme, Izvanredni broj, Zagreb 1987.
- Edvard Kardelj, *Prednacrt ustava SFRJ*, Beograd 1962.
- Mijat Lakićević, *Ispred vremena*, Beograd 2011.
- Novi magazin, br. 218, 02. 07. 2015. Boris Kršev, (*Pret*)*poslednja šansa Jugoslavije.*
- Josip Broz Tito, *Referat na VIII kongresu SKJ*, VIII kongres SKJ, Beograd 1965.
- Branko Petranović, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, II knjiga, Beograd 1987.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije* III, Beograd 1988.
- Dušan Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945–1973*. Beograd 1973.
- ДНЕВНИК, 12. јул 2015. Борис Кршев, *Како смо добили гастарбајтере.*
- Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije* 1, Beograd 1977
- Boris Kršev, *Kroz istoriju države i prava srpskog naroda*, Novi Sad 2014.
- Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – Odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad 2011.
- VIII sednica CK SK Srbije – nulta tačka narodnog pokreta, Dokumenti, Beograd 2007.
- Ђорђе Стојшић, *Осма седница – Како је Слободан Милошевић победио а Србија историски изгубила*, Београд 2014.
- Zoran Pavić, *Dvadeset godina od Gazimestana*, „*Antibirokratska revolucija*" (1987–1989) – *kako se događao narod*, Beograd 2009, 19–34.
- Слободан Милошевић, *Године расплета*, Београд 1989.
- Ivo Banac, *Raspad Jugoslavije – eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Zagreb 2001.
- Mile Bjelajac, Ozren Žunec, *Rat u Hrvatskoj 1991–1995.* U zborniku radova *Rat i manjine*, Novi Sad 2007.
- http://www.autonomija.info/pavle-radic-evropa-zdaj-i-malo-morgen.html, 3. jul 2013.

(DIS)INTEGRATING PROCESSES IN SERBIA IN THE LATE 20TH CENTURY AS THE RESULT OF NATIONALIST POLITICS

Abstract: *The late 20th and the early 21st century Serbia went through a number of integrating and disintegrating processes, which were the result of the nationalist politics. Since the existence of Yugoslavia was the only condition that could ensure the territorial unity of the Serbian nation, its dissolution meant that the Serbian nation was also disintegrated. Serbian political elite insisted on nationalist politics as means of resolving the issue by forming a unified ethnic Serbian state. Paradoxically, this led to the dissolution of Yugoslavia, as well as disintegration of Serbian nation. Among the consequences of the nationalist politics are the failure to introduce transparent democracy, outdated educational system, decline in moral values, delayed transition and corrupt privatization, as well as partitocracy at all levels and the rise of far-right political movements. It is therefore clear that the effects of nationalist politics may be fatal and that the Serbian society may take decades to recover.*

Key words: *nationalist politics, Serbia, Yugoslavia, Slobodan Milošević*